ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ



ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 52 (1997)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄2

ΑΘΗΝΑ 2003

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Μαρία Ψαρρού - Χριστίνα Μακαρατζή - Σταύρος Αρβανιτόπουλος

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Εκδόσεις «Περπινιά» Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.culture.gr.

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Χαλκίδας, Μουσείο Ερετρίας, Αρχαιολογική συλλογή Ωρεών, Αρχαιολογικό Μουσείο Σκύρου, Ίδρυση νέου Μουσείου Χαλκίδας. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες: Εύβοια. Χαλκίδα (Οικόπεδο Γ. Πριμηκύριου, Οικόπεδο Ν. Αϊδίνη, Οικόπεδο Β. Ανδριόλα, Οδός Κιαπέκου, Συμβολή των οδών Αρεθούσης και Στύρων, Οδός Ληλαντίων, Οδός Δημάρχου Αντωνίου Μαργαρίτη, Περιοχή Αφρατίου, Εργατικές Κατοικίες, Οδός Στύρων, Οδός Ασκληπιάδων, Οδός Ιωαννίδου 7, Αγία Ελεούσα), Λευκαντί, Νεά Αρτάκη, Παραλία Πολιτικών, Ερέτρια (Θέατρο, Οδός Ευνόμου Κηφισίου, Οικόπεδο Α. Αλεξανδρή), Κάρυστος (Οδός Διοκλέους, Ξάνεμο Παλαιοχώρας, Καστρί), Αλιβέρι, Ζάρακες, Δύστος, Ωρεοί (Οικόπεδο Ε. Κατσούλα, Οικόπεδο Μ. Μιχελάκου), Λουτρά Αιδηψού (Οικόπεδο Α. Τρίγγα, Έργο αποχέτευσης, Οικόπεδο Φ. Λαγγουράνη, Θέση Κουμπί, Οικόπεδο Γλύμπη), Λίμνη-Έργο αποχέτευσης. Σκύρος. Αναστήλωση-Συντήρηση μνημείων: Αυλίδα. Καθαρισμοί-Διαμορφώσεις. Σήμανση αρχαιολογικών χώρων. Εντοπισμός αρχαιολογικών θέσεων: Ελληνικά. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων: Φραγκοκκλησιά - Αλμυρή ή Βίγλα Αγίου, Νότια Καρυστία. Παραδόσεις (Σχέδ. 1-6· Πίν. 157-166) ..... Σελ. 397-418

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Λαμία (Οδός Παπαφλέσσα και Κωνσταντινουπόλεως, Οδός Βύρωνος, Οδός Βύρωνος 17, Οδός Βύρωνος 19 - έργα ΔΕΥΑΛ, Οδός Θερμοπυλών 15, Οδός Ησαΐα 18, Οδός Ανθήλης, Οδός Παλαιολόγου 19, Οδός Όθωνος 39, Οδός Ποσειδώνος 14, Συμβολή των οδών Υψηλάντου και Τσιριμώκου, Οδός Μακροπούλου 72), Ασωπός παρά την Ηράκλεια, Αχινός, Αταλάντη (Οδός Νικοτσάρα, Ρέμα Καραγκιόζη, Οδός Θεοφανοπούλου, Οδός Βαρώνου Βελλίου, Οδός Μιχαήλ Θεοχάρη, Οδός Α. Γιάτσου, Θέση Μακεδονικά), Μεγαπλάτανος, Τραγάνα, Αρκίτσα-Αρχαία Αλόπη (Θέση Μελιδόνι-Αγία Αικατερίνη, Νεκροταφείο), Στυλίδα (Συμβολή των οδών Βαλαωρίτου και Πλάτωνος, Οδός Πετρίδου 23), Προσκυνάς, Νέο Μοναστήρι (Οικόπεδο Χ. Παπαμιχαήλ, Οικόπεδο Α. Βουλτσίδη). Παραδόσεις-Περισυλλογές αρχαίων. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων (Σχέδ. 1-8· Πίν. 167-174) ..... » 419-445

Αλές ..... » 446

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Δελφών, Μουσείο Άμφισσας, Μουσείο Λιδορικίου. Ανασκαφικές εργασίες: Κίρρα, Κάμπος Δωρίδας, Άμφισσα, Τολοφώνα, Δίστομο (Αύλειος χώρος Μουσειακής Συλλογής Διστόμου, Οδός Κουτσοπετάλου, Οδός Κουτσοπετάλου 31), Μεδεών, Αντίκυρα (Δίκτυο αποχέτευσης, Οικόπεδο Β. Καλιακούδα). Αναστηλωτικές εργασίες - Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί: Αρχαιολογικός χώρος Δελφών, Κίρρα (Σχέδ. 1· Πίν. 175) ..... » 447-451

Δελφοί (Πίν. 176) ..... » 451-452

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Επέκταση Μουσείου Βόλου, Επανέκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Αλμυρού. Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα. Πολιτιστικές εκδηλώσεις: Βόλος, Σκόπελος. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Βόλος, Νέα Ιωνία, Διμήνι (Οικόπεδο Χ. Σαρδέλα, Οικόπεδο Δ. Κόκοβα, Οικόπεδο Ε. Καρδαρά), Δημητριάδα (Αρχαίο θέατρο, Ανάκτορο, Οδός Λεμεσού, Οδός Πάφου, Συνοικία Αϊβαλιώτικα), Φθιώτιδες Θήβες, Αμαλιάπολη-Όρμος Αγίου Ιωάννη, Βελεστίνο (Θέση Ταμπάχανα - συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης, Οικόπεδο Ιω. Τρίγκα, Οικόπεδο Δ. Νάστου, Περιοχή Κέντρου Υγείας, Περιοχή οικισμού Ρήγα Φεραίου, Οικόπεδο Χ. Καλαμπακιώτη, Έργο διαπλάτυνσης εθνικής οδού ΠΑΘΕ, Κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου - Περιοχή Εργοστασίου Αρμάτων). Σκιάθος. Σκόπελος. Νομός Καρδίτσας: Συκιές, Ακρόπολη Κιερίου-Θέση Ογλάς, Μουζάκι-Αρχαίοι Γόμφοι (Αγρός Δ. Καραλή, Κοίτη Πάμισου-Γελάνθη), Μαυρομμάτι, Αργιθέα, Μοσχάτο, Καλλίθηρο (Λόφος Αγίου Αθανασίου-κάστρο, Οικόπεδο Ειρ. Τσιτιρίδη), Ρούσο, Γεωργικό-Ξινονέρι, Φίλια, Μυρίνη (Οικόπεδο Χ. Πλιάσσα, Οικόπεδο Ευ. Πούλιου, Οικόπεδο Β. Κουφόπουλου, Οικόπεδο Χ. Ζαμάνη), Κοσκινάς, Πύργος Κιερίου, Μητρόπολη (Οικόπεδο Θ. Κωτούλα, Έργο διαπλάτυνσης επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Μητρόπολης), Αρχαίο Κιέριο, Πύργος Κιερίου, Σταυρός-Γεφύρια, Μυρίνη, Παλαμάς, Βλοχός, Άγιος Δημήτριος. Διαμορφώσεις-Μελέτες. Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων. Νομός Μαγνησίας: Διμήνι, Σέσκλο, Βελεστίνο. Καταγραφές και συντήρηση κεραμικής και μικρών ευρημάτων. Παραδόσεις. Νομός Μαγνησίας: Βελεστίνο. Νομός Καρδίτσας: Περιφέρεια Καλλιφωνίου, Σοφάδες, Ιτέα, Παλαμάς, Πύργος Κιερίου. Ελληνοολλανδική συνεργασία. Ελληνο-ιταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών (Σχέδ. 1-14· Πίν. 177-190) ..... Σελ. 453-498

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λαρίσης: Περραιβική Τρίπολη (Άζωρος, Πύθιο, Δολίχη), Λάρισα, Μαγούλα Χάλκη 1, Μαγούλα Δήμητρας Αγιάς, Μελισσοχώρι, Μαγούλα Ραχμάνι, Ροδιά Τυρνάβου. Νομός Τρικάλων: Πετρόπορο (Δίκτυο Ύδρευσης, Οδός Παλαιολόγου, Οδός Πλαστήρα, Θέση Κούλια, Διάνοιξη κοινοτικής οδού). Παραδόσεις-Περισυλλογές. Νομός Λαρίσης: Λάρισα, Καστρί Τυρνάβου, Μακρυχώρι, Μελισσοχώρι, Ελάτεια, Κραννών, Άζωρος Ελασσόνας. Νομός Τρικάλων: Φαϋττός, Άτραξ (Σχέδ. 1-4· Πίν. 191-194) ..... » 499-526

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Αναστηλωτικές-Στερεωτικές εργασίες. Νομός Λαρίσης: Δολίχη, Τύρναβος, Γεράνια, Μαγούλα. Νομός Τρικάλων: Μετέωρα (Μονή Αγίας Τριάδας, Μονή Αγίου Στεφάνου), Ταξιάρχες, Πύλη, Σταγιάδες, Νέα Ζωή, Βασιλική, Κρανιά, Μαυρέλι. Νομός Καρδίτσας: Καταφύγι, Φανάρι. Νομός Μαγνησίας: Κουκουράβα Μακρινίτσας. Νομός Ευρυτανίας: Επινιανά, Βραγγιανά, Αγία Τριάδα, Καρπενήσι. Εργασίες συντήρησης. Νομός Λαρίσης: Αμπελάκια, Μεταξοχώρι Αγιάς, Δομένικο Ελασσόνας. Νομός Τρικάλων: Νέα Ζωή, Πύλη, Μετέωρα (Μονή Ρουσσάνου, Μονή Αγίας Τριάδας), Καλαμπάκα, Βυτουμάς, Ζάρκο. Νομός Μαγνησίας: Φθιώτιδες Θήβες, Αλμυρός (Κάτω μονή Ξενιάς, Άνω μονή Ξενιάς). Νομός Φθιώτιδος: Βαρκά Υπάτης, Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας. Νομός Ευρυτανίας: Παυλόπουλο, Παπαδιά, Κλαυσί. Περιοδείες-Καταγραφές-Εντοπισμός μνημείων. Νομός Λαρίσης: Παραπόταμος, Καλλιπεύκη, Βριζόστι Ελασσόνας. Νομός Τρικάλων: Πεύκη Καλαμπάκας, Πύλη, Μαυρέλι, Αγία Παρασκευή, Βασιλική, Άγιοι Θεόδωροι, Ταξιάρχες, Χαλίκι (Ναός Αγίου Γεωργίου, Μονή Προφήτη Ηλιού), Κατάφυτο, Στεφάνι, Πολυθέα. Νομός Μαγνησίας: Νεοχώρι, Ζαγορά. Πρασούδα Τρικερίου. Σκιάθος. Νομός Ευρυτανίας: Παυλόπουλο, Παπαδιά. Άλλες εργασίες. Καταστροφή αρχαίων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λαρίσης: Λάρισα (Κεντρική πλατεία, Οδός Βενιζέλου, Οδός Ηλιοδώρου, Οδός Παναγούλη 11-13, Συμβολή των οδών Ευαγγ. Κοτσώνη και Ηρώων Πολυτεχνείου), Γερακάρι, Δομένικο, Άζωρος. Νομός Τρικάλων: Πλάτανος. Νομός Μαγνησίας: Φθιώτιδες Θήβες (Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός Ελευθερίας, Λιμενίσκος, Άγιος Γεώργιος Κυνηγών), Αερινό, Βόλος.

Νομός Φθιώτιδος: Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας (Βασιλική Δαφνουσίων Λοκρών, Κτίσμα Α), Υπάτη (Σχέδ. 1-6· Πίν. 195-204) ..... Σελ. 527-552

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες - Εκθέσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Μερόπη Πωγωνίου (Θέση Γκλάβα Κάτω Μερόπης, Θέση Ανεμόμυλος, Θέση Αμπελιά), Κόνιτσα, Νέα Μουσιωτίτσα, Πωγωνιανή. Νομός Άρτας: Άρτα (Οδός Κομμένου, Οδός Κορυδαλλέως, Οδός Παπάγου, Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 45 και Αγίας Σοφίας, Πάροδος οδού Μανωλιάσσης, Οδός Σταματελοπούλου, Οδός Ζάρρα και Πούλιου Δράκου, Οδός Μοστραίων και Αγίας Παρασκευής, Οδός Μελανέως, Οδός Ηρακλείτου, Οδός Μακρυγιάννη, Πάροδος οδού Κοτελιδαίων, Οδός Ζαλοκώστα, Οδός Σωκράτους, Οδός Μελανέως, Οδός Ηρακλείτου, Οδός Αράχθου, Οδός Τσακάλωφ, Συμβολή των οδών Υδρομύλων και Τσακάλωφ, Οδός Κορυδαλλέως, Οδός Πλάτωνος, Οδός Αλαμάνας, Οδός Μανωλιάσσης, Οδός Αγίου Νικολάου, Οδός Πέντε Πηγαδιών, Οδός Κύπρου, Οδός Αετοράχης, Οδός Αμβρακίας, Οδός Νικηφόρου Αγγέλου, Συμβολή των οδών Φανερωμένης και Μεγάλου Αλεξάνδρου). Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου, Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα», Θέατρο, Βόρεια Νεκρόπολη-Θέση Μάντζαρι, Περιοχή Δυτικής Πύλης, Δυτική Νεκρόπολη, Οικία Μάνιου Αντωνίνου). Νομός Λευκάδας: Λευκάδα (Καλλιγόνι-Οικόπεδο Σπ. Χαλικιά, Καλλιγόνι-Οικόπεδο Α. Σταύρακα, Φραγκοκκλησιά, Λυγιά-Ξενοδοχείο Κονάκι, Μεγάλη Βρύση). Καθαρισμοί-Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Περιοχή Δυτικής Πύλης-Θέση Μπούφι, Νυμφαία, Τείχος, Υδραγωγείο). Παραδόσεις-Περισυλλογές-Εντοπισμός νέων θέσεων. Νομός Ιωαννίνων: Εθνική οδός Ιωαννίνων-Καλπακίου-Κακαβιάς, Θέση Λάκκα Κόνιτσας, Παλαιογορίτσα Κόνιτσας, Ασφάκα, Ζάβροχο Δελβινακίου, Ρωμανό, Βερενίκη, Κακολάγκαδο Πλαισίων. Νομός Πρέβεζας: Καστροσυκιά. Νομός Λευκάδας: Καρυώτες, Καλλιγόνι, Περιβολάκι, Φραγκοκκλησιά, Σύβρος (Σχέδ. 1-27· Πίν. 205-222) ..... » 553-602

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 602

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Κέρκυρα. Γαρίτσα, Παλαιόπολη (Οδός Ναυσικάς 18, Οικόπεδο Χ. Σπίνουλα, Οικόπεδο Π. Παμφίλη). Νομός Θεσπρωτίας: Δήμος Παραμυθιάς, Παγκράτι, Ξηρόλοφος (Θέση Κουτσουπιά, Οικόπεδο Κ. Χήρα), Σεβαστό, Ψάκκα, Μοκίστρα, Αγία Παρασκευή, Κυρά Παναγιά, Δήμος Φιλιατών-Γιτάνη (Νεκροταφείο, Οικισμός-Κτίριο Στ΄, Θέατρο), Δήμος Ηγουμενίτσας - Λαδοχώρι (Οικόπεδο Κ. Ζιάγκα, Οικόπεδο Ν. Ζώη, Οικόπεδο Ε. Ζώη, Οικόπεδο Α. Μαρκαμπά, Οικόπεδο Β. Χρυσικόπουλου, Οικόπεδο Νανούση). Εντοπισμός αρχαιοτήτων - Περιοδείες: Δήμος Παραμυθιάς, Δήμος Ηγουμενίτσας. Χαρτογράφηση αρχαιοτήτων Φωτικής. Παραδόσεις (Σχέδ. 1-9· Πίν. 223-228) ..... » 603-628

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης. Νομός Κιλκίς. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία αγορά, Γαλεριανό ανάκτορο - δυτική στοά, Οδός Πελοποννήσου 4, Οδός Πτολεμαίων 11, Δημοτικό Θέατρο Κήπου, Δίκτυο φυσικού αερίου), Τούμπα (Πάροδος Ευαγόρα, Οδός Οστρόβου 7 και 15, Βαλτετσίου 20 και Άνω Τζουμαγιάς 53, Οδός Αγίας Μαρίνας), Θέρμη (Οδός Σεφέρη, Οδός Μακεδονίας, Οδός Μαρίνου Αντύπα, Οδός Ταβάκη 13, Τριάδι), Σταυρούπολη (Οδός Ωραιοκάστρου 139, Οδός Καρατάσου 18, Οδός Εδέσσης 54), Πολίχνη (Οδός Ναυαρίνου 4, Οδός Ναυαρίνου 7, Οδός Επικούρου), Ωραιόκαστρο, Λητή (Οικόπεδο Χ. Μαντζουρανάκη - Αθ. Παπαγιάννη, Θέση Κρεμύδι, Λαγυνά), Επανωμή, Νέα Φιλαδέλφεια. Νομός Χαλκιδικής: Ποτίδαια (Οικόπεδο Π. Σάββα, Οικόπεδο Μ. Βαή, Οικόπεδο Α. Πυραλή), Άθυτος, Όλυνθος, Άγιος Μάμας, Νικήτη, Ιερισσός, Στάγειρα. Νομός Κιλκίς: Παλατιανό. Νομός Πιερίας: Μακρύγιαλος (Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας, Δυτικό νεκροταφείο Πύδνας),

Λουλουδιές Κίτρους, Κορινός (Οικισμός Ολυμπίας, Αγροτεμάχιο αριθ. 2098), Κατερίνη, Λιβάδι, Ανατολικός Όλυμπος (Θέση Τρία Πλατάνια Πλαταμώνα, Κομπολόι-Ντουβάρι Σκοτίνας, Κρανιά Νέου Παντελεήμονος). Αναστηλωτικές εργασίες - Διαμορφώσεις. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία αγορά, Ανάκτορα Γαλερίου). Νομός Χαλκιδικής: Όλυνθος, Στάγειρα. Νομός Κιλκίς: Ευρωπός, Παλατιανό. Κατασχέσεις - Παραδόσεις. Θεσσαλονίκη, Ευρωπός, Σήμαντρα (Σχέδ. 1-15· Πίν. 229-248) ..... Σελ. 629-672

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Μπέη Χαμάμ. Μελέτες - Στερέωση - Αποκατάσταση μνημείων. Θεσσαλονίκη (Φρούριο Επταπυργίου, Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου, Παζάρ Χαμάμ, Ναός Αγίας Σοφίας). Διαμόρφωση - Ανάδειξη μνημείων. Θεσσαλονίκη (Φρούριο Επταπυργίου). Εργασίες συντήρησης. Τοιχογραφίες: Θεσσαλονίκη (Ναός Παναγίας Χαλκέων, Ναός Οσίου Δαυίδ, Ναός Αγίου Παντελεήμονος, Ναός Αγίας Σοφίας, Ναός Αγίου Δημητρίου, Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου στο ναό του Αγίου Δημητρίου, Τοιχογραφίες ανασκαφών, Εργαστήριο), Περιφέρεια (Κάστρο Πλαταμώνα). Εικόνες. Ψηφιδωτά (Οικόπεδα Θεσσαλονίκης, Εργαστήριο, Ναός Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Πλατεία Διοικητηρίου, Οδός Χαριλάου Τρικούπη, Οδός Αγίου Δημητρίου, Πλατεία Ν. Μουσχούντη, Οδός Μπιζανίου, Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 27, Οδός Γλαύκου 6, Οδός Ηροδότου 12, Συμβολή των οδών Αριστάτου και Δημητρίου Σκεπάρνη, Οδός Μαργαροπούλου και Πλαπούτα, Οδός Κάστορος 30 - Σουφλίου - Τυρταίου, Οδός Αντιόχου 8-10 και πάροδος Αντιόχου, Οδός Μωρεάς και Μαλέα, Οδός Αποστόλου Παύλου - πάροδος Δ, Πύργος του τομέα Έβρου, Δυτικά τείχη, Δημοτικό Θέατρο Κήπου, Πύργος Τριγωνίου), Θέρμη, Αμπελόκηποι (Οδός Πελειάδου 5, Οδός Καλλιθέας - Δημητρίου Σκεπάρνη - Λεωνίδα Σπαρτιάτου, Οδός Συνταγματάρχου Φρύζη 31, Οδός Πέραν 19, Οδός Αριστάτου 10), Καλαμαριά, Πυλαία, Μεσημέρι. Νομός Πιερίας: Λουλουδιές Κίτρους, Κάστρο Πλαταμώνα, Κρανιά Νέου Παντελεήμονος (Σχέδ. 1-14 · Πίν. 249-258) ..... » 673-710

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 710

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Πέλλας, Κτίριο προστασίας βασιλικών τάφων Βεργίνας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Πέλλας: Πέλλα (Περιοχή νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου, Ανάκτορο, Παλαίστρα, Περιοχή βόρεια της παλαίστρας, Κλίμακα ξυστού, Βορειοδυτική γωνία ημιτελούς στωικού οικοδομήματος, Κτίριο Ι), Γιαννιτσά Β (Οικόπεδο Δ. Κυριάκου, Οικόπεδο Τζ. Φωτιά), Αμπελιές, Έδεσσα (Ακρόπολη, Κάτω πόλη), Νέα Ζωή, Άλωρο, Άψαλος, Περίκλεια. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οδός Ακροπόλεως, Οδός Τσαλδάρη, Οδός Μητροπόλεως, Πάροδος οδού Σταδίου, Οδός Σεφέρη 6, Οδός Κεμεντζέ και Κλέωνος), Βεργίνα, Νοτιοδυτική Ημαθία-Πιερία, Κοπανός, Περιοχή Καψούρα, Τούμπα Αγγελοχωρίου, Τούμπα Πολυπλατάνου, Κυψέλη (Αγρός Ουσουλτζόγλου, Αγρός Τριανταφυλλίδη, Αγρός Πετκάκη). Νομός Κοζάνης: Αιανή, Άνω Κώμη, Καισάρεια, Κοζάνη, Βελβεντό, Κρανίδια. Νομός Φλώρινας: Φιλώτας. Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Περιοχή Νταηλάκη, Κορυφή Ψαλίδα ή Βίγλα), Άργος Ορεστικό. Εργασίες διαμόρφωσης-ανάδειξης. Νομός Πέλλας: Πέλλα. Νομός Ημαθίας: Βεργίνα, Λευκάδια. Νομός Κοζάνης: Αιανή. Παραδόσεις - Κατασχέσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμός αρχαιολογικών θέσεων. Νομός Πέλλας: Πέλλα. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Μουσείο Βέροιας, Οδός Σταδίου, Θεσσαλονίκης και Υψηλάντου, Περιοχή Αγίου Αντωνίου - οδός Βερμίου, Δημαρχείο, Οδός Ακροπόλεως, Ναός Αγίου Βασιλείου), Φυτειά, Στενήμαχος, Νεοχώρι-Σάντα. Νομός Κοζάνης: Περιοχή τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, Κοζάνη, Άγιος Δημήτριος, Καπνοχώρι - Σκάφη, Κοιλάδα, Μελίσσια, Ποντοκώμη - Ατμοηλεκτρικός Σταθμός Καρδιάς. Νομός Φλώρινας: Φαράγγι. Νομός Καστοριάς: Καστοριά, Αυγή, Νεστόριο (Σχέδ. 1-7· Πίν. 259-272) ..... » 711-750

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερεωτικές-αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Ναός Αγίου Ανδρέα ενορίας Αγίου Γεωργίου, Ναός Προφήτη Ηλία), Αρχαιολογικός χώρος Σφηκιάς, Άγιος Γεώργιος. Νομός Πέλλας: Έδεσσα, Λιπαρό. Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Αρχοντικό Τσιατσαπά, Αρχοντικό Νατζή, Αρχοντικό Πηχεών, Βυζαντινό τείχος στην περιοχή του Μενδρεσέ και στην περιοχή του Δημαρχείου, Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Νικολάου του Τζώτζα, Ναός Αγίων Αποστόλων ενορίας Ελεούσας, Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης), Άργος Ορεστικό (Διοκλητιανούπολη), Λιθιά, Ζευγοστάσι, Ομορφοκκλησιά, Κλεισούρα, Άγιος Ηλίας. Νομός Κοζάνης: Κοζάνη, Αιανή, Γούλες (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Νικολάου), Λαζαράδες, Λευκοπηγή, Ρύμνιο (Ναός Παναγίας, Ναός Αγίου Αθανασίου), Φρούριο, Σισάνι, Σιάτιστα (Αρχοντικό Πούλκως, Αρχοντικό Ζαμάνη, Ναός Αγίας Παρασκευής), Δομαβίστιο, Μεταμόρφωση, Δαφνερό, Δίλοφο, Εράτυρα (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Νικολάου), Δρυόβουνο, Βυθός, Σέρβια (Ναός Αγίων Αναργύρων, Βασιλική των Κατηχουμένων), Μόρφη Βοΐου. Νομός Γρεβενών: Σαμαρίνα (Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, Μονή Αγίας Παρασκευής), Κυπαρίσσι, Περιβόλι, Κνίδη, Παλαιοχώρι, Σαρακήνα, Σπήλαιο, Ταξιάρχης, Δίπορο, Νουμπενίτσα, Μπουνάσια, Διάκος. Νομός Φλώρινας: Άγιος Αχίλλειος (Βασιλική Αγίου Αχιλλείου, Ναός Αγίου Δημητρίου, Μονή Παναγίας Πορφύρας), Πύλη, Πλατύ, Ψαράδες - Μεγάλη Πρέσπα (Ασκηταριό Μεταμόρφωσης, Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας), Άγιος Γερμανός. Συντήρηση εικόνων-τοιχογραφιών. Νομός Ημαθίας. Νομός Πέλλας. Νομός Καστοριάς. Νομός Φλώρινας. Νομός Κοζάνης. Νομός Γρεβενών. Αυτοψίες - Εντοπισμοί μνημείων. Νομός Κοζάνης: Δίλοφο, Βυθός, Δαφνερό, Αιανή, Λιβαδερό (Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Αγίου Νικολάου), Ροδιανή, Αυγερινός. Νομός Γρεβενών: Παλαιοχώρι, Πυλωροί (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Βλασίου, Ναός Αγίου Αθανασίου), Παναγία (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Αγίας Παρασκευής). Κηρύξεις. Νομός Καστοριάς: Κλεισούρα (Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Δημητρίου), Λιθιά, Σιδηροχώρι. Νομός Κοζάνης: Γούλες, Μεταμόρφωση, Ρύμνιο, Φρούριο, Δαφνερό, Δίλοφο, Λαζαράδες, Μηλιά, Αιανή (Βασιλική Αγίου Νέστορα, Ναός Αγίας Τριάδας, Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, Ναός Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας, Μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Αθανασίου), Βελβεντό (Ναός Αγίου Μηνά, Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Γρατσιάνη - Ναός Αγίου Δημητρίου, Μονή Αγίας Τριάδας, Ναός Αγίου Νικολάου στον Ξερόλακκα, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίας Παρασκευής), Αγία Σωτήρα, Κλήμα Αξιοκάστρου, Πολύλακκος, Χρυσαυγή. Νομός Γρεβενών: Δίπορο, Καλόχι, Παλιουριά, Τριφύλλι. Νομός Φλώρινας: Μεγάλη Πρέσπα, Μικρολίμνη. Καταγραφές. Νομός Πέλλας: Αρχάγγελος Αλμωπίας, Άνω Γαρέφι Αλμωπίας, Κρώμνη. Νομός Καστοριάς: Καστοριά, Ομορφοκκλησιά. Νομός Κοζάνης: Αιανή, Βελβεντό, Μεταμόρφωση, Δίλοφο, Αγία Σωτήρα, Χρυσαυγή. Νομός Φλώρινας: Άλωνα (Μονή Αγίου Γεωργίου, Αρχαιολογικό Μουσείο), Πρέσπες, Οξυά, Πλατύ. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου και Καπετάν Άγρα, Πάροδος οδού Καπετάν Άγρα, Ναός Παναγίας Περιβλέπτου). Νομός Πέλλας: Έδεσσα (Λεωφόρος Σμύρνης, Οδός Προύσσης 19), Λιπαρό. Νομός Καστοριάς: Άργος Ορεστικό (Διοκλητιανούπολη). Νομός Κοζάνης: Σισάνι, Σέρβια, Αιανή (Ναός Παναγίας, Προγραμματική σύμβαση ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμων Σερβίων, Αιανής, Βελβεντού), Βοσκοχώρι. Νομός Φλώρινας: Άγιος Αχίλλειος (Βασιλική Αγίου Αχιλλείου, Μονή Παναγίας Πορφύρας), Άγιος Γερμανός (Ναός Αγίου Γερμανού), Ψαράδες - Μεγάλη Πρέσπα (Ασκηταριό Μεταμόρφωσης, Ασκηταριό Αγίου Αθανασίου) (Σχέδ. 1-36· Πίν. 273-302) ..... » 751-826

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1997 η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ με το προσωπικό που διαθέτει (αρχαιολόγους, διοικητικούς, αρχαιοφύλακες, συντηρητή και εργατοτεχνικό προσωπικό) και το οποίο εργάζεται φιλότιμα και με ιδιαίτερη ευσυνειδησία κατόρθωσε να φέρει σε πέρας το έργο της παρά τις όποιες δυσκολίες και αντιξοότητες υπάρχουν.

Δόθηκε προτεραιότητα στον καθαρισμό και τη σήμανση των αρχαιολογικών χώρων, στην κήρυξη νέων θέσεων, έγινε παρακολούθηση μεγάλης έκτασης κοινωφελών έργων (ΟΤΕ, ΔΕΥΑΧ - Αποχέτευση, ΔΕΥΑΧ- Ύδρευση, βελτίωση οδικών δικτύων) στη Χαλκίδα, Ερέτρια, Κεντρική Εύβοια, βοιωτικές ακτές.

Επίσης συνεχίστηκαν οι προσπάθειες για την απόκτηση του πρώην οινοποιείου «Αρέθουσα» (βιομηχανικό λιθόκτιστο κτίριο των αρχών του 20ού αι.) στην περιοχή του Αγίου Στεφάνου (συμβολή οδών Αρεθούσης και Κιαπέκου), προκειμένου να δημιουργηθεί το νέο Μουσείο Χαλκίδας.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χαλκίδας

Η έκθεση του Μουσείου Χαλκίδας εμπλουτίσθηκε με μία προθήκη (αριθ. 15), η οποία τοποθετήθηκε στην ανατολική αίθουσα (αίθουσα ΙΙ), μπροστά από την προθήκη 12.

Στη νέα προθήκη εκτίθεται το σημαντικό εύρημα του χρυσού στεφάνου που βρέθηκε στην περιοχή Αγίας Ελεούσας Χαλκίδας (τάφος Β) με τα συνευρήματα του τάφου (Πίν. 157 α-β). Η προθήκη έγινε με δαπάνες της Νομαρχίας Ευβοίας και χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον του Νομάρχη Ευβοίας Θ. Μπουραντά, τον οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή.

Επίσης συντηρήθηκαν τα κινητά ευρήματα των σωστικών ανασκαφών στα εργαστήρια της Εφορείας και καταγράφηκαν στα γενικά ευρετήρια.

Μουσείο Ερετρίας

Ελλείψει μόνιμου συντηρητή στο Μουσείο Ερετρίας, τα κινητά ευρήματα μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια του Μουσείου Χαλκίδας για συντήρηση και στη συνέχεια καταγράφηκαν στα ευρετήρια του Μουσείου Ερετρίας.

Για λόγους ασφαλείας μεταφέρθηκαν οι μικρότερες στήλες που ήταν εκτεθειμένες στο αίθριο του μουσείου και τοποθετήθηκαν σε ράφια στον τριγωνικό χώρο των αποθηκών, του οποίου αντικαταστάθηκε η στέγη για τον ίδιο λόγο.

Αρχαιολογική συλλογή Ωρεών

Ολοκληρώθηκε η φωτογράφηση όλων των αρχαίων (γλυπτών, αναγλύφων, κεραμικών κ.ά.), τα οποία φυλάσσονται στη μη επισκέψιμη Αρχαιολογική Συλλογή της πόλης των Ωρεών.

Αρχαιολογικό Μουσείο Σκύρου

Έγιναν μικρής έκτασης επισκευές και ελαιοχρωματισμός των κτιριακών εγκαταστάσεων του μουσείου και ενισχύθηκαν τα παράθυρα και οι πόρτες με πρόσθετα κιγκλιδώματα και κλειδαριές ασφαλείας.

Ίδρυση νέου Μουσείου Χαλκίδας

Η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ συνέχισε τις προσπάθειές της για την απόκτηση του λιθόκτιστου πρώην οινοποιείου «Αρέθουσα»[1] (συνολικής έκτασης 7,5 στρεμμάτων), το οποίο βρίσκεται στη Χαλκίδα (συμβολή οδών Αρεθούσης και Κιαπέκου). Αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του περασμένου αιώνα και έχει κηρυχθεί ως διατηρητέο (ΦΕΚ 45/Β/22-1-1979), προκειμένου να στεγάσει τα αντικείμενα του νέου μεγάλου Μουσείου Χαλκίδας. Με τα προσκτίσματα, που είναι απολύτως απαραίτητα, θα εξασφαλιστούν χώροι για περιοδικές εκθέσεις, για την εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων, βιβλιοθήκη, εκθετήριο, συνεδριακό κέντρο, χώροι διευκόλυνσης ατόμων με ειδικές ανάγκες κ.ά.

Ο χώρος θεωρούμε ότι είναι ιδανικός για ένα τόσο σπουδαίο έργο, λόγω του ότι βρίσκεται στην καρδιά της αρχαίας Χαλκίδας και θα μπορούσε να συνδεθεί με την ευρύτερη περιοχή, όπου γίνονται προσπάθειες να προβληθούν οι αρχαιολογικοί χώροι. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να αναβαθμιστεί η τόσο υποβαθμισμένη αυτή περιοχή.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Μουσική βραδιά αφιερωμένη στον Ν. Καββαδία (Ιούνιος 1997). Πραγματοποιήθηκε στο υπαίθριο θέατρο Ορ.

---

1. Το συγκεκριμένο ακίνητο είναι ιδιοκτησίας της Εθνικής Κεφαλαίου, θυγατρικής της Εθνικής Τράπεζας.

Μακρή στη Χαλκίδα, σε συνεργασία με το Δήμο Χαλκιδέων και τον ΕΛΟΜΕ (υπεύθυνος Π. Ινιωτάκης) και με την ενίσχυση χορηγών. Σκοπός της εκδήλωσης η προβολή και ενίσχυση του νέου μεγάλου Μουσείου στο πρώην Οινοποιείο «Αρέθουσα».

Εκδήλωση με τίτλο «Το λιμάνι της Ερέτριας και η τάξη των Αειναυτών» (Σεπτέμβριος 1997). Πραγματοποιήθηκε στην Ερέτρια με τη συνεργασία της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ, του Δήμου Ερετρίας και του ΕΛΟΜΕΠ. Έγινε φωτογραφική έκθεση, ομιλίες των αρχαιολόγων Π. Ινιωτάκη και Α. Καραπασχαλίδου και τέλος το χορευτικό τμήμα του Δήμου Ερετρίας παρουσίασε θαλασσινούς χορούς με ιδιαίτερη επιτυχία. Η εκδήλωση αυτή ήταν ενταγμένη στο Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΕΥΒΟΙΑ

Χαλκίδα

Οδός Στύρων (οικόπεδο Γ. Πριμηκύριου)

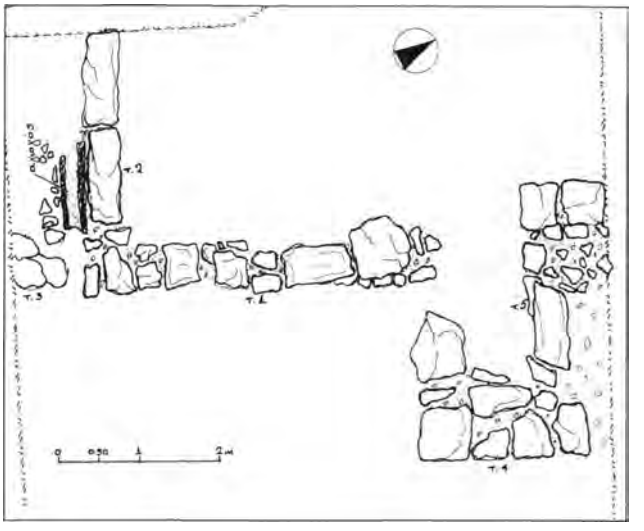
Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για άδεια επέκτασης σε υπάρχον κατάστημά του στην οδό Στύρων, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε χώρο, διαστ. 16×8 μ., στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Αποτέλεσμα της έρευνας ήταν να βρεθεί πλάκα πώρινη, διαστ. 1,20×1,13×0,10 μ., προφανώς από τάφο κατεστραμμένο, και επίσης πώρινος κυβόλιθος, διαστ. 1,16× 0,58×0,43 μ.

Οδός Στύρων (οικόπεδο Ν. Αϊδίνη)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου στην περιοχή Καμάρες και νοτιοανατολικά του οικοπέδου του γνωστού ως του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας, όπου το 1985 αποκαλύφθηκαν μεγάλης έκτασης αρχαιότητες.

Στα τέλη του 1996 είχε γίνει δοκιμαστική τομή στο οικόπεδο Ν. Αϊδίνη με αφαίρεση μέρους της επίχωσης στον οικοδομήσιμο χώρο, οπότε εντοπίστηκε αρχαίος τοίχος.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα άρχισε το Φεβρουάριο του 1997 (Σχέδ. 1). Κατά τη διάρκεια της έρευνας αυτής στον οικοδομήσιμο χώρο, διαστ. 12,50×7 μ., αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων αρχαίων κτιρίων (βορειοδυτικό τμήμα, τοίχοι Τ1-Τ6) που ανήκουν σε δύο φάσεις της ελληνιστικής περιόδου και φαίνεται να συνεχίζονται προς τις όμορες ιδιοκτησίες προς Β. και Ν., αλλά και κάτω από την οδό Στύρων προς Δ. Οι επιχώσεις εδώ είναι μεγάλες και οι τοίχοι βρέθηκαν σε βάθος 1,30-1,70 μ. από την επιφάνεια.



Σχέδ. 1. Χαλκίδα. Οδός Στύρων. Οικόπεδο Ν. Αϊδίνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στη νοτιονατολική γωνία του σκάμματος και σε επαφή με τον τοίχο Τ1 βρέθηκε λίθινος αγωγός σε σχήμα ανάστροφου Π, βαθύτερα από τον τοίχο (σε βάθος 1,82 μ.). Οι διαστάσεις του αγωγού αυτού είναι: σωζ. μήκ. 1,15, πλ. 0,15 (εσωτ.) - 0,30 (εξωτ.) και ύψ. 0,16 μ.

Η κεραμική που περισυνελέγη είναι χρηστική κυρίως, αβαφής, σκύφοι, ψαροπινάκιο, τεφρόχρωμα μυροδοχεία, αλλά και ακέραιοι λύχνοι (αριθ. ευρ. 6531, 6534-6538), ορισμένοι από τους οποίους είναι καμένοι, και ακέραιο τεφρόχρωμο μυροδοχείο, ύψ. 0,165 μ. (αριθ. ευρ. 6532).

Οικόπεδο Β. Ανδριόλα

Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται στη Συνοικία Ε στη Χαλκίδα έγιναν δοκιμαστικές τομές σε σχήμα Χ, με αφορμή αίτηση του ιδιοκτήτη για χορήγηση άδειας οικοδομής.

Παρόλο που το συγκεκριμένο οικόπεδο βρίσκεται σε περιοχή με αρχαιολογικό ενδιαφέρον και μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, δεν απέδωσε αρχαία. Ας σημειωθεί ότι η δοκιμαστική έρευνα προχώρησε μέχρι βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Οδός Κιαπέκου (Ο.Τ. 395, οικόπεδο Ζ. Τσαχουρίδου)

Το παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην περιοχή Καμάρες, ερευνήθηκε ύστερα από αίτηση της ιδιοκτήτριας για χορήγηση άδειας ισόγειου καταστήματος (Σχέδ. 2).

Ανοίχθηκαν πέντε τομές (Α-Ε) σε σχήμα Χ και τρεις

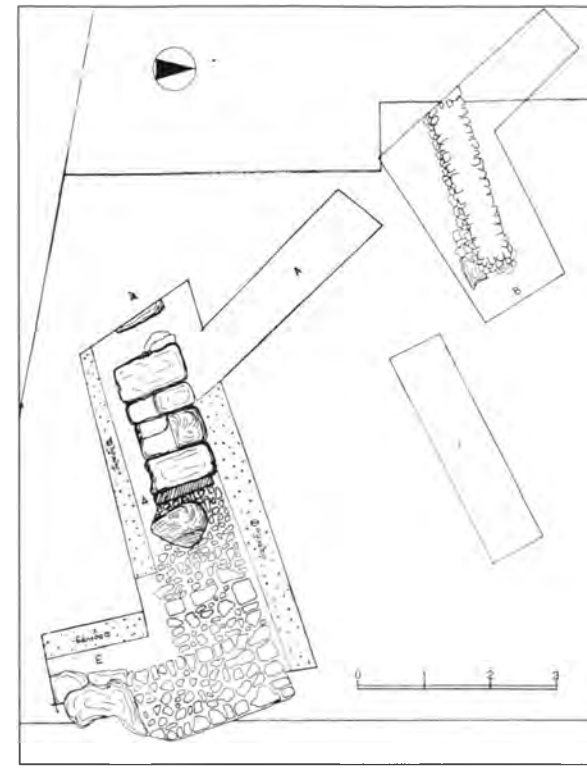
ακόμη, οπότε ήλθαν σε φως ελάχιστα οικοδομικά λείψανα της κλασικής-ελληνιστικής εποχής (τοίχοι α-γ). Ο τοίχος α (τομή Β) είχε μήκος 3, πλάτος 0,70 μ., ενώ ο τοίχος γ (τομή Ε) είχε μήκος 1,45 (όσο αποκαλύφθηκε, λόγω του ότι συνεχίζεται και στον ακάλυπτο), πλάτος 0,45 και ύψος 0,60 μ.

Οι προαναφερθέντες τοίχοι, οι οποίοι συνεχίζονται τόσο προς παρακείμενη ιδιοκτησία, όσο και προς την οδό Κιαπέκου, σχετίζονται με τις εγκαταστάσεις της αγοράς της πόλης[2].

Προς Α. και πιο συγκεκριμένα στην τομή Δ αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δρόμου, μήκ. 4 και πλ. 3,90 μ. Όπως φαίνεται, ο πλακόστρωτος δρόμος αποτελεί συνέχεια εκείνου που αποκαλύφθηκε το 1985[3] στο χώρο του ΟΕΚ (οδός Στύρων). Εκείνο που διαπιστώθηκε είναι ότι η αρχική κατασκευή του ήταν από λίθινες πλάκες και κατά την επισκευή του χρησιμοποιήθηκε πατημένο χώμα με χαλίκι και μικρά θραύσματα από κεραμίδια.

Στην επίχωση γύρω από τους τοίχους παρατηρήθηκε στρώμα καταστροφής, ακόμη και μεταγενέστερων κτιρίων (δηλαδή της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, 2ος-3ος αι. μ.Χ.) και στρώμα λατύπης τόσο από πωρόλιθο – που σημαίνει ότι η κατεργασία των κυβόλιθων έγινε κατά χώραν – όσο και από μάρμαρο και πρασινωπή πέτρα. Το τελευταίο ίσως εξυπηρετούσε στη μόνωση[4] των κτιρίων λόγω του υδροφόρου ορίζοντα.

Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα, χωρίς σαφή χρονολογικό διαχωρισμό. Χαρακτηριστικό είναι ότι μαζί με γεωμετρική κεραμική (από το ανατολικό τμήμα) και από βάθος 1,20-2 μ. έχουμε χονδροειδή άβαφη κεραμική της ελληνιστικής εποχής και terra sigillata. Βρέθηκε επίσης ένα χάλκινο νόμισμα φθαρμένο, τεμάχιο πιθανώς από επιτύμβια στήλη και λίθινο εργαλείο.



Σχέδ. 2. Χαλκίδα. Οδός Κιαπέκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Συμβολή των οδών Αρεθούσης και Στύρων (οικόπεδο ΚΤΕΛ)

Με αφορμή αίτηση του ΚΤΕΛ Νομού Ευβοίας για ανέγερση νέου σταθμού υπεραστικών λεωφορείων σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του πραγματοποιήσαμε ανασκαφική έρευνα[5] στον οικοδομήσιμο χώρο[6]. Η έρευνα αυτή άρχισε τον Οκτώβριο του 1997 και συνεχίστηκε και τον επόμενο χρόνο. Αρχικά ερευνήθηκε το νοτιοανατολικό τμήμα, όπου ήλθε στο φως κτίριο (κτίριο Ι) (Πίν. 157γ), αποτελούμενο από τρία κύρια δωμάτια (βόρειο, ανατολικό και δυτικό) και μικρός τραπεζοειδής χώρος[7], πιθανώς λουτρό με βοτσαλωτά[8] δάπεδα. Οι τοίχοι έφεραν παχύ επίχρισμα[9], υπολείμματα του οποίου βρέθηκαν περιμετρικά των δωματίων σε σωζόμενο ύψος 0,30 μ. Τα κινητά ευρήματα από το προαναφερθέν κτίριο είναι κεραμική μελαμβαφής και αβαφής της ελληνιστικής περιόδου, χάλκινα νομίσμα-

2. Α. Καραπασχαλίδου, Ειδήσεις από την πόλη της Χαλκίδας, *ΑΑΧ* 2 (1987), σ. 134-135.

3. Ό.π., σ. 135. Επίσης A. Carapaschalidou, *OWAN* X, 2 (1987), σ. 15.

4. Το 1981 κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο Ε. Κεχρή (οδός Αρεθούσης, το οποίο εντοπίζεται στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Ζ. Τσιαχουρίδου και σε απόσταση 40-50 μ. περίπου) αποκαλύφθηκε στρώμα μόνωσης πώρινου κτιρίου. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 198. Επίσης Καραπασχαλίδου, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 134.

5. Η έρευνα αυτή έγινε λόγω του ότι η περιοχή παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον και επειδή το οικόπεδο βρίσκεται μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου (Υ.Α. 131450/5379/23-1-58).

6. Το όλο οικόπεδο έχει εμβαδόν 8.673,75 τ.μ., ενώ ο οικοδομήσιμος χώρος 1.298 τ.μ.

7. Ο χώρος αυτός βρίσκεται 0,20 μ. ψηλότερα από τα δωμάτια με αναβαθμό.

8. Οι ψηφίδες είναι φυσικές και έχουν μελανό και φαιό χρώμα. Για όμοιο βοτσαλωτό δάπεδο, βλ. Αδ. Σάμψων, Αρχαία Χαλκίδα, *ΑΑΧ* 1 (1986), σ. 59.

9. Διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν δύο επάλληλα στρώματα.

τα, ελεφαντοστέινη περόνη και λίθινοι τριπτήρες. Νοτιοδυτικά του κτιρίου Ι βρέθηκε αρχαίος δρόμος, ο οποίος κατευθύνεται από Β. προς Ν. και διαχωρίζει αυτό από ένα δεύτερο κτίριο που αποκαλύφθηκε στη συνέχεια (κτίριο ΙΙ). Οι τοίχοι του κτιρίου ΙΙ (τοίχοι Τ2 και Τ9) είναι χτισμένοι από μεγάλους πώρινους κυβόλιθους και έχουν θεμελιωθεί στο φυσικό βράχο.

Από την τοιχοδομία και την κεραμική χρονολογούμε το κτίριο ΙΙ στον 4ο αι. π.Χ. και θεωρούμε ότι συσχετίζεται πιθανώς με κτίρια όμοιας τοιχοδομίας, τα οποία έχουν βρεθεί σε γειτονικές ιδιοκτησίες, κατά μήκος τμήματος της οδού Αρεθούσης[10]. Τα κτίρια αυτά αποτελούν μέρος της αρχαίας αγοράς με τα στωικά κτίσματα και το αρχαίο λιμάνι, τα οποία λόγω της ανόδου του υδροφόρου οριζόντα καταχώσθηκαν και πάνω στα οποία οικοδομήθηκαν τα σύγχρονα κτίρια.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

ΕΡΓΟ ΔΕΥΑΧ - ΥΔΡΕΥΣΗ

Το έργο της ΔΕΥΑΧ για τη συμπληρωματική ύδρευση της πόλης της Χαλκίδας άρχισε τέλη Ιανουαρίου 1997 και ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Η διαδρομή που ακολούθησε είναι η εξής: Οδός Ληλαντίων από το ύψος της οδού Μεσσαπίων προς Αγία Ελεούσα, οδός Δημάρχου Αντ. Μαργαρίτη προς Αφράτι κατά μήκος τμήματος του ποταμού Λήλα, όπου και τερμάτισε.

Οδός Ληλαντίων

Λίγο πριν από τη συμβολή της παραπάνω οδού με την οδό Κυκλάδων κατά πλάτος του σκάμματος και σε βάθος 0,60 μ. περίπου από το κατάστρωμά της αποκαλύφθηκε στρώμα-αποθέτης, πλ. 1,30 και πάχ. 0,20 μ.[11], η επίχωση του οποίου περιείχε καστανό χώμα με θραύσματα από κεραμίδες, άφθονη κλασική-ελληνιστική κεραμική και ένα και μοναδικό πρωτογεωμετρικό αγγείο (πρόχους[12] του πρώιμου 9ου αι. π.Χ., αριθ. ευρ. 6503).

Οδός Δημάρχου Αντωνίου Μαργαρίτη

Κατά μήκος της παραπάνω οδού αποκαλύφθηκαν 48 κεραμοσκεπείς τάφοι της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, οι οποίοι έδωσαν πήλινους λύχνους, πρόχους, οινοχόες, τεφρόχρωμα μυροδοχεία, μαρμάρινη πυξίδα και χάλκινο αγκίστρι. Μεταξύ των τάφων αυτών ενδιαφέρουσα είναι η ανεύρεση πήλινης λάρνακας[13], στην οποία είχε ενταφιαστεί νήπιο. Τα κτερίσματα[14], ένα πήλινο ληκύθιο, μια επίσης πήλινη πυξίδα και ένα προχοΐδιο ήταν τοποθετημένα στο ύψος των ποδιών.

Στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των κεραμοσκεπών τάφων 33 και 48 βρέθηκε τμήμα ταφικού περιβόλου, ο οποίος περιέκλειε πέντε κιβωτιόσχημους τάφους (Α-Ε). Όλοι οι πιο πάνω τάφοι περιείχαν τεφρόχρωμα μυροδοχεία, ενώ ο Β έδωσε χρυσό στεφάνι και ο Γ, εκτός του πολύ μεγάλου αριθμού μυροδοχείων, έδωσε και τεμάχιο χρυσής κλωστής.

Ο τάφος Β[15] ήταν χτισμένος με πώρινες πλάκες, πάχ. 0,07 μ. (όπως και οι τάφοι Α, Γ-Ε) και είχε μήκος 2,05, πλάτος 0,80 και ύψος 0,60 μ. Ήταν καλυμμένος με λίθινη πλάκα, πάχ. 0,15 μ., και περιείχε λασπώδες χώμα μέχρι το ήμισυ του εσωτερικού του.

Ο νεκρός, που διατηρείται ακέραιος[16], είχε τοποθετηθεί σε στρώμα διαλυμένου πώρου και τα αντικείμενα ήταν στο ύψος των ποδιών, εκτός των φύλλων του χρυσού στεφάνου, τα οποία ήταν συσσωρευμένα στο στήθος του. Μετά τον καθαρισμό τους στα εργαστήρια της Εφορείας έγινε η αποκατάσταση του χρυσού στεφάνου με προμετωπίδιο και παράνθιο φύλλο. Ο συνολικός αριθμός των φύλλων (ακέραιων και συμπληρωμένων) είναι 135. Το στέλεχος του στεφάνου έγινε από άργυρο, σύμφωνα με περιγραφές αρχαίων συγγραφέων. Τα φύλλα έχουν τη μορφή τριφύλλων, όπως αναφέρεται σε επιγραφές από τη Δήλο[17], και είναι δουλεμένα με την τεχνική της εκκρούσεως. Το περίγραμμα ακολουθεί μία νεύρωση, όπως επίσης υπάρχει και η κεντρική νεύρωση μεταξύ των δύο άκρων. Κατά μήκος του μίσχου υπάρχουν τρεις ανάγλυφες γραμμώσεις. Πιθανώς ο στέφανος της Αγίας Ελεούσας είναι ο μεγαλύτερος στέφανος σε αποκατάσταση στον ελλαδικό χώρο, αποτελούμενος από 45 χρυσά τρίφυλλα. Βάσει των πιο πάνω ευρημάτων ο τάφος Β χρονολογείται μεταξύ των αρχών του 1ου αι. π.Χ. και του Β΄ Μιθριδατικού πολέμου (88 π.Χ.) και ανήκε σε αθλητή.

10. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 121. Σάμψων, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 48.

11. Το μήκος του στρώματος αυτού δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί, διότι συνεχιζόταν στο άσκαφο τμήμα.

12. Για παρόμοιο, βλ. M. Popham - E. Touloupa - L.M. Sackett, The Hero of Lefkandi, *Antiquity* 1982, εικ. 4α.

13. Οι διαστάσεις της λάρνακας είναι: μήκ. 0,70, πλ. 0,30 και ύψ. 0,20 μ.

14. Η λάρνακα με το περιεχόμενό της μεταφέρθηκε στα εργαστήρια του Μουσείου Χαλκίδας, όπου συντηρήθηκε και πρόκειται να εκτεθεί.

15. Εμφανίσθηκε σε βάθος 1,90 μ. από το κατάστρωμα της οδού.

16. Από τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού προέκυψε ότι ο συγκεκριμένος σκελετός ανήκε σε άνδρα.

17. *Délos* X, VIII, 1928, 312, 3.

Περιοχή Αφρατίου

Κατά μήκος του ποταμού Λήλα και της παρειάς του σκάμματος αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού αγωγού ύδρευσης που εντάσσεται στο γενικό υδρευτικό δίκτυο της πόλης της Χαλκίδας και της γύρω περιοχής, το οποίο ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο[18] (Πίν. 158 α).

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

Εργατικές Κατοικίες

Στις Εργατικές Κατοικίες ανασκάφηκε μεγάλος αριθμός κτιρίων της ρωμαϊκής κυρίως εποχής στις οδούς Θεσπρωτίας, Καβάλας, Έβρου, Ροδόπης, Θράκης, Θεσσαλίας και Δράμας.

Στην οδό Ροδόπης εντοπίστηκε τμήμα κεραμικού εργαστηρίου, από όπου συνελέγησαν ακέραια άβαφα αγγεία, καθώς και θραύσματα ρωμαϊκής εποχής. Ο κλίβανος, κατασκευασμένος από μικρές πήλινες πλάκες, σωζόταν σε ύψος έως 0,70 μ., ενώ η διάμετρός του ήταν 0,80 μ. Από την ίδια περιοχή συνελέγησαν και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κιονόκρανα, τρίγλυφα και μία πήλινη σίμη.

Εξάλλου στις Εργατικές Κατοικίες ανασκάφηκαν και πέντε τάφοι, τρεις ακτέριστοι υστερορωμαϊκής εποχής και δύο κτερισμένοι γεωμετρικής εποχής, από όπου προήλθαν διακοσμημένη πρόχους, ένας διακοσμημένος αμφορίσκος, πέντε σφονδύλια, χάλκινη ταινία, χάλκινο δαχτυλίδι και πόρπη.

Οδός Στύρων

Στην οδό Στύρων, εκτός από λείψανα κτιρίων και αρχιτεκτονικά μέλη, αποκαλύφθηκαν δύο μαρμάρινα γλυπτά: το πρώτο (ΜΧ 6577), μήκ. 0,85 και ύψ. 0,42 μ., προέρχεται από αετωματική σύνθεση και παριστάνει αναπαυόμενη μαινάδα. Το δεύτερο (ΜΧ 6578), ακέφαλο άγαλμα, σωζ. ύψ. 0,95 και πλ. 0,40 μ., παριστάνει ενδεδυμένη με ιμάτιο ανδρική μορφή.

Οδός Ασκληπιάδων

Ανασκάφηκαν δύο λακκοειδείς και ένας κιβωτιόσχημος τάφος της πρωτογεωμετρικής εποχής, οι οποίοι περιείχαν διακοσμημένη κεραμική, μεταξύ άλλων και τρεις ακέραιους αμφορίσκους.

Οδός Ιωαννίδου 7

Εντοιχισμένο σε τοίχο της Τουρκοκρατίας βρέθηκε ακέραιο ενεπίγραφο βάθρο ρωμαϊκής εποχής, ύψ. 0,77, πλ. 0,40 και μήκ. 0,50 μ. Φέρει την επιγραφή:

ΤΗΝ ΒΟΥΛΗΝ
ΕΡΜΕΡΩΣΟΕΠΙ
ΤΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΟ
ΦΥΛΑΚΙΟΥ ΤΗΝΕ
ΑΥΤΟΥ ΕΥΕΡΓΕ
ΤΙΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΥΚΑΡΑΣ

Αγία Ελεούσα (οικόπεδο Λ. Θάνου)

Στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε πρόσφατα το αρχαίο νεκροταφείο το οποίο αναφέρει ο Γ. Παπαβασιλείου. Στο βόρειο τμήμα του αγροκτήματος και σε επαφή με παλαιά αποθήκη ο ιδιοκτήτης του εντόπισε αρχαίο τάφο κατά τη διάρκεια δενδροφύτευσης.

Πρόκειται για κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο (τάφος Ι), μήκ. 2,33, εσωτ. πλ. 0,50-0,65 και βάθ. 0,80 μ. Τα τοιχώματά του έφεραν πώρινες πλάκες, πάχ. 0,12-0,13 μ., εκτός της δυτικής στενής πλευράς που δεν βρέθηκε. Από τις τέσσερις καλυπτήριες πλάκες έλειπε η μία.

Ο σκελετός ήταν διαλυμένος. Στο γέμισμα του τάφου υπήρχαν ελάχιστα τεμάχια οστών και ορισμένα δόντια του νεκρού, θραύσμα από την κοιλιά τεφρόχρωμου μυροδοχείου και δύο θαλασσινά όστρεα του τύπου Murex Brandaris.

Το δάπεδο ήταν στρωμένο με πηλόχωμα και διαλυμένο πώρο. Ο τάφος χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

Λευκαντί

Οικόπεδο Τσερόλα

Στο παραπάνω οικόπεδο[19] και πιο συγκεκριμένα δεξιά της κεντρικής οδού Βασιλικού-Λευκαντί, στην ευρύτερη περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε σχήμα Χ, όπου βρέθηκε ακέραιο αγ-

18. Τάφρος λαξευμένη στο βράχο: *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 122, 124 (οδός Αγγελέτου και Οσίου Δαυίδ)· *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 198 (οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου).

19. Η έρευνα του συγκεκριμένου οικοπέδου έγινε με αφορμή αίτηση του ιδιώτη για χορήγηση άδειας οικοδομής.

γείο και θραύσμα από ένα δεύτερο. Τα αγγεία αυτά προέρχονται από κατεστραμμένο τάφο πιθανώς της ΠΓ εποχής.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Νέα Αρτάκη

Οικόπεδο Π. Αναστασιάδη

Παρακολουθήσαμε τη γενική εκσκαφή οικοπέδου μεγάλων διαστάσεων στην παραλιακή οδό της περιοχής Φανερωμένης. Στο κέντρο περίπου της ανατολικής πλευράς του φάνηκε μικρό σπηλαιώδες άνοιγμα, το οποίο όπως διαπίστωσαν και εκπρόσωποι της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας ήταν άνευ αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Παραλία Πολιτικών

Οικόπεδο Δ. Παπακυριακού

Το παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται αριστερά της κεντρικής οδού Χαλκίδας-Ν. Αρτάκης (περιοχή Μάνικας), είχε ερευνηθεί το 1996 και έδωσε 60 περίπου τάφους της ΠΕ ΙΙ περιόδου, οι οποίοι εντάσσονται στο εκτεταμένο νεκροταφείο της περιοχής.

Το 1997 έγινε καθαρισμός του όλου χώρου, αλλά και επιμέρους σε ορισμένους τάφους, προκειμένου να ληφθούν συμπληρωματικά στοιχεία χρήσιμα για την τελική δημοσίευση που έχει αναλάβει ο υπογράφων.

Ερέτρια

Θέατρο

Οι ανασκαφικές εργασίες στο θέατρο της Ερέτριας (Πίν. 158 β) πραγματοποιήθηκαν από 3 έως 20 Ιουνίου 1997 από τον καθηγητή P. Isler με βοηθό την E. Ferrom. Υπεύθυνος για την ανασκαφή από ελληνικής πλευράς ορίστηκε ο υπογράφων.

Κοίλο. Έγινε μία τομή, διαστ. 12×3 μ., στην τέταρτη από Α. κερκίδα, στο πάνω μέρος της. Ερευνήθηκε η φύση του υψώματος του θεάτρου, αν και από παλαιότερα είναι γνωστό ότι είναι τεχνητό. Εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο τοποθετήθηκαν τα εδώλια. Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο είναι η αποκάλυψη πέντε επιπλέον σειρών εδωλίων, στο πάνω μέρος του κοίλου.

Ορχήστρα. Η ανασκαφή ακολούθησε το δυτικό αγωγό απορροής των υδάτων (Εύριπο) και έφτασε ως το ανάλημμα της δυτικής παρόδου. Ο αγωγός είναι κατασκευασμένος από μεγάλους πωρόλιθους και είναι φανερό ότι σώζεται στην αρχική του μορφή. Έκπληξη μεγάλη ήταν η εύρεση τμήματος του κονιάματος δαπέδου της ορχήστρας.

Σκηνή. Βρέθηκαν δύο από τις τρεις μικρές ανασκαφικές τομές που είχε πραγματοποιήσει το 1923 ο Bulle. Επίσης φάνηκε ότι η θεμελίωση της σκηνής έγινε μέσα στο στερεό έδαφος.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΚΟΡΩΝΑΚΗΣ

Οδός Ευνόμου Κηφισίου (οικόπεδο Ακτής Βολάνη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της Ερέτριας[20] και βορειοανατολικά της αρχαίας αγοράς, σε μικρή απόσταση.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στον οικοδομήσιμο χώρο και έφερε στο φως λείψανα κτιρίων της υστεροκλασικής-ελληνιστικής εποχής, των οποίων η διατήρηση ήταν κακή και η έρευνα δυσχερής ιδιαίτερα στο νοτιοανατολικό τμήμα, λόγω του υδροφόρου ορίζοντα.

Αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι Τ1-Τ11 με προσανατολισμό προς ΝΑ., ενώ οι τοίχοι Τ1, Τ3 και Τ9, που ορίζουν μεγάλο κτίριο, φέρουν είσοδο στα δυτικά και καταλαμβάνουν μεγάλο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου. Τα κινητά ευρήματα ποικίλα: μελαμβαφής όλπη, φιαλίδιο, ειδώλιο παιδιού, πήλινες αγνύθες κ.ά. Τα δάπεδα των δωματίων ήταν πολύ κατεστραμμένα.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Οικόπεδο Α. Αλεξανδρή

Με αφορμή την αίτηση οικοδομικής άδειας σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Αλεξανδρή στο Ο.Τ. 688 πλησίον της αρχαίας αγοράς της Ερέτριας διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα. Το οικόπεδο συνορεύει προς Β. με απαλλοτριωμένο οικόπεδο (πρώην ιδιοκτησίας Κουρμαδά), στο οποίο έχει εντοπιστεί το βόρειο τμήμα της ανατολικής στοάς της

20. Βόρεια του συγκεκριμένου οικοπέδου εκτείνεται το οικόπεδο Γ. Φιλιππή, όπου το 1975 αποκαλύφθηκε κτίριο του 4ου αι. π.Χ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 161-162. Στα δυτικά του βρίσκεται το οικόπεδο Ε. Μπουραντζά, Ο.Τ. 714, όπου ήλθε στο φως μεγάλο οικιστικό συγκρότημα. Στα πρώτα στάδια της ανασκαφής την ευθύνη είχε η ΙΑ΄ ΕΠΚΑ υπό την εποπτεία της υπογράφουσας και μετά η ανασκαφή συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή. Βλ. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 125-126.

αρχαίας αγοράς, προς Δ. με την ιδιοκτησία Β. Λέριου, στην οποία περιέχεται τμήμα της αρχαίας θόλου, προς Ν. με το οικόπεδο Ι. Τριανταφυλλίδη και προς Α. με την οδό Γλαυκίππου Διονυσίου.

Κατά μήκος του νότιου ορίου του οικοπέδου και σε επαφή με το οικόπεδο Ι. Τριανταφυλλίδη ερευνήθηκαν δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι καλυπτήριες πλάκες των οποίων εντοπίστηκαν σε βάθος 0,10 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, με κοινό προσανατολισμό Α.-Δ. (τάφος Ι και ΙΙ).

Ο τάφος Ι, εσωτ. διαστ. 2,33×0,67, εξωτ. 3,15×1,30 και βάθ. 0,67 μ., είναι κατασκευασμένος από πωρολιθικές πλάκες καλά λειασμένες στο εσωτερικό και επιχρισμένες με λευκό κονίαμα, το οποίο διατηρείται σε ορισμένα μόνο σημεία. Ως καλυπτήριες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν σε β΄ χρήση ορθογώνιες ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι, ενώ στο δάπεδο του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί επίσης σε β΄ χρήση ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες σχηματίζουν κοιλότητα, ύψ. 0,15 μ., προερχόμενες πιθανώς από βάθρο αγάλματος. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν οκτώ βολβόσχημα μυροδοχεία (αριθ. ευρ. 18911-18918), φακοειδείς ψήφοι από υαλόμαζα (αριθ. ευρ. 18981 α-γ), δύο οστέινοι πεσσοί με εγχάρακτους αριθμούς (αριθ. ευρ. 18965, 18957), τρεις μικροί οστέινοι αστράγαλοι, τμήμα ασημένιας περόνης, τμήματα χάλκινων στλεγγίδων, τετράγωνα και καρδιόσχημα χάλκινα ελάσματα, πέντε χάλκινα νομίσματα, τρεις χαύλιοι κάπρου, χάλκινη λαβή αγγείου (αριθ. ευρ. 18962), οστέινο δίπτυχο, αποσπασματικά σωζόμενο, που πιθανώς είχε χρήση πινακίδας γραφής, χάλκινη γραφίδα, αυγό στρουθοκαμήλου (αριθ. ευρ. 18961), οστέινο χέρι με σιδερένιο έμβολο στο ένα άκρο και χάλκινο έλασμα με ανάγλυφη παράσταση Νηρηίδας έφιππης σε θαλάσσιο ίππο (αριθ. ευρ. 18949) (Πίν. 158 γ).

Ο τάφος ΙΙ κατασκευάστηκε σε επαφή και κατά μήκος της νότιας πλευράς του τάφου Ι. Οι διαστάσεις του εσωτερικά είναι 2,25×0,65, εξωτερικά 3,11×1,36 και το ύψος του 0,70 μ. Κατασκευαστικά είναι όμοιος με τον τάφο Ι. Τα εσωτερικά τοιχώματα φέρουν γραπτή διακόσμηση γιρλάντας μυρτιάς, από την οποία φύονται μικρά άνθη ερυθρού χρώματος. Στα άκρα κάθε γιρλάντας ερυθρού χρώματος κόμβος με κροσσωτή απόληξη.

Στο εσωτερικό του τάφου ΙΙ βρέθηκε βολβόσχημο μυροδοχείο, χάλκινη στλεγγίδα, τέσσερα χάλκινα νομίσματα, οστέινη λαβή ξίφους και ο ομφαλός χάλκινης φιάλης. Στην επιφάνεια των καλυπτήριων πλακών βρέθηκε τμήμα από το μηρό θωρακοφόρου. Από την κεραμική οι δύο τάφοι χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Κατά τη διάρκεια διερευνητικών τομών σε όλη την έκταση του οικοπέδου εντοπίστηκαν σε επιφανειακό σχεδόν επίπεδο τμήματα αρχαίων κτιρίων και πηγάδια. Για το λόγο αυτό η ανασκαφή του οικοπέδου πρόκειται να συνεχιστεί.

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΨΑΛΤΗ

Κάρυστος

Οδός Διοκλέους (Ο.Τ. 8, οικόπεδο Ν. Κηρύκου)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του υστεροκλασικού νεκροταφείου, που είχε ξεκινήσει το 1996. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 20 τάφοι που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Από αυτούς οι 12 ήταν κεραμοσκεπείς, οι πέντε απλοί λακκοειδείς, οι δύο ταφικές πυρές και ο ένας εγχυτρισμός. Δεκατέσσερις από τους τάφους ανήκαν σε ενήλικες και οι υπόλοιποι ήταν παιδικοί. Ο προσανατολισμός των περισσοτέρων ήταν Α.-Δ. και μόνον τριών Β.-Ν. Οι τάφοι αποκαλύφθηκαν σε χώρο, διαστ. 11 (Β.-Ν.)×7,50 μ. (Α.-Δ.), ενώ το βάθος εντοπισμού τους κυμάνθηκε από 0,50 έως 1,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ενδεικτικές εξωτερικές διαστάσεις των τάφων είναι 1,50 (Α.-Δ.)×0,50 μ. (Β.-Ν.). Λόγω της έντονης παρουσίας οξέων στο έδαφος, αλλά και της διατάραξης της στρωματογραφίας στους νεότερους χρόνους, δεν είχαν διατηρηθεί παρά ελάχιστα ίχνη από μακρά κυρίως οστά. Από όσο ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί, σε πρώτη φάση, από τα σωζόμενα σκελετικά κατάλοιπα, κάθε τάφος περιείχε μία ταφή. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι συνήθως πάνω στο φυσικό βράχο, ύπτιοι, εκτάδην. Ορισμένοι τάφοι είχαν διαταραχθεί από την αρχαιότητα, όπως ο τάφος 14, του οποίου μικρό τμήμα από το ανατολικό άκρο αλλοιώθηκε κατά την κατασκευή του υπερκείμενου τάφου 13. Οι τάφοι 11 και 15 περιορίσθηκαν, όσον αφορά το ανατολικό τους άκρο, προκειμένου να κατασκευασθεί ο ισχυρός τοίχος 1. Ο τοίχος αυτός (μήκ. 8,20, πλ. 0,50, ύψ. 0,50, βάθος εντοπισμού 0,55 μ.), είναι χτισμένος από αργολιθοδομή και θεμελιώνεται στο φυσικό βράχο. Το γεγονός ότι στα ανατολικά του τοίχου, σε όλη την έκταση εντός του οικοπέδου, δεν αποκαλύφθηκαν ούτε τάφος ούτε αρχαία κτίσματα, μαρτυρεί ότι ο τοίχος οριοθέτησε εν είδει ευθύγραμμου περιβόλου αυτό το τμήμα του νεκροταφείου, κοντά στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.[21].

Τα κτερίσματα των τάφων ήταν μελαμβαφή αγγεία της περιόδου, όπως σκύφοι, σκυφοκύλικες, φιάλες, πινάκια, πυξίδες, καθώς και ληκύθια και πήλινα αλάβαστρα. Ακό-

21. Για παρόμοιο ευθύγραμμο περίβολο, βλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 185-186.

μη, οι τάφοι περιείχαν λυχνάρια, πήλινα ειδώλια, μεταλλικά εργαλεία καλλωπισμού και χάλκινα νομίσματα. Αγγεία πόσης και αρωματικών ελαίων ήταν παρόντα σχεδόν σε κάθε ταφή, ενώ λυχνάρια απαντώνται σε λιγότερους από τους μισούς τάφους. Μεταλλικά αντικείμενα βρέθηκαν σε δέκα από τους τάφους και νομίσματα σε πολύ λιγότερους. Ειδώλια περιείχαν κυρίως οι λακκοειδείς τάφοι. Μέσα στην τέφρα των ορυγμάτων των δύο ταφικών πυρών τα κτερίσματα ήταν διάσπαρτα και μερικά μόνον κατεστραμμένα από πυράκτωση, ενώ στους λακκοειδείς και τους κεραμοσκεπείς τάφους ήταν τοποθετημένα με τάξη στο ανατολικό κυρίως ήμισυ. Κεραμοσκεπείς τάφοι, όπως ο τάφος 14, αποκάλυψαν εξωτερικά κτερίσματα. Οι γειτνιάζοντες λακκοειδείς τάφοι 12 και 17 αποκάλυψαν πληθώρα κτερισμάτων σε βαθμό που τους ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους και ενδεχομένως οδηγεί στην υπόθεση μιας κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Από τον τάφο 12 προέρχεται και ένα οστέινο ατρακτόσχημο αντικείμενο, το οποίο πιθανώς ταυτίζεται με αδράχτι, παρόμοιο με το οποίο έχει βρεθεί σε τάφο του Δερβενίου[22].

Ορισμένοι τάφοι, όπως ο τάφος 8, παρουσίασαν ανάμεσα στα κτερίσματά τους αγγεία, τα οποία βρέθηκαν κατά χώραν με οστά στο εσωτερικό τους. Κατά τη συντήρηση αποκαλύφθηκε ότι πρόκειται για οστά αιγοειδών, πράγμα που μας οδηγεί στην υπόθεση της παράθεσης δείπνων κατά την κηδεία ή της εναπόθεσης τροφής για το νεκρό στον Άδη. Τα αγγεία και τα λυχνάρια αντιγράφουν με ακρίβεια τους αθηναϊκούς τύπους του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Τα ειδώλια των τάφων εκπροσωπούν διάφορους τύπους κωμικών ηθοποιών, ένθρονων γυναικείων μορφών, χορευτριών και ζώων. Παρόμοιοι τύποι ειδωλίων έχουν βρεθεί στην Αμάρυνθο[23]. Αγγεία και ειδώλια συγκεντρωμένα σε στρώσεις σε έναν περιορισμένο χώρο, κοντά αλλά όχι πάνω στο νεκρό, περιείχαν οι τάφοι 8, 12, 14 και 17.

Ποικιλία διάσπαρτων κτερισμάτων περιείχε η ταφική πυρά 6. Μέσα στο στρώμα τέφρας αυτού του τάφου αποκαλύφθηκαν χάλκινα αντικείμενα, όπως μία φιάλη και ένα κάτοπτρο, αλλά και αρκετά πήλινα ειδώλια, όπως ένα ειδώλιο Νίκης, το οποίο βρέθηκε ελλιπές ως προς την κεφαλή και τα άνω άκρα.

Η ταφονομία και τα υλικά κατασκευής των τάφων στο τμήμα της νεκρόπολης που ερευνήθηκε στο οικόπεδο Ν. Κηρύκου συμβαδίζουν με το πνεύμα της περιόδου της αρχαίας πόλης. Η πυκνή διάταξη και οι τύποι των τάφων φανερώνουν οικονομία στην εκμετάλλευση του χώρου και λιτότητα στα υλικά κατασκευής, όπως τα μικρά ζεύγη κεραμίδων για τους κεραμοσκεπείς τάφους. Το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. αποτελεί περίοδο ανασυγκρότησης της πόλης της Καρύστου, μετά από τις καταστροφές που υπέστη κατά τον 5ο αι. π.Χ., τόσο από τους Πέρσες (κυρίως στα 490 π.Χ.), όσο και από τους Αθηναίους που τιμώρησαν τους μηδίσαντες Καρυστίους το 480 π.Χ., καθώς και μεταξύ του 475 και 465 π.Χ. Έχει υποστηριχθεί ότι η αρχαία πόλη μετά τα Περσικά διανύει περίοδο οικοδομικού και οικονομικού μαρασμού, η οποία τελειώνει με το τέλος του 4ου αι. π.Χ.[24].

Κατά τη διερεύνηση του ακαλύπτου στο βόρειο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε, σε βάθος 1,10 μ., ένας πρώιμος ελληνιστικός τοίχος (μήκ. 4, πλ. 0,70, ύψ. 0,50 μ.) από αργολιθοδομή, θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., καθώς και κατάλοιπα άλλου κατεστραμμένου τοίχου νοτιότερα. Η εγκατάσταση αυτή, η οποία εκμεταλλεύθηκε και το φυσικό ανάγλυφο του βράχου, συνδέεται με μεταλλοτεχνική δραστηριότητα, καθώς στο χώρο αυτό εντοπίστηκαν άφθονες σκωρίες σε στρώματα κοντά ή και πάνω στο φυσικό σχιστόλιθο.

Ξάνεμο Παλαιοχώρας (οικόπεδο Ιω. Γκιλιπάθη)

Κατόπιν αιτήματος εγκατάστασης ασβεστοκαμίνου από τον ιδιώτη ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τμήμα της νεκρόπολης της αρχαίας Καρύστου, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Διερευνήθηκε ένας χώρος, διαστ. 8,50 (Β.-Ν.)×5 μ. (Α.-Δ.), και αποκαλύφθηκαν οκτώ τάφοι. Η αρκετά μεγάλη επίχωση (το βάθος εντοπισμού των τάφων κυμάνθηκε από 0,80 έως 1,80 μ.) είχε προστατεύσει από λαθρανασκαφές και νεότερες επεμβάσεις αυτό το τμήμα του υστεροκλασικού - πρώιμου ελληνιστικού νεκροταφείου και οι ταφές βρέθηκαν ασύλητες και άθικτες. Από τους οκτώ τάφους δύο ήταν λακκοειδείς, τρεις κεραμοσκεπείς, δύο κιβωτιόσχημοι και ένας εγχυτρισμός, ο οποίος φιλοξενούσε παιδική ταφή. Σε ορισμένους τάφους, όπως στους 4 και 5, αποκαλύφθηκαν περισσότερες από μία ταφές. Ο προσανατολισμός των περισσότερων τάφων ήταν από Α. προς Δ. Μόνον οι τάφοι 2 και 3 είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν. Ενδεικτικές εξωτερικές διαστάσεις τους είναι 1,70 (Α.-Δ.)×0,60 μ. (Β.-Ν.). Η σύσταση του εδάφους και το γεγονός ότι οι ταφές έμειναν αδιατάρακτες επέτρεψαν την πολύ καλή έως εξαιρετική

22. Π.Γ. Θέμελης - Γ.Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 118-119, πίν. 129.

23. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 213. *Kernos* 5 (1992), σ. 235-263.

24. D.R. Keller, *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period* (αδημ. διδ. διατριβή), Πανεπιστήμιο της Indiana 1985, σ. 199-205.

διατήρηση των σκελετικών καταλοίπων. Οι νεκροί είχαν ταφεί ύπτιοι, εκτάδην, με τα χέρια παράλληλα στο σώμα. Τα κτερίσματα ήταν μελαμβαφή αγγεία, όπως σκύφοι, σκυφοκύλικες, κάνθαροι, φιάλες, πινάκια, πήλινα αλάβαστρα και ληκύθια. Οι τάφοι περιείχαν επίσης λυχνάρια, μεταλλικά αντικείμενα, πήλινα ειδώλια, φυσικούς αστραγάλους και χάλκινα κυρίως νομίσματα. Ο αριθμός των αγγείων, πήλινων και χάλκινων, ανά τάφο ήταν μεγαλύτερος σε σύγκριση με το τμήμα της νεκρόπολης στο οικόπεδο Ν. Κηρύκου, ενώ αντίθετα σπάνιζαν τα ειδώλια. Και εδώ τα μελαμβαφή αγγεία και τα λυχνάρια ακολουθούν με ακρίβεια τα αθηναϊκά πρότυπα της εποχής. Λυχνάρια και νομίσματα βρέθηκαν σε λιγότερους από τους μισούς τάφους, ενώ φυσικοί αστράγαλοι είχαν τοποθετηθεί στους τρεις νεκρούς του τάφου 5. Τα νομίσματα ήταν τοποθετημένα στην περιοχή του κρανίου, το οποίο εντοπιζόταν στην ανατολική πλευρά στους τάφους με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Στους τάφους 1 και 4 τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί πάνω στους νεκρούς. Στον τάφο 1, για παράδειγμα, μία σκυφοκύλικα (bolsal) είχε τοποθετηθεί πάνω στο θώρακα του νεκρού. Αντίθετα, στον τάφο 5 παρατηρήθηκε η συγκέντρωση κτερισμάτων στα πόδια των δύο νεκρών. Οι τάφοι 4 και 5 με τις πολλαπλές ταφές ξεχώριζαν από τους υπόλοιπους, καθώς ήταν περισσότερο πλούσιοι ως προς το πλήθος των κτερισμάτων και επιμελημένοι ως προς την κατασκευή.

Και στο οικόπεδο αυτό βρέθηκαν οστά αιγοειδών μέσα σε αγγεία, μαρτυρία δείπνων κατά την κηδεία ή πίστης στις ανάγκες διατροφής του νεκρού. Ακόμη, περισυνελέγησαν από το εσωτερικό φροντισμένων τάφων, όπως ο τάφος 4, σπόροι σταφυλιού. Τυπικά ευρήματα είναι τα θαλάσσια όστρεα.

Ο κεραμοσκεπής τάφος 3 ήταν ακτέριστος και είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. Περιείχε ένα νεκρό, ο οποίος, όπως επιβεβαιώνει και η θέση της όρθιας προσκεφαλαίας κεραμίδας, ετάφη κατόπιν αποκεφαλισμού. Το κρανίο βρέθηκε ακουμπισμένο πάνω στο θώρακα του νεκρού. Ο τάφος αυτός είναι υπερκείμενος του τάφου 4, ο οποίος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Το μόνο που μπορεί να αναφερθεί προς το παρόν για τον εκτελεσθέντα του τάφου 3 είναι ότι η εκτέλεσή του θα έγινε μετά το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., ίσως κατά τη διάρκεια των ταραγμένων για την Εύβοια ελληνιστικών χρόνων.

Στο οικόπεδο Ιω. Γκιλιπάθη η διάταξη των τάφων δεν είναι ιδιαίτερα πυκνή, αν και ορισμένοι τάφοι, όπως οι 5 και 6, φαίνεται να βρίσκονται σε αλληλοσυνάρτηση. Μέσα στα υλικά της ταφικής αρχιτεκτονικής εμφανίζονται τώρα οι λειασμένες μαρμάρινες και σχιστολιθικές πλάκες. Ορισμένοι τάφοι έχουν φροντισμένο πυθμένα από σχιστολιθική πλάκα, όπως ο κιβωτιόσχημος 4, ή και από κεραμίδες, όπως ο επίσης κιβωτιόσχημος 8. Συγκριτικά με το τμήμα της νεκρόπολης που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Ν. Κηρύκου θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε μία μικρή βελτίωση των υλικών ταφοδομίας που ίσως αντανακλά και μία βελτίωση των συνθηκών ζωής στην αρχαία πόλη ή, τουλάχιστον, τη δυνατότητα ορισμένων κατοίκων να δαπανήσουν περισσότερα για την κατασκευή ενός τάφου.

Τα δύο τμήματα της αρχαίας νεκρόπολης που αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Ν. Κηρύκου και Ιω. Γκιλιπάθη βρίσκονται βόρεια από τη σύγχρονη πόλη, σε κοντινές αποστάσεις από την υποθετική πορεία ενός αρχαίου δρόμου, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος ένωνε το λιμάνι με την υστεροκλασική ακρόπολη της Καρύστου. Η ύπαρξη του δρόμου αυτού, που είχε χρονολογηθεί από τα ελληνιστικά έως τα ρωμαϊκά χρόνια, είχε υποστηριχθεί μέχρι τώρα από τους ερευνητές με βάση τα σποραδικά επιφανειακά ευρήματα της περιοχής, όπως τις συλημένες σαρκοφάγους[25]. Κοντά στη νότια απόληξη του δρόμου βρίσκεται το ναόσχημο κτίριο του 2ου αι. μ.Χ., το οποίο πρόσφατη μελέτη αναγνωρίζει ως μαυσωλείο[26].

Καστρί (αρχαία Γεραιστός) (οικόπεδο Π. Κέλερη-Παπαμαστρογιάννη)

Μια μικρή ανασκαφική έρευνα διεξήχθη και στην παραλιακή θέση Καστρί στα ανατολικά της Καρύστου. Η θέση έχει από παλιά ταυτιστεί με την αρχαία Γεραιστό, σημαντικό λιμάνι της Νότιας Εύβοιας[27]. Κατά την έρευνα εντοπίσθηκε ένας εγχυτρισμός ελληνιστικών χρόνων. Μέσα στις ανασκαφικές τομές δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα. Ο μεγαλύτερος αριθμός των οστράκων, θραυσμάτων γυαλιού και μεταλλικών μικροευρημάτων που περισυνελέγησαν από τις τομές ανήκει στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Στα βαθύτερα σημεία των τομών, μέσα σε αμμώδεις επιχώσεις της ακτογραμμής, εντοπίστηκαν σποραδικά όστρακα των ελληνιστικών χρόνων.

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

Αλιβέρι

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η ανασκαφική έρευνα της λουτρικής εγκατάστασης που αποκαλύφθηκε βόρεια του διοικητηρίου του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού (ΑΗΣ) της

25. Keller, ό.π., σ. 219-220.

26. *ΑΜ* 109 (1994), σ. 259-300, πίν. 58-73.

27. *ΑΑΑ* VII (1974), σ. 28-32. *Hesperia* 37 (1968), σ. 184-199.

ΔΕΗ Αλιβερίου[28]. Κατά την περίοδο αυτή απομακρύνθηκαν οι σύγχρονες σωληνώσεις υδροδότησης που διέτρεχαν τα οικοδομικά λείψανα και αποκαλύφθηκαν πλήρως οι χώροι του λουτρού[29].

Η είσοδος στο λουτρό γινόταν από ένα άνοιγμα που σχηματιζόταν στη νοτιοανατολική γωνία της αίθουσας του αποδυτηρίου (χώρος Ι). Το αποδυτήριο, διαστ. 7×6 μ., φέρει δάπεδο από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Στο νότιο τμήμα του αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό με μαύρες ψηφίδες σε λευκό βάθος, διακοσμημένο με ελισσόμενους βλαστούς, από τους οποίους εκφύονται κισσόφυλλα. Οι τοίχοι του αποδυτηρίου, πλ. 0,60-0,65 μ., είναι χτισμένοι με πλίνθους και σποραδικά τοποθετημένες ακανόνιστες πέτρες και ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση. Ορισμένα τμήματα των τοίχων του φέρουν στην επιφανειακή στρώση του επιχρίσματος γραμμικά μυστρίσματα, που πρέπει να είχαν διακοσμητικό χαρακτήρα.

Κατά μήκος του βόρειου τοίχου του αποδυτηρίου εκτείνεται κτιστό θρανίο, μήκ. 2,80, πλ. 0,30 και ύψ. 0,35 μ., επενδεδυμένο με ορθομαρμάρωση. Στη νοτιοανατολική πλευρά του αποδυτηρίου ανοιγόταν στωικό οικοδόμημα (χώρος Ια), διαστ. 9×4 μ., από το οποίο σώζεται ο στυλοβάτης, κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους.

Από το frigidarium, που εκτείνεται στη βόρεια πλευρά του αποδυτηρίου, αποκαλύφθηκαν δύο πύελοι ορθογώνιου και ημικυκλικού σχήματος αντίστοιχα[30]. Η ημικυκλική πύελος (χώρος ΙΙα), χορδής 2,90 μ., σώζεται στο εσωτερικό της σε ύψος 1,60 μ. και είναι επενδεδυμένη με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, των οποίων οι αρμοί καλύπτονται υδατοστεγώς με υδραυλικό κονίαμα (Πίν. 159 α). Η ορθογώνια πύελος (χώρος ΙΙβ), διαστ. 3,20×1,20 μ., δεν σώζει τα τοιχώματά της. Ανατολικά των πυέλων και σε άμεση γειτνίαση με αυτές αποκαλύφθηκε ένας τετράπλευρος χώρος (ΙΙγ), εσωτ. διαστ. 3,60×3,20 μ., που πιθανότατα ταυτίζεται με πισίνα. Οι τοίχοι των χώρων του frigidarium είναι χτισμένοι από αργούς λίθους και κεραμίδια, συνδεδεμένα με ισχυρό κονίαμα. Βόρεια του frigidarium αποκαλύφθηκαν τα τμήματα δύο λιθόκτιστων αγωγών απορροής, στους οποίους πρέπει να συγκεντρώνονταν τα νερά υπερχείλισης από τις πύελους.

Από ένα άνοιγμα, πλ. 1 μ., που σχηματιζόταν στο δυτικό τοίχο του αποδυτηρίου, γινόταν η είσοδος σε μία επιμήκη αίθουσα που ταυτίζεται με το tepidarium (χώρος ΙΙΙ). Η αίθουσα, διαστ. 5,80×2,40 μ., σχηματίζει αψίδα στο βόρειο άκρο της και είναι εφοδιασμένη με εστία πυροδότησης (praefurnium). Στο χώρο εσωτερικά της αψίδας αποκαλύφθηκαν κατά χώραν οκτώ πήλινες κυλινδρικές στυλίδες, μέγ. σωζ. ύψ. 0,59 μ., που εδράζονταν απευθείας στο φυσικό σχιστολιθικό βράχο (Πίν. 159 β).

Δυτικότερα και σε άμεση γειτνίαση με το tepidarium αποκαλύφθηκαν οι χώροι του caldarium, που θερμαίνονταν με το σύστημα των υποκαύστων και με το σύστημα θέρμανσης των τοίχων με tegulae mammatae. Η πρώτη αίθουσα (χώρος IV), εσωτ. διαστ. 3,40×2,80 μ., ήταν εφοδιασμένη με praefurnium, το οποίο σχηματιζόταν στο μέσον της βόρειας πλευράς της. Το πήλινο δάπεδο του υπόγειου θαλάμου θερμότητας εδραζόταν σε συστάδα χαμηλών στυλίδων, αποτελούμενων από δύο μόνον πήλινους σφονδύλους, στοιχείο που πιθανολογεί την ύπαρξη επισκευαστικής φάσης.

Η δεύτερη αίθουσα (χώρος V) φέρει δύο λουτήρες, ορθογώνιου σχήματος, εγκατεστημένους σε κόγχες στη βόρεια και τη νότια πλευρά, και έναν ημικυκλικού σχήματος στη δυτική πλευρά της. Και οι τρεις λουτήρες ήταν κτιστοί, εφοδιασμένοι με praefurnium, και θερμαίνονταν με το σύστημα του υποκαύστου. Σε άμεση επαφή με τον ανατολικό τοίχο της αίθουσας V σχηματίζεται λουτήρας (χώρος Vδ), ημικυκλικού σχήματος, εφοδιασμένος με praefurnium. Ο λουτήρας αυτός δεν πρέπει να ανήκει στην αρχική οικοδομική φάση του caldarium, εφόσον έχει αντίθετο προσανατολισμό και διαφορετική τοιχοδομία από τους άλλους λουτήρες και το praefurnium του σχηματίζεται στο εσωτερικό της αίθουσας, όπου υπήρχαν οι κιονίσκοι του υποκαύστου.

Βορειοανατολικά του frigidarium αποκαλύφθηκε εν μέρει σύμπλεγμα δωματίων (χώροι VI, VII, VIII), που ίσως προοριζόταν για την εξυπηρέτηση των λειτουργικών αναγκών του λουτρού. Οι τοίχοι των δωματίων είναι χτισμένοι από αργούς λίθους και κεραμίδια που συνδέονται με ισχυρό κονίαμα. Στο εσωτερικό ενός από τους τοίχους βρέθηκε ανθρώπινος σκελετός σε σπάση εκτάδην, ο οποίος πρέπει να τοποθετήθηκε εκεί μετά τη διακοπή λειτουργίας της λουτρικής εγκατάστασης[31].

28. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 316-318, Σχέδ. 3· 51 (1996): Χρονικά, σ. 304. Στην ανασκαφή συμμετείχε η έκτακτη αρχαιολόγος Ρ. Σκαφιδά. Η σχεδιαστική αποτύπωση της λουτρικής εγκατάστασης οφείλεται στους σχεδιαστές του ΑΗΣ Αλιβερίου Κ. Μίχο και Μ. Καλλιοντζή.

29. Για την περιγραφή του λουτρού, βλ. Α. Χατζηδημητρίου, *Αλιβέρι. Συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής*, Αθήνα 2000, σ. 15-29.

30. Για παραδείγματα ημικυκλικών πυέλων, βλ. Δ.Χ. Αθανασούλης, Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινόραχη Σπάρτης, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, ΙΙ, Αθήνα 1998, σ. 221, σημ. 49.

31. Για παρόμοιες ταφές σε κόγχες λουτρικής εγκατάστασης, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 180.

Τα κινητά ευρήματα, λόγω των παλαιότερων επεμβάσεων που έχει υποστεί ο χώρος της ανασκαφής, προέρχονται από διαταραγμένα στρώματα και περιλαμβάνουν, ως επί το πλείστον, πήλινους λύχνους και θραύσματα από οινοχόες, αμφορείς και γυάλινα μυροδοχεία. Στα μετάλλινα αντικείμενα περιλαμβάνονται πλήθος σιδερένιων καρφιών και χάλκινα μικροαντικείμενα, όπως μια φυλλόσχημη σπάτουλα (ΜΕ 18583), ένα αγκίστρι, μία χάλκινη περόνη με πτηνόμορφη κεφαλή (ΜΕ 18620), ένα κάλυμμα χάλκινου λύχνου, διακοσμημένο με προτομή γυναικείας μορφής (ΜΕ 18621), καθώς και νομίσματα (ΜΕ 18661, ΜΕ 18664), που χρονολογούνται από τον 4ο έως και τον 6ο αι. μ.Χ.[32].

Τα τυπολογικά στοιχεία του λουτρού, όπως η ύπαρξη μικρών λουτήρων και η απουσία μεγάλης πισίνας, σε συνδυασμό με το σύνολο των ευρημάτων και ορισμένες ενδείξεις της τοιχοποιίας, συνηγορούν στη χρονολόγηση της πρώτης οικοδομικής του φάσης στον 4ο αι. μ.Χ. και στη διακοπή λειτουργίας του στον 7ο αι. μ.Χ.[33].

Ζάρακες

Σε απόσταση 3 χλμ. νότια του οικισμού Ζαράκων Καρυστίας, στη θέση όπου βρίσκεται το εξωκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής και κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οδικού άξονα Λεπούρων-Καρύστου, αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα λείψανα κτιρίων (Σχέδ. 3), τα οποία χρονολογούνται από τους ύστερους γεωμετρικούς μέχρι τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους[34].

Η ανασκαφή άρχισε με αφορμή τη διάνοιξη της παρακαμπτήριας οδού Ζαράκων-Αλμυροποτάμου και λόγω της αποκάλυψης των αρχαίων λειψάνων κρίθηκε επιβεβλημένη η αλλαγή της πορείας της. Η διενέργεια της ανασκαφικής έρευνας επιβάρυνε τον προϋπολογισμό του έργου, του οποίου την επίβλεψη είχε η ΔΕΚΕ Λαμίας.

Οι σποραδικές λαθρανασκαφές, οι συνεχείς αρόσεις και η κατά το παρελθόν παράνομη διάνοιξη φρεατίου για την τοποθέτηση καλωδίων του ΟΤΕ διαμέσου των οικοδομικών λειψάνων έχουν προκαλέσει σοβαρές και εκτεταμένες καταστροφές στα κτιριακά κατάλοιπα, με αποτέλεσμα τη διάσωσή τους στο επίπεδο της θεμελίωσης και την ύπαρξη εξαιρετικά διαταραγμένης στρωματογραφίας.

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικής τομής προς ΝΔ., σε τμήμα του μη απαλλοτριωμένου χώρου, αποκαλύφθηκε τμήμα του κτιρίου Ι. Το κτίριο, προσανατολισμού Β.-Ν., έχει αποκαλυφθέν μήκος 6 και πλάτος 1,75 μ. Στο δάπεδο του κτιρίου εντοπίστηκαν δύο κυκλοτερείς λαξεύσεις στο φυσικό βράχο, οι οποίες πιθανότατα προορίζονταν για τη στήριξη πίθων. Από την τοιχοποιία σε συνδυασμό με την κεραμική μπορούμε να διακρίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις: Η πρώτη φάση χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους, ενώ η δεύτερη στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε απόσταση 17 μ. περίπου ανατολικά του κτιρίου Ι αποκαλύφθηκε το δυτικό γωνιαίο τμήμα του υστερογεωμετρικού κτιρίου ΙΙ, προσανατολισμού Β.-Ν., που σώζεται σε μήκος 26 μ. Εξωτερικά της δυτικής μακράς πλευράς του και σε απόσταση 0,50-0,60 μ. από αυτήν εντοπίστηκαν κυκλικές οπές, διαμ. 0,12-0,15 και βάθ. 0,08-0,10 μ., λαξευμένες στο φυσικό βράχο (Πίν. 159 γ). Οι οπές αυτές το πιθανότερο είναι να προορίζονταν για τη στήριξη ενός περιστυλίου που θα περιέβαλλε το οικοδόμημα[35]. Για τη θεμελίωση των τοίχων, που σώζονται σε ύψος 0,10-0,90 μ., λαξεύτηκε τάφρος στο φυσικό βράχο.

Η εύρεση κοντά στο περιστύλιο θραύσματος ανάγλυφου πίθου (ΜΕ 18687) των μέσων του 7ου αι. π.Χ., στο οποίο εικονίζεται το επαναλαμβανόμενο μοτίβο ενός Κενταύρου και αποδίδεται εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή (Πίν. 159 δ), πιθανολογεί την ταύτιση του υστερογεωμετρικού κτιρίου με λατρευτικό οικοδόμημα, που βρισκόταν σε λειτουργία και κατά τους αρχαϊκούς χρόνους[36].

Δυτικά του κτιρίου ΙΙ αποκαλύφθηκε πλήθος μικρών οπών, λάκκων και κοιλοτήτων, λαξευμένων στο φυσικό βράχο, που το πιθανότερο είναι να συνδέονται με τη λειτουργία του κτιρίου αυτού.

Σε άμεση επαφή με το κτίριο ΙΙ αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα του κτιρίου ΙΙΙ, προσανατολισμού Β.-Ν. Ορίζεται από έναν επιμήκη τοίχο, μήκ. 20,59 μ., που διακόπτεται από άνοιγμα, πλ. 1,25 μ., και δύο κάθετους σε αυτόν τοίχους. Οι τοίχοι του κτιρίου είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή, ενώ στο γέμισμά τους παρεμβάλλονται μικρά κεραμίδια. Από το είδος της τοιχοποιίας και την ελάχιστη περισυλλεγείσα κεραμική, το κτίριο χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

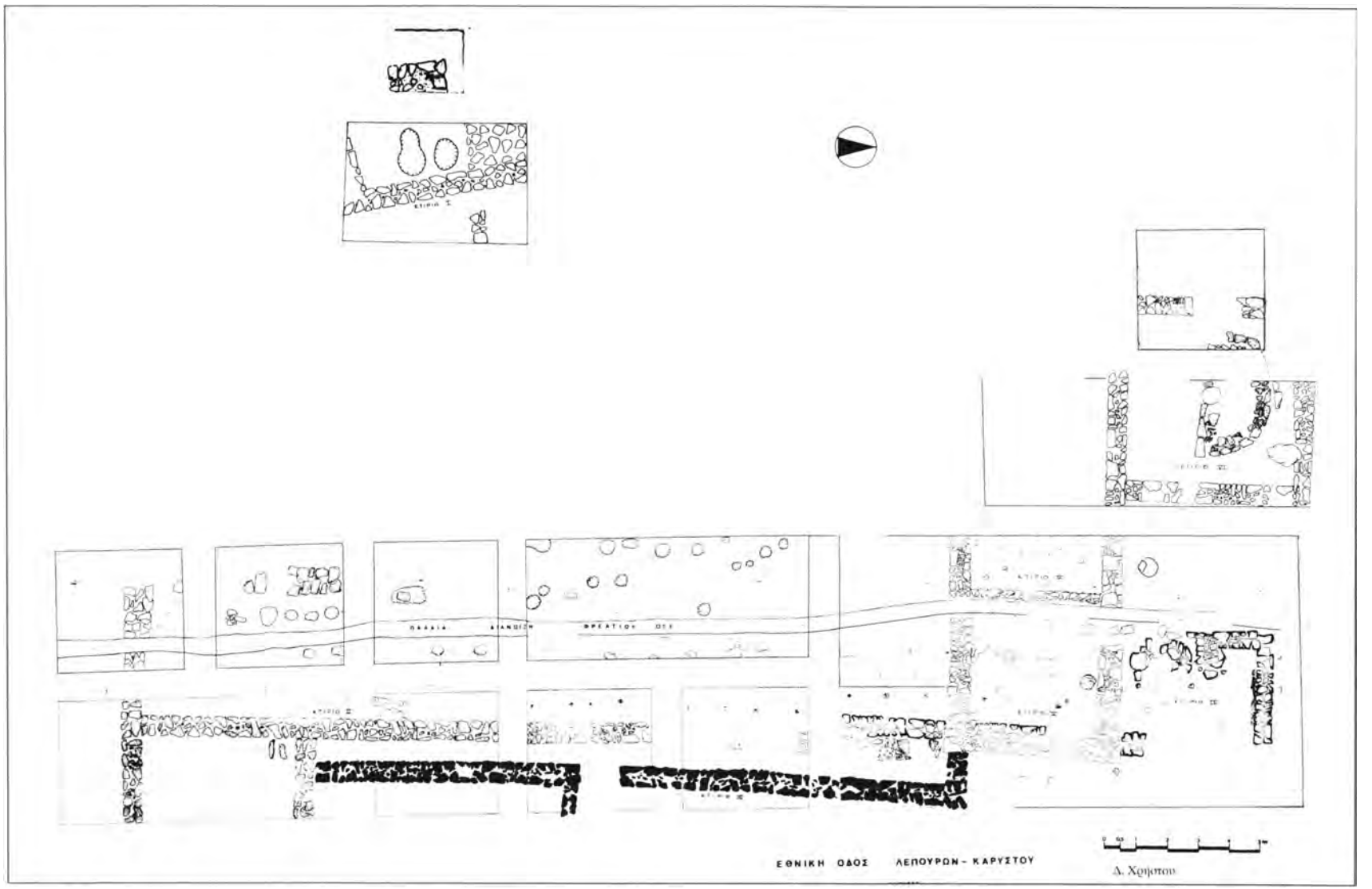
32. Χατζηδημητρίου, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 28-29, εικ. 22-23.

33. Για λουτρικές εγκαταστάσεις με παράλληλα τυπολογικά στοιχεία, πρβλ. *Agora* XXIV, 1988, σ. 30-33, πίν. 19a-d, σ. 107-108, πίν. 54-55, 59-65. Α. Παναγιωτοπούλου, Ρωμαϊκά και υστερορρωμαϊκά λουτρά στο Άργος, *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Άργος 28/4-1/5 1990*, Αθήνα 1998, σ. 373-375, εικ. 3-4.

34. Το σχέδιο της ανασκαφής οφείλεται στη σχεδιάστρια της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ Δ. Χρήστου-Γκίκα.

35. A. Mazarakis-Ainian, *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Jonsered 1997, σ. 48 κ.ε.

36. *BCH* 123 (1999), σ. 793, εικ. 155.



Σχέδ. 3. Νομός Εύβοιας. Ζάρακες. Κάτοψη της ανασκαφής.

Βορειότερα αποκαλύφθηκαν λείψανα του κτιρίου IV, διαστ. 14×3,60 μ. και προσανατολισμού Β.-Ν. Στο εσωτερικό του κτιρίου και σε άμεση επαφή με τη δυτική παρειά του αποκαλύφθηκε τμήμα κυκλοτερούς λιθόστρωτου. Τα λιθόστρωτα αυτά έχουν ερμηνευτεί ως κατασκευές που εξυπηρετούσαν είτε κάποια οικιακή δραστηριότητα είτε κάποια τελετουργία σχετική με τους νεκρούς[37]. Από τη συνδυασμένη εξέταση των ευρημάτων και της τοιχοποιίας μπορούμε να διακρίνουμε στο κτίριο IV δύο οικοδομικές φάσεις, εκ των οποίων η πρώτη χρονολογείται στην υστερογεωμετρική και η δεύτερη στην ύστερη κλασική περίοδο. Η εύρεση αναθηματικών μελαμβαφών σκύφων με χαραγμένη την επιγραφή *ΙΕ* στη βάση τους (ΜΕ 18746-18747, ΜΕ 18811), συνηγορεί στην ταύτιση του κτιρίου με λατρευτικό οικοδόμημα. Η περισυλλογή μάλιστα χάλκινου σταθμίου (Πίν. 159 ε) με ανάγλυφη κεφαλή κριού και την αναθηματική επιγραφή *Ἀπόλλωνος Δηλίο* (ΜΕ 18814), πιθανολογεί την ύπαρξη στο χώρο ενός ιερού του Δηλίου Απόλλωνος κατά τους κλασικούς χρόνους.

Βορειοδυτικά του κτιρίου και σε απόσταση 5,70 μ. από τη δυτική πλευρά του αποκαλύφθηκε πεταλόσχημη λιθόκτιστη κατασκευή, προσανατολισμού Β.-Ν. Το σχήμα της κατασκευής και η εύρεση στο εσωτερικό της ελάχιστων καμένων οστών και κομματιών κάρβουνου, πιθανολογούν την ταύτισή της με εστία-εσχάρα[38].

Τέλος, από την άφθονη κεραμική των υστερογεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων που περισυνελέγη, κυρίως από την επίχωση βόρεια του κτιρίου IV, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όστρακα με εγχάρακτα γράμματα ή επιγραφές, μεγάλες λεκάνες με προχοές και θραύσματα ανάγλυφων πίθων, διακοσμημένων με ζώνη πλοχμού και εικονιστικές παραστάσεις.

Στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους ανήκει το επίμηκες δίχωρο κτίριο V, αποκαλ. διαστ. 12,80×5,80 μ. Το κτίριο έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και ο ανατολικός τοίχος του εδράζεται στον αντίστοιχο τοίχο του κτιρίου IV. Οι τοίχοι του κτιρίου είναι χτισμένοι από καλά εργασμένους πλακαρούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Από το εσωτερικό του κτιρίου περισυνελέγησαν μεγάλη ποσότητα ακόσμητης χρηστικής κεραμικής, θραύσματα γυάλινων μυροδοχείων, πήλινοι λύχνοι, χάλκινα νομίσματα κλασικών και υστερορωμαϊκών χρόνων και οστά ζώων. Η εύρεση μυλόπετρας, μητρών λύχνων και θραυσμάτων πίθων μαρτυρούν την ίδρυση στο χώρο βιοτεχνικών εγκαταστάσεων.

Σε άμεση επαφή με το βόρειο τοίχο του κτιρίου V αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα του κτιρίου VI, διαστ. 5,90×4 μ. Το κτίριο, προσανατολισμού Α.-Δ., είναι όμοιας τοιχοποιίας και χρονολόγησης με το προηγούμενο κτίριο.

Συνοψίζοντας, από την παρουσίαση των παραπάνω ανασκαφικών δεδομένων συνάγεται η άσκηση συνεχούς λατρείας στο χώρο από τους ύστερους γεωμετρικούς μέχρι τους ύστερους κλασικούς χρόνους, ενώ κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους σημειώνεται στον ίδιο χώρο άσκηση βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.

Δύστος

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Καστρί Δύστου πραγματοποιήθηκαν από την Υπηρεσία εργασίες καθαρισμού σε συνεργασία με την Κοινότητα Δύστου, η οποία παραχώρησε και το εργατικό προσωπικό. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε στους δυτικούς πρόποδες του λόφου η είσοδος λιθόκτιστης σήραγγας που καλυπτόταν από άγρια βλάστηση και πεσμένους ογκόλιθους. Τα τοιχώματά της είναι χτισμένα από ημιεργασμένους ογκόλιθους και η οροφή της καλύπτεται με μεγάλες αδρά εργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Το γεγονός ότι ορισμένες καλυπτήριες πλάκες έχουν υποχωρήσει στο εσωτερικό της σήραγγας καθιστά δυσχερή και επικίνδυνη, προς το παρόν τουλάχιστον, την περαιτέρω εξερεύνησή της. Η σήραγγα αυτή το πιθανότερο είναι να χρησιμοποιούνταν σε περίπτωση πολέμου ή άλλης έκτακτης ανάγκης από αυτούς που διέμεναν μέσα στο φρούριο, προκειμένου να εξασφαλίζουν νερό από κρήνη, η οποία σύμφωνα με παλαιότερες μαρτυρίες υπήρχε κοντά στη λίμνη[39].

Ελπίζουμε ότι την επόμενη χρονιά θα συνεχιστούν οι εργασίες καθαρισμού και υποστύλωσης της σήραγγας, ώστε να ολοκληρωθεί η έρευνα και να διαπιστωθεί η πο-

37. R. Hägg, Funerary Meals in the Geometric Necropolis at Asine? *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981*, Stockholm 1983, σ. 189-194, εικ. 1-4. Mazarakis-Ainian, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 288 κ.ε. S. Moschonissioti, Excavation at Ancient Mende, *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Napoli, 13-16 novembre 1996*, Napoli 1998, σ. 258-259, εικ. 3-4.

38. Πρβλ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Λαθούριζα: Μια αγροτική εγκατάσταση των πρώιμων ιστορικών χρόνων στη Βάρη Αττικής, P. Doukellis - L. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du Colloque de Corfou, 14-16 mai 1992*, Besançon 1994, σ. 69, εικ. 4. Mazarakis-Ainian, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 290 κ.ε.

39. *ΠΑΕ* 1912, σ. 133.

ρεία της και η τυχόν σύνδεσή της με το ισχυρό οχυρωματικό τείχος που περιβάλλει την κορυφή του λόφου[40].

ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ωρεοί

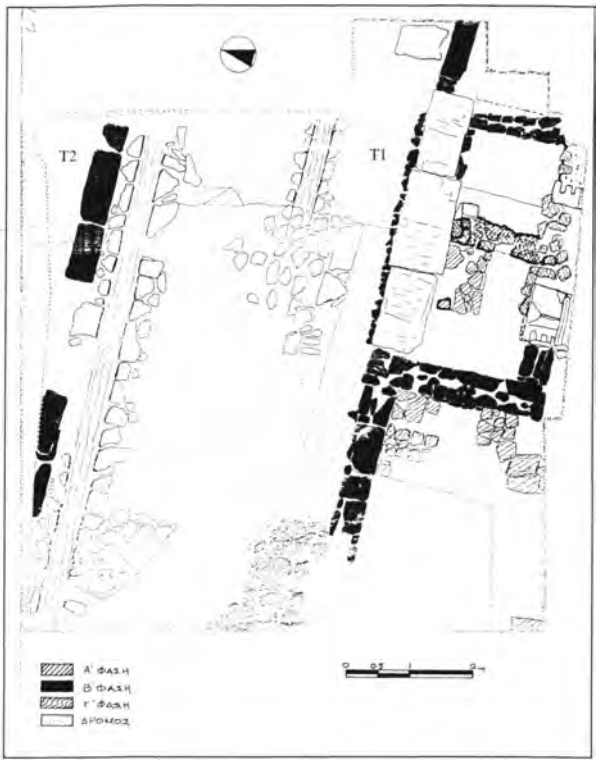
Η έλλειψη μόνιμου εργατικού προσωπικού της Εφορείας στη Βόρεια Εύβοια και οι ανεπαρκείς πιστώσεις για εποχικό προσωπικό δεν επιτρέπουν την ανασκαφή όλης της έκτασης των οικοπέδων, παρά μόνον του χώρου κάλυψης των σχεδιαζόμενων οικοδομών.

Οικόπεδο Ε. Κατσούλα (Ο.Τ. 11)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή, που είχε αρχίσει κατά το παρελθόν έτος. Στο χώρο αυτό, σε ανασκαφείσα έκταση 8×8 μ. περίπου, ήλθε στο φως τμήμα δρόμου, πλ. 4,30 μ., με διεύθυνση Α.-Δ., από την ακρόπολη προς τη θάλασσα και ίσως προς το λιμάνι (Σχέδ. 4· Πίν. 160 α)[41].

Ο δρόμος ορίζεται από δύο τοίχους, ένα νότια (Τ1), για τον οποίο θα γίνει αναλυτικότερα συζήτηση παρακάτω, και ένα βόρεια (Τ2), από τον οποίο σώζεται τμήμα ενός δόμου από ορθογώνιους πωρόλιθους, πλ. 0,45 μ. Η επιμελής κατασκευή δείχνει ότι ο Τ2 θα ανήκε μάλλον σε σημαντικό οικοδόμημα· δυστυχώς όμως δεν ήταν δυνατή η ανασκαφή βορειότερα.

Κατά μήκος του δρόμου υπάρχουν δύο ανοιχτές αύλακες: η μία, πλ. 0,35 μ., βρίσκεται κατά μήκος του Τ2, ο οποίος μάλιστα πατά σε λίθους της, ενώ η δεύτερη αύλακα είναι μικρότερη και βρίσκεται προς το μέσον του δρόμου. Τα τοιχώματα και των δύο αποτελούνται από αργούς λίθους (μεγαλύτερους στην πρώτη αύλακα), ενώ ο πυθμένας δεν έχει στρωθεί με λίθους ή οτιδήποτε άλλο.



Σχέδ. 4. Νομός Εύβοιας. Ωρεοί. Οικόπεδο Ε. Κατσούλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Το οδόστρωμα αποτελείται από σκληρό, πατημένο χώμα με άφθονα βότσαλα και κομμάτια κεραμίδων και χονδροειδών αγγείων και σποραδικά από μεγαλύτερες πέτρες. Σε μία δεύτερη φάση, μάλλον στο 2ο αι. π.Χ. σύμφωνα με την κεραμική, δημιουργήθηκε λιθόστρωτο (βρέθηκαν τμήματά του στο κεντρικό και στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής), το οποίο κάλυψε τις αύλακες.

Ένα μικρό χάλκινο νόμισμα της Τενέδου του 5ου-4ου αι. π.Χ. (;), που βρέθηκε ανάμεσα στους λίθους της πρώτης αύλακας, παρέχει όχι μόνο χρονολογικά στοιχεία για το δρόμο, αλλά και μαρτυρία της σημαντικότητας του αρχαίου Ωρεού ως εμπορικού και διαμετακομιστικού κόμβου[42].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο νότιος τοίχος του δρόμου (Τ1), ο οποίος στο ανατολικό τμήμα του σκάμ-

40. *ΑΜ* 24 (1899), σ. 458-467. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 165-166, Πίν. 80γ.

41. Η θέση του λιμένος της αρχαίας πόλης δεν έχει ακόμη εντοπισθεί. Στις αρχές του αιώνα υποστηρίχθηκε ότι το λιμάνι της αρχαίας Ιστιαίας βρίσκεται στο σημερινό Νέο Πύργο στην απέναντι, δυτική πλευρά του όρμου των Ωρεών (A. Georgiades, *Les ports de la Grèce dans l'Antiquité*, Athènes 1907, σ. 9, πίν. VI). Φαίνεται όμως παράδοξο το λιμάνι της πόλης που επιλέχθηκε από τον Περικλή για την εγκατάσταση των Αθηναίων κληρούχων το 446 π.Χ., λόγω ακριβώς της θέσης της για τον έλεγχο του διαύλου από το Αιγαίο στο Β. Ευβοϊκό κόλπο, να είχε το λιμάνι σε τέτοια μακρινή θέση. Ως πιθανότερη θα θεωρούσαμε τη θέση του λιμανιού στις ελώδεις ως πριν από μερικά χρόνια περιοχές είτε νότια είτε και σε μέρος του σύγχρονου οικισμού δυτικά-νοτιοδυτικά των ανασκαφέντων οικοπέδων, όπου σε δοκιμαστικές τομές το έδαφος φάνηκε αμμώδες. Αυτό μένει να επιβεβαιωθεί με μελλοντικές ανασκαφικές και γεωλογικές έρευνες.

42. ΑΣΩ 459: 0,6 γρ., ↗. Εμπρ.: Γυναικεία κεφαλή με διάδημα προς δ. (Άρτεμις;). Οπισθ.: *T E*, διπλός πέλεκυς, επάνω τρίαινα (;). Πρβλ. *BMC*, 22-23 (450-387 π.Χ.). *SNG* Cop., 521 (450-387 π.Χ.). *Agora* XXVI, 1993, σ. 262, αριθ. 891 (4ου αι. π.Χ. ή μεταγενέστερο).

ματος αποτελείται από τρεις ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, μήκ. 1,30-1,50 και πλ. έως 0,80 μ. (Πίν. 160 α, 161 α-γ). Η άνω επιφάνεια των λίθων κατά το ήμισυ περίπου έχει μείνει άπεργη με γραμμικές βελονιές, ενώ το υπόλοιπο τμήμα έχει δουλευτεί καλά με ντισιλιδάκι στον πρώτο και τρίτο λίθο, ενώ στον κεντρικό η εργασία είναι αδρότερη. Στα επιμελώς δουλεμένα τετράγωνα αυτά τμήματα πρέπει να βρίσκονταν στημένα βάθρα ή πεσσοί. Μολονότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα οι λιθόπλινθοι να τέθηκαν εδώ σε β΄ χρήση – η εργασία του άπεργου τμήματος θυμίζει αυτή σε τείχη πόλεων[43]–, η τοποθέτησή τους πρέπει να έγινε κατά την κατασκευή του Τ1, τα θεμέλια του οποίου ενισχύθηκαν στο τμήμα που πατούσαν οι τρεις λίθοι[44]. Ακόμη, οι τρεις λίθοι ήταν εξ αρχής τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, όπως μαρτυρούν: 1) τα λαξεύματα της επιφάνειας που συνεχίζουν αδιατάρακτα από λίθο σε λίθο, 2) η σαφής διαφοροποίηση ανάμεσα στην όψη των λίθων προς το δρόμο και την αντίθετή της που δεν θα ήταν ορατή και 3) η αναθύρωση μόνο στις επιφάνειες επαφής των λίθων. Στον Τ1, σε απόσταση 1,30 μ. δυτικά των τριών ασβεστόλιθων, υπήρχε ένας αρκετά μεγάλος πωρόλιθος (ύψ. 0,78, μήκ. 0,80 και πλ. 0,50 μ.), ενώ δύο ακόμη ογκώδεις ασβεστόλιθοι, χωρίς την επιμελημένη μορφή των αναφερθέντων παραπάνω, που βρίσκονται στο ίδιο οικόπεδο μετακινημένοι από την αρχική τους θέση, ανήκαν ίσως στον ίδιο τοίχο, ο οποίος έτσι θα είχε ιδιαίτερα επιβλητική μορφή.

Κάθετοι στον Τ1 βρέθηκαν τρεις τοίχοι, πλ. 0,45 μ. περίπου. Η θεμελίωση των δύο ακραίων φθάνει στο επίπεδο του Τ1, με τον οποίο συμπλέκονται ομαλά· ανήκουν επομένως στην ίδια οικοδομική φάση. Οι τοίχοι αυτοί έχουν χτιστεί με τον ίδιο τρόπο, χρησιμοποιώντας κεραμίδια σε επάλληλες στρώσεις ως βύσματα, όπως είδαμε και στο οικόπεδο Παναγιωτόπουλου, όπου χρονολογήθηκαν στον 3ο αι. π.Χ., λόγω κυρίως του βοτσαλωτού δαπέδου με την παράσταση Τρίτωνα[45]. Η ιδιότυπη αυτή τοιχοδομία πρέπει λογικά να οφείλεται σε οικονομικούς λόγους: η έντονη οικοδομική δραστηριότητα κατά τον 3ο αι. και η έλλειψη λίθων από την άμεση περιοχή των Ωρεών οδήγησαν στη λύση της χρησιμοποίησης των άφθονων και φθηνών κεραμιδιών, που προφανώς θα προέρχονταν και από τα παλαιότερα κτίσματα.

Ο μεσαίος τοίχος έχει θεμελιωθεί, αντίθετα, αρκετά βαθύτερα (περί τα 0,75 μ., στο επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα) και δεν έχει κεραμίδια στην τοιχοποιία του: είναι ανάλογος των τοίχων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Φ. Χρονόπουλου και χρονολογήθηκαν στον 4ο αι. π.Χ.[46].

Σε απόσταση 1,30 μ. από τον Τ1 οι δύο ακραίοι τοίχοι σχηματίζουν από μία αντηρίδα 0,50 μ. περίπου προς το μεταξύ τους χώρο. Σε μεταγενέστερη εποχή χτίστηκε πολύ πρόχειρα στη θέση αυτή ένας τοίχος παράλληλος στον Τ1, στον οποίο χρησιμοποιήθηκαν δύο πώρινα κατώφλια, προφανώς από παλαιότερο οικοδόμημα (Πίν. 160 β)· στις υποδοχές στηρίζονταν ξύλινα δοκάρια, στα οποία ήταν καρφωμένες οι ξύλινες παραστάδες της θύρας[47].

Το είδος του πωρόλιθου είναι το ίδιο με κομμάτι γείσου με δωρικό κυμάτιο που βρέθηκε εντοιχισμένο σε έναν πρόχειρο μεταγενέστερο τοίχο στο δυτικό τμήμα του σκάμματος, με τους σπονδύλους κιόνων που βρέθηκαν επίσης σε μεταγενέστερη κατασκευή στο οικόπεδο Β. Παναγιωτόπουλου[48], καθώς και με τμήμα δωρικού κιονοκράνου που βρέθηκε στην επίχωση στο οικόπεδο Μ. Μιχελάκου. Είναι πολύ πιθανόν ότι όλα αυτά, παρά το διαφορετικό ρυθμό που ακολουθούν, ανήκαν στην ίδια οικοδομική φάση και ίσως στο ίδιο οικοδόμημα.

Στο εσωτερικό των χώρων που σχηματίζονται νότια του Τ1 βρέθηκαν λείψανα κατασκευών (;), ίσως προγενέστερων φάσεων, αν και βρίσκονται στο επίπεδο θεμελίωσης του Τ1· δυστυχώς, η στρωματογραφία και η κεραμική δεν βοηθούν στη χρονολόγησή τους.

Εκτός από το νόμισμα της Τενέδου, που αναφέρθηκε παραπάνω, κατά την ανασκαφή βρέθηκαν 19 ακόμη χάλκινα νομίσματα: πέντε της Ιστιαίας της περιόδου κυρίως από το 338 έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ. (ΑΣΩ 410, 445, 462, 466, 464), ένα ίσως μακεδονικό με κεφαλή στον εμπρο-

43. Πρβλ. J.-P. Adam, *L'architecture militaire grecque*, Paris 1982, σ. 32-33, εικ. 46-47 (Μεσσήνη), 48 (Σούνιο), 49 (Ελευσίνα), 50 (Αιγόσθενα), 51 (Κύδνα). Τα τείχη του αρχαίου Ωρεού, την ύπαρξη των οποίων βεβαιώνουν οι φιλολογικές πηγές (Στράβων, Τίτος Λίβιος), δεν έχουν εντοπισθεί. Σημειωτέον ότι τα τείχη της ακρόπολης θα ήταν κατασκευασμένα από πωρόλιθους, οι οποίοι επαναχρησιμοποιήθηκαν στο μεσαιωνικό κάστρο.

44. Με τη συμβολή της Κοινότητας Ωρεών οι τρεις ασβεστόλιθοι του Τ1 μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν πίσω από το άγαλμα του Ταύρου. Στο χώρο αυτό και κυρίως ανάμεσα στο άγαλμα του Ταύρου και την Αρχαιολογική Συλλογή ενσωτίθενται κατά καιρούς αρχιτεκτονικά μέλη, λόγω της έλλειψης άλλου καταλληλότερου τύπου.

45. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 306-307, Πίν. 83α-β.

46. Ό.π., σ. 306-307.

47. Πρβλ. το κατώφλι στη δυτική Πύλη της Ερέτριας: C. Krause, *Eretria* IV: *Das Westtor*, Lausanne 1972, σ. 33, σχέδ. 4, 5, 7, εικ. 53, 55 (δίφυλλη, ξύλινη θύρα των μέσων του 5ου αι. π.Χ.) ή ένα μονόλιθο κατώφλι από την Οικία των Μωσαϊκών, επίσης στην Ερέτρια (K. Reber, *Eretria* VIII: *Le quartier de la maison aux mosaïques*, Lausanne 1993, σ. 63-64, εικ. 26, 27, 34, 70, του 4ου αι. π.Χ.).

48. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 307.

σθότυπο και ιππέα στον οπισθότυπο (ΑΣΩ 460), δύο του Αντιγόνου Γονατά (ΑΣΩ 408, 458), ένα ίσως του Πτολεμαίου Α΄ (ΑΣΩ 454) και ένα επαναχρησιμοποιημένο στα υστερορωμαϊκά χρόνια (ΑΣΩ 468), ενώ εννέα παραμένουν αδιάγνωστα.

Οικόπεδο Μ. Μιχελάκου (Ο.Τ. 12)

Βρίσκεται 12,30 μ. νοτιότερα του προηγούμενου οικοπέδου. Ερευνήθηκε χώρος, διαστ. 8,20×8 μ. (Σχέδ. 5), και ο χώρος του βόθρου, διαστ. 3×3 μ.

Το κυρίως σκάμμα διχοτομεί ένας τοίχος από Α. προς Δ., η απόληξη του οποίου προς Α. φάνηκε στο χώρο του βόθρου, όπου ο τοίχος γωνιάζει προς Ν. Διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Με την πρώτη συνδέονται δύο κάθετοι προς αυτόν τοίχοι στο νότιο τμήμα του, πλ. 0,45-0,50 μ. Η τοιχοδομία με κομμάτια κεραμίδων επιμελώς χρησιμοποιημένα ως βύσματα είναι ανάλογη με αυτή που είδαμε παραπάνω και έχει χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ., χρονολόγηση που υποστηρίζεται και από τα κεραμικά ευρήματα. Σε μία δεύτερη φάση ο τοίχος αυτός διαπλατύνθηκε και άλλαξε ελαφρώς προσανατολισμό (προς ΝΔ.). Με τη φάση αυτή συνδέονται τα ενδιαφέροντα ευρήματα της ανασκαφής στο χώρο βόρεια του τοίχου, όπου σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι.

Στο βορειοανατολικό τμήμα ο κλίβανος Ι (Πίν. 162 α), μήκ. 3,30 και πλ. 1,80 μ., έχει σχήμα κλειδαρότρυπας. Ένας περίπου κυκλικός, κτιστός κιονίσκος στο κέντρο, διαμ. 0,60-0,65 μ., θα συγκρατούσε την εσχάρα, η οποία δεν σώθηκε. Το δάπεδο και ο κιονίσκος καλύπτονται με πηλό. Αμέσως δυτικότερα βρέθηκε ένας ευρύτερος κυκλοτερής κλίβανος ΙΙ, το πλάτος του οποίου μειώθηκε σε μία δεύτερη φάση με έναν εσωτερικό τοίχο στο δυτικό τμήμα από 3,70 σε 2,95 μ. (λείπει μικρό τμήμα προς Β.) (Πίν. 162 β). Το δάπεδο καλύπτεται επίσης από πηλό. Στο κέντρο του χώρου αυτού σχηματίζονταν δύο λίθινα στηρίγματα της χαμένης σήμερα εσχάρας. Ένας μικρός χώρος αμέσως βορειότερα, το στόμιο πυροδότησης, παρουσίαζε έντονα ίχνη καύσης, στο νότιο τμήμα του συνέχιζε το δάπεδο από πηλό του θαλάμου, από τον οποίο κλεινόταν με μικρό τοίχο.

Στο μεγαλύτερο κλίβανο ΙΙ βρέθηκαν ένα πώρινο ορθογώνιο σκεύος, χωρίς ίχνη του περιεχομένου του και κομμάτια από πλίθρες ίσως από την εσχάρα. Από τα ευρήματα σημειώνεται και στους δύο κλιβάνους ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από μεγάλων διαστάσεων πίθους, ιδίως τμήματα από χείλη τριγωνικής διατομής[49].

Είναι σαφές ότι πρόκειται για τμήμα κεραμικού εργαστηρίου, με κλιβάνους διαφορετικού μεγέθους, το οποίο σε μία ευρύτερη έκταση θα περιελάμβανε χώρους για την



Σχέδ. 5. Νομός Εύβοιας. Ωρεοί. Οικόπεδο Μ. Μιχελάκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

αποθήκευση και κατεργασία του πηλού, τους αγγειοπλάστες, τη φύλαξη των αγγείων κτλ., όπως γνωρίζουμε από αρχαία αλλά και νεότερα εργαστήρια[50]. Στο εργαστήριο αυτό θα ανήκαν και τα αρχαία λείψανα που βρέθηκαν στο γειτονικό προς Α. οικόπεδο Καραγιάννη, στα οποία περιλαμβάνονται μεγάλοι λιθόκτιστοι αγωγοί[51].

Η δεύτερη αυτή φάση της βιοτεχνικής εγκατάστασης δεν πρέπει να είναι πολύ υστερότερη της πρώτης, του 3ου αι. π.Χ. Σε μία πρώτη εξέταση της κεραμικής, όστρακα από τους λεγόμενους «μεγαρικούς» σκύφους δείχνουν μία χρονολόγηση στο 2ο αι. π.Χ. Μπροστά από το στόμιο του μικρού κλιβάνου, στο στρώμα κάτω από το δάπεδο,

49. Πρβλ. E.C.M. Boggess, *The Developpment of the Attic Pithos* (διδ. διατριβή), Ann Arbor 1972, ιδίως σ. 143-144, πίν. XXI, XXII, XXVI, αριθ. 134-136, XXVII, αριθ. 137, η οποία τονίζει τη δυσκολία χρονολόγησης των πίθων αυτών, λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν.

50. Πρβλ. ενδεικτικά: F. Blondé - J.Y. Perreault (επιμ.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique*, *BCH* Suppl. XXIII, 1992, N. Cuomo di Caprio, *Fornaci e officine da vasaio tardo-ellenistiche*, *Morgantina Studies* III, 1992, ιδίως σ. 44-46, *BCH* 119 (1995), σ. 591-606.

51. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 180-181, Πίν. 56 δ.

βρέθηκε το ιδιαίτερα καλής τέχνης θραύσμα πολυτελούς πυραύνου με παράσταση κεφαλής κερασφόρου Πανός που πρέπει να χρονολογηθεί επίσης στο 2ο αι. π.Χ. (ΑΣΩ 405) (Πίν. 162γ)[52].

Πιθανώς με το τέλος της φάσης αυτής συνδέεται ο λεγόμενος «θησαυρός των Ωρεών» που χρονολογείται μάλλον το 97 π.Χ.[53]. Ο «θησαυρός» αυτός, από τον οποίο σώζονται 18 νομίσματα, ενώ παραδίδεται ότι αποτελούνταν από εκατοντάδες, βρέθηκε στα γειτονικά προς Ν. οικόπεδα. Επισημαίνεται ότι κεραμική υστερότερων χρόνων δεν βρέθηκε κατά την ανασκαφή.

Σε μία τρίτη φάση κατοίκησης του χώρου ανήκουν δύο πρόχειρης κατασκευής τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν., ένας στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος και ένας στο κέντρο του κλιβάνου ΙΙ, ο οποίος αφαιρέθηκε κατά το μέγιστο τμήμα του. Όπως και στο προηγούμενο οικόπεδο δεν προέκυψαν σαφή χρονολογικά στοιχεία της φάσης αυτής.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν επτά χάλκινα νομίσματα: δύο της Ιστιαίας της περιόδου 338 - τέλος 3ου αι. π.Χ. (ΑΣΩ 407, 611), δύο του Κοινού των Ευβοέων του 191-170 π.Χ. και των χρόνων προ του 146 π.Χ. (ΑΣΩ 606, 609), ένα της Ερέτριας του 170-146 π.Χ. (ΑΣΩ 608), ένα του Αντιγόνου Γονατά (ΑΣΩ 610) και ένα του Φιλίππου Ε΄ (ΑΣΩ 607).

Λουτρά Αιδηψού

Οικόπεδο Α. Τρίγγα (Ο.Τ. 21)

Το οικόπεδο[54] βρίσκεται στην οδό Ερμού, κοντά στη συμβολή της με την οδό Ομήρου. Η ανασκαφή διεξήχθη σε περιορισμένο χώρο, διαστ. 6×6 μ. περίπου, λόγω των παρακείμενων οικοδομών, αλλά και της ύπαρξης ενός σύγχρονου βόθρου που κάλυπτε μεγάλο μέρος του προς οικοδόμηση χώρου.

Σε βάθος 1,30 μ. από το οδόστρωμα της οδού Ερμού αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων τοίχων Τ1 και Τ2 με κατεύθυνση Α.-Δ. και ένας κάθετος σε αυτούς τοίχος Τ3, μήκ. 4 μ. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,50-0,60 μ. περίπου, έχουν πάχος 0,60 μ. και κοινή κατασκευή από πλακαρούς κυρίως, αργούς λίθους, βαλμένους με όχι ιδιαίτερη τάξη και συνδεδεμένους χαλαρά με κονίαμα. Πρόκειται πιθανότατα για τμήματα της θεμελίωσης κτιρίου, καθώς σε κανένα σημείο δεν διαπιστώθηκε δάπεδο.

Η τοιχοδομία και η λιγοστή κεραμική που βρέθηκε κατά την ανασκαφή χρονολογούν το οικοδόμημα στους προχωρημένους ρωμαϊκούς χρόνους, πιθανότατα μετά το 2ο αι. μ.Χ. Οι τοίχοι πατούν σε καθαρό αμμώδες έδαφος, χωρίς ίχνη παλαιότερων οικοδομικών φάσεων.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

Έργο Αποχέτευσης

Το έργο της αποχέτευσης στη λουτρόπολη της Αιδηψού έγινε κατά τακτά χρονικά διαστήματα με ενδιάμεσα διαλείμματα λόγω της κίνησης της θερινής περιόδου. Το έργο άρχισε τον Ιούλιο του 1997 και ακολούθησε την παραλιακή οδό με κατεύθυνση προς Ν., διακόπηκε για δύο μήνες και άρχισε πάλι τον Οκτώβριο του ίδιου έτους χωρίς να ολοκληρωθεί και συνεχίστηκε και το επόμενο έτος.

Η επίχωση του σκάμματος αποτελείται από ιζήματα ερυθρόφαιου ή υποκίτρινου χρώματος εξαιτίας των ιαματικών υδάτων. Στο συγκεκριμένο έργο λήφθηκε υπόψη ο αριθμός και η ροή των πηγών βάσει παλαιών πληροφοριών[55].

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

Οικόπεδο Φ. Λαγγουράνη (Ο.Τ. 106)

Στο παραπάνω οικόπεδο ανασκάφηκαν πέντε τάφοι. Είναι γνωστό ότι τα νεκροταφεία της Αιδηψού των ρωμαϊκών χρόνων απλώνονται στο βόρειο/βορειοανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης[56]. Από την έρευνα στο παρόν

52. Πολλά παραδείγματα πλούσια διακοσμημένων πυραύνων έχουν βρεθεί στη Δήλο, *BCH* 29 (1905), σ. 373-404· 85 (1961), σ. 474-500, εικ. 1-29, καθώς και στην Αθήνα, *Hesperia* 3 (1934), σ. 391, αριθ. D76, σ. 420-421, αριθ. E150, εικ. 108-109, σ. 467-468. Ν. Βογκέικωφ, Ελληνιστική κεραμική από τη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα 1994, σ. 45, πίν. 15. *Agora* XXVII, 1995, σ. 204, αριθ. 275-276, πίν. 54, σ. 206, αριθ. 292, πίν. 57.

53. M. Thomson κ.ά. (επιμ.), *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York 1973, σ. 288, αριθ. 287. O. Picard, *Chalcis et la Confédération eubéenne*, Paris 1979, σ. 314d. Η. Τσούρτη, Ο «θησαυρός» Κάρυστος/1957 (*IGCH* 291). Συμβολή στην κυκλοφορία των αθηναϊκών τετραδράχμων νέας τεχνοτροπίας στην Εύβοια, *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σ. 291 (97 π.Χ.).

54. Το οικόπεδο αυτό ανασκάφηκε το 1996, εκ παραδρομής όμως δεν αναφέρθηκε στα Χρονικά του έτους αυτού. Στην ανασκαφή, που πραγματοποιήθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη, μετείχε ο έκτακτος αρχαιολόγος Β. Στεργίου.

55. Ιω. Δαμβέργης, Αι παλαιαί πηγαί της Αιδηψού, *Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft* XXV (1891), σ. 1, 13.

56. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 256· 37 (1982): Χρονικά, σ. 175· 48 (1993): Χρονικά, σ. 197. Κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς τάφοι έχουν

οικόπεδο αλλά και από παλαιότερους εντοπισμούς τάφων στην περιοχή προκύπτει ότι πρόκειται για εκτεταμένο νεκροταφείο με χαρακτηριστικά αραιή διάταξη των τάφων και απουσία κτερισμάτων. Οι τάφοι που ανασκάφηκαν στο συγκεκριμένο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν σε βάθος κυμαινόμενο από 0,50 έως 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους που παρουσιάζει κλίση από Α. προς Δ.:

Τάφος 1. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Σώζεται κατά το ήμισυ περίπου (σωζ. μήκ. 0,40, πλ. 0,32 μ.). Ήταν προσανατολισμένος στον άξονα ΒΑ.-ΝΔ. Δεν σώθηκαν οστά.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,85 και πλ. 0,38 μ., προσανατολισμένος στον άξονα Β.-Ν. Ομοίως δεν σώθηκαν ανθρώπινα οστά.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, χτισμένος με ημίεργους λίθους και τούβλα. Μικρό θρανίο στη βορειοδυτική γωνία. Διαστ.: εξωτ. μήκ. 1,50, εξωτ. πλ. 1,50, εσωτ. μήκ. 1,16, εσωτ. πλ. 0,64, ύψ. 0,33-0,52 μ. Προσανατολισμός: Β.-Ν. με μικρή απόκλιση προς Δ. Περιείχε σαθρά λείψανα μιας ακτέριστης ταφής με το κεφάλι προς Β.

Τάφος 4. Αβαθής, πρόχειρος λακκοειδής, με ημίεργη, ακανόνιστη καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 1,60×0,80 μ. Προσανατολισμένος στον άξονα Α.-Δ. Περιείχε μια ταφή με το κεφάλι προς Δ. Περισυνελέγησαν μικρά τεμάχια γυάλινου μικρογραφικού αγγείου με λεπτότατα τοιχώματα.

Τάφος 5. Κιβωτιόσχημος. Διαστ.: εξωτ. μήκ. 2,50, εξωτ. πλ. 1,10, εσωτ. μήκ. 2,15, εσωτ. πλ. 0,55, ύψ. 0,35 μ. Ο τάφος ήταν καλυμμένος με τέσσερις ογκώδεις ορθογώνιους λίθους, ενώ τα τοιχώματά του αποτελούνταν αποκλειστικά από πωρολιθικό οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Τρεις βάσεις ιωνικών κιόνων (μήκος πλευράς βάσης 0,40 και ύψος 0,21 μ.) ήταν πλάγια τοποθετημένες στο δυτικό πλευρικό τοίχωμα του τάφου (Πίν. 162 δ). Ο τάφος περιείχε τρεις ταφές νεαρών ατόμων με τα κεφάλια τους προς Β. και μιας ενηλίκου, με το κεφάλι προς Ν.

Θέση Κουμπί (οικόπεδο Γ. Τσαλίκη - Μ. Λιλλή)

Σωστική ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο, 1,5 χλμ. βόρεια των Λουτρών Αιδηψού, στη θέση Κουμπί και στη στενή λωρίδα γης ανάμεσα στον ομώνυμο λοφίσκο και τη θάλασσα. Στο ίδιο οικόπεδο η Εφορεία είχε διαπιστώσει σε δοκιμαστική έρευνα το 1987, την ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων των ΥΕ χρόνων[57]. Ο χώρος που ερευνήθηκε το 1997 καλύπτει έκταση 135 τ.μ. περίπου και βρίσκεται αμέσως προς Β. της τομής ΙΙ του 1987.

Ανασκάφηκαν οικοδομικά λείψανα δύο επάλληλων οικιστικών φάσεων, της ΥΕ Ι και ΥΕ ΙΙ/ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου αντίστοιχα[58]. Η επίχωση, παχ. 1-1,20 μ. (λόγω κλίσης του εδάφους προς Δ.), αποτελούνταν από υλικά διάβρωσης της δυτικής πλαγιάς του λοφίσκου και περιείχε αποκλειστικά ανάμεικτη μεσοελλαδική και υστεροελλαδική κεραμική. Από την επίχωση συνελέγη επίσης μικρό αδιάγνωστο χάλκινο νόμισμα.

Η έρευνα δεν έφθασε σε όλα τα σημεία μέχρι τα φυσικά στρώματα, καθώς η παλαιότερη φάση βυθίζεται στην ιλύ και την άμμο, κάτω από το θαλάσσιο υδροφόρο ορίζοντα (το οικόπεδο βρίσκεται σχεδόν σε μηδενικό υψόμετρο και σε απόσταση 25 μ. από τη θάλασσα).

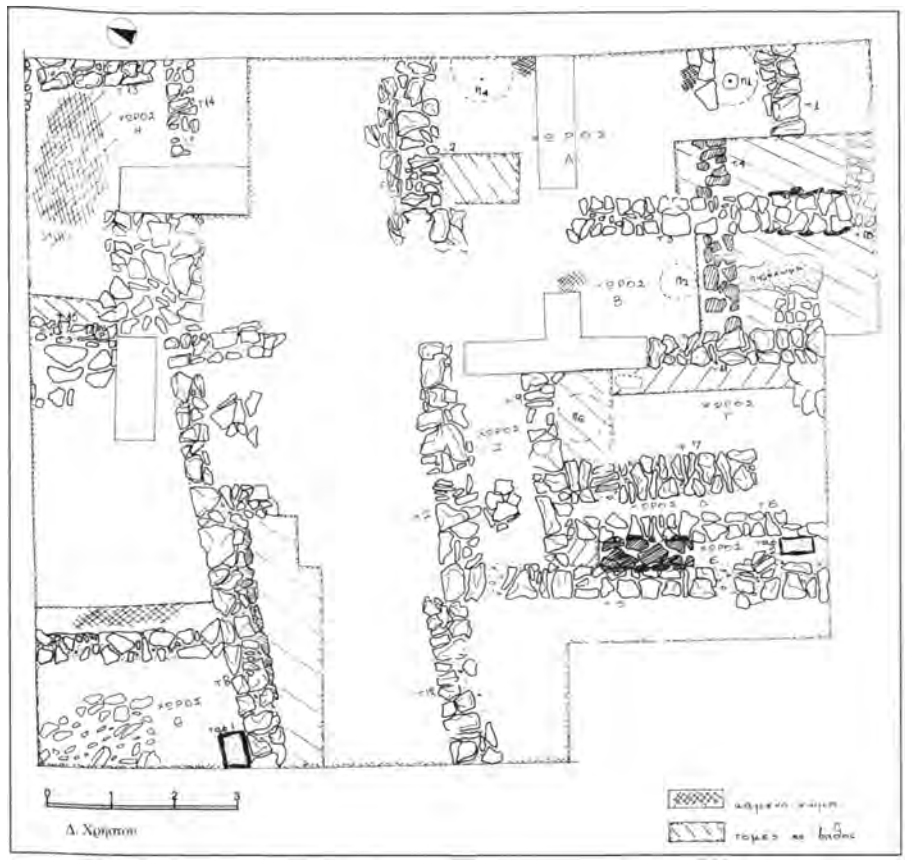
Στην ύστερη φάση ανήκουν δύο κτίρια, τα οποία χωρίζει ευρύ διάκενο, με πατημένο χώμα, σχετικά καθαρό από κεραμική, ίσως διάδρομος, με κατεύθυνση από Δ. προς Α. (Σχέδ. 6). Από τους τοίχους, εκτός από την περίπτωση κατά την οποία «πατούν» σε τοίχο της παλαιότερης φάσης (Τ.8), σώζεται μόνον η θεμελίωση, η οποία αποτελείται από μία ή δύο σειρές αργών λίθων χωρίς εμφανή συνδετική ύλη. Ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του νότιου κτιρίου (Τ.2) είναι ενισχυμένος εξωτερικά με δεύτερη σειρά λίθων, όρθια τοποθετημένων. Η απουσία οικοδομικού υλικού από στρώμα καταστροφής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα κτίρια ήταν χτισμένα ως επί το πλείστον, πλην της θεμελίωσης, από φθαρτά υλικά, ίσως ωμές πλίνθους, λίγα τεμάχια των οποίων βρέθηκαν στο στρώμα δαπέδου του βόρειου κτιρίου, και από οργανικά υλικά. Αντίθετα, οι τοίχοι της παλαιότερης φάσης, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν κάτω από τους χώρους Α, Β, Ε και κάτω από τον Τ.8 εμφανίζονται πιο ισχυροί και επιμελημένοι, αν και δεν κατέστη δυνατή η πλήρης διερεύνηση αυτών των στρωμάτων.

Το στρώμα δαπέδου της ύστερης και καλύτερα σωζόμε-

αποκαλυφθεί και κατά τη διαμόρφωση των μεταξύ των βόρειων οικοδομικών τετραγώνων δημοτικών δρόμων. Από το ίδιο Ο.Τ. προέρχεται και μαρμάρινο αετωματικό κάλυμμα ρωμαϊκής λάρνακας με φολιδωτή διακόσμηση (ΑΣΑ 113 α, β).

57. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 200-202, Σχέδ. 1 (στη σ. 204 του ίδιου τόμου, τα Σχέδια 3-6β εικονίζουν ευρήματα από το οικόπεδο Ι. Δαλιανούδη, της οδού Ομήρου, στα Λουτρά Αιδηψού και όχι από το Κουμπί, όπως αναγράφεται). Για τη νεολιθική κεραμική και τη διαπιστωμένη μεσοελλαδική κατοίκηση στο ύψωμα Κουμπί, βλ. *ΑΕΜ* ΣΤ΄ (1959), σ. 281, 311. *BSA* 61 (1966), σ. 39, 84, 90, 95. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 175-176· 38 (1983): Χρονικά, σ. 141. *ΑΑΑ* XX (1987), σ. 172-183.

58. Μια πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας αυτής έγινε στα Λουτρά Αιδηψού, στο Α΄ Αρχαιολογικό Συνέδριο Βόρειας Εύβοιας (Β. Νικολόπουλος, Προϊστορική Αιδηψός. Σωστικές έρευνες στη θέση Κουμπί, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού Συνεδρίου Β. Εύβοιας, 3-5 Απριλίου 1998* (υπό έκδοση).



Σχέδ. 6. Νομός Εύβοιας. Λουτρά Αιδηψού. Θέση Κουμπί. Κάτοψη της ανασκαφής.

νης φάσης από λεπτό, πατημένο πηλόχωμα, χαρακτηρίζεται από έντονα ίχνη φωτιάς και την κατά τόπους έντονη συγκέντρωση καμένης και διαλυμένης οργανικής ύλης.

Στο βόρειο κτίριο (χώρος Η), διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο επάλληλων στρωμάτων καταστροφής, με έντονα ίχνη φωτιάς. Το παλαιότερο ήταν καλυμμένο με πλακοειδείς πέτρες. Ανάλογη ήταν και η εικόνα κάτω από το δάπεδο των χώρων Α και Β, στο στρώμα της παλαιότερης φάσης.

Δύο ακτέριστες παιδικές ταφές σε μικρές λίθινες λάρνακες αποκαλύφθηκαν κάτω από τα δάπεδα των χώρων Θ και Ε αντίστοιχα, και σε επαφή σχεδόν με τη θεμελίωση των παρακείμενων τοίχων, διαχρονική πρακτική στον ελλαδικό χώρο από τους ΠΕ και ΜΕ χρόνους[59], που διατηρείται σε αυτόν τον τύπο και σε πιο ύστερες περιόδους[60], όπως στην παρούσα περίπτωση.

Από τον τάφο 1 (διαστ. 0,58×0,38, ύψ. 0,28 μ.), στο χώρο Θ, δεν σώθηκε το κάλυμμα της λάρνακας ούτε σκελετικό υλικό.

Ο τάφος 2 (διαστ. 0,52×0,27, ύψ. 0,34 μ.), στο στενό χώρο μεταξύ Τ.5 και Τ.6 (χώρος Ε), διατηρούσε την καλυπτήρια πλάκα και διέσωσε σπαράγματα σκελετού νηπιακής ηλικίας.

Για τη χρήση των χώρων του βόρειου κτιρίου δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις, αφού μόνον ένα μικρό τμήμα του ερευνήθηκε, λόγω της άμεσης γειτνίασης του ανασκαφικού χώρου με παρακείμενη ιδιοκτησία.

Οι χώροι του νότιου κτιρίου παρουσιάζουν στοιχεία κυρίως αποθηκευτικού χαρακτήρα. Τρία πιθάρια βρέθηκαν κατά χώραν τοποθετημένα σε αβαθείς λάκκους στο δάπεδο (Π1, Π2, Π4, στους χώρους Α και Β) (Πίν. 163 δ). Από το εσωτερικό τους συγκεντρώθηκαν λίγοι απανθρακωμένοι σπόροι και καρποί. Καταγράφηκε επίσης η ύπαρξη τουλάχιστον άλλων τριών πιθοειδών αγγείων, στους χώρους Α, Γ και Ζ.

---

59. Για ταφή κάτω από δάπεδο της ΜΕ φάσης του οικισμού στο Κουμπί, βλ. *ΑΑΑ* XX (1987), σ. 176.

60. Πρβλ. *ΑΔ* 42 (1987): Μελέτες, σ. 8-29 και ιδιαίτερα σ. 15-16.

Στο χώρο Α περισυνελέγησαν στο στρώμα του δαπέδου τρία χάλκινα ελάσματα, μικρό κομμάτι καθαρού ακατέργαστου χαλκού (ΑΣΑ 132, 134, 145, 146) και τμήματα σκωρίας χαλκού (ΑΣΑ 147). Ενισχύονται με αυτόν τον τρόπο οι ενδείξεις από την παλαιότερη δοκιμαστική έρευνα, 0,50 μ. νοτιότερα, ότι στον οικισμό, στους χώρους που ανασκάφηκαν ή σε άμεση γειτνίαση με αυτούς, είχαν λάβει χώρα μεταλλουργικές εργασίες[61].

Συνολικά, βρέθηκαν επίσης λίγα οστέινα εργαλεία, σφονδύλια και λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου (ΑΕΑ 133, 135-144, 148-149, 151).

Δύο τμήματα ειδωλίων τύπου Φ (ΑΕΑ 150, 160), καθώς και η ΥΕ ΙΙΙΑ κεραμική του δαπέδου, υποδεικνύουν την τελευταία φάση χρήσης και τη χρονική περίοδο καταστροφής των κτιρίων της ύστερης φάσης, ύστερα από την οποία δεν μαρτυρείται συνέχεια της κατοίκησης, σε αυτόν το χώρο τουλάχιστον.

Στη μεγάλη πλειονότητα η κεραμική είναι τραχιά και άβαφη χρηστική, ενώ παρούσα και με φθίνουσα αναλογία ως την ΥΕ ΙΙ/ΥΕ ΙΙΙΑ φάση είναι η στιλβωτή και η αμαυρόχρωμη κεραμική με γραμμικά και οφιοειδή θέματα (Πίν. 163 α).

Επισημαίνεται η ανεύρεση τμήματος οπισθότμητης πρόχου με σύνθεση τριών οκτώσχημων ασπίδων, καθώς και όστρακα από άλλα δύο αγγεία με το ίδιο διακοσμητικό ΥΕ ΙΙΑ/ ΥΜ ΙΒ θέμα (ΑΕΑ 154-156) (Πίν. 163 β), το οποίο σπάνια απαντά σε αγγεία της κυρίως Ελλάδας[62]. Τα συγκεκριμένα αγγεία πιθανότατα έχουν εισαχθεί στο Κουμπί από κάποιο σημαντικό κέντρο του Νότου, είναι δε πολύ πιθανή η μινωική τους προέλευση[63].

Τα στρώματα της παλαιότερης φάσης απέδωσαν πρώιμη υστεροελλαδική χρηστική κεραμική μαζί με μεσοελλαδική χρηστική και αμαυρόχρωμη με πλέον χαρακτηριστικό τύπο αυτόν του μεγάλου κυπέλλου ή καρποδόχης (ΑΕΑ 152, 164) με κοκκινωπή, στιλβωμένη επιφάνεια και αμαυρόχρωμη διακόσμηση ταινιών και οφιοειδών γραμμών, το οποίο φέρει 11 οπές με μικρό τρυπάνι, πολλές από τις οποίες διατηρούν στη θέση τους τμήματα μολύβδινων συνδέσμων (Πίν. 163 γ), γεγονός το οποίο παρατηρήθηκε και σε άλλες περιπτώσεις.

Ο προσδιορισμός του βαθμού της διαφαινόμενης διείσδυσης και παράλληλης παρουσίας της μεσοελλαδικής παράδοσης σε φάσεις κατοίκησης των ΥΕ χρόνων στο Κουμπί, θα γίνει σαφέστερος μόνο με περαιτέρω στρωματογραφικές έρευνες, όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν.

Οικόπεδο Γλύμπη

Δοκιμαστική τομή στο παραπάνω οικόπεδο, όπου την περασμένη δεκαετία είχε ανεγερθεί αυθαίρετη οικοδομή, βορειοδυτικά του λόφου Κουμπί και στο βόρειο όριο του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, απέδωσε κυρίως άβαφη και χρηστική κεραμική ΥΕ χρόνων.

Αδιακρίβωτη κεραμική έχει παρατηρηθεί επιφανειακά και στο πεδινό τμήμα ανατολικά του λόφου.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Λίμνη - Έργο αποχέτευσης

Προ του τέλους του 1997 και παράλληλα με το αποχετευτικό έργο της Αιδηψού ξεκίνησε το αποχετευτικό της Λίμνης από το κέντρο της πόλης προς ΝΑ., όπου και τερμάτισε. Τα αποτελέσματα της παρακολούθησης των εκσκαφών ήταν αρνητικά από αρχαιολογικής πλευράς.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΡΙΤΣΩΝΗΣ

ΣΚΥΡΟΣ

1. Έγιναν δοκιμαστικές τομές στην ιδιοκτησία Γ. Φεργάδη στον Κάμπο, όπου έχουν αποκαλυφθεί μεγάλα νεκροταφεία της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, χωρίς όμως θετικό αποτέλεσμα.

2. Επίσης σε ιδιοκτησία του Δήμου Σκύρου στη θέση Γκαβίλια έγιναν τομές, και εδώ χωρίς ευρήματα.

3. Κατά την παρακολούθηση του έργου «διάνοιξη δρόμου Καλαμίτσα-Λιναριά» στη θέση Κολώνα βρέθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη[64] με δύο μορφές (ενήλικα και παιδιού), διαστ. 0,66×0,44 μ. (Πίν. 164 α).

4. Τέλος, στη θέση Κρόκος βρέθηκε το οπίσθιο τμήμα μαρμάρινου γλυπτού, πιθανώς κούρου.

5. Έγινε πρόχειρη στερέωση του τείχους από τους συντηρητές της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ Ζ. Μάντζαρη και Γ. Μέλλιο.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΚΟΡΩΝΑΚΗΣ

61. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 200. Για τη σύνδεση της Αιδηψού με μεταλλουργικές δραστηριότητες ήδη από την αρχαιότητα, βλ. Καλλίμαχος, *Εκάλη*, στο Σ. Βυζάντιος, λ. Αιδηψός, frg. 236.

62. Για το ίδιο θέμα στη Χαλκίδα, βλ. *BSA* 47 (1952), σ. 78-79, πίν. 4.

63. Πρβλ. Δ. Δανιηλίδου, *Η οκτώσχημη ασπίδα στο Αιγαίο της 2ης χιλιετίας π.Χ.*, Αθήνα 1998, σ. 162-177, πίν. 12-18.

64. Η στήλη φέρει αψιδωτή επίστεψη με ανάγλυφο ασπίδιο στο τύμπανό της. Οι δύο μορφές πλαισιώνονται από παραστάδες, πλ. 0,04 μ. Η γυναικεία μορφή στα δεξιά είναι του τύπου της Palliata, βλ. M. Bieber.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ- ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αυλίδα

Στερεώθηκαν από τον εργατοτεχνίτη της Εφορείας Γ. Μέλλιο οι τοίχοι του ρωμαϊκού λουτρώνα που εκτείνεται στα βόρεια του ναού της Αυλιδείας Αρτέμιδος και σε επαφή με αυτόν.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Καθαρίστηκαν και ευπρεπίστηκαν η ρωμαϊκή παλαίστρα της Χαλκίδας (οδός Αρεθούσης), ο χώρος στο λόφο Γύφτικα Χαλκίδας, ο χώρος της οδού Στύρων Χαλκίδας (Πίν. 164 β), η λαξευτή κλίμακα του Αγίου Στεφάνου Χαλκίδας, η επιγραφή του Τροχού στην είσοδο των λατομείων Ντεγιάννη, η πηγή Αρέθουσα.

Στη Μάνικα καθαρίστηκε το απαλλοτριωμένο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Ζούση.

Στην περιοχή της Νέας Αρτάκης (θέση Συκιά ή Κερατορράχη) καθαρίστηκε ο απαλλοτριωμένος χώρος της υπόγειας κρήνης.

Στην Ερέτρια καθαρίστηκαν: το αρχαίο θέατρο, του οποίου έγινε και λεπτομερής φωτογραφική αποτύπωση, ο δημοτικός χώρος έναντι του Μουσείου όπου έχουν αποκαλυφθεί αρχαία κτίρια, τα λουτρά παρά το λιμένα, η θόλος, το Ισείο, το απαλλοτριωμένο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Θεοδωρή, το ανατολικό τείχος, το κάτω γυμνάσιο, το απαλλοτριωμένο ακίνητο πρώην ιδιοκτησίας Φαμέλη.

Στις βοιωτικές ακτές καθαρίστηκε ο απαλλοτριωμένος χώρος πρώην ιδιοκτησίας Χατζηλουκά στη Γλύφα, από όπου διέρχεται το μυκηναϊκό τείχος, και ο χώρος της Αυλίδας, δηλαδή ο ναός της Αυλιδείας Αρτέμιδος, το καταγώγιο ή ξενώνας, η υπόγεια κρήνη και το ρωμαϊκό λουτρό.

Επιδιορθώθηκε η περίφραξη της επιγραφής Τροχού στη Χαλκίδα, τοποθετήθηκε περίφραξη στη λαξευτή κλίμακα του Αγίου Στεφάνου, αντικαταστάθηκε η υπάρχουσα περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου της οδού Στύρων και δενδροφυτεύτηκε με δαπάνες του Δήμου Χαλκιδέων.

Στην Ερέτρια ελαιοχρωματίστηκε η περίφραξη του αρχαίου θεάτρου και έγινε μερική επιδιόρθωση της περίφραξης του Ισείου και των λουτρών παρά το λιμένα.

Στην Αυλίδα αποκαταστάθηκε το τμήμα εκείνο της περίφραξης του χώρου της κρήνης που είχε υποστεί φθορές.

ΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Τοποθετήθηκαν πινακίδες με κατατοπιστικά κείμενα στη Χαλκίδα (ρωμαϊκή παλαίστρα, χώρος οδού Στύρων, πηγή Αρέθουσας, λαξευτή κλίμακα Αγίου Στεφάνου), στη Μάνικα (απαλλοτριωμένο οικόπεδο Λαιμού, πρώην ιδιοκτησίας Ζούση), στη Νέα Αρτάκη (υπόγεια κρήνη).

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

Ελληνικά

Μετά από υπόδειξη του καθηγητή του Λυκείου Ιστιαίας Θ. Κούβαρη και του Προέδρου της Κοινότητας Θ. Πλατιά, εντοπίσθηκαν δύο ακόμη αρχαιολογικές θέσεις στην περιοχή των Ελληνικών, εκτός από το Χερσονήσι και το Καστραδάκι, γνωστές από παλαιότερες έρευνες[65], για τις οποίες η νέα αυτοψία έδειξε περισσότερα στοιχεία:

Στο Χερσονήσι, τη μικρή, οχυρή από τη φύση της χερσόνησο δυτικά του οικισμού του Αγίου Νικολάου (Παραλίας) Ελληνικών, παρατηρήθηκαν τα λείψανα του τείχους προς την πλευρά της θάλασσας, αποτελούμενου από μεγάλους πωρόλιθους και ντόπιες πέτρες (Πίν. 165 α), ίχνη τοίχων στο εσωτερικό της χερσονήσου, καθώς και τμήμα υστερορωμαϊκού οικοδομήματος που οι ντόπιοι ονομάζουν «Λουτρό της βασίλισσας» στο λαιμό πριν από την άνοδο στο λόφο. Δυστυχώς, το οικοδομικό υλικό από τον αρχαίο οικισμό χρησιμοποιήθηκε στο χτίσιμο του σημερινού χωριού τον περασμένο αιώνα.

Αντίθετα, στο Καστραδάκι, ένα χαμηλό λόφο στο μέσο μικρής παράλιας πεδιάδας δυτικά-νοτιοδυτικά από το Χερσονήσι, διακρίνονται μέσα σε πυκνή βλάστηση τμήματα οχυρωματικών περιβόλων, που σε ορισμένα σημεία φθάνουν σε ύψος 3 μ. (Πίν. 165 β).

Ανάμεσα στο Καστραδάκι και την ακτή ένας αγρός σπαρμένος με θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων, κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, ανάλογων αυτών των γειτονικών νήσων Σκοπέλου (Πεπαρήθου) και Αλοννήσου (Ί-

Ancient Copies, New York 1977, σ. 131, πίν. 96-97. Η επιγραφή βρίσκεται στην επίπεψη της στήλης, σε δύο στίχους και έχει ως εξής:

ΕΡΓΑΣΙΑ ΘΡΕΠΤΗ ΕΥΝΟΪΚΗ
ΝΕΙΚΑΡΕ ΓΙΑ ΚΑΛΗΧΑΙ

65. *BSA* 61 (1966), σ. 42, αριθ. 11. Οι παρατηρήσεις τους για όστρακα προϊστορικών και αρχαϊκών χρόνων δεν κατέστη δυνατόν να επαληθευθούν.

κου)[66], μαρτυρεί την πιθανότατη ύπαρξη στην περιοχή ενός εργαστήριου κατασκευής τους (Πίν. 165 γ).

Στη θέση Περιβολάκια, σε αρκετή απόσταση βόρεια των Ελληνικών, εντοπίστηκαν λείψανα τοίχων, προφανώς από αγροικία. Τα όστρακα στην περιοχή υποδηλώνουν την κατοίκηση του χώρου από τα κλασικά έως τα υστερορωμαϊκά χρόνια.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Φραγκοκκλησιά - Αλμυρή ή Βίγλα Αγίου

Κατά το 1997 δημοσιεύθηκε η κήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου της θέσης Φραγκοκκλησιά - Αλμυρή ή Βίγλα Αγίου (Δήμος Αιδηψίων), η οποία είχε εντοπιστεί το παρελθόν έτος (ΦΕΚ 995/5/11.11.1997).

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

Νότια Καρυστία

Μέσα στο 1997 κηρύχθηκε ως αρχαιολογικός χώρος η θέση Φυλάγρα στην ανατολική πλευρά της Νότιας Καρυστίας και επανακηρύχθηκε η θέση Παξιμάδα του δυτικού βραχίονα του κόλπου της Καρύστου (με τοποθέτηση των ορατών αρχαίων σε χάρτη κλίμακας 1:5.000, στοιχείο που έλειπε από την παλαιά κήρυξη).

ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Μουσείο Χαλκίδας

1. Ακέραιο πήλινο αγγείο, ύψ. 0,093 μ. (αριθ. ευρ. 6551) από τον ιδιώτη ψαρά Ά. Μαμάκο, ο οποίος το αλίευσε στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ του λόφου Μπαταριά[67] και της νησίδας Πασσά Τσιρικάκη ή Χιλιομόδι[68]. Το αγγείο χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο.

2. Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (αριθ. ευρ. 6516), της οποίας λείπει η επίστεψη που ήταν πρόσθετη. Οι διαστάσεις της είναι: ύψ. 0,945, πλ. 0,58, πάχ. 0,16 μ. Την παρέδωσε ο ιδιώτης Λ. Θάνος, ο οποίος τη βρήκε στο αγρόκτημά του στην Αγία Ελεούσα Χαλκίδας. Στην πάνω πρόσθια επιφάνειά της φέρει ανάγλυφη προτομή- πορτραίτο άνδρα. Χρονολογείται μάλλον στον ύστερο 1ο αι. π.Χ.[69] (Πίν. 166 α).

3. Από τον ίδιο ιδιώτη παραδόθηκε παλάμη χεριού μαρμάρινου αγάλματος (αριθ. ευρ. 6515), μήκ. 0,15 και πλ. 0,08-0,09 μ.

4. Από τον Χ. Παπαγεωργίου, ο οποίος διατηρεί μάνδρα υλικών οικοδομών στη Χαλκίδα, παραδόθηκαν πέντε αρχιτεκτονικά μέλη (αριθ. ευρ. 6546-6550), τα οποία είναι τμήματα μαρμάρινων κιονίσκων (αριθ. ευρ. 6547-6550), καθώς και σπόνδυλος από πώρινο κίονα με ραβδώσεις.

ΑΜΑΛΙΑ ΚΑΡΑΠΑΣΧΑΛΙΔΟΥ

Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών

Ο Απ. Παυλάκης, κάτοικος Ωρεών, βρήκε στο κτήμα του στην περιοχή Αγίας Κυριακής και παρέδωσε το άνω τμήμα της επιτύμβιας στήλης του Γλαυκία Αριστογείτονος, σύμφωνα με την επιγραφή κάτω από την αετωματική επίστεψη (ΑΣΩ 373) (Πίν. 166 β). Ύψ. 0,40, πλ. 0,325 μ. Μεταξύ παραστάδων εικονίζεται σε χαμηλό ανάγλυφο ο νέος άνδρας ως κυνηγός με χιτωνίσκο και χλαμύδα κρατώντας το λαγωβόλο στο αριστερό και ένα πτηνό στο δεξί του χέρι. Σώζονται ίχνη γραπτού διακόσμου κάτω από το αέτωμα (οριζόντια ταινία) και στην αριστερή παραστάδα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΗΣ

66. *BCH* 114 (1990), σ. 361-389.

67. Στο λόφο Μπαταριά απλώνεται ένα από τα παράκτια ταφικά σύνολα της αρχαίας πόλης.

68. Α. Καραπασχαλίδου, Νησίδα Χιλιομόδιο, ή Πασσά, ή Τσιρικάκη, *ΑΑΧ* 3 (1988-89), σ. 205-206.

69. Βλ. χαλκή κεφαλή Αυγούστου, αριθ. 350 από τη Ρώμη, E. Buschor, *Το ελληνιστικό πορτραίτο*, μετάφραση Γ.Σ. Δοντά, εικ. 78.

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Οι δραστηριότητες της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ κατά το 1997 δεν διέφεραν από εκείνες των προηγούμενων ετών, όπως έχουν συνοπτικά περιγραφεί κατά το παρελθόν.

Όλες οι απαιτούμενες ενέργειες προχώρησαν εγκαίρως για την εκπλήρωση των στόχων και των υποχρεώσεων της Εφορείας, παρά τις δυσχέρειες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει (χαμηλές πιστώσεις, ολιγάριθμο προσωπικό, μεγάλος αριθμός σωστικών ανασκαφών και δημοσίων έργων, ελλείψεις υποδομής κτλ.).

Η επίτευξη των στόχων οφείλεται στην εργατικότητα και τις ικανότητες του προσωπικού της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, του οποίου η πλειονότητα διαθέτει ποιότητα και χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την εικόνα του δημοσίου υπαλλήλου από εκείνη που έχει καταγραφεί στη συνείδηση των πολιτών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λαμία

Οδός Παπαφλέσσα και Κωνσταντινουπόλεως (οικόπεδο Γ. Λύτρα)

Στο παραπάνω οικόπεδο εκσκαφές για τη θεμελίωση νέας οικοδομής αποκάλυψαν συστάδα επτά τάφων του 4ου αι. π.Χ.

Από τους τάφους οι τέσσερις (I, II, III, VII) ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες (Πίν. 167 α) κατασκευασμένοι μέσα σε ορθογώνιο όρυγμα στο μαλακό βραχώδες με προσανατολισμό Α.-Δ. με ελαφρή απόκλιση προς ΒΔ.-ΝΑ., ένας (V) ήταν κιβωτιόσχημος με πλευρές από αδροκομμένες πλάκες πωρολίθου και όμοιο κάλυμμα, τοποθετημένος σε ορθογώνιο λάξευμα με προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ δύο (IV, VI) ήταν κιβωτιόσχημοι με πλευρές και κάλυμμα από κορινθιακού τύπου στρωτήρες.

Οι τάφοι βρέθηκαν γεμάτοι χώματα, ίσως διαταραγμένοι από το παρελθόν (αρχαιότητα;). Σε όσους διατηρούνταν σκελετικά κατάλοιπα βεβαιώνεται ότι οι νεκροί είχαν ταφεί εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. και συνοδεύονταν από λίγα κτερίσματα, αποκλειστικά αγγεία, ή ήταν τελείως ακτέριστοι.

Τα αγγεία ήταν αδιακρίτως τοποθετημένα είτε στο εσωτερικό των τάφων είτε έξω από αυτούς και κατά τάφο είναι τα εξής:

Τάφος I. Δύο μελαμβαφή αρυβαλλοειδή ληκύθια με διακόσμηση εξηρημένων ορθών ανθεμίων (Πίν. 167 β) και μελαμβαφές φιαλίδιο.

Τάφος V. Μελαμβαφής ακέραιος λύχνος.

Τάφος VII. Από το εσωτερικό του μελαμβαφές φιαλίδιο. Έξω από αυτόν βρέθηκαν μελαμβαφές φιαλίδιο, δύο μελαμβαφείς κάνθαροι και ελλιπής μελαμβαφής κοτύλη.

Από τις επιχώσεις του οικοπέδου συγκεντρώθηκαν είτε ακέραια είτε σε όστρακα τα εξής αγγεία: α) ακέραιη ερυθροβαφής ληκυθοειδής πρόχους, β) ελλιπής μελαμβαφής κάνθαρος, γ) ελλιπές μελαμβαφές κανθαροειδές κύπελλο, δ) ακέραιο μελαμβαφές σκυφίδιο, ε) σώματα δύο ελλιπών χυτροειδών.

Οδός Βύρωνος

Κατά μήκος της οδού Βύρωνος, η οποία είναι ένας από τους κεντρικότερους δρόμους της Λαμίας, έγιναν εκσκαφές σε όλο το πλάτος της για την τοποθέτηση αγωγών αποχέτευσης, αγωγού ομβρίων υδάτων και ύδρευσης από τη ΔΕΥΑΛ. Αμέσως μετά την αφαίρεση του οδοστρώματος, στο σημείο που φαίνεται στο συνημμένο σχέδιο, αποκαλύφθηκε τμήμα του εξωτερικού τείχους της αρχαίας Λαμίας (Σχέδ. 1). Από την ανασκαφή που διενεργήθηκε εκεί διαπιστώθηκε ότι το τείχος συνίσταται από δύο παράλληλα σκέλη οικοδομημένα από λαξευτές ορθογώνιες λιθοπλίνθους τοποθετημένες εναλλάξ δρομικά και μπατικά, και εδραζόμενες στο μαλακό βράχο, σε βάθος 3 μ. κάτω από το μέσο άξονα της οδού (Πίν. 167 γ).

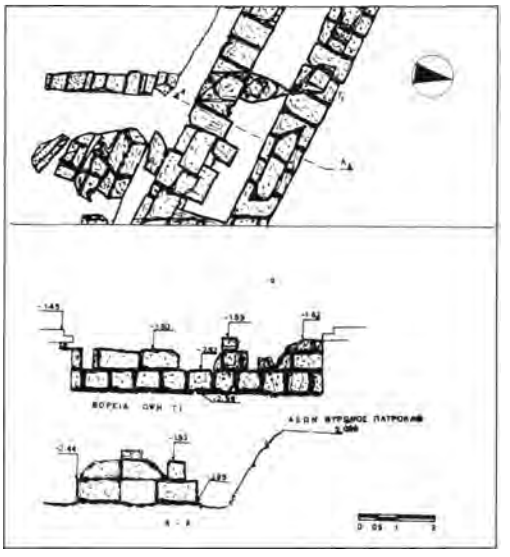
Το αποκαλυφθέν τμήμα έχει μήκος 7, πλάτος 3,30 μ. και σώζεται σε ύψος 2,5 δόμων, ήτοι 1,37 μ. μέγιστο σωζόμενο ύψος.

Στο μεταξύ των δύο παράλληλων σκελών κενό κατά αποστάσεις υπήρχαν εγκάρσιοι ογκόλιθοι για τη σύνδεση και προφανώς γέμισμα. Το τείχος εδώ έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ. με μικρή απόκλιση και αποτελεί συνέχεια τμήματος που βρέθηκε και διατηρείται σε κατάχωση στο οικόπεδο του Γηροκομείου στη γωνία των οδών Βύρωνος και Έσλιν[1]. Λόγω συχνών εκσκαφών για διάφορους λόγους της οδού, οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες και δεν απέδωσαν χρονολογήσιμα όστρακα. Από το είδος της τειχοδομίας συμπεραίνεται ότι το τείχος χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[2].

---

1. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 201.

2. F.E. Winter, *Greek Fortifications*, Canada 1971, σ. 135. J.P. Adam, *L'architecture militaire grecque*, Paris 1982, σ. 32, 53, 55, εικ. 56.



Σχέδ. 1. Λαμία. Οδός Βύρωνος. Κάτοψη τμήματος του εξωτερικού τείχους, τομή Α-Α και βόρεια όψη του τοίχου Τ1.

Ενδιαφέρον στοιχείο για την αιτία καταστροφής του σε αυτό το σημείο αποτελούν οι προς Ν., στην έξω πλευρά του τείχους, πεσμένες λιθόπλινθοι, οι οποίες με τη θέση τους καταγράφουν ένα σεισμό. Στο κέντρο του σωζόμενου τμήματος το τείχος έχει τρωθεί από νεότερες επεμβάσεις (διέλευση αγωγού ύδρευσης, καλωδίων ΟΤΕ κτλ.).

Επειδή η οδός Βύρωνος είναι σημαντικός άξονας στο εμπορικό κέντρο της Λαμίας και δεν ήταν δυνατή η διατήρηση του τείχους ορατού, μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας (ΤΣΜΣΕ) οι αγωγοί διήλθαν κάτω από το τείχος σε ικανό βάθος από την έδρασή του και μετά καταχώσθηκε με αδρανές υλικό λατομείου (3[Α]), για να επιστρωθεί εκ νέου ο ασφαλτοτάπητας.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οδός Βύρωνος 17 (οικόπεδο Δ. Ζήκα, Χρ. και Γ. Τάσιου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν θραύσματα πωρολιθικών δόμων, τα οποία ενσωματώθηκαν σε τοίχο από αργολιθοδομή του παλαιότερου σύγχρονου κτιρίου.

Οδός Βύρωνος 19, έργα ΔΕΥΑΛ

Κατά τη διάνοιξη αύλακας για την τοποθέτηση αγωγού της ΔΕΥΑΛ αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ., οικοδομημένος με πωρολιθικές πλάκες, πάχ. 0,30 μ. Είχε εξωτερικές διαστάσεις 2,32×0,82×0,76 και εσωτερικές 1,93×0,63 μ.

Μέσα στην επίχωση του τάφου ανιχνεύτηκαν διαταραγμένα οστά από περισσότερες της μιας ταφές στο δάπεδο και λίγο ψηλότερα, στη δυτική πλευρά, δύο κρανία.

Στην ανατολική πλευρά, κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες, ήρθε στο φως μια άβαφη πρόχους με σφαιρικό, πεπιεσμένο σώμα (Κ 9344). Στην ίδια περιοχή, σε ψηλότερο επίπεδο από εκείνο της εμφάνισης των οστών, συνελέγησαν ένα ακέραιο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με δικτυωτό ως διακοσμητικό θέμα (Κ 9946), των μέσων του 4ου αι. π.Χ. ή υστερότερα[3], και ένα θραυσμένο (Κ 9943) με διακόσμηση από δύο αντικρυστές ερυθρόμορφες γυναικείες μορφές, οι οποίες φορούν σάκο στο κεφάλι[4]. Εξάλλου, στην επιφάνεια εντοπισμού των οστών, αλλά και κοντά στα κρανία εμφανίστηκαν δύο σχετικά αγγεία με ανθεμωτό διακοσμητικό θέμα (Κ 9942 και 9941 αντίστοιχα) της ίδιας χρονικής φάσης, όπως και τα προαναφερθέντα[5]. Στην πρώτη περίπτωση το ληκύθιο βρέθηκε στο μέσον περίπου ενός σκελετικού λειψάνου και γειτνίαζε με ένα ακέραιο ειδώλιο μικρού κοριτσιού (Ε 4296), χρονολογούμενο από το β΄ τέταρτο έως το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[6], και ένα χάλκινο δίσκο ζυγού.

Από περισυλλογή οστράκων στο εσωτερικό ανασυντέθηκε ένα ακόμη αρυβαλλοειδές ληκύθιο με επίμηκες σώμα και φυλλόσχημα, γλωσσωτά θέματα (Κ 9945)[7].

Η χρονική παραλληλία των εναποτεθημένων κτερισμάτων γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. υποδεικνύει τη σχετικά βραχεία χρήση του τάφου. Χαρακτηριστικό είναι ότι άλλο ταφικό μνημείο δεν έχει βρεθεί προς το παρόν σε αυτή την πλευρά (δυτική) της πόλης και είναι επίσης το μοναδικό, το οποίο εντάσσεται στην κλασική περίοδο. Στους ελληνιστικούς χρόνους η εξάπλωση των νεκροταφείων προχώρησε ανατολικότερα ή βορειότερα.

---

3. *Αρχαία Μακεδονία, Κατάλογος Έκθεσης στην Αυστραλία*, Αθήνα 1988, αριθ. 265, Μουσείο Πέλλας ΒΕ 1979/1265. Ο. Picard, *L'antre corycien*, *BCH* Suppl. 7, 1981, σ. 131, αριθ. 621.

4. Δύο ανάλογα αγγεία (Κ 7599 και 7609) προέρχονται από έναν τάφο –XVII– στο οικόπεδο Τσανσίζη, στη Στυλίδα (1992). Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης ανασκαφής δεν έχουν δυστυχώς δημοσιευθεί.

5. *Αρχαία Μακεδονία*, ό.π. (υποσημ. 3), αριθ. 264, Μουσείο Πέλλας. ΒΕ 1976/ 473.

6. P.G. Leynaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines*, Leiden 1979, αριθ. 93, πίν. 18 και για την κόμμωση αριθ. 192, σ. 57.

7. Για παράλληλα, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 223, Πίν. 131 β, από τα Βαρκά Υπάτης και ό.π. (υποσημ. 4), Κ 7493 από τον Τ. XVIII στο οικόπεδο Τσανσίζη.

Οδός Θερμοπυλών 15 (οικόπεδο Β. Δούκα-Πατάγια)

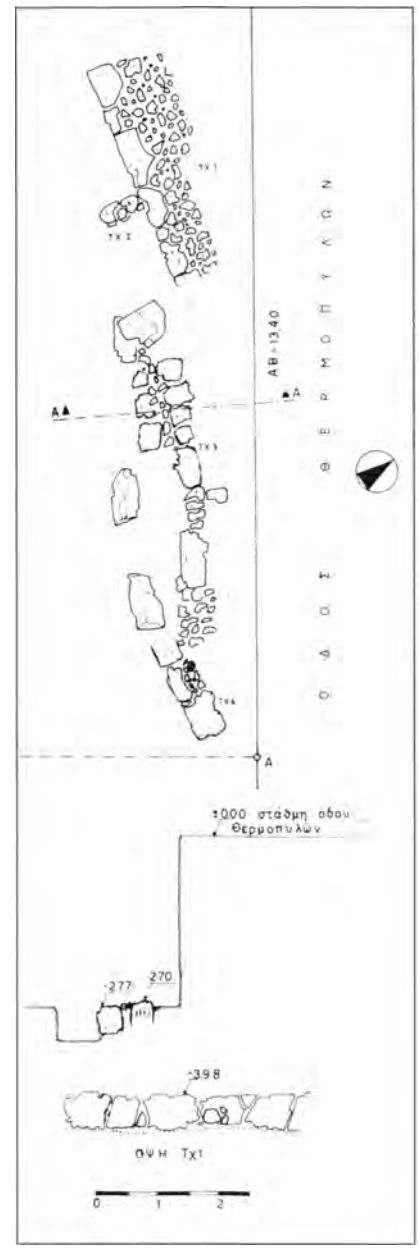
Στο πλαίσιο ανέγερσης οικοδομής, στο βόρειο όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τοίχοι σε πολύ αποσπασματική μορφή. Δύο εξ αυτών (Τχ 1 και 4) (Σχέδ. 2) είχαν κατεύθυνση Α.-Δ., ήταν παράλληλοι και ίσως αρχικά όριζαν έναν ενιαίο χώρο. Εντούτοις, τόσο η κατάσταση διατήρησής τους όσο και ο περιοριστικός ρόλος των ορίων του οικοπέδου δεν επέτρεψε την εκτεταμένη διερεύνησή τους και τη συναγωγή σαφών συμπερασμάτων για τη συνολική κάτοψη της γύρω από αυτούς περιοχής.

Οι τοίχοι ήταν οικοδομημένοι από ακανόνιστους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους, σχετικά καλά λειασμένους στη νότια εξωτερική επιφάνειά τους. Η οπίσθια όψη έφερε γέμισμα από μικρούς κροκαλόσχημους λίθους. Το πλάτος τους ανερχόταν σε 0,45-0,50 μ. Σώζονταν σε ύψος 0,60 και 0,45-0,50 μ. αντίστοιχα. Ο δυτικότερος (Τχ 1) γωνίαζε με ένα σπάραγμα ενός άλλου (Τχ 2), το οποίο εντοπίστηκε σε επίπεδο ψηλότερο από εκείνο του πρώτου. Μια τέταρτη σειρά λίθων, στο μεταξύ διάστημα των προαναφερθέντων, συνιστούσε πιθανώς έναν ακόμα τοίχο (Τχ 3) (αναλημματικού χαρακτήρα;), οικοδομημένο από ποικιλόμορφο υλικό (ασβεστόλιθους, πωρόλιθους και κροκαλοπαγείς λίθους), ακανόνιστου μεγέθους και τοποθέτησης (έδινε την εντύπωση ότι μετατοπίστηκε ή κατασκευάστηκε πρόχειρα). Δυστυχώς δεν προέκυψε γι' αυτόν σαφής χρονολογική ένταξη.

Τα κινητά ευρήματα (όστρακα και κεραμίδες) δείχνουν ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε κυρίως στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. και στις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ. Υστερότερη κατασκευή αποτελεί μάλλον ο Τχ 2, πάνω στον οποίο εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα (Ν 4723) Αιτωλών χρονολογούμενο στην περίοδο 279-168 π.Χ.[8]. Κοντινή και σαφέστερη χρονολογική ένδειξη για αυτή τη μεταγενέστερη «επέμβαση» παρέχει ένα αποσπασματικό προχοΐδιο του τέλους του 2ου αι. π.Χ. και των αρχών του 1ου αι. π.Χ.[9], το οποίο αποκαλύφθηκε σε στρώση ψηλότερα από τον Τχ 1 και βόρεια αυτού. Εξάλλου, νότια του τελευταίου συνελέγη η κεφαλή ενός γυναικείου ειδωλίου εντασσόμενου, με σχετική βεβαιότητα, στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.[10], στοιχείο το οποίο δεν αποκλείει και την πρωιμότερη χρήση του χώρου.

Το πλήθος των οστράκων από χρηστικά αγγεία καλής ποιότητας υποδεικνύει τον οικιστικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης θέσης. Τα μελαμβαφή, ανοιχτά κυρίως αγγεία, συνίστανται σε κύλικες-σκύφους, κανθάρους, φιαλίδια, λυχνάρια, πινάκια κ.ά.

Το οικιστικό αυτό τμήμα περικλείεται μάλλον σε ένα σύνολο από οικοδομικά λείψανα ίδιας διεύθυνσης, τα οποία εντοπίστηκαν σε γειτονικό οικόπεδο κατά το 1992[11].



Σχέδ. 2. Λαμία. Οδός Θερμοπυλών 15. Κάτοψη των τοίχων, τομή Α-Α και όψη Τχ1.

8. *BMC*, πίν. XXX, αριθ. 12.

9. *Agora* XXIX, 1997, αριθ. 544, πίν. 39.

10. Leynaar-Plaisier, ό.π. (υποσημ. 6), αριθ. 184, πίν. 31, σ. 91.

11. Α. Χαραμή, Οδός Παλαιολόγου και Αλκιβιάδου (οικόπεδο Δ. Πενταγιώτη), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 30 (1996), σ. 293-294.

Οδός Ησαΐα 18 (οικόπεδο Α. Μίγα)

Οι εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση οικοδομής στο σχετικό οικόπεδο έφεραν στο φως αρχαία οικοδομικά λείψανα σε όλη την έκταση του προς οικοδόμηση χώρου, σε τρία διαφορετικά επίπεδα (Σχέδ. 3· Πίν. 167 δ).

Οι αποκαλυφθέντες τοίχοι παρουσίαζαν ποικιλία ως προς την οικοδόμηση, από ορθογώνιες λαξευμένες λιθοπλίνθους (κυρίως ασβεστολιθικές και πωρολιθικές), μικρότερους αργούς λίθους και κεραμίδια χωρίς συνδετικό υλικό, ως αποτέλεσμα υστερότερων επεμβάσεων.

Στο ανώτερο επίπεδο, προς Β., οι περισσότεροι τοίχοι αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία ενσωματώθηκαν νεότεροι, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων (πιθανώς του 18ου αι. μ.Χ.), όπως πιστοποιείται από ακέραια αγγεία και άφθονα όστρακα εντασσόμενα στη συγκεκριμένη χρονική φάση.

Σε αυτή τη ζώνη οι διαστάσεις των τοίχων ήταν αξιοπρόσεκτες. Ένας, με κατεύθυνση Β.-Ν., ήταν οικοδομημένος από δρομικά και μπατικά τοποθετημένους, ορθογωνισμένους ογκόλιθους, ελαφρώς μετατοπισμένους, φθαρμένους και συμπληρωμένους με υλικό μεταγενέστερης περιόδου, και γωνίαζε με έναν ανάλογο στο νότιο πέρας του, κατεύθυνσης Α.-Δ., από δρομικούς λίθους, του οποίου η μορφή αλλοιώθηκε, αρκετά από τις υστερότερες επεμβάσεις. Οι δύο αυτοί σώζονταν σε κάποια σημεία έως το ύψος δύο δόμων και αποτελούσαν τμήμα ενός μεγάλου οικοδομήματος (δημόσιου;) ή είχαν το χαρακτήρα ενός αναλήμματος, απαραίτητου για την περιοχή, η οποία βρίσκεται στις υπώρειες του λόφου της Ακρολαμίας και παρουσιάζει ανωφέρεια. Λοξά μετατοπισμένοι πωρόλιθοι σε μία σειρά, με κατεύθυνση Α.-Δ., κάθετοι στον πρώτο τοίχο στο μέσον του μήκους του και κάτω από το επίπεδό του, υπογραμμίζουν τη θέση ενός άλλου, ο οποίος μαζί με έναν παράλληλό του νοτιότερα, στο μεσαίο επίπεδο του χώρου, εξίσου αλλοιωμένο ως προς την αρχική του μορφή, και έναν τουλάχιστον εγκάρσιο, πωρολιθικό, «θαμμένο» κάτω από τα θεμέλια της νεότερης οικοδομής, δημιουργούν μια σχετικά σαφή αντίληψη για την κάτοψη ενός οικοδομήματος. Η νοτιότερη και η ανατολικότερη συνέχεια αυτού του τελευταίου είναι αδιευκρίνιστες λόγω των επεμβάσεων. Στο βορειότερο όριο του οικοπέδου λείψανο ενός άλλου τοίχου, από λαξευμένους ογκόλιθους και μεσαίους αδροπελεκημένους, διατηρούμενο σε ύψος δύο σειρών, με κατεύθυνση Α.-Δ., υποδεικνύει πιθανώς το εύρος αυτού του οικιστικού συνόλου. Εξάλλου και η σχέση των οικοδομικών λειψάνων στο κατώτερο, νότιο, επίπεδο του οικοπέδου είναι προβληματική, παρ' όλη τη σχετικά σαφέστερη διαμόρφωση μικρών χώρων με ίδιο προσανατολισμό, λόγω της αποσπασματικότητας των τοίχων και της διαφοροποίησης ως προς την οικοδόμησή τους (στη μια περίπτωση με σχετικά ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους και στην άλλη με αδροπελεκημένους λίθους, μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, στους οποίους μικροί αργοί λίθοι χρησιμοποιήθηκαν ως βύσματα).

Επειδή η υστερότερη κατοίκηση σε αυτή την περιοχή έπαιξε ιδιαίτερα καταλυτικό ρόλο, η χρονολογική ένταξη του συγκροτήματος στο ανώτερο επίπεδο δεν είναι δυνατή, παρότι ξεχωρίζουν ως προς τη μορφή δύο οικιστικές φάσεις.

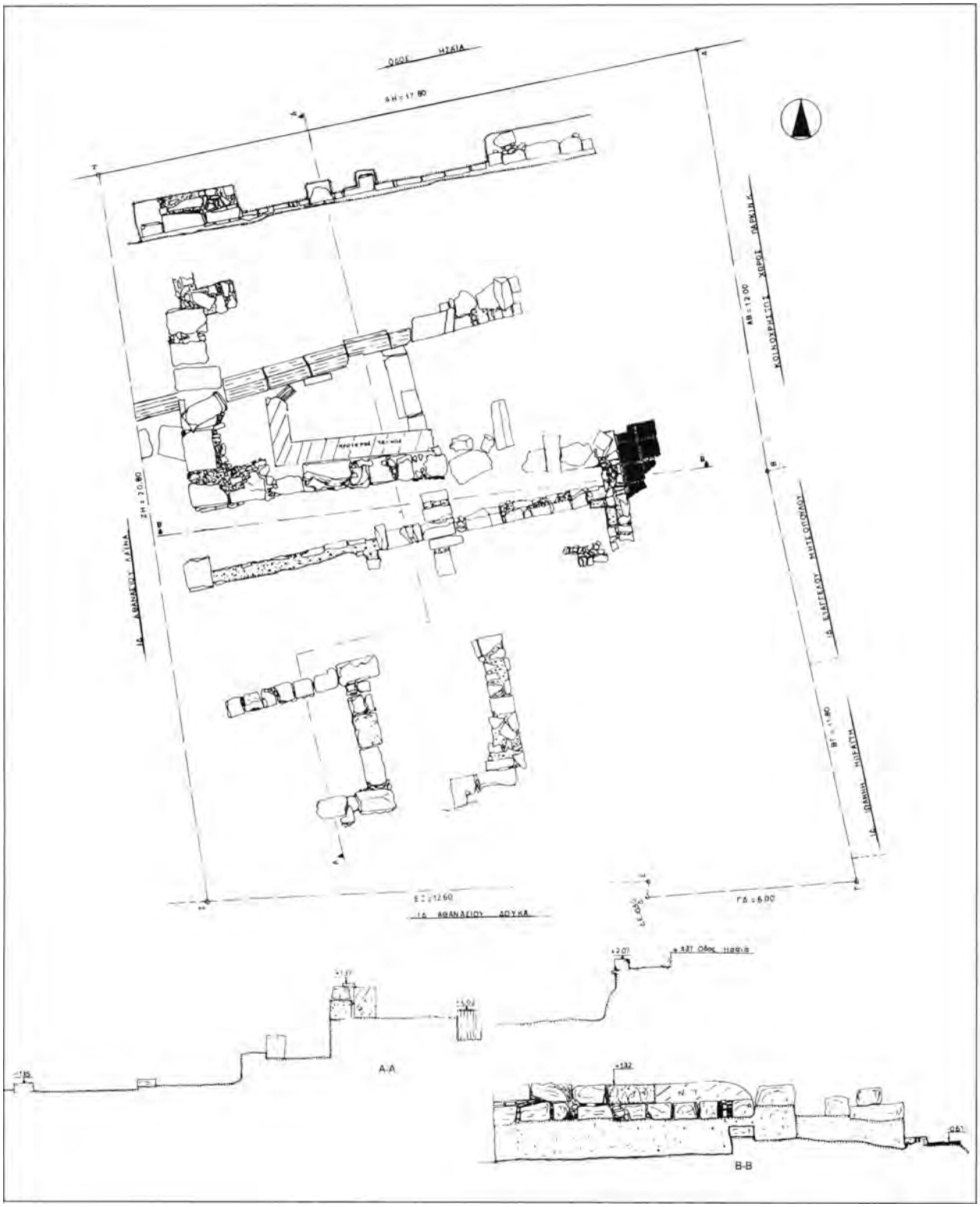
Η ευρύτερη ζώνη φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., ή και πρωιμότερα, όπως δείχνουν κάποια σποραδικά δείγματα κεραμικής με ερυθρόμορφες παραστάσεις.

Τα ευρήματα, κυρίως στο κατώτερο επίπεδο του ανεσκαμμένου χώρου, συνίστανται σε πολλά μελαμβαφή λεπτά αγγεία, από τα οποία ξεχωρίζουν οι κύλικες, οι κύλικες-σκύφοι, οι σκύφοι, οι κάνθαροι, τα φιαλίδια, κάποια ιχθυοπινάκια, λίγα πυξίδια και μερικά λυχνάρια, τα περισσότερα χρονολογούμενα στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.[12]. Η χρήση εντούτοις συνεχίστηκε και στον 3ο αι. π.Χ., όπως επισημαίνουν τα θραύσματα από μεγαρικούς σκύφους με φυτική διακόσμηση, κανθάρους διαφόρων σχημάτων, ένα τμήμα από ασκό του τύπου guttus και τα δείγματα με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος[13].

Συστηματική, κυρίως στο ανώτερο επίπεδο, κοντά στο βόρειο όριο του οικοπέδου, είναι η παρουσία αβαφών χρηστικών αγγείων, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, από τα οποία ξεχωρίζουν κάποια χυτροειδή, πιθοειδή, λεκανίδες. Χαρακτηριστική είναι η συσσώρευση πολλών μελαμβα-

12. Η χρονολόγηση έγινε με βάση σχετικούς τόμους της Αγοράς: *Agora* XXIX, 1997 και *Agora* XII, 1970. Για σχήματα, βλ. ενδεικτικά: κύλικες (*Agora* XXIX, αριθ. 168, 325-300 π.Χ.), κύλικες-σκύφοι (*Agora* XII, αριθ. 561, γύρω στο 350 π.Χ. και *Agora* XXIX, αριθ. 169, 350-300 π.Χ., αριθ. 558, 380-350 π.Χ.), σκύφοι (ό.π., αριθ. 151-152, 325 ή 300-275 π.Χ.), κάνθαροι (ό.π., αριθ. 36-39, 325-300 π.Χ., αριθ. 52, 325 π.Χ.), σκυφίδια (ό.π., αριθ. 996, 300 π.Χ.), φιαλίδια (*Agora* XII, αριθ. 526, πρώιμος 4ος αι. π.Χ. και *Agora* XXIX, αριθ. 974, 325-300 π.Χ.), ιχθυοπινάκια (*Agora* XII, αριθ. 1070, 375-350 π.Χ. και *Agora* XXIX, σ. 709-714, 350-αρχές 3ου αι. π.Χ.), λυχνάρια (*Agora* IV, 1958, αριθ. 421, μέσα 4ου αι. π.Χ.-α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

13. Βλ. ενδεικτικά για πυξίδα (*Agora* XXIX, αριθ. 1254-1255, 300-250 π.Χ.), σκύφους (αριθ. 154, 300-275 π.Χ.), φιάλες (αριθ. 976, 275 π.Χ.), πινάκια (αριθ. 625, 325-290 π.Χ.), κανθάρους (Ε. Μπάζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ελληνιστική κεραμική της Αιτωλικής Καλλιπόλεως, *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα 1994, πίν. 20, 11682, 270-260 π.Χ. και V. Vatin - P. Bruneau - C. Rolley - T. Hackens, *Tombes hellénistiques, objets de metal - monnaies, Médéon de Phocide* V, Paris 1976, σ. 62, αριθ. 75.7, β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.), ασκός τύπου guttus (*Agora* XXIX, αριθ. 1147, γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.).



Σχέδ. 3. Λαμία. Οδός Ησαΐα 18. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β.

φών κυλίκων-σκύφων και σκύφων στο νοτιοανατολικό τμήμα της κατώτερης ζώνης, σε μια θέση όπου εντοπίστηκε πήλινη κατασκευή, πολύ κατεστραμμένη. Η ποιότητα του γανώματος (κασπανέρυθρου), μάλλον λόγω ατελούς όπτησης (εφόσον το σχήμα υποδεικνύει πρωιμότερη χρονολόγηση), η τυποποιημένη μορφή των αγγείων και η έλλειψη συχνά ιχνών έντονης χρήσης τους είναι ενδεικτικά στοιχεία ότι στο χώρο λειτούργησε εργαστήριο παραγωγής αγγείων, εκ των οποίων τα ευρεθέντα αποτέλεσαν αποτυχημένες απόπειρες και απορρίφθηκαν. Εξάλλου, σε αυτό το σημείο κυρίως, αλλά σποραδικά και βορειότερα, στην περιοχή του τοίχου με τους λοξά μετατοπισμένους ογκόλιθους, βρέθηκε πλήθος δακτυλίων με κεκλιμένο χείλος, οι οποίοι λειτούργησαν πιθανώς ως στηρίγματα σε κλιβάνους. Θραύσμα ενός σχετικού είναι δυνατόν να αποτελεί το λείψανο της προαναφερθείσας πήλινης κατασκευής. Ίδια χρησιμότητα με τους δακτύλιους είχαν και κάποια τριποδικά πήλινα αντικείμενα και ένα κυλινδρικό σπέλεχος με οπές. Σε δύο θέσεις επίσης ανιχνεύτηκαν κομμάτια από μήτρες αδιευκρίνιστου σχήματος.

Η διάρκεια χρήσης του χώρου μέσα στον 3ο αι. π.Χ. δεν είναι σαφώς διαγνώσιμη. Τουλάχιστον στην ανατολική πλευρά του μεσαίου επιπέδου, κοντά σε ένα τοίχο από αργολιθοδομή, κατεύθυνσης Β.-Ν., με τον οποίο γειτνίαζε λείψανο δαπέδου από πήλινες πλάκες, ανιχνεύτηκε η κατοίκηση στην πρώιμη φάση του αιώνα. Εξάλλου, κοντά στη νότια όψη του τοίχου, ο οποίος διατρέχει αυτή τη μεσαία ζώνη με κατεύθυνση Α.-Δ., ένα χάλκινο νόμισμα (Ν 4728) της εποχής του Δημητρίου του Πολιορκητή (239-229 π.Χ.)[14] πιστοποιεί και την ανθρώπινη παρουσία (τυχαία;) στην ύστερη φάση του αιώνα.

Αξιοπρόσεκτος είναι ο εντοπισμός, έστω και περιπτωσιακός, κάποιων δακρυδόχων, οι οποίες ανήκουν σε τύπους του προχωρημένου 2ου αι. π.Χ.[15]. Εκτός από μερικά θραύσματα συγγενικά χρονολογήσιμων πινακίων και ένα νόμισμα (Ν 4727) του Κοινού των Θεσσαλών (196-1ος αι. π.Χ.)[16] στο κατώτερο επίπεδο, δεν είναι δυνατόν να αποσαφηνιστεί η τοπική και χρονική έκταση χρήσης της θέσης σε αυτή την περίοδο. Αν ληφθεί υπόψη ότι τα ανωτέρω αγγεία ήταν πολύ πρόχειρης κατασκευής και αμελούς όπτησης (μία δακρυδόχος είχε οπή στην κάτω επιφάνειά της, πιθανώς ως δοκιμαστικό δείγμα κατά τη διαδικασία της όπτησης), συμπεραίνεται – έμμεσα – ο συνεχής εργαστηριακός χαρακτήρας της περιοχής τουλάχιστον για δύο αιώνες.

Το εξεταζόμενο αυτό οικιστικό σύνολο εντάσσεται σε μια ομάδα οικοδομικών λειψάνων, τα οποία έχουν ανασκαφεί σε παρακείμενα οικόπεδα και αποτελούν σύμφωνα με τους ανασκαφείς τμήματα οχυρωματικών εγκαταστάσεων[17].

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΔΗ

Οδός Ανθήλης (οικόπεδο Α. Μίγα)

Τέσσερις τάφοι διαφορετικών τύπων, δύο κιβωτιόσχημοι (ΤΙ, ΤΙΙ), μια πωρολιθική κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος (ΤΙV), ένας κιβωτιόσχημος από κεραμίδες (ΤV) των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων και ένα πλακοσκεπές σημείο ήλθαν στο φως με αφορμή εκσκαφές για ανέγερση πολυκατοικίας. Ανήκουν στο νοτιοανατολικό νεκροταφείο της πόλης[18] και συνιστούν επί του παρόντος το νοτιότατο σημείο λειτουργίας του.

Η ανασκαφική εικόνα κατά τάφο είχε ως ακολούθως:

Τάφος Ι. Κιβωτιόσχημος (εξωτ. διαστ. 2,51×1,27 μ.) από πωρολιθικές πλάκες, πάχ. 0,27-0,35 μ., με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Κατά χώραν σωζόταν μόνον η μία καλυπτήρια πλάκα. Την ανατολική είχε παραμερίσει ο μηχανικός εκσκαφέας. Άβαφα όστρακα αμφορέων ελληνιστικών χρόνων και κάποια με κτενωτή διακόσμηση και εφυάλωση βρέθηκαν στις ταραγμένες επιχώσεις επάνω από τον τάφο.

Στο εσωτερικό του η διατήρηση των οστών ήταν πολύ κακή. Όλα τα αγγεία είχαν κατατεθεί στο ανατολικό τμήμα του τάφου, κυρίως κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Εκτός από έναν αμφορέα «μακεδονικού» τύπου (α' μισού 3ου αι. π.Χ.)[19] και ένα άωτο σκυφίδιο, μελαμβαφές στο εσωτερικό και στο μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής όψης (των αρχών του 3ου αι. π.Χ.)[20], το κύριο είδος κτερισμάτων ήταν τα γαστρώδη μυροδοχεία του τέλους του 4ου-αρ-

14. *SNG* Coll. Evelpides, αριθ. 1438.

15. *ΑΔ* 38 (1983): Μελέτες, σ. 12, Σχέδ. 23, αριθ. 1792.

16. *SNG* Coll. Evelpides, αριθ. 1649. Για τις ταυτίσεις των νομισμάτων ευχαριστώ τη συνάδελφο Π. Μπούγια.

17. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 109-110 (οδός Όθωνος, οικόπεδο Ταραλά)· 36 (1981): Χρονικά, σ. 205-206 (οδός Όθωνος 21, οικόπεδο Ορφανοτροφείου Θηλέων) και για το παρακείμενο τμήμα του τείχους στα ανατολικά, βλ. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 129 (οδός Αμαλίας, οικόπεδο Μ. Μιτάκου).

18. Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, *Το κάστρο της Λαμίας*, Αθήνα 1994, σ. 10, εικ. 5.

19. Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, «Μακεδονικού τύπου» αμφορείς από το νοτιοανατολικό νεκροταφείο της Λαμίας, *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Αθήνα 2000, σ. 199, 202, εικ. 5γ.

20. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της αρχαίας Πέλλας. Τάφος 27α οικοπέδου Χατζοπούλου, *Ελληνιστική*

χών 3ου αι. π.Χ. Συνελέγησαν δύο μελαμβαφή[21] (το ένα ελλιπές κατά το χείλος), ένα με εξίτηλο καστανό γάνωμα και πέντε φαιά με τις χαρακτηριστικές λεπτές καστανές ταινίες[22]. Θραύσματα ανάλογου φαιού μυροδοχείου και ειδωλίων βρέθηκαν επίσης κατά τον καθαρισμό του εσωτερικού του τάφου αυτού.

Τάφος ΙΙ. Κιβωτιόσχημος. Σώζονταν μόνον οι δύο στενές πλευρές και η βόρεια μακρά. Όστρακα από τρεις κοτύλες τύπου Bolsal (δύο μελαμβαφείς και μια ερυθροβαφής), μια λεκανίδα, αμφορέας και μαγειρικό σκεύος συνελέγησαν κατά τον καθαρισμό του τάφου.

Τάφος ΙΙΙ. Δύο ασβεστολιθικές πλάκες λειασμένες στην κατώτερη πλευρά τους κάλυπταν επίχωση πάχ. 0,10 μ., επάνω από το στέρεο. Από τον καθαρισμό των καλυπτηρίων συνελέγησαν μια βάση γαστρώδους μυροδοχείου και δύο άβαφα όστρακα. Δεν εντοπίστηκαν οστά.

Τάφος ΙV. Μικρή σαρκοφάγος, μήκ. 1,50, πλ. 0,70, ύψ. 0,70 μ. Το σχετικά μικρό λάξευμα, διαστ. 1,03×0,40 μ., στην πώρινη λιθόπλινθο ίσως αποτελεί ένδειξη ότι η θήκη φιλοξένησε τη σορό πολύ νεαρού ατόμου. Δεν έφερε κάλυμμα και είχε ισχυρά αποκρουστεί στα τοιχώματά της. Ελάχιστα οστά βρέθηκαν εντός και εκτός αυτής. Στις επιχώσεις στο επίπεδο του περιχειλώματος βρέθηκαν θραύσματα ειδωλίων. Θραύσμα ειδωλίου και ανοιχτού μελαμβαφούς αγγείου συνελέγησαν και εντός της σαρκοφάγου.

Τάφος V. Το διαστάσεων 1,70×0,37×0,45 μ. όρυγμα είχε επενδυθεί με λακωνικούς στρωτήρες. Οι κέραμοι κάλυψης είχαν θραυστεί στην επιφάνεια του τάφου. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην με το κεφάλι προς Α. Τα κεραμικά κτερίσματα είχαν αποτεθεί γύρω από την οσφυϊκή χώρα. Πρόκειται για μικρό αρυτήρα (τέλους 4ου-α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.)[23], μια μελαμβαφή φιάλη με τέσσερα εμπίεστα ανθέμια σταυροειδώς διατεταγμένα εντός κύκλου με εμπίεστα γραμμίδια (του τέλους 4ου αι.-αρχών 3ου αι. π.Χ.)[24] και ένα μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο. Συνελέγησαν επίσης μια σιδερένια αιχμή βέλους και ένα σιδερένιο καρφί.

Στις αναμοχλευμένες επιχώσεις βρέθηκαν επίσης ένας μελαμβαφής λύχνος του τύπου 30Β του Howland (μέσα 4ου-α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.)[25] και η πρώτη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από την πόλη της Λαμίας (Λ 1464). Έχει κατασκευαστεί από ασβεστόλιθο (ύψ. 0,85, πλ. 0,35 και πάχ. 0,12 μ.), παρουσιάζει αετωματική απόληξη και ημίεργη, μειούμενη προς τα κάτω βάση για πάκτωση. Σε γραφή του 3ου αι. π.Χ.[26] έχουν χαραχθεί σε τρεις στίχους τα ονόματα *ΠΟΛΕΜΑΡΧΟΣ, ΠΟΛΥΣΤΡΑΤΟΣ, ΑΙΣΧΡΑ*. Τα ανδρικά ονόματα είναι κοινά αυτήν την εποχή στην Κεντρική Ελλάδα[27]. Το όνομα της Αίσχρας έχει χαραχθεί αχνότερα και απαντά σε επιγραφή της Ερέτριας του 3ου-2ου αι. π.Χ.[28]. Πρόκειται για τρία πρόσωπα, τα οποία αποτέθηκαν σε οικογενειακό τάφο με μικρή χρονική διαφορά, μη διακριτή στο αλφάβητο της επιγραφής. Η στήλη δεν είναι δυνατόν να συνδεθεί με κάποιον από τους ανωτέρω τάφους παρά το γεγονός ότι είναι σύγχρονή τους.

Οδός Παλαιολόγου 19 (οικόπεδο Σ. Κούτλα)

Σπαράγματα τριών ασύνδετων μεταξύ τους τοίχων και το βόρειο τμήμα κιβωτιόσχημου τάφου διερευνήθηκαν στο εν λόγω οικόπεδο με αφορμή εκσκαφές για ανέγερση πολυκατοικίας.

Και οι τρεις τοίχοι έχουν κατασκευαστεί από πώρινους εγγώνιους σε β΄ χρήση ή/και αποτμήματα άλλων, αλλά και πέτρες τυχαίου σχήματος, ενώ στον ισχυρότερο εξ αυτών (Τοίχος 1) χρησιμοποιήθηκαν και θραύσματα κεραμίδων ως βύσματα. Από τον καθαρισμό τους και τη μετέπειτα διάλυσή τους – μετά τη γνωμοδότηση του ΤΣΜΣΕ – προέκυψαν όστρακα του ύστερου 3ου-πρώιμου 2ου αι. π.Χ. (από άβαφους αμφορείς και λοπάδες, μελαμβαφή πινάκια, λύχνους, κανθάρους και κύπελλα με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, ανάγλυφο σκύφο με πλέγμα πετάλων, αλλά και κάποια ερυθροβαφή κύπελλα και σκύφο με αφηγημα-

Κεραμική από τη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 114-115. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Ελληνιστικά αγγεία από τη Νίσυρο, *Ελληνιστική Κεραμική στο Αιγαίο*, Μυτιλήνη 1994, σ. 131, εικ. 3, σ. 132, 138, εικ. 10:1-2, Π 7312, Π 7318 (αρχές 3ου αι. π.Χ.). Α. Ωνάσογλου, Νεκροταφείο Οπουντίων Λοκρών στην Τριανταφυλλιά Λειβανατών, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 62-63, πίν. 29α (α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

21. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π., σ. 129, εικ. 2, σ. 130, 131, εικ. 3.

22. K. Braun, Frühhellenistische Brandgräber aus dem Theonichosbezirk, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 28 αριθ. 3, πίν. 8α (α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

23. Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, Ελληνιστική κεραμική από τη Λαμία, *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994*, Αθήνα 1997, σ. 53, Κ 8124, πίν. 38β (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.). Χ. Καραδήμα, Ταφικά σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τη Σαμοθράκη, *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, ό.π., σ. 383, αριθ. Σ60, πίν. 286α, 287α (τελευταίο τέταρτο 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.).

24. Για ανάλογο σχήμα, βλ. Π.Γ. Θέμελης - Γ.Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Λερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 78, αριθ. Β48, πίν. 91.

25. *Agora* IV, 1958, σ. 97, πίν. 15 και 41, αριθ. 421-422.

26. Βλ. χρονολογημένη επιγραφή από τη Βέροια, Β. Αλλαμανή-Σουρή, Βέροια, *Ελληνιστική Κεραμική από τη Μακεδονία*, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 69.

27. P.M. Fraser - E. Matthews (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names* IIIB, *Central Greece: From the Megarid to Thessaly*, Oxford 2000, σ. 348-349, 356.

28. Fraser - Matthews, ό.π., I, *The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford 1987, σ. 20.

τική σκηνή), καθώς και λίγα όστρακα με εφυάλωση και κτενωτή διακόσμηση.

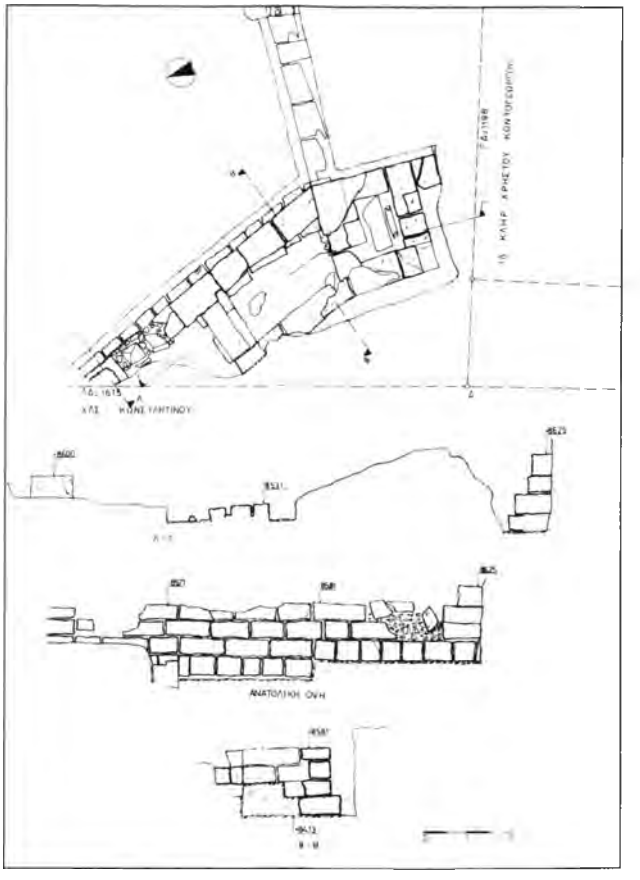
Τα αρχιτεκτονικά λείψανα βρίσκονταν πλησίον και πιθανότατα εκτός των τειχών της αρχαίας κάτω πόλης[29]. Η αποσπασματική και κακή διατήρησή τους δεν επιτρέπει τη συναγωγή κάποιου συμπεράσματος για τη λειτουργία του χώρου. Ένας πήλινος δακτύλιος από τον καθαρισμό του Τοίχου 2 εμπρός από το κέντρο του νοτίου ορίου του οικοπέδου χρησίμευε για στήριξη αγγείων.

Ο τάφος, ο οποίος ανακαλύφθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνο των τοίχων, είχε δημιουργηθεί και καλυπτόταν από σχιστόπλακες. Περιείχε λίγα οστά νεαρού ατόμου και ένα άβαφο, τραχύ όστρακο. Ο τύπος του τάφου παραπέμπει – βάσει παρομοίων ανευρεθέντων στις βόρειες παρυφές της Λαμίας (θέσεις Ταράτσα[30] και Γαλανέικα[31]) – σε υπομυκηναϊκούς-πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Σε οικόπεδο όμως νοτιοανατολικά του παρόντος έχουν ανασκαφεί κιβωτιόσχημοι (από ορθογωνισμένες πωρολιθικές πλάκες) τάφοι ελληνιστικών χρόνων[32].

Οδός Όθωνος 39 (οικόπεδο Α. Σκύλαρη)

Στο εν λόγω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν μικρό τμήμα του ανατολικού σκέλους του εξωτερικού τείχους της κάτω πόλης (του τέλους του 4ου αι. π.Χ.)[33] και εξωτερικά αυτού διάσπαρτοι ασβεστολιθικοί εγγώνιοι από τη διάλυση ισχυρών αρχαίων τοίχων (Σχέδ. 4).

Από τον οχυρωματικό περίβολο σώζεται μια αμβλεία γωνία, συνολ. μήκ. 9,50, ύψ. έως 1,70 μ. Έχει κατασκευαστεί κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα από διπλό τοίχο, πλ. 2,60 μ., με εγκάρσια εσωτερικά ζεύγματα κατά διαστήματα. Ενώ σε κάθε δόμο, ύψ. 0,38 μ., παρεμβάλλονται σε κανονικές αποστάσεις ανάμεσα στους δρομικούς και μεμονωμένοι διάτονοι, η θεμέλιος στρώση, ύψ. 0,42 μ., η οποία παρακολουθεί την προς Ν. κλίση του εδάφους, αποτελείται μόνον από διατόνους. Χώμα και πωρολιθική λατύπη – ίσως αποπελέκημα από την επιτόπου τελική επεξεργασία των λιθοπλίνθων – πλήρωνε τα δημιουργούμενα διάκενα. Περιτένεια παρατηρείται κατά



Σχέδ. 4. Λαμία. Οδός Όθωνος 39. Κάτοψη τμήματος του εξωτερικού τείχους, τομές Α-Α, Β-Β και ανατολική όψη.

μήκος των τριών ακμών (σε σχήμα ανεστραμμένου Π) σε κάποιες λιθοπλίνθους της ανατολικής όψης αλλά και των ζευγμάτων.

Παρόμοια τοιχοδομία έχει διαπιστωθεί και σε άλλα ανασκαφέντα σπαράγματα του ίδιου τείχους στην οδό Βύρωνος[34] αλλά και σε οχυρώσεις της Οπουντίας Λοκρίδος του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ.[35]. Χρονολογείται στην ίδια περίοδο, αφού η έναρξη της κατασκευής του συνδέεται με την ανακαίνιση των τειχών επί Αντιπάτρου, του επιτρόπου των Μακεδόνων στη Λαμία την

29. Για λείψανα της οχύρωσης, βλ. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 155· 51 (1996): Χρονικά, σ. 313.

30. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 302-303.

31. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 328-329.

32. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 109.

33. Άλλα τμήματα αυτού του σκέλους έχουν βρεθεί σε παρακείμενα οικόπεδα, όπως του Α. Χαλβατζή στις οδούς Θερμοπυλών και Λεωνίδου, (*ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 280), Α. Κατόπη στην οδό Θερμοπυλών, Χ. Φλώρου στην οδό Ροζάκη Αγγελή (*ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 519) και Δήμου Λαμιέων στη οδό Λεωνίδου.

34. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 201. Βλ. και παραπάνω, σ. 419-420.

35. Π. Μπούγια, Οπουντίων Λοκρών τόποι ερυμνοί, *Α΄ Επιστημονική Συνάντηση για το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της, 1990-1998, Βόλος, 17 Μαΐου 1998* (πρακτικά υπό εκτύπωση).

εποχή του Λαμιακού πολέμου (323-322 π.Χ.)[36]. Λίγα όστρακα του 4ου αι. π.Χ. απέδωσε η ανασκαφή εμπρός από την ανατολική όψη του, αλλά και στις ανώτερες επιχώσεις του πυρήνα του.

Η μεταγενέστερη οικιστική κυρίως δραστηριότητα επί του – προφανώς ερειπωμένου – τείχους, όπως μαρτυρούν η πάκτωση οξυπύθμενων πίθων εντός του πυρήνα του τείχους στο επίπεδο του ανώτερου σωζόμενου δόμου, η διέλευση αγωγού και η εγκατάσταση οικίας, τεκμηριώνεται και από τη διάσπαρτη κεραμική (δύο όστρακα ανάγλυφων σκύφων του 2ου αι. π.Χ., όστρακα ερυθροβαφή, θραύσματα αγγείων με κτενωτή διακόσμηση και εφυάλωση) στις επιχώσεις επάνω και γύρω από την οχύρωση.

Τέλος, τρία μυκηναϊκά όστρακα (ΥΕ ΙΙΙΓ) συνιστούν ένδειξη για χρήση του χώρου και κατά την προϊστορική περίοδο.

Οδός Ποσειδώνος 14 (οικόπεδο Θ. Λιανού)

Οι εκσκαφές για ανέγερση οικοδομής στο εν λόγω οικόπεδο έφεραν στο φως τρεις ακόμη τάφους ελληνιστικών χρόνων από το βόρειο νεκροταφείο της Λαμίας[37] και βαθμιδωτά λαξεύματα για προσπορισμό – προφανώς – ταφικών πλακών.

Και οι τρεις τάφοι ήταν ορθογώνιοι λάκκοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Πλακοσκεπείς ήταν δύο εξ αυτών (Τάφοι Ι και ΙΙΙ) και μόνον οι δύο (Τάφοι ΙΙ και ΙΙΙ) διέθεταν λαξευτά περιχειλώματα.

Η ανασκαφική εικόνα κατά τάφο είχε ως εξής:

Τάφος Ι. Από προηγηθείσες εκσκαφικές εργασίες είχε καταστραφεί το δυτικό άκρο του (σωζ. μήκ. 1,25, πλ. 0,50 μ.). Για την αποφυγή διάλυσης και κατολίσθησης της παρακειμένης οδού διερευνήθηκε από Δ. προς Α. χωρίς απομάκρυνση της καλυπτήριας. Περιείχε αστραγάλους, έναν αμφορέα «μακεδονικού τύπου» (του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.)[38], άβαφο μυροδοχείο με ερυθρές ταινίες στο λαιμό και στους ώμους, σώμα εκφυόμενο από την επίπεδη βάση και μέγιστη διάμετρο λίγο κάτω από το επίπεδο των ώμων (του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ.)[39], τέσσερα μελαμβαφή μυροδοχεία με διαρθρωμένο, χαμηλό πόδι και διογκωμένο σώμα[40], καθώς και συγκολλώμενα όστρακα δύο άλλων τεφρών δοχείων του ίδιου τύπου (του α΄ τετάρτου του 3ου αι. π.Χ.), ένα μελαμβαφές εχινόσχημο, άωτο σκυφίδιο (των αρχών του 3ου αι. π.Χ.[41]) και τέλος ένα ευμέγεθες, βαθύ, άωτο σκυφοειδές με ερυθρό γάνωμα εσωτερικά και στη ζώνη του χείλους εξωτερικά. Παρά το γεγονός ότι κατά τον 3ο αι. π.Χ. άωτα σκυφοειδή περιλαμβάνονται σε ανάλογα ταφικά σύνολα[42], το σχήμα και η διακόσμηση του κυπέλλου αυτού είναι χαρακτηριστικά του 2ου αι. π.Χ. Από τα σκελετικά λείψανα (μακρά οστά, κρανίο) δεν προέκυψαν ενδείξεις επαναχρησιμοποίησης του τάφου, εκτός και εάν τα οστά της ταφής του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. διαλύθηκαν ολοσχερώς ή απομακρύνθηκαν.

Τάφος ΙΙ. Βρέθηκε ασκεπής και κολοβωμένος στο δυτικό άκρο του (σωζ. μήκ. 1,64, πλ. 0,55 μ.). Περιείχε νεκρό εκτάδην με το κεφάλι προς Α. και τεφρό μυροδοχείο από τα πρωιμότερα του είδους (του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ.)[43] δίπλα σε αυτό, καθώς και διάσπαρτα θραύσματα ειδωλίων.

Τάφος ΙΙΙ. Πλακοσκεπής εν μέρει (μήκ. 1,80, πλ. 0,48 μ.). Περιείχε ελάχιστα θραύσματα οστών περισσότερων της μιας ταφών και όστρακα δύο μυροδοχείων χρονολογούμενων στο α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.[44].

Μια μικροσκοπική, απιόσχημη πελίκη με ερυθρό γάνωμα χρονολογούμενη επίσης στον 3ο αι. π.Χ.[45] περισυνελέγη βορειοδυτικά του Τάφου Ι. Τέλος, όστρακα με κτενωτή διακόσμηση και εφυάλωση αναγνωρίζονται ανάμεσα στην

36. Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 8, 10, εικ. 5, στην οποία σημειώνεται η πορεία των τειχών, σ. 20-21.

37. Για τη θέση των νεκροταφείων σε σχέση με τον οικισμό, βλ. Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 12, εικ. 5. Για κάποιες από τις σωστικές ανασκαφές στο χώρο αυτό, βλ. Οδός Ηρακλέους και Ποσειδώνος, οικόπεδο Ι. Δημακού (*ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 161-162), συμβολή οδών Ποσειδώνος και Ηρακλέους (*ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 131), οδός Αχαιών 5 (*ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 324-326), οδός Αχαιών 11 και Ποσειδώνος, οικόπεδο Ευθ. Χατζηγιάννη (*ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 326-327).

38. Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 196, 198, εικ. 1γ.

39. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, *Α΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 1986*, Ιωάννινα 1989, σ. 66-67, πίν. 5α, αριθ. 5754.

40. Στο Κ 9920 σώζεται η γνωστή διακόσμηση με τις υπόλευκες οριζόντιες ταινίες. Για τον τύπο, βλ. Ωνάσογλου, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 62-63, πίν. 29· Β. Αλλαμανή - Κ. Τζανάβαρη, Σχήματα αγγείων της πρώιμης ελληνιστικής εποχής από ταφικά σύνολα της Βέροιας, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 97, πίν. 46α (β΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.)· Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 53, πίν. 39γ-δ (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.).

41. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 131, εικ. 3, σ. 132. Στο νισύριο ταφικό σύνολο τα σκυφίδια έχουν συνευρήματα παρόμοια με τα μελαμβαφή μυροδοχεία από τον τάφο υπό εξέταση.

42. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Σύνολα κεραμικής από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 82-83, πίν. 39α, γ.

43. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ό.π., σ. 81, πίν. 38α. Ωνάσογλου, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 62.

44. Για τον τύπο, βλ. Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 40).

45. Για τον τύπο, βλ. ό.π. (υποσημ. 40), σ. 53-54, πίν. 41ε, αριθ. Κ 4446β (αρχές έως γ΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.).

ελληνιστική κεραμική από τις επιχώσεις γύρω από τους τάφους και τα λαξεύματα.

Συμβολή των οδών Υψηλάντου και Τσιριμώκου (οικόπεδο Α. Παντοπούλου - Α. Λαΐου)

Σπαράγματα τοίχων ελληνιστικού κτιρίου και ενός υδαταγωγού μεταβυζαντινών χρόνων αποκαλύφθηκαν στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου με αφορμή εκσκαφές για ανέγερση νέας οικοδομής (Πίν. 168 β).

Πρόκειται για τη νοτιοδυτική γωνία ορθογώνιου, στεγασμένου με λακωνική κεράμωση χώρου, σωζ. διασπ. 5,80× 2,20 μ. Οι δύο τοίχοι έχουν διατηρηθεί μέχρι του ύψους του 1 μ., παρουσιάζουν μέσο πλάτος 0,70 μ. και έχουν συντεθεί από πολυγωνικές ασβεστολιθικές πέτρες. Στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,10-0,40 μ., με πολλά θραύσματα κεραμίδων και έντονα ίχνη καύσης βρέθηκε εντός αυτού του χώρου 0,12 μ. υπεράνω της θεμέλιας γραμμής. Περιείχε κεραμική του τέλους του 3ου-πρώιμου 2ου αι. π.Χ., όπως βαθιά πινάκια[46] και άωτα σκυφίδια, ενώ στις υπεράνω αυτού επιχώσεις βρέθηκαν όστρακα παρόμοιων βαθιών πινακίων, κανθαροειδών, λύχνου[47], ανάγλυφου σκύφου με φυτικά κοσμήματα και συμπαγές πόδι ατρακτόσχημου μυροδοχείου[48]. Το ήμισυ «ομηρικού» σκύφου[49] με τον Αχιλλέα να εμφανίζεται σε επεισόδια με δύο μορφές και τρεις χάλκινες χοανόσχημες εφηλίδες[50] (Πίν. 168 α), αλλά και το τετραγωνικής διατομής στέλεχος άλλων, καθώς και λεπτό έλασμα – από το καμένο θυρόφυλλο(;) – συνελέγησαν στο υποκείμενο εκείνου της καταστροφής στρώμα.

Τα κεραμικά ευρήματα δεν διαφοροποιούνται στο χώρο αμέσως νότια, ο οποίος ορίζεται από την προς Ν. – αλλά μεγαλιθική, ψευδοϊσόδομη – συνέχεια του δυτικού τοίχου (σωζ. μήκ. 3,35 μ.) του παρουσιασθέντος δωματίου. Ανάγλυφος σκύφος με πλέγμα πετάλων λωτού (225-200 π.Χ.)[51], άωτα σκυφίδια, ατρακτόσχημα μυροδοχεία[52], ερυθροβαφή ομφαλωτά αλλά και απλά βαθιά πινάκια, λεκάνη με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, κανθαροειδή του τέλους του 3ου-α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. αναγνωρίζονται στα συλλεγέντα όστρακα. Ένα κατά το ήμισυ σωζόμενο βαθύ πινάκιο του πρώιμου 2ου αι. π.Χ.[53] από το στρώμα αμέσως κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσης του τοίχου μαζί με όστρακο ανάγλυφου σκύφου με φυτική διακόσμηση[54] (τελευταίο τέταρτο του 3ου-α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.) είναι terminus post quem για την ανέγερση του οικοδομήματος.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία της κεραμικής το κτίριο καταστράφηκε σε σύντομο διάστημα (α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.) και δεν επισκευάστηκε ποτέ. Αν και είναι ελκυστική η υπόθεση της καταστροφής του από το ρωμαίο ύπατο Μάνιο Ακίλιο Γλαβρίωνα το 190 π.Χ., ο οποίος κυρίευσε και λεηλάτησε ανηλεώς τη σύμμαχο των Αιτωλών Λαμία[55], απαιτούνται πρόσθετες μαρτυρίες για την επίρρωσή της[56]. Γενικώς, όμως, τα επί του παρόντος ανασκαφέντα οικοδομικά λείψανα των χρόνων μετά τη δήωση αυτή είναι πενιχρά και γι' αυτό εικάζεται ότι η πόλη δεν συνήλθε έκτοτε[57].

Πριν την ανακάλυψη αυτών των οικιστικών λειψάνων, – κρίνοντας και από την ανεύρεση αρκετών αρτόσχημων και πυραμιδόσχημων αγνύθων – μόνον ισχυροί τοίχοι συνδεόμενοι με το τείχος της πόλης[58] είχαν έλθει στο φως στην περιοχή αυτή.

Σε πολύ μεταγενέστερους χρόνους (14ος-16ος αι. μ.Χ.), όπως μαρτυρεί η εφυαλωμένη ή με κτενωτή διακόσμηση κεραμική (κυρίως σταμνία και κούπες[59] και σε μικρότερο ποσοστό τμήματα ίσως πήλινων σιφωνίων για άντληση υγρών) των επιφανειακών επιχώσεων, λειτούργησε στον ίδιο χώρο υδαταγωγός. Επικάθησε και θεμελιώθηκε στα ερείπια του 2ου αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν τα όστρακα ελ-

46. Για πινάκια από τη Λαμία με παρόμοιο χείλος, βλ. Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 57, πίν. 45γ, 46γ (μέσα 2ου αι. π.Χ.).

47. Για τον τύπο, βλ. Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, Τα ελληνιστικά λυχνάρια του Εχίνου, *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Χανιά 1997*, Αθήνα 2000, σ. 336-337, ΕΧ2, πίν. 167β (α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.).

48. Για την πεπλατυσμένη, αρθρωτή βάση, βλ. Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 23), πίν. 45β, 46α (μέσα του 2ου αι. π.Χ.).

49. Για τη χρονολόγηση των ανάγλυφων σκύφων στις Φερές από τα τέλη του 3ου μέχρι τα τέλη του 2ου ή τις αρχές του 1ου αι. π.Χ., βλ. Α. Ιντζεσίλογλου, Η παραγωγή «ομηρικών» ανάγλυφων σκύφων στην αρχαία πόλη των Φερών, *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Αθήνα 2000, σ. 72 (σε αυτό και η προγενέστερη βιβλιογραφία).

50. Πρόκειται για τύπο σε χρήση από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. όπως δείχνουν οι εφηλίδες των μαρμάρινων θυρόφυλλων των μακεδονικών τάφων. Βλ. *ΑΑΑ* XV (1982), σ. 276, 278, εικ. 9.

51. *Agora* XXII, 1982, σ. 46, αριθ. 14, πίν. 3.

52. Ό.π. (υποσημ. 48).

53. *Agora* XXIX, 1997, σ. 317, αριθ. 730, εικ. 51, πίν. 65 (175 π.Χ. περίπου).

54. Ανήκει στην πρώιμη κατηγορία της Αγοράς, βλ. *Agora* XXII, 1982, σ. 33.

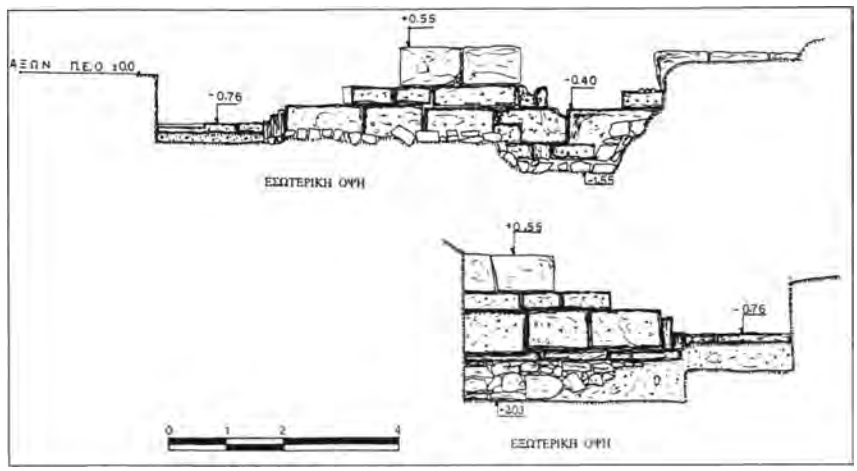
55. Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 9-10.

56. Για ανάλογη ανασκαφική εικόνα, βλ. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 155-157· 48 (1993): Χρονικά, σ. 201-203.

57. Ό.π. (υποσημ. 55).

58. Τ. Παπαναγιώτου, *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος*, Αθήνα 1971, σ. 97, 101. Οδός Καραϊσκάκη (Έργα ΔΕΥΑΛ) (*ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 184-185), οδός Καραϊσκάκη και Καζούλη, οικόπεδο Δ. Παντόπουλου (*ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 313-314). Για την πορεία των τειχών στο χώρο αυτό, βλ. και Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 10, εικ. 5.

59. Για τη διακόσμηση στην κούπα, *Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1995, σ. 18, αριθ. 51, πίν. 27.



Σχέδ. 5. Ασωπός παρά την Ηράκλεια. Οχυρωματικός περίβολος. Εσωτερική και εξωτερική όψη της δυτικής παρειάς.

ληνιστικών αγγείων στις επιχώσεις γύρω από αυτόν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 6 μ. περίπου και αποτελούνταν από πήλινα αρθρωτά μέλη, μήκ. 0,50 και κυκλικής διατομής 0,17 μ. με ωοειδή οπή εξαερισμού. Πλακοειδείς λίθοι προστάτευαν την ανώτερη επιφάνειά του. Μια νησίδα χωμάτινης επίχωσης, διαστ. 1,07×1 μ. περίπου, με επικάλυψη πηλού, πάχ. 0,025-0,13 μ., και υπόστρωμα ασβέστη δυτικά του ίσως συνδέεται με τον αγωγό, αφού είχε διαμορφωθεί στο επίπεδό του.

Δύο θραύσματα καπνοσυρίγγων από το επιφανειακό στρώμα χρονολογούνται στο 18ο-19ο αι. μ.Χ.[60].

Οδός Μακροπούλου 72 (οικόπεδο Α. Ξάνθη)

Σπάραγμα τοίχου, μήκ. 5,40 και μέσου πάχ. 0,52 μ., από ισχυρά αποκρουσμένες πώρινες λιθοπλίνθους και κατά τόπους λιθάρια βρέθηκε κατά μήκος του δυτικού ορίου του οικοπέδου αμέσως κάτω από τη σύγχρονη περιτοίχιση. Κατά τον καθαρισμό του συνελέγησαν μια τορευτή βάση ελληνιστικού κανθάρου, όστρακα με κτενωτή διακόσμηση και άλλα με πράσινη εφυάλωση.

Σε μικρή απόσταση εμπρός από την κεντρική περιοχή της δυτικής όψης του τοίχου οι αναμοχλευμένες επιχώσεις περιείχαν κεραμική ελληνιστικών χρόνων με χαρακτηριστικότερο το μυκτήρα μελαμβαφούς λύχνου του πρώιμου 3ου αι. π.Χ.[61].

Ασωπός παρά την Ηράκλεια (αρχ. Ηράκλεια Τραχίνια)

1. Η εγκατάσταση των υδαταγωγών στη νέα δεξαμενή του Δημοτικού Διαμερίσματος της Ηράκλειας δυτικά του εκκλησιδίου της Ζωοδόχου Πηγής παρά τον Ασωπό ποταμό έφερε στο φως μικρό τμήμα οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας Ηράκλειας Τραχίνιας. Στη διάνοιξη της παλαιάς εθνικής οδού και αγροτικών δρόμων στο σημείο αυτό οφείλεται η διάλυση του ήδη κατά την αρχαιότητα καταστραφέντος τείχους.

Πρόκειται για ισχυρό τοίχο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και πλάτος 2,75 μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,15 μ. και σώζεται μέχρι του ύψους των 2,35 μ. (Σχέδ. 5). Έχει χτιστεί από διπλή σειρά εγγωνίων κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα, ενώ ευμεγέθεις κροκάλες από το παρακείμενο ρεύμα και χώμα γεμίζουν τον πυρήνα της κατασκευής. Κατά διαστήματα διάτονοι λίθοι από τους εξωτερικούς τοίχους προβάλλουν εντός του πυρήνα, προφανώς για να διασφαλίσουν τη μέγιστη συνοχή του λογάδην υλικού. Υπεράνω των δύο βαθμιδωτών σειρών θεμελίωσης από αδροπελεκημένες πέτρες (συνολ. ύψ. 0,55 μ. περίπου) έχει διαμορφωθεί ευθυντηρία (ύψ. κατά τόπους 0,10, 0,20 ή 0,25 μ.). Σε αυτήν στηρίζονται οι παρειές του τείχους: σειρά ορθοστατών (ύψ. 0,60-0,65 μ.) και δύο δρομικοί δόμοι (ύψ. 0,32 και 0,62 μ. αντίστοιχα). Αν και το οικοδομικό υλικό συνίσταται κυρίως στον εγχώριο ασβεστόλιθο, έχουν χρησιμοποιηθεί περιστασιακά και αρχιτεκτονικά μέλη – όπως τρίγλυφο και επιστύλιο (Πίν. 168 γ) – πώρινου δωρικού κτιρίου (4ου αι. π.Χ. και εξής, κρίνοντας από τις αναλογίες). Εάν το κτίριο αυτό πρέπει να αναζητηθεί στην άμεση περιοχή, δεν

60. Για τον τύπο μιας από αυτές, βλ. *Hesperia* 54 (1985), σ. 196, αριθ. Α14, πίν. 61.

61. *Agora* IV, 1958, σ. 98, αριθ. 419, πίν. 41.

αποκλείεται να ταυτίζεται με εκείνο σε παρακείμενο άνδηρο νοτιοδυτικά.

Η ενσωμάτωση αρχιτεκτονικού υλικού σε β΄ χρήση είναι ίσως ενδεικτική της σπουδής των Ηρακλειωτών για την επισκευή του τείχους στο σημείο αυτό[62] λόγω επερχόμενου κινδύνου. Τα κεραμικά (ανάμεσά τους μεγάλος αριθμός κεραμίδων στέγης) και νομισματικά ευρήματα, τα οποία περιέκλειαν οι επιχώσεις κατά μήκος των όψεών του και μέχρι του επιπέδου της θεμελίωσης δεν διαφοροποιούνται ουσιωδώς. Χρονολογικά κυμαίνονται μεταξύ του προχωρημένου 3ου και του πρώιμου 2ου αι. π.Χ. και αποκαλύπτουν ότι το τείχος δεν απέκρουσε εχθρικές επιθέσεις επί μακρόν. Ακόμη και στα επιφανειακά στρώματα κυρίαρχη είναι η κεραμική του 2ου αι. π.Χ. και μόνο σποραδικά εμφανίζονται όστρακα τύπου sigillata και λίγα νομίσματα του αυτοκράτορα Μαξιμιανού (286-305 μ.Χ.).

Αν και τα συμπεράσματα από την πολύ περιορισμένη σωστική ανασκαφή στο τείχος καθ' εαυτό πρέπει να ελέγχονται και από άλλα δεδομένα[63], η προκύψασα αρχαιολογική εικόνα υπαινίσσεται ότι η συγκεκριμένη οχύρωση ίσως είναι το αρχικό τείχος προστασίας της αποικισθείσας κατά το 426 π.Χ. και με Πελοποννησίους Ηράκλειας Τραχίνιας (Θουκ. 3.92) ή/και το καταστραφέν το 371 π.Χ. από τον Ιάσονα των Φερών (Ξενοφ. *Ελλ.* 6.4.27). Μετά τη βεβιασμένη επισκευή του το ανασκαφέν τμήμα υπέκυψε στην επίθεση του ρωμαίου υπάτου Μανίου Ακιλίου Γλαβρίωνος, ο οποίος εκπόρθησε την πόλη με πολιορκητικές μηχανές και υπέρτερο στράτευμα και έκαμψε την αντίσταση του κατέχοντος αυτή αιτωλικού εκστρατευτικού σώματος τον Ιούλιο του 191 π.Χ. (Πολύβ. 20.9.1, Liv. 36.22-24, 30.1)[64].

Μετά την ομόφωνη γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδος (Πράξη 7/18-7-1997) η οχύρωση διατηρήθηκε σε κατάχωση.

2. Στο πλαίσιο της ανωτέρω σωστικής ανασκαφής καθαρίστηκαν οι κατά το 1973-1974 ερευνηθέντες χώροι[65] στο δυτικό κράσπεδο της ΠΕΟ, 40 μ. περίπου νότια της αποκαλυφθείσας οχύρωσης. Πρόκειται για δύο ορθογώνια δωμάτια (το βορειότερο εξ αυτών παρουσιάζει διαστάσεις 6,40×4,60 μ.) ανοιχτά προς την καμπή του δρόμου, χωριζόμενα μεταξύ τους από στενό διάδρομο, πλ. 1,58 μ., και διαμορφωμένα στις βραχώδεις υπώρειες του λόφου με τα λείψανα της αρχαίας πόλης. Από τις κτιστές πλευρές κάθε δωματίου έχουν σωθεί σπαράγματα του κατώτατου δόμου από εγγώνιους λίθους. Προς την πλευρά του λόφου η ανωδομή τους εδραζόταν σε ειδικά διαμορφωμένες κοίτες στο φυσικό βράχο. Τα αποτμήματα αρράβδωτου κίονα στο εσωτερικό του βόρειου χώρου ίσως συνδέονται με κάποιου είδους πρόστυλη διαμόρφωση. Στις – σε σειρά – τεχνητές κοιλάνσεις του βραχώδους δαπέδου στο εσωτερικό του ίδιου χώρου ενδέχεται να πακτώθηκαν στηρίγματα της στέγης. Ασβεστοκονίαμα κάλυπτε το σημείο συνάντησης του δυτικού τοιχώματος με το δάπεδο. Στην περιοχή αυτή συνελέγησαν τρεις αστράγαλοι, ενώ άβαφη χρηστική κεραμική και θραύσματα λύχνων του 6ου αι. μ.Χ. βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό των τοίχων. Ένα χάλκινο νόμισμα Αιτωλών (279-168 π.Χ., *BMC* αριθ. 48), όστρακα με ερυθρή βαφή ή κτενωτή διακόσμηση, μυκτήρα λύχνου του 2ου αι. π.Χ., θραύσμα λύχνου του 6ου αι. μ.Χ. και κεραμίδες περιείχαν οι λεπτές επιχώσεις, οι οποίες κάλυπταν τους τοίχους του νότιου δωματίου.

Αχινός

Οικόπεδο Σ. Μπλούνα

Ένας λαξευτός θαλαμωτός τάφος ανασκάφηκε στο εν λόγω οικόπεδο με αφορμή οικοδομική δραστηριότητα. Πολλά τέτοια οικογενειακά ταφικά μνημεία διαμορφώθηκαν στο μαλακό βράχο του αρχαίου Εχίνου κατά το 2ο - 1ο αι. π.Χ.[66], όταν εξέλιπε η μακεδονική παρουσία από τα πολιτικά πράγματα της Κεντρικής Ελλάδας[67]. Κάποια από αυτά φιλοξένησαν αλλεπάλληλες ταφές για πολλούς αιώνες. Βάσει των κτερισμάτων ο συγκεκριμένος τάφος φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε από το β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. μέχρι τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Πρόκειται για σχεδόν ορθογώνιο θάλαμο, διαστ. 1,80×1,70 μ., με κεντρικό επίμηκες όρυγμα, διαστ. 1×0,45×0,45 μ., η παρουσία του οποίου δημιουργεί κατά μήκος των

62. Η ανεύρεση στον πυρήνα του τείχους ενός χάλκινου νομίσματος Φωκέων με κεφαλή Αθηνάς προς τα αριστερά κατά 3/4 στον εμπροσθότυπο και *Φ* μέσα σε στεφάνι στον οπισθότυπο, για τον τύπο του οποίου έχει προταθεί χαμηλή χρονολόγηση (τέλη 4ου - α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.) (βλ. O. Picard, *L'antre corycien*, II. *Monnaies*, *BCH* Suppl. 9, 1984, σ. 283, αριθ. 7-14, σ. 286, εικ. 2), απλώς συνιστά ένδειξη προγενέστερης φάσης.

63. Κατά τον H. Tréziny, L'étude archéologique des fortifications grecques, *Dossiers d'archéologie* 172 (Ιούνιος 1992), σ. 64, είναι αξιοπιστότερη η στρωματογραφία κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς των τειχών.

64. *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike* 2, 1967, 1034, λ. Herakleia [E. Meyer]. S. Lauffer (επιμ.), *Griechenland. Lexikon der historischen Stätten*, 1989, 264-265, λ. Herakleia Trachinia [K. Braun - H. Kramolisch].

65. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 516.

66. Φ. Δακορώνια, «Μακεδονικού τύπου» τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού, *Αρχαία Μακεδονία* IV, 1986, σ. 151-153.

67. R. Reinders, *New Halos*, Utrecht 1988, σ. 173.

τριών εσωτερικών πλευρών ένα πειόσχημο θρανίο, μια αμελέστατη απόδοση τριών συνεχόμενων κλινών. Η οροφή του είχε καταπέσει. Δρόμος με αμελώς λαξευμένες βαθμίδες οδηγούσε στο θυραίο άνοιγμα της ανατολικής πλευράς, το οποίο σφραγίστηκε μετά την τελευταία ταφή με θραύσματα πλακών. Ενεπίγραφες στήλες σήμαιναν τέτοιου είδους τάφους[68].

Από τη συγκόλληση των οστράκων στην επίχωση του δρόμου προέκυψαν τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία[69] του β΄ μισού του 2ου-1ου αι. π.Χ., δέκα βαθιά πινάκια[70] (τέσσερα με μελανό ή καστανέρυθρο γάνωμα και έξι ερυθροβαφή) του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., ένα μικρό καλυκωτό σκυφίδιο[71] του β΄ μισού του 2ου-1ου αι. π.Χ. και ένα ακρωτηριασμένο απιόσχημο μυροδοχείο χρονολογούμενο στην περίοδο 50 π.Χ.-25 μ.Χ.[72]. Θραύσματα λαβής και η κατώτερη απόληξη σιδερένιων στλεγγίδων συνελέγησαν στον ίδιο χώρο.

Στη δυτική κλίνη τα ευρήματα ήταν ανάλογα – δύο ερυθροβαφή βαθιά πινάκια και τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία[73] (Πίν. 169 α) – αλλά συμπληρώνονταν από δύο λυχνάρια[74] και μια εχινόσχημη φιάλη[75] του 2ου-αρχών 1ου αι. π.Χ. Τα παρόμοια κεραμικά ευρήματα από τη βόρεια κλίνη – τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία και ένας λύχνος τύπου ΕΧ3, τρία απιόσχημα μυροδοχεία[76] – μαρτυρούν διαδοχικές ταφές από το 2ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ. Στο χώρο αυτό αναγνωρίστηκαν οστά κρανίου. Μικρά γυάλινα μυροδοχεία (αλαβαστροειδή[77] ή σφαιρικά) ή θραύσματά τους (μια φιάλη), μια χάλκινη λήκυθος τύπου Talcott (Πίν. 169 β), ένα μικρής διαμέτρου χάλκινο κάτοπτρο, μια χάλκινη και τμήματα σιδερένιων στλεγγίδων, ένας σιδερένιος δακτύλιος, θραύσματα ειδωλίων, φύλλα χρυσού και ψήφοι, καθώς και τμήματα σιδερένιων ταινιών από επένδυση ξύλινου – μάλλον – κιβωτιδίου συνόδευσαν τις ταφές αυτές.

Τα περιεχόμενα – κυρίως κεραμικά – ευρήματα από την επίχωση υπεράνω των κλινών – τρία βαθιά πινάκια, ένα ατρακτόσχημο και ένα απιόσχημο μυροδοχείο, μια ερυθροβαφής λάγυνος με εγχάρακτους πλοχμούς και ένα μικρό κυλινδρικό καλάθιο με εμπίεστα Χ και κοκκίδωση (Πίν. 169 γ) –, αλλά και από το όρυγμα ανάμεσα στις κλίνες – ένας αμφορέας, μια πιθόσχημη λεκανίδα με πώμα[78] (Πίν. 169 δ), τρία οξύβαφα πινάκια, ένα γυάλινο μυροδοχείο, ένας λύχνος τύπου ΕΧ3 – είναι σύγχρονα των κτερισμάτων της δυτικής κλίνης. Δύο χάλκινα νομίσματα του Κοινού Θεσσαλών από το κοσκίνισμα των χωμάτων είναι κοπές της περιόδου 196-1ος αι. π.Χ.[79].

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ

Αταλάντη

Οδός Νικοτσάρα

Κατά την εκτέλεση δημοτικών έργων διαπλάτυνσης και ασφαλτόστρωσης της οδού Νικοτσάρα βρέθηκαν τρεις

68. Με αφορμή την ανεύρεση βάσης με τόρμο η Φ. Δακορώνια, ό.π. (υποσημ. 66) διερωτήθηκε μήπως τα ταφικά σήματα ανεγείρονταν εμπρός από την είσοδό τους. Ίσως αυτό ισχύει για τις μικρές στήλες, οι οποίες ανευρίσκονται θραυσμένες στην επίχωση του θυραίου ανοίγματος (βλ. π.χ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 344-346). Βαρύτερες όμως στήλες με αναγραφή των ονομάτων μελών της οικογενείας πρέπει να ιδρύονταν υπεράνω του τάφου.

69. Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, Εχίνος, *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 206-209 (οι τύποι των εικόνων 6, 7, 8).

70. Ό.π., σ. 206, 209-212.

71. *Agora* XXIX, 1997, αριθ. 934 (150-110 π.Χ.), πίν. 60, 73.

72. V.R. Anderson-Stojanović, *Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton 1992, σ. 81, τύπος Α, πίν. 70. D. Graepler, Relativchronologische Ordnung hellenistischer Keramik aus der Nekropole von Tarent mit Hilfe der Korrespondenzanalyse, *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 169, ομάδα G, σ. 172, υποσημ. 21.

73. Τα δύο εξ αυτών σώζουν στη γάστρα ίχνη λευκών διαγωνίων γραμμών ή μακρών πετάλων, όπως τα με αριθ. 566 και 569 της Stojanović, ό.π. (υποσημ. 72), σ. 83, πίν. 67.

74. Για τον τύπο του ενός, βλ. Παπακωνσταντίνου, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 336-338 τύπος ΕΧ3 (2ος αι. π.Χ.), σ. 340, πίν. 168α. Γι' αυτόν της κατηγορίας των «εφεσιακών», βλ. Ph. Bruneau, *Les lampes, Délos* XXVI, 1965, σ. 53 (τελευταίο τέταρτο 2ου αι. π.Χ.-α΄ τέταρτο 1ου αι. μ.Χ.), αριθ. 2913, πίν. XXVI. Ο τύπος χρονολογείται στο β΄μισό του 1ου αι. π.Χ., βλ. *Agora* IV, 1958, σ. 167.

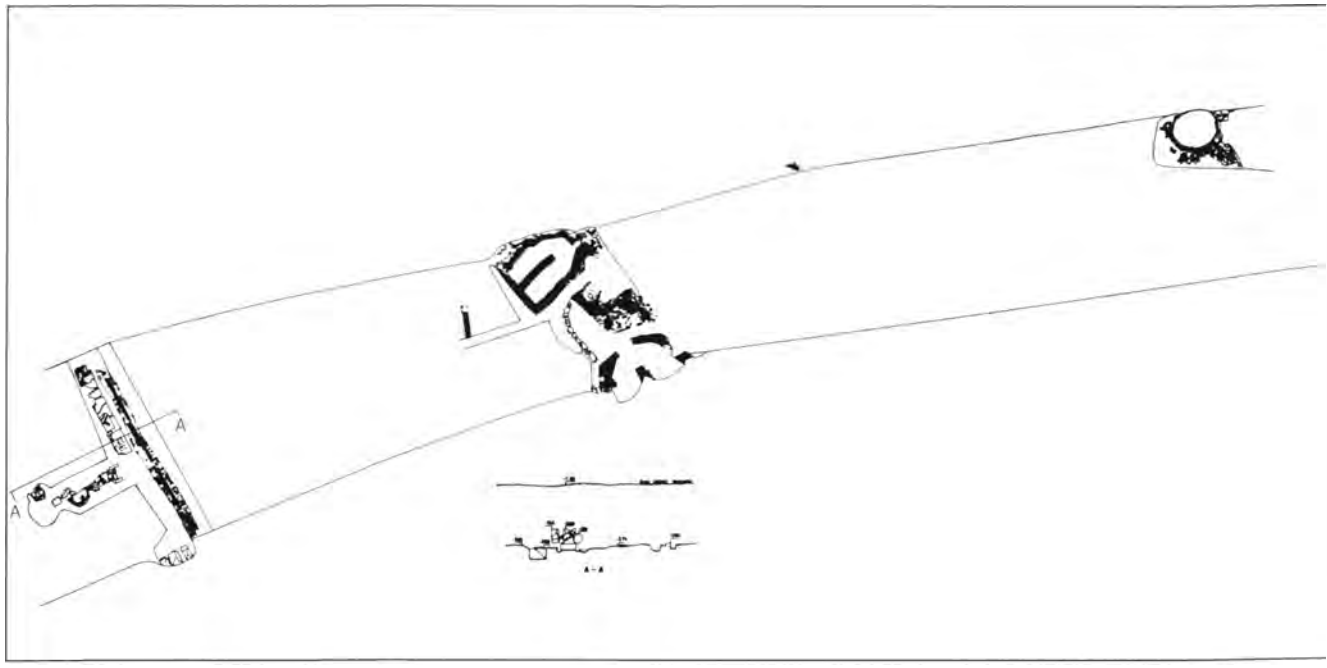
75. Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 131, αριθ. Π1425-1426 (πριν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.), πίν. 52.

76. Anderson-Stojanović, ό.π. (υποσημ. 72), τύποι Α και G.

77. *BCH* 94 (1970), σ. 493, αριθ. 86.3 (πρώιμοι αυτοκρατορικοί χρόνοι).

78. Είχε πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό βάθος. Διατηρούνται ελάχιστα ίχνη της. Εκτός από φυτικά κοσμήματα ίσως έφερε και μορφές σχεδιασμένες με μελανό περίγραμμα. Το σχήμα του αγγείου, η απόδοση μορφών και οι αποχρώσεις των υδατοχρωμάτων – ανάμεσά τους το ιώδες – συνδέει το αγγείο με τα γαμήλια αγγεία από τα Κεντόριπα (Centuripe ware) της Μεγάλης Ελλάδας, τα οποία συνόδευαν τις ιδιοκτήτριές τους μετά το θάνατό τους. Η κεραμική αυτή χρονολογείται στον 3ο (P.W. Deussen, *The Polychromatic Ceramics of Centuripe* (διδ. διατριβή), Princeton 1971, σ. 104, 112, 122-125, 209-210, 212, 243-244, 385) ή στον 1ο αι. π.Χ. (G. Richter, *Polychrome Vases from Centuripe in the Metropolitan Museum, Metropolitan Museum Studies* 2, 1929-1930, σ. 198-205) και είναι τεχνοτροπικά συγγενής προς αυτή της Hadra.

79. Για τους τύπους, βλ. *SNG* Coll. Evélpides, αριθ. 1644-1654 και 1658-1660.



Σχέδ. 6. Αταλάντη. Ρέμα Καραγκιόζη. Κάτοψη και τομές των ανασκαφών εκατέρωθεν της νέας γέφυρας.

κεραμικοί κλίβανοι και τμήμα υδατοδεξαμενής, που προφανώς ανήκουν σε βιοτεχνικό συγκρότημα παραγωγής κεραμικών προϊόντων.

Οι κλίβανοι βρέθηκαν κατά μήκος της νότιας πλευράς της οδού, όπου ήταν αδιάνοικτη και σώζονταν επιχώσεις πάνω από τη σύγχρονη στάθμη της οδού. Να σημειωθεί ότι η περιοχή βρίσκεται στην πλαγιά υψώματος, που καταλήγει στο ορεινό συγκρότημα του Χλωμού.

Οι κλίβανοι είχαν κυκλική κάτοψη εσωτερικά, διαμ. 1,70-2,30 μ., και την είσοδό τους προς Β. Ήταν χτισμένοι με κεραμίδες και λάσπη, τα δε εσωτερικά τους τοιχώματα ήταν αλειμμένα με πηλό (Πίν. 169 ε).

Στο κέντρο του χώρου καύσης ήταν κατασκευασμένο από κεραμίδες και λάσπη στρογγυλό στήριγμα της εσχάρας, η οποία σε όλους διατηρούσε τις οπές διέλευσης της θερμότητας προς το θάλαμο όπτησης.

Στο πλάι ενός από αυτούς διερχόταν πειόσχημος πήλινος αγωγός με κάλυψη από πήλινες πλάκες.

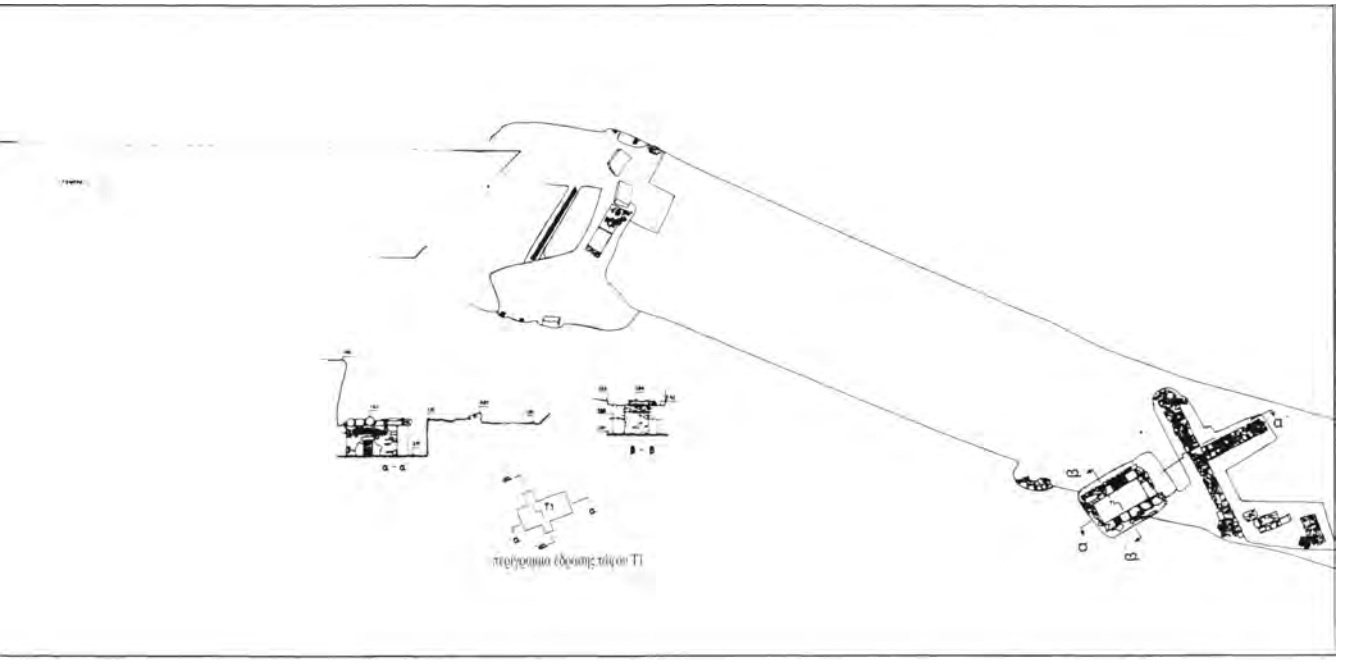
Από την υδατοδεξαμενή σώθηκε τμήμα, διαστ. 2×2,70 μ., που αντιστοιχεί στη νοτιοδυτική γωνία της. Οι τοίχοι της ήταν χτισμένοι από αργούς λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα, το εσωτερικό της δε, δάπεδο και τοιχώματα, είχαν επίστρωση ισχυρού υδραυλικού κονιάματος. Η δεξαμενή βρισκόταν ακριβώς κάτω από το χωμάτινο τάπητα της υπό διαμόρφωση οδού και είχε καταστραφεί στο παρελθόν κατά την αρχική διάνοιξή της, σωζόταν μόνο σε ύψος 0,16 μ. και οι τοίχοι της είχαν πλάτος 0,40 μ.

Οι κλίβανοι, οι οποίοι σώζουν πολύτιμα στοιχεία της κατασκευής και λειτουργίας τους, αποτελούν μία επιπλέον μαρτυρία για την ύπαρξη εγχώριας κεραμικής παραγωγής στην Αταλάντη από τους ελληνιστικούς μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους, γεγονός που ενισχύεται από το πλήθος των κλιβάνων, που έχουν αποκαλυφθεί τα τελευταία έτη[80].

Οι επιχώσεις γύρω από τους κλιβάνους και τη δεξαμενή λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου ήταν διαταραγμένες και τα συγκεντρωθέντα από αυτές όστρακα κλιμακώνονται χρονολογικά από τους ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι την εποχή της Τουρκοκρατίας. Τα όστρακα όμως που συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό των κλιβάνων ανήκουν κατά κύριο λόγο σε άβαφα οικιακά σκεύη της μετά Χριστόν ρωμαϊκής περιόδου.

Τα λοιπά κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν μεγάλος αριθμός σιδερένιων καρφιών, όστρεα, τμήματα γυάλινων αγγείων, λεπτός χάλκινος κρίκος, χάλκινη εφηλίδα, δύο χάλκινα ελάσματα από αδιάγνωστα σκεύη, τμήμα σι-

80. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 214-218· 47 (1992): Χρονικά, σ. 200. Βλ. και παρακάτω Αταλάντη - ρέμα Καραγκιόζη και οικόπεδο Δαλαδήμου.



δερένιου συνδέσμου, πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα και δύο τμήματα τουρκικού τσιμπουκιού.

Ρέμα Καραγκιόζη (έργα Δήμου)

Για την κατασκευή νέας γέφυρας σε χείμαρρο που διέρχεται από το βόρειο τμήμα της σύγχρονης πόλης και είναι γνωστός ως Ρέμα Καραγκιόζη έγιναν εκσκαφές για διαπλάτυνση του χειμάρρου και εξυγίανσή του από φερτές ύλες. Κατά τις εκσκαφές ήλθαν στο φως αρχαία οικοδομικά λείψανα σε ικανή έκταση μέσα στην κοίτη του χειμάρρου εκατέρωθεν του σημείου ζεύξης της νέας γέφυρας (Σχέδ. 6).

Η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου αποκάλυψε οργανωμένο συγκρότημα εργαστηρίων κεραμικής[81], η ύπαρξη των οποίων εκεί στοιχειοθετεί μια σημαντική πληροφορία για τη γεωμορφολογία του χώρου, δηλαδή μας δίνει ένα terminus post quem για τη διαμόρφωση της κοίτης και του χειμάρρου, που είναι το τέλος του 1ου αι. π.Χ. ή η αρχή του 1ου αι. μ.Χ.

Στο ερευνηθέν τμήμα της κοίτης βρέθηκαν τέσσερις κεραμικοί κλίβανοι, υδατοδεξαμενές, αγωγοί και τοίχοι, που οριοθετούσαν διάφορους χώρους. Η διέλευση των εκσκαφικών μηχανημάτων από εκεί είχε ζημιογόνα επίδραση στα κτίσματα, πολλά από τα οποία σώζονταν τμηματικά. Η ανασκαφή όμως απέδειξε ότι το συγκρότημα των εργαστηρίων εκτείνεται στο άσκαφο πέρα από τις όχθες του χειμάρρου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε ο ένας από τους κλιβάνους που διατηρούνταν καλύτερα και βρέθηκε με τα αγγεία που περιείχε κατά την τελευταία χρήση του. Επρόκειτο για αρυτήρες (Πίν. 170 α), που χρονολογούνται σύμφωνα με τα γνωστά παράλληλα μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ.

Ανατολικά του συγκροτήματος των εργαστηρίων βρέθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος των προχωρημένων ρωμαϊκών χρόνων. Τα τοιχώματά του ήταν χτισμένα με σειρές οπτοπλίνθων και λίθων συνδεδεμένων με ασβεστοκονίαμα. Τα τοιχώματά του ήταν εσωτερικά επιχρισμένα με κονίαμα, η κάλυψή του δε συνίστατο από αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, μεταξύ των οποίων και τμήματα κιόνων (Πίν. 170 β).

Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Στη νότια και τη βόρεια μακρά πλευρά του εσωτερικά είχε ανά μία ορθογώνια κόγχη. Στις κόγχες είχαν τοποθετηθεί οστά ανακομιδών.

Στον πυθμένα βρέθηκαν κατά χώραν οι σκελετοί τριών νεκρών, που είχαν ταφεί με την κεφαλή προς Δ. εκτάδην, εκ των οποίων ο ένας είχε κτεριστεί με μία άβαφη πρόχου και ένας άλλος φορούσε δύο χάλκινα δαχτυλίδια με ελλειψοειδή σφενδόνη.

81. Φ. Δακορώνια, Κεραμικοί κλίβανοι της ύστερης ελληνιστικής περιόδου από την Ανατολική Λοκρίδα. *ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*. Βόλος 2000 (Πρακτικά, υπό εκτύπωση).

Οδός Θεοφανοπούλου (οικόπεδο Ε. Δαλαδήμου)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκαν αρχαία και διεξήχθη ανασκαφική έρευνα, που κάλυψε όλη την έκταση του οικοπέδου με τα εξής αποτελέσματα:

Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος εδραζόταν σε παρθένο αλουβιακό έδαφος σε βάθος 1,35 μ. και ήταν οικοδομημένος με αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και ασβεστοκονίαμα (σωζ. μήκ. 3, σωζ. ύψ. 0,25, πλ. 0,50 μ.). Κατά μήκος της ανατολικής μακράς πλευράς του τοίχου διερχόταν πειόσχημος πήλινος αγωγός, ο οποίος κατέληγε σε κυκλικό φρεάτιο επίσκεψης (Πίν. 170 γ).

Στη βόρεια και τη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκαν ανά ένας κτιστός τάφος. Του ενός σώζεται τμήμα της μιας πλευράς από λαξευτούς πωρόλιθους και του δαπέδου του, που συνίστατο από τετράγωνες πήλινες πλάκες (Πίν. 171 β). Όμοιας κατασκευής ήταν και ο δεύτερος, του οποίου όμως διατηρείται μεγαλύτερο τμήμα κατά τρόπο, ώστε να μπορούν να αποκατασταθούν οι διαστάσεις του: εσωτ. μήκ. 2,10, πλ. 1,10, ύψ. 0,75 μ. Οι πλευρές του ήταν κατασκευασμένες από λαξευτούς πωρόλιθους σε β΄ χρήση και το δάπεδό του ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες. Δεν βρέθηκε το κάλυμμά του. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Στο δάπεδό του βρέθηκε σκελετός αδιατάρακτος, που είχε ταφεί εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν πυκνά διατεταγμένα οστά μεγάλου ζώου. Έξω από τη νότια πλευρά του τάφου πάνω σε μία πήλινη πλάκα, σωρός οστών άλλου ζώου που συνοδεύονταν από δύο πρόχους, μία άβαφη και μια ερυθροβαφή, ακέραιη φιάλη με ιώδες επίχρισμα και μικρή λεκάνη με ιώδες επίχρισμα στο χείλος.

Η συνύπαρξη των αγγείων με το σωρό των οστών ζώων ίσως υποδηλώνει κάποια τελετή κατά ή μετά την ταφή.

Επάνω στον αδιατάρακτο σκελετό βρέθηκαν δύο λεπτοί χάλκινοι κρίκοι, τμήμα οστέινης βελόνας, μερικές γυάλινες χάνδρες, δύο ζεύγη ασημένιων ενωτίων, χρυσό λεπτό ενώτιο.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε το κατώτερο τμήμα κεραμικού κλιβάνου ορθογώνιας κάτοψης, στο κέντρο του οποίου διατηρούνταν κάθετα τοποθετημένος πήλινος σωλήνας, ίσως στήριγμα της εσχάρας του κλιβάνου (Πίν. 171 γ). Η είσοδος του κλιβάνου ήταν στην ανατολική στενή πλευρά του[82].

Ο μεγάλος αριθμός πήλινων μητρών, θετικών και αρνητικών, ειδωλίων, λύχνων και μεγαρικών σκύφων, καθώς και μία μήτρα χύτευσης χάλκινου κατόπτρου, που συγκεντρώθηκαν από τις επιχώσεις του οικοπέδου κυρίως στην περιοχή του τοίχου και του αγωγού, αποδεικνύει ότι το οικόπεδο και η γύρω περιοχή ήταν χώρος άσκησης βιοτεχνικής δραστηριότητας κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, με αντικείμενο την κεραμική και τη μεταλλοτεχνία.

Μετά την εγκατάλειψη και καταστροφή των εργαστηρίων αυτών ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής εκτός αυτών του τάφου είναι τα εξής: Μεγάλος αριθμός οστρέων, έξι ακέραιες αρτόσχημες πήλινες αγνύθες, εκ των οποίων τέσσερις με σφραγίσματα λιγότερο ή περισσότερο ευδιάκριτα και 43 ελλιπείς αρτόσχημες πήλινες αγνύθες, εκ των οποίων έξι ενσφράγιστες, έξι ακέραιες και έξι ελλιπείς, πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες, εκ των οποίων μία με σφράγισμα, όστρακα μεγαρικών σκύφων και άλλων ανάγλυφων αγγείων, τεμάχια ορθομαρμαρώσεων, αρσενικές μήτρες κατασκευής μεγαρικών σκύφων και ανθεμίων – κακοψημένες πολλές από αυτές, γεγονός που αποδεικνύει τη λειτουργία εργαστηρίου – επίσης μεγάλος αριθμός θραυσμάτων αρνητικών και θετικών πήλινων μητρών ειδωλίων (Πίν. 171 α) και θραύσματα ειδωλίων, σιδερένια καρφιά, ελάσματα χαλκού από σκεύη (;), μάζα μολύβδου, τρία χάλκινα νομίσματα, δύο τμήματα αρχαϊκής κεραμίδας, πήλινο ρομβοειδές πλακίδιο δαπέδου, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μάζες σκωριών σιδήρου, μήτρα χύτευσης χάλκινου σκεύους (λαβής κατόπτρου), τμήμα πήλινου εργαλείου, πήλινη κουβαρίστρα, το ήμισυ πήλινου σφονδυλιού, τρεις ελλιπείς πρόχοι, ακέραιος αρυτήρας, ελλιπής φιάλη με δακτυλιόσχημη βάση terra sigillata, έξι ελλιπή λυχνάρια και θραύσματα περισσότερων, ελλιπής αρυτήρας από συγκόλληση, δύο ελλιπείς πρόχοι από συγκόλληση, δύο ελλιπείς χύτρες από συγκόλληση, τμήματα άβαφων αποθηκευτικών αμφορέων, ενσφράγιστη λαβή, τρεις ελλιπείς αρυτήρες, δύο ελλιπή πινάκια, το ήμισυ φιάλης terra sigillata, βάση πινακίου με λευκή επίθετη διακόσμηση, τμήματα πήλινων αγωγών, ελλιπής καλυκόσχημος κρατήρας.

Οδός Βαρώνου Βελλίου (οικόπεδο Ι. Συκαρά)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται έναντι του ιερού ναού του Αγίου Παντελεήμονος, κατά την εκσκαφή για ανέγερση νέας πολυώροφης οικοδομής βρέθηκε στο βράχο ακανόνιστος λάκκος που περιείχε το σκελετό ενός νεκρού συνεσταλμένου με την κεφαλή προς Β.

Η παντελής έλλειψη κτερισμάτων και ενδεικτικών οστρά-

82. Ό.π.

κων στις γύρω από τον τάφο επιχώσεις καθιστούν αδύνατη τη χρονική ένταξή του.

Οδός Μιχαήλ Θεοχάρη (οικόπεδο Ι. Τσακανίκα)

Κατά την εκσκαφή βόθρου στην αυλή της παλαιάς οικίας Ι. Τσακανίκα, στο βορειοδυτικό άκρο του σχεδίου πόλεως Αταλάντης, βρέθηκε και μερικώς καταστράφηκε από τον εκσκαφέα κιβωτιόσχημος τάφος γεωμετρικών χρόνων.

Οι πλευρές του ήταν πώρινες μονόλιθες αδροκομμένες πλάκες και καλυπτόταν από όμοια πλάκα. Ο τάφος είχε κατασκευαστεί μέσα σε ορθογώνιο όρυγμα στο βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Διαστ.: μήκ. 1,60, σωζ. πλ. 0,50 και ύψ. 0,58 μ.

Το δάπεδο του τάφου ήταν στρωμένο με αργούς λίθους. Η πρόσκρουση του εκσκαφέα είχε ως αποτέλεσμα να διασκορπιστούν τα σκελετικά υπόλοιπα, ώστε να μην είναι δυνατόν να συμπεράνουμε τον τρόπο ενταφιασμού του νεκρού ή των νεκρών.

Ο νεκρός είχε κτερισπεί με τέσσερα αγγεία, δύο εκ των οποίων διατηρούνταν κατά χώραν, τα δε άλλα βρέθηκαν μετακινημένα στα χώματα, όπως και χάλκινο ψέλιο (Πίν. 172 α) και χάλκινος σφηκωτήρας.

Τα αγγεία είναι δύο αμφορίσκοι (Πίν. 172 β), μικρή τριφυλλόστομη οινοχόη και μικρή άβαφη χειροποίητη πρόχους από χονδροειδή πηλό.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οδός Α. Γιάτσου (έργα ΟΤΕ)

Κατά την εκσκαφή χάνδακα για την κατασκευή νέου δικτύου του ΟΤΕ κατά μήκος της οδού Α. Γιάτσου, στο τμήμα μεταξύ των οδών Αίαντος Λοκρού και Πινδάρου, βρέθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα. Πρόκειται για έναν τοίχο από αργολιθοδομή, στον οποίο είχε ενσωματωθεί ορθογώνια πώρινη λαξευτή λιθόπλινθος. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και εκτεινόταν κατά τις δύο κατευθύνσεις πέραν των ορίων του χάνδακα. Σωζόταν σε μήκος 1,75, ύψος 1,68 και είχε πλάτος 0,59 μ. Εδραζόταν σε παρθένο αλουβιακό στρώμα σε βάθος 1,70 μ. κάτω από τη στάθμη της σύγχρονης οδού. Κατά μήκος της ανατολικής όψης του τοίχου σε βάθος 1,10 μ. βρέθηκε στρώμα καταστροφής, το οποίο χάνεται μέσα στο άσκαφο.

Σε απόσταση 10 μ. δυτικά του σημείου εύρεσης του παραπάνω τοίχου αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία δωματίου, ο ένας τοίχος του οποίου με κατεύθυνση Α.-Δ. ήταν κατασκευασμένος με μεγάλες λαξευτές πώρινες λιθοπλίνθους χωρίς συνδετικό υλικό, που εδράζονταν σε βάθος 1,20 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του δρόμου, επίσης σε αλουβιακό παρθένο έδαφος. Είχε μήκος εντός του χάνδακα 0,63, πλάτος 0,62 και σωζόμενο ύψος 0,50 μ. και συνεχιζόταν προς Δ. πέρα από το όριο της εκσκαφής. Ο τοίχος, με τον οποίο σχημάτιζε γωνία, είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και μόνο μικρό μέρος της δυτικής όψης του, σωζ. ύψ. 0,45 μ., διακρινόταν εντός του σκάμματος τόσο, ώστε να βεβαιωθεί ότι ήταν της ίδιας δομής και εδραζόταν στο ίδιο περίπου βάθος.

Σε απόσταση 2,30 μ. δυτικά του πρώτου τοίχου και παράλληλα προς αυτόν, εδραζόμενη σε βάθος 1,65 μ., βρέθηκε μεγάλη ορθογώνια πώρινη λαξευτή λιθόπλινθος, ύψ. 0,43, πλ. 0,40 μ., της οποίας τα δύο άκρα βρίσκονταν πέραν των ορίων του χάνδακα, πλ. 0,75 μ. Αν η λιθόπλινθος ήταν στη θέση της μπορεί να αποτελούσε τμήμα στυλοβάτη. Στον ενδιάμεσο χώρο βρέθηκε τμήμα στρώματος καταστροφής από λακωνικού τύπου κεραμίδες, γεγονός που δηλώνει ότι ήταν στεγασμένος (στοά;).

Εκτός μικρού αριθμού οστράκων, που περισυνελέγησαν, η ανασκαφή δεν απέδωσε άλλα κινητά ευρήματα. Τα όστρακα κυρίως από άβαφα αποθηκευτικά αγγεία χρονολογούν τα λείψανα στο τέλος της ελληνιστικής περιόδου.

Μετά την καταστροφή του κτιρίου, στο οποίο αυτά ανήκαν, ίσως στη βυζαντινή περίοδο, στο χώρο διενεργήθηκε ενταφιασμός σε κεραμοσκεπή τάφο, που κατασκευάστηκε μέσα στις επιχώσεις του κτιρίου με προσανατολισμό Α.-Δ. και δεν περιείχε κτερίσματα.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΧΟΥ

Θέση Μακεδονικά (αγρός Δαλιανούδη)

Με αφορμή τη μελέτη της ελληνιστικής οχύρωσης της Αταλάντης (αρχ. Οπούντος)[83] και το γεγονός ότι κατά την ανασκαφή του βόρειου σκέλους του τείχους στον ελαιώνα είχαν διαπιστωθεί ταφές ρωμαϊκών χρόνων στους τετράγωνους πύργους[84] εντοπίστηκε και διερευνήθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος στο νοτιοανατολικό διάχωρο του πύργου Α[85].

Όπως έχει διαπιστωθεί, τοίχος σε σχήμα σταυρού στο εσωτερικό των τετράγωνων πύργων εξασφάλιζε τη συνοχή τους, δεδομένου ότι αυτοί απλώς εφάπτονταν του τοί-

83. Μπούγια, ό.π. (υποσημ. 35).

84. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 62, 64· 42 (1987): Χρονικά, σ. 228.

85. Για σχέδιο, βλ. *Hesperia* 62 (1993), σ. 120-121, εικ. 3. Παρόμοιος τάφος ως προς την κατασκευή, την κάλυψη και την κτέριση ανασκάφηκε κατά το ίδιο έτος στην ευρύτερη περιοχή (στο ρέμα Καραγκιόζη στις βόρειες παρυφές της Αταλάντης, βλ. έκθεση Φ. Δακορώνια στον παρόντα τόμο) με αφορμή την κατασκευή γέφυρας.

χου του περιβόλου. Κτιστός τοίχος από πλακοειδείς πέτρες με κατεύθυνση Α.-Δ. υποδιαίρεσε σε δύο μέρη το νοτιοανατολικό διάχωρο του εν λόγω πύργου και διαμόρφωσε στο βόρειο τμήμα του μια ταφική θήκη, διαστ. 0,80-0,96×1,28 μ. με δύο κόγχες – μια στο κέντρο και μια στο ανατολικό άκρο – στο νότιο τοίχωμά της.

Κορμός αρράβδωτου κίονα, πλάκα με φθαρμένη ανάγλυφη παράσταση και τμήμα πώρινης στήλης συνδεδεμένα με κονίαμα κάλυπταν τον τάφο. Με κονίαμα είχαν επιχριστεί και τα εσωτερικά τοιχώματά του. Αποτμήματα τετράγωνων οπτοπλίνθων, πλευράς 0,29 και πάχους 0,08 μ. με έντυπα διπλά Χ συνελέγησαν κατά την απομάκρυνση της επίχωσης. Η τελευταία ίσως παρεισέφρυσε από το κενό στην κάλυψη του ανατολικού άκρου του τάφου. Όμοιες οπτόπλινθοι επέστρωσαν το δάπεδο του τάφου με εξαίρεση ζώνη κατά μήκος του νότιου ορίου σε βάθος 1,83 μ. από το χείλος.

Θραυσμένος λύχνος βρέθηκε ανάμεσα σε σπαράγματα οστών 0,20 μ. πάνω από το δάπεδο. Η χρονολόγησή του στον 5ο αι. μ.Χ.[86] μαρτυρεί την τελευταία χρήση του τάφου. Μάζες οστών βρέθηκαν κυρίως στη δυτική περιοχή του τάφου και εμπρός από την κεντρική κόγχη.

Η τελευταία έχει ύψος 0,63, πλάτος 0,26, βάθος 0,45 και λίθινο πλαίσιο εκτός από τη νότια πλευρά, η οποία επενδύεται με οπτόπλινθο. Περιείχε οστά ανακομιδών, τρία χάλκινα νομίσματα, μια πρόχου[87] και ένα λύχνο του 4ου αι. μ.Χ.[88]. Η μαρτυρία αυτής της ταφής είναι πολύτιμη, επειδή τεκμηριώνει το χρόνο καταστροφής και διάλυσης της ελληνιστικής οχύρωσης.

Η ανατολική κόγχη (ύψ. 0,37, πλ. 0,31 και βάθ. 0,48 μ.) περιείχε μόνο χώμα. Η οροφή, η δυτική και η νότια παρειά της είναι λίθινες, ενώ η ανατολική έχει καλυφθεί από οπτόπλινθο με έντυπη λογχοειδή διακόσμηση.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ

Μεγαπλάτανος

Θέση Σβέντζα

Στη θέση Σβέντζα της κτηματικής περιφέρειας Μεγαπλατάνου, όπου κατά το παρελθόν στον αγρό ιδιοκτησίας Δημητρέλου μετά από λαθρανασκαφή ήλθε στο φως συστάδα θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων[89], αποκαλύφθηκε νέος θαλαμωτός τάφος σε απόσταση 70 μ. περίπου βορειοανατολικά των προηγουμένων με αφορμή πάλι δραστηριότητες αρχαιοκαπήλων, οι οποίοι χρησιμοποίησαν μηχανικό εκσκαφέα με αποτέλεσμα να καταστραφεί μέρος του δρόμου του τάφου και η είσοδος.

Ο τάφος (VII), του οποίου η αρίθμηση συνεχίζει εκείνη των ανασκαφέντων στο παρελθόν τάφων, είχε θάλαμο ελλειψοειδή με ημισφαιρική οροφή, η οποία είχε καταπέσει εντός του. Η είσοδος, προς την οποία οδηγούσε μακρύς ελαφρώς κατωφερικός δρόμος, είχε ανοιχθεί στο νότιο τοίχωμα του θαλάμου.

Οι λαθρανασκαφείς δεν επιχείρησαν ή δεν πρόλαβαν να παραβιάσουν το θάλαμο, ίσως εκ του γεγονότος ότι ήταν γεμάτος επιχώσεις, μετά την αφαίρεση των οποίων κατά τη σωστική ανασκαφή που διενήργησε η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ βρέθηκε στο δάπεδο του θαλάμου και στο κέντρο του περίπου σκελετός εκτάδην με την κεφαλή προς Β., ακτέριστος (τελευταία ταφή;). Ανατολικά αυτού βρέθηκαν δύο σκελετοί σε συνεσταλμένη στάση, οι οποίοι επίσης δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα.

Στο δυτικό τμήμα του θαλάμου και προς το τοίχωμα βρέθηκαν τρίωτο ελλιπές αλάβαστρο (Πίν. 172 γ), τρία κωνικά σφονδύλια από στεατίτη και σφραγιδόλιθοι από υαλόμαζα. Γύρω από τα ευρήματα δεν βρέθηκαν οστά ή ίχνη ενταφιασμών. Όστρακα, κυρίως ανοιχτών μυκηναϊκών αγγείων (κρατήρων, σκύφων) συγκεντρώθηκαν από τις επιχώσεις του δρόμου.

Τραγάνα

Θέση Αγία Τριάδα (αγρός Κ. Παπαστάμου)

Στον αγρό Κ. Παπαστάμου, στην παραπάνω θέση, κατά το παρελθόν[90] είχε βρεθεί μετά από λαθρανασκαφή αριθμός θαλαμωτών τάφων ενός άγνωστου μέχρι τότε μυκηναϊκού νεκροταφείου. Με την ίδια αφορμή ανασκάφηκε άλλος ένας τάφος του ίδιου τύπου, του οποίου η οροφή είχε καταπέσει εντός του θαλάμου, που βρέθηκε γεμάτος επιχώσεις, γεγονός που αποθάρρυνε τους αρχαιοκάπηλους από τη συνέχιση της λαθρανασκαφής, που περιορίστηκε έτσι μόνο στο δρόμο του τάφου.

Ο τάφος (Χ), που αριθμείται σε συνέχεια των ανασκαφέντων κατά το παρελθόν, είχε θάλαμο στρογγυλής κάτοψης με είσοδο στο ανατολικό τοίχωμά του και βραχύ δρό-

86. Για διακόσμηση με ομόκεντρους, εμπίεστους κύκλους σε λύχνους, βλ. *Agora* VII, 1961, σ. 180, αριθ. 2490, πίν. 40.

87. Με αμφικωνικότερη όμως γάστρα και στενότερη βάση από αυτές, βλ. *Agora* V, 1959, σ. 79, αριθ. L 45, πίν. 17 (ύστερος 4ος αι. μ.Χ.) και Μ 365 πίν. 33 (ύστερος 6ος αι. μ.Χ.).

88. Με εγχάρακτο *Α* στον πυθμένα, βλ. *Agora*, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 140, αριθ. 1349, πίν. 26 (β΄ μισό 4ου αι. μ.Χ.).

89. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 176-178.

90. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ., 205· 48 (1993): Χρονικά, σ. 209-210.

μο που οδηγούσε σε αυτόν. Η είσοδος έκλεινε με ξερολιθιά, το ανώτερο τμήμα της οποίας έλειπε.

Στο θάλαμο είχαν ταφεί περισσότεροι νεκροί πυκνά τοποθετημένοι έτσι, ώστε πολλών από αυτούς να μην διακρίνεται ο τρόπος ενταφιασμού. Πάντως, ο συνήθης τρόπος φαίνεται να ήταν της συνεσταλμένης στάσης με την κεφαλή αντίθετα της εισόδου. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στην περίοδο μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΥΕ ΙΙΙΒ2, όπως συνάγεται από τα κινητά ευρήματα, που συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό του τάφου μεταξύ των οστών και είναι τα εξής: α) ακέραιο θήλαστρο, β) ακέραιη προχοΐσκη, γ) ακέραιο κύπελλο, δ) ακέραιο τρίωτο αλάβαστρο (Πίν. 172 δ), ε) ακέραιος ψευδόστομος αμφορίσκος, στ) ελλιπές ειδώλιο τύπου Φ, ζ) ακέραιο ειδώλιο ίππου με ιππέα.

Αρκίτσα - Αρχαία Αλόπη

Θέση Μελιδόνι - Αγία Αικατερίνη

Τον Απρίλιο του 1995 η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ άρχισε ανασκαφική έρευνα στη θέση Μελιδόνι-Αγία Αικατερίνη της κτηματικής περιφέρειας τέως Κοινότητας Αρκίτσας (νυν Δήμου Δαφνουσίων) στο 155ο χλμ. της ΝΕΟ Αθηνών-Λαμίας, όπου στο πλαίσιο των εργασιών για την κατασκευή του νέου αυτοκινητοδρόμου ΠΑΘΕ αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα.

Η έρευνα κάλυψε έκταση, μήκ. 200 και πλ. 23 μ., και διενεργήθηκε με τομές, διαστ. 5×5 μ. Η θέση βρίσκεται κοντά στη γνωστή Βασιλική των Δαφνουσίων[91] και στους ανατολικούς-βορειοανατολικούς πρόποδες λόφου, στην κορυφή του οποίου σώζεται οχύρωση και ο οποίος ταυτίζεται με την αρχαία Αλόπη.

Η έρευνα ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1997 με χρηματοδότηση του ΥΠΕΧΩΔΕ (Σχέδ. 7· Πίν. 173 β). Ο ανασκαφείς χώρος χωρίζεται, τρόπον τινά, από ένα μικρό ρέμα, που βρίσκεται περίπου στο μέσον του, και στο σημείο αυτό δεν υπήρχαν αρχαία. Στα νοτιοανατολικά του ρέματος η ανασκαφή έφερε σε φως μερικούς αρχαίους τάφους, οι οποίοι διερευνήθηκαν, και σπαράγματα νεότερων (μεταβυζαντινών;) τοίχων και ενός δαπέδου. Ο κύριος όγκος των ευρημάτων προέρχεται από το βορειοδυτικό τμήμα του χώρου μετά το ρέμα, όπου σώζονται πυκνά οικοδομικά λείψανα, κλιμακούμενα χρονολογικά από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

Οι αλλεπάλληλες καταστροφές και η συχνή επανοικοδόμηση εκεί είχαν ως συνέπεια από κάθε οικοδομική φάση να διασώζονται αποσπασματικά τα οικοδομήματα και να μην είναι δυνατόν να έχουμε μία σαφή κάτοψή τους ώστε να μπορούμε να ταυτίσουμε τη χρήση τους. Τα χρονολογικά συμπεράσματα συνάγονται κυρίως από τη στρωματογραφία.

Το καλύτερο σωζόμενο οικοδόμημα, το οποίο βρέθηκε καθ' όλο το μήκος του χώρου, είναι το εξωτερικό τείχος της αρχαίας Αλόπης, το οποίο επίσης έχει υποστεί αρκετές επεμβάσεις. Παρά ταύτα παρακολουθείται σε μήκος 85 μ. περίπου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.[92].

Το τείχος ήταν οικοδομημένο από δύο παράλληλες σειρές ορθογώνιων λαξευτών λιθοπλίνθων, εναλλάξ δρομικά και μπατικά τοποθετημένων, και στο μεταξύ τους διάστημα υπήρχαν σε τακτές αποστάσεις εγκάρσιοι τοίχοι, όμοιας κατασκευής, τα δε δημιουργούμενα κενά γέμιζαν με χώμα και πέτρες. Είναι προφανές ότι οι εγκάρσιοι τοίχοι, που αποτελούν χαρακτηριστικό των οχυρώσεων της ελληνιστικής περιόδου[93], είχαν σκοπό την ενίσχυση της αντίστασης της οχύρωσης σε πολιορκητικές μηχανές. Το τείχος σώζεται σε ύψος 2-4 δόμων, ήτοι 0,90-1,70 μ., και σε πλάτος 2,50 μ. Στο νοτιοανατολικό άκρο του στρέφεται κατ' ορθή γωνία προς Δ. και έχει κατεύθυνση προς το λόφο, τον οποίο φαίνεται ότι περιέβαλλε. Σε απόσταση 50 μ. από το βορειοδυτικό άκρο του το τείχος σχηματίζει γωνία προς Α., συνεχίζει δε έκτοτε κατά την ίδια κατεύθυνση (ΝΑ.) μέχρι το νοτιοανατολικό άκρο του. Στο σημείο όπου εκτρέπεται προς Α. σώζεται μόνο μία σειρά (η εξωτερική) των ογκολίθων. Από τα λείψανα όμως των επαναχρησιμοποιημένων και μετατοπισμένων ογκολίθων στο χώρο αυτό συμπεραίνεται ότι σε εκείνο το σημείο πρέπει να υπήρχε ένας πύργος.

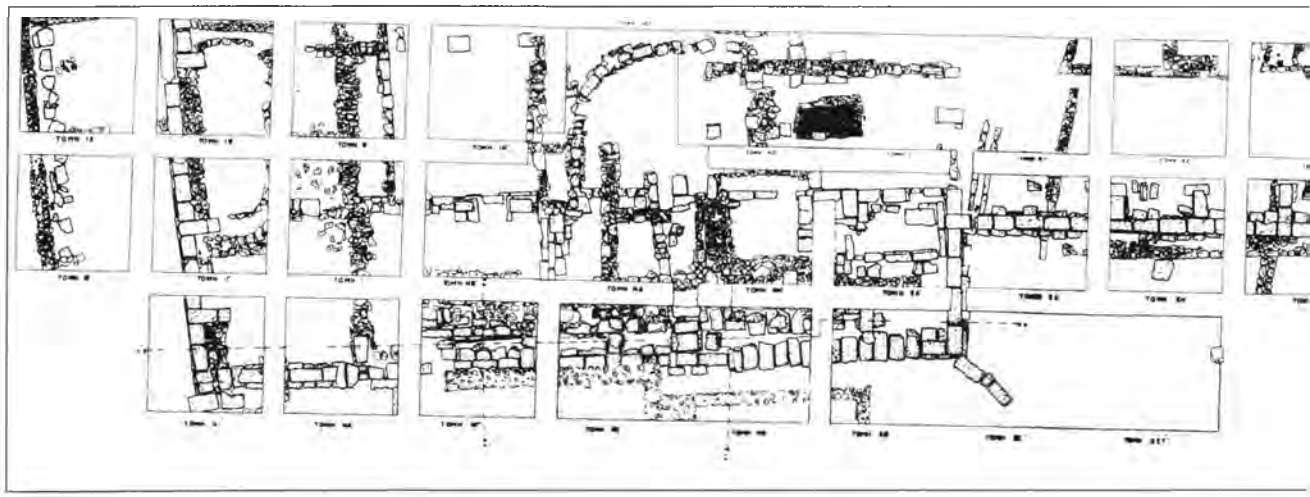
Σε απόσταση 7 μ. από το βορειοδυτικό άκρο του τείχους δημιουργείται πάλι από το ίδιο υλικό (λαξευτές λιθοπλίνθους) συμπαγής κατασκευή, διαστ. 6×3,50 μ., ενσωματωμένη στο τείχος, πέραν της οποίας αυτό συνεχίζεται. Αυτή η συμπαγής ορθογώνια κατασκευή, της οποίας ο μεγαλύτερος άξονας είναι ΒΔ.-ΝΑ., στο κέντρο της διατηρεί ίχνη από τη διέλευση τροχών, τα οποία μας επιτρέπουν την υποψία ότι στο σημείο αυτό υπήρχε κάποια πύλη.

Το τείχος εδράζεται σε αλουβιακές επιχώσεις και σε λείψανα προγενέστερων οικοδομημάτων. Τα οικοδομήματα αυτά, τα οποία πρέπει να χρονολογηθούν περί τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., είχαν τοίχους χτισμένους με αργολιθοδομή, από λίθους μικρούς ή μέτριους καλά αρμοσμένους, χωρίς συνδετικό υλικό. Λίγο μεταγενέστερος φαίνε-

91. Στράβ. IX, 425. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, βλ. J.M. Fossey, *The Ancient Topography of Opountian Lokris*, Amsterdam 1990, σ. 91-93.

92. Μπούγια, ό.π. (υποσημ. 35).

93. Winter, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 180 κ.ε., πίν. 175.



Σχέδ. 7. Αρκίτσα - Αρχαία Αλόπη. Θέση Μελιδόνι - Αγία Αικατερίνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ται να είναι ένας τοίχος, που παρουσιάζει επιμελημένη πολυγωνική τοιχοποιία με μετρίου και μικρού μεγέθους λίθους, καλά αρμοσμένους, χωρίς συνδετικό υλικό. Στην ίδια εποχή ανήκει τμήμα αγωγού απορροής, σωζ. μήκ. 4,60 μ., με κλίση από Δ. προς Α., που προχωρεί και κάτω από το τείχος, κατασκευασμένος από πήλινα κυρτά στελέχη.

Η αιτία και ο χρόνος καταστροφής των παλαιότερων οικοδομημάτων δεν είναι σαφής. Ο Θουκυδίδης (Β, 26) μαρτυρεί ότι στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου οι Αθηναίοι, με αρχηγό τους τον Κλεόπομπο του Κλεινία, νίκησαν στην Αλόπη τους Λοκρούς, που ήταν με το μέρος των Σπαρτιατών, και λεηλάτησαν και έκαψαν τις παραθαλάσσιες πόλεις τους. Εξάλλου, η περιοχή υπήρξε το θέατρο πολεμικών συγκρούσεων κατά τη διάρκεια του Γ΄ Ιερού πολέμου, και μάλιστα αναφέρεται στον Διόδωρο ότι ο Φάυλος, περί το 351 π.Χ., *τὰς μὲν ἄλλας πόλεις* (των Λοκρών) *ἐχηρώσατο πάσας*[94].

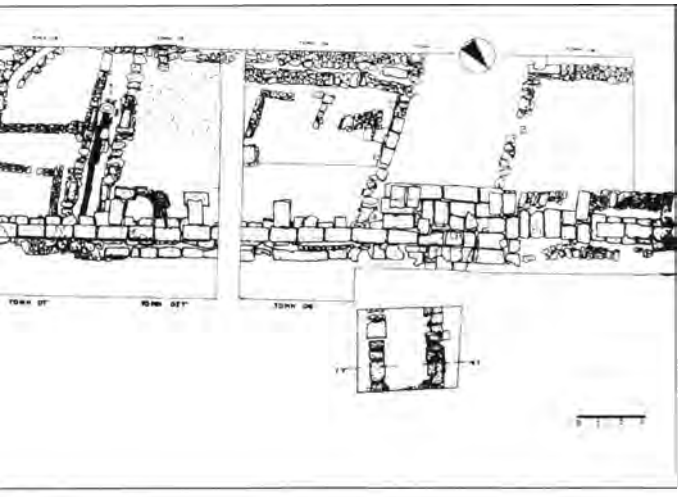
Το τείχος φαίνεται ότι οικοδομήθηκε στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., πιθανώς στο πλαίσιο προετοιμασίας αντιμετώπισης του Φιλίππου και των Θεσσαλών από τους συνασπισμένους νότιους Έλληνες. Η χρονική στιγμή και τα αίτια καταστροφής του δεν μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια, δεδομένου ότι δεν αναφέρεται τίποτα σχετικό στη βιβλιογραφία. Η επόμενη οικοδομική φάση όμως ανήκει στην προχωρημένη ρωμαιοκρατία (1ος αι. μ.Χ.). Σε αυτό το διάστημα η μόνη καταστροφή πόλεων της περιοχής της Ανατολικής Λοκρίδας που είναι γνωστή από τις αρχαίες πηγές είναι εκείνη του Σύλλα το 86 π.Χ.[95].

Τα λείψανα και αυτής της τελευταίας, λόγω του αποσπασματικού τους χαρακτήρα, δεν μας παρέχουν σαφή εικόνα της κάτοψης και της χρήσης των κτιρίων από τα οποία προέρχονται και τα οποία είχαν οικοδομηθεί με παντός είδους οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση, όπως τμήματα λιθοπλίνθων του τείχους, τμήματα επιγραφών, επιτύμβιων στηλών, αρχιτεκτονικών μελών κτλ. μαζί με κεραμίδια και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Τα περισσότερα από αυτά τα λείψανα ενσωματώνονται ή καταστρέφονται από οικοδομήματα της επόμενης οικοδομικής φάσης, που συμπίπτει με τους βυζαντινούς χρόνους (5ος-6ος αι. μ.Χ.), κατά τους οποίους, εκτός των επίσης ασαφούς κάτοψης και χρήσης οικοδομημάτων, στο χώρο έγιναν και ενταφιασμοί σε τάφους διαφόρων τύπων (κεραμοσκεπείς, λάκκους, κτιστούς κιβωτιόσχημους). Οι τοίχοι της βυζαντινής περιόδου είναι χτισμένοι με χυτή τοιχοποιία, στην οποία έχουν ενσωματωθεί υλικά πάσης φύσεως και κεραμίδια.

Εκτός των οικοδομημάτων η ανασκαφή απέδωσε πολύ μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων, όπως όστρακα, κεραμίδια, μεγάλους αποθηκευτικούς πίθους, χάλκινα νομίσματα, χάλκινα άγκιστρα, αγνύθες, πηνία, χάντρες, χάλκινη πόρπη, πήλινα ειδώλια. Τμήματα επιτύμβιων στηλών, επιγραφών, αρχιτεκτονικών μελών και τριβεία βρέθηκαν ενσωματωμένα στην τοιχοποιία των οικοδομημάτων των

94. *RE* XIII, λ. Lokris, στ. 1206-1207.

95. Πλούτ. *Σύλλας* 26.



νεότερων φάσεων και αποτοιχίστηκαν και μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Αταλάντης.

Μετά από γνωμοδότηση του ΚΑΣ και αφού απομακρύνθηκαν όλα τα κινητά ευρήματα, τα οποία φυλάσσονται και συντηρούνται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αταλάντης, τα κτιριακά λείψανα διατηρήθηκαν με κατάχωση. Η διατήρηση των αρχαίων ορατών και επισκέψιμων δεν ήταν εφικτή διότι η στάθμη τους βρίσκεται σε βάθος 2,50 μ. από τη στάθμη της ΝΕΟ και η μορφολογία του εδάφους στο σημείο αυτό είναι τέτοια ώστε να δημιουργείται μία αβαθής λεκάνη σε σχέση με όλη τη γύρω περιοχή. Η έκταση που καταλαμβάνουν τα αρχαία αυτά κατακλύζεται με την πρώτη βροχόπτωση από νερά, τα οποία στη συνέχεια λιμνάζουν, διότι δεν υπάρχει τρόπος απορροής τους ούτε απορροφώνται από το έδαφος, καθώς το σημείο έδρασης των αρχαίων συμπίπτει με τη στάθμη της θάλασσας.

Νεκροταφείο

Στο πλαίσιο κατασκευής του νέου αυτοκινητοδρόμου ΠΑΘΕ στο 155ο χλμ. από Αθήνα, στη νότια πλευρά του, κατά τις εκσκαφές βρέθηκαν αρχαίοι τάφοι, που ανήκαν στο νεκροταφείο της Αλόπης. Το νεκροταφείο βρέθηκε σε απόσταση 500 μ. βορειοανατολικά του τείχους.

Ερευνήθηκαν 27 τάφοι διαφόρων τύπων: Τρεις από αυτούς ήταν ταφικοί πίθοι τοποθετημένοι πλαγίως με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο, που έκλεινε με μια κεραμίδα, προς Δ. (Ι, ΙΙ, XIII), τέσσερις ήταν εγχυτρισμοί μικρών παιδιών σε οξυπύθμενους άβαφους αμφορείς τοποθετημένους πλαγίως με το στόμιο προς Δ. (III, VIII, XVII, XVIII), τρεις ήταν απλοί λάκκοι με προσανατολισμό Α.-Δ., που περιείχαν από ένα νεκρό (XI, XII, XXIV), και οι υπόλοιποι 17 (IV, V, VI, VII, IX, X, XIV, XV, XVI, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXV, XXVI, XXVII) ήταν κεραμοσκεπείς με προσανατολισμό Α.-Δ. Όλοι οι κεραμοσκεπείς είχαν στην περίμετρό τους αργούς λίθους. Οι νεκροί, εκτός από αυτούς που είχαν τοποθετηθεί σε πίθους και στους εγχυτρισμούς, είχαν ταφεί εκτάδην με την κεφαλή προς Δ. Εξαίρεση αποτελούν ο νεκρός του λάκκου XI που είχε ταφεί έντονα συνεσταλμένος με την κεφαλή προς Α. και ο νεκρός του κεραμοσκεπούς τάφου XXII, που τοποθετήθηκε εκτάδην με την κεφαλή προς Α. Οι δύο αυτές εξαιρέσεις δεν συνιστούν χρονολογική διαφοροποίηση των τάφων.

Όλοι οι τάφοι εκτός των πίθων είχαν δεχτεί από ένα νεκρό. Οι πίθοι όμως, των οποίων η α΄ χρήση ανάγεται στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους, επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά τους ελληνιστικούς, αφού παραμερίστηκαν τα οστά και τα κτερίσματα των νεκρών προς τον πυθμένα τους.

Από την πρόσκρουση των εκσκαφικών μηχανημάτων μερικοί τάφοι καταστράφηκαν και δεν απέδωσαν κινητά ευρήματα, στην πλειονότητά τους όμως διατηρούσαν τα κτερίσματά τους, τα οποία κατά τάφο είναι τα εξής:

Τάφος Ι. α) Δύο μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια, β) ακέραιος λύχνος με ίχνη καύσης, γ) ακέραιη άβαφη πρόχους (λοκρική)[96].

Τάφος ΙΙ. α) 16 σφαιρικοί κορινθιακοί αρύβαλλοι, β) δίωτος μελαμβαφής σκύφος, γ) έξι μελαμβαφείς ληκυθοειδείς πρόχοι εκ των οποίων η μία έχει τριφυλλόσχημο στόμιο, δ) μία ακέραιη λοκρική πρόχους, ε) ακέραιη σφαιρική μελαμβαφής πρόχους με εξηρημένη ζώνη στην κοιλιά, στ) τμήματα μη συγκολλώμενα σιδερένιων μαχαιριών, ζ) ζεύγος ελλιπών χάλκινων πορπών, θ) χάλκινος κρίκος, ι) τρεις ελλιπείς περόνες με σιδερένιο στέλεχος και χάλκινη κεφαλή άλλης, ια) 12 χάλκινα νομίσματα στο χέρι του τελευταίου νεκρού, ιβ) λεπτές χάνδρες περιδεραίου από φαγεντιανή.

Τάφος ΙΙΙ. α) Μελαμβαφές αλατοδοχείο, β) μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, γ) άβαφο ακέραιο θήλαστρο.

Τάφος ΙV. α) Μελαμβαφής ακέραιος λύχνος, β) μελαμβαφές κανθαρόσχημο κύπελλο, γ) μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο με απολεπισμένη επιδερμίδα, δ) ατρακτόσχημη δακρυδόχος από τεφρό πηλό με διακόσμηση λευκών και ιωδών γραμμών, ε) ασημένιο οξειδωμένο νόμισμα, στ) σιδερένιος οξειδωμένος δακτύλιος με ελλειψο-

96. Φ. Δακορώνια, Σύνολα κεραμικής από τάφους με νομίσματα από την Ανατολική Λοκρίδα, *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 44, πίν. 26 β.

ειδή σφενδόνη, ζ) πέντε λεπτοί χάλκινοι κρίκοι, η) δύο όστρεα. Έξω από τον τάφο στις επιχώσεις βρέθηκε μελαμβαφές αλατοδοχείο.

Τάφος V. α) Δύο πήλινα ειδώλια γυναικείων ιστάμενων μορφών, β) δέκα χάλκινα νομίσματα.

Τάφος VI. α) Μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο με διακόσμηση εξηρημένου ανθεμίου, β) μικρή ακέραιη λοκρική πρόχους, γ) 12 χάλκινα νομίσματα.

Τάφος VII. α) Ακέραιη άβαφη λοκρική πρόχους (Πίν. 173 α, δεξιά), β) μελαμβαφής λύχνος, γ) πέντε χάλκινα νομίσματα.

Τάφος VIII. α) Μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, β) μικρό μελαμβαφές δίωτο σκυφίδιο, γ) ακέραιος άβαφος λύχνος, δ) μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, ε) σώμα μελαμβαφούς πυξίδας, στ) μικρή άβαφη λοκρική πρόχους, ζ) ακέραιο πήλινο γυναικείο ειδώλιο με πίλο, η) 12 χάλκινα νομίσματα.

Τάφος IX. α) Μελαμβαφής κοτύλη, β) μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, γ) ακέραιος μελαμβαφής λύχνος, δ) ακέραιη άβαφη λοκρική πρόχους, ε) μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, στ) έξι χάλκινα νομίσματα, ζ) ένα όστρεο. Έξω από τον τάφο βρέθηκε άβαφη πρόχους με υπερυψωμένη λαβή.

Τάφος X. α) Ακέραιη μελαμβαφής κοτύλη, β) μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, γ) άβαφη λοκρική πρόχους, δ) μελαμβαφής λύχνος, ε) μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, στ) μελαμβαφές πινάκιο με διακόσμηση εμπίεστων ανθεμίων, ζ) 11 χάλκινα νομίσματα.

Τάφος XI. α) Ελλιπής μελαμβαφής κάνθαρος, β) χάλκινο νόμισμα.

Τάφος XII. α) Μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, β) ελλιπές μελαμβαφές κανθαρόσχημο κύπελλο, γ) ελλιπής μικρός ερυθροβαφής γαμικός λέβης, δ) επτά λεπτοί χάλκινοι κρίκοι, ε) χάλκινος δακτύλιος, στ) τέσσερα χάλκινα νομίσματα.

Τάφος XIII. α) Τέσσερις μελαμβαφείς κύλικες με χαμηλό πόδι εκ των οποίων οι τρεις έχουν graffito, β) ακέραιη αττική μελανόμορφη κύλικα με ψηλό πόδι και διακόσμηση με παράσταση από το διονυσιακό κύκλο, γ) κορινθιακό αλάβαστρο, δ) πέντε σφαιρικοί κορινθιακοί αρύβαλλοι, ε) μικρό φλασκί από τεφρό πηλό, στ) τέσσερις ληκυθοειδείς πρόχοι, ζ) μελαμβαφής πρόχους, η) μελαμβαφής πρόχους με εξηρημένη μετόπη στον ώμο και επιγραφή με μελανό χρώμα *ΑΝΤΙΑ*, θ) ακέραιος μελαμβαφής σκύφος, η) ακέραιος μελανόμορφος σκύφος με παράσταση δύο πολεμιστών, θ) ακέραιος κυλικόσχημος σκύφος με graffito, ι) τέσσερα μελαμβαφή κύπελλα εκ των οποίων τα τρία με graffito, ια) αρυβαλλοειδής λήκυθος με γεωμετρική διακόσμηση, ιβ) αριθμός τμημάτων σιδερένιων οξειδωμένων λεπίδων μαχαιριών και ξιφών, ιγ) χάλκινοι δακτύλιοι - κρίκοι, ιδ) δύο κεφαλές χάλκινων περονών, ιε) τμήμα μολύβδινου αντικειμένου (τρίαινα;), ιστ) μικρά αδιάγνωστα θραύσματα σιδηρών αντικειμένων.

Τάφος XIV. α) Δύο χάλκινα νομίσματα, β) τμήματα γυάλινου αγγείου, γ) χάλκινη ωτογλυφίδα.

Τάφος XVII. α) Ένα άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο, β) μικκύλος μελαμβαφής κυλικόσχημος σκύφος, γ) μελαμβαφής ατρακτόσχημη δακρυδόχος, δ) χάλκινος μικρός κρίκος, ε) δέκα χάλκινα νομίσματα.

Τάφος XVIII. α) Μελαμβαφές πυξίδιο με πώμα, β) ένα όστρεο.

Τάφος XX. α) Ακέραιη άβαφη λοκρική πρόχους, β) δύο χάλκινα νομίσματα.

Τάφος XXI. α) Μελαμβαφές πινάκιο με εμπίεστη διακόσμηση ανθεμίων, β) μελαμβαφές αλατοδοχείο, γ) άβαφη μικρή λοκρική πρόχους, δ) ελλιπής μελαμβαφής σκύφος. Όλα τα ανωτέρω βρέθηκαν τοποθετημένα εξωτερικά του τάφου πάνω στις κεραμίδες. Εντός του τάφου: α) Έξι χάλκινα νομίσματα, β) μελαμβαφής λήκυθος με τριφυλλόσχημο στόμιο.

Τάφος XXII. α) Τέσσερα χάλκινα νομίσματα, β) μελαμβαφής κοτύλη, γ) μελαμβαφές ομφαλωτό πινάκιο, δ) αρυβαλλοειδές ληκύθιο με διακόσμηση εξηρημένου ανθεμίου.

Τάφος XXIV. α) Μελαμβαφές πινάκιο, β) μόνωτο μελαμβαφές κανθαρόσχημο κύπελλο, γ) ελλιπές μελαμβαφές αλατοδοχείο, δ) χάλκινο νόμισμα.

Τάφος XXVI. α) Μελαμβαφής σκύφος, β) ελλιπής μελαμβαφής κοτύλη, γ) μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο, δ) άβαφη μικρή λοκρική πρόχους, ε) σιδερένιο οξειδωμένο δαχτυλίδι με στρογγυλή σφενδόνη, στ) τέσσερις μικροί χάλκινοι κρίκοι, ζ) τρεις κεφαλές σιδερένιων καρφιών.

Τάφος XXVII. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκε άβαφη λοκρική πρόχους (Πίν. 173 α, αριστερά). Το νεκρό συνόδευαν εννέα χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν γύρω από την κεφαλή του.

Μετά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους το νεκροταφείο εγκαταλείπεται μέχρι τη βυζαντινή περίοδο, κατά την οποία σε μικρή απόσταση δυτικά του δυτικότερου τάφου οικοδομείται κτίριο, του οποίου οι τοίχοι ήταν από αργούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και τμήματα διαφόρων λίθινων σε β' χρήση (μυλόπετρες, αρχιτεκτονικά μέλη, λιθοπλίνθους), όλα συνδεόμενα με λάσπη.

Διακρίθηκαν τέσσερις χώροι, η αναγκαστικά περιορισμένη έκταση όμως του ανασκαφέντος χώρου και η χρονική πίεση δεν επέτρεψαν την επέκταση της ανασκαφής, ώστε να διαπιστωθεί πώς αυτοί έκλειναν και ποια ήταν η κάτοψη του κτιρίου.

Όλοι οι χώροι ήταν στεγασμένοι, όπως έδειξαν τα εκτεταμένα στρώματα καταστροφής που βρέθηκαν εκεί και συνίσταντο από κεραμίδες λακωνικού τύπου και λίθους από την ανωδομή των τοίχων.

Το κτίριο βρίσκεται κοντά στην παλαιοχριστιανική βασιλική των Δαφνουσίων[97] και πιθανώς ανήκει στην ίδια εποχή και εξυπηρετούσε τις ανάγκες του ιερού.

Στο χώρο του κτιρίου βρέθηκαν όστρακα κυρίως άβαφων χρηστικών σκευών, σιδερένια καρφιά, θραύσματα γυάλινων αγγείων και χάλκινα νομίσματα, μεταξύ των οποίων διακρίνεται τεσσαρακοντανούμμιο εποχής Ιουστινιανού του νομισματοκοπείου Νικομήδειας[98].

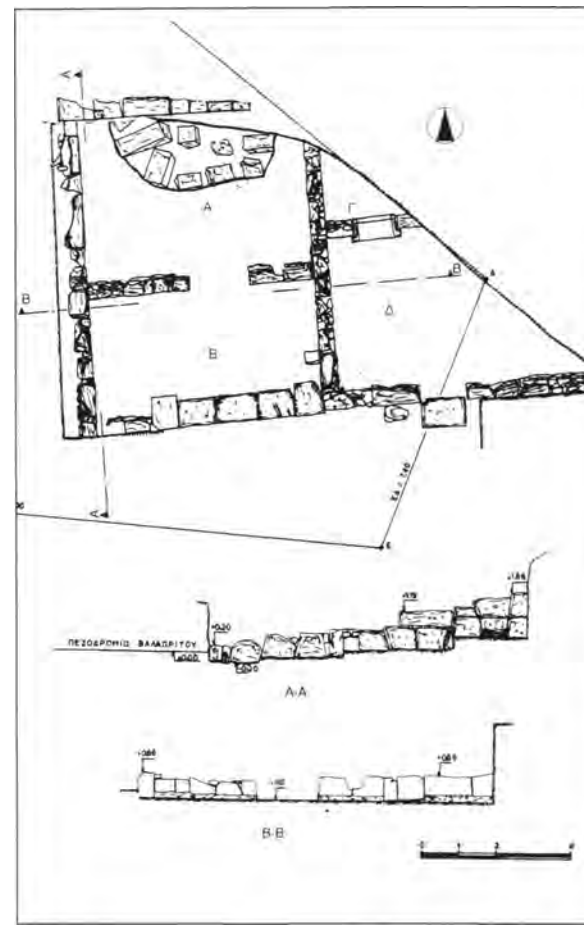
Το κτίριο δεν βρέθηκε σε μεγάλο βάθος και οι επιχώσεις ήταν αρκετά διαταραγμένες. Τα συγκεντρωθέντα όστρακα κλιμακώνονται χρονολογικά από τους μεταχριστιανικούς ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι τους βυζαντινούς (6ος-7ος αι. μ.Χ.).

Στυλίδα

Συμβολή των οδών Βαλαωρίτου και Πλάτωνος (οικόπεδο Ν. Καρκάνη)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατά την εκσκαφή για την κατασκευή των θεμελίων βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα και οι εργασίες διακόπηκαν για τη διενέργεια σωστικής ανασκαφής.

Η ανασκαφή, η οποία κάλυψε όλο τον προς οικοδόμηση χώρο, έφερε στο φως τμήμα οικίας του 4ου αι. π.Χ., της οποίας διακρίνονται τέσσερις χώροι· (Σχέδ. 8, Α, Β. Γ, Δ· Πίν. 173 γ). Οι τέσσερις αυτοί χώροι, που ανά δύο είναι παρατεταγμένοι από Α. προς Β. με κοινό διαχωριστικό τοίχο, έχουν είσοδο προς Ν. και αποτελούν το βόρειο τμήμα οικίας του 4ου αι. π.Χ., ο τύπος της οποίας είναι συνήθης στη Στυλίδα[99]. Ο προς Ν. ελεύθερος χώρος ήταν η κεντρική αυλή της οικίας, προς την οποία είναι προσανατολισμένα τα δωμάτια, συνήθως προσανατολισμός των σπιτιών κατά την αρχαιότητα[100]. Από την αυλή η πρόσβαση προς τους χώρους της οικίας γινόταν στο μεν χώρο Δ από είσοδο, πλ. 1,20 μ., της οποίας διατηρείται κατά χώραν το κατώφλι, που διατηρεί και τις εντορμίες για τη στερέωση και κίνηση της θύρας, και από το δωμάτιο Δ με άνοιγμα,



Σχέδ. 8. Στυλίδα. Κάτοψη τμήματος της οικίας και τομές Α-Α, Β-Β.

το οποίο είχε διαμορφωθεί δυτικότερα του άξονα της εισόδου της αυλής στον τοίχο που το χωρίζει από το προς Β. αυτού δωμάτιο Γ. Και εδώ διατηρείται το κατώφλι με εντορμίες για τη θύρα του δωματίου.

Στη νότια πλευρά του χώρου Β υπήρχε πρόπυλο με κιονοστοιχία, της οποίας διατηρείται το κατώτερο τμήμα του στυλοβάτη. Ο χώρος αυτός μπορεί να ταυτιστεί με προστάδα[101].

Στο κέντρο περίπου του τοίχου που διαχωρίζει την προστάδα με το προς Β. δωμάτιο Α υπάρχει άνοιγμα προφανώς για τη θύρα εισόδου, της οποίας το κατώφλι δεν βρέθηκε. Το δωμάτιο Α από τη θέση του πίσω από την προ-

97. J. Koder - F. Hild - P. Soustal, *Hellas und Thessalia: Tabula imperii byzantini*, I., Wien 1976, σ. 142.

98. *DOC* I, σ. 114, αριθ. 121, 2. *Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, ό.π. (υποσημ. 59), σ. 74, αριθ. 51, πίν. 3,51.

99. *AA* 1991, σ. 75 κ.ε.

100. Ξενοφ. *Απομνημονεύματα* III, VIII, 8. Αριστ. *Οικονομικός* I,VI, 7. D.M. Robinson - J.W. Graham, *Excavations at Olynthus* VIII, Baltimore 1938, σ. 144-146. R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1974², σ. 227 κ.ε. W. Hoepfner - E.L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Wohnen in der klassischen Polis* I, München 1986, σ. 264 κ.ε.

101. T. Wiegand - H. Schrader, *Priene*, 1904, σ. 287, 290. *Hesperia* XIII (1944), σ. 124.

στάδα, με την οποία έχει το ίδιο πλάτος, και από τα κινητά ευρήματα που περισυνελέγησαν από τις επιχώσεις του μπορεί να ταυτιστεί με τον κύριο χώρο ενδιαιτήσεως και φαγητού της οικίας, πιθανώς ανδρώνα. Τα κινητά ευρήματα είναι κατά βάση όστρακα και προέρχονται από μελαμβαφή αγγεία καλής ποιότητας (κανθάρους, κύπελλα, πινάκια, φιαλίδια) και αγγεία οικιακής χρήσεως (αμφορείς, πρόχους). Στις επιχώσεις της προστάδας τα κινητά ευρήματα επίσης ήταν κυρίως όστρακα αγγείων, όπως αυτά του δωματίου Α, αλλά και μαγειρικών σκευών (χύτρες με ίχνη από τη χρήση τους). Στο δάπεδο της προστάδας βρέθηκε κυκλική κοιλότητα γεμάτη υπολείμματα καύσης και όστρακα χύτρας, ίσως κατάλοιπα εστίας για την παρασκευή φαγητού[102].

Τα προς Α. δωμάτια Δ και Γ σύμφωνα με τη θέση τους και άλλα γνωστά παραδείγματα και από την ίδια τη Στυλίδα, μπορεί να ταυτιστούν με το θάλαμο και αμφιθάλαμο κατά τη σχετική πραγματεία του Βιτρουβίου[103].

Στο βορειότερο από τα δύο αυτά δωμάτια (Γ) τα κινητά ευρήματα δεν διαφοροποιούνται από τα δύο προηγούμενα. Στο νοτιότερο όμως δωμάτιο (Δ) εκτός οστράκων του ίδιου χαρακτήρα βρέθηκε ικανός αριθμός σφονδυλιών και υφαντικών βαρών (αγνύθων), καθώς και μερικά θραύσματα ειδωλίων, μεταξύ των οποίων διακρίνονται μορφή της κωμωδίας, υποζύγιο φορτωμένο και γυναικεία ντυμένη μορφή. Έτσι από τα κινητά ευρήματα συνάγεται ότι αυτός ο χώρος ήταν προορισμένος για γυναικείες δραστηριότητες (αργαλειός), το δε δωμάτιο Γ ήταν το ενδιαίτημα της οικογένειας, κάτι σαν τραπεζαρία, στο οποίο συγκεντρώνονταν όλα τα μέλη της ανεξαρτήτως φύλου[104].

Στο δωμάτιο Δ, εκτός των άλλων κινητών ευρημάτων βρέθηκε μάζα σκωρίας από μεταλλευτικό κλίβανο, μεταξύ δε των αγγείων διακρίνονται μερικά ημιτελή ως προς τη διακόσμηση και το γάνωμα, στοιχεία και τα δύο ότι κάπου στο χώρο του σπιτιού (αυλή;) ασκούνταν βιοτεχνική δραστηριότητα οικιακού χαρακτήρα.

Αν και δεν βρέθηκαν εκτεταμένα στρώματα καταστροφής, λόγω προφανώς της θέσης του οικοπέδου (κατωφέρεια στην πλαγιά της ακρόπολης της αρχαίας πόλης) συνεπεία της οποίας δεν είχαν διατηρηθεί ικανές επιχώσεις, εν τούτοις από κατά τόπους διατηρούμενα βεβαιώθηκε ότι το σπίτι ήταν ισόγειο και στεγαζόταν από λακωνικού τύπου κεράμωση. Δάπεδα δεν διαπιστώθηκαν και συμπεραίνεται ότι αυτά ήταν από πατημένο χώμα[105].

Η ανωδομή των τοίχων δεν βρέθηκε, εικάζεται όμως ότι ήταν λιθόκτιστοι, όπως και το κατώτερο τμήμα της θεμελίωσης, από καλής αρμογής μέτριους και μεγάλους λίθους και βύσματα από μικρότερες πέτρες και συνδετικό υλικό λάσπη, το σπίτι δε είχε θεμελιωθεί κατευθείαν στο φυσικό βράχο, του οποίου ακολουθεί την κλίση.

Η περιγραφείσα οικία χτίστηκε περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., όπως συμπεραίνεται από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής και την τοιχοδομία της, και ήταν σε χρήση τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Σύμφωνα με γνωμοδότηση του ΤΣΜΣΕ, τα αρχαία διατηρήθηκαν με κατάχωση και στο οικόπεδο ανεγέρθηκε η νέα οικοδομή μετά από τροποποίηση της μελέτης θεμελίωσης.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Οδός Πετρίδου 23 (οικία Ι. Σερετάκη)

Η διάνοιξη τομών για ενίσχυση πεδίλων σε υπάρχουσα οικία αποκάλυψε σπαράγματα δύο παράλληλων αρχαίων τοίχων. Τα θραύσματα κεραμίδων και δύο λαβές αμφορέων μαρτυρούν ότι πρόκειται για λείψανα του υστεροκλασικού οικισμού, τμήματα του οποίου συχνά έρχονται στο φως κατά τις σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Στυλίδας[106].

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΜΠΟΥΓΙΑ

Προσκυνάς

Λόφος Χιλιαδί

Κατά την εκσκαφή για την κατασκευή νέου δικτύου του ΟΤΕ στους βορειοδυτικούς πρόποδες του υψώματος Χιλιαδί ή Χιλιαδού, το οποίο κατά μία άποψη ταυτίζεται με την αρχαία Κόρσεια[107], αποκαλύφθηκε συστάδα έξι τάφων των κλασικών χρόνων.

Τέσσερις τάφοι (XI, XIII, XV, XVII)[108] ήταν πώρινες σαρκοφάγοι (Πίν. 174 α), ένας (XII) ήταν πήλινη λάρνακα και ένας (XIX) ταφικός πίθος (Πίν. 174 β). Και οι έξι

102. Wiegand - Schrader, ό.π., σ. 282, 285, 291. *Hesperia*, ό.π., σ. 124, υποσημ. 24.

103. Vitr. VI, 7, 2. *Hesperia*, ό.π., σ. 129. Wiegand - Schrader, σ. 289. *AA* 1991, σ. 82.

104. Robinson - Graham, ό.π. (υποσημ. 100), σ. 171.

105. *AA* 1991, σ. 84

106. Ό.π., σ. 75-88.

107. *AJA* XX (1916), σ. 32-61, 154-172, 346-349. *RE* XI, 2, 1438-1439.

108. Επειδή η έρευνα των τάφων διενεργήθηκε παράλληλα με άλλη σε

τάφοι ήταν τοποθετημένοι μέσα σε αντίστοιχα ορύγματα με προσανατολισμό Α.-Δ., ο πίθος είχε το στόμιο προς Δ.

Από τη διέλευση του εκσκαπτικού μηχανήματος οι τάφοι υπέστησαν σοβαρές ζημιές και σε μερικούς διαταράχτηκαν οι επιχώσεις. Παρά ταύτα, από τα διασωθέντα στοιχεία βεβαιώθηκε ότι: α) οι πώρινες σαρκοφάγοι καλύπτονταν από πώρινες λαξευτές πλάκες, β) όλοι οι νεκροί ανεξαρτήτως μορφής ή μεγέθους τάφου είχαν ταφεί συνεσταλμένοι με την κεφαλή προς Δ., γ) όλοι ήταν κτερισμένοι κυρίως με ικανό αριθμό αγγείων και κατ' εξαίρεση με άλλου είδους αντικείμενα, όπως δύο πήλινα σφονδύλια (τάφος XIX), σιδερένιο μαχαίρι (τάφοι XVII, XIII) και πιθανώς χάλκινο σκεύος, του οποίου διατηρήθηκε μόνον η λαβή (XI).

Τα περισσότερα αγγεία περισυνελέγησαν σε όστρακα και είναι κατά τάφο τα εξής:

Τάφος XI. α) Επτά κύλικες με διακόσμηση μελανών ανθεμίων, β) μελανόμορφος κυλικόσχημος σκύφος με παράσταση δύο σχηματοποιημένων μορφών, γ) δύο λήκυθοι με μελανή διακόσμηση πλοχμού κισσού, δ) τέσσερα πινάκια με ίχνη χρωματιστής διακόσμησης, ε) κορινθιακή κοτυλίσκη, στ) μόνωτο κανθαρόσχημο κύπελλο, ζ) δύο μελαμβαφείς κυλικόσχημοι σκύφοι.

Τάφος XII. α) Ελλιπής μελαμβαφής σκύφος, β) ελλιπής κύλικα με διακόσμηση μελανών ανθεμίων, γ) ελλιπής κυλικόσχημος σκύφος.

Τάφος XIII. α) Τρεις ελλιπείς μελαμβαφείς κάνθαροι, β) τέσσερα ελλιπή μελαμβαφή καρχήσια, γ) δύο ελλιπείς μελαμβαφείς σκύφοι, δ) δύο ελλιπείς μελαμβαφείς κανθαρόσχημοι σκύφοι.

Τάφος XV. α) 13 κύλικες με διακόσμηση μελανών ανθεμίων, β) επτά μελαμβαφείς σκύφοι, γ) τέσσερις μελαμβαφείς κυλικόσχημοι σκύφοι, δ) κορινθιακή κοτυλίσκη, ε) μελαμβαφές κάνιστρο.

Τάφος XVII. α) Τέσσερις ελλιπείς μελαμβαφείς κάνθαροι, β) μελαμβαφές καρχήσιο με διακόσμηση πλοχμού κισσού με επίθετο αραιωμένο πηλό, γ) πέντε ελλιπή μελαμβαφή καρχήσια, δ) δύο ακέραιοι και τρεις ελλιπείς μελαμβαφείς κυλικόσχημοι σκύφοι, ε) ελλιπής κύλικα με διακόσμηση ορθών ανθεμίων, στ) ελλιπές μελαμβαφές κύπελλο, ζ) μελαμβαφής πρόχους με υψηλή λαβή.

Τάφος XIX. α) Τέσσερις μελαμβαφείς και ένας ερυθροβαφής ελλιπείς σκύφοι, β) ακέραιος σκύφος μελαμβαφής με εξηρημένη ζώνη στο χείλος εξωτερικά που διακοσμείται με μελανά δελφίνια, γ) τρεις ελλιπείς μελαμβαφείς κυλικόσχημοι σκύφοι, δ) ακέραιη μελαμβαφής κύλικα.

Νέο Μοναστήρι

Οικόπεδο Χ. Παπαμιχαήλ

Κατά την εκσκαφή βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,50 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του εδάφους κιβωτιόσχημος τάφος και σπάραγμα τοίχου της μέσης εποχής του Χαλκού (ΜΕ).

Το οικόπεδο βρίσκεται στους δυτικούς-νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου Ταψί, όπου λείψανα κατοίκησης και οχύρωσης μαρτυρούν ότι ο λόφος ήταν η ακρόπολη των προϊστορικών και κλασικών χρόνων της αρχαίας Πρόερνας, που τοποθετείται εδώ[109].

Ο τάφος, διαστ. 0,93×0,52 μ., είχε πλευρές από αδρά κομμένες πλάκες και από όμοιες πλάκες συνίστατο η κάλυψή του. Είχε δεχθεί ένα νεκρό έντονα συνεσταλμένο με την κεφαλή προς Δ. χωρίς κτερίσματα. Οι επιχώσεις όμως, εντός των οποίων βρέθηκε ο τάφος, απέδωσαν εγχώρια κεραμική χαρακτηριστική της μεσοελλαδικής περιόδου.

Σπάραγμα τοίχου από αργολιθοδομή και στρώμα λίθων γύρω από τον τάφο (στρώμα καταστροφής), που βρέθηκε στο επίπεδο έδρασης του τάφου, μάς επιτρέπουν την υπόθεση ότι συνηθιζόταν και εδώ ο ενταφιασμός εντός δομημένου περιβάλλοντος[110].

Οικόπεδο Α. Βουλτσίδη

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του προϊστορικού γήλοφου Ταψί[111], με αφορμή την ανέγερση νέας οικοδομής ερευνήθηκε με τομές όλος ο προς οικοδόμηση χώρος.

άλλο σημείο του λόφου, όπου αποκαλύφθηκαν επίσης τάφοι στο πλαίσιο των έργων κατασκευής του αυτοκινητοδρόμου, η αρίθμηση βαίνει συνεχώς εφόσον πρόκειται για το ίδιο εκτεταμένο νεκροταφείο, η έρευνα του οποίου ολοκληρώθηκε το 1998 με δαπάνη του ΥΠΕΧΩΔΕ.

109. Χρ. Τσούντας, *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908, σ. 17. A. Wace - M. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, σ. 11, 104. *ΠΑΕ* 1910, σ. 198. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 249. F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Amsterdam 1967², σ. 157. F. Dakoronia, Spercheios Valley and the Adjacent Area in Late Bronze Age and Early Iron Age, *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα 1994, σ. 233.

110. E.T. Blackburn, *Middle Helladic Graves and Burial Customs with Special Reference to Lerna in the Argolid*, Ann Arbor 1970, σ. 284. *OpAth* XL (1990), σ. 40. L. Dor - J. Jannoray - H. et M. van Effenterre, *Kirrha, étude de préhistoire phocidienne*, Paris 1960, σ. 51-53.

111. Ό.π. (υποσημ. 109).

Η ανασκαφική διερεύνηση προχώρησε μέχρι βάθος 3,50 μ. από τη σύγχρονη στάθμη του οικοπέδου χωρίς να βρεθεί το παρθένο στέρεο έδαφος.

Διαπιστώθηκαν από βάθος 0,50 μ. διαδοχικές φάσεις χρήσης του χώρου, που καλύπτουν χρονικό διάστημα από την ελληνιστική μέχρι τη μέση εποχή του Χαλκού (μεσοελλαδική).

Οικοδομικά λείψανα συνιστώμενα από σπαράγματα τοίχων από αργολιθοδομή και στρώμα καταστροφής από λακωνικού τύπου κεραμίδες σε βάθος 1,90 μ. αποτελούν τα μόνα στοιχεία για την κλασική φάση κατοίκησης. Επίσης σπαράγματα τοίχων από αργολιθοδομή και δάπεδο από μικρές πέτρες αντιπροσωπεύουν τη μεσοελλαδική περίοδο και βρέθηκαν σε βάθος 3,20-4 μ. Οι ενδιάμεσες εποχές αντιπροσωπεύονται κυρίως από χαρακτηριστική κεραμική[112].

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, εκτός του συνήθους αριθμού οστράκων, είναι πήλινα πηνία, πήλινες αγνύθες, τμήματα ειδωλίων, σιδερένια καρφιά, λίθινα εργαλεία και τριπτήρες, τμήμα χάλκινης τριχολαβίδας, σφονδύλια, φολίδες πυριτόλιθου, λίθινη αιχμή βέλους, τμήμα χάλκινης πόρπης, χάλκινοι δακτύλιοι, τμήμα χάλκινης περόνης, χάλκινο διαβρωμένο νόμισμα κτλ.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ικανοποιητικός ήταν και για το 1997 ο εμπλουτισμός των αρχαιολογικών συλλογών της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ με νέες παραδόσεις αρχαίων από ιδιώτες, παρά την πάγια καθυστέρηση χορήγησης των αμοιβών που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια.

Για τις περισσότερες των περιπτώσεων υποβλήθηκαν αιτήσεις για τη χορήγηση των νόμιμων αμοιβών, οι οποίες και διαβιβάστηκαν με ανάλογη εισήγηση-πρόταση της Εφορείας προς το ΤΣΜΣΕ.

1. Ο Γ. Μυρισιώτης, κάτοικος Σταυρού Λαμίας περισυνέλεξε από τη θέση Κάστρο της τέως κοινότητας Παλαιοκάστρου (Καποδιστριακός Δήμος Αγίου Γεωργίου Φθιώτιδας), σε επιφανειακές επιχώσεις, όστρακα διαφόρων εποχών και αγγείων, κυρίως ελληνιστικών χρόνων, πήλινες αγνύθες αρτόσχημες και πυραμιδοειδείς, τμήμα χάλκινου αγγείου, δύο σιδερένια μαχαίρια, τμήμα πλαγγόνας και άλλα αδιάγνωστα θραύσματα.

2. Ο Γ. Μπούρδας, κάτοικος Μελιταίας, βρήκε σε αγρό στη θέση Ξηροκαμάρα της κτηματικής περιφέρειας τέως κοινότητας Μελιταίας (Καποδιστριακός Δήμος Δομοκού) και παρέδωσε τμήμα αναθηματικής (;) στήλης με ανάγλυφη παράσταση.

Η στήλη είναι από λευκό μάρμαρο, σώζει σε χαμηλό ανάγλυφο τον κορμό ανδρικής μορφής, που φορεί κοντό χιτώνα ζωσμένο στη μέση, και στρέφεται κατά το 1/3 προς τα δεξιά, προβάλλοντας ελαφρώς το αριστερό πόδι και με σταθερό το δεξί. Διαστ.: μέγ. σωζ. ύψ. 0,16, μέγ. σωζ. πλ. 0,17, πάχ. 0,04-0,045 μ. Η απόδοση και τα χαρακτηριστικά της μορφής χρονολογούν τη στήλη στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.

3. Τμήμα επιτύμβιας (;) στήλης περισυνέλεξε από λιθοσωρό επίσης από τη θέση Ξηροκαμάρα Μελιταίας και παρέδωσε ο Π. Καλούσης, κάτοικος Μελιταίας. Η στήλη από ασβεστόλιθο με ανάγλυφο ρόδακα έχει διαστάσεις: σωζ. ύψ. 0,565, μέγ. σωζ. πλ. 0,31, πάχ. 0,11 μ. Η απόδοση του ρόδακα χρονολογεί τη στήλη στους ύστερους ελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους (2ος-1ος αι. π.Χ.)[113].

4. Ο Ν. Καραμήτρος, κάτοικος Στυλίδας, κατά τη διαμόρφωση του κήπου του βρήκε και παρέδωσε λίθινο ιγδίο. Πρόκειται για ιγδίο κωλουροκωνικού σχήματος, με επίπεδη, ελαφρώς κυρτή βάση και τέσσερις λαβές. Θραύσεις εμφανίζονται σε τμήμα της ανώτερης επιφάνειας και στον πυθμένα. Διαστ.: ύψ. 0,22, διάμ. χείλους 0,275, διάμ. βάσης 0,18, πάχ. χείλους 0,05 μ. Ύψ. σφηνοειδών λαβών 0,16 μ. Ο τύπος συναντάται ιδιαίτερα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους[114] και συμπληρώνει την τυπολογία μιας ομάδας ιγδίων διαφορετικής μορφής που βρέθηκαν σε άλλα οικόπεδα της Στυλίδας, αλλά και σε άλλες θέσεις της Βόρειας Φθιώτιδας.

5. Ο Κ. Ανθουλής, κάτοικος Λαμίας, εντόπισε και υπέδειξε λίθινη σαρκοφάγο στην περιοχή του Δήμου Μώλου, όπου κοντά σε ύψωμα διατηρούνται λείψανα αρχαίας πόλης που ταυτίζεται με τη Σκάρφεια[115].

Η σαρκοφάγος σώζεται ακέραια (χωρίς κάλυμμα), με πολλές όμως φθορές στην επιφάνειά της. Εξωτερικά διακοσμείται με ανάγλυφη σύνθεση: στο κέντρο των μακρών

112. Η ανασκαφή έγινε υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας με τη συνεχή παρουσία της αρχαιολόγου Ελ. Φρούσσου, στην οποία παραχωρήθηκε το υλικό για μελέτη. Σχετικά με την κεραμική, βλ. Ε. Φρούσσου, Το τέλος της μέσης και η πρώιμη ύστερη εποχή του Χαλκού στο Ν. Μοναστήρι Φθιώτιδας: Η κεραμική μαρτυρία από το οικόπεδο Κ. Βουλτσίδη, *Γ΄ Συνέδριο Αλμυριωτικών Σπουδών, Αλμυρός, 13-15/10/2000* (πρακτικά υπό εκτύπωση).

113. R.M. Fraser - T. Rönne, *Boeotian and West Greek Tombstones*, Lund 1957, σ. 49, πρβλ. πίν. 17,4.

114. *Délos* XVIII, 1938, σ. 105.

115. A. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, IV, Frankfurt am Main, σ. 705. F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart 1924, Amsterdam 1967², σ. 218. *RE* XIII, 1, λ. Skarfeia [A. Oldfather].

πλευρών φέρει ανά μία τετράγωνη δέλτο με σφηνοειδείς απολήξεις στις δύο πλευρές. Στην άνω γωνία των απολήξεων καταλήγουν τα άκρα κυματοειδών ταινιών που περιβάλλουν κύκλους. Στο άλλο άκρο των ταινιών, που καταλήγει στις γωνίες της σαρκοφάγου, διαμορφώνεται σχηματοποιημένη κεφαλή ζώου. Διαστ.: συνολ. ύψ. 0,85, μήκ. 2,18-2,22, πλ. 0,85-0,90, βάθ. 0,535 μ.

Η μορφή της σαρκοφάγου και το είδος της διακόσμησής της τη χρονολογούν στους ρωμαϊκούς χρόνους (2ος-3ος αι. μ.Χ.) και την εντάσσουν σε έναν τύπο με τοπικά και περιφερειακά χαρακτηριστικά[116]. Αποτελεί μία από τις λίγες σαρκοφάγους (τέσσερις συνολικά) της Αρχαιολογικής Συλλογής Λαμίας και τη δεύτερη ρωμαϊκών χρόνων από την περιοχή αρμοδιότητας της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ. Η εύρεση της σαρκοφάγου επιβεβαιώνει για πρώτη φορά τις μαρτυρίες για την ύπαρξη του νεκροταφείου της πόλης με ανάλογα ταφικά μνημεία στη θέση αυτή[117].

6. Ο Κ. Λιάλιος, κάτοικος Φιλιαδώνας, περισυνέλεξε σε επιφανειακές επιχώσεις μετά από άροση στη θέση Σκούτι-Πουρναράκια της κτηματικής περιφέρειας τέως κοινότητας Φιλιαδώνας (Καποδιστριακός Δήμος Δομοκού) και παρέδωσε όλμο θύρας από ασβεστόλιθο και μεγάλο αριθμό οστράκων, τρία πήλινα πηνία, οκτώ πήλινα βλήματα, 42 λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, δύο πήλινα σφονδύλια, 25 λίθινα εργαλεία (πελέκεις, ακόνες, τριπτήρες κ.ά.), 13 πήλινα ειδώλια, ακέραια ή τμηματικά σωζόμενα, μεταξύ των οποίων διακρίνονται κουροτρόφοι και ανθρώπινες κεφαλές, πήλινο περίαπτο και δύο θραύσματα από πήλινα ομοιώματα οικίσκων. Εκτός του όλμου, όλα τα υπόλοιπα παραδοθέντα αρχαία χρονολογικά ανάγονται στην πρώιμη και μέση νεολιθική εποχή σύμφωνα με γνωστά παράλληλα από τη Θεσσαλία, στον πολιτιστικό κύκλο της οποίας ανήκει και η περιοχή.

Η σημασία της ενέργειας του ιδιώτη συνίσταται στο γεγονός ότι εντοπίστηκε μία νέα άγνωστη μέχρι τότε θέση νεολιθικής εγκατάστασης.

7. Ο Ηλ. Αναγνωστόπουλος, κάτοικος Κόμματος Λαμίας βρήκε σε μπάζα στο Κόμμα και παρέδωσε μία άβαφη πρόχου, τυπικό προϊόν των κεραμικών εργαστηρίων της Ανατολικής Λοκρίδας[118].

8. Από την περιοχή της τέως κοινότητας Ραχών (Καποδιστριακός Δήμος Εχιναίων) μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας τμήμα ενεπίγραφου κιονίσκου ρωμαϊκών χρόνων με αφιερωματική επιγραφή, ο οποίος ήταν γνωστός από το παρελθόν και φυλασσόταν στο Κοινοτικό Κατάστημα[119].

9. Από το 2ο Δημοτικό Σχολείο Σπερχειάδας, όπου φυλάσσονταν παράνομα, μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας τέσσερα αγγεία, τα οποία κατά πληροφορίες του διευθυντή του Σχολείου προέρχονταν από παραδόσεις ιδιωτών κατά τη δεκαετία του 1960 και είχαν περισυλλεγεί στη θέση Διασέριανη Σπερχειάδας.

Πρόκειται για ακέραιο μελαμβαφή μεγαρικό σκύφο με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση, το ήμισυ δακρυδόχου από τεφρόχρωμο πηλό, μελαμβαφή αμφορίσκο ελλιπή στις λαβές και ακέραιη άβαφη ελληνιστική πρόχου με απόκρουση στο χείλος.

10. Στο προαύλιο του ναού Αγίου Κωνσταντίνου στο κέντρο της ομώνυμης πόλης και Δήμου, υπήρχε από πολύ παλιά πακτωμένος ένας ραβδωτός μαρμάρινος κίονας με δύο πορτραίτα ρωμαϊκών χρόνων, δίπλα σε μικρό παρεκκλήσιο[120].

Οι κάτοικοι και το εκκλησιαστικό συμβούλιο δεν επέτρεπαν την απομάκρυνση του κίονα, ο οποίος αποτελούσε αξιοθέατο. Αρχαιοκάπηλοι όμως προσπάθησαν νύχτα να κόψουν το εξέχον τμήμα του κίονα με τα πορτραίτα. Εν όψει λοιπόν κινδύνου κλοπής πείστηκαν και η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ μετέφερε τον κίονα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αταλάντης, όπου και εκτίθεται.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Με εισήγηση της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ κηρύχτηκε το 1997, μετά από γνωμοδότηση του ΤΣΜΣΕ, ένας αρχαιολογικός χώρος που εντοπίστηκε στην κτηματική περιφέρεια της τέως Κοινότητας Σφάκας (Καποδιστριακός Δήμος Ελατείας)[121].

Ο χώρος εκτείνεται σε ύψωμα παρά το 19ο χλμ. της επαρχιακής οδού Αταλάντης-Ελατείας σε δημόσια δασική έκταση, η οποία κάηκε το 1993. Μετά την κατάσβεση της πυρκαγιάς φάνηκαν κτιριακά λείψανα τα οποία, μετά από ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε εκεί το 1995[122], αβίαστα ταυτίζονται με μικρή οχύρωση που είχε κατασκευαστεί σε καίριο σημείο της αρχαίας οδού Ελατείας-Αβών-Υαμπόλεως[123] με σκοπό τη φύλαξή της.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

116. G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, 1993, σ. 142.

117. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography* IV, Amsterdam 1982, σ. 166-7.

118. Δακορώνια, ό.π. (υποσημ. 96).

119. A.M. Woodward, Greek Inscriptions from Thessaly, *Annals of Archaeology and Anthropology* 3 (1910), σ. 145-146, αριθ. 1.

120. Παπαναγιώτου, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 284, εικ. 168.

121. ΦΕΚ/Β/755/24-7-1998.

122. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 341-342.

123. Παυσ. Χ, 35, 1.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΛΕΣ

Η ανασκαφική ομάδα του Πανεπιστημίου του Cornell πέρασε έξι εβδομάδες (16 Ιουνίου-27 Ιουλίου) στις Αλές. Η έρευνα επικεντρώθηκε στη μελέτη των νεολιθικών στρωμάτων από τις ανασκαφές του 1996. Συνεχίστηκε η μελέτη των οστών των ζώων, των οστρέων, της λιθοτεχνίας και της κεραμικής από τη νεολιθική περίοδο. Αφιερώθηκε επίσης χρόνος στη μελέτη της στρωματογραφίας και των ευρημάτων από την ελληνιστική περίοδο.

Στο χώρο συνεχίστηκε η μελέτη της στρωματογραφίας των νεολιθικών επιπέδων. Με την έγκριση της Φ. Δακορώνια από τη ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, δημιουργήσαμε μονοπάτια για τους επισκέπτες, με περιοριστικά σχοινιά εξαρτημένα από μεταλλικούς κιονίσκους. Ξύλινες γέφυρες και σκαλοπάτια επιτρέπουν στους επισκέπτες την καλύτερη εποπτεία του χώρου. Η ΙΔ΄ ΕΠΚΑ ανέλαβε τον καθαρισμό του χώρου από τη βλάστηση.

JOHN COLEMAN

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1997 στη Ι΄ ΕΠΚΑ υπηρέτησαν πλην της υπογράφουσας, η οποία άσκησε καθήκοντα προϊσταμένου, οι αρχαιολόγοι Ρ. Κολώνια και Φ. Ντάσιος.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Δελφών

Έγινε μεταφορά των δελφικών επιγραφών από το Κάτω Επιγραφικό (παλαιά αποθήκη αριθ. 11) και τακτοποίησή τους με τη συνεργασία της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής σε ειδικά κατασκευασμένα ράφια στη νέα υπόγεια αποθήκη IV της επέκτασης του Μουσείου Δελφών, οι εργασίες της οποίας συνεχίστηκαν και αυτόν το χρόνο. Έγινε επίσης εγκατάσταση ηλεκτρονικού συστήματος ελέγχου της νυχτερινής φύλαξης του μουσείου.

Μουσείο Άμφισσας

Στο πλαίσιο της οργάνωσης της έκθεσης του Μουσείου Άμφισσας σε νεοκλασικό κτίριο επί των οδών Αρείου Πάγου Σαλώνων και Κεχαγιά, επισκευάστηκαν τα παλαιά βοηθητικά κτίσματα στην αυλή του Μουσείου για να καλύψουν βασικές ανάγκες λειτουργίας του (διαμορφώθηκε μικρό εργαστήριο συντήρησης αρχαίων, χώρος γραφείου και μια μικρή αίθουσα πολλαπλών χρήσεων).

Στο Μουσείο Άμφισσας μεταφέρθηκαν όλα τα αντικείμενα της άτυπης Συλλογής Καστελλίων Παρνασσίδας[1], που προέρχονται από την περιοχή της αρχαίας δωρικής τετράπολης (επιτύμβιες στήλες, νομίσματα, γυάλινα και πήλινα αγγεία).

Μουσείο Λιδορικίου

Στο νεοϊδρυθέν Μουσείο Λιδορικίου μεταφέρθηκαν δημοσιευμένες επιγραφές που περισυνελέγησαν από την περιοχή της πόλης της αρχαίας δυτικής Λοκρίδας Φύσκου, πρωτεύουσας του Κοινού των Λοκρών (σημερινό Μαλανδρίνο).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κίρρα

Οικόπεδο ναού Παναγίας

Στον αύλειο χώρο του ναού της Παναγίας, όπου παλαιότερα σωστική ανασκαφή είχε εντοπίσει λείψανα του μυκηναϊκού οικισμού της Κίρρας και τάφους της μεσοελλαδικής εποχής[2], ερευνήθηκε με την ευκαιρία εργασιών διαμόρφωσης στο ανατολικό τμήμα έκταση 60 τ.μ. περίπου. Σε μικρό βάθος κάτω από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν τα λιθόκτιστα θεμέλια μιας μεγαρόσχημης οικίας της μυκηναϊκής εποχής, που είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. (Πίν. 175 α). Ερευνήθηκαν τρεις επάλληλες οικοδομικές φάσεις της με τα αδιατάρακτα στρώματα καταστροφής τους, που περιείχαν άφθονη κεραμική (Πίν. 175 β), ενώ ακέραια αγγεία βρέθηκαν πάνω στα δάπεδα του δωματίου από πατημένο χώμα. Αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν επίσης επτά εντός των τειχών τάφοι, από τους οποίους οι πέντε ήσαν κτερισμένοι. Δύο από αυτούς περιείχαν και χάλκινα κτερίσματα (όπλα και κοσμήματα).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τη μελέτη της κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, όσο και για την ιστορία του οικισμού της Κίρρας κατά την περίοδο αυτή (χρόνος και συνθήκες εγκατάλειψής του στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής), παρουσιάζει η οικιακή κεραμική που απέδωσαν οι αδιατάρακτες μυκηναϊκές επιχώσεις της οικίας που ερευνήσαμε.

Κάμπος Δωρίδας

Στη θέση Βλυσίδια της ορεινής Κοινότητας Κάμπου (επαρχία Δωρίδας), όπου το 1987-1988 η Εφορεία είχε ερευνήσει τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της αρχαίας αιτωλικής πόλης Ποτιδάνιας[3], επειδή είχε τότε γίνει στόχος αρχαιοκαπήλων, δύο νέες απόπειρες λαθρανασκαφής επέβαλαν την έρευνα και των υπόλοιπων ορατών ταφικών περιβόλων στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου (Πίν. 175 γ). Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν 22 ακόμη τάφοι, καθένας από τους οποίους ήταν χτισμένος από με-

1. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 527.

2. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 318.

3. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 215.

γάλες αδρές πέτρες στο μέσον ενός τετράπλευρου περιβόλου, που προφανώς συγκρατούσε τύμβο. Σε δύο περιπτώσεις περισυνελέγησαν επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες (Πίν. 175 δ), που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Λιδορικίου. Όπως είχε διαπιστωθεί και κατά την προηγούμενη έρευνα του 1987-1988, σε καμία περίπτωση δεν διαπιστώθηκε κατά χώραν ταφή. Η έρευνα της εσωτερικής επίχωσης των τάφων απέδωσε κυρίως όστρακα μελαμβαφών αγγείων, λίγα λυχνάρια, μυροδοχεία και ασημένια νομίσματα.

Το νεκροταφείο της αρχαίας Ποτιδάνιας δίνει σημαντικά στοιχεία για τα ταφικά έθιμα και κυρίως για την ταφική αρχιτεκτονική των Αιτωλών, των οποίων η επεκτατική πολιτική την εποχή αυτή (τέλος 4ου αι. π.Χ.) βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη και θα τους οδηγήσει μετά την επιτυχία τους κατά των Γαλατών (279 π.Χ.) στην κυριαρχία τους επί του δελφικού μαντείου.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΡΔΑ

Άμφισσα

Οδός Τζαμαλά 14 (οικόπεδο Σ. Βούλγαρη)

Κατά τις εκσκαφές για τη θεμελίωση κτιρίου στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν σε βάθος 3,50 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου κατάλοιπα αρχαίου τοίχου. Κατά τη σωστική ανασκαφή που ακολούθησε αποκαλύφθηκε σε ολόκληρο το μήκος της βορειοδυτικής πλευράς του οικοπέδου (10,50 μ.) αρχαίος τοίχος που βαίνει παράλληλα προς την οδό Τζαμαλά και συνεχίζεται κάτω από την όμορη δυτική οικοδομή. Σώζεται σε ύψος 0,40-0,50 μ. και είναι χτισμένος από μεγαλύτερους ορθογωνισμένους λίθους και μικρότερες αδούλευτες πέτρες. Αποτελεί τον εξωτερικό τοίχο οικοδομήματος που τοπογραφικά εντάσσεται στο εντός των τειχών τμήμα της αρχαίας Άμφισσας. Καλυπτόταν από στρώμα καταστροφής με πολλά θραύσματα κεραμίδων στέγης, μικρές πέτρες, ένα αγγείο και πολλά θραύσματα αγγείων οικιακής χρήσης των υστεροελληνιστικών χρόνων.

Τολοφώνα

Οικόπεδο Ιω. Παπαϊωάννου

Η συνέχιση των σωστικών ανασκαφών στο λόφο της Πίθας, στη σημερινή παραλία της Τολοφώνας, έφερε στο φως και νέα οικοδομικά λείψανα, που φαίνεται ότι εκτείνονται σε ολόκληρη την εντός των τειχών αγροτική περιοχή του λόφου. Στο παραπάνω οικόπεδο σώζονται τα θεμέλια συμπλέγματος οικιών (Σχέδ. 1) με πρόπυλο και αποθηκευτικούς χώρους, που χρονολογούνται στον 3ο-2ο αι. π.Χ.

Η έκταση των αρχαίων και τα θεμέλια των δημόσιων κτιρίων που έχουν εντοπιστεί σε άλλα σημεία του λόφου επιβεβαιώνουν την άποψή μας ότι πρόκειται για έναν ακμαίο οικισμό της παραλιακής περιοχής της αρχαίας δυτικής Λοκρίδας, που σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα ταυτίζεται με την αρχαία Οιάνθεια[4].

ΡΟΖΙΝΑ ΚΟΛΩΝΙΑ

Δίστομο

Αύλειος χώρος Μουσειακής Συλλογής Διστόμου

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης του αύλειου χώρου, όπου και το προαύλιο του παλαιού δημοτικού σχολείου της πόλης, και συγκεκριμένα στο χώρο ανάμεσα στα δύο κτίρια βρέθηκε τοίχος, σωζ. μήκ. 11 μ. περίπου, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και αποτελούμενος από δύο σειρές λίθων – η κατώτερη αποτελεί την πατούρα που εξέχει ελαφρώς της υπερκείμενης σειράς – πολυγωνικής τοιχοδομίας (μέγ. ύψ. 0,80 μ.) και μιας παρειάς (μέτωπο προς Α). Τρία εγκάρσια τοιχάρια διασώζονται κάθετα στον παραπάνω τοίχο με το βορειότερο (μήκ. 3,50 μ.) να σχηματίζει γωνία με το αντίστοιχο άκρο του τοίχου. Το αμελές της κατασκευής του τοίχου αυτού και τα αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα αποθαρρύνουν την απόδοσή του σε οχυρωματικού χαρακτήρα κατασκευή, αν και βρίσκεται στη νοητή προέκταση προς τα βορειοδυτικά της οχύρωσης του Διστόμου, τμήματα της οποίας εντοπίστηκαν σε μικρή απόσταση προς ΝΑ., στα οικόπεδα Αγγ. Σταθά[5] και Γαμβρίλη[6].

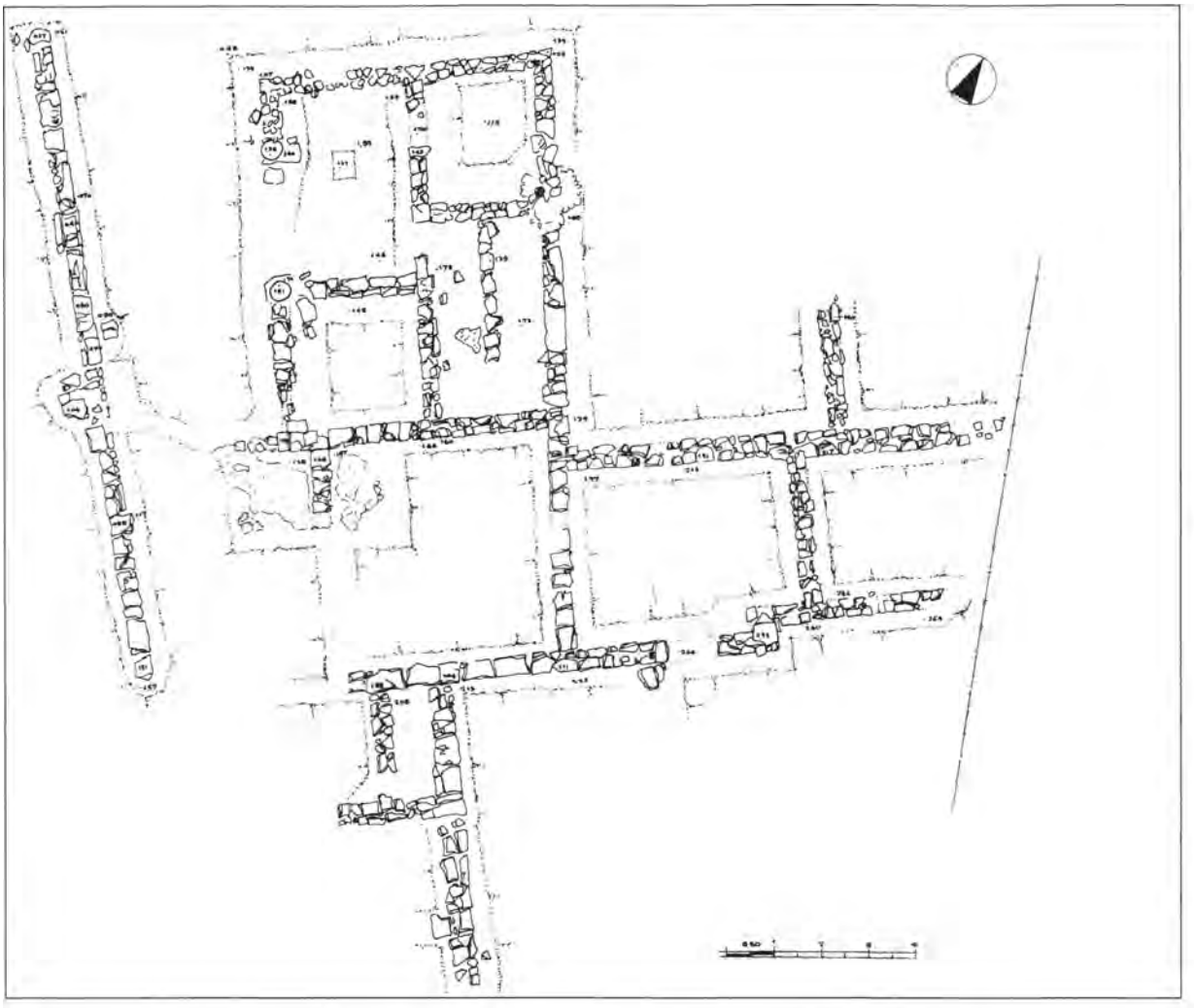
Οδός Κουτσοπετάλου (οικόπεδο Α. Σαββίδη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στα νότια του παλαιού νεκροταφείου Διστόμου και με μέτωπο στην οδό Κουτσοπετάλου, εντοπίστηκαν τρεις τάφοι. Από αυτούς ο ένας ήταν καλυβίτης, ενώ οι άλλοι δύο (λακκοειδείς) είχαν διανοιχθεί στο σκληρό χώμα (θράμι) της περιοχής και το περίγραμμά τους οριζόταν από ακανόνιστες πέτρες.

Ο τάφος Α απέδωσε τα εξής ευρήματα: ένα μελαμβαφές λυχνάρι (ΜΔ 17638), μία πήλινη κεφαλή ειδωλίου (ΜΔ 17653), μία φιάλη (ΜΔ 17655), ένα πώμα πυξίδας (ΜΔ 17656) και μία οινοχόη (ΜΔ 17637).

---

4. L. Lerat, *Les Locriens de l'ouest*, Paris 1952, σ. 198 κ.ε.
5. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 147-148.
6. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 249-250.



Σχέδ. 1. Τολοφώνα. Οικόπεδο Ιω. Παπαϊωάννου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ο τάφος Β έδωσε δύο σταμνοειδείς πυξίδες (ΜΔ 17646, 17639), δύο μυροδοχεία (ΜΔ 17640, 17647), έναν αβαφή αμφορέα (ΜΔ 17641), έναν ομοίως αβαφή οξυπύθμενο αμφορέα (ΜΔ 17642), ένα λυχνάρι με εξίτηλη καστανόχρωμη βαφή (ΜΔ 17643), ένα δίωτο σκύφο (ΜΔ 17644), δύο φιάλες (ΜΔ 17648, 17649) και τμήμα από αβαφή αμφορέα (ΜΔ 17650).

Ο τάφος Γ, τέλος, απέδωσε μία αβαφή οινοχόη σε θραύσματα (ΜΔ 17651) και ένα μυροδοχείο (ΜΔ 17652).

Με βάση τα παραπάνω ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται στη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. Το οικόπεδο με τις παραπάνω ταφές βρίσκεται στα όρια του εκτεταμένου νότιου νεκροταφείου των ελληνιστικών χρόνων της αρχαίας Αμβρόσσου, που έχει εντοπιστεί και σε διάφορα άλλα σημεία στη γύρω περιοχή[7].

Οδός Κουτσοπετάλου 31 (οικόπεδο Π. Τσάμη)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται νότια του οικοπέδου Α. Σαββίδη (βλ. παραπάνω) αποτελεί συνέχεια της ανασκαφής που είχε διεξαχθεί το 1982 και η οποία είχε ήδη φέρει στο φως πέντε τάφους των ελληνιστικών χρόνων[8]. Η νεότερη ανασκαφή που επικεντρώθηκε στο βόρειο αύλειο τμήμα του οικοπέδου αποκάλυψε άλλες τέσσερις ταφές – δύο κεραμοσκεπείς (τ. 1 και τ. 2, διαστ. 2×0,80 και 0,90×0,40 μ. αντίστοιχα), έναν

7. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 222.

8. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 215-216.

κιβωτιόσχημο με πήλινες πλάκες στα τοιχώματα και την κάλυψη (τ. 4, διαστ. 1,50×0,50 μ.) και έναν ταφικό πίθο (τ. 3, διαστ. 0,40×0,50 μ.) – που αποτελούσαν τμήμα του ίδιου νεκροταφείου. Από τα ευρήματα που συνελέγησαν από τον τ. 1 ξεχωρίζουν ένα λίθινο πλακίδιο (λείαστρο), ένα λυχνάρι, έξι μυροδοχεία, ένα θήλαστρο, δύο οινοχόες, ένας μεγαρικός σκύφος και φύλλα χρυσού στεφανιού. Από τον τ. 2 ένα πήλινο ειδώλιο με σωζόμενη οπή ανάρτησης στο κεφάλι, πέντε άωτα σκυφίδια και μία υδρίσκη, ενώ ο τ. 3 απέδωσε μία κοτυλίσκη, τρία άωτα σκυφίδια και έναν ασκό και, τέλος, ο τ. 4 ένα λυχνάρι, τέσσερα μυροδοχεία, μία κοτύλη, ένα σκύφο και ένα δίσκο από χάλκινο κάτοπτρο. Η χρονολόγηση των παραπάνω επιβεβαιώνει το χρονολογικό άνοιγμα (τέλη του 4ου-αρχές του 3ου-τέλη του 2ου αι. π.Χ.) των τάφων της παλαιότερης ανασκαφής στο ίδιο οικόπεδο[9].

Μεδεών

Άγιοι Θεόδωροι

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης χάνδακα του ΟΤΕ στα ανατολικά της ακρόπολης των Αγίων Θεοδώρων (αρχαία Μεδεών) και βόρεια του δρόμου Άσπρων Σπιτιών - Εργοστασίου Αλουμίνας αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι σε βάθος 0,30 και 0,65 μ., αντίστοιχα. Πρόκειται για ένα λακκοειδή τάφο με μοναδικό κτέρισμα ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα και ένα κιβωτιόσχημο ακτέριστο, κατασκευασμένο από ακανόνιστους πλακοειδείς λίθους. Και οι δύο πρέπει να είχαν συληθεί παλαιότερα[10].

Επίσης στην ίδια περιοχή, βόρεια του υποσταθμού της ΔΕΗ, μετά την υπόδειξη του αρχαιοφύλακα Ιω. Λαγού εντοπίστηκαν άλλες τρεις ταφές. Οι δύο ήταν καλυβίτες κεραμοσκεπείς (διαστ. 1,43×0,70 και 1,90×0,40 μ. αντίστοιχα) με τον πρώτο εξ αυτών να περιέχει δύο χάλκινα φθαρμένα νομίσματα. Τέλος, ο τρίτος ήταν ταφικός πίθος και βρέθηκε συληνένος και μισοκατεστραμμένος.

Αντίκυρα

Δίκτυο αποχέτευσης

Κατά τη διάρκεια εργασιών για το δίκτυο αποχέτευσης επί της οδού Ομήρου, στο νοτιοδυτικό άκρο του περιβόλου του ναού του Αγίου Νικολάου και σε βάθος 1,18 μ. εντοπίστηκε ενεπίγραφο τμήμα κίονα, σωζ. ύψ. 0,58 και διαμ. 0,54 μ., από ανοικτό γκριζο ασβεστόλιθο, το οποίο στο κάτω μέρος φέρει ταινία από κυμάτιο, αποσπασματικά σωζόμενη. Το άνω μέρος του είναι αποκεκρουσμένο. Σώζει δίστιχη επιγραφή με γράμματα, ύψ. 0,03 μ., που φέρουν ακρέμονες:

- *Ι ΛΑ Δ Ι Ο Κ Λ* -
- *Μ Ι Τ Ι Ε Λ Ε Ι Θ Υ Α Ι*

Χρονολόγηση: 3ος-2ος αι. π.Χ.

Με την παραπάνω επιγραφή μαρτυρείται για πρώτη φορά η επίκληση της Αρτέμιδος Ειλειθυίας στην Αντίκυρα, ιερό της οποίας, χωρίς προσωνυμία, αναφέρει ο Παυσανίας (Χ, 37, 1) και το οποίο ταυτίζεται με το λαξευμένο ιερό της χερσονήσου Κεφαλής στο χώρο της αεροπορικής βάσης Αντίκυρας, ενώ δύο επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων[11] μνημονεύουν ιέρειες της Αρτέμιδος Δικτυνναίας από την ίδια πόλη, γεγονός που καθιστά πιθανή την ύπαρξη λατρείας προς τιμήν της θεάς και με τα δύο παραπάνω επίθετα.

Ο ενεπίγραφος κίονας (ΜΔ 30920) μεταφέρθηκε στη Μουσειακή Συλλογή Δισπόμου και τοποθετήθηκε στην έκθεση επιγραφών του διαδρόμου.

Οικόπεδο Β. Καλιακούδα

Περαιτέρω έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο και στο χώρο εκτός πεδίλων εντόπισε αριθμό θραυσμένων αγγείων προερχόμενων κατά πάσα πιθανότητα από τάφους, το περιεχόμενο των οποίων συλήθηκε ή καταστράφηκε από τις εργασίες καλλιέργειας. Η διαχρονική χρήση του νεκροταφείου στα νοτιοδυτικά της αρχαίας Αντίκυρας αποδεικνύεται και από την εύρεση στο συγκεκριμένο οικόπεδο αντικειμένων και κεραμικής που εκτείνονται χρονολογικά από τα υστεροαρχαϊκά έως τα ελληνιστικά χρόνια, αν και οι 17 τάφοι που ανασκάφηκαν παλαιότερα στο ίδιο οικοπεδο[12] ανήκουν στον 3ο και 2ο αι. π.Χ., με εξαίρεση κάποια μεμονωμένα παλαιότερα αγγεία που βρέθηκαν εντός τάφων – προϊόντα ανακομιδής ή διασκορπισμού – και πιθανώς και του κατά βάση κλασικών χρόνων περιεχομένου του τάφου 5. Ο τελευταίος σημειωτέον βρέθηκε κατεστραμμένος και η ένταξή του – αν και δεν αποκλείεται η μετέπειτα επαναχρησιμοποίησή του – στην ενότητα των υπόλοιπων ελληνιστικών ταφών προκρίθηκε για λόγους ενιαίας παρουσίασης του συνόλου, του οποίου η τελευταία και κυρίαρχη φάση είναι αυτή των παραπάνω αιώνων.

9. *ΑΔ* 39 (1984): Μελέτες, σ. 79 κ.ε.

10. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 235.

11. *IG* IX 1,5 και αδημοσίευτη από την ανασκαφή οικοπέδου Αργύρη/Παλαιοχριστιανική βασιλική στην Αντίκυρα (1980).

12. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 356-357.

Η διεξοδικότερη μελέτη του νεκροταφείου του οικοπέδου Καλιακούδα από κοινού με άλλα οικόπεδα της περιοχής που απέδωσαν ελληνιστική κεραμική θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης δημοσίευσης του υπογράφοντος.

ΦΩΤΗΣ ΝΤΑΣΙΟΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Αρχαιολογικός χώρος Δελφών

Στο ιερό του Απόλλωνος, καθώς επίσης και στην περιοχή της Κασταλίας πηγής έγινε συστηματική επισκευή και σε ορισμένες περιπτώσεις ανακατασκευή των νεότερων αναλημματικών ξηρότοιχων, που παρουσίαζαν σημαντικές φθορές. Στα πλαίσια της εργασίας αυτής επισκευάστηκε και συμπληρώθηκε καθ' ύψος ο μεγάλος τοίχος αντιστήριξης βόρεια και δυτικά του αρχαίου σταδίου, το ανώτερο τμήμα του οποίου είχε καταρρεύσει. Παράλληλα απομακρύνθηκαν τα μπάζα (χώματα και πέτρες) που για το λόγο αυτό είχαν κατά καιρούς συσσωρευθεί πάνω στον πλακοστρωμένο βόρειο διάδρομο του μνημείου[13]. Το πρόβλημα της παροχέτευσης των ομβρίων, που προκαλούν καθιζήσεις του εδάφους, είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση του αρχαίου δελφικού σταδίου. Σχετική απόφαση έλαβε το ΚΑΣ ύστερα από εισήγηση της Εφορείας, προκειμένου η εργασία της απαγωγής των ομβρίων να προηγηθεί των αναστηλωτικών εργασιών που προγραμματίζονται στα πλαίσια των ΠΕΠ.

Στο τμήμα της ιεράς οδού μεταξύ της κύριας πύλης του περιβόλου του ιερού και του θησαυρού των Σιφνίων έγινε επίστρωση με θραυστό υλικό της περιοχής, προκειμένου να εξομαλυνθεί το οδόστρωμα, που είχε υποστεί σημαντικές φθορές εξαιτίας των ισχυρών βροχοπτώσεων των τελευταίων χρόνων.

Στο ιερό της Αθηνάς Προναίας ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης της νέας πρόσβασης στο ιερό από την πλευρά της εθνικής οδού Αράχοβας-Δελφών. Ολοκληρώθηκαν επίσης οι απαιτούμενες διαμορφωτικές εργασίες ενοποίησης του ιερού με το παρακείμενο αρχαίο γυμνάσιο.

Κίρρα

Πλατεία Εμποροπανήγυρης

Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του χώρου των αρχαίων νεωρίων του 4ου αι. π.Χ., που διατηρούνται ορατά στο βόρειο τμήμα της πλατείας Εμποροπανήγυρης στην Κίρρα. Το σημαντικό αυτό από τα προϊστορικά χρόνια λιμάνι του Κορινθιακού κόλπου περιορίζεται, ως γνωστόν, μετά το τραγικό για τους κατοίκους του τέλος του Α΄ Ιερού πολέμου (600-590 π.Χ.), στο ρόλο του επινείου των Δελφών, όπου έφθαναν, όπως μας πληροφορούν δελφικές επιγραφές, τα υλικά που προορίζονταν για τις οικοδομικές ανάγκες του δελφικού ιερού. Στο νότιο τμήμα του διαμορφωθέντος χώρου εκτέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν κατά καιρούς περισυλλεγεί από την Εφορεία στην περιοχή του οικισμού. Μεταξύ αυτών και ο μεγάλος σπόνδυλος κίονα από ψαμμίτη, που είχε βρεθεί μέσα στην Κίρρα στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Καπυντζή - Καλύβα - Παπαγιαννόπουλου επί της οδού Πλατή. Κατά τον καθηγητή P. Amandry ο σπόνδυλος αυτός προοριζόταν για μία από τις επισκευές του ίδιου του ναού του Απόλλωνος στους Δελφούς. Ναός αφιερωμένος στον Απόλλωνα, τη Λητώ και την Αρτέμιδα υπήρχε και στην Κίρρα, όπως αναφέρει ο Παυσανίας στα *Φωκικά* του (Χ, 37, 8).

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΡΔΑ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΕΛΦΟΙ

Νοτιοανατολική έπαυλη

Η ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής νοτιοανατολικής έπαυλης στους Δελφούς ολοκληρώθηκε τη χρονιά αυτή με μία εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε από 29 Απριλίου ως 30 Μαΐου 1997. Συμμετείχαν, εκτός από τους υπεύθυνους αρχαιολόγους V. Déroche και Πλ. Πετρίδη και τον αρχιτέκτονα A. Badie, έξι αρχαιολόγοι από την Ελλάδα και τη Γαλλία, μία βοηθός αρχιτέκτονα από το Ε.Μ.Π. και 12 εργάτες υπό τον επιστάτη Δ. Κορύτο. Εκ μέρους της Γ΄ ΕΠΚΑ την ανασκαφή επόπτευε η αρχαιολόγος Ε. Μαργαρίτη.

Ανασκάφηκαν τομείς σε όλο το μήκος της έπαυλης, μια και στόχος μας ήταν η αποκάλυψη της κάτοψης σε όλη της την έκταση. Τα ευρήματα αφορούν τόσο τη φάση κατοίκησης, όσο και την περίοδο κατά την οποία βιοτεχνικά εργαστήρια (κατά κύριο λόγο κεραμικά) εγκαταστάθηκαν στο χώρο της έπαυλης μετά την εγκατάλειψή της από τους κατοίκους της.

Στα ανατολικά ήλθαν στο φως ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος δωματίου παρακείμενου του ανατολικού τρικλινίου, καθώς και εγκάρσιοι προς το βόρειο τοίχοι παλαιότερης από την κατασκευή της έπαυλης οικοδομής.

Στο κεντρικό τμήμα της έπαυλης, σε επαφή με τα πολυ-

13. *Fouilles de Delphes* II, Le Stade, σ. 75.

τελή λουτρά που είχαν έλθει στο φως σε παλαιότερη έρευνα, ανασκάφηκαν μικροί, βοηθητικοί προφανώς, χώροι, τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης. Στο νοτιότερο από αυτούς, σε επίπεδο σαφώς προγενέστερο του δαπέδου της παλαιοχριστιανικής έπαυλης, βρέθηκαν πρόχειρη ελλειπτική κατασκευή με ίχνη καύσης, δύο ειδώλια με μορφή Αρτέμιδος της ύστερης αρχαϊκής περιόδου, άλλα κεραμικά ευρήματα και ένα κράνος.

Ολοκληρώθηκε επίσης η έρευνα στο χώρο γύρω από τους μεγάλους πίθους που ήλθαν στο φως το 1995 στο ισόγειο της έπαυλης. Ο τελικός τους αριθμός ανέρχεται στους πέντε. Δίπλα στον καλύτερα διατηρημένο από αυτούς (Πίν. 176 α), που προστατεύεται από χαμηλή μεσοτοιχία, βρέθηκε ταφή βρέφους και δύο μικρά νομίσματα, από τα οποία το ένα βρέθηκε στην παλάμη του βρέφους. Στο σημείο αυτό και προς Ν. ήλθε στο φως τμήμα της οδού που περνούσε μπροστά από την έπαυλη, καθώς και μία κατασκευή από πηλό και κονίαμα που ίσως χρησιμοποιήθηκε για την παρασκευή ασβεστοκονιάματος κατά την ανέγερση της οικίας.

Στον αμέσως δυτικότερο χώρο από αυτόν των πίθων ανασκάφηκε το περιεχόμενο και της δεύτερης αβαθούς λεκάνης που είχε έλθει στο φως το 1995. Μέσα της βρέθηκαν ολόκληρα μικρά αγγεία, που πετάχτηκαν εκεί προφανώς κατά τη διάρκεια λειτουργίας των κεραμικών εργαστηρίων, και νόμισμα του Ιουστινιανού.

Στα νότια του δυτικού τρικλινίου ήλθαν στο φως και νέα στοιχεία για τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις της έπαυλης. Φέτος ανασκάφηκε πλήρως και ο αποθέτης κεραμικών, καθώς και οι ταφές που βρίσκονταν στην κορυφή του, στο βόρειο τμήμα του που δεν είχε ανασκαφεί το 1995. Πέρα από το μεγάλο αριθμό αγγείων, λυχναριών και μητρών που βρέθηκαν στον αποθέτη και που προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για την εντόπια παραγωγή κεραμικής στους Δελφούς κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ήλθαν στο φως και τέσσερις κλίβανοι, αδιάψευστοι μάρτυρες αυτής της βιοτεχνικής δραστηριότητας. Είναι μικροί σε μέγεθος και πρόχειρης κατασκευής (Πίν. 176 β).

Ένας μεγαλύτερος κλίβανος αποκαλύφθηκε στα βορειοδυτικά του αποθέτη (Πίν. 176 γ). Σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση το κατώτερο τμήμα του και η εσχάρα, όπου τοποθετούσαν τα αγγεία που επρόκειτο να ψηθούν. Για την κατασκευή του εκμεταλλεύτηκαν τη διαφορά επιπέδων ανάμεσα στους ορόφους της έπαυλης· έτσι, το γέμισμα με ξύλα γίνεται από Ν., από το ισόγειο, ενώ το πάνω τμήμα του κλιβάνου βρίσκεται σπον πρώτο όροφο.

Τέλος, ανασκάφηκε πλήρως και το δυτικό όριο της έπαυλης, όπου στα ανατολικά της κλίμακας ανόδου βρέθηκαν εγκαταστάσεις που συνδέονταν με τα εργαστήρια κεραμικής. Οι πολλές ρωγμές στο βράχο δείχνουν ότι το έδαφος έχει υποστεί σοβαρές ζημιές στο σημείο αυτό.

Στις αρχές του φθινοπώρου του 1997 ολοκληρώθηκε η επίχωση των τομών, ενώ μέσα στο 1998 θα πραγματοποιηθεί εκτεταμένη μελέτη της αρχιτεκτονικής και των ευρημάτων (κεραμικών και άλλων) εν όψει της δημοσίευσης της ανασκαφής που προβλέπεται για το 1999.

VINCENT PÉRACHE - ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ - ALAIN BADIE

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Επέκταση Μουσείου Βόλου

Το 1997 προτάθηκε ένα μεγάλο έργο προτεραιότητας στα πλαίσια του προγράμματος δράσης της Εφορείας, η επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, ενός νεοκλασικού κτιρίου, το οποίο χτίστηκε το 1909, όταν Έφορος Αρχαιοτήτων στο Βόλο ήταν ο Α. Αρβανιτόπουλος, με δωρεά του Πορταρίτη Α. Αθανασάκη. Το Μουσείο έχει κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο.

Πρόκειται για δημόσιο κτίριο των αρχών του 20ού αι. με ισόγειο και δύο μικρά ημιυπόγεια, που έχει συνολικό εμβαδόν μόλις 700 τ.μ. Το αρχικό σχέδιο εκπόνησε ο μηχανικός της Αρχαιολογικής Εταιρείας Α. Αγγελίδης και το κτίριο χτίστηκε σε διάστημα οκτώ μηνών υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ι.Π. Σκούταρη για να στεγάσει τότε τις μοναδικές για την ιστορία της ζωγραφικής γραπτές επιτύμβιες στήλες του νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδας.

Σήμερα στις έξι αίθουσες του Μουσείου του Βόλου υπάρχει μόνιμη έκθεση αρχαιοτήτων από ολόκληρη τη Θεσσαλία, από την παλαιολιθική εποχή (100.000 π.Χ.) μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους, με αδιάκοπη συνέχεια όλων των πολιτιστικών περιόδων. Η οργάνωση της έκθεσης του Μουσείου οφείλεται στον Δ.Ρ. Θεοχάρη, όσον αφορά τις στήλες της Δημητριάδας και τα ευρήματα των μυκηναϊκών και ρωμαϊκών χρόνων. Η έκθεση του νεολιθικού υλικού και των ταφικών εθίμων οφείλεται στον καθηγητή του ΑΠΘ Γ.Χ. Χουρμουζιάδη, ο οποίος το 1975 με πρωτοποριακό τρόπο έκανε επανέκθεση με βασικό σκοπό τη διδακτική πληροφόρηση του επισκέπτη υλοποιώντας την άποψή του ότι το Μουσείο δεν πρέπει να είναι μόνο Μουσείο Τέχνης, αλλά πρέπει να είναι κυρίως Μουσείο της Ιστορίας του Πολιτισμού. Μετά το 1990 το Μουσείο του Βόλου καθιέρωσε το θεσμό των περιοδικών εκθέσεων σε μια νέα αίθουσα.

Ωστόσο, το κτίριο αυτό είναι εντελώς ανεπαρκές για να καλύψει τις ανάγκες της Εφορείας σε χώρους έκθεσης και εργασίας προσωπικού, ενώ παράλληλα δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες απαιτήσεις της λειτουργίας των Μουσείων που χρειάζονται κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους για εκπαιδευτικά προγράμματα και πολιτιστικές δραστηριότητες. Επιπλέον, η αναγκαιότητα επέκτασης του Μουσείου είναι επιτακτική, καθώς οι αποθηκευτικοί χώροι του θεωρούνται πλέον ανεπαρκείς όσον αφορά στη χωρητικότητά τους για τις ανάγκες της Εφορείας, μετά την πραγματοποίηση εκτεταμένων ανασκαφικών ερευνών από αυτή στα πλαίσια των μεγάλων δημόσιων έργων και τη συσσώρευση τεράστιου αριθμού αρχαιολογικών ευρημάτων.

Για τους παραπάνω λόγους οι σύγχρονες ανάγκες της Υπηρεσίας μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο με την επέκταση του υπάρχοντος κτιρίου. Η προτεινόμενη επέκταση αφορά χώρο με συνολική κάλυψη 2.800 τ.μ.

Το 1997 οι τεχνικές υπηρεσίες του Δήμου Βόλου σε άμεση συνεργασία με την Υπηρεσία, η οποία υπέδειξε τις πραγματικές ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν με αυτή την επέκταση, εκπόνησαν την προμελέτη της επέκτασης. Η προμελέτη αυτή εκπονήθηκε και με τη συνεργασία των αρμόδιων Κεντρικών Υπηρεσιών του ΥΠΠΟ και ειδικότερα υπό την επίβλεψη της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων που έδωσε και τις απαραίτητες κατευθύνσεις στους μελετητές. Επιπλέον, επειδή το κτίριο είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο, το 1997 η προμελέτη υποβλήθηκε και στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεοτέρων Μνημείων, από το οποίο και εγκρίθηκε.

Η μελέτη που προτείνεται μπορεί να καλύψει τις ανάγκες της Υπηρεσίας για πολλά χρόνια. Σύμφωνα με τη μελέτη, η επέκταση προβλέπεται να γίνει πίσω από το παλαιό κτίριο του Μουσείου αφήνοντας ένα μικρό εσωτερικό αίθριο, αφού γκρεμιστεί μία αποθήκη πρόχειρης κατασκευής που είχε χτιστεί το 1960. Για την κατασκευή του έργου έχει εγκριθεί σχετική πίστωση, ενώ οι επιπλέον δαπάνες θα αντιμετωπιστούν από συμπληρωματικές πιστώσεις της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης, του Δήμου Βόλου και του Δήμου Νέας Ιωνίας.

Επανέκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Αλμυρού

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού είναι ένα μικρό νεοκλασικό κτίριο, ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ, που το 1986 κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο. Θεμελιώθηκε το 1910 με πρωτοβουλία των κατοίκων του Αλμυρού και άρχισε να λειτουργεί το 1925, ύστερα από τις άοκνες προσπάθειες του Ν.Ι. Γιαννόπουλου και της Φιλαρχαίου Εταιρείας Όθρυς. Τότε οργανώθηκε μία πρώτη έκθεση αρχαιοτήτων που εγκαινιάστηκε από τον τότε Υπουργό Παιδείας Γ. Παπανδρέου.

Το 1940, με την κήρυξη του πολέμου, το Μουσείο έκλει-

σε. Το 1960 το Μουσείο μαζί με την αξιόλογη βιβλιοθήκη της Όθρυος παραχωρήθηκε οριστικά στο Δημόσιο για να μπορέσει να αξιοποιηθεί. Το 1976 επαναλειτούργησε με την επανέκθεση αρχαιοτήτων, που πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Γ. Χ. Χουρμουζιάδη. Ωστόσο, η λειτουργία του Μουσείου ανεστάλη το 1980 εξαιτίας των σημαντικών καταστροφών που προκλήθηκαν στο κτίριο από σεισμό που έπληξε την περιοχή. Από τότε η επισκευή και επαναλειτουργία του υπήρξε έργο προτεραιότητας για την Υπηρεσία.

Έτσι, το 1991 συντάχθηκε η αρχιτεκτονική μελέτη αναστήλωσης και προσθήκης από την αρχιτέκτονα Ε. Χαλκουτσάκη, τον πολιτικό μηχανικό Λ. Μόσιαλο και το μηχανολόγο του ΥΠΠΟ Α. Θεοδώρου. Οι εργασίες αναστήλωσης ξεκίνησαν το 1992 και με την επίβλεψη του Τμήματος Εκτέλεσης Έργων Μουσείων του ΥΠΠΟ και την προσωπική παρακολούθηση του Β. Χανδακά, το Μουσείο ήταν έτοιμο στο τέλος του 1996.

Το 1997, αφού ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης, αναστήλωσης και ανακαίνισης του Αρχαιολογικού Μουσείου Αλμυρού, υποβλήθηκε από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ στο ΚΑΣ η μελέτη επανέκθεσης των αρχαιοτήτων, η οποία εγκρίθηκε την ίδια χρονιά.

Σύμφωνα με τη μελέτη προτάθηκε η επανέκθεση του Μουσείου Αλμυρού να περιλάβει αρχαιολογικά ευρήματα από τις παλαιές, αλλά κυρίως από τις νέες ανασκαφές που διενεργούνται από το 1970 και μετά στην περιοχή της Επαρχίας Αλμυρού. Ειδικότερα έγινε η πρόταση να εκτεθούν αποκλειστικά ευρήματα από την πεδιάδα του Αλμυρού και την ευρύτερη περιοχή της, που στην αρχαιότητα ονομαζόταν Αχαΐα Φθιώτιδα, και κυρίως από τις αρχαίες πόλεις Φθιώτιδες Θήβες και Άλο, καθώς και ευρήματα των νεολιθικών χρόνων και της εποχής του Χαλκού από διάφορες θέσεις της επαρχίας Αλμυρού.

Στόχος της επανέκθεσης ήταν η παρουσίαση του αρχαιολογικού υλικού στους ξένους επισκέπτες, αλλά κυρίως στους κατοίκους του Αλμυρού, ώστε να έλθουν σε άμεση επαφή με τις ανασκαφικές έρευνες και το σημαντικό πλούτο των αρχαιολογικών ευρημάτων της περιοχής τους, για τα οποία μέχρι σήμερα η πληροφόρησή τους προερχόταν αποκλειστικά από τον τοπικό τύπο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Παράλληλα ένας από τους βασικούς στόχους ήταν η ανάδειξη και αξιοποίηση ενός αρκετά μεγάλου αριθμού αρχαιολογικών ευρημάτων από τις νεότερες έρευνες που είχαν συσσωρευτεί στις αποθήκες του μουσείου, έτσι ώστε να αναπτυχθεί μία σχέση οικειότητας των πολιτών με την τοπική πολιτισμική τους κληρονομιά, καθώς και με την Υπηρεσία Αρχαιοτήτων της περιοχής τους.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα Raphaël. Eu.Ne.Cu.

Με στόχο τη διαμόρφωση ενός ενεργού εκπαιδευτικού ρόλου που πρέπει να αναλάβουν τα μουσεία στις σύγχρονες κοινωνίες η Εφορεία πρότεινε στην Ευρωπαϊκή Ένωση την εκπόνηση του εκπαιδευτικού προγράμματος Raphaël. Το πρόγραμμα έχει ως στόχο την ανάδειξη, προώθηση και προβολή του νεολιθικού πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια της 5ης και της 4ης χιλιετίας π.Χ., καθώς και τον εντοπισμό των διαφορών και των ομοιοτήτων του νεολιθικού τρόπου ζωής και των εκφάνσεών του σε τρεις ευρωπαϊκές χώρες.

Ο στόχος αυτός γίνεται προσπάθεια να επιτευχθεί με τη συνεργασία τριών πρότυπων εκπαιδευτικών μουσείων της Ευρώπης με παγκόσμια απήχηση που συμμετέχουν στο πρόγραμμα: το Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου στην Ελλάδα, το Musée des Antiquités Nationales στο St. Germain en Laye της Γαλλίας και το Musée d'Histoire et d'Archéologie της Βάρνας στη Βουλγαρία. Στο οργανωτικό μέρος του σχεδίου το Μουσείο Βόλου έχει αναλάβει το ρόλο του συντονιστή, ενώ τα άλλα δύο το ρόλο των απλών εταίρων.

Όσον αφορά το Μουσείο Βόλου, κατά τη διάρκεια προετοιμασίας του προγράμματος συγκροτήθηκε μία πενταμελής ομάδα που ασχολήθηκε εντατικά με τη διαμόρφωση των στόχων, της θεωρητικής κατεύθυνσης και της διάρθρωσης του προγράμματος, τις πρακτικές κυρίως προοπτικές και τον προσανατολισμό του, την ανάλυση οργανωτικών θεμάτων και γενικά με όλες τις απαραίτητες ενέργειες για την υλοποίησή του. Στην Ελλάδα επιστημονικός σύμβουλος του προγράμματος ορίστηκε ο καθηγητής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ Γ.Χ. Χουρμουζιάδης. Στην ομάδα εργασίας συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Β. Ροντήρη, Ε. Σκαφιδά, Μ. Αυγέρη και Κ. Βουζαξάκης υπό την καθοδήγηση και επίβλεψη της Προϊσταμένης της Εφορείας, Β. Αδρύμη-Σισμάνη, η οποία έχει αναλάβει την ευθύνη για το συντονισμό όλων των εργασιών. Η μελέτη για την κατασκευή των δύο ομοιωμάτων νεολιθικών οικίσκων που λειτουργούν στο χώρο του Αναύρου ως εργαστήρια πειραματικής αρχαιολογίας εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Α.Γ. Χουρμουζιάδη, η οποία είχε αναλάβει ταυτόχρονα τη συνολική ευθύνη επίβλεψης κατά το στάδιο υλοποίησής τους, καθώς και την ευθύνη για την τελική διαμόρφωση του εσωτερικού τους χώρου. Η συνδρομή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι σημαντική, καθώς παρέχει την οικονομική υποστήριξη υλοποίησης του σχεδίου και συντονίζει τη συνεργασία των τριών ευρωπαϊκών μουσείων με στόχο τη διάδοση της αξίας της ευρωπαϊκής πο-

λιτιστικής κληρονομιάς, έχοντας το κύρος και την εμπειρία προηγούμενων ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Η εφαρμογή του προγράμματος θα έχει ως αποτέλεσμα την ανταλλαγή εμπειριών και πληροφοριών μεταξύ των τριών μουσείων, τις επισκέψεις και συναντήσεις ερευνητικού περιεχομένου μεταξύ των μελών των ομάδων του προγράμματος και την ευρύτερη πρόσβαση του κοινού και των ειδικών στα μουσεία.

Με την προοπτική άμεσης έναρξης του προγράμματος, τον Ιούλιο του 1997 πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνάντηση των τριών εταίρων στη Γαλλία, που αποδείχθηκε ιδιαίτερα ζωτικής σημασίας όσον αφορά το θεωρητικό υπόβαθρο, τον προσανατολισμό και την εξέλιξη του προγράμματος. Πέρα από τον ορισμό χρονοδιαγραμμάτων, την ανάλυση οργανωτικών θεμάτων και επιμέρους πρακτικών έγινε σαφές ότι η εξασφάλιση ενός ενιαίου πλαισίου υλοποίησης του προγράμματος απαιτεί το συντονισμό των τριών εταίρων για τη δημιουργία ενός ομοιογενούς τρόπου αντιμετώπισης θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων.

Η πρόταση του μουσείου μας είναι ότι το Raphaël πρέπει να είναι ένα σύγχρονο πρόγραμμα όσον αφορά τις αναζητήσεις και τις προτάσεις του. Καλείται να συμβάλει στην προβολή ενός αρχαίου πολιτισμού σε συγκεκριμένο χώρο, με συγκεκριμένα μέσα και με σαφή την πρακτική, αλλά και ιδεολογική απόσταση του πολιτισμού αυτού από τη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα. Απάντηση στο σημερινό αδιέξοδο των μουσείων αποτελεί ο μετασχηματισμός της δομής του τρόπου έκθεσης, όχι των αντικειμένων, αλλά συνολικά του πολιτισμού που θέλουμε να προβάλουμε. Η στατική παρουσίαση ανθρώπινων στιγμών μέσα από επιλεγμένα με υποκειμενικό τρόπο αντικείμενα του παρελθόντος πρέπει να αντικατασταθεί από την προβολή της δυναμικής ενός πολιτισμού στο σύνολό του μέσα από τους συνεχείς οικονομικούς, κοινωνικούς, ιδεολογικούς και τεχνολογικούς μετασχηματισμούς στο χρόνο και στο χώρο. Η προσέλκυση νέου κοινού στα μουσεία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από την προσφορά μιας νέας οπτικής προσέγγισης των αρχαίων πολιτισμών, όπου κεντρικό σημείο αναφοράς θα είναι ο υπό εξέταση αρχαίος πολιτισμός ως τρόπος ζωής συνολικά και λιγότερο οι επιμέρους εκφάνσεις του μέσα από απομονωμένα και ξεκομμένα από το πολιτιστικό περιβάλλον τους εκθέματα. Το σαφές θεωρητικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα πρέπει να αναπτυχθεί το πρόγραμμα για να επιτύχει τους στόχους του, πρέπει να είναι η έμφαση στις διαδικασίες που διαμόρφωσαν το νεολιθικό τρόπο ζωής και στους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους τελικά μετασχηματίστηκε σε πιο σύνθετες οικονομικές και κοινωνικές δομές κατά την εποχή του Χαλκού.

Σύμφωνα με τους αρχικούς στόχους του προγράμματος για παροχή γνώσης υψηλής ποιότητας με την πιο αποτελεσματική αξιοποίηση της πολιτιστικής και τεχνικής πληροφόρησης και με το κριτήριο της προβολής της ευρωπαϊκής διάστασης αποφασίστηκε η υλοποίηση μιας σειράς δραστηριοτήτων. Οι καινοτόμοι μέθοδοι και δράσεις του σχεδίου είναι οι εξής:

α) Η σύνταξη ενός τρίγλωσσου ενημερωτικού εντύπου που αφορά την παρουσίαση του νεολιθικού πολιτισμού και των αντίστοιχων συλλογών των τριών μουσείων.

β) Η κατασκευή εργαστηρίων πειραματικής αρχαιολογίας για την κατασκευή νεολιθικής κεραμικής, λίθινων και οστέινων εργαλείων και άλλων αντικειμένων της καθημερινής ζωής. Ένα βασικό ζήτημα σχετικά με τη λειτουργία των εργαστηρίων είναι ο τρόπος αντιμετώπισης της κατασκευής των νεολιθικών αντικειμένων από τον επισκέπτη, εάν δηλαδή αυτά θα αποτελούν απλά πρότυπα ή πρωτότυπα που για διάφορους λόγους καλείται να μιμηθεί, αναπαράγοντας μηχανικά τους τύπους και τις φόρμες τους. Σύμφωνα με την άποψή μας τα αντικείμενα αυτά πρέπει να αντιμετωπιστούν ως προϊόντα μιας διαδικασίας που δεν είχε ως αυτοσκοπό την κατασκευή, αλλά τη χρήση τους. Ο τύπος, η μορφή και η φόρμα αποκτούν σημασία και νόημα μόνο μέσα στα πλαίσια κατανόησης της χρήσης του αντικειμένου και της λειτουργίας που καλείται να εξυπηρετήσει. Έτσι προτάθηκε ένα διπλό σχέδιο ανάπτυξης των εργαστηρίων που θα επικεντρώνεται στη χρηστική σκοπιμότητά τους και συμπληρωματικά θα γίνονται νύξεις για τον τρόπο κατασκευής τους μέσα από πειραματικές προσεγγίσεις. Με αυτό τον τρόπο ξεπερνάμε το επίπεδο των μορφολογικών και τυπολογικών προτύπων και τη στείρα επανάληψή τους, που πιθανότατα ενδιαφέρει μόνον τους ειδικούς, και περνάμε στην εξερεύνηση από τον ίδιο τον επισκέπτη των πρακτικών προβλημάτων και των λύσεών τους, κατανοώντας έτσι καλύτερα την καθημερινή ζωή ενός νεολιθικού ανθρώπου σε επίπεδο εργασιών.

γ) Η προβολή ταινίας σε ειδικά προσαρμοσμένη αίθουσα βίντεο σε πανοραμική οθόνη με ηχητικά εφέ με θέμα το νεολιθικό πολιτισμό και τους οικισμούς του στις τρεις χώρες (πολυθέαμα) και βασικό στόχο την παρουσίαση της συνολικής εικόνας μιας νεολιθικής κοινωνίας μέσα από καθημερινές ανάγκες, εργασίες και πρακτικές. Ο ρόλος του πολυθεάματος θα είναι εισαγωγικός και συμπληρωματικός ταυτόχρονα. Μέσα από το πολυθέαμα θα γίνονται νύξεις και αναφορές συνολικά στα θέματα που άπτονται του νεολιθικού τρόπου ζωής και ο επισκέπτης θα εισάγεται στις βασικές έννοιες του θέματος με αναφορές σε σύγχρονα παράλληλα μέσα από ένα φανταστικό ταξίδι μέσα στο χρόνο, όπου η εικόνα μαζί με την αφήγηση μπορεί να παίξει το ρόλο του ξεναγού. Η ταινία θα

απευθύνεται στο ευρύ κοινό και κυρίως σε εκπαιδευτικούς και μαθητές.

δ) Η δημιουργία τεχνολογίας πολυμέσων. Πρόκειται για ένα εύχρηστο και εύκολα κατανοητό σύστημα παροχής επιμέρους αναλυτικότερων πληροφοριών στον επισκέπτη, που απευθύνεται σε όλους, αλλά και σε κοινό με ειδικά ενδιαφέροντα (ερευνητές, φοιτητές). Η τεχνολογία των πολυμέσων περιλαμβάνει: κατασκευή βάσεων, κοινές προδιαγραφές βάσεων δεδομένων μεταξύ των μουσείων, συνδυασμό των τριών βάσεων, δημιουργία CD-ROM και Web Site στο Internet. Με αυτό τον τρόπο οι καθημερινές ασχολίες του νεολιθικού ανθρώπου θα ζωντανεύουν μπροστά στα μάτια του επισκέπτη, ο οποίος θα αποκτήσει έναν πιο ενεργό ρόλο, καθώς καλείται να ανιχνεύσει και να αναπλάσει τις πληροφορίες.

ε) Οι μετακινήσεις και τα ταξίδια με στόχο την ενημέρωση και ανταλλαγή πληροφοριών ανάμεσα στους εταίρους, αλλά και τη διάδοση του προγράμματος σε άλλα μουσεία και συλλογές.

Οι παραπάνω δραστηριότητες ξεπερνούν την παραδοσιακή, μονοσήμαντη και στατική σχέση μουσείου-επισκέπτη και αποτελούν έναν εναλλακτικό και πιο αποτελεσματικό τρόπο μετάδοσης της πληροφορίας και της γνώσης, με αποτέλεσμα ο επισκέπτης να πλησιάζει κάθε φορά το νεολιθικό πολιτισμό με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις αναζητήσεις του. Ο επισκέπτης θα επικοινωνήσει με το πολιτιστικό προϊόν και θα βιώσει το αίσθημα της ενότητας που υπάρχει μεταξύ των λαών της Ευρώπης. Οι παραπάνω μέθοδοι θα μεταμορφώσουν το αίσθημα εξατομίκευσης των επισκεπτών σε αίσθημα κοινής καταγωγής και αδελφοσύνης μεταξύ των Ευρωπαίων. Η ευαισθητοποίηση του κοινού στην αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς θα επιτυγχάνεται με την ενεργό συμμετοχή του επισκέπτη στη γνωστική διαδικασία. Με την ανταλλαγή πληροφοριών θα μεταμορφωθεί σε γνώστη και κοινωνό των μηχανισμών του κοινού νεολιθικού τρόπου παραγωγής σε ευρωπαϊκή διάσταση με σκοπό την καλύτερη γνώση του παρόντος και την ορθότερη αντιμετώπιση του μέλλοντος.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Βόλος

Μουσείο Βόλου

Τον Αύγουστο του 1997 στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου πραγματοποιήθηκε μουσική εκδήλωση με γνωστά έργα του κλασικού ρεπερτορίου ερμηνευμένα από τη Συμφωνική Ορχήστρα του Δήμου Βόλου υπό τη διεύθυνση του Συμεών Κόγκαν. Οι συναυλίες στην αυλή του μουσείου, οι οποίες διοργανώνονται κάθε χρόνο από την Υπηρεσία σε συνεργασία με την ΕΚΠΟΛ της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Μαγνησίας και το Δήμο Βόλου, αποτελούν ένα σημαντικό πολιτιστικό γεγονός της πόλης του Βόλου και έχουν καθιερωθεί πλέον ως θεσμός. Η εκδήλωση αυτή πραγματοποιείται στα πλαίσια της γενικότερης προσπάθειας που καταβάλλει η Εφορεία να φέρει το ευρύ κοινό σε επαφή με την πολιτιστική παράδοση και την ιστορία του τόπου μας. Σκοπός μας είναι να εξοικειωθεί ο κόσμος με το χώρο του μουσείου και να συνειδητοποιήσει ότι το μουσείο δεν αποτελεί μόνον πηγή γνώσης, αλλά και ανεξάντλητων και σύνθετων αισθητικών απολαβών.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

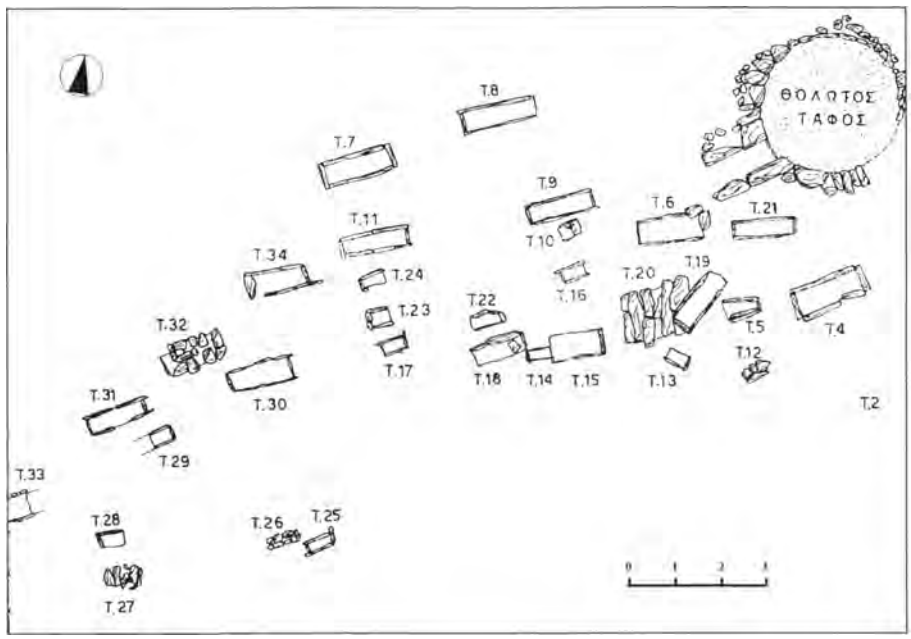
ΣΚΟΠΕΛΟΣ

Εορτασμός ευρωπαϊκών ημερών πολιτιστικής κληρονομιάς

Στις 26, 27 και 28 Σεπτεμβρίου 1997 πραγματοποιήθηκαν στην πόλη της Σκοπέλου εκδηλώσεις στα πλαίσια του εορτασμού των ευρωπαϊκών ημερών πολιτιστικής κληρονομιάς με θέμα τα Λιμάνια, που διοργανώθηκαν σε συνεργασία της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ με το Δήμο Σκοπέλου, το Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου και την 5η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων. Οι εκδηλώσεις αυτές περιελάμβαναν: α) Έκθεση με θέμα «Λιμήν Πεπαρήθου - Λιμάνι Σκοπέλου», που παρουσίαζε την ιστορική πορεία του λιμανιού της νήσου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και τις δραστηριότητες που αναπτύσσονταν γύρω από αυτό. Η έκθεση περιείχε φωτογραφικό υλικό (μεταξύ άλλων και φωτογραφίες των γνωστών φωτογράφων Δ. Τλούπα, Κ. Ζημέρη και Στ. Στουρνάρα), παλαιούς χάρτες, σχέδια αρχείου του Λιμενικού Ταμείου, μοντέλα καραβιών από τοπικούς τεχνίτες κ.ά. β) Ομιλίες με το ίδιο θέμα από την υπογράφουσα, τον αρχιτέκτονα Δ. Παλιούρα, Προϊστάμενο της 5ης ΕΝΜ, και τον Κ.Ν. Καλλιανό, ερευνητή της τοπικής ιστορίας. γ) Περίπατο και ξενάγηση μαθητών και επισκεπτών στο λιμάνι της Σκοπέλου και στα μνημεία του. δ) Έκθεση έργων ζωγραφικής των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου Σκοπέλου με θέμα το λιμάνι. ε) Μουσικοχορευτική εκδήλωση με παραδοσιακούς σκοπελίτικους χορούς.

Με την ευκαιρία του εορτασμού εκδόθηκε φυλλάδιο με θέμα «Λιμήν Πεπαρήθου - Λιμάνι Σκοπέλου».

ΑΡΓΥΡΩ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ



Σχέδ. 1. Βόλος. Άγιοι Ανάργυροι - Οδός Κολοκοτρώνη. Κάτοψη τμήματος νεκροταφείου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Βόλος

Άγιοι Ανάργυροι - Οδός Κολοκοτρώνη (οικόπεδο Ζ. Ανδρικόπουλου)

Κατά τις σκαπτικές εργασίες για ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν τάφοι που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική και την κλασική εποχή (Σχέδ. 1). Οι τάφοι αυτοί αποτελούν μέρος του μεγάλου νεκροταφείου, που έχει κατά καιρούς αποκαλυφθεί στην περιοχή δυτικά του χειμάρρου Κραυσίδωνα.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος. Άγνωστες οι διαστάσεις, καθώς το ανατολικό τμήμα καταστράφηκε από τον εκσκαφέα. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες. Περιείχε μία ταφή με το κρανίο στα ανατολικά. Από το τμήμα του τάφου που καταστράφηκε περισυνελέγη ένας μελαμβαφής κάνθαρος. Χρονολογία: μέσα 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,08×0,35×0,40 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και τον πυθμένα. Περιείχε μια παιδική ταφή με το κρανίο στα ανατολικά. Προς τη δυτική στενή πλευρά βρέθηκαν ένα μελαμβαφές θήλαστρο, ένας αρυτήρας σε μικρογραφία και ένας κάνθαρος (Πίν. 177 α). Χρονολογία: μέσα 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 4. Σαρκοφάγος από ασβεστόλιθο, διαστ. 1,95×0,70×0,62 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Περιείχε μετατοπισμένα τα οστά τριών σκελετών με τα κρανία στα ανατολικά. Βρέθηκε τμήμα άωτου τεφρού λύχνου στη βόρεια πλευρά που χρονολογεί την ταφή στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 5. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,95×0,30×0,30 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκε σκελετός, μόνον ίχνη κρανίου παιδικής ταφής στη βορειοανατολική γωνία. Ακτέρισπος.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,30×0,66×0,45 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκε σκελετός σε κανονική θέση, παρά μόνο διάσπαρτα σαθρά οστά. Στη βορειοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκαν τέσσερις λευκές λήκυθοι του 5ου αι. π.Χ. Η παράσπασή τους διακρίνεται αχνά (Πίν. 177 β).

Τάφος 7. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2×0,76×0,60 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από πλάκες από γκριζόλευκο μάρμαρο, πάχ. 0,10-0,12 μ. Στις πλάγιες πλευρές οι πλάκες είναι δουλεμένες εσωτερικά με βελόνι και έχουν περιμετρικά αναθύρωση, πλ. 0,06 μ. Βρέθηκαν τέσσερις σκελετοί, δύο κάτω και δύο πάνω από τους πρώτους, με τα κρανία στα ανατολικά και τα οστά σε άτακτη θέση. Στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκε μία χύτρα σπασμένη που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Ένα πολύ διαβρωμένο χάλκινο νόμισμα βρέθηκε μέσα στο στόμα του κάτω αριστερού κρανίου.

Τάφος 8. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,90×0,50×0,52 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από επεξεργασμένες σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και δύο στον πυθμένα. Μια ταφή με το κρανίο στα ανατολικά και τα υπόλοιπα οστά σε άτακτη διάταξη. Στα δεξιά του κρανίου βρέθηκε σιδερένια σπλεγγίδα και ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο δίπλα στη νότια πλευρά με γραπτή διακόσμηση ερυθρού ανθεμίου (Πίν. 177 γ). Χρονολογία: 4ος αι. π.Χ.

Τάφος 9. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,81×0,47×0,47 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος με δουλεμένες σχιστόπλακες, από μία σε κάθε πλευρά και τρεις στον πυθμένα. Περιείχε μια ακτέριστη ταφή, σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης. Έξω από τη βορειοανατολική γωνία του τάφου βρέθηκε λευκή λήκυθος που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 10. Κεραμοσκεπής, κατεστραμμένος από το σκαπτικό μηχάνημα (σωζ. διαστ. 0,65×0,42 μ.). Σώθηκε το νότιο μισό τμήμα του τάφου. Δεν βρέθηκαν ίχνη οστών.

Τάφος 11. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,75×0,45×0,50 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος με χοντροδουλεμένες σχιστόπλακες, από δύο στις μακρές πλευρές και μία στις στενές. Στον πυθμένα χαλίκι. Δεν βρέθηκε σκελετός. Τα κτερίσματα ήταν ένας χάλκινος κρίκος και ένα χάλκινο νόμισμα, το οποίο δεν έχει ακόμη συντηρηθεί, ώστε να συμβάλει στη χρονολόγηση του τάφου.

Τάφος 12. Κεραμοσκεπής με μικρές σχιστόπλακες στρωμένες στον πυθμένα, διαστ. 0,77×0,30 μ. Περιείχε μια παιδική ταφή. Βρέθηκαν κυάθιο (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.) και ένας μόνωτος σκύφος (α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.).

Τάφος 13. Κεραμοσκεπής, διαστ. 0,77×0,30 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Περιείχε τα λείψανα ενός βρέφους με το κρανίο στα ανατολικά. Ο σκελετός είχε αποτεθεί πάνω σε μια καλυπτήρια κέραμο. Μια οινοχοΐσκη βρέθηκε δυτικά της καλυπτήριας κεράμου που αποτελούσε τον πυθμένα του τάφου, ενώ μία κοτύλη και ένα μελαμβαφές μελανοδοχείο βρέθηκαν έξω από τη δυτική στενή πλευρά. Χρονολογία: 520-480 π.Χ.

Τάφος 14. Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Τον πυθμένα αποτελούσε ένας στρωτήρας, διαστ. 0,83×0,41 μ. Δεν βρέθηκε ούτε σκελετός ούτε κτερίσματα.

Τάφος 15. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,67×0,27×0,19 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. Κατασκευασμένος από ακατέργαστες σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκε σκελετός. Ακτέριστος.

Τάφος 16. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,73×0,26×0,26 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και τον πυθμένα. Δεν βρέθηκε σκελετός ούτε κτερίσματα.

Τάφος 17. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,69×0,38×0,19 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από ακατέργαστες σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές. Δεν βρέθηκε σκελετός ούτε κτερίσματα.

Τάφος 18. Κιβωτιόσχημος, κατεστραμμένος από σκαπτικό μηχάνημα (σωζ. διαστ. 1,27×0,48×0,34 μ.). Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Βρέθηκε μόνον το κρανίο στα ανατολικά και ελάχιστα οστά από τον υπόλοιπο σκελετό. Ακτέριστος.

Τάφος 19. Εγχυτρισμός. Προσανατολισμός Α.-Δ. Μέσα σε «κιβώτιο», διαστ. 0,70×0,40 μ., κατασκευασμένο με σχιστόπλακες, βρέθηκε μεγάλο πήλινο αγγείο (οξυπύθμενος αμφορέας), που περιείχε τα οστά. Προσανατολισμός Α.-Δ. Τα οστά δεν ήταν καμένα. Ακτέριστος.

Τάφος 20. Λακκοειδής, διαστ. 1,95×1,25×0,60 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Ο λάκκος του τάφου, που οριοθετείται με κροκάλες, καλύπτεται με πέντε σχιστόπλακες. Περιείχε μια ταφή, με το κρανίο στα ανατολικά και διαταραγμένα τα υπόλοιπα οστά. Στο κέντρο σχεδόν του λάκκου βρέθηκε μια μικρή ερυθροβαφής λήκυθος με ανθεμωτή διακόσμηση. Χρονολογία: μέσα 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 21. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,62×0,50×0,15 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και τον πυθμένα. Δύο ταφές με τα κρανία στα ανατολικά και μετατοπισμένα τα υπόλοιπα οστά του σκελετού. Βρέθηκαν τα στόμια μιας ερυθροβαφούς και δύο λευκών ληκύθων. Χρονολογία: τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 22. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,90×0,27×0,30 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες στις πλαϊνές πλευρές. Δεν βρέθηκε σκελετός ούτε κτερίσματα.

Τάφος 23. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,61×0,30×0,44 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές, στον πυθμένα στρώμα από χαλίκι. Δεν βρέθηκε σκελετός. Ακτέριστος. Έξω από τη γωνία του τάφου βρέθηκαν μια λευκή λήκυθος και το κάτω τμήμα μιας δεύτερης. Χρονολογία: τέλη 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 24. Κατεστραμμένος παιδικός, κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 0,61×0,30 μ. Στις πλάγιες πλευρές και το δάπεδο κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα.

Τάφος 25. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,80×0,30×0,25 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκε σκελετός. Ακτέριστος.

Τάφος 26. Κεραμοσκεπής, διαστ. 1,40×0,45 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Δεν βρέθηκε σκελετός. Κατά μήκος του τάφου βρέθηκαν εννέα σιδερένιες ασπιδόμορφες εφηλίδες και στελέχη σιδερένιων καρφιών, τετράγωνης διατομής, που υποδηλώνουν την εναπόθεση του σκελετού σε νεκρική κλίνη ή φορείο.

Τάφος 27. Λακκοειδής, διαστ. 1,05×0,45 μ. Προσανα-

τολισμός Α.-Δ. Ο λάκκος του τάφου ήταν καλυμμένος με πέντε, ακανόνιστου σχήματος, σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκαν ίχνη οστών. Πάνω στις καλυπτήριες υπήρχαν όστρακα αγγείων (τμήμα λεκανίδας και τμήμα από το πώμα της, βάση σκυφιδίου κ.ά.). Χρονολογία: μέσα 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 28. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,65×0,27×0,20 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και τον πυθμένα. Δεν βρέθηκαν οστά και κτερίσματα.

Τάφος 29. Κατεσπραμμένος κιβωτιόσχημος, σωζ. διαστ. 0,75×0,30×0,20 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από ακατέργαστες σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές. Δεν βρέθηκε σκελετός, ακτέριστος.

Τάφος 30. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,80×0,50×0,44 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από μονοκόμματες σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και πέντε μικρότερες στον πυθμένα. Περιείχε δύο ταφές σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα κρανία στα ανατολικά. Τα κτερίσματα ήταν ένα σιδερένιο εγχειρίδιο μέσα στον τάφο, τμήμα μικρού αρυτήρα εξωτερικά της νοτιοδυτικής γωνίας του τάφου, όστρακα σκυφιδίου στην εξωτερική βορειοδυτική γωνία και μικρή μελαμβαφής οινοχόη στην εξωτερική βορειοανατολική γωνία του τάφου. Χρονολογία: 5ος αι. π.Χ.

Τάφος 31. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,65×0,40×0,60 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα.

Τάφος 32. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,70×0,90×0,37 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές. Περιείχε μια ακτέριστη ταφή με το κρανίο στα ανατολικά.

Τάφος 33. Κιβωτιόσχημος. Οι διαστάσεις του δεν μπορούσαν να υπολογιστούν, καθώς ήταν ορατό το ανατολικό τμήμα του τάφου, ενώ το υπόλοιπο ήταν μέσα στη δυτική παρειά, εκτός των ορίων του οικοπέδου. Προσανατολισμός Δ.-Α. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και μεγάλες κεραμίδες στο δυτικό τμήμα των μακρών πλευρών. Περιείχε μια ταφή σε ύπτια εκτεταμένη στάση με το κρανίο στα δυτικά. Βρέθηκε ένας μελαμβαφής μόνωτος λύχνος. Χρονολογία: γ΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 34. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,65×0,53×0,54 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από δύο σχιστόπλακες στις μακρές πλευρές και από μία στις στενές. Δεν βρέθηκε σκελετός. Όστρακα μελαμβαφούς κυπέλλου. Χρονολογία: β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.

Θολωτός Τάφος (Τάφος 3). Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 1,85 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εμφανίστηκαν μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες έδιναν αρχικά την εντύπωση καλυπτήριων πλακών κιβωτιόσχημου τάφου. Ακολούθησε προσεκτικός καθαρισμός που αποκάλυψε ένα θολωτό τάφο με μέγιστη εσωτερική διάμετρο 3,50 μ. (Πίν. 177 δ). Έχει τα ίδια μορφολογικά στοιχεία με τους θολωτούς τάφους που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα στο Καπακλί. Σώζεται σε ύψος 1,35 μ. στο μεγαλύτερο μέρος του. Το βορειοανατολικό τμήμα έχει υποστεί σημαντική καταστροφή από σκαπτικό μηχάνημα. Ο τάφος φέρει μικρό δρόμο στα δυτικά, μήκ. 1,95 και πλ. 0,75 μ. Από το χτίσιμο του δρόμου σώζονται τέσσερις μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, από δύο σε κάθε παρειά. Το κατώφλι στην είσοδο του τάφου κατασκευάστηκε χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, από μια μεγάλη σχιστολιθική πλάκα, ακριβώς εκεί που οι πλάκες του δρόμου τέμνουν το θόλο. Το δάπεδο του τάφου είναι διαμορφωμένο απλά με πατημένο χαλικώδες χώμα. Ο τάφος ήταν ομαδικός. Οι νεκροί είχαν εναποτεθεί στο δάπεδο του θόλου, κανείς ωστόσο σκελετός δεν βρισκόταν στη θέση του. Τα οστά παρουσίαζαν μεγάλη διαταραχή, διασκορπισμένα σε όλη την έκταση του θόλου με ιδιαίτερα μεγάλη συσσώρευση στο ανατολικό τμήμα του. Η κατάσταση διατήρησής τους ήταν κακή κυρίως λόγω της υγρασίας – ο υδροφόρος ορίζοντας στην περιοχή συμπίπτει με το βάθος των τάφων. Για όλους αυτούς τους λόγους έχει δημιουργηθεί μια συγκεχυμένη εικόνα για τον τρόπο ταφής των νεκρών. Ωστόσο, η ύπαρξη ορισμένων εγχυτρισμών, καθώς και τα ίχνη καύσης σε ορισμένα οστά υποδηλώνουν ότι ως μέθοδος ταφής πρέπει να χρησιμοποιήθηκε τόσο ο ενταφιασμός όσο και η δευτερογενής καύση.

Η χρήση του τάφου εντοπίζεται σε δύο διαφορετικές εποχές. Αρχικά φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο, ενώ αργότερα στα κλασικά χρόνια τα παλαιά κτερίσματα παραμερίστηκαν και αντικαταστάθηκαν από νέα, κυρίως στο βόρειο τμήμα του τάφου. Ο τάφος ήταν πλούσια κτερισμένος. Κύλικες χωρίς πόδι – δύο μελαμβαφείς και μία ερυθροβαφής –, σκυφίδια, ομφαλωτά πινάκια, τεφρό μυροδοχείο με καστανότεφρες ταινίες στην κοιλιά και το λαιμό, χρονολογούν τις κλασικές ταφές στον 5ο και στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Το μεγαλύτερο ποσοστό των κτερισμάτων ανήκει στην πρωτογεωμετρική περίοδο και περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά αγγεία (Πίν. 178 α-δ). Βρέθηκαν 38 αγγεία (κύπελλα μόνωτα, τριφυλλόστομες οινοχόες, οπισθότμητες πρόχοι, σκύφοι, κανθαροειδείς σκύφοι, αμφορείς, ένα σιδερένιο σπαθί, ένα χάλκινο δαχτυλίδι και ένα πήλινο σφονδύλι.

Νέα Ιωνία

Οδός Προύσης-Θράκης (Έργο φυσικού αερίου)

Εκσκαφές για το έργο του φυσικού αερίου, στην οδό Προύσης, νότια του τουριστικού περιπτέρου Νέας Ιωνίας,

αποκάλυψαν δύο παλαιοχριστιανικούς τάφους μέσα σε όρυγμα, πλ. 0,65 και βάθ. 0,40 μ. Οι τάφοι είναι κτιστοί από πλακαρές κροκάλες σε ξερολιθιά, διαστ. 2,10-2,20× 0,80×0,90 μ. Καλύπτονται με ακατέργαστες σχιστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,10 μ. περίπου. Έχουν προσανατολισμό Δ.-Α. Περιείχαν τουλάχιστον δύο σκελετούς σε ύπτια εκτεταμένη στάση με το κρανίο προς Δ. στη θέση του, ενώ τα οστά των σκελετών ήταν διαταραγμένα (Πίν. 179 α). Στον ένα τάφο βρέθηκε μία χάλκινη τοξωτή πόρπη και μία μολύβδινη σφαίρα.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Διμήνι

Στη διάρκεια του 1997 συνεχίστηκαν στο Διμήνι οι σωστικές ανασκαφές σε αστικά οικόπεδα ιδιωτών, όπου κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών για τη διάνοιξη θεμελίων εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν τρεις σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα που βρίσκονται μέσα στα όρια ή οριοθετούν το μυκηναϊκό οικισμό, που εκτείνεται στην επίπεδη πεδιάδα κάτω από το λόφο με τα λείψανα της νεολιθικής περιόδου, προς τη μεριά της θάλασσας. Σε όλες τις περιπτώσεις δόθηκε άδεια οικοδόμησης ύστερα από απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Θεσσαλίας.

Οικόπεδο Χ. Σαρδέλα

Στο παραπάνω οικόπεδο ορίστηκε δοκιμαστική ανασκαφική τομή με αφορμή την αίτηση του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικίας. Το οικόπεδο βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του μυκηναϊκού οικισμού, σε μικρή απόσταση από αυτόν. Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 3 μ., χωρίς ωστόσο να εντοπιστούν αρχιτεκτονικά λείψανα και ευρήματα. Σε όλο το χώρο της ανασκαφής διαπιστώθηκε στρώμα με χονδρές κροκάλες. Η παρουσία αυτού του στρώματος δηλώνει την ύπαρξη ενός ρέματος που διερχόταν στην αρχαιότητα από το σημείο της ανασκαφής. Επομένως θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η απουσία αρχαιολογικών ευρημάτων οφείλεται στη διάβρωση που προκλήθηκε από το ρέμα αυτό, το οποίο μάλιστα φαίνεται ότι αποτελούσε ένα φυσικό όριο του οικισμού προς ΝΑ., νοτιότερα του οποίου δεν επεκτάθηκε ο μυκηναϊκός οικισμός.

Οικόπεδο Δ. Κόκοβα

Το οικόπεδο βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της μυκηναϊκής πόλης. Με αφορμή εργασίες για τη διάνοιξη βόθρου πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα. Κατά τη διερεύνηση ανασκαφικής τομής, διαστ. 2,50× 2,50 μ., από αρχαιολογικό στρώμα που εντοπίστηκε σε βάθος 1-1,40 μ., συνελέγη αρκετή ποσότητα κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου. Το στρώμα αυτό, αν και δεν έδωσε αρχιτεκτονικά λείψανα, ωστόσο επιβεβαίωσε ότι ο μυκηναϊκός οικισμός εκτεινόταν και σε αυτό το σημείο. Κάτω από το στρώμα της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου εντοπίστηκε στρώμα από σχιστόλιθους. Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε βάθος 2,50 μ. και σταμάτησε στο επίπεδο αυτό, αφού δεν έφερε στο φως άλλα αρχαιολογικά ευρήματα.

Οικόπεδο Ε. Καρδαρά

Με αφορμή αίτηση της ιδιοκτήτριας για διάνοιξη βόθρου δυτικά της οικίας της ορίστηκε δοκιμαστική ανασκαφική τομή στο οικόπεδο που βρίσκεται στα βορειοανατολικά του μυκηναϊκού οικισμού και σε απόσταση 400 μ. από το όριο του νεολιθικού οικισμού.

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα οικίας με προσανατολισμό Β.-Ν., που αποτελείται από τέσσερα τουλάχιστον δωμάτια. Τα δωμάτια αυτά θεωρούμε ότι αποτελούν τμήμα μιας μεγαλύτερης οικίας, που επεκτείνεται και πέρα από τα όρια του ανασκαφικού τετραγώνου. Τα θεμέλια της οικίας εντοπίστηκαν σε βάθος 0,60 μ., ενώ σε βάθος 0,50 μ. αποκαλύφθηκε το δάπεδο που ήταν κατασκευασμένο από σκληρό πατημένο χώμα. Στη νότια γωνία της ανασκαφικής τομής και σε βάθος 0,40 μ. βρέθηκε ημικυκλική κατασκευή από πλακαρές πέτρες, η οποία ανήκει σε νεότερη οικοδομική φάση σε σχέση με τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά λείψανα. Η νεότερη οικοδομική φάση χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο.

Από τις επιχώσεις της οικίας συνελέγη αρκετή ποσότητα μυκηναϊκής κεραμικής, καθώς και ένα τμήμα ζωόμορφου ειδωλίου, μία χάλκινη μικρή ράβδος και μία λίθινη μυλόπετρα. Η κύρια φάση κατοίκησης της οικίας, με βάση την κεραμική που βρέθηκε στις επιχώσεις της, τοποθετείται χρονολογικά στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο, όπως και ο υπόλοιπος μυκηναϊκός οικισμός.

Από την αφαίρεση επιχώσεων σε βάθος έως 1,10 μ. συνελέγη κεραμική και τμήμα ανθρωπόμορφου ειδωλίου, που παραπέμπουν χρονολογικά σε φάση προγενέστερη της ΥΕ ΙΙΙΒ. Η ανασκαφική έρευνα προχώρησε σε βάθος 1,40 μ., όπου σταμάτησε καθώς εντοπίστηκε το επίπεδο του φυσικού σταθερού εδάφους.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και αφού τα αρχιτεκτονικά λείψανα σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν, αποφασίστηκε η διατήρησή τους σε κατά-

χωση, ενώ η κατασκευή του βόθρου πραγματοποιήθηκε σε χώρο, όπου δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

Δημητριάδα

Αρχαίο θέατρο

Κατά τη φετινή χρονιά έγινε πολύ καλός καθαρισμός του θεάτρου και ακολούθησε λεπτομερής αποτύπωσή του. Ανασκάφηκαν επίσης 11 τομές κατά μήκος και εσωτερικά της ανατολικής περίφραξης του οικοπέδου του θεάτρου χωρίς να αποκαλυφθούν αρχαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

ΜΠΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Ανάκτορο

Η ανάδειξη του ανακτόρου Δημητριάδος είναι υποέργο του Έργου: Αποκατάσταση Αρχαίου Θεάτρου-Ανακτόρου Δημητριάδος, ενταγμένο στο Β΄ ΚΠΣ 1994-1999. Το 1997 ήταν ο δεύτερος χρόνος εργασιών, σύμφωνα με την έγκριση που δόθηκε με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ Α1/ Φ39/23551/1135/14-5-96, με το εγκεκριμένο τεχνικό δελτίο του έργου και την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/45110/ 2594 π.έ./ 26-4-1996, με την οποία χαρακτηρίστηκε συστηματική η ανασκαφή του Ανακτόρου Δημητριάδος.

Οι εργασίες στο χώρο του ανατολικού περιστυλίου του ανακτόρου διήρκεσαν επτάμισι μήνες. Στην ανατολική και τη δυτική πτέρυγα του περιστυλίου ολοκληρώθηκαν οι εργασίες καθαρισμού και ενοποίησης των παλαιών ανασκαφικών τομών. Στη βόρεια πτέρυγα οι εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης προχώρησαν κατά το μεγαλύτερο μέρος (Σχέδ. 2).

Ανατολική πτέρυγα. Στην ανατολική πτέρυγα αποκαλύφθηκαν συνολικά 12 χώροι (Πίν. 179 β). Το βάθος αυτής της πτέρυγας είναι διπλάσιο από αυτό της νότιας και της δυτικής, με δύο αίθουσες στον άξονα Α.-Δ., από τις οποίες η μία επικοινωνεί με την περίστυλη στοά και η άλλη βρίσκεται στο βάθος. Οι εσωτερικοί τοίχοι σώζονται σε πολύ χαμηλό ύψος, ενώ πολλά τμήματα του εξωτερικού τοίχου έχουν χαθεί λόγω της εκτεταμένης λιθοθηρίας. Σε ορισμένα σημεία διαπιστώθηκαν επισκευές στην τοιχοδομία. Μεγάλη είναι η καταστροφή που προξένησε στους τοίχους η δενδροφύτευση πεύκων που συντελέστηκε τη δεκαετία του 1960, αλλά και η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου κατά τους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Στο νότιο άκρο της πτέρυγας, ένας στενός ορθογώνιος χώρος ερμηνεύεται ως κλιμακοστάσιο για τον πρώτο όροφο.

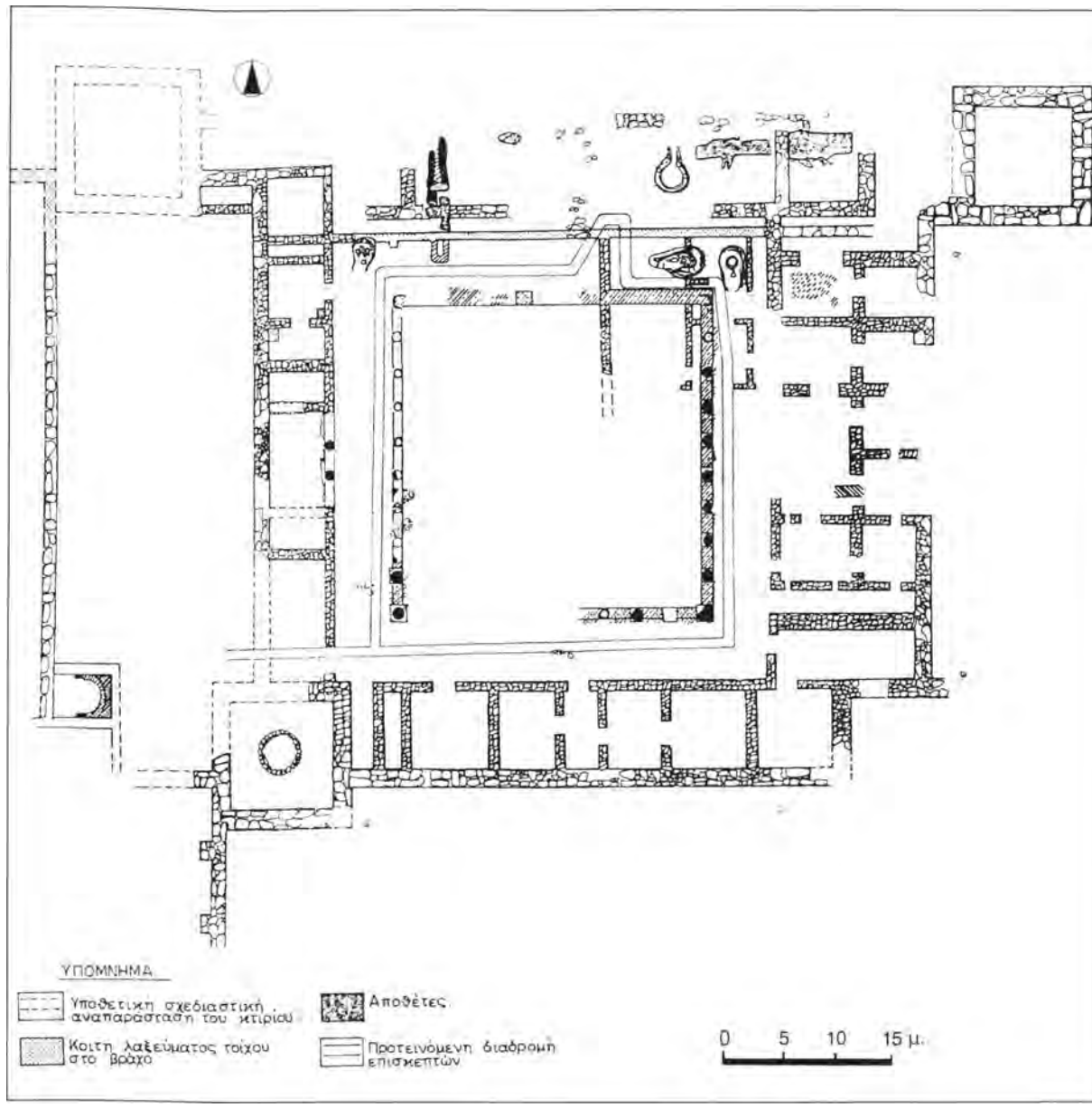
Προγενέστερη οικοδομική φάση βεβαιώνεται από τα υπολείμματα κτιρίου στη βορειοανατολική γωνία της αυλής, στη στοά και σε τέσσερις χώρους στο βορειοανατολικό τμήμα της ανατολικής πτέρυγας. Πάνω στα παλαιότερα οικοδομικά λείψανα εδράζεται ο στυλοβάτης και η θεμελίωση του νεότερου ανακτορικού συγκροτήματος. Επιχρίσματα σώζονται στη θέση τους σε αρκετά σημεία κυρίως προς το νότιο τμήμα της στοάς, ενώ προς το βόρειο, όπου τα οικοδομικά λείψανα είναι περισσότερο κατεστραμμένα, σώζονται υπολείμματα των κονιαμάτων σε μικρό ύψος (Πίν. 179 γ). Δάπεδα στη στοά και στα δωμάτια δεν σώθηκαν παρά μόνο στους μάρτυρες της παλαιάς ανασκαφής. Σε όσα σημεία σώθηκαν, είναι κατασκευασμένα όμοια με αυτά της νότιας στοάς, δηλαδή από πατημένο χώμα και τριμμένο ασβεστόλιθο. Η κεραμική και τα ευρήματα είναι λιγοστά.

Δυτική πτέρυγα. Ολοκληρώθηκε η έρευνα στη δεξαμενή που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 1996, στο κέντρο του νοτιοδυτικού πύργου. Ο πυθμένας εντοπίστηκε σε βάθος 2,78 μ. Το επίχρισμα διατηρείται σε καλή κατάσταση στα τοιχώματα της δεξαμενής εκτός από το κέντρο του πυθμένα. Από το εσωτερικό της δεξαμενής περισυνελέγη άφθονη κεραμική, όστρεα, σκωρίες και κεραμίδες, ένδειξη ότι στην τελευταία της χρήση ήταν αποθέτης.

Ο κεντρικός χώρος της δυτικής πτέρυγας παρουσιάζει μια ιδιαίτερη διαμόρφωση σε σχέση με όλους τους υπόλοιπους του ανατολικού περιστυλίου του ανακτόρου. Η διαμόρφωση της εισόδου του από τη στοά είναι μνημειακή, με δύο ημικίονες εν παραστάσι. Οι ημικίονες είναι κατασκευασμένοι από μαργαϊκό ασβεστόλιθο, επιχρισμένοι με λευκό σκληρό ασβεστοκονίαμα, όπως άλλωστε όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου. Ο πρώτος δόμος των δύο ημικιόνων βρίσκεται στη θέση του, ενώ κατά τις εργασίες διαμόρφωσης στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου, σε απόσταση 30 μ. από την αρχική τους θέση, εντοπίστηκαν δύο ακόμη δόμοι, ένας ακέραιος και ένας δεύτερος σπασμένος προφανώς κατά τη μεταφορά του από τους αρχαίους λιθοθήρες. Οι δόμοι αυτοί μεταφέρθηκαν κοντά στην αρχική τους θέση και θα εξεταστεί αν μπορούν μελλοντικά να αναστηλωθούν.

Ο δυτικός εξωτερικός, ισχυρός τοίχος καθαρίστηκε από τις επιχώσεις. Η δυτική του όψη πρέπει να ανήκε σε στεγασμένο διάδρομο, όπως μαρτυρούν τα λευκά και γκρίζα κονιάματα που είναι πεσμένα κατά μήκος του. Στη νοτιοδυτική γωνία της πτέρυγας αποκαλύφθηκε θυραίο άνοιγμα.

Κονιάματα ερυθρού και λευκού χρώματος κοσμούσαν τους τοίχους του κεντρικού χώρου με την είσοδο εν παρα-



Σχέδ. 2. Δημητριάδα. Ανάκτορο. Κάτοψη του ανατολικού περιστυλίου.

στάσι, καθώς και τους δύο συνεχόμενους, βόρεια και νότια του κεντρικού.

Τα δάπεδα και σε αυτή την πτέρυγα είναι κατασκευασμένα από πατημένο χώμα και τριμμένο ασβεστόλιθο. Η κεραμική είναι λιγοστή, όπως επίσης και τα μικρά ευρήματα.

Βόρεια πτέρυγα. Η βόρεια πτέρυγα ακολουθεί σε γενικές γραμμές τον κανόνα που υπαγορεύει τον καταμερισμό σε οκτώ χώρους κατ' αντιστοιχία με τη νότια πτέρυγα, ενώ η βόρεια είναι σαφώς πιο επιμηκυσμένη διότι οι δύο γωνιακοί πύργοι είναι τοποθετημένοι ανατολικότερα και δυτικότερα από τους αντίστοιχους της νότιας πτέρυγας. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα των βόρειων διαμερισμάτων είναι ιδιαίτερα αποσπασματικά. Η κατάσταση αυτή οφείλεται στην αλλαγή χρήσης του χώρου και τη μετατροπή του σε εργαστηριακό, αλλά και στην εκτεταμένη λιθοθηρία. Σε πολλά σημεία σώζεται μόνον η κοίτη της θεμελίωσης τοίχων που έχουν αποξηλωθεί.

Παλαιότερα στοιχεία χρήσης και κατοίκησης του χώρου, πιθανώς νεολιθικής εποχής, αποτελούν οι λαξεύσεις κυκλικών οπών αλλά και ορθογώνιων, καθώς και η ανεύρεση οστών μεγάλου ζώου σε κατάσταση απολίθωσης. Παρόμοια λαξεύματα αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές στον προϊστορικό οικισμό των Πευκακίων[1] και χρονολογούνται στη νεολιθική εποχή, και συγκεκριμένα στη φάση κλασικό Διμήνι. Οι οπές ανήκουν σε οικίες, από τις οποίες δεν έμεινε άλλο ίχνος λόγω της μεταγενέστερης κατοίκησης στο χώρο.

Κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας είχαν ανασκαφεί παλαιότερα τέσσερις κλίβανοι, ένας χαλκουργικός και τρεις κεραμικοί (Πίν. 179 δ). Μεταξύ των κεραμικών κλιβάνων, που βρίσκονται στη βορειοανατολική πλευρά της πτέρυγας, αποκαλύφθηκαν αποθέτες που περιείχαν άφθονη ποσότητα ελληνιστικής κεραμικής. Πολλά ήταν και τα μικρά ευρήματα από τους αποθέτες, σιδερένια (καρφιά, σύνδεσμοι, μάζες, σκωρίες), πήλινα (αγνύθες, τμήματα ειδωλίων ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων, κομβία, σφραγίσματα από το αρχείο του ανακτόρου και ενσφράγιστες λαβές θασιακών κυρίως αμφορέων) και μολύβδινα (διάφορα μικροαντικείμενα, αλλά και τμήματα αγγείων επιδιορθωμένα με μολύβδινους συνδέσμους).

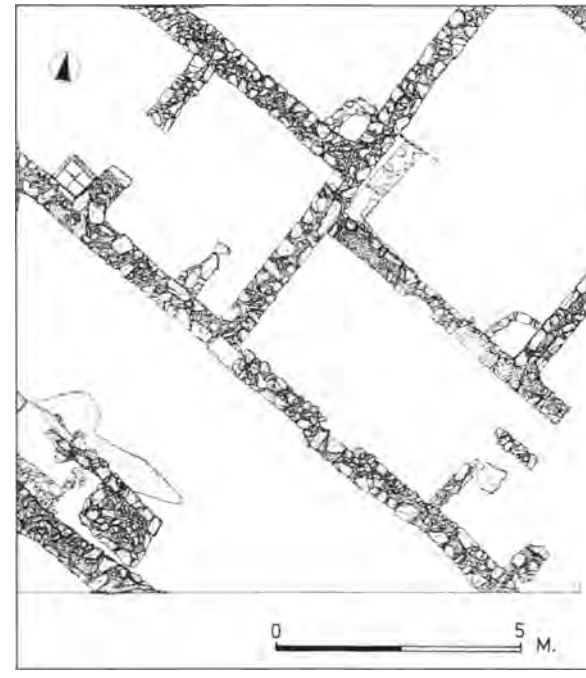
Προχώρησε η ανασκαφή στο βορειοανατολικό πύργο. Διαπιστώθηκε ότι η νότια πλευρά του σώζεται σε κάποιο ύψος, ενώ η ανατολική και η βόρεια είναι περισσότερο κατεστραμμένες. Στη δυτική πλευρά δεν σώζεται η εξωτερική παρειά.

Νότια πτέρυγα. Απομακρύνθηκαν οι μάρτυρες που είχαν απομείνει σε επαφή με τον τοίχο της νότιας στοάς και αποκαλύφθηκαν οι επιχρισμένες επιφάνειες των τοίχων. Τα κονιάματα στερεώθηκαν και καλύφθηκαν με πρόχειρα στέγαστρα για να προστατευθούν από τις καιρικές συνθήκες μέχρι να κατασκευαστεί μόνιμο στέγαστρο. Παράλληλα με το νότιο εξωτερικό τοίχο της νότιας πτέρυγας, καθαρίστηκε ο χώρος και διαμορφώθηκε ένας διάδρομος που προορίζεται για περίπατος των επισκεπτών.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Οδός Λεμεσού (οικόπεδο Θ. Καραϊσκου, Ο.Τ. 49 Γ΄)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της αρχαίας πόλης, όπου επικεντρώθηκε ο οικιστικός πυρήνας της ρωμαϊκής εποχής της Δημητριάδας (Σχέδ. 3· Πίν. 180 β).



Σχέδ. 3. Δημητριάδα. Οδός Λεμεσού. Κάτοψη τμήματος οικίας.

Κατά τη διάρκεια γενικής εκσκαφής για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκε και στη συνέχεια ανασκάφηκε τμήμα υστερορωμαϊκής οικίας. Σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν έξι χώροι, εκ των οποίων μόνον οι τρεις παρέχουν μια ολοκληρωμένη κάτοψη. Οι υπόλοιποι χώροι αποκαλύφθηκαν εν μέρει, επειδή βρίσκονται έξω από τα όρια του οικοπέδου. Η είσοδος της οικίας είναι από Ν., όπου διέρχεται αρχαία οδός, πλ. 3,50 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Οι τοίχοι της οικίας, πλ. 0,60 μ., σώζονται σε ύψος 0,45 μ. περίπου και είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και λευκό κουρασάνι. Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη ελληνιστικών κτιρίων (βάση ιωνικού κίονα, σπόνδυλοι αρράβδωτων κιόνων), αλλά και μυλόλιθοι βρέθηκαν εντοιχισμένα στην τοιχοποιία. Οι κέραμοι ήταν λακωνικού τύπου. Τα δάπεδα αποτελούνται από πατημένο χώμα αναμεμειγμένο με ψιλό χαλίκι και τριμμένο κονίαμα. Το προστώο της οικίας είναι ένας ορθογώνιος χώρος, πιθανότατα υπαίθριος, αφού δεν εντοπίστηκε στρώμα κεραμιδιών και η παρουσία της κεραμικής ήταν ελάχιστη. Δυτικά της αυλής ανοίγονται δύο δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους. Και τα δύο έχουν εστίες στη νοτιοανατολική τους γωνία που είναι στρωμένες με τετράγωνες πήλινες πλάκες και φέρουν πήλινο περιχεί-

1. H.J. Weisshaar, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magula in Thessalien*, I, *Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn 1989, σ. 8, πίν. II, 2, εικ. 146.

λωμα. Στο βόρειο τμήμα της οικίας δύο ακόμη χώροι έχουν ημικυκλική εστία στη νοτιοανατολική τους γωνία, χτισμένη με μικρές πέτρες. Μέσα από την εστία του βορειοανατολικού χώρου μαζεύτηκαν όστρακα, σιδερένια λαβίδα και τμήμα γυάλινου αγγείου. Γύρω από την εστία πολλή ήταν η κεραμική που ανήκει σε μαγειρικά σκεύη (χύτρες, τριφυλλόστομες οινοχόες, αμφορείς), όλα έντονα καμένα από τη χρήση.

Το σύνολο των κινητών ευρημάτων που απέδωσε η ανασκαφή είναι μάλλον φτωχό (Πίν. 180 α) με εξαίρεση ίσως τα 38 χάλκινα κυρίως νομίσματα. Όσα ταυτίστηκαν χρονολογούν τη χρήση της οικίας στον 4ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για νομίσματα Κωνσταντίνου Α΄ (330-346 μ.Χ.), Βαλεντινιανού ΙΙ (364-375 μ.Χ.), Κωνστάντιου Β΄ (348-354 μ.Χ.), Ιουλιανού Β΄ (360-363 μ.Χ.).

Κάτω από το επίπεδο του δαπέδου της οικίας επισημάνθηκαν τοίχοι παλαιότερου κτίσματος των πρώτων ρωμαϊκών χρόνων, ίσως προγενέστερης φάσης της ίδιας οικίας.

Από τα λίγα ευρήματα της προγενέστερης φάσης – τμήματα γυάλινων αγγείων, πήλινη κεφαλή γυναικείου ειδωλίου, τμήματα σκύφων, πρόχους, τμήμα λύχνου με εμπίεστο κόσμημα και την κεραμική, ορίζεται η φάση καταστροφής στα τέλη του 1ου-αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Τα έντονα ίχνη καύσης στο στρώμα καταστροφής μάς οδηγούν στο εύγλωττο συμπέρασμα ότι και στις δύο φάσεις κατοίκησης η αιτία καταστροφής των οικιών ήταν η φωτιά.

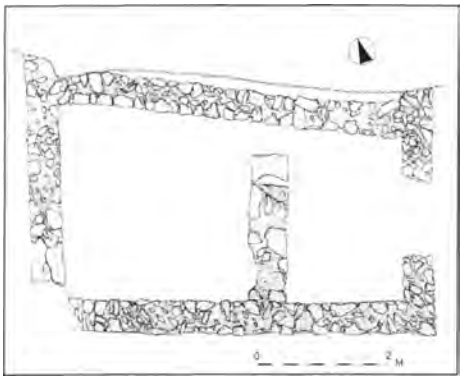
Στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου και νοτιοδυτικά της οδού που αναφέρθηκε ήλθε στο φως μικρό τμήμα μιας δεύτερης υστερορωμαϊκής οικίας. Γύρω από τους τοίχους υπήρχαν πυκνές μάζες πηλού από λιωμένα πλιθιά της ανωδομής και στρώσεις κεραμίδων από τη στέγη. Και σε αυτή την οικία ήταν έντονα τα ίχνη καύσης επιβεβαιώνοντας έτσι την αιτία καταστροφής των οικιών στη συγκεκριμένη εποχή.

Η ανασκαφή αυτή, αν και περιορισμένης έκτασης, παρέχει σημαντικά στοιχεία για τη σύνθεση του πολεοδομικού ιστού και για το σχέδιο των απλών ιδιωτικών οικιών της ρωμαϊκής συνοικίας της Δημητριάδας.

Οδός Πάφου (οικόπεδο Δ. Γιαννακόπουλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής και σε βάθος 1,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε τοίχος αρχαίου κτιρίου στο βορειοανατολικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου, που βρίσκεται στην περιοχή του βόρειου λιμανιού της αρχαίας Δημητριάδας. Ακολούθησε σύντομη σωστική ανασκαφή κατά την οποία αποκαλύφθηκαν δύο χώροι υστερορωμαϊκής οικίας (Σχέδ. 4· Πίν. 180 γ).

Η είσοδος του κτιρίου ήταν στα ανατολικά. Οι τοίχοι, πλ. 0,50 μ., σώζονται σε μέγιστο ύψος 0,65 μ. και είναι χτισμένοι



Σχέδ. 4. Δημητριάδα. Οδός Πάφου. Κάτοψη τμήματος οικίας.

με αργολιθοδομή και λευκό κονίαμα. Τα δάπεδα ήταν από πατημένο χώμα, χαλίκι και κονίαμα. Στο εσωτερικό του δυτικού χώρου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής από λιωμένα πλιθιά της ανωδομής και κεραμίδες στέγης, λακωνικού τύπου, με έντονα ίχνη καύσης. Κάτω από το επίπεδο των δαπέδων υπήρχε στρώμα άμμου, γεγονός που πιστοποιεί τη θέση του κτιρίου πολύ κοντά στην αρχαία ακτογραμμή. Δεν βρέθηκαν παλαιότερες οικιστικές φάσεις.

Τα ελάχιστα κινητά ευρήματα, η κεραμική και τα νομίσματα – όπως Κωνστάντιου Β΄ (348-354 μ.Χ.), Μαγνήτων των ρωμαϊκών χρόνων – χρονολογούν την οικία στο β΄ μισό του 3ου και στο α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.

Συνοικία Αϊβαλιώτικα (οικόπεδο Ν. Κορέντη, Ο.Τ. 48)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση κατοικίας αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα ρωμαϊκής εποχής, σε βάθος 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε ένας τοίχος, πλ. 0,60 μ., στη νότια παρειά του οικοπέδου σε μήκος 13 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. Γωνιόλιθος, επεξεργασμένος με βελόνι και διαστάσεων 1×0,70×0,25 μ. αποτελούσε το ανατολικό άκρο του. Τμήμα ενός δεύτερου τοίχου με κατεύθυνση Ν.-Β. ήλθε στο φως στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Και οι δύο τοίχοι είχαν πρόχειρο χτίσιμο από αργούς λίθους και κονίαμα. Αρχιτεκτονικό υλικό (τμήματα μαρμάρινων κατωφλιών, ιωνικό μαρμάρινο κιονόκρανο) βρέθηκε στα ανατολικά του δεύτερου τοίχου. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου εμφανίστηκε δάπεδο σωζόμενο αποσπασματικά, από πατημένο χώμα, χαλίκι και τριμμένο κονίαμα. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε μια ορθογώνια κατασκευή, από μεγάλες κεραμίδες, διαστ. 2×1×0,50 μ., που χρησίμευε ως αποθέτης. Εσωτερικά ήταν γεμάτος από αργούς λίθους, λιωμένα πλιθιά και πα-

ρά πολλά όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, κυρίως μαγειρικά.

Βόρεια του αποθέτη υπήρχε ο τάφος 1. Κτιστός, διαστ. 1,10×0,90×0,40 μ., κατασκευασμένος από πλίνθους και αργούς λίθους, εσωτερικά επιχρισμένος με υπόλευκο κονίαμα. Στη βόρεια, νότια και ανατολική παρειά του τάφου υπήρχε μικρή εσοχή. Δεν βρέθηκαν ίχνη σκελετού. Τα κτερίσματα του τάφου αποτελούσαν τέσσερις μόνωτοι, αβαφείς λύχνοι των υστερορωμαϊκών χρόνων (δύο στη νότια και στην ανατολική εσοχή και δύο στο δάπεδο).

Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου ανασκάφηκε ο τάφος 2. Λακκοειδής, διαστ. 2,10×0,70 μ. Ο λάκκος ήταν επιχρισμένος με χοντρό κονίαμα στις παρειές και το δάπεδο. Δεν βρέθηκαν ίχνη σκελετού, παρά μόνον ελάχιστα αβαφή όστρακα των υστερορωμαϊκών χρόνων. Ο τάφος πρέπει να είχε συληθεί στην αρχαιότητα.

Η σύντομη ανασκαφική εργασία στο παραπάνω οικόπεδο απέδωσε ελάχιστη κεραμική και λίγα φτωχά κινητά ευρήματα. Τα νομίσματα, όπως Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.) και *DIVA FAUSTINA* (σύζυγος Antoninus Pius που πέθανε το 141 μ.Χ.), όπως και τα λυχνάρια χρονολογούν τα αρχιτεκτονικά λείψανα στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Φθιώτιδες Θήβες

Νοτιοανατολικό νεκροταφείο - Έργο ΟΤΕ

Την άνοιξη του 1997 στα πλαίσια του έργου του ΟΤΕ για την τοποθέτηση καλωδίων οπτικών ινών μεταξύ Νέας Αγχιάλου και Μικροθηβών, σε μία λωρίδα μήκ. 1,5 χλμ. περίπου, στα δεξιά της εθνικής οδού, εντοπίστηκαν αρχαίοι τάφοι που ανήκουν στο νοτιοανατολικό νεκροταφείο[2] της πόλης και αποφασίστηκε η διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας[3] με χρηματοδότηση του ΟΤΕ. Η έρευνα ήταν περιορισμένη και ήλθαν στο φως 33 τάφοι: κιβωτιόσχημοι επενδεδυμένοι και καλυμμένοι με πλάκες από ντόπιο ηφαιστειογενή λίθο (3), κιβωτιόσχημοι κτιστοί από αργούς λίθους (6), κεραμοσκεπείς (15), πήλινες λάρνακες (2), κάλπες από πωρόλιθο (2) και λακκοειδείς καλυμμένοι με ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες σε β΄ χρήση (5). Οι περισσότεροι ήταν ακτέριστοι (14), αρκετοί παρουσίαζαν περιορισμένο αριθμό προσφορών, δηλαδή ένα ή δύο αγγεία ή χάλκινα καρφιά ή νομίσματα, ενώ λίγοι ήταν οι πλούσια κτερισμένοι τάφοι (8). Οι παιδικές ταφές ήταν επτά, ενώ οι υπόλοιπες ανήκαν σε ενήλικες. Περιείχαν όλοι από ένα νεκρό εκτός από τους κιβωτιόσχημους 18 και 19, στους οποίους παρατηρείται παραμερισμός των οστών του πρώτου νεκρού και επαναχρησιμοποίησή τους.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από ντόπιο ηφαιστειακό λίθο.

Τάφος 18. Κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 2×0,80 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Ο πρώτος νεκρός έχει μετατοπιστεί ελαφρώς για να τοποθετηθεί ο δεύτερος. Τα κτερίσματα (Πίν. 181 α) ήταν τοποθετημένα στην περιοχή των ποδιών. Πρόκειται για έναν κάνθαρο (ΒΕ 20503), δύο άωτα μελαμβαφή σκυφίδια[4] (ΒΕ 20502, ΒΕ 20504), ένα δίωτο σκύφο[5] τύπου Bolsal (ΒΕ 20505), καθώς και τμήματα στλεγγίδας, που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και συνόδευαν μάλλον τον πρώτο νεκρό. Μια πήλινη λάγυνος[6] (ΒΕ 20518) αποδίδεται στο δεύτερο νεκρό. Ο τάφος 18, όπως συχνά συμβαίνει με τους κιβωτιόσχημους τάφους, χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. ανοίχθηκε για να χρησιμοποιηθεί ξανά, σύμφωνα με μια συνήθη ταφική πρακτική, που την έχουμε ξανασυναντήσει αρκετές φορές στο δυτικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών.

Τάφος 19. Κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 2×0,80 μ. Ο τάφος περιείχε δύο νεκρούς. Τον πρώτο νεκρό συνόδευαν ένα μυροδοχείο[7] (ΒΕ 20500) με βραχύ πόδι, διογκωμένο σώμα και γραπτή διακόσμηση στον ώμο και το λαιμό και ο κάνθαρος[8] (ΒΕ

2. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 225-226· 48 (1993): Χρονικά, σ. 235-236.

3. Ευχαριστώ τη Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Προϊσταμένη της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, για την παραχώρηση του υλικού.

4. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994, σ. 148, πίν. 6, σχέδ. 35. ΒΕ 1977/168. Για το σχήμα, βλ. J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, Berlin 1968, σ. 48, εικ. 2, αριθ. Τ. Για το κόσμημα ό.π., πίν. 7, 8. *Hesperia* 3 (1934), σ. 431, εικ. 15, Ε16, Ε17.

5. *Agora* XII, 1970, πίν. 34, αριθ. 556, 558, σ. 275. *Α΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 1986*, Ιωάννινα 1989, σ. 131. Α. Χρυσοστόμου, Λόγγος Έδεσσας. Ελληνιστικό νεκροταφείο, *Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 131, τάφος IV, ΒΕ 1975/86.

6. G.R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth* VII, III, Princeton 1975, αριθ. 634.

7. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 86, Π2104, πίν. 60. U. Knigge, *Der Südhügel. Kerameikos* IX. Berlin 1976, πίν. 96, σ. 184, Ε85.

8. Ά. Ωνάσογλου, Νεκροταφείο των Οπουντίων Λοκρών στην Τρια-

20501) με τα λεπτά τοιχώματα και τα επίθετα πλαστικά κισσόφυλλα στις λαβές, γνωστός από την Κόρινθο ως «one-piece» κάνθαρος, τύπος που χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Το δεύτερο νεκρό συνόδευαν ένας πήλινος αμφορέας (ΒΕ 20517) και μία οινοχόη (ΒΕ 20499) (Πίν. 181 β), που φαίνεται ότι είναι προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου και αποτελούν τύπους αγγείων διαδεδομένους στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. τόσο στη Μακεδονία όσο και στη νότια Ελλάδα.

Τάφος 23. Κιβωτιόσχημος τάφος από γκρίζο ηφαιστειακό λίθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι δύο μακρές πλευρές έχουν σπάσει στα δύο και έχουν εισχωρήσει στο εσωτερικό του τάφου. Παρόμοια εικόνα παρουσίαζαν και άλλοι κιβωτιόσχημοι τάφοι στο δυτικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών και το φαινόμενο αυτό έχει σχετιστεί με τη σεισμικότητα της περιοχής. Ο τάφος περιείχε ένα νεκρό, τον οποίο συνόδευαν ένας πήλινος ασκός (ΒΕ 20514), ένας πήλινος λύχνος, ένα σιδερένιο καρφί, τμήματα στλεγγίδας και όστρεα. Από τα κτερίσματα ο τάφος χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Κεραμοσκεπείς τάφοι

Ερευνήθηκαν 15 κεραμοσκεπείς τάφοι.

Τάφος 2. Μικρός κεραμοσκεπής τάφος. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ. Σκελετός δεν βρέθηκε παρά μόνον τμήματα οστών. Έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του τάφου βρέθηκαν δύο πήλινα, ακέραια ατρακτόσχημα μυροδοχεία (ΒΕ 20476-20477). Το ένα φέρει διακόσμηση από τρεις γραπτές οριζόντιες υπόλευκες ταινίες. Με βάση τα μυροδοχεία ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Τάφος 8. Κεραμοσκεπής τάφος, αρκετά διαταραγμένος. Σκελετός δεν βρέθηκε εκτός από ελάχιστα υπολείμματα οστών. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν ένας αρυτήρας (ΒΕ 20479) και ένα άωτο σκυφίδιο (ΒΕ 20483), ενώ μέσα ένας δίωτος μελαμβαφής σκύφος τύπου Bolsal (ΒΕ 20480) και μία λεκανίδα, το πώμα της οποίας φέρει γραπτή φυλλόσχημη διακόσμηση με ανθέμια (ΒΕ 20481), που τον χρονολογούν στον 3ο αι. π.Χ.

Τάφος 10. Κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. αρκετά διαταραγμένος. Περιείχε μία παιδική ταφή, την οποία συνόδευαν ένα πινάκιο σε κακή κατάσταση, το οποίο δεν κατέστη δυνατόν να συγκολληθεί και να χρονολογηθεί, ένα θήλαστρο (ΒΕ 20490) και ένα μυροδοχείο (ΒΕ 20489). Από το μυροδοχείο και το θήλαστρο ο τάφος χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Τάφος 12. Κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Διαστάσεις 1,80×0,50 μ. Έξω από τη δυτική μακρά πλευρά του βρέθηκε μεγάλο πήλινο μυροδοχείο (ΒΕ 20492). Στο εσωτερικό ένας σκύφος (ΒΕ 20493) και μέσα σε αυτόν λύχνος (ΒΕ 20496) και άωτο σκυφίδιο (ΒΕ 20494), καθώς και ένας μικρός αμφορέας (ΒΕ 20495). Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 3ου-αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Τάφος 22. Κεραμοσκεπής τάφος με διαστάσεις 1,60×0,45 μ. Σύμφωνα με τα κτερίσματα ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μελαμβαφής δίωτος σκύφος τύπου Bolsal (ΒΕ 20506) για το μέγεθός του, την επιμέλεια του γανώματος και το συνδυασμό εγχάρακτης και εμπίεστης διακόσμησης που τον τοποθετεί στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., όπως και το μελαμβαφές σκυφίδιο (ΒΕ 20507). Το λυχνάρι[9] (ΒΕ 20509) με τη χαμηλή βάση και τη μεγάλη οπή πλήρωσης ανήκει στον τύπο 25Β Prime της Αθηναϊκής Αγοράς που χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ., ενώ οι αρυτήρες (ΒΕ 20508, ΒΕ 20510-20512) είναι συνήθη κτερίσματα με μεγάλη διάρκεια ζωής από τον 4ο έως το 2ο αι. π.Χ.

Πήλινες λάρνακες

Βρέθηκαν δύο ταφές σε πήλινες λάρνακες, μία παιδική και μία ενηλίκου.

Τάφος 9. Πήλινη λάρνακα, διαστ. 1,20×0,60 μ. Πάνω στην καλυπτήρια κεραμίδα της βρέθηκε ένας κάνθαρος (ΒΕ 20484) και τμήματα από ειδώλιο. Ο σκελετός, αρκετά διαλυμένος, ανήκει σε παιδί, μάλλον κοριτσάκι, όπως φαίνεται από τα υπόλοιπα κτερίσματα. Πρόκειται για μία λεκανίδα με πώμα (ΒΕ 20485) που φέρει γραπτή διακόσμηση από φύλλα ελιάς (Πίν. 181 γ), ένα μόνωτο κύπελλο (ΒΕ 20486), ένα λύχνο (ΒΕ 20488) και ένα άωτο σκυφίδιο (ΒΕ 20487), που χρονολογούν τη λάρνακα στον 3ο αι. π.Χ.

Τάφος 24. Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 1,75×0,60 μ. Έφερε κάλυψη από τρεις μεγάλες ορθογώνιες πλάκες από γκρίζο ηφαιστειακό λίθο. Οι λίθινες καλυπτήριες προέρχονται από άλλο τάφο και εδώ είναι σε β΄ χρήση. Περιείχε ένα νεκρό. Μεταξύ κνήμης και λεκάνης βρέθηκε λάμα από σιδερένιο μαχαίρι, ενώ μέσα στο στόμα του νεκρού ένας χάλκινος οβολός

νταφυλλιά των Λειβανατών, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα 1994, σ. 63-64, Τάφος Π32, πίν. 32Β.

9. Στ. Δρούγου, Ελληνιστική κεραμική, Μέθοδοι και στόχοι, *Ανθρωπολογικά* 4 (1983), σ. 79, Π 2662.

ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ[10]. Στον εμπροσθότυπο κεφαλή νύμφης Λάρισας ενώ στον οπισθότυπο Περσέας, που κρατάει στο δεξί χέρι άρπα και στο αριστερό κεφάλι Μέδουσας. Το νόμισμα χρονολογεί τον τάφο στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Η περιορισμένη έρευνα στο νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών δεν μας δίνει προς το παρόν τη δυνατότητα για ολοκληρωμένη μελέτη και είναι απαραίτητη εκτενής έρευνα και στο υπόλοιπο νεκροταφείο και παράλληλα σύγκριση με το υλικό του δυτικού νεκροταφείου.

Τα αγγεία των παραπάνω τάφων προέρχονται μάλλον από τοπικά εργαστήρια, επηρεασμένα από την παραγωγή κεραμικής τόσο της νότιας Ελλάδας όσο και της Μακεδονίας. Ωστόσο, από το λίγο υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας και τη χρονολόγηση των συνόλων κεραμικής μπορούμε να προσδιορίσουμε τη διάρκεια χρήσης του τμήματος αυτού του νεκροταφείου από τα τέλη του 4ου έως το 2ο αι. π.Χ.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Αμαλιάπολη-Όρμος Αγίου Ιωάννη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την κατασκευή λιμενικών εγκαταστάσεων, αποθηκών, σιλό και φυλακίου της Εταιρείας Κυλινδρόμυλοι Λούλη Α.Ε. στον όρμο Αγίου Ιωάννη Αμαλιάπολης παρουσιάστηκαν αρχαιότητες. Ο χώρος όπου εμφανίστηκαν οι αρχαιότητες εκτείνεται στο πεδινό τμήμα ιδιοκτησίας της Εταιρείας δίπλα στη θάλασσα και καταλαμβάνει μια έκταση 150 τ.μ. περίπου αργιλώδους επίχωσης. Το υπόλοιπο τμήμα εντός της περίφραξης είναι βραχώδες και υψώνεται στα βορειοανατολικά του όρμου. Η διερεύνησή του με τη βοήθεια μηχανικού εκσκαφέα δεν απέδωσε αρχαιότητες.

Το πεδινό τμήμα χωρίστηκε σε 110 ανασκαφικές τομές, διαστ. 4×4 μ. Από αυτές διερευνήθηκαν μόνον 30, ακολουθώντας τη διαδικασία στατιστικού δείγματος, αφού δεν υπήρχαν παντού ενδείξεις ύπαρξης αρχαιοτήτων.

Η ανασκαφική έρευνα, η οποία διήρκεσε από 11-7 έως 19-9-1997 έφθασε σε βάθος 1 μ. περίπου, όπου βρέθηκε ο φυσικός βράχος. Η στρωματογραφία ήταν ενιαία σε όλες τις τομές. Η μόνη διαφοροποίηση που παρουσιάστηκε ήταν στο νότιο τμήμα του χώρου, όπου εμφανίστηκε ένα έντονα αργιλώδες στρώμα και κάτω από αυτό ένα πρασινωπό βαλτώδες στρώμα γεμάτο οργανική ύλη.

Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε πιθανός λάκκος με πέτρες και κεραμίδες, ο οποίος διακόπτει τα δύο παραπάνω στρώματα καλύπτοντας μια έκταση 60 τ.μ.

Μια προσεκτικότερη ματιά στη γραμμή του αιγιαλού μάς έκανε να εντοπίσουμε πήλινη κατασκευή ορθογώνιας κάτοψης, η οποία αποτελεί μάλλον κάποιον κεραμικό κλίβανο. Ίσως έτσι να εξηγείται και η ύπαρξη του λάκκου.

Ευρήματα δεν υπήρχαν, εκτός από λίγα όστρακα, κεραμίδες, όστρεα και ένα υφαντικό βάρος. Είναι πιθανόν ο χώρος να είχε καλυφθεί με φερτό χώμα με σκοπό την ισοπέδωση. Το γεγονός αυτό, καθώς και η συνεχής άντληση του νερού που παρουσίαζαν οι τομές, δυσχέρανε το ανασκαφικό έργο.

Η αποσπασματική μορφή των ευρημάτων επιτρέπει μόνο μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση του χώρου στα ελληνιστικά ή στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια.

ΒΑΣΩ ΡΟΝΤΗΡΗ

Βελεστίνο (αρχ. Φεραί)

Θέση Ταμπάχανα, συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης (οικόπεδο Μ. Αγροκώστα-Γεωργούδη - Ι. Γεωργούδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης των Φερών, στα ανατολικά-νοτιοανατολικά της Υπέρειας Κρήνης. Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση οικίας ήλθαν στο φως και ανασκάφηκαν επάλληλα στρώματα κατοίκησης, που ανάγονται χρονικά από τη μέση εποχή του Χαλκού και τη μυκηναϊκή έως την όψιμη ελληνιστική περίοδο, καθώς και στους υστεροβυζαντινούς-μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους. Η ανασκαφή διενεργήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1995-1997, επεκτάθηκε σε όλο το χώρο του οικοπέδου, εμβαδού 350 τ.μ. περίπου, και έφθασε ως μέγιστο βάθος 5 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα, από τα βαθύτερα προς τα ανώτερα στρώματα:

α) Τμήμα νεκροταφείου μέσης εποχής του Χαλκού και μυκηναϊκής εποχής με λακκοειδείς τάφους σκαμμένους στο φυσικό έδαφος και καλυμμένους με λίθινες πλάκες. Ανασκάφηκαν πέντε τάφοι που περιείχαν κατά κανόνα από ένα νεκρό ενταφιασμένο σε συνεσταλμένη στάση, συνήθως ακτέριστο. Σε έναν τάφο υπήρχε διπλός ενταφιασμός: ενός ενήλικου ατόμου και ενός νηπίου, προφανώς μητέρας και παιδιού. Ένας άλλος τάφος χωριζόταν με μια πλάκα σε δύο μέρη (Πίν. 181 δ): στο νότιο μέρος είχε ενταφιαστεί ένα ενήλικο άτομο, χωρίς κτερίσματα, ενώ στο βόρειο μέρος υπήρχαν τα οστά τριών τουλάχιστον

10. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly*, London 1932, σ. 105, εικ. 161.

βρεφών και δίπλα τους είχαν αποτεθεί ως κτερίσματα εννέα μικρά πήλινα αγγεία και αρκετές χάνδρες, οι περισσότερες από υαλόμαζα και μία από χρυσό, που ίσως ανήκαν σε περιδέραιο.

β) Αποσπασματικά λείψανα κτισμάτων σε επάλληλες οικοδομικές φάσεις: ελάχιστα, πιθανώς μυκηναϊκών ή πρωτογεωμετρικών και κλασικών χρόνων και τα περισσότερα και σημαντικότερα όψιμων ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 181 ε). Οι τοίχοι όλων των φάσεων ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η τοιχοδομία των ελληνιστικών κτιρίων, που εκτός από λίθους περιείχε επίσης spolia και τμήματα κεράμων στέγης, ήταν αρκετά ισχυρή και σε μερικά σημεία οι τοίχοι σώζονταν σε ύψος πλέον του 1 μ. Ένας από αυτούς, πάχ. 0,90 μ., πιθανώς είχε αναλημματικό χαρακτήρα. Με την ελληνιστική φάση συνδέεται και ένα πηγάδι, εσωτ. διαμ. 0,70 μ., τα εσωτερικά τοιχώματα του οποίου στο πάνω μέρος, ως βάθος 2 μ. περίπου, ήταν χτισμένα με τμήματα κεράμων λακωνικού τύπου, ενώ το υπόλοιπο ήταν λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Το πηγάδι καθαρίστηκε από τις επιχώσεις ως βάθος 2,65 μ. από το χείλος του και διαπιστώθηκε ότι λειτουργούσε ακόμη, καθώς ανέβλυσε αμέσως νερό, η στάθμη του οποίου έφθασε στο βάθος των 2,30 μ. από το χείλος του (6,10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους). Η χρήση των κτισμάτων, τόσο των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων όσο και της ελληνιστικής εποχής, δεν στάθηκε δυνατόν να προσδιοριστεί, αλλά μάλλον επρόκειτο για ιδιωτικές κατοικίες. Ανάμεσα στα spolia που ήταν εντοιχισμένα στα ελληνιστικά κτίρια περιλαμβάνονται ένας ακέφαλος κορμός μαρμάρινου αγάλματος γυναικείας μορφής με χιτώνα και ιμάτιο (Πίν. 182 α), σπασμένος σε δύο τμήματα, συνολ. ύψ. 0,54 μ., καθώς και το πάνω τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης, ύψ. 0,26 μ. (Πίν. 182 β), που φέρει την τρίστιχη επιγραφή: *ΥΒΡΙΝΝΩ ΣΩΣΙ/ ΒΙΟΥ Ε[Ν]ΟΔΙΑ ΕΥ/ΞΑΜΕΝΑ*.

γ) Τμήμα χριστιανικού νεκροταφείου υστεροβυζαντινών ή μεταβυζαντινών χρόνων, με λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους πρόχειρα διαμορφωμένους, για την κατασκευή των οποίων είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως αργοί λίθοι και λίθινες ακατέργαστες πλάκες, αλλά και πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, ενεπίγραφες στήλες, πλάκες από αρχαίους τάφους κτλ. Ανασκάφηκαν συνολικά 55 τάφοι, που είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με μικρές αποκλίσεις και περιείχαν κατά κανόνα έναν και σπανιότερα περισσότερους νεκρούς, ενταφιασμένους σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Δ. Γενικά οι τάφοι δεν περιείχαν κτερίσματα εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως ενός νεκρού που έφερε χάλκινο σταυρό στο στήθος και χάλκινο νόμισμα στο ύψος των μηρών. Το νεκροταφείο αυτό πιθανότατα συνδέεται με την παλαιότερη εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, που βρισκόταν στη θέση του σημερινού ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης του Βελεστίνου, σύμφωνα με την *Επιπεδογραφία της Φεράς* του Ρήγα Βελεστινλή[11].

δ) Τμήμα κτιστής υδραύλακας μεταβυζαντινών ή νεότερων χρόνων, μέγ. πλ. 0,50 μ., καλυμμένης με λίθινες πλάκες, που βρισκόταν ακόμη σε λειτουργία, διοχετεύοντας τα ύδατα της Υπέρειας Κρήνης προς τα περιβόλια.

Τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση, κάτω από τη θεμελίωση της ανεγερθείσας οικοδομής.

Στην ανασκαφή του οικοπέδου, εκτός από την υπογράφουσα, συμμετείχαν κατά διαστήματα η μόνιμη αρχαιολόγος Π. Αραχωβίτη και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Ε. Σχίζα, Φ. Τσιούκα και Μ. Ζμα.

Οικόπεδο Ιω. Τρίγκα

Το οικόπεδο εμπίπτει στο βορειοδυτικό τμήμα του σχεδίου πόλης του Βελεστίνου και στη δυτική πλευρά της αρχαίας πόλης των Φερών, συγκεκριμένα στη νοτιοανατολική πλαγιά του Πλατώματος που εκτείνεται στα βόρεια της Μαγούλας Μπακάλη. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την κατασκευή βόθρου εντοπίστηκαν και στη συνέχεια ερευνήθηκαν επάλληλα στρώματα κατοίκησης της αρχαίας πόλης και ελάχιστα οικοδομικά λείψανα (τοιχάρια, λιθοσωροί, δάπεδα), κυρίως κλασικής, μυκηναϊκής και μέσης εποχής του Χαλκού, καθώς και ταφή βρέφους πιθανώς γεωμετρικών χρόνων, όπως συμπεραίνεται από την ύπτια θέση του νεκρού. Ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 4 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Στην ανασκαφή συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζμα. Ο ιδιοκτήτης παρέδωσε στην Εφορεία μια μαρμάρινη ενεπίγραφη τουρκική στήλη, που ήταν εντοιχισμένη σε παλαιό κτίσμα, μέσα στο οικόπεδό του.

Οικόπεδο Δ. Νάστου

Το οικόπεδο εμπίπτει στη βορειοδυτική πλευρά του σχεδίου πόλης του Βελεστίνου και σε κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης των Φερών, στα νότια της Υπέρειας Κρήνης. Κατά τη διάρκεια γενικής εκσκαφής για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν πλήρως πενιχρά οικοδομικά λείψανα πιθανώς όψιμων κλασικών και κυρίως ελληνιστικών χρόνων, που ήταν θεμελιωμένα πάνω στο φυσικό βράχο. Τα κτίσματα είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους και λάσπη, ενώ υπήρχε άφθονη κεραμική

11. Ευ. Κακαβογιάννης, Υπέρεια Ι, *Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου. Βελεστίνο 1986*, Αθήνα 1990, σ. 430-431.

που ανήκε σε αγγεία καθημερινής χρήσης. Χαρακτηριστική ήταν η απουσία παλαιότερων στρωμάτων κατοίκησης στο σημείο αυτό των αρχαίων Φερών. Στην ανασκαφή συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζμα.

Περιοχή Κέντρου Υγείας (οικόπεδο Μ. Μπούρα)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά του σχεδίου πόλης του Βελεστίνου, εκτός της αρχαίας πόλης των Φερών και σε απόσταση πλέον των 300 μ. από τη νοτιοανατολική πλευρά του τείχους της, σε μια περιοχή όπου δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι τώρα ενδείξεις ύπαρξης αρχαιοτήτων. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την κατασκευή βόθρου στο οικόπεδο εντοπίστηκε μικρός κτιστός θολωτός τάφος πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών χρόνων, του οποίου καταστράφηκε το πάνω μέρος του θόλου και η ανατολική πλευρά, όπου θα πρέπει να βρισκόταν η είσοδός του. Σωζόταν σε ύψος 1 μ. περίπου και η διάμετρός του στο επίπεδο του δαπέδου έφθανε τα 2,50 μ. Ήταν χτισμένος με μικρού και μετρίου μεγέθους αργούς λίθους κατά τον εκφορικό τρόπο. Η επίχωση στο εσωτερικό του τάφου αποτελούνταν από μικρές κροκάλες και χαλίκι, μετά την αφαίρεση των οποίων εμφανίστηκαν αποσαθρωμένα οστά και αποσπασματικά πήλινα αγγεία διάσπαρτα σε όλη την επιφάνεια του δαπέδου, παρουσιάζοντας εικόνα έντονης διαταραχής. Επρόκειτο προφανώς για πολλαπλούς ενταφιασμούς νεκρών, από τους οποίους μόνον το πάνω μέρος ενός σκελετού βρέθηκε στη θέση του. Ανάμεσα στα κτερίσματα, τα περισσότερα σε αποσπασματική κατάσταση, συγκαταλέγονται επτά μεγάλα τμήματα πήλινων αγγείων, ελάχιστα σιδερένια όπλα, λίγα κοσμήματα (σιδερένιες περόνες, χάλκινος και σιδερένιος δακτύλιος, χάνδρες από πηλό και υαλόμαζα).

Κάτω από τους ενταφιασμούς, στο κέντρο του δαπέδου του τάφου, βρέθηκαν τοποθετημένα πιθανώς σε ρηχό λάκκο καμένα οστά νεκρού ή νεκρών, που πιθανότατα είχαν αποτεφρωθεί σε άλλο σημείο, επειδή στο εσωτερικό του τάφου δεν παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καύσης. Αυτή η ταφή καύσης ανάγεται προφανώς σε παλαιότερη χρήση του τάφου και είναι η πρώτη περίπτωση που εντοπίζεται στην περιοχή των αρχαίων Φερών, όπου κατά κανόνα επικρατεί το έθιμο του ενταφιασμού στους θολωτούς τάφους της πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής εποχής. Το εύρημα αυτό μπορεί να συμβάλει στην ερμηνεία της παρουσίας λάκκου αποτέφρωσης νεκρών, που αποκαλύφθηκε στην περιοχή της Χλόης Βελεστίνου, δίπλα σε συστάδα κτιστών θολωτών τάφων της ίδιας εποχής, στους οποίους όμως δεν είχαν βρεθεί καμένα οστά[12]. Η καύση αποκολλήθηκε αυτούσια από τους συντηρητές και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο για μελέτη, ενώ ο θολωτός τάφος διατηρήθηκε σε κατάχωση. Στην ανασκαφή του τάφου συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ναούμη.

Θέση Τσιφλίκι, περιοχή οικισμού Ρήγα Φεραίου (οικόπεδο Γ. Πάσχου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στις ανατολικές παρυφές του σχεδίου πόλης του Βελεστίνου, κοντά στο ναό Αγίου Αθανασίου, εκτός της αρχαίας πόλης των Φερών και σε μεγάλη απόσταση από αυτήν, σε μια περιοχή όπου δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι τώρα ενδείξεις ύπαρξης αρχαιοτήτων. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την κατασκευή βόθρου στο οικόπεδο εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών χρόνων. Ήταν σκαμμένοι στο φυσικό μαλακό βράχο, παράλληλα και σε απόσταση 0,70 μ. μεταξύ τους, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες και περιείχαν ο καθένας από ένα νεκρό ενταφιασμένο σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς ΝΑ. Οι σκελετοί των νεκρών ήταν σε μεγάλο βαθμό αποσαθρωμένοι. Οι τάφοι περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα, όπως πήλινα αγγεία, χάλκινα κοσμήματα (περόνες, δακτυλίους) κ.ά.

Η παρουσία των πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών τάφων στην περιοχή αυτή πιθανώς συνδέεται με το νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φερών, αποτελώντας ένδειξη για τη μεγάλη του έκταση και για τη μακρόχρονη χρήση του, αλλά ίσως είναι δυνατόν να συσχετιστεί και με κάποια μεμονωμένη εγκατάσταση της εποχής αυτής. Στην ανασκαφή των τάφων συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ευ. Μπανταλού.

Θέση Τσιφλίκι (οικόπεδο Χ. Καλαμπακιώτη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του σχεδίου πόλης του Βελεστίνου, εκτός της αρχαίας πόλης των Φερών και σε σχετικά μεγάλη απόσταση από το υποτιθέμενο ανατολικό όριό της. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής στο οικόπεδο για την κατασκευή προσθήκης σε οικία εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν πενιχρά οικοδομικά λείψανα μεταβυζαντινών χρόνων, καθώς και δύο τάφοι προφανώς ελληνιστικών χρόνων. Η μία ταφή ήταν πρόχειρη, πιθανώς ανακομιδή, καλυπτόμενη από λίθινες πλάκες. Ο άλλος τάφος παρουσίαζε κατασκευαστική ιδιομορφία ασυνήθιστη στην περιοχή των Φερών: επρόκειτο για επίμηκες όρυγμα σκαμμένο στο φυσικό έδαφος, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., τα εσωτερικά τοιχώματα του οποίου είχαν επενδυθεί με στρωτήρες λακωνικού τύπου, όρθια τοποθε-

12. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 342-344.

τημένους, με την κοίλη πλευρά προς τα μέσα. Το βασικό σχήμα του ήταν ορθογώνιο, αλλά με το βορειοδυτικό άκρο αψιδωτό, και είχε διαστάσεις ενός συνηθισμένου τάφου: μήκ. 1,76, πλ. 0,60 και βάθ. 0,60 μ. Καλυπτόταν από σχιστολιθική πλάκα και κεράμους και περιείχε πέντε τουλάχιστον ενταφιασμένους νεκρούς, όπως συμπεραίνεται από την παρουσία πέντε κρανίων στη βορειοδυτική πλευρά του, αλλά τα υπόλοιπα οστά ήταν έντονα αναμοχλευμένα και αποσαθρωμένα, δίνοντας στην πολλαπλή αυτή ταφή περισσότερο την εικόνα ανακομιδής. Η παρουσία των τάφων στην περιοχή αυτή πιθανώς συνδέεται με το νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φερών και αποτελεί σαφή ένδειξη για τη μεγάλη του έκταση. Στην ανασκαφή συμμετείχαν και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Μ. Ζμα και Φ. Τσιούκα.

Έργο διαπλάτυνσης εθνικής οδού ΠΑΘΕ (Τμήμα Αερινού - Μ. Μοναστηρίου)

Α. Στα πλαίσια του έργου βελτίωσης της βόρειας οδού πρόσβασης προς την πόλη του Βελεστίνου πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές μέσα στον αγρό Κ. Πάσχου-Νίκου, κοντά στο γνωστό «Μύλο του Πάντου», που αποτελεί διατηρητέο μνημείο βιομηχανικής αρχιτεκτονικής. Ο χώρος αυτός βρίσκεται εκτός των τειχών, στα βορειοανατολικά της αρχαίας πόλης των Φερών. Στη μία τομή εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν πλήρως τα λείψανα μιας εγκατάστασης ελληνιστικής εποχής. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα καταστροφής με πυκνή στρώση κεράμων στέγης λακωνικού τύπου, μάζες πηλού και άφθονη κεραμική. Σε ορισμένα σημεία υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης και μεταλλουργικές σκωρίες. Όλα τα δεδομένα οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για εργαστηριακή εγκατάσταση, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ασφάλεια το είδος της. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται όστρακα ανάγλυφων σκύφων, τμήματα πήλινων ειδωλίων, καθώς και ένα χάλκινο ειδώλιο σε μορφή ερμαϊκής στήλης, ύψ. 0,055 μ. Στην ανασκαφή αυτή συμμετείχαν και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Φ. Τσιούκα και Μ. Ναούμη.

Β. Σειρά δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών άρχισε να πραγματοποιείται επίσης στα πλαίσια του έργου βελτίωσης της ανατολικής οδού πρόσβασης προς την πόλη του Βελεστίνου (Ενωτικό Δίκτυο Κόμβου Βελεστίνου), με τις οποίες εντοπίστηκαν και άρχισαν να ανασκάπτονται συστηματικά κτίσματα ελληνιστικής εποχής, καθώς και τμήμα του βορειοανατολικού νεκροταφείου των Φερών, δίπλα στην αρχαία οδό προς Παγασές-Δημητριάδα. Η ολοκλήρωση των ανασκαφών αναμένεται το επόμενο έτος, οπότε και θα δημοσιευθεί η περιγραφή των ευρημάτων. Στην ανασκαφή αυτή συμμετείχαν και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Γ. Γκαρδαλίνου και Μ. Ναούμη.

Κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου. Περιοχή Εργοστασίου Αρμάτων (304 ΠΕΒ) - Έργο ΟΤΕ

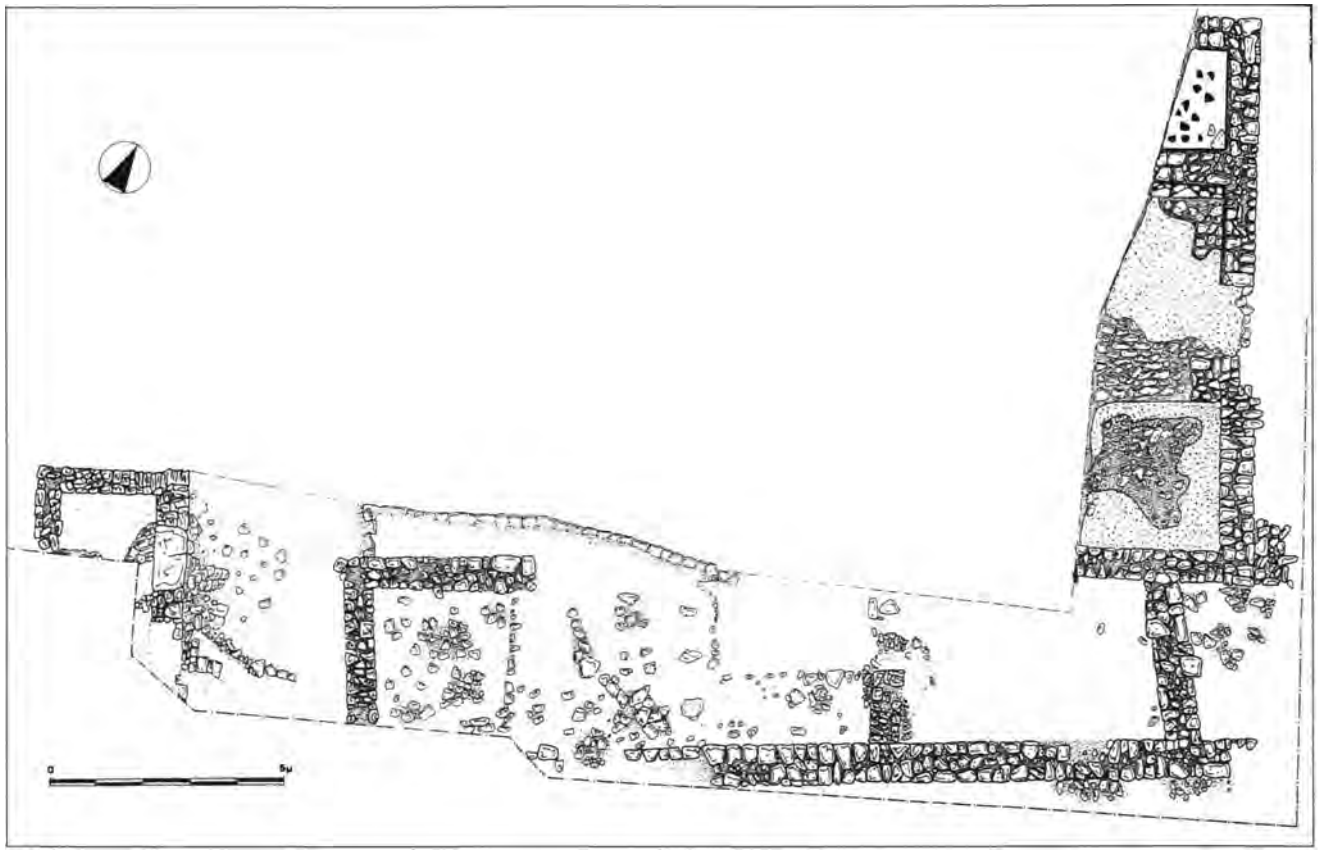
Μεταξύ της οδού Βόλου-Λάρισας και της παράλληλης σε αυτήν σιδηροδρομικής γραμμής με την ίδια κατεύθυνση, στο ύψος του εργοστασίου αρμάτων, κατά τη διάνοιξη χάνδακα μέσα στα αγροτεμάχια Ν. Θεοδωροπούλου, Ευ. Πρασσά και Ι. Κλόντζα στα πλαίσια έργου του ΟΤΕ, ήλθε στο φως μεγάλο τμήμα της αρχαίας οδού Φερών-Παγασών-Δημητριάδος, το οποίο βαίνει παράλληλα προς τη σημερινή οδό και αποτελεί την προς Α. συνέχεια του ανάλογου τμήματος που είχε εντοπιστεί το 1996 με τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στον Κόμβο του Βελεστίνου εν όψει των έργων του οδικού άξονα ΠΑΘΕ[13]. Το νέο τμήμα της αρχαίας οδού δεν στάθηκε δυνατόν να ανασκαφεί πλήρως λόγω έλλειψης πιστώσεων. Η ολιγοήμερη δοκιμαστική ανασκαφή, που περιορίστηκε σε μικρές τομές και καθαρισμό του χάνδακα του έργου, αποκάλυψε μέρος του οδοστρώματος, πλ. 10 μ. τουλάχιστον, που αποτελείται από πατημένο χώμα, αμμοχάλικο και μικρές κροκάλες. Οι νότιες παρυφές του οδοστρώματος οριοθετούνται και συγκρατούνται από χαμηλό αλλά ισχυρό αναλημματικό τοίχο, χτισμένο με μεγάλου και μετρίου μεγέθους αργούς λίθους και λάσπη, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 44,50 μ. Η ύπαρξη της αρχαίας οδού στο σημείο αυτό ανιχνεύθηκε σε μήκος 200 μ. τουλάχιστον. Χαρακτηριστική ήταν η απουσία ευρημάτων, εκτός από μερικά σιδερένια καρφιά και ελάχιστη κεραμική ελληνιστικής εποχής (λίγα όστρακα αγγείων και περισσότερα τμήματα κεράμων). Η ανασκαφή αναμένεται να συνεχιστεί σε επόμενη ανασκαφική περίοδο. Στην ανασκαφή του 1997 συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζμα.

ΣΚΙΑΘΟΣ

Θέση Βασιλιάς (οικόπεδο Ν. και Π. Καλαϊτζίδη)

Σε απόσταση 2 χλμ. περίπου προς τα νοτιοδυτικά της σημερινής πόλης της Σκιάθου, που είναι χτισμένη πάνω στην αρχαία ομώνυμη πόλη, βρίσκεται η περιοχή Βασιλιάς, στην οποία μέχρι πρόσφατα δεν είχε επισημανθεί η ύπαρξη αρχαιοτήτων. Σε παραλιακή θέση της περιοχής αυτής, μέσα στο οικόπεδο Ν. και Π. Καλαϊτζίδη, κατά τη

13. Ό.π., σ. 344-345.



Σχέδ. 5. Σκιάθος. Θέση Βασιλιάς. Κάτοψη τμήματος κτιρίου.

διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση μιας από τις οικοδομές (εστιατορίου-κτιρίου υποδοχής) του υπό κατασκευή ξενοδοχειακού συγκροτήματος ήλθε στο φως μεγάλο κτίριο ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων (Σχέδ. 5· Πίν. 182γ). Από τις εκσκαφές, που έγιναν χωρίς άδεια και επίβλεψη της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, καταστράφηκε η βόρεια πλευρά του κτιρίου σε έκταση που δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί, επειδή δεν είναι γνωστό το αρχιτεκτονικό του σχέδιο.

Η σωστική ανασκαφή που ακολούθησε περιορίστηκε σε ζώνη, πλ. 4 μ., κατά μήκος της νότιας και της ανατολικής πλευράς του σκάμματος που προοριζόταν για την ανέγερση της οικοδομής. Το αρχαίο κτίριο, με προσανατολισμό Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 27 (άξονας Α.-Δ.) και σε πλάτος 16 μ. (άξονας Β.-Ν.), και φαίνεται ότι συνεχίζεται κάτω από τις επιχώσεις προς Δ., Ν. και Α./ΝΑ. Είναι θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό μαλακό σχιστολιθικό βράχο, του οποίου ακολουθεί την ελαφρώς κατωφερική κλίση από Δ. προς Α., ενώ η πάνω σωζόμενη πλευρά του βρίσκεται σε μικρό βάθος (0,20-0,50 μ.) από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Οι τοίχοι του, πλ. 0,50-0,80 μ., είναι χτισμένοι με αργούς λίθους και οπτοπλίνθους που συνδέονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα, παρουσιάζοντας γενικά μια πολύ ισχυρή τοιχοδομία. Σώζονται σε μεγάλο ύψος, που φθάνει τα 2,50 μ., όπως φαίνεται στη νότια και στη νοτιοανατολική παρειά του σκάμματος της υπό ανέγερση οικοδομής. Αποκαλύφθηκαν μερικώς οκτώ χώροι του κτιρίου, από το εσωτερικό των οποίων προς το παρόν δεν αφαιρέθηκε ολόκληρο το στρώμα καταστροφής για λόγους ασφαλείας, μέχρι να εξασφαλιστούν οι συνθήκες προστασίας του. Η ασφαλής ταύτιση και ερμηνεία όλων των χώρων δεν είναι προς το παρόν εφικτή. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δεξαμενής και εγκαταστάσεων παροχής ύδατος, καθώς και αιθουσών με υδραυλικά κονιάματα. Στις επιχώσεις ενός από τους χώρους βρέθηκαν στρογγυλές οπτόπλινθοι, χαρακτηριστικές για την κατασκευή των υποκαύστων, ενώ σε έναν άλλο χώρο εντοπίστηκε μαρμάρινος αρράβδωτος κίονας. Δεν υπήρχαν κινητά ευρήματα, εκτός από άφθονη κεραμική καθημερινής χρήσης, που χρονολογείται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ.

Σύμφωνα με όλα τα μέχρι τώρα δεδομένα, πρόκειται πιθανότατα για θέρμες ή για άλλο μεγάλο συγκρότημα, ίσως έπαυλη, που περιελάμβανε και θέρμες. Το κτίριο χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο από το ΥΠΠΟ και η ανασκαφή του θα συνεχιστεί με στόχο την πλήρη αποκάλυψή του και την ανάδειξή του ως επισκέψιμου μνημείου. Οι ιδιοκτήτες έλαβαν την άδεια ανέγερσης της οικοδομής λίγο βορειότερα, σε σημείο όπου δεν υπήρχαν αρχαιότητες.

Στην ανασκαφή του 1997 συμμετείχε ο αρχιτεχνίτης Στ. Γιαννακόπουλος, η σχεδίαση του αρχαίου κτιρίου έγινε από το σχεδιαστή Γ. Κιάσσα και η στερέωση των κονιαμάτων από τη συντηρήτρια Ι. Ζαχαρίου.

ΣΚΟΠΕΛΟΣ

Ασκληπιείο

Συνεχίστηκαν και κατά το 1997 οι δοκιμαστικές τομές στο χώρο του Ασκληπιείου της αρχαίας Πεπαρήθου, στη θέση Λιβάδι-Αμπελική, στην παραλία ανατολικά της σημερινής πόλης της Σκοπέλου. Η ανασκαφή διενεργήθηκε στον απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ χώρο, αλλά και στο όμορο προς Α. δημοτικό οικόπεδο, με στόχο την κατά το δυνατόν καλύτερη διερεύνηση του κτιρίου των κλασικών χρόνων με την επιμελημένη τοιχοδομία, τμήμα του οποίου είχε εκ νέου έλθει στο φως κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995[14], καθώς και την ανίχνευση στοιχείων για την ταύτισή του. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε ο νότιος τοίχος του κτιρίου σε μήκος 3 μ. μέσα στον απαλλοτριωμένο χώρο (Πίν. 182 δ), ενώ μια δοκιμαστική τομή στο όμορο δημοτικό οικόπεδο, πάνω στη νοητή προέκταση της πορείας του τοίχου και σε απόσταση 6 μ. από το ανατολικό αποκαλυφθέν άκρο του, δεν παρείχε σαφείς ενδείξεις ότι αυτός συνεχίζεται προς Α. Οπωσδήποτε, η ανασκαφή για την πλήρη αποκάλυψη του κτιρίου θα πρέπει να συνεχιστεί. Στα νότια του κτιρίου και μέχρι το νότιο όριο του απαλλοτριωμένου χώρου, εκτός από τμήμα μεταγενέστερου τοίχου, δεν εντοπίστηκαν άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά ούτε και αρχαίες επιχώσεις. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνεται τμήμα κεράμου με σφράγισμα, στο οποίο διακρίνονται τα γράμματα *ΑΣΚΛ[- - - -]*. Επιβεβαιώνεται έτσι ακόμη μια φορά η ταύτιση του χώρου με το ιερό του Ασκληπιού. Στη φετινή ανασκαφή συμμετείχε και η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζμα.

ΑΡΓΥΡΩ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Συκιές

Στην αρχή της ανασκαφικής περιόδου του 1997 πραγματοποιήθηκαν εργασίες πάνω και γύρω στη μαγούλα, δηλαδή καθαρισμός και περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου. Παράλληλα καθαρίστηκαν τα παλαιά σκάμματα και οι μάρτυρες. Φέτος η κύρια ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε σε νέα σκάμματα (Δ, Ε, Ζ), διαστ. 4×4 μ. και στους ενδιάμεσους μάρτυρες, διαστ. 4×1 μ. Συγχρόνως, αποφασίστηκε η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στα παλαιά σκάμματα, καθώς επίσης και στους μάρτυρες που αφέθηκαν μεταξύ τους. Ακόμη, οι δραστηριότητες επεκτάθηκαν στη διαλογή της κεραμικής που βρέθηκε το 1996[15] και σχεδιάστηκε η στρωματογραφία των νοτιοανατολικών παρειών των σκαμμάτων Α, Β, Γ και των βορειοδυτικών παρειών των σκαμμάτων Η, Θ, Ι. Δυστυχώς, λόγω της διατάραξης των στρωμάτων από τα εκσκαφικά μηχανήματα της ΔΕΚΕ δεν έχουν βρεθεί – μέχρι στιγμής – ολοκληρωμένες κατασκευές ή αρχιτεκτονικά λείψανα αυτών. Ωστόσο, εντοπίστηκαν οπές στο σκάμμα Ζ, οι οποίες θα πρέπει να είναι πασσαλότρυπες από κάποια κατασκευή. Ακόμη, εντοπίστηκαν τμήματα δαπέδων. Στο σκάμμα Ε (Πίν. 183 ε) εντοπίστηκαν, σε βάθος 0,85 μ., κομμάτια πηλού σε κυκλική διάταξη που ίσως αποτελούν τμήμα εστίας.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας περισυνελέγησαν συνολικά 966 μικρά αντικείμενα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των μικρών ευρημάτων καταλαμβάνουν τα λίθινα και τα οστέινα, από τα οποία αριθμητικά υπερτερούν τα οστέινα (498 στο σύνολό τους, έναντι 421 λίθινων αντικειμένων). Ειδικότερα, όσον αφορά τα οστέινα, τα πιο συνήθη ευρήματα αποτελούν τα τμήματα οστρέων και τα δόντια (436 δόντια και τμήματα οστρέων περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής). Επίσης, βρέθηκαν και επτά τμήματα κοσμημάτων από Spondylus Gaederopus. Στα λίθινα μικρά αντικείμενα αριθμητικά υπερτερούν εκείνα από πυριτόλιθο (Πίν. 183 α-γ). Όσον αφορά τα μικρά ευρήματα από οψιανό, ένας μεγάλος αριθμός έχει συγκεντρωθεί από το σκάμμα Ζ και το μάρτυρα IV. Λίγα είναι τα λίθινα εργαλεία που αποκαλύφθηκαν (Πίν. 183 δ), ενώ περισσότερα είναι τα πήλινα μικρά ευρήματα, όπως πεσσοί, σφονδύλια κ.ά. Από το σύνολο των πήλινων αντικειμένων τα 11 είναι πεσσοί σφενδονών. Αξιοσημείωτα ευρήματα του σκάμματος Ζ είναι τα πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, που βρέθηκαν σε βάθος 0,14 μ. Η κεραμι-

14. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 365.

15. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 358.

κή του 1997 δεν παρουσιάζει διαφορές από την κεραμική της προηγούμενης χρονιάς. Συναντήσαμε και φέτος τις βασικές κατηγορίες κεραμικής του 1996, δηλαδή μονόχρωμη, μονόχρωμη στιλβωμένη, γκρίζα και γραπτή.

Μόλις τέσσερα δείγματα κάρβουνου περισυνελέγησαν από τα σκάμματα και μάλιστα τρία από αυτά προέρχονται από επιφανειακό στρώμα.

Ακρόπολη Κιερίου - Θέση Ογλάς

Το 1997 συνεχίστηκε η ανασκαφή στο λόφο Ογλάς του Πύργου Κιερίου. Σκοπός της έρευνας ήταν η αποκάλυψη όσο το δυνατόν μεγαλύτερου τμήματος του τείχους της Ακρόπολης. Κατά την ανασκαφική περίοδο 1997, στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης, περισυνελέγη και κεραμική, μέρος της οποίας ανάγεται στην προϊστορική περίοδο. Άλλωστε, σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους διαπιστώθηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα της ύστερης εποχής του Χαλκού[16].

Το 1996 η ανασκαφή σταμάτησε (Πίν. 184 α) σε απόσταση 38,50 μ. από την πλευρά Α4 του βορειοανατολικού πύργου. Για το λόγο αυτό αποφασίσαμε να συνεχίσουμε προς την ίδια κατεύθυνση (Β.-Ν.) και φέτος, ακολουθώντας τη φορά του τείχους, με σκοπό την ανάδειξή του. Με τη μέθοδο εργασίας που υιοθετήσαμε, προχωρήσαμε 122,50 μ. από ΒΑ. προς Ν., από τη πλευρά Α4 του βορειοανατολικού πύργου.

Η ανασκαφή προχώρησε δυτικά της εσωτερικής παρειάς του τείχους, για να εντοπίσουμε τυχόν αρχιτεκτονικά λείψανα που φαίνονταν ότι υπήρχαν και πέρα από το τμήμα του τείχους που αρχικά ανασκάψαμε. Το τείχος, σε ορισμένα σημεία, δεν σώζεται. Επίσης, δεν εντοπίσαμε αρχιτεκτονικά λείψανα στα τμήματα αυτά του τείχους στα ανατολικά του λόφου Ογλάς, που είναι το πιο κοντινό σημείο στο χωριό του Πύργου Κιερίου, ίσως γιατί οι κάτοικοι του χωριού έπαιρναν τις πέτρες που έβρισκαν πάνω στο λόφο, με σκοπό να χτίσουν τα σπίτια τους (Πίν. 184 β).

Εντοπίστηκαν δύο τάφοι στην εσωτερική παρειά του τείχους. Ο τάφος 1, που είναι λακκοειδής, αποκαλύφθηκε ανάμεσα στα 86,50 και 90,50 μ. Πάνω στον τάφο 1 βρέθηκαν θραύσματα αγγείων, οστά, καρφιά, ένα χάλκινο νόμισμα, κάρβουνο, τμήματα γυαλιών και μικρά τμήματα κεραμίδας. Ο σκελετός που βρέθηκε μέσα στον τάφο είναι τοποθετημένος με προσανατολισμό Δ.-Α. Είναι αρκετά φθαρμένος, αλλά φέρει στον αριστερό βραχίονα ένα χάλκινο βραχιόλι και στο λαιμό οστέινες και μεταλλικές χάντρες, καθώς και ένα χάλκινο δακτύλιο.

Ο τάφος 2 (πρόκειται για ταφή και όχι για τάφο, αλλά συμβατικά τον ονομάζουμε έτσι) εντοπίστηκε ανάμεσα στα 102,50 και 106,50 μ. Πάνω στην καλυπτήρια πλάκα βρέθηκαν και συνελέγησαν όστρακα, ένα τμήμα οστρέου, ένα νόμισμα, θραύσματα γυαλιών και ένα καρφί. Ο σκελετός που ανακαλύφθηκε μέσα στον τάφο έχει προσανατολισμό Δ.-Α.· τα κάτω άκρα του λείπουν. Στο μέσον περίπου της σπονδυλικής του στήλης βρέθηκε καρφωμένη μια σιδερένια αιχμή βέλους.

Η διαλογή ενός μικρού μέρους της κεραμικής μάς επέτρεψε να βγάλουμε τα εξής συμπεράσματα: α) Ο πηλός σε μερικές περιπτώσεις δεν είναι καθαρός, συνήθως όμως είναι κοκκινωπός, πορτοκαλόχρωμος ή τεφρός. β) Αρκετά όστρακα είναι καμένα και αρκετά έχουν αυλακώσεις. γ) Η πλειονότητα των οστράκων ανήκει στην άβαφη κεραμική και δ) Σε μικρότερη συχνότητα συναντάμε όστρακα με μαύρο ή κοκκινωπό γάνωμα.

Στο παρελθόν έχουν περισυλλεγεί, ανάμεσα στα άλλα αντικείμενα, πολλά σύγχρονα βλήματα σφαιρών. Συνολικά, από το τείχος και τους τάφους, έχουν περισυλλεγεί 312 μικροαντικείμενα, τα οποία έχουν ταξινομηθεί ως εξής: σιδερένια αντικείμενα, τμήματα γυαλιών, νομίσματα, πήλινα , χάλκινα, μολύβδινα, οστέινα και λίθινα αντικείμενα, κάρβουνο και καμένοι σπόροι. Στην κατηγορία των σιδερένιων αντικειμένων ανήκουν τα περισσότερα μικρά ευρήματα. Από τα πιο σημαντικά μικρά αντικείμενα αναφέρουμε χάλκινα και αργυρά νομίσματα, μερικά από τα οποία σώζουν παράσταση στη μια πλευρά τους, δύο πήλινα ειδώλια, μερικές σιδερένιες αιχμές βελών και μεγάλο αριθμό πήλινων κρανιοθραυστών.

Μουζάκι-Αρχαίοι Γόμφοι

Αγρός Δ. Καραλή

Ο παραπάνω αγρός βρίσκεται στη μέση του αρχαιολογικού χώρου των αρχαίων Γόμφων. Κατά τα έτη 1994, 1995 και 1996 πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί, έγινε εκχέρσωση του παλαιού αμπελιού και πραγματοποιήθηκε η ανασκαφική έρευνα, αποκαλύπτοντας σε διάφορα σημεία αρχιτεκτονικά λείψανα (Πίν. 184 γ). Η ανασκαφική έρευνα προσέφερε μέχρι σήμερα σημαντικές πληροφορίες για την κατοίκηση στη συγκεκριμένη περιοχή, αλλά επίσης απέδωσε ικανοποιητικό αριθμό ευρημάτων της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής κυρίως περιόδου[17].

16. Ό.π., σ. 358-361.

17. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 329· 50 (1995): Χρονικά, σ. 380-381.

Η φετινή ανασκαφική περίοδος επικεντρώθηκε στους τομείς 2-3 (Πίν. 184 δ), βορειοδυτικά του υπάρχοντος αγροτικού δρόμου. Αποκαλύφθηκαν λείψανα εσωτερικών και εξωτερικών τοίχων που ανήκουν σε ρωμαϊκή οικία και περισυνελέγησαν συνολικά 433 μικρά ευρήματα. Εσωτερικά των χώρων βρέθηκαν τμήματα των κεράμων της στέγης (στρώμα καταστροφής) και σε ορισμένα σημεία του δαπέδου. Από τα ευρήματα αναφέρουμε ορισμένα τμήματα οψιανού και πυριτόλιθου, όστρακα αγγείων, ακέραια πήλινα αγγεία και ειδώλια, πήλινες και λίθινες αγνύθες (κωνικές και αρτόσχημες), τμήματα καμένου ή κρυσταλλοποιημένου πηλού, θραύσματα γυάλινων αγγείων, ακέραιες σιδερένιες περόνες, αλλά και τμήματα περονών. Βρέθηκαν ακόμη αρκετά τμήματα (μάζες) σιδήρου, μολύβδου και χαλκού, σιδερένιες και χάλκινες βελόνες, καρφιά και σιδερένια εργαλεία, χάλκινα νομίσματα (αδιάγνωστα) και ένα αργυρό, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Κοίτη Πάμισου - Γελάνθη

Το Φεβρουάριο του 1997, στην κοίτη του Πάμισου και συγκεκριμένα στην κτηματική περιφέρεια Γελάνθης, βρέθηκε τάφος κατεστραμμένος, συλημένος από αρχαιοκαπήλους, σωζ. διαστ. 1,93×0,66 και βάθ. 0,70 μ. Έστω και κατεστραμμένος, ο τάφος κατασκευαστικά παρουσιάζει ενδιαφέρον. Η βορειοανατολική πλευρά αποτελείται από δύο πέτρες. Στη μία από αυτές και στις δύο άκρες της υπάρχουν πατούρες. Η νοτιοδυτική πλευρά του τάφου είναι χτισμένη με κεραμίδια, ενώ η νοτιοανατολική αποτελείται από ένα μόνο λίθο. Η βορειοδυτική πλευρά έχει μήκος 0,65, πλάτος 0,13 και ύψος 0,58 μ. Στο πάνω μέρος διακρίνονται δύο λέξεις: *ΦΙΛΟΞΕΝΑ ΦΙΛΟΚΡΑΤΟΥ*. Ανάμεσα στα μπάζα και τα χώματα που υπήρχαν, εκτός και γύρω του τάφου, προερχόμενα από το εσωτερικό του, βρέθηκαν αρκετά οστά, σιδερένια αντικείμενα και θραύσματα γυαλιού. Κατά τον καθαρισμό του τάφου βρέθηκε μία αγνύθα στη νοτιοδυτική πλευρά. Επίσης, στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν λίγα όστρακα αγγείων, καθώς και ελάχιστα οστά.

Το Μάιο της ίδιας χρονιάς, ύστερα από μια δυνατή νεροποντή, εμφανίστηκε μέσα στην κοίτη του Πάμισου ποταμού, πάντα στην κτηματική περιφέρεια Γελάνθης, μία πήλινη λάρνακα πολύ κατεστραμμένη από το νερό και χωρίς καλυπτήριες πλάκες (Πίν. 185 α). Τα λίγα και διασκορπισμένα οστά συνόδευαν ένα χάλκινο νόμισμα και ελάχιστα όστρακα και θραύσματα γυαλιού. Γύρω από τη λάρνακα πραγματοποιήσαμε ανασκαφική έρευνα μικρής έκτασης, η οποία έφερε στο φως άλλους εννέα τάφους, κιβωτιόσχημους ή κεραμοσκεπείς. Εσωτερικά οι τάφοι αυτοί είχαν διαταραχθεί, εξαιτίας των νερών του ποταμού που παρέσυραν τις καλυπτήριες πλάκες ή τις κεραμίδες τους. Επίσης, πολύ διαβρωμένοι βρέθηκαν και οι σκελετοί των νεκρών που περιείχαν οι τάφοι. Από τα κτερίσματα που σώθηκαν από την καταστροφή αναφέρουμε έναν ανάγλυφο ακέραιο σκύφο, καθώς και τα θραύσματα ενός δεύτερου παρόμοιου, έναν κάνθαρο με λίγες αποκρούσεις, μία λάγυνο, πολλά όστρακα πήλινων αγγείων και τμήματα γυαλιού, καρφιά, καθώς και τρία χάλκινα νομίσματα ιδιαίτερα φθαρμένα.

Την ίδια χρονιά, πάλι στην κοίτη του Πάμισου ποταμού, βρέθηκαν δύο τάφοι, εκ των οποίων ο πρώτος ήταν κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από μαρμάρινες πλάκες, υλικό κατασκευής σε β΄ χρήση. Είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., διαστάσεις 2,40×1,36 και βάθος 0,64 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό του τάφου. Μία από τις μαρμάρινες πλάκες των πλευρών του τάφου που φέρει αετωματική επίστεψη βρέθηκε βγαλμένη από τη θέση της, εξωτερικά του τάφου και προς ΒΑ. Ο τάφος ήταν συλημένος και τα λίγα οστά που βρέθηκαν ήταν σκορπισμένα παντού. Από τα κτερίσματα που συνόδευαν τον νεκρό και διέφυγαν της προσοχής των αρχαιοκαπήλων, διασώθηκαν δύο αδιάγνωστα χάλκινα νομίσματα, καθώς και ένα χάλκινο καρφί. Ο δεύτερος τάφος γλίτωσε από τους αρχαιοκαπήλους, όχι όμως από τον ορμητικό ρου του ποταμού. Ήταν πολύ κατεστραμμένος και σωζόταν μόνον τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς, καθώς και οι πέτρες που αποτελούσαν το κατώτερο επίπεδο εσωτερικά του τάφου. Βρέθηκαν ένα αγγείο ακέραιο, λίγα θραύσματα πήλινων αγγείων, καθώς και ένα χάλκινο βραχιόλι περασμένο σε οστό. Από το νεκρό εντοπίστηκαν ελάχιστα οστά και το κρανίο του.

Μαυρομμάτι

Στον οδικό άξονα Μουζακίου-Καρδίτσας, στην περιφέρεια Μαυρομματίου, στη θέση Κωστέικα, αρχαιοκάπηλοι σύλησαν τάφο τον Αύγουστο του 1997. Αφού αφαίρεσαν τις καλυπτήριες, προχώρησαν και στην αφαίρεση της επίχωσης έως βάθος 0,55 και μήκος 1,60 μ. Ο τάφος ήταν λίθινος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις 2,50×0,93 μ. Το τελικό βάθος ήταν 0,84 μ. Από το εσωτερικό του τάφου συνελέγησαν ελάχιστα όστρακα και οστά.

Αργιθέα

Στη θέση Ελληνικά της Αργιθέας, όπου στο πρόσφατο παρελθόν ανασκάψαμε σημαντικό τμήμα του ανατολικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης και ένα ταφικό μνη-

μείο[18], προχωρήσαμε σε σωστική ανασκαφική έρευνα. Οι εργασίες έγιναν και πάλι για τις ανάγκες διαπλάτυνσης της οδού Καρδίτσας-Μουζακίου-Άρτας. Οι ανασκαφικές τομές διανοίχθηκαν κατά μήκος του άξονα της οδού, στην απότομη πλαγιά του βουνού, στην οποία αναπτύσσεται η αρχαία πόλη. Δημιουργήθηκαν τρεις τομές, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους περί τα 36 και 82 μ. αντίστοιχα. Αποκαλύφθηκαν τμήματα αναλημματικών (Πίν. 185 β) και εγκάρσιων τοίχων. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από ντόπιες πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες δουλεμένες αδρά με το βελόνι (Πίν. 185 γ) και ακολουθούν τη διαμόρφωση του πρανούς του εδάφους, στην κατεύθυνση Α.-Δ. Η κατασκευή τέτοιων αναλημματικών τοίχων βοηθούσε στη δημιουργία ανδήρων για την κατασκευή στη συνέχεια οικοδομημάτων ή στην κάλυψη άλλων αναγκών των κατοίκων του οικισμού. Λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους και των έντονων καιρικών φαινομένων, παρατηρείται μεγάλη καταστροφή των κατασκευών.

Συνεχίστηκε επίσης η αποκάλυψη κιβωτιόσχημων τάφων τόσο στο ανατολικό νεκροταφείο όσο και στο μικρότερο δυτικό, στη θέση Μουτσιάρα. Τα κτερίσματα συνεχίζουν να πλουτίζουν τη συλλογή των ευρημάτων από την πιο πάνω θέση. Ορισμένα από τα κινητά ευρήματα των ανασκαφικών τομών της πόλης δεν είναι εντυπωσιακά, παρέχουν όμως χρήσιμες πληροφορίες για την κατανόηση της κοινωνίας και των συνηθειών των κατοίκων της περιοχής εκείνης της περιόδου. Η παρέμβασή μας στη δημιουργία των στηθαίων για τη συγκράτηση του πρανούς του εδάφους αφορούσε την κατασκευή κτιστών τοίχων με ντόπια πέτρα, υλικό εναρμονισμένο με το περιβάλλον.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

Μοσχάτο

Θέση Λιανοκόκκαλα - Ναός Απόλλωνα[19]

Κατά τη φετινή περίοδο ολοκληρώθηκε η αφαίρεση του στρώματος καταστροφής με τα πεσμένα κεραμίδια της στέγης (το πάχος του στρώματος κυμαίνεται από 0,22 έως 0,51 μ.) στο ανατολικό τμήμα του νότιου πτερού του ναού. Η πλειονότητα των κεραμιδιών και από την περιοχή αυτή είναι κορινθιακού τύπου· αρκετά από αυτά ανήκουν στις δύο φάσεις επιδιόρθωσης της στέγης του ναού, που διακρίνονται από τα αρχαϊκά κεραμίδια τόσο από την κακή ποιότητα ψησίματος του πηλού όσο και από τα παραλληλόγραμμα σφραγίσματα με τα ονόματα του *ΚΛΕΟΜΑΧΟΥ* και *ΦΙΛΛΕΟΥ*. Τα κεραμίδια στην περιοχή του νότιου πτερού έπεσαν πάνω στο δάπεδο που αποτελείται από καθαρό πηλό. Σε αρκετά σημεία ανάμεσα στο δάπεδο και το στρώμα των κεραμιδιών μεσολαβούσε λεπτό στρώμα σκουρόχρωμου χώματος με υπολείμματα καμένων οργανικών υλών, που οφείλονται στη μεγάλη φωτιά που κατέστρεψε το ναό.

Με την αποκάλυψη του δαπέδου στο νότιο πτερό η εξωτερική παρειά του τοιχοβάτη του σηκού φάνηκε σε ύψος που κυμαίνεται από 0,09 έως 0,30 μ., ενώ το αποκαλυφθέν ύψος του στυλοβάτη είναι κατά περιοχές 0,16-0,26 μ. Τόσο ο τοιχοβάτης όσο και ο στυλοβάτης αποτελούνται από γωνιόλιθους ψαμμόλιθου (Πίν. 186 α).

Το 1997 έγιναν επίσης εργασίες στο εσωτερικό του σηκού του ναού, που είχαν σκοπό τον καθαρισμό του δαπέδου από τα χώματα με τις καμένες οργανικές ύλες, που είχαν μείνει μετά την αφαίρεση των πεσμένων κεραμιδιών. Κατά τις εργασίες αυτές βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο όστρακα αγγείων στην περιοχή της ενεπίγραφης στήλης στη νοτιοανατολική γωνία του σηκού, το δεξί πόδι (από τον ταρσό έως τα δάχτυλα) ενός χάλκινου αγάλματος και ένα μικρό πήλινο ειδώλιο σκύλου.

Η πάνω επιφάνεια του αποκαλυφθέντος δαπέδου του σηκού, που αποτελείται από καθαρό πηλό, είναι γενικά επίπεδη, αλλά υπάρχουν και ανωμαλίες που φθάνουν τοπικά σε ύψος 0,15 μ. Το επίπεδο του δαπέδου του σηκού είναι κατά 0,15-0,25 μ. περίπου ψηλότερα του δαπέδου του νότιου πτερού.

Διαπιστώθηκε ακόμη ότι ένας από τους γωνιόλιθους που βρίσκονται ανατολικά του μεγάλου θρανίου κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου του σηκού είναι σε β΄ χρήση, αφού σώζει στη νότια κατακόρυφη πλευρά του τόρμο για την ένθεση μαρμάρινης στήλης, το έμβολο της οποίας σώζεται μέχρι σήμερα μολυβδοχοημένο στο εσωτερικό του τόρμου.

Στη νοτιοδυτική γωνία του σηκού και σε επαφή με το διατηρημένο πλίνθινο τοίχο του αδύτου βρέθηκε ένα μικρό (διαστ. 1,85×0,48 μ.) κτιστό θρανίο από ωμά πλιθιά, παρόμοιο στην κατασκευή με το μεγάλο θρανίο που είχε βρεθεί κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου του σηκού.

Τέλος, κατά τη φετινή χρονιά έγινε προσπάθεια να αποκαλυφθούν σε όλη τους την έκταση οι λάκκοι που ανοίχθηκαν κατά τη δεκαετία του 1980 στο ανατολικό τμήμα του ναού, όπου έγινε η μεγαλύτερη καταστροφή του. Κα-

18. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 252 κ.ε. Λ.Π. Χατζηαγγελάκης, Αθαμανία-Αργιθέα (Κνίσοβο), *Αρχαιολογία* 34 (Μάρτιος 1990), σ. 76 κ.ε.

19. Για τις ανασκαφικές έρευνες των τριών προηγούμενων ετών, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 331-333, Πίν. 107-108· 50 (1995): Χρονικά, σ. 375-376· 51 (1996): Χρονικά, σ. 347-390. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Αγγελούση.

τά τις εργασίες αυτές διαπιστώθηκε ότι στην περιοχή του σηκού οι λάκκοι ανοίχθηκαν στα ανατολικά της βάσης του πρώτου κίονα της εσωτερικής κιονοστοιχίας και η μόνη περιοχή που έμεινε άθικτη ήταν η νοτιοανατολική γωνία, όπου βρίσκεται το πάνω τμήμα της ενεπίγραφης αναθηματικής στήλης στον Απόλλωνα.

Στα αναμοχλευμένα χώματα των λάκκων βρέθηκαν κομμάτια των αγελαίων κεράμων, καθώς επίσης τμήματα ηγεμόνων καλυπτήρων με ανάγλυφα ακροκέραμα και μικρά κομμάτια από ένα πήλινο γλυπτό μεγάλου μεγέθους, η μορφή του οποίου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί προς το παρόν.

Στη δυτική παρειά του λάκκου μέσα στο σηκό, μετά την αφαίρεση των χαλαρών και αναμοχλευμένων χωμάτων, μπορέσαμε να κάνουμε στρωματογραφικές παρατηρήσεις σχετικά με την κατασκευή του δαπέδου, αλλά και την παλαιότερη χρήση του χώρου, πριν από την κατασκευή του ναού.

Έως βάθος 0,60 μ. από την πάνω επιφάνεια του δαπέδου παρατηρούνται αλλεπάλληλες οριζόντιες στρώσεις καθαρού, κιτρινωπού τις περισσότερες φορές, πηλού. Σε ένα σημείο κοντά στο μέσον του πλάτους του σηκού και κάτω από τις στρώσεις του πηλού υπάρχουν δύο ωμά πλιθιά από κόκκινο χώμα το ένα πάνω στο άλλο, τα οποία φαίνονται να βρίσκονται στη θέση τους και να ανήκουν σε μια κατασκευή παλαιότερη του ναού. Στο ίδιο βάθος και δυτικά των πλιθιών υπάρχει μια ποταμίσια κροκάλα, που είναι πιθανόν να ανήκει στην ίδια κατασκευή. Νοτιότερα της πέτρας αυτής υπάρχει ένας μικρός λάκκος σκαμμένος εν μέρει και στο φυσικό έδαφος (κόκκινο καθαρό χώμα), μέσα στον οποίο βρέθηκαν τρία μικρά όστρακα από χειροποίητο αβαφές αγγείο, η χρονολόγηση των οποίων δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγω του μικρού τους μεγέθους και της κακής διατήρησης της επιφάνειάς τους. Κάτω από τα ωμά πλιθιά και πάνω στο φυσικό έδαφος (σε βάθος 0,92 μ.) υπάρχει ένα λεπτό μαύρο στρώμα από καμένες οργανικές ύλες και τρίμματα καμένων οστών, κατά πάσα πιθανότητα ζώων. Το στρώμα αυτό μπορούμε να το παρακολουθήσουμε στις παρειές των λάκκων, σε όλο το βόρειο τμήμα του σηκού στο βόρειο πτερό, αλλά και βορειότερα, έξω από τα όρια του ναού. Το στρώμα, όσο μπορέσαμε να το εντοπίσουμε, βρίσκεται πάνω στο φυσικό έδαφος και αποτελεί την αρχαιότερη ένδειξη χρήσης του χώρου στον οποίο αργότερα, στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., κατασκευάστηκε ο ναός του Απόλλωνα.

Καλλίθηρο

Λόφος Αγίου Αθανασίου - κάστρο

Κατά το 1997 συνεχίστηκε η αποκάλυψη της εξωτερικής παρειάς του κάστρου πάνω η κορυφή του λόφου του Αγίου Αθανασίου. Συγκεκριμένα έγιναν εργασίες στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά[20]. Οι παρειές του τείχους είναι χτισμένες με γωνιόλιθους ασβεστόλιθου, που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα και προέρχονται από τα τείχη της ελληνιστικής πόλης, η οποία ήταν χτισμένη στην ίδια θέση. Ανάμεσα στις παρειές υπάρχει γέμισμα που αποτελείται από μικρότερα κομμάτια άπεργων ασβεστόλιθων και ποταμίσιες κροκάλες που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα.

Η πορεία του τείχους της ανατολικής πλευράς του κάστρου (συνολ. μήκ. 125,74 μ.) είναι γενικά ευθύγραμμη ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους του λόφου (Πίν. 186 β). Στα δύο όριά της έχει από έναν τετράγωνο πύργο και στο μέσον περίπου του μήκους της μια προεξέχουσα τετράγωνη πύλη. Το σωζόμενο ύψος του τείχους στην ανατολική πλευρά του κάστρου είναι χαμηλότερο κατά 1 μ. περίπου στην εξωτερική του παρειά σε σχέση με την εσωτερική, αφενός λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους και αφετέρου επειδή οι γωνιόλιθοι της εξωτερικής παρειάς εξαιτίας του μικρού βάθους τους ήταν ευκολότερο να αποσπαστούν για να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή των νεότερων σπιτιών του χωριού. Έτσι το αποκαλυφθέν ύψος της εξωτερικής παρειάς στο μεγαλύτερο μήκος του ξεπερνά το 1 μ., ενώ στο νότιο τμήμα του κοντά στο νοτιοανατολικό πύργο υπερβαίνει τα 2 μ. Το πλάτος του τείχους είναι 1,90 μ. εκτός των περιοχών όπου σε επαφή με την εσωτερική παρειά του υπάρχουν κτιστές κλίμακες ανόδου στον περίπατο στην κορυφή των τειχών, οπότε το πλάτος του τείχους αυξάνεται κατά 0,90-0,95 μ. (συνολ. πλ. 2,80-2,85 μ.).

Δύο συγκλίνουσες κλίμακες έχουν βρεθεί κοντά στο νοτιοανατολικό πύργο, μια άλλη βόρεια της ανατολικής πύλης και ακόμη μια κοντά στο βορειοανατολικό πύργο. Από τις δύο συγκλίνουσες κλίμακες αποκαλύφθηκαν μόνον τα τρία πάνω σκαλοπάτια της καθεμιάς που απέχουν μεταξύ τους στις πάνω βαθμίδες τους 7,90 μ. Η κλίμακα της ανατολικής πύλης σώζει τις κατώτερες έξι βαθμίδες. Η ανώτερη βαθμίδα βρίσκεται σε απόσταση 10,33 μ. βόρεια της βόρειας παραστάδας της εσωτερικής εισόδου της ανατολικής πύλης. Η κλίμακα του βορειοανατολικού πύργου διατηρεί τις τέσσερις από τις κατώτερες βαθμίδες της, η ψηλότερη από τις οποίες βρίσκεται σε απόσταση 8,93 μ. νότια από το θυραίο άνοιγμα του βορειοανατολικού πύργου.

20. Το έργο της αποκάλυψης εξωτερικά των τειχών του κάστρου ξεκίνησε το 1996, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 340-349. Στις παραπάνω εργασίες συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Αγγελούση.

Ο βορειοανατολικός πύργος βρίσκεται σε απόσταση 4,10 μ. νότια του βόρειου ορίου της ανατολικής πλευράς του κάστρου. Έχει πλάτος στην ανατολική του πλευρά 5,65 μ. και προεξέχει προς Α. από την πορεία του τείχους κατά 4,90 μ. Οι τοίχοι του έχουν πλάτος 0,90 μ. και το θυραίο άνοιγμα, πλ. 1,30 μ., βρίσκεται στο νότιο όριο του δυτικού τοίχου του πύργου. Ο εσωτερικός κενός χώρος του έχει διαστάσεις 3,95 (η βόρεια πλευρά)×3,70 μ. (η ανατολική πλευρά). Στο εσωτερικό του πύργου η ανασκαφή δεν προχώρησε μέχρι το επίπεδο του δαπέδου, αλλά έχουν αποκαλυφθεί τα πάνω τμήματα πήλινων πιθαριών που ήταν αποθηκευμένα εκεί.

Η ανατολική πύλη βρίσκεται σε απόσταση 47,55 μ. βόρεια από τη νοτιοανατολική γωνία του κάστρου. Είναι σχεδόν τετράγωνη, έχει πλάτος 5,60 μ. στην ανατολική της πλευρά και προεξέχει από την ανατολική πλευρά του τείχους 2,90 μ. Για την κατασκευή της πύλης, όπως και στο υπόλοιπο τείχος, έχουν χρησιμοποιηθεί γωνιόλιθοι σε β΄ χρήση εκτός ενός σημείου της εξωτερικής νότιας πλευράς της, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί κομμάτια πήλινων κεραμιδιών. Οι τοίχοι της πύλης έχουν πλάτος 0,90 μ. και στο μέσον της ανατολικής και της δυτικής πλευράς δημιουργούνται δύο θυραία ανοίγματα (εξωτερικό και εσωτερικό) με πλάτος 1,85 και 1,40 μ. αντίστοιχα. Το θυραίο άνοιγμα στη δυτική πλευρά της πύλης αρχικά είχε πλάτος 3,80 μ., αλλά αργότερα σε κάποια επισκευή της πύλης χτίστηκε δεξιά και αριστερά από μια πρόχειρη παραστάδα που περιόρισε το πλάτος του σε 1,40 μ. Μεταξύ των δύο θυρών στο εσωτερικό της πύλης δημιουργείται ένας τετράγωνος χώρος με πλευρά 3,75-3,80 μ. Το θυραίο άνοιγμα της εξωτερικής πλευράς της πύλης φράσσουν στο κάτω μέρος της τρεις περίπου ισομήκεις πρόχειρα τοποθετημένοι γωνιόλιθοι, ο μεσαίος από τους οποίους καλύπτει ένα μικρό κτιστό αποχετευτικό αγωγό, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,50 μ. ανατολικά της εισόδου της πύλης.

Στο διαμορφούμενο πλάτωμα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κάστρου, όπου θα γίνει διάδρομος περιπάτου, έχουν φανεί κατά διαστήματα οι κορυφές των φυσικών ασβεστολιθικών πετρωμάτων, πάνω στους οποίους σε ορισμένα σημεία έχει στηριχθεί το τείχος. Σε ένα βράχο που αποκαλύφθηκε βόρεια της ανατολικής πύλης σώζονται σειρές φωλεών για την τοποθέτηση ξύλινων σφηνών, με τη βοήθεια των οποίων γινόταν η λατόμηση των γωνιόλιθων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τειχών της ελληνιστικής πόλης.

Σε δύο σημεία της ανατολικής πλευράς εντοπίστηκαν δύο στενοί αγωγοί απομάκρυνσης των υδάτων, το βάθος του πυθμένα των οποίων προσδιορίζει και το επίπεδο της επιφάνειας του εδάφους κατά την αρχαιότητα στο εσωτερικό του κάστρου, όπου δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη ανασκαφική έρευνα. Μετρώντας τα βάθη κατασκευής των δύο κτιστών αγωγών, οι οποίοι διασχίζουν όλο το πάχος του τείχους, διαπιστώθηκε ότι βρίσκονται λίγο ψηλότερα (0,115 μ. ο αγωγός βόρεια της πύλης) και λίγο χαμηλότερα (0,33 μ. ο αγωγός νότια της πύλης) από το επίπεδο της πρώτης και χαμηλότερης βαθμίδας της κλίμακας του βορειοανατολικού πύργου.

Γενικά τα ευρήματα που προέρχονται από τον καθαρισμό της ανατολικής εξωτερικής πλευράς του κάστρου είναι λιγοστά. Εκτός των κομματιών πήλινων πιθαριών και των πήλινων καλυμμάτων τους που βρέθηκαν σε αφθονία, έξω από τη νότια πλευρά της πύλης βρέθηκε μια μαρμάρινη στήλη με αετωματική επίστεψη σε μορφή πίνακα (διαστ.: ύψ. με το έμβολο 0,452, πλ. εμβόλου 0,152, ύψ. εμβόλου 0,032, κάτω πλ. στήλης 0,45, άνω πλ. στήλης 0,40, ύψ. προεξέχοντος αετώματος με το κεντρικό ακρωτήριο 0,065 μ.) (Πίν. 186 γ). Ο χαρακτήρας παρόμοιας μορφής στηλών στη Θεσσαλία είναι αναθηματικός και είναι πολύ πιθανόν ότι χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο.

Η πορεία του τείχους της βόρειας πλευράς του κάστρου είναι ευθύγραμμη και έχει μήκος 56,50 μ. (Πίν. 186 δ). Ο τρόπος κατασκευής του τείχους (γωνιόλιθοι σε β΄ χρήση στις παρειές και άπεργοι ασβεστόλιθοι και κροκάλες στο γέμισμα), καθώς και το πάχος του (1,90 μ.) είναι τα ίδια με τις άλλες δύο αποκαλυφθείσες πλευρές του (νότια και ανατολική). Σε απόσταση 18 μ. δυτικά του ανατολικού ορίου της βόρειας πλευράς (δηλαδή σε απόσταση που είναι πολύ κοντά στο 1/3 του συνολικού μήκους της βόρειας πλευράς) υπάρχει παραλληλόγραμμος πύργος, ο οποίος προεξέχει από το τείχος 4,40-4,45 μ. Το μήκος της βόρειας πλευράς του πύργου είναι 6,05 μ. Στο εσωτερικό του δημιουργείται ένας παραλληλόγραμμος χώρος, διασ. 4,05× 3,40 μ., στο μέσον της νότιας πλευράς του οποίου ανοίγεται ένα θυραίο άνοιγμα, πλ. 2,75 μ. Το εξωτερικό δυτικό όριο της βόρειας πλευράς του κάστρου καταλήγει στο βορειοδυτικό πύργο.

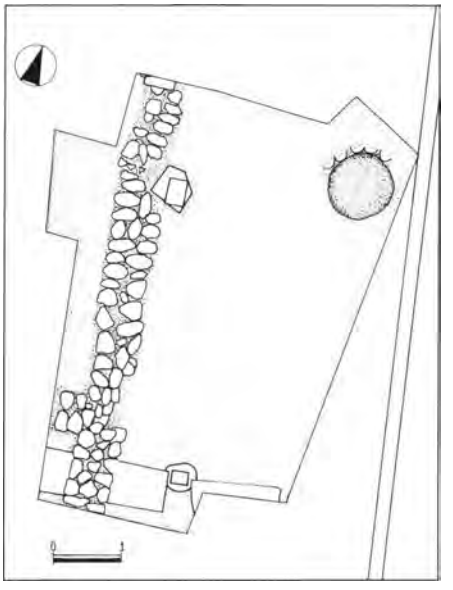
Σε απόσταση 5,60 μ. δυτικά από τη δυτική παραστάδα της πύλης της βόρειας πλευράς του κάστρου και για ένα μήκος 7,80 μ., το τείχος διαπλατύνεται εσωτερικά κατά 0,90 μ. και αποκτά συνολικό πάχος 2,80 μ. Παρόλο που δεν σώζονται βαθμίδες κλίμακας πάνω στο διαπλατυνόμενο τείχος, είναι πολύ πιθανόν στη θέση αυτή, που βρίσκεται κοντά στο βόρειο πύργο, να υπήρχε μια ακόμη κλίμακα ανόδου στον περίπατο του τείχους.

Η ανεύρεση εξωτερικά του τείχους και δυτικά του βόρειου πύργου ενός χάλκινου νομίσματος του Ιουστινιανού, που αποτελεί προς το παρόν την αρχαιότερη ένδειξη χρήσης του χώρου μετά την εγκατάλειψη του ελληνιστικού οικισμού, πριν από την εποχή του Αυγούστου (27 π.Χ.), κάνει πολύ πιθανή τη χρονολόγηση της ίδρυσης του κάστρου τον 6ο αι. μ.Χ.

Τέλος, κατά τη φετινή περίοδο ισοπεδώθηκαν τα άνδηρα που είχαν δημιουργηθεί με την ανασκαφή της νότιας πλευράς του κάστρου και έτσι εξωτερικά της πλευράς αυτής δημιουργήθηκε ένα κεκλιμένο επίπεδο που ακολουθεί την απότομη κλιτύ του λόφου.

Οικόπεδο Ειρ. Τσιτιρίδη

Στο παραπάνω οικόπεδο (Σχέδ. 6), που βρίσκεται δυτικά της αυλής του Δημοτικού Σχολείου Καλλιθήρου, ύστερα από αίτημα για κατασκευή βόθρου πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που ανήκουν σε κτίρια δύο οικοδομικών φάσεων μέσα στην ελληνιστική περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παλαιότερη φάση από την οποία σώθηκαν δύο λίθινες βάσεις ξύλινων στηριγμάτων υποστέγου αυλής, μέσα στην οποία εντοπίστηκε ένα κυκλικό, σκαμμένο στο φυσικό έδαφος, πηγάδι (διαμ. 0,90 μ.), η πάνω επιφάνεια του οποίου βρίσκεται στο ίδιο βάθος (1 μ.) με το δάπεδο της αυλής. Το πηγάδι ανασκάφηκε μέχρι τον υδροφόρο ορίζοντα που βρίσκεται σε βάθος 5,50 μ. Κατά την αφαίρεση της επίχωσής του βρέθηκαν κομμάτια από πήλινα κεραμίδια λακωνικού τύπου, όστρακα από μεγάλα πιθόσχημα αγγεία, αλλά και λίγα όστρακα μικρότερων αγγείων, από τα οποία ορισμένα μελαμβαφή μπορούν να χρονολογηθούν στον 3ο αι. π.Χ.



Σχέδ. 6. Νομός Καρδίτσας. Καλλίθηρο. Οικόπεδο Ειρ. Τσιτιρίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ρούσο

Θέση Γούβα

Ύστερα από την παραχώρηση κοινοτικής έκτασης στη θέση Γούβα Ρούσου (βρίσκεται δυτικά του σύγχρονου οικισμού και του παραρρέοντος ποταμού Καράμπαλη) στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας για τη δημιουργία στρατοπέδου, πραγματοποιήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές στο πεδινό τμήμα της έκτασης για να διαπιστωθεί αν στην παραχωρηθείσα περιοχή περιλαμβάνεται κάποιος αρχαιολογικός χώρος. Από τη σύντομη ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι τουλάχιστον η πεδινή περιοχή δεν είχε επιχώσεις με αρχαιολογικό ενδιαφέρον και για το λόγο αυτό δόθηκε η άδεια δημιουργίας του στρατοπέδου.

Γεωργικό - Ξινονέρι

Θέση Κούφια Ράχη

Από το 1995 το έργο της αξιοποίησης του μυκηναϊκού θολωτού τάφου του Γεωργικού-Ξινονερίου επελέγη ανάμεσα στα έργα που κάτω από το γενικό τίτλο «Συντήρηση-Αξιοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Ν. Καρδίτσας» εντάχθηκαν στα ΠΕΠ Θεσσαλίας 1994-1999 με τον κωδικό αριθμό 9514514. Η οριστική έγκριση της ένταξης του έργου στο παραπάνω πρόγραμμα συντελέστηκε με απόφαση της 5ης Συνεδρίασης της Επιτροπής Παρακολούθησης των ΠΕΠ Θεσσαλίας, που πραγματοποιήθηκε τη 19η Δεκεμβρίου 1997.

Θέση του θολωτού τάφου. Ο θολωτός τάφος Γεωργικού-Ξινονερίου βρίσκεται σε απόσταση 5,5 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της Καρδίτσας, στη θέση Κούφια Ράχη στα όρια της κτηματικής έκτασης των Κοινοτήτων Γεωργικού και Ξινονερίου Καρδίτσας. Ο τάφος κατασκευάστηκε σε ένα χαμηλό μεμονωμένο λόφο σε μικρή απόσταση από μια σειρά λοφίσκων που ξεκινούν από την πεδιάδα για να ενωθούν λίγο δυτικότερα στον απότομα υψούμενο ορεινό όγκο των Αγράφων. Η είσοδος και το μεγαλύτερο μέρος του τάφου βρίσκονται σήμερα μέσα στην κοινοτική περιφέρεια της Κοινότητας Ξινονερίου, η οποία δείχνοντας το ενδιαφέρον της για την αξιοποίηση του μνημείου από πολύ νωρίς είχε φροντίσει στα πλαίσια του τελευταίου αναδασμού να κρατήσει την έκταση αυτή ως κοινοτική και να την παραχωρήσει τα τελευταία χρόνια στο ΥΠΠΟ, διαδικασία που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη.

Ιστορικό των προηγούμενων ερευνών. Δύο ήταν οι περίοδοι κατά τις οποίες πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο θολωτό τάφο του Γεωργικού - Ξινονερίου.

1. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε το 1917 από τον Απ.

Αρβανιτόπουλο, τη χρονιά κατά την οποία αποκαλύφθηκε ο τάφος. Δεν γνωρίζουμε τίποτε για τα αποτελέσματα εκείνης της έρευνας[21].

2. Το 1960 με αφορμή αρχαιοκαπηλική ενέργεια, κατά την οποία καταστράφηκε τμήμα της τοιχοποιίας του θολωτού τάφου, ο Δ.Ρ. Θεοχάρης ερεύνησε μέρος της ελάχιστης επίχωσης που υπήρχε στο εσωτερικό του κυκλικού θαλάμου και βρήκε λίγα όστρακα αμαυρόχρωμων αγγείων, από τα οποία χρονολόγησε τον τάφο στην ΥΕ Ι περίοδο. Η μη ανεύρεση στην ευρύτερη περιοχή του τάφου κάποιου οικισμού που να κατοικήθηκε την ίδια περίοδο υποχρέωσε τον ανασκαφέα να αναφέρει την ως τότε γνωστή πλησιέστερη θέση με ίχνη κατοίκησης κατά τα μυκηναϊκά χρόνια στον Πρόδρομο της Καρδίτσας.

Αργότερα (1976) ο O. Pelon στο έργο του *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires* περιλαμβάνει στη μελέτη του και το θολωτό τάφο του Γεωργικού - Ξινονερίου και προτείνει ως πιθανή χρονολόγησή του την ΥΕ ΙΙ περίοδο εξαιτίας του ότι η παλαιότερη γνωστή μυκηναϊκή κεραμική που προέρχεται από τον Παλαμά χρονολογείται στην περίοδο αυτή.

Το 1981 οι W.G. Cavanagh και R.R. Laxton[22] μελετώντας τη δομική μηχανική της κατασκευής των μυκηναϊκών θολωτών τάφων, περιλαμβάνουν στην έρευνά τους και το θολωτό τάφο του Γεωργικού - Ξινονερίου δημοσιεύοντας για πρώτη φορά μια τομή του έως τότε ορατού τμήματος του θόλου.

Περιγραφή της κατάστασης του θολωτού τάφου πριν από την έναρξη των ερευνών του έτους 1997. Η κοινοτική έκταση Ξινονερίου, 13.750 τ.μ., μέσα στην οποία βρίσκεται η είσοδος και το μεγαλύτερο τμήμα του θολωτού τάφου, είχε περιφραχθεί από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ στη δεκαετία του 1980 ύστερα από ένα μεγάλο διαγωνισμό για περιφράξεις αρχαιολογικών χώρων που είχε χρηματοδοτήσει το ΤΑΠ.

Η είσοδος στον τάφο γινόταν από ένα άνοιγμα που υπήρχε ανάμεσα στην πρώτη, μετακινημένη από την αρχική της θέση, και στη δεύτερη από Ν. πλάκα που μαζί με άλλες ανάλογες πλάκες καλύπτουν όλο το μήκος του στομίου του τάφου. Κάτω από το άνοιγμα υπήρχε σωρός χωμάτων που από τη μια κατηφορική του πλευρά μπορούσε να οδηγηθεί κανείς μέσα στο στεγασμένο στόμιο και από εκεί στον κενό από επιχώσεις κυκλικό θάλαμο του θόλου που σώζεται ακέραια. Μικροαποκλίσεις από την κατακόρυφο παρατηρούνταν σε αρκετά σημεία στις παρειές του στομίου, ενώ οι αποκλίσεις γίνονταν εντονότερες στα σημεία που ενώνεται το στόμιο με τον κυκλικό θάλαμο.

Στο μέσον του κυκλικού θαλάμου υπάρχει ένας λάκκος, διαμ. 1,80 μ. περίπου και βάθ. 1,50 μ., που είχαν άνοιξει αρχαιοκάπηλοι τη δεκαετία του 1980. Μία μεγάλη τρύπα και άλλες δύο μικρότερες υπάρχουν στις παρειές του κάτω κυλινδρικού τμήματος του θόλου αμέσως δεξιά του εισερχομένου από το στόμιο, οι οποίες οφείλονται και αυτές στη χωρίς νόημα επίμονη αναζήτηση ανύπαρκτων θησαυρών ακόμη και μέσα στην τοιχοδομία του τάφου. Στη μεγαλύτερων διαστάσεων τρύπα καταστράφηκε όλο το πάχος του τοίχου του θόλου και φάνηκε από πίσω ο λαξευμένος βράχος σε απόσταση 1,90 μ. από την εσωτερική παρειά του θόλου.

Η επίχωση νότια του στομίου, στην περιοχή του δρόμου του θολωτού τάφου, έφθανε μέχρι το ύψος της πάνω επιφάνειας των πλακών που κάλυπταν το στόμιο, που όπως αποδείχθηκε μετά τον καθαρισμό που πραγματοποιήθηκε το 1997 βρισκόταν 3 μ. περίπου πάνω από το επίπεδο του δαπέδου του δρόμου του θολωτού τάφου.

Εργασίες στο θολωτό τάφο κατά το έτος 1997[23]. Α. Περιοχή του δρόμου. Σύμφωνα με το Τεχνικό Δελτίο ξεκίνησαν οι προβλεπόμενες εργασίες καθαρισμού του δρόμου του θολωτού τάφου Γεωργικού-Ξινονερίου στις 13 Μαΐου 1997 και σταμάτησαν στις 31 Δεκεμβρίου 1997.

Στην περιοχή του δρόμου του θολωτού τάφου, που έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν., αφαιρέθηκε η επίχωση που κάλυπτε την περιοχή, η οποία σε ορισμένα σημεία έφθανε μέχρι και 3 μ. ύψος από το δάπεδο του δρόμου. Τα χώματα της επίχωσης δεν περιείχαν ευρήματα εκτός ελάχιστων οστράκων και μεγάλων ή μικρότερων κομματιών βράχου που είχαν κυλίσει από τις παρειές με την πάροδο του χρόνου.

Οι τοίχοι των παρειών του δρόμου είναι χτισμένοι με ασβεστολιθικές πέτρες μικρών διαστάσεων που συνδέονται με λάσπη από χώμα. Έχουν πλάτος 0,93-1,15 μ. και δεν σώζουν το αρχικό τους ύψος, αφού είναι προφανές ότι έχει γίνει εκτεταμένη λιθοθηρία. Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής από τη θέση αυτή οι κάτοικοι της Κοινότητας Γεωργικού έπαιρναν πέτρες για την κατασκευή των λίθινων κρηπίδων των σπιτιών τους έως τις αρχές του 20ού αι. Έτσι το σωζόμενο ύψος των τοίχων των παρειών του δρόμου του τάφου κυμαίνεται από 0,51 έως 2,16 μ. Το

21. *BCH* 44 (1920), σ. 395.

22. *BSA* 76 (1981), σ. 109-140.

23. Στην ανασκαφή του θολωτού τάφου συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Αγγελούση.

μήκος του ανατολικού (10,60 μ.) και του δυτικού (10,45 μ.) τοίχου προσδιορίζουν το συνολικό μήκος του δρόμου του τάφου, ενώ το πλάτος του είναι 2,74 μ. Στο νότιο όριο των τοίχων των παρειών ο δρόμος φράσσεται με έναν τοίχο, όμοιας δομής με τους τοίχους των παρειών, που σχηματίζει παρειά μόνον από τη νότια εξωτερική του πλευρά.

Όλη η έκταση του δρόμου καλυπτόταν από μια λιθορριπή από ποταμίσιες κροκάλες, η οποία είχε ύψος από 1,02 έως 1,74 μ. (Πίν. 187 α). Η λιθορριπή αυτή ενώνεται με τον τοίχο που φράσσει προς Ν. το δρόμο και για το λόγο αυτό θα πρέπει να είναι σύγχρονη με την κατασκευή του φράγματος του δρόμου. Μετά την αφαίρεση του κεντρικού τμήματος της λιθορριπής διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο του δρόμου αποτελούσε ο λαξευτός μαλακός βράχος που είχε μια μικρή κατωφερή κλίση προς Ν. με διαφορά ύψους 0,36 μ. Σε απόσταση 0,17 μ. από τον τοίχο που σχηματίζει τη δυτική παρειά του δρόμου βρέθηκε σκαμμένος στο φυσικό βράχο ένας μικρός αγωγός που καλύπτεται με ακανόνιστες πλάκες ασβεστόλιθου (Πίν. 187 β). Η πορεία του αγωγού είναι παράλληλη με τον κατά μήκος άξονα του δρόμου και επειδή δεν έχει βρεθεί η αρχή και το τέλος του φαίνεται ότι έρχεται από το εσωτερικό του τάφου και είναι πολύ πιθανόν ότι θα βγαίνει νοτιότερα από τον τοίχο που φράσσει το δρόμο προς Ν.

Β. Περιοχή νότια του δρόμου. Στην προσπάθειά μας να καθαρίσουμε το χώρο νότια του δρόμου από όπου θα γίνεται η πρόσβαση του κοινού όταν ολοκληρωθούν οι εργασίες διαμόρφωσης του μνημείου και κατά την απομάκρυνση των χωμάτων από την περιοχή αυτή άρχισε να αποκαλύπτεται μια συνεχής και μεγάλη σε έκταση λιθορριπή που αποτελείται κυρίως από ασβεστολιθικές πλάκες παρόμοιες με εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του θολωτού τάφου, καθώς επίσης και από ποταμίσιες κροκάλες (Πίν. 187 γ).

Η λιθορριπή καταλαμβάνει κυρίως το χώρο προς Ν. στην προέκταση του δρόμου του θολωτού τάφου ξεκινώντας στα βόρεια από τη νότια παρειά του τοίχου που φράσσει το δρόμο και από τα μέτωπα των νότιων ορίων των τοίχων των παρειών του δρόμου έχοντας έντονη κλίση προς τα κάτω. Η λιθορριπή επίσης εκτείνεται και πάνω στο φυσικό βράχο ανατολικά και δυτικά της νοητής προέκτασης προς Ν. του δρόμου του τάφου.

Στο κεντρικό τμήμα της λιθορριπής υπήρχε κάποια πρόχειρη κτιστή κυκλική κατασκευή που καλυπτόταν με μεγαλύτερες πλάκες, κάτω από τις οποίες, όταν απομακρύνθηκαν, δεν βρέθηκε κανένα αντικείμενο.

Κατά την αποκάλυψη της λιθορριπής (εκτός του κεντρικού τμήματος που βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο και πιθανώς είναι μεταγενέστερο της υπόλοιπης λιθορριπής) βρέθηκε πληθώρα αντικειμένων, οι κυριότερες κατηγορίες των οποίων είναι οι ακόλουθες:

1. Πήλινα ειδώλια ή πλακίδια ιππέων. 2. Σιδερένια εγχειρίδια. 3. Λίγα νομίσματα. 4. Πήλινα μικκύλα αγγεία. 5. Πήλινοι λακωνικοί καλυπτήρες με εγχάρακτες παραστάσεις και επιγραφή. 6. Πήλινα γυναικεία και ανδρικά ειδώλια.

Από τα αντικείμενα αυτά φαίνεται ότι ο χώρος νότια του τάφου χρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερες εποχές ως χώρος λατρείας των προγόνων. Προς αυτό το συμπέρασμα μάς οδηγεί και η αποκάλυψη δύο ανεπίγραφων βάσεων από ψαμμίτη που βρέθηκαν σχεδόν στη θέση τους στο νοτιοανατολικό όριο της ανασκαφής. Από την πρόχειρη χρονολόγηση που έγινε στα παραπάνω ευρήματα είναι πολύ πιθανόν ότι η λατρεία στο χώρο αυτό ξεκίνησε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

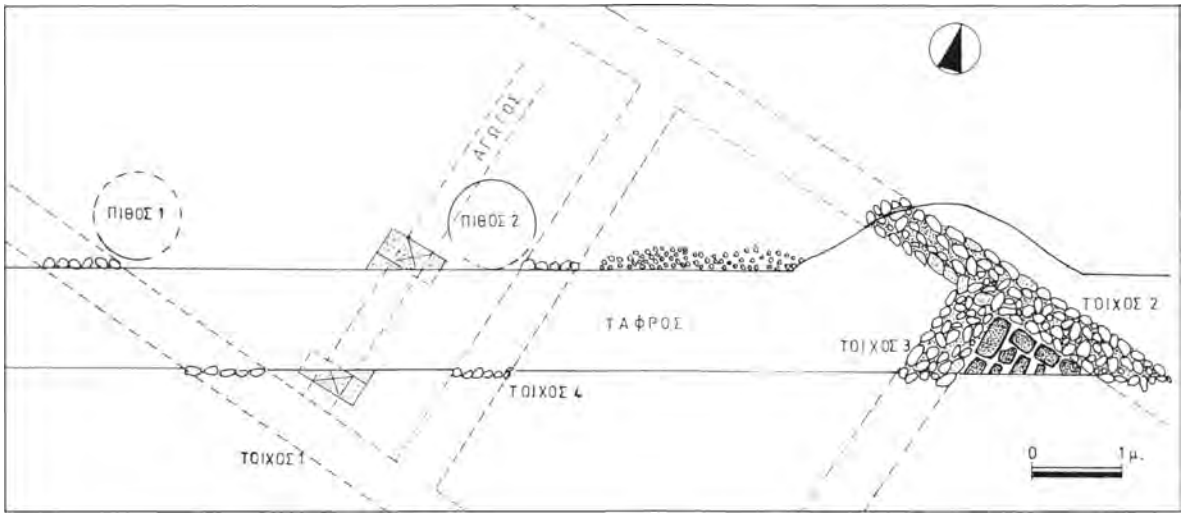
Ο καθαρισμός των λιθορριπών νότια του δρόμου του θολωτού τάφου δεν έχει ολοκληρωθεί και θα συνεχιστεί το 1998.

Φίλια

Οδός 25ης Μαρτίου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής τάφρου για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού στην οδό 25ης Μαρτίου, κοντά στην κεντρική πλατεία του χωριού και μπροστά στην οικία του Δ. Σοφού, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα από τέσσερις τοίχους ενός κτιρίου, τμήματα από δύο πιθάρια και μέρος ενός μικρού αγωγού[24] (Σχέδ. 7). Οι δύο από τους τοίχους (Τ1 και Τ4, από τους οποίους, αφού καταστράφηκαν τα τμήματα που βρίσκονταν μέσα στο πλάτος της τάφρου, έμειναν ορατές μόνον οι τομές τους στις δύο παρειές της τάφρου) φαίνεται ότι οριοθετούν ένα χώρο μέσα στον οποίο υπήρχαν τα δύο πιθάρια. Τον ίδιο χώρο διέτρεχε με κατεύθυνση Β.-Ν. (παράλληλα με τον τοίχο 4) ο κτιστός αγωγός. Ο αγωγός έχει πλάτος 0,30 και σώζεται σε ύψος 0,29 μ. Τον πυθμένα του αγωγού αποτελούν τετράγωνες οπτόπλινθοι (διασπ. 0,30×0,30 μ.) με χαραγμένο στην πλατιά τους επιφάνεια ένα διαγώνιο Χ. Οι παρειές του αγωγού είναι χτισμένες με οπτοπλίνθους που έχουν διαστάσεις 0,30×0,15 μ. Ο αγωγός, όσο τουλάχιστον αποκαλύφθηκε στις παρειές του σκάμματος, δεν φαίνεται να ήταν καλυμμένος από πάνω. Οι τοίχοι Τ1 και Τ4 αποτελούνται από ποταμίσιες κροκάλες που συνδέονται μεταξύ τους με λάσπη από χώμα. Οι άλλοι δύο τοίχοι (Τ2 και Τ3) τέμνονται

24. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Κ. Κοντογιάννη.



Σχέδ. 7. Νομός Καρδίτσας. Φίλια. Οδός 25ης Μαρτίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

σε ορθή γωνία δημιουργώντας δύο ακόμη χώρους (Πίν. 187 δ). Από τον ανατολικό χώρο αποκαλύφθηκε το δάπεδο της βορειοδυτικής γωνίας που αποτελούνταν από πήλινες πλάκες βυθισμένες ελαφρώς σε ένα παχύ στρώμα από κουρασάνι. Με την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι από τις πήλινες πλάκες του δαπέδου σωζόταν μόνο μία και ότι στην υπόλοιπη έκταση υπήρχαν μόνον τα αποτυπώματά τους πάνω στο στρώμα του υδραυλικού κονιάματος του δαπέδου. Ο τοίχος Τ2, πλ. 0,50 μ., έχει δύο κατασκευαστικές φάσεις. Στην παλαιότερη, που έχει ύψος 0,85 μ., οι κροκάλες στις παρειές συνδέονται με λάσπη από χώμα και σχηματίζουν ψαροκόκκαλο, ενώ στη νεότερη και ψηλότερη φάση, που σώζεται σε ύψος 0,61 μ., οι κροκάλες συνδέονται με ασβεστοκονίαμα.

Κατά την ανασκαφή δεν βρέθηκαν ευρήματα που θα μπορούσαν να χρονολογήσουν με ακρίβεια το κτίριο· έτσι από τη μορφή των οπτοπλίνθων του αγωγού και τη χρήση ασβεστοκονιάματος ως συνδετικού υλικού των λίθων του τοίχου Τ2 μπορούμε να εικάσουμε ότι το κτίριο αυτό χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή ή στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

ΜΙΛΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

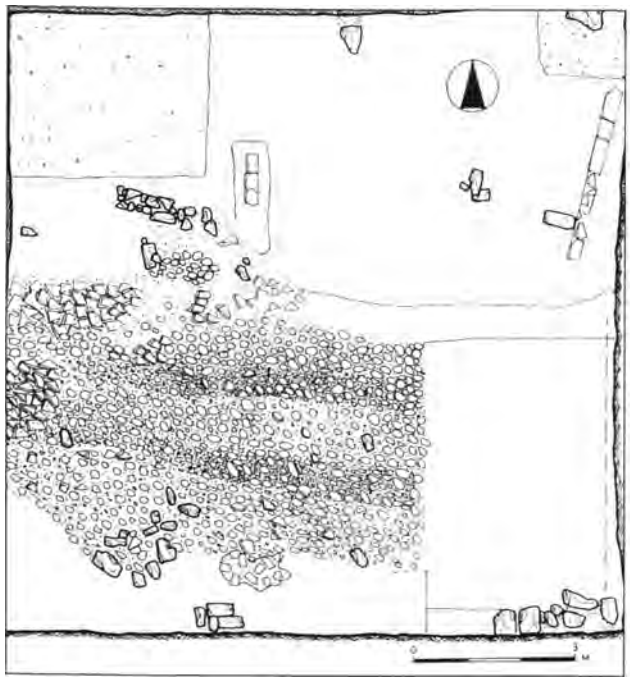
Μυρίνη

Οικόπεδο Χ. Ηλιάσσα

Οι σκαπτικές εργασίες στο οικόπεδο αυτό που έγιναν με αφορμή την ανέγερση νέας οικοδομής, αποκάλυψαν αρχαιότητες και ακολούθησε σωστική ανασκαφή (Σχέδ. 8). Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο δρόμος ερευνήθηκε σε όλη την έκταση του οικοδομήσιμου χώρου σε μήκος 11,55 μ. αλλά συνεχίζεται στα ανατολικά και δυτικά και έξω από τα όρια του ανασκαφικού σκάμματος. Η ανώτερη επιφάνεια του οδοστρώματος βρίσκεται σε βάθος 1,35 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Το οδόστρωμα έχει πάχος 0,25 μ. Η σύστασή του ήταν χοντρά χαλίκια και χώμα ή κάποια μικρά όστρακα αγγείων. Το πλάτος του οδοστρώματος είναι 4,35 μ. περίπου. Από τα παρόδια οικοδομήματα βρέθηκαν ελάχιστα μόνο λείψανα τοίχων και τμήμα πήλινου αγωγού, μήκ. 3,25 μ., στα βορειοανατολικά του οικοπέδου με κατεύθυνση Β.-Ν. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 1,85 μ. διότι ήταν αδύνατο να διεξαχθεί λόγω των αναβλυζόντων υδάτων, που οφείλονταν στην υψηλή στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις μέσα στη Μυρίνη. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής και η άφθονη κεραμική χρονολογούν το οδόστρωμα στα ελληνιστικά χρόνια.

Οικόπεδο Ευ. Πούλιου

Κατά την ανασκαφική έρευνα που προηγήθηκε της προσθήκης κατ' επέκταση σε υπάρχουσα οικοδομή, στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν εντελώς αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων. Στον κεντρικό χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίωσης τοίχου χωρίς συνέχεια. Ο τοίχος, διασπ. 3,15×0,45 μ., είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Ήταν κατασκευασμένος από λα-



Σχέδ. 8. Νομός Καρδίτσας. Μυρίνη. Οικόπεδο Χ. Πλιάσσα. Κάτοψη της ανασκαφής.

ξευμένους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους. Στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοδομήσιμου χώρου βρέθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, διαστ. 1,59×1,20 μ. Το δάπεδο αποτελούνταν από κεραμίδια μπηγμένα όρθια στο χώμα[25]. Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οικόπεδο Β. Κουφόπουλου

Κατά την εκσκαφή για διάνοιξη βόθρου στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκε αρχαίο πηγάδι. Το πηγάδι, που ήταν καλά διατηρημένο, βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Είχε κατασκευαστεί από πήλινους αγωγούς, διαμ. 0,70 και ύψ. 0,55 μ., οι οποίοι προορίζονταν γι' αυτήν ειδικά τη χρήση. Ο καθένας έφερε ψηλά κοντά στο χείλος ημικυκλικές οπές, διαστ. 0,06×0,19 μ. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις αγωγοί έως το βάθος των 3 μ. περίπου, όπου σταμάτησε η ανασκαφή. Εξωτερικά το πηγάδι είχε «καλίγωμα», μια στρώση από μικρές κροκάλες, πάχ. 0,15 μ. Μετά το τέλος της ανασκαφής οι πήλινοι αγωγοί αφαιρέθηκαν και μεταφέρθηκαν στη μικρή αρχαιολογική συλλογή που υπάρχει στο Κονάκι Προδρόμου.

Οικόπεδο Χ. Ζαμάνη

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών στο οικόπεδο αυτό που βρίσκεται στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Μυρίνης αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες και ακολούθησε σωστική ανασκαφή, η οποία διεξήχθη σε δύο περιόδους, Απρίλιος-Νοέμβριος 1996 και Απρίλιος-Αύγουστος 1997.

Στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και τους κλασικούς χρόνους (Σχέδ. 9). Συγκεκριμένα, στις έξι τομές που ερευνήθηκαν κάτω από ένα στρώμα καταστροφής από πεσμένες κεραμίδες στέγης ήλθε στο φως τμήμα οικοδομήματος χτισμένο αποκλειστικά από ορθογώνιους λαξευτούς λίθους μεγάλου μεγέθους. Σώζονται τρεις-τέσσερις δόμοι σε ύψος 1,45 μ.

Το οικοδόμημα έχει διαστάσεις 10,50×9,30 μ. Στο κέντρο του νότιου τοίχου υπάρχει άνοιγμα, πλ. 1,40 μ. Το ίδιο συμβαίνει στη δυτική και τη βόρεια πλευρά του οικοδομήματος με ανοίγματα, μήκ. 2,50 και 1,30 μ. αντίστοιχα. Το άνοιγμα της δυτικής πλευράς κάποια στιγμή στην αρχαιότητα καταργήθηκε και κλείστηκε με τοιχάριο από κροκάλες.

Έξω από το βόρειο τοίχο του οικοδομήματος αυτού βρέθηκε η θεμελίωση παλαιότερου τοίχου κατασκευασμένου με ορθογώνιους λαξευμένους ογκόλιθους. Η νότια όψη του διατηρεί παλάμισμα από πηλό σε όλο το σωζόμενο ύψος (1,10 μ.).

Ο τοίχος αυτός γωνιάζει προς Ν. με άλλον όμοιο, ο οποίος διατηρείται αποσπασματικά σε ύψος ενός δόμου και μήκος 1,10 μ.

Μέσα στο χώρο του πρώτου οικοδομήματος που περιγράφηκε ήδη και προς τη νοτιοδυτική γωνία του βρέθηκε παλαιότερη οικοδομική φάση αποτελούμενη από δύο τοίχους (μήκ. 1,70 μ.) με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ., που γωνιάζουν μεταξύ τους. Είναι χτισμένοι από μικρές πέτρες και κεραμίδες στέγης χωρίς συνδετικό υλικό. Στη συμβολή τους βρέθηκε μαρμάρινη ορθογώνια πλάκα με περιχείλωμα.

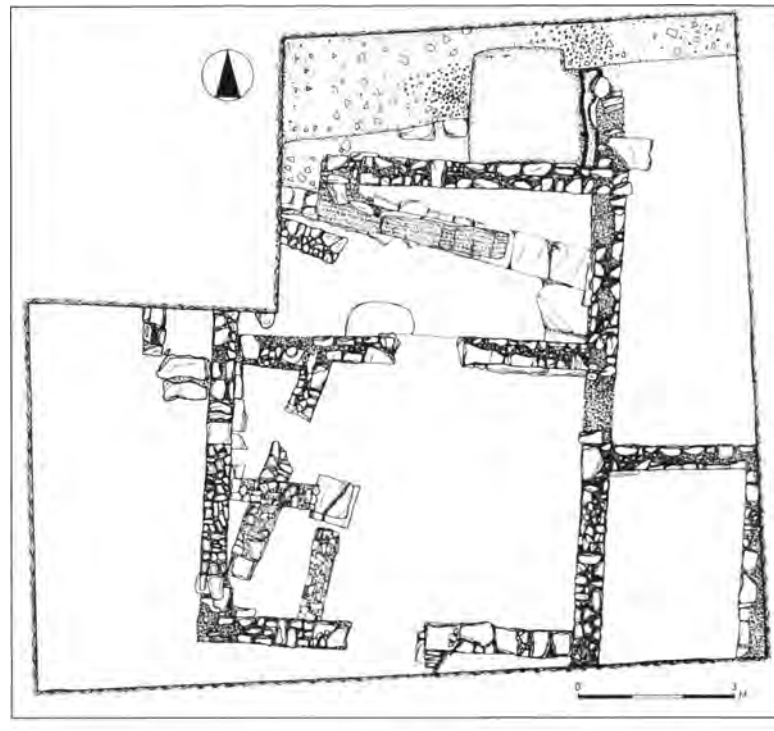
Τα άλλα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, εκτός της κεραμικής, είναι κυρίως νομίσματα, αγνύθες, κεραμίδες με σφραγίσματα.

Κοσκινάς

Αγροί Κ. Κατσιαμπούρα και Μ. Νταφόπουλου

Ολιγοήμερη ανασκαφή έγινε στους παραπάνω αγρούς, όπου είχε διαπιστωθεί στη δεκαετία του 1970 η ύπαρξη

25. Ίδιας κατασκευής δάπεδο βρέθηκε και στο οικόπεδο Β. Χασιώτη, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 328, Σχέδ. 6.



Σχέδ. 9. Νομός Καρδίτσας. Μυρίνη. Οικόπεδο Χ. Ζαμάνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

μαγούλας, η οποία ισοπεδώθηκε. Ο κίνδυνος της ολοκληρωτικής καταστροφής του αρχαιολογικού χώρου ήταν μεγάλος λόγω της συνεχούς καλλιέργειας με μεγάλου κυβισμού γεωργικούς ελκυστήρες και μας υποχρέωσε να οριοθετήσουμε το χώρο της μαγούλας και να προχωρήσουμε σε μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα, αφού στερήσαμε από τους ιδιοκτήτες των αγρών τη χρήση των τμημάτων που συνέπιπταν με τον προϊστορικό οικισμό.

Η ανασκαφή που προχώρησε μόνο σε βάθος 1,30 μ. έφερε στο φως παχύ στρώμα πηλού και υπολείμματα καμένων πλίνθων. Οι πρώτες ενδείξεις από τη συλλεγείσα κεραμική μάς επιτρέπουν να εντάξουμε χρονολογικά τη θέση στη μέση εποχή του Χαλκού. Βρέθηκαν, επίσης, πολλά λίθινα εργαλεία. Η έρευνα διεκόπη για να δοθεί προτεραιότητα στα αστικά οικόπεδα και το μεγάλο έργο του ΟΤΕ Νομού Καρδίτσας.

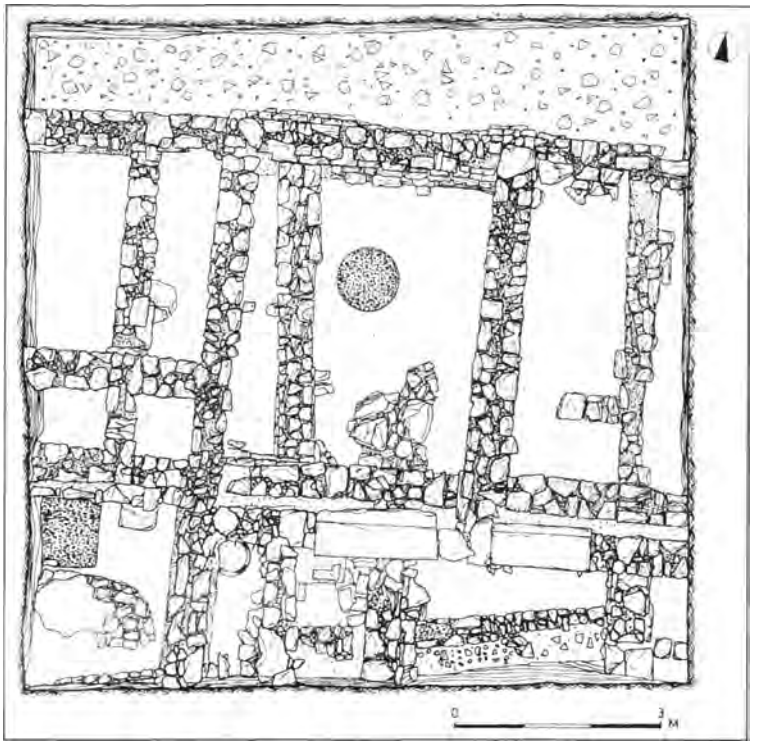
Πύργος Κιερίου

Οικόπεδο Θ. Πατούνη

Με αφορμή την έρευνα αρχαιοτήτων που εντοπίστηκαν κατά τις σκαπτικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή που αποκάλυψε τμήμα ρωμαϊκής οικίας, η οποία είχε θεμελιωθεί πάνω σε ελληνιστικούς τοίχους, ενώ σε μεγαλύτερα βάθη εντοπίστηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα των κλασικών χρόνων (Σχέδ. 10).

Συγκεκριμένα, σχεδόν επιφανειακά (βάθ. 0,30 μ. περίπου) βρέθηκαν κατάλοιπα κτιρίου με κατώφλια σε β΄ χρήση που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Στον κεντρικό χώρο του κτιρίου βρέθηκε μυλόλιθος κατά χώραν. Το δάπεδο ήταν από πατημένο χώμα (βάθ. 1-1,10 μ.). Το κτίριο αυτό είχε θεμελιωθεί πάνω σε παλαιότερους τοίχους της ελληνιστικής περιόδου με αποτέλεσμα οι δύο φάσεις να έχουν περίπου την ίδια κάτοψη. Οι ελληνιστικοί τοίχοι, χτισμένοι με ακατέργαστες πέτρες, πατούσαν σε βάθος 2,06 μ. περίπου.

Στα νότια του οικοπέδου σε μεγαλύτερο βάθος εντοπίστηκαν πενιχρά λείψανα της κλασικής περιόδου και η ανασκαφή ολοκληρώθηκε σε βάθος 2,98 μ. Στα βόρεια του οικοδομήσιμου χώρου έξω από το ρωμαϊκό κτίριο αποκαλύφθηκε δρόμος στρωμένος με πέτρες και κεραμίδια. Ερευνήθηκε σε μήκος 9,65 (Α.-Δ.) και πλάτος 1,70 μ. (Β.-Ν.). Στην ελληνιστική φάση ανήκει κυκλικός αποθέτης με κεραμική και ειδώλια που βρέθηκε στο κεντρικό δωμάτιο. Η έρευνά του έφθασε μέχρι βάθος 6 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Από την ανασκαφή προήλθε άφθο-



Σχέδ. 10. Νομός Καρδίτσας. Πύργος Κιερίου. Οικόπεδο Θ. Πατούνη. Κάτοψη τμήματος οικίας.

νη κεραμική, ειδώλια και νομίσματα που καλύπτουν όλο το φάσμα από τους κλασικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή εποχή.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Μητρόπολη

Οικόπεδο Θ. Κωτούλα

Η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο άρχισε το φθινόπωρο του 1996 με αφορμή την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση διώροφης οικοδομής η οποία επρόκειτο να καλύψει μόνον το 1/2 του ιδιόκτητου χώρου. Η έρευνα διακόπηκε για έξι περίπου μήνες λόγω άσχημων καιρικών συνθηκών, οι οποίες κατά τη χειμερινή περίοδο είναι εντονότερες στο θεσσαλικό κάμπο, και συνεχίστηκε το καλοκαίρι του 1997 για να ολοκληρωθεί στο τέλος του έτους.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας διερευνήθηκε ολόκληρος ο προς οικοδόμηση χώρος με 12 τομές, διαστ. 4×4 ή 5×5 μ. Κατά κύριο λόγο αποκαλύφθηκε κτίριο σε αποσπασματική μορφή, το οποίο αποτελείται από τέσσερις ή πέντε χώρους διατεταγμένους δεξιά και αριστερά από ένα στενό διάδρομο, πλ. 1 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Το κτίριο κλείνει προς ΒΑ. με τοίχο που διασχίζει τον ανεσκαμμένο χώρο στον άξονα ΒΔ.-ΝΑ., ενώ προς ΝΔ. δείχνει να συνεχίζει περνώντας στο γειτονικό οικόπεδο (Σχέδ. 11).

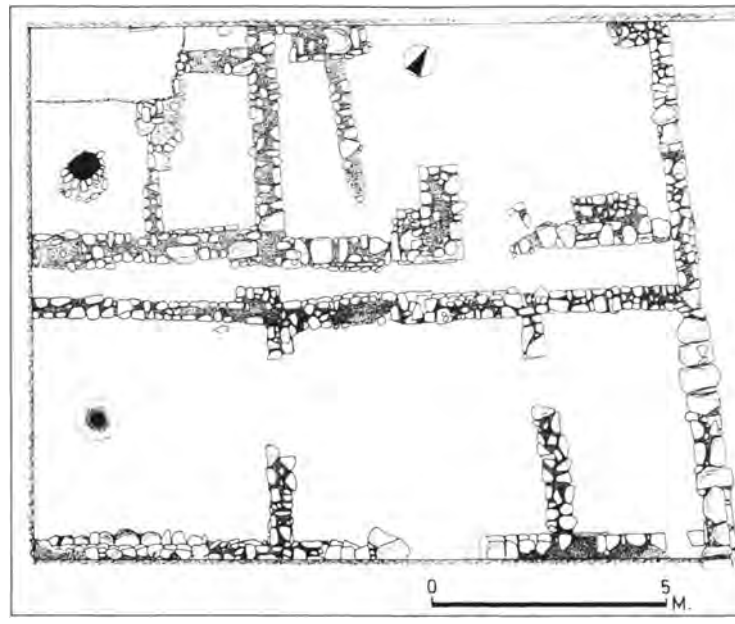
Τα θεμέλια του κτιρίου αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,50-1 και κατά τόπους 1,50 μ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή από μεγάλους ή μικρότερους λίθους και για το χτίσιμό τους έχει χρησιμοποιηθεί εγχώριο υλικό από κροκάλες της περιοχής. Άλλωστε με το ίδιο υλικό έχουν χτιστεί τα περισσότερα οικήματα της αρχαίας Μητρόπολης, όπου ανήκει και αυτό.

Το κτίριο δείχνει να έχει υποστεί κατά τόπους επισκευές ή προσθήκες σε κάποια δεύτερη, μεταγενέστερη φάση και αυτό είναι εμφανές στα κυρίως θεμέλια, αλλά και στα μικρότερα χωρίσματα με πέτρα και χώμα.

Μέρος της αρχιτεκτονικής του κτιρίου αποτελούν :

1. Ένας κεραμικός κλίβανος, ο οποίος βρίσκεται στη δυτική γωνία του οικοπέδου, αλλά δεν σώζεται παρά μόνον ένα μικρό τμήμα των τοιχωμάτων του, το οποίο μας βοηθά παρ' όλα αυτά να συμπεράνουμε ότι ήταν κυκλικής ή απιόσχημης κάτοψης.

2. Νότια-νοτιοδυτικά του κλιβάνου και σε απόσταση μόλις 1 μ. από αυτόν αποκαλύφθηκε πηγάδι, βάθ. 1,10 μ.



Σχέδ. 11. Νομός Καρδίτσας. Μητρόπολη. Οικόπεδο Θ. Κωτούλα. Κάτοψη τμήματος κτιρίου.

περίπου, το οποίο αποτελείται από λίθινο περιχείλωμα. Το περιεχόμενό του δεν απέδωσε κάτι αξιοσημείωτο.

3. Στη νότια γωνία της τομής, στο μέσον περίπου του χώρου που ορίζεται από τα θεμέλια του κτιρίου στο σημείο αυτό, αποκαλύφθηκε στο δάπεδο πίθος κατά χώραν.

Από την πληθώρα των ευρημάτων που ήλθαν στο φως αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτά καλύπτουν τα γνωστά είδη πρώτης ύλης που συναντάμε και στις άλλες οικίες της αρχαίας Μητρόπολης περιλαμβάνοντας πήλινα, μεταλλικά, γυάλινα και λίθινα αντικείμενα.

Στα πήλινα ευρήματα ανήκουν όστρακα αγγείων, θραύσματα κεραμίδων με ενσφράγιστη διακόσμηση ή επιγραφή, αγνύθες, σφήνες, μετρητής βάρους, τμήμα μήτρας και τμήματα ειδωλίων.

Τα μεταλλικά αντικείμενα από χαλκό περιλαμβάνουν περόνες και πόρπες, κρίκους, ενώτια, ένα διάτρητο κύβο, ενώ τα σιδερένια, καρφιά, εγχειρίδια και κεφαλές από πόρπες. Σημειώνουμε εδώ ότι στο νότιο τμήμα του κτιρίου βρέθηκαν πολλά υπολείμματα μετάλλων. Επίσης, βρέθηκαν βάσεις γυάλινων αγγείων.

Τα χάλκινα νομίσματα ήταν 20 περίπου στον αριθμό και καλύπτουν χρονολογικά την περίοδο από το 400 π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ.

Σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά λείψανα και τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής το κτίριο που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Θ. Κωτούλα θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και ως εργαστήριο κεραμικής (κλίβανος, σφήνες, πηγάδι, αφθονία οστράκων), αλλά και ως εργαστήριο μετάλλων ίσως σε β΄ χρήση (υπολείμματα σιδήρου και χαλκού), ενώ δεν αποκλείεται η πιθανή χρήση του και ως ιερού (πήλινα ειδώλια).

΄Εργο διαπλάτυνσης επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Μητρόπολης (Β΄ Εργολαβία)

Ιστορικό ανασκαφικής έρευνας

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για τη διάνοιξη του επαρχιακού δρόμου Καρδίτσας-Μητρόπολης (Β΄ Εργολαβία) παρουσιάστηκαν αρχαιότητες κατά μήκος του έργου, οι οποίες γειτνιάζουν με το σημερινό οδόστρωμα και βρίσκονται στο δεξιό τμήμα του, δηλαδή βόρεια αυτού.

Η ανασκαφική έρευνα[26] κατά μήκος του οδικού άξονα άρχισε μετά από πιέσεις της Υπηρεσίας προς το Νομαρχιακό Ταμείο Καρδίτσας, ώστε να μην παραμένουν εκτεθειμένες οι αρχαιότητες, αλλά και να προχωρήσει άμεσα η κατασκευή της οδού λόγω του επείγοντος του χαρακτήρα της.

26. Στις ανασκαφικές έρευνες του 1997 συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Παππά και Ρ. Τσιλιώνη, η σχεδιάστρια Αγγ. Χανή και οι εργατοτεχνίτες Β. Κατσιούφας, Μ. Κρομμύδας, Γ. Κωσπόπουλος και Β. Χανής. Τους ευχαριστώ ιδιαίτερα. Επίσης, ευχαριστώ τους τοπογράφους μηχανικούς Θ. Μακρη και Β. Καρούσο για την εκπόνηση των σχεδίων.

Η Υπηρεσία πέτυχε τελικά τη χρηματοδότηση από το Νομαρχιακό Ταμείο της Καρδίτσας και οι ανασκαφικές εργασίες άρχισαν το Μάιο του 1997.

Όμως τον Οκτώβριο του ίδιου έτους και ενώ είχαν ήδη αποκαλυφθεί οι αρχαιότητες σε δύο βασικούς ανασκαφικούς τομείς, η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε λόγω έλλειψης χρημάτων, γεγονός το οποίο προκάλεσε σημαντικά προβλήματα που αφορούσαν:

1. Τη φύλαξη των αρχαιοτήτων από τον άμεσο κίνδυνο αρχαιοκαπηλείας.

2. Την πιθανότητα καταστροφής των αρχαιοτήτων λόγω διάβρωσης από τις πλημμύρες που έπληξαν το Νομό Καρδίτσας το Νοέμβριο του 1997.

Η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε με την ελπίδα ότι θα συνεχιστεί την επόμενη χρονιά.

Η ανασκαφική έρευνα

Για την καλύτερη λειτουργία της ανασκαφής κρίθηκε αναγκαίος ο χωρισμός της σε πέντε ανασκαφικούς τομείς (Α-Ε). Στους δύο από αυτούς (Α, Γ) δεν παρουσιάστηκαν αρχαιότητες.

Τους άλλους τρεις (Β, Δ και Ε) θα τους εξετάσουμε χωριστά περιγράφοντας τις αρχαιότητες που παρουσιάστηκαν σε καθένα από αυτούς.

Τομέας Β

1. *Αρχιτεκτονικά λείψανα*. Η ανασκαφική έρευνα περιλάμβανε τη διερεύνηση 20 ανασκαφικών τομών, διαστ. 4×4 και 4×2,50 μ. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, πλ. 1 και μήκ. 3,50 μ., χτισμένου με κροκάλες από ντόπιο ψαμμόλιθο. Είναι πιθανόν να αποτελεί μέρος της οχύρωσης της αρχαίας Μητρόπολης. Οι εργασίες έφθασαν στο βάθος των 1,70 μ.

2. *Ευρήματα - Χρονολόγηση*. Στον τομέα Β τα ευρήματα ήταν λιγοστά. Βρέθηκαν μία πήλινη αγνύθα, θραύσματα πυριτόλιθου και τμήμα λίθινου εργαλείου, τμήμα μυροδοχείου και τρία χάλκινα νομίσματα, τα οποία δεν μπόρεσαν να ταυτιστούν γιατί έχουν υποστεί μεγάλη διάβρωση.

Από τα παραπάνω ευρήματα, αλλά και από την κεραμική το τμήμα του τοίχου μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τομέας Δ

1. *Αρχιτεκτονικά λείψανα*. Ο τομέας Δ χωρίστηκε σε πέντε ανασκαφικές τομές, διαστ. 4×4 μ. Η διερεύνηση των τομών αυτών αποκάλυψε:

α) Τμήμα ταφικού μνημείου. Αποτελείται από δύο τοίχους, οι οποίοι σχηματίζουν γωνία και είναι χτισμένοι με τέσσερις σειρές δόμων εξωτερικά και τρεις εσωτερικά. Οι τοίχοι έχουν μέγιστο πλάτος 0,75 μ. και εμφανίστηκαν σε βάθος 0,18 μ. Το μέγιστο ύψος τους δεν υπερβαίνει τα 1,30 μ. Από το σωζόμενο ύψος των τοίχων συμπεραίνεται ότι το ταφικό μνημείο κάλυπτε μια επιφάνεια 4,50 τ.μ. περίπου. β) Τμήμα κτιρίου. Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι σωζόμενοι αποσπασματικά, οι οποίοι σχηματίζουν γωνία και είναι χτισμένοι παράλληλα με το ταφικό μνημείο. Βρέθηκαν σε βάθος 0,50 και έχουν πλάτος 0,50 μ. Το μέγιστο ύψος τους είναι 0,30 και το συνολικό τους μήκος 6 μ. γ) Αποσπασματικά λείψανα ταφικού περιβόλου ή άλλων κτισμάτων.

2. *Ευρήματα - Χρονολόγηση*. Τα ευρήματα που ήλθαν στο φως στον ανασκαφικό Τομέα Δ ήταν πολλά και ποικίλης μορφής. Βρέθηκαν πήλινες αγνύθες, τμήματα λύχνων, ενσφράγιστες κεραμίδες και πήλινες σφήνες (για στήριξη των αγγείων μέσα στον κεραμικό κλίβανο). Ανάμεσα στα μεταλλικά ευρήματα αναφέρουμε τμήματα σιδερένιων καρφιών, μια σιδερένια στλεγγίδα, χάλκινους κρίκους και τμήματα μολύβδου. Επίσης, βρέθηκαν πολλά θραύσματα γυάλινων αγγείων και τμήματα πυριτόλιθου. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση των ευρημάτων τα δύο οικοδομήματα τοποθετούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Τομέας Ε

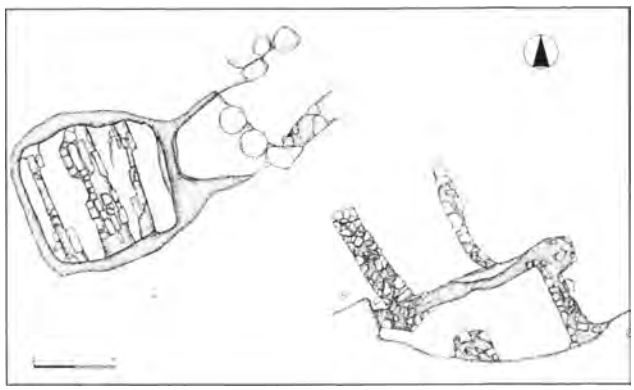
1. *Αρχιτεκτονικά λείψανα*. Στον Τομέα Ε, που αποτελεί το δυτικό άκρο της ανασκαφικής έρευνας, παρουσιάστηκαν σημαντικότατα αρχαιολογικά ευρήματα:

Πρόκειται για τέσσερις κεραμικούς κλιβάνους οι οποίοι βρέθηκαν σε σχετικά μικρή απόσταση μεταξύ τους, δημιουργούν δε την εντύπωση δύο μικρών ζευγών, αφού οι κλίβανοι Α και Β και οι Γ και Δ απέχουν μόνον 1,70 και 0,70 μ. αντίστοιχα, ενώ τα δύο ζεύγη κλιβάνων απέχουν μεταξύ τους 5,50 μ. (Σχέδ. 12-13).

Είναι γεγονός πάντως ότι θα πρέπει να θεωρούνται ως ένα σύνολο και επομένως ότι αντιπροσωπεύουν ένα ενιαίο σύγχρονο κεραμικό εργαστήριο το οποίο ανήκε στην αρχαία Μητρόπολη. Όλοι μαζί οι κλίβανοι αποκαλύφθηκαν στα δεξιά του οδικού άξονα Καρδίτσας-Μητρόπολης και βόρεια αυτού, όπως και οι υπόλοιπες αρχαιότητες των τομέων Β και Δ, βρίσκονται δε νότια του κεντρικού ιστού της αρχαίας πόλης έξω από τα τείχη και συγκεκριμένα στο χώρο του νεκροταφείου. Άλλωστε συνηθιζόταν κάτι τέτοιο εφόσον επρόκειτο για μεγάλο εργαστήριο κατασκευής αγγείων.

Κεραμικός κλίβανος Α. Βρίσκεται στα βορειοδυτικά του κλιβάνου Β και δυτικά των άλλων δύο (Σχέδ. 12). Είναι σχεδόν τετράγωνης κάτοψης, διαστ. 2×2 μ. μαζί με τα εξωτερικά του τοιχώματα. Ο κλίβανος, ο οποίος σώζεται σε καλή κατάσταση, φέρει στο εσωτερικό του τμήμα της εσχάρας με τις σύριγγες, καθώς και τρία τοιχία για τη στήριξή της. Η εσχάρα θα πρέπει να είχε διαστάσεις 1,77×1,60 μ. (Πίν. 188 α).

Ο κλίβανος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιό



Σχέδ. 12. Έργο διαπλάτυνσης επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Μητρόπολης. Κάτοψη των κλιβάνων Α και Β.

του βρίσκεται στην ανατολική πλευρά. Είναι κατασκευασμένο από συμπαγή πλινθοδομή και έχει ύψος 0,65 και πλάτος 0,95 μ. Την είσοδό του έφραζαν δύο τμήματα κιόνων δωρικού ρυθμού και ένας ακατέργαστος αργόλιθος. Το βάθος της εισόδου έφθανε τα 2,48 μ.

Κεραμικός κλίβανος Β. Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του κλιβάνου Α και δυτικά των άλλων δύο (Σχέδ. 12). Σώζεται αποσπασματικά και αυτό γιατί το μεγαλύτερο τμήμα του (2/3 περίπου) καλύπτεται από το οδόστρωμα.

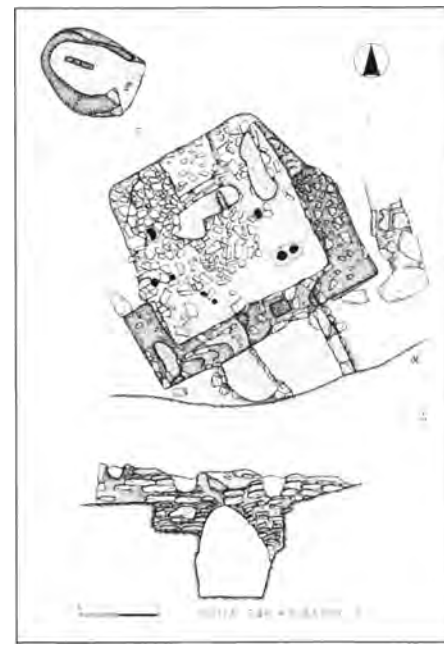
Είναι και αυτός τετράγωνης κάτοψης, σωζ. διαστ. με τα εξωτερικά τοιχώματα 2,70×1,20 μ. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και στο εσωτερικό του – όσο μας επέτρεψε η κάλυψη του οδοστρώματος να αποκαλύψουμε – σώζεται πολύ αποσπασματικά.

Το στόμιο και η είσοδος του κλιβάνου αποκαλύφθηκαν εξ ολοκλήρου. Το σημαντικότερο αρχιτεκτονικό στοιχείο του κλιβάνου Β είναι ο θόλος για την υποδοχή της καύσιμης ύλης, χτισμένος με αλλεπάλληλες στρώσεις πλινθοκεράμων. Μπροστά από το στόμιο βρέθηκε και εδώ τμήμα δωρικού κίονα σε β΄ χρήση, ο οποίος έφρασσε την είσοδο.

Κεραμικός κλίβανος Γ. Βρίσκεται ανατολικά των άλλων δύο και βορειοδυτικά του κλιβάνου Δ (Σχέδ. 13). Είναι ο μικρότερος κλίβανος από όλους και έχει ελλειψοειδή κάτοψη. Μάλλον προοριζόταν για μικρότερα αγγεία. Στο εσωτερικό του, όπου βρέθηκε και ένας μονόμυξος λύχνος, σώζεται μόνον το τοιχίο στήριξης της εσχάρας, το οποίο έχει ύψος 0,53 και πλάτος 0,40 μ. Είναι κατασκευασμένος από συμπαγή μάζα πηλού. Δεν σώζεται το στόμιο.

Κεραμικός κλίβανος Δ. Βρίσκεται στα ανατολικά των κλιβάνων Α και Β και νοτιοανατολικά του μικρού κλιβάνου Γ (Σχέδ. 13).

Είναι και αυτός τετράγωνης κάτοψης και έχει διαστάσεις μαζί με τα τοιχώματα 3×2,50 μ. Είναι χτισμένος με



Σχέδ. 13. Έργο διαπλάτυνσης επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Μητρόπολης. Κάτοψη των κλιβάνων Γ και Δ και νότια όψη του κλιβάνου Δ.

κεράμους και συμπαγείς μάζες πηλού. Στο εσωτερικό του σώζεται αποσπασματικά η εσχάρα με τις σύριγγες, καθώς και ένας πήλινος αγωγός. Το στόμιο του κλιβάνου έχει μέγιστο ύψος 1,10 και πλάτος 0,70 μ., ημικυκλικό σχήμα και είναι κατασκευασμένο από συμπαγείς μάζες πηλού και κεραμικές πλάκες σε ακανόνιστη δόμηση, ενώ η είσοδος έχει μήκος 2,10 μ. και αποτελείται από τέσσερα εναλλάξ στρώματα από το ίδιο υλικό.

Αποθέτης. Ανατολικά των κλιβάνων και σε απόσταση 15-20 μ. περίπου από αυτούς αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος λάκκος, του οποίου η ανασκαφική έρευνα απέδειξε τη χρήση ως χώρου απόθεσης κεραμικού υλικού. Το υλικό αυτό θα πρέπει να προερχόταν από τους κεραμικούς κλιβάνους, πιθανώς μετά από κάθε ψήσιμο. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε λόγω της φύσης του υλικού το οποίο αποτελούνταν από έναν τεράστιο αριθμό πλίνθων, που προφανώς χρησίμευαν στο χτίσιμο των τοίχων και της οροφής των κλιβάνων, καθώς και από κομμάτια υαλοποιημένου πηλού.

2. *Ευρήματα - Χρονολόγηση*. Τα ευρήματα της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο των κλιβάνων ήταν άφθονα αλλά χωρίς ποικιλία. Περιλαμβάνουν όστρακα αγγείων, κεραμίδες από τις οποίες μερικές ενσφράγιστες – γεγονός που δείχνει ότι το εργαστήριο ήταν στεγασμένο – , 200 περίπου πήλινες σφήνες για τη στήριξη αγγείων, τρία πήλινα

κολωνάκια για τον ίδιο σκοπό, καθώς και μερικές αγνύθες. Τα ευρήματα τοποθετούν τη χρήση των κλιβάνων κατά κύριο λόγο στη ρωμαϊκή περίοδο, χωρίς να αποκλείεται η χρήση τους και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Παρόμοιοι κλίβανοι έχουν βρεθεί και στο εσωτερικό της αρχαίας Μητρόπολης κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών σε οικόπεδα ιδιωτών[27].

ΒΑΣΩ ΡΟΝΤΗΡΗ

ΕΡΓΟ ΟΤΕ

Φέτος συνεχίστηκαν οι εκσκαφικές εργασίες του ΟΤΕ σε όλο σχεδόν το ανατολικό τμήμα του Νομού Καρδίτσας για τη βελτίωση του δικτύου και την αντικατάσπασή του με καλώδιο οπτικής ίνας.

Με αφορμή το μεγάλο αυτό έργο διεξήχθησαν σωστικές ανασκαφές πριν από την τοποθέτηση του καλωδίου στους αρχαιολογικούς χώρους Πύργου Κιερίου, Γεφυρίων, Μυρίνης, Παλαμά, Βλοχού, Αγίου Δημητρίου από το φθινόπωρο του 1997 έως το Δεκέμβριο του ίδιου έτους.

Μέσα σε τάφρο, πλ. 0,40-1 και βάθ. 0,80-1 μ., εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν:

Αρχαίο Κιέριο

Το 1997 ερευνήθηκαν 35 αρχαίοι τάφοι διαφόρων τύπων στα δυτικά της εθνικής οδού Ν. Μοναστηρίου Καρδίτσας και σε απόσταση 50 μ. περίπου από το όριό της. Οι τάφοι εντοπίστηκαν στους αγρούς Κ. Σμέτη και Κ. Καφάση στη θέση Κοτρονόλακκες, όπου τοποθετείται το νεκροταφείο του αρχαίου Κιερίου[28].

Τάφος 1 (161). Κιβωτιόσχημος με ασβεστολιθική καλυπτήρια. Διαστ. κάλυψης 1,90×1 μ. Εξωτ. διαστ. τάφου 1,87×0,54 μ. Περιείχε ένα νεκρό ύπτιο κτερισμένο με μελαμβαφή κύλικα-κοτύλη[29] (ΒΕ 22206).

Τάφος 2 (164). Πήλινη λάρνακα. Σώζεται σε καλή κατάσταση. Σωζ. διαστ. 1,67×0,36-0,48 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Περιέχει ένα νεκρό με την κεφαλή προς Α. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Τάφος 3 (163). Λακκοειδής με μονόλιθη ασβεστολιθική πλάκα στον πυθμένα. Διαστ. 1,86×0,76 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα.

Τάφος 4 (165). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. 0,66×0,28-0,35 μ. Κατάσταση διατήρησης κακή. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα.

Τάφος 5 (166). Λακκοειδής με ασβεστολιθική πλάκα στον πυθμένα. Διαστ. 2×0,76 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Βρέθηκε ένας σκελετός με το κρανίο προς Α. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί ύπτιος και τα χέρια ακουμπούσαν στη λεκάνη. Ο τάφος ήταν ακτέριστος.

Τάφος 6 (167). Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Έχει κατασκευαστεί από μονοκόμματες ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες έχουν σπάσει. Εξωτ. διαστ. 2,24×0,10-0,40 μ. Καλύπτεται από ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 0,90×0,67 μ. Στο δάπεδο του τάφου, που επίσης ήταν μονοκόμματη ασβεστολιθική πλάκα, είχε τοποθετηθεί ένας νεκρός ύπτιος με την κεφαλή στα ανατολικά. Μέσα στον τάφο κοντά στα τοιχώματα βρέθηκαν σιδερένια καρφιά και πάνω στο θώρακα κύλικα-κοτύλη (ΒΕ 22211)[30].

Τάφος 7 (168). Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Εξωτ. διαστ. 2,51×0,64-0,70 μ. Καλύπτεται με πλάκες από ασβεστόλιθο και σχιστόλιθο. Περιέχει ένα νεκρό ύπτιο, ο οποίος είχε αποτεθεί στην ασβεστολιθική πλάκα του δαπέδου με την κεφαλή προς Α. Κατάσταση διατήρησης σκελετού μέτρια. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τμήματα σιδερένιων καρφιών.

Τάφος 8 (170). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. Διαστ. 1,73×0,40-0,46 μ. Βρέθηκε συμπιεσμένη με αλλοιωμένο το αρχικό της σχήμα. Κτερίσματα και οστά δεν βρέθηκαν στο εσωτερικό της. Έξω από τον τάφο λίγα όστρακα.

Τάφος 9 (171). Λακκοειδής με προσανατολισμό Α.-Δ. Στο δάπεδο ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 2,04×0,73 μ. Περιείχε ένα νεκρό με την κεφαλή προς Α. Ο σκελετός δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Κάτω από το κρανίο βρέθηκαν 15 οστέινοι αστράγαλοι.

Τάφος 10 (169). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. Διαστ. 1,90×0,36 μ. Τα τοιχώματά της ήταν συμπιεσμένα προς το κέντρο του τάφου. Δεν βρέθηκαν οστά. Όστρακα που τελικά βρέθηκαν έξω από τον τάφο ίσως να αποτελούσαν κτερίσματα, τα οποία μετακινήθηκαν με την πτώση των τοιχωμάτων του.

Τάφος 11 (172). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. Βρέθηκε συμπιεσμένη. Σωζ. μήκ. 1,98 μ., το πλάτος της κυμαίνεται από 0,35 έως 0,72 μ. Από το σκελετό σώζονται ελάχιστα αδιάγνωστα οστά. Κατά τον καθαρισμό του εσωτερικού της λάρνακας βρέθηκε σιδερένιο μαχαι-

27. Βλ. οικόπεδο Ζ. Κουκουζέλη, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 349-351 και οικόπεδο Θ. Κωτούλα, στον παρόντα τόμο, σ. 484-485.

28. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 376-377· 51 (1996): Χρονικά, σ. 353-356.

29. *Agora* XII 1, 1970, σ. 274· XII 2, 1970, πίν. 24, αριθ. 551.

30. Ό.π., αριθ. 550.

ρίδιο και όστρακα αγγείων. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν, επίσης, όστρακα και δακτυλιόσχημη βάση μελαμβαφούς αγγείου.

Τάφος 12 (173). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι κεραμίδες της κάλυψής του έχουν σπάσει σε πολλά κομμάτια με αποτέλεσμα το αρχικό του σχήμα να έχει αλλοιωθεί. Μήκ. 0,62-0,70, πλ. 0,31-0,38 μ. Λόγω του μικρού μεγέθους του ο τάφος θα πρέπει να ήταν παιδικός. Οστά δεν βρέθηκαν. Από τον καθαρισμό του εσωτερικού του προήλθε άωτο σκυφίδιο (ΒΕ 22218)[31].

Τάφος 13 (174). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι κεραμίδες της κάλυψής του βρέθηκαν σπασμένες. Διαστ. 1×0,40 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ελάχιστα δόντια και ασημένιο νόμισμα πολύ φθαρμένο. Έξω από τον τάφο ελάχιστα όστρακα από πορτοκαλόχρωμο πηλό.

Τάφος 14 (175). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Σωζ. μήκ. 0,67 και πλ. 0,20 μ. Έχει υποστεί ισχυρή συμπίεση και καταστροφή. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνον ελάχιστα δόντια.

Τάφος 15 (176). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. Μέγ. μήκ. 1,76, μέγ. πλ. 0,36, ελάχ. πλ. 0,30 μ. Τα τοιχώματά της βρέθηκαν συμπιεσμένα προς το κέντρο του τάφου. Στο εσωτερικό της δεν υπήρχαν οστά. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν πήλινο μυροδοχείο, σιδερένια καρφιά και όστρακα αγγείου με δακτυλιόσχημη βάση και λεπτά τοιχώματα. Μέσα στη λάρνακα βρέθηκαν μόνωτο κυάθιο (ΒΕ 22219) και τέσσερα χάλκινα νομίσματα Κασσάνδρου (χρονολογία κοπής περίπου 306-297 π.Χ.).

Τάφος 16 (178). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Σωζ. μήκ. 1,77 μ. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,50 έως 1 μ. Μισοδιαλυμένος λόγω της ισχυρής πίεσης που έχει δεχθεί. Δεν βρέθηκαν οστά. Από το εσωτερικό του προέρχονται όστρακα αγγείου και χάλκινο νόμισμα αρχαίο ελληνικό, τελείως φθαρμένο.

Τάφος 17 (179). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος ήταν παιδικός. Μήκ. 0,80 και πλ. 0,20-0,35 μ. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν οστά και κτερίσματα.

Τάφος 18 (180Α). Κιβωτιόσχημος μισοδιαλυμένος με προσανατολισμό Β.-Ν. Από το εσωτερικό του προέρχονται σιδερένια καρφιά, πήλινη λήκυθος και κύλικα.

Τάφος 19 (180Β). Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 2,27×1 μ. Περιείχε μία ταφή. Ο σκελετός, μήκ. 1,50 μ., βρέθηκε ύπτιος με το κρανίο προς Ν. πάνω στο λίθινο δάπεδο του τάφου. Η κακή διατήρηση των οστών δεν διευκολύνει την αναγνώριση των λεπτομερειών της στάσης του νεκρού. Από το εσωτερικό του τάφου προέρχονται ζωόμορφο ειδώλιο, μικρά τμήματα χάλκινης βελόνας και κάτω από το κρανίο 40 οστέινοι αστράγαλοι.

Τάφος 20 (181). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζ. μήκ. 1,53-1,74 μ. Το πλάτος κυμαίνεται από 0,20 έως 0,40 μ. Τα τοιχώματά του είναι ισχυρά συμπιεσμένα. Από τον καθαρισμό του τάφου συγκεντρώθηκαν ελάχιστα δόντια κοντά στην ανατολική στένη πλευρά. Άλλα οστά δεν βρέθηκαν. Ακτέριστος.

Τάφος 21 (182). Στη γωνία που σχηματίζουν δύο κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες βρέθηκε υδρία με μελανό γάνωμα. Στο εσωτερικό της παρουσιάζονται έντονα ίχνη καύσης και οστά.

Τάφος 22 (183). Κιβωτιόσχημος. Διατηρείται σε κακή κατάσταση. Προσανατολισμός Α.-Δ. Μήκ. 2,25-2,50, πλ. 0,36-0,60/0,67 μ. λόγω συμπίεσης των μακρών πλευρών. Σώθηκε τμήμα της ασβεστολιθικής πλάκας της κάλυψης, μήκ. 1,60 μ. Περιείχε ένα νεκρό με την κεφαλή προς Α. Ο σκελετός αποκαλύφθηκε σε κακή κατάσταση πάνω στην ασβεστολιθική πλάκα του δαπέδου του τάφου. Σωζ. μήκ. 1,55 μ. Δίπλα στο δεξιό μηρό μελαμβαφής κύλικα.

Τάφος 23 (185). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. Στο ανατολικό τμήμα της σώζεται μέρος της λίθινης κάλυψης. Τα τοιχώματά της είχαν δεχθεί ισχυρή συμπίεση. Σωζ. μήκ. 1,52, πλ. 0,10-0,25 μ. Έξω από τον τάφο βρέθηκε τμήμα αγγείου από πορτοκαλόχρωμο πηλό. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε ο σκελετός μισοδιαλυμένος. Σωζ. μήκ. σκελετού 1,25 μ. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 24 (184). Λακκοειδής εντελώς κατεστραμμένος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν διάσπαρτα οστά, όστρακα μελαμβαφή και σιδερένιο μαχαιρίδιο. Έξω από τον τάφο συνελέγησαν όστρακα διαφόρων αγγείων.

Τάφος 25 (187). Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ., έχει δεχθεί ισχυρή συμπίεση και το μήκος του κυμαίνεται από 1,40 έως 1,60 μ., ενώ το πλάτος του από 0,35 έως 0,55 μ. Η κάλυψή του γινόταν με ασβεστολιθικές πλάκες, από τις οποίες σώζεται στη θέση της μόνο μία, διαστ. 0,70×0,40×0,05 μ. Περιείχε ένα νεκρό με την κεφαλή προς Α. Τα οστά του σκελετού διατηρούνται σε κακή κατάσταση. Σωζ. μήκ. 1,20 μ. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν όστρακα αγγείων, μεταξύ αυτών και μικρού μελαμβαφούς.

Τάφος 26 (188). Λακκοειδής με ασβεστολιθική πλάκα στο δάπεδο. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ. 2,15×0,78 μ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί πάνω στην πλάκα με την κεφαλή προς Α. Τα οστά του σκελετού διατηρήθηκαν σε κακή κατάσταση. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν όστρακα αγγείων και σιδερένια καρφιά. Δίπλα στην αριστερή κνήμη βρέθηκε άωτο σκυφίδιο (ΒΕ 22217), στον αριστερό βραχίονα ασημένιο δαχτυλίδι, στον αριστερό μηρό πόρπη. Μεταξύ

31. Ως προς το σχήμα, βλ. *ΑΕ* 1988, σ. 71, 86, 87, αριθ. 2792.

των μηρών χάλκινα νομίσματα Μαγνήτων (197-146 π.Χ.) και Κοινού Θεσσαλών (197-146 π.Χ. και 48-27 π.Χ.).

Τάφος 27 (189). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. Συνολ. μήκ. 2,20, συνολ. πλ. 0,43 μ. Πάνω από τον τάφο βρέθηκαν υπολείμματα της λίθινης κάλυψης. Περιείχε ένα νεκρό με την κεφαλή προς Α. Τα οστά του σκελετού διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση. Μήκ. σκελετού 1,70 μ. Βρέθηκε μικροσκοπικός αρυτήρας (ΒΕ 22223), και κάτω από την αριστερή κλείδα, αργυρός οβολός Κιερίου (χρονολογία κοπής τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.).

Τάφος 28 (190). Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Κατάσταση διατήρησης κακή. Μήκ. τάφου 0,62-0,76, πλ. 0,27 μ. Δεν βρέθηκαν οστά. Ακτέριστος. Έξω από τον τάφο όστρακα κλειστού αγγείου με λεπτά τοιχώματα, κωνική βάση και κάθετη λαβή.

Τάφος 29 (191). Κεραμοσκεπής διαλυμένος. Διαστ. 0,94×0,54 μ. Δεν βρέθηκαν οστά. Από το εσωτερικό προέρχονται τα σιδερένια αντικείμενα 145/Σ50 και 146/Σ51.

Τάφος 30 (192). Κεραμοσκεπής διαλυμένος. Σωζ. διαστ. 0,50×0,30 μ. Απουσία οστών και κτερισμάτων.

Τάφος 31 (193). Πήλινη λάρνακα που καλύπτεται από ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 2,25×0,72 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. λάρνακας 1,63-1,68×0,45-0,48 μ. Τα πλάγια τοιχώματα του τάφου συμπιεσμένα. Στο εσωτερικό του τοποθετήθηκε ένας νεκρός με την κεφαλή προς Α. Τα οστά του σκελετού σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση. Σωζ. μήκ. σκελετού 1,60 μ. Βρέθηκαν λίγα όστρακα και στο ύψος του δεξιού βραχίονα χάλκινο νόμισμα *ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ*. Δίπλα στον αριστερό βραχίονα χάλκινο νόμισμα *ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ* (χρονολογία κοπής 306-293 π.Χ.), στο θώρακα τρία χάλκινα νομίσματα *ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ* (χρονολογία κοπής 306-293 π.Χ.). Κάτω από το κρανίο ασημένιο νόμισμα *ΠΕΛΙΝΝΑΣ* (χρονολογία κοπής τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.).

Τάφος 32 (194). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά της ήταν συμπιεσμένα. Μήκ. 1,82, πλ. 0,15-0,37/0,46 μ. Συλήθηκε από αρχαιοκαπήλους. Στο εσωτερικό της βρέθηκε ένας σκελετός με το κρανίο προς Α., καθώς και σιδερένια καρφιά.

Τάφος 33 (196). Λακκοειδής με ασβεστολιθικές καλυπτήριες και πηλόχριστα τοιχώματα. Το βόρειο τμήμα του έχει καταστραφεί κατά τη διάνοιξη παλαιότερα ορύγματος του ΟΤΕ. Σωζ. διαστ. 1,34×0,90 μ. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε αρυβαλλοειδές ληκύθιο (ΒΕ 22221). Απουσία οστών.

Τάφος 34 (197). Πήλινη λάρνακα με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τα τοιχώματά της διαλυμένα. Σωζ. μήκ. 1,20, πλ. 0,15 μ. Κατά τον καθαρισμό της δεν βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα. Γύρω της βρέθηκαν σύγχρονα πήλινα τούβλα. Ίσως καταστράφηκε κατά τη διάρκεια παλαιότερων εργασιών του ΟΤΕ στην περιοχή.

Τάφος 35 (198). Κιβωτιόσχημος με ασβεστολιθική καλυπτήρια, μήκ. 2,85 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Εξωτ. διαστ. 2,25×0,70 μ. Περιείχε ένα νεκρό με την κεφαλή προς Α. Τα οστά του σκελετού σε κακή κατάσταση. Σωζ. μήκ. σκελετού 1,55 μ. Στο εσωτερικό του τάφου περιμετρικά βρέθηκαν πολλά σιδερένια καρφιά. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Πύργος Κιερίου

Θέση Καλαμποκιές - Κονταρίκα

Στο ανατολικό όριο του επαρχιακού δρόμου Ματαράγκας-Πύργου Κιερίου στις παραπάνω θέσεις εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι ρωμαϊκών χρόνων.

Τάφος 1. Βρέθηκε σε βάθος 0,56 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Κεραμοσκεπής καλυβίτης. Οι κεραμίδες της κάλυψής του είναι σπασμένες. Στο εσωτερικό του ελάχιστα λεπτά και μικρού μεγέθους οστά από παιδική ταφή. Μεταξύ των οστών μικρού μεγέθους καρφιά. Βρέθηκαν δύο γυάλινα μυροδοχεία και μία οινοχόη[32]. Σε απόσταση 500 μ. βόρεια του τάφου 1 στον αγρό Β. Κιμέρη εντοπίστηκε ο τάφος 2.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής καλυβίτης με προσανατολισμό Α.-Δ. Διαστ. 0,91×0,67 μ. Έξω από τον τάφο, δυτικά, πήλινος λύχνος. Ο τάφος περιείχε ελάχιστα λεπτά, μικρού μεγέθους οστά από παιδική ταφή, ένα σιδερένιο αντικείμενο και μια πήλινη χάντρα.

Σταυρός - Γεφύρια

Με αφορμή την εύρεση οστράκων κατά τη διάνοιξη ορύγματος του ΟΤΕ άρχισε σωστική ανασκαφική έρευνα στα αγροτεμάχια Κ. Αναγνωστόπουλου (θέση Α΄ Κατηγορία Κοινότητας Γεφυρίων) και Μ. Χατζηδημόπουλου (θέση Οχτάρια Κοινότητας Σταυρού).

Αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου νεκροταφείου που ανήκει στον οικισμό που βρίσκεται στη θέση Μαγούλες Γεφυρίων. Όπως είναι γνωστό στην περιοχή αυτή τοποθετείται η αρχαία πόλη Θητώνιον. Η θέση της επιβεβαιώνεται από επιγραφή[33].

Στο τμήμα του νεκροταφείου που εντοπίστηκε, ανασκάφηκαν 17 τάφοι κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς, που ε-

32. Ίσως στις θέσεις αυτές πρέπει να τοποθετηθεί το νεκροταφείο του Κιερίου των ρωμαϊκών χρόνων.

33. *IG* IX, 2, αριθ. 257.

κτείνονται μέσα και εκατέρωθεν του ορύγματος σε μεγάλο μήκος. Η διατήρηση των τάφων και κατά συνέπεια και των σκελετών ήταν κακή.

Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν κτερίσματα. Μεμονωμένα ευρήματα βρέθηκαν έξω από τους τάφους και ίσως αποτελούν προσφορές στους νεκρούς. Γενικά τα πήλινα αντικείμενα που βρέθηκαν στην ανασκαφή είναι κακά διατηρημένα, ίσως λόγω της συνεχούς καλλιέργειας των αγρών και του μικρού βάθους εύρεσης των τάφων.

Αν και η συντήρηση των ευρημάτων δεν ολοκληρώθηκε και η μελέτη τους βρίσκεται σε πρώτο στάδιο, η χρονολόγηση των τάφων που ανασκάφηκαν μπορεί να αναχθεί στους μυκηναϊκούς και τους αρχαϊκούς χρόνους.

Αναλυτικά η εικόνα του νεκροταφείου είναι μέχρι στιγμής η εξής:

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος με σχιστολιθική μονοκόμματη καλυπτήρια. Εξωτ. διαστ. 2,10×0,87 μ. με την κάλυψη. Στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν όστρακα κυπέλλου, όστρακα θηλάσπρου, στον αριστερό βραχίονα οστέινο βραχιόλι, στην κεφαλή του νεκρού σιδερένιο καρφί, από το θώρακα ως τη λεκάνη οξυπύθμενος αρύβαλλος, οστέινες χάνδρες και οστέινη πυξίδα.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος με σχιστολιθική καλυπτήρια. Εξωτ. διαστ. 2,34×0,92 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Ένας νεκρός ύπτιος. Ο σκελετός συμπιεσμένος λόγω της υποχώρησης των πλαγίων πλευρών του τάφου. Στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν μια πρόχους, σιδερένιο αντικείμενο, σιδερένιο καρφί, σιδερένια πόρπη, οξυπύθμενος αρύβαλλος.

Τάφος 3. Λακκοειδής με λίθινη καλυπτήρια. Διαστ. με κάλυψη 1,97×1,42 μ. Περιείχε δύο νεκρούς που τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του τάφου πλάγια σε συνεσταλμένη στάση με τα κάτω άκρα ισχυρώς κεκαμμένα και τα χέρια διπλωμένα στο στήθος. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν όστρακα αγγείων. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με χάλκινη αιχμή δόρατος, όστρακα πήλινου σκύφου με κερατοειδείς λαβές, κύπελλο τύπου Βαφειού, όστρακα πήλινου αγγείου φθαρμένα, χάλκινο σπαθί, χάλκινη τριχολαβίδα.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος κατεστραμμένος με προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτ. διαστ. 1,96×0,69 μ. Ο σκελετός κατεστραμμένος από την ισχυρή μετατόπιση των πλαγίων πλευρών. Βρέθηκαν όστρακα πρόχου, πήλινος οξυπύθμενος αρύβαλλος, σιδερένιο μαχαιρίδιο.

Τάφος 5. Λακκοειδής χωρίς καλυπτήρια. Περιείχε ένα νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Ακτέριστος. Έξω από τον τάφο αγγείο με προχοή.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Έξω από τον τάφο όστρακα σκύφου και άλλου αγγείου. Βρέθηκε σιδερένιο μαχαιρίδιο, στην αριστερή κνήμη σκύφος.

Τάφος 7. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Ένας νεκρός. Κτερίσματα: τμήματα δύο σιδερένιων περονών με κωνική κεφαλή, στο θώρακα πήλινος σκύφος .

Τάφος 8. Λακκοειδής χωρίς καλυπτήρια. Περιείχε ένα νεκρό (μήκ. σκελετού 1,90 μ.). Ακτέριστος.

Τάφος 9. Λακκοειδής καλυμμένος με κεραμίδες, μικρών διαστάσεων (0,60×0,35μ.). Προσανατολισμός Α.-Δ. Σώζονται ελάχιστα οστά στο εσωτερικό του τάφου. Βρέθηκαν σκύφος, χάλκινη περόνη.

Τάφος 10. Λακκοειδής με προσανατολισμό Α.-Δ., μικρών διαστάσεων. Οι πλευρές του ορίζονται από κομμάτια κεραμίδων. Περιείχε ένα νεκρό του οποίου η ακριβής θέση δεν αναγνωρίζεται λόγω της κακής διατήρησης του σκελετού. Βρέθηκαν πρόχους, σκύφος, χάλκινη περόνη όμοια με του τάφου 9, τμήμα ειδωλίου φθαρμένο.

Τάφος 11. Κιβωτιόσχημος, μικρών διαστάσεων (0,92×0,46 μ.). Προσανατολισμός Α.-Δ. Η κάλυψή του γινόταν με μια σχιστολιθική πλάκα. Κτερίσματα: Χάλκινη περόνη όμοια με των τάφων 9 και 10, σκύφος.

Τάφος 12. Κιβωτιόσχημος με σχιστολιθική καλυπτήρια. Εξωτ. διαστ. 1,29×0,70 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Περιείχε ένα νεκρό. Τα οστά του συμπιεσμένα, λεπτομέρειες της θέσης των χεριών δεν διακρίνονται. Βρέθηκαν πρόχους, χάνδρα με εγχάρακτη παράσταση γρύπα, σκύφος, χάλκινο δαχτυλίδι, σιδερένια πόρπη, ίχνη ασημένιου ελάσματος, χάλκινο δαχτυλίδι.

Τάφος 13. Λακκοειδής με σχιστολιθική καλυπτήρια. Ένας νεκρός ύπτιος με τα χέρια στα πλάγια του κορμού. Σωζ. μήκ. σκελετού 1,41 μ. Στην αριστερή κνήμη βρέθηκαν σκύφος, πρόχους, σιδερένιο μαχαιρίδιο.

Τάφος 14. Κιβωτιόσχημος. Λείπει η καλυπτήρια. Εξωτ. διαστ. 2,22×0,50 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Περιείχε ένα νεκρό. Βρέθηκαν πρόχους και όστρακα σκύφου στα πόδια, σιδερένιο δαχτυλίδι στο δείκτη του δεξιού χεριού, σιδερένιο μαχαιρίδιο δίπλα στο αριστερό χέρι, τρία χάλκινα δαχτυλίδια στα δάχτυλα του αριστερού χεριού.

Τάφος 15. Λακκοειδής καλυμμένος με κεραμίδες. Εξωτ. διαστ. τάφου 1,90×0,65 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Ο νεκρός ύπτιος. Οι παλάμες ακουμπούν στους μηρούς. Κάτω από αυτόν δεύτερος νεκρός. Κτερίσματα α΄ νεκρού: Σφονδύλι, πρόχους και σκύφος στα πόδια του νεκρού, δύο σιδερένιες βελόνες στον αριστερό ώμο. Κτερίσματα β΄ νεκρού: όστρακα αγγείου στην αριστερή κνήμη, στο θώρακα σιδερένια καρφιά.

Τάφος 16. Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εξωτ. διαστ. τάφου 1,84×0,66 μ. Ήταν καλυμμένος με δύο σχιστολιθικές πλάκες. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση στο εσωτερικό του τάφου. Έξω από τον τάφο σκύφος. Στις κνήμες βρέθηκαν κύλικα και αρύβαλλος. Επίσης, σιδερένια βελόνη στην κάτω γνάθο.

Τάφος 17. Κιβωτιόσχημος με πήλινες κεραμίδες μικρών διαστάσεων, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εξωτ. διαστ. τά-

φου 0,97×0,38 μ. Από τα οστά διατηρήθηκαν ελάχιστα ίχνη. Βρέθηκαν σφαιρικός αρύβαλλος και όστρακα πρόχου. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιόλογος Ε. Αργυρίου.

Μυρίνη

α) Στην οδό Αλεξάνδρου Παπάγου αποκαλύφθηκε τμήμα εργαστηριακού χώρου σε βάθος 0,70-0,77 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Το εύρημα χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν τμήματα τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ., μικρή πήλινη δεξαμενή (βάθ. 0,68 μ.) και άφθονα πήλινα αγγεία γύρω από αυτήν (Πίν. 188 β). Ανατολικά του ανατολικού τοίχου που ορίζει το χώρο της δεξαμενής και σε απόσταση 0,15-0,20 μ. από αυτόν βρέθηκε πήλινος ανοιχτός αγωγός, ίδιας κατεύθυνσης με τον τοίχο.

β) Στο βόρειο όριο της οδού Αγίου Νεκταρίου εντοπίστηκαν αποσπασματικά τμήματα τριών τοίχων. Οι τοίχοι είχαν κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και προχωρούσαν κάτω από το δρόμο και τα όμορα οικόπεδα. Η ανώτερη επιφάνεια των τοίχων βρέθηκε σε βάθος 0,51-0,56 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και το ύψος τους ήταν 0,35 μ. περίπου. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από ακατέργαστους ασβεστόλιθους. Οι εργασίες σταμάτησαν σε όλα τα σκάμματα σε βάθος 1,10 μ. λόγω της υψηλής στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα στην περιοχή.

Παλαμάς

Θέση Μποστάνια

Στον αρχαιολογικό χώρο που έχει εντοπιστεί στο νότιο τμήμα της πόλης Παλαμάς, στη θέση Μποστάνια, εντοπίστηκαν τμήματα δύο τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος 1 βρέθηκε σε βάθος 0,92 και ο τοίχος 2 σε βάθος 0,76-0,80 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Από την κεραμική που συνελέγη κατά την ανασκαφή, οι τοίχοι χρονολογούνται στην κλασική εποχή.

Βλοχός

Θέση Πάτωμα

Στην παραπάνω θέση που βρίσκεται νότια του όρους Στρογγυλοβούνι, εντός και εκατέρωθεν του ορύγματος του ΟΤΕ, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα που ανήκουν στην αρχαία πόλη, της οποίας η ακρόπολη βρίσκεται στο Στρογγυλοβούνι. Συγκεκριμένα σε βάθος 0,30 μ. βρέθηκαν τοίχοι από αργολιθοδομή που διαγράφουν ορθογώνιους χώρους. Οι τοίχοι, καθώς και τμήματα δρόμου στρωμένου με λατύπη, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά μέσα σε οκτώ ανασκαφικές τομές, και λόγω του επείγοντος του έργου δεν είναι δυνατή προς το παρόν η αποσαφήνιση της μεταξύ τους σχέσης. Η ανασκαφή παραμένει ανοιχτή για περαιτέρω έρευνα. Η άφθονη κεραμική που συνελέγη από τις δοκιμαστικές τομές στο χώρο χρονολογεί τη χρήση των οικοδομημάτων στους κλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Άγιος Δημήτριος

Θέση Άγιος Βασίλειος

Στον αγρό Ι. Βαρλάμη εντοπίστηκε λίθινη κατασκευή, διαστ. 5×4 μ. Η κατασκευή βρέθηκε λίγο κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του αγρού σε βάθος 0,13 μ. και αποτελούνταν από αργούς λίθους και χώμα. Ερευνήθηκε σε όλη την έκτασή της· έως βάθος 1,20 μ. και στο όρυγμα έως βάθος 2,05 μ. παρουσιαζόταν η ίδια κατάσταση (αργοί λίθοι αναμεμειγμένοι με χώμα), πράγμα που δεν βοηθάει στο χαρακτηρισμό της. Κάτω από το βάθος αυτό η ανασκαφή ήταν αδύνατο να διεξαχθεί λόγω αναβλυζόντων υδάτων. Τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή και τα όστρακα ανήκουν σε διάφορες περιόδους της αρχαιότητας και στα νεότερα χρόνια.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ-ΜΕΛΕΤΕΣ

Δημητριάδα

Εκτός από τις ανασκαφικές εργασίες έγιναν και εργασίες διαμόρφωσης στη νότια και τη βόρεια πλευρά του ανατολικού περιστυλίου του ανακτόρου με απομάκρυνση μπάζων και παλαιών περιφράξεων, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η διαμόρφωση της κεντρικής περίστυλης αυλής και άρχισε η φύτευση θάμνων δίπλα στην υπάρχουσα περίφραξη από συρματόπλεγμα, για να καλλωπιστεί ο χώρος.

Παράλληλα με τις παραπάνω εργασίες προχωρήσαμε στη σύνταξη μελέτης διαμόρφωσης του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου για να δημιουργηθούν διάδρομοι που θα καθορίζουν την πορεία των επισκεπτών στο μνημείο, αλλά και του περιβάλλοντος χώρου, για να εξασφαλιστεί αξιοπρεπής πρόσβαση σε αυτό με κατασκευή δρόμου και πάρκιγκ. Συντάχθηκε η αρχιτεκτονική και στατική μελέτη για την κατασκευή σπεάστρου που θα καλύψει το μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού περιστυλίου, καθώς επίσης και η αρχιτεκτονική και στατική μελέτη για την κατασκευή εκδοτηρίου-φυλακίου στη βόρεια πλευρά του αρχαιολογικού

χώρου, όπου θα διαμορφωθεί η κεντρική είσοδος προς αυτόν. Έγινε επίσης η μελέτη διάγνωσης της κατάστασης διατήρησης των κονιαμάτων όλου του ανακτορικού συγκροτήματος και πρόταση για τη συντήρησή τους.

Προχώρησε το πλύσιμο της κεραμικής, η συντήρηση των χάλκινων και σιδερένιων ευρημάτων βρίσκεται σε εξέλιξη και έγινε η καταγραφή των κεραμικών ευρημάτων που συντηρήθηκαν.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Διμήνι

Εργασίες στερέωσης: 1. Στερέωση τοίχων και θεμελίων νεολιθικού οικισμού. Στα πλαίσια του υποέργου «Στερέωση τοίχων και θεμελίων του νεολιθικού οικισμού Διμηνίου», που έχει ενταχθεί στο πρόγραμμα «Ανάδειξη-Ανάπλαση του Αρχαιολογικού χώρου Διμηνίου» με χρηματοδότηση από το ΠΕΠ Θεσσαλίας, το 1997 πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης σε τμήματα του τέταρτου περιβόλου, όπου αυτό κρίθηκε αναγκαίο. Επειδή οι επιχώσεις είχαν καλύψει σε μεγάλο βαθμό τα θεμέλια και τους τοίχους και είχαν προκαλέσει φθορές και αλλοιώσεις, προβήκαμε σε γενικό καθαρισμό με απομάκρυνση των μπάζων παλαιότερων ανασκαφών, σε αποψίλωση σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου και σε επισταμένη έρευνα των λιθοσωρών που είχαν σχηματιστεί σε ορισμένα σημεία του τέταρτου περιβόλου από τις παλαιότερες ανασκαφές. Οι εργασίες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να έλθουν στο φως και νέα στοιχεία για τη λειτουργία και το χαρακτήρα των περιβόλων. Συγκεκριμένα στο σημείο 44 (Ε1), σύμφωνα με το σχέδιο του πρώτου ανασκαφέα Χρ. Τσούντα, αποκαλύφθηκαν τέσσερις «θήκες» στήριξης μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, κατασκευασμένες από όρθιες πέτρες και στο σημείο Δ2 μια ακόμη αποθηκευτική «θήκη», χτισμένη μέσα στο πάχος του τέταρτου περιβόλου (Πίν. 189 α). Η εύρεση αυτών των «θηκών» ενισχύει την άποψη για τη λειτουργία των περιβόλων ως χωροταξικών και όχι ως αμυντικών στοιχείων, αφού η κατασκευή θήκης στο πάχος του περιβόλου αντικειμενικά μειώνει την αντοχή του στο σημείο αυτό. Τέλος, την ίδια χρονιά έγιναν μετατροπές και βελτιώσεις στην πορεία του πλακόστρωτου διαδρόμου των επισκεπτών, που οδηγεί προς το νεολιθικό και το μυκηναϊκό οικισμό, με σκοπό την ευκολότερη μετακίνηση ατόμων με κινητικές δυσκολίες.

2. Στερέωση θολωτού τάφου «Λαμιόσπιτο». Με την προοπτική άμεσης έναρξης των στερεωτικών εργασιών στο θολωτό τάφο «Λαμιόσπιτο», που πρόκειται να γίνουν σε συνεργασία με τη ΔΑΑΜ, αποφασίστηκε να οριστούν διερευνητικές ανασκαφικές τομές. Οι τομές αυτές ορίστηκαν με στόχο να προσδιοριστεί το πάχος των τοίχων του δρόμου του τάφου, καθώς και να ερευνηθεί το επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων του δρόμου και το επίπεδο χρήσης του δρόμου.

Επίσης, κρίθηκε αναγκαίο να πραγματοποιηθεί καθαρισμός ενός μικρού τοίχου που βρισκόταν εξωτερικά πάνω από το θόλο του τάφου και αναπτυσσόταν με κατεύθυνση Α.-Δ., ώστε να διευκρινιστεί η σχέση του με τον τάφο. Από τον καθαρισμό προέκυψε ότι ο τοίχος αυτός αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στον τάφο και χτίστηκε με σκοπό να συγκρατήσει τον επίσης πρόσθετο μεταγενέστερο κυκλικό τοίχο, που περιβάλλει εξωτερικά το άνοιγμα του θόλου στην κορυφή του. Ο κυκλικός τοίχος μαζί με τον αναλημματικό αποτελούν νεότερες προσθήκες του Δ.Ρ. Θεοχάρη, που προστάτευαν το θολωτό τάφο από τα όμβρια ύδατα.

Τέλος, ορίστηκαν διερευνητικές τομές για να εντοπιστεί ένας αρχαίος αγωγός της ρωμαϊκής περιόδου, που μετέφερε νερό από τις υπώρειες του Πηλίου στην αρχαία Δημητριάδα. Υπήρχαν ενδείξεις ότι ο αρχαίος αυτός αγωγός διερχόταν νότια από το θολωτό τάφο και έτσι κρίθηκε σκόπιμο να αποκαλυφθεί σε ικανό μήκος, ώστε να ληφθεί υπόψη κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών και να είναι ορατός για την καλύτερη προστασία του. Τελικά, ο αγωγός εντοπίστηκε σε απόσταση 30 μ. περίπου από την κορυφή του θόλου του τάφου. Είναι φανερό ότι η θέση του δεν θα δημιουργήσει προβλήματα στην αναστήλωση του τάφου. Ωστόσο, η παρουσία του πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη από τους μελετητές.

Εργασίες ανάπλασης. Ανάπλαση μυκηναϊκού οικισμού. Στον αρχαιολογικό χώρο του Διμηνίου, στην περιοχή όπου εκτείνεται ο μυκηναϊκός οικισμός, πραγματοποιήθηκαν γεωφυσικές έρευνες από το εργαστήριο Γεωφυσικής-Δορυφορικής Τηλεσκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών με επικεφαλής τον Δρ. Α. Σαρρή σε συνεργασία με τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ. Ο στόχος της έρευνας ήταν να εντοπιστεί ο πολεοδομικός ιστός της μυκηναϊκής πόλης, καθώς και οποιοδήποτε άλλο στοιχείο που θα βοηθούσε στην περαιτέρω πορεία της ανασκαφικής έρευνας. Επίσης, βασικός στόχος ήταν να διευκρινιστεί η πορεία του δρόμου, που αποκαλύφθηκε σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες και ο οποίος αποτελούσε τον κεντρικό δρόμο του οικισμού, που υποθέτουμε ότι θα κατέληγε στο κέντρο του οικισμού ή σε κάποιο δημόσιο κτίριο.

Κατά τη διάρκεια του προγράμματος αυτού πραγματοποιήθηκαν μαγνητικές και ηλεκτρικές διασκοπήσεις σε μια έκταση 4.000 τ.μ. περίπου. Σε ορισμένες μάλιστα πε-

ριοχές πραγματοποιήθηκαν και ηλεκτρικές βαθυσκοπήσεις. Τα δεδομένα που συνελέγησαν στο πεδίο υποβλήθηκαν σε ηλεκτρονική και στατιστική επεξεργασία με διάφορα είδη λογισμικού. Το αποτέλεσμα αυτής της επεξεργασίας ήταν μια σειρά από χάρτες, στους οποίους επισημάνθηκαν γεωφυσικές ανωμαλίες του υπεδάφους, που προκαλούνται από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία (τοίχοι, εστίες κ.ά.) τα οποία βρίσκονται μέσα στο έδαφος.

Τα πρώτα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών επιβεβαίωσαν τη συνέχεια της μυκηναϊκής πόλης σε μη ανεσκαμμένα τμήματα του αρχαιολογικού χώρου και εντόπισαν κτίρια σε συγκεκριμένες θέσεις, καθώς και την πορεία του μεγάλου κεντρικού δρόμου. Με τη βοήθεια αυτών των χαρτών έγινε μια πρώτη δοκιμαστική έρευνα σε επιλεγμένη περιοχή με έντονη γεωφυσική ανωμαλία, όπου αποκαλύφθηκε το σημαντικότερο μέχρι τώρα κτιριακό συγκρότημα του μυκηναϊκού οικισμού. Πρόκειται για ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα με πολλά δωμάτια που αναπτύσσονται σε δύο πτέρυγες, οι οποίες συνδέονται με έναν ενδιάμεσο διάδρομο. Οι τοίχοι και τα δάπεδα των δωματίων καλύπτονταν από ασβεστοκονίαμα. Ορισμένα από τα μικρότερα δωμάτια που ερευνήθηκαν, με βάση τα κινητά ευρήματα και την κεραμική που συνελέγησαν από τις επιχώσεις τους, χαρακτηρίστηκαν ως αποθηκευτικοί χώροι και ως χώροι προετοιμασίας τροφής. Οι εργασίες για την αποκάλυψη της κάτοψης ολόκληρου του συγκροτήματος δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμη.

Σέσκλο

Α. *Εργασίες στερέωσης*. 1. Στερέωση άνω και κάτω πρανούς ακρόπολης Σέσκλου. Η ΔΑΑΜ σε συνεργασία με τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, στα πλαίσια του ΠΕΠ Θεσσαλίας, πραγματοποίησε την προκήρυξη της γεωτεχνικής, αρχιτεκτονικής και στατικής μελέτης του έργου «Στερέωση άνω και κάτω πρανούς Ακρόπολης Σέσκλου» και ανέθεσε στους μελετητές την εκπόνησή της.

Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή προτείνεται να διενεργηθούν αρχικά εδαφοστατικές έρευνες, με σκοπό να εξεταστεί το υπέδαφος του λόφου. Επίσης, προτείνεται μια σειρά από μέτρα για τη στερέωση και την προστασία των πρανών του λόφου, καθώς και μέτρα για τη στερέωση και προστασία των τοίχων του νεολιθικού οικισμού.

Ειδικότερα, τα μέτρα στερέωσης και προστασίας των πρανών του λόφου συνίστανται στην εφαρμογή μανδύων, μέσου πάχ. 0,08 και ύψ. 4-6 μ., που θα στηρίζονται σημειακά στις θέσεις που θα εφαρμοστούν με αγκυρώσεις. Ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί στην τελική όψη που θα έχουν οι μανδύες, ώστε να μη θίγεται ο αρχαιολογικός περιβάλλων χώρος.

Όσον αφορά την προστασία και στερέωση των τοίχων του νεολιθικού οικισμού προτείνονται η κατασκευή υποθεμελιώσεων από οπλισμένο κονίαμα στα σημεία που αυτές δεν υπάρχουν, οι διαπλατύνσεις των θεμελίων όπου αυτές κρίνονται απαραίτητες, αρμολογήματα και συμπληρώσεις των λιθοδομών και τέλος επιχώσεις με διαβαθμισμένα κατάλληλα υλικά, που θα συμβάλουν και στην άμβλυνση του προβλήματος της αποσπράγγισης των ομβρίων υδάτων.

2. Στερέωση τοίχων και θεμελίων οικιών Σέσκλου Β. Κατά τη διάρκεια του 1997 ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η αποψίλωση της περιοχής όπου αναπτύσσεται ο νεολιθικός οικισμός (Σέσκλο Β), στο επίπεδο πρανές νοτιοδυτικά του λόφου της ακρόπολης. Στο Σέσκλο Β κατά την περίοδο 1972-1977 είχαν πραγματοποιηθεί μεγάλης κλίμακας ανασκαφικές εργασίες από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Δ.Ρ. Θεοχάρη και είχε αποκαλυφθεί τμήμα οικισμού της μέσης νεολιθικής περιόδου σε έκταση 1.000 τ.μ. περίπου.

Ο καθαρισμός πραγματοποιήθηκε σε συνδυασμό με την απομάκρυνση μέρους των επιχώσεων της παλαιάς ανασκαφής και με στόχο τη στερέωση των θεμελίων και των τοίχων των οικιών, που είχαν αποκαλυφθεί από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη. Η κατάσταση της διατήρησης των αρχιτεκτονικών λειψάνων, όπως φάνηκε μετά τον καθαρισμό, ήταν κακή, καθώς τα θεμέλια και οι τοίχοι των οικιών είχαν υποστεί σημαντικές καταστροφές από τα όμβρια ύδατα και γενικότερα από τις καιρικές συνθήκες. Επίσης, αφαιρέθηκε ένα λεπτό στρώμα φερτού χώματος (λάσπης), που είχε σκεπάσει όλη την έκταση και τα δάπεδα των οικιών (Πίν. 189 β).

Μετά τον καθαρισμό του χώρου του Σέσκλου Β, προχωρήσαμε στη στερέωση των θεμελίων και των τοίχων των οικιών (Πίν. 189 γ). Η επέμβαση αυτή πραγματοποιήθηκε σε τμήμα του κυρίως ανεσκαμμένου οικισμού του Σέσκλου Β (1.000 τ.μ. περίπου), ενώ απομένει να συντηρηθεί και ένα τμήμα 300 τ.μ. περίπου του οικισμού, στο οποίο οι ανασκαφές από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη δεν είχαν προχωρήσει πέρα από το επιφανειακό στρώμα και συνεπώς οι τοίχοι των κτιρίων αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά. Οποιαδήποτε επέμβαση στερεωτικής φύσης σε αυτό το τμήμα του οικισμού θα ήταν παρακινδυνευμένη, εάν πρώτα δεν πραγματοποιηθεί κανονική ανασκαφική έρευνα σε μικρή έκταση.

Συγχρόνως προχωρήσαμε, όπου ήταν απαραίτητο, στον καθαρισμό των δαπέδων των οικιών και στην απομάκρυνση εμποδίων (μπάζων από την παλαιά ανασκαφή, μεγάλων λίθων και πλακών που δεν σχετίζονταν με τα αρχιτεκτονικά λείψανα), ώστε ο χώρος να καταστεί επισκέψιμος μετά το τέλος των εργασιών.

Β. *Κτιριακά*. Στα πλαίσια της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Σέσκλου ξεκίνησαν οι εργασίες για την

κατασκευή ενός κτιρίου για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών, όπου θα στεγαστεί το νέο εκδοτήριο εισιτηρίων, ο χώρος ενημέρωσης και εκπόνησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων και οι χώροι υγιεινής. Το κτίριο αυτό θα χτιστεί εντός του αρχαιολογικού χώρου του Σέσκλου Β. Στα πλαίσια των εργασιών αυτών πραγματοποιήθηκε τοπογράφηση της περιοχής, ορίστηκε ο χώρος ανέγερσης και ολοκληρώθηκε η εκπόνηση της οριστικής αρχιτεκτονικής και στατικής μελέτης του κτιρίου, καθώς και η μελέτη εφαρμογής – τεύχη δημοπράτησης.

Το κτίσμα θα αποτελεί σύνθεση τριών όγκων, που καλύπτουν τις τρεις λειτουργίες που στεγάζει. Ο χώρος της έκδοσης εισιτηρίων, που είναι 12 τ.μ. ωφέλιμος χώρος, αποτελεί τον πρώτο όγκο του κτιρίου. Αριστερά, και με δυνατότητα εσωτερικής επικοινωνίας, δημιουργείται χώρος 14,40 τ.μ., όπου θα τοποθετηθεί το ενημερωτικό υλικό. Θα είναι χτισμένος 0,34 μ. χαμηλότερα, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους και σε υποχώρηση, ώστε να δημιουργείται στεγασμένος με ξύλινη πέργκολα χώρος 21,50 τ.μ., όπου θα υπάρχει πέτρινο καθιστικό για στάση, ανάπαυση και συζήτηση των επισκεπτών.

Στο πίσω μέρος του κτιρίου τοποθετείται ο χώρος των WC, 17 τ.μ. ωφέλιμου χώρου, με πρόβλεψη για άτομα με μειωμένη κινητικότητα.

Επίσης, προσδιορίστηκε η διαδρομή των επισκεπτών προς το Σέσκλο Β και η κατασκευή ενός μονοπατιού πρόσβασης από φυσικά υλικά και με όσο το δυνατόν λιγότερες επεμβάσεις στο αρχαιολογικό έδαφος. Και εδώ έγινε πρόβλεψη για άτομα με μειωμένη κινητικότητα.

Η εύρεση αρχαιοτήτων κατά τις δοκιμαστικές αρχαιολογικές έρευνες που διενεργήθηκαν στο χώρο θεμελίωσης του κτιρίου επέβαλε την ολοκλήρωση των ερευνών αυτών και συνεπώς είχε ως αποτέλεσμα μικρή καθυστέρηση στην παράδοση του χώρου για την κατασκευή του έργου. Τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών μαζί με όλο τον τεχνικό φάκελο του έργου θα υποβληθούν στο ΚΑΣ για γνωμοδότηση, έτσι ώστε να γίνει δυνατή η έκδοση οικοδομικής άδειας και η αποπεράτωση του έργου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

Βελεστίνο (αρχ. Φεραί)

Αρχαίο τείχος

Κατά τα έτη 1996 και 1997 συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάδειξης του αρχαίου τείχους των Φερών, που είχαν αρχίσει πριν από μερικά χρόνια[34]. Συγκεκριμένα, για τη διευκόλυνση της πρόσβασης των επισκεπτών κατασκευάστηκε σε δύο σημεία πλακόστρωτος διάδρομος-περίπατος, πλ. 1 μ., με φυσική ακανόνιστη πλάκα Πηλίου: α) κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του τείχους της ακρόπολης, πάνω στο λόφο Παναγίας ή Αγίου Αθανασίου (Πίν. 190 α), στο νοτιοδυτικό τομέα της αρχαίας πόλης, β) κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του τμήματος του τείχους που σώζεται πάνω στο λόφο Καστράκι, στο βόρειο τομέα της αρχαίας πόλης. Το έργο πραγματοποιήθηκε με πιστώσεις του ΥΠΠΟ και του προγράμματος ΕΑΠΤΑ του Δήμου Βελεστίνου, στα πλαίσια της δημιουργίας του Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου Φερών-Βελεστίνου.

ΑΡΓΥΡΩ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Στις αρχές του 1997 έγινε τακτοποίηση παλαιών εκκρεμοτήτων από τους ανασκαφικούς τομείς Ι, ΙΙ και ΙΙΙ στο Διμήνι. Μελετήθηκε η κεραμική προηγούμενων ανασκαφών και σχεδιάστηκαν ορισμένα αγγεία. Επίσης, συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν δέκα αγγεία που προέρχονταν από τις ανασκαφές στα οικόπεδα Γ. Κατσαρού και Τρ. Καριοφύλη κατά το έτος 1996. Συγχρόνως, ολοκληρώθηκε το πλύσιμο και η συντήρηση της κεραμικής που προέκυπτε από τη μερική εμφάνιση του Μεγάρου Α στα βόρεια-βορειοανατολικά των παλαιών ανασκαφών.

Από τον Απρίλιο του 1997 άρχισε η συντήρηση και οι καταγραφές των μικρών ευρημάτων της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου. Συντηρήθηκαν και καταγράφηκαν 200 λίθινα και πήλινα μικρά ευρήματα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Βελεστίνο

Ο Δ. Πάσχος, κάτοικος Βελεστίνου, παρέδωσε μια μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με τριγωνική άνω απόληξη, μορφή χαρακτηριστική στην περιοχή των Φερών (Πίν. 190 β). Η στήλη, ύψ. 0,93, πλ. 0,32 και πάχ. 0,06 μ., είναι σχεδόν ακέραια, με ελάχιστες αποκρούσεις, και φέρει στην πάνω πλευρά του κορμού της επιγραφή σε τρεις στίχους: *ΠΡΟΥΤΑΡΧΟΣ/ ΑΝΤΕΜΕΔΟΝΤΕΙ/ ΟΣ.*

34. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 207-208.

Χρονολογικά τοποθετείται στον 4ο αι. π.Χ. Η στήλη βρέθηκε στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας του παραδόσαντος, που εμπίπτει στην περιοχή του νοτιοανατολικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης των Φερών.

ΑΡΓΥΡΩ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Περιφέρεια Καλλιφωνίου

Την περασμένη και τη φετινή χρονιά η Στ. Ιμπραΐμιώτη παρέδωσε στη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ ένα σύνολο αρχαίων αντικειμένων, που προέρχονται από αγρούς ιδιοκτησίας της στις θέσεις Μαργέλου και Λείψιμος της κοινοτικής περιφέρειας Καλλιφωνίου. Οι δύο παραπάνω πεδινές θέσεις ήταν γνωστές στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από την προσπάθεια που έχει γίνει για την καταγραφή των αρχαιολογικών χώρων της περιοχής, ωστόσο ο μεγάλος αριθμός των παραδοθέντων χάλκινων νομισμάτων (συνολικά 119) δίνει μια σαφή εικόνα της διάρκειας του εκεί αρχαίου οικισμού από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ. Από το σύνολο των νομισμάτων τα περισσότερα (43) είναι του δεύτερου Κοινού των Θεσσαλών (196-27 π.Χ.) και των αυτοκρατορικών χρόνων (12). Από πλευράς ποσότητας ακολουθούν τα νομίσματα της Λάρισας (8), Κασσάνδρου (5), ανώνυμα Μακεδονίας (4), Φάλαννας (4), Αντιγόνου Γονατά (3), Κοινού Μαγνήτων (3), Φιλίππου Β΄ (2), Θηβών (2), Κραννώνος (2) κ.ά.

ΜΠΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Σοφάδες

Παραδόθηκε εκ μέρους των Αθ. Μελισσού και Δ. Τουλάκη, κατοίκων Σοφάδων, ναόσχημη στήλη με ανάγλυφη παράσταση (ΒΕ 20520). Η στήλη φέρει αποκρούσεις στην επίστεψη και σημαντικές φθορές σε όλη την πρόσθια όψη. Διατηρεί ανάγλυφη παράσταση: στα άκρα δύο ιππείς αντικριστοί φορούν χιτωνίσκο ζωσμένο στη μέση και κρατούν τα χαλινάρια των αλόγων με τα δύο χέρια. Μεταξύ των ιππέων μορφή μικροτέρων διαστάσεων (έφηβος ή δούλος;). Διαστ. 0,72×0,65×0,14 μ. Η στήλη χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή εποχή.

Ιτέα

Ο Β. Κανάρας παρέδωσε στην Υπηρεσία: α) βάση ομοιώματος οικίσκου νεολιθικών χρόνων, β) πήλινο πλακίδιο σχήματος ορθογώνιου παραλληλεπιπέδου με εγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια-σύμβολα στις τέσσερις στενές πλευρές, γ) κορμό γυναικείου φυσιοκρατικού ειδωλίου, δ) πόδι πήλινου γυναικείου φυσιοκρατικού ειδωλίου, ε) όστρακα αγγείων.

Παλαμάς

Από τον Δ. Γκιουλέκα υποδείχθηκε ένας νέος αρχαιολογικός χώρος στη θέση Κεραμίδες, 1 χλμ. νότια του αρχαιολογικού χώρου Βλοχού. Η θέση σύμφωνα με τα παραδοθέντα αρχαία αντικείμενα χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

Πύργος Κιερίου

Από τη θέση Παλιοκκλήσια Πύργου Κιερίου ο Ευστ. Πασχάλης παρέδωσε 114 χάλκινα νομίσματα, μεταξύ αυτών Κιερίου, Μαγνήτων, Φαρσάλου, Φιλίππου Β΄, Βοιωτών, Δήλου, Λάρισας, Πεπαρήθου, Ελευσίνας, Αντιγόνου Γονατά, Πύρρου, Αλεξάνδρου Γ΄, Αμύντα, Κοινού Θεσσαλών, Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίου Β΄, Βαλεντινιανού, Θεοδοσίου Α΄. Εκτός από τα νομίσματα η παράδοση περιελάμβανε και 29 άλλα αρχαία αντικείμενα όπως γυάλινο αστράγαλο, λίθινο περίαπτο, χάλκινους κρίκους, χάλκινες τοξωτές πόρπες, λίθινες αξίνες, πήλινο πεσσό, τμήμα πήλινης κεράμου με σφράγισμα *ΚΙΕΡΙΕ ΑΣΑΝΔ.*, πόδι ειδωλίου νεολιθικής εποχής, πηνίο, αγνύθα, σφονδύλια και όστρακα αγγείων ιστορικών χρόνων.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΕΛΛΗΝΟΟΛΛΑΝΔΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Περιοχή Αλμυρού - Άλος

Έρευνα στην ελληνιστική Άλο - Ανασκαφή νοτιοανατολικής πύλης των τειχών

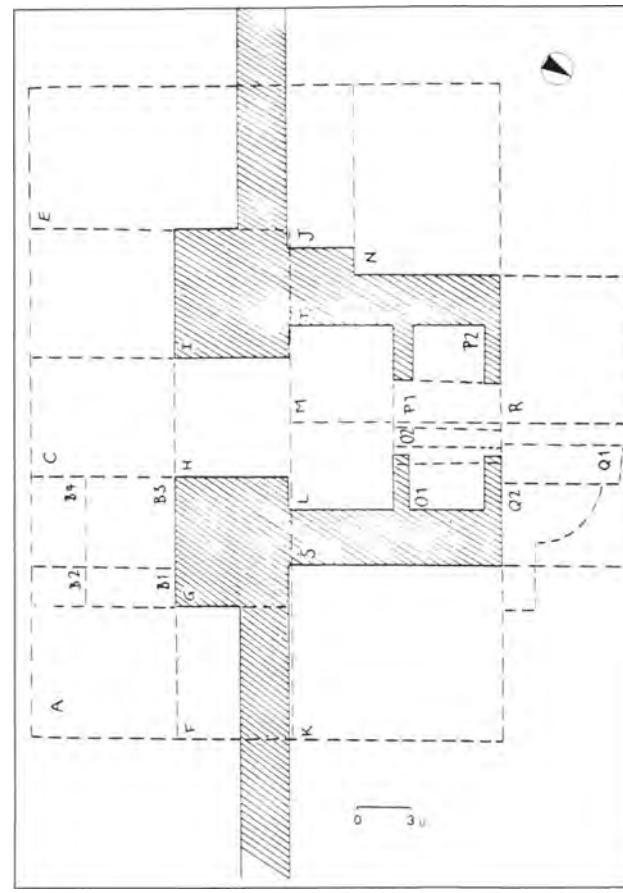
Η έρευνα για την ελληνιστική πόλη της Άλου συνεχίστηκε το 1997 με τη μελέτη των ευρημάτων από τις ανασκαφές και τις επιφανειακές έρευνες των προηγούμενων ετών.

Από τις 22 Μαΐου μέχρι την 1 Αυγούστου 1997 έγινε ανασκαφή της νοτιοανατολικής πύλης των τειχών της ελληνιστικής πόλης της Άλου από το Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών σε συνεργασία με τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ και υπεύθυνους τον καθηγητή R. Reinders και τις αρχαιολόγους Ζ. Μαλακασιώτη και Β. Ροντήρη.

Η νοτιοανατολική πύλη και η βορειοδυτική ήταν οι κε-

ντρικές πύλες εξόδου και εισόδου στην πόλη της Άλου, βρίσκονταν στην προέκταση των λεωφόρων Α και Β και συνέδεαν την πεδιάδα της Σούρπης με την πεδιάδα του Αλμυρού αντίστοιχα. Και οι δύο κεντρικές πύλες ήταν τύπου courtyard και είχαν στην μπροστινή τους πλευρά δύο τετράγωνους πύργους (Σχέδ. 14). Το πέρασμα σχηματίζονταν από δύο προς τα μέσα κατευθυνόμενους τοίχους, οι οποίοι στένευαν το πέρασμα μέχρι 3,50 μ. περίπου. Το 1982 η Ολλανδική Σχολή έκανε αποτύπωση των σωζόμενων λειψάνων της νοτιοανατολικής πύλης και το 1995 ξεκίνησε στη νοτιοανατολική πύλη μία πρώτη έρευνα μετά από λαθρανασκαφή σε επτά σημεία. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε έξι δοκιμαστικές τομές με σκοπό την τοιχοδομία της πύλης, αλλά και τη στρωματογραφία. Το 1997 συνεχίστηκε η έρευνα στις έξι δοκιμαστικές τομές του 1995 και δημιουργήθηκαν και νέες τομές B, D, E, J, N, O, P, Q. Στους πιο πολλούς τομείς έρευνας η ανασκαφή έφθασε μέχρι το φυσικό στρώμα βράχου. Η τοιχοποιία της νοτιοανατολικής πύλης σωζόταν σε άριστη κατάσταση μέχρι ύψος 2,50-3 μ. και αποτελούνταν από ασβεστολιθικούς δόμους κατά το ισοδομικό σύστημα. Εξακριβώθηκαν τα μεγέθη των τμημάτων της πύλης, των πύργων και των τοίχων. Σε μερικά σημεία η έρευνα προχώρησε σε βάθος και διαπιστώθηκε ότι η θεμελίωση αποτελούνταν από μία σειρά ανώμαλα επεξεργασμένων κυβόλιθων. Στο νοτιοδυτικό μέρος της πύλης φανερώθηκε και τμήμα λίθινης κλίμακας (Πίν. 190 γ). Διαπιστώθηκε, ακόμη, ότι το οικοδόμημα της πύλης συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά την καταστροφή της πόλης το 265 π.Χ. Γύρω στην πύλη βρέθηκαν τμήματα κτιρίων, χώρων εφοδιασμού ή αποθήκευσης και κατοίκησης. Στους χώρους των τομών Ο και Ρ βρέθηκε τμήμα σκάλας και πηγάδι, βάθ. 10 μ. Το στόμιο του πηγαδιού και το ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων του αποτελούνταν από τμήμα μεγάλου πιθαριού, ενώ χαμηλότερα τα τοιχώματα ήταν λαξευμένα στο μαλακό βράχο. Η κεραμική και γενικώς τα πήλινα ευρήματα χρονολογήθηκαν στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ τα νομίσματα φανερώνουν ότι ο χώρος της νοτιοανατολικής πύλης κατοικούνταν κατά την περίοδο της βασιλείας του Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.).

REINDER REINDERS - ΖΩΗ ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ



Σχέδ. 14. Νομός Μαγνησίας. Άλος. Κάτοψη της νοτιοανατολικής πύλης του τείχους.

ΕΛΛΗΝΟ-ΙΤΑΛΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Συνεχίστηκαν κατά τα έτη 1996 και 1997, μετά από την έγκριση της Κεντρικής Υπηρεσίας του ΥΠΠΟ, οι επιφανειακές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου, στη χώρα της αρχαίας πόλης των Φερών, στα πλαίσια του ελληνο-ιταλικού προγράμματος που ξεκίνησε το 1989[35], και στο οποίο συμμετέχουν εκ περιτροπής οι αρχαιολόγοι της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Π. Αραχωβίτη, Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Ε. Νικολάου και Ευ. Σκαφιδά, ενώ από πλευράς της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής ο ερευνητής M. di Salvatore.

Η χρονική διάρκεια των δύο αυτών ερευνητικών περιόδων ήταν περιορισμένη και η έρευνα εντοπίστηκε στα βόρεια-βορειοδυτικά και νότια-νοτιοανατολικά του Βελεστίνου, σε ορισμένες ήδη γνωστές αρχαιολογικές θέσεις, με στόχο τον επανέλεγχο των δεδομένων και την ενδεχό-

35. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 228-229· 45 (1990): Χρονικά, σ. 210-211· 46 (1991): Χρονικά, σ. 218· 48 (1993): Χρονικά, σ. 240-243· 50 (1995): Χρονικά, σ. 373-374.

μενη συλλογή νέων στοιχείων. Ανάμεσα στις θέσεις που ερευνήθηκαν στην περιοχή των χωριών Στεφανοβίκειο και Ριζόμυλος, ήταν η Μαγούλα Καραμουρλάρ, γνωστός προϊστορικός οικισμός, η Σουγλερή Μαγούλα, τύμβος κλασικών ελληνιστικών χρόνων, η Μαγούλα Κιμπόμπασι, προϊστορικός οικισμός, όπου σώζονταν και τα ερείπια παλαιάς εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου, στην οποία ήταν εντοιχισμένα πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, προφανώς μεταφερμένα από άλλη θέση, ίσως από την αρχαία πόλη των Φερών. Επίσης, στη λοφώδη περιοχή του χωριού Χλόη εντοπίστηκε νέα θέση με όστρακα κλασικής και ελληνιστικής εποχής, πιθανώς κάποια μεμονωμένη εγκατάσταση ή μικρός οικισμός. Στην περιοχή νότια του χωριού Σέσκλο εντοπίστηκαν τα ερείπια τετράγωνου πύργου ελληνιστικής πιθανώς εποχής δίπλα σε τμήμα πλακόστρωτης οδού μεταβυζαντινών μάλλον χρόνων. Ακόμη, στα νότια του χωριού Αερινό και του γνωστού αρχαιολογικού χώρου Κάστρο Δερβίση ερευνήθηκε η περιοχή του Λαχανορέματος, όπου σώζεται υδραγωγείο, πιθανώς μεταβυζαντινών χρόνων.

ΑΡΓΥΡΩ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΟΥ

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1997 συνεχίστηκαν οι δραστηριότητες της Εφορείας με σωστικές ανασκαφές, περισυλλογές αρχαιοτήτων, αυτοψίες και τοπογραφικές έρευνες στους τρεις νομούς της αρμοδιότητάς της, καθώς και με εργασίες συντήρησης και καταγραφής αρχαίων στο Μουσείο της Λάρισας και στις Αρχαιολογικές Συλλογές της Εφορείας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Περραιβική Τρίπολη

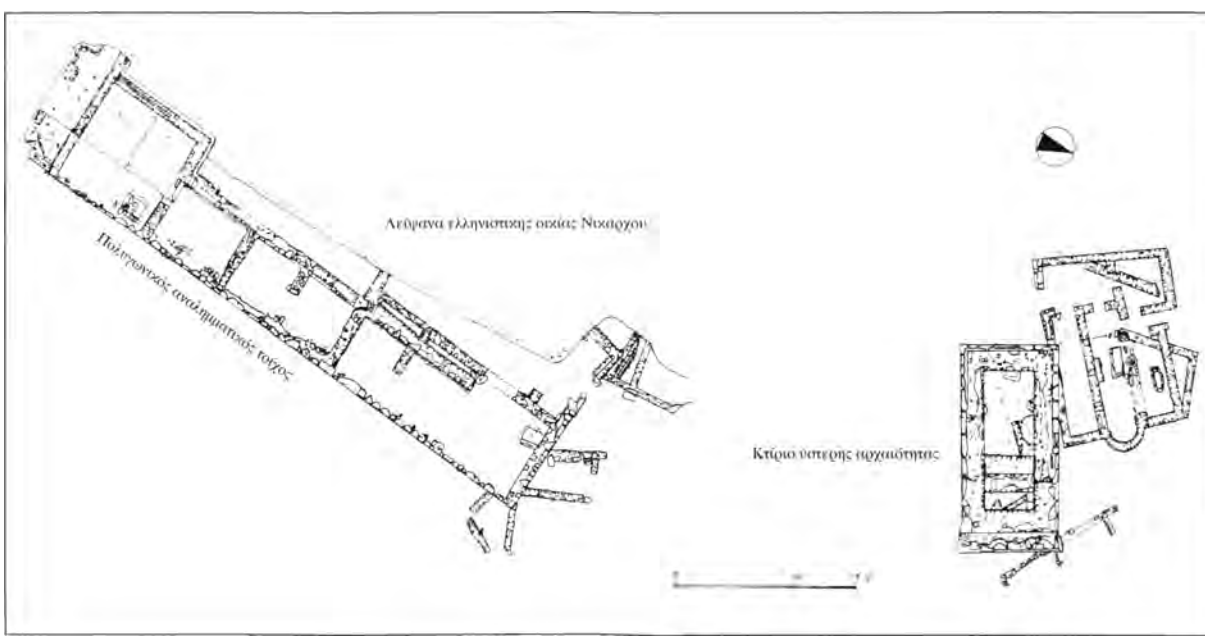
Συνεχίστηκαν για δεύτερη περίοδο οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες στις τρεις πόλεις της Περραιβικής Τρίπολης με πολύ καλά αποτελέσματα.

Άζωρος

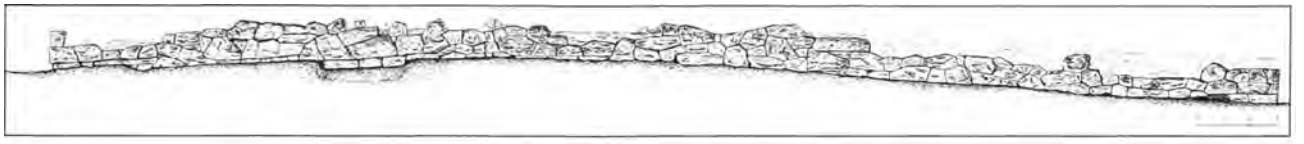
Αποκαλύφθηκε ένας ισχυρός αναλημματικός τοίχος του 5ου αι. π.Χ., μήκ. 47 και ύψ. 1,50-2,50 μ., με άριστη πολυγωνική τεχνική (Σχέδ. 1-2· Πίν. 191 α). Δυτικότερα και παράλληλα με τον πολυγωνικό τοίχο ανασκάφηκε και ένας δεύτερος αναλημματικός του 3ου αι. π.Χ. Ο δεύτερος αυτός τοίχος κατασκευάστηκε για να στηρίξει ένα πλάτωμα-άνδηρο, όπου θεμελιώθηκε η αστική έπαυλη του Νικάρχου, γιου του Αλκίππου. Η πολυτελής αυτή έπαυλη δεν ανασκάφηκε ακόμη, ωστόσο με μερικές δοκιμαστικές τομές διαπιστώθηκε ότι διασώζει επιχρίσματα στους καλοδιατηρημένους τοίχους και πιθανότατα μωσαϊκά δάπεδα. Ονομάστηκε έπαυλη του Νικάρχου διότι στο αίθριο βρέθηκε στημένη στη θέση της μια μεγάλη επιγραφή-επιστολή του βασιλιά της Μακεδονίας Αντιγόνου του Δώσωνος προς το βασιλικό επιστάτη της περιοχής της Περραιβικής Τρίπολης και αφορά τη διαχείριση της περιουσίας του Νικάρχου μετά το θάνατό του. Οι επιστάτες αυτοί, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Διοδώρου, παρέμειναν στον τόπο των κατεκτημένων χωρών, είχαν δικούς τους γραμματείς, δική τους αστυνομία και εκπροσωπούσαν τη βασιλική εξουσία με αποφασιστικότητα.

Πύθιο

Από τους δύο ναούς του ιερού, του Απόλλωνος Πυθίου και του Ποσειδώνος Πατρώου (Σχέδ. 3· Πίν. 191 β),



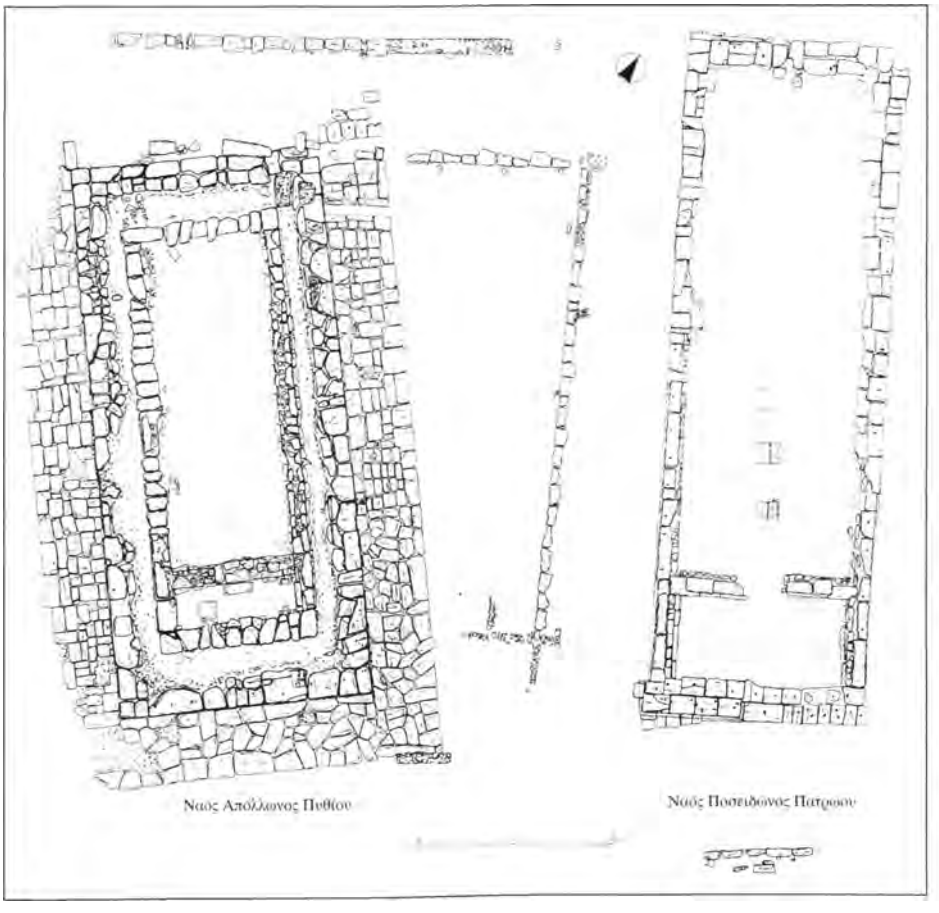
Σχέδ. 1. Νομός Λαρίσης. Περραιβική Τρίπολη. Άζωρος. Κάτοψη τμήματος της έπαυλης του Νικάρχου και γειτονικών της κτισμάτων.



Σχέδ. 2. Νομός Λαρίσης. Περραιβική Τρίπολη. Άξωρος. Ανατολική όψη του αναλημματικού πολυγωνικού τοίχου.

μόνον ο πρώτος ανασκάφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά. Από ένα περιμετρικό πλακόστρωτο δημιουργείται στη θέση του ένα πόδιο, ύψ. 0,50 μ., πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε ο ναός, με συνολικές διαστάσεις 28,20×13,20 μ. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι με ορθοστάτες από σχιστολιθικό υλικό, οι οποίοι έχουν εσωτερικά επένδυση από έγχρωμα κονιάματα. Υπάρχουν σοβαρές ανασκαφικές ενδείξεις ότι ο ναός του Απόλλωνα ήταν περίπτερος. Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο έδωσε εκπληκτικά ευρήματα. Στο ελάχιστο τμήμα του μαρμαροστρωμένου δαπέδου του σηκού που σώθηκε, βρέθηκαν σε θραύσματα δύο ακέφαλα λατρευτικά αγάλματα του θεού. Το ένα από αυτά έχει στο στήριγμά του την επιγραφή του καλλιτέχνη: *Φιλήμων ἐποίησε*.

Στην υποδαπέδια επίχωση του σηκού, την οποία είχαν αναμοχλεύσει βάναυσα οι αρχαιοκάπηλοι, βρέθηκε ένα πλήθος επιγραφών και γλυπτών, τα οποία προέρχονται από το αρχαιότερο ιερό του Απόλλωνος Πυθίου. Από τις αναθηματικές επιγραφές πληροφορούμαστε ότι στο ιερό υπήρχαν σύνναοι θεοί, όπως ο Ασκληπιός, ο οποίος λατρευόταν από όλους τους Περραιβούς, η Άρτεμις Αγαγυλαία, η Άρτεμις Φωσφόρος, ο Δίας Κεραύνιος, ο Δίας



Σχέδ. 3. Νομός Λαρίσης. Περραιβική Τρίπολη. Πύθιο. Κάτοψη των ναών Απόλλωνος Πυθίου και Ποσειδώνος Πατρώου.

Ολύμπιος, η Αφροδίτη και πολλοί άλλοι. Παράλληλα με τις λατρείες αυτές κυριαρχούσε και η λατρεία του Απόλλωνος με την επίκληση Δώριος, η οποία μαρτυρείται από αρκετές επιγραφές. Η επίκληση αυτή, η οποία πρωτοεμφανίζεται μόνο στο Πύθιο στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται για αιώνες, σηματοδοτεί ίσως μια πανάρχαια λατρεία που έχει σχέση με τους Δωριείς, την πολυθρύλητη αυτή φυλετική ομάδα, η οποία φαίνεται ότι έκανε αισθητή την παρουσία της στην κλειστή λεκάνη της Περραιβικής Τρίπολης, στα σύνορα της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Άλλωστε ανασκαφικές έρευνες της τελευταίας δεκαετίας στην περιοχή έχουν επισημάνει σε διάφορες θέσεις νεκροταφεία της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, τα οποία έχουν αποφέρει ένα πλήθος πήλινων αγγείων και άλλα πολιτισμικά στοιχεία που έχουν σχέση πιο πολύ με το Βορρά παρά με τα κέντρα του Νότου. Από το σύνολο των επιγραφών ξεχωρίζουν τρεις βασιλικές επιστολές. Η μία είναι του βασιλιά Δημητρίου Β'. Με αυτή γίνεται γνωστό στην πόλη του Πυθίου και στο βασιλικό επιστάτη της περιοχής ότι τα αμπέλια ενός κατοίκου που πέθανε και δεν άφησε κληρονόμο καταχωρούνται στο βασιλικό ταμείο. Οι άλλες δύο επιστολές στάλθηκαν στο βασιλικό επιστάτη και τους Τριπολίτες Περραιβούς από το βασιλιά της Μακεδονίας Αντίγονο τον Δώσωνα το 221 π.Χ. και αφορούν την αποκατάσταση Τριπολιτών εταίρων στη μάχη της Σελλασίας το 222 π.Χ.

Δολίχη (Σαραντάπορο)

Οι ανασκαφικές εργασίες περιορίστηκαν μόνο στον ευρύτατο καθαρισμό και την ασφαλή περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου (Σχέδ. 4· Πίν. 191 γ).

Λάρισα

Αρχαίο θέατρο

Το 1997 συντελέστηκε η β' φάση απαλλοτρίωσης δέκα ακινήτων για την αποκάλυψη του αρχαίου θεάτρου Λάρισας, αφού διατέθηκε από το ΥΠΠΟ μέσα στις νόμιμες προθεσμίες το ποσό των 750.000.000 δρχ. για την αποζημίωση των δικαιούχων. Παράλληλα με τις έντονες διοικητικές δραστηριότητες για την αποβολή των χρηστών των ακινήτων αυτών, η Εφορεία προχώρησε και σε ορισμένες επείγουσες εργασίες στερέωσης και συντήρησης του μνημείου. Με βάση μελέτη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης κατασκευάστηκαν ξύλινοι αντιστρεπτοί ξυλότυποι για την αντιστήριξη της υποδομής αρκετών εδωλίων. Από ομάδα συντηρητών έγιναν ευρύτατες εργασίες συγκόλλησης και συντήρησης αρκετών μαρμάρινων μελών του αρχαίου θεάτρου, σύμφωνα με λεπτομερείς οδηγίες του Κέντρου Λίθου και της Διεύθυνσης Συντηρήσεως του ΥΠΠΟ. Ακόμη με συνεργεία της Υπηρεσίας και τη χρήση μικρών χειροκίνητων κομπρεσέρ αφαιρέθηκαν τα θεμέλια από οπλισμένο σκυρόδεμα των οικοδομών που είχαν κατεδαφιστεί το 1992. Κατά τη διαδικασία αυτή απομακρύνθηκαν από το χώρο του μνημείου πάνω από 2,50 τόνοι σίδερα και τσιμέντα που είχαν πακτωθεί πάνω στα αρχαία μάρμαρα.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

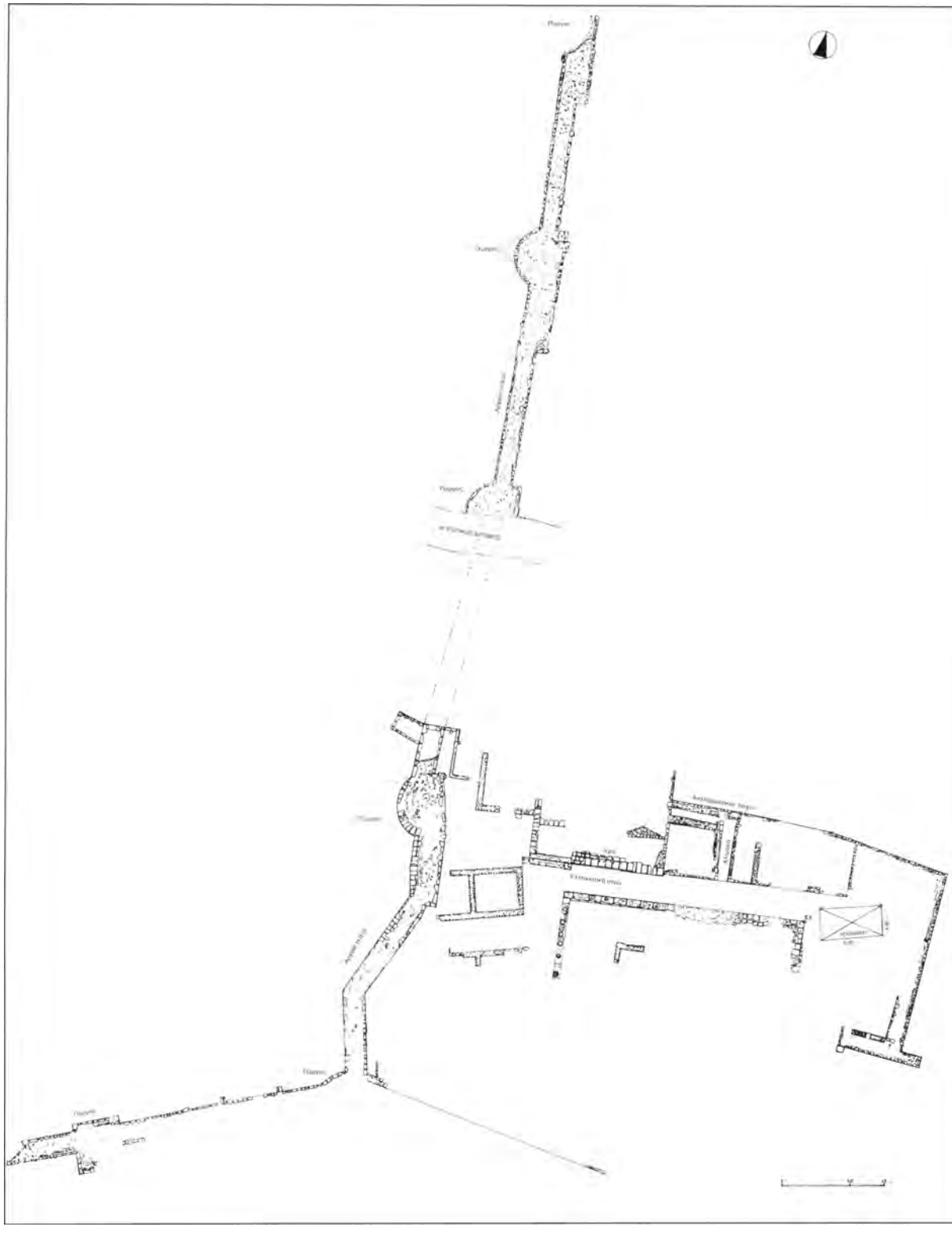
Μαγούλα Χάλκη 1 (Μαγούλα Υδατόπυργου)

Η ανασκαφή διενεργήθηκε σε οικόπεδο της εταιρείας Σόγια Ελλάς Α.Ε., ενόψει ανέγερσης αποθήκης στις νοτιοδυτικές παρυφές της προϊστορικής μαγούλας Χάλκη 1 (μαγούλα Υδατόπυργου). Η μαγούλα βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του ομώνυμου χωριού και στην κορυφή της είχε ανεγερθεί από παλαιά υδατόπυργος. Η ανασκαφή περιορίστηκε σε τέσσερις διερευνητικές τομές, διαστ. 4×4 (Τομές Α και Β), 3×3 (Τομή Γ) και 5×3 μ. (Τομή Δ), στην ανατολική πλευρά και περίπου στο μέσον του οικοπέδου.

Στην τομή Α ανασκάφηκαν επιχώσεις, μέγ. πάχ. 3,32 μ., της μέσης νεολιθικής περιόδου, στις οποίες διακρίθηκαν πέντε στρώματα, με επιμέρους διαστρωματώσεις στα δύο βαθύτερα. Το ανώτερο σημείο του φυσικού εδάφους εντοπίστηκε σε βάθος 2,32 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ το χαμηλότερο σε βάθος 3,32 μ. Από βάθος 1,92 μ. η ανασκαφή περιορίστηκε, ένεκα περιορισμένων πιστώσεων, στο νότιο περίπου τεταρτημόριο της τομής και σε έκταση 2,65×2,35 μ. Στην εν λόγω έκταση εντοπίστηκε ωοειδής λάκκος, η ανασκαφή του οποίου επέτρεψε την ταχύτερη διερεύνηση των βαθύτερων στρωμάτων.

Με εξαίρεση το ανώτερο επιφανειακό στρώμα, τα δύο επόμενα στρώματα και μέχρι βάθος 0,80 μ. (περιοχή δυτικής γωνίας της τομής) αλλά κυρίως 1,30-1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, περιελάμβαναν αμμοπηλώδη καστανά χώματα. Περιείχαν λίγους μικρούς αργούς λίθους και καμένους πηλούς, λίγους ή καθόλου άνθρακες, ενώ δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτισμάτων ή κατασκευών. Ωστόσο, περιείχαν αρκετή ποσότητα οστράκων και μικρών ευρημάτων, καθώς και λίγα οστά ζώων. Το βαθύτερο από τα στρώματα αυτά περιείχε πολλούς κιτρινωπούς πηλούς, προερχόμενους πιθανώς από τη διάλυση άψητων πλιθιών.

Το τέταρτο κατά σειρά στρώμα, επίσης αμμοπηλώδους σύστασης, ήταν περισσότερο καστανόφαιο και παρουσίαζε κατά τόπους αμμώδεις μαύρες και γκρίζες διαστρωματώσεις. Πλησίον της νότιας γωνίας της τομής και



Σχέδ. 4. Νομός Λαρίσης. Δολίχη (Σαραντάπορο). Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου.

σε βάθος 1,39 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε μικρό τμήμα από τον πυθμένα λάκκου, ο οποίος εισχωρούσε σχεδόν εξ ολοκλήρου στη νοτιοανατολική παρειά της τομής. Ο λάκκος περιείχε καστανόφαιο και κατά τόπους μαύρο καμένο χώμα, μικρούς αργούς λίθους, τμήματα πηλών δαπέδου εστίας, ποσότητα κεραμικής και μικρών ευρημάτων. Σε βάθος 1,53 μ. και στην περιοχή της βόρειας γωνίας της τομής εντοπίστηκε αποσπασματικά επιφάνεια από λεπτή στρώση καστανόφαιου πηλού, πάχ. 0,03 μ. και επάνω σε αυτήν γκρίζο και μαύρο καμένο χώμα, πάχ. 0,15 μ., η οποία αντιστοιχούσε πιθανώς σε δάπεδο εστίας σε ανοιχτό χώρο. Στο νοτιοδυτικό κυρίως τμήμα της τομής και σε βάθος 1,50 μ. περίπου, εντοπίστηκε διαστρωμάτωση με αμμώδες γκρίζο χώμα αναμεμειγμένο με στάχτη, η οποία κατά τόπους είχε τη μορφή λεπτών στρώσεων, πάχ. 0,02-0,05 μ. Εντός της διαστρωμάτωσης αυτής και σε μια ελλειψοειδή έκταση, διαστ. 1,74×1,26×0,05-0,14 μ. (βάθ.), στο μέσον της νοτιοδυτικής πλευράς της τομής, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα σαλιγκαριών (κελύφη), λίγα όστρεα και οστά ζώων. Μεγάλη ποσότητα σαλιγκαριών βρέθηκε και στο εσωτερικό ενός ακανόνιστου κυκλικού λάκκου, μέγ. διαμ. 2,40 και βάθ. 0,45 μ., ο οποίος εντοπίστηκε αμέσως ανατολικά της προηγούμενης περιοχής και σε βάθος 1,92 μ. Ο λάκκος περιείχε καστανόφαιο αμμοπηλώδες και γκριζωπό αμμώδες χώμα, με λεπτές στρώσεις στάχτης, αρκετούς άνθρακες, οστά ζώων, κεραμική και μικρά ευρήματα. Πλησίον της νότιας γωνίας της τομής και σε βάθος 1,87 μ. εντοπίστηκε αποσπασματικά λεπτή στρώση πηλού ελλειψοειδούς σχήματος, διαστ. 1,58×1,43 μ., καλυπτόμενη από λεπτή στρώση γκρίζου χώματος και στάχτης, πιθανώς από ανοιχτό χώρο καύσης.

Οι βαθύτερες επιχώσεις ανασκάφηκαν μόνο στην περιορισμένη έκταση που καταλάμβανε ο παραπάνω λάκκος, ο οποίος διανοίχθηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου εντός αυτών, περιελάμβαναν δε το πέμπτο κατά σειράν στρώμα, το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος 1,93 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και είχε πάχος 1,40 μ. περίπου. Στην περιορισμένη έκταση το φυσικό έδαφος φαίνεται ότι είχε σκαφτεί και παρουσίαζε έντονη κλίση από Δ. προς Α., εντοπίστηκε δε σε βάθος 2,32 και 3,32 μ. αντίστοιχα. Στην περιοχή της νότιας γωνίας της τομής παρατηρήθηκαν διαδοχικές λεπτές στρώσεις από καστανόφαιο αμμοπηλώδες, καθώς και αμμώδες γκριζωπό και μαύρο καμένο χώμα. Στη βόρεια γωνία της περιορισμένης τομής και σε βάθος 2,58 μ. εντοπίστηκε εντός του φυσικού εδάφους υποδοχή πασσάλου επιμελημένης κατασκευής, εσωτ. διαμ. 0,26 μ. Ο πυθμένας και τα τοιχώματα της υποδοχής είχαν πήλινη επένδυση, στην οποία χρησιμοποιήθηκε εσωτερικά «οπλισμός» από μικρά όστρακα.

Στην τομή Β οι επιχώσεις έως το φυσικό έδαφος είχαν πάχος 1,25 μ. και διακρίθηκαν, σε γενικές γραμμές, σε τέσσερα στρώματα. Τα δύο πρώτα και μέχρι βάθους 0,57-1,14 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στο βορειοανατολικό και το νοτιοδυτικό τμήμα της τομής αντίστοιχα, περιελάμβαναν κυρίως όστρακα και τμήματα κεραμίδων στέγης της μεταβυζαντινής περιόδου. Τα δύο βαθύτερα στρώματα εντοπίστηκαν σε βάθος 0,54-1,21 μ., είχαν πάχος 0,67 μ. και αντιστοιχούσαν στη μέση νεολιθική περίοδο. Τμήμα του ανώτερου νεολιθικού στρώματος στο νότιο περίπου ήμισυ της τομής είχε σκαφτεί και απομακρυνθεί, προφανώς κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, όπως υποδεικνύει η αύξηση του πάχους του μεταβυζαντινού στρώματος σε αυτή την περιοχή της τομής.

Στη βόρεια γωνία της τομής και σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε τμήμα κυκλικού λάκκου σκαμμένου στο φυσικό έδαφος, σωζ. διαμ. 2,37 και βάθ. 0,76 μ., μεγάλο μέρος του οποίου εισχωρούσε στις παρειές της τομής. Στο ανατολικό τμήμα της περιμέτρου του λάκκου είχε σκαφτεί εξωτερικά χαμηλός «αναβαθμός». Ο λάκκος ήταν γεμάτος με αμμοπηλώδες καστανόφαιο και αμμώδες μαυρότεφρο καμένο χώμα, με μικρή ποσότητα ανθράκων. Περιείχε ακόμη λίγους διαλυμένους ωμούς, αλλά και καμένους πηλούς, κεραμική, οστά ζώων και λίγα μικρά ευρήματα (τριπτά εργαλεία και απολεπίσματα από πυριτόλιθο και οψιανό, οστέινα εργαλεία, τμήμα τριπτήρα κ.ά.).

Σε βάθος 0,65 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και πλησίον της ανατολικής γωνίας της τομής εντοπίστηκαν πολύ αποσπασματικά λείψανα εστίας με πήλινο δάπεδο, ενώ σε βάθος 1,06 μ. και στην ίδια ευρύτερη περιοχή, ελλειψοειδής λεπτή στρώση πηλού, πιθανώς μιας επιφάνειας χρήσης. Στην τελευταία χρησιμοποιήθηκε πηλός από το φυσικό έδαφος με άφθονα ασβεστολιθικά συγκρίματα, ενώ και στις δύο περιπτώσεις οι κατασκευές βρίσκονταν σε ανοιχτό, υπαίθριο χώρο.

Στην τομή Γ ανασκάφηκαν επιχώσεις, συνολ. πάχ. 2,27 μ., από τις οποίες μόνον οι βαθύτερες, από βάθος 1,77 μ. από την επιφάνεια του εδάφους μέχρι το φυσικό έδαφος, αντιστοιχούσαν σε αμιγές στρώμα της νεότερης νεολιθικής περιόδου (φάση Τσαγγλί-Λάρισα). Από βάθος 1,50 μ., η τομή περιορίστηκε στο βορειοανατολικό τεταρτημόριό της, διαστ. 1,50×1,50 μ. Οι επιχώσεις πάνω από τα νεολιθικά στρώματα ήταν μετα-αποθετικές και διαταραγμένες, περιείχαν δε μικρή ποσότητα κεραμικής, με όστρακα διαβρωμένα και μικρού μεγέθους. Οι νεολιθικές επιχώσεις, στις οποίες διακρίθηκαν τρεις λεπτές διαστρωματώσεις, ήταν καστανόφαιες και αμμοπηλώδους σύστασης, με μικρή ποσότητα ανθράκων, περιείχαν δε περιορισμένη ποσότητα κεραμικής και ευρημάτων.

Στην τομή Δ ανασκάφηκαν επιχώσεις, μέγ. πάχ. 2,48 μ.,

της νεότερης νεολιθικής (φάση Τσαγγλί-Λάρισα) και της μέσης νεολιθικής περιόδου. Με εξαίρεση το βορειοανατολικό τμήμα της τομής, οι επιχώσεις της νεότερης νεολιθικής περιόδου έφθαναν μέχρι το βαθύτερο σημείο του φυσικού εδάφους, δηλ. μέχρι βάθος 1,72 μ., το οποίο αποτελούσε τον πυθμένα ενός ορύγματος. Εκτός από τα ανώτερα διαταραγμένα στρώματα, που έφθαναν μέχρι βάθος 0,40 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, οι επιχώσεις μέχρι βάθος 0,87 μ. περιείχαν σχετικά λίγη, διαβρωμένη και μικρού μεγέθους κεραμική, ενώ δεν εντοπίστηκαν σε αυτές αρχιτεκτονικά στοιχεία. Πιθανώς, οι επιχώσεις αυτές σχηματίστηκαν από τη διάβρωση των ανώτερων κλιτύων του οικισμού αυτής της περιόδου. Ακολούθως, η ποσότητα της κεραμικής παρουσίασε μια ελαφρά αύξηση, ενώ οι βαθύτερες επιχώσεις που αντιστοιχούσαν κυρίως στο εσωτερικό ενός ορύγματος, φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή αυτή του οικισμού.

Στο βαθύτερο βορειοανατολικό τμήμα της τομής οι επιχώσεις της μέσης νεολιθικής εντοπίστηκαν αμέσως κάτω από εκείνες της νεότερης, σε βάθος 1,63 μ. έως το βαθύτερο σημείο του φυσικού εδάφους, σε βάθος 2,48 μ. Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι επιχώσεις αντιστοιχούσαν στο γέμισμα ενός ευρύχωρου κυκλικού λάκκου, μέγ. σωζ. διαμ. 2,38 και βάθ. 0,80 μ., που σκάφτηκε εν μέρει εντός ενός πηλοαμμώδους καστανόφαιου χώματος και εν μέρει εντός του φυσικού εδάφους. Το πρώτο από αυτά ήταν επάνω και εν μέρει αναμεμειγμένο με το φυσικό έδαφος, περιείχε μικρή ποσότητα κεραμικής και ευρημάτων και κατά ένα μέρος προερχόταν πιθανώς από τη διάλυση άψητων πλιθιών. Το εσωτερικό του λάκκου περιείχε φαιό και κυρίως μαύρο αμμώδες λεπτόκοκκο χώμα με μικρή ποσότητα ανθράκων, λίγους καμένους πηλούς και μικρούς αργούς λίθους, κεραμική, οστά ζώων και σημαντικό αριθμό μικρών ευρημάτων (πελεκητά εργαλεία και απολεπίσματα, κυρίως από πυριτόλιθο και οψιανό, οστέινα εργαλεία, τμήματα πήλινων ειδωλίων, βλήματα σφενδονών κ.ά). Η συσχέτιση του λάκκου αυτού, όπως και εκείνου της τομής Β, πιθανώς με λάκκους κατοίκησης αποτελεί θέμα ανοιχτό προς περαιτέρω έρευνα.

Το υπόλοιπο τμήμα της τομής καταλάμβανε κατά μεγάλο μέρος ένα κυκλοτερές και ρηχό όρυγμα εντός του φυσικού εδάφους, το οποίο εκτεινόταν και εκτός των πλευρών της τομής. Τα τοιχώματα του ορύγματος διαγράφονταν με κάποια σαφήνεια μόνο στο νοτιοανατολικό τμήμα της περιμέτρου του, στο οποίο το μέγιστο βάθος ήταν 0,62 μ. ενώ στο υπόλοιπο τμήμα το βάθος δεν ξεπερνούσε τα 0,30 μ. Το χώμα εντός του ορύγματος ήταν αμμοπηλώδες καστανόφαιο με μικρή ποσότητα ανθράκων και λιγότερο συνεκτικό από τις υπερκείμενες επιχώσεις, από τις οποίες διακρινόταν με πολύ μεγάλη δυσκολία. Περιείχε δε λίγους και μικρούς αργούς λίθους, μικρή ποσότητα κεραμικής, ευρημάτων και οστών. Κατά μήκος της ανατολικής περιμέτρου του ορύγματος και επάνω στο φυσικό έδαφος εντοπίστηκαν κατεστραμμένες οι βάσεις υποδοχής δύο πασσάλων που απείχαν μεταξύ τους 0,70 μ. Οι βάσεις είχαν εσωτερική διάμετρο 0,20 μ. περίπου, ενώ ο πυθμένας και το περιχείλωμά τους αποτελούνταν από παχύ στρώμα καστανόφαιου ωμού πηλού, επενδεδυμένου εσωτερικά με λεπτή στρώση ερυθρού πηλού, αναμεμειγμένου με μικρά όστρακα και χαλίκια. Οι υποδοχές των πασσάλων, καθώς δεν εισχωρούν στο φυσικό έδαφος, πιθανώς δεν σχετίζονταν με το όρυγμα, αλλά με κάποιο πασσαλόπηκτο οίκημα της νεότερης νεολιθικής.

Κεραμική (Πίν. 192 α). Η κεραμική των βαθύτερων επιχώσεων της τομής Α (πέμπτο στρώμα), καθώς και των τομών Β και Δ, φαίνεται ότι αντιστοιχεί σε πρώιμη φάση της μέσης νεολιθικής περιόδου, με χαρακτηριστικά που αποτελούν συνέχεια της κεραμικής της αρχαιότερης νεολιθικής. Είναι δε κατά κύριο λόγο μονόχρωμη με καστανέρυθρες και ερυθρές επιφάνειες των αγγείων, ενώ σε λίγα μόνον όστρακα αντιπροσωπεύονται και οι γραπτές κατηγορίες με ερυθρό ή λευκό χρώμα σε λευκό επίχρισμα ή στην καστανέρυθρη επιφάνεια του αγγείου αντίστοιχα. Υπάρχουν ακόμη και όστρακα με επίθετα κυκλικά μαστίδια, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σχήμα αγγείου με προχοή, από την τομή Α και το λάκκο της τομής Β.

Η κεραμική των ανώτερων επιχώσεων από την τομή Α αντιστοιχεί σε προχωρημένες φάσεις αυτής της περιόδου. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,30 μ. περίπου, οι ανώτερες επιχώσεις μέχρι βάθος 0,85 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους φαίνεται ότι αντιστοιχούν σε μια περίοδο μετάβασης προς την αρχή της νεότερης νεολιθικής, γνωστής και ως περίοδος Ζάρκου[1]. Η ξεστή διακόσμηση είναι σχετικά περιορισμένη, ακόμη περισσότερο η γραπτή με ερυθρό χρώμα σε λευκό επίχρισμα (Α3β) ή στην επιφάνεια του αγγείου (Α3γ). Επίσης, αναγνωρίστηκαν όστρακα της πρωτογκρίζας (protogray ware) και γκρίζας κεραμικής Τσαγγλιού (Γ1β και gray on gray ware), καθώς και όστρακα με αμαυρόχρωμη (matt-painted) διακόσμηση. Στα βαθύτερα στρώματα της μέσης νεολιθικής αυξάνει η ποσότητα των οστράκων με διακόσμηση των παραπάνω κατηγοριών Α3β και Α3γ, κυρίως με φλογόσχημα, αλλά και γραμμικά μοτίβα, κατεξοχήν σε σκύφους και λεκανίδες. Η ξεστή διακόσμηση, που σε αρκετές περιπτώσεις δεν διακρίνεται εύκολα ή συγχέεται με τη γραπτή, περιλαμβάνει συχνά, όπως και στα ανώτερα

1. *BCH* 112 (1988), Études, σ. 50.

στρώματα, το σχήμα της τροπιδωτής, «μεταλλικής» φιάλης, καθώς και κύπελλα με φαρδιά ταινιωτή λαβή. Τέλος, πολύ περιορισμένη είναι η γραμμική διακόσμηση με λευκό χρώμα σε ερυθρό βάθος (Α3α), καθώς και η εμπίεστη διακόσμηση (μοτίβα με νυχιές, σφηνοειδή ή τύπου cardium).

Στις βαθύτερες επιχώσεις της φάσης Τσαγγλί-Λάρισα της τομής Δ αναγνωρίστηκε η κατηγορία της μαύρης κεραμικής τύπου Λάρισας, μερικές φορές με στιλβωτή (Γ1α2), ανάγλυφη (Γ1α3) ή εγχάρακτη διακόσμηση (Γ2), σπανίως δε η γραπτή με λευκό χρώμα (Γ1α1). Επίσης, η γκρίζα κεραμική Τσαγγλιού (Γ1β και gray on gray ware), οι κατηγορίες με αμαυρόχρωμη (matt-painted) καφέ διακόσμηση πάνω στην καστανή επιφάνεια του αγγείου (Β3ε) ή μαύρη πάνω σε ερυθρό επίχρισμα (Β3δ). Σε λίγα μόνον όστρακα απαντάται η πολύχρωμη διακόσμηση με μαύρα γραμμικά μοτίβα πλαισιωμένα από λεπτές λευκές γραμμές σε ερυθρό επίχρισμα ή με ερυθρά μοτίβα πλαισιωμένα από μαύρες γραμμές σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια (Β3ζ). Οι ίδιες κατηγορίες αναγνωρίστηκαν, σε γενικές γραμμές, και στις ανώτερες επιχώσεις της τομής Δ, ενώ στην τομή Γ εντοπίστηκε κυρίως η κεραμική Λάρισας και Τσαγγλιού.

Άλλα ευρήματα. Βρέθηκαν αρκετά πελεκητά εργαλεία και απολεπίσματα (κυρίως από πυριτόλιθο, αλλά και από οψιανό και χαλαζία), επίσης τριπτά και οστέινα εργαλεία, τριπτήρες, πήλινα βλήματα σφενδονών, λίγα σφονδύλια, πήλινα ειδώλια κ.ά. (Πίν. 192 β).

Μαγούλα Δήμητρας Αγιάς

Η ανασκαφική έρευνα στην προϊστορική μαγούλα της Δήμητρας διενεργήθηκε στα πλαίσια της διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού Λάρισας-Αγιάς, η οποία διέρχεται από τις βόρειες παρυφές της. Η μαγούλα είναι κυκλική, με διάμετρο 200-250 και ύψος 5 μ. περίπου, ενώ στην κορυφή της υπάρχει χαρακτηριστική «τυμβοειδής» διαμόρφωση. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν με επιφανειακή έρευνα χρονολογούνται στη μέση και νεότερη νεολιθική, στην πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του Χαλκού, καθώς και στην ελληνιστική εποχή. Αρχικά, η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στο εύρος της προβλεπόμενης διαπλάτυνσης, η οποία εκτεινόταν 4-8 μ. βόρεια της υφιστάμενης οδού. Ακολούθως, μετά τον εντοπισμό λίθινων θεμελιώσεων κτισμάτων που εκτείνονταν κάτω από την υφιστάμενη οδό, η ανασκαφή επεκτάθηκε και σε τμήμα της τελευταίας, αφού απομακρύνθηκε πρώτα το ασφαλτικό οδόστρωμα. Με σκοπό να αποκαλυφθούν τα κτίσματα που συνέχιζαν προς Ν. και πέραν της οδού η ανασκαφή επεκτάθηκε, σε δεύτερη φάση, σε έκταση 24 (Α.-Δ.)×4 μ. (Β.-Ν.) εντός ιδιόκτητων αγρών, μετά από απόφαση του ΥΠΠΟ που προέβλεπε διατήρηση των αποκαλυφθέντων αρχαίων και μετατόπιση της οδού βόρεια αυτών. Στην περιοχή των κτισμάτων η έρευνα περιέλαβε συνολικά έκταση, διαστ. 26 (Α.-Δ.)×17 μ. (Β.-Ν.), σε απόσταση 50 μ. περίπου βόρεια της κορυφής της μαγούλας. Επιπλέον, ερευνήθηκε έκταση, διαστ. 29 (Α.-Δ.)×4 μ. (Β.-Ν.), στις βορειοανατολικές παρυφές της μαγούλας και σε απόσταση 20 μ. περίπου ανατολικά της περιοχής των κτισμάτων, στο εύρος της αρχικής προβλεπόμενης διαπλάτυνσης της οδού.

Στις τομές που αντιστοιχούσαν στο εύρος της υφιστάμενης οδού Λάρισας-Αγιάς τα ανώτερα στρώματα είχαν εν μέρει καταστραφεί και αναμοχλευθεί κατά την κατασκευή της οδού και την απομάκρυνση του οδοστρώματος με εκσκαφικό μηχάνημα. Σε βάθος 0,80-0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μετά την απομάκρυνση του οδοστρώματος, εντοπίστηκαν τα λίθινα θεμέλια τεσσάρων αψιδωτών οικιών της μέσης εποχής του Χαλκού (οικίες Α, Β, Γ και Δ) (Πίν. 192 γ). Οι πρώτες τρεις αποκαλύφθηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, ενώ από την οικία Δ μόνον τμήμα του δυτικού και νότιου τοίχου του κεντρικού θαλάμου. Το μπροσπινό τμήμα όλων των οικιών επεκτείνεται στους παρακείμενους ιδιόκτητους αγρούς, αλλά η ανασκαφή στην περιοχή αυτή δεν έχει προς το παρόν ολοκληρωθεί. Όλες οι οικίες έχουν προσανατολισμό Β.-Ν., με την αψίδα τους προς Β., και βρίσκονται η μία δίπλα στην άλλη, σε απόσταση 0,35-2,50 μ. Τα θεμέλια των τοίχων, πάχ. 0,35-0,70 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,40 μ., κατασκευάστηκαν από αργούς σχιστόλιθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, ενώ η ανωδομή τους από πλιθιά, τμήματα των οποίων βρέθηκαν στην ανασκαφή. Τα δάπεδα των θαλάμων αποτελούνταν από χώμα, αλλά σε μερικές περιπτώσεις δεν έχουν αποκαλυφθεί πλήρως. Οι αψιδωτές οικίες της Δήμητρας έχουν πολλές ομοιότητες με τις οικίες της μέσης εποχής του Χαλκού που βρέθηκαν στη Χασάμπαλη, στο μέσον περίπου της απόστασης Λάρισας-Δήμητρας[2].

Η οικία Α αποκαλύφθηκε προς το παρόν σε μήκος 13,40 μ. περίπου, περιλαμβάνει δε τον αψιδωτό και το μεγαλύτερο τμήμα του κεντρικού θαλάμου (Πίν. 192 γ). Εξωτερικά της οικίας και στη βορειοδυτική άκρη της αψίδας εφάπτεται τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος εισχωρεί στις άσκαφες προς Β. επιχώσεις. Ο επιμήκης δυτικός τοίχος της οικίας έχει καταστραφεί, αλλά σώζονται κατά τόπους λίγα κατάλοιπά του. Ο αψιδωτός θάλαμος έχει εσωτερικές διαστάσεις 4,30 (Α.-Δ.)×2,60 μ. (Β.-Ν.), ενώ οι αντίστοιχες σωζόμενες διαστάσεις του μεγάλου κεντρικού θαλάμου είναι 9,60 (Β.-Ν.)×4,25 μ. (Α.-Δ.). Στον εγκάρσιο τοίχο που χωρίζει τους δύο θαλάμους και ελαφρώς ανατολικά από το μέσον του υπάρχει είσοδος, πλ. 0,60 μ., και εκα-

2. *Θεσσαλικά Δ΄* (1962), σ. 35-50.

τέρωθεν αυτής, προς τον κεντρικό θάλαμο της οικίας, δύο τοιχάρια, μήκ. 1 και πλ. 0,20 μ. Στο ανατολικό άκρο της εισόδου βρέθηκε κατά χώραν ο μαρμάρινος όλμος της ξύλινης πόρτας, η οποία άνοιγε προς το εσωτερικό του αψιδωτού θαλάμου. Στη νοτιοανατολική γωνία του ίδιου θαλάμου εντοπίστηκαν σχιστόπλακες σε κυκλική διάταξη, διαμ. 0,50 μ., οι οποίες αποτελούσαν πιθανώς την υποδομή κάποιας κατασκευής. Στο βόρειο τμήμα του κεντρικού θαλάμου και περίπου στο μέσον του πλάτους του, σε απόσταση 2,30 μ. από τον εγκάρσιο τοίχο μεταξύ αυτού και του αψιδωτού θαλάμου, βρέθηκε η θεμελίωση από σχιστόπλακες μεγάλης κυκλικής εστίας, διαμ. 1,30 μ.

Η οικία Β βρίσκεται 2,50-3,60 μ. ανατολικά της οικίας Α και ο μεταξύ τους χώρος ήταν κατά τόπους στρωμένος με μικρά χαλίκια. Προς το παρόν έχει αποκαλυφθεί ο βόρειος αψιδωτός και κεντρικός θάλαμος της οικίας σε μήκος 12,50 μ., ενώ το εξωτερικό σωζόμενο πλάτος της κυμαίνεται από 4,10 έως 5,35 μ. Μεγάλο τμήμα του δυτικού τοίχου της οικίας, το κεντρικό τμήμα του αψιδωτού, καθώς και το ανατολικό σκέλος του εγκάρσιου τοίχου, μεταξύ των δύο θαλάμων, βρέθηκαν κατεστραμμένα. Ένα μεταγενέστερο πηγάδι, διαμ. 1 μ. περίπου, σκάφτηκε στον κεντρικό θάλαμο, πολύ κοντά στον ανατολικό τοίχο. Ο αψιδωτός θάλαμος έχει σωζόμενες εσωτερικές διαστάσεις 3,60 (Α.-Δ.)×2,20 μ. (Β.-Ν.) περίπου. Στο εσωτερικό του και σε επαφή με την ανατολική πλευρά εντοπίστηκαν αποσπασματικά σε έκταση 1,05 (Β.-Ν.)×0,70 μ. (Α-Δ). περίπου, σχιστόπλακες που αποτελούσαν πιθανώς την υποδομή κάποιας κατασκευής. Ο κεντρικός θάλαμος έχει σωζόμενες εσωτερικές διαστάσεις 9,70 (Β.-Ν.)×3,65-4,50 μ. (Α.-Δ.), διευρυνόμενος ελαφρώς προς Ν. Στο εσωτερικό του θαλάμου εντοπίστηκαν κατά τόπους περιοχές με καύσεις και στη βορειοδυτική γωνία του κατασκευή με πήλινο περιχείλωμα, η οποία δεν ανασκάφηκε ακόμη.

Η οικία Γ βρίσκεται αμέσως ανατολικά της οικίας Β, μεταξύ δε των δύο οικιών υπάρχει στενός διάδρομος, πλ. 0,35 (προς Ν.)-1,15 μ. (στο ύψος των αψιδωτών τοίχων) (Πίν. 192 δ). Προς το παρόν, η οικία Γ αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,35 μ., ενώ το σωζόμενο πλάτος της κυμαίνεται από 5,10 έως 5,50 μ. Η αψίδα της οικίας βρέθηκε κατεστραμμένη, αλλά οι εσωτερικές διαστάσεις του αψιδωτού θαλάμου είναι κατά προσέγγιση 4,60 (Α.-Δ.)×1,40 μ. (Β.-Ν.). Ο εγκάρσιος τοίχος μεταξύ του αψιδωτού και του κεντρικού θαλάμου έχει είσοδο, πλ. 0,60 μ., η οποία, όπως και στις άλλες οικίες, βρίσκεται προς το ανατολικό άκρο του τοίχου. Ο κεντρικός θάλαμος αποκαλύφθηκε στο σύνολό του, έχει δε κάτοψη ελαφρώς τραπεζιόσχημη και εσωτερικές διαστάσεις 7,10-7,90 (Β.-Ν.)×4,10-4,60 μ. (Α.-Δ.). Στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου, όπως και στην οικία Β, εντοπίστηκε αλλά δεν ανασκάφηκε ακόμη κατασκευή από πηλό, της οποίας η νότια πλευρά περιβάλλεται από μικρές όρθιες σχιστόπλακες. Επίσης, στο μέσον του νότιου τοίχου του θαλάμου υπάρχει είσοδος, πλ. 0,70 μ.

Από την οικία Δ, που βρίσκεται ανατολικά και δίπλα από την οικία Γ, έχουν αποκαλυφθεί μόνον τμήματα του δυτικού και του νότιου τοίχου του κεντρικού θαλάμου. Μεταξύ των δύο οικιών υπάρχει στενός διάδρομος, σωζ. πλ. 0,80 μ., τμήμα του οποίου είναι πλακοστρωμένο με σχιστόλιθους.

Η συνέχεια των αψιδωτών οικιών προς Ν., στις πέντε τομές που ερευνήθηκαν εντός των παρακείμενων ιδιόκτητων αγρών, έχει εντοπιστεί προς το παρόν αποσπασματικά. Πρόκειται για λιθοσωρούς και λίθινες θεμελιώσεις τοίχων που εντοπίστηκαν σε τέσσερις τομές, σε βάθος 1,30-1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, η ανασκαφή των οποίων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Οι επιχώσεις πάνω από τον ορίζοντα των αψιδωτών οικιών ήταν σχετικά ομοιογενείς και διακρίθηκαν κυρίως σε τέσσερις διαστρωματώσεις. Κάτω από το επιφανειακό καστανόφαιο στρώμα, το οποίο στις τομές που προέκυψαν μετά την απομάκρυνση του ασφαλτικού οδοστρώματος είχε υποστεί περαιτέρω αναμοχλεύσεις, εντοπίστηκε ένα λεπτόκοκκο αμμώδες, γκριζοπράσινο στρώμα, πάχ. 0,20 μ. περίπου. Το στρώμα περιείχε ελάχιστη ποσότητα κεραμικής, φαίνεται δε ότι είχε αποτεθεί ως αποτέλεσμα κάποιας φυσικής διεργασίας και όχι ανθρώπινης δραστηριότητας. Ακολουθεί ένα σκούρο τεφρόμαυρο πηλώδες στρώμα, πάχ. 0,10-0,20 μ., το οποίο περιείχε παρομοίως μικρή ποσότητα κεραμικής, στην οποία αναγνωρίστηκαν κάποια όσπρακα της μυκηναϊκής, αλλά και της μέσης εποχής του Χαλκού. Στην τελευταία περίοδο ανήκει και το αμέσως βαθύτερο στρώμα των αψιδωτών οικιών, στον ανώτερο ορίζοντα του οποίου βρέθηκαν στις περισσότερες τομές διάσπαρτοι, μικροί αργοί λίθοι. Παρόμοια ήταν σε γενικές γραμμές και η στρωματογραφία των πέντε τομών εντός των ιδιόκτητων αγρών νότια των αψιδωτών οικιών. Το μεγαλύτερο μέρος των επιχώσεων και μέχρι βάθος που κυμαινόταν κατά τομή από 1,20 έως 1,50 μ. περίπου ήταν μετα-αποθετικές. Στις ανώτερες διαστρωματώσεις διακρίθηκαν αμμώδη χονδρόκοκκα και χαλικώδη στρώματα που περιείχαν κεραμική, έντονα διαβρωμένη, προερχόμενη κυρίως από τη διάβρωση των ανώτερων κλιτύων της μαγούλας. Κάτω από αυτές εντοπίστηκε ορίζοντας με αμμώδεις γκριζοπράσινες διαστρωματώσεις με ελάχιστη ποσότητα κεραμικής, που αποτελούν συνέχεια του αντίστοιχου στρώματος στις προηγούμενες τομές. Παρομοίως, ακολουθεί ένα τεφρόμαυρο πηλώδες στρώμα που περιείχε και μικρή ποσότητα μυκηναϊκής κεραμικής και στη συνέχεια τα στρώματα της μέσης εποχής του Χαλκού.

Στις βορειοανατολικές υπώρειες της μαγούλας η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε σε έξι δοκιμαστικές τομές

(τομές Α-ΣΤ), διαστ. 4×4 μ., αλλά παρέμεινε προς το παρόν ημιτελής. Στο βόρειο τμήμα των τομών και σε βάθος 0,80 μ. εντοπίστηκε υπόγειο καλώδιο του ΟΤΕ, που είχε ως συνέπεια να περιοριστούν οι διαστάσεις τους σε 4 (Α.-Δ.)×2,40 μ. (Β.-Ν.). Σχεδόν σε όλες τις τομές οι επιχώσεις που ανασκάφηκαν ήταν κυρίως μετα-αποθετικές, προερχόμενες κατά μεγάλο μέρος από τη διάβρωση των ανώτερων κλιτύων της μαγούλας. Οι επιχώσεις περιελάμβαναν κυρίως χονδρόκοκκες αμμώδεις διαστρωματώσεις και σε μερικές τομές λεπτά στρώματα καθαρής άμμου, το δε πάχος τους κυμαινόταν από 0,60 περίπου (τομή ΣΤ) έως 1,88 μ. (τομή Β). Η κεραμική που βρέθηκε ήταν διαβρωμένη και περιορισμένης ποσότητας, αναγνωρίστηκαν δε σε αυτήν κυρίως προϊστορικά, αλλά και ελληνιστικά όστρακα. Στο βαθύτερο τμήμα των επιχώσεων εντοπίστηκε σε μερικές τομές ορίζοντας αδιατάρακτων επιχώσεων, κατά τα φαινόμενα της μέσης εποχής του Χαλκού, οι οποίες δεν ερευνήθηκαν ακόμη. Στην τομή Γ και σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, κατά πάσα πιθανότητα της μέσης εποχής του Χαλκού, με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 0,98×0,69×0,50 μ. (βάθ.). Οι πλευρές του τάφου αποτελούνταν από σχιστόπλακες, οι δε μακρές πλευρές περιβάλλονταν εξωτερικά από αργούς λίθους. Ο τάφος ήταν γεμάτος με χώμα και αργούς λίθους, ενώ δεν εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του σκελετικά κατάλοιπα. Στην τομή Ε και σε βάθος 0,88 μ. εντοπίστηκε λιθόκτιστος τοίχος, πιθανώς της μέσης εποχής του Χαλκού, μέγ. σωζ. μήκ. 3,38, πλ. 0,55 μ., και με κατεύθυνση Α.-Δ. Τέλος, κατά την απομάκρυνση του ασφαλτικού οδοστρώματος και σε βάθος 0,20 μ. βρέθηκε ένας κεραμοσκεπής τάφος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πιθανώς των ελληνιστικών χρόνων, με το σκελετό σε ύπτια θέση και το κεφάλι προς ΝΑ.

Οι αψιδωτές οικίες της μέσης εποχής του Χαλκού, μετά από απόφαση του ΥΠΠΟ, κρίθηκαν διατηρητέες και η επαρχιακή οδός Λάρισας-Αγιάς μετατοπίστηκε ελαφρώς βορειότερα της αρχικής της πορείας.

Μελισσοχώρι

Κατά την κατασκευή της ανατολικής παράκαμψης Λάρισας της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης και στη χιλιομετρική θέση 8.363, σε απόσταση 800 μ. περίπου βόρεια-βορειοανατολικά του Μελισσοχωρίου, εντοπίστηκε μεγάλο όρυγμα της πρώιμης εποχής του Χαλκού σε βάθος 0,60 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Το όρυγμα είχε ελλειψοειδές σχήμα, διαστ. 11,60 (Β.-Ν.)×5,94 (Α.-Δ.)×0,75-0,94 μ. (βάθ.) και στο νοτιοανατολικό τμήμα του ενωνόταν με ένα άλλο μικρό, επίμηκες και ρηχό όρυγμα, διαστ. 3,50 (Β.-Ν.)×1,64 (Α.-Δ.)×0,30 μ. (βάθ.) (Πίν. 193 δ). Στον πυθμένα του ορύγματος, που ήταν σχεδόν επίπεδος, και στο βόρειο τμήμα του σκάφτηκε κυκλικός λάκκος, μέγ. διαμ. 3,95 (άνω περίμετρος)-1,05 (πυθμένας) και βάθ. 1,30 μ. περίπου. Παρομοίως, ένας μικρός και πολύ ρηχός ελλειψοειδής λάκκος, μέγ. διαμ. 1,60 και βάθ. 0,25 μ., σκάφτηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του. Τα τοιχώματα του ορύγματος ήταν σχεδόν σε όλη την περίμετρό του βαθμιδωτά και στο μέσον της ανατολικής πλευράς του προεκτείνονταν με ευρεία τριγωνική διαμόρφωση στο εσωτερικό του, εξασφαλίζοντας από το σημείο αυτό ευκολότερη πρόσβαση στο όρυγμα.

Βαθμιδωτή διαμόρφωση είχαν και τα ανώτερα τοιχώματα του λάκκου του βόρειου τμήματος, ενώ τα κατώτερα ήταν σχεδόν κατακόρυφα και εν μέρει επικλινή.

Το γέμισμα του ορύγματος αποτελούσε καστανόφαιο αμμοπηλώδες χώμα, πιο σκούρο και χονδρόκοκκο στις ανώτερες επιχώσεις, πάχ. 0,20 μ., ανοιχτότερο δε και λεπτόκοκκο στις βαθύτερες. Στη δεύτερη διαστρωμάτωση και κυρίως στο βαθύτερο βόρειο ήμισυ του ορύγματος το χώμα περιείχε ασβεστολιθικά συγκρίματα, προερχόμενα πιθανώς από τη διάβρωση του φυσικού εδάφους, στο οποίο και υπάρχουν σε αρκετή ποσότητα. Στον πυθμένα του ορύγματος, δυτικά του λάκκου του βόρειου τμήματός του και κατά τόπους στο νότιο τμήμα εντοπίστηκαν αποσπασματικά συμπαγείς στρώσεις από χώμα και χαλίκια, πάχ. 0,03-0,05 μ., οι οποίες σχετίζονταν πιθανώς με επιφάνειες χρήσης. Στο μέσον περίπου του νότιου τμήματος του ορύγματος και κοντά στο φυσικό έδαφος εντοπίστηκε στρώση καστανωπού πηλού αναμεμειγμένη με ασβεστολιθικά συγκρίματα, κυκλικής κατεύθυνσης και πλ. 0,10 μ. Πιθανώς πρόκειται για υπόλειμμα κάποιας κατασκευής, από την οποία προέρχονται και άλλες μάζες του ίδιου πηλού που βρέθηκαν κοντά. Οι επιχώσεις του ορύγματος περιείχαν κατά τόπους μικρή ποσότητα άνθρακα, καμένων πηλών, πιθανώς πλιθιών και μικρών αργών λίθων. Επίσης, μικρή ποσότητα κεραμικής (Πίν. 193 α), οστών και άλλων μικρών ευρημάτων, όπως λίγα πελεκητά εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, λίγα σφονδύλια, έξι σπασμένα μικκύλα αγγεία, τμήμα πιθανώς «αγκυρόσχημου ειδωλίου», καθώς και τρεις χάλκινους οπείς· οι τελευταίοι προέρχονταν από το νοτιοανατολικό τμήμα του ορύγματος (Πίν. 193 β).

Οι επιχώσεις στο λάκκο του βόρειου τμήματος του ορύγματος, στις οποίες διακρίθηκαν τρεις διαστρωματώσεις, περιείχαν μικρή ποσότητα κεραμικής, οστών, καμένων πηλών και μικρών αργών λίθων, καθώς και ελάχιστους άνθρακες. Στις βαθύτερες επιχώσεις του λάκκου το χώμα ήταν περισσότερο αμμώδες, ενώ από βάθος 0,75 μ. περίπου, αρχικά στην περίμετρο του λάκκου και σταδιακά σε όλο σχεδόν τον πυθμένα του, εμφανίστηκε ανοιχτή καστανή και πρασινόφαιη άμμος, με ενδιάμεσες κατά τόπους αποσπασματικές και λεπτές στρώσεις λάσπης.

Πλησίον του ορύγματος και ανατολικά αυτού υπήρχαν ενδείξεις ύπαρξης τουλάχιστον ενός ακόμη ορύγματος, η ανασκαφή του οποίου δεν κατέστη δυνατή εξαιτίας των ήδη διαμορφωμένων έργων κατασκευής της οδού.

Σε απόσταση 400-480 μ. περίπου, νότια-νοτιοανατολικά του ορύγματος της πρώιμης εποχής του Χαλκού και κατά τις εργασίες κατασκευής της ανατολικής παράκαμψης Λάρισας εντοπίστηκαν πέντε κεραμοσκεπείς τάφοι. Τα τοιχώματα του τάφου 1 καταστράφηκαν σχεδόν εξ ολοκλήρου από το εκσκαφικό μηχάνημα, αλλά ο σκελετός διατηρήθηκε ακέραιος. Ο τάφος βρέθηκε σε βάθος 1,22 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, οι διαστάσεις του ήταν 1,60×0,45 μ. περίπου και ο προσανατολισμός του σχεδόν Α.-Δ. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια θέση με τα χέρια παράλληλα και σε επαφή με το σώμα και το κεφάλι προς Α. Ο τάφος 2 βρέθηκε σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, οι διαστάσεις του ήταν 1,21×0,58-0,91 μ. και ο προσανατολισμός του σχεδόν Α.-Δ. Ο σκελετός, αρκετά διαβρωμένος και εν μέρει κατεστραμμένος, ακουμπούσε στο αριστερό πλάι, με τα πόδια ελαφρώς λυγισμένα στα γόνατα και το κεφάλι προς Α. (με το πρόσωπο προς Ν.). Ο τάφος 3 βρέθηκε σε βάθος 0,66 μ. και έσωζε σπασμένες μεν αλλά κατά χώραν τις κεραμίδες των τοιχωμάτων του, το σημείο επαφής των οποίων στο κέντρο του τάφου καλυπτόταν με μικρότερες κεραμίδες. Οι διαστάσεις του τάφου ήταν 2,17×0,50 μ. και ο προσανατολισμός του Ν./ΝΑ.-Β./ΒΔ. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια θέση, με τα χέρια παράλληλα και σε επαφή με το σώμα και το κεφάλι προς Ν./ΝΑ., ενώ κάτω από τα πόδια βρέθηκαν σε αποσπασματική κατάσταση οστά άνω και κάτω άκρων άλλου σκελετού. Ο τάφος 4 βρέθηκε εν μέρει κατεστραμμένος από το εκσκαφικό μηχάνημα, σε βάθος 0,67 μ. και σε απόσταση 1 μ. νοτιοανατολικά του τάφου 3. Οι διαστάσεις του ήταν 1,60×0,55 μ. και ο προσανατολισμός του Ν.-Β./ΒΔ. Ο σκελετός ήταν αρκετά κατεστραμμένος και διαβρωμένος, με τα χέρια παράλληλα και σε επαφή με το σώμα και το κεφάλι προς Ν. Ο τάφος 5 βρέθηκε σχεδόν ακέραιος, με εξαίρεση το βόρειο τμήμα του που καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα, σε βάθος 0,37 μ. Οι διαστάσεις του ήταν 1,37×0,54 μ. Το σημείο ένωσης των κεραμίδων των μακρών πλευρών στο μέσον του τάφου καλυπτόταν με μικρότερες κεραμίδες. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια θέση, με τα χέρια παράλληλα και σε επαφή με το σώμα. Κάτω και δίπλα από το αριστερό πόδι βρέθηκε ακέραιο χυτρίδιο της ελληνιστικής εποχής, στην οποία ανήκουν και οι υπόλοιποι κεραμοσκεπείς τάφοι.

Μαγούλα Ραχμάνι

Η ανασκαφή διενεργήθηκε στις νοτιοδυτικές και δυτικές παρυφές της μαγούλας Ραχμάνι, εν όψει της κατασκευής του νέου δρόμου που συνδέει τη Βιομηχανική Περιοχή Λάρισας (ΒΙ.ΠΕ.ΛΑ.) με τη νέα εθνική οδό Αθηνών-Θεσσαλονίκης[3]. Στις νοτιοδυτικές παρυφές της μαγούλας και κατά μήκος μιας αποστραγγιστικής τάφρου που διέρχεται μέσω αυτών, ανοίχθηκαν οκτώ τομές, διαστ. 4×4 μ., με ενδιάμεσους μάρτυρες, πλ. 1 μ. (ανασκαφικός τομέας Α) (Πίν. 193 ε). Στις δυτικές παρυφές της μαγούλας (ανασκαφικός τομέας Β), ανοίχθηκαν παρομοίως 12 τομές. Η ανασκαφείσα έκταση και στους δύο τομείς ήταν 450 τ.μ. περίπου.

Στον τομέα Α και στις τομές δ1-η1 ανασκάφηκαν επιχώσεις της νεότερης και της τελικής νεολιθικής περιόδου, οι οποίες ωστόσο απουσίαζαν από τις υπόλοιπες τομές. Οι επιχώσεις είχαν μέγιστο πάχος 2,70 μ. περίπου, αλλά στο ανώτερο τμήμα τους και μέχρι βάθος 0,90 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, ήταν διαταραγμένες. Οι αδιατάρακτες επιχώσεις, στις οποίες διακρίθηκαν τέσσερα στρώματα (5-8), εκτείνονταν προς Ν. έως την τομή η1 και συγκεκριμένα έως έναν τοίχο που διέσχιζε την τομή με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος είχε δύο κατασκευαστικές φάσεις, από τις οποίες η παλαιότερη σώζει την αύλακα θεμελίωσης του τοίχου, πλ. 0,60 και βάθ. 0,20 μ., σκαμμένη στο φυσικό έδαφος. Από το νεότερο τοίχο, που είχε την ίδια κατεύθυνση με τον προηγούμενο, σώθηκαν αποσπασματικά οι σχιστολιθικές πέτρες της θεμελίωσής του. Φαίνεται ότι ο τοίχος στην τομή η1 αποτελούσε ένα όριο ανάμεσα σε ένα τμήμα του οικισμού με πλούσιες ανθρωπογενείς επιχώσεις και σε έναν ελεύθερο χώρο, από τον οποίο αυτές απουσίαζαν. Οι επιχώσεις ήταν πλούσιες σε κεραμική και άλλα κινητά ευρήματα, αλλά δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά στοιχεία. Στις τομές ζ1 και θ1-ι1 εντοπίστηκαν δύο λάκκοι σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος, ο πρώτος μέγ. διαμ. 0,80 και βάθ. 0,90 και ο δεύτερος 2,75×0,77 μ. αντιστοίχως.

Στον τομέα Β οι ανώτερες επιχώσεις μέχρι βάθος 0,80 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους ήταν μετα-αποθετικές, ενώ οι αδιατάρακτες επιχώσεις που ανάγονται στην τελική νεολιθική περίοδο είχαν μέγιστο πάχος 0,40 μ., αλλά κατά τόπους ήταν αρκετά λεπτότερες. Κάτω από τις επιχώσεις της τελικής νεολιθικής, στις οποίες διακρίθηκαν δύο κυρίως στρώματα (2 και 3), δηλαδή στο στρώμα 4 αλλά και μέχρι βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκε μικρή ποσότητα διαβρωμένων οστράκων. Αν και η χρονολόγηση των περισσότερων από

3. Γ. Τουφεξής - Σ. Καραπάνου - Μ. Μαγκαφά, Ανασκαφική έρευνα στη μαγούλα Ραχμάνι. Πρώτα συμπεράσματα, *1η Επιστημονική Συνάντηση για το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων της Θεσσαλίας και της ευρύτερης περιοχής της από το 1990 μέχρι σήμερα, Βόλος, 14-17 Μαΐου 1998* (πρακτικά υπό έκδοση).

αυτά ήταν σχεδόν αδύνατη, αναγνωρίστηκαν κάποια ό-στρακα της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου.

Στην τομή Θ2 και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε αποσπασματικά η θεμελίωση ενός τοίχου από σχιστόλιθους, πάχ. 0,60 μ. περίπου, ο οποίος θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον οριζόντα της τελικής νεολιθικής περιόδου. Στην ίδια τομή, σε βάθος 0,90 μ. και σε στρώμα της τελικής νεολιθικής ανασκάφηκαν τα υπολείμματα μιας κατασκευής ωοειδούς σχήματος, διαμ. 1,10×0,90 μ. Στο ανατολικό ήμισυ περίπου της περιμέτρου της κατασκευής τα τοιχώματα αποτελούνταν από καμένα πλιθιά, μπηγμένα όρθια στο χώμα.

Επίσης, στα στρώματα 2, 3 και 4 του τομέα Β σκάφτηκαν έξι λάκκοι και έξι πηγάδια. Από τα τελευταία, το πηγάδι της τομής Ε1 δεν ανασκάφηκε παρά μόνο στο ανώτερο τμήμα του, καθώς εισχωρούσε περίπου κατά το ήμισύ του εντός της δυτικής παρειάς της τομής. Παρομοίως, η ανασκαφή του πηγαδιού στην τομή Ι1 σταμάτησε σε βάθος 3,17 μ., λόγω κινδύνου κατάρρευσης των τοιχωμάτων του. Τα πηγάδια ήταν κυκλικά σε κάτοψη, η διάμετρος του στομίου τους ήταν 0,70-1 μ. και του σχεδόν επίπεδου πυθμένα τους 0,70-1,40, ενώ το βάθος 3-4,70 μ. Τα τοιχώματα των πηγαδιών είχαν αρχικά σκαφτεί κάθετα στο έδαφος, αλλά παρουσίαζαν κυματοειδές περίγραμμα εξαιτίας κατακρημνίσεων. Τρία πηγάδια και συγκεκριμένα στους μάρτυρες των τομών Δ1-Δ2 και Δ1-Ε1, καθώς και στην τομή Ε1, φαίνεται ότι σκάφτηκαν στον πυθμένα ενός ευρύτερου λάκκου. Στο πηγάδι του μάρτυρα των τομών Δ1-Δ2 ο λάκκος ήταν ακανόνιστος κυκλικός με βαθμιδωτά τοιχώματα, μέγ. διαμ. 2,70 και βάθ. 0,65 μ., ενώ το όρυγμα του πηγαδιού ήταν κυκλικό, διαμ. 1 μ. περίπου και βάθ. 1,50 μ. Λόγω του μικρού βάθους είναι αμφίβολο εάν το εν λόγω όρυγμα έφθασε στον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα ή εάν πρόκειται ίσως για ένα «ημιτελές πηγάδι» ή ενδεχομένως είχε διαφορετική χρήση (π.χ. αποθήκευση). Τα πηγάδια στο μάρτυρα των τομών Δ1-Ε1 και στην τομή Ε1 απείχαν μεταξύ τους μόλις 1,10 μ., σκάφτηκαν δε παρομοίως μέσα σε έναν ευρύτερο ελλειψοειδή λάκκο, μέγ. σωζ. διαμ. 4 και βάθ. 0,90 μ. περίπου. Οι διαστρωματώσεις στην επίχωση των πηγαδιών υποδεικνύουν διαφορετικά επεισόδια πλήρωσής τους και είχαν οικιακό χαρακτήρα. Με εξαίρεση τα πηγάδια της τομής Δ2 και του μάρτυρα των τομών Δ1-Δ2 η ποσότητα κεραμικής και άλλων ευρημάτων στα υπόλοιπα πηγάδια ήταν γενικώς περιορισμένη. Ειδικότερα, το πηγάδι της τομής Δ1 περιείχε άφθονη ποσότητα κεραμικής, καθώς και μικρό αριθμό άλλων ευρημάτων (π.χ. λίθινα και οστέινα εργαλεία, πήλινα σφονδύλια κ.ά), καθώς και απορρίψεις τροφοπαρασκευαστικών καταλοίπων από δίχαλα σταχιδίων και βάσεις εξωτερικών λεπύρων μονόκοκκου σιταριού. Κοντά στον πυθμένα του πηγαδιού βρέθηκαν 13 σχεδόν ακέραια αγγεία, στα οποία περιλαμβάνονται έξι αμφορείς διαφόρων μεγεθών (Πίν. 193 γ), τρεις σκύφοι με λαβές, ένας αμφορίσκος, μια φιάλη και δύο μικκύλα αγγεία. Κάποια από τα παραπάνω αγγεία και ιδιαιτέρως οι αμφορείς χρησιμεύσαν πιθανώς για την άντληση νερού από το εσωτερικό του πηγαδιού. Από το βαθύτερο τμήμα του πηγαδιού της τομής Η2 ανασύρθηκαν πολλές και μεγάλες σχιστολιθικές πέτρες που είχαν ριχτεί σε τρεις στρώσεις. Στο κατώτερο τμήμα, στο οποίο σταμάτησε η ανασκαφή του πηγαδιού της τομής Ι1, βρέθηκαν λίγα ανθρώπινα οστά, τα οποία είχαν απορριφθεί προφανώς ως μέρος του γεμίσματός του. Επίσης, το πηγάδι της τομής Ε1 περιείχε αρκετά αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα, αν και ανασκάφηκε μόνον το ανώτερο τμήμα του.

Οι λάκκοι στον τομέα Β σκάφτηκαν στο φυσικό έδαφος, η κάτοψή τους ήταν κυκλική ή ελλειψοειδής και τα τοιχώματά τους κάθετα και βαθμιδωτά. Στις τομές Ε2-Ζ2 ένα ευρύ και ρηχό όρυγμα, σωζ. διαστ. 6,50×1,90×0,85 μ. (βάθ.), με διαστρωματώσεις στην επίχωσή του, αντιστοιχούσε μάλλον σε ένα θύλακα επιχώσεων παρά σε λάκκο. Ιδιαιτέρως πλούσιοι σε κεραμική, μικρά ευρήματα και αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα ήταν οι λάκκοι των τομών Θ1-Ι1 και Ε1, διαστ. 3,50-4,40 (διάμ.)×1,10 (βάθ.) και 3×0,75 μ., αντιστοίχως.

Κεραμική. Οι αδιατάρακτες ανεσκαμμένες επιχώσεις στον τομέα Α και Β αντιστοιχούν σε γενικές γραμμές στα στρώματα ΙΙ και ΙΙΙ της ανασκαφής των A.J.B. Wace και M.S. Thompson στην ίδια θέση[4]. Στον τομέα Α η κεραμική της νεότερης νεολιθικής (φάση Κλασικό Διμήνι) υπερτερεί στα βαθύτερα στρώματα 7 και 8, ενώ ήδη από το στρώμα 7 και κυρίως στο στρώμα 6, διαπιστώνεται μια ομαλή μετάβαση στην τελική νεολιθική ή «περίοδο του Ραχμανίου», στην οποία ανήκει και το στρώμα 5. Στον τομέα Β οι επιχώσεις ανάγονται στην τελική νεολιθική, αν και σε κάποιους λάκκους αντιπροσωπεύεται καλά και η κεραμική του Κλασικού Διμηνίου. Από την τελευταία η παραλλαγή «Τοπικό Κλασικό Διμήνι» υπερτερεί του «Εισηγμένου Κλασικού Διμηνίου», ενώ οι κατηγορίες με μαύρη διακόσμηση σε ερυθρό επίχρισμα, καθώς και η πολύχρωμη διακόσμηση (Β3γ) είναι περιορισμένες. Σε μικρό ποσοστό αντιπροσωπεύεται ακόμη η εγχάρακτη κεραμική, συχνά με λευκή ασβεστώδη ύλη στις εγχαράξεις και μερικές φορές με επίθετο ερυθρό χρώμα στο χείλος ή σε ταινίες που πλαισιώνουν τα μοτίβα. Στην τελική νεολιθική το ποσοστό

4. A.J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, σ. 28-34.

της μονόχρωμης κεραμικής είναι μεγάλο, στην επιφάνεια των αγγείων υπάρχουν συχνά χαρακτηριστικά μελανά «νεφελώματα», ενώ είναι συχνές οι κερατοειδείς λαβές, καθώς και οι λαβές με γρόμπους, κυρίως στη χονδρή κεραμική. Βρέθηκαν ακόμη λίγα όστρακα της χαρακτηριστικής κατηγορίας Γ1γ (pastos ή crusted ware), κυρίως με ερυθρό ή ροζ χρώμα, σπανίως δε με λευκό.

Άλλα ευρήματα. Βρέθηκαν αρκετά πελεκητά εργαλεία από πυριτόλιθο, οψιανό και χαλαζία, καθώς και λίγα τριπτά και οστέινα. Επίσης, λίγα τμήματα βραχιολιών από Spondylus gaederopus, σφονδύλια, λίθινα «κουμπιά», τμήματα κρατευτών, λίγα μικκύλα αγγεία και πήλινα ειδώλια.

Αρχαιοβοτανικό υλικό. Το αρχαιοβοτανικό υλικό που συνελέγη με τη μέθοδο της επίπλευσης περιλαμβάνει δημητριακά, όσπρια, φρούτα, καρπούς και άλλα αυτοφυή φυτά. Από τα δημητριακά βρέθηκαν σπόροι, δίχαλα σταχιδίων και βάσεις εξωτερικών λεπύρων μονόκοκκου σιταριού, σπόροι και ραχίδια μαλακού/σκληρού σιταριού και εξάστιχου κριθαριού, καθώς και ελάχιστοι σπόροι βρώμης. Από τα όσπρια, αναγνωρίστηκαν φακή, μπιζέλι, λαθούρι, ρόβι και λινάρι, ενώ από τα φρούτα και τους καρπούς, βελανίδι, κοκορεβυθιά (σχίνος/τσικουδιά), σύκο, κράνο και σταφύλι. Τέλος, προσδιορίστηκε πλήθος άγριων φυτών-ζιζάνια καλλιεργειών, ενώ βρέθηκαν σπόροι και άλλων ψυχανθών και αγρωστωδών φυτών.

Εδαφολογικές αναλύσεις. Στα πλαίσια της ανασκαφικής έρευνας και σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Χαρτογράφησης και Ταξινόμησης Εδαφών Λάρισας (Ι.Χ.Τ.Ε.Λ), διενεργήθηκαν εδαφολογικές αναλύσεις των επιχώσεων της μαγούλας Ραχμάνι, με σκοπό τη διερεύνηση ερωτημάτων που αφορούν στη σχέση παλαιοπεριβάλλοντος και κατοίκησης σε αυτήν τη θέση[5]. Οι αναλύσεις διερεύνησαν τις φυσικοχημικές και ορυκτολογικές ιδιότητες των ανθρωπογενών και φυσικών επιχώσεων της τομής Ι2 του τομέα Β, μέχρι βάθος 2,94 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Καθορίστηκαν τρεις φάσεις απόθεσης, από τις οποίες οι δύο βαθύτερες, δηλαδή από βάθος 0,85 έως 2,94 μ., είναι αλλουβιακές αποθέσεις του Πηνειού ποταμού. Αντιθέτως, η ανώτερη φάση απόθεσης, δηλαδή μέχρι βάθος 0,85 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, είναι αποτέλεσμα διάβρωσης των παρακείμενων σχιστογνευσιακών λόφων, αλλά και των ανώτερων κλιτύων της μαγούλας. Τα αρχαιολογικά στρώματα της τελικής νεολιθικής περιλαμβάνουν μέρος της ανώτερης (στρώμα 2) και της μεσαίας φάσης απόθεσης (στρώμα 3 και 4). Υποδεικνύουν δε ότι η μαγούλα Ραχμάνι βρισκόταν αρκετά μακριά από την πλημμυρική πεδιάδα του Πηνειού ποταμού, αλλά και ότι κατά τη νεότερη/τελική νεολιθική περίοδο μέρος της αλλουβιακής δραστηριότητας του ποταμού άγγιξε τις εσχατιές του οικισμού.

Ροδιά Τυρνάβου

Σε εργασίες εκσκαφής τάφρου για εγκατάσταση αρδευτικού αγωγού, πλησίον των δυτικών παρυφών του υψώματος Καστρί και σε απόσταση 200 μ. περίπου ανατολικά της προϊστορικής μαγούλας στη θέση Πέρα Μαχαλάς βρέθηκαν αλλά καταστράφηκαν από το εκσκαφικό μηχάνημα 26 τάφοι[6]. Μερικοί από αυτούς ανήκουν στο δυτικό νεκροταφείο της πόλης Κονδαίας που τοποθετείται στο βραχώδες ύψωμα Καστρί, στη δυτική είσοδο των Στενών της Ροδιάς, δια των οποίων διέρχεται ο Πηνειός ποταμός λίγο μετά τη συμβολή του με τον Τιταρήσιο ποταμό. Ωστόσο, οι περισσότεροι τάφοι σχετίζονται με την παρακείμενη προϊστορική μαγούλα, στην κορυφή της οποίας υπάρχει τύμβος.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι, με σχιστολιθικές πλάκες στις πλευρές και στην κάλυψή τους, αλλά βρέθηκαν και οκτώ ταφές σε πήλινες λάρνακες.

Οι λάρνακες βρέθηκαν σε βάθος 0,61-1,93 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και είχαν προσανατολισμό, με ελαφρές αποκλίσεις, Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. και σε μία περίπτωση Α.-Δ. (τάφος 14). Οι λάρνακες ήταν ορθογώνιες, οι διαστάσεις τους ήταν 1,79-2×0,45-0,57×0,42-0,52 μ. (ύψ.) και τα χείλη των τοιχωμάτων τους ήταν πεπλατυσμένα και νεύοντα προς τα έξω. Τα τοιχώματά τους καλύπτονταν με αραιό πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα και ο πηλός τους ήταν καθαρός με λίγα εγκλείσματα από χαλικάκια χαλαζία. Η κάλυψη των λαρνάκων γινόταν με ορθογώνιες οπτοπλίνθους, μέγ. διαστ. 0,90×0,59×0,05 μ. (πάχ.), επάνω στις οποίες τοποθετούνταν σχιστολιθικές πλάκες, σε μία ή δύο σειρές. Σε μερικές περιπτώσεις εντοπίστηκαν αργοί λίθοι μεσαίου μεγέθους κατά μήκος των πλευρών των σχιστολιθικών πλακών. Στον τάφο 14 η κάλυψη των λαρνάκων έγινε με σχιστολιθικές πλάκες, χωρίς πήλινες οπτοπλίνθους. Η λάρνακα του τάφου 21 είχε κατά μήκος των μακρών πλευρών της τοιχάρια από αργούς λίθους, στα οποία στη-

5. Σ. Φλωράς - Ι. Σγούρας - Γ. Τουφεξής, Ορυκτολογικές και χημικές ιδιότητες επιχώσεων της μαγούλας Ραχμάνι. Μια πρώτη προσέγγιση, *Η Επιστημονική Συνάντηση*, ό.π. (υποσημ. 3).

6. Η μελέτη του έργου και οι εκσκαφικές εργασίες έγιναν χωρίς την έγκριση της ΙΕ΄ ΕΠΚΑ. Οι εργασίες εκσκαφής διακόπηκαν, με σκοπό να ερευνηθεί ό,τι απέμεινε από τους τάφους αλλά και το καταστροφικό έργο των αρχαιοκαπήλων. Εκτός των αναμοχλευμένων στρωμάτων η έρευνα αντιμετώπισε πρόσθετες δυσκολίες εξαιτίας του μικρού εύρους της τάφρου.

ρίζονταν οι ογκώδεις σχιστολιθικές πλάκες της κάλυψής της. Το τοιχάριο της νοτιοδυτικής μακράς πλευράς του τάφου αποτελούσε στην πραγματικότητα μέρος ενός τοίχου, πάχ. 0,35 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,02 μ., ο οποίος είχε κυκλική διάταξη, σωζ. διαμ. 1,60 μ. Εντός του κυκλικού αυτού τοίχου, ο οποίος αποτελούσε ίσως ταφικό περίβολο της γεωμετρικής εποχής (Πίν. 194 γ), βρέθηκαν λίγα υπολείμματα ανθρώπινων οστών, ένας σκύφος, μία χάλκινη και μία σιδερένια οκτώσχημη πόρπη, ένας χάλκινος κυλινδρικός δακτύλιος με εγχάρακτη διακόσμηση και ένα λίθινο ακόνι με οπές ανάρτησης των γεωμετρικών χρόνων (Πίν. 194 α). Η καταστροφή και σύληση των ταφικών λαρνάκων, από τις οποίες είχαν απομακρυνθεί ακόμα και τα οστά των νεκρών, δεν επέτρεψαν τον εντοπισμό τυχόν ευρημάτων. Λίγα όστρακα που περισυνελέγησαν γύρω από αυτούς υποδεικνύουν μια πιθανή χρονολόγησή τους στον 4ο αι. π.Χ.

Οι 18 κιβωτιόσχημοι τάφοι, αν και οι περισσότεροι από αυτούς είχαν καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό, θα μπορούσαν να διακριθούν τουλάχιστον σε δύο ευρείες ομάδες, με επιμέρους κατασκευαστικές και χρονολογικές διαφοροποιήσεις. Σε μια ομάδα φαίνεται ότι ανήκουν οι περισσότεροι τάφοι, που είχαν στις πλευρές τους αργές σχιστολιθικές πλάκες, κατά κανόνα μία σε κάθε πλευρά, η κάλυψή τους γινόταν με παρόμοιες πλάκες, ενώ το δάπεδό τους ήταν χαλικώδες, όπως το φυσικό έδαφος. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό, με μικρές αποκλίσεις, Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. ή Β.-Ν. (τρεις τάφοι) ή Α.-Δ. (δύο τάφοι) και το βάθος τους από την επιφάνεια του εδάφους κυμαινόταν από 0,60 έως 1,30 μ. Στους λίγους σωζόμενους τάφους το μήκος κυμαινόταν από 0,98 έως 1,90, το πλάτος από 0,35 έως 0,65 και το βάθος από 0,28 έως 0,66 μ. Ο τάφος 26, διαστ. 1,48×0,45×0,47 μ. (βάθ.), είχε τις μακρές πλευρές χτισμένες από αργούς λίθους, πλ. 0,23 μ. περίπου, ενώ οι στενές πλευρές αποτελούνταν από σχιστολιθικές πλάκες. Η κάλυψη του τάφου γινόταν με δύο σειρές σχιστολιθικών πλακών, επάνω στις οποίες φαίνεται ότι υπήρχαν, πιθανώς ως σήμα, αργοί λίθοι μεσαίου μεγέθους. Στους τάφους 15 και 17 χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες και χονδρές σχιστολιθικές πλάκες για τις πλευρές τους, πιθανώς δε ανήκαν και αυτοί στην ίδια ομάδα με τους προηγούμενους. Αν και οι ενδείξεις χρονολόγησης των τάφων αυτών δεν ήταν επαρκείς, εξαιτίας της καταστροφής και σύλησής τους, καθώς και της απουσίας κτερισμάτων στους λίγους τάφους που είχαν διασωθεί, λίγα όστρακα που περισυνελέγησαν από τα αναμοχλευμένα χώματα γύρω από αυτούς υποδεικνύουν ως πιθανή χρονολόγησή τους τους υπομυκηναϊκούς και γεωμετρικούς χρόνους[7].

Σε μια δεύτερη ομάδα θα μπορούσαν να ενταχθούν λίγοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, πιθανώς του 4ου αι. π.Χ., μερικοί από τους οποίους καταστράφηκαν ολοσχερώς. Από αυτούς, ο τάφος 2, εσωτ. διαστ. 1,93×0,71×0,64 μ. (βάθ.), βρέθηκε σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και είχε προσανατολισμό Β./ΒΑ.-ΝΔ. Στις πλευρές, στο δάπεδο και στην κάλυψη του τάφου, χρησιμοποιήθηκαν επεξεργασμένες πλάκες γκριζόλευκου μαρμάρου. Στις κατακόρυφες άκρες των πλακών των στενών πλευρών του τάφου λαξεύτηκαν ταινίες, πλ. 0,10 μ., στις οποίες εισχωρούσαν οι πλάκες των μακρών πλευρών, με στόχο την καλή αρμογή μεταξύ τους. Επιπλέον, για την καλύτερη στήριξη της καλυπτήριας πλάκας λαξεύτηκαν οι ακμές των πλευρών των πλακών, στις οποίες αυτή εδραζόταν. Εξωτερικά του τάφου, πλησίον της νοτιοδυτικής στενής πλευράς και στο βάθος του δαπέδου του, βρέθηκαν ως σύνολο δύο πήλινες πορτοκαλόχρωμες πελίκες, μελαμβαφής σκύφος και σκυφίδιο, μελαμβαφές πινάκιο, μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο, χάλκινη κύλικα, χάλκινη αρύταινα, της οποίας η λαβή απολήγει σε κεφάλι κύκνου[8], δύο σιδερένιες στλεγγίδες, καθώς και τμήματα σιδερένιων καρφιών (Πίν. 194 β). Πιθανώς το σύνολο των παραπάνω ευρημάτων, το οποίο χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., σχετίζεται με κάποιο προγενέστερο τάφο, ο οποίος καταστράφηκε ενδεχομένως από τον κιβωτιόσχημο τάφο 2. Ο τάφος 15 είχε στις πλευρές, στο δάπεδο και στην κάλυψή του μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες και πιθανώς δεν απέχει χρονολογικά από τον τάφο 2. Από τα αναμοχλευμένα χώματα πλησίον του ολοσχερώς κατεστραμμένου τάφου 12 περισυνελέγησαν ένας μελαμβαφής δίωτος και μόνωτος σκύφος, ένα πήλινο θήλαστρο, ένα ευμέγεθες θαλάσσιο όστρεο, μικρό τμήμα καμένου ξύλου και τμήματα σιδερένιων καρφιών, που υποδεικνύουν την ύπαρξη ξύλινου φορείου σε κάποιους από τους τάφους αυτούς, καθώς και μικρός αριθμός οστράκων. Επίσης, στον κατεστραμμένο τάφο 18 βρέθηκαν τμήματα σιδερένιων καρφιών και πλησίον της βόρειας πλευράς του ένας πήλινος αρυτήρας.

Τέλος, πλησίον και ανατολικά του τάφου 7, βρέθηκε και καταστράφηκε λίθινος αγωγός με κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Δ. Ο αγωγός ήταν κατασκευασμένος από σχιστολιθικές

7. Στην περιοχή αυτή είχαν εντοπιστεί παλαιότερα τάφοι κατασκευασμένοι με σχιστολιθικές πλάκες πιθανώς της μυκηναϊκής εποχής και συσχετίστηκαν με την παρακείμενη προϊστορική Μαγούλα Πέρα Μαχαλάς (*ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 262). Επίσης, μυκηναϊκοί τάφοι αναφέρονται νοτιοδυτικά της ίδιας θέσης, ενώ βορειοανατολικά αυτής τάφοι της κλασικής εποχής (Κ. Γαλλής, *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα 1992, σ. 178).

8. Μία χάλκινη αρύταινα του ίδιου τύπου (εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λάρισας) βρέθηκε στο Αργυροπούλι Λάρισας (*ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 260).

πλάκες, στις οποίες είχε λαξευθεί αύλακα, πλ. 0,40 και βάθ. 0,07 μ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Πετρόπορο

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την εγκατάσταση νέου δικτύου ύδρευσης στην Κοινότητα Πετροπόρου, καθώς και για την ασφαλτόστρωση της κοινοτικής οδού Παλαιολόγου, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 53 συνολικά τάφοι. Ένας ακόμη τάφος αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια άρσης στο εντός του οικισμού αγροτεμάχιο Ν. Ράκκου, ενώ ερευνήθηκαν τέσσερις ακόμη τάφοι στη θέση Κούλια, με αφορμή λαθρανασκαφή. Οι τάφοι χρονολογούνται στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια (5ος-4ος έως 2ος αι. π.Χ.) και ανήκαν στο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης Πέλιννα ή Πελινναίον[9], επάνω σε τμήμα του οποίου είναι χτισμένο το σύγχρονο χωριό.

Ως προς τους τύπους, οι τάφοι διακρίνονται σε:

α) Ορθογώνιους κιβωτιόσχημους, με κτιστά τοιχώματα από μεγάλους αργούς ή ημιλαξευμένους γκριζόλευκους ασβεστόλιθους, σε ένα-δυο δόμους, ή επενδεδυμένα με ορθογώνιες, αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Στους περισσότερους γενικά τάφους οι καλυπτήριες πλάκες δεν διασώθηκαν, αλλά από όσες βρέθηκαν κατά χώραν διαπιστώθηκε ότι οι κιβωτιόσχημοι καλύπτονταν είτε με μία ιδιαίτερα μεγάλη, ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα (τάφος 12, οδός Παλαιολόγου) είτε με περισσότερες (2 έως 5) αργές ασβεστολιθικές πλάκες (τάφοι 3, 22, 28, 41 Δικτύου Ύδρευσης). Ιδιαίτερα επιμελημένη ήταν η κατασκευή του τάφου 39, τα τοιχώματα του οποίου είχαν επενδυθεί το καθένα με μία μεγάλη, καλά δουλεμένη με βελόνι ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα στις μακρές πλευρές και με μία τετράγωνη στις στενές. Ορισμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι που χρονολογούνταν στα κλασικά χρόνια, διακρίνονταν για τις μεγάλες διαστάσεις τους και για την κατασκευή των τοιχωμάτων τους με αργούς ή ενίοτε ημιεργασμένους με χονδρό βελόνι ασβεστολιθικούς ογκόλιθους. Δάπεδο των κιβωτιόσχημων τάφων αποτελούσε συνήθως το φυσικό έδαφος. Ιδιαίτερη διαμόρφωση εντοπίστηκε στο δάπεδο του τάφου 11 της οδού Παλαιολόγου (επιστρωμένο με μικρά απολαξεύματα ασβεστόλιθου) και στο δάπεδο των τάφων 3, 12, 20 και 23 (στρωμένο με τέσσερις πλάκες), 19 και 28 (χωμάτινο με μικρούς αργούς λίθους κατά τόπους) του Δικτύου Ύδρευσης.

β) Ορθογώνιες μονολιθικές λάρνακες από γκριζοπράσινο ή κιτρινωπό μαλακό ψαμμόλιθο (τάφοι 5, 6, 25 Δικτύου Ύδρευσης, τάφοι 1, 5-7 οδού Παλαιολόγου, τάφοι 2-4 θέσης Κούλια). Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων και του πυθμένα τους ήταν αδρά δουλεμένες με βελόνι. Η κάλυψή τους γινόταν είτε με μία μεγάλη, ορθογώνια ψαμμολιθική πλάκα (λάρνακες 3 θέσης Κούλια και 5, 25, 37 Δικτύου Ύδρευσης), για την υποδοχή της οποίας το χείλος των πλευρικών τοιχωμάτων της λάρνακας έφερε στην εσωτερική του πλευρά «πατούρα», πλ. 0,01 μ. περίπου, είτε με δύο (λάρνακα 36 Δικτύου Ύδρευσης) ή τρεις επίσης ορθογώνιες ψαμμολιθικές πλάκες (λάρνακα 2 θέσης Κούλια), ενώ η λάρνακα 4 στη θέση Κούλια έφερε αετωματική καλυπτήρια πλάκα. Ο πυθμένας τριών λαρνάκων (λάρνακες 5, 36 και 37 Δικτύου Ύδρευσης) έφερε εσωτερικά επένδυση με ρόδινο ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,03 μ., ενίοτε και με ερυθρή βαφή (λάρνακα 36), ενώ τα τοιχώματα και το δάπεδο της λάρνακας 3 στη θέση Κούλια είχαν επενδυθεί με ερυθρό ασβεστοκονίαμα.

γ) Πήλινες ορθογώνιες λάρνακες (τάφοι 11, 14-18, 26, 29, 30, 33-35 Δικτύου Ύδρευσης). Στο χείλος των τοιχωμάτων τους έφεραν υποδοχή, πλ. 0,02 μ., για τη στερέωση της επίσης πήλινης ορθογώνιας καλυπτήριας πλάκας τους, τμήματα της οποίας βρέθηκαν στην επίχωσή τους και η οποία σε μία περίπτωση (τάφος 18) έφερε λαβή. Δύο λάρνακες (τάφοι 29 και 33 Δικτύου Ύδρευσης) καλύπτονταν με δύο ογκώδεις, ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες.

Εντοπίστηκαν επίσης:

δ) Δύο λακκοειδείς τάφοι (τάφος 4 Δικτύου Ύδρευσης και τάφος 2 οδού Παλαιολόγου) σκαμμένοι μέσα στο φυσικό έδαφος. Είχαν χωμάτινο δάπεδο και καλύπτονταν με τρεις πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες (τάφος 4) ή με μία μεγάλη, σχεδόν ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα (τάφος 2) αντίστοιχα. Τα τοιχώματα και το δάπεδο του τάφου 2 είχαν επενδυθεί με λευκό ασβεστοκονίαμα.

ε) Τρεις κεραμοσκεπείς (τάφος 10 κοινοτικής οδού και τάφοι 13 και 24 Δικτύου Ύδρευσης) και

στ) Μία τετράγωνη θήκη με τοιχώματα από τέσσερις ασβεστολιθικούς κυβόλιθους (τάφος 1 θέσης Κούλια), μέσα στην οποία είχε τοποθετηθεί το χάλκινο τεφροδόχο αγγείο.

Οι περισσότεροι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. ή ΒΑ.-ΝΔ. Οι νεκροί ενταφιάζονταν σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. (ή προς ΒΑ., ανάλογα με τον προσα-

9. Για την ταύτιση του αρχαιολογικού χώρου Πετροπόρου με τη σημαντική πόλη της Εστιαιώτιδος Πέλιννα ή Πελινναίον, καθώς και για παλαιότερα ευρήματα από το νεκροταφείο της, βλ. *Τρικαλινά* 12 (1992), σ. 87-138, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης *AE* 1953-54, σ. 189-199 και S.G. Miller, *Two Groups of Thessalian Gold*, Berkeley 1979, σ. 25-51, 57-67.

νατολισμό του τάφου) και με τα χέρια τοποθετημένα παράλληλα με το σώμα. Ιδιαίτερη θέση των χεριών διαπιστώθηκε στους κιβωτιόσχημους τάφους 3 και 28 του Δικτύου Ύδρευσης, καθώς και στον τάφο που ανασκάφηκε στον αγρό Ν. Ράκκου. Η εύρεση αρκετών σιδερένιων καρφιών και συνδέσμων σε ορισμένους τάφους (στους κιβωτιόσχημους 8, 23, στο λακκοειδή 4 του Δικτύου Ύδρευσης και στις ψαμμολιθικές λάρνακες 2 και 7 της θέσης Κούλια και της οδού Παλαιολόγου αντίστοιχα) υποδηλώνει τη χρήση ξύλινων φορείων. Οι πήλινες λάρνακες 18 και 26 του Δικτύου Ύδρευσης είχαν χρησιμοποιηθεί για το σύγχρονο ενταφιασμό δύο νεκρών, ενώ στον κιβωτιόσχημο τάφο 39 από το σκελετό της παλαιότερης ταφής εντός του τάφου κρατήθηκε μόνον το κρανίο.

Με βάση τους τύπους και την κτέριση των τάφων, δεν διαπιστώθηκε κάποια ιδιαίτερη διαφοροποίηση ανάμεσα στους τάφους του τμήματος του νεκροταφείου που βρίσκεται στην περιοχή του σύγχρονου χωριού, σε αντίθεση με τους τάφους που εντοπίστηκαν στη θέση Κούλια, σε δύο από τους οποίους (τάφοι 1 και 4) αντανακλάται η ιδιαίτερη κοινωνική θέση ή ταυτότητα των νεκρών. Από τους υπολοίπους τάφους του νεκροταφείου διακρίνονται για το σημαντικό αριθμό αγγείων που βρέθηκαν σε αυτούς οι τάφοι 7, 26, 18 (από τον οποίο προέρχονται και ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων) και ο τάφος 33 (Δικτύου Ύδρευσης), από τον οποίο προέρχεται ένα σύνολο χάλκινων επιχρυσωμένων δισκαρίων και ένα αργυρό νόμισμα. Από τα κτερίσματα των υπόλοιπων τάφων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μικκύλα επικασσιτερωμένα αγγεία των τάφων 11 και 4 της οδού Παλαιολόγου και της θέσης Κούλια αντίστοιχα. Οι κιβωτιόσχημοι τέλος τάφοι του 4ου αι. π.Χ., που διακρίνονται για τις μεγάλες διαστάσεις και τους ογκόλιθους των τοιχωμάτων τους, εντοπίζονται στην περιοχή των οδών Γ. Κονδύλη, Ν. Πλαστήρα και Μ. Αλεξάνδρου. Όλοι οι τύποι των υπόλοιπων κλασικών και ελληνιστικών τάφων (με εξαίρεση τη θήκη) εντοπίζονται σε όλη την έκταση του ανεσκαμμένου νεκροταφείου.

Δίκτυο Ύδρευσης

Οι τάφοι εντοπίστηκαν στις οδούς Φιλελλήνων, Βύρωνος, Ι. Κονδύλη, Ν. Πλαστήρα, Αριστοτέλους, Μ. Αλεξάνδρου, Β. Κωνσταντίνου, Κρίτωνος, στην ανώνυμη ανατολική, περιμετρική του οικισμού οδό, καθώς και στην τάφρο που διανοίχθηκε στα βόρειά του, παράλληλα και σε μικρή απόσταση από την εθνική οδό.

Τάφος 1. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Ανασκάφηκε μόνον το δυτικό και το κεντρικό τμήμα του τάφου, καθώς επάνω από το ανατολικό είχαν παλαιότερα τοποθετηθεί καλώδια του ΟΤΕ. Εσωτ. διαστ.: 1,53 (αποκαλ. μήκ.)×0,72 (πλ.)×0,93 μ. (βάθ.). Η καλυπτήρια πλάκα δεν διασώθηκε. Τα τοιχώματά του είχαν επενδυθεί το καθένα με μία μεγάλη, ορθογώνια, αδρά δουλεμένη ασβεστολιθική πλάκα, ενώ το δάπεδό του ήταν χωμάτινο. Από το σκελετό διασώθηκαν μόνο δύο οστά. Μοναδικά ευρήματα του τάφου ήταν δύο τμήματα απροσδιόριστου σιδερένιου αντικειμένου και ένα τμήμα στελέχους σιδερένιου καρφιού.

Τάφος 2. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Από τον τάφο ανασκάφηκε το δυτικό και το κεντρικό του τμήμα, καθώς επάνω από το ανατολικό είχαν παλαιότερα τοποθετηθεί καλώδια του ΟΤΕ. Τα τοιχώματά του ήταν επενδεδυμένα με σχεδόν ορθογώνιες, αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες (μία σε κάθε πλευρά). Η κάλυψη του τάφου δεν διασώθηκε. Η πλάκα της δυτικής στενής πλευράς του τάφου εισείχε από το πέρας των πλακών των δύο μακρών πλευρών του. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Ακτέριστος.

Τάφος 3. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με τοιχώματα από αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες (δύο στην κάθε μακρά πλευρά και μία πλάκα, επάνω στην οποία μία αργή πέτρα στις στενές πλευρές). Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και καλυπτόταν με τέσσερις αργές, ακανόνιστες, ασβεστολιθικές πλάκες. Το δάπεδό του αποτελούσαν τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες. Εσωτ. διαστ.: 2 (μήκ.)×0,47-0,50 (πλ.)×0,59 μ. (βαθ.).

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Τα χέρια του, λυγισμένα στους αγκώνες, ακουμπούσαν με τις παλάμες στο στήθος, ενώ το πέλμα του λυγισμένου στο γόνατο δεξιού ποδιού εφαπτόταν στην κνήμη του αριστερού. Κάτω από τον αριστερό ώμο του βρέθηκε ένα τμήμα στελέχους σιδερένιου καρφιού.

Τάφος 4. Ορθογώνιος (με αποστρογγυλεμένες γωνίες) λακκοειδής, σκαμμένος μέσα στο φυσικό έδαφος, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Την κάλυψή του αποτελούσαν τρεις μεγάλες, σχεδόν ορθογώνιες πλάκες από γκριζόλευκο ασβεστόλιθο, ενώ το δάπεδό του ήταν χωμάτινο. Εσωτ. διαστ.: 1,90×0,74×0,45 μ. (βάθ.). Ο σημαντικός αριθμός σιδερένιων καρφιών που βρέθηκαν στο δυτικό και το ανατολικό τμήμα του τάφου, υποδηλώνει ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ξύλινο φορείο, σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Σε επαφή με την αριστερή του κνήμη βρέθηκε ένας δίωτος σκύφος (bolsal) με μελανοκάστανο έως καστανέρυθρο γάνωμα. Τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 5. Ορθογώνια λάρνακα από γκριζοπράσινο ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτ. διαστ.: 1,83×0,54×0,73 μ. (βάθ.). Πάχ. τοιχωμάτων: 0,09-0,12 μ.

Εσωτερικά, στο χείλος των τοιχωμάτων της λάρνακας είχε λαξευτεί «πατούρα», πλ. 0,01 μ., για την έδραση της

μεγάλης ορθογώνιας ψαμμολιθικής καλυπτήριας πλάκας, πάχ. 0,08 μ., από την οποία διασώθηκαν μερικά κομμάτια κατά χώραν. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων της λάρνακας και η άνω επιφάνεια του χείλους της είχαν δουλευτεί αδρά με βελόνι, ενώ ο πυθμένας της έφερε εσωτερικά επίστρωση με ρόδινο υδραυλικό κονίαμα (από ασβέστη, άμμο, ψιλοκομμένο κεραμίδι και αρκετά μικρά πράσινα χαλίκια), πάχ. 0,03 μ., που διασώθηκε κατά τόπους, κατά μήκος των τοιχωμάτων. Από το σκελετό διασώθηκαν μόνο δύο οστά. Συλημένη.

Τάφος 6. Ορθογώνια λάρνακα από γκριζοπράσινο ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά της είχαν κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους καταστραφεί, όπως και ολόκληρο το δυτικότερο τμήμα της, κατά την παλαιότερη διάνοιξη της οδού στην οποία εντοπίστηκε. Εσωτ. διαστ.: 1,34 (σωζ. μήκ.)×0,51 (πλ.)×0,285 μ. (μέγ. βάθ.).

Στα βόρεια της λάρνακας βρέθηκε τμήμα της ψαμμολιθικής καλυπτήριας πλάκας της, πάχ. 0,12 μ., που έφερε κατά μήκος της δουλεμένης με χονδρό βελόνι κάτω επιφάνειάς της λάξευση, πλ. 0,07 μ. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων της λάρνακας είχαν δουλευτεί με βελόνι, ενώ η εσωτερική επιφάνεια του πυθμένα της ήταν αδρή. Πάχ. πυθμένα: 0,175 μ. Συλημένη. Βρέθηκαν μόνον ελάχιστα υπολείμματα οστών.

Τάφος 7. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. και τοιχώματα από ασβεστολιθικές πλακαρές πέτρες. Κατά χώραν διασώθηκε μόνον η δυτικότερη πέτρα του βόρειου τοιχώματος, ενώ οι υπόλοιπες βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό του τάφου. Το δυτικό πέρας του τάφου δεν αποκαλύφθηκε, καθώς επάνω σε αυτό εδράζεται ο τοίχος της αυλής όμορης οικίας. Εσωτ. διαστ.: 2,17 (αποκαλ. μήκ.)×0,70 (πλ.)×0,55 μ. (βάθ.). Η καλυπτήρια πλάκα του δεν διασώθηκε, αλλά πιθανώς μία μεγάλη ασβεστολιθική καλυπτήρια πλάκα που εντοπίστηκε σε λιθοσωρό νότια του τάφου προερχόταν από αυτόν. Το δάπεδό του ήταν χωμάτινο.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο αριστερό του χέρι έφερε χάλκινο δαχτυλίδι, με δυσδιάκριτη παράσταση ζώου στη σφενδόνη, που ωστόσο βρέθηκε μετακινημένο πάνω στην αριστερή λεκάνη. Στο δυτικό τμήμα του τάφου, ανάμεσα στις δύο κνήμες του νεκρού, βρέθηκαν μία μικρή αρυβαλλοειδής λήκυθος και ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο – και τα δύο διακοσμημένα με ερυθρόμορφο ανθέμιο – και μία ερυθροβαφής κυλινδρική πυξίδα με ανάγλυφες ραβδώσεις, το επίσης ερυθροβαφές με ανάγλυφες ραβδώσεις πώμα της οποίας είχε τοποθετηθεί ξεχωριστά ως πινάκιο. Πέντε ακόμη αρυβαλλοειδή ληκύθια (τρία με δικτυωτή διακόσμηση – πλέγμα από μαύρες γραμμές και στιγμές από λευκό επίθετο χρώμα – και δύο με ερυθρόμορφο ανθέμιο) είχαν τοποθετηθεί στα νότια και σε επαφή σχεδόν με το αριστερό μηριαίο, καθώς και ανάμεσα στα γόνατα των δύο ποδιών. Στο ανατολικό τμήμα του τάφου τέλος, βρέθηκε ένα ακόμη αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ερυθρόμορφο ανθέμιο. Ο τάφος με βάση τα αγγεία μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Λιθοσωρός νότια του τάφου 7. Στα νότια του τάφου 7 εντοπίστηκε λιθοσωρός από μεγάλες, αργές σχιστολιθικές πλάκες που προέρχονταν από τα τοιχώματα κατεστραμμένου κιβωτιόσχημου τάφου (-ων), τμήμα μιας μεγάλης ασβεστολιθικής καλυπτήριας πλάκας τάφου, μικρά κομμάτια ψαμμολιθικών λαρνάκων, χώμα, όστρακα και αρκετά τμήματα πήλινων κεραμίδων. Στο λιθοσωρό βρέθηκε επίσης και το κάτω τμήμα (αδρά δουλεμένη με χονδρό βελόνι ορθογώνια βάση και αρχή ορθογώνιου κορμού) επιτύμβιας στήλης από λευκό μάρμαρο (Τ/Λ 102). Σωζ. ύψ. στήλης 0,61, πλ. βάσης και κορμού 0,42 και 0,345 αντίστοιχα, πάχ. βάσης και κορμού 0,24-0,30 και 0,185 μ.

Τάφος 8. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Από τα τοιχώματά του διασώθηκαν μόνο δύο μεγάλες, αργές ασβεστολιθικές πέτρες που αποτελούσαν το βόρειο και το νότιο τοίχωμα, ενώ μία σχεδόν ορθογώνια πλάκα που βρέθηκε πεσμένη στο εσωτερικό του πιθανώς προέρχεται από το δυτικό του τοίχωμα. Δάπεδο χωμάτινο. Εσωτ. διαστ.: 1,52 (σωζ. μήκ.)×0,70-0,77 (πλ.)×0,52 μ. (βάθ.). Από το σκελετό διασώζονταν ελάχιστα οστά στο δυτικό τμήμα του τάφου σε πλήρη σχεδόν αποσύνθεση. Από το δυτικό και το κεντρικό τμήμα του τάφου περισυνελέγησαν αρκετά σιδερένια καρφιά από το ξύλινο φορείο.

Τάφος 9. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά του είχαν επενδυθεί με μεγάλες ορθογώνιες, αδρά δουλεμένες με χονδρό βελόνι πλάκες – μία σε κάθε τοίχωμα – από υποκίτρινο ασβεστόλιθο. Η καλυπτήρια πλάκα, όπως και η πλάκα του δυτικού τοιχώματος, δεν διασώθηκαν. Δάπεδο χωμάτινο. Εσωτ. διαστ.: 1,60×0,75×1,04 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση με το κρανίο προς Α. Μοναδικό κτέρισμα του τάφου ήταν μία χάλκινη λαβίδα που εντοπίστηκε ανάμεσα στη δεξιά κνήμη του νεκρού και στο βόρειο τοίχωμα του τάφου.

Τάφος 10. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η καλυπτήρια πλάκα δεν διασώθηκε. Τα τοιχώματά του αποτελούσαν μεγάλες πλακοειδείς πέτρες από γκριζόλευκο ασβεστόλιθο, ενώ το δάπεδό του ήταν χωμάτινο. Εσωτ. διαστ.: 1,67×0,55-0,64×0,68 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Νότια του αριστερού μηριαίου οστού βρέθηκε μία κυκλική εφηλίδα σιδερένιου καρφιού.

Τάφος 11. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Εσωτ. διαστ.: 1,79×0,54×0,58 μ. (βάθ.),

πάχ. τοιχωμάτων 0,03, πλ. χείλους 0,08-0,10 μ. Το ανατολικό τμήμα της είχε εν μέρει καταστραφεί από τον παλαιότερο αγωγό ύδρευσης. Στο χείλος των τοιχωμάτων της λάρνακας υπήρχε υποδοχή, πλ. 0,02 μ., για τη στερέωση της πήλινης καλυπτήριας πλάκας, πάχ. 0,03 μ., λίγα τμήματα της οποίας βρέθηκαν διασκορπισμένα πάνω από τη λάρνακα, καθώς και μέσα στην επίχωσή της. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Ακτέριστος.

Τάφος 12. Από τον τάφο διασώθηκαν μόνον τέσσερις, σχεδόν ορθογώνιες, λαξευμένες ασβεστολιθικές πλάκες που αποτελούσαν το δάπεδό του. Προσανατολισμός τάφου Α.-Δ. Διαστ.: 1,75×0,70 μ.

Τάφος 13. Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Εξωτ. διαστ.: 1,99×0,65 (μέγ. πλ.)×0,69 μ. (ύψ.). Το δάπεδο του τάφου αποτελούσαν δύο πήλινες κεραμίδες (στρωτήρες λακωνικού τύπου). Σε καθεμία από τις μακρές πλευρές του τάφου είχαν τοποθετηθεί λοξά δύο ανάλογες πήλινες κεραμίδες, έτσι ώστε να συγκλίνουν προς την κορυφή του, ενώ τις στενές πλευρές «έκλεινε» από μία κάθετα τοποθετημένη κεραμίδα. Κατά μήκος της κορυφής του τάφου, στον αρμό των κεραμίδων των μακρών πλευρών του, είχαν τοποθετηθεί τρεις καλυπτήρες λακωνικού τύπου. Διαστ. στρωτήρων: 0,94×0,48×0,03 μ. (πάχ.). Διαστ. καλυπτήρων: 0,67×0,26×0,02 μ. (πάχ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς ΝΑ. Ακτέριστος.

Τάφος 14. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Βρέθηκε ημικατεστραμμένη από τις παλαιότερες εργασίες ασφαλτόστρωσης της οδού Ν. Πλαστήρα. Τα τοιχώματά της σώζονταν σε μέγιστο ύψος 0,17 μ. Εσωτ. διαστ.: 1,80×0,41 μ. Από τα λίγα οστά που βρέθηκαν διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς ΝΑ. Συλημένη. Σε βάθος 0,35 μ. κάτω από τον πυθμένα της λάρνακας 14 εντοπίστηκε παλαιότερη πήλινη λάρνακα (τάφος 16) με προσανατολισμό Α.-Δ.

Τάφος 15. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Βρέθηκε κατεστραμμένη κατά το μεγαλύτερο τμήμα της. Σώζονταν μόνον το νότιο τοίχωμά της σε ύψος 0,12 μ. και τμήματα του πυθμένα της. Μέγ. σωζ. διαστ.: 1,30×0,60 μ. Δεν διασώθηκαν οστά. Από την επίχωσή της περισυνελέγησαν τρεις σιδερένιες λαβίδες (;) και ένα τμήμα απροσδιόριστου σιδερένιου αντικειμένου.

Τάφος 16. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εντοπίστηκε κάτω από τον τάφο 14. Η κάλυψή της δεν διασώθηκε. Εσωτ. διαστ.: 1,74×0,43 μ. Εξαιτίας της υψηλής στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα η λάρνακα δεν κατέστη δυνατόν να ανασκαφεί, καθώς καλύφθηκε από αναβλύζοντα νερά.

Τάφος 17. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η κάλυψή της δεν διασώθηκε. Εσωτ. διαστ.: 1,80×0,50, πάχ. τοιχωμάτων: 0,03, πλ. χείλους: 0,075 μ. Η επίχωση στο εσωτερικό της δεν ανασκάφηκε, καθώς η λάρνακα καλύφθηκε από αναβλύζοντα νερά.

Τάφος 18. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Κατεστραμμένη κατά το μεγαλύτερο τμήμα της από παλαιότερες εκσκαφές για τοποθέτηση καλωδίων του ΟΤΕ και σωλήνων ύδρευσης. Εσωτ. διαστ.: 1,70 (σωζ. μήκ.)×0,44 (σωζ. πλ.)×0,26 μ. (μέγ. σωζ. ύψ. τοιχωμάτων). Τμήμα της πήλινης καλυπτήριας πλάκας της (διαστ. 0,93×0,47×0,04 μ.) που βρέθηκε πεσμένο στο εσωτερικό της έφερε στην εξωτερική του επιφάνεια λαβή. Η λάρνακα είχε χρησιμοποιηθεί για τη σύγχρονη ταφή δύο νεκρών, οι οποίοι βρέθηκαν τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, σε εκτεταμένη στάση, με τα κρανία προς Α. Το σύνολο των αγγείων με το οποίο είχαν κτεριστεί οι νεκροί περιελάμβανε εννέα κανονικού μεγέθους ατρακτόσχημα μυροδοχεία (ένα με ερυθροκάστανο γάνωμα και τα υπόλοιπα με τεφρό επίχρισμα και υπόλευκες οριζόντιες ταινίες σε ορισμένα από αυτά) και τρία μικρά (δύο ακέραια και σώμα τρίτου) ανάλογου τύπου, δύο μελαμβαφείς λύχνους, έναν ερυθροβαφή αρυτήρα και δύο άωτα σκυφίδια με καστανό και ερυθροκάστανο αντίστοιχα επίχρισμα και έξω νεύοντα χείλη, που είχαν τοποθετηθεί το ένα ως κάλυμμα του άλλου, έτσι ώστε να δημιουργούν μία «πυξίδα». Ο νότιος σκελετός έφερε ζεύγος χρυσών ενωτίων με κεφαλή σκύλου[10]. Στη λάρνακα βρέθηκαν επίσης ένα χάλκινο κωνικό αντικείμενο με σιδερένιο στέλεχος στο εσωτερικό του, ένα πήλινο κωνικό σφονδύλι, δύο τμήματα στελέχους σιδερένιου καρφιού, ένα τμήμα απροσδιόριστου σιδερένιου αντικειμένου και δύο τμήματα απανθρακωμένου καρπού. Χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.

Τάφος 19. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Η κάλυψή του δεν διασώθηκε. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών αποτελούσαν ένας σε κάθε πλευρά αδρά δουλεμένος, μεγάλων διαστάσεων πλακοειδής ασβεστόλιθος και δύο μετρίου μεγέθους ασβεστολιθικές πέτρες σε δύο δόμους στο δυτικότερο τμήμα τους. Οι στενές πλευρές του τάφου είχαν επενδυθεί με κάθετα τοποθετημένες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες σε δύο δόμους. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο με λίγες κατά τόπους μικρές αργές πέτρες. Εσωτ. διαστ.: 1,83×0,68×0,80 μ. (βάθ.). Από το σκελετό διασώθηκαν λίγα οστά από τους βραχίονες και τα πόδια. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε

10. Πρβλ. τα δύο μεγαλύτερα χρυσά ενώτια σε μορφή κεφαλής σκύλου που βρέθηκαν σε κιβωτιόσχημο τάφο του 2ου αι. π.Χ. στην οδό Αντ. Φασούλα 4 (οικόπεδο Χρ. Μπέλου) στη Λάρισα, *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 135, Πίν. 81 α.

εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς ΝΑ. Σε επαφή με τον αριστερό βραχίονά του, είχε τοποθετηθεί ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο, διακοσμημένο με δικτυωτό πλέγμα και λευκές στιγμές στην ένωση των ρόμβων. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 20. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. και τοιχώματα από τέσσερις ιδιαίτερα μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, η εσωτερική επιφάνεια τριών από τις οποίες είχε δουλευτεί με χονδρές βελονιές. Οι καλυπτήριες πλάκες δεν διασώθηκαν. Το δάπεδο είχε στρωθεί με αργές, μετρίου και μεγάλου μεγέθους, ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες και μικρούς λίθους στους αρμούς. Εσωτ. διαστ.: 2,08×0,50×0,71 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στον τάφο βρέθηκαν τέσσερις (δύο ακέραιες και δύο αποσπασματικά σωζόμενες) μικρές χάλκινες, σκυφωτές κυκλικές εφηλίδες με υπολείμματα μολύβδου στην εσωτερική τους επιφάνεια, ένα τμήμα επίπεδου χάλκινου ελάσματος και μία χάλκινη ασπιδίσκη (πρβλ. τις χάλκινες εφηλίδες και τις ασπιδίσκες του τάφου 28).

Τάφος 21. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. και τοιχώματα από ασβεστολιθικές, αδρά δουλεμένες πλάκες. Από την πλάκα του βόρειου τοιχώματος διασωζόταν μικρό μόνον τμήμα, ενώ εν μέρει κατεστραμμένες ήταν και οι πλάκες του δυτικού και του νότιου τοιχώματος. Εσωτ. διαστ.: 2,19×0,69×0,90 μ. (βάθ.). Από το σκελετό διασώθηκαν λίγα οστά από τα πόδια και το κρανίο, από τα οποία διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κεφάλι προς Α. Στο ανατολικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν δύο τμήματα στελέχους σιδερένιων καρφιών και τρεις μικρές μάζες σιδήρου.

Τάφος 22. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά του αποτελούσαν τέσσερις (μία σε κάθε πλευρά) μεγάλες, σχεδόν ορθογώνιες, αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Ο τάφος καλυπτόταν με έναν ογκώδη, ακανόνιστου σχήματος, πλακαρό ασβεστόλιθο τοποθετημένο στο ανατολικότερο τμήμα του και από μετρίου μεγέθους αργούς, ακανόνιστους, πλακαρούς ασβεστόλιθους στο υπόλοιπο τμήμα του. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο. Εσωτ. διαστ.: 2×0,61×0,91 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Επάνω στην καλυπτήρια πλάκα βρέθηκε η βάση ενός μελαμβαφούς δίωτου σκύφου (bolsal) με πέντε εμπίεστα ανθέμια γύρω από κύκλο στον πυθμένα του. Σε επαφή με τον καρπό του αριστερού χεριού βρέθηκαν τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας (;), ενώ κοντά στο αριστερό χέρι το άνω τμήμα κλειστού αγγείου (;) από λεπτό έλασμα χαλκού. Βόρεια του αριστερού μηριαίου βρέθηκε επίσης ένα χάλκινο κυκλικό επίπεδο δισκάριο, ενώ επάνω στο δεξιό βραχίονα, καθώς και μεταξύ των δύο κνημών βρέθηκαν μία μικρή ερυθροβαφής λάγυνος και ένας ερυθροβαφής λύχνος αντίστοιχα. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Τάφος 23. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και τοιχώματα από ακανόνιστους, πλακαρούς ασβεστόλιθους, η εσωτερική επιφάνεια των οποίων είχε δουλευτεί με χονδρό βελόνι. Η κάλυψη του τάφου δεν διασώθηκε. Εσωτ. διαστ.: 2×0,65×0,46 μ. (βάθ.).Το δάπεδο είχε στρωθεί με αργές, ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες μετρίου και μεγάλου μεγέθους. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α., επάνω σε ξύλινο φορείο, από τα σιδερένια καρφιά του οποίου βρέθηκαν περιμετρικά του σκελετού πολλά τμήματα. Στον τάφο βρέθηκαν δύο μελανόμορφες λήκυθοι – μία κανονικού μεγέθους και μία μικρή – διακοσμημένες με ανθέμια σε λευκό βάθος και τοποθετημένες στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου και στα νότια της λεκάνης αντίστοιχα. Στα βόρεια της λεκάνης, σε επαφή με το βόρειο τοίχωμα του τάφου, βρέθηκε επίσης μία μελαμβαφής δίωτη λεκανίδα (τύπου Lykinic), ενώ σε επαφή με τη λεκάνη μία βάση μελαμβαφούς αγγείου. Για τη στερέωση του σαβάνου είχαν χρησιμοποιηθεί πέντε χάλκινες πόρπες, τα τόξα των οποίων βρέθηκαν στη περιοχή των ώμων, της μέσης και της λεκάνης. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 24. Κεραμοσκεπής, παιδικός, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ.: 0,26×0,34×0,12 μ. (ύψ.). Για την κατασκευή του τάφου χρησιμοποιήθηκαν δύο πήλινες κεραμίδες λακωνικού τύπου: ένας στρωτήρας (διαστ. 0,59×0,34×0,02 μ.) στο δάπεδο και ένας καλυπτήρας (διαστ. 0,59×0,22×0,025 μ.). Την ανατολική στενή πλευρά του τάφου «έκλεινε» μία κάθετα τοποθετημένη, μικρή πλακαρή πέτρα. Από το σκελετό διασώθηκαν ελάχιστα ίχνη. Ως εξωτερικό κτέρισμα φαίνεται ότι είχε τοποθετηθεί ένας άβαφος αρυτήρας ή αμφορέας, όστρακα του οποίου βρέθηκαν επάνω στον καλυπτήρα.

Τάφος 25. Ορθογώνια λάρνακα από γκριζοπράσινο ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτ. διαστ.: 1,80×0,44×0,88 μ. (βάθ.), πάχ. τοιχωμάτων: 0,095 μ. Στο χείλος των τοιχωμάτων της λάρνακας διαμορφωνόταν «πατούρα», πλ. 0,013 μ., για την τοποθέτηση της επίσης ψαμμολιθικής ορθογώνιας καλυπτήριας πλάκας της (διαστ. 1,98×0,88×0,18 μ. πάχ.). Από το σκελετό διασώθηκαν ορισμένα οστά σε κακή κατάσταση διατήρησης, από τα οποία διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Ακτέριστος.

Τάφος 26. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτ. διαστ.: 1,68×0,40×0,38 μ. (βάθ.), πλ. χείλους: 0,05, πάχ. πυθμένα: 0,03 μ. Κομμάτια από την πήλινη καλυπτήρια πλάκα της λάρνακας και από τα τοιχώματά της βρέθηκαν διασκορπισμένα στην επίχωσή της. Στη

λάρνακα είχαν ενταφιαστεί δύο νεκροί, ο ένας δίπλα στον άλλο (σύγχρονη ταφή) τοποθετημένοι σε εκτεταμένη στάση, με τα κρανία προς Α. Σε επαφή με το γόνατο του δεξιού ποδιού του βόρειου σκελετού είχε τοποθετηθεί ένα μελαμβαφές «μελανοδοχείο» με χαραγμένη επιγραφή: *ΛΕΝΙΔΟΥΙΜΙ*, στα βόρεια της δεξιάς κνήμης του ένα άωτο κυάθιο (ερυθροβαφές εσωτερικά και με μελανοκάστανο έως καστανέρυθρο γάνωμα εξωτερικά), ενώ στα πόδια του βρέθηκαν μία μολύβδινη κυλινδρική πυξίδα με πώμα και όστρακα άβαφου αγγείου (πιθανώς αρυτήρα). Στα πέλματα των ποδιών του νότιου σκελετού βρέθηκαν ένας δίωτος σκύφος (bolsal) με ερυθρό έως καστανέρυθρο γάνωμα και στην περιοχή της αριστερής λεκάνης του ένα μικρό ατρακτόσχημο μυροδοχείο με τεφρό γάνωμα και γραπτές, οριζόντιες ιώδεις και λευκές ταινίες. Τέλος στη νοτιοδυτική γωνία της λάρνακας βρέθηκαν τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας και ένα τμήμα στελέχους σιδερένιου καρφιού. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Τάφος 27. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τα τοιχώματά του ήταν επενδεδυμένα με αδρά κατεργασμένες με χονδρό βελόνι ασβεστολιθικές πλάκες (δύο ανισομεγέθεις πλάκες σε καθεμία από τις μακρές και μία στις στενές πλευρές του τάφου). Η κάλυψή του δεν διασώθηκε. Δάπεδο του τάφου αποτελούσε το φυσικό, αμμώδες έδαφος. Εσωτ. διαστ.: 1,89×0,66-0,72×0,90 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς ΒΑ. Ορισμένα οστά βρέθηκαν μετακινημένα. Στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν δύο χάλκινα, πολύ διαβρωμένα νομίσματα και ένα χάλκινο απορραντήριο διακοσμημένο με εγχάρακτο, σχηματοποιημένο κλαδί στον ώμο. Στα βόρεια του δεξιού βραχίονα είχε τοποθετηθεί ανεστραμμένος ένας μελαμβαφής δίωτος σκύφος (bolsal) με εμπίεστη διακόσμηση στον πυθμένα (διπλός εγχάρακτος κύκλος με φύλλα σε ovules και ανθέμια), ενώ στη περιοχή της κοιλιάς ένα μελαμβαφές κάλυμμα πυξίδας. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 28. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος καλυπτόταν με πέντε ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες (ενδεικτικών διαστ.: 1,30×0,85×0,30 μ. πάχ.). Τα τοιχώματα των στενών πλευρών του είχαν επενδυθεί με μία ασβεστολιθική το καθένα πλάκα, ενώ επάνω στις κάθετα τοποθετημένες (δύο σε κάθε τοίχωμα) πλάκες των μακρών πλευρών, υπήρχε ένας ακόμη δόμος από οριζόντια τοποθετημένους, μετρίου μεγέθους, αργούς ασβεστόλιθους. Το χωμάτινο δάπεδο είχε κατά τόπους «στρωθεί» με λίγες μικρές, αργές ασβεστολιθικές πέτρες. Εσωτ. διαστ.: 2,03×0,55-0,60×0,64 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη σπάση, με το κρανίο προς Α. Το αριστερό χέρι του ήταν παράλληλο με τον κορμό, ενώ το λυγισμένο στον αγκώνα δεξί ακουμπούσε στον αριστερό ώμο. Στην περιοχή του κρανίου βρέθηκαν δύο τμήματα μικρών, χάλκινων, κυκλικών σκυφωτών εφηλίδων με υπολείμματα μολύβδου (και τμήμα σιδερένιου στελέχους στη μία) στην εσωτερική τους πλευρά. Στον αριστερό ώμο του βρέθηκαν μία χάλκινη ασπιδίσκη και ένα τόξο μικρής χάλκινης πόρπης. Τμήματα μιας ακόμη χάλκινης ασπιδίσκης βρέθηκαν στη περιοχή της δεξιάς λεκάνης. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Τάφος 29. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Καλυπτόταν με δύο αδρά δουλεμένες, σχεδόν ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες (ενδεικτικών διαστ.: 1,32×0,80×0,15 μ. πάχ.). Εσωτ. διαστ.: 1,63×0,72×0,43 μ. (βάθ.), πλ. χείλους: 0,075-0,085 μ. Στην εξωτερική επιφάνεια της νοτιοδυτικής γωνίας της έφερε κυκλική εμπίεστη διακόσμηση. Από το σκελετό διασώζονταν μόνο τα οστά των ποδιών. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο βορειοανατολικό τμήμα της λάρνακας βρέθηκε ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, ενώ στα βόρεια του δεξιού μηριαίου ένα μικρό πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο με τεφρό γάνωμα και γραπτές, οριζόντιες, μελανοκάστανες ταινίες (πρβλ. το μικρό μυροδοχείο του τάφου 26). Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Τάφος 30. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το δυτικό της τμήμα καταστράφηκε από την παλαιότερη διάνοιξη χάνδακα του ΟΤΕ. Εσωτ. διαστ.: 1,05 (σωζ. μήκ.)×0,44×0,53 μ. (βάθ.), πάχ. τοιχωμάτων: 0,25 (άνω τμήμα)-0,04 μ. (κάτω τμήμα). Χείλος πλατύ (0,06 μ.) και επίπεδο. Δεν διασώθηκαν οστά. Συλημένη.

Τάφος 31. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το δυτικότερο τμήμα του καταστράφηκε κατά την παλαιότερη διάνοιξη του όμορου χάνδακα του ΟΤΕ. Τα τοιχώματά του είχαν επενδυθεί με ημίεργες πλάκες από γκριζόλευκο μάρμαρο, πάνω στις οποίες κατά τόπους είχαν τοποθετηθεί μικρού και μετρίου μεγέθους αργές πέτρες, για την εξίσωση του ύψους των τοιχωμάτων και την καλύτερη στερέωση των καλυπτήριων πλακών που δεν διασώθηκαν. Εσωτ. διαστ.: 1,58 (σωζ. μήκ.)×0,56 ×0,60 μ. (βάθ.). Από το σκελετό διασώθηκαν τμήμα του κρανίου και τα οστά των χεριών και των ποδιών. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί στο χωμάτινο δάπεδο σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Κάτω από τη δεξιά κνήμη του βρέθηκε μία χάλκινη «ωτογλυφίδα».

Τάφος 32. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος είχε ήδη εντοπιστεί κατά την παλαιότερη διάνοιξη του όμορου χάνδακα του ΟΤΕ, οπότε και καταστράφηκε το δυτικό του τμήμα. Τα τοιχώματά του αποτελούσαν κάθετα τοποθετημένες τετράγωνες και ορθογώνιες ογκώδεις πλάκες από γκριζόλευκο μάρμαρο, οι εσωτερικές επιφάνειες των οποίων είχαν δουλευτεί με

χονδρό βελόνι, ενώ το ανατολικό τμήμα του βόρειου τοιχώματός του αποτελούσαν δύο μετρίου μεγέθους αργές πέτρες τοποθετημένες σε δύο δόμους. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο. Εσωτ. διαστ.: 0,80 (σωζ. μήκ.)×0,53×0,50 μ. (βάθ.). Δεν διασώθηκαν οστά. Συλημένος.

Τάφος 33. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Καλυπτόταν με δύο ογκώδεις ορθογώνιες πλάκες από γκριζόλευκο ασβεστόλιθο, από τις οποίες διατηρήθηκε κατά χώραν η ανατολική (διαστ.: 1,29×0,70×0,20 μ. πάχ.). Τα τοιχώματα της λάρνακας είχαν εν μέρει καταστραφεί. Εσωτ. διαστ.: 1,67×0,43×0,43 μ. (βάθ.), πάχ. τοιχωμάτων: 0,04 μ. στο κάτω τμήμα, 0,03 μ. στο άνω, πάχ. πυθμένα: 0,03 μ., χείλος πλατύ (0,10) και επίπεδο. Από το σκελετό διασώθηκαν τμήμα του κρανίου και τα οστά των χεριών και των ποδιών. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Ένας αργυρός οβολός Οπουντίων Λοκρών (*SNG* Cop. 63, 338-300 π.Χ.) που βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου είχε τοποθετηθεί ως δανάκη. Τρία ή τέσσερα αποσπασματικά σωζόμενα χάλκινα επιχρυσωμένα ελάσματα, με έκτυπο σπειροειδές κόσμημα σε ένα από αυτά, ήταν πιθανότατα ραμμένα στο ένδυμα ή στο σάβανο, κατά μήκος της δεξιάς πλευράς του νεκρού (στον ώμο, στο χέρι και στο γόνατο του δεξιού ποδιού). Στον τάφο βρέθηκαν επίσης, στα βόρεια του δεξιού χεριού, μία πήλινη μήτρα κεφαλής γυναικείου ειδωλίου, τρία πήλινα δισκάρια (ένα κυκλικό, ένα ωοειδές και ένα ελλειψοειδές), ένα ρομβοειδές ασβεστολιθικό πλακίδιο με δύο διαμπερείς οπές, ένα χάλκινο ομοίωμα ιωνικού κιονίσκου με έμβολο στο κάτω τμήμα για ένθεση και ένα τμήμα σιδερένιου εργαλείου, ενώ στη βορειοανατολική γωνία της λάρνακας τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας και δύο τμήματα στελέχους χάλκινου λεπτού καρφιού στο οποίο βρέθηκαν «κολλημένα» τρία τμήματα στελεχών σιδερένιων καρφιών (;). Χρονολογείται στο τέλος 4ου- αρχές 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 34. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το βόρειο και το μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικού και του δυτικού τοιχώματός της είχαν καταστραφεί κατά την παλαιότερη εκσκαφή του ΟΤΕ. Η κάλυψή της δεν διασώθηκε. Εσωτ. διαστ.: 1,80×0,50×0,40 μ. (μέγ. σωζ. ύψ.). Από το σκελετό διασώθηκαν τμήμα του κρανίου και τα οστά των ποδιών. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Τα όστρακα ενός άωτου σκύφου με μελανό έως μελανοκάστανο γάνωμα βρέθηκαν διασκορπισμένα στην περιοχή της λεκάνης και ανάμεσα στις κνήμες των ποδιών. Ένα χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά (κεφαλή Ηρακλή/ιππέας) είχε τοποθετηθεί ως δανάκη στο στόμα του νεκρού. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Τάφος 35. Πήλινη ορθογώνια λάρνακα, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το μεγαλύτερο τμήμα της καταστράφηκε κατά την παλαιότερη εκσκαφή του ΟΤΕ. Στο χάνδακα του αγωγού ύδρευσης εντοπίστηκε μικρό μόνον τμήμα του πυθμένα της, ο οποίος διασώθηκε επίσης, μέσα στη βόρεια παρειά του, σε μήκος 1,34 μ.

Τάφος 36. Ορθογώνια λάρνακα, από πρασινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Κατά την παλαιότερη διάνοιξη του χάνδακα του ΟΤΕ καταστράφηκε το δυτικό τμήμα και αφαιρέθηκε η δυτική καλυπτήρια πλάκα της. Η ανατολική καλυπτήρια, μία ορθογώνια ογκώδης ψαμμολιθική πλάκα (διαστ.: 0,89×0,70×0,28 μ. πάχ.), εντοπίστηκε κατά χώραν. Η άνω επιφάνειά της ήταν λεία, ενώ η εσωτερική είχε δουλευτεί με πλάγιες χονδρές βελονιές. Εσωτ. διαστ. 1,05×0,61×0,57 μ. (μέγ. σωζ. βάθ.), πάχ. τοιχωμάτων: 0,10 μ. Ο πυθμένας της είχε επενδυθεί εσωτερικά με ρόδινο, υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,03 μ., που έφερε στην άνω επιφάνειά του ερυθρή βαφή. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της λάρνακας βρέθηκαν δύο τμήματα σιδερένιων καρφιών.

Τάφος 37. Ορθογώνια λάρνακα από πρασινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η κάλυψή της δεν διασώθηκε κατά χώραν. Μέσα στην επίχωση της λάρνακας βρέθηκε πεσμένο ένα τμήμα της καλυπτήριας ψαμμολιθικής πλάκας της, πάχ. 0,13 μ. Εσωτ. διαστ.: 1,90×0,52-0,54×0,67 μ. (βάθ.), πάχ. τοιχωμάτων: 0,085-0,09 μ. Η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων της έφεραν χονδρές, πλάγιες και κάθετες βελονιές. Εσωτερικά στο χείλος είχε λαξευτεί «πατούρα» (διαστ. 0,015×0,015 μ.) για τη στερέωση της καλυπτήριας πλάκας. Ο πυθμένας έφερε επένδυση με ρόδινο, υδραυλικό κονίαμα. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου, κάτω από το αριστερό μηριαίο, βρέθηκε ένα χάλκινο κάτοπτρο με λαβή.

Τάφος 38. Ορθογώνια μονολιθική λάρνακα από πρασινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το δυτικό τμήμα της είχε καταστραφεί από τον παλαιότερο χάνδακα του ΟΤΕ. Διασώθηκαν τμήμα του πυθμένα της καθώς και του βόρειου και νότιου τοιχώματός της, σε μικρό ύψος. Μέγ. σωζ. διαστ.: 1,57×0,57×0,09-0,29 μ. (ύψ.). Πάχ. τοιχωμάτων και πυθμένα: 0,10 μ. Η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια των σωζόμενων τοιχωμάτων της λάρνακας, καθώς και η άνω (εσωτερική) επιφάνεια του πυθμένα της είχαν δουλευτεί αδρά, με χονδρό βελόνι. Από την επίχωσή της περισυνελέγησαν ελάχιστα οστά.

Τάφος 39. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τα τοιχώματά του είχαν επενδυθεί με τέσσερις ορθογώνιες πλάκες (μία σε κάθε πλευρά), από γκριζόλευκο μάρμαρο, η εσωτερική επιφάνεια των οποίων είχε δουλευτεί με χονδρό βελόνι. Η πλάκα του ανατολικού τοιχώματος του τάφου εισείχε κατά 0,10 μ. από την ανατολική

απόληξη των πλακών του βόρειου και του νότιου τοιχώματος. Η καλυπτήρια(-ες) πλάκα δεν διασώθηκε. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο. Εσωτ. διαστ.: 1,76×0,71×0,84 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς ΒΑ. Ανάμεσα στο κρανίο και το οστό ώμου ή βραχίονα που βρέθηκε μετακινημένο στα βόρειά του, εντοπίστηκε μία χάλκινη βελόνα. Στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου βρέθηκε ένα ακόμη κρανίο, χωρίς ωστόσο να εντοπιστούν οστά που να σχετίζονται με αυτό. Επρόκειτο πιθανώς για ανακομιδή, δηλαδή για παλαιότερη ταφή, από την οποία κρατήθηκε εντός του τάφου μόνον το κρανίο.

Τάφος 40. Ορθογώνια μονολιθική λάρνακα από πρασινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Διασώθηκε τμήμα μόνον του πυθμένα της.

Τάφος 41. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Μία τετράγωνη ογκώδης πλάκα (διαστ.: 0,76×0,76×0,20 μ.) από γκριζόλευκο μάρμαρο αποτελούσε τη δυτική καλυπτήριά του, που εντοπίστηκε κατά χώραν. Τα τοιχώματά του αποτελούσαν κάθετα τοποθετημένες μεγάλες ορθογώνιες ή ακανόνιστες πλάκες, επάνω στις οποίες είχαν τοποθετηθεί οριζόντια μικρότερες πλάκες. Εσωτ. διαστ.: 1,90×0,52-0,58×0,80 μ. (βάθ.). Δάπεδο χωμάτινο. Δεν διασώθηκαν οστά σκελετού.

Οδός Παλαιολόγου

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για την ασφαλτόστρωση της οδού εντοπίστηκαν 12 συνολικά τάφοι, οι περισσότεροι αρκετά κατεστραμμένοι από την παλαιότερη διάνοιξή της.

Τάφος 1. Ορθογώνια λάρνακα από κιτρινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η καλυπτήρια πλάκα της δεν διασώθηκε, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα των πλευρικών τοιχωμάτων της είχε καταστραφεί κατά την παλαιότερη διάνοιξη της οδού. Εσωτερικά τα τοιχώματά της έφεραν περιχείλωμα, διαστ. 0,01×0,01 μ., για την υποδοχή της καλυπτήριας πλάκας, ενώ η εξωτερική τους επιφάνεια ήταν λεία και η εσωτερική αδρά δουλεμένη με βελόνι. Εσωτ. διαστ.: 1,86×0,55×0,24 μ. (μέγ. σωζ. βάθ.), πάχ. τοιχωμάτων: 0,09-0,11 (κάτω τμήμα), 0,06 μ. (άνω τμήμα). Από τα λίγα οστά που διασώθηκαν διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Σε επαφή με το αριστερό μηριαίο και το αριστερό χέρι του βρέθηκαν αντίστοιχα μία τριφυλλόστομη οινοχόη από μπλε ημιδιαφανές γυαλί και διακόσμηση με οριζόντιες κιτρινωπές και επάλληλες κυματοειδείς λευκές ταινίες και μία πήλινη, άβαφη κυλινδρική πυξίδα με δύο ψευδολαβές. Το κάλυμμα της πυξίδας, που είχε χρησιμοποιηθεί ως πινάκιο που περιείχε απανθρακωμένο καρπό, βρέθηκε ανεστραμμένο σε επαφή με το δεξί μηριαίο. Στη λάρνακα βρέθηκαν επίσης δύο τμήματα σιδερένιων εργαλείων (;) καλλωπισμού (κουταλάκι και λαβίδα) και δύο νομίσματα: ένας ασημένιος οβολός Λάρισας (*SNG* Cop. 135, 395-344 π.Χ.) και ένα χάλκινο νόμισμα Φάλαννας (*SNG* Cop. 203 κ.ε., 400-344 π.Χ.). Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Τάφος 2. Ορθογώνιος λακκοειδής, σκαμμένος στο φυσικό έδαφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Καλυπτόταν από μία μεγάλη, σχεδόν ορθογώνια πλάκα από γκριζόλευκο μάρμαρο, διαστ.: 2,15×0,70-1,04×0,12-0,16 μ. (πάχ.). Η άνω επιφάνειά της ήταν αδρή, ενώ η κάτω (εσωτερική) αδρά δουλεμένη με χονδρό βελόνι. Εδραζόταν σε διαμορφωμένη στο άνω τμήμα των τοιχωμάτων του τάφου «πατούρα». Εσωτερικά τα τοιχώματα του τάφου, όπως και το χωμάτινο δάπεδό του, είχαν επενδυθεί με λευκό ασβεστοκονίαμα. Εσωτ. διαστ.: 1,76×0,40×0,61 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Ανάμεσα στις δύο κνήμες του βρέθηκε ένα χάλκινο κάτοπτρο με κρίκο, ενώ στα νοτιοδυτικά του πέλματος του αριστερού ποδιού ένας πήλινος ερυθροβαφής λύχνος. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Τάφος 3. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά του ήταν κτιστά με μεγάλες, αργές ή χονδροειδώς λαξευμένες ασβεστολιθικές πέτρες – τοποθετημένες κατά τόπους σε δύο δόμους – και μικρούς λίθους στους αρμούς. Δάπεδό του ήταν το φυσικό έδαφος. Εσωτ. διαστ.: 1,88×0,46-0,53×0,53 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στη νοτιοανατολική και τη νοτιοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκαν δύο στελέχη σιδερένιων καρφιών ή συνδέσμων.

Τάφος 4. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Ανάλογης κατασκευής με τον τάφο 3. Οι καλυπτήριες πλάκες (-α) δεν διασώθηκαν. Εσωτ. διαστ.: 1,88×0,57-0,59×0,72 μ. (βάθ.). Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στη βορειοανατολική γωνία του τάφου βρέθηκαν δύο τμήματα σιδερένιων αντικειμένων (πτερνιστήρας; και έλασμα).

Τάφοι 5 και 6. Ορθογώνιες λάρνακες από κιτρινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Από τη λάρνακα 5 διασώθηκε μόνον ο πυθμένας και η γένεση των τοιχωμάτων της, ενώ από τη λάρνακα 6 τμήμα του πυθμένα της.

Τάφος 7. Ορθογώνια λάρνακα από κιτρινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Τμήμα της είχε καταστραφεί από τον παλαιότερο αγωγό ύδρευσης. Μέγ. σωζ. εσωτ. διαστ.: 1,91×0,60×0,415 μ. (βάθ.), πάχ. τοιχωμάτων: 0,085 μ. Στο ανατολικό τμήμα της λάρνακας βρέθηκαν αρκετά σιδερένια καρφιά και σύνδεσμοι, πιθανώς από το ξύλινο φορείο επάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί ο νεκρός, από το σκελετό του οποίου διασώθηκαν ελάχιστα οστά.

Τάφος 8. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματά του ήταν κτιστά με μεγάλου και

μετρίου μεγέθους αργούς ή ημιλαξευμένους, ενίοτε πλακαρούς, λίθους σε δύο δόμους. Στο δυτικό τοίχωμά του είχε τοποθετηθεί κάθετα μία ακανόνιστου σχήματος πλακαρή πέτρα. Η καλυπτήρια πλάκα (-ες) του δεν διασώθηκε. Εσωτ. διαστ.: 1,90×0,49-0,51×0,74 μ. (βάθ.). Δάπεδο του τάφου αποτελούσε το φυσικό έδαφος.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο δυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν διασκορπισμένα τα όστρακα ενός κανθάρου με μελανό έως καστανέρυθρο στιλπνό γάνωμα. Χρονολογείται στα τέλη 3ου έως μέσα 2ου αι. π.Χ.

Τάφος 9. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ. και κτιστά τοιχώματα, που σώζονταν στο ύψος του κατώτερου δόμου τους, από αργές πέτρες. Η κάλυψή του δεν διασώθηκε. Εσωτ. διαστ.: 1,87×0,50-0,56×0,48 μ. (μέγ. σωζ. βάθ.). Από τα ελάχιστα οστά που διασώθηκαν, διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α.

Τάφος 10. Κεραμοσκεπής, πλήρως κατεστραμμένος. Διασώθηκαν λίγα μόνον τμήματα των πήλινων κεραμίδων του, όχι όμως κατά χώραν, και ελάχιστα οστά που περισυνελέγησαν από την επίχωση γύρω και κάτω από τα θραύσματα των πήλινων κεραμίδων.

Τάφος 11. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με τοιχώματα από κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες (από μία στις στενές πλευρές και δύο στις μακρές, ορισμένες σχεδόν ορθογώνιες) και προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτ. διαστ.: 1,46×0,52-0,55×0,59 μ. (βάθ.). Η κάλυψή του δεν διασώθηκε, μία ορθογώνια ωστόσο ασβεστολιθική πλάκα, με κυκλική οπή στη μία γωνία της, που εντοπίστηκε στα νοτιοανατολικά του τάφου και σε μικρή απόσταση από αυτόν, πιθανώς αποτελούσε μία από τις καλυπτήριες πλάκες του. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο, επιστρωμένο με μικρά απολαξεύματα ασβεστόλιθου. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο δυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν ένα χάλκινο κάτοπτρο, έξι οστέινοι αστράγαλοι, ένα χάλκινο δαχτυλίδι που έφερε στη σφενδόνη του την επιγραφή: *ΧΑΙΡΕ ΚΑΙΣΥ* και τέσσερα αγγεία: μία ερυθροβαφής δίωτη πυξίδα με κάλυμμα, ένα μυροδοχείο με ψευδολαβές και επάλληλες οριζόντιες, ερυθροκάστανες, μελανοκάστανες και υπόλευκες γραπτές ταινίες και δύο πήλινα επικασσιτερωμένα μικκύλα αγγεία, μία άβαφη υδρίσκη και ένας ερυθροβαφής καδίσκος (situla). Στην περιοχή του δεξιού χεριού βρέθηκαν επίσης ένα κόσμημα από υαλόμαζα («μετακινημένο» περίαπτο ή χάνδρα βραχιολιού) και ένα ακόμη χάλκινο δαχτυλίδι. Από τον τάφο προέρχονται επίσης δύο μικροί χάλκινοι κρίκοι, δύο χάλκινα καρφιά και ένας απανθρακωμένος καρπός. Χρονολογείται στο τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 12. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, με τοιχώματα από τέσσερις ορθογώνιες, αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες (μία σε κάθε πλευρά). Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και καλυπτόταν με μία ιδιαίτερα μεγάλη ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα, διαστ.: 2,14×0,60-0,69×0,18-0,21 μ. (πάχ.). Η άνω και η κάτω επιφάνεια της καλυπτήριας πλάκας ήταν δουλεμένες με βελόνι (λεία η μία και αδρή η άλλη), ενώ οι πλάγιες επιφάνειές της ήταν λείες. Εσωτ. διαστ.: 1,95-2,03×0,76-0,78×1,25 μ. (βάθ.). Το δάπεδο ήταν χωμάτινο. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο ανατολικό τμήμα του τάφου βρέθηκε μία σιδερένια στλεγγίδα, ενώ στο δυτικό ένα πήλινο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ερυθρόμορφο ανθέμιο. Στην περιοχή του κρανίου εντοπίστηκαν επίσης αρκετά κάρβουνα (πιθανώς απανθρακωμένοι καρποί). Χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Οδός Πλαστήρα (αγρός Ν. Ράκκου)

Κατά τη διάρκεια άροσης στον αγρό εντοπίστηκε ένας ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 1), με κτιστά τοιχώματα από αργές και ημιλαξευμένες πέτρες τοποθετημένες σε δυο-τρεις δόμους και προσανατολισμό Α.-Δ. Η καλυπτήρια πλάκα (-ες) δεν διασώθηκε. Δάπεδο του τάφου αποτελούσε το φυσικό έδαφος. Εσωτ. διαστ.: 2,05×0,50×0,70 μ. (βάθ.). Ο νεκρός βρέθηκε σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Τα χέρια είχαν τοποθετηθεί παράλληλα με τον κορμό, με τις παλάμες κάτω από τη λεκάνη, ενώ οι κνήμες των δύο ποδιών ήταν τοποθετημένες χιαστί (η αριστερή πάνω στη δεξιά). Ανάμεσα στα δύο μηριαία είχε τοποθετηθεί ένας δίωτος μελαμβαφής σκύφος, γύρω από τον οποίο, καθώς και στα βόρεια της δεξιάς λεκάνης, βρέθηκαν αρκετά κάρβουνα (πιθανώς απανθρακωμένοι καρποί). Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Κατά την άροση καταστράφηκαν δύο ακόμη ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, ένας με τοιχώματα από κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες – ανάλογης κατασκευής με τον τάφο 10 της οδού Παλαιολόγου – και ένας με κτιστά τοιχώματα, ανάλογα με αυτά των υπόλοιπων κιβωτιόσχημων τάφων της οδού.

Θέση Κούλια

Με αφορμή λαθρανασκαφή ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι στο βραχώδες ύψωμα, στο βορειοανατολικό τμήμα του νεκροταφείου του αρχαίου Πελινναίου.

Τάφος 1 (Πίν. 194 δ). Σχεδόν τετράγωνη θήκη, με τοιχώματα από τέσσερις κάθετα τοποθετημένους, ορθογώνιους και ελλειψοειδείς κυβόλιθους από λευκό ασβεστόλιθο. Η θήκη καλυπτόταν με μία τετράγωνη, λεία πλάκα,

από πρασινωπό ψαμμόλιθο, διαστ.: 1,37×0,91×0,15 μ. (πάχ.). Οι λαθρανασκαφείς είχαν κόψει το κεντρικό τμήμα της καλυπτήριας πλάκας, ακριβώς στα όρια της διαμέτρου του στομίου της θήκης, αφήνοντας την περίμετρό της κατά χώραν. Εξωτ. διαστ.: 1,10 (Β.-Ν.)×1,38 μ. (Α.-Δ.). Εσωτ. διαστ.: 0,49 (Β.-Ν.)×0,57 (Α.-Δ.)×0,72 μ. (βάθ.). Σε βάθος 0,45 μ. από την άνω επιφάνεια των τοιχωμάτων της θήκης δημιουργούνταν περιμετρικά «πατούρα», πλ. 0,09-0,17 μ., που όριζε ένα κεντρικό τετράγωνο «βύθισμα», διαστ. 0,28 (Β.-Ν.)×0,30 (Α.-Δ.)×0,27 μ. (βάθ.), μέσα στο οποίο είχε τοποθετηθεί το χάλκινο τεφροδόχο αγγείο[11], από την οξείδωση του οποίου εντοπίστηκαν ίχνη στο δάπεδο της θήκης. Από τα τεμάχιά του που βρέθηκαν διασκορπισμένα έξω από τη θήκη διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο πιθανότατα για κάδο, κατασκευασμένο από πολύ λεπτό φύλλο χαλκού (πάχ. 0,005 μ.), με σιδερένιες λαβές. Εσωτερικά όλες οι επιφάνειες της θήκης (τοιχώματα, «χείλος» τοιχωμάτων και δάπεδο) είχαν επενδυθεί με λευκό ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,01 μ., η εξωτερική επιφάνεια του οποίου έφερε ερυθρή βαφή. Στο ανατολικό τοίχωμα, από όπου είχαν αποκολληθεί αρκετά κομμάτια του ασβεστοκονιάματος, ήταν ορατά επάλληλα ίχνη πλατιού εργαλείου (μήκ. 0,08-0,10, πλ. 0,04 μ.), με το οποίο είχε δουλευτεί η εσωτερική επιφάνεια του κυβόλιθου που αποτελούσε το ανατολικό τοίχωμα της θήκης.

Τάφος 2. Σε απόσταση 0,20 μ. νότια της θήκης 1 εντοπίστηκε ορθογώνια μονολιθική λάρνακα από πρασινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Εσωτ. διαστ.: 1,75×0,60×0,90 μ. (βάθ.). Η λάρνακα καλυπτόταν με τρεις, σχεδόν ορθογώνιες, λείες ψαμμολιθικές πλάκες (ενδεικτικών διαστ.: 1,06×0,83×0,24 μ. πάχ.), από τις οποίες διασώθηκε κατά χώραν η ανατολική. Οι λαθρανασκαφείς αφαίρεσαν την κεντρική και τη δυτική καλυπτήρια, χωρίς όμως να ερευνήσουν το εσωτερικό της λάρνακας. Το δυτικό τμήμα του νότιου τοιχώματος, καθώς και το δυτικό τοίχωμα της λάρνακας είχαν καταστραφεί και καταπέσει στο εσωτερικό της, από μεταγενέστερο τοίχο από αργές ασβεστολιθικές πέτρες, με κατεύθυνση Α.-Δ. Οι εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες της λάρνακας ήταν αδρά δουλεμένες με χονδρές, λοξές βελονιές, ενώ το δάπεδό της ήταν αρκετά ανώμαλο. Πάχ. τοιχωμάτων: 0,09 μ. Τα τοιχώματα και το δάπεδο είχαν επενδυθεί εσωτερικά με ερυθρό ασβεστοκονίαμα. Από τα ελάχιστα οστά που διασώθηκαν διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της λάρνακας βρέθηκαν ένα χάλκινο κουδουνάκι και ένα χάλκινο κάτοπτρο, κάτω από το οποίο εντοπίστηκαν δύο τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας και λίγα μικρά κομμάτια ξύλου. Διάσπαρτα στο δάπεδο βρέθηκαν επίσης αρκετά τμήματα σιδερένιων καρφιών από το ξύλινο φορείο.

Τάφος 3. Ορθογώνια λάρνακα από πρασινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η ψαμμολιθική, ορθογώνια καλυπτήρια πλάκα της (πάχ. 0,12 μ.) αφαιρέθηκε από τους λαθρανασκαφείς και βρέθηκε πεταμένη στον πυθμένα της λάρνακας. Εσωτ. διαστ.: 2,10×0,59×0,84 μ. (βάθ.). Πάχ. τοιχωμάτων: 0,18-0,19 μ. Η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων της λάρνακας ήταν αδρά δουλεμένη, με χονδρές βελονιές, ενώ ο πυθμένας της ήταν αδρός. Συλημένη. Από το σκελετό διασώθηκαν ελάχιστα οστά.

Τάφος 4. Ορθογώνια, μονολιθική λάρνακα από πρασινωπό ψαμμόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ., που καλυπτόταν με μικρό χωμάτινο τύμβο, διαστ. 6,20 (Β.-Ν.)×3,50 (Α.-Δ.)×0,34 μ. (ύψ.). Οι λαθρανασκαφείς άνοιξαν όρυγμα στον τύμβο, χωρίς ωστόσο να εντοπίσουν τη λάρνακα. Η ψαμμολιθική, αετωματική καλυπτήρια πλάκα της είχε διαστάσεις 2,17×0,83×0,20 μ. (πάχ.). Οι δύο επικλινείς, εξωτερικές της πλευρές έφεραν παράλληλες αυλακώσεις, πλ. 0,005 μ., ενώ η επίπεδη εσωτερική της επιφάνεια ήταν δουλεμένη με αραιές, χονδρές βελονιές. Τα επίσης αδρά, δουλεμένα με βελόνι τοιχώματα της λάρνακας έφεραν περιμετρικά στο χείλος «πατούρα», πλ. 0,02 μ. για την έδραση της καλυπτήριας. Ο χονδροειδώς λαξευμένος πυθμένας της είχε ανώμαλη, «κυματοειδή» επιφάνεια. Πάχ. τοιχωμάτων: 0,09 μ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με το κρανίο προς Α. Στο δυτικό τμήμα του τάφου είχαν εναποτεθεί μία τριφυλλόστομη οινοχόη από μπλε ημιδιαφανές γυαλί, διακοσμημένη με λευκές και κιτρινωπές ταινίες, δύο μικρά πήλινα ειδώλια (ηθοποιού με γυναικεία μάσκα – Αύγη – και καθιστή χορεύτρια με καλυμμένο με ιμάτιο πρόσωπο και τύμπανο) και ένα σύνολο τεσσάρων πήλινων, επικασσιτερωμένων μικκύλων αγγείων: ένας άβαφος κάλυκας, μία υδρίσκη με καστανέρυθρο επίχρισμα, μία άβαφη δίωτη λεκανίδα με πόδι και κάλυμμα και ένας επίσης άβαφος, ομφαλωτός δίσκος προσφορών[12]. Στον τάφο βρέθη-

11. Ως προς το έθιμο της καύσης των νεκρών στο νεκροταφείο του Πελινναίου, πρβλ. την τοποθετημένη σε θήκη ορειχάλκινη τεφροδόχο κάλπη σε μορφή πυξίδας που βρέθηκε σε τύμβο του 3ου αι. π.Χ., που ανασκάφηκε παλαιότερα στα νότια της σύγχρονης κοινότητας (*Τρικαλινά* 12 (1992), σ. 87-138) και τη χαλκή τεφροδόχο κάλπη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (*ΑΕ* 1953-54, σ. 189-199). Για την καύση ως δείκτη κοινωνικής και οικονομικής διαφοροποίησης στις ταφικές πρακτικές που συνδέεται με τις οικονομικά εύρωστες τάξεις και ενέχει στοιχεία «αφηρωϊσμού», βλ. Π.Γ. Θέμελης - Γ.Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 142-143.

12. Για την αναζήτηση της ταυτότητας του νεκρού του τάφου 4 ανάμεσα στους μύστες του θεού Διονύσου με βάση τους τύπους των ειδωλίων

καν επίσης δύο οστέινοι αστράγαλοι, ένα χάλκινο κάτοπτρο, τμήματα σιδερένιου εργαλείου, τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας, ένα χάλκινο κυκλικό δισκάριο, δύο μικροί χάλκινοι κρίκοι, τρία τμήματα στελέχους σιδερένιων καρφιών και ένας οστέινος οπέας. Χρονολογείται στα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ

ΔΙΑΝΟΙΞΗ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΟΔΟΥ

Με αφορμή τη διάνοιξη κοινοτικού δρόμου στο βορειοανατολικό άκρο του χωριού Πετρόπορο ήλθε στο φως πήλινη λάρνακα, η οποία ανήκε στο εκτεταμένο νεκροταφείο που εντοπίζεται στα νότια της αρχαίας πόλης Πέλιννα ή Πελινναίο. Από το νεκροταφείο αυτό, μέρος του οποίου εμπίπτει στα όρια της σύγχρονης κοινότητας, ανασκάφηκε την ίδια χρονιά με αφορμή έργα ύδρευσης και αποχέτευσης σημαντικός αριθμός τάφων (βλ. παραπάνω).

Η πήλινη λάρνακα βρέθηκε σε βάθος 0,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ., διαστάσεις 1,80×0,50 και βάθος 0,55 μ. Ήταν κατασκευασμένη ενιαία, με αποστρογγυλεμένες τις γωνίες της, από γκριζωπό πηλό με χαλίκι. Το πάχος των τοιχωμάτων της ήταν 0,02 μ., το δε ανώτερο τμήμα τους παρουσίαζε εκτεταμένα σπασίματα και ρωγμές. Οι καλυπτήριες πλάκες της λάρνακας δεν βρέθηκαν κατά χώραν, μέρος τους είχε καταπέσει στο εσωτερικό της διαταράσσοντας το περιεχόμενό της.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. Ο σκελετός του βρέθηκε σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ως κτερίσματα τον συνόδευαν: α) τρία λυχνάρια από πορτοκαλόχρωμο ή γκριζωπό πηλό με μελανό ή μελανοκάστανο εξίτηλο γάνωμα που ανήκουν στον τύπο των φακοειδών λύχνων, β) δύο αρυτήρες, ο ένας τύπου Β από πορτοκαλόχρωμο πηλό και ο άλλος, ιδιαίτερη δημιουργία, με σφαιρικό σώμα και λαιμό από γκριζωπό πηλό. Μέσα στο δεύτερο ήταν τοποθετημένο το ένα από τα τρία λυχνάρια, γ) τρία ατρακτόσχημα μυροδοχεία από γκριζωπό πηλό με σώμα ραδινό έως σχεδόν σωληνωτό, δ) δύο χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων το ένα φθαρμένο και το άλλο Κοινού Θεσσαλών (εμπροσθότυπος: κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα, οπισθότυπος: Αθηνά Ιτωνία, 196 π.Χ.-1ος αι. π.Χ.) και ε) χάλκινο δαχτυλίδι, από το οποίο διατηρήθηκε μόνον η σφενδόνη αρκετά φθαρμένη. Ο τάφος χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Στο Μουσείο της Λάρισας μεταφέρθηκαν από διάφορες θέσεις της Εφορείας αρκετές αρχαιότητες, οι οποίες ήλθαν στο φως κατά την εκτέλεση διαφόρων γεωργικών ή οικοδομικών εργασιών και παραδόθηκαν από ιδιώτες ή αστυνομικές αρχές. Παρακάτω δίνονται τα στοιχεία των αξιολογότερων από αυτές:

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Λάρισα

1. (ΑΕΜΛ 96/4). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη. Το κάτω μέρος, ύψ. 0,36 μ., που έμπαινε στο έδαφος, είναι εντελώς άπεργο. Στο πάνω μέρος της κύριας επιφάνειάς της έχει την επιγραφή:

Μέλισσα
Φιλουνεία

Στο κάτω μέρος της ίδιας επιφάνειας είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Ἑρμάου Χθονίου

Ύψ. 1,27, πλ. 0,38, πάχ. 0,12, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

2. (ΑΕΜΛ 96/5). Μιλλιάριο ρωμαϊκών χρόνων από γκριζόλευκο μάρμαρο. Σε νεότερους χρόνους η αριστερή στενή πλευρά του λαξεύθηκε σε μονολιθικό κιονίσκο και επαναχρησιμοποιήθηκε σε δίλοβο παράθυρο (*IG* IX 2, 1353).

Ύψ. 0,85, πλ. 0,31 μ.

3. (ΑΕΜΛ 96/6). Επιτύμβια στήλη από άσπρο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη. Στο πάνω μέρος της μπροστινής επιφάνειάς της έχει την επιγραφή:

Μένανδρος
λαῷ χαί-
ριν

Ύψ. 0,81, πλ. 0,28, πάχ. 0,13, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ.

4. (ΑΕΜΛ 96/7). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο, σπασμένη στην επίστεψη. Στην κύρια όψη της έχει μία ρηχή τοξωτή βάθυνση και κάτω από αυτήν την επιγραφή:

Εὐρίσκα Ὠφελίωνος
Ἀλεξίππου ἀπελευθέρα
χρηστὴ χαῖρε

Κάτω από την επιγραφή είναι χαραγμένη ερμαϊκή στήλη.

Ύψ. 1, πλ. 0,50, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

και τα γνωστά από παραστάσεις διονυσιακών τελετών σχήματα των μικκύλων αγγείων, βλ. Σ. Καραπάνου - Στ. Κατακούτα, Ευρήματα από το νεκροταφείο του Πελινναίου. *ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*. Βόλος 2000 (υπό έκδοση).

5. (ΑΕΜΛ 96/10). Τμήματα επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο με ανάγλυφη παράσταση. Σώζεται αριστερά καθήμενη γυναικεία μορφή και δεξιά τμήμα ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής.

΄Υψ. 0,22, πλ. 0,29, πάχ. 0,08 μ.

6. (ΑΕΜΛ 96/20). Επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων με τις επιγραφές:

Εὐτύχης Φιλίππαν
τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα

΄Υψ. γραμμάτων 0,03 μ.

Ἀμμία Πάριδος
τὴν στή<λ>λην ΤΣΟ [--]
[--]ΑΔΕ[-----]ΠΑ[Ρ]
[----------]

΄Υψ. 1,30, πλ. 0,55, πάχ. 0,13, ύψ. γραμμάτων 0,04 μ.

Κάτω από την επιγραφή α διακρίνεται η χάραξη μιας παλαιότερης γραφής, από την οποία σώζεται μόνον το τμήμα:

Χρηστὲ
Χαῖρε

7. (ΑΕΜΛ 97/7). Αναθηματικός βωμίσκος από γκριζόλευκο μάρμαρο.

΄Υψ. 0,30, μήκ. 0,47, πλ. 0,43 μ.

8. (ΑΕΜΛ 97/52). Τμήμα κεφαλής ανδριάντα ρωμαϊκών χρόνων.

΄Υψ. 0,27, πλ. 0,21 μ.

9. (ΑΕΜΛ 96/2). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο με ανάγλυφη προτομή γυναίκας κατ᾽ ενώπιον και την επιγραφή:

[Ν]εικασίπολι
Χ[αῖρε]

΄Υψ. 0,63, πλ. 0,28, πάχ. 0,11, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

10. (ΑΕΜΛ 97/2). Τμήμα στήλης από άσπρο μάρμαρο με την τετράστιχη επιγραφή:

[----]ΧΟ[--]
ΛΙΧΜΕΑ[---]
[Σ]τραταγὸς
ΜΑΝΤΡΑ[----]

΄Υψ. 0,35, πλ. 0,31, πάχ. 0,16, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

Καστρί Τυρνάβου (αρχαία Φάλαννα)

11. (ΑΕΜΛ 96/3). Ακέραιη στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη. Στο πάνω μέρος της μπροστινής επιφάνειάς της έχει την επιγραφή:

Ἀκρόπολις

΄Υψ. 1,17, πλ. 0,38, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

12. (ΑΕΜΛ 96/11). Τμήμα επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη.

΄Υψ. 0,48, πλ. 0,50, πάχ. 0,08 μ.

13. (ΑΕΜΛ 97/9). Τμήμα αναθηματικής στήλης από πωρόλιθο με την ακόλουθη επιγραφή:

Θεοῦ
Σεβαστοῦ
Καίσαρος
Σωτῆρος

΄Υψ. 0,27, πλ. 0,30, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

Μακρυχώρι

14. (ΑΕΜΛ 96/23). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο, σπασμένη σε δύο τεμάχια. Στο κάτω μέρος της κύριας όψης φέρει εγχάρακτη ερμαϊκή στήλη.

΄Υψ. 1,01, πλ. 0,56, πάχ. 0,08 μ.

15. (ΑΕΜΛ 96/26). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Η κύρια όψη της διακοσμείται με χαρακτή ναϊσκόσχημη στήλη. Κάτω από τη στήλη έχει ανάγλυφη παράσταση ερμαϊκής στήλης.

΄Υψ. 1,63, πλ. 0,57, πάχ. 0,15 μ.

16. (ΑΕΜΛ 97/3). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο, σπασμένη στο δεξιό ακρωτήριο. Στο επάνω μέρος της μπροστινής επιφάνειάς της είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Θράσυλλα Ἀλεξιαία Εὐξαμ[αμένα]

΄Υψ. 0,27, πλ. 0,29, πάχ. 0,05, ύψ. γραμμάτων 0,05 μ.

Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

17. (ΑΕΜΛ 97/4). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφο ανθέμιο. Κάτω από τον οριζόντιο κανόνα, που διέκρινε την επίστεψη από τον κυρίως κορμό της στήλης, είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Πυρρίας Εὐδήμου Εὔδημος Ξάνθου
Σωσίπολις Εὐδήμου

΄Υψ. 0,72, πλ. 0,46, πάχ. 0,13, ύψ. γραμμάτων 0,01 μ.

Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

18. (ΑΕΜΛ 97/6). Επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο σε τρία συνανήκοντα θραύσματα με οριζόντια επίστεψη. Στο κάτω μέρος της κύριας όψης έχει εγχάρακτη παράσταση ερμαϊκής στήλης.

΄Υψ. 1,09, πλ. 0,57, πάχ. 0,09 μ.

Μελισσοχώρι

19. (ΑΕΜΛ 96/18). Τμήμα αναθηματικής στήλης από λευκό μάρμαρο. Στη δεξιά σπενή πλευρά της έχει την επιγραφή:

Ἄπλονι Μονσαγέ[τ]αι

΄Υψ. 0,93, πλ. 0,25, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ.

Χρονολογείται τον 5ο αι. π.Χ.

Ελάτεια

20. (ΑΕΜΛ 97/51). Τμήμα επιτύμβιας στήλης με την ελλιπή επιγραφή:

Χρηστὲ
χαῖρε

Ύψ. 1,15, πλ. 0,45, πάχ. 0,12, ύψ. γραμμάτων 0,03-0,06 μ.

Κραννών

21. (ΑΕΜΛ 96/33). Τμήμα γλυπτού από ψαμμόλιθο.
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,28, μέγ. σωζ. πλ. 0,35 μ.

Άξωρος Ελασσόνας

22. (ΑΕΜΛ Α2/21). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη σε δύο συνανήκοντα τεμάχια με αετωματική επίστεψη. Το αέτωμα υποβαστάζουν δύο δωρικοί κίονες.

Στην κάτω ταινία του αετώματος φέρει την επιγραφή:

Ἄλκιππος Δοκίμου Δόκιμος Ἀλκίππου

Λείπει το κάτω μέρος της στήλης. Η στήλη είναι από γκριζόλευκο μάρμαρο.

α΄ τμήμα: 0,75×0,95×0,15 μ., β΄ τμήμα: 0,77×0,97×0,13 μ. Ύψ. γραμμάτων 0,022 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

23. (ΑΕΜΛ Α2/22). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από λευκό μάρμαρο με ανθεμωτή επίστεψη. Το κάτω μέρος της στήλης έχει σπάσει διαγωνίως. Κάτω από την επίστεψη φέρει την επιγραφή:

Σάμος Εὐδήμου
Δαρέται
Ἀλεξάνδρου
Ἀλέξανδρος
Σάμου
Κατάνικος
Σάμου

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,63, πλ. 0,30, πάχ. 0,095, ύψ. γραμμάτων 0,015-0,02 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

24. (ΑΕΜΛ Α2/24). Τοξωτή επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη αετωματική διακόσμηση. Κάτω από την επίστεψη μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο σώζει τη δίστιχη επιγραφή:

Πολυστρατίδης
Σαμίου

Κάτω από την επιγραφή η επιφάνεια της στήλης είναι δουλεμένη αδρά με βελόνι και το κατώτατο τμήμα της είναι άπεργο.

Ύψ. 1,13, μέγ. πλ. 0,40, πάχ. 0,06-0,08, ύψ. γραμμάτων 0,015-0,028 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

25. (ΑΕΜΛ Α2/25). Τμήμα τριγωνικής οξυκόρυφης επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Φέρει την επιγραφή:

Στρατονίκα
Ἀρμ[ο]δ[ί]ου

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,51, μέγ. σωζ. πλ. 0,51, πάχ. 0,09, ύψ. γραμμάτων 0,022 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

26. (ΑΕΜΛ Α2/26). Επιτύμβια στήλη από γκριζο μάρμαρο. Δεν σώζεται η επίστεψή της. Φέρει δίστιχη επιγραφή:

[---]ησιμενεία
[----]ινοκλέους

Το κατώτατο τμήμα της στήλης είναι άπεργο.

Σωζ. ύψ.1,18, μέγ. σωζ. πλ. 0,47, πάχ. 0.08, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

27. (ΑΕΜΛ Α2/27). Επιτύμβια στήλη από λευκό μάρμαρο με τριγωνική επίστεψη. Η επιφάνειά της είναι δουλεμένη αδρά με βελόνι και το κατώτατο τμήμα της είναι άπεργο. Κάτω από την επίστεψη φέρει δίστιχη επιγραφή:

Ἀντιγένης
Ἀφθονήτου

Ύψ. 1,30, μέγ. σωζ. πλ. 0,54, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,022 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

28. (ΑΕΜΛ Α2/29). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο σε τρία συνανήκοντα τεμάχια. Κάτω από την αετωματική επίστεψη φέρει λειασμένη ταινία με τη δίστιχη επιγραφή:

Μολύσων
Ἀλεξάνδρου

Το κάτω τμήμα της λείπει.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,95, πλ. 0,36-0,42, πάχ. 0,08, ύψ. γραμμάτων 0,02-0,023 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

29. (ΑΕΜΛ Α2/30). Τμήμα οξυκόρυφης επιτύμβιας στήλης από σχιστόλιθο. Σώζει δίστιχη επιγραφή:

Παυσανίας
Θαλὲς

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,40, πλ. 0,285, πάχ. 0,06, ύψ. γραμμάτων 0,08-0,015 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

30. (ΑΕΜΛ Α2/32). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με δίστιχη επιγραφή:

Λαμέδων
Ἀλε<ξ>ξάνδρ[ου]

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,51, πλ. 0,40, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,025 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

31. (ΑΕΜΛ Α2/33). Επιτύμβια στήλη με υποτυπώδη τοξωτή επίστεψη από γκριζο μάρμαρο. Λείπει το κάτω μέρος της στήλης. Κάτω από την επίστεψη σώζει δίστιχη επιγραφή:

Ἀρχίας
Πολυξένου

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,53, μέγ. σωζ. πλ. 0,22, πάχ. 0,055 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

32. (ΑΕΜΛ Α2/36). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από λευκό μάρμαρο με τριγωνική επίστεψη με ανάγλυφο αέτωμα στο εσωτερικό της. Κάτω από την επίστεψη σώζεται τμηματικά τετράστιχη επιγραφή:

[Αντί]φιλος
[----]ΧΟΥ
[Φιλ]όνικος
[Αντι]φίλου

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,35, μέγ. σωζ. πλ. 0,29, πάχ. 0,045, ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

33. (ΑΕΜΛ Α2/37). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με δίστιχη επιγραφή:

Θεοτίμα
Εὐφραίου

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,67, μέγ. σωζ. πλ. 0,30, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,011-0,015 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

34. (ΑΕΜΛ Α2/38). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο, σπασμένη και στα δύο άκρα της. Σώζει δίστιχη επιγραφή:

Νουμήνιος
Παυσανία

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,60, μέγ. σωζ. πλ. 0,45, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,023 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

35. (ΑΕΜΛ Α2/43). Τμήμα επιτύμβιας στήλης με δύο συνανήκοντα τεμάχια από γκρίζο μάρμαρο. Κάτω από την επίστεψή της, που λείπει, σώζεται δίστιχη επιγραφή:

[Δι]ονύσιος
[Φι]λοξένο[υ]

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,34, μέγ. σωζ. πλ. 0,45, πάχ. 0,12, ύψ. γραμμάτων 0,018-0,022 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

36. (ΑΕΜΛ Α2/45). Επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο. Κάτω από την επίστεψη, πάνω σε λειασμένη ταινία, σώζει τμηματικά δίστιχη επιγραφή:

[---]ΜΕΝΑ
[Ὀ]ρθαγόρα

Το κατώτατο τμήμα της είναι άπεργο.

Ύψ. 1,68, μέγ. σωζ. πλ. 0,55, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,015-0,02 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

37. (ΑΕΜΛ Α2/47). Επιτύμβια οξυκόρυφη στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Πάνω σε λειασμένη ταινία σώζει δίστιχη επιγραφή:

Δημοκλῆς
Μολύσωνος

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,95, μέγ. σωζ. πλ. 0,33, πάχ. 0,095, ύψ. γραμμάτων 0,023 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

38. (ΑΕΜΛ Α2/48). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο, σπασμένη στο κάτω μέρος της. Στην κύρια όψη της, πάνω σε λειασμένη ταινία, φέρει δίστιχη επιγραφή:

Μέθυος
Ἡρακλείδα

Μέγ. σωζ. ύψ. 1,05, μέγ. σωζ. πλ. 0,45, πάχ. 0,12, ύψ. γραμμάτων 0,025 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

39. (ΑΕΜΛ Α2/44). Επιτύμβια στήλη με τοξωτή επίστεψη από λευκό μάρμαρο. Κάτω από την προεξέχουσα βάση της επίστεψης, σε λεία ταινία, σώζει δίστιχη επιγραφή:

Δημοκρίτα
[---]ΡΟΥ θυγάτηρ

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,94, μέγ. σωζ. πλ. 0,42, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,02-0,023 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Φαϋττός

40. (ΑΕΜΛ 96/8). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με την επιγραφή:

Ἀρτέμιδι Ἁγις Ἀστοκρατεία νεβεύσα[σα]

Ύψ. 0,50, πλ. 0,36, πάχ. 0,06, ύψ. γραμμάτων 0,01 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

41. (ΑΕΜΛ 97/13). Ακέραιη επιτύμβια στήλη από άσπρο μάρμαρο με ανάγλυφο ανθέμιο στην τοξωτή επίστεψή της. Στην κύρια όψη της έχει την επιγραφή:

Δομμάτριος
μ' ἔστασε
Παρμενεία

Ύψ. 1,70, πλ. 0,62, πάχ. 0,13, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

Ἄτραξ

42. (ΑΕΜΛ 96/12). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από λευκό μάρμαρο με ανάγλυφη παράσταση. Σώζεται το κάτω άκρο του δεξιού ποδιού όρθιας ανδρικής μορφής και αριστερά του μορφή σκύλου με ανασηκωμένα τα δύο μπροστινά πόδια. Κάτω από την παράσταση είναι χαραγμένη η τετράστιχη επιγραφή:

Λαῖνεος δηλοῖ τύπος ἡλικ[ίαν]
Πᾶσι ποθεινότατον ΚΑΛΛΙ[----]
ἡ δὲ τυφλῶς διέπουσα Τύχ[η----]
[--]ΣΕΝ οὐδὲ ἴας ἐλπίδα[ς-----]

Ύψ. 0,60, πλ. 0,36, πάχ. 0.16, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

43. (ΑΕΜΛ 96/13). Τμήμα ψηφισματικής επιγραφής. Συνανήκει με το ΑΕΜΛ 94/10. Το συνολικό κείμενο του αποσπασματικού ψηφίσματος, πιθανώς Φαλανναίων, είναι το ακόλουθο[13]:

[------]ΑΝΑΣ
[------ε]ἰρήνης
[------] καθάπερ
[----ταγ]ευόντων
[------]ΕΝΟΛ
[------]ΣΤΡΑ
[------Ι]ΠΠΟΥ
[------] Φίλων
[------]ΕΝΟΥΣ
[---]ΝΑΙΟ[Ρ]ΕΔ[-]
[---]ΣΥΛΟΧ[---]
[----]ΠΣΟΤΙ[--]

Ύψ. 0,11, πλ. 0,15, πάχ. 0,09, ύψ. γραμμάτων 0,01 μ.

13. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 340, αριθ. 10.

44. (ΑΕΜΛ 96/14). Τμήμα επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση. Σώζεται τμήμα του κατώτερου μέρους του αριστερού ποδιού μορφής με σανδάλι.

Μήκ. 0,18, πάχ. 0,07 μ.

45. (ΑΕΜΛ 96/19). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από λευκό μάρμαρο. Στην κύρια όψη της φέρει τμήμα επιγραφής:

[Ερμάου] Χθονίου

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,90, πλ. 0,19, μέγ. σωζ. πάχ. 0,26, ύψ. γραμμάτων 0,02-0,03 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

46. (ΑΕΜΛ 96/21). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

[Αντ]ικράτεις

Ύψ. 1,28, πλ. 0,52, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,04 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

47. (ΑΕΜΛ 96/32). Επιτύμβια στήλη με ανθεμωτή επίστεψη από λευκό μάρμαρο. Κάτω από την επίστεψη σώζει ναϊσκόσχημη στήλη. Κάτω από την αετωματική επίστεψη φέρει επιγραφή:

[Ρω]μύλος Ἀφθ[ονήτου]

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,59, πλ. 0,38, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ.

48. (ΑΕΜΛ 97/14). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Σθένουν

Ύψ. 1,15, πλ. 0,53, πάχ. 0,11, ύψ. γραμμάτων 0,04 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

49. (ΑΕΜΛ 97/21). Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με την επιτύμβια επιγραφή:

Κρινοφύλα

Ύψ. 0,40, πλ. 0,19, πάχ. 0,18, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

50. (ΑΕΜΛ 97/22). Τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Φιλίστα

Ύψ. 0,45, πλ. 0,38, πάχ. 0,15, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

51. (ΑΕΜΛ 97/23). Τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο με την επιγραφή:

[Αγε]ισαρέτα

Ύψ. 0,47, πλ. 0,29, πάχ. 0,21, ύψ. γραμμάτων 0,04 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

52. (ΑΕΜΛ 97/24). Τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο με ανάγλυφο ανθέμιο. Σώζεται η επιγραφή:

ΕΥ[-----]

Ύψ. 0,55, πλ. 0,39, πάχ. 0,16, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

53. (ΑΕΜΛ 97/25). Τοξωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο με ανάγλυφο ανθέμιο.

Ύψ. 0,52, πλ. 0,37, πάχ. 0,14 μ.

54. (ΑΕΜΛ 97/26). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο. Στη μπροστινή της επιφάνεια έχει την επιγραφή:

Θαυμάσιλα Ἱπποκρα-
τεία Ἀρτέμιδι

Ύψ. 0,42, πλ. 0,30, πάχ. 0,06, ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Χρονολογείται το 2ο αι. π.Χ.

55. (ΑΕΜΛ 97/27). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με την επιγραφή:

Νικόπολις Λυσιπονεία

Ύψ. 0,32, πλ. 0,33, πάχ. 0,04, ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

56. (ΑΕΜΛ 97/28). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με την επιγραφή:

Αἴγλα Ἀναξαγοραία ὀνέθεικε

Ύψ. 0,32, πλ. 0,33, πάχ. 0,055, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

57. (ΑΕΜΛ 97/29). Αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με οριζόντια επίστεψη.

[--ΟΝΩ.ΑΙΝΕΕΙΑ] λειτορεύονσα

Ύψ. 0,17, πλ. 0,12, πάχ. 0,03, ύψ. γραμμάτων 0,015 μ. Χρονολογείται τον 3ο αι. π.Χ.

58. (ΑΕΜΛ 97/30). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο, χωρίς επιγραφή.

Ύψ. 0,16, πλ. 0,12, πάχ. 0,03 μ.

59. (ΑΕΜΛ 97/30). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο, χωρίς επιγραφή.

Ύψ. 0,19, πλ. 0,19, πάχ. 0,04 μ.

60. (ΑΕΜΛ 97/33). Αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη. Στο πάνω μέρος της κύριας επιφάνειάς της είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Θεοῦ Σεβαστοῦ
Καίσαρος Σωτῆ-
ρος

Ύψ. 0,24, πλ. 0,25, πάχ. 0,06, ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.

61. (ΑΕΜΛ 97/42). Τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο με την επιγραφή:

Νικαγόρα

Ύψ. 0,61, πλ. 0,40, πάχ. 0,14, ύψ. γραμμάτων 0,04 μ. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Παρά τις μειωμένες πιστώσεις της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων η δραστηριότητά της υπήρξε έντονη. Οι αρχαιολόγοι Ασπ. Ντίνα, Κρ. Μαντζανά, Β. Συθιακάκη, Κ. Φλώρου, Π. Φουντά, οι αρχιτέκτονες Ιω. Βλαχοστέργιος και Δ. Μπιτούλας, ο πολιτικός μηχανικός Χρ. Τσιλιμίγκας, οι συντηρητές έργων τέχνης Στ. Σφέτσας, Ιω. Σκοτεινιώτης, Κ. Χρυσόπουλος, Κ. Κορμάζος, Δ. Μαλτέζος, Κ. Δασκαλόπουλος, Αν. Ντίνα και ο απόφοιτος της Σχολής των ΤΕΙ Μ. Μητσάτσικας, οι σχεδιάστριες Φ. Κυριάκη, Β. Σιούρα, Γ. Παρδάλη, καθώς και τα ολιγομελή συνεργεία αναστήλωσης και οι ελάχιστοι έκτακτοι αρχαιολόγοι, με το συντονισμό και την εποπτεία του υπογράφοντος, ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας το έργο που εκτελέστηκε στους έξι νομούς της αρμοδιότητας της Εφορείας, και το οποίο συνοπτικώς εκτίθεται.

Οι ανασκαφικές έρευνες σε διάφορες περιοχές της αρμοδιότητας της 7ης ΕΒΑ έφεραν στο φως νέα και σημαντικά ευρήματα, μερικά από τα οποία είναι άγνωστα και μη αναφερόμενα από τις πηγές και τη βιβλιογραφία.

Σημαντικό επίσης ήταν το στερεωτικό έργο των μνημείων, όπως π.χ. στα Μετέωρα, αυτό των καταγραφών νέων μνημείων, καθώς και το έργο των συντηρητών.

Άξια λόγου αναφοράς είναι η απαρχή της σύστασης του Βυζαντινού Μουσείου της Φθιώτιδος κατόπιν της παραχώρησης του κτιρίου των λεγόμενων Στρατώνων του Καποδίστρια στην Υπάτη του Νομού Φθιώτιδος. Οι πρώτες ενέργειες της Εφορείας αφορούσαν τη συγκέντρωση και καταγραφή του προς έκθεση υλικού του αποθηκευμένου σε χώρους της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ και της 7ης ΕΒΑ. Την επιμέλεια αυτή είχε η αρχαιολόγος Β. Συθιακάκη, στην οποία ανατέθηκε η σύνταξη της μουσειολογικής μελέτης. Την τελευταία συνέδραμε η αρχαιολόγος Π. Φουντά, καθώς και η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Βλαχάκη.

Παραλλήλως το Τμήμα Μουσείων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων ανέθεσε στον αρχιτέκτονα-μηχανικό Λ. Γεωργακόπουλο τη σύνταξη της αρχιτεκτονικής-μουσειογραφικής μελέτης.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Από 12 Απριλίου έως 16 Ιουνίου 1997 σε συνεργασία της 7ης και της 5ης ΕΒΑ με το Δήμο Σπαρτιατών παρουσιάστηκε σε αίθουσα του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου η έκθεση με τίτλο «Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Θεσσαλία». Η οργάνωση της έκθεσης ανατέθηκε στην αρχαιολόγο της 7ης ΕΒΑ Π. Φουντά.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Προς ενημέρωση του κοινού περί του έργου που εκτέλεσε η 7η ΕΒΑ και σε συνεργασία με το Δήμο Λαρίσης, διοργανώθηκε στη Λάρισα ημερίδα με τίτλο «Το έργο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τα τελευταία 20 χρόνια στο χώρο της αρμοδιότητός της». Εισηγητές ήταν ο υπογράφων, οι αρχαιολόγοι και οι μηχανικοί της Εφορείας. Προκειμένου να ενημερωθεί το κοινό των Τρικάλων για το έργο που εκτελεί η Εφορεία στην περιοχή αυτή σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Τρικάλων διοργανώθηκε ημερίδα με θέμα: «7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων - 20 χρόνια προσφοράς. Αποτελέσματα και προοπτικές», με ομιλητές τον υπογράφοντα, τις αρχαιολόγους Ασπ. Ντίνα και Κρ. Μαντζανά και τον πολιτικό μηχανικό Χρ. Τσιλιμίγκα, υπαλλήλους της Εφορείας.

Επίσης, στα πλαίσια των εκδηλώσεων για την 25η επέτειο της σύμβασης της UNESCO για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς φιλοξενήθηκε στο χώρο του Κουρσούμ Τζαμί φωτογραφική έκθεση που αναφερόταν στα βυζαντινά μνημεία που έχουν συμπεριληφθεί στον κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Μυστράς, μονές Οσίου Λουκά και Δαφνίου, Νέα Μονή Χίου, μεσαιωνική πόλη Ρόδου, Άγιον Όρος και Μετέωρα). Παράλληλα και κατά το διάστημα της λειτουργίας της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν ομιλίες σχετικές με τα παραπάνω μνημεία από αρχαιολόγους που ενασχολήθηκαν με αυτά.

Από το Δήμο Νέας Αγχιάλου οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε τριήμερο Συνέδριο στις 26-28 Σεπτεμβρίου 1997, «Νέα Αγχίαλος 90 χρόνια δημιουργικής ζωής». Η 7η ΕΒΑ συμμετείχε με ομιλία της αρχαιολόγου Ασπ. Ντίνα με θέμα «Τα μνημεία των Φθιωτίδων Θηβών - Νέας Αγχιάλου και η ανάδειξή τους». Από την ίδια αρχαιολόγο ξεναγήθηκαν οι σύνεδροι στους αρχαιολογικούς χώρους της Νέας Αγχιάλου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Δολίχη

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Εκτελέστηκαν εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ναού σύμφωνα με μελέτη που συνέταξε ο αρχιτέκτων μηχανικός της Εφορείας Δ. Μπιτούλας. Σύμφωνα με τη μελέτη κατά μήκος της βόρειας, ανατολικής και νότιας πλευράς κατασκευάστηκε πλακόστρωτο, πλ. 1 μ., από ακανόνιστες πλάκες Καρύστου πάνω σε λεπτή στρώση τσιμέντου, προκειμένου να αποφευχθεί η απορρόφηση υγρασίας κοντά στη βάση των τοίχων του ναού, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του περιβόλου φυτεύθηκε με γρασίδι. Στη δυτική πλευρά εξυγιάνθηκε το εναπομείναν τμήμα του παλαιού πλακόστρωτου και έγιναν συμπληρώσεις με ακανόνιστες πλάκες δαπέδου πάνω σε χώμα.

Τύρναβος

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο ναός Αγίου Δημητρίου καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά από πυρκαγιά που ξέσπασε από άγνωστη αιτία στις 9/3/1996. Μόνον οι περιμετρικοί τοίχοι και το δάπεδο παρέμειναν σχεδόν άθικτα από τη φωτιά (Πίν. 195 α). Όλα τα ξύλινα μέρη, οι στέγες, ο γυναικωνίτης, οι κίονες, το ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο με τις αξιόλογες εικόνες του 17ου αι. και τα προσκυνητάρια με τις εικόνες του 17ου και 18ου αι., οι γύψινες διακοσμήσεις και τα κειμήλια του ναού καταστράφηκαν.

Ο ναός στην αρχική του μορφή ήταν τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που ανεγέρθηκε το 1871 και επιδέχθηκε μεταγενέστερες προσθήκες και επεμβάσεις[1]. Η κεραμοσκεπής στέγη ήταν δίριχτη με αποτμήσεις στις στενές πλευρές. Το κεντρικό κλίτος είχε εσωτερικά καμαροσκεπή οροφή από επιχρισμένο μπαγδατί, την οποία έφεραν δύο κιονοστοιχίες που αποτελούνταν από επτά κίονες η καθεμία. Οι κίονες ήταν ξύλινες δοκοί με επένδυση από μπαγδατί και κοσμούνταν με γύψινα κορινθιάζοντα κιονόκρανα με προτομές χερουβείμ. Τα πλάγια κλίτη είχαν οριζόντιες οροφές, επίσης από επιχρισμένο μπαγδατί. Σε υστερότερη εποχή οι δύο δυτικότεροι κίονες του ναού είχαν εγκιβωτιστεί σε τσιμέντο, προκειμένου να στηριχθεί σε αυτούς ξύλινο μεσοπάτωμα που χρησίμευσε ως γυναικωνίτης. Το δάπεδο του ναού είχε επιστρωθεί με μωσαϊκό. Στη δυτική πλευρά κατασκευάστηκε το 1970 άκομψο κιονοστήρικτο προστώο.

Αφού πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του εσωτερικού από τα κατάλοιπα της πυρκαγιάς, συγκεντρώθηκαν κάποια κατάλοιπα του διακόσμου, ελέγχθηκε η στατική επάρκεια των περιμετρικών τοίχων και πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να αποκαλυφθεί η στάθμη του αρχικού δαπέδου, συντάχθηκε μελέτη αποκατάστασης του ναού από ιδιώτες μηχανικούς με δαπάνη των ενοριτών του Αγίου Δημητρίου και υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση του πολιτικού μηχανικού της Εφορείας Χρ. Τσιλιμίγκα και της υπογράφουσας.

Μετά την έγκριση της μελέτης από το ΚΑΣ πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη του Χρ. Τσιλιμίγκα οι ακόλουθες εργασίες: ανακατασκευή της στέγης με ξύλινα ζευκτά σύμφωνα με τη μορφή της αρχικής· ανακατασκευή των οροφών των πλαγίων κλιτών και της καμάρας του κεντρικού κλίτους (επιλέχθηκε η λύση του ατσάλινου πλέγματος αντί για τον τσατμά, επειδή δεν υπήρχε η δυνατότητα να βρεθεί κατάλληλος τεχνίτης)· ανακατασκευή των ξύλινων υποστυλωμάτων και εξωτερική τους επένδυση με πλέγμα και επίχρισμα· υποβάθμιση της στάθμης του δαπέδου στο επίπεδο του αρχικού, δηλαδή 0,30 μ. χαμηλότερα· αντικατάσταση των επιχρισμάτων εσωτερικά και εξωτερικά· δημιουργία δικτύου απορροής ομβρίων υδάτων εξωτερικά του ναού (κρίθηκε αναγκαία λόγω της μείωσης της στάθμης των δαπέδων). Μετά την αποκατάστασή του το μνημείο παραδόθηκε και πάλι σε χρήση.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

Γεράνια

Ναός Αγίας Τριάδας

Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική που καλύπτεται με δίριχτη στέγη με αποτμήσεις στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Χρονολογείται στο 1873 βάσει της κτητορικής επιγραφής στο υπέρθυρο της βόρειας θύρας. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 1902 και έγιναν από σαμαριναίους ζωγράφους. Εκτελέστηκαν εργασίες υποθεμελίωσης στην ανατολική, βόρεια και δυτική πλευρά και αντικαταστάθηκε το στέγαστρο στη δυτική πλευρά (Πίν. 195 β).

1. Το μνημείο κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο βάσει της υπ' αριθ. Β1/Φ32/7176/ 68/ 17-1-97 (ΦΕΚ 207/Β/18-3-97) υπουργικής απόφασης.

Μαγούλα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Εκτελέστηκαν εργασίες αντικατάστασης της στέγης και έγινε απεντόμωση του τέμπλου[2].

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Μετέωρα

Μονή Αγίας Τριάδας

Το 1996 με χρηματοδότηση του ΕΤΕΡΠΣ/ΥΠΕΧΩΔΕ[3] και με την επίβλεψη της Εφορείας πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης και ανάπλασης του κεντρικού κτιρίου της μονής, όπου τα κελιά και το νεότερο Λαογραφικό Μουσείο, το οποίο διαμορφώθηκε το 1970. Καθαιρέθηκαν οι κατασκευασθείσες από ραμποτέ οροφές και τα καλυμμένα με πλάκες Πηλίου δάπεδα, τόσο του ισογείου όσο και του ορόφου και τέλος η με γαλλικά κεραμίδια κεράμωση και ακολούθησε ενίσχυση της στέγης και κάλυψη των δαπέδων με απλά κεραμικά πλακίδια. Με την ολοκλήρωση των εργασιών ο επάνω όροφος διαμορφώθηκε σε κελιά και το ισόγειο σε αίθριο χώρο με ταυτόχρονη ανάπλαση και ανάδειξη των υφιστάμενων σταυροθολίων.

Το 1997 συνεργείο της μονής με χρηματοδότηση αυτής και με την επίβλεψη της Εφορείας προχώρησε στην ανάπλαση-ανάδειξη του χώρου που λειτουργούσε ως αρχονταρίκι. Η τοιχοποιία του ήταν κατασκευασμένη από οπτοπλίνθους και οπλισμένο σκυρόδεμα και είχε δεχθεί νεότερο επίχρισμα. Καθαιρέθηκαν όλα τα ξένα ως προς τη μετεωρίτικη αρχιτεκτονική στοιχεία και ανακατασκευάστηκε η τοιχοποιία από λιθοδομή, τα δάπεδα καλύφθηκαν με κεραμικά πλακίδια και επισκευάστηκε η οροφή και η στέγη με επικάλυψη από κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Μονή Αγίου Στεφάνου

Πραγματοποιήθηκε συντήρηση του παλαιού σκευοφυλακίου της μονής. Συγκεκριμένα, έγινε καθαίρεση του παλαιού επιχρίσματος και καθαρισμός των τοιχοποιιών σε βάθος και αρμολόγησή τους και τοποθέτηση μεταλλικών ελκυστήρων. Σήμερα αυτός ο χώρος στεγάζει σπάνια έγγραφα και κειμήλια της μονής. Ανακατασκευάστηκε η στέγη του πρεσβυτερίου και συντηρήθηκε η σαθρή τοιχοποιία. Τέλος, ανακατασκευάστηκε η στέγη του παλαιού καθολικού, του αφιερωμένου στον Άγιο Στέφανο.

Ταξιάρχες

Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Ανακατασκευάστηκε το περίστωο σε τοξωτή μορφή με λιθοδομή και τοποθετήθηκε στη δυτική είσοδο λιθανάγλυφο με φαιόχρωμη απόχρωση. Επίσης, με βάση το τμήμα του παλαιού δαπέδου, που αποκαλύφθηκε στο κατώφλι του ναού, έγινε η πλακόστρωση του περιστώου.

Πύλη

Μονή Αγίου Βησσαρίωνος (Δουσίκου)

Η μονή Αγίου Βησσαρίωνος ή Δουσίκου βρίσκεται στην ανατολική πλαγιά του Κόζιακα. Το πρώτο καθολικό ιδρύθηκε από τον άγιο Βησσαρίωνα το 1527. Από επιγραφή που αναγράφεται πάνω από την είσοδο του καθολικού διαπιστώνουμε ότι ο σημερινός ναός *ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων τὸ 1557*. Ακολουθεί τον αθωνίτικο τύπο. Το δεύτερο καθολικό ιδρύθηκε και αγιογραφήθηκε το έτος 1557 από τον αξιόλογο ζωγράφο Τζώρτζη[4].

Καθαιρέθηκαν τα αποδιοργανωμένα τόξα της ανατολικής πλευράς των κελιών και υποστηλώθηκαν οι υπερκείμενοι όροφοι. Ακολούθησε θεμελίωση των τόξων με κατασκευή πεδίλων από οπλισμένο σκυρόδεμα μέχρι την επιφάνεια του δαπέδου του υπογείου και ανακατασκευή αυτών με τα ίδια υλικά (πωρόλιθος).

Στον ξενώνα, που βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά της μονής, πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανακατασκευής της στέγης και του εξώστη. Η στέγη επικαλύφθηκε με κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Σταγιάδες

Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα μοναστηριακά συγκροτήματα του Νομού Τρικάλων, το καθολικό του

2. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 227.

3. Είναι γνωστό ότι από το ΕΤΕΡΠΣ/ΥΠΕΧΩΔΕ διατέθηκαν σημαντικά ποσά για τη στερέωση πολλών μνημείων της περιφέρειάς μας, πράγμα το οποίο και βοήθησε πολύ στη διάσωσή τους. Όμως μερικές φορές η Εφορεία δεν είχε ειδοποιηθεί σχετικά με τις επιχορηγήσεις, με αποτέλεσμα να εκτελούνται εργασίες χωρίς την επίβλεψή μας και τη χορήγηση της σχετικής άδειας που προβλέπεται από τη νομοθεσία περί αρχαιοτήτων.

4. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 303.

οποίου είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του 1780, που υπογράφει ο χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ. Στη νότια πλευρά της μονής υπάρχει διώροφη πτέρυγα κελιών, η οποία υπέστη σοβαρές ζημιές από το σεισμό του 1995. Στην πτέρυγα αυτή πραγματοποιήθηκαν κατεπείγουσες εργασίες από συνεργείο της μονής, λόγω της ετοιμορροπίας, με χρηματοδότηση του ΕΤΕΡΠΣ/ΥΠΕΧΩΔΕ.

Νέα Ζωή

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρος ναός αγιογραφημένος στα 1611, σύμφωνα με επιγραφή στη δυτική πλευρά του. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος διασώζεται σε όλες τις πλευρές πλην της βόρειας. Στο ναό πραγματοποιήθηκαν εργασίες υποθεμελίωσης και αντικατάστασης της στέγης και της οροφής. Για την προστασία του ναού από τα ζώα (σημειωτέον ότι ο ναός είναι χτισμένος στις υπώρειες των Χασίων και σε δασώδη περιοχή, οπότε γίνεται καταφύγιο πολλών ζώων) διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος και περιφράχθηκε.

Βασιλική

Ναός Αγίου Νικολάου

Στη στέψη του ναού κατασκευάστηκε περιμετρική δοκός και ανακατασκευάστηκε η στέγη με επικάλυψη από κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Ακόμη, εξυγιάνθηκαν τα εξωράχια των θόλων και αρμολογήθηκαν. Καθαιρέθηκαν επίσης τα μεταγενέστερα επιχρίσματα και εξυγιάνθηκε η τοιχοποιία του ναού (Πίν. 195 γ).

Κρανιά

Ναός Τιμίου Σταυρού (Δολιανών)

Στον ιδιάζουσας αρχιτεκτονικής μορφής ναό[5] με τους πολλούς τρούλους, τρουλίσκους και κόγχες με αρχικό έτος ίδρυσης το 1770, πραγματοποιήθηκαν, ιδίοις πόροις, εργασίες στον τρούλο πάνω από το Ιερό. Αντικαταστάθηκε η λιθοδομή με εγχώρια πέτρα και αρμολογήθηκε εν μέρει, κυρίως στο βόρειο και το νότιο τοίχο του ναού και σε ύψος έως και 2 μ., ενώ στην τοιχοποιία του Ιερού καθ' όλο το ύψος αυτού. Επίσης, με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα ΕΤΕΡΠΣ/ΥΠΕΧΩΔΕ διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος του ναού.

Μαυρέλι

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες, ανακατασκευή της στέγης και επικάλυψη με κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΙΛΙΜΙΓΚΑΣ - ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Καταφύγι

Μονή Πέτρας

Σύμφωνα με τη σχετική μελέτη και επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού της ΔΑΒΜΜ Κ. Φλώρου συνεχίστηκαν με εντατικότερο ρυθμό οι εργασίες στερέωσης του καθολικού[6], που χρονολογείται στο 16ο αι.[7]. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση και ενίσχυση της υποθεμελίωσης με κατασκευή παραθεμελίωσης από οπλισμένο σκυρόδεμα, καθώς και συνδετήριων δοκών μεταξύ των βάσεων των κιόνων κάτω από το δάπεδο. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται το μνημείο από ελαφρές καθιζήσεις του εδάφους, όπως αυτές που συνέβησαν στο παρελθόν, ιδιαίτερα στη βόρεια πλευρά, με συνέπεια τη δημιουργία έντονων ρηγματώσεων. Άρχισε επίσης η επισκευή των ρωγμών του μνημείου με τσιμεντενέσεις μετά την έμφραξή τους από τους συντηρητές της Εφορείας με σκοπό την προστασία των τοιχογραφιών. Η εργασία συνεχίστηκε μέχρι το ύψος των θόλων.

Φανάρι

Φρούριο

Στο βυζαντινό φρούριο του 13ου αι. άρχισαν στερεωτικές εργασίες με χρηματοδότηση από το 2ο ΠΕΠ Θεσσα-

5. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 270· 35 (1980): Χρονικά, σ. 296· 37 (1982): Χρονικά, σ. 243.

6. Οι εργασίες εγκρίθηκαν με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜ/21866/700/5-5-92 υπουργική απόφαση.

7. Κ. Φλώρος, Αρχιτεκτονική και στατική αποκατάσταση της Ιεράς Μονής Πέτρας Καταφυγίου Ν. Καρδίτσας, *Τα 400 χρόνια της Ι. Μονής Πέτρας Καταφυγίου Καρδίτσας, 1593-1993, Πρακτικά του Συνεδρίου, 7 Αυγούστου 1993*, Καταφύγιο Καρδίτσας 1994, σ. 46 κ.ε. Στ. Σδρόλια, Η ζωγραφική της Μονής Πέτρας, ό.π., σ. 38 κ.ε.

λίας[8]. Μετά την κατασκευή σκαλωσιάς εσωτερικά και εξωτερικά στο χώρο της πύλης και τη βορειοδυτική πλευρά, καθώς και την εγκατάσταση υδροδότησης και ηλεκτροδότησης, έγιναν οι προπαρασκευαστικές εργασίες της στερέωσης, που περιλάμβαναν την αναλυτική σχεδίαση των όψεων, τη λήψη δειγμάτων κονιάματος από αντιπροσωπευτικά σημεία του φρουρίου και την εξέτασή τους, ώστε να αποφασιστεί ο τρόπος επέμβασης. Κατασκευάστηκε ξυλότυπος στο τόξο της πύλης και ξαναχτίστηκε ο τοίχος πάνω από αυτήν, ώστε να στερεωθεί η πλευρά αυτή που είχε αποδυναμωθεί. Στη συνέχεια έγιναν καθαρισμοί, περιορισμένες ανακτίσεις και αρμολογήματα στο νότιο πύργο και το εξωτερικό μέτωπο των τοίχων προς Β. και Ν. (Πίν. 196 α).

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΡΟΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Κουκουράβα Μακρινίτσας

Πύργος Σκοτεινιώτη

Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες[9]: καθαρίστηκε και διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος, τοποθετήθηκαν μεταλλικά ικριώματα (σκαλωσιά) με δάπεδα εργασίας ανά 2 μ. ύψος μέσα-έξω, αποτυπώθηκε η βορειοδυτική γωνία, καθαρίστηκαν σε βάθος οι αρμοί και έγινε βαθύ αρμολόγημα μέσα-έξω, καθαιρέθηκε η βορειοδυτική γωνία και ξαναχτίστηκε, τοποθετήθηκαν ακροφύσια για ενέματα, κατασκευάστηκε κρυφοσενάζ σε όλη την περίμετρο του πύργου και η τετράριχτη ξύλινη στέγη με το σανίδωμα και τοποθετήθηκε ασφαλτόπανο. Αφαιρέθηκαν τα ξύλινα υποστυλώματα που είχαν τοποθετηθεί από την Υπηρεσία στο παρελθόν.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Επινιανά

Μονή Στάνας

Σήμερα διατηρείται το καθολικό, τρίκογχος ναός με τρούλο, ανατολικά του μονόχωρο καμαροσκεπές παρεκκλήσι και διώροφη πτέρυγα κελιών[10] (Πίν. 196 β). Το καθολικό είναι κτίσμα του 18ου αι. και οι τοιχογραφίες που σώζονται στο εσωτερικό του χρονολογούνται στα 1881 και είναι έργο του σαμαριναίου ζωγράφου Ιωάννη. Το παρεκκλήσι είναι αδιακόσμητο. Πραγματοποιήθηκαν αναστηλωτικές εργασίες στο διώροφο κτίσμα των κελιών, η στέγη και ο δεύτερος όροφος του οποίου είχαν καταρρεύσει, συγκεκριμένα: ανακατασκευή της στέγης, καθαίρεση και αντικατάσταση των ξύλινων δαπέδων και των κουφωμάτων του κτίσματος, αρμολόγημα των ορατών όψεων, νότιας, ανατολικής και δυτικής.

Βραγγιανά

Ναός Αγίας Παρασκευής

Αποτελούσε το καθολικό της μονής της Γούβας Βραγγιανών[11]. Επισκευάστηκε η στέγη του κτίσματος και ανεγέρθηκε κωδωνοστάσιο βορειοδυτικά του ναού, σύμφωνο προς την αρχιτεκτονική του μορφή.

Αγία Τριάδα

Μονή Προφήτη Ηλία

Μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με εγγεγραμμένη κόγχη ανατολικά[12]. Επειδή το καθολικό έχει θεμελιωθεί πάνω σε επιχώσεις, κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος, κατάντι του καθολικού, προς αποφυγή περαιτέρω διολίσθησης των επιχώσεων.

Καρπενήσι

Ναός Αγίας Τριάδας

Είναι ο μητροπολιτικός ναός του Καρπενησίου, στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο. Χτίστηκε στα μέσα του 17ου αι. από τον Ευγένιο Γιαννούλη τον Αιτωλό[13]. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες ενίσχυσης

8. Οι εργασίες στερέωσης εγκρίθηκαν με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ ΔΑΒ-ΜΜ/38863/1421/27-7-94 υπουργική απόφαση.

9. Οι αναστηλωτικές εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Χρ. Τσιλιμίγκα.

10. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 168.

11. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 387· 38 (1983): Χρονικά, σ. 217. Π. Βασιλείου, *Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων*, Αθήνα 1960, σ. 74. *Θεσσαλικά Χρονικά Ζ΄* (1959), σ. 104.

12. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 281· 39 (1984): Χρονικά, σ. 169. Π. Βασιλείου, *Η Αγία Τριάδα Ευρυτανίας*, Αθήνα 1958. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Ι, Αθήνα 1987, σ. 163 και 227.

13. *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 199· 19 (1964): Χρονικά, σ. 301· 22 (1967): Χρονικά, σ. 338· 25 (1970): Χρονικά, σ. 298· 26 (1971): Χρονικά, σ. 314· 28 (1973): Χρονικά, σ. 386. *ΕΕΒΣ* Γ΄ (1926), σ. 257. Π. Βασιλείου, *Η εκκλησία της Αγίας Τριάδας του Καρπενησίου*, Αθήνα 1962.

του τρούλου και ανακεράμωσης της στέγης. Επίσης, το δάπεδο του υπερώου επενδύθηκε με κεραμικά πλακίδια.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Το έργο της συντήρησης τοιχογραφιών, εικόνων, ψηφιδωτών, γλυπτών και αντικειμένων μικροτεχνίας εκτελείται από τους υπηρετούντες συντηρητές Αν. Ντίνα, Μ. Μητσάτσικα (απόφοιτο των ΤΕΙ), Στ. Σφέτσα, Ιω. Σκοτεινιώτη, Ιω. Χρυσόπουλο, Κ. Κορμάζο, Δ. Μαλτέζο και Κ. Δασκαλόπουλο. Εκτός από τις εργασίες που εκτελέστηκαν στα κατά τόπους μνημεία, όπως αυτές αναλυτικά αναφέρονται κατωτέρω, συντηρήθηκαν τοιχογραφίες, εικόνες, ψηφιδωτά, νομίσματα κ.ά. στα εργαστήρια της Εφορείας που βρίσκονται στη Λάρισα, στο Βόλο και στη Νέα Αγχίαλο.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Αμπελάκια

Ναός Αγίου Γεωργίου

Έγιναν στερεωτικές εργασίες στις τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου, που χρονολογούνται στο 18ο αι.

Μεταξοχώρι Αγιάς

Ναός Αγίου Νικολάου

Εδώ έχουν συγκεντρωθεί κειμήλια από όλους τους ναούς της κοινότητας. Συντηρήθηκαν αρκετές εικόνες, μεταξύ των οποίων εικόνα του αγίου Δημητρίου ένθρονου, με αρχοντική ενδυμασία, των αρχών του 18ου αι.

Δομένικο Ελασσόνας

Ναός Αγίου Γεωργίου

Συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής το συντηρητή Στ. Σφέτσα προχώρησε σε αποκόλληση των τμημάτων ψηφιδωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκαν στο νάρθηκα του ναού. Τα ψηφιδωτά μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας στη Λάρισα και συντηρήθηκαν, προκειμένου να επανατοποθετηθούν μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και την ανακατασκευή των δαπέδων του μνημείου.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Νέα Ζωή

Ναός Αγίου Δημητρίου

Στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού, που χρονολογείται στα 1611, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης: στερέωση κονιαμάτων, πρεσσαρίσματα φουσκωμάτων, αρμολογήματα ρωγμών, καθαρισμός και στερέωση ζωγραφικής επιφάνειας.

Πύλη

Μονή Δουσίκου

Συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες: 1. Άγιος Βησσαρίων «αρχιεπίσκοπος Λαρίσης και μέγας κτήτωρ» ολόσωμος, με αρχιερατικά άμφια, 16ου αι. 2. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα σε προτομή στον τύπο της Οδηγήτριας, 16ου αι.

Μετέωρα

Μονή Ρουσσάνου

Συντηρήθηκαν οι εικόνες: 1. Δίζωνη εικόνα με παράσταση της Δέησης στο πάνω μέρος και τριών αγίων στο κάτω. 2. Χριστός στον τύπο του Βασιλέα-Αρχιερέα, ένθρονος, του 16ου αι. 3. Χριστός «ο Παντοκράτωρ Κύριος και Θεός των απάντων». 4. Ιωάννης ο Πρόδρομος. 5. Μεταμόρφωση (οι τρεις τελευταίες από σύνολο του 18ου αι.). 6. Βημόθυρο με ξυλόγλυπτη διακόσμηση και παράσταση Ευαγγελισμού, που πλαισιώνεται από προτομές των προφητών Δαβίδ και Σολομώντα και των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Ο τύπος του αναγλύφου και η απόδοση των μορφών συγγενεύουν με έργα του βορειοελλαδικού χώρου του 16ου αι.

Μονή Αγίας Τριάδας

Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες του καθολικού, οι οποίες ανήκουν σε διάφορες περιόδους. Στους πεσσούς του Ιερού διατηρούνται τα παλαιότερα τμήματα του διακόσμου, που μπορούν να χρονολογηθούν στο 15ο αι. Ο κυρίως ναός και το Ιερό τοιχογραφήθηκαν το 1741 από τον ιερέα Αντώνιο και τον αδελφό του Νικόλαο, ενώ ο νάρθηκας σώζει τοιχογραφίες του 1691. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ήταν οι ακόλουθες: στερέωση κονιαμάτων, πρεσσαρίσματα φουσκωμάτων, αρμολογήματα ρωγμών, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας.

Καλαμπάκα

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Συνεχίστηκε η συντήρηση του τέμπλου του 16ου αι., που είχε αρχίσει παλαιότερα. Φέτος έγιναν καθαρισμοί σε ορισμένες εικόνες της σειράς του Δωδεκαόρτου και στο βημόθυρο.

Βυτουμάς

Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν οι τοιχογραφίες τόσο του μικρού ναού (που ονομάζεται στις επιγραφές προπύλαιον), οι οποίες έγιναν το 1559 από το μοναχό Νεκτάριο, όσο και του καθολικού, που χρονολογούνται στα 1600[14].

Ζάρκο

Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες του ναού, που χρονολογούνται στο 18ο αι.

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φθιώτιδες Θήβες

Στα εργαστήρια της Εφορείας στη Νέα Αγχίαλο συντηρήθηκαν τα παρακάτω αντικείμενα:

1. Αποκολλημένα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

2. Αποκολλημένα ψηφιδωτά από το βαπτιστήριο της Υπάτης (καθαρισμός, συντήρηση, τοποθέτηση σε τελάρα).

3. Αποκολλημένο ψηφιδωτό δάπεδο από το οικόπεδο Κακλέα στην Υπάτη. Αποτελείται από 44 τεμάχια. Συντηρήθηκαν 30 τεμάχια και τοποθετήθηκαν σε τελάρα αλουμινίου σχήματος ταυ και ανοξείδωτης σίτας.

4. Καθαρισμός ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Θ΄ των Φθιωτίδων Θηβών.

5. Καθαρισμός ψηφιδωτού δαπέδου της 10ης παλαιοχριστιανικής βασιλικής που έχει αποκαλυφθεί στη νοτιοανατολική καμπή του τείχους της πόλης των Φθιωτίδων Θηβών.

6. Καθαρισμός του ψηφιδωτού δαπέδου του ψυχρού (frigidarium) του λουτρικού συγκροτήματος, που έχει αποκαλυφθεί νοτιοανατολικά της βασιλικής του Μαρτυρίου στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο πρώην Π. Ιλτσόπουλου.

7. Καθαρισμός, συντήρηση, συγκόλληση των ευρημάτων των ανασκαφών, κιονοκράνων, θωρακίων, κιόνων, τραπεζών κτλ. από τις βασιλικές και τα αστικά κτίσματα της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών.

8. Ιδιαίτερα επίπονη ήταν η συντήρηση, συγκόλληση και αποκατάσταση μαρμάρινης τράπεζας προερχόμενης από τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου με την εξής επιγραφή στο πλαίσιο: *+ ΑΓΑΠΙCΩΝ / Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΟΥC ΑΓΑΠΩΝΤΑC ΜΕ + ΠΑΙ - - ΥΙ - - - PICE - - - - / - Ν Τ - ΤΡΑΠΕΖΙ ΜΟΥ +*.

9. Κοσμήματα προερχόμενα από την έρευνα τάφων περιοχής Αερινού Νομού Μαγνησίας.

10. Χαλκά νομίσματα από τη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών Νομού Φθιώτιδος.

11. Χαλκά ευρήματα προερχόμενα από ανασκαφές Νομού Λαρίσης και Νέας Αγχιάλου.

12. Πιθάρια προερχόμενα από την Υπερτοπική αγορά στην περιοχή των Παλαιών Βόλου.

Αλμυρός

Κάτω μονή Ξενιάς

Έγινε συντήρηση ορισμένων εικόνων από τη συλλογή της μονής στο εργαστήριο του Βόλου.

Άνω μονή Ξενιάς

Συνεχίστηκε από το 1996 η συντήρηση των τοιχογραφιών του καθολικού (1662), που είχαν αποσπαστεί παλαιότερα και ένα τμήμα τοποθετήθηκε στη θέση του.

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Βαρκά Υπάτης

Λουτρό

Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του χώρου του παλαιοχριστιανικού λουτρού βόρεια της βασιλικής των Βαρκών και αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων. Τα τεμάχια των ψηφιδωτών μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας στη Λάρισα, όπου συντηρήθηκαν και προσαρμόστηκαν σε ειδικά τελάρα με ατσάλινο πλέγμα, με σκοπό να επανατοποθετηθούν στο μνημείο μετά την κατασκευή ειδικού στεγάστρου που θα το προστατεύσει.

14. Π. Φουντά, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Ι. Μ. Βυτουμά Ν. Τρικάλων, *1η Επιστημονική Συνάντηση για το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων της Θεσσαλίας και της ευρύτερης περιοχής από το 1990 μέχρι σήμερα, Βόλος, 14-17 Μαΐου 1998* (πρακτικά υπό έκδοση).

Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας

Βασιλική Δαφνουσίων Λοκρών και Κτίσμα Α

Πραγματοποιήθηκε αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκε κατά το 1996 στο πρόπυλο εισόδου της βασιλικής, επειδή η κατάσταση διατήρησής του ήταν κακή. Το ψηφιδωτό μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Εφορείας στη Λάρισα όπου συντηρήθηκε και τοποθετήθηκε σε ειδικό τελάρο με ατσάλινο πλέγμα για περισσότερη προστασία και ενίσχυση της αντοχής του.

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Παυλόπουλο

Ναός Αγίου Δημητρίου

Προκειμένου να προστατευτούν οι τοιχογραφίες έγινε προσωρινή στερέωσή τους με γάζες και επισκευή της στέγης κατά τόπους προς αποφυγή της υγρασίας.

Παπαδιά

Ναός Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου

Πραγματοποιήθηκε προσωρινή στερέωση των τοιχογραφιών με γάζες και επισκευάστηκε τοπικά η στέγη προς αποφυγή της υγρασίας.

Κλαυσί

Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Λεωνίδη

Συνεργείο συντήρησης της Εφορείας πραγματοποίησε εργασίες καθαρισμού του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής από τα άλατα.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Παραπόταμος

Κατόπιν σχετικής καταγγελίας στο Τμήμα Ασφαλείας Λαρίσης εντοπίστηκε στο προαύλιο οικίας του χωριού Παραπόταμος στην κοιλάδα των Τεμπών μεγάλη ανάγλυφη πλάκα από λευκό μάρμαρο που αποτελεί πιθανότατα πλάγιο τμήμα σαρκοφάγου των χριστιανικών χρόνων (Πίν. 196 γ). Οι διαστάσεις της είναι 1,50×0,62×0,14 μ. Κοσμείται με δύο ισοπλατή ορθογώνια διάχωρα, καθένα από τα οποία φέρει εξάκτινο σταυρό (Χριστόγραμμα) πάνω σε μετάλλιο. Σύμφωνα με μαρτυρίες η μαρμάρινη πλάκα εγκαταλείφθηκε εκεί από αρχαιοκαπήλους. Το εύρημα μεταφέρθηκε στις αποθήκες της Εφορείας στο Φρούριο της Λάρισας.

Καλλιπεύκη

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την υποβολή αίτησης της ΔΤΥΝ Λαρίσης για χορήγηση αδείας χωροθέτησης του οδικού δικτύου από Καρυά προς Καλλιπεύκη εντοπίστηκαν στη βορειοανατολική και τη βορειοδυτική κλιτύ του υψώματος Προφήτης Ηλίας, κοντά στον οικισμό της Καλλιπεύκης, δύο νεκροταφεία με διάσπαρτους κιβωτιόσχημους τάφους κατασκευασμένους με σχιστόπλακες. Τα νεκροταφεία ανήκουν πιθανότατα στους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Οι περισσότεροι τάφοι είχαν συληθεί, καθώς αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη αγροτικών δρόμων.

Βριζόστι Ελασσόνας

Μετά από ειδοποίηση από τον Αστυνομικό Σταθμό Δομένικου Ελασσόνας για την παράδοση από κάτοικο της περιοχής τμήματος ψηφιδωτού δαπέδου, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου που οδηγεί από την επαρχιακή οδό Τυρνάβου-Ελασσόνας προς το ναό Παναγίας στο Βριζόστι, επισκεφθήκαμε την περιοχή που μας υποδείχθηκε και περισυλλέξαμε σπαράγματα κατεστραμμένου ψηφιδωτού δαπέδου που φέρουν γεωμετρικό διάκοσμο. Από έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο γύρω χώρο εντοπίστηκαν διάσπαρτα τμήματα τοιχοδομιών από αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό κονίαμα, τμήματα μαρμαροθετήματος με ακανόνιστα κομμάτια λευκού μαρμάρου και φαρδείς αρμούς από κονίαμα, μερικές πλίνθοι υποκαύστων, καθώς και διάσπαρτη κεραμική. Ίχνη ψηφιδωτού δαπέδου εντοπίστηκαν σε δύο ακόμη σημεία, σε αρκετή απόσταση από τον αγροτικό δρόμο. Το ένα από αυτά καθαρίστηκε και διαπιστώθηκε ότι φέρει γεωμετρικό διάκοσμο. Όπως προκύπτει από τα ευρήματα, στο χώρο υπάρχει εκτεταμένος οικισμός της ύστερης ρωμαϊκής ή της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Πεύκη Καλαμπάκας

Γέφυρα στη θέση Μουκόσι

Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα τοξωτά γεφύρια του νομού, που παλαιότερα αποτελούσε το κύριο πέ-

ρασμα από τη βορειοδυτική Θεσσαλία προς τα Γιάννενα. Η τοπική παράδοση θέλει να το έχει χτίσει ο Αλή-πασάς, η αρχιτεκτονική του όμως δομή και τα τεχνικά στοιχεία μάς οδηγούν στο 17ο αι. Πρόκειται για ένα μονότοξο γεφύρι με ημικυκλικό τόξο, εκατέρωθεν του οποίου ανοίγονται δύο ασύμμετρα ανακουφιστικά τόξα. Το ένα βάθρο (δεξιό) εδράζεται πάνω στον παρακείμενο βράχο. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε λαξευτός ψαμμίτης και λίθοι της περιοχής. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/ Φ32/37241/ 1312/ 9-12-99 (ΦΕΚ 2253/ Β΄/9-12-99) υπουργική απόφαση.

Πύλη

Ναός Αγίου Νικολάου

Μεγάλη τρίκλιτη βασιλική, ο ενοριακός ναός αυτής της κωμόπολης, που στην ανατολική πλευρά φέρει την επιγραφή *1866*. Λόγω των πολλών μεταγενέστερων επεμβάσεων η μορφή του ναού έχει υποστεί αλλοιώσεις.

Μαυρέλι

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική μεγάλων διαστάσεων με μεταγενέστερο νάρθηκα στη δυτική πλευρά. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται πιθανότατα στις αρχές του 19ου αι. Ο ναός έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/ Φ32/49609/1500/14-11-95 (ΦΕΚ 1035/ Β΄/14-12-95) υπουργική απόφαση.

Αγία Παρασκευή (Τζιούρτζια)

Ναός Αγίου Γεωργίου

Μονόχωρος τρουλαίος ναός, κατάγραφος εσωτερικά με τοιχογραφίες που επιγραφή τις χρονολογεί στα 1790. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/13717/433/17-4-96 (ΦΕΚ 374/Β΄/24-5-96) υπουργική απόφαση.

Βασιλική

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική με υπερυψωμένο μεσαίο κλίτος και μεταγενέστερο νάρθηκα στη δυτική πλευρά. Σε εντοιχισμένη επιγραφή στο υπέρθυρο της εξωτερικής νότιας πλευράς αναφέρεται ότι ο ναός *ἀνεκαινίσθη ἐκ θεμελίων τὸ 1818*. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες. Επιγραφή στο εσωτερικό της νότιας πλευράς αναφέρει ότι ο ναός ιστορήθηκε *διὰ χειρὸς Χρήστου ἱερέως ἐκ Σαμαρίνης τὸ 1839*, ενώ η τοπική παράδοση θέλει χορηγό για την ανέγερση του ναού την κυρά Βασιλική των Ιωαννίνων. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/49608/1499/30-11-95 (ΦΕΚ 1038/Β΄/14-12-95) υπουργική απόφαση.

Άγιοι Θεόδωροι

Μονή Αγίων Θεοδώρων

Στην άκρη του μικρού χωριού Άγιοι Θεόδωροι και πάνω σε ένα βράχο από την οροσειρά των Αντιχασίων βρίσκεται η μονή Αγίων Θεοδώρων, γυναικεία μονή, για την οποία δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς χτίστηκε, γιατί κάηκε δύο φορές, στα 1941-1944 και το 1960. Παλαιότερα ήταν μετόχι της μονής Αγίου Στεφάνου και αποτελεί τρόπον τινά την αρχή και το προπύργιο των μονών των Μετεώρων, ενώ σε γράμμα του μητροπολίτη Λαρίσης Νεοφύτου του 1541, κατατάσσεται στα μοναστήρια των Μετεώρων. Η μονή λόγω της ιδιορρυθμίας του βράχου διατάσσεται σε τέσσερις ορόφους: στον α΄ όροφο βρίσκονται οι βοηθητικοί χώροι, στο β΄ η βιβλιοθήκη και ένας ελεύθερος χώρος, στον γ΄ το αρχονταρίκι και το παρεκκλήσι και στον δ΄ όροφο τα κελιά (Πίν. 196 δ). Η μονή έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/30068/733/30-6-95 (ΦΕΚ 603/Β΄/10-7-95) υπουργική απόφαση.

Ταξιάρχες

Ναός Ταξιαρχών

Τρουλαία θολωτή βασιλική με στοά στη βόρεια και τη δυτική πλευρά[15]. Εσωτερικά είναι κατάγραφη με τοιχογραφίες που σύμφωνα με επιγραφή, η οποία αναγράφεται στη δυτική πλευρά εσωτερικά, χρονολογούνται το 1637 και υπογράφονται από το ζωγράφο *Δημήτριο ἐκ Τρίκκης*. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/64987/1297/18-2-94 (ΦΕΚ 280/Β΄/18-4-94) υπουργική απόφαση.

Χαλίκι

Ναός Αγίου Γεωργίου

Τρίκλιτη καμαροσκέπαστη, με τρούλο στην καμάρα του κεντρικού κλίτους, βασιλική. Εσωτερικά δεν φέρει τοιχο-

15. *ABME* Γ΄ (1937), σ. 161-165.

γραφίες, ενώ το ξυλόγλυπτο τέμπλο, μεγάλων διαστάσεων, φέρει δεσποτικές εικόνες του 17ου αι. Στο κέντρο τέλος του ναού κρέμεται μπρούτζινος πολυέλαιος, όπου έχει χαραχθεί η επιγραφή *ἐκ χώρας Χαλκίου 1855*. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/18285/454/11-4-97 (ΦΕΚ 222/Β'/20-3-97) υπουργική απόφαση.

Μονή Προφήτη Ηλιού

Από τη μονή σώζονται το καθολικό και το παρεκκλήσι που είναι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Το καθολικό είναι ναός σταυροειδής με τρούλο και το παρεκκλήσι είναι ναός μικρών διαστάσεων, θολοσκέπαστος. Και οι δύο ναοί χρονολογούνται πιθανότατα στα τέλη του 18ου αι. Έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/18285/454/11-4-97 (ΦΕΚ 222/Β'/20-3-97) υπουργική απόφαση.

Κατάφυτο

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη βασιλική με στεγασμένη στοά στη νότια πλευρά. Εσωτερικά σώζονται τμήματα τοιχογραφιών του 19ου αι., ενώ εντυπωσιάζει το ξυλόγλυπτο και πολύχρωμα διακοσμημένο ταβάνι, το οποίο θυμίζει μετσοβίτικη τέχνη, καθώς και το σκαλιστό τέμπλο, που χρονολογούνται στο 19ο αι.

Στεφάνι

Ναός Αγίας Παρασκευής

Τρίκλιτη λιθόκτιστη μεγάλων διαστάσεων βασιλική με αξιόλογο σκαλιστό ξυλόγλυπτο τέμπλο, όμοιο με τα ηπειρώτικα. Στα νοτιοανατολικά διασώζεται το λιθόκτιστο καμπαναριό, που χρονολογείται στο 19ο αι.

Πολυθέα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που έχει δεχθεί αρκετές επεμβάσεις. Διατηρείται μόνον το παλαιό πλακόστρωτο δάπεδο. Στη δυτική πλευρά και πάνω από την είσοδο έχει χτιστεί το κωδωνοστάσιο, η μορφή του οποίου θυμίζει δυτική τέχνη.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Νεοχώρι

Ναός Αγίου Δημητρίου

Τρίκλιτη βασιλική με πλακοσκεπή αμφικλινή στέγη[16]. Είναι κτίσμα του 1768 με τοιχογραφίες του λαϊκού ζωγράφου Γιάννη Παγώνη. Ο ναός έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Φ31/59178/5361π.ε./5-5-76 (ΦΕΚ 699/26-5-76) υπουργική απόφαση. Καταγράφηκαν 37 εικόνες 17ου, 18ου και 19ου αι. Δεσποτικές εικόνες: 1. Αγία Παρασκευή: 18ος αι. (διαστ. 0,93×0,63×0,02 μ.). 2. Άγιος Χαράλαμπος: τέλη 18ου-αρχές 19ου αι. (διαστ. 0,95×0,62×0,025 μ.). 3. Άρχων Μιχαήλ: 19ος αι. (διαστ. 0,90×0,58×0,027 μ.). 4. Αγία Τριάδα: 1778 (διαστ. 0,915×0,64×0,025 μ.) (Πίν. 197 α). 5. Άγιος Δημήτριος: 17ος αι. Ο άγιος αποδίδεται ένθρονος, μετωπικός να κρατά διάλιθο σταυρό. Ο θρόνος φέρει ερεισίνωτο και είναι περίτεχνα διακοσμημένος (διαστ. 0,835×0,44×0,04 μ.) (Πίν. 197 β). 6. Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα: 19ος αι. (διαστ. 0,945×0,684×0,03 μ.). 7. Βημόθυρο: 19ος αι. 7α. Αριστερό βημόθυρο (διαστ. 1,56×0,40× 0,06 μ.) και 7β. Δεξί βημόθυρο (διαστ. 1,84×0,47×0,125 μ.). 8. Ο Βασιλεύς των Βασιλευόντων και Μέγας Αρχιερεύς: 19ος αι. (διαστ. 0,94×0,68×0,035 μ.). 9. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος: *Χεὶρ Ἰω Ἀγράφου ἐν ἔτει ΑΨςΔ* (=1794) (διαστ. 0,945×0,59×0,04 μ.) (Πίν. 197 γ). 10. Οι Τρεις Ιεράρχες: *Νικολάου Βαγγελινὲ Παρίση Διαμαντὴ Γεωργίου Ἀντωνίου Νικολάου Ἀποστόλη 1785* (διαστ. 0,96×0,623× 0,025 μ.) (Πίν. 197 δ). 11. Αρχάγγελος Γαβριήλ: 19ος αι. (διαστ. 0,935×0,41×0,03 μ.). 12. Δίζωνη εικόνα. α' ζώνη: Δέηση, β' ζώνη: Οι άγιοι Γεώργιος, Αντώνιος, Παντελεήμων: 1813 (διαστ. 0,95×0,39×0,03 μ.).
13. Άγιος Αθανάσιος ο Αλεξανδρείας: Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός. Κρατά κλειστό ευαγγέλιο και ευλογεί. Το φωτοστέφανο φέρει στικτή διακόσμηση: 17ος αι. (διαστ. 0,915×0,435×0,04 μ.).

Φορητές εικόνες: 14. Δίζωνη εικόνα. α' ζώνη: Η Θεοτόκος στον τύπο της Ελεούσας, β' ζώνη: Οι άγιοι Ιωάννης ο Πρόδρομος και Δημήτριος ο Μυροβλήτης (διαστ. 0,39×0,29×0,025 μ.). 15. Δίζωνη εικόνα. α' ζώνη: Δέηση, β' ζώνη: Οι τρεις ιεράρχες ολόσωμοι και μετωπικοί: 18ος αι. (διαστ. 0,37×0,28×0,017 μ.). 16. Η Κοίμηση της Θεοτόκου και η Μετάσταση της στο άνω μέρος: 18ος αι. (διαστ. 0,91×0,52×

16. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 206.

0,035). 17. Άγιος Δημήτριος (πολύ κακή διατήρηση). 18. Άγιος Μεγαλομάρτυς Γεώργιος: *Χεὶρ Ἰακώβου Ἁγιορίτου 1827*. 19. Άγιος Νικόλαος: 18ος αι. (διαστ. 0,445×0,34×0,03 μ.). 20. Τρίπτυχο (διαστ. 0,63×0,71×0,04 μ. σε έκταση, 0,63×0,345×0,04 μ. κλειστό). 21. Βημόθυρο: 17ος-18ος αι. 21α. Αριστερό βημόθυρο: ο αρχάγγελος Μιχαήλ και ιεράρχες (διαστ. 1,16×0,355×0,05 μ.) και 21β. Δεξί βημόθυρο: η Θεοτόκος του Ευαγγελισμού και ιεράρχες (διαστ. 1,16×0,355×0,035 μ.). 22. Άγιος Νικόλαος: αποδίδεται σε προτομή. Ευλογεί και κρατά κλειστό ευαγγέλιο. Στο άνω τμήμα της εικόνας ο Χριστός και η Παναγία που του προσφέρει το ωμοφόριο: 17ος αι. (διαστ. 0,85×0,488×0,038 μ.). 23. Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ· αποδίδονται ολόσωμοι και μετωπικοί, να κρατούν μετάλλιο με το Χριστό Εμμανουήλ ανάμεσά τους και δόρατα στο ελεύθερο χέρι τους: 17ος αι. (διαστ. 0,845×0,52×0,035 μ.). Ο ζωγράφος των εικόνων 22 και 23 είναι ο ίδιος. 24. Ιησούς Μέγας Αρχιερεύς· ένθρονος σε θρόνο με ερεισίνωτο, στις κορυφές του οποίου εικονίζονται τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών: 1744 (διαστ. 0,845×0,52×0,04 μ.). 25. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος: τέλη 18ου αι. (διαστ. 0,867×0,49×0,035 μ. άνω και 0,03 μ. πλάι). 26. Χριστός Παντοκράτωρ: 17ος αι. Κακή διατήρηση (διαστ. 0,793×0,525×0,035 μ.). 27. Δίζωνη εικόνα. α΄ ζώνη: Δέηση, β΄ ζώνη: Ο άγιος Νικόλαος και οι έφιπποι άγιοι Δημήτριος ο Μύρων και Θεόδωρος ο Τύρων: 1884 (διαστ. 0,48×0,34×0,02 μ.). 28. Η Ανάστασις του Χριστού: 19ος αι. (διαστ. 0,595×0,45×0,03 μ.). 29. Τέσσερις παραστάσεις που χωρίζονται από τις κεραίες ενός σταυρού. Παναγία Βρεφοκρατούσα, άγιος που ευλογεί, έφιππος άγγελος, έφιππος άγιος, κακή διατήρηση (διαστ. 0,38×0,32×0,02 μ.). 30. Άγιοι Πάντες (διαστ. 0,70×0,53×0,03 μ.). 31. Άγιος Απόστολος: *Ἱστορήθη διὰ συνδρομῆς τοῦ τιμιοτάτου Κυρίου Ἀποστόλου Α: σιαντεροπούλου καὶ τῶν λοιπῶν εἰς μνημόσυνον Αἰώνιον Αὐτῶν καὶ τῶν Γονέων του 1866* (διαστ. 0,92×0,62×0,02 μ.). 32. Δίζωνη: α) Άγιος Ευστάθιος και β) το Μαρτύριο του αγίου: τέλη 19ου-αρχές 20ού αι. (διαστ. 0,50×0,42×0,02 μ.). 33. Ο Νυμφίος: *Ὑπὸ Γεωργίου ν./ Ἰατρογιάννου ἀπὸ / Ἀργαλαστὴν ἐν / Νεοχωρίω ἔτει / 1895 σεπτεμβρίου / 22* (διαστ. 0,53×0,375×0,04 μ.). 34. Η Κοίμηση της Θεοτόκου· εξ ολοκλήρου επενδεδυμένη με αργυρό επίθημα. Τυπική απόδοση του θέματος με το επεισόδιο του Ιεφωνία και τη Μετάσταση της Παναγίας: 17ος αι (;) (διαστ. 0,95×0,57×0,03 μ.). 35. Άγιος Δημήτριος: 18ος αι. (διαστ. 0,31×0,235 εντός πλαισίου). 36. Άγιοι Ανάργυροι: τέλη 18ου-αρχές 19ου αι. (διαστ. 0,33×0,255×0,02 μ.). 7. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα: 1929 (διαστ. 1,20× 0,74× 0,015 μ.).

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

Ζαγορά

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Μονόχωρος λιθόκτιστος ναός του 1804, με ανοιχτή στοά νότια και δυτικά[17]. Καταγράφηκαν οκτώ εικόνες του 19ου αι. Συγκεκριμένα: 1. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος: σε ξύλο και καμβά, *Δαπάνη / Ἰω. Ἀργύρη Κουλοβατάχ* (διαστ. 0,55×0,35×0,04 μ.). 2. *ΜΡ-ΘΥ* η *ΞΕΝΙΑΣ*: *Δαπάνη / συνδρομητῶν* (διαστ. 0,86×0,59×0,03 μ.). 3. *IC-XC* Μέγας Αρχιερεύς (Ωραία Πύλη): σε καμβά: 1914 (διαστ. 1,20×0,83 μ.). 4. *IC-XC* ο Παντοκράτωρ: *δαπάνη / Ἀποστόλου* (διαστ. 1,03×0,69×0,03 μ.). 5. Άγιοι Κωνσταντίνος, Ελένη και Ελευθέριος: *Δαπάνη Ἀλκιβιάδου Σερβετὰ / εἰς μνήμην Ἐλευθερίου καὶ Ἑλένης τέκνων αὐτοῦ* (διαστ. 0,90×0,54×0,02 μ.). 6. Άγιος Γεώργιος: *Εἰς μνήμην / Ζαφειρίου Βικτωρίας Ἀποστόλου Παραχειμωνά. / καὶ Πανταζῆ γ. Χιώτου* (διαστ. 0,90×0,48×0,024 μ.). 7. Σε εννέα εσώγλυφα τοξύλλια εικονίζονται έξι απόστολοι και – σε θρόνο με χαμηλό ερεισίνωτο και εκατέρωθεν αυτών ανά δύο άγγελοι – η Θεοτόκος, ο Χριστός (*XC*) και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος. 8. Σε έξι τοξύλλια οι υπόλοιποι έξι απόστολοι.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΠΡΑΣΟΥΔΑ ΤΡΙΚΕΡΙΟΥ

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Ανατολικά του νησιού Παλαιό Τρίκερι είναι το νησάκι Πρασού ή Πρασούδα κατάφυτο από ελιές. Αναφέρεται στην επανάσταση του 1823 ως χώρος όπου είχαν στρατοπεδεύσει το σώμα του Μήτρου Μπασδέκη και άλλοι καπεταναίοι που τη νύχτα με βάρκες περνούσαν στην ακρογιαλιά του Παγασητικού και χτυπούσαν τις τουρκικές φρουρές[18]. Η μονή της Ζωοδόχου Πηγής βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του νησιού, η έκταση του οποίου ανέρχεται στα 5 στρέμματα περίπου (Πίν. 198 α).

Από το μοναστηριακό συγκρότημα διατηρείται σε καλή κατάσταση το καθολικό (Πίν. 198 β-γ). Ανήκει στον τύπο του τρίκογχου - αθωνίτικου. Εσωτερικά οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι. Το δάπεδο είναι στρωμένο με πλάκες από πωρόλιθο. Ο νάρθηκας έχει κωνική απόληξη με πωρόλιθο και

17. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 304. Α. Κωνσπαντινίδης, *Τα εν τω Πηλίω όρει παλαιά και συγχρονα χριστιανικά μνημεία - Ζαγορά*, Αλεξάνδρεια 1960.

18. Ι. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Βόλος 1965, σ. 735.

τρεις τοξωτές εισόδους στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με διάφορες πλάκες.

Πάνω από την είσοδο του καθολικού υπάρχει τοιχογραφία κατεστραμμένη. Εικονιζόταν η Ζωοδόχος Πηγή. Σώζεται άγγελος με ειλητάριο *ΧΑΙΡΕ ΠΑΝΑΧΡΑΝΤΕ*. Το τέμπλο είναι μεταγενέστερο. Οι κόγχες εξωτερικά είναι οκτάπλευρες. Η τοιχοποιία συνίσταται σε αργολιθοδομή με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό και αραιή χρήση πλίνθων. Το καθολικό στεγάζεται με τρούλο, ενώ ο νάρθηκας με φουρνικό. Η κάλυψη γίνεται με σχιστόπλακες.

Από το μοναστηριακό συγκρότημα, εκτός από το καθολικό, σώζονται η βόρεια πτέρυγα, όπου διατηρείται κινστέρνα καλυμμένη με φουρνικό, δύο κελιά και το αρχονταρίκι, η δυτική πτέρυγα με την είσοδο και δίπλα της το μαγκιπείο, η νότια πτέρυγα, η οποία είναι αρκετά κατεστραμμένη, και τέλος η ανατολική πτέρυγα, που διατηρείται σε κακή κατάσταση.

Νοτιοανατολικά του μοναστηριακού συγκροτήματος σώζονται ίχνη των λιμενικών εγκαταστάσεων - ταρσανά.

Η μονή Ζωοδόχου Πηγής στο νησί Πρασούδα Τρικερίου αποτελεί σημαντικό μοναστηριακό συγκρότημα βυζαντινής περιόδου με μεταγενέστερες φάσεις κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Η μονή έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/ΚΗΡ/ 36194/1402/28-7-1998 (ΦΕΚ 937/Β'/1-9-98) υπουργική απόφαση.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΣΚΙΑΘΟΣ

Μονή Ευαγγελιστρίας

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των κειμηλίων της μονής. Καταγράφηκαν δώδεκα σταυροί λιτανείας και ευλογίας, εννέα Άγια Ποτήρια, έξι Ευαγγέλια, έξι αντικείμενα μικροτεχνίας, 425 βιβλία 17ου, 18ου, 19ου αι. Τα κειμήλια τακτοποιήθηκαν στο χώρο της βιβλιοθήκης του μοναστηριού.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ - ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Παυλόπουλο

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρη βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά, που ανακατασκευάστηκε το 1904[19] (Πίν. 199 α). Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1666, σύμφωνα με την επιγραφή πάνω από τη δυτική θύρα. Από τις παραστάσεις του νάρθηκα σώζεται μόνον η Δευτέρα Παρουσία στον ανατολικό τοίχο. Ο ναός χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/ 6686/159/17-2-97 (ΦΕΚ 189/ Β/17-2-97) υπουργική απόφαση.

Παπαδιά

Ναός Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου

Ο ναός, που βρίσκεται στη γειτονική με το Παυλόπουλο Κοινότητα της Παπαδιάς, ανήκει στους μονόχωρους ναούς με νάρθηκα στα δυτικά και κοσμείται με τοιχογραφίες του 17ου αι.[20]. Στον ανατολικό τοίχο του ναού διαμορφώνονται εξωτερικά τρεις ημιεξαγωνικές κόγχες, οι οποίες στο άνω μέρος τους ενώνονται με τόξα. Τμήμα των πλάγιων τοίχων, κυρίως του βόρειου, και ολόκληρος ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα αποτελούν ανακατασκευή του 1972. Ο ναός χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/6688/161/17-1-97 (ΦΕΚ/ Β/207/ 24-7-97) υπουργική απόφαση.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο Νομό Μαγνησίας έγιναν καθαρισμοί όλων των αρχαιολογικών χώρων και των ανεσκαμμένων μνημείων στα Παληά Βόλου, των βασιλικών Δημητριάδας και Πλατανιδίων, καθώς επίσης καταγραφή και σχεδίαση των ευρημάτων των ανασκαφών[21]. Στον αρχαιολογικό χώρο των Φθιωτίδων Θηβών και προς προστασία των μνημείων εκτελέστηκαν εργασίες ανακατασκευής των φθαρμένων τμημάτων των περιφράξεων και προστασίας των κατά χώραν ευρισκομένων ψηφιδωτών δαπέδων. Επίσης, καταγράφηκαν τα ευρήματα που προέρχονται από τις συστηματικές και τις σωστικές ανασκαφές της πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, σχεδιάστηκαν και αποτυπώθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα της 9ης και 10ης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, καθώς και της αίθουσας του ψυχρού (frigidarium) του λουτρικού συγκροτήματος νοτιοανατολικά της βασιλικής του Μαρτυρίου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

19. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 280· 28 (1973): Χρονικά, σ. 387.

20. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 387-388.

21. Η σχεδίαση έγινε από τις σχεδιάστριες Β. Σιούρα και Γ. Παρδάλη.

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ο χαρακτηρισμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ32/43744/859/18.11.1992 (ΦΕΚ 716/Β/2-12-92) υπουργική απόφαση, «Μιναρές» στο Παλαιόκαστρο Αγίου Βλασίου καταστράφηκε από εμπρηστική ενέργεια. Σύμφωνα με πληροφορίες των αρχών χρησιμοποιήθηκε μεγάλη ποσότητα εκρηκτικών υλών.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Λάρισα

Κεντρική πλατεία

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης της κεντρικής πλατείας, στη βορειοανατολική πλευρά της (στη συμβολή των οδών Κύπρου και Μεγάλου Αλεξάνδρου), αποκαλύφθηκε τμήμα λουτρού που περιλαμβάνει τρεις χώρους και ορθογώνια δεξαμενή (Σχέδ. 1).

Ο χώρος Ι βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του κτιρίου και φέρει στη δυτική του πλευρά ημικυκλική κόγχη, χορδής 10 μ. (Πίν. 199 β). Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα και σειρά πλίνθων. Το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου σώζεται στο επίπεδο των θεμελίων. Στο βόρειο και το νότιο άκρο της κόγχης διαμορφώνονται εξωτερικά δύο αντηρίδες, διαστ. 2,20×1,70 και 1,85×1,75 μ., αντίστοιχα. Στο νότιο άκρο αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου, συνολ. μήκ. 2,03 μ., από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,29×0,29×0,04 μ.

Στη βόρεια πλευρά του χώρου Ι αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα ορθογώνιας δεξαμενής, μήκ. 8 μ. περίπου και πλ. 3,50 μ., η οποία εκτείνεται πέραν των ορίων αυτού, εντός του χώρου ΙΙ. Τα τοιχώματά της έχουν πάχος 0,40 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,22 μ. Είναι χτισμένα με αργούς λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα και επιχρισμένους εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Η δεξαμενή προϋπήρχε του χώρου Ι, διότι τα τοιχώματά της καταστράφηκαν κατά την κατασκευή των τοίχων του.

Ο χώρος ΙΙ βρίσκεται ανατολικά του χώρου Ι. Είναι σχεδόν τετράγωνος, διαστ. 9,50×8,50 μ. και ορίζεται στην ανατολική του πλευρά από σειρά τεσσάρων μαρμάρινων δόμων που προφανώς προέρχονται από αρχαιότερο κτίριο. Οι δόμοι είναι από λευκόγκριζο μάρμαρο. Οι δύο πρώτοι φέρουν αναθύρωση, ο τρίτος εγχάρακτο σχέδιο παιχνιδιού και ο τέταρτος κυμάτιο. Εδράζονται σε τοιχοποιία από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα με σειρές πλίνθων. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, που προέρχονται από προγενέστερο κτίριο, καθώς και υπόστρωμα δαπέδου από κουρασάνι. Το τελευταίο καταστράφηκε από δύο μεταγενέστερους αποθέτες.

Εξωτερικά του ανατολικού τοίχου του χώρου ΙΙ αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, διαστ. 2,70×1 μ. Σώζεται μόνον το πλαίσιό του, το οποίο αποτελείται από λευκές και μαύρες ψηφίδες που σχηματίζουν σειρά ισοσκελών τριγώνων.

Ο χώρος ΙΙΙ βρίσκεται βόρεια του χώρου ΙΙ. Το πλάτος του είναι 8,50 μ. Ο χώρος δεν αποκαλύφθηκε σε όλο του το μήκος, καθώς η βόρεια πλευρά του δεν ερευνήθηκε, διότι στο σημείο αυτό η πλατεία ήταν ήδη στρωμένη με τσιμέντο.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων διαφόρων εποχών, από την υστερορωμαϊκή εποχή έως την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Επίσης, τμήματα από κυκλικούς στυλίσκους υποκαύστων, θραύσματα γυάλινων αγγείων και σπαράγματα τοιχογραφιών.

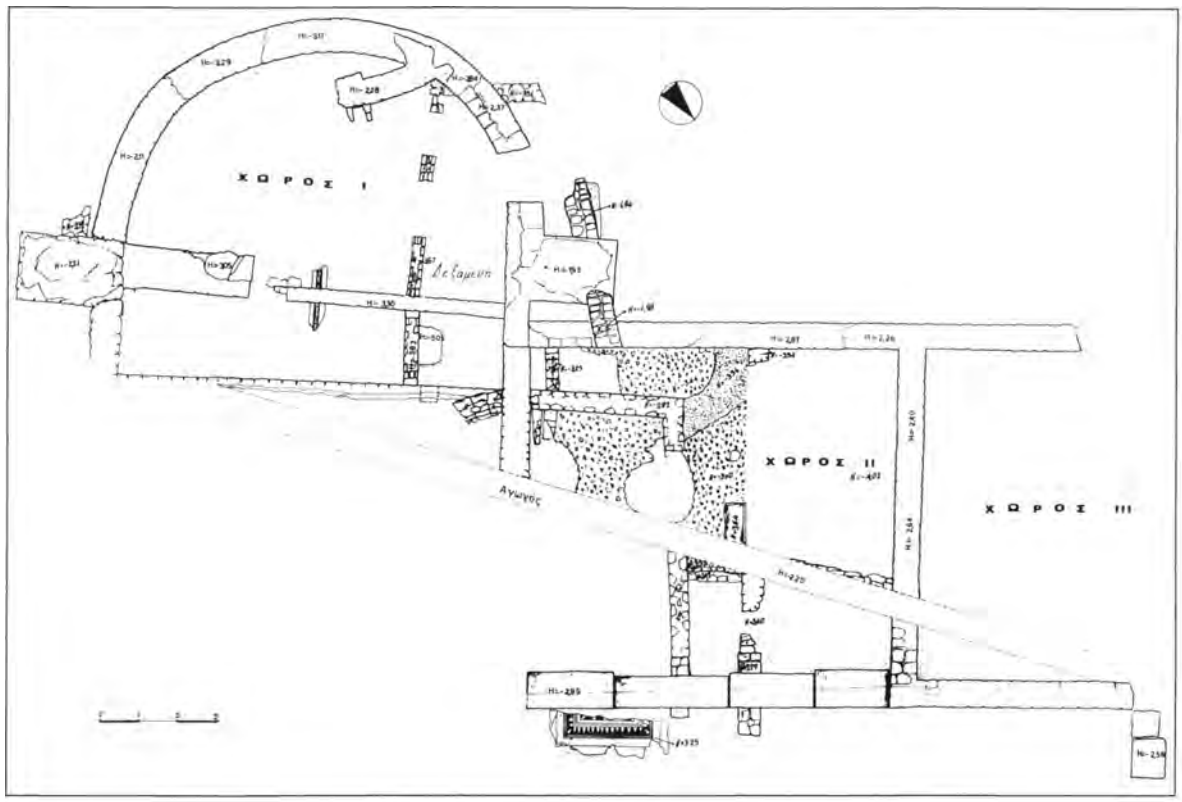
Αποκαλύφθηκαν επίσης λείψανα μεταγενέστερων τοίχων, διάσπαρτα σε διάφορα σημεία της ανασκαφής, τα οποία δεν μπορούν να δώσουν σαφή εικόνα κτιρίου, αλλά αποτελούν ενδείξεις για τη συνεχή χρήση του χώρου έως την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Βάσει των ανωτέρω στοιχείων καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το κτίριο με τους τρεις χώρους είναι μεγάλο κτίριο δημόσιου χαρακτήρα, μάλλον λουτρό, που χρησιμοποιήθηκε κατά την υστερορωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Επειδή το υπόλοιπο τμήμα της πλατείας είχε ήδη τσιμεντοστρωθεί από το Δήμο, η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε. Μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Θεσσαλίας αποφασίστηκε να διατηρηθούν τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν σε κατάχωση.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΦΟΥΝΤΑ

Με αφορμή τις έρευνες που θέλησε να πραγματοποιήσει η ΙΕ΄ ΕΠΚΑ στην κεντρική πλατεία της πόλης στα πλαίσια των έργων αναδιαμόρφωσής της, η 7η ΕΒΑ επέβλεψε τις δοκιμαστικές τομές που άρχισαν στις 10/1/97. Η πρώτη δοκιμαστική τομή πραγματοποιήθηκε στη νοτιοανατολική πλευρά της πλατείας, μπροστά στο Δικαστικό Μέγαρο. Σε βάθος 2 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. που αποτελούνταν από ένα μεγάλο γωνιόλιθο σε β΄ χρήση και από αργολιθοδομή με χαλαρό συνδετικό υλικό και ενδιάμεσα χρήση σπασμένων πλίνθων. Ο τοίχος εκτεινόταν κατά 2 μ. περίπου, ενώ δεν εντοπίστηκε συνέχειά του ανατολικότερα. Η επίχωση



Σχέδ. 1. Λάρισα. Κεντρική πλατεία. Κάτοψη τμήματος του λουτρού.

στο σημείο αυτό χρονολογείται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Κατά τη συνέχεια της έρευνας σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν όστρακα ακόσμητης χρηστικής κεραμικής χωρίς άλλα ίχνη τοιχοδομιών. Η συνέχιση της έρευνας στο σημείο αυτό πραγματοποιήθηκε από τη ΙΕ' ΕΠΚΑ.

Μια ακόμη δοκιμαστική τομή πραγματοποιήθηκε στη βορειοδυτική γωνία της πλατείας, στη συμβολή των οδών Κύπρου και Αλ. Παπαναστασίου. Σε βάθος 2 μ. αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τοίχων τριών τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Τρεις από τους τοίχους είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και χαλαρό συνδετικό κονίαμα με χρήση σπασμένων πλίνθων και αρχαιότερου υλικού και πρέπει να είναι σύγχρονοι μεταξύ τους. Ένας τοίχος πρωιμότερος των προηγούμενων έχει ενσωματώσει μαρμάρινα σπαράγματα σε β' χρήση (τμήμα μαρμάρινου ρείθρου και στομίου φρέατος). Δύο ακόμη τοίχοι είναι πολύ πρόχειροι, χωρίς συνδετικό κονίαμα και μοιάζουν να είναι αναλημματικοί, αφού έχουν μόνο μια σειρά λίθων με όψη από τη μια πλευρά. Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα, με επίχωση της Τουρκοκρατίας, στην οποία όμως βρέθηκαν και σπαράγματα μαρμάρων παλαιότερων εποχών (τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με πρόστυπη ανάγλυφη ταινία και κόμβο, πιθανότατα ελληνιστικών χρόνων, και τμήμα ανάγλυφης επίστεψης στήλης που διέσωζε το κάτω τμήμα κορμού γυναικείας μορφής με χιτώνα και πέπλο). Από το χώρο περισυνελέγησαν επίσης αρκετά χάλκινα νομίσματα της περιόδου της Τουρκοκρατίας, καθώς και όστρακα της Τουρκοκρατίας και της μέσης βυζαντινής περιόδου με λευκό επίχρισμα και εγχάρακτο διάκοσμο.

Οδός Βενιζέλου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών της ΔΕΥΑΛ στο οδόστρωμα της οδού Βενιζέλου, μπροστά στην πλατεία Λαού, αποκαλύφθηκε τμήμα του παλαιοχριστιανικού τείχους της πόλης κατασκευασμένο από επιμελημένη αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό κονίαμα (Πίν. 200 α).

Πρόκειται για συνέχεια του τείχους που είχε εντοπιστεί το 1995 στην οδό Λαπιθών 18[22]. Η έρευνα περιορίστηκε

22. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 398-399, Σχέδ. 2.

στο εύρος κατάληψης του έργου. Το τείχος στο σημείο αυτό έχει πλάτος 1,60 μ. και κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. Μετά τη φωτογράφηση και τη σχεδιαστική αποτύπωση του ευρήματος ακολούθησε η κατάχωσή του.

Οδός Ηλιοδώρου (πλατεία Γ. Ολύμπιου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση πολυώροφης οικοδομής αποκαλύφθηκαν τρεις σειρές στυλίσκων υποκαύστου λουτρού, που αποτελούνταν από επάλληλες κυκλικές πλίνθους (Πίν. 200 β). Η έδρασή τους βρισκόταν σε βάθος 1,80 μ. από το επίπεδο της οδού Ηλιοδώρου σε δάπεδο από πατημένο χώμα με αραιό κουρασάνι. Πάνω από αυτό υπήρχε παχύ στρώμα μαυρισμένου χώματος. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν αρκετά ίχνη δαπέδου από κουρασάνι, πάχ. 0,04 μ. περίπου, με λεία και επιμελημένη επιφάνεια, που ανήκαν προφανώς στο δάπεδο του χώρου πάνω από τα υπόκαυστα. Περισυνελέγησαν επίσης αρκετά θραύσματα από μαρμάρινες επενδύσεις τοίχων, όστρακα ακόσμητης χρηστικής κεραμικής και αμφορέων και θραύσματα πήλινων συνδετήριων σωλήνων με πεπλατυσμένα άκρα. Ίχνη τοιχοδομιών δεν εντοπίστηκαν. Προφανώς το λουτρό, το υπόλοιπο τμήμα του οποίου ασφαλώς εκτείνεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ηλιοδώρου, είχε υποστεί σημαντικές καταστροφές κατά την ανέγερση στα μεταπολεμικά χρόνια της οικίας που προϋπήρχε στην ίδια θέση.

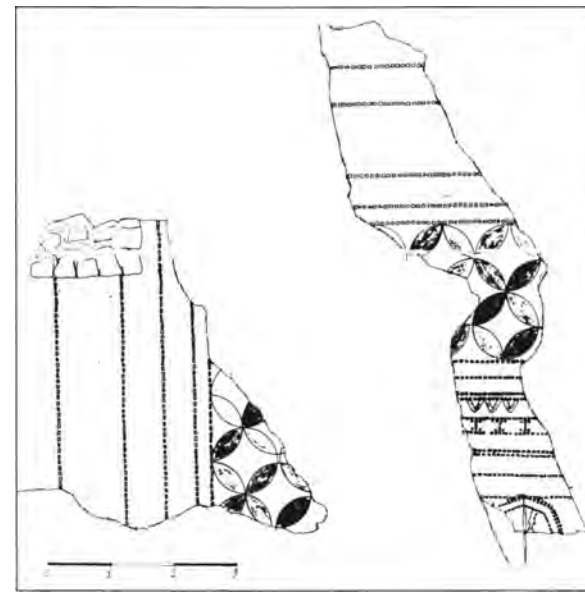
Οδός Παναγούλη 11-13

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων πολυώροφης οικοδομής, στο οικόπεδο Ν. Αλαμάνη - Σ. Γαλατά, αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος, ορατού μήκ. 10 και πλ. 1,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Η κατασκευή του ήταν από επιμελημένη αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Ο τοίχος συνεχιζόταν προς Ν. κάτω από τα θεμέλια των γειτονικών οικοδομών, ενώ προς Β. σε απόσταση 7 μ. από το όριο του οικοπέδου σχημάτιζε γωνία με άλλο τοίχο, ορατού μήκ. 6 και πλ. 1,10 μ., που συνέχιζε προς Α. Είναι προφανές ότι πρόκειται για άλλο ένα τμήμα του τείχους της πόλης. Με βάση τα στοιχεία που έχουν προκύψει κατά τα δύο τελευταία έτη η οχύρωση αυτή είχε μεγάλη έκταση και φαίνεται ότι περιέκλειε το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής πόλης από τον Πηνειό έως την οδό Παναγούλη και την οδό Κούμα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

Συμβολή των οδών Ευαγγ. Κοτσώνη και Ηρώων Πολυτεχνείου (οικόπεδο Σ. Περιστέρη)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου σε βάθος 0,50 μ. από το δρόμο και διενεργήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα. Το ψηφιδωτό βρέθηκε κατά χώραν σε δύο τμήματα, που αντιστοιχούν σε δάπεδο 8×8 μ. περίπου (Σχέδ. 2). Πρόκειται για γωνιακό τμήμα, αφού εντοπίστηκαν τμήματα των ταινιών του πλαισίου (μία με λευκή ταινία και μία με τεμνόμενους κύκλους σε δύο σειρές), καθώς και μικρό τμήμα οκταγωνικού διαχώρου με ίχνη μορφής από πολύ μικρές πολύχρωμες ψηφίδες. Το μικρό βάθος είχε ως αποτέλεσμα τη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή του κτίσματος στο οποίο ανήκε το δάπεδο. Από τα λίγα διατηρούμενα στοιχεία το δάπεδο μπορεί να χρονολογηθεί στα ρωμαϊκά χρόνια. Μετά τον καθαρισμό του αποσπάστηκε και έκτοτε φυλάσσεται στις αποθήκες της Εφορείας.



Σχέδ. 2. Λάρισα. Συμβολή των οδών Ευαγγ. Κοτσώνη και Ηρώων Πολυτεχνείου. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

Γερακάρι

Θέση Μεγάλο Τσαΐρι

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού στη θέση Μεγάλο Τσαΐρι και στα όρια των αγρών Ιω. Κατσάβα και Δ. Καψάλη, όπου παλαιότερα είχαν εντοπιστεί ερείπια λουτρού, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα (αμελείς τοιχοδομίες), καθώς και εκτεται-

μένο στρώμα τέφρας και ωμού πηλοχώματος. Κατά την έρευνα που ακολούθησε (10/4 έως 24/4/97) διαπιστώθηκε ότι το πηλόχωμα είχε τη μορφή πρώτης ύλης, ενώ το στρώμα περιείχε ακόμη μάζες καμένου πηλού αναμεμειγμένες με σκύρα και βότσαλα, καθώς και καμένα όστρακα. Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα πέντε παράλληλων τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν., δηλαδή κάθετα στην πορεία της επαρχιακής οδού Λαρίσης-Αγιάς. Η έδρασή τους βρίσκεται σε βάθος από 1,15 έως 1,40 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος και το πλάτος τους κυμαίνεται μεταξύ 0,70 και 0,80 μ. Στο ανατολικό άκρο της τομής αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, μήκ. 1,50 μ., που συνεχιζόταν κάτω από τη νότια παρειά και αποτελούνταν από μεγάλες ψηφίδες λίθινες διαφόρων αποχρώσεων και κεραμικές με σποραδική χρήση βοτσάλων πάνω σε πρόχειρο υπόστρωμα. Το ψηφιδωτό δεν παρουσίαζε κανένα διάκοσμο. Πάνω από το ψηφιδωτό το χώμα ήταν εξαιρετικά σκληρό· πρόκειται ίσως για τμήμα της επίστρωσης του παλαιού χωμάτινου αμαξιτού δρόμου που συνέδεε τη Λάρισα με την Αγιά έως το 1950. Η επέκταση της έρευνας προς Α. αποκάλυψε άλλους τέσσερις τοίχους παράλληλους με τους προηγούμενους, εκ των οποίων ο ένας είχε πλάτος 1,05, οι άλλοι δύο 0,60 και ο τέταρτος 0,90 μ. Όλοι ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή με αραιή χρήση σπασμένων πλίνθων χωρίς ισχυρό συνδετικό κονίαμα (απλό πηλόχωμα). Όλες οι τοιχοδομίες ήταν σχετικά αμελείς. Δυστυχώς δεν υπήρχε η δυνατότητα επέκτασης της ανασκαφής κάτω από το οδόστρωμα της επαρχιακής οδού ή στους παρακείμενους αγρούς. Μια μελλοντική έρευνα θα δώσει ασφαλώς περισσότερα στοιχεία για το ρόλο των τοιχοδομιών. Είναι πάντως πιθανόν ότι ανήκουν σε κάποιον αγροτικό οικισμό της ρωμαϊκής ή της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Τα ίχνη πηλοχώματος και τέφρας δηλώνουν πιθανότατα την ύπαρξη εργαστηρίου κεραμοποιίας.

Δομένικο

Ναός Αγίου Γεωργίου

Συνεχίστηκε από τον επί συμβάσει αρχαιολόγο Σπ. Κουγιουμτζόγλου και υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας η ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο του ναού του Αγίου Γεωργίου, ενώ παράλληλα διενεργήθηκε έρευνα και στο εσωτερικό του (Σχέδ. 3).

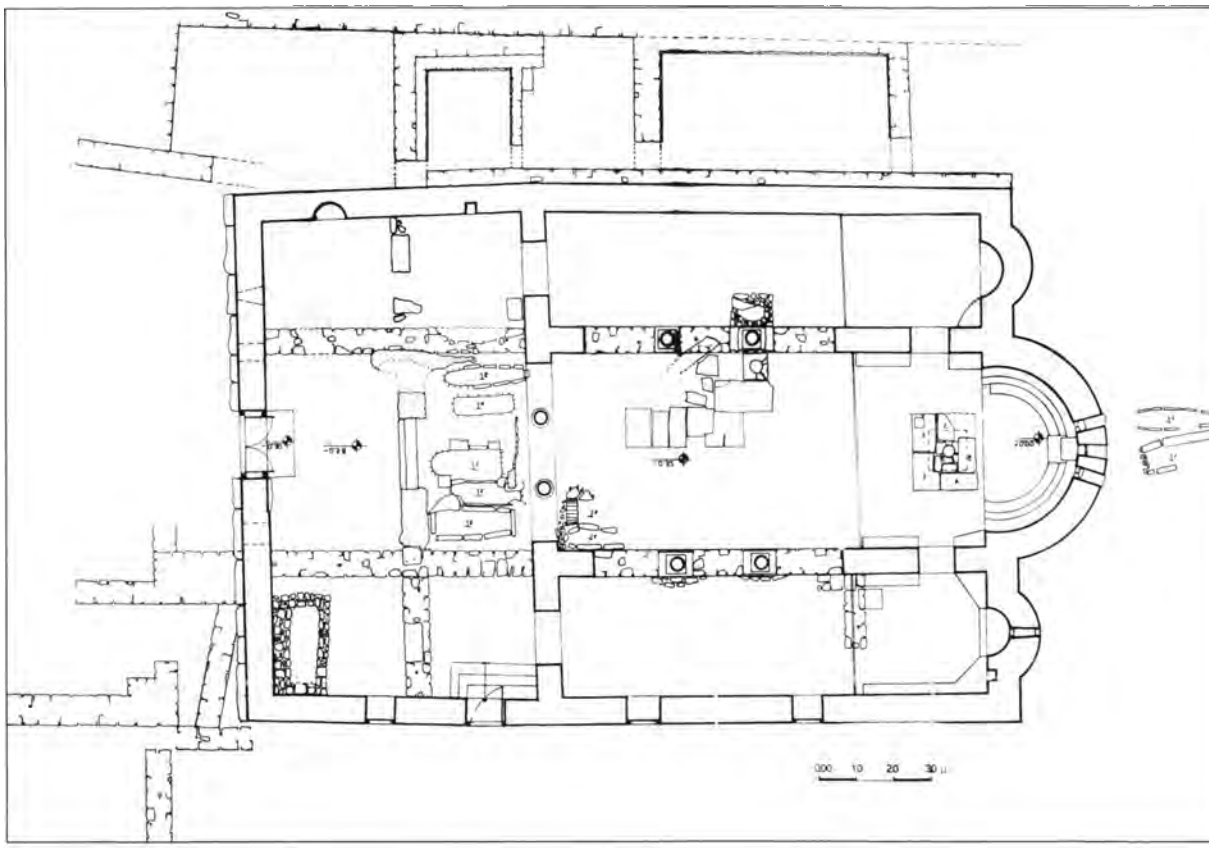
α) Νότια εξωτερική πλευρά. Αποκαλύφθηκαν δύο κινστέρνες επιχρισμένες εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, διαστ. 6,10×3,20 και 2,50×2,20 μ. αντίστοιχα. Διατηρούνταν σε ύψος 2 μ. και είχαν επιχωσθεί με φερτά υλικά σε εποχή που η χρήση τους είχε εγκαταλειφθεί. Στο εσωτερικό τους εντοπίστηκαν επίσης ταφές της οθωμανικής περιόδου, εκ των οποίων η μία περιείχε «θησαυρό» 68 αργυρών νομισμάτων.

β) Ανατολική εξωτερική πλευρά. Διερευνήθηκε ο χώρος ανατολικά της αψίδας του Ιερού και αποκαλύφθηκε αριθμός κιβωτιόσχημων και λακκοειδών τάφων που δεν περιείχαν κτερίσματα.

γ) Εσωτερικό του ναού. Η έρευνα άρχισε από το χώρο του νάρθηκα. Σε βάθος 0,18 μ. κάτω από το λίθινο δάπεδο του ναού αποκαλύφθηκαν τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου με φυτικό και ζωικό διάκοσμο αμελούς τεχνικής, πιθανώς του τέλους του 6ου ή των αρχών του 7ου αι. μ.Χ. (Πίν. 201 α). Τα τμήματα αυτά ήταν πολύ φθαρμένα και στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα είχαν καταστραφεί, προκειμένου να διανοιχθούν σε βάθος 0,75 μ. έξι κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι με καλυπτήριες πλάκες και τοιχώματα που αποτελούνταν από αρχαία και βυζαντινά μαρμάρινα μέλη: για την κατασκευή του τάφου ΙΙ χρησιμοποιήθηκαν τρία θραύσματα μαρμάρινων θωρακίων άμβωνα με ταινιωτά πλαίσια και ρόδακες εγγεγραμμένους σε κύκλους, ενώ στον τάφο V ενσωματώθηκε τμήμα αρχαίας επιτύμβιας στήλης. Οι ταφές περιείχαν από ένα σκελετό η καθεμιά. Ο σκελετός του τάφου ΙΙΙ διέσωζε ίχνη από μαύρο σάβανο στο πρόσωπο και το σώμα, καθώς και ζεύγος δερμάτινων υποδημάτων. Τα υποδήματα αφαιρέθηκαν με τη συνδρομή της συντηρήτριας της Εφορείας Αν. Ντίνα και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Νέας Αγχιάλου, προκειμένου να συντηρηθούν. Υπολείμματα των υποδημάτων βρέθηκαν και στο σκελετό του τάφου VI, που ανήκε πιθανότατα σε νεαρό άτομο.

Στο νάρθηκα αποκαλύφθηκε επίσης τοίχος από αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος αυτός διασταυρώνεται με άλλους δύο ανάλογης τοιχοδομίας και με κατεύθυνση Α.-Δ., που αποτελούν ουσιαστικά τη δυτική προέκταση των στυλοβατών, πάνω στους οποίους εδράζονται οι τοξοστοιχίες της μεταβυζαντινής βασιλικής. Το σύμπλεγμα των τοίχων ανήκει σε πρωιμότερη οικοδομική φάση, αφού, όπως διαπιστώθηκε, ο βόρειος στυλοβάτης με κατεύθυνση Α.-Δ. εκτείνεται πέραν του δυτικού ορίου του κτίσματος, στον προαύλειο χώρο. Πρόκειται πιθανότατα για τα θεμέλια ενός παλαιοχριστιανικού μνημείου, για το οποίο έως σήμερα πολλές εικασίες είχαν γίνει αλλά δεν είχε ουσιαστικά εντοπιστεί. Ο ναός αυτός πρέπει να είναι μεγαλύτερος σε μήκος από τον υφιστάμενο, ωστόσο περισσότερα στοιχεία για τη μορφή και τις διαστάσεις του θα αποκαλύψει η μελλοντική συνέχιση της έρευνας εξωτερικά του μνημείου.

Κατά την επέκταση της έρευνας στον κυρίως ναό αφαι-



Σχέδ. 3. Νομός Λαρίσης. Δομένικο. Κάτοψη του ναού Αγίου Γεωργίου.

ρέθηκαν τα δάπεδα της δεκαετίας του 1950 και ερευνήθηκαν σε βάθος τα κλίτη. Στο κεντρικό κλίτος δεν αποκαλύφθηκαν άλλα τμήματα ψηφιδωτού. Σε δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκε η βάση του πρώτου από Α. κίονα της βόρειας τοξοστοιχίας· πρόκειται για μαρμάρινη πλίνθο με απελευθερωτική επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 0,70× 0,70 μ. Στη βορειοδυτική γωνία του κεντρικού κλίτους εντοπίστηκαν άλλοι δύο τάφοι, εκ των οποίων ο ένας, κιβωτιόσχημος, έφερε ως καλυπτήρια πλάκα τμήμα μαρμάρινου βυζαντινού θωρακίου (Πίν. 201 β). Μέσα στην επίχωση βρέθηκαν spolia αρχιτεκτονικών μελών, μεταξύ των οποίων το άνω τμήμα πεσσίσκου από verde antico (χασάμπαλι) και ένα γείσο, πιθανότατα επίστεψη θωρακίου. Ο στυλοβάτης της βόρειας κιονοστοιχίας εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο σε βάθος 1,18 μ.

Στη βάση του πρώτου από Α. κίονα της νότιας τοξοστοιχίας αποκαλύφθηκε μικρογράμματη επιγραφή σε 21 στίχους καλυμμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της με ασβεστοκονίαμα. Οι δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στα πλάγια κλίτη αποκάλυψαν μόνον το στρώμα της επίχωσης και το φυσικό βράχο, που στο βόρειο κλίτος βρίσκεται σε βάθος 1,40, ενώ στο νότιο 0,40 μ.

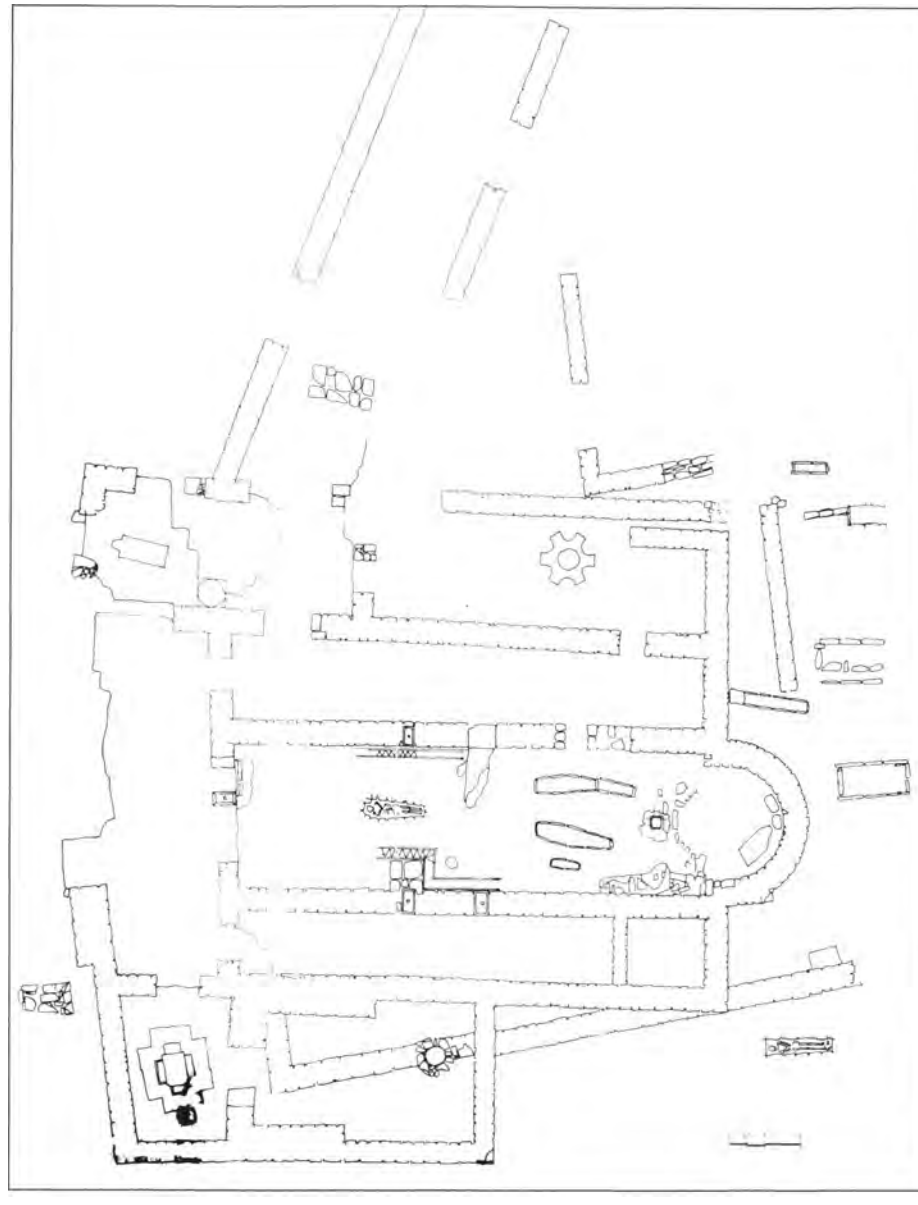
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

Άζωρος

Θέση Παλιοκκλήσι

Βορειοδυτικά της πόλης της Ελασσόνας και σε απόσταση 20 χλμ. περίπου βρίσκεται η Κοινότητα Αζώρου, παλαιότερα Βουβάλα, που μαζί με τις πόλεις Πύθιο και Δολίχη αποτελούσαν την αρχαία Τριπολίτιδα της Περραιβίας (Σχέδ. 4). Η οχύρωση της αρχαίας και βυζαντινής πόλης εντοπίστηκε νοτιοανατολικά της σημερινής Κοινότητας Αζώρου, επί ενός επιβλητικού λόφου που φέρει το όνομα Καστρί εξαιτίας των τειχών που διασώθηκαν.

Από το 1996 η Εφορεία με έξοδα του Δημοσίου και της Κοινότητας Αζώρου άρχισε ανασκαφική έρευνα – που συνεχίζεται και φέτος – στη θέση Παλιοκκλήσι, νοτιοανατολικά της ακρόπολης επί ενός πλατώματος, όπου απο-



Σχέδ. 4. Νομός Λαρίσης. Άζωρος. Θέση Παλιοκκλήσι. Κάτοψη της βασιλικής.

καλύφθηκε τρίκλιτη βασιλική με διαστάσεις 16,70×9,30 μ., η οποία ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη[23] (Σχέδ. 4). Την επιμέλεια της ανασκαφικής έρευνας είχε ο επί συμβάσει αρχαιολόγος Σπ. Κουγιουμτζόγλου.

Το κεντρικό κλίτος περιβάλλεται από υπερυψωμένους κτιστούς στυλοβάτες, οι οποίοι είχαν επιχρισμένες τις πλάγιες πλευρές τους με λευκό κονίαμα. Ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος του ναού αφαιρέθηκε κατά το παρελθόν και σώζονται ελάχιστα τμήματά του.

Στην ανατολική πλευρά του κεντρικού κλίτους σχηματίζεται ο χώρος του Ιερού. Ίχνη φράγματος ή δαπέδου δεν εντοπίσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνας, αυτό ίσως να οφείλεται στην καταστροφή που υπέστη ο χώρος από την κατασκευή τεσσάρων κιβωτιόσχημων τάφων. Το όρυγμα

23. Λ. Δεριζιώτης - Σπ. Κουγιουμτζόγλου, Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Αζώρου, επαρχίας Ελασσόνος Ν. Λαρίσης, *Ιη Επιστημονική Συνάντηση*, ό.π. (υποσημ. 14).

του εγκαινίου βρέθηκε εν μέρει διαταραγμένο, παρ' όλα αυτά όμως βρέθηκαν μερικά οστά. Το εγκαίνιο είναι σταυρόσχημο στο εσωτερικό του, οι κεραίες του έχουν διαστάσεις 0,26 και 0,20 μ. αντίστοιχα, ενώ η άνω επιφάνεια είναι τετράγωνη με διαστάσεις 0,31×0,32 μ. (Πίν. 202 α). Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους καλυπτόταν από ψηφιδωτό, από το οποίο όμως σώθηκε μόνον ένα μικρό μέρος κατά μήκος του βόρειου και του νότιου στυλοβάτη. Το δάπεδο των κλιτών δεν γνωρίζουμε εάν καλυπτόταν από πλίνθους ή λίθινες πλάκες, διότι δεν βρέθηκαν ίχνη τους.

Ο νάρθηκας του ναού έχει διαστάσεις 9,50×3,20 μ. και έφερε μαρμάρινες πλάκες, πολλές από τις οποίες προέρχονται από αρχαία μνημεία.

Στη βόρεια πλευρά της βασιλικής υφίσταται ορθογώνιος χώρος, ο οποίος έχει πλάτος 3 μ. και μήκος όσο η βασιλική. Το κτίσμα φαίνεται να είναι σύγχρονο του ναού και χωρίζεται σε τρεις μικρότερους χώρους, εκ των οποίων ο χώρος γ' φέρει στο κέντρο του μια κυκλική κατασκευή ως φρέαρ, που εξωτερικά σχηματίζει έξι κόγχες. Τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά φέρει επένδυση υδραυλικού κονιάματος (κουρασάνι). Το εσωτερικό ύψος της κατασκευής φτάνει το 1 μ. Δεν βρέθηκε αγωγός τόσο για την είσοδο νερού όσο και για την έξοδό του. Πιθανώς πρόκειται για φιάλη (Πίν. 202 γ).

Στη νότια πλευρά της βασιλικής υφίσταται χώρος αποτελούμενος από δύο τμήματα με δύο τουλάχιστον χρονολογικές φάσεις.

Χώρος Α. Αποτελεί συνέχεια του νάρθηκα προς Ν. και παρουσιάζει το ίδιο οικοδομικό υλικό στην κατασκευή του. Στο κέντρο του χώρου Α αποκαλύφθηκε σταυροειδές βαπτιστήριο με διαστάσεις 2,40×1,95 και σωζόμενο βάθος κολυμβήθρας 0,59 μ. (Πίν. 202 β).

Με την κατασκευή του χώρου Β η κολυμβήθρα επιχώσθηκε και ο χώρος του αρχικού βαπτιστηρίου λειτούργησε ως χώρος πρόσβασης προς αυτό. Οι διαστάσεις του είναι 6×4 μ. και φέρει κτιστό θρανίο στη βόρεια και τη νότια πλευρά, μήκ. 3 και πλ. 0,50 μ. Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε κτιστή κολυμβήθρα, που το εσωτερικό της φέρει επένδυση με υδραυλικό κονίαμα. Πιθανότατα ο χώρος Β χρησιμοποιήθηκε ως νηπιοβαπτιστήριο.

Από το 1996 είχε ήδη επισημανθεί τμήμα μιας στοάς, της οποίας ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη το 1997. Μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις: την α' με συνολικό μήκος 24 και πλάτος 3,20 μ. και τη β' με διαστάσεις 4×4,50 μ., όπου και η είσοδος της στοάς. Το δάπεδο έφερε λίθινες πλάκες, οι οποίες καταστράφηκαν από τις παλαιοχριστιανικές ταφές που αποκαλύψαμε. Στρώμα καταστροφής από κεραμίδια μάς κάνει να υποθέσουμε ότι η στοά στεγαζόταν με ξύλινη στέγη σε όλο το μήκος της.

Επισημάνθηκαν διάφορα κτίσματα ανατολικά και δυτικά της στοάς. Σε ένα από αυτά αποκαλύφθηκε αποθέτης στον οποίο βρέθηκαν: μαρμάρινο ακέφαλο άγαλμα της θεάς Αρτέμιδος (Πίν. 202 δ), μαρμάρινο ακέφαλο αγαλματίδιο της ίδιας θεάς, δύο μαρμάρινες στήλες που απεικονίζουν πιθανότατα τη θεά Άρτεμη, μια μαρμάρινη κεφαλή αγάλματος, δύο πήλινα λυχνάρια που φέρουν παράσταση αλέκτορα και εγχάρακτη επιγραφή στη βάση τους με το όνομα του κατασκευαστή *ΘΕΑΓΕΝΟΥ*.

Βορειοανατολικά της βασιλικής βρέθηκε «θησαυρός» νομισμάτων, ο οποίος αποτελείται από 125 χάλκινα νομίσματα και ο οποίος περιέχει φόλλεις της Τετραρχίας. Το πρωιμότερο νόμισμα χρονολογείται στο 297 μ.Χ., μαζί με κοπές του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των διαδόχων του. Οι τελευταίες χρονολογικά κοπές ανήκουν στην περίοδο 357-361 μ.Χ.

Η ανασκαφή του νεκροταφείου ξεκίνησε το 1996 με την αποκάλυψη 15 τάφων στον εσωτερικό και στο γύρω από τη βασιλική χώρο και συνεχίστηκε, χωρίς ακόμη να ολοκληρωθεί, στην ευρύτερη περιοχή, με την αποκάλυψη 157 τάφων. Στα ανώτερα στρώματα κυριαρχούν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι της μεσοβυζαντινής περιόδου με πλούσια κτερίσματα στις γυναικείες ταφές, ενώ οι ανδρικές ταφές στην πλειονότητά τους είναι ακτέριστες, εκτός από λίγες περιπτώσεις που έφεραν κάποιο χάλκινο δαχτυλίδι ή κάποιο ακόσμητο αγγείο. Σε βαθύτερα στρώματα εντοπίζονται ταφές της παλαιοχριστιανικής περιόδου, όπου επικρατεί ο τύπος του ορθογώνιου λάκκου με καλυπτήριες πλάκες. Αξίζει να σημειώσουμε ότι όλες οι ταφές που βρέθηκαν στο εσωτερικό της στοάς είναι λακκοειδείς και έφεραν «σήμα», το οποίο αποτελούνταν από ένα λιθοσωρό αναμεμειγμένο με χώμα που έφερε ίχνη πυράς.

Χάλκινα και αργυρά ενώτια, περίαπτα, περιδέραια, χάλκινες περόνες, πόρπες, χάλκινα βραχιόλια, δαχτυλίδια και αγγεία βρέθηκαν σε όλους τους τάφους και των δύο περιόδων. Πολλά χάλκινα νομίσματα (minimi) βρέθηκαν στις ταφές των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Πλάτανος

Αγρός Β. Υφαντή

Σε απόσταση 2 χλμ. βόρεια της Κοινότητας Πλατάνου, στη θέση Οβριάσα, έχουν εντοπιστεί εμφανή ερείπια πόλης που ακμάζει από τους κλασικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Μεταξύ αυτής της περιοχής και του χω-

ριού Ελληνοκάστρου, στην οροσειρά των Αντιχασίων, συναντάμε ερείπια μεσαιωνικού κάστρου. Στο αγρόκτημα, ιδιοκτησίας Β. Υφαντή, που βρίσκεται στην ίδια περιοχή, εντοπίσαμε σποραδικά τμήματα τοιχοποιίας και πολλά όστρακα αγγείων κατά τη διάρκεια των αρόσεων του ιδιοκτήτη.

Η έρευνα άρχισε με εξονυχιστικό καθαρισμό και εκτεταμένη αποψίλωση του χώρου και εν συνεχεία διενεργήθηκαν τομές στα νοτιοανατολικά του αγρού[24]. Η έρευνα έφερε στο φως την ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά ναού με ημικυκλική κόγχη στην ανατολική πλευρά. Η δυτική πλευρά ήταν κατεστραμμένη, λόγω των πολλών αρόσεων και λαθρανασκαφών. Οι τοίχοι του ναού έχουν μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,50-1 μ. και είναι χτισμένοι με αργούς λίθους συνδεδεμένους με άφθονο λευκό κονίαμα. Η αψίδα σώζεται μέχρι ύψ. 0,80 μ. Η τοιχοδομία της αψίδας, όπως και ολόκληρου του ανατολικού τοίχου, είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, αποτελούμενη από πελεκητούς λίθους που δίνουν την εικόνα του ισόδομου συστήματος (Πίν. 203 β).

Τα ευρήματα είναι κυρίως τμήματα χείλους ή πώματα πιθαριών – ένα εξ αυτών μάλιστα φέρει σφράγισμα στο τμήμα του λαιμού και έμβολο – πολλές πήλινες πλάκες και τμήματα κεράμωσης. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πλάκες που φέρουν διακόσμηση με σταυρό και ανθρώπινες μορφές ή χαράγματα. Βάσει της καλής τοιχοποιίας και των οστράκων αγγείων με εγχάρακτη και έντυπη διακόσμηση το κτίσμα πιθανότατα χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

Σε απόσταση 2 μ. από τον παραπάνω ναό και νότια αυτού ήλθε στο φως δεύτερος ναός με ημικυκλική κόγχη στην ανατολική πλευρά (Πίν. 203 γ). Αποκαλύφθηκε τμήμα της βόρειας και της δυτικής πλευράς του ναού, ενώ η νότια πλευρά ήταν αρκετά κατεστραμμένη. Η αψίδα έχει εξωτερικό μήκος χορδής 6,60 μ., ίσο σχεδόν με το άνοιγμα του κεντρικού κλίτους, εσωτερικό 4,65, πάχος 0,80-0,90 μ. και σώζεται σε ύψος 0,40 μ. Ο βόρειος τοίχος του ναού έχει μήκος 21,50 μ. Το τμήμα της ανατολικής πλευράς βόρεια της κόγχης παρουσιάζει αρκετά επιμελημένη τοιχοδομία από πελεκητούς ασβεστόλιθους ορθογώνιου σχήματος και συνδετικό υλικό κονίαμα, ενώ το τμήμα νότια της κόγχης είναι μερικώς κατεστραμμένο.

Σε τομή που πραγματοποιήθηκε στο εσωτερικό του ναού και συγκεκριμένα προς τη βόρεια πλευρά για πιθανή αποκάλυψη του στυλοβάτη ήλθαν στο φως δύο σειρές εδωλίων, πιθανότατα τμήμα του συνθρόνου.

Από το χώρο του δεύτερου ναού περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων με εγχάρακτη και έντυπη διακόσμηση, πλίνθοι με εγχάρακτη και ανάγλυφη διακόσμηση, τμήματα μεγάλων αβαθών αγγείων, τετράγωνη πλίνθος με σταυρό και ιδεόγραμμα ως διακόσμηση (Πίν. 203 α). Βάσει των ευρημάτων και της τοιχοποιίας ο ναός χρονολογείται πιθανότατα στην ίδια εποχή με τον πρώτο. Δυστυχώς, λόγω των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων, η έρευνα διακόπηκε πολύ σύντομα.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φθιώτιδες Θήβες

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας

Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Π. και Ά. Κάρλου, το οποίο βρίσκεται μέσα στον περιτειχισμένο χώρο της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών πλησίον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και του συγκροτήματος των βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου, σε βάθος 1,56 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ1) με κατεύθυνση Β.-Ν., σε μήκος 3 μ. Δυτικά του τοίχου Τ1 και σε επαφή με αυτόν, σε βάθος 1,90 μ., δάπεδο (Δα) από ακανόνιστες πλάκες ασβεστολιθικές, διαφόρων διαστ. 0,20×0,15, 0,35×0,15, 0,15×0,10, 0,30×0,12 μ., κτλ. Σε απόσταση 3 μ. ανατολικά του τοίχου Τ1, σε βάθος 1,60 μ. και με την ίδια κατεύθυνση, αγωγός (Αγ.1) από πήλινους σωλήνες, διαστ. 0,45×0,15 μ., κυκλικής διατομής.

Κατά την ανασκαφική έρευνα περισυνελέγησαν όστρακα παλαιοχριστιανικής περιόδου. Σημαντικό εύρημα αποτέλεσε χρυσός σόλιδος του Ιουστινιανού Α΄.

Οδός Ελευθερίας

Κατά τις εργασίες τοποθέτησης καλωδίων του ΟΤΕ στην παραπάνω οδό και στο τμήμα μεταξύ των οδών Διαμαντοπούλου και Τσιτσίνια αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,20-1,50 μ. κτιριακά λείψανα κατά το μεικτό σύστημα τοιχοδομίας, τμήμα κόγχης και κτιστός αγωγός, τα οποία ανήκουν στο λουτρικό συγκρότημα που ήλθε στο φως κατά τη διαπλάτυνση της εθνικής οδού νοτιοανατολικά του συγκροτήματος των τριών βασιλικών του Αρχιερέως Πέτρου.

Λιμενίσκος

Κατά τις εργασίες ανάπλασης στο χώρο του αρχαίου λιμενίσκου πραγματοποιήθηκαν εργασίες μικρής έκτασης

24. Την επιμέλεια της ανασκαφής είχε η επί συμβάσει αρχαιολόγος Μ. Χοπαλάκη.

για την κατασκευή κρηπιδότοιχου στη δυτική πλευρά. Από τις εκσκαφές περισυνελέγησαν όστρακα παλαιοχριστιανικής περιόδου, καθώς και τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου.

Άγιος Γεώργιος Κυνηγών

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Τουρναβίτη αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,20-1,27 μ. λείψανα λουτρικού συγκροτήματος παλαιοχριστιανικής περιόδου (Σχέδ. 5). Ανήκουν στην αίθουσα του θερμού λουτρού (caldarium). Σώζεται η νότια κόγχη, πάχους τοιχοποιίας 0,55 μ. Στο κέντρο άνοιγμα, πλ. 0,44 μ., μέσω του οποίου διοχετευόταν ο θερμός αέρας από την εστία προς τα υπόκαυστα.

Διατηρήθηκαν αρκετοί στυλίσκοι του υποκαύστου στη θέση τους (Πίν. 204 α). Στη νοτιοδυτική γωνία της κόγχης του caldarium υπάρχει και άλλο άνοιγμα, πλ. 0,50 μ., πιθανώς μεταγενέστερο. Η αποκάλυψη λειψάνων λουτρικού κτίσματος στην παραπάνω θέση σε συνδυασμό με άλλα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν ανατολικότερα, κοντά στην παραλιακή οδό, είναι δηλωτικά της ύπαρξης παλαιοχριστιανικής θέσης σε μικρή απόσταση από το παλαιοχριστιανικό κέντρο των Φθιωτίδων Θηβών.

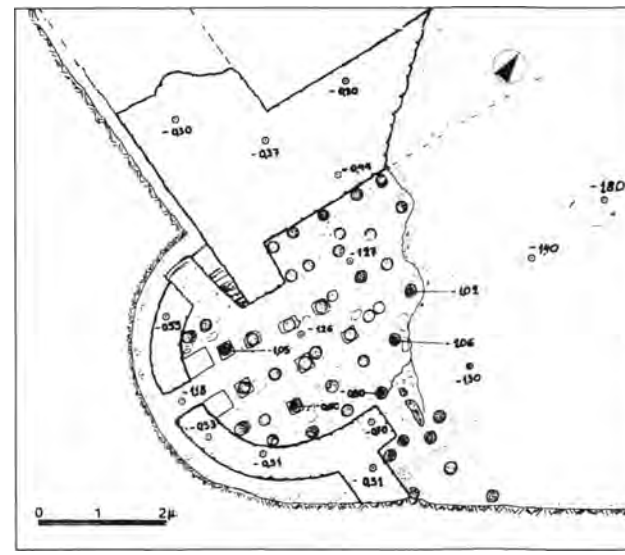
Αερινό

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης (ΠΑΘΕ), στον κόμβο Αερινού Νομού Μαγνησίας στη θέση Κάστρο Δερβίση στο βορειοδυτικό ρείθρο δοκιμαστικές τομές με μηχανικό εκσκαφέα αποκάλυψαν τοιχώματα λακκοειδών τάφων και αργούς ή ημίεργους λίθους σε φαινόμενη κυκλική διάταξη.

Με μηχανικό εκσκαφέα διανοίχθηκε ορθογώνιο σκάμμα, διαστ. 15×15 μ., προσανατολισμένο από ΝΔ. προς ΒΑ. (52° απόκλιση προς ΒΑ.). Η γενική εκσκαφή έφθασε σε βάθος 0,40 μ. Μέσα στον τομέα, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως ΙΔ', ορίστηκε κάνναβος από τομές 3×3 μ.

Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα[25] στον ανωτέρω τομέα, τα αποτελέσματα της οποίας ήταν η αποκάλυψη σε βάθος 0,63-0,83 μ. 48 τάφων.

Ο προσανατολισμός τους είναι ΝΔ. προς ΒΑ. (60° απόκλιση προς ΒΑ.), η κάλυψή τους από ημίεργες σχιστολιθικές πλάκες διαφόρων σχημάτων και διαστάσεων, όπως ακριβώς και τα τοιχώματα (Πίν. 204 β). Το πάχος των πλακών των τοιχωμάτων είναι 0,05 μ. Στις μακρές πλευρές τοποθετήθηκαν ανά τρεις πλάκες και ανά μία στις στενές. Στην κάλυψη γίνεται χρήση περίπου έξι πλακών. Από τους 49 τάφους οι 35 ήταν κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς, οι δώδεκα λακκοειδείς και οι δύο κεραμοσκεπείς. Πρόκειται για ταφές ενηλίκων. Υπάρχουν όμως και αρκετές παιδικές. Οι διαστάσεις των τάφων των ενηλίκων είναι 1,72×0,50 μ. και των παιδικών 0,75×0,40 και 0,90×0,40 μ.



Σχέδ. 5. Νομός Μαγνησίας. Φθιώτιδες Θήβες. Άγιος Γεώργιος Κυνηγών. Κάτοψη τμήματος λουτρικού συγκροτήματος.

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν περιείχαν από ένα σκελετό σε ύπτια θέση με τα χέρια σταυρωμένα. Οι σκελετοί ήταν σε θέση χριστιανικής ταφής. Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν κτερίσματα. Από την έρευνα των 48 τάφων του τομέα ΙΔ' περισυνελέγησαν τα εξής κτερίσματα: 31 χάλκινα δαχτυλίδια, ένα σιδερένιο δαχτυλίδι, μία χάλκινη βελόνη, μία αργυρή βελόνη, ένα περίαπτο, εννέα χάλκινα βραχιόλια (ψέλια), δύο σιδερένια βραχιόλια, δώδεκα ψήφοι χάλκινου περιδεραίου, ένα κλειδί σιδερένιο, 18 χάλκινα ενώτια, έξι σιδερένια ενώτια, τρεις χάλκινοι κρίκοι και δύο οστέινα κομβία. Από την επίχωση που κάλυπτε τους τάφους περισυνελέγησαν όστρακα με χαράξεις.

Οι τάφοι που περιγράφηκαν πιο πάνω ανήκουν με βάση τη μορφή τους και τα κτερίσματα που περιείχαν σε βυζαντινό νεκροταφείο.

Η ανασκαφική έρευνα στο βυζαντινό νεκροταφείο άρχισε από τη ΙΓ' ΕΠΚΑ και αναλάβαμε την επίβλεψη ένα μήνα μετά την έναρξή της.

Η ανασκαφική έρευνα επ' ευκαιρία των εργασιών διαπλάτυνσης της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης

25. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Αθ. Καραμπελιας, Κ. Σταυρακούδη, Ελ. Τσιμπίδα και Ελ. Γλώσσα.

στο Αερινό Νομού Μαγνησίας συνεχίστηκε και στο ανατολικό ρείθρο. Ο τομέας χαρακτηρίστηκε ως τομέας ΙΑ΄. Με μηχανικό εκσκαφέα διανοίχθηκε ορθογώνιο σκάμμα, διαστ. 48×24 μ., προσανατολισμένο από ΝΔ. προς ΒΑ. (52° απόκλιση προς ΒΑ.). Η γενική εκσκαφή έφθασε σε βάθος 1 μ. Μέσα στον τομέα ορίστηκε κάνναβος από τομές 3×3 μ., ο οποίος αποτελεί τη βορειοανατολική συνέχεια του καννάβου του τομέα ΙΑ΄. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στον ανωτέρω τομέα, τα αποτελέσματα της οποίας ήταν η αποκάλυψη σε βάθος 0,63-0,83 μ. 189 τάφων, ίδιου προσανατολισμού με τους προηγούμενους.

Η κάλυψή τους είναι από ημίεργες σχιστολιθικές πλάκες διαφόρων σχημάτων και διαστάσεων, όπως ακριβώς και τα τοιχώματα. Το πάχος των πλακών των τοιχωμάτων είναι 0,05 μ. Στις μακρές πλευρές ανά τρεις πλάκες και ανά μία στις στενές. Στην κάλυψη γίνεται χρήση έξι περίπου πλακών. Πρόκειται για ταφές ενηλίκων. Υπάρχουν όμως και αρκετές παιδικές. Οι διαστάσεις των τάφων των ενηλίκων είναι 1,72×0,50 μ. περίπου και των παιδικών 0,75×0,40, 0,90×0,40 μ. Οι τάφοι που ερευνήθηκαν περιείχαν από ένα σκελετό σε ύπτια θέση με τα χέρια σταυρωμένα. Οι σκελετοί ήταν σε θέση χριστιανικής ταφής. Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν κτερίσματα.

Από την έρευνα των 189 τάφων του τομέα ΙΑ΄ περισυνελέγησαν τα εξής κτερίσματα: 69 χάλκινα δαχτυλίδια, 25 χάλκινα βραχιόλια (ψέλια), δώδεκα ψήφοι χάλκινου περιδεραίου, 24 χάλκινα ενώτια, 33 χάλκινοι κρίκοι, μία πόρπη, ένα χάλκινο περιδέραιο, οκτώ επιρράμματα, 81 ψήφοι περιδεραίων και 14 σιδερένια αντικείμενα. Από την επίχωση που κάλυπτε τους τάφους περισυνελέγησαν όστρακα με χαράξεις.

Η δαπάνη αντιμετωπίστηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της από τις πιστώσεις του έργου με την επίβλεψη της Εφορείας.

Οι τάφοι που περιγράφηκαν πιο πάνω ανήκουν από τη μορφή τους και από τα κτερίσματα που περιείχαν σε βυζαντινό νεκροταφείο. Από μια πρώτη εξέταση των ευρημάτων και από σύγκριση με παρόμοια ευρήματα άλλων περιοχών το βυζαντινό νεκροταφείο μπορεί να χρονολογηθεί με μεγάλη πιθανότητα στον 11ο ή 12ο αι. μ.Χ. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και η εύρεση στη περιοχή χρυσού νομίσματος (υπέρπυρου) του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118).

Σημειώνουμε ότι η συντήρηση των ευρημάτων, κυρίως ο καθαρισμός των χάλκινων κοσμημάτων, έχει αρχίσει από τη συντηρήτρια της Εφορείας Αν. Ντίνα στο εργαστήριο μικροτεχνίας του αρχαιολογικού χώρου Νέας Αγχιάλου. Είναι όμως αρκετά επίπονη και χρονοβόρα εργασία και αναμένουμε να μας αποκαλύψει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία της μικροτεχνίας κατά την περίοδο που αναφέραμε.

Τα κοσμήματα της ανασκαφής του Αερινού αποτελούν αντικείμενο μελέτης του Προϊσταμένου της Εφορείας Λ. Δεριζιώτη.

Βόλος

Κατά τις εργασίες τοποθέτησης αγωγού φυσικού αερίου στη συνοικία Παληά του Βόλου διενεργήθηκαν σωστικές ανασκαφικές τομές, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν πολλά τμήματα τοίχων, πλακοστρώσεων, μικρός αριθμός πιθαριών, καθώς και αποθέτες. Όλα τα στοιχεία αυτά αποτυπώθηκαν και φωτογραφήθηκαν, παρέχουν δε μία, αποσπασματική έστω, μορφή κλειστού εντός του κάστρου του Βόλου οικισμού, αναγόμενου πιθανότατα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σημαντικό επίσης είναι ότι αποκαλύφθηκαν τμήματα της οχυρώσεως, που συμβάλλουν στη συμπλήρωση της περιμέτρου του τείχους.

Συμβολή των οδών Γρηγορίου Λαμπράκη, Λαχανά, Σαρανταπόρου (οικόπεδο Π. Βενετά)

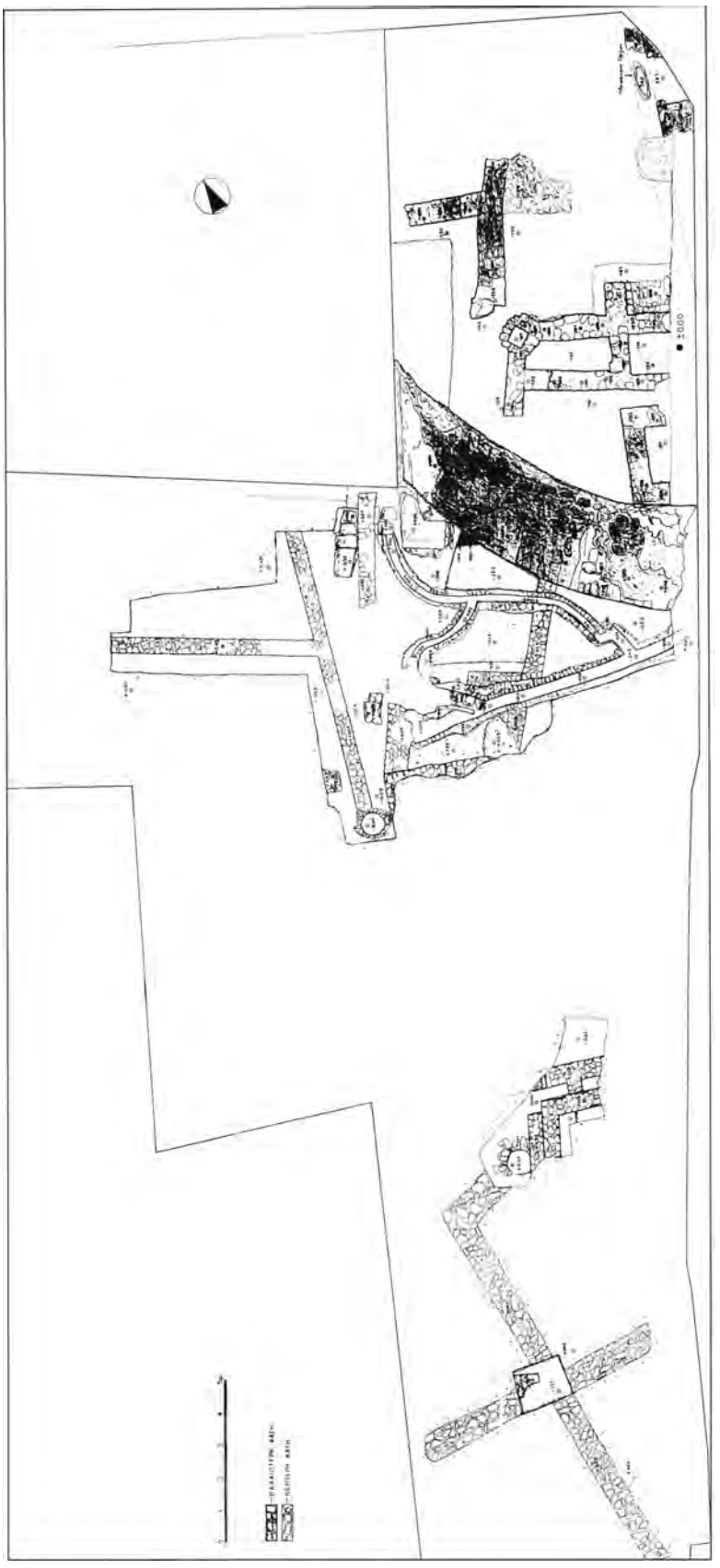
Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα Παληά Βόλου και περιβάλλεται από τις οδούς Γρηγορίου Λαμπράκη, Λαχανά, Σαρανταπόρου και τα οικόπεδα Μ. Μαδραγού, Π. Σχίζα και Σπ. Σκοτεινιώτη. Βρίσκεται εντός του περιτειχισμένου χώρου του κάστρου των Παληών.

Ο ιδιοκτήτης του ανωτέρω οικοπέδου έλαβε από τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ την υπ' αριθ. 827/22.4.1994 άδεια εκσκαφής για την κατασκευή οικοδομής τριών ορόφων με υπόγειο, η οποία αναθεωρήθηκε με την υπ' αριθ. 1717/26.5.1997 άδεια. Κατά την εκσκαφή θεμελίων αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων, έγινε διακοπή εργασιών και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας είναι τα εξής (Σχέδ. 6):

1. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 0,90-2,25 μ. αποκαλύφθηκε το τείχος της αρχαίας πόλης σε μήκος 4,50 μ. Το πλάτος δεν εξακριβώθηκε, επειδή εκτείνεται κάτω από την οδό Λαχανά και ήταν αδύνατη η ανασκαφή. Πρόκειται για το τείχος της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Αποτελείται από αργολιθοδομή με ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό.

2. Σε βάθος 0,84-1,40 μ. αποκαλύφθηκαν επτά τοίχοι χωματόκτιστοι, πλ. 0,60 μ., και ένα φρεάτιο άγνωστου προορισμού, μεταγενέστερα του παλαιοχριστιανικού τείχους. Η θεμελίωσή τους εντοπίστηκε σε βάθος 1,87 μ.

3. Τμήμα ημικυκλικής κατασκευής, μήκ. 11 και πλ. 3 μ. σε βάθος 0,10-0,55 μ., από αργολιθοδομή και πολύ ισχυρή ασβεστοκονία ως συνδετικό υλικό-πορσελάνη. Πρόκειται για πολύ ισχυρή κατασκευή μεταγενέστερη των δύο προηγουμένων. Η θεμελίωσή της βρίσκεται σε βάθος 1 μ.



Σχέδ. 6. Νομός Μαγνησίας. Βόλος. Συμβολή των οδών Γρηγορίου Λαμπράκη, Λαχανά, Σαρανταπόρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

4. Βόρεια του ημικυκλίου αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα μεταγενέστερων αγωγών.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγη άφθονο κεραμικό υλικό που μπορεί να χρονολογηθεί από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως τα τέλη του 19ου αι. μ.Χ.

Τα λείψανα των αρχαίων κτιρίων, που αναφέρθηκαν ανωτέρω, ανήκουν σε σημαντικά τμήματα της οχύρωσης του κάστρου του Βόλου και δείχνουν τη σπουδαιότητα που είχε ο οικισμός σε όλη την έκταση της συνοικίας των Παληών, από την ύστερη Ρωμαιοκρατία και κυρίως κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας

Βασιλική Δαφνουσίων Λοκρών

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα που είχε αρχίσει το 1995[26], με αφορμή τις εργασίες διάνοιξης του νέου κλάδου της εθνικής οδού προς Αθήνα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή των επί συμβάσει αρχαιολόγων Ε. Τσιμπίδα και Ρ. Γιαννούκου.

Διερευνήθηκαν τα βόρεια προσκτίσματα της βασιλικής. Δύο θύρες που ανοίγονται κατά μήκος του βόρειου τοίχου του αιθρίου οδηγούν σε ισάριθμα δωμάτια που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους (Πίν. 204 γ). Η τοιχοδομία τους είναι ανάλογη με αυτή των νότιων προσκτισμάτων του ναού, αλλά το πάχος των τοίχων είναι κατά 0,15 μ. μικρότερο από τους υπόλοιπους τοίχους της βασιλικής (0,50 μ.). Τα δάπεδα των χώρων αυτών ήταν από πατημένο χώμα και η στάθμη τους κατά μια βαθμίδα χαμηλότερη από αυτή των δαπέδων του αιθρίου. Οι διαστάσεις τους είναι του ανατολικού (Χώρος VI) 4,40×3 μ. και του δυτικού (Χώρος V) 3,60×3 μ. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν πολυάριθμα όστρακα μεγάλων κυρίως αγγείων και αρκετά θραύσματα μεγάλων επίπεδων τεμαχίων γυαλιού, ίσως από παράθυρα. Στη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού δωματίου (Χώρος V) βρέθηκε σχεδόν ακέραιο πήλινο χωνί από τεφρό πηλό, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία του ανατολικού δωματίου (Χώρος VI) πέντε θραύσματα μαρμάρινης κυκλικής τράπεζας προσφορών και ένα ακέραιο λυχνάρι με ανάγλυφο λατινικό σταυρό. Οι χώροι αυτοί πρέπει να χρησίμευαν για την αποθήκευση των προσφορών, δεδομένου ότι είναι οι μόνοι χώροι της βασιλικής που δεν έχουν δάπεδο και περιείχαν κυρίως πίθους και άλλα αποθηκευτικά αγγεία. Η εύρεση τμήματος τράπεζας προσφορών δεν αποτελεί κριτήριο για την ταύτιση του ανατολικού χώρου με πρόθεση λόγω της μεγάλης διασποράς όλων των κινητών ευρημάτων στο χώρο της βασιλικής.

Μαρμάρινα μέλη βρέθηκαν και εξωτερικά του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται ένα μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο σε τρία τμήματα, στο οποίο ανήκει και η σπείρα που αποκαλύφθηκε το 1995 στο πλακόστρωτο της νότιας στοάς του αιθρίου.

Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα. Νότια του νότιου χώρου του προπύλου (και επομένως δυτικά του φωτιστηρίου) αποκαλύφθηκε τραπεζιόσχημος χώρος, με διαστάσεις 3,50-4×3,70-4 μ., του οποίου ο βόρειος και ο νότιος τοίχος δεν αποτελούν προέκταση των τοίχων των νότιων προσκτισμάτων. Στο βόρειο τοίχο ανοίγεται θύρα επικοινωνίας προς το νότιο πρόσκτισμα του προπύλου, ωστόσο η στάθμη του δαπέδου του, που είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες, βρίσκεται κατά 0,80 μ. ψηλότερα από τη στάθμη των πλακοστρωμένων δαπέδων των νότιων προσκτισμάτων. Στο νότιο τοίχο υπάρχει τμήμα πήλινου κυλινδρικού αγωγού παροχής ύδατος. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου εντοπίστηκε λίθινο ημικυλινδρικό δοχείο με πόδι που πιθανότατα έχει λαξευτεί από κορμό μαρμάρινου κίονα. Από τον ίδιο χώρο προήλθε ένα κυκλικό υφαντικό βάρος με εμπίεστο κόσμημα και μια πυραμιδοειδής αγνύθα.

Νότια του χώρου αυτού σώζεται τμήμα πλακόστρωσης κάποιου υπαίθριου μάλλον χώρου, αφού οι πλάκες του δαπέδου ήταν ιδιαίτερα φθαρμένες. Καλυμμένος με πλάκες του πλακόστρωτου βρέθηκε αγωγός ομβρίων υδάτων. Από το εσωτερικό του προήλθαν εννέα χάλκινα νομίσματα, μεταξύ των οποίων ένα πεντανούμμιο Ιουστίνου Β΄ και Σοφίας. Στο νότιο άκρο του πλακόστρωτου αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιας κατασκευής, πιθανότατα δεξαμενής με πυθμένα στρωμένο με πήλινες πλάκες. Στην τοιχοδομία της υπήρχε ενσωματωμένος πήλινος κυλινδρικός αγωγός παροχής ύδατος.

Νότια του λιθόστρωτου προαυλίου της βασιλικής αποκαλύφθηκε άλλος χώρος, μάλλον υπαίθριος, που ορίζεται από τη γωνία δύο τοίχων προς Δ. και Β. Εξωτερικά των τοίχων αυτών υπήρχε χαμηλό θρανίο. Το δάπεδο ήταν χωμάτινο. Σε επαφή με το βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκε χαμηλή κυκλική κατασκευή, διαμ. 1,10 μ., από αργούς λίθους, στρωμένη εσωτερικά με μεγάλη πήλινη πλάκα. Στη βόρεια πλευρά της υπάρχει ένα είδος αγωγού ορθογώνιας διατομής από λίθινες πλάκες. Από το επίπεδο περίπου

26. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 403-405, Σχέδ. 5, Πίν. 139 γ-140 α. Βλ. επίσης *Ιη Επιστημονική Συνάντηση*, ό.π. (υποσημ. 14).

του δαπέδου προήλθε φόλλις του Ιουστινιανού Α΄ του έτους 542-543. Μεταξύ του βόρειου τοίχου του χώρου αυτού και του δυτικού τοίχου του χώρου VII σχηματίζεται άνοιγμα. Η τοιχοδομία των νοτιοδυτικών χώρων είναι αμελής, από μικρούς αργούς λίθους. Πρόκειται πιθανότατα για εργαστήρια, τα οποία κατασκευάστηκαν οψιμότερα από τη βασιλική, ίσως στα μέσα του 6ου αι.

Η ανασκαφική έρευνα ολοκληρώθηκε με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών μεταξύ του προαυλίου της βασιλικής και του κτίσματος που αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά (Κτίσμα Α). Από την έρευνα δεν προέκυψαν κτιριακά λείψανα. Αποκαλύφθηκε μόνον ένας κιβωτιόσχημος κτιστός τάφος επιχρισμένος εσωτερικά με κονίαμα και στρωμένος με πήλινες πλάκες, που περιείχε δύο ανδρικούς σκελετούς και ένα γυναικείο, καθώς και τρία άβαφα ληκύθια.

Κτίσμα Α

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα που είχε αρχίσει το 1995 στο κτίσμα που αποκαλύφθηκε νοτιοδυτικά της βασιλικής[27]. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή της επί συμβάσει αρχαιολόγου Μ. Βλαχάκη και επικεντρώθηκε στον ανατολικό χώρο, διαστ. 13,20×9,30 μ., που ορίζεται στα βόρεια από τους τοίχους Τ3, Τ4 και στα δυτικά από τους Τ11 και Τ7. Αποκαλύφθηκαν έξι τάφοι, από τους οποίους οι τρεις (τάφοι 3, 4 και 5) ήταν ακτέριστοι καλυβίτες και εντοπίστηκαν στους χώρους Ι και VIII αντίστοιχα, ενώ οι υπόλοιποι εντοπίστηκαν στον ανατολικό χώρο. Ο τάφος Ι είναι κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. και βρέθηκε εξωτερικά του χώρου VIII. Έχει κατασκευαστεί από ορθογωνισμένους πωρόλιθους καλυμμένους με μεγάλες πώρινες ορθογώνιες πλάκες. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν διασκορπισμένα τα οστά τεσσάρων σκελετών. Τα μοναδικά κτερίσματα ήταν μια χάλκινη περόνη και ένα χάλκινο αγκίστρι. Ανάλογης μορφής είναι και ο τάφος 2 που βρέθηκε βόρεια του προηγουμένου. Οι παρειές του εσωτερικά είναι επιχρισμένες και στις δύο μακρές πλευρές του υπάρχουν δύο ορθογώνια ανοίγματα. Στη δυτική παρειά υπάρχει χαραγμένο στο κονίαμα το σημείο του σταυρού. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα οστά ενός ανδρικού και ενός γυναικείου σκελετού χωρίς κτερίσματα. Ο τάφος 6 βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανατολικού ελεύθερου χώρου. Ήταν δίδυμος κεραμοσκεπής και είχε επίσης προσανατολισμό Α.-Δ. Η ανώτερη ταφή ήταν γυναικεία με πλούσια κτερίσματα: δύο αβαφή μυροδοχεία, έναν αμφορίσκο με πώμα, ένα πινάκιο με μελανό επίχρισμα και διάκοσμο με εμπίεστα ανθέμια, μια άωτη κύλικα και ένα πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, όλα ελληνιστικών χρόνων. Η κατώτερη ταφή ήταν ανδρική, κτερισμένη με ένα μυροδοχείο, δυο μικρά αρυβαλλοειδή μόνωτα αγγεία, δυο πινάκια και ένα άωτο λυχνάρι, όλα της ίδιας εποχής με τα προηγούμενα της άνω ταφής, καθώς και ένα τμήμα από χάλκινο αγκίστρι.

Από τον ευρύτερο χώρο της ανασκαφής προήλθαν μια μεγάλη λεκάνη με προχοή, ένα άωτο ακόσμητο λυχνάρι, ένα μυροδοχείο, μια κεφαλή γυναικείου ειδωλίου, δύο χάλκινες περόνες και ένας χάλκινος αναδευτήρας. Στο χώρο VII βρέθηκε κατά χώραν το κάτω τμήμα πίθου. Τα 36 χάλκινα νομίσματα ανεβάζουν σχεδόν στο διπλάσιο τα νομίσματα της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου (συνολικός αριθμός 67). Μεταξύ αυτών δύο δεκαεξανούμμια του Ιουστινιανού Α΄ από το νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, ένας φόλλις του ίδιου αυτοκράτορα από τη Νικομήδεια και δύο εικοσανούμμια του Ιουστίνου Β΄ και της Σοφίας, εκ των οποίων το ένα είναι και το οψιμότερο χρονολογημένο νόμισμα της ανασκαφής, του έτους 575-576 μ.Χ.

Υπάτη

Οικόπεδο Ευθ. Μπριάνα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για τη θεμελίωση ισόγειας οικοδομής σε οικόπεδο νοτιοδυτικά του ναού της Αγίας Σοφίας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη αρχαιολόγου της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τοίχων διαφόρων οικοδομικών φάσεων. Με βάση τη μορφή των τοιχοδομιών και τη φύση των ευρημάτων κρίθηκε ότι τα ευρήματα ανήκαν στην αρμοδιότητα της 7ης ΕΒΑ, η οποία και συνέχισε την ανασκαφική έρευνα με τη συνδρομή της επί συμβάσει αρχαιολόγου Μ. Βλαχάκη. Το σύμπλεγμα των τεσσάρων τοίχων που βρέθηκαν στο χαμηλότερο επίπεδο (Τ 4-6) αποτελείται από αργολιθοδομή με ημιλαξευτούς εξωτερικά λίθους και γέμισμα με ενδιάμεση χρήση πλίνθων. Η μορφή της τοιχοδομίας και τα ευρήματα των αντίστοιχων ανασκαφικών στρωμάτων, κυρίως κεραμική, νομίσματα και θραύσματα λύχνων, οδηγούν σε μια χρονολόγηση στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Σημειώνουμε εδώ ότι σε μικρή απόσταση προς Δ. στο οικόπεδο Π. Σχίζα είχαν αποκαλυφθεί το 1980 λείψανα μεγάλου παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου με ψηφιδωτό δάπεδο[28]. Σε μεγαλύτερο ύψος

27. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 405-406, Σχέδ. 6.

28. *ΑΔ* 34 (1979): Μελέτες, σ. 100-109, Σχέδ. 1, Πίν. 31-45.

από το επίπεδο των τοίχων Τ 4-6 αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη τοίχοι. Ο ένας (Τ1), ορατού μήκ. 5 και πλ. 0,80 μ., είχε κατεύθυνση Β.-Ν., ενώ ο δεύτερος (Τ2) ήταν κάθετος στον προηγούμενο, ορατού μήκ. 1 και πλ. 0,90 μ. Και οι δύο τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από απλή αργολιθοδομή με ενδιάμεση χρήση θραυσμάτων κεραμιδιών (καλυπτήρων) και πρέπει να αναχθούν στη βυζαντινή περίοδο. Ο Τ1 πατούσε πάνω σε μεγάλη λίθινη λεκάνη ελαιοτριβείου, της οποίας ο σφόνδυλος του πιεστήριου βρέθηκε στο επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων της παλαιότερης φάσης. Πιθανώς οι τοιχοδομίες της παλαιοχριστιανικής περιόδου να συνδέονται με κάποια χρήση ελαιοτριβείου.

Κατά την επέκταση της ανασκαφικής έρευνας προς Δ. αποκαλύφθηκαν στο επίπεδο της παλαιοχριστιανικής φάσης ένα μαρμάρινο κατώφλι, μια ιωνική βάση και ένα τμήμα κιονίσκου, δεν βρέθηκαν ωστόσο άλλα λείψανα τοιχοδομιών.

Τα κινητά ευρήματα μεταφέρθηκαν στις αποθήκες της Εφορείας, το πιεστήριο ελαιοτριβείου αφαιρέθηκε και μεταφέρθηκε στο προαύλιο του ναού της Αγίας Σοφίας και οι τοιχοδομίες προστατεύθηκαν και διατηρούνται σε κατάχωση.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1997 οι σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Άρτας και στη Λευκάδα αποτέλεσαν την κύρια δραστηριότητα της Εφορείας και απορρόφησαν μεγάλο τμήμα από τις εγκριθείσες πιστώσεις. Παράλληλα, στα πλαίσια του προγράμματος «Τουρισμός-Πολιτισμός» της Ευρωπαϊκής Ένωσης ξεκίνησε συστηματικότερος προγραμματισμός και ωριμότερη διαχείριση των έργων της Νικόπολης, που είχαν ενταχθεί στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, με την εκπόνηση μελετών διαμόρφωσης και ανάδειξης των μνημείων, ενώ με την επίβλεψη της Εφορείας συνεχίστηκαν τα έργα διάνοιξης της Εγνατίας οδού στο Νομό Ιωαννίνων.

Οι χρηματοδοτήσεις του ΛΟΤΤΟ (αριθμολαχείου) και του Προγράμματος Εκπαίδευσης Ανέργων Νέων της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνέβαλαν στη δυνατότητα απασχόλησης έκτακτου προσωπικού, το οποίο με επιτυχία πλαισίωσε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, στις πολλαπλές δραστηριότητές της. Εκτός από το εργατικό προσωπικό, στις διάφορες εργασίες συμμετείχαν περιοδικά οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας: Μ. Παπαγεωργίου, Δ. Κοντογιώργος, Δ. Παπαϊωάννου, Ν. Χόινας, Β. Γιαννάκη, Θ. Αρκουμάνης, Μ. Νιάρου, Β. Οικονομίδου, Β. Σιώζου, Β. Δήμου, Β. Λάμπρου, Χ. Καππά, Χρ. Φατούρος, Κ. Λάζαρη, Θ. Κύρκου, Μ. Σκανδάλη, Αν. Γεωργίου, καθώς επίσης και οι πτυχιούχοι μηχανικοί Χρ. Τσακούμης και Στ. Μπερρή (αρχιτέκτονες) και Έφ. Αλεξανδροπούλου (πολιτικός μηχανικός).

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκάλυψαν οι ανασκαφές αποτυπώθηκαν με τις υποδείξεις των αρχαιολόγων από τους μόνιμους σχεδιαστές Αγ. Μαστοράκη, Αθ. Κουτσογιώργου, Δ. Ρούσσο και τον ωρομίσθιο σχεδιαστή Ν. Βαγενά.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Στα κτίρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων, του Αρχαιολογικού Μουσείου Νικόπολης και των Αρχαιολογικών Συλλογών Άρτας και Λευκάδας έγιναν οι απαραίτητες ετήσιες εργασίες συντήρησης και επισκευής των ηλεκτρικών και υδραυλικών συστημάτων, καθώς και των συστημάτων συναγερμού.

Η Εφορεία εκπόνησε μελέτη για τη μετεγκατάσταση του Μουσείου Λευκάδας στο ισόγειο του νεόδμητου Πνευματικού Κέντρου της πόλης, το οποίο παραχώρησε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ο Δήμος Λευκαδίων. Επιπλέον έγινε ανάθεση από τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων των μελετών των νέων, σύγχρονων προδιαγραφών, μουσείων της Άρτας και της Νικόπολης, η κατασκευή των οποίων έχει ενταχθεί στα Περιφερειακά Προγράμματα του Β΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης. Ανατέθηκε τέλος σε ιδιωτικό γραφείο μελετητών η μελέτη ανακαίνισης και εκσυγχρονισμού του Μουσείου Ιωαννίνων, το οποίο μετά από 30 χρόνια λειτουργίας παρουσιάζει σοβαρά κτιριολογικά προβλήματα.

Στα εργαστήρια του Μουσείου Ιωαννίνων συντηρήθηκε, φωτογραφήθηκε και καταγράφηκε σημαντικός αριθμός αρχαίων αντικειμένων από τους μόνιμους συντηρητές Π. Σύμπα, Κ. Σακκά και Γ. Γιαννούλη, το φωτογράφο της Εφορείας Β. Πτηνόπουλο και τους φωτογράφους Κ. Ιγνατιάδη και Χρ. Γκλίβα που συνεργάζονται με την Εφορεία. Στις καταγραφές εργάστηκαν τόσο οι μόνιμοι, όσο και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι.

Στις αποθήκες του Μουσείου Ιωαννίνων εργάστηκαν διάφοροι έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την ταξινόμηση και τεκμηρίωση των κινητών ευρημάτων που συγκεντρώθηκαν κατά τις έρευνες προηγουμένων ετών.

Στη βιβλιοθήκη του Μουσείου Ιωαννίνων προστέθηκαν από αγορές κυρίως και από δωρεές 87 τόμοι βιβλίων, 30 τόμοι περιοδικών και μικρός αριθμός ανατύπων.

Περιοδικές εκθέσεις

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων οργανώθηκε έκθεση γλυπτών και πινάκων της Συλλογής του Σωματείου «Οι Φίλοι των Ιωαννίνων», σε συνεργασία με το Δήμο Ιωαννιτών και την 8η ΕΒΑ.

ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μερόπη Πωγωνίου

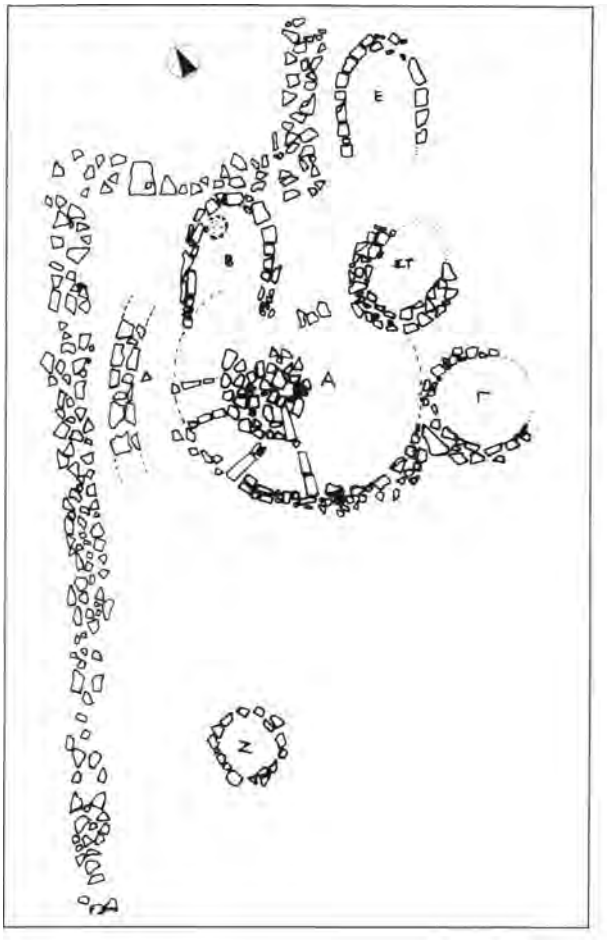
Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στις παρακάτω θέσεις της κοιλάδας του Γορμού Πωγωνίου, κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου:

Θέση Γκλάβα Κάτω Μερόπης

Στο χώρο του νεκροταφείου, στο οποίο είχαν αποκαλυφθεί τύμβος και πολλοί τάφοι πλούσια κτερισμένοι, που καλύπτουν μεγάλο χρονικό διάστημα, από το τέλος του 11ου αι. π.Χ. μέχρι και το 2ο αι. π.Χ.[1], η έρευνα περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα. Μεταξύ άλλων αποκαλύφθηκε ένας τάφος αρχαϊκής εποχής κτερισμένος με δύο ακέραιες χάλκινες περόνες με κεφαλή σχήματος καρπού παπαρούνας, μία σιδερένια περόνη του ίδιου τύπου, δύο χάλκινα δαχτυλίδια, μια χάλκινη ομφαλωτή φιάλη και πήλινο κορινθιακό αγγείο σε θραύσματα.

Στο χώρο του οικισμού[2], ο οποίος εντοπίστηκε το 1991 ανατολικά του νεκροταφείου, έγιναν εργασίες καθαρισμού και διαπιστώθηκε ότι η έκταση που καλύπτει είναι μεγαλύτερη των 10 στρεμμάτων και κατανέμεται σε τέσσερα επάλληλα άνδηρα. Η περίμετρος ορίζεται από περίβολο ακανόνιστου σχήματος, πλ. 1,80-2 μ., μέσα στον οποίο διακρίνονται λιθόκτιστες βάσεις 50 περίπου κυκλικών καλυβών. Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε στο δυτικό άκρο του οικισμού, μέσα σε έκταση 500 τ.μ. περίπου που κλείνεται από περίβολο σχήματος Π, αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά τα θεμέλια κυκλικών και καμπύλων κατασκευών (Σχέδ. 1· Πίν. 205 α).

Η μεγαλύτερη σε διαστάσεις κυκλική κατασκευή, διαμ. 7 μ., εκτός από το περιμετρικό λίθινο θεμέλιο, πλ. 0,50 μ., περιλαμβάνει στο κεντρικό τμήμα συμπαγή πυρήνα, διαστ. 3,50×3 μ., ο οποίος σχηματίζεται από στερεά πακτωμένες πέτρες διαφόρων διαστάσεων και συνδέεται με την περιφέρεια με ακτινωτά διατεταγμένα τοιχάρια. Η ιδιότυπη αυτή κατασκευή, η οποία πιθανώς ανήκει στην κατηγορία των λατρευτικών κτισμάτων και ονομάστηκε κτίσμα Α, διακόπτεται στο βορειοδυτικό τμήμα της από τη νότια απόληξη της βάσης άλλου κτίσματος, ωοειδούς σχήματος, με άξονα από Β. προς Ν. (κτίσμα Β). Το μήκος του κτίσματος Β είναι 3,50, το πλάτος του 2.30 μ. και ορίζεται περιμετρικά από ακανόνιστη αργολιθοδομή, πλ. 0,40 μ. περίπου, θεμελιωμένη στο φυσικό φλύσχη. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν όστρακα από χειροποίητα αγγεία, κυρίως από βαθιές φιάλες, τμήμα αρτόσχημου τριπτήρα από τραχύτη λίθο και τμήματα πυριτολιθικών εργαλείων μαζί με φολίδες και απολεπίσματα οψιανού.



Σχέδ. 1. Νομός Ιωαννίνων. Μερόπη Πωγωνίου. Θέση Γκλάβα Κάτω Μερόπης. Κάτοψη των κυκλικών κατασκευών.

Θεμέλιο μικρότερης κυκλικής κατασκευής (Γ), διαμ. 2,50 μ., αποκαλύφθηκε ανατολικά του ωοειδούς κτίσματος Β, ενώ σειρά λίθων, αραιά τοποθετημένων με κατεύθυνση Β.-Ν. σε μήκος 3,50 μ., σχηματίζει στα δυτικά του κυκλικού κτίσματος Α τμήμα καμπύλου τοίχου, το οποίο φαίνεται ότι ανήκει σε αρκετά μεγάλο κτίσμα (Δ). Ανατολικά του Α εντοπίστηκαν και καθαρίστηκαν δύο ακόμα κτίσματα. Το πρώτο (Ε) είχε ωοειδές σχήμα με το μακρό άξονα από Β. προς Ν. (διαστ. 3,50×2,30 μ.) και θεμελίωση, πλ. 0,40-0,75 μ., από μία ή δύο σειρές αδροδουλεμένων ασβεστόλιθων τοποθετημένων στο φυσικό φλύσχη. Στο εσωτερικό του βρέθηκε τμήμα μεγάλου πίθου, κομμάτι τριπτήρα, θραύσμα πυριτολιθικού εργαλείου και απολεπίσματα άλλων, καθώς και λίγα όστρακα χειροποίητων αγγείων. Το δεύτερο (κτίσμα ΣΤ) αποκαλύφθηκε νότια

1. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 229· 39 (1984): Χρονικά, σ. 177· 43 (1988): Χρονικά, σ. 302· 46 (1991): Χρονικά, σ. 243.

2. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 244. E. Andreou - I. Andreou, Les villages préhistoriques fortifiés de la vallée de Gormos à Pogoni d'Épire, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, III, Paris 1999, σ. 51 κ.ε. Η. Ανδρέου - Ι. Ανδρέου, Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι της Ηπείρου, κέντρο ζωής και ανάπτυξης κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου*, Αθήνα 1999, σ. 79.

του προηγουμένου και σε επαφή με αυτό, είναι κυκλικό, διαμ. 3 μ., και το θεμέλιό του έχει πλάτος 0,75 μ.

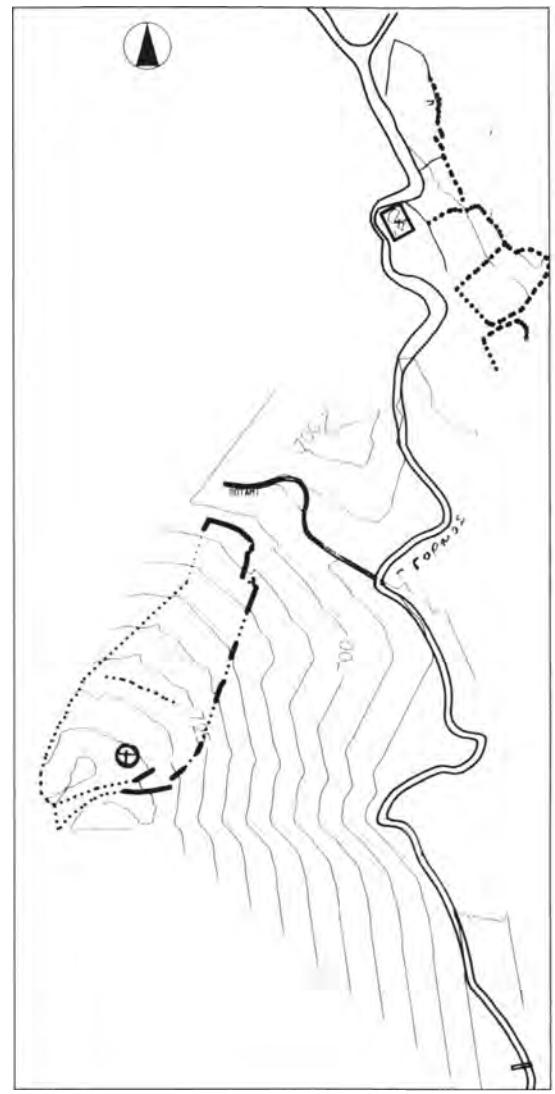
Εκτός από τα μικρά ευρήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, βρέθηκε επίσης ένα μικρό οστέινο εργαλείο (τύπος κοπιδιού με αμφίπλευρη κόψη) και μερικά σιδερένια καρφιά με πλατιά κεφάλια. Όλα χρονολογούνται στη μεταβατική περίοδο από την ύστερη εποχή του Χαλκού προς την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, χρονολόγηση που συμπίπτει με αυτή των ευρημάτων από τους παλαιότερους τάφους του γειτονικού τύμβου.

Θέση Ανεμόμυλος

Η θέση Ανεμόμυλος βρίσκεται σε δασική περιοχή της Κοινότητας Μερόπης, πάνω σε ομαλό ύψωμα (απόλυτο υψόμετρο 740 μ.), μεταξύ δύο χειμάρρων-παραποτάμων της δεξιάς όχθης του Γορμού. Οφείλει την ονομασία της στο μοναδικό ανεμόμυλο της κοιλάδας, ο οποίος λειτουργούσε μέχρι πριν από πενήντα χρόνια 500 μ. νότια από το εξωκκλήσι της Αγίας Παρασκευής. Από τη συγκεκριμένη θέση είναι δυνατός ο έλεγχος των δύο προσβάσεων της κοιλάδας και της πανάρχαιης διάβασης (Δερβένι κατά τους ντόπιους) που συνδέει την κεντρική Ήπειρο αφενός με τη λεκάνη της Κορυτσάς και αφετέρου με την κοιλάδα του Δρίνου και τα παράλια του Ιονίου, περιοχές στις οποίες έχει εντοπιστεί μεγάλος αριθμός εγκαταστάσεων της εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Η περιοχή του Ανεμόμυλου παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα για την εγκατάσταση ανθρώπινων ομάδων, επάρκεια δηλαδή πόσιμου νερού, βοσκήσιμες και δασικές εκτάσεις με θηράματα, αφθονία ξυλείας και ομαλά άνδηρα κατάλληλα για καλλιέργειες μικρής έκτασης.

Η επιφανειακή έρευνα της ευρύτερης περιοχής απέδωσε σημαντικά στοιχεία. Ολόκληρος ο λόφος, όπως και τα κεκλιμένα επίπεδα κατά μήκος των παραποτάμων και της κυρίως κοίτης του Γορμού, καλύπτονται από αρχαία θεμέλια. Ειδικότερα ο λόφος του Ανεμόμυλου, σε έκταση 25 περίπου στρεμμάτων, καλύπτεται από θεμέλια καμπύλων και τετράπλευρων κτισμάτων οχυρωμένα με δύο ενάλληλους περιβόλους, οι οποίοι απέχουν μεταξύ τους 12 μ. και παρακολουθούνται σε αρκετά μεγάλο μήκος (Σχέδ. 2). Στο ψηλότερο σημείο του τειχισμένου χώρου (νοτιοδυτική γωνία) βρίσκονται τα λείψανα του ανεμόμυλου, ενώ στο κέντρο του νότιου τμήματος προβάλλει τυμβοειδές έξαρμα, ύψ. 2,50 και διαμ. 12 μ. Η κατασκευή ήταν καλυμμένη στο μεγαλύτερο τμήμα της από σωρό λίθων και κομμάτια πιθαριών, ενώ κατά μήκος της βορειοανατολικής πλευράς είναι ορατό το θεμέλιο καμπύλου τοίχου, μάλλον αναλημματικού.

Η έρευνα αποκάλυψε ότι το τυμβοειδές έξαρμα κάλυπτε αψιδοειδές κτίσμα, διαστ. 5,50×2,40 μ., με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και τοίχους κατασκευασμένους από πλακοειδείς πέτρες, πλ. 0,50 μ. (Πίν. 205 β).



Σχέδ. 2. Νομός Ιωαννίνων. Μερόπη Πωγωνίου. Θέση Ανεμόμυλος. Τοπογραφικό σχέδιο του οικισμού.

Στο εσωτερικό του κτίσματος αποκαλύφθηκαν στη θέση τους τα κατώτερα τμήματα δύο μεγάλων πιθαριών (Πίν. 205 γ) από κοκκινωπό πηλό, διαμέτρου μεγαλύτερης από 0,70 μ., διακοσμημένα με σειρά εγχαράξεων σε κυματοειδή διάταξη. Τα πιθάρια ήταν τοποθετημένα σε ειδικά λαξεύματα στο φυσικό βραχώδες έδαφος πιθανώς μαζί με δύο ακόμη όμοια, όπως υποδηλώνουν δύο λάκκοι που υπήρχαν στον ίδιο χώρο. Η αποκάλυψη καταλοίπων πυράς δίπλα στο ένα πιθάρι και κυρίως η ανεύρεση μέσα στον πυθμένα του μάζας βάρους 1.500 γρ., η οποία ταυτίστηκε

με ήλεκτρο από τα ειδικά εργαστήρια του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» και του Μουσείου Προϊστορίας του Βερολίνου, οδηγούν στην υπόθεση ότι στο συγκεκριμένο χώρο λειτουργούσε αποθήκη ή εργαστήριο. Λόγω του μικρού πάχους των επιχώσεων και της μακροχρόνιας έκθεσης της μάζας του ηλέκτρου στις ατμοσφαιρικές συνθήκες δεν ήταν δυνατός ο προσδιορισμός της προέλευσης του ηλέκτρου, το εύρημα όμως προσδίδει νέο ενδιαφέρον στην αρχαιολογική έρευνα της κοιλάδας του Γορμού, επιβεβαιώνοντας ότι αυτή αποτελούσε διαχρονικά σημαντική διάβαση, αφού βρίσκεται πάνω στη χερσαία «οδό του ηλέκτρου», μέσω της οποίας διακινούνταν το υλικό από τη βόρεια Ευρώπη προς την ανατολική Μεσόγειο.

Τα υπόλοιπα ευρήματα από το χώρο του αψιδωτού κτίσματος, ο οποίος σημειωτέον είχε παραβιαστεί κατά την ύστερη αρχαιότητα, ήταν αρκετά ψήγματα ηλέκτρου, δόντι κάπρου και οστέινο εργαλείο μαζί με όστρακα χειροποίητων και τροχήλατων αγγείων μινυακού τύπου από τεφρό, καστανό και μαύρο πηλό με εγχάρακτη και αυλακωτή διακόσμηση. Η ανεύρεση της συγκεκριμένης κεραμικής στη Μερόπη προσφέρει νέα στοιχεία για τη διερεύνηση του πολυσυζητημένου προβλήματος της προέλευσης της μινυακής κεραμικής και της σχέσης της με τα πρώτα ελληνικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο στο τέλος της μέσης εποχής του Χαλκού.

Στην περιοχή του Ανεμόμυλου, εκτός από το αψιδωτό κτίσμα, καθαρίστηκε και ένα μικρότερο κυκλικής κάτοψης με θεμέλιο, διαμ. 2,50, πλ. 0,50 και ύψ. 0,20-0,40 μ., κατασκευασμένο πάνω στον επικλινή φυσικό βράχο. Το κτίσμα έσωζε πλακόστρωτο δάπεδο και άνοιγμα θύρας στη βόρεια πλευρά. Στα χαμηλότερα πρανή του λόφου είναι ορατά θεμέλια και άλλων καμπύλων κτισμάτων.

Τα δύο κτίσματα, αψιδωτό και κυκλικό, καταλαμβάνουν το ψηλότερο τμήμα του περιτειχισμένου οικισμού, η νότια-νοτιοανατολική πλευρά του οποίου προστατεύεται από διπλό περίβολο που δημιουργούσε είδος προστατευτικής και αμυντικής τάφρου. Ο συγκεκριμένος τρόπος οχύρωσης χρησιμοποιήθηκε από τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. στους προϊστορικούς οικισμούς της κεντρικής Ευρώπης[3] και αρκετά νωρίτερα στον ελλαδικό χώρο (Σέσκλο).

Θέση Αμπελιά

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα που άρχισε στην περιοχή Αμπελιά, σε απόσταση 400 μ. βορειοανατολικά του Ανεμόμυλου, στην οποία είχε εντοπιστεί σε επιφανειακές έρευνες μεγάλος αριθμός καμπύλων και ορθογώνιων θεμελίων, κατασκευασμένων σε επίπεδο πλάτωμα δίπλα στην όχθη ενός από τους χειμάρρους του Γορμού. Τα θεμέλια είναι κατασκευασμένα από ακατέργαστους ογκόλιθους, σιδερόπετρες και μεγάλες κροκάλες του ποταμού.

Η έρευνα άρχισε σε χώρο, διαστ. 20×15 μ., και ο καθαρισμός αποκάλυψε εκτεταμένο στρώμα λίθων σε πυκνή διάταξη, μέσα στην οποία διακρίνονται δύο κύριες κατασκευές, μια ωοειδής (διαστ. 8×5 μ.) και δεύτερη, σχεδόν κυκλική (διαμ. 6,50 μ.), που ορίζεται από διπλή σειρά λίθων και περιέχει ομόκεντρο τοίχο όμοιας κατασκευής. Τμήματα άλλων καμπύλων τοίχων τέμνουν τους προηγούμενους ή εφάπτονται στην εξωτερική πλευρά τους.

Η χρήση των κατασκευών δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί προς το παρόν. Αναφέρουμε μόνον ότι βρέθηκαν λίγα κινητά ευρήματα (λίγα όστρακα, τμήμα πίθου με εγχάρακτη διακόσμηση, όστρακο πτυχωτού αυλακωτού αγγείου, κομμάτια τριπτήρων από πρασινωπό τραχύτη λίθο), μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει μεγάλο ωοειδές αντικείμενο από πρασινωπό τραχύτη λίθο, ύψ. 0,75 και μέγ. διαμ. 0,70 μ., που ταυτίζεται με βαίτυλο ή μενίρ. Οι λίθινοι βαίτυλοι είναι γνωστοί στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο από τη νεολιθική εποχή για τη λατρευτική και χθόνια σημασία τους[4]. Στην κοιλάδα του Γορμού έχει βρεθεί ένας ακόμα λίθινος βαίτυλος στον τύμβο Γ της θέσης Παλιουριά Παλαιόπυργου, στην οποία έχει αποκαλυφθεί μεγάλη συστάδα τύμβων[5].

Στα πρανή λόφου, νότια του πλατώματος με τις καμπύλες κατασκευές, εντοπίστηκαν θεμέλια κυκλικών καλυβών οργανωμένα σε πέντε ομάδες, κάθε μία από τις οποίες ορίζεται από ξεχωριστό περίβολο. Βόρεια του ίδιου χώρου, στην προέκταση της μικρής κοιλάδας κατά μήκος του χειμάρρου, είναι ορατά τα θεμέλια όμοιων κατασκευών σε μήκος τουλάχιστον ενός χιλιομέτρου. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ ότι οι αρχαίοι κάτοικοι του χώρου είχαν προσπαθήσει να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα των πλημμυρών του χειμάρρου με διάφορα υδραυλικά έργα, όπως η παροχέτευση των νερών σε κοίτη επενδεδυμένη με ξερολιθιά, αλλά και η κατασκευή μικρών φραγμάτων κατά διαστήματα μέσα στην κοίτη του ποταμού. Κατάλοιπα των υδραυλικών αυτών έργων είναι ορατά σε

3. J.M. Coles - A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe*, London 1979, σ. 348.

4. H. Kirchner, *Die Menhire in MittelEuropa und der Menhir gedanke*, Mainz 1995.

5. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 259. Η. Ανδρέου - Ι. Ανδρέου, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 82 κ.ε.

διάφορα σημεία της κοιλάδας (Πίν. 205 δ) και αποτελούν σημαντικό εύρημα που απαιτεί ιδιαίτερη μελέτη.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Κόνιτσα

Θέση Λιατοβούνι

Κατά το έτος 1997 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο χώρο του νεκροταφείου και του οικισμού του Λιατοβουνίου.

Νεκροταφείο. Για τρίτη χρονιά συνεχίστηκε η ανασκαφή του νεκροταφείου[6] του Λιατοβουνίου με την έρευνα έξι τομών στο νότιο τμήμα του. Τρεις από αυτές (Γ1, Γ6, Ζ5) είχαν ερευνηθεί μερικώς το 1995, ενώ οι υπόλοιπες (Γ2, Β6, Β5) ερευνήθηκαν εξ ολοκλήρου κατά την παρούσα ανασκαφική περίοδο. Στην τομή Γ1 ολοκληρώθηκε η έρευνα με την αφαίρεση μιας στρώσης και την εμφάνιση του φυσικού χώματος σε όλη την έκτασή της, χωρίς κανένα εύρημα. Στην τομή Ζ5, η οποία είχε αποπερατωθεί το 1995, εντοπίστηκαν και αφαιρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του λάκκου της ταφής 61 μια σιδερένια αιχμή δόρατος και ένα όστρακο. Στην τομή Γ6 ανασκάφηκαν δύο ταφές (αριθ. 102, 103).

Η ταφή 102 βρισκόταν σε μικρό βάθος και για το λόγο αυτό ήταν πολύ κατεστραμμένη από τις γεωργικές εργασίες. Πρόκειται για ταφή ενήλικα σε ύπτια στάση με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ., χωρίς κανένα κτέρισμα[7] και χωρίς να διακρίνονται ίχνη από λακκοειδές όρυγμα.

Η ταφή 103 ήταν επίσης κατεστραμμένη λόγω των μικρών επιχώσεων. Πρόκειται για ταφή ενήλικα σε ύπτια στάση με προσανατολισμό από Α. προς Δ., χωρίς να διατηρούνται ίχνη από λακκοειδές όρυγμα. Τα κτερίσματά της ήταν ένα σύνθετο αγγείο με μαστοειδείς αποφύσεις (κέρνος) του α΄ μισού του 8ου αι. π.Χ.[8] (ΑΜΙ 8606, Πίν. 206 α) και ένα αγγείο σε όστρακα[9].

Στο χώρο της τομής Γ6 βρέθηκαν ακόμη λίγα διάσπαρτα όστρακα του 9ου-7ου αι. π.Χ. και τμήματα χάλκινων πορπών του 9ου αι. π.Χ.

Οι τομές Γ2, Β6, Β5 περιείχαν μόνο λίγα διάσπαρτα όστρακα, τρία αποτμήματα σιδερένιων μαχαιριδίων, τμήμα χάλκινης λαβής αγγείου, που απολήγει σε σχήμα φύλλου κισσού και ίσως προέρχεται από χάλκινη πρόχου του 5ου-4ου αι. π.Χ., τμήματα χάλκινης οκτώσχημης πόρπης, χείλος μικρού χάλκινου αγγείου, ίσως φιάλης, και τρία μόνον οστά. Επιπλέον, στην τομή Β6 εντοπίστηκε και ανασκάφηκε λιθοσωρός όμοιος με αυτούς που καλύπτουν τους τάφους του Λιατοβουνίου, χωρίς όμως να σχετίζεται με τάφο. Η στρωματογραφία των νέων τομών είναι όμοια με αυτή του υπόλοιπου νεκροταφείου.

Βόρεια του νεκροταφείου, στο γειτονικό αγροτεμάχιο των αδελφών Φατέ, έγιναν σε διαφορετικά σημεία με τη βοήθεια μηχανικού εκσκαφέα πέντε δοκιμαστικές τομές για τη διερεύνηση του χώρου. Σε καμία από τις τομές δεν εντοπίστηκαν ίχνη τάφων ή αρχιτεκτονικών λειψάνων και τα λίγα σποραδικά ευρήματα (τμήματα κεράμων και όστρακα) πρέπει να μεταφέρθηκαν με τα νερά της βροχής και τις αγροτικές δραστηριότητες από το γειτονικό χώρο του νεκροταφείου.

Οικισμός. Συνεχίστηκε η ανασκαφή στον αγρό Σπ. Γκότζου, βόρεια του νεκροταφείου, όπου το 1994 εντοπίστηκαν σε δοκιμαστική τομή ίχνη οικισμού[10]. Ερευνήθηκαν συνολικά 11 τομές, συνολικής έκτασης 200 τ.μ., και αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων κατασκευασμένων με ασβεστολιθικές κροκάλες και ένας ισχυρός καμπυλόγραμμος τοίχος, πλ. 0,90-1,10 μ., που πρέπει να όριζε το χώρο του οικισμού (Σχέδ. 3). Εσωτερικά του τοίχου αυτού, που ίσως λειτουργούσε και ως ανάλημμα, παρατηρήθηκαν δύο τουλάχιστον στρώματα κατοίκησης, κατάλοιπα εστιών και μια πιθανώς ταφική κατασκευή.

Στην πρώτη φάση ανήκουν ένας καμπύλος και ευθύγραμμοι τοίχοι, ένα δάπεδο από πατημένο χώμα και μικρά βότσαλα με μία πιθανή δεύτερη εστία και ένας αγωγός λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Στη δεύτερη φάση ανήκουν ελλειψοειδείς και ευθύγραμμοι τοίχοι, ένα επικλινές λιθόστρωτο δάπεδο από σκύρα, βότσαλα και πατημένο χώμα (ίσως δρόμος) και ένα δεύτερο δάπεδο με μικρή εστία. Κάτω από το τελευταίο δάπεδο βρέθηκε κατεστραμμένη παιδική ταφή με προσανατολισμό Ν.-Β., κτερισμένη με ένα μικρό δίωτο σκύφο. Ο χώρος της ταφής οριζόταν από δύο σειρές λίθων που σχημάτιζαν ορθή γωνία και ως δάπεδο χρησίμευε ο φυσικός βράχος.

Τα κτίρια αποτελούνταν από χαμηλή λίθινη κρηπίδα χωρίς θεμέλια και ανωδομή από πλίνθους με σύστημα ξυλοδεσιάς (διατηρούνται αποτυπώματά της σε πλίνθους). Οι

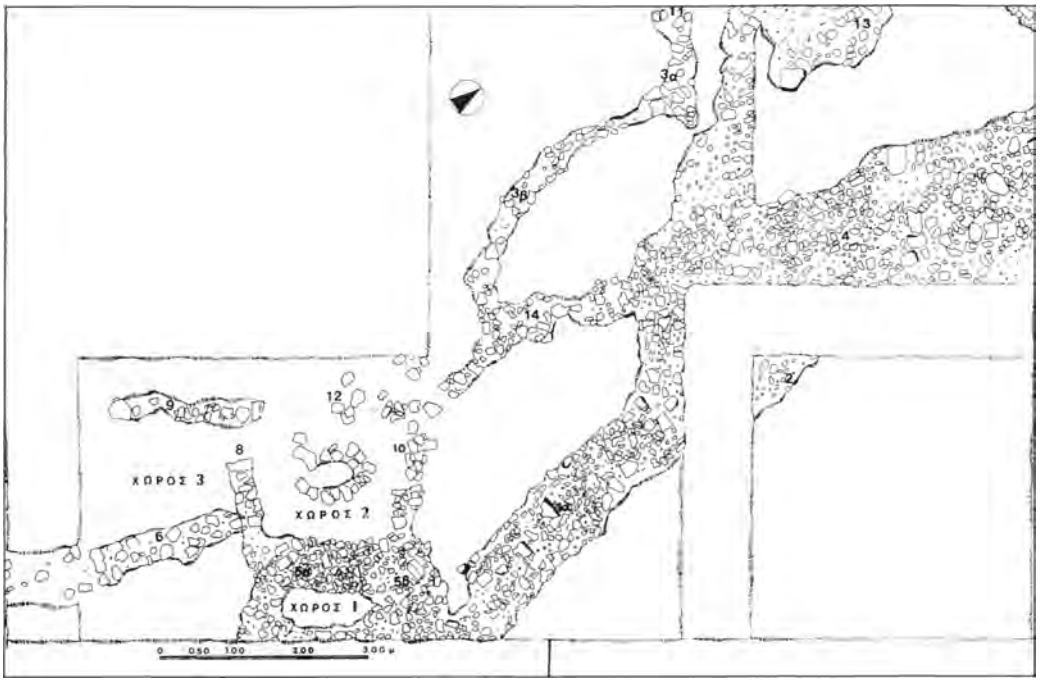
6. Για τις προηγούμενες ανασκαφές στο Λιατοβούνι, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 367-370.

7. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995 πάνω από το χώρο της ταφής 102 είχε βρεθεί ένας πήλινος κάνθαρος του β΄ μισού του 8ου αι. π.Χ.

8. Για τη χρονολόγηση, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, Αθήνα 1986, Α, σ. 108 (7) και Β, πίν. 161β, σχέδ. 46 στ. Επίσης, *Iliria* IV (1976), σ. 146, πίν. IV6.

9. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995 πάνω από το χώρο της ταφής 103 είχαν βρεθεί οστά και όστρακα.

10. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 367-370.



Σχέδ. 3. Νομός Ιωαννίνων. Κόνιτσα. Θέση Λιατοβούνι. Κάτοψη των οικιστικών λειψάνων.

κρηπίδες είναι κατασκευασμένες από ασβεστολιθικές κροκάλες, συνήθως χωρίς επεξεργασία, με τις γωνίες πιο επιμελημένες. Η κεραμική είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου χειροποίητη και μπορεί να ταξινομηθεί σε εννέα κατηγορίες: α) άβαφη αδιακόσμητη πορτοκαλέρυθρη ή καστανόχρωμη, λεπτότοιχη και χονδρότοιχη και αμαυρόχρωμη γραπτή πορτοκαλέρυθρη ή καστανόχρωμη, β) άβαφη αδιακόσμητη ελαφρώς στιλβωμένη, πορτοκαλέρυθρη ή καστανόχρωμη, λεπτότοιχη ή χονδρότοιχη και αμαυρόχρωμη γραπτή, ελαφρώς στιλβωμένη, πορτοκαλέρυθρη ή καστανόχρωμη, γ) άβαφη αδιακόσμητη ερυθρωπή, γκρίζα-γκριζοκάστανη, υπόλευκη, χονδρότοιχη και λεπτότοιχη, δ) ελαφρώς στιλβωμένη δίχρωμη ή τρίχρωμη, ε) μαύρη στιλβωτή με ή χωρίς πλαστική διακόσμηση, στ) άβαφη χονδρότοιχη και λεπτότοιχη με πλαστική εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση, ζ) γραπτή κεραμική, τροχήλατη υστεροελλαδικών χρόνων, η) κεραμική τροχήλατη πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων, θ) κεραμική τροχήλατη κλασικών χρόνων.

Η κεραμική υποδηλώνει επιδράσεις περισσότερο από το χώρο της Μακεδονίας και της Αλβανίας, με διαφορές από αυτήν της Κρύας.

Τα παραπάνω ευρήματα πιστοποιούν μια χρήση του χώρου στο τέλος της ύστερης εποχής του Χαλκού και στην πρώιμη εποχή Σιδήρου (12ος-10ος αι. π.Χ.) που φθάνει ως τους κλασικούς χρόνους. Συνολικά βρέθηκαν τέσσερα ακέραια αγγεία (ΑΜΙ 8591: αβαθής σκύφος με ταινιωτές λαβές, υπερυψωμένες σε σχήμα «σκανδάλης»[11] (Πίν. 206 β), ΑΜΙ 8588: βαθιά δίωτη φιάλη (Πίν. 206 γ), ΑΜΙ 8590: μικρό κυάθιο-αρύταινα (Πίν. 206 δ), ΑΜΙ 8589: αμφορίσκος (Πίν. 206 ε) με επίθετη πλαστική διακόσμηση), δέκα τμήματα του τύπου της υψίποδης κύλικας (Πίν. 206 στ: α, β, γ από αριστερά), πήλινα σφονδύλια, ένα μικρό πήλινο πτηνόμορφο αντικείμενο-χάνδρα, λίθινα εργαλεία και ένα σιδερένιο αντικείμενο, ίσως από θύρα.

Σε δοκιμαστική τομή, σε απόσταση 182 μ. Ν.-ΝΔ. του ανασκαπτόμενου χώρου του οικισμού, αποκαλύφθηκαν ένας τοίχος από κροκάλες, πλ. 1 μ., όστρακα και πηλόχωμα.

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή του Λιατοβουνίου έγιναν μικρής έκτασης επιφανειακές έρευνες στο λόφο γύρω από το χώρο του οικισμού για την εύρεση νέων στοιχείων. Εντοπίστηκαν λίγα τμήματα κεράμων και οστράκων με μεγαλύτερη συγκέντρωση στα

11. Για λαβή αυτού του τύπου, βλ. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, Oxford 1972, εικ. 12, σ. 281. Για παρόμοιες λαβές σε κύπελλα και κανθαρόσχημα του Καστανά, με πλησιέστερο παράλληλο τη λαβή, βλ. A. Hochstetter, *Kastanas. Die handgemachte Keramik*, 3, 1984, πίν. 78,6 (στρώμα 12, 1190-1000 π.Χ.).

βόρεια-βορειοανατολικά του ανασκαπτόμενου χώρου, στην περιοχή της κορυφής του λόφου. Στην κορυφή, η οποία έχει πολύ καλή θέα και ελέγχει προς Α. και Β. τον κάμπο της Κόνιτσας, εντοπίστηκαν επίσης τοίχοι κατασκευασμένοι με κροκάλες. Η θέση ενδείκνυται για κατοίκηση, καθώς εκτός του κάμπου γειτνιάζει με πηγή (σε πολύ μικρή απόσταση από τον οικισμό) και με το ποτάμι.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Νέα Μουσιωτίτσα

Θέση Παλαιόχανο

Το 1995 ο Β. Νότης, κάτοικος Νέας Μουσιωτίτσας, είχε παραδώσει στην Εφορεία χάλκινα αγγεία και σιδερένια όπλα, τα οποία είχε βρει στη θέση Παλαιόχανο, στις ανατολικές παρυφές του οικισμού. Κατά την έρευνα που ακολούθησε εντοπίστηκαν υπολείμματα κιβωτιόσχημου τάφου, εντελώς κατεστραμμένου, με προσανατολισμό Α.-Δ. Από το σημείο αυτό περισυνελέγησαν όστρακα προερχόμενα από το σώμα ραβδωτού μελαμβαφούς αμφορέα και εδαφόχρωμου αμφορίσκου με ταινιωτή διακόσμηση του τύπου των «κυπριακών». Βάσει των ευρημάτων η κατασκευή του τάφου τοποθετείται στα τέλη του 3ου-αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Πωγωνιανή

Θέση Παναγιά

Στην Κοινότητα Πωγωνιανής στη θέση Παναγιά, κοντά στα τελευταία σπίτια του οικισμού εντοπίστηκε ύστερα από τηλεφώνημα των Μαλιούκη και Γάνου κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος βρέθηκε κατά τις εργασίες διαμόρφωσης αγροτικού δρόμου να εισχωρεί εγκάρσια στο πρανές, σε μικρή απόσταση από τον ομώνυμο ναό.

Ο τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. και σωζόμενες διαστάσεις: μήκ. 1,30, πλ. 0,30 και βάθ. 0.22 μ., ήταν κιβωτιόσχημος και έφερε καλυπτήριες πλάκες. Για την κατασκευή του είχε χρησιμοποιηθεί ο τοπικός λευκός ασβεστόλιθος. Ο νεκρός βρέθηκε θαμμένος εκτάδην, με αποκομμένα τα κάτω άκρα. Ο τάφος χρονολογείται στην πρώιμη εποχή Σιδήρου[12].

ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΤΣΑΛΗΜΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Κρίθηκε σκόπιμο πριν από την απαρίθμηση των σωστικών ανασκαφών οικοπέδων στην Άρτα να προταχθεί ο χάρτης με τα εντός σχεδίου οικοδομικά τετράγωνα της πόλης (Σχέδ. 4), έτσι ώστε να διευκολυνθεί ο αναγνώστης στον εντοπισμό του εκάστοτε περιγραφόμενου οικοπέδου και στο συσχετισμό των οικοδομικών λειψάνων των οικοπέδων μεταξύ τους.

Οδός Κομμένου (οικόπεδο Ι. Θεοδώρου) (αριθ. 166)

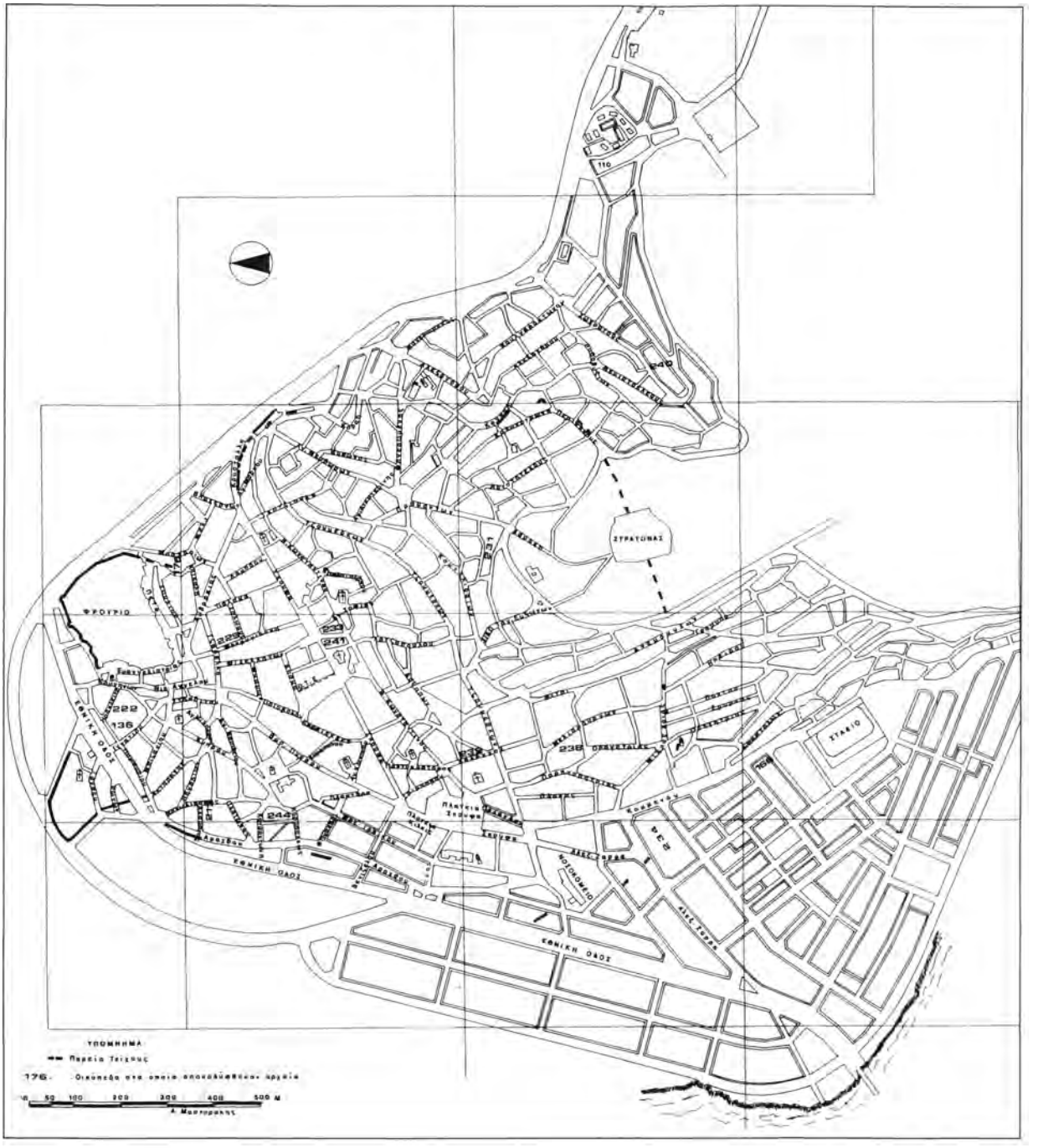
Το οικόπεδο, εμβαδού 1.300 τ.μ., βρίσκεται στην περιοχή του νοτιοδυτικού νεκροταφείου της Αμβρακίας και η ανασκαφή του άρχισε το 1992[13]. Το οικόπεδο διασχίζει κατά μήκος η μνημειακή ταφική οδός, που ξεκινούσε προφανώς από μία πύλη του τείχους της Αμβρακίας και κατέληγε στον Αμβρακικό κόλπο. Εκατέρωθεν της λεωφόρου βρίσκονται πειόσχημοι ή τετράγωνοι περίβολοι επιμελημένης κατασκευής, που περικλείουν τάφους και ταφικές θήκες. Κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους είχαν ερευνηθεί συνολικά 115 τάφοι και 34 ταφικές θήκες. Εξαιτίας του ολιγάριθμου εργατικού προσωπικού το 1997 η έρευνα περιορίστηκε κυρίως στους ταφικούς περιβόλους ανατολικά της λεωφόρου, όπου ερευνήθηκαν συνολικά 23 τάφοι και μία θήκη, ενώ δυτικά της οδού ερευνήθηκαν ένας τάφος και μία θήκη. Στους τάφους συγκαταλέγονται δώδεκα κιβωτιόσχημοι, επτά λακκοειδείς, ένας κεραμοσκεπής και τέσσερις πώρινες σαρκοφάγοι.

Μοναδική περίπτωση μέχρι σήμερα στην Αμβρακία από άποψη κατασκευής αποτελεί ο τάφος ΟΙ, ο οποίος ήταν κιβωτιόσχημος με ασβεστολιθική καλυπτήρια πλάκα και στο εσωτερικό του περιείχε πώρινη σαρκοφάγο με δική της καλυπτήρια, επίσης από πωρόλιθο. Η καλυπτήρια της σαρκοφάγου έφερε οπές στα τέσσερα άκρα της, οι οποίες χρησίμευαν για τη μεταφορά της. Ο τάφος περιείχε μία ανδρική ταφή κλασικών χρόνων, κτερισμένη με ένα σιδερένιο ξίφος, δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, τρεις σιδερένιες στλεγγίδες, 83 χάλκινες αιχμές βελών, μία χάλκινη κυλινδρική πυξίδα και δύο χελώνια.

Οι υπόλοιποι τάφοι, που χρονολογούνται στους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους, ήταν κτερισμένοι κυρίως με πήλινα αγγεία, ανάμεσα στα οποία συ-

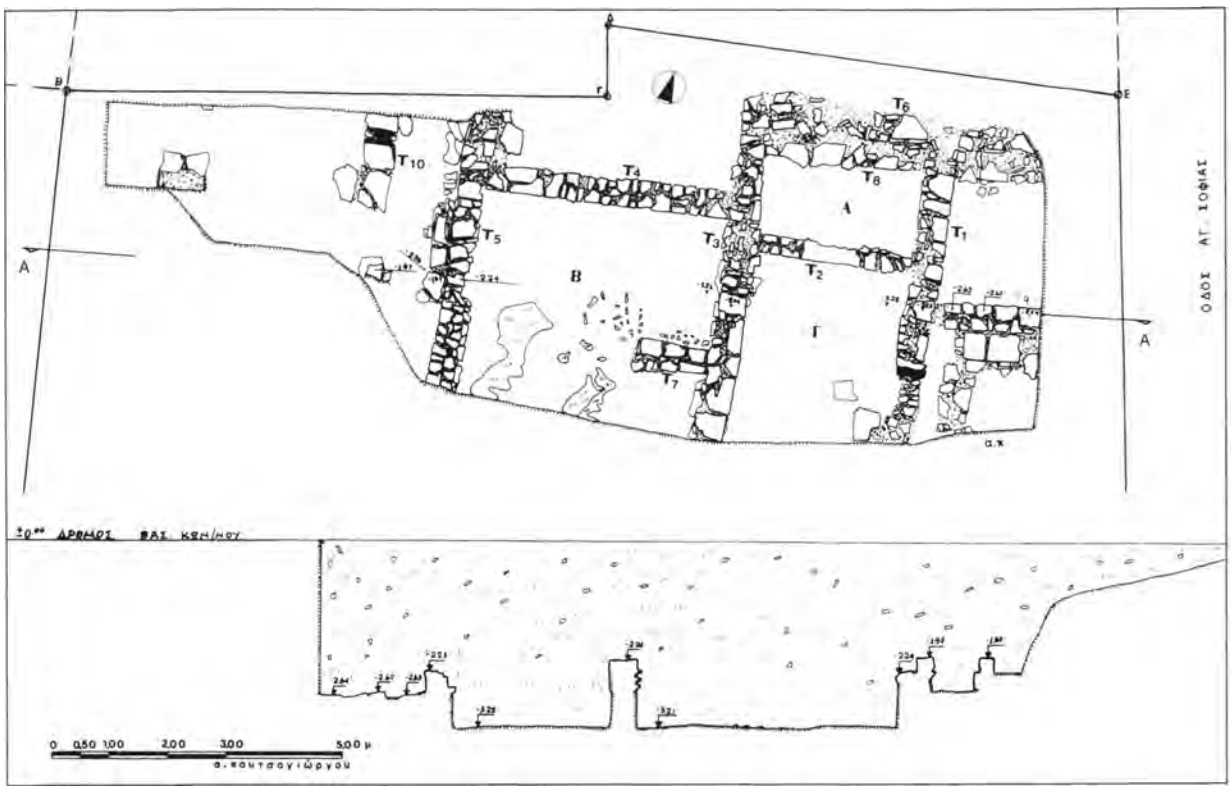
12. Παρόμοιοι τάφοι έχουν ανασκαφεί στην κοιλάδα του Γορμού. Τελευταία, βλ. Η. Ανδρέου - Ι. Ανδρέου, ό.π. (υποσημ. 2).

13. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 260-261· 48 (1993): Χρονικά, σ. 275-278· 50 (1995): Χρονικά, σ. 412-414· 51 (1996): Χρονικά, σ. 387.



Σχέδ. 4. Άρτα. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 1977 οικόπεδα.

γκαταλέγονται σκύφοι, μελαμβαφείς κύλικες χωρίς πόδι, οινοχόες, κυάθια, λήκυθοι, πυξίδες, λύχνοι, πινάκια, μυροδοχεία, λάγυνοι και άωτα σκυφίδια. Από τα μεταλλικά ευρήματα ξεχωρίζουν οι χρυσές δανάκες με ανάγλυφη διακόσμηση κηρυκείου ή Πηγάσου, ένας χάλκινος δίσκος κατόπτρου και ένας χάλκινος κρίκος ανάρτησης στλεγγίδων με άκρα σε σχήμα κεφαλής νήσσας (Πίν. 206 ζ). Τέλος, η θήκη XV στα δυτικά της ταφικής οδού περιείχε ένα αλάβαστρο από το ομώνυμο υλικό (Πίν. 206 η) και μία χάλκινη πρόχου, που φέρει στη γένεση της λαβής σάτυρο που κρατά αμφορίσκο και κάνθαρο (Πίν. 206 θ).



Σχέδ. 5. Άρτα. Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 45 και Αγίας Σοφίας. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Οδός Κορυδαλλέως (οικόπεδο Αραβανή) (αριθ. 244)

Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης του οικοπέδου βρέθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του τμήμα αρχαίου τοίχου, ενώ στην υπόλοιπη έκτασή του δεν σώζονταν αρχαία λείψανα. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,90 και σε πλάτος 0,47 μ. και αποτελείται από τρεις σειρές αδροδουλεμένων λίθων, συνολ. ύψ. 0,47 μ. Τα όστρακα από την τομή θεμελίωσης, που προέρχονται από χρηστικά αγγεία (αμφορείς, λεκανίδες κτλ.), χρονολογούν τον τοίχο στο β΄ μισό του 6ου με αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Οδός Παπάγου (οικόπεδο Καρανίκα) (αριθ. 238)

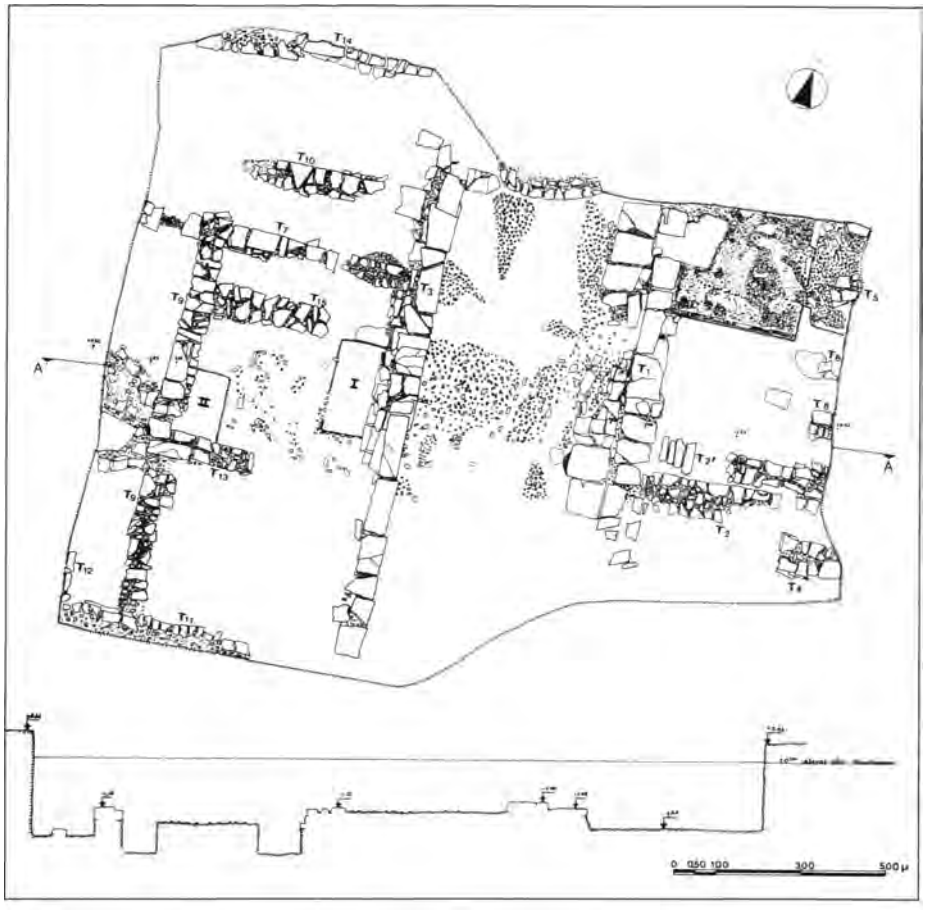
Στο οικόπεδο, που βρίσκεται στις υπώρειες του λόφου της Περάνθης, δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα της Αμβρακίας, αλλά ικανή ποσότητα κεραμικής ανάμεσα στις κοιλότητες του φυσικού βράχου που εμφανίστηκε στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου. Πρόκειται κυρίως για βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων, λαβές και χείλη εμπορευματικών αμφορέων, τμήματα πίθων, βάσεις μελαμβαφών σκύφων, βάσεις κανθάρων, βάση ιχθυοπινακίου, τμήμα κυλινδρικής πυξίδας και κεραμίδες. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται ένα ακέραιο πήλινο ειδώλιο λαγού και τμήματα πήλινων πλακιδίων, ένα από τα οποία φέρει νεανική κεφαλή, ενώ ένα δεύτερο σώζει μικρό τμήμα παράστασης με σκηνή συμποσίου. Τα όστρακα χρονολογούνται στον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ.

ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ

Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 45 και Αγίας Σοφίας (οικόπεδο αφών Παπαδημητρίου) (αριθ. 233)

Στο παραπάνω οικόπεδο, συνολικού εμβαδού 143 τ.μ., έγινε σωστική ανασκαφή διάρκειας δύο μηνών[14]. Αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας της αρχαίας Αμβρακίας (Σχέδ. 5· Πίν. 207 α), η οποία συνεχίζεται κάτω από τα παρακείμενα οικόπεδα. Το κυρίως σύνολο των αρχιτεκτονικών λειψάνων και οι εντοπισθέντες χώροι χρονολογούνται στη μέση και ύστερη ελληνιστική περίοδο, ενώ σε βαθύτερο επίπεδο εντοπίστηκε κλασική-πρώιμη ελληνιστική φάση

14. Τις ανασκαφικές εργασίες επέβλεψε ο αρχαιολόγος Δ. Κοντογιώργος.



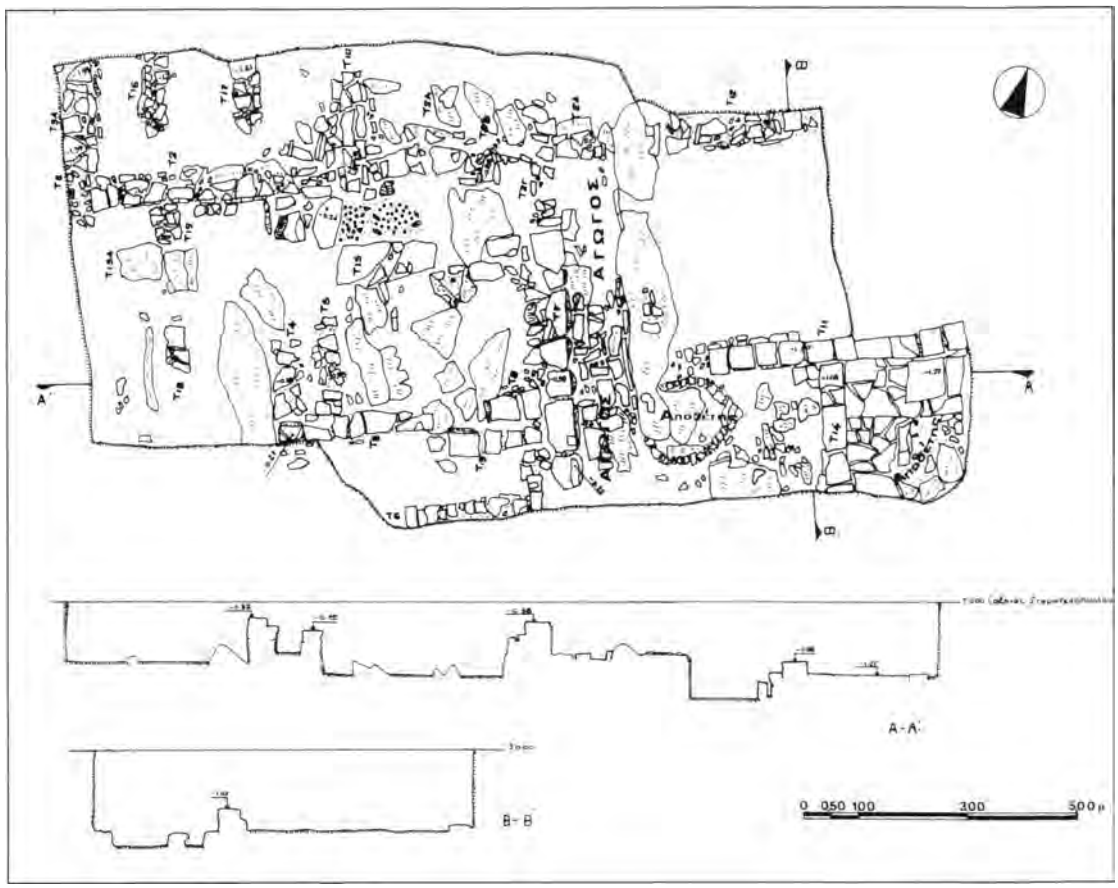
Σχέδ. 6. Άρτα. Πάροδος οδού Μανωλιάσσης. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

(τοίχοι 8-9). Τέλος, στο κατώτερο στρώμα βρέθηκαν όστρακα αρχαϊκής κεραμικής χωρίς όμως να εντοπιστούν οικοδομικά λείψανα αυτής της εποχής.

Πάροδος οδού Μανωλιάσσης (οικόπεδο αφών Βασιλάκη) (αριθ. 217)

Μετά από ανασκαφική έρευνα τεσσάρων μηνών στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου, εμβαδού 210 τ.μ., αποκαλύφθηκε[15] σε μήκος 8 μ. αρχαία οδός και εκατέρωθεν αυτής τμήματα οικιών της Αμβρακίας (Σχέδ. 6· Πίν. 207 β). Τμήματα της οδού, η οποία έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., είχαν εντοπιστεί βορειότερα προ δεκαετίας στα οικόπεδα Φούντα-Μέλιου[16] και Παπακώστα[17]. Ο αρχαίος δρόμος έχει πλάτος 4,80 μ. και κατά μήκος του ανατολικού του ορίου σώζει πεζοδρόμιο από ασβεστολιθικές πλάκες, πλ. 1 μ. Η επιφάνεια του οδοστρώματος, το οποίο έχει κατασκευαστεί από άμμο, χαλίκι, βότσαλα, λατύπη και σπαστό κεραμίδι, ήταν καλυμμένη με παχύ στρώμα καταστροφής που χρονολογείται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Σε τομή που έγινε στο πλάτος του δρόμου εντοπίστηκε παλαιότερο οδόστρωμα χρονολογούμενο στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. Ανατολικά της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα οικίας. Στο βόρειο άκρο της σώζεται αποσπασματικά δάπεδο με υπόστρωμα από μικρές κροκάλες και λατύπη και επίστρωση από ασβεστοκονίαμα. Στο μέσον του σχηματιζόταν τετράγωνο, διασπ. 2×1,90 μ., με μια σειρά ένθετων λευκών βοτσάλων. Στο δυτικό και νότιο πέρας του το δάπεδο έφερε εξέχοντα κανόνα, πλ. 0,10-0,15 μ. Σύμφωνα με λίγα όστρακα που βρέθηκαν στην υποδομή του χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Περίπου 0,20-0,25 μ. βαθύτερα, στο ανατολικό τμήμα του ίδιου χώρου, καθαρίστηκε παλαιότερο δάπεδο από μικρές και μεγάλες

15. Τις ανασκαφικές εργασίες επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ν. Χόινας.
16. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 110-112.
17. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 314.



Σχέδ. 7. Άρτα. Οδός Σταματελοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

κροκάλες. Στη γωνία των Τ1 και Τ2, στο ύψος των θεμελίων τους, βρέθηκε μεγάλος αριθμός μικκύλων αγγείων μαζί με καμένα οστά ζώων μέσα σε λάκκο καύσης. Πρόκειται για το γνωστό «εγκαίνιο θεμελίωσης» που συναντούμε συχνά στα θεμέλια των οικιών της Αμβρακίας. Σε βαθύτερο επίπεδο, πάνω στο κόκκινο φυσικό χώμα, βρέθηκαν όστρακα υστερογεωμετρικών χρόνων.

Δυτικά της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τοίχοι άλλης οικίας, η οποία σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε στο ύψος της θεμελίωσης, κατασκευάστηκε στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Όπως και η ανατολική οικία φαίνεται ότι καταστράφηκε στις αρχές του 2ου αι. π.Χ., κατά την πολιορκία δηλαδή της πόλης από τους Ρωμαίους. Σε βαθύτερο επίπεδο εντοπίστηκαν λείψανα κατοίκησης κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους (αποθέτης με οικοδομικό υλικό και κεραμική τέλους 6ου-αρχών 5ου αι. στο βόρειο τμήμα, στρώμα καταστροφής με κεραμική τέλους 5ου αι. π.Χ. στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου). Τέλος, σε όλη σχεδόν την έκταση της οικίας βρέθηκαν όστρακα υστερογεωμετρικής κεραμικής πάνω στο κόκκινο φυσικό χώμα, χωρίς οικοδομικά λείψανα, εκτός από ένα στρώμα αργών λίθων στο κέντρο περίπου του χώρου.

Σε όλη την έκταση του ανασκαφέντος χώρου βρέθηκαν μεμονωμένοι τοίχοι και αποθέτες βυζαντινών-μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίοι κατέστρεψαν σε μεγάλο βαθμό τα αρχαία λείψανα.

Οδός Σταματελοπούλου (οικόπεδο Κ. Βάγια) (αριθ. 241)

Ανασκαφική έρευνα διάρκειας τεσσάρων μηνών περίπου στο παραπάνω οικόπεδο[18], το οποίο έχει εμβαδόν 230 τ.μ., αποκάλυψε αποσπασματικά τα οικοδομικά λείψανα δύο οικιών της Αμβρακίας (Σχέδ. 7· Πίν. 208 γ).

18. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Μ. Νιάρου.

Τις οικίες χωρίζει ένας πλακοστρωμένος αγωγός, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και πλάτος 0,80 μ. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των αρχαίων οικοδομικών λειψάνων και η έντονη διατάραξη των στρωμάτων μέχρι το φυσικό βράχο (που αποκαλύφθηκε σε όλο σχεδόν το οικόπεδο) λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους νεότερους χρόνους, δυσχεραίνουν την ταύτιση και ερμηνεία των αποκαλυφθέντων χώρων. Στους αρχαϊκούς χρόνους χρονολογούνται οι τοίχοι 17, 18, 19, 2Α, 2Β, 2Γ. Οι τοίχοι 15, 15Α, η θεμελίωση του Τ11, καθώς και το βόρειο άκρο του Τ7 φαίνεται να χρονολογούνται στον 5ο αι., ενώ οι τοίχοι 5, 8, 9 μάλλον στον 4ο αι. π.Χ. Οι τοίχοι 2, 3, 10 χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους και ορίζουν ένα μεγάλο τετράγωνο χώρο. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται και οι τοίχοι 11 και 14, οι οποίοι ορίζουν έναν υπαίθριο πλακοστρωμένο χώρο. Η νοτιοανατολική γωνία του πλακόστρωτου έχει καταστραφεί από μεταβυζαντινό αποθέτη. Άλλος αποθέτης της ίδιας εποχής ανοίχθηκε μεταξύ του αρχαίου αγωγού και του πλακοστρωμένου χώρου. Στους υστεροελληνιστικούς χρόνους ανήκει ο Τ12, ο οποίος θεμελιώθηκε πάνω σε αρχαϊκό τοίχο. Στο οικόπεδο βρέθηκαν και τέσσερις απλές ταφές βυζαντινών χρόνων. Από τα κινητά ευρήματα (άφθονη κεραμική από όλες τις προαναφερθείσες περιόδους, χάλκινα νομίσματα) αξίζει να αναφερθούν τα πήλινα ειδώλια (γυναικείες προτομές κλασικών-ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 208 α) και τα ανάγλυφα πήλινα πλακίδια με παραστάσεις νεκροδείπνων (Πίν. 208 β).

Οδός Ζάρρα και Πούλιου Δράκου, Ο.Τ. 416 (οικόπεδο κληρονόμων Τάχου) (αριθ. 234)

Το παραπάνω οικόπεδο, το οποίο έχει συνολική έκταση 4.521 τ.μ., άρχισε να ερευνάται από το νότιο τμήμα του, αυτό δηλαδή που έχει όψη στην οδό Πούλιου Δράκου[19]. Ο χώρος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς βρίσκεται πολύ κοντά στην αρχαία οχύρωση, τμήμα της οποίας βρέθηκε το 1992 στη συμβολή της οδού Κομμένου με την αδιάνοικτη ακόμη τότε οδό Πούλιου Δράκου[20]. Αμέσως νοτιότερα εκτείνεται η περιοχή του μεγάλου νεκροταφείου της Αμβρακίας με την επιβλητική ταφική οδό και τους ορθογώνιους ταφικούς περιβόλους.

Τα αρχαία οικοδομικά λείψανα αποκαλύφθηκαν σε βάθος 5-5,50 μ. από το επίπεδο της οδού Ζάρρα. Η επίχωση στο σύνολό της σχεδόν ήταν άμμος και χαλίκια από τις πλημμύρες του Αράχθου. Κατά τις φετινές εργασίες, διάρκειας δύο περίπου μηνών, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τέσσερις αρχαίοι τοίχοι σε άμεση γειτνίαση με το αρχαίο τείχος, το οποίο αναμένεται να αποκαλυφθεί εντός του οικοπέδου.

Οδός Μοστραίων και Αγίας Παρασκευής (οικόπεδο ΤΕΙ) (αριθ. 176)

Το οικόπεδο αποτελεί ιδιοκτησία του Δημοσίου, μετά από δωρεά της πρώην ιδιοκτήτριας Π. Τζαραδήμα. Βρίσκεται πλησίον του βυζαντινού κάστρου της Άρτας, στη βάση του οποίου σώζεται σε σημαντικό ύψος το τείχος της αρχαίας Αμβρακίας. Η ύπαρξη τμήματος του αρχαίου τείχους στο εν λόγω οικόπεδο ήταν από παλιά γνωστή στην Εφορεία, όταν μετά από πυρκαγιά παλαιού κτίσματος που σωζόταν μισογκρεμισμένο σε αυτό έγιναν καθαρισμοί και αποκαλύφθηκε η άνω επιφάνεια των ογκόλιθων της οχύρωσης. Το 1990 το οικόπεδο παραχωρήθηκε, εν αγνοία της Εφορείας, στο Υπουργείο Παιδείας για την ανέγερση της Λέσχης του ΤΕΙ Άρτας. Η ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη σε δύο περιόδους (Ιούλιος-Νοέμβριος 1996 και Φεβρουάριος-Ιούνιος 1997) αποκάλυψε τμήμα της αρχαίας οχύρωσης, μήκ. 15 μ., εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής και εντυπωσιακών διαστάσεων[21] (Σχέδ. 8· Πίν. 209 α). Εσωτερικά του τείχους αποκαλύφθηκε η συμβολή δύο αρχαίων δρόμων και χώροι οικιών της Αμβρακίας. Έξω από το τείχος αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια παλαιότερου οχυρωματικού περιβόλου και τμήμα πλακοστρωμένου χώρου, πιθανότατα ιερού, όπως συνάγεται από τα ευρήματα. Τόσο εντός όσο και εκτός του τείχους, ακόμη και πάνω σε αυτό αποκαλύφθηκαν μεμονωμένοι τοίχοι αμελούς κατασκευής και αποθέτες βυζαντινών χρόνων και εποχής Τουρκοκρατίας, οι οποίοι, αφού ερευνήθηκαν από την 8η ΕΒΑ, αφαιρέθηκαν για να ερευνηθούν τα αρχαία λείψανα. Το τείχος σώζεται σε ύψος 4,60 μ. Έχει πλάτος 3,80 μ. και σχηματίζεται από δύο παρειές από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους και εσωτερικό γέμισμα από αργούς λίθους. Διατρέχει το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. σε απόσταση όμως 10,50 μ. από το βόρειο άκρο του δημιουργείται μια θλάση σε σχήμα ανοικτής αμβλείας γωνίας και η όλη κατασκευή αποκτά κατεύθυνση Β.-Ν. Από την εξωτερική παρειά σώζονται δύο δόμοι, ύψ. 0,70 (ο ανώτερος) και 0,90 μ. (ο κατώ-

19. Την ανασκαφική έρευνα επέβλεψε ο αρχαιολόγος Θ. Αρκουμάνης.
20. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 268.
21. Τις ανασκαφικές εργασίες επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Σπ. Σακκά και Θ. Κύρκου.



Σχέδ. 8. Άρτα. Οδός Μοστραίων και Αγίας Παρασκευής. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

τερος) πάνω σε ορθοστάτη, ύψ. 1,50 μ., και δίβαθμη κρηπίδα, συνολ. ύψ. 1 μ. (ο ανώτερος αναβαθμός έχει ύψος 0,60 και ο κατώτερος 0,40 μ.). Η θεμελίωση της εξωτερικής παρειάς απαρτίζεται από τρεις σειρές αδροδουλεμένων ασβεστόλιθων, οι οποίοι εδράζονται στο φυσικό βράχο. Εκτός του τείχους βρέθηκαν πεσμένοι πολλοί ογκόλιθοι μεγάλων διαστάσεων, γεγονός που μαρτυρεί ότι στη θέση αυτή η ανωδομή του ήταν λίθινη σε αντίθεση με άλλα τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, όπου έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη πλίνθινης ανωδομής. Στο βόρειο κυρίως τμήμα της εξωτερικής παρειάς διακρίνονται μικροεπισκευές και συμπληρώσεις, οι οποίες πρέπει να έγιναν στην αρχαιότητα.

Η εσωτερική παρειά του τείχους σώζεται σε ύψος τριών δόμων και έχει κατασκευαστεί από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους αδρά λαξευμένους. Η θεμελίωσή της, από μικρούς και μεγάλους λίθους ακανόνιστα τοποθετημένους, βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο από εκείνο της εξωτερικής. Δίπλα στην εσωτερική παρειά του τείχους αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος, πλ. 2,90 μ., με οδόστρωμα από χώμα, χαλίκια, σπαστό κεραμίδι και αργούς λίθους. Το δρόμο ορίζει από Δ. τοίχος (Τ1) παράλληλος προς την οχύρω-

ση. Ο τοίχος αυτός στο βόρειο άκρο του σχηματίζει γωνία με άλλο τοίχο (Τ2), ο οποίος αποτελούσε μάλλον όριο άλλου δρόμου[22], δεδομένου ότι κατά μήκος του αποκαλύφθηκε επίσης οδόστρωμα. Φαίνεται δηλαδή ότι στο σημείο αυτό έχουμε τη συμβολή δύο αρχαίων οδών δίπλα στο τείχος. Δυτικά του Τ1 αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Η κατασκευή της οχύρωσης και η διάνοιξη του δρόμου στους ύστερους κλασικούς ή πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους κατέστρεψε το ανατολικό τμήμα του κτιρίου (πιθανότατα οικίας), του οποίου όμως το δυτικό τμήμα συνέχισε να χρησιμοποιείται.

Έξω από το τείχος, στο ύψος της θεμελίωσής του, αποκαλύφθηκε τοίχος από μέτριους σε μέγεθος ασβεστόλιθους, ο οποίος σχηματίζει τεθλασμένη γραμμή. Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του καθαρίστηκαν αργοί λίθοι, οι οποίοι δίνουν την εντύπωση εσωτερικού γεμίσματος οχυρωματικού περιβόλου. Πρόκειται δηλαδή πιθανότατα για τα λείψανα αρχαιότερης οχύρωσης, η οποία καταργήθηκε από το μεταγενέστερο επιβλητικό τείχος που χτίστηκε λίγα μέτρα δυτικότερα. Από την παλαιότερη οχύρωση διατηρείται μόνον η τελευταία σειρά της θεμελίωσης πάνω στο φυσικό έδαφος. Τα ευρήματα (μικρός αριθμός αδιάγνωστων οστράκων) ελάχιστα βοηθούν στην ασφαλή χρονολόγησή του.

Δίπλα στα θεμέλια του αρχαιότερου τείχους αποκαλύφθηκε πλακόστρωτος χώρος, ο οποίος ορίζεται από τους τοίχους 16, 17, 18. Στο χώρο αυτό, ο οποίος παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις μέσα στην ελληνιστική περίοδο, βρέθηκαν περίτεχνα χάλκινα ειδώλια ταύρου (επτά ακέραια και πολλά αποτμήματα) (Πίν. 209 β). Ίσως πρόκειται για κάποιο ιερό, εκτός των τειχών, αφιερωμένο στον Ποσειδώνα ή το πιθανότερο στον Άραχθο, τοπική θεότητα της Αμβρακίας[23]. Μεταξύ του ιερού και του παλαιότερου οχυρωματικού περιβόλου καθαρίστηκε μικρός αγωγός αποχέτευσης, του οποίου η χρήση σταμάτησε κάποια στιγμή και γι' αυτό επιχώσθηκε.

Η απόφαση του ΚΑΣ για την απαγόρευση οποιασδήποτε οικοδομικής εργασίας στο εν λόγω οικόπεδο και την ανάδειξη του αρχαίου τείχους δίνει τη δυνατότητα στην Εφορεία να ερευνήσει συστηματικότερα το χώρο για την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων σχετικά με τα αποκαλυφθέντα μνημεία και τη χρονολόγησή τους.

ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

Οδός Μελανέως (οικόπεδο Θάνου) (αριθ. 136)

Το οικόπεδο Θάνου είχε ανασκαφεί εν μέρει κατά τα έτη 1990-1992, οπότε είχαν έρθει στο φως τμήματα δύο οικοδομικών νησίδων εκατέρωθεν αρχαίας λεωφόρου. Σε κάθε νησίδα είχαν αποκαλυφθεί τμηματικά δύο παρόδιες οικίες, χωρισμένες από αποχετευτικό διάδρομο που διχοτομεί τη νησίδα και εκβάλλει στη λεωφόρο[24]. Κατά τα έτη 1996-1997 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα περιμετρικά του ήδη ανεσκαμμένου χώρου (Σχέδ. 9) προς όλες τις κατευθύνσεις, λόγω απόφασης τροποποίησης του σχεδίου του οικοδομήσιμου χώρου.

Αποκαλύφθηκε η προς Α. συνέχεια της λεωφόρου (σε συνολικό μήκος πλέον εντός του οικοπέδου 16 μ.), πλ. 6 μ., η οποία έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και προφανώς καταλήγει στο τείχος που διέρχεται από τα όμορα προς Α. οικόπεδα Λάμπρου[25] (ανασκαφή σε εξέλιξη) και Μπουραντά[26].

Στη νοτιοδυτική οικία Α η ανασκαφή επεκτάθηκε κυρίως στα νότια και ελάχιστα στα δυτικά των χώρων που είχαν έλθει στο φως κατά την περίοδο 1990-1992. Από την νεότερη οικοδομική φάση, που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους (3ος-2ος αι. π.Χ.), αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου το κεντρικό δωμάτιο Α2, καθώς και μικρά τμήματα δύο επιπλέον χώρων στα νότια και τα δυτικά του. Το δωμάτιο Α2, συνολ. διαστ. 6,50×4,50 μ., έχει είσοδο από τη δυτική πλευρά του, στο κέντρο της οποίας σώζεται μονολιθικό δίβαθμο κατώφλι (Πίν. 209 γ). Σε όλη την έκταση του δωματίου, κάτω από εκτεταμένο στρώμα κεράμων στέγης σωζόταν δάπεδο από λευκό χαλίκι μέσα σε στρώμα κονιάματος. Το δάπεδο εδραζόταν σε υπόστρωμα ή λίγο πρωιμότερο δάπεδο από επιμελώς τοποθετημένες κροκάλες. Νότια του δωματίου Α2 το δωμάτιο Α3 σώζει εν μέρει παρόμοιο δάπεδο (Πίν. 209 δ). Ο χώρος Α3 επεκτείνεται προς Ν. και Δ. εκτός του οικοδομήσιμου χώρου, ενώ ανατολικό του όριο αποτελεί ο εξωτερικός ανατολικός τοίχος προς τον αγωγό Τ2, ο οποίος είναι κοινός και για τους τρεις χώρους της ανατολικής πτέρυγας της οικίας (Α1, Α2 και Α3). Στα δυτικά του χώρου Α1 τέλος, ο χώρος Α4 με όψη στη λεωφόρο – ο οποίος ανασκάφηκε ελάχιστα –, παρέχει επικοινωνία με τον προηγούμενο μέσω ανοίγματος στον ενδιάμεσο εσωτερικό τοίχο. Ο τοίχος αυτός εδράζεται σε προγενέστερο κατεστραμμένο τοίχο που ανήκει σε πρωιμότερη οικοδομική φάση της οικίας

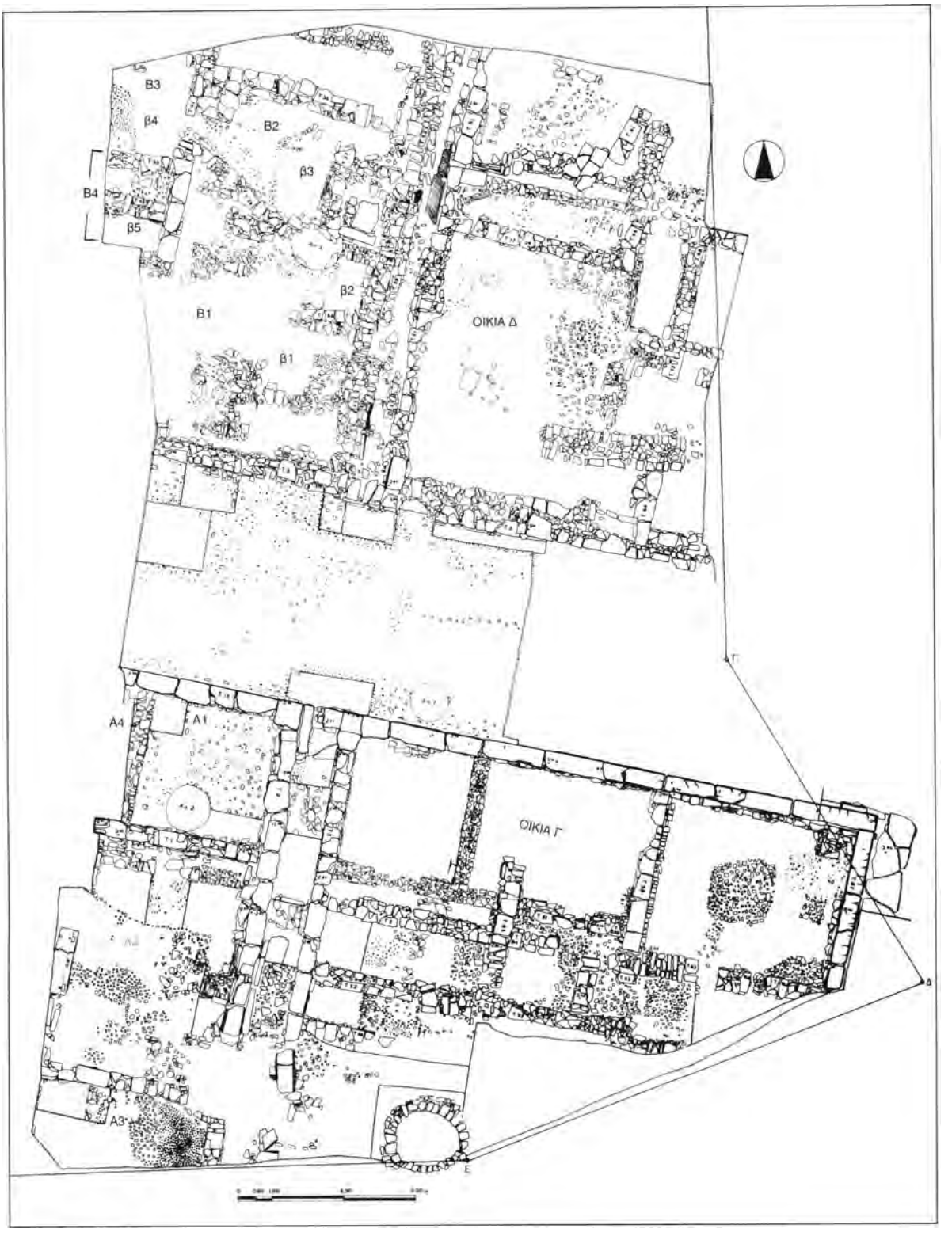
22. Η προς Δ. συνέχεια αυτού του δρόμου είχε αποκαλυφθεί το 1991 στο γειτονικό οικόπεδο Μπούρη-Αναγνώστου.

23. *LIMC* II 1, 471.

24. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 271-273.

25. Βλ. παρακάτω, σ. 569.

26. Σε διερευνητική τομή εντοπίστηκε το τείχος και το οικόπεδο πρόκειται να ανασκαφεί.



Σχέδ. 9. Άρτα. Οδός Μελανέως. Κάτοψη της ανασκαφής.

και σχετίζεται με μικρό τμήμα δαπέδου από χαλίκι στα δυτικά του, επάνω στο οποίο βρέθηκε κεραμική του 5ου αι. π.Χ.

Στην οικία Γ η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της και αποκαλύφθηκε σε όλο της το μήκος η πρόσοψη προς τη λεωφόρο, καθώς και μικρό τμήμα, μήκ. 3 μ., του ανατολικού εξωτερικού τοίχου, στη συμβολή του με τον τοίχο της πρόσοψης (η γωνία των δύο εξωτερικών τοίχων εμπίπτει στα όρια του όμορου οικοπέδου Λάμπρου που ανασκάφηκε συγχρόνως με το οικόπεδο Θάνου). Και οι δύο εξωτερικοί τοίχοι έχουν ιδιαίτερα επιμελημένη όψη από λαξευμένες λιθοπλίνθους (Πίν. 210 γ). Σύμφωνα με το πολεοδομικό σύστημα της Αμβρακίας (παράλληλοι μεταξύ τους δρόμοι ανά 30 μ. που οριοθετούν οικοδομικά τετράγωνα δύο οικιών με ενδιάμεσο αγωγό), ο ανατολικός τοίχος της οικίας Γ θα πρέπει να αποτελεί ανάλημμα οδού που διασταυρώνεται με την αποκαλυφθείσα λεωφόρο στο όμορο προς ΒΑ. οικόπεδο Λάμπρου. Η έρευνα στο εσωτερικό της οικίας Γ θα συνεχιστεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Από τον αποχετευτικό αγωγό μεταξύ των οικιών Α και Γ ερευνήθηκε επίσης το νοτιότερο τμήμα του έως το όριο του οικοπέδου και αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 13,50 μ. Κοντά στο νότιο όριο οι τοίχοι που τον ορίζουν έχουν ολοκληρωτικά καταστραφεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Το δάπεδό του καλύπτεται από πυκνό στρώμα κεράμων στέγης, πεσμένων από τις εκατέρωθεν οικίες. Τη συνεχή χρήση του χώρου αποδεικνύει στρωτήρας σε β΄ χρήση στο δάπεδο του αγωγού, που φέρει εγχάρακτη επιγραφή σε κορινθιακό αλφάβητο και χαραγμένη «επί τα λαιά»: *[ΠΙΛΟΣ Μ ΕΠΕΙΕΙ]* (Πίν. 210 α).

Στην οικία Β κατά την ανασκαφική περίοδο 1990-1992 είχε αποκαλυφθεί ένας μόνο χώρος (β1) της αρχαϊκής-κλασικής οικοδομικής φάσης, οριοθετημένος από τους εξωτερικούς τοίχους της πρόσοψης προς τη λεωφόρο και τον ανατολικό τοίχο, καθώς και δύο χώροι, σε υψηλότερο επίπεδο, με χρήση στους υστεροκλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Κατά την επέκταση της έρευνας προς Β. και Δ. αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων σωζόμενα αποσπασματικά και με ιδιαίτερα διαταραγμένες τις επιχώσεις έως τα βαθύτερα στρώματα, λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου και της διάνοιξης πολλαπλών μεταβυζαντινών λάκκων-αποθετών (Πίν. 210 δ).

Στην πρωιμότερη οικοδομική φάση αποδίδονται τέσσερις χώροι που αναπτύσσονται αμέσως βόρεια του β1: ένας επιμήκης χώρος (β2) στο νοτιοδυτικό τμήμα της οικίας δίπλα στον αγωγό και ο κεντρικός χώρος αμέσως δυτικά του (β3), ορίζονται βόρεια και νότια από τους τοίχους Τ38 και Τ54 αντίστοιχα, κάθετους στον εξωτερικό ανατολικό τοίχο. Δυτικά του κεντρικού χώρου β3 διαμορφώνονται δύο μικρότεροι χώροι, β4 και β5, ο βορειότερος από τους οποίους επικοινωνεί με τον κεντρικό με άνοιγμα στο μεταξύ τους τοίχο Τ41. Λόγω των αναμοχλευμένων επιχώσεων δεν είναι σαφές εάν όλοι οι παραπάνω χώροι ήταν σε χρήση από τον πρώιμο 6ο αι. π.Χ., όπως ο νοτιοανατολικός της οικίας β1, είναι ωστόσο βέβαιον ότι θεμελιώθηκαν τουλάχιστον στην υστεροαρχαϊκή-πρώιμη κλασική εποχή.

Στους εξωτερικούς τοίχους της πρώτης οικοδομικής φάσης έγιναν κατά τον 4ο αι. π.Χ. καθ' ύψος προσθήκες για να κατασκευαστεί με άλλη εσωτερική διάταξη η οικοδομική φάση των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους ανήκουν τρεις χώροι στα βόρεια του Β1. Ο αμέσως βορειότερα ευρισκόμενος χώρος Β2, προς την πλευρά του αγωγού, αποκαλύφθηκε σε όλη του την έκταση, έως τον Τ56 βόρεια και τον κλασικό Τ41 στα δυτικά, ο οποίος δέχθηκε καθ' ύψος νεότερη προσθήκη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ο χώρος Β2 διασχίζεται διαγώνια από μικρό αγωγό, με κάθετα τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους ως τοιχώματα και κάλυμμα από καμπύλες κεράμους, που κατέληγε στο μεταξύ των οικιών Β και Δ κεντρικό αγωγό. Στο βορειοδυτικό τμήμα της οικίας οι χώροι β4 και β5 καταργήθηκαν με την κατασκευή σε υψηλότερο επίπεδο νεότερου τοίχου κάθετου στην προσθήκη του Τ41, για να διαμορφωθούν οι δύο νέοι, ευρύτεροι χώροι Β3 και Β4.

Από την οικία Δ κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο είχε ερευνηθεί μόνον το νοτιοδυτικό τμήμα και είχαν αποκαλυφθεί οι εξωτερικοί της τοίχοι προς τη λεωφόρο (νότια) και τον αγωγό (δυτικά). Ολόκληρο το εσωτερικό της και σε απόσταση 7,50 μ. από τον τοίχο της πρόσοψης καλυπτόταν από παχύ στρώμα καταστροφής με έντονα ίχνη καύσης, κεράμους, κροκάλες και λίθους των εσωτερικών τοίχων που στο σημείο αυτό θα πρέπει να είχαν ολοκληρωτικά καταστραφεί. Η βίαιη καταστροφή της οικίας στο τμήμα αυτό δεν είναι βεβαίως άσχετη με την άμεση γειτνίασή του με τον οχυρωματικό περίβολο, ο οποίος διέρχεται σε απόσταση μικρότερη των 50 μ.

Κατά την επέκταση της έρευνας προς Β. και Α. αποκαλύφθηκαν σε μεγαλύτερο μήκος οι δύο εξωτερικοί τοίχοι, ενώ το εσωτερικό της οικίας στα σημεία αυτά φαίνεται ότι δεν υπέστη τη βίαιη καταστροφή που διαπιστώθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα. Αποκαλύφθηκαν – κατά κανόνα ιδιαίτερα αποσπασματικά σωζόμενοι – 16 εσωτερικοί τοίχοι που κατανέμονται σε τουλάχιστον τρεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις και επισκευές τους. Από την υστερότερη οικοδομική φάση των ελληνιστικών χρόνων, που αντιπροσωπεύεται από τους δυτικούς και τους νότιους εξωτερικούς τοίχους, διαγράφονται τρεις χώροι, ο ευρύτερος

στο βορειοδυτικό τμήμα της οικίας δίπλα στον αγωγό και δύο μικρότεροι στα ανατολικά του. Ο βορειοδυτικός χώρος, οριζόμενος από τους Τ17, 51 και 49, φέρει στο κέντρο κατασκευή σε σχήμα Γ που περικλείει οριζόντια τοποθετημένη κέραμο. Με την κατασκευή αυτή θα πρέπει να σχετίζεται μεγάλος αριθμός ειδωλίων που βρέθηκε ακριβώς νότιά της. Σε μια μεταγενέστερη φάση επισκευής – ενδεχομένως λίγο πριν από την τελική καταστροφή της οικίας – ο χώρος επιστρώθηκε με δάπεδο από ψιλό χαλίκι μέσα σε λεπτό στρώμα κονιάματος και κατασκευάστηκε μικρός αγωγός από υδραυλικό κονίαμα που διασχίζει διαγώνια το χώρο και συνδέεται με τον κεντρικό αγωγό.

Διαφορετική εσωτερική διάταξη παρουσίαζε η οικία κατά τους κλασικούς χρόνους. Οικοδομική φάση που χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου-4ο αι. π.Χ. αντιπροσωπεύεται από τέσσερις τουλάχιστον χώρους στο κέντρο της οικίας, τα όρια των οποίων όμως παραμένουν ασαφή. Οι δύο από τους χώρους της κλασικής φάσης αναπτύσσονται στα δυτικά του Τ75, κατεύθυνσης Β.-Ν., και εκατέρωθεν του κάθετου σε αυτόν Τ78. Από αυτούς, ο βορειότερος έδωσε άφθονα θραύσματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων αλλά και αττικά αγγεία του 5ου αι. π.Χ. Οι άλλοι δύο χώροι οριοθετούνται ανατολικά του Τ71 και εκατέρωθεν του εγκάρσιου Τ77.

Τέλος, η παρουσία κεραμικής του 6ου αι. π.Χ. (Πίν. 210 β) στα βαθύτερα στρώματα σχετίζεται με τον πλάτους 1 μ. τοίχο, με κατεύθυνση Α.-Δ., που είχε εντοπιστεί κατά την προηγούμενη περίοδο κάτω από τον τοίχο της πρόσοψης, επεκτεινόμενος εν μέρει στο πλάτος του κεντρικού αγωγού. Επάνω στον τοίχο αυτό, που αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 10,50 μ., θεμελιώθηκε κατά τον ύστερο 6ο-πρώιμο 5ο αι. π.Χ. ο κάθετός του Τ64. Τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα στο νοτιοανατολικό τμήμα της οικίας είναι εξαιρετικά δύσκολο να συσχετιστούν, δεδομένου ότι σώζονται αποσπασματικά και αποτελούν τμήματα αλλεπάλληλων επισκευών, αλλά κυρίως λόγω της αναμόχλευσης που επέφερε στο χώρο η θεμελίωση οικίας εποχής Τουρκοκρατίας, της γνωστής, κηρυγμένης ως νεότερο μνημείο, οικίας Θάνου[27], που τυχαία ή μη καταστράφηκε με τη σειρά της από πυρκαγιά, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο για σύγχρονη οικοδόμηση αλλά και για την αποκάλυψη των σημαντικών λειψάνων της Αμβρακίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΛΙΑΚΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

Οδός Ηρακλείτου (οικόπεδο Λάμπρου) (αριθ. 222)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο άκρο της πόλης και είναι όμορο προς Α. του οικοπέδου Θάνου[28], στο οποίο έχουν αποκαλυφθεί τμήματα δύο οικοδομικών νησίδων εκατέρωθεν αρχαίας λεωφόρου με κατεύθυνση Α.-Δ. Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου, η οποία φέτος περιορίστηκε κυρίως στα επιφανειακά στρώματα, αποκαλύφθηκε η προς Α. συνέχεια της λεωφόρου του οικοπέδου Θάνου σε μήκος 15 μ., τμήματα δύο οικιών ελληνιστικών χρόνων εκατέρωθεν αυτής, καθώς και τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου.

Από τη βόρεια οικία αποκαλύφθηκαν οι δύο εξωτερικοί τοίχοι, ο νότιος προς τη λεωφόρο και ο ανατολικός, οι οποίοι τέμνονται διαγώνια διαμορφώνοντας έτσι ένα σχεδόν τριγωνικό χώρο. Αυτή η ιδιαιτερότητα της διάταξης του κτιρίου, αν και αντιβαίνει στα μέχρι σήμερα δεδομένα του πολεοδομικού συστήματος της Αμβρακίας (σαφή οικοδομικά τετράγωνα κατανεμημένα σε νησίδες που οριοθετούνται από παράλληλους δρόμους και κάθετες προς αυτούς λεωφόρους), εν τούτοις δεν πρέπει να είναι άσχετη με την άμεση γειτνίαση του χώρου με το τείχος. Και οι δύο εξωτερικοί τοίχοι, καθώς και άλλοι δύο μικρότεροι, στο εσωτερικό της οικίας, που ορίζουν δύο τουλάχιστον επιμέρους χώρους, είναι κατασκευασμένοι από μικρών διαστάσεων ασβεστόλιθους και κροκάλες χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια και ανήκουν στην τελευταία οικοδομική φάση του κτιρίου, στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Πυκνό στρώμα καταστροφής από αργόλιθους, κροκάλες και αποτμήματα κεράμων, που χρονολογείται στο β΄ μισό 2ου-1ο αι. π.Χ., κάλυπτε ολόκληρο το εσωτερικό της οικίας και εκτεινόταν στο πλάτος της λεωφόρου, ιδιαίτερα στο βόρειο μισό του.

Από τη νότια οικία, η οποία εκτείνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου εντός του όμορου οικοπέδου Θάνου και ταυτίζεται με την οικία Γ, αποκαλύφθηκε η ιδιαίτερα επιμελημένη εξωτερική γωνία της πρόσοψης και του ανατολικού τοίχου, η οποία αποτελείται από τρεις δόμους λαξευμένων λιθοπλίνθων, συνολ. ύψ. 1 μ. Ο ανατολικός τοίχος της οικίας Γ αποτελεί και ανάλημμα οδού κάθετης στη λεωφόρο, με κατεύθυνση Β.-Ν., η οποία φέρει πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ., από ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες (Πίν. 211 α).

Στο ανατολικό όριο του οικοπέδου και σε απόσταση 1,50 μ. από τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο της βόρειας οικίας αποκαλύφθηκε η εσωτερική παρειά του οχυρωματικού περιβόλου της Αμβρακίας, σε μήκος 5,30 και ύψος 1,50 μ. (Πίν. 211 β). Έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και αποτελεί την προς Β. συνέχεια του τμήματος του περιβόλου, που είχε αποκαλυφθεί στο παρακείμενο οικόπεδο Χρόνη[29]. Σημειώνεται εδώ ότι τμήματα του τείχους έχουν εντοπιστεί στο όμορο προς Β. οικόπεδο Μπουραντά (προς

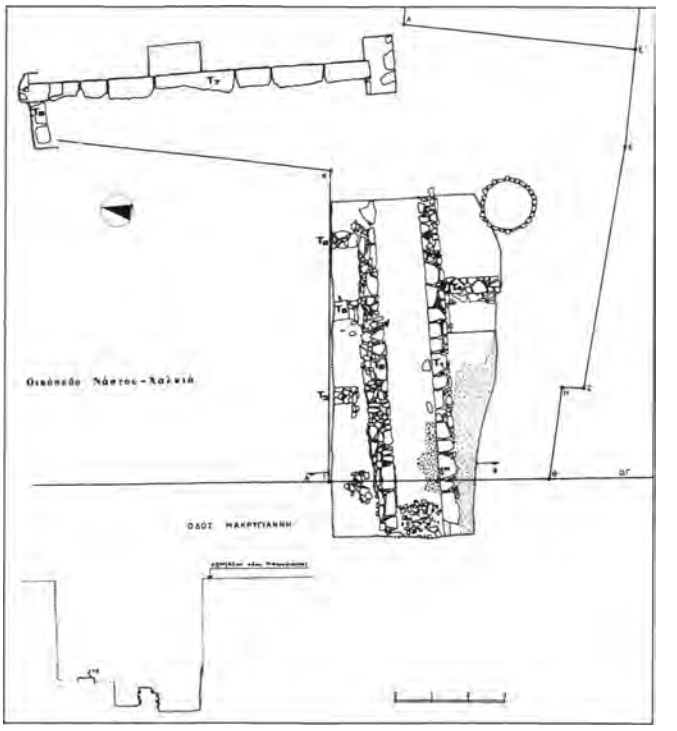
27. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 222· 31 (1976): Χρονικά, σ. 222.
28. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 271-273 και ό.π.
29. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 274.

ανασκαφή), καθώς και λίγο βορειότερα, στο οικόπεδο Χουλιάρα[30]. Αποκαλύφθηκε η εσωτερική – δυτική – όψη του σε ύψος πέντε δόμων από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, που φέρουν αδρή λάξευση. Σε επαφή με το τείχος και στο ύψος του 4ου και 5ου δόμου, κάτω από ιδιαίτερα πυκνό στρώμα καταστροφής λίθων, κροκαλών και κεράμων, αποκαλύφθηκαν ασβεστολιθικές πλάκες και τμήματα λιθοπλίνθων που πιθανώς ανήκουν σε παλαιότερη φάση οχύρωσης της Αμβρακίας ή σε κατασκευή που σχετίζεται με την αντίστοιχη του οικοπέδου Χρόνη και ερμηνεύθηκε ως κλιμακοστάσιο για την πρόσβαση στο τείχος. Η ανασκαφή των βαθύτερων στρωμάτων του οικοπέδου θα συνεχιστεί στην επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Οδός Μακρυγιάννη (οικόπεδο Ντόβα) (αριθ. 229)

Στο παραπάνω οικόπεδο, επί των οδών Τζαβέλλα και Μακρυγιάννη, όπου πρόκειται να ανεγερθούν δύο ανεξάρτητες οικοδομές, πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα Μαρτίου-Απριλίου σύντομη ανασκαφική έρευνα στο χώρο της οικοδομής Β, με πρόσωπο στην οδό Μακρυγιάννη (Σχέδ. 10). Η ύπαρξη πηγαδιών και νεότερων βόθρων δεν επέτρεψε την πραγματοποίηση της ανασκαφικής έρευνας στο βόρειο και το βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Η έρευνα έτσι περιορίστηκε στο νότιο και το νοτιοδυτικό τμήμα του προς οικοδόμηση χώρου, εμβαδού 42 τ.μ., και πραγματοποιήθηκε με μεγάλη δυσκολία διότι, λόγω της υψηλής στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα στην περιοχή αυτή, υπόγεια ύδατα ανέβλυζαν συνεχώς στο οικόπεδο.

Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήμα μικρού διαδρόμου-στενωπού σε μήκος 9 μ. και τμήματα δύο οικιών εκατέρωθεν αυτής (Πίν. 211 γ), στις οποίες διακρίνονται δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Η στενωπός, πλ. 1,25 μ., έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και, σύμφωνα με τα τοπογραφικά δεδομένα που προκύπτουν από τις πολυάριθμες ανασκαφές στην πόλη της Άρτας, βαίνει κάθετα στους πυκνούς – ανά 30 μ. – δρόμους που διατρέχουν την Αμβρακία με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ενώ είναι παράλληλη του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού, που αποκαλύφθηκε στο όμορο προς ΒΑ. οικόπεδο Νάστου-Χαλκιά[31], από τον οποίο απέχει 15 μ. περίπου. Κάτω από αποσπασματικά σωζόμενο στρώμα καταστροφής κεράμων και αργόλιθων που κάλυπτε τη στενωπό, διακρίνεται μικρό τμήμα οδοστρώματος από ψιλό χαλίκι με βότσαλα και θρυμματισμένο κεραμίδι,



Σχέδ. 10. Άρτα. Οδός Μακρυγιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

που ανήκει στην ύστερη οικοδομική φάση και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους (3ος-2ος αι. π.Χ.).

Οι δύο παράλληλοι τοίχοι Τ1 και Τ2, που ορίζουν τη στενωπό, αποτελούν ταυτόχρονα και τους εξωτερικούς τοίχους των δύο οικιών εκατέρωθεν αυτής, των οποίων η χρήση – αν και οι συνθήκες της ανασκαφής δεν επέτρεψαν τη διερεύνηση έως τη θεμελίωση όλων των τοίχων – φθάνει ως και τα τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ. Η νότια οικία ορίζεται από τον τοίχο Τ1, ενώ τμήμα τοίχου (Τ4), κάθετου σε αυτόν, διαμορφώνει δύο επιμέρους χώρους της, εκ των οποίων ο δυτικός στην ύστερη φάση του καλύπτεται από αποσπασματικά σωζόμενο συμπαγές δάπεδο από θρυμματισμένες κεραμίδες.

Η βόρεια οικία αντίστοιχα ορίζεται από τον τοίχο Τ2, ενώ τμήματα μικρών κάθετων τοίχων Τ3 και Τ6 ορίζουν τρεις επιμέρους χώρους της. Κατά την ελληνιστική φάση της οικίας τροποποιείται η εσωτερική διάταξη των χώρων με την προσθήκη τοίχου (Τ5) ανάμεσα στους δύο υφιστάμενους τοίχους Τ3 και Τ6.

Κατά τον ολιγοήμερο επιφανειακό καθαρισμό του βόρειου και του βορειοανατολικού τμήματος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια τοίχου Τ7, σε μήκος 9,50 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Διερευνητική τομή ανα-

30. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 264.
31. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 195.

τολικά του τοίχου Τ7 αποκάλυψε την ιδιαίτερα επιμελημένη όψη του σε ύψος δύο δόμων από αδρά λαξευμένες λιθοπλίνθους. Πρόκειται για τον ανατολικό – εξωτερικό – τοίχο της βόρειας οικίας, η οποία οριοθετείται από τη στενωπό νότια και τον κεντρικό αγωγό του οικοπέδου Νάστου-Χαλκιά βόρεια, με όψη πιθανώς σε δρόμο κάθετο στη στενωπό. Η ανασκαφή στο χώρο της οικοδομής Α΄, με πρόσωπο στην οδό Τζαβέλλα, που θα πραγματοποιηθεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο, θα αποτυπώσει με μεγαλύτερη σαφήνεια την τοπογραφική διάταξη των οικοδομικών λειψάνων στην περιοχή.

Πάροδος οδού Κοτελιδαίων, Ο.Τ. 305 (οικόπεδο Βλάχου) (αριθ. 231)

Στο οικόπεδο Βλάχου, που βρίσκεται στο ύψωμα του λόφου Περάνθης, κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών αποκαλύφθηκε ο φυσικός ασβεστολιθικός βράχος της περιοχής, σε βάθος 2,20 μ. από το κατάστρωμα της οδού Στρατώνος. Ωστόσο, στο νότιο πρανές του οικοπέδου, ύψ. 3 μ., εντοπίστηκε περιοχή που περιείχε συσσωρευμένη, σε μορφή επίχωσης, ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα κεραμικής.

Πρόκειται για μία ζώνη, ύψ. 0,90 μ., ορατή σε όλο σχεδόν το μήκος του νότιου πρανούς (10 μ. περίπου), στο οποίο εισχωρεί κατά 2 μ. Βρέθηκε σε βάθος 1,30-1,45 μ. από το οδόστρωμα και κάτω από τη νεότερη επίχωση, με τη μεσολάβηση λεπτού στρώματος αργόλιθων και κεράμων. Η περιοχή αυτή, που για πρακτικούς λόγους ερευνήθηκε από το πρανές, έδωσε εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα οστράκων, ακέραιων μικρογραφικών αγγείων, άβαφων και μελαμβαφών σκυφιδίων, καθώς και πολλά αποτμήματα πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων με ανάγλυφες παραστάσεις σε αποσπασματική μορφή.

Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής ανήκει σε ιδιαίτερο τύπο σκυφιδίου με τρεις λαβές ενωμένες στο σώμα του αγγείου (Πίν. 212 α), ενώ παράλληλα συνυπάρχουν οι γνωστοί τύποι σκύφων και κυαθίων, που απαντούν ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. Δεδομένου ότι μέχρι σήμερα από τα ευρήματα των πολυάριθμων σωστικών ανασκαφών που διενεργούνται τα τελευταία χρόνια στην Άρτα δεν έχει επισημανθεί διάδοση αυτού του τύπου σκυφιδίου στην Αμβρακία, είναι πιθανόν να πρόκειται για μεμονωμένους πειραματισμούς και όχι για τοπική παραλλαγή με ευρεία κυκλοφορία. Αντίθετα, στο μεγαλύτερο μέρος των ειδωλίων, αν και σώζονται σε ιδιαίτερα αποσπασματική μορφή, διακρίνονται οι γνωστοί τύποι που απαντούν στην Αμβρακία από τον 6ο έως και τον 3ο αι. π.Χ.: καθιστές μορφές, γυναικείες κεφαλές με πόλο, πτηνόμορφα ειδώλια κ.ά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κακή ποιότητα κατασκευής των ευρημάτων, η οποία έγκειται όχι μόνο στην προχειρότητα του σχήματος τόσο των αγγείων όσο και των ειδωλίων, αλλά και στην ατελή όπτηση που παρατηρείται στον κύριο όγκο τους.

Η συσσώρευση μεγάλης ποσότητας κεραμικής σε εξαιρετικά περιορισμένο χώρο, ο αποσπασματικός χαρακτήρας των ευρημάτων, η ποικιλία και η ιδιαιτερότητα των σχημάτων και η ατέλεια της κατασκευής τους αποτελούν στο σύνολό τους ενδείξεις ότι ο συγκεκριμένος χώρος πιθανώς είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης τοπικού εργαστηρίου κεραμικής. Αν και τα ευρήματα καλύπτουν ευρύ χρονολογικό φάσμα από τους αρχαϊκούς – ως επί το πλείστον – έως και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, δεν καθίσταται ως τώρα σαφές αν και ο αποθέτης είχε την ίδια ευρεία διάρκεια χρήσης. Η πιθανή διερεύνηση της ευρύτερης περιοχής στο μέλλον ίσως βοηθήσει στη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη χρήση του χώρου, σε μια περιοχή της αρχαίας πόλης που παραμένει σχεδόν ανεξερεύνητη.

Οδός Ζαλοκώστα (οικόπεδο Κόκκινου) (αριθ. 239)

Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος και σε όλη σχεδόν την έκταση του χώρου ο ασβεστολιθικός βράχος και το φυσικό κόκκινο αργιλώδες χώμα της περιοχής. Στη δυτική γωνία του οικοπέδου και μέσα σε κοιλότητα του φυσικού βράχου αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,85 μ. ασβεστολιθική λιθόπλινθος, πλ. 0,50 και ύψ. 0,24 μ., που εισχωρεί στην όμορη ιδιοκτησία.

Η ελάχιστη άβαφη χρηστική κεραμική που περισυνελέγη προέρχεται από το ανώτερο στρώμα των αναμοχλευμένων, λόγω του μικρού βάθους, επιχώσεων.

Οδός Σωκράτους (οικόπεδο Γιαννούλη) (αριθ. 240)

Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης του οικοπέδου, που βρίσκεται στο ανατολικό πρανές του λόφου της Περάνθης και εκτός του οχυρωματικού περιβόλου της Αμβρακίας, αποκαλύφθηκε σε όλη σχεδόν την έκτασή του και κάτω από μικρή επίχωση το φυσικό κόκκινο αργιλώδες χώμα της περιοχής. Στο μέσον της βορειοανατολικής πλευράς του οικοπέδου και στο όριο με την όμορη ιδιοκτησία αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο τάφων, σε βάθος 1,80 μ. από το κατάστρωμα της οδού. Η αποσπασματική τους μορφή οφείλεται πιθανώς στις εργασίες θεμελίωσης της διπλανής οικοδομής.

Ο τάφος Ι, με προσανατολισμό Β.-Ν., ορίζεται μόνον προς Δ. από τρεις κατακόρυφα τοποθετημένες λεπτές ασβεστολιθικές πλάκες, με συνολικό μήκος 0,85 μ. Θραύσματα οστών βρέθηκαν αποσπασματικά στο βορειοανατολικό όριο του οικοπέδου.

Σε μικρή απόσταση (0,37-0,48 μ. περίπου) δυτικά του τάφου Ι αποκαλύφθηκαν τμήματα κεράμων που ορίζουν τάφο ΙΙ με τον ίδιο προσανατολισμό. Το συνολικό σωζόμενο μήκος του τάφου ΙΙ ανέρχεται σε 0,60, το πλάτος του κυμαίνεται από 0,40 στην ανώτερη επιφάνεια έως 0,18 μ. στον πυθμένα, ενώ το σωζόμενο ύψος είναι 0,26 μ. Κατά την αφαίρεση των κεράμων του τάφου ΙΙ περισυνελέγησαν μικρός μελαμβαφής λύχνος και δύο σκύφοι του 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκαν ανεστραμμένοι.

ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Συνεχίστηκε και κατά το 1997 η κατασκευή του του νέου αποχετευτικού δικτύου στη πόλη της Άρτας, κατά τις εργασίες της οποίας αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα της Αμβρακίας που συμπληρώνουν την πολεοδομική διάταξη της αρχαίας πόλης. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τρία τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου της Αμβρακίας, τμήματα μνημειακών κατασκευών, καθώς και λείψανα τοίχων που ορίζουν δρόμους με πλακοστρωμένα πεζοδρόμια, αποχετευτικούς διαδρόμους (αγωγούς) και τμήματα οικιών.

Οδός Μελανέως

Στην οδό Μελανέως, στο βόρειο άκρο της αρχαίας πόλης, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα της εξωτερικής παρειάς του τείχους, μήκ. 0,85 μ., το οποίο αποτελεί την επέκταση προς Ν. του τμήματος που ερευνήθηκε στο παρακείμενο οικόπεδο Χουλιάρα[32]. Ο άμεσος κίνδυνος κατάρρευσης των σαθρών πρανών της αύλακας δεν επέτρεψε την περαιτέρω διερεύνησή του. Εσωτερικά – δυτικά – του τείχους αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοίχων οικίας, που σχετίζονται με τα οικοδομικά λείψανα του παρακείμενου προς Ν. οικοπέδου Θάνου[33] (ανασκαφή σε εξέλιξη) και κυρίως με την ελληνιστική φάση της οικίας Β, καθώς και το δυτικό ανάλημμα δρόμου που αποκαλύφθηκε στην οδό Πορφυρίου Μητροπολίτου κατά τις εργασίες του αποχετευτικού έργου το 1996[34].

Οδός Ηρακλείτου

Στην κάθετη της οδού Μελανέως, οδό Ηρακλείτου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ. η ανώτερη επιφάνεια τμήματος του τείχους, πλ. 4 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Διακρίνονται οι δύο παρειές από ογκώδεις ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους και δύο ενισχυτικά σκέλη κάθετα σε αυτές από μικρότερες, ακανόνιστου σχήματος, ασβεστολιθικές πέτρες. Το εσωτερικό ενισχυτικό γέμισμα του τείχους, πλ. 2,50 μ., αποτελούν αργόλιθοι και κροκάλες.

Διαγράφεται πλέον με αρκετή σαφήνεια η πορεία του οχυρωματικού περιβόλου της Αμβρακίας στο βορειοδυτικό τμήμα της, όπως αυτή αποκαλύφθηκε – ακολουθώντας πορεία από Β. προς Δ. – στο οικόπεδο Χουλιάρα, στην οδό Μελανέως, και στα συνεχόμενα επί της οδού Ηρακλείτου οικόπεδα Μπουραντά[35], Λάμπρου[36], Χρόνη[37] και τέλος στην οδό Ηρακλείτου.

Οδός Αράχθου

Στην οδό Αράχθου (τμήμα μεταξύ των οδών Βενιζέλου και Ανώνυμης Δημοτικής), αποκαλύφθηκε νέο τμήμα του τείχους, που συμπληρώνει την πορεία της οχύρωσης της Αμβρακίας στο δυτικό όριό της, όπως αυτή είχε διαγραφεί κατά τις εργασίες του αποχετευτικού έργου στην Εθνική Περιφερειακή Οδό το 1993[38], ακολουθώντας με συνεχείς θλάσεις το ρου του ποταμού Αράχθου. Το τείχος, πλ. 5 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,50 μ. και έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η εξωτερική παρειά του ορίζεται από επιμελώς λαξευμένους ασβεστολιθικούς ορθοστάτες, ύψ. 1,25 μ., πάνω σε προεξέχουσα κατά 0,15 μ. ασβεστολιθική κρηπίδα, ύψ. 0,40 μ. Στο βάθος της κρηπίδας εντοπίστηκε παχύ στρώμα από αργόλιθους και κροκάλες (μόλωμα) για τη στερεοποίηση του υγρού εδάφους[39]. Η εσωτερική παρειά του τείχους αποτελείται από δύο ανισοϋψείς, αδρά λαξευμένους ασβεστολιθικούς δόμους, ύψ. 1,24 μ. Μεταξύ των δύο παρειών του τείχους βρίσκεται σύγχρονος πλακοσκεπής αγωγός ομβρίων υδάτων, που κατασκευάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν έγιναν στην πόλη της Άρτας εργασίες για την κατασκευή της σύγχρονης Εθνικής Περιφερειακής Οδού, στη θέση όπου μέχρι τότε διερχόταν ο ποταμός Άραχθος.

Σε μικρή απόσταση προς Ν. αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα τοίχου, που ορίζει δρόμο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο δρόμος φέρει πλακόστρωτο πεζοδρόμιο, βαίνει κάθετα στο τείχος και οδηγεί πιθανότατα

32. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 264.

33. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 271-273 και παραπάνω, σ. 566 κ.ε.

34. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 391-392.

35. Σε διερευνητική τομή εντοπίστηκε το τείχος και το οικόπεδο πρόκειται να ανασκαφεί.

36. Βλ. παραπάνω, σ. 569.

37. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 274.

38. Ό.π., σ. 278.

39. *ΗπειρΧρον* 28 (1986-87), σ. 16.

σε μία από τις πύλες εισόδου της πόλης, που τοποθετείται στην περιοχή αυτή.

Βόρεια του τείχους και σε άμεση γειτνίαση με αυτό αποκαλύφθηκαν τοίχοι ιδιαίτερα επιμελημένης και ισχυρής κατασκευής, που ορίζουν τμήμα στενωπού, κάθετης προς το τείχος, πλ. 2,50 μ., το δάπεδο της οποίας καλύπτεται από ασβεστολιθικές και αμμολιθικές πλάκες (Πίν. 212 γ).

Μερικώς αποκαλυφθέντα τμήματα τοίχων επί της οδού Αράχθου, τέλος, συνιστούν λείψανα οικιών πλησίον του τείχους, με συνεχή χρήση από τον 5ο έως και τον 3ο αι. π.Χ., βάσει της κεραμικής που περισυνελέγη, ενώ τα ελάχιστα και αποσπασματικά όστρακα αρχαϊκών χρόνων δεν αποτελούν ενδείξεις για την κατοίκηση του χώρου στην εποχή αυτή, δεδομένης της απουσίας αντίστοιχων οικοδομικών λειψάνων.

Οδός Τσακάλωφ

Στο ανατολικό τμήμα της οδού Τσακάλωφ (προς την οδό Μαξίμου Γραικού) αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., σε μήκος 2,20 μ. Ο τοίχος συνδέεται με την πάροδο του μεγάλου θεάτρου της Αμβρακίας, με το οποίο ταυτίζονται τα οικοδομικά λείψανα του παρακείμενου προς Ν. οικοπέδου Λιόγκα[40]. Η ιδιαίτερα επιμελημένη δυτική όψη του τοίχου σώζεται σε ύψος τριών δόμων από λαξευμένες λιθοπλίνθους, συνολ. ύψ. 1,65 μ. Βάση αναθηματικής στήλης που βρέθηκε σε κατακόρυφη θέση, εφαπτόμενη της όψης του τοίχου, και δύο σχεδόν τετράγωνες λιθόπλινθοι που φέρουν ορθογώνιες εγκοπές και βρέθηκαν – εκτός θέσης – στο βάθος του τρίτου (από πάνω προς τα κάτω) δόμου, ενισχύουν το μνημειακό χαρακτήρα της κατασκευής. Εντοπίστηκαν μέσα σε πυκνό στρώμα καταστροφής (πάχ. 0,30-0,50 μ.) από θραυσμένες κεράμους στέγης και μάζες κονιάματος, το οποίο κάλυπτε τον τοίχο και εκτεινόταν εκατέρωθεν αυτού.

Λείψανα τοίχων επιμελημένης και ισχυρής κατασκευής, που βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα της οδού (προς την οδό Αράχθου), σχετίζονται με το μνημειακό χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής που περιλαμβάνει το μεγάλο θέατρο της Αμβρακίας στα ανατολικά και το τείχος της οδού Αράχθου στα δυτικά. Από το χώρο αυτό προέρχεται ενεπίγραφη αναθηματική στήλη που βρέθηκε σε κατακόρυφη θέση, με διαστάσεις 1×0,25×0,20 μ. και φέρει την επιγραφή: *[ΚΟΤΕΝΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕ]* σε κορινθιακό αλφάβητο αρχαϊκών χρόνων.

Συμβολή των οδών Υδρομύλων και Τσακάλωφ

Στη συμβολή των οδών Υδρομύλων και Τσακάλωφ αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι κάθετοι μεταξύ τους, σε αποσπασματική μορφή, χωρίς να διευκρινίζεται προς το παρόν η σχέση τους με τα οικοδομικά λείψανα της οδού Τσακάλωφ.

Οδός Κορυδαλλέως

Στην οδό Κορυδαλλέως αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοίχων, τα οποία ορίζουν τμήμα στενωπού με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πλ. 2,90 μ., επιστρωμένης με ασβεστολιθικές πλάκες και μικρό αγωγό, πλ. 0,45 μ., που καλύπτεται από λεπτές αμμολιθικές πλάκες και βαίνει κάθετα στη στενωπό.

Οδός Πλάτωνος

Ανάμεσα σε κοιλότητες του φυσικού βράχου που εντοπίστηκε σε μικρό βάθος από το σύγχρονο οδόστρωμα της οδού Πλάτωνος αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι κτιρίων που σχετίζονται με τα οικοδομικά λείψανα του οικοπέδου Κοτσαρίνη[41] βόρεια και του οικοπέδου Βασιλάκη (ανασκαφή σε εξέλιξη). Τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. πιθανώς ορίζει δρόμο με την ίδια κατεύθυνση, που φέρει πλακόστρωτο πεζοδρόμιο κατά μήκος του δυτικού ορίου του. Από το χώρο ανατολικά των πλακών του πεζοδρομίου προέρχεται πήλινο ενσφράγιστο πώμα αμφορέα (Πίν. 212 β).

Οδός Αλαμάνας

Στην οδό Αλαμάνας αποκαλύφθηκε τμήμα ενός από τους πυκνούς – ανά 30 μ. – δρόμους, που διέσχιζαν την Αμβρακία με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πλ. 3,50 μ. Το οδόστρωμα είναι επιστρωμένο με μεγάλες ασβεστολιθικές και αμμολιθικές πλάκες και ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους (Πίν. 212 δ). Οικοδομικά λείψανα οικιών, που αποκαλύφθηκαν εκατέρωθεν της αρχαίας οδού και σώζονται στο ύψος της θεμελίωσης και του πρώτου δόμου, αποτελούν την προς Β. συνέχεια των λειψάνων της οδού Πλάτωνος.

Οδός Μανωλιάσσης

Στην οδό Μανωλιάσσης βρέθηκαν μεμονωμένα οικο-

40. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 263.

41. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 202.

δομικά λείψανα οικιών της Αμβρακίας σε αποσπασματική μορφή, που σώζονται στο ύψος της θεμελίωσης.

Οδός Αγίου Νικολάου

Στην οδό Αγίου Νικολάου αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος δύο μεμονωμένοι και αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι μέσα σε στρώμα νεότερων επιχώσεων, καθώς και τοίχος νεότερων χρόνων με χρήση αρχαίου υλικού στη θεμελίωσή του.

Οδός Πέντε Πηγαδίων

Στο τμήμα της οδού Πέντε Πηγαδίων, μεταξύ των οδών Αετοράχης και Κύπρου, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα κτιρίων (οικιών) των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων, ενώ διαπιστώθηκε και β΄ χρήση του υλικού τους σε μεταγενέστερες κατασκευές. Τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. αποτελεί το ανατολικό ανάλημμα δρόμου με την ίδια κατεύθυνση, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί στα παρακείμενα οικόπεδα Κοντογιώργου[42] και Λάκκα[43]. Ο τοίχος, με ιδιαίτερα επιμελημένη την εξωτερική προς το δρόμο όψη του από λαξευμένες λιθοπλίνθους, σώζεται σε ύψος τριών δόμων, που εδράζονται σε δίβαθμη εξέχουσα κρηπίδα (Πίν. 212 ε).

Οδός Κύπρου

Τα πυκνά οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στην οδό Κύπρου (Σχέδ. 11) και συνιστούν τμήματα τριών δρόμων, αποχετευτικών αγωγών, καθώς και οικιών που σώζουν σπαράγματα δαπέδων από λευκά βότσαλα και δίβαθμα λίθινα κατώφλια θυρών, συμπληρώνουν τον πολεοδομικό ιστό της Αμβρακίας.

Αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων δρόμων με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., εκ των οποίων ο ανατολικός, που φέρει πεζοδρόμιο από ασβεστολιθικές πλάκες κατά μήκος του δυτικού ορίου του, αποτελεί τη συνέχεια του δρόμου που εντοπίστηκε στην οδό Πέντε Πηγαδίων. Η οικοδομική νησίδα, πλ. 30 μ., που δημιουργείται μεταξύ των δύο δρόμων, περιλαμβάνει δύο οικίες και χωρίζεται από αποχετευτικό αγωγό, πλ. 1,10 μ. Τα δύο αναλήμματα του αγωγού – που αποτελούν ταυτόχρονα και εξωτερικούς τοίχους των οικιών – συνεχίζονται και στα παρακείμενα οικόπεδα Μπαϊκούση[44] και Κούρτη[45]. Κάθετα προς αυτούς βαίνει τμήμα τρίτου δρόμου, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., το οποίο διασταυρώνεται με τον προς Α. δρόμο στη συμβολή των σύγχρονων οδών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεραμική, εγχώρια και εισηγμένη (κορινθιακή κυρίως) (Πίν. 213 α-γ), που περισυνελέγη κατά τη διερεύνηση των οικοδομικών λειψάνων της οδού Κύπρου, η οποία καλύπτει ευρύ χρονολογικό φάσμα από τα τέλη του 7ου έως και το 2ο αι. π.Χ., και μαρτυρεί τη συνεχή χρήση του χώρου στην περιοχή αυτή της Άρτας από την αρχαϊκή εποχή έως και τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Από την ίδια περιοχή προέρχεται και ηγεμών ανθεμωτός καλυπτήρας, κορινθιακού τύπου, του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 213 δ-ε).

Οδός Αετοράχης

Σε στρώμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιχώσεων της οδού Αετοράχης αποκαλύφθηκαν μεμονωμένα οικοδομικά λείψανα σε αποσπασματική μορφή.

Οδός Αμβρακίας

Στο τμήμα της οδού Αμβρακίας από την οδό Νικηφόρου Αγγέλου ως την οδό Μακρυγιάννη αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα οικοδομικά λείψανα βυζαντινών-μεταβυζαντινών χρόνων.

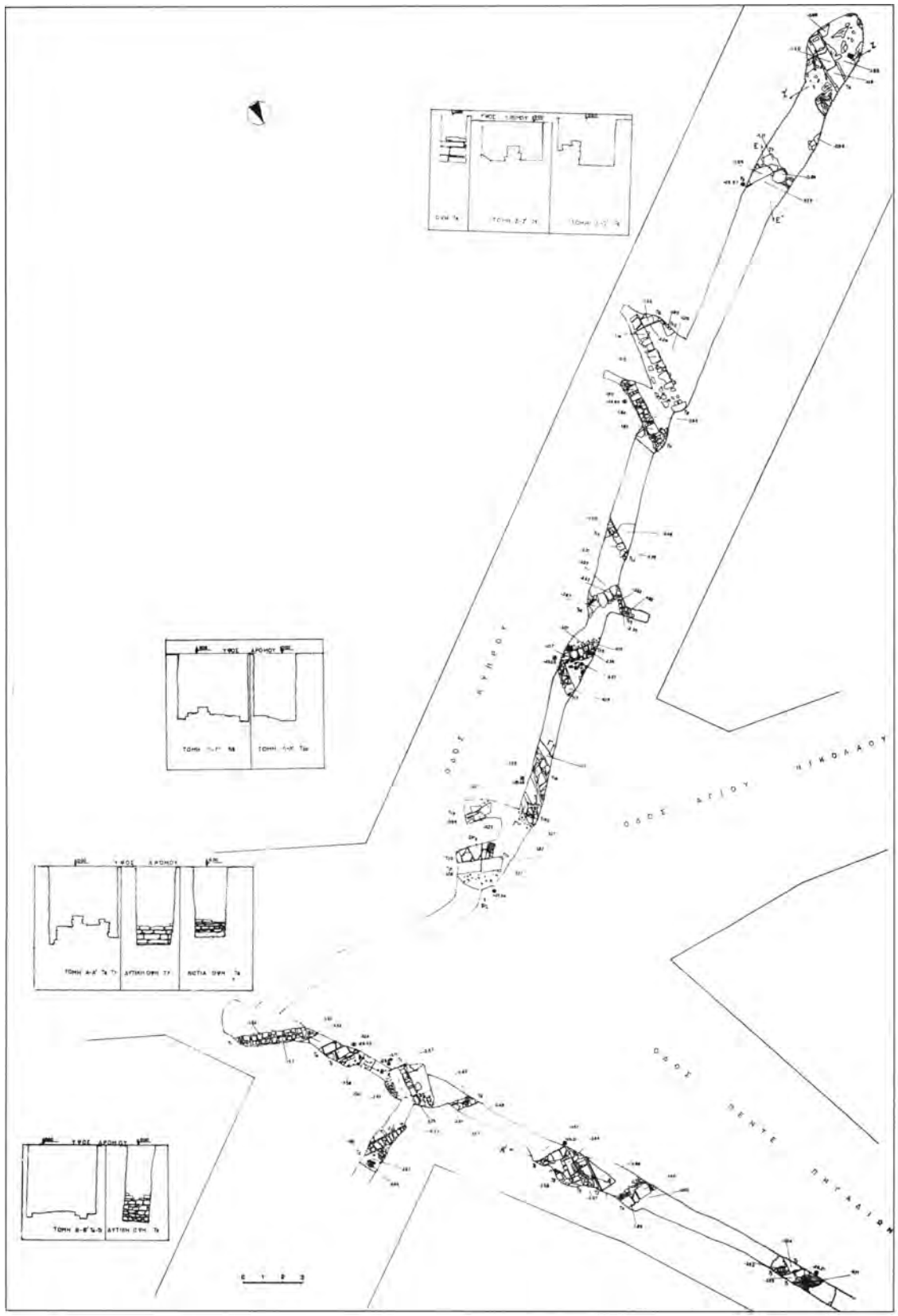
Οδός Νικηφόρου Αγγέλου

Σε μικρό τμήμα της οδού Νικηφόρου Αγγέλου αποκαλύφθηκε μεμονωμένο τμήμα τοίχου σε αποσπασματική μορφή, μέσα σε κοιλότητα του φυσικού βράχου της περιοχής.

Συμβολή των οδών Φανερωμένης και Μεγάλου Αλεξάνδρου

Στη συμβολή των παραπάνω οδών στο ανατολικό άκρο της πόλης αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά και ανάμεσα σε κοιλότητες του φυσικού βράχου, τμήμα τοίχου σε μήκος 10,50 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Σώζεται αποσπασματικά στο ύψος δύο έως τριών ανισοϋψών δόμων από αδρά λαξευμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, ύψ. 0,90-1 μ. Από το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής των καλυπτήρων και στρωτήρων κεράμων, που εντοπίστηκε εκατέρωθεν του τοίχου, περισυνελέγη απότμημα κεράμου που

42. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 311. *AR* 1993-94, σ. 40.
43. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 304.
44. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 105. *BCH* 109 (1985), σ. 794.
45. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 195.



Σχέδ. 11. Άρτα. Αποχετευτικό έργο. Οδός Κύπρου. Κάτοψη της ανασκαφής, τομές και όψεις τοίχων.

φέρει αποτύπωμα δημόσιας σφραγίδας με το βαίτυλο, το επίσημο έμβλημα της Αμβρακίας.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου

Κατά το 1997 πραγματοποιήθηκαν για τρίτη συνεχή χρονιά περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές εργασίες και καθαρισμοί λειψάνων στα πλαίσια της διαμόρφωσης και ανάδειξης του Μνημείου του Αυγούστου στη Νικόπολη, έργο το οποίο είναι ενταγμένο στο Β΄ ΚΠΣ.

Αναλημματικός τοίχος. Οι εργασίες εστιάστηκαν στο νότιο τμήμα του Μνημείου (Σχέδ. 12), στον αναλημματικό τοίχο που αναπτύσσεται νότια, παράλληλα και σε απόσταση 3,50 μ. κατά μέσον όρο από την τοιχοποιία της πρόσοψης του πειόσχημου αναλημματικού τοίχου (ποδίου), όπου ήταν αναρτημένα τα χάλκινα έμβολα. Ο αναλημματικός τοίχος, η ύπαρξη του οποίου είχε εντοπιστεί για πρώτη φορά κατά την έρευνα του 1995, αποκαλύφθηκε σε μήκος 40 μ. περίπου, με κατεύθυνση Δ./ΒΔ.-Α./ΝΑ. Το πλάτος του κυμαίνεται από 2,40 έως 2,80 μ. και το σωζόμενο ύψος του φθάνει τα 1,40 μ. Είναι κατασκευασμένος από χυτή τοιχοποιία, στην οποία έχουν αναμειχθεί υδραυλικό κονίαμα και ακανόνιστες πλάκες αργιλικού ψαμμίτη, διαστ. 0,10-0,35 μ. κατά μέσον όρο. Η πρόσοψη του τοίχου είναι επενδεδυμένη με μικρούς κυβόλιθους κατά το σύστημα opus quasi reticulatum. Κατά τόπους εντοπίστηκε τμήμα της θεμελίωσής του, η οποία σχηματίζει αναβαθμό, που εξέχει 0,40 μ. περίπου από την όψη του τοίχου και η οποία είναι επίσης κατασκευασμένη από αργιλικό ψαμμίτη με χαλαρό κονίαμα ως συνδετική ύλη και επίστρωση κονιάματος στην επιφάνεια του αναβαθμού.

Η σωζόμενη επιφάνεια του αναλημματικού τοίχου εντοπίστηκε σε ύψος από 74 έως 72,54 μ. (απόλυτο υψόμετρο από την επιφάνεια της θάλασσας). Πρόκειται για την τελευταία στρώση του χυτού υλικού του και εμφανίζεται στρωμένη με πλάκες αργιλικού ψαμμίτη και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, ενώ παραμένει αδιευκρίνιστη η μορφή της οριστικής επιφάνειας του τοίχου.

Ο τοίχος παρουσιάζει κατακρήμνιση στην πορεία του προς Α., ρηγματώσεις στο χυτό υλικό και την εξωτερική επένδυση και αποκολλήσεις της όψης opus quasi reticulatum από το κύριο σώμα της τοιχοποιίας. Τα φαινόμενα αυτά, η διακύμανση του πλάτους του τοίχου, όπως και η απόκλισή του από τον αρχικά ευθύγραμμο άξονά του, οφείλονται στο γεωλογικό ερπυσμό του εδάφους πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε το μνημείο. Στη δυτική απόληξη του τοίχου παρατηρείται θραύση και μετακίνηση τμήματός του προς Ν., συνέπεια της σταδιακής δημιουργίας ρείθρου από τη ροή των ομβρίων υδάτων στα δυτικά του μνημείου αλλά και της διάνοιξης αγροτικού δρόμου στο συγκεκριμένο σημείο κατά τα νεότερα χρόνια.

Προς το δυτικό άκρο του αναλημματικού τοίχου εντοπίστηκε η συνέχεια και η απόληξη του πήλινου αγωγού που είχε εντοπιστεί ήδη το 1995, ο οποίος είναι τοποθετημένος στη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου, κάτω από στρώμα λεπτόκοκκου και ισχυρού κονιάματος. Ο αγωγός αυτός εξυπηρετούσε τη συλλογή και τη διοχέτευση των ομβρίων υδάτων από το χώρο του ποδίου έξω από το χώρο του μνημείου.

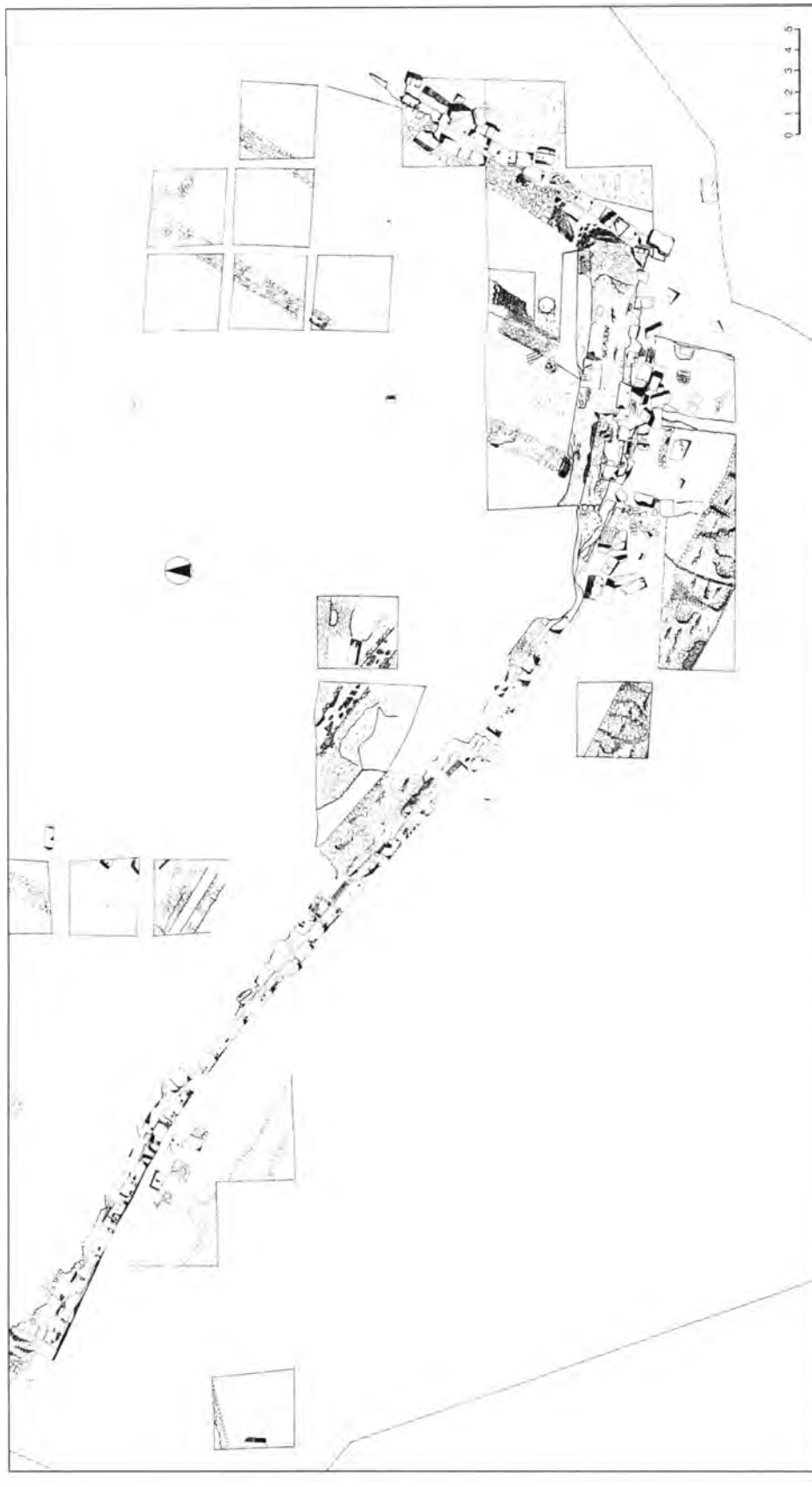
Από τις ανασκαφικές τομές στον αναλημματικό τοίχο, στο πρώτο στρώμα, εντοπίστηκαν αποτμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, μεταξύ των οποίων και ένα απότμημα μαρμάρινου αναγλύφου με παράσταση ενδύματος ανθρώπινης μορφής, ΑΚΜΑ[46] 549. Κάτω από το πρώτο στρώμα, κατά την αποκάλυψη του αναβαθμού θεμελίωσης, εντοπίστηκε στρώμα ωχροκίτρινου χώματος με προσμείξεις κονιαμάτων και αποτμημάτων πήλινων αρχιτεκτονικών μελών, μεταξύ των οποίων αναφέρουμε τα εξής:

Πήλινα ακροκέραμα με ανθεμωτό μέτωπο με «φλογόσχημο» ανθέμιο, ΑΚΜΑ 633, ΑΚΜΑ 636 (Πίν. 214 α).

Ενσφράγιστες κεραμίδες που σώζουν σφραγίσματα με ονόματα, πιθανότατα κεραμουργών, σε πτώση γενική *ΝΙΚΟΜΑΧ[ΟΥ]*, ΑΚΜΑ 642 (Πίν. 214 β) και *ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ*, ΑΚΜΑ 620 (Πίν. 214 γ). Όμοιά τους εντοπίστηκαν και στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Στο ίδιο στρώμα, κατά την αποκάλυψη του αναβαθμού θεμελίωσης, συνελέγη μικρή ποσότητα κεραμικής, στην οποία συμπεριλαμβάνονται αρετινά και «gray ware» όστρακα που επιβεβαιώνουν τη θεμελίωση του αναλημματικού τοίχου στους χρόνους της ανίδρυσης της Νικόπολης, ταυτόχρονα με την ανέγερση του Μνημείου.

Στα νότια του αναλημματικού τοίχου, στο ύψος των αγκυρόσχημων λαξεύσεων αριθ. 4-6, εντοπίστηκε συγκέντρωση ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων από την τοιχοποιία του ποδίου, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται δύο τεμάχια από τη μεγαλογράμματη λατινική επιγραφή του Μνημείου. Στο ένα από τα δύο τεμάχια, το οποίο εντοπίζεται για πρώτη φορά, διακρίνονται τα γράμματα *[OR·BEL]*, ενώ το δεύτερο δεν φέρει χαρακτήρες και το πάχος του

46. ΑΚΜΑ: Αριθμός Καταγραφής Μνημείου Αυγούστου.



Σχέδ. 12. Νομός Πρεβέζας. Νικόπολη. Κάτοψη του νότιου τμήματος του Μνημείου Αυγουστου.

δηλώνει την εγκάρσια (μπατική) τοποθέτησή του στην τοιχοποιία του ποδίου.

Η συσσώρευση αυτή των αρχιτεκτονικών μελών στο συγκεκριμένο σημείο αποτελεί προϊόν σκόπιμης μεταφοράς και όχι αποτέλεσμα πτώσης ή απότομης καταστροφής του ποδίου. Μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών διακρίνονται λιθόπλινθοι που σώζουν τμήματα από τις αγκυρόσχημες λαξεύσεις για την υποδοχή των χάλκινων εμβόλων, λιθόπλινθοι από πωρόλιθο από τη δεύτερη σειρά δόμων της τοιχοποιίας του ποδίου και ένας πώρινος αρράβδωτος σπόνδυλος κίονα, προφανώς μεταφερμένος από την κιονοστοιχία της στοάς του άνω ανδήρου. Οι λιθόπλινθοι φωτογραφήθηκαν, αποτυπώθηκαν κατά χώραν και αριθμήθηκαν πριν από την απομάκρυνσή τους από το χώρο της ανασκαφής.

Στο χώρο νότια του αναλημματικού εντοπίστηκαν και δύο άλλα τεμάχια από την αναθηματική επιγραφή του Μνημείου: στο ένα, που είχε εντοπιστεί για πρώτη φορά κατά την ανασκαφή του Μηλιάδη, διακρίνονται οι χαρακτήρες *[GES]*[47], και στο άλλο, το οποίο εντοπίζεται επίσης για πρώτη φορά, διακρίνονται οι χαρακτήρες *[SE]*.

Σε ανασκαφικές τομές στα νότια-νοτιοδυτικά του αναλημματικού τοίχου δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, παρά μόνο λιγοστή κεραμική.

Σύστημα θεμελίωσης χάλκινων εμβόλων. Κατά τη φετινή έρευνα αποκαλύφθηκε σε μεγάλο βαθμό και επιβεβαιώθηκε το σύστημα υποστήριξης του υπέρογκου βάρους των χάλκινων εμβόλων, σύστημα το οποίο συνίσταται στην κατασκευή τετράπλευρων πεσσίσκων κατάντι και σε ακριβή αντιστοιχία με τις αγκυρόσχημες λαξεύσεις του μετώπου του ποδίου (Πίν. 214 δ). Οι πεσσίσκοι είναι κατασκευασμένοι από ακανόνιστες πλάκες αργιλικού ψαμμίτη, σε ένα δόμο, και χαλαρό κονίαμα ως συνδετική ύλη. Σε ορισμένες από αυτές τις κατασκευές εδράζονται ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι. Η απόστασή τους από την ευθυντηρία του ποδίου κυμαίνεται από 0,66 έως 1,50 μ., όπως διακυμάνσεις παρουσιάζουν και τα υψόμετρα εύρεσής τους, φαινόμενα που οφείλονται στη γεωλογική παθολογία που, όπως προαναφέρθηκε, εντοπίζεται στο χώρο του μνημείου. Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκαν 17 πεσσοί στήριξης, μέσων διαστ. 1,10×0,85 μ.

Κατά την έρευνα αποκαταστάθηκε εν μέρει η αποκάλυψη και η αρίθμηση των αγκυρόσχημων λαξεύσεων έτσι όπως είχε διαμορφωθεί από τους Murray και Πέτσα[48]. Έτσι αποκαλύφθηκε ότι μεταξύ των λαξεύσεων αριθ. 19 και Α υπάρχουν δύο ακόμη αγκυρόσχημες λαξεύσεις, οπότε η αρίθμηση διαμορφώνεται ως εξής: Α (κατά Murray)=21, Β=22, C=23, D=24, E=25 και επομένως ο μέχρι τώρα αριθμός των λαξεύσεων, που είναι ορατές στην πρόσοψη του ποδίου και στις οποίες είχε τοποθετηθεί αντίστοιχος αριθμός εμβόλων, διαμορφώνεται στις 26.

Σε επαφή με την εσωτερική όψη του αναλημματικού τοίχου εντοπίστηκε τμήμα κρασπέδου και δαπέδου, διαστ. 0,80×0,60 μ., από πλάκες ντόπιου και εύθρυπτου αργιλικού ψαμμίτη. Από την περιορισμένη ωστόσο έκταση του τμήματος δεν προκύπτουν ασφαλείς πληροφορίες για τη διαμόρφωση της επιφάνειας μεταξύ του ποδίου και του αναλημματικού τοίχου.

Κατά την έρευνα στο χώρο μεταξύ του ποδίου και του αναλημματικού τοίχου εντοπίστηκαν τα εξής κινητά ευρήματα:

α) Μαρμάρινα αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών (μαρμάρινα γείσα και τμήματα από ανάγλυφες ζώνες θριγκών) με διακόσμηση ωών, αστραγάλων, λογχόσχημων και καρδιόσχημων φύλλων, λέσβιου κυματίου κ.ά.

β) Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη μεταξύ των οποίων αποτμήματα πήλινης σίμης με ανάγλυφες παραστάσεις δελφινιών, που τοποθετούνταν εραλδικά, πλαισιώνοντας πήλινη υδρορρόη με μορφή κεφαλής δελφινιού (Πίν. 214 ε).

γ) Αποτμήματα μαρμάρινων ενεπίγραφων στηλών.

δ) Ένα απότμημα συμπαγούς χαλκού, ΑΚΜΑ 630, διαστ. 0,18×0,12×0,045 μ., το οποίο προέρχεται, κρίνοντας από το βάρος (6.680 γρ.) και τη μορφή του, από χάλκινο έμβολο που βρισκόταν αναρτημένο στην όψη του ποδίου. Πρόκειται για το μεγαλύτερο τεμάχιο από χάλκινο έμβολο που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο χώρο του Μνημείου.

Σε τομή νότια του αναλημματικού τοίχου εντοπίστηκε τμήμα κατασκευής από κανονικά λαξευμένους ασβεστόλιθους, η οποία θεμελιώνεται πάνω σε στρώμα αργόλιθων. Η ανασκαφή της κατασκευής, της οποίας αποκαλύφθηκε μόνον η βόρεια πλευρά, δεν ολοκληρώθηκε με τη λήξη της ανασκαφικής περιόδου. Πιθανότατα πρόκειται για βάθρο ή βωμό, η μορφή του οποίου, καθώς επίσης και η χρονολόγησή του, δεν είναι δυνατή πριν από την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών στο σημείο αυτό.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΧΑΡΑ ΚΑΠΠΑ

47. W.M. Murray - Ph.M. Petsas, *Octavian's Campsite Memorial for the Actian War, Transactions of the American Philosophical Society*, 79, 4, Philadelphia 1989, σ. 62.

48. Ό.π., σ. 25, εικ. 9.

Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα»

Το 1997 πραγματοποιήθηκαν στη Νικόπολη εκτενείς καθαρισμοί και ανασκαφές μικρής κλίμακας στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Κλεοπάτρα». Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο Μεγάλο Θέατρο της Νικόπολης, στη Βόρεια Νεκρόπολη, η οποία εκτείνεται αμέσως έξω από το βόρειο σκέλος της ρωμαϊκής οχύρωσης στη θέση Μάντζαρι και στη Δυτική Πύλη της ρωμαϊκής οχύρωσης στη θέση Μπούφι. Σκοπός των εργασιών ήταν ο εντοπισμός και ο καθαρισμός των σωζόμενων επιφανειακά μνημείων και στη συνέχεια η φωτογραφική και σχεδιαστική τους τεκμηρίωση, ώστε αυτά να ενταχθούν στο ευρύτερο τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου, η συμπλήρωση του οποίου βρίσκεται σε εξέλιξη.

Θέατρο

Το Μεγάλο Θέατρο βρίσκεται στο χώρο του «Προαστείου» της αρχαίας πόλης, νοτιοδυτικά του Μνημείου Οκταβιανού Αυγούστου και ανατολικά του σταδίου. Μέχρι σήμερα το μνημείο δεν έτυχε συστηματικής έρευνας και αποτύπωσης με εξαίρεση τη σχεδιαστική αποτύπωση του J.L. Donaldson που δημοσιεύτηκε από το συνταγματάρχη W.M. Leake το 1835[49]. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχαν πραγματοποιηθεί στερεωτικές εργασίες περιορισμένης κλίμακας στην ανατολική πάροδο και στον αναλημματικό τοίχο του κοίλου[50]. Οι φετινές εργασίες περιελάμβαναν εκτεταμένη αποψίλωση από την πυκνή βλάστηση που κάλυπτε το μνημείο και μικρές διερευνητικές τομές σε επιλεγμένα σημεία για διευκρίνιση της κάτοψής του – καθώς νεότερες επιχώσεις είχαν καλύψει ακόμη και τμήματα που ήταν ορατά στην εποχή του Leake – ώστε να διευκολυνθούν οι εργασίες τοπογραφικής και αρχιτεκτονικής αποτύπωσής του.

Το υπόβαθρο του κοίλου (cavea) δημιουργείται πάνω σε λίθινες κεκλιμένες κτιστές υποδομές. Εξωτερικά ορίζεται από ψηλό ημικυκλικό αναλημματικό τοίχο, ο οποίος υποστηρίζεται κατά διαστήματα με ισχυρές αντηρίδες (Σχέδ. 13-14). Η χυτή τοιχοποιία του αναλημματικού τοίχου και των αντηρίδων στο κατώτερο τμήμα της είναι επενδεδυμένη με λιθοδομή, ενώ στο ανώτερο τμήμα της με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων κατά το σύστημα opus testaceum. Περιμετρικά του αναλημματικού τοίχου παρατηρήθηκαν διάτρητες προεξέχουσες λιθόπλινθοι, οι οποίες προορίζονταν για τη στερέωση ξύλινων στύλων (mali). Πάνω στους στύλους τεντωνόταν ο πέτασος (velarium), ο οποίος ίσκιωνε τους θεατές. Παρόμοιες κατασκευές για τη στερέωση του πετάσου διέθεταν ως γνωστόν τα ρωμαϊκά αμφιθέατρα, όπως της Νευμασού (Nîmes), της Πόλας, το Κολοσσαίο της Ρώμης κ.ά. Κάτω από το κοίλο δημιουργούνται τρεις ομόκεντροι καμαροσκεπείς διάδρομοι, με ύψος αυξανόμενο από τον εσωτερικό προς τον εξωτερικό. Οι δύο εξωτερικοί διάδρομοι διακόπτονται εσωτερικά κατά διαστήματα από εγκάρσιους τοίχους-αντηρίδες. Αν και η σημερινή κατάσταση του θεάτρου δεν επιτρέπει την ασφαλή συναγωγή συμπερασμάτων για τον ακριβή αριθμό των διαζωμάτων (maeniana) και των κερκίδων, καθώς και για τον ακριβή αριθμό των διαδρόμων (praecitiones) που χώριζαν τα διαζώματα, ωστόσο υποθέτουμε ότι είχε τρία διαζώματα, όπως τα περισσότερα ρωμαϊκά θέατρα. Με βάση τις μετρήσεις κατά την αποτύπωση του θεάτρου υπολογίζεται ότι το κατώτερο διάζωμα (ima cavea) είχε οκτώ κερκίδες, το μεσαίο (media cavea) είχε εννέα κερκίδες και το ανώτερο (summa cavea) οκτώ κερκίδες[51]. Τα εδώλια, αν και σήμερα έχουν αποξηλωθεί, ήταν λίθινα.

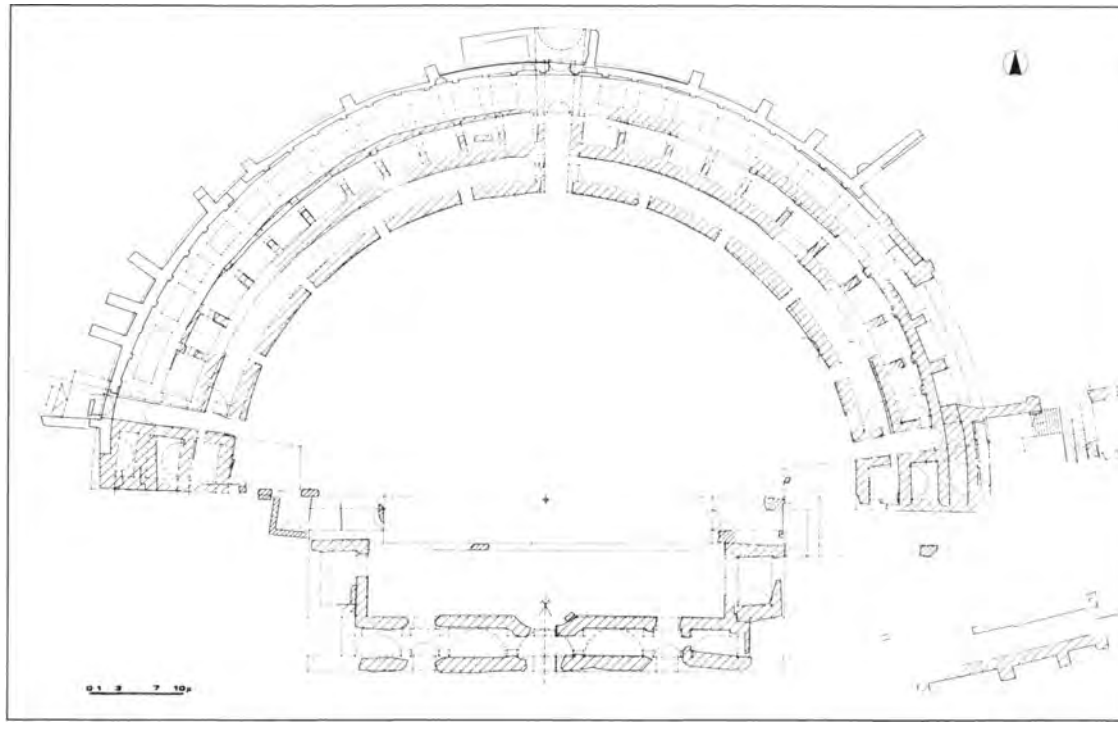
Πάνω από την τελευταία σειρά των εδωλίων υπήρχε μία στοά (porticus ή summa gradatione), η οποία στο πίσω μέρος της ορίζεται από τη συνέχεια σε ύψος του αναλημματικού τοίχου του κοίλου. Σε ορισμένα σημεία ο τοίχος της στοάς διατηρείται σε ύψος 2,50 μ. και εσωτερικά φέρει αψιδωτά ανοίγματα εναλλασσόμενα με κόγχες. Στις κόγχες ήταν πιθανότατα τοποθετημένα αγάλματα. Το ακέφαλο άγαλμα μαινάδας ή ιέρειας (αριθ. Μουσείου Νικόπολης 13) από το θέατρο, που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης, πρέπει να κοσμούσε μία από αυτές τις κόγχες.

Στα άκρα του κοίλου ανοίγονται δύο στεγασμένες πάροδοι, η ανατολική και η δυτική, οι οποίες το συνδέουν οργανικά με τη σκηνή. Οι πάροδοι καλύπτονταν από δύο συνεχόμενες καμάρες τομής κόλουρου κώνου, καθώς το ύψος τους μειωνόταν σταδιακά προς την ορχήστρα. Η πρόσβαση στην ανατολική πάροδο εξασφαλιζόταν από μια κλίμακα με λίθινες βαθμίδες. Στο κοίλο εντοπίστηκαν τρεις ακόμη καμαροσκεπείς είσοδοι, μία κεντρική και δύο πλάγιες. Η κεντρική είσοδος (vomitorium) οδηγούσε στην ορχήστρα, ενώ οι δύο πλάγιες είσοδοι οδηγούσαν πιθανότατα στο εσωτερικό των διαδρόμων κάτω από το κοίλο.

49. W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, I, London 1835, σ. 191-192.

50. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 266-267· 39 (1984): Χρονικά, σ. 189. Ι. Ανδρέου, Το έργο της ΙΒ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων στη Νικόπολη, *Νικόπολις Α΄, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη, 23-29 Σεπτεμβρίου 1984*, Πρέβεζα 1987, σ. 148-149.

51. Γενικά για τα ρωμαϊκά θέατρα, βλ. M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*, Princeton 1961.



Σχέδ. 13. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Κάτοψη του θεάτρου.

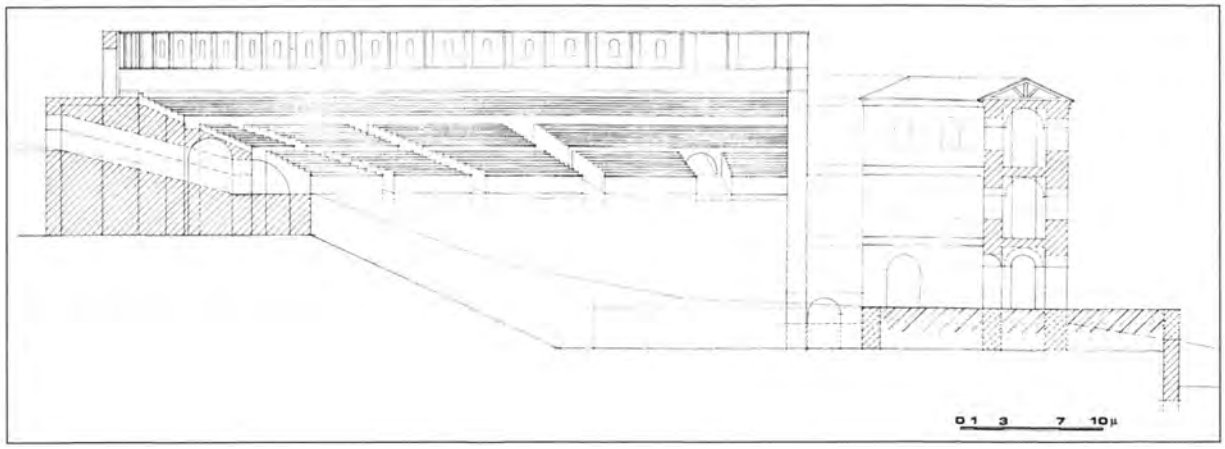
Η σκηνή είναι χτισμένη με χυτή τοιχοποιία, επενδεδυμένη με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων. Σώζεται σε μεγάλο ύψος και σύμφωνα με τις μετρήσεις της αποτύπωσης ήταν πιθανότατα τριώροφη. Ο πρόσθιος τοίχος της (scaenae frons) είναι ευθύγραμμος και φέρει τρεις αψιδωτές εισόδους, συμμετρικά τοποθετημένες. Στην όψη του διαμορφώνονται κόγχες, πλαισιωμένες κατά πάσα πιθανότητα από κίονες, που θα υποβάσταζαν θριγκούς με αετώματα ευθύγραμμα ή καμπύλα. Εξωτερικά της σκηνής διατηρούνται ερείπια ενός επιμήκους αναλημματικού τοίχου, τη νοτιοανατολική πλευρά του οποίου υποστηρίζουν αντηρίδες. Ο αναλημματικός τοίχος και οι αντηρίδες έχουν χτιστεί από χυτή τοιχοποιία, η οποία δεν σώζει επένδυση. Αυτός ο τοίχος ορίζει πιθανότατα νότια το κτίριο της σκηνής (postscaenum ή scaena). Αξιοσημείωτο είναι ότι στην τοιχοποιία της σκηνής έχουν εντοπιστεί graffiti περιηγητών και επισκεπτών του θεάτρου του περασμένου αιώνα (Πίν. 215 α-β).

Η σκηνή πλαισιώνεται ανατολικά και δυτικά από τα κτίρια των παρασκηνίων, ορθογώνιας κάτοψης, σωζόμενα σε ερειπιώδη κατάσταση.

Μεταξύ της σκηνής και της ορχήστρας παρεμβάλλεται το προσκήνιο ή λογείο, το οποίο ορίζεται ανατολικά και δυτικά από τα κτίρια των παρασκηνίων. Χαμηλός τοίχος πρέπει να διαχώριζε το υπερυψωμένο προσκήνιο από την ορχήστρα, όπως συμπεραίνεται από μικρό τμήμα του, μήκ. 2 μ., που σώζεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της ορχήστρας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το θέατρο δεν μνημονεύεται μαζί με τα άλλα μνημεία του «Προαστείου» από τον Στράβωνα[52], ο οποίος θα πρέπει να επισκέφθηκε τη Νικόπολη λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή της. Συγκεκριμένα ο Στράβων αναφέρει το στάδιο και το γυμνάσιο, που βρίσκονται δυτικά του θεάτρου, ενώ βορειότερα του θεάτρου πάνω στο λόφο του Μιχαλιτσίου περίλαμπρο τρόπαιο αφιερωμένο στον Άρη και τον Ποσειδώνα, που ταυτίζεται με το Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου. Στο θέατρο παρουσιάζονται περισσότερες από μία οικοδομικές φάσεις και επισκευές. Η αρχική οικοδομική φάση, που ίσως δεν ολοκληρώθηκε αμέσως, θα πρέπει να ανήκει στα χρόνια του Αυγούστου, όπως πιστοποιείται από τον τρόπο κατασκευής των απολήξεων των αναλημματικών τοίχων του κοίλου, οι οποίες είναι κατασκευασμένες από χυτή τοιχοποιία και μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Οι λιθόπλινθοι είναι τοποθετημένες άλλοτε δρομικά, σε ισοϋψείς περίπου

52. Στράβ. 7, 7, 6.



Σχέδ. 14. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Σχεδιαστική αναπαράσταση του θεάτρου.

δόμους, και άλλοτε μπατικά, ενσωματωμένες στη χυτή τοιχοποιία. Σε ένα σημείο μάλιστα, όπου έχει αποκολληθεί τμήμα της χυτής τοιχοποιίας, διακρίνεται σε μια λιθόπλινθο τόρμος πελεκίνου συνδέσμου. Στην ίδια τη Νικόπολη συνδυασμός χυτής τοιχοποιίας με ενσωματωμένες λιθοπλίνθους συναντάται στο Μνημείο του Αυγούστου, στις πύλες της ρωμαϊκής οχύρωσης και στο Μαυσωλείο - Ηρώο του Γυμνασίου[53]. Στη σκηνή παρατηρούνται μεταγενέστερες επισκευές, καθώς στις τοιχοποιίες της έχει ενσωματωθεί παλαιότερο οικοδομικό υλικό, όπως μαρμάρινα γείσα[54].

Βόρεια Νεκρόπολη - Θέση Μάντζαρι, αγροτεμάχια αριθ. 65-71 και 77-81 (διανομής Μύτικα 1930)

Οι εργασίες εστιάστηκαν στα αγροτεμάχια αριθ. 65-71 και 77-81 (Μύτικας 1930), όπου διακρίνονταν λείψανα υπέργειων ταφικών μνημείων-μαυσωλείων[55] (Σχέδ. 15). Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκαν τα λείψανα 14 μαυσωλείων και δύο πειόσχημων ταφικών μνημείων, τα οποία διατάσσονται εκατέρωθεν μιας κύριας ταφικής οδού με κατεύθυνση Β.-Ν. και άλλων μικρότερων οδών. Η κύρια ταφική οδός διέρχεται από μια πύλη του βόρειου σκέλους του ρωμαϊκού τείχους και αποτελούσε την προς Β. προέκταση ενός κύριου οδικού άξονα (cardo) της αρχαίας πόλης, που οδηγούσε στο «Προάστειο». Ταφικά μνημεία διατεταγμένα εκατέρωθεν οδών συναντούμε στα περισσότερα ρωμαϊκά νεκροταφεία της Ιταλίας και των αποικιών, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις σχηματίζουν οικοδομικά τετράγωνα[56].

Τα μαυσωλεία της Βόρειας Νεκρόπολης της Νικόπολης διαθέτουν έναν καμαροσκεπή θάλαμο, ορθογώνιας κάτοψης, με εξαίρεση το μαυσωλείο 9, το οποίο διαθέτει δύο θάλαμους. Μοναδικό παράδειγμα αποτελεί το μαυσωλείο 8, το οποίο διαθέτει ένα θάλαμο τετράγωνης κάτοψης με θολωτή στέγαση. Η κατασκευή των μαυσωλείων έχει γίνει με το συνηθισμένο στα ρωμαϊκά χρόνια τρόπο. Οι τοίχοι των περισσότερων είναι χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία, που φέρει επένδυση με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, κατά το σύστημα opus testaceum, ενώ οι τοίχοι άλλων μαυσωλείων είναι χτισμένοι κατά το σύστημα opus mixtum (εναλλαγή ζωνών opus insertum και opus testaceum).

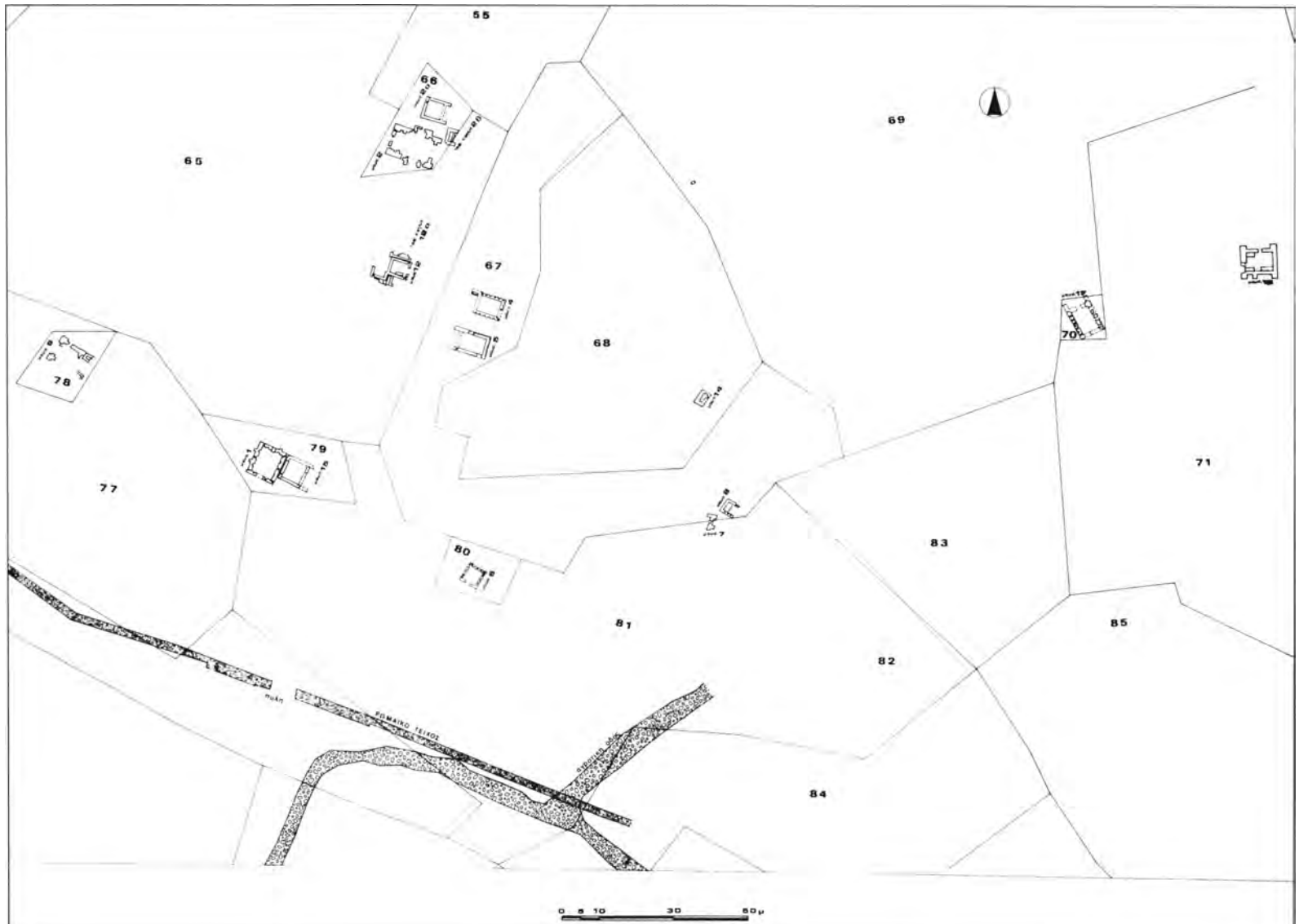
Μαυσωλείο 1 (αγροτεμάχιο αριθ. 79). Το μαυσωλείο διαθέτει ένα θάλαμο, εσωτ. διαστ. 7,40×5,85 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. κατά τον κύριο άξονά του (Σχέδ. 16). Δύο αντηρίδες υποστηρίζουν εξωτερικά το δυτικό τοίχο και μια αντηρίδα το βόρειο. Εσωτερικά στον ανατολικό και το δυτικό τοίχο, στο μέσον περίπου του ύψους τους,

53. Κ. Ζάχος, Αρχαιολογικές έρευνες στο Γυμνάσιο της Ακτίας Νικόπολης, *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δακάρη*, Ιωάννινα 1994, σ. 443-457.

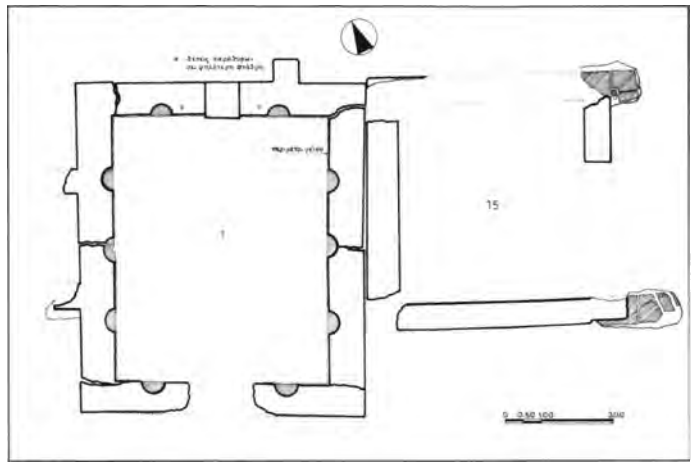
54. W. Hoepfner, Nikopolis - Zur Stadtgründung des Augustus, *Νικόπολις Α΄*, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 133 και πίν. 11.

55. Το 1993 έγιναν εκτεταμένες αποψιλώσεις στη Βόρεια Νεκρόπολη, κατά τη διάρκεια των οποίων αποκαλύφθηκαν λείψανα μαυσωλείων. Τα μαυσωλεία αριθμήθηκαν κατ' αύξοντα αριθμό συμφωνα με τη σειρά των εργασιών καθαρισμού. Για πρακτικούς λόγους διατηρείται αυτή η αρίθμηση. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 300-301.

56. Ι. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό Μαυσωλείο στην Πάτρα, *Στήλη, τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, σ. 557 και υποσημ. 12-14, σ. 559 και υποσημ. 15-17, όπου και βιβλιογραφία.



Σχέδ. 15. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Θέση Μάντζαρι. Τοπογραφικό της Βόρειας Νεκρόπολης.



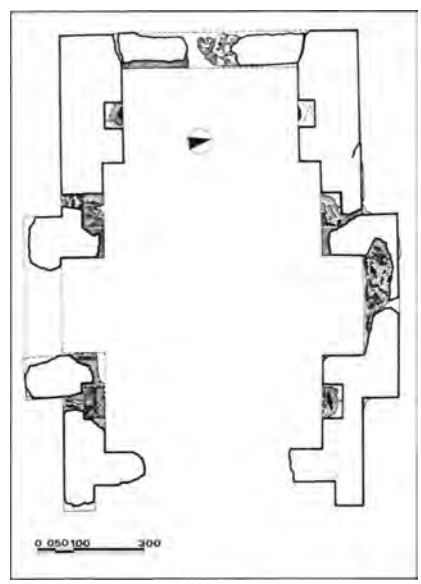
Σχέδ. 16. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη των μαυσωλείων 1 και 15.

διαμορφώνονται τρεις αψιδωτές κόγχες (ollae), ενώ στο βόρειο και στο νότιο δύο. Οι κόγχες ήταν επιχρισμένες με κονίαμα ερυθρού χρώματος, το οποίο διατηρείται κατά τόπους. Η εσωτερική επιφάνεια των τοίχων διαιρείται σε τρεις καθ' ύψος ζώνες, με κυμάτια που διαμορφώνονται από δύο σειρές οπτοπλίνθων. Η είσοδος στο θάλαμο εξασφαλιζόταν από δύο τοξωτές θύρες, μία που ανοίγεται στο μέσον του νότιου τοίχου και μία στο μέσον του βόρειου τοίχου. Η βόρεια θύρα πλαισιώνεται από δύο ορθογώνιους φεγγίτες με τοιχώματα λοξά προς τα έξω (Πίν. 216 α). Σε μεταγενέστερη περίοδο η βόρεια θύρα και οι φεγγίτες κλείστηκαν με οπτοπλίνθους.

Μαυσωλείο 2 (αγροτεμάχιο αριθ. 66). Το μαυσωλείο αυτό, σωζόμενο σε μέγιστο ύψος 5,92 μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, δεσπόζει στο χώρο της Βόρειας Νεκρόπολης, καθώς το μέγεθός του σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική του μορφή τού προσδίδουν μνημειακό χαρακτήρα (Σχέδ. 17). Διαθέτει ένα θάλαμο, εσωτ. διαστ. 13,40×8,45 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. κατά το μακρύ του άξονα. Το μνημείο στην ανατολική του πλευρά, όπου και η πρόσοψή του, είχε πειόσχημη απόληξη.

Οι τοίχοι του μνημείου εδράζονται πάνω σε ορθογωνισμένες λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο, με υποθεμελίωση παχιά στρώση υδραυλικού κονιάματος. Είναι χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία επενδεδυμένη με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων, πάχ. 0,04-0,042 μ., κατά το σύστημα opus testaceum. Τη βάση των τοίχων εξωτερικά περιτρέχει κυματιοφόρα ζώνη από τρεις σειρές λοξότμητων οπτοπλίνθων, ενώ η ανωδομή του χωρίζεται σε τρεις καθ' ύψος ζώνες με την παρεμβολή δύο σειρών παχύτερων οπτοπλίνθων (πάχ. 0,08 μ.). Μικρές οπές στην επιφάνεια των τοίχων με εναπομείναντα μαρμάρινα θραύσματα και τμήματα μεταλλικών συνδέσμων αποτελούν στοιχεία για την ύπαρξη ορθομαρμάρωσης. Η τοιχοδομία του παρουσιάζει κατά τόπους ρηγματώσεις και αποκολλήσεις της πλίνθινης επένδυσης, ενώ τμήματα της τοιχοποιίας του νότιου, του ανατολικού και του δυτικού τοίχου έχουν καταρρεύσει.

Εσωτερικά στο θάλαμο διαμορφώνονται δύο χώροι, ο ανατολικός και ο δυτικός. Ο δυτικός χώρος έχει τη μορφή βαθιάς ορθογώνιας κόγχης με τύμπανο το δυτικό τοίχο του μαυσωλείου. Στο βόρειο και στο νότιο τοίχο αυτού του χώρου υπάρχει από μία ορθογώνια κόγχη. Στο εσωτερικό



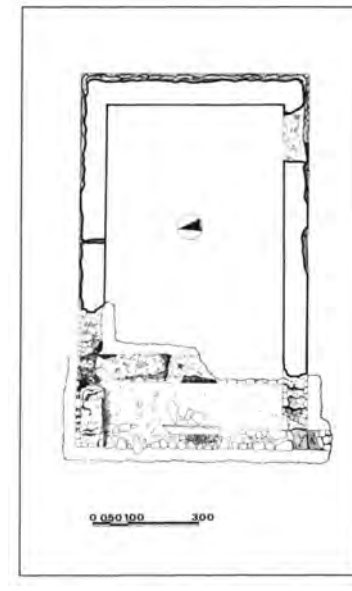
Σχέδ. 17. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη του μαυσωλείου 2.

του, πλησίον του δυτικού τοίχου, βρίσκονται εν μέρει κατα-χωσμένα δύο θραύσματα μαρμάρινης σαρκοφάγου. Το ένα θραύσμα φέρει ανάγλυφη διακόσμηση από γιρλάντες αποτελούμενες από βότρεις, φύλλα και καρπούς δρυός. Ο ανατολικός χώρος είναι επιμήκης ορθογώνιος με προεξέχουσες πειόσχημες «κεραίες» στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του εξωτερικά, ενώ εσωτερικά των κεραιών διαμορφώνονται δύο ορθογώνιες κόγχες μεγάλων διαστάσεων. Η κάθε κόγχη πλαισιώνεται από δύο μικρότερες (Πίν. 216 β). Πάνω από τις κόγχες στο βόρειο τοίχο διατηρούνται τα ίχνη πέντε συνεχόμενων διακοσμητικών τόξων από κονίαμα, των οποίων η κορυφή φθάνει ως τη γένεση της καμάρας.

Μαυσωλείο 2α (αγροτεμάχιο αριθ. 66). Το μαυσωλείο 2α βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του μαυσωλείου 2. Ο θάλαμος, εσωτ. διαστ. 4,70×4,62 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονά του, έχει πειόσχημη πρόσοψη στην ανατολική του πλευρά. Ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος του μνημείου είναι κατακρημνισμένοι. Στη χυτή τοιχοποιία του νότιου τοίχου παρατηρήθηκε η χρήση παλαιότερου δομικού υλικού, κεράμων και ακροκεράμων. Στη διερευνητική τομή για την αποκάλυψη του ανατολικού τοίχου βρέθηκαν αποτμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, δύο αποτμήματα από σαρκοφάγο τύπου Άσσου, όστρακα και δύο αποτμήματα από μαρμάρινο γλυπτό (πιθανώς άγαλμα λέοντος).

Ταφικό Μνημείο 2β (αγροτεμάχιο αριθ. 66). Το ταφικό μνημείο, του οποίου ήταν ορατή η βορειοδυτική γωνία, βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του μαυσωλείου 2α. Πραγματοποιήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα για την πλήρη αποκάλυψη της κάτοψής του. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για πειόσχημο ταφικό μνημείο με πρόσοψη στην ανατολική πλευρά του. Την πλευρά αυτή ορίζει χαμηλό τοιχάριο, χτισμένο από δύο μεγάλες ορθογωνισμένες λιθοπλίνθους, μέγ. ύψ. 0,42 μ. Οι λιθόπλινθοι εδράζονται πάνω σε υπόστρωμα, που συνίσταται από θραύσματα κεράμων συνδεδεμένα με κονίαμα υπόλευκου χρώματος. Στο εσωτερικό του ταφικού μνημείου διαμορφώνεται ένας χώρος, διαστ. 2,68×0,76 μ., ο οποίος πρέπει να χρησίμευε ως τάφος, με πυθμένα επιστρωμένο με οπτοπλίνθους. Τμήμα της επίστρωσης του πυθμένα διατηρείται στη βορειοδυτική γωνία του τάφου.

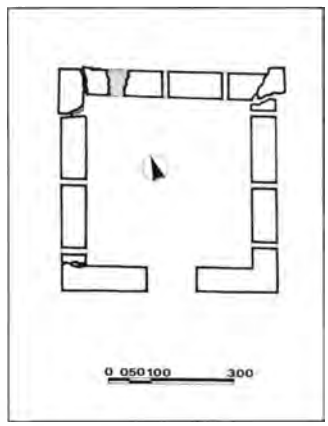
Μαυσωλείο 4 (αγροτεμάχιο αριθ. 67). Το μαυσωλείο αυτό διαθέτει ένα θάλαμο, εσωτ. διαστ. 5,62×4,63 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονά του. Ο δυτικός τοίχος και τμήμα του ανατολικού είναι καταχωσμένοι, ενώ το εσωτερικό του θαλάμου φέρει παχιά επίχωση από πεσμένο δομικό υλικό. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος σώζονται ως τη γένεση της καμάρας. Η είσοδος στο θάλαμο εικάζεται ότι βρισκόταν στο μέσον του δυτικού τοίχου. Την εσωτερική επιφάνεια του βόρειου και του νότιου τοίχου, στο ύψος της γένεσης της καμάρας, περιτρέχει κυμάτιο, που διαμορφώνεται από δύο σειρές οπτοπλίνθων. Στην εξωτερική πλευρά των τοίχων, περίπου στο μέσον του ύψους τους, υπάρχουν μικρά τυφλά ορθογώνια ανοίγματα (δοκοθήκες). Στη διερευνητική τομή που έγινε για την αποκάλυψη της βορειοδυτικής γωνίας του κτιρίου βρέθηκαν ένα χάλκινο νόμισμα και ένα απότμημα ενσφράγιστης κεράμου, που φέρει εντός ορθογωνίου πλαισίου την ανάγλυφη επιγραφή *ΕΥΤ*. Από την επίχωση στο εσωτερικό του θαλάμου συνελέγη μαρμάρινο απότμημα αγαλματίου ενδεδυμένης μορφής.



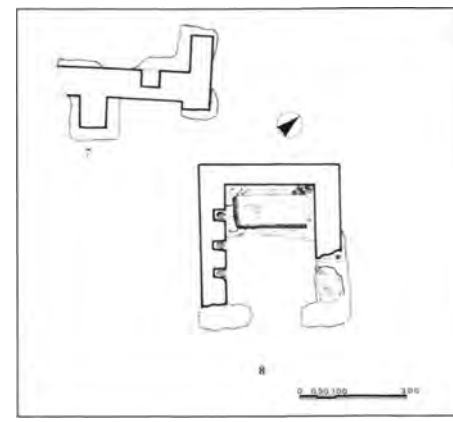
Σχέδ. 18. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη του μαυσωλείου 5.

Σε διερευνητική τομή εξωτερικά της βορειοανατολικής γωνίας του μαυσωλείου 4 αποκαλύφθηκε πλινθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Βρέθηκε χωρίς το κάλυμμά του. Το βόρειο τοίχωμα του τάφου υποστηρίζεται εξωτερικά από την προέκταση του βόρειου τοίχου του μαυσωλείου. Ο τάφος είναι επιχρισμένος εσωτερικά με υπόλευκο κονίαμα. Ο πυθμένας του είναι επιστρωμένος με οπτοπλίνθους, με κτιστό προσκέφαλο στο ανατολικό άκρο του. Τα οστά της ταφής βρέθηκαν αναμοχλευμένα. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με δύο χάλκινα νομίσματα[57], μία οστέινη περόνη και ένα σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι.

57. Το ένα εκ των δύο νομισμάτων είναι κοπής Νικοπόλεως Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.), βλ. Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975, σ. 93, αριθ. 28.



Σχέδ. 19. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη του μαυσωλείου 6.



Σχέδ. 20. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη των μαυσωλείων 7 και 8.

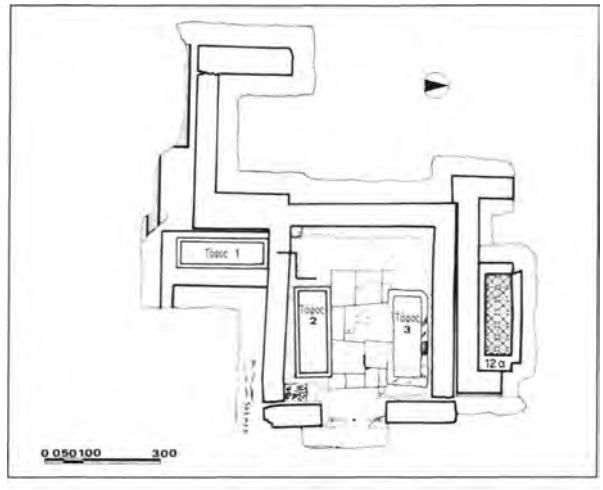
Μαυσωλείο 5 (αγροτεμάχιο αριθ. 67). Το μαυσωλείο 5 βρίσκεται νότια του μαυσωλείου 4. Διαθέτει ένα θάλαμο, εσωτ. διαστ. 6,95×5 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονα και πρόσοψη στη δυτική πλευρά (Σχέδ. 18). Το εσωτερικό του θαλάμου φέρει επίχωση από πεσμένο δομικό υλικό. Οι τοίχοι του παρουσιάζουν καθ' ύψος ρηγματώσεις και αποκολλήσεις της πλίνθινης επένδυσης από τον κύριο όγκο της χυτής τοιχοποιίας. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του κτιρίου εκτείνονται προς Δ., εξωτερικά του θαλάμου, διαμορφώνοντας έναν πρόδομο ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 5×1,90 μ. Τον πρόδομο δυτικά όριζε ένα χαμηλό τοιχάριο, κατασκευασμένο από ορθογωνισμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, παράλληλο του δυτικού τοίχου του θαλάμου. Από το εσωτερικό του θαλάμου συνελέγη μεταξύ άλλων ένα απότμημα οπτοπλίνθου με εγχάρακτη παράσταση γεωργικών εργαλείων.

Μαυσωλείο 6 (αγροτεμάχιο αριθ. 80). Το μαυσωλείο αυτό διαφέρει από τα προηγούμενα, καθώς ο θάλαμός του, τετράγωνης κάτοψης και εσωτ. διαστ. 3,95×3,95 μ., στεγαζόταν με θόλο, όπως συμπεραίνεται από τα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα, που σώζονται στις γωνίες του (Σχέδ. 19). Η θύρα της εισόδου του βρίσκεται στο μέσον του νοτιοδυτικού τοίχου και διατηρεί κατά χώραν μονολιθικό υπέρθυρο από ασβεστόλιθο. Το υπέρθυρο φέρει κυκλικούς τόρμους στα άκρα της κάτω πλευράς του για τη στερέωση μονόφυλλου θυρώματος (Πίν. 216γ). Οι τοίχοι του μνημείου στο μέσον του ύψους τους φέρουν δύο ή τρία ορθογώνια μικρά ανοίγματα με τοιχώματα λοξά προς τα έξω για τη στερέωση ικριωμάτων (δοκοθήκες). Στο εσωτερικό του βορειοδυτικού τοίχου και στο μέσον περίπου του ύψους του υπάρχει ορθογώνια κόγχη.

Μαυσωλείο 7 (όρια αγροτεμαχίων αριθ. 67 και 81). Κατά τις εργασίες αποψίλωσης, κάτω από την πυκνή βλάστηση εντοπίστηκε η βορειοανατολική γωνία του μαυσωλείου 7. Είναι ορατά μικρά τμήματα του ανατολικού και του βόρειου τοίχου που ορίζουν το θάλαμο (Σχέδ. 20). Εντοπίστηκαν δύο αντηρίδες που υποστηρίζουν εξωτερικά τον ανατολικό τοίχο και μία ορθογώνια κόγχη, που βρίσκεται στην εσωτερική του πλευρά.

Μαυσωλείο 8 (αγροτεμάχιο αριθ. 67). Το μαυσωλείο, που βρίσκεται σε απόσταση 1,50 μ. βορειοανατολικά του μαυσωλείου 7, διαθέτει ένα θάλαμο με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., σωζ. εσωτ. διαστ. 3,32×2,45 μ. (Σχέδ. 20). Ο βορειοανατολικός και ο νοτιοδυτικός τοίχος σώζονται ως τη γένεση της καμάρας. Η είσοδος στο θάλαμο δεν εντοπίστηκε, εικάζεται όμως ότι βρισκόταν στο νοτιοανατολικό τοίχο, ο οποίος δεν σώζεται. Στην εσωτερική πλευρά του νοτιοδυτικού τοίχου ανοίγονται τρεις ορθογώνιες κόγχες, μέσα στις οποίες σώζονται τμήματα εντοιχισμένων πήλινων τεφροδόχων αγγείων (ollae). Εσωτερικά του θαλάμου και σε επαφή με το βορειοδυτικό τοίχο εντοπίστηκε συλημένος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, επιχρισμένος εσωτερικά με υπόλευκο κονίαμα.

Μαυσωλείο 9 (αγροτεμάχιο αριθ. 78). Το μαυσωλείο με προσανατολισμό Β.-Ν. κατά τον κύριο άξονά του διαθέτει έναν κύριο θάλαμο (δυτικός θάλαμος), εσωτ. διαστ. 5,20× 4,73 μ., ένα δεύτερο (ανατολικός θάλαμος), του οποίου σώζεται το δυτικό τμήμα, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη και τρίτου θαλάμου. Η βορειοδυτική και η νοτιοδυτική γωνία του δυτικού θαλάμου υποστηρίζονται εξωτερικά από δύο αντηρίδες. Από τα σωζόμενα λείψανα των τοιχοποιιών δεν γίνεται σαφές εάν οι θάλαμοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Κατά τη διάρκεια των καθαρισμών αποκαλύφθηκε εσωτερικά του ανατολικού



Σχέδ. 21. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη του μαυσωλείου 12.

θαλάμου, εφαπτόμενος στη βορειοδυτική γωνία του, ένας πλινθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο πυθμένας του ήταν επιστρωμένος με οπτοπλίνθους. Το ανώτερο τμήμα του τάφου ήταν κατεστραμμένο. Τα οστά βρέθηκαν αναμοχλευμένα. Εντός του τάφου βρέθηκαν έξι πήλινοι λύχνοι[58] (Πίν. 217 α, 3-β, 3) σε θραύσματα, δύο χάλκινα νομίσματα[59] και ένα σιδερένιο καρφί.

Μαυσωλείο 12 (αγροτεμάχιο αριθ. 65). Στο μαυσωλείο πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε πλήρως το μνημείο (Σχέδ. 21). Διαθέτει ένα θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης και εσωτ. διαστ. 4,50×3,70 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονά του (Πίν. 217 γ). Οι τοίχοι του, που διατηρούνται σε ύψος 1,20-1,50 μ., είναι κατασκευασμένοι κατά το σύστημα opus mixtum (εναλλαγή ζωνών opus testaceum και opus insertum). Εσωτερικά διατηρούνται κατά τόπους ίχνη υπόλευκου κονιάματος. Η είσοδος στο θάλαμο βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο του. Στην είσοδο διατηρείται κατά χώραν το μονολιθικό κατώφλι, με τόρμο στο μέσον του για τη στήριξη δίφυλλου θυρώματος. Το δάπεδο του θαλάμου είναι επιστρωμένο με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ περιμετρικά του δαπέδου δημιουργείται ένα πειόσχημο «βάθρο» από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, ύψ. 0,25 μ. Πάνω σε αυτό το βάθρο, εκατέρωθεν της εισόδου, με προσανατολισμό Α.-Δ., βρέθηκαν τοποθετημένες δύο σαρκοφάγοι.

Η μία σαρκοφάγος (Τάφος 2), στη νότια πλευρά του θαλάμου, ανήκει στον τύπο Άσσου, κατασκευασμένη από τεφρόχρωμο πέτρωμα (lapis sarcophagus). Η σαρκοφάγος βρέθηκε ασύλητη. Το κάλυμμά της είναι δικλινές με σχηματοποιημένα ακροκέραμα στις τέσσερις γωνίες του. Στις δύο στενές πλευρές του φέρει ζεύγος ορθογώνιων τόρμων. Ζεύγος όμοιων τόρμων φέρει και η σαρκοφάγος στις στενές της πλευρές, όπου τοποθετούνταν μεταλλικοί σύνδεσμοι για τη συναρμογή της με το κάλυμμα. Η σαρκοφάγος φέρει επιπεδόγλυφη διακόσμηση. Οι στενές πλευρές της διακοσμούνται με γιρλάντες, οι γωνίες της με σχηματοποιημένες κεφαλές κριών, ενώ οι μακρές πλευρές της με γιρλάντες που πλαισιώνουν σχηματοποιημένο κάνθαρο. Στη βόρεια ορατή πλευρά, πάνω στον κάνθαρο, διατηρείται κεφαλαιογράμματη επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες σε τέσσερις στίχους (Πίν. 217 δ):

ΤΙΒΕ ΚΛΑΥΔΙΟΣ
ΧΡΙΣΤΟΣ
Ε[ΤΩ]Ν ΟΕ
Χ[ΑΙΡ]Ε

Η σαρκοφάγος περιείχε μία ταφή με προσανατολισμό Δ.-Α. Τα κτερίσματα, ένα σιδερένιο αντικείμενο και ένας ανάγλυφος λύχνος[60] (Πίν. 217 α, 1-β, 1), βρέθηκαν τοποθετημένα στα πόδια του νεκρού.

Η δεύτερη μαρμάρινη σαρκοφάγος (Τάφος 3), στη βόρεια πλευρά του θαλάμου, βρέθηκε κατεστραμμένη. Διασώζει τμήμα της ανάγλυφης διακόσμησης. Το κατώτερο τμήμα της περιτρέχει ζώνη διπλών φύλλων δάφνης ανάμεσα σε επιπεδόγλυφη ταινία. Στις γωνίες της φέρει κάθετες γλυφές.

Στο θάλαμο υπήρχαν και άλλες σαρκοφάγοι οι οποίες λεηλατήθηκαν, όπως διαπιστώνεται από την έρευνα της επίχωσης στην οποία βρέθηκαν: αποτμήματα σαρκοφάγων μεταξύ των οποίων και μαρμάρινη κεφαλή μόσχου, μαρμάρινα αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών, όστρακα, θραύσματα υάλινων αγγείων, αποτμήματα πήλινων ακροκεράμων, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό ένας πήλινος λύχνος και ένα χάλκινο νόμισμα[61].

58. Ο ένας από τους πήλινους ανάγλυφους λύχνους χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Φέρει ανάγλυφη παράσταση με το μύθο του Ευρύπυλου. Βλ. Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο* (διδ. διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πάτρα 1994, σ. 104-105, Β102, σχέδ. 18, εικ. 48 -56.

59. Το ένα εκ των δύο είναι Νικοπόλεως, Κομμόδου (176-192 μ.Χ.), βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 57), πίν. 25, αριθ. 17-19.

60. Πήλινος ανάγλυφος λύχνος που σώζει εγχάρακτη επιγραφή στη βάση του, με την υπογραφή *ΕΠΑΓΑΘΟΥ*. Χρονολογείται στον πρώιμο 2ο αι. μ.Χ. Βλ. *Agora* VII, 1961, σ. 93, αριθ. 250. Για το εργαστήριο, βλ. *Agora*, ό.π., σ. 32.

61. Για το αυτόνομο μετά το 28 π.Χ. νομισματοκοπείο Νικοπόλεως, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 65, αριθ. 18-52.

Εξωτερικά του θαλάμου και εφαπτόμενος στο νότιο τοίχο του αποκαλύφθηκε τάφος (Τάφος 1) με προσανατολισμό Β.-Ν. Πρόκειται για μία κιβωτιόσχημη πλινθόκτιστη κατασκευή, εντός της οποίας ήταν εγκιβωτισμένη πώρινη σαρκοφάγος. Το κάλυμμα του τάφου αποτελούνταν από δύο μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Στο βόρειο άκρο του πυθμένα της πώρινης σαρκοφάγου είχε αφεθεί λοξότμητο προσκέφαλο. Από την ταφή βρέθηκαν ελάχιστα αποσαθρωμένα σκελετικά υπολείμματα. Η σαρκοφάγος περιείχε τα εξής κτερίσματα: δύο χάλκινα νομίσματα[62], ένα υάλινο μυροδοχείο, έναν πήλινο ανάγλυφο λύχνο[63] (Πίν. 217 α, 2-β, 2) και ένα σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι.

Ταφικό Μνημείο 12α (αγροτεμάχιο αριθ. 65). Εξωτερικά του μαυσωλείου 12 και εφαπτόμενο στο βόρειο τοίχο του αποκαλύφθηκε το πειόσχημο ταφικό μνημείο 12α. Πρόκειται για ένα μνημείο, εσωτ. διαστ. 4,35×0,80 μ., με πρόσοψη στη βόρεια πλευρά του. Οι τοίχοι που το ορίζουν είναι χτισμένοι από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων κατά το σύστημα opus testaceum και εδράζονται πάνω σε ασβεστολιθικές πλάκες. Τη βάση του ανατολικού τοίχου διακοσμεί εξωτερικά κυματιοφόρα ταινία από δύο σειρές οπτοπλίνθων. Η ταφική κατασκευή περιέχει έναν πλινθόκτιστο κιβωτιόσχημο τάφο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Βρέθηκε χωρίς το κάλυμμά του. Ο πυθμένας του τάφου είναι επιστρωμένος με οπτοπλίνθους, ενώ τα τοιχώματά του είναι επιχρισμένα με κονίαμα, σωζόμενο κατά τόπους. Στο εσωτερικό του τάφου, ο οποίος ήταν συλημένος, βρέθηκαν όστρακα, μία βάση πίθου και ένας άβαφος πήλινος αμφορίσκος.

Μαυσωλείο 14 (αγροτεμάχιο αριθ. 68). Το μαυσωλείο 8 διαθέτει ένα θάλαμο, εσωτ. διαστ. 3,08×1,20 μ., με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. κατά τον κύριο άξονά του. Η είσοδος στο θάλαμο υποθέτουμε ότι βρισκόταν στο βορειοανατολικό τοίχο. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία και φέρουν εξωτερικά πλίνθινη επένδυση. Εδράζονται πάνω σε στρώση υδραυλικού κονιάματος. Εξωτερικά και παράλληλα του νοτιοδυτικού τοίχου εντοπίστηκαν τα λείψανα πήλινου αγωγού πιθανώς για χοές (profusio).



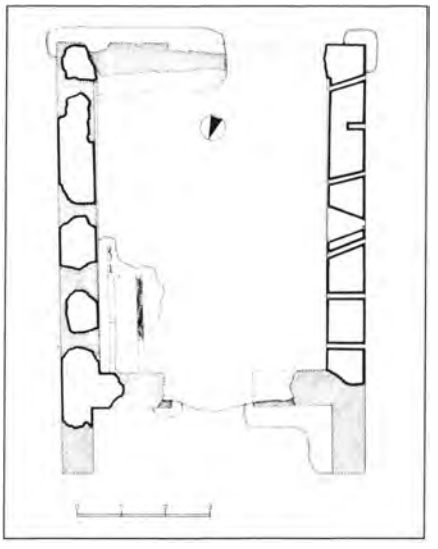
Σχέδ. 22. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη του μαυσωλείου 16.

Μαυσωλείο 15 (αγροτεμάχιο αριθ. 79). Το μαυσωλείο εφάπτεται στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου του μαυσωλείου 1 (Σχέδ. 16). Ο θάλαμός του, εσωτ. διαστ. 5,40×4,90 μ., έχει προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονα. Η ανωδομή του κτιρίου έχει καταρρεύσει και το εσωτερικό του θαλάμου φέρει παχιά επίχωση από δομικό υλικό. Σε διερευνητικές τομές που έγιναν για την αποκάλυψη του ανατολικού πέρατος του βόρειου και του νότιου τοίχου διαπιστώθηκε ότι αυτοί εδράζονται πάνω σε ορθογωνισμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Η είσοδος του θαλάμου εικάζεται ότι βρισκόταν στον ανατολικό τοίχο.

Μαυσωλείο 16 (αγροτεμάχιο αριθ. 71). Το μνημείο είναι εν μέρει ορατό, καθώς τμήματα των τοιχοποιιών του είναι καταχωσμένα (Σχέδ. 22). Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές για τον εντοπισμό της πορείας του βόρειου και του δυτικού τοίχου και την αποκάλυψη της κάτοψης του κτιρίου. Διαθέτει ένα θάλαμο, εσωτ. διαστ. 7,60×5,15 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονα. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος υποστηρίζονται εξωτερικά από δύο και τρεις αντηρίδες αντίστοιχα. Η κύρια είσοδος στο θάλαμο βρίσκεται στο μέσον του δυτικού τοίχου. Από τη θύρα της κύριας εισόδου διατηρείται κατά χώραν το ασβεστολιθικό μονολιθικό κατώφλι με τόρμο στο μέσον για τη στήριξη δίφυλλου θυρώματος. Στο μέσον του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε δευτερεύουσα είσοδος, πλ. 0,55 μ. Στο δυτικό τμήμα του θαλάμου εντοπίστηκαν τρεις ημικατεστραμμένοι τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τάφοι, οι οποίοι βρέθηκαν συλημένοι, διατάσσονται εκατέρωθεν της εισόδου, δύο στη νότια πλευρά του θαλάμου και ένας

62. Το ένα νόμισμα είναι κοπής Αιλίου (136-137 μ.Χ.), νομισματοκοπείο Νικοπόλεως, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 88 αριθ. 16-19. Το άλλο νόμισμα είναι κοπής Αδριανού (117-138 μ.Χ.), νομισματοκοπείο Νικοπόλεως, βλ. ό.π., σ. 84, αριθ. 24.

63. Πήλινος λύχνος με ανάγλυφη παράσταση ερωτικού συμπλέγματος. Στη βάση εγχάρακτη επιγραφή σε συμπίλημα τριών γραμμάτων: ένα ανοιχτό *Π*, πάνω από αυτό *C* και μέσα στο *Π* το *Ω*. Η δραστηριότητα του εργαστηρίου του Σπωσιανού αναπτύσσεται κυρίως στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. και λίγο αργότερα. Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 146 κ.ε.



Σχέδ. 23. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Κάτοψη του μαυσωλείου 17.

στη βόρεια. Πρόκειται για πώρινες σαρκοφάγους εγκιβωτισμένες σε κιβωτιόσχημες κατασκευές. Στην εξωτερική βορειοανατολική γωνία του μαυσωλείου βρέθηκε εντοιχισμένη μέσα σε τετράπλευρη πλινθόκτιστη κατασκευή μία πώρινη κυλινδρική κάλπη με κωνικό πώμα. Το πώμα κοσμείται με ανάγλυφο ρόδακα. Η κάλπη περιείχε τις στάχτες του νεκρού (urna cineraria).

Μαυσωλείου 17 (αγροτεμάχιο αριθ. 70). Το μαυσωλείο αυτό διαθέτει ένα θάλαμο, εσωτ. διαστ. 6,50×5,15 μ., με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. κατά τον κύριο άξονα και πειόσχημη πρόσοψη στη βορειοδυτική πλευρά του (Σχέδ. 23). Οι τοίχοι που ορίζουν το θάλαμο του μνημείου διατηρούνται σε ύψος 4 μ. περίπου, με εξαίρεση το νοτιοανατολικό τοίχο, ο οποίος είναι κατακρημνισμένος. Το εσωτερικό του θαλάμου φέρει παχιά επίχωση από πεσμένο δομικό υλικό. Στο νοτιοδυτικό τοίχο του, ο οποίος σώζεται ως τη γένεση της καμάρας, και στο μέσον του ύψους του, ανοίγεται ορθογώνιος φεγγίτης με τοιχώματα συγκλίνοντα προς τα έξω. Από την αποκάλυψη της άνω πλευράς των τοιχωμάτων μιας πώρινης σαρκοφάγου και τμήματος των τοιχωμάτων μιας δεύτερης, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., συμπεραίνουμε ότι εκατέρωθεν της εισόδου βρίσκονταν διατεταγμένοι τάφοι, όπως και στο μαυσωλείο 16.

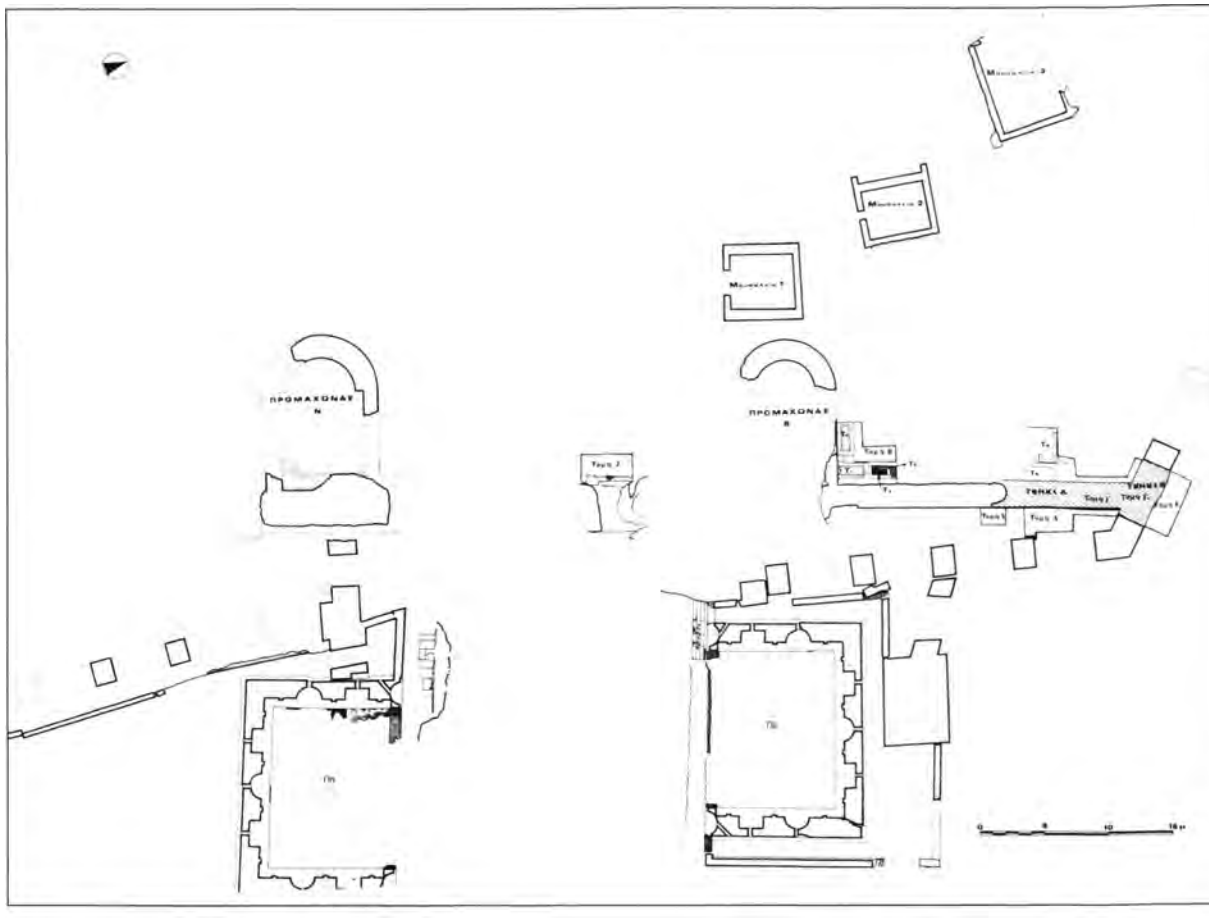
Αψιδωτό οικοδόμημα. Βορειοδυτικά του μαυσωλείου 16 και σε απόσταση 50 μ. περίπου εντοπίστηκαν τα λείψανα ενός κτιρίου, ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 28×14,50 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονα. Στο ανατολικό άκρο του διατηρούνται ίχνη αψίδας. Έγιναν δύο διερευνητικές τομές στη βορειοδυτική και τη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, όπου εντοπίστηκαν λείψανα τοίχων. Οι τοίχοι, που εδράζονται πάνω σε μεγάλες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, είναι χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία, επενδεδυμένη με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων κατά το σύστημα opus testaceum. Πλησίον της συμβολής του δυτικού με το βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκε μια αμμολιθική λαξευμένη λιθόπλινθος, η οποία ήταν πιθανότατα βάση ημικίονα. Από αυτό το στοιχείο συμπεραίνεται ότι στην πρόσοψη του οικοδομήματος υπήρχε τρίλοβη θύρα με ημικίονες στις παραστάδες. Η κεραμική που βρέθηκε στις δύο διερευνητικές τομές ανήκει στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Από τον προσανατολισμό και τις μεγάλες διαστάσεις του κτιρίου εικάζεται ότι πρόκειται για μία κοιμητηριακή βασιλική.

Περιοχή Δυτικής Πύλης - Θέση Μπούφι, αγροτεμάχιο αριθ. 59 (διανομή Μύτικα 1930, ιδιοκτησία ΥΠΠΟ)

Στο δυτικό άκρο της Νικόπολης, στο παραπάνω αγροτεμάχιο, σώζονται τα λείψανα ενός μνημειώδους οικοδομικού συνόλου, που αποτελείται από δύο νυμφαία (βλ. παρακάτω, σ. 598 κ.ε.), τμήμα του δυτικού σκέλους της ρωμαϊκής οχύρωσης με τη μνημειακή Δυτική Πύλη και τμήματα του υδραγωγείου, ενώ εξωτερικά των τειχών εκτείνεται η Δυτική Νεκρόπολη της αρχαίας πόλης. Φέτος στο αγροτεμάχιο, εκτός από εκτενείς εργασίες αποψίλωσης των λειψάνων των μνημείων, πραγματοποιήθηκε και μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα σε επιλεγμένα σημεία προς διερεύνηση της πορείας του ρωμαϊκού τείχους προς Β. και της στρωματογραφίας της περιοχής.

Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στο χώρο βορειοδυτικά του Νυμφαίου Πβ και στο σημείο όπου εντοπίζεται η Δυτική Πύλη. Διανοίχθηκαν συνολικά επτά τομές (Τομές Α, Β, Γ, Γ1, Δ, Ε και Ζ), στις οποίες αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα του τείχους (Τμήμα Α και Τμήμα Β), τμήμα μιας από τις παραστάδες της πύλης και ένας από τους πεσσούς του υδραγωγείου (Σχέδ. 24-25).

Το Τμήμα Α, μήκ. 8,40 και πλ. 2 μ., που αποκαλύφθηκε στις τομές Α και Γ, αποτελεί τη συνέχεια του επιφανειακά σωζόμενου τείχους προς Β. Κατά την ανασκαφή στην τομή Α αποκαλύφθηκε η εσωτερική παρειά του τμήματος Α σε ύψος 5,06 μ. Η ανωδομή του, μέγ. σωζ. ύψ. 1,28 μ., έχει διαφορετική κατασκευή από το σωζόμενο επιφανειακά τμήμα του τείχους. Οι παρειές της είναι χτισμένες επιμελημένα με ορθογωνισμένες μικρές ανισομεγέθεις λιθοπλίνθους, τοποθετημένες δρομικά, ενώ το εσωτερικό της είναι γεμισμένο με αργόλιθους, δομικό υλικό σε β΄ χρήση (σπονδύλους κιόνων, κ.ά.), καθώς και θραύσματα αγαλμάτων. Ισχυρή θεμελίωση από χυτή τοιχοποιία, ύψ. 3,78



Σχέδ. 24. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Θέση Μπούφι. Γενική κάτοψη της περιοχής της Δυτικής Πύλης.

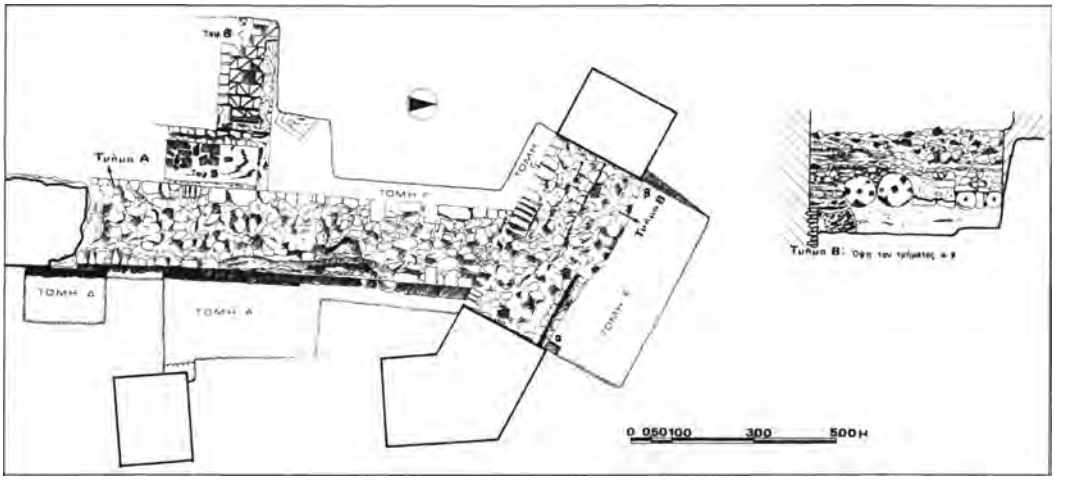
μ., που σχηματίζει δύο διαδοχικούς αναβαθμούς, στηρίζει την ανωδομή και εδράζεται στο φυσικό πηλώδες έδαφος (ιλύ ωχροκίτρινου χρώματος) της Νικόπολης. Στις κατώτερες στρώσεις της θεμελίωσης του τείχους απουσιάζουν η κεραμική ή άλλα κινητά ευρήματα. Η κεραμική, που εμφανίζεται από το ύψος του 1,20 μ. από το κατώτερο σημείο του θεμελίου του, χρονολογείται στο β΄ μισό του 1ου-αρχές 2ου αι. μ.Χ.[64]. Τα κινητά ευρήματα από τα ανώτερα στρώματα, που περιλαμβάνουν μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής, θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και δύο νομίσματα[65], χρονολογούνται από το β΄ τέταρτο του 2ου έως τον πρώιμο 4ο αι. μ.Χ.

Κατά την ανασκαφή του ανατολικού τμήματος της τομής Α παράλληλα με το Τμήμα Α του τείχους αποκαλύφθηκε και ένας από τους πεσσούς του υδραγωγείου. Η θεμελίωση του πεσσού είναι χτισμένη από ισχυρή χυτή τοιχοποιία και στηρίζει σχηματίζοντας αναβαθμό, πλ. 0,20 μ., την πλινθόκτιστη ανωδομή του.

Το Τμήμα Β, μήκ. 4,67 και πλ. 2,30 μ., που αποκαλύφθηκε στις τομές Γ1 και Ε, εφάπτεται στο βόρειο πέρας του Τμήματος Α και με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. συνδέει δύο από τους πεσσούς του υδραγωγείου. Ο νοτιοανατολικός πεσσός έχει σχήμα Γ και χρησιμεύει για την αλλαγή της κατεύθυνσης του αγωγού από ΒΔ. προς Ν. Στην τομή Ε απο-

64. Ενδεικτικά αναφέρουμε το θραύσμα ενός ερυθροβαφούς πινακίου (red slip ware), που χρονολογείται στο β μισό του 1ου αι. μ.Χ., βλ. V. Anderson-Stojanovic, *Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton 1992, σ. 47, αριθ. 253.

65. Το ένα νόμισμα είναι εποχής Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.), κοπή Ρώμης, βλ. D. Sear, *Roman Coins and their Values*, London 1981, σ. 147, αριθ. 1180. Το δεύτερο νόμισμα είναι εποχής Καρακάλλα (198-217 μ.Χ.), κοπή Νικοπόλεως, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 108, αριθ. 5-7.



Σχέδ. 25. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Θέση Μπούφι. Κάτοψη και όψη τμήματος του τείχους.

καλύφθηκε η εσωτερική παρειά του Τμήματος Β σε ύψος 1,90 μ., καθώς και το ανώτερο τμήμα της θεμελίωσης του γωνιαίου πεσσού του υδραγωγείου, η οποία εντοπίζεται βαθύτερα από τη θεμελίωση του τείχους. Το Τμήμα Β έχει παρειές κατασκευασμένες από δομικό υλικό ως επί το πλείστον σε β΄ χρήση, μεταξύ των οποίων και σπόνδυλοι κιόνων. Το εσωτερικό του είναι γεμισμένο με μικρούς ακατέργαστους λίθους, δομικό υλικό σε β΄ χρήση και θραύσματα ενεπίγραφων στηλών.

Τα κινητά ευρήματα που προήλθαν από τα βαθύτερα στρώματα στην τομή Ε, περιλαμβάνουν θραύσματα γυάλινων αγγείων, ένα χάλκινο νόμισμα Αδριανού κοπής Νικοπόλεως[66] και όστρακα άβαφων και ερυθροβαφών αγγείων[67], που χρονολογούνται στον 1ο-αρχές 2ου αι. μ.Χ. Τα κινητά ευρήματα από τα ανώτερα στρώματα περιλαμβάνουν μεταξύ των άλλων και μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

Στην τομή Ζ, η οποία διανοίχθηκε στο σημείο όπου εντοπίζεται η Δυτική Πύλη, αποκαλύφθηκε τμήμα της εξωτερικής όψης μιας από τις παραστάδες της. Η τοιχοποιία της είναι χτισμένη από λιθόδεμα στον πυρήνα και μεγάλες ορθογωνισμένες λιθοπλίνθους στην όψη, τοποθετημένες άλλοτε δρομικά σε ισοϋψείς δόμους και άλλοτε μπατικά. Η κεραμική που προήλθε από την έρευνα στην τομή είναι ενδεικτική του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής στην περιοχή αυτή εντοπίζονται δύο οικοδομικές φάσεις των τειχών. Στην παλαιότερη οικοδομική φάση ανήκουν το τμήμα του τείχους, το οποίο είναι χτισμένο με πλινθοδομή στις όψεις και η θεμελίωση του Τμήματος Α. Η χρονολόγηση της κεραμικής που βρέθηκε στο ανώτερο τμήμα του στρώματος θεμελίωσης του Τμήματος Α στο β΄ μισό του 1ου-αρχές 2ου αι. μ.Χ. καθορίζει ένα terminus ante quem για τη θεμελίωση του τείχους σε παρθένο έδαφος κενό ευρημάτων πρότερης κατοίκησης. Η δεύτερη οικοδομική φάση, στην οποία ανήκουν η ανωδομή του Τμήματος Α και το Τμήμα Β, όπου παρατηρείται βεβιασμένη και γρήγορη κατασκευή, πρέπει να συνδεθεί με τα προβλήματα που αντιμετώπισε η Νικόπολη[68], αλλά και όλη η ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 3ου αι. μ.Χ.

Εξωτερικά του τείχους αποκαλύφθηκαν έξι τάφοι σε πυκνή διάταξη, εκ των οποίων οι τάφοι 1, 2, 3 και 4 στην τομή Β, που διανοίχθηκε στη συμβολή του τείχους με το βόρειο πύργο, και οι τάφοι 5 και 6 εξωτερικά του τμήματος Α του τείχους, στο δυτικό τμήμα της τομής Α. Συγκεκριμένα:

Τάφος 1. Πώρινη σαρκοφάγος, εν μέρει κατεστραμμένη, εγκιβωτισμένη σε πλινθόκτιστη ορθογώνια κατασκευή με προσανατολισμό Β.-Ν. Βρέθηκε χωρίς το κάλυμμά της. Η πλινθόκτιστη κατασκευή ήταν επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα, το οποίο σώζεται κατά τόπους. Το νότιο τοί-

66. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 85, αριθ. 33.

67. Τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα είναι δύο ενσφράγιστες βάσεις ερυθροβαφών πινακίων, η μία εκ των οποίων φέρει σε ορθογώνιο πλαίσιο την επιγραφή *ΣΥΜΜΑΧΟΥ*, ένα θραύσμα ερυθροβαφούς πινακίου, βλ. C. Goudineau, *La céramique aretine lisse*, Paris 1968, σ. 308-309, τύπος 43.

68. *AE* 1967, σ. 93. *ΗπειρΧρον* 23 (1981), σ. 9-104.

χωμά της εφάπτεται στον τοίχο του βόρειου πύργου, ενώ το ανατολικό της στην εξωτερική παρειά του τείχους. Το δυτικό ορατό τοίχωμά της φέρει στη βάση του κυμάτιο, που διαμορφώνεται από τρεις σειρές λοξότμητων οπτοπλίνθων που προεξέχουν. Στο νότιο άκρο του πυθμένα της σαρκοφάγου έχει αφεθεί επικλινές προσκέφαλο. Τα λίγα οστά που βρέθηκαν στο εσωτερικό της ήταν συγκεντρωμένα στη βόρεια πλευρά της. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν διασκορπισμένα θραύσματα υάλινων αγγείων, αποτμήματα πήλινων ανάγλυφων λύχνων και ένας ακέραιος πήλινος ανάγλυφος λύχνος[69], τα οποία χρονολογούν την ταφή στο 2ο αι. μ.Χ.

Τάφος 2. Κτιστός κιβωτιόσχημος, επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα σωζόμενο κατά τόπους και με προσανατολισμό Β.-Ν. Το νότιο τοίχωμά του εφάπτεται στον Τάφο 1. Βρέθηκε χωρίς το κάλυμμά του. Τη βάση του δυτικού τοιχώματός του περιτρέχει κυμάτιο από τρεις σειρές λοξότμητων οπτοπλίνθων. Ο πυθμένας του τάφου είναι επιστρωμένος με οπτοπλίνθους. Ο τάφος περιείχε θραύσματα πήλινων ανάγλυφων λύχνων[70], έναν ακέραιο πήλινο ανάγλυφο λύχνο[71], ένα σιδερένιο έλασμα, θραύσματα υάλινων αγγείων και ένα χάλκινο νόμισμα. Πιθανότατα στον τάφο είχαν ενταφιαστεί περισσότεροι νεκροί, όπως συμπεραίνεται από τη χρονολόγηση των κτερισμάτων (α΄ μισό του 2ου-πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.).

Τάφος 3. Κτιστός κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Β.-Ν. Βρίσκεται κάτω από τους τάφους 1 και 2. Το κάλυμμά του αποτελείται από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες και μία μεγάλη οπτόπλινθο, διαστ. 0,59×0,29 μ. Πάνω στο κάλυμμα του τάφου εδραζόταν το δάπεδο του τάφου 2 με τη μεσολάβηση μιας παχιάς στρώσης κονιάματος. Τα τοιχώματα του τάφου, ύψ. 0,71 μ., ήταν επιχρισμένα με κονίαμα υπόλευκου χρώματος, το οποίο εν μέρει έχει αποκολληθεί. Ο πυθμένας του είναι επιστρωμένος με δύο μεγάλες οπτοπλίνθους. Στο νότιο άκρο του διαμορφώνεται κτιστό προσκέφαλο. Ο τάφος περιείχε τα εξής κτερίσματα: ένα υάλινο μυροδοχείο[72], έναν πήλινο ερυθροβαφή λύχνο[73], μία πήλινη πλαγγόνα, δύο χάλκινους κωδωνίσκους, δύο χάλκινα ψέλια, μία οστέινη περόνη, τρία χάλκινα νομίσματα (ένα φθαρμένο, ένα εποχής Τραϊανού[74] και ένα εποχής Αδριανού[75]) και τρία ειδώλια, το ένα εκ των οποίων παριστάνει Αφροδίτη. Τα κτερίσματα χρονολογούν την ταφή περί το α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 4. Πώρινη σαρκοφάγος εγκιβωτισμένη σε κτιστή κιβωτιόσχημη κατασκευή με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος εφάπτεται στον τοίχο του βόρειου πύργου. Το κάλυμμα του τάφου αποτελούνταν από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες. Στο δυτικό τμήμα του καλύμματος βρέθηκε τοποθετημένη οριζόντια σε ορθογώνιο πλαίσιο, κατασκευασμένο από θραύσματα παλαιότερων επιτύμβιων στηλών, μαρμάρινη επιτύμβια στήλη. Η επιτύμβια στήλη, σχήματος ορθογωνίου, φέρει στην πρόσθια πλευρά της κεφαλαιογράμματη επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες σε τέσσερις στίχους:

ΣΟΥΚΕΣΣΟΣ
ΠΟΛΕΩΣ
ΕΤΩΝ <Ν>
ΧΑΙΡΕ

Η ταφή βρέθηκε διαταραγμένη. Ο τάφος περιείχε ένα υάλινο μυροδοχείο, πέντε χάλκινα φθαρμένα νομίσματα, δύο χάλκινα ελάσματα, δύο πήλινους ανάγλυφους λύχνους, οι οποίοι βρέθηκαν σε όστρακα, θραύσματα υάλινων μυροδοχείων και μία πήλινη άβαφη οινοχόη.

Μεταξύ των τάφων 1 και 4 αποκαλύφθηκε μια ορθογώνια κτιστή κατασκευή με δύο βαθμίδες, επιχρισμένη με κονίαμα. Αυτή η κατασκευή χρησίμευε πιθανότατα ως βωμός για την τέλεση εναγισμών.

Στο χώρο μεταξύ των τάφων βρέθηκε ένα θραύσμα ενεπίγραφης ασβεστολιθικής στήλης που σώζει αποσπασματικά σε τέσσερις στίχους την κεφαλαιογράμματη επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες:

ΗΙΕΩ
ΘΟΝΙΤΗΙΔΕ
ΑΚΑΙΔΕΧΕΤΗΣΕΝ
[Ρ]ΟΚΟΜΗΣΕΤΟ

Τάφος 5. Κτιστός κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Β.-Ν. Ο τάφος είναι εν μέρει κατεστραμμένος. Διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού τοιχώματός του, το οποίο διασώζει κατά τόπους επίχρισμα. Ο πυθμένας του, τμηματικά σωζόμενος, ήταν επιστρωμένος με οπτοπλίνθους. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν θραύσματα πήλινων ανάγλυφων λύχνων και υάλινων αγγείων του ύστερου 3ου-πρώιμου 4ου αι. μ.Χ.

69. Ο λύχνος φέρει στο δίσκο ανάγλυφη παράσταση, όπου εικονίζεται γυμνή ανδρική ρωπογραφική μορφή (grotesque). Η παράσταση περιβάλλεται από διπλό εγχάρακτο δακτύλιο και ωά. Στη βάση του διακρίνεται επιγραφή *ΚΡΗCΚΕΝΤΟΥ*. Για όμοια παράσταση, βλ. *Agora* VII, 1961, σ. 92, αριθ. 236 και πίν. 8.

70. Ένα θραύσμα λύχνου χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. και θραύσμα άλλου λύχνου στον ύστερο 2ο-πρώιμο 3ο αι. μ.Χ., βλ. αντίστοιχα ό.π., αριθ. 259 και αριθ. 272, 273.

71. Χρονολογείται στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. Βλ. *Agora* VII, 1961, σ. 90, αριθ. 217.

72. J.W. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto 1975, σ. 71, αριθ. 235.

73. *Agora* VII, 1961, σ. 83, αριθ. 126.

74. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 78-79, αριθ. 5-8.

75. Ό.π., σ. 85, αριθ. 36-40.

Τάφος 6. Είναι όμοιας κατασκευής με τον τάφο 5, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το άνω τμήμα του τάφου και η νοτιοδυτική γωνία του είναι κατεστραμμένα. Βρέθηκε συλημένος. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν θραύσματα πήλινων ανάγλυφων λύχνων, μεταξύ των οποίων και ένας που φέρει ανάγλυφη παράσταση ερωτικής σκηνής, και θραύσματα υάλινων μυροδοχείων.

Η χρονολόγηση των τάφων προσφέρει πρόσθετα στοιχεία για τη χρονολόγηση των δύο οικοδομικών φάσεων του τείχους, καθώς ορισμένοι τάφοι εφάπτονται στην εξωτερική παρειά του. Η χρονολόγηση του τάφου 3 στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ., που είναι ο παλαιότερος, αποτελεί ένα terminus ante quem για το χρόνο κατασκευής της πρώτης οικοδομικής φάσης του τείχους[76]. Η χρονολόγηση των τάφων 5 και 6 ενισχύει την άποψη ότι η μεταγενέστερη οικοδομική φάση του τείχους κατασκευάστηκε στον ύστερο 3ο-πρώιμο 4ο αι. μ.Χ.

Δυτική Νεκρόπολη - Θέση Μπούφι, αγροτεμάχια αριθ. 59, 130 (διανομή Μύτικα 1930)

Στα πλαίσια του ίδιου προγράμματος αποψιλώθηκαν από την πυκνή βλάστηση τρία υπέργεια ταφικά μνημεία-μαυσωλεία της Δυτικής Νεκρόπολης της Νικόπολης[77], που βρίσκονται στα αγροτεμάχια αριθ. 59, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ, και αριθ.130, ιδιοκτησίας Π. Τζαμουράνου (Μύτικας 1930). Συγκεκριμένα:

Μαυσωλείο 1. Το μαυσωλείο 1 βρίσκεται δυτικά του βόρειου πύργου, σε απόσταση 2 μ. περίπου από την τοξωτή απόληξή του. Σώζεται σε ύψος 3,40 μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Διαθέτει έναν καμαροσκεπή θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης, εσωτ. διαστ. 4,95×4,15 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. κατά το μακρό του άξονα. Η στέγασή του και το μεγαλύτερο τμήμα του νότιου τοίχου του είναι κατακρημνισμένα. Η είσοδος στο θάλαμο βρισκόταν στο νότιο τοίχο. Έμπροσθεν της εισόδου διερχόταν η ταφική οδός, προέκταση του οδικού άξονα που διέσχιζε τη Νικόπολη με κατεύθυνση Α.-Δ. και μέσω της Δυτικής Πύλης κατέληγε στο δυτικό λιμένα, τον Κόμαρο. Οι τοίχοι που ορίζουν το θάλαμο, πλ. 0,90 μ., είναι χτισμένοι από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων (opus testaceum) και διατηρούν κατά τόπους λευκόχρωμο επίχρισμα.

Μαυσωλείο 2. Το μαυσωλείο 2 βρίσκεται σε απόσταση 5 μ. περίπου βορειοδυτικά του μαυσωλείου 1. Διαθέτει έναν καμαροσκεπή θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης, εσωτ. διαστ. 4,75×3,70 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. κατά το μακρό του άξονα. Σώζεται ένα μικρό τμήμα της στέγασης στο νότιο μέρος του μνημείου. Το άνω τμήμα του ανατολικού και του δυτικού τοίχου είναι κατακρημνισμένα. Οι τοίχοι, πλ. 0,72 μ., είναι κατασκευασμένοι κατά το σύστημα opus mixtum (εναλλαγή ζωνών opus testaceum και opus incertum). Τα πέρατα του δυτικού τοίχου υποστηρίζονται εξωτερικά με αντηρίδες, χτισμένες με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων. Αντηρίδες πρέπει να υποστήριζαν εξωτερικά και τον ανατολικό τοίχο, του οποίου η εξωτερική όψη είναι καταχωσμένη. Η θύρα εισόδου στο θάλαμο βρίσκεται στο μέσον του νότιου τοίχου, όπου και διακρίνονται υπολείμματα του λίθινου υπερθύρου. Στο μέσον του βόρειου τοίχου ανοίγεται ένας ορθογώνιος φεγγίτης με τοιχώματα συγκλίνοντα προς τα έξω, ο οποίος διατηρεί κατά χώραν το λίθινο υπέρθυρό του.

Σε κάθε τοίχο εσωτερικά διαμορφώνονται τρεις ορθογώνιες κόγχες (ollae), με εξαίρεση το νότιο τοίχο, όπου διαμορφώνεται από μία κόγχη εκατέρωθεν της εισόδου.

Μαυσωλείο 3. Το μαυσωλείο 3 βρίσκεται 6 μ. περίπου βορειοδυτικά του μαυσωλείου 2. Διαθέτει έναν καμαροσκεπή θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης, εσωτ. διαστ. 7,10×5 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. κατά τον κύριο άξονά του. Η είσοδος γινόταν από τη δυτική πλευρά του. Το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού και του βόρειου τοίχου έχουν κατακρημνισθεί, ενώ ο νότιος τοίχος σώζεται ως τη γένεση της καμάρας. Οι τοίχοι που ορίζουν το θάλαμο έχουν ίδιο τρόπο χτισίματος με τους τοίχους του μαυσωλείου 2.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

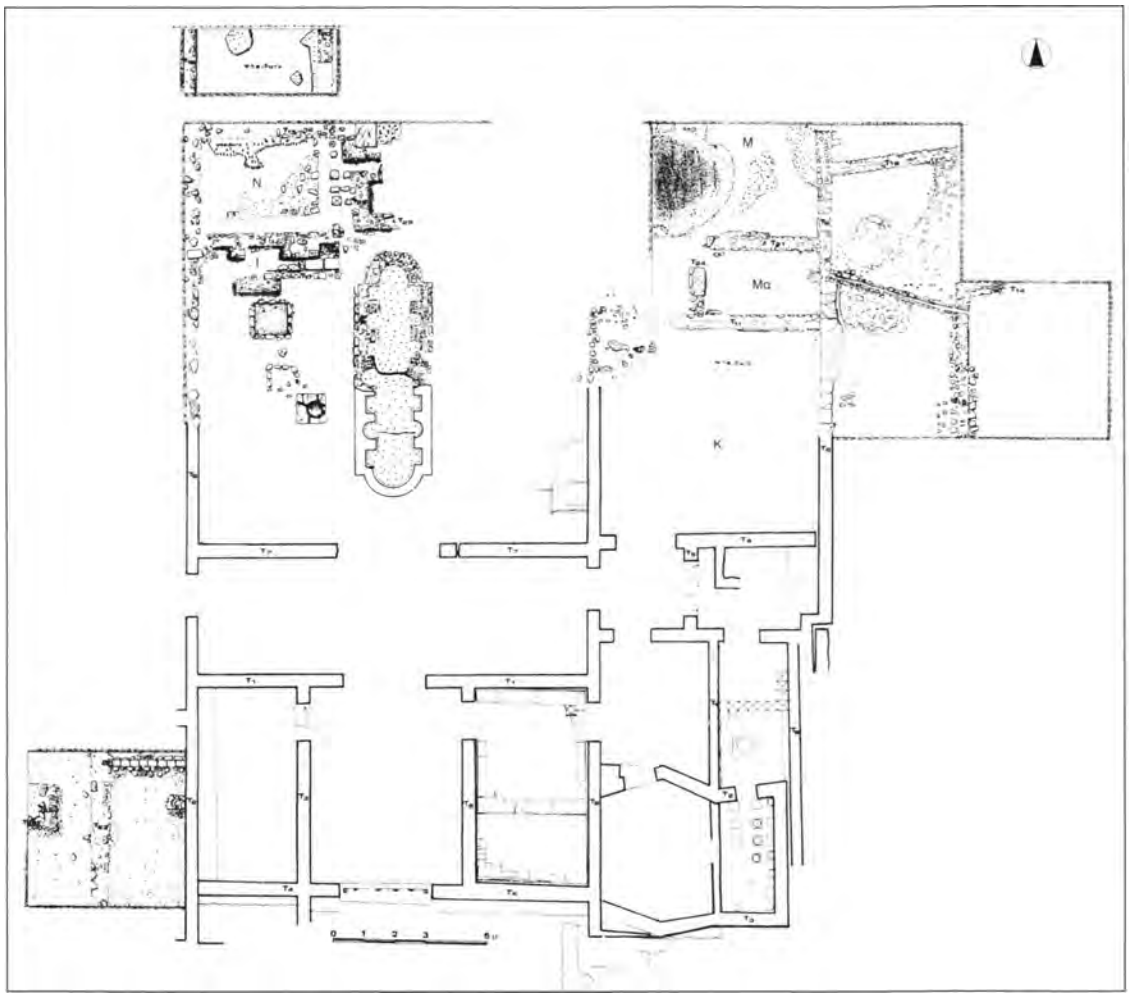
Οικία Μάνιου Αντωνίνου (αγροτεμάχιο αριθ. 143)

Στα πλαίσια υλοποίησης του χρηματοδοτούμενου από το Β΄ ΚΠΣ έργου «Στερέωση-αποκατάσταση-ανάδειξη ρωμαϊκής έπαυλης Μάνιου Αντωνίνου» στη Νικόπολη πραγματοποιήθηκαν με την επίβλεψη της Εφορείας ανασκαφικές εργασίες. Η οικία βρίσκεται εντός των ρωμαϊκών τειχών, στο αγροτεμάχιο αριθ. 143, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ, σε απόσταση 200 μ. από το δυτικό σκέλος του βυζαντινού τείχους και 300 μ. βορειοανατολικά του ωδείου. Το 1973 η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα της οικίας, συνολικής έκτασης 360 τ.μ.[78]. Αποκαλύφθηκε τμήμα αι-

76. Για την κατασκευή της πρώτης οικοδομικής φάσης του τείχους στη Νότια Πύλη, βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 404-406.

77. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 335-337· 31 (1976): Χρονικά, σ. 203. *ΠΑΕ* 1913-1914, σ. 94 κ.ε. *ΑΕ* 1913, σ. 235. *ΗπειρΧρον* 26 (1984), σ. 64 κ.ε. *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 338. Ι. Βοκοτοπούλου, Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στη Νικόπολη κατά τη δεκαετία 1967-1977, *Νικόπολις* Α΄, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 136.

78. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 408-410. *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 222-224. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 138-139.



Σχέδ. 26. Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Κάτοψη της οικίας Μάνιου Αντωνίνου.

θρίου (atrium) με δεξαμενή (impluvium) στο κέντρο και χώροι με ψηφιδωτά δάπεδα του 2ου αι. μ.Χ. Στο ανατολικό τμήμα της οικίας βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο με κτητορική επιγραφή, χρονολογούμενη από την ανασκαφέα στον 3ο ή στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Η επιγραφή συνδέθηκε με τις επισκευές, οι οποίες διαπιστώθηκαν κατά την ανασκαφή των χώρων του ανατολικού τμήματος.

Η ανασκαφική έρευνα, η οποία έγινε σε συνδυασμό με εργασίες συντήρησης, ολοκλήρωσε την αποκάλυψη χώρων, οι οποίοι είχαν ανασκαφεί κατά την πρώτη περίοδο και παράλληλα αποκάλυψε νέους χώρους με ψηφιδωτά δάπεδα (Σχέδ. 26).

Αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος της η αψιδωτή δεξαμενή του αιθρίου (Πίν. 218 γ). Έχει μήκος 8, πλάτος 2,60 μ. και φέρει εσωτερικά ορθογώνιες κόγχες, οι οποίες εναλλάσσονται με ημικυκλικές. Οι κόγχες είναι εσωτερικά επενδεδυμένες με μάρμαρο. Ο πυθμένας της δεξαμενής αποτελείται από τριμμένο κεραμίδι, χαλίκι και κονίαμα. Τα κινητά ευρήματα από τον καθαρισμό του εσωτερικού χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. (Πίν. 218 α).

Τρεις μικρότερες κτιστές κατασκευές βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα του αιθρίου. Σε μικρή απόσταση από τη δεξαμενή αποκαλύφθηκαν τετράγωνη κατασκευή, διαστ. 1,05× 0,90 μ., και ένας τετράγωνος «βόθρος», διαστ. 1,20× 1,20 μ., με επιχρισμένα εσωτερικά τοιχώματα και πλάκα με κυκλικό βύθισμα στον πυθμένα. Στο εσωτερικό του βρέθηκε πριονισμένος αμφορέας (Πίν. 218 β), ίχνη καύσης και λίγα οστά ζώων.

Με το βόθρο αυτό σχετίζεται πιθανότατα μια δεύτερη ορθογώνια κατασκευή, στη βορειοδυτική γωνία του αιθρίου. Πρόκειται για «τράπεζα», διαστ. 1,50×0,50 μ., η οποία μιμείται πιθανότατα το cartibulum των ρωμαϊκών

αιθρίων. Αποκαλύφθηκε παραπλεύρως του ορθογώνιου δωματίου Ι, το οποίο έκλεινε το χώρο του αιθρίου από ΒΔ. Στο χώρο μεταξύ της «τράπεζας» και του δωματίου αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,96 και πλάτος 0,42 μ. κτιστός αγωγός, ο πυθμένας του οποίου ήταν κατασκευασμένος από μεγάλες κεραμίδες. Στην ανατολική πλευρά του δωματίου αποκαλύφθηκαν πώρινη παραστάδα και πλίνθινοι σφόνδυλοι, άγνωστης προς το παρόν χρήσης.

Στο δωμάτιο Ι βρέθηκαν σπαράγματα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου (Πίν. 219 α). Σώζεται τμήμα της ζώνης που περιέκλειε την αρχική σύνθεση, όπου αποδίδεται προοπτικά μαίανδρος με εγγεγραμμένα φατνώματα. Διατηρείται μόνον ένα μικρό τμήμα της υποκείμενης ζώνης, στο οποίο διακρίνονται συμπλεκόμενες πέλτες. Η χρονολόγησή του τοποθετείται με επιφυλάξεις στο 2ο αι. μ.Χ.

Στον υπόλοιπο χώρο του δωματίου Ι και πάνω από τον αγωγό αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα καταστροφής με θραύσματα από την κεράμωση της στέγης, κομμάτια ορθομαρμάρωσης, οργανικά κατάλοιπα (όστρεα και οστά), χρηστική κεραμική (1ος-4ος αι. μ.Χ.), σιδερένια καρφιά και θραύσματα γυάλινων αγγείων του 4ου αι. μ.Χ.

Ανατολικά του δωματίου Ι αποκαλύφθηκε κατώφλι σε β΄ χρήση και δύο αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι (Τ28 και Τ29), που όριζαν χώρο απροσδιορίστων διαστάσεων, ο οποίος δεν έχει ακόμη ανασκαφεί.

Ένα δεύτερο δωμάτιο αποκαλύφθηκε βόρεια του δωματίου Ι. Το δωμάτιο Ν, η ανασκαφή του οποίου δεν έχει ολοκληρωθεί, έφερε ψηφιδωτό δάπεδο, στο κέντρο του οποίου υπήρχε κυκλικό άνοιγμα, διαμ. 0,97 μ. Το δάπεδο έφερε ψηφιδωτή σύνθεση με «ασπίδα» (ροτόντα), εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο πλαίσιο. Το κέντρο της σύνθεσης καταλαμβάνει τμηματικά σωζόμενο μετάλλιο με διπλή θηλειά. Από το κέντρο ξεκινούν ακτινωτά επάλληλες σειρές τριγώνων, το μεγέθος των οποίων αυξάνεται σταδιακά προς την περιφέρεια του κύκλου, την οποία ορίζει φαρδιά ζώνη με πλοχμό. Τα διάχωρα καταλαμβάνει ραβδωτός κάνθαρος και άνθος λωτού αντίστοιχα. Από τον κάνθαρο φυτρώνουν ελικοειδείς βλαστόσπειρες με φύλλα κισσού. Τη σύνθεση περικλείει ταινία με οδοντωτό κόσμημα. Το δάπεδο από πλευράς τεχνοτροπίας χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. και θα πρέπει να ήταν σε χρήση για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως άλλωστε προκύπτει και από τα κινητά ευρήματα: επάνω στο δάπεδο βρέθηκε νόμισμα εποχής Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.). Εκτός από πολλά όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων, μερικά από τα οποία είναι καμένα, βρέθηκαν επίσης θραύσματα ερυθροβαφούς μυροδοχείου και «αρετινών» του 1ου αι. μ.Χ., όστρακο κορινθιακού λύχνου (α΄ μισό 2ου), θραύσματα πινακίων κατηγορίας Red African Slip Ware, ένα μικρό κομμάτι ορθομαρμάρωσης, όστρεα πορφύρας και οστά ζώων, δύο οστέινες βελόνες, θραύσματα γυάλινων αγγείων, σιδερένια καρφιά και κονίαμα με ρόδινο επίχρισμα.

Στο ανατολικό τμήμα της οικίας αποκαλύφθηκε το βόρειο όριο του δωματίου Κ και τμήμα της ψηφιδωτής σύνθεσης, που κοσμούσε το δάπεδό του. Τη σύνθεση, η οποία αποτελείται από μεγάλα οκτάφυλλα άστρα (Πίν. 219 β) με ρομβοειδή πέταλα, περικλείει φαρδιά ζώνη με βλαστόσπειρα, από την οποία φυτρώνουν εναλλάξ καρδιόσχημα φύλλα κισσού. Το ψηφιδωτό ανήκει πιθανότατα στη δεύτερη οικοδομική φάση της οικίας και χρονολογείται στις αρχές 2ου-τέλη 3ου αι. μ.Χ. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν κομμάτια ορθομαρμάρωσης, άβαφη χρηστική κεραμική, σιδερένια καρφιά και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Βόρεια του δωμάτιου Κ εκτείνονται τα δωμάτια Μα και Μ. Το δωμάτιο Μα είναι ένας μικρός βοηθητικός χώρος με κατώφλι και αγωγό. Ο αγωγός έχει κλίση Δ.-ΝΑ. και συνεχίζει και εκτός δωματίου. Έχει πλάτος 0,16 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,85 μ. Το παρακείμενο δωμάτιο Μ έφερε δάπεδο από συμπαγές, στεγανοποιημένο κονίαμα. Το δάπεδο, το οποίο εμφανίζει κλίση Α.-Δ., είχε υποστεί στη δυτική πλευρά του καθίζηση, αποτέλεσμα σεισμικής δραστηριότητας. Στο δωμάτιο Μα βρέθηκε ένα νόμισμα εποχής Κωνσταντίνου (307-337 μ.Χ.). Η κεραμική από τους δύο αυτούς χώρους χρονολογείται κυρίως στον 4ο αι. μ.Χ.

Στα ανατολικά των δωματίων Μ και Μα αποκαλύφθηκε επιμήκης χώρος (μεταξύ των Τ8, Τ12 και Τ19), στον οποίο κατά τόπους σώζεται υπόστρωμα δαπέδου από κονίαμα, κεραμίδι και μικρές πέτρες. Μεταξύ των πολυάριθμων ευρημάτων, συγκαταλέγονται θραύσματα «αρετινών» πινακίων με επίθετη διακόσμηση (Πίν. 220 α), λύχνοι του 1ου και 2ου αι. μ.Χ., ενώ υπάρχουν ενδείξεις χρήσης του χώρου έως και τον 4ο αι. μ.Χ. Από το χώρο αυτό διέρχεται ο προαναφερθείς αγωγός, που καταλήγει σε δεύτερο χώρο (Τ12 και Τ14), ο οποίος δεν έχει ακόμη ανασκαφεί. Θα πρέπει να αποτελεί τμήμα εκτενέστερου χώρου, πιθανώς αυλής, που θα διερευνηθεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο. Από τα κινητά ευρήματα ξεχωρίζουν θραύσματα πινακίων κατηγορίας Red African Slip Ware (Πίν. 220 β).

Τέλος, στο δυτικό τμήμα της οικίας αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ. τοίχος (Τ23), παράλληλος προς τον Τ9, ο οποίος αποτελεί το δυτικό όριο των ανεσκαμμένων κατά την πρώτη περίοδο χώρων. Ο τοίχος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και είναι θεμελιωμένος απευθείας στο φυσικό έδαφος. Κάθετα στον Τ23 βαίνει κτιστός αγωγός. Ο αγωγός έχει πλάτος 0,55-0,60 και σώζεται σε μήκος 2,35 μ. Σε προγενέστερη οικοδομική φάση της οικίας ανήκει τοίχος (Τ26) με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος συνεχίζεται κάτω από το δωμάτιο Α. Το δυτικό πέρας του θα πρέπει να καταστράφηκε κατά την κατασκευή του Τ23. Δυτικά του Τ23 αποκαλύφθηκε πρόχειρη κτιστή κατασκευή, άγνωστης

προς το παρόν χρήσης. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται ένα νόμισμα από τα «αυτόνομα» της Νικόπολης (μετά το 28 π.Χ.), ερυθροβαφή του 1ου αι. μ.Χ., άβαφη χρηστική κεραμική, λύχνοι (Πίν. 220 γ), θραύσματα γυάλινων αγγείων, σιδερένιοι ήλοι και νομίσματα, μεταξύ των οποίων και δύο εποχής Μαξιμιανού (286-305 μ.Χ.) και Ουαλεντινιανού (367-375 μ.Χ.) αντίστοιχα.

Οι περισσότεροι τοίχοι της οικίας είναι χτισμένοι με οπτοπλίνθους και συνδετικό υλικό (opus testaceum) και επιχρισμένοι με κονίαμα, από το οποίο σώζονται ελάχιστα κομμάτια, μερικά από τα οποία φέρουν ίχνη ρόδινου ή κυανού χρώματος.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, ιδίως τα χρονολογήσιμα, όπως ευάριθμα ερυθροβαφή του 1ου αι. μ.Χ., λύχνοι, θραύσματα γυάλινων αγγείων (Πίν. 220 δ), νομίσματα, κυρίως όμως χρηστικά σκεύη του 3ου και 4ου αι. μ.Χ., μαρτυρούν τη συνεχή χρήση του χώρου από τον 1ο έως τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Οι νέοι χώροι επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση για την ύπαρξη δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Η πρώτη με βάση την τεχνοτροπία των ψηφιδωτών δαπέδων και τα κινητά ευρήματα τοποθετείται στο 2ο αι. μ.Χ. Η δεύτερη οικοδομική φάση ανάγεται στα μέσα του 3ου ή στον 4ο αι. μ.Χ., όπως άλλωστε προκύπτει από την κτητορική επιγραφή και τις τροποποιήσεις του αρχικού σχεδίου (προσθήκη νέων χώρων, επισκευές δαπέδων, κλείσιμο ή άνοιγμα νέων εισόδων, χρήση ως οικοδομικού υλικού λίθινων αρχιτεκτονικών μελών, όπως κατώφλια κτλ.).

ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Δεδομένου ότι η τειχισμένη αρχαία πόλη Λευκάδα με τα νεκροταφεία της – όπου διενεργείται η πλειονότητα των σωστικών ανασκαφών στο Νομό – εκτείνεται σε μια μεγάλη κτηματική περιφέρεια κατά μήκος της ανατολικής ακτής (από τη σύγχρονη πόλη Λευκάδα βόρεια έως τον οικισμό Λιγιά νότια), κρίθηκε σκόπιμο να σημειώνεται η θέση των ανεσκαμμένων οικοπέδων σε τοπογραφικό διάγραμμα ΓΥΣ της ευρύτερης περιοχής. Τα ανεσκαμμένα οικόπεδα αριθμούνται στο χάρτη και στο κείμενο αντιστοίχως.

Λευκάδα

Καλλιγόνι - Οικόπεδο Σπ. Χαλικιά (Σχέδ. 27, αριθ. 2)

Στο παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 7.200 τ.μ., που βρίσκεται στη θέση Πέραμα της κτηματικής περιφέρειας Καλλιγονίου Δήμου Λευκάδας, εντός των τειχών της αρχαίας Λευκάδας, σωζόταν επιφανειακά επιμήκης τοίχος από μεγάλους ογκόλιθους επιμελώς λαξευμένους. Το ακίνητο βρίσκεται στη Ζώνη Α προστασίας του αρχαιολογικού χώρου και με αφορμή αίτηση του ιδιοκτήτη για απαλλοτρίωσή του, λόγω της ύπαρξης ορατών αρχαίων σε αυτό, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός, προκειμένου να αποσαφηνιστεί ο χαρακτήρας και η έκταση των ορατών λειψάνων.

Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 35 μ. και αποτελεί τον εξωτερικό τοίχο οικοδομήματος. Ένας δεύτερος τοίχος, παράλληλος με τον προηγούμενο στα ανατολικά του, σώζει κατά διαστήματα ορθογώνιες βάσεις που ενδεχομένως αποτελούσαν στυλοβάτη. Πρόκειται για ένα μνημειακής κατασκευής οικοδόμημα, πιθανότατα στοά (Πίν. 221 δ), το δημόσιο χαρακτήρα του οποίου αποδεικνύει θραύσμα κεράμου στέγης με ενσφράγιστη την επιγραφή *ΔΑ* (δαμόσιος) που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό του[79]. Το κτίριο βρίσκεται στο ανατολικό πεδινό τμήμα της αρχαίας πόλης, σε μικρή απόσταση από την πορεία του παραθαλάσσιου τείχους, που όμως δεν είναι ορατό στην περιοχή αυτή και έχει όψη ανατολικά προς την ακτή.

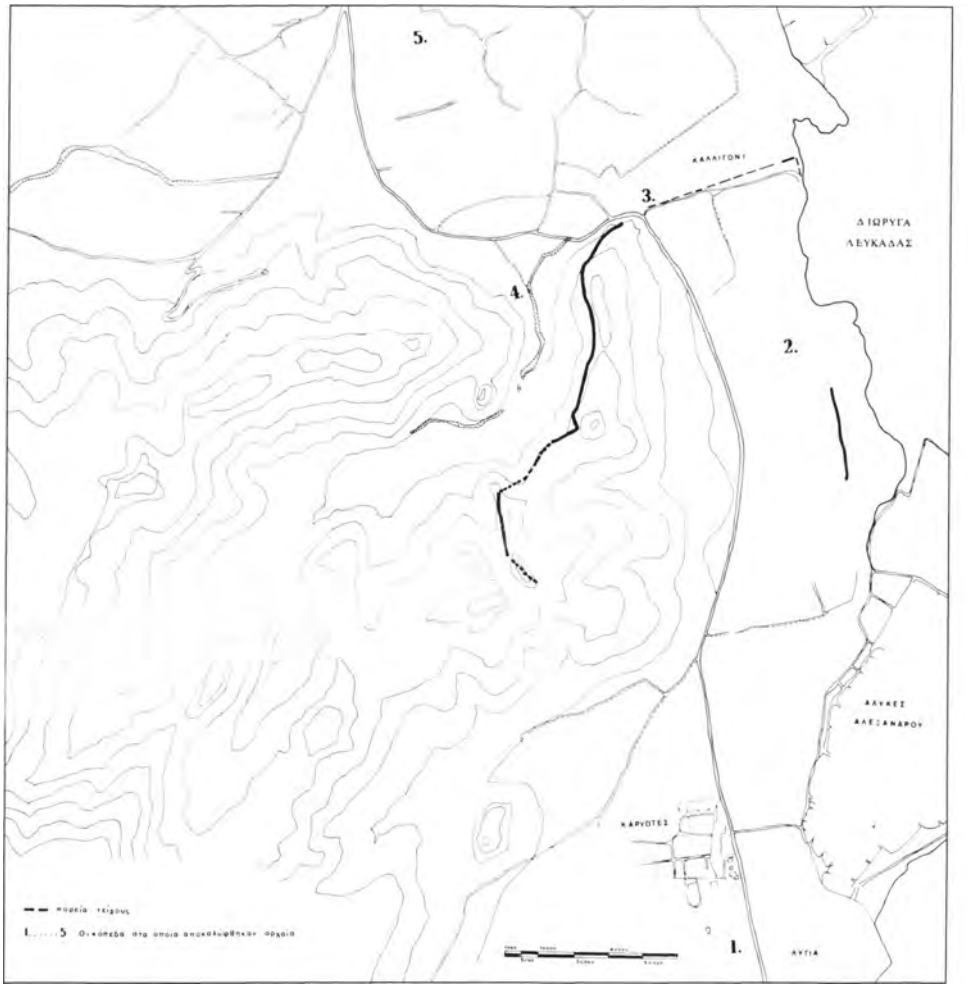
Καλλιγόνι - Οικόπεδο Α. Σταύρακα (Σχέδ. 27, αριθ. 3)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικισμού Καλλιγονίου, αποκαλύφθηκαν κατά την εκσκαφή θεμελίωσης οικοδομής αρχαίοι τάφοι. Το οικόπεδο απέχει 40 μ. από το βόρειο σκέλος του τείχους της αρχαίας Λευκάδας και 500 μ. περίπου από την έως τώρα γνωστή θέση του βόρειου νεκροταφείου της, που εντοπιζόταν στην περιοχή Φραγκοκκλησιά. Η ύπαρξη τάφων στη θέση αυτή προσφέρει νέα δεδομένα για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης, καθώς τεκμηριώνει ότι το βόρειο νεκροταφείο επεκτείνεται ανατολικά και άρχιζε αμέσως εξωτερικά των τειχών, όπως ακριβώς συμβαίνει και με το νότιο νεκροταφείο της.

Ερευνήθηκαν συνολικά πέντε τάφοι (εκ των οποίων οι τρεις σαρκοφάγοι και οι δύο κεραμοσκεπείς) και μία ταφική θήκη, επιχωσμένοι και εν μέρει κατεστραμμένοι από την κοίτη χειμάρρου που σήμερα διέρχεται αμέσως νοτιοδυτικά του οικοπέδου. Εξαιτίας των αναβλυζόντων υδάτων η έρευνα διεξήχθη υπό εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες και δεν ολοκληρώθηκε σε βάθος.

Τάφος 1. Σαρκοφάγος από εύθρυπτο ψαμμόλιθο με γυναικεία ταφή. Οι κάθετες πλευρές του τάφου ήταν κατά τμήματα ελλιπείς και ρηγματωμένες, ενώ πολλαπλές ρηγμα-

79. Ένας άλλος χώρος δημόσιων κτιρίων που ταυτίστηκε με την αρχαία αγορά είχε εντοπιστεί στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης, δίπλα στο τείχος. Βλ. *ΑΔ* 44 (1988): Χρονικά, σ. 266-268. Το δημόσιο κτίριο του οικοπέδου Χαλικιά βρίσκεται 350 μ. περίπου βορειοδυτικά.



Σχέδ. 27. Λευκάδα. Τοπογραφικό διάγραμμα της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας πόλης.

τώσεις και ανύψωση προς το κέντρο παρουσίαζε και ο πυθμένας. Εσωτ. διαστ. 1,80×0,70 μ. Το κάλυμμα δεν βρέθηκε. Σε επαφή με τις στενές πλευρές του πυθμένα εξωτερικά είχαν τοποθετηθεί αργοί λίθοι για την καλύτερη προσαρμογή της σαρκοφάγου στο έδαφος. Προσανατολισμός Α.-Δ., το κρανίο προς Α. Βρέθηκε χάλκινο κάτοπτρο με Καρυάτιδα δίπλα στο κρανίο (Πίν. 221 α), ενώ στο ύψος της κνήμης ήταν τοποθετημένα μελανόμορφο ληκύθιο και μελαμβαφής σκύφος. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής. Βρέθηκε σχεδόν διαλυμένος ακριβώς δίπλα (ανατολικά) στον τάφο 1. Δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα.

Τάφος 3. Ορθογώνια θήκη από λεπτές ασβεστολιθικές πλάκες, βρέθηκε κενή. Εσωτ. διαστ. 0,50×0,45 μ. Οι δύο παράλληλες πλευρές της εδράζονται σε σειρά αργών λίθων. Ο τύπος αυτός του τάφου, ιδιαίτερα συνήθης στην επίσης κορινθιακή αποικία Αμβρακία, συναντάται σπάνια στα νεκροταφεία της Λευκάδας.

Τάφος 4. Σαρκοφάγος από ψαμμόλιθο. Προσανατολισμός Α.-Δ. Η ανατολική στενή πλευρά βρέθηκε σπασμένη και μετακινημένη. Εσωτ. διαστ. 1,70×0,68 μ. Βρέθηκε μικρό τμήμα του καλύμματος. Προσανατολισμός Α.-Δ., το κρανίο προς Α. Μεταξύ των κτερισμάτων (12 συνολικά αγγεία, τα περισσότερα σε θραύσματα) ξεχωρίζουν τέσσερις μελαμβαφείς σκύφοι, τρεις μελαμβαφείς λύχνοι (Πίν. 221 β) και άβαφος οξυπύθμενος αμφορίσκος (Πίν. 221 γ). Χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 5. Κεραμοσκεπής, σχεδόν διαλυμένος. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Ταφος 6. Σαρκοφάγος από ψαμμόλιθο. Προσανατολισμός Β.-Ν. Σωζόταν ο πυθμένας και το χαμηλότερο τμήμα των πλευρών. Συλημένος.

Περίπου 1 μ. βόρεια του τάφου 1 και παράλληλα προς αυτόν αποκαλύφθηκε υποτυπώδης ταφικός περίβολος αμελούς κατασκευής από αδρολαξευμένους ογκόλιθους και μικρότερους αργόλιθους, που σχετίζεται με τη συστάδα των σαρκοφάγων 1 και 6 και του κεραμοσκεπούς τάφου 2.

Η ιδιαίτερα αραιή διάταξη των τάφων, στοιχείο ασύνηθες στα νεκροταφεία της Λευκάδας, καθώς και η ανεύρεση διάσπαρτων ασβεστολιθικών πλακών υποδηλώνει την αρχική ύπαρξη και άλλων τάφων, εντός του οικοπέδου, που διαλύθηκαν πιθανότατα λόγω του χειμάρρου.

Βρέθηκαν επίσης δύο ασβεστολιθικές επιτύμβιες στήλες, από τις οποίες η μια σώζει τμήμα του ονόματος *[--ΠΗ--]*.

Φραγκοκκλησιά-Διάνοιξη αύλακας για τοποθέτηση υδρευτικού αγωγού (Σχέδ. 27, αριθ. 4)

Κατά την εκσκαφή της αύλακας κατά μήκος του αγροτικού δρόμου που συνδέει την επαρχιακή οδό Λευκάδας-Νυδρίου με τα δημοτικά σφαγεία εντοπίστηκαν τάφοι. Στην περιοχή αυτή εντοπίζεται τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, και συγκεκριμένα ο νοτιότερος πυρήνας του με τάφους υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων[80]. Η περιοχή βρίσκεται στις υπώρειες δύο διαδοχικών λόφων, του λόφου Κούλμου στα νοτιοδυτικά, του οποίου η κορυφογραμμή διατρέχεται από τον οχυρωματικό περίβολο της αρχαίας πόλης, και του λόφου Καθάρια Ράχη στα βορειοανατολικά. Οι τάφοι εντοπίστηκαν στις υπώρειες της Καθάριας Ράχης, σε απόσταση 200 μ. από το τείχος. Ερευνήθηκαν συνολικά πέντε τάφοι, εκ των οποίων ένας κιβωτιόσχημος και οι υπόλοιποι κεραμοσκεπείς.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος. Βρέθηκε με τα τοιχώματα πολλαπλώς θραυσμένα και μετακινημένα προς το εξωτερικό, πιθανότατα λόγω σεισμικών δονήσεων. Προσανατολισμός Β.-Ν. Περιείχε δύο ταφές, εκ των οποίων η μία ανακομιδή με τα οστά συγκεντρωμένα στο βόρειο άκρο του τάφου. Στην ανακομιδή βρέθηκε πήλινη άβαφη σφαιρική λήκυθος παραγωγής του τοπικού εργαστηρίου[81], ενώ η νεότερη ταφή ήταν κτερισμένη με παρόμοια λήκυθο και δύο αδιάγνωστα χάλκινα νομίσματα. Εξωτερικά του τάφου, δίπλα στην καλυπτήρια πλάκα, εντοπίστηκε καύση με θραύσματα μελαμβαφούς κοτύλης και κανθάρου του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής, χωρίς ευρήματα. Προσανατολισμός Β.-Ν.

Τάφος 3. Κεραμοσκεπής, χωρίς ευρήματα. Προσανατολισμός Β.-Ν.

Τάφος 4. Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Α.-Δ. Περιείχε άβαφη σφαιρική λήκυθο και τέσσερα νομίσματα Λευκάδας με παράσταση Βελλεροφόντη επάνω σε Πήγασο στην εμπρόσθια όψη και Χίμαιρας στην οπίσθια όψη. Χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 5. Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Περιείχε άβαφη σφαιρική λήκυθο (Πίν. 222 γ) και άβαφο λύχνο, και τα δύο προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι ήταν κατασκευασμένοι με κορινθιακούς στρωτήρες δικλινώς τοποθετημένους, ενώ τα στενά τοιχώματα αποτελούσαν επίσης κορινθιακοί στρωτήρες, κάθετα τοποθετημένοι.

Εντός της αύλακας βρέθηκαν επίσης ασβεστολιθική πλάκα, πιθανότατα κάλυμμα δεύτερου κιβωτιόσχημου τάφου και τμήμα μελαμβαφούς σκύφου αττικού τύπου, μέσων-β΄ μισού 4ου αι. π.Χ. και δίπλα της κατώτερο τμήμα ασβεσπολιθικής επιτύμβιας στήλης με τη συμφυή βάση στήριξής της, καθώς και ασβεστολιθική ορθογώνια βάση με τόρμο, διαστ. 0,35×0,14 μ. στο κέντρο, για στήριξη επιτύμβιας στήλης.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ - ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

Λυγιά-Ξενοδοχείο Κονάκι (Σχέδ. 27, αριθ. 1)

Οι εγκαταστάσεις του ξενοδοχείου Κονάκι βρίσκονται επί της επαρχιακής οδού Λευκάδας-Νυδρίου (δυτικά της οδού), 1 χλμ. περίπου νότια των τειχών της αρχαίας Λευκάδας. Κατά την εκσκαφή για ανέγερση νέου κτιρίου αποκαλύφθηκε σε σωζόμενο μήκος 12 μ. θεμέλιο τοίχου από αργολιθοδομή, αμελούς κατασκευής, με κατεύθυνση Β.-Ν. Κινητά ευρήματα βρέθηκαν μόνο στα δυτικά του τοίχου, ο οποίος φαίνεται ότι αποτελούσε το όριο κτιρίου που εκτεινόταν προς την πλευρά αυτή. Η κεραμική συνίσταται κυρίως σε θραύσματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων,

80. Για το υστεροαρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο στη θέση Φραγκοκκλησιά, βλ. και *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 278· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 590.

81. Όλοι οι τάφοι (εκτός από τους κεραμοσκεπείς 2 και 3 που βρέθηκαν κενοί) περιείχαν από μια άβαφη σφαιρική λήκυθο. Πρόκειται για έναν κοινότατο τύπο αγγείου παραγωγής του τοπικού εργαστηρίου, που αποτελεί προϊόν μαζικής παραγωγής και αποτελεί το συνηθέστερο κτέρισμα στα νεκροταφεία της Λευκάδας. Βλ. σχετικά Ι. Ανδρέου, Σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδος, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική. Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα 1991, σ. 196-204.

πίθων και οξυπύθμενων αμφορέων, και χρονολογεί τη χρήση του χώρου στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Δεν αποκλείεται τα αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα σε αυτή την περιοχή, νότια των τειχών και του αρχαίου νεκροταφείου και πλησιέστερα προς το αρχαίο λιμάνι να ανήκουν σε μια μεμονωμένη εκτός τειχών αγροικία της αρχαίας Λευκάδας που διέθετε χώρους αποθήκευσης – και ενδεχομένως επεξεργασίας – των προϊόντων της. Στην ίδια περιοχή εξάλλου, δίπλα στο αρχαίο λιμάνι, είχε αποκαλυφθεί κτίριο σχετικό με την αποθήκευση και το εμπόριο κρασιού[82].

Μεγάλη Βρύση - Οικόπεδο Α. Λάζαρη (Σχέδ. 27, αριθ. 5)

Στο παραπάνω οικόπεδο, στη Μεγάλη Βρύση Δήμου Λευκάδας, κατά τη διενέργεια διερευνητικών τομών σε έκταση 20 στρεμμάτων, εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα. Τα λείψανα εντοπίστηκαν μόνο στη βορειοανατολική πλευρά του ακινήτου, σε μια έκταση 1.000 τ.μ. περίπου.

Κατά τον καθαρισμό που ακολούθησε αποκαλύφθηκε τμήμα χώρου, ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος του οποίου αποτελούνται από μεγάλες επιμελώς λαξευμένες λιθοπλίνθους. Ο χώρος στην υστερότερη οικοδομική φάση του, όπου το οικοδομικό υλικό βρίσκεται σε β΄ χρήση, καλύπτεται με δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα και υπόστρωμα από αργόλιθους και κροκάλες. Ο χώρος δεν αποκαλύφθηκε πλήρως κατά την τρέχουσα ανασκαφική περίοδο, το ανατολικό τμήμα του εξάλλου συνεχίζεται σε όμορη προς ΒΑ. ιδιοκτησία. Σε απόσταση 100 μ. περίπου δυτικότερα καθαρίστηκε ορθογώνια κατασκευή, εξωτ. διαστ. 2,75×2,50 μ., αποτελούμενη από δάπεδο με κονίαμα και θρυμματισμένα κεραμίδια, που ορίζεται στις τέσσερις πλευρές από διπλή σειρά πλακοειδών λίθων (Πίν. 222 δ). Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν τα λείψανα στους υστεροελληνιστικούς - πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος αι. π.Χ.).

Ο εντοπισμός των λειψάνων στη συγκεκριμένη θέση παρέχει νέα δεδομένα για την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Λευκάδας, δεδομένου ότι για πρώτη φορά εμφανίζονται οικοδομικά λείψανα σε αυτή την έως τώρα «κενή ευρημάτων» περιοχή, ανάμεσα στα δύο απομακρυσμένα μεταξύ τους τμήματα του βόρειου νεκροταφείου της. Οι χώροι που εντοπίστηκαν φαίνεται να ανήκουν σε ένα εκτός τειχών μεμονωμένο οικοδόμημα και η συνέχιση της ανασκαφής κατά την επόμενη περίοδο αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΛΙΑΚΟΥ

82. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 290-293.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Η Εφορεία κατασκεύασε πρόσθετους χώρους υγιεινής στον αρχαιολογικό χώρο της Δωδώνης για την καλύτερη εξυπηρέτηση του κοινού, αντικατέστησε την παλαιά περίφραξη στην είσοδο του χώρου με νέα καλαίσθητη, τοποθέτησε περίφραξη στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο όπου σώζονται τα ερείπια του Μεγάλου Θεάτρου στην Άρτα και συνέταξε μελέτη κατασκευής φυλακίου και χώρων υγιεινής για τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου. Στον αρχαιολογικό χώρο των προϊστορικών τύμβων στο Στενό Λευκάδας, καθώς και στον αρχαίο πύργο στον Πόρο Λευκάδας τοποθετήθηκαν πινακίδες σήμανσης.

Για τον καθαρισμό και την αποψίλωση των αρχαιολογικών χώρων η Εφορεία εφάρμοσε για πρώτη φορά και μάλιστα με επιτυχία πρόγραμμα συνεργασίας με κοινότητες και πολιτιστικούς φορείς που προσφέρουν εθελοντική εργασία. Με τον τρόπο αυτό έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί στη Δωδώνη και στα ρωμαϊκά ερείπια στη Στρογγυλή του Νομού Πρέβεζας. Καθαρισμοί έγιναν επίσης, με περιορισμένο αριθμητικά έκτακτο προσωπικό, στον εκτεταμένο ερειπιώνα της Νικόπολης και σε απαλλοτριωμένα οικόπεδα της Άρτας και της Λευκάδας.

ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Περιοχή Δυτικής Πύλης - Θέση Μπούφι, αγροτεμάχιο αριθ. 59 (διανομή Μύτικα 1930, ιδιοκτ. ΥΠΠΟ)

Μετά το πέρας των εργασιών αποψίλωσης αποσαφηνίστηκε η μορφή των μνημείων και έγινε ευκρινέστερη η διάταξή τους (βλ. Σχέδ. 24).

Νυμφαία

Τα δύο Νυμφαία[83] (το νότιο Πα και το βόρειο Πβ) βρίσκονται στο χώρο αμέσως εσωτερικά των ρωμαϊκών τειχών. Πρόκειται για δύο όμοια, περίπου αντικριστά οικοδομήματα σχήματος Π, τα οποία απέχουν μεταξύ τους 23

83. Το 1975 πραγματοποιήθηκε στο χώρο μεταξύ των Νυμφαίων μικρή ανασκαφική έρευνα με αφορμή σπερεοπτικές εργασίες των κτιρίων, βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 214-216. *Νικόπολις Α΄*, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 139-140 και 149.

μ. Οι τοίχοι τους είναι χτισμένοι από χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα και επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων στις όψεις κατά το σύστημα opus testaceum. Στην επιφάνεια των τοίχων τους παρατηρούνται μικρές τυφλές οπές για τη στερέωση πιθανότατα ορθομαρμάρωσης. Κυματιοφόρα ζώνη διαμορφωμένη με οπτοπλίνθους που προεξέχουν, περιτρέχει εξωτερικά τους τοίχους. Ο εσωτερικός χώρος του κάθε Νυμφαίου διαμόρφωνε μια ανοιχτή δεξαμενή με πλακόστρωτο δάπεδο, την πρόσοψη της οποίας έκλεινε χαμηλός τοίχος. Οι τοίχοι εσωτερικά κοσμούνταν από εναλλασσόμενες ημικυκλικές και ορθογώνιες κόγχες, που ανοίγονταν σε ύψος 1,85 μ. πάνω από την επιφάνεια του δαπέδου της κάθε δεξαμενής. Μία ημικυκλική κόγχη έχει ανοιχθεί στην όψη του κάθε τοίχου των πλάγιων σκελών του κάθε Νυμφαίου. Ορισμένες κόγχες στο τμήμα της αψιδωτής τους διαμόρφωσης σώζουν αποτυπώματα της επένδυσης με εξαγωνικά πλακίδια. Από την αποκάλυψη τμήματος λίθινου αγωγού μπροστά από το δυτικό σκέλος του Πβ, καθώς και μπροστά από το ανατολικό σκέλος του Πα, μετατοπισμένου από την αρχική του θέση, συμπεραίνεται ότι σε όλο το μήκος της πρόσοψης των Νυμφαίων υπήρχαν λίθινοι αγωγοί για την απομάκρυνση των υδάτων, που εκχύλιζαν από τις δύο δεξαμενές. Τμήματα των δύο λίθινων αγωγών αφαιρέθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερους χρόνους ως οικοδομικό υλικό στο τουρκικό Φρούριο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα. Πρακτικός προορισμός των δύο Νυμφαίων ήταν η υποστήριξη και η αισθητική κάλυψη δύο υδατοδεξαμενών υψηλής στάθμης (βόρειας και νότιας) για την υδροδότηση της αρχαίας Νικόπολης.

Βόρεια του Νυμφαίου Πβ υψώνεται η βόρεια υδατοδεξαμενή. Ένας καμαροσκέπαστος διάδρομος περιβάλλει το Πβ και το συνδέει οργανικά με την υδατοδεξαμενή. Ένα μεγάλο τόξο συνδέει την υδατοδεξαμενή με έναν από τους πεσσούς του υδραγωγείου. Το τόξο υποβαστάζει πλινθόκτιστο αγωγό με δάπεδο και τοιχώματα επιχρισμένα από παχύ υδραυλικό κονίαμα, ο οποίος κατέληγε στην άνω επιφάνεια της υδατοδεξαμενής σε ένα μεγάλο χοανοειδές άνοιγμα.

Στη βορειοανατολική πλευρά του διαδρόμου, που περιβάλλει το Νυμφαίο Πβ διαμορφώνεται ένας ευρύς ορθογώνιος χώρος, σωζόμενος αποσπασματικά. Δυτικά και νότια ορίζεται αντίστοιχα από τη δεξαμενή και τον τοίχο του κεντρικού σκέλους του Νυμφαίου, ενώ βόρεια ορίζεται από έναν τοίχο χτισμένο κατά το σύστημα opus mixtum (εναλλαγή ζωνών opus testaceum και opus insertum). Ο τοίχος, που ορίζει το χώρο από την ανατολική του πλευρά, σώζεται αποσπασματικά και είναι χτισμένος με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων κατά το σύστημα opus testaceum.

Δυτικά του Νυμφαίου Πα υψώνεται η νότια υδατοδεξαμενή, στην οποία κατέληγε ένας δευτερεύων πλινθόκτιστος αγωγός, διακλάδωση του κύριου αγωγού. Ο αγωγός υποβασταζόταν από ψηλό τόξο, που συνέδεε την υδατοδεξαμενή με έναν από τους πεσσούς του υδραγωγείου. Διασώζονται λείψανα του δαπέδου του αγωγού και των τοιχωμάτων του επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Στο σωζόμενο τοίχωμα του αγωγού, στο σημείο από πριν την πλήρωση της υδατοδεξαμενής διακρίνεται η εγκοπή της δικλείδας φραγής του.

Ανατολικά και δυτικά του Νυμφαίου εκτείνονται δύο διάδρομοι, οι οποίοι το συνδέουν με τη νότια υδατοδεξαμενή. Ο ανατολικός διάδρομος έχει ορθογώνια κάτοψη, ενώ ο δυτικός τραπεζιόσχημη. Οι δύο διάδρομοι οδηγούν σε έναν ευρύ χώρο, τραπεζιόσχημης κάτοψης, ο οποίος εκτείνεται νότια του Νυμφαίου.

Από το χώρο μεταξύ των Νυμφαίων διερχόταν λεωφόρος, η οποία διέσχιζε την πόλη με κατεύθυνση Α.-Δ. (Decumanus Maximus) και μέσω της Δυτικής Πύλης οδηγούσε στο δυτικό λιμένα, τον Κόμαρο. Εκατέρωθεν της οδού υπήρχε πλακόστρωτο πεζοδρόμιο, τμήμα του οποίου με πλάτος 2,40 μ., εντοπίστηκε κατά μήκος της πρόσοψης του Νυμφαίου Πα.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά του Πβ εντοπίστηκε η βορειοανατολική γωνία οικοδομήματος, με τοίχους χτισμένους με χυτή τοιχοποιία. Στη συμβολή των δύο τοίχων βρέθηκε εντοιχισμένη σε β΄ χρήση κεφαλή μαρμάρινου ανδριάντα. Πρόκειται για εικονιστική κεφαλή του Οκταβιανού Αυγούστου στον τύπο της Prima Porta[84].

Τείχος

Δυτικά των Νυμφαίων σώζεται μικρό τμήμα του ρωμαϊκού τείχους. Μεγάλα τμήματα του τείχους έχουν αποκολληθεί και μετατοπιστεί από την αρχική τους θέση. Το τείχος, πλ. 2 μ., είναι χτισμένο με χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα, που αποτελείται από αργόλιθους συνδεδεμένους με ισχυρό κονίαμα. Οι όψεις του είναι επενδεδυμένες με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων στις όψεις με πάχος 0,078-0,08 μ. κατά το σύστημα opus testaceum. Η πλίνθινη επένδυση έχει κατά τόπους αποκολληθεί από τον κύριο όγκο της χυτής τοιχοποιίας. Στη σχεδιαστική αποτύπωση του J.L. Donaldson, που δημοσιεύτηκε από τον άγγλο περιηγητή W.M. Leake[85] το 1835, απεικονίζεται τριπλή τοξωτή πύλη πλαισιωμένη από δύο αψιδωτούς πύργους (βόρειο

84. Πρβλ. D.E.E. Kleiner, *Roman Sculpture*, Yale University 1992, σ. 66, εικ. 42, σ. 68, εικ. 43 και σ. 69, εικ. 46.

85. Leake, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 189-190.

και νότιο), η οποία σήμερα είναι καταπεσμένη. Σήμερα σώζονται τα λείψανα των δύο πύργων, με καλύτερα διατηρημένο το βόρειο πύργο.

Οι δύο πύργοι, εσωτ. διασπ. 9,80×5,80 μ., έχουν όμοια μορφή. Η κατάσταση διατήρησης του βόρειου πύργου προσφέρει σημαντικά στοιχεία για την ανασύσταση της μορφής τους (Πίν. 222 ε). Οι πύργοι ήταν πιθανότατα τριώροφοι. Οι τοίχοι τους είναι χτισμένοι με χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα και επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων στις όψεις κατά το σύστημα opus testaceum. Στην πλινθοδομή του ισογείου έχουν χρησιμοποιηθεί οπτόπλινθοι, πάχ. 0,08 μ., όπως και στο τείχος, ενώ στην πλινθοδομή του ορόφου έχουν χρησιμοποιηθεί οπτόπλινθοι, πάχ. 0,04 μ. Στην εξωτερική όψη της αψίδας του βόρειου πύργου, στη διαχωριστική γραμμή του ισογείου με τον όροφο σώζονται γεισήποδες από οπτοπλίνθους. Κατά τις εργασίες καθαρισμού εντοπίστηκαν στη νοτιοανατολική εσωτερική γωνία του νότιου πύργου δύο πλινθόκτιστοι αναβαθμοί, πλ. 0,30 και μήκ. 1,20 μ., από το κλιμακοστάσιο ανόδου στον όροφο.

Υδραγωγείο

Το υδραγωγείο[86] μετέφερε πόσιμο νερό από τις πηγές του Λούρου στη θέση Άγιος Γεώργιος στη Νικόπολη, από απόσταση 50 χλμ. Ο αγωγός του υδραγωγείου, με εναλλαγές στον τρόπο κατασκευής του ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, διέρχεται από τις βορειοδυτικές παρυφές της Νικόπολης στηριζόμενος πάνω σε πεσσοστοιχία. Στο χώρο της Δυτικής Πύλης εντοπίστηκαν 14 πεσσοί από την πεσσοστοιχία του. Οι πεσσοί είναι χτισμένοι με χυτή τοιχοποιία στον πυρήνα και με επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων στις όψεις (πάχ. οπτοπλίνθων 0,035-0,038 μ.). Σε απόσταση 18 μ. περίπου από το Νυμφαίο Πβ, ο αγωγός με τη χρήση ενός διπλού γωνιαίου πεσσού κάμπτεται προς Ν. και διακλαδίζεται για να συνδεθεί με τη βόρεια υδατοδεξαμενή[87]. Κατόπιν, συνέχιζε την πορεία του, διερχόμενος πιθανότατα πάνω από την Πύλη έως το ύψος του Νυμφαίου Πα, όπου υπήρχε δεύτερη διακλάδωση για την πλήρωση της επόμενης νότιας δεξαμενής. Στη συνέχεια ο αγωγός ακολουθούσε πορεία πάνω σε πεσσοστοιχία με κατεύθυνση προς ΝΑ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

86. Για το υδραγωγείο της Νικόπολης, βλ. *ΑΔ* 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 194. *BCH* 119 (1995), σ. 209-233.

87. Από τη βόρεια υδατοδεξαμενή φαίνεται ότι ένα σύστημα μικρότερων αγωγών και δεξαμενών διοχέτευε το νερό στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα της Νικόπολης. Μια τέτοια δεξαμενή εντοπίστηκε νοτιοδυτικά του Ωδείου, βλ. *ΑΕ* 1952, σ. 16-18.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Εθνική Οδός Ιωαννίνων-Καλπακίου-Κακαβιάς

Το καλοκαίρι του 1997 ξεκίνησαν εργασίες βελτίωσης και ανακαίνισης της εθνικής οδού Ιωαννίνων-Καλπακίου-Κακαβιάς, και συγκεκριμένα στο τμήμα Καλπακίου-Κακαβιάς, με αφετηρία τη διασταύρωση προς Δολιανά. Τις χωματουργικές εργασίες παρακολούθησε η αρχαιολόγος Β. Δήμου.

Η περιοχή του Καλπακίου είναι γνωστή ήδη από τη δεκαετία του 1960 ως χώρος εντοπισμού αρχαιολογικών καταλοίπων και κινητών ευρημάτων διαφόρων περιόδων, από την εποχή του Χαλκού και εξής (ΥΕ ΙΙΙΒ κιβωτιόσχημοι τάφοι, τεμάχια ψηφιδωτού δαπέδου και ερείπια χριστιανικής βασιλικής, καθώς και μεμονωμένα ευρήματα)[88].

Η περιοχή των Δολιανών έχει επίσης αποδώσει σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα. Το 1990 κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσης υποσταθμού της ΔΕΗ σε γήπεδο δεξιά της οδικής αρτηρίας Καλπακίου-Κακαβιάς και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από τη διασταύρωση με την επαρχιακή οδό Καλπακίου-Κόνιτσας, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν λείψανα προϊστορικής εγκατάστασης: πρόκειται για δάπεδο καλύβας, η οποία εξυπηρετούσε κτηνοτροφικές δραστηριότητες και η οποία χρονολογείται στην τελική νεολιθική ή τη χαλκολιθική περίοδο. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε και ρωμαϊκή ταφή[89]. Πρόσφατα, στη θέση Οπάγια Αγίου Γεωργίου Δολιανών ανασκάφηκαν λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής και τάφοι της ίδιας περιόδου[90].

Από την περιοχή της λίμνης Ζαραβίνας προέρχεται χάλκινο ξίφος της εποχής του Χαλκού[91], ενώ από το Δελβινάκι είναι ήδη γνωστή η παρουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων και τάφων στο λόφο του Αγίου Ιωάννου[92].

88. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 294. *ΑΕ* 1956, σ. 114-153. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 313. N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967.

89. *ΗπειρΧρον* 31 (1994), σ. 11-50. Α. Ντούζουγλη, Ήπειρος - Ιόνια νησιά, *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, σ. 46-48.

90. Α. Καραμπερίδη, Πρώτα στοιχεία από την Παλαιοχριστιανική Βασιλική στον Άγιο Γεώργιο Δολιανών, *ΙΗ΄ Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα, 8-10 Μαΐου 1998*, Αθήνα 1998, σ. 29-30.

91. Hammond, ό.π. (υποσημ. 88).

92. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 595.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών οδοποιίας κατά μήκος του άξονα Καλπακίου-Κακαβιάς, εντοπίστηκε αριθμός θέσεων οι οποίες εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για την περιοχή.

Η μεγαλύτερη πυκνότητα ευρημάτων παρατηρήθηκε στη θέση Προφήτης Ηλίας: πρόκειται για θραύσματα κεραμίδων (κυρίως ρωμαϊκής και ύστερης εποχής), όστρακα κυρίως τροχήλατων αγγείων (αβαφών, με λίγα εφυαλωμένα και ελάχιστα μικρά θραύσματα κλασικών μικρών αγγείων).

Από την πεδινή περιοχή των πηγών του Καλαμά στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία προέρχονται όστρακα χειροποίητων χονδροειδών αβαφών ανοιχτών αγγείων (παρόμοιων με αυτά από τις ανασκαφές στον υποσταθμό της ΔΕΗ), πυραμιδοειδής αγνύθα, λίθινη μικρή αξίνα (ΝΛ σμίλη;) και όστρακα ρωμαϊκών αγγείων.

Από την περιοχή της λίμνης Ζαραβίνας προέρχονται όστρακα χειροποίητων και τροχήλατων αγγείων, ενώ από το Δελβινάκι (χάνι Δελβινάκι) θραύσματα κεραμίδων και πίθων, καθώς και αγνύθα.

Τα πρόσφατα ευρήματα από την περιοχή Καλπακίου-Δελβινακίου εμπλουτίζουν τις υφιστάμενες πληροφορίες και επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η περιοχή λειτούργησε ως πόλος έλξης ανθρώπινης δραστηριότητας από τους προϊστορικούς έως και τους χριστιανικούς χρόνους.

Θέση Λάκκα Κόνιτσας

Το χειμώνα του 1997 και στα πλαίσια μελέτης οικιστικής καταλληλότητας στην περιοχή της Κόνιτσας μετά τους σεισμούς του 1996, το Ίδρυμα Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών πραγματοποίησε πυρηνοληψίες και διάνοιξη ορυγμάτων σε αρκετά σημεία της Κόνιτσας.

Στη θέση Λάκκα, και συγκεκριμένα στο οικόπεδο Κ. Κορτσινόγλου, σε βάθος 3-4,50 μ., εντοπίστηκε στρώμα καστανέρυθρων αμμούχων αργίλων με αραιές ασβεστολιθικές λατύπες, πλούσιο σε κεραμικά ευρήματα, οστά ζώων και κόκκους άνθρακα. Τα ευρήματα παραδόθηκαν στη ΙΒ΄ ΕΠΚΑ από το γεωλόγο του ΙΓΜΕ Π. Πάσχο.

Πρόκειται κυρίως για όστρακα γραπτών αμαυρόχρωμων αγγείων, παρόμοιων τόσο με αυτά τα οποία εντοπίστηκαν στο γήπεδο της Κοινότητας Κρύας[93], όσο και στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου[94]. Το είδος αυτό της κεραμικής εντάσσεται στην κατηγορία IV της ηπειρωτικής κεραμικής[95], η οποία έχει εντοπιστεί και σε διάφορες άλλες ηπειρωτικές θέσεις[96], και η οποία κατατάσσεται χρονικά – ανάλογα με τον ερευνητή και τα συνευρήματα – στην πρώιμη εποχή Σιδήρου ή την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο.

Ο εντοπισμός στη θέση Λάκκα Κόνιτσας στρωματογραφημένων κινητών ευρημάτων παρόμοιων με ανεσκαμμένα σύνολα από πολυάριθμες ηπειρωτικές θέσεις υποδηλώνει ότι στην περιοχή της πόλης υπήρχε σημαντική ανθρώπινη δραστηριότητα κατά την ύστερη προϊστορική περίοδο. Για τη διαφύλαξη των στοιχείων αυτών η ΙΒ΄ ΕΠΚΑ αποφάσισε την εφαρμογή ελέγχου υπεδάφους στη θέση Λάκκα Κόνιτσας.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ

Παλαιογορίτσα Κόνιτσας

Από τον αγρό του Κ. Ζώη, μετά από υπόδειξη του Δ. Καφετζή, κατοίκου Κόνιτσας, περισυνελέγησαν μία χάλκινη οινοχόη, δύο αγνύθες, δύο θραύσματα γυάλινου αγγείου, λίθινα τέχνεργα και λίγα όστρακα.

Ασφάκα

Στην περιοχή του γηπέδου της κοινότητας, στα πρανή αγροτεμαχίων (θέση Ανάβρα) διακρίνεται ορίζοντας προϊστορικής κεραμικής. Από τη θέση αυτή προέρχονται πέντε όστρακα και 17 λίθινα τέχνεργα που παρέδωσε ο Χ. Κουράκακλου.

Ζάβροχο Δελβινακίου

Ο Χρ. Γιαννούλης, κάτοικος Ιωαννίνων, παρέδωσε ερυθρόμορφη τριφυλλόστομη οινοχόη του 4ου αι. π.Χ., την οποία βρήκε σε χώρο ρίψης απορριμμάτων.

Ρωμανό

Ο Π. Γκαλντέμης, κάτοικος Ιωαννίνων, παρέδωσε μία σιδερένια αιχμή δόρατος (ΑΜΙ 8605), η οποία χρονολογείται στην πρώιμη εποχή Σιδήρου (Πίν. 222 α).

93. *ΗπειρΧρον* 31 (1994), σ. 11-50.

94. Α. Ντούζουγλη, Η κοιλάδα του Αώου: αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα, *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Κόνιτσα 1996, σ. 11-61.

95. *ΠΑΕ* 1951, σ. 173-183.

96. Βοκοτοπούλου, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 255-271.

Βερενίκη

Ο Π. Γκαλντέμης παρέδωσε μία χάλκινη αιχμή δόρατος (ΑΜΙ 8586-Πίν. 222 β), η οποία ανήκει σε γνωστό νοτιοελλαδικό τύπο και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ[97].

Κακολάγκαδο Πλαισίων

Ο Π. Φλώρος, κάτοικος Ιωαννίνων, παρέδωσε μια βάση ανοιχτού μελαμβαφούς αγγείου, μία λαβή άβαφου αγγείου και τρία θραύσματα κεραμίδων.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Καστροσυκιά

Η Αικ. Καμπουράκη, κάτοικος Καστροσυκιάς, βρήκε στην παραλία της Καστροσυκιάς στόμιο αμφορέα, το οποίο παραδόθηκε στην Εφορεία.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Καρυώτες

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Π. Κονιδάρης περισυνέλεξε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (ΑΜΛ 2434) από τη θέση Μάρμαρα του λόφου Κούλμου. Η στήλη φέρει την επιγραφή: *ΔΑΣΙΜΑ*.

Καλλιγόνι

Στην κοίτη του χειμάρρου Αγγελοπούλα, στην περιοχή Στροφής Καλλιγονίου, βρέθηκε από το φύλακα Π. Κονιδάρη τμήμα επιτύμβιας στήλης (ΑΜΛ 2433) με την επιγραφή:

ΝΙΚΑΝΔΡΟ[-]
ΧΑΙΡΕ

Περιβολάκι

Η θέση Περιβολάκι βρίσκεται περίπου 1 χλμ. νοτιοδυτικά των Δημοτικών Σφαγείων Λευκάδας, στους βορειοδυτικούς πρόποδες του λόφου Κούλμου, εκτός των τειχών της αρχαίας Λευκάδας που εκτείνεται στην κορυφή και την ανατολική κλιτύ του ίδιου λόφου. Με αφορμή τη διαπλάτυνση υφιστάμενου αγροτικού δρόμου αποκαλύφθηκε αρχαίος τοίχος από μεγάλες αδρολαξευμένες λιθοπλίνθους, καθώς και αρχαίος πήλινος σωλήνας, πιθανότατα αγωγός ύδρευσης.

Φραγκοκκλησιά

Κατά τη διάνοιξη αγωγού ύδρευσης στην περιοχή των Δημοτικών Σφαγείων βρέθηκε και παραδόθηκε από τον εργολάβο του έργου επιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη. Φέρει σε δύο στίχους την επιγραφή:

ΔΑΜΙΣΤΙΜΟΚΛΕ--
ΜΕΣΣΑΝΙΟΣ ΧΑΙΡ---

Σύβρος

Στον αγρό του Κ. Σπύρου στη θέση Κολώνι βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

ΒΙΒΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

97. Τύπος VI, σειρά C.R.A.J. Avila, Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit, *Prähistorische Bronzefunde* V,1, München 1983, σ. 24-25.

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Η΄ ΕΠΚΑ από 1-1-1997 μέχρι το τέλος του Ιουλίου του ίδιου έτους πραγματοποίησε υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας τις παρακάτω εργασίες:

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καταγραφή. Συνεχίστηκε η καταγραφή[1] και αποδελτίωση των αρχαίων που προήλθαν από τις ανασκαφές της Εφορείας. Στους καταλόγους ευρημάτων του Μουσείου της Κέρκυρας καταγράφηκαν 180 αντικείμενα και 1.050 νομίσματα από τις ανασκαφές στα οικόπεδα Μόκα, Αργυρού, Σπίνουλα, Μικάλεφ και τη συστηματική ανασκαφή στην Παλαιόπολη.

Στους καταλόγους ευρημάτων της Θεσπρωτίας καταγράφηκαν 104 αντικείμενα και 200 νομίσματα από τις ανασκαφές στο Λαδοχώρι, στην πεδιάδα της Παραμυθιάς και τη συστηματική ανασκαφή στη Γιτάνη.

Συντήρηση. Στα εργαστήρια συντήρησης συντηρήθηκαν[2] 892 πήλινα αντικείμενα, 800 νομίσματα, 45 γυάλινα, 30 μαρμάρινα και πάμπολλα σιδερένια αντικείμενα παλαιών και νέων ανασκαφών.

Παράλληλα με τη συντήρηση πραγματοποιήθηκε από τις συντηρήτριες Έ. Χριστάκη και Ε. Τριανταφύλλου η αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου του οικοδομικού συγκροτήματος, που αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή στο Λαδοχώρι Θεσπρωτίας το 1995, προκειμένου να διασωθεί από τα νερά που κατακλύζουν την περιοχή.

Το ψηφιδωτό, διαστ. 5,50×4,70 μ., αποτελείται από δύο συνεχόμενα παραλληλόγραμμα διάχωρα, από τα οποία το πρώτο διακοσμείται με εγγεγραμμένους σταυρούς σε κύκλο, ενώ το δεύτερο με πτηνά και ψάρια μέσα σε οκτάγωνα. Τα δύο κύρια θέματα χωρίζονται μεταξύ τους με κάθετη μακρόστενη ερυθρόχρωμη ταινία και περιβάλλονται εξωτερικά από ταινία διακοσμημένη με κισσόφυλλα και βλαστόσπειρα. Η χρωματική παλέτα της διακόσμησης αποτελείται από μαύρες, κόκκινες και λευκές τετράγωνες λίθινες ψηφίδες (tesserae). Οι ψηφίδες της εξωτερικής διακοσμητικής ταινίας έχουν διπλάσιο μέγεθος από αυτό των ψηφίδων που σχηματίζουν τα κυρίως θέματα. Πάνω στο δάπεδο αποκαλύφθηκαν λυχνάρια, αρύταινες, χύτρες και πινάκια, που χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Οι φθορές που παρουσίαζε το ψηφιδωτό κατά την εποχή της αποκόλλησής του συνοψίζονται στις εξής: Έντονα σαθρή επιφάνεια και υπόστρωμα, φουσκώματα, ραγίσματα, κενά από την έλλειψη ψηφίδων και αστάθεια των περιμετρικών ψηφίδων. Οι φθορές προκλήθηκαν από τα υπόγεια και τα επιφανειακά ύδατα, τα οποία το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου καλύπτουν το ψηφιδωτό πάνω από 2 μ. και περιέχουν μεγάλες ποσότητες αλάτων λόγω της γειτνίασης του οικοπέδου με τη θάλασσα, όπως και βρύα, λειχήνες και μικροοργανισμούς εξαιτίας του βαλτώδους της περιοχής.

Για να αποξηρανθεί το ψηφιδωτό, εκτός από την τοποθέτηση αντλιών, οι οποίες κρατούσαν τη στάθμη των υδάτων κάτω από την έδρασή του, κατασκευάστηκε περιμετρικό αυλάκι, πλ. 0,20-0,30 μ., μεταξύ των τοίχων που περιβάλλουν το χώρο και του άκρου του ψηφιδωτού για την απομάκρυνση και των επιφανειακών υδάτων. Για τις κατά τόπους αναβλύζουσες πηγές εφαρμόστηκε τεχνική υδρομάστευσης, με αργόστροφο χειροκίνητο τρυπάνι, διανοίχθηκαν οπές στο υπόστρωμα του κονιάματος και γενικά δημιουργήθηκαν συνθήκες θερμοκηπίου με τη χρησιμοποίηση, εκτός της ηλιακής θερμότητας, λαμπτήρων πυράκτωσης και αερόθερμων.

Στη συνέχεια: α) τοποθετήθηκε ελαστικό τελαρωτό μεταλλικό πλέγμα τόσο περιμετρικά της επιφάνειας του ψηφιδωτού για τη συγκράτηση των εξωτερικών έκθετων στην αποκόλληση ψηφίδων όσο και στα κενά στα διάφορα σημεία της επιφάνειας του δαπέδου για τη συγκράτηση των ψηφίδων, οι οποίες διασώζονταν ακόμη πάνω σε σαθρό υπόστρωμα ή και χωρίς αυτό. β) Έγινε λεπτομερής αποτύπωση και σημειώθηκαν οι κλίσεις της επιφάνειας και οι φθορές. γ) Κατασκευάστηκε κάνναβος με τον οποίο οριοθετήθηκαν οι αρμοί για την αφαίρεση των τεμαχίων και επιλέχθηκαν τα κατάλληλα τμήματα, ώστε κατά την αποκόλληση των αρμών να απορροφηθούν τα νερά και να αποξηρανθεί το υπόστρωμα (Πίν. 223 α).

Μετά την παραπάνω προεργασία και αφού είχε αποξηρανθεί, όσο ήταν αναγκαίο, το ψηφιδωτό, άρχισε η διά-

---

1. Στην καταγραφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι: Ρ. Αργυρού, Μ. Νάκου, Ε. Σκαλιστή, Ε. Δήμα, Α. Σγουρούδης.

2. Στη συντήρηση εργάστηκαν οι συντηρητές: Γ. Γραμμένος, Γ. Μωραΐτη, Δ. Ανδριώτης, Μ. Γεωργιάδου, Έ. Χριστάκη, Ε. Τριανταφύλλου και Σ. Λέκας. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για την εργατοτεχνίτρια Τ. Σαμουήλ, η οποία αφού πρώτα εκπαιδεύτηκε, «συντήρησε» όλα τα σιδερένια ευρήματα των αποθηκών, τα οποία παρέμειναν στις σακούλες τους όπως είχαν βρεθεί στις ανασκαφές.

νοιξη, αφαίρεση, εκβάθυνση των αρμών με τη μέθοδο του καλεμιού και ο καθαρισμός με τη χρήση νυστεριού και πινέλου, χορτόβουρτσας και αραιωμένου ουδέτερου απορρυπαντικού (texapon). Στις περιοχές που έλειπαν οι ψηφίδες και θα δημιουργούνταν πρόβλημα στη σταθερότητα των τεμαχίων κατά την αφαίρεσή τους προστέθηκε υδραυλικό κονίαμα από σβησμένο ασβέστη, θηραϊκή γη και τουβλόσκονη στην απόχρωση και αναλογία του αρχαίου, το οποίο αποξηράνθηκε επίσης.

Τέλος, πάνω στην αποξηραμένη επιφάνεια επικολλήθηκαν με Primal AC33 + Vinavill σε αναλογία: 3+3 και 1 μέρος νερού, δύο στρώσεις από τουλπάνι και μια στρώση κάμποτ με μεγάλη συνοχή ινών, αφού πλύθηκε και σιδερώθηκε. Με τη βοήθεια υδραυλικού γρύλου κάτω από το υπόστρωμα του ψηφιδωτού δαπέδου τοποθετήθηκε γαλβανιζέ λαμαρίνα ικανού πάχους, τα μέτρα της οποίας είχαν προσδιοριστεί με τη βοήθεια πατρόν, σύμφωνα με τις ακριβείς διαστάσεις κάθε τεμαχίου.

Μετά την απομάκρυνση των τεμαχίων από το φυσικό τους περιβάλλον τοποθετήθηκε προσωρινά περιμετρικά στις πλευρές τους αποξηραμένο κονίαμα για λόγους προστασίας, το οποίο συγκρατήθηκε με τουλπάνι και με τις άκρες της λαμαρίνας. Τα αποκολληθέντα κομμάτια αποθηκεύθηκαν σε αποθήκη με ελεγχόμενες κλιματολογικές συνθήκες, για να μεταφερθούν και να εκτεθούν, αφού συντηρηθούν και αποκατασταθούν, στο Μουσείο Ηγουμενίτσας, το οποίο κατασκευάζεται.

Φωτογραφικό Αρχείο. Το φωτογραφικό αρχείο εμπλουτίστηκε με 2.000 φωτογραφίες των ευρημάτων και των ανασκαφικών δραστηριοτήτων της χρονιάς. Για την άμεση αντιμετώπιση διαφόρων προβλημάτων που σχετίζονται με τη φωτογράφηση αντικειμένων κατασκευάστηκε στο κτίριο της Ρολίνας σκοτεινός θάλαμος.

Τεχνικό Τμήμα. Στο σχεδιαστήριο[3] εκπονήθηκαν τα σχέδια από τις ανασκαφές των οικοπέδων Ε. Μόκα, αφών Αργυρού, Ιω. και Χ. Σπίνουλα, Χ. Χαλικιόπουλου, Π. Παμφίλη στην Κέρκυρα και Ε. Ζώη, Ν. Ζώη, Κ. Ζάγκα, Π. Νανούση, Α. Μαρκαμπά, Β. Χρυσικόπουλου στη Θεσπρωτία και των ανασκαφών στις θέσεις Γιτάνη και Κυρά Παναγιά στον ίδιο νομό.

Εκπονήθηκαν επίσης σχέδια των νεωρίων της Κέρκυρας, των ψηφιδωτών της συστηματικής ανασκαφής της Παλαιόπολης, των τριών βασικών τύπων του αρχαίου αργαλειού, σχέδια παραστάσεων από αγγεία, στις οποίες εικονίζονται γυναικείες μορφές να υφαίνουν, όπως οι υφαίνουσες της μελανόμορφης ληκύθου του Αμάσεως, η Πηνελόπη του ομώνυμου ζωγράφου και η Κίρκη του ζωγράφου των μυστών. Σχεδιάστηκαν επίσης θραύσματα γυάλινων και πήλινων αγγείων που βρέθηκαν στα λουτρά, καθώς και παρόμοιων ακέραιων αγγείων που χρησιμοποιούνταν στα λουτρά, ιατρικών εργαλείων σε χρήση, όπως η ρεαλιστική απεικόνιση χειρουργικής επέμβασης, έγινε σχέδιο πλοίου με φορτίο αμφορέων, μακέτα νεώσοικου, σχέδιο κοπής νομισμάτων, σχέδια της Κνιδίας και της Αναδυομένης για αντιπαραβολή με τα θραύσματα παρόμοιων αγαλμάτων που αποκαλύφθηκαν στα λουτρά της Κέρκυρας, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως παραστατικά στοιχεία σε έκθεση που ετοίμασε η Εφορεία. Η έκθεση είχε ως κύριο θέμα το έργο της συστηματικής ανασκαφής στην Παλαιόπολη. Με την ευκαιρία αυτή σε ανεξάρτητη αίθουσα οργανώθηκε έκθεση για τα νεώρια της Κέρκυρας προκειμένου η Εφορεία να συμμετάσχει με τον τρόπο αυτό στο πρόγραμμα εορτασμού «Τα λιμάνια στους αιώνες».

Άρχισαν επίσης οι σχετικές εργασίες για την προετοιμασία της ενοποίησης του αρχαιολογικού χώρου της Παλαιόπολης και της ανάδειξής του σε επισκέψιμο χώρο. Παρόμοιες εργασίες έγιναν και για τους χώρους του Πύργου και της Γιτάνης Θεσπρωτίας. Συντάχθηκαν ακόμη τα απαιτούμενα δελτία για την ένταξη των δύο χώρων της Θεσπρωτίας στο Πρόγραμμα Interreg II και επιπλέον υποβλήθηκε προκαταρκτική μελέτη για τη στερέωση του θεάτρου της Γιτάνης, προκειμένου να ενταχθεί στο Πρόγραμμα Leader[4].

Στα τοπογραφικά των αρχαιολογικών χώρων του Κεραμεικού και του ναού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα σχεδιάστηκαν διαδρομές επίσκεψης. Επίσης έγιναν καθαρισμοί σε όλους τους αρχαιολογικούς χώρους της Εφορείας. Σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείου έγιναν τροποποιήσεις στο εκθεσιακό πρόγραμμα του Μουσείου της Ηγουμενίτσας, ενταγμένου στο πρόγραμμα ανέγερσης νέων μουσείων του ΥΠΠΟ, εξαιτίας της αποκάλυψης νέων σημαντικών ευρημάτων, αφού οριστικοποιήθηκε τελικά η επιλεγμένη θέση για την ανέγερσή του.

Σε συνεργασία με την ίδια Διεύθυνση άρχισε η μελέτη για το εκθεσιακό πρόγραμμα του Μουσείου της Παλαιόπολης στην Κέρκυρα, ενώ σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Εκτέλεσης Έργων Μουσείων είχαν ήδη αρχίσει οι εργασίες επισκευής της θερινής έπαυλης στο Mon Repos, η

3. Για την εκπόνηση των σχεδίων εργάστηκαν: η τοπογράφος Α. Πιπέρη, η αρχιτέκτων Μ. Καλογιάννη, οι μηχανικοί Σ. Καρούμπης και Β. Πανδής και οι σχεδιάστριες Ν. Βάρθη και Κ. Κρασάκη.

4. Για το έργο, το προσωπικό της Εφορείας κατηύθυναν ο αρχιτέκτων της Διεύθυνσης Αναστήλωσης, Θ. Νακάσης και ο μηχανικός Δ. Μονοκρούσος.

οποία πρόκειται να φιλοξενήσει τις συλλογές, τους εργαστηριακούς και τους λοιπούς χώρους του προαναφερόμενου Μουσείου.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

α) Καταμέτρηση αντικειμένων. Επαναφέρθηκαν στο ανάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου τα έργα ασιατικής τέχνης που φυλάσσονταν σε σφραγισμένα κιβώτια στις αποθήκες του κτιρίου της Ρολίνας, προκειμένου να πραγματοποιηθεί στο παραπάνω ανάκτορο η σύνοδος κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1994). Αποσφραγίστηκαν εκείνα τα κιβώτια που περιείχαν τα εκθέματα της παλαιάς έκθεσης, που καταλάμβανε τον πρώτο όροφο του ανακτόρου, και έγινε έλεγχος και καταμέτρησή τους[5]. Ορισμένα από τα αντικείμενα συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν από το συντηρητή Σ. Λέκκα. Τα καταμετρημένα και συντηρημένα αντικείμενα τοποθετήθηκαν μέσα στις παλαιές τους προθήκες και κατέλαβαν ολόκληρη την ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου, όχι για να εκτεθούν στο κοινό, αλλά για λόγους προστασίας και για να είναι προσιτά στην ομάδα που ετοιμάζει την επανέκθεσή τους.

β) Επανέκθεση στις επίσημες αίθουσες. Παράλληλα έγιναν επισκέψιμες οι μουσειακές αίθουσες του ανακτόρου, δηλαδή η Γερουσία, η αίθουσα του θρόνου, η κυκλική και η αίθουσα των συμποσίων.

γ) Περιοδικές εκθέσεις. 1. Στο περιστύλιο των παλαιών ανακτόρων, το οποίο και κατά το παρελθόν είχε χρησιμοποιηθεί ως εκθεσιακός χώρος, οργανώθηκε σε συνεργασία με το Τ.Ε. Κέρκυρας έκθεση για το έργο του αρχιτέκτονα Ι. Χρόνη.

2. Στο ισόγειο του ανακτόρου, στις τρεις αίθουσες αριστερά της εισόδου, οι οποίες έχουν προβλεφθεί να λειτουργήσουν ως αίθουσες περιοδικών εκθέσεων, ετοιμάστηκε έκθεση[6] σχετικά με τα αποτελέσματα της συστηματικής ανασκαφής στην Παλαιόπολη που διεξάγεται από την υπογράφουσα σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Louvain la Neuve Βελγίου, από αδημοσίευτο υλικό, κυρίως μικρά θραύσματα, τα οποία δίνουν πληροφορίες για τη δημόσια και ιδιωτική ζωή της αρχαίας Κέρκυρας. Για την έκθεση με θέμα «Θραύσματα από ανασκαφές στην Κέρκυρα» ασχολήθηκε κυρίως ο αρχαιολόγος Α. Σγουρούδης.

3. Σε ανεξάρτητη αίθουσα είχε ετοιμαστεί επίσης έκθεση σχετικά με τα αρχαία νεώρια της Κέρκυρας, για να συμμετάσχει η Εφορεία στον εορτασμό: Ευρωπαϊκές ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 26, 27, 28/9/1997, με θέμα «Τα λιμάνια στους αιώνες». Η έκθεση είχε διαρθρωθεί ως εξής:

Στην αίθουσα Ι παρουσιάζονταν τα αρχαία λιμάνια και οι λιμενικές εγκαταστάσεις της Κέρκυρας μέσα από τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις και τις φωτογραφίες των ευρημάτων. Επίσης είχαν εκτεθεί εξαρτήματα πλοίων και αμφορείς, προερχόμενοι από τη θαλάσσια περιοχή της Κέρκυρας ή αμφορείς που είχαν κατασκευαστεί στο εργαστήριο του Φιγαρέτου.

Στην αίθουσα ΙΙ παρουσιαζόταν η καθημερινή ζωή γυναικών και ανδρών στην Κέρκυρα μέσα από τις οικιακές εργασίες, την υφαντουργία, τον καλλωπισμό, τη βιοτεχνία στον Κεραμεικό της πόλης και την ενασχόλησή τους στα λουτρά.

Στην αίθουσα ΙΙΙ παρουσιαζόταν το λουτρικό συγκρότημα της Παλαιόπολης, η λειτουργία και η διακόσμησή του, καθώς και αγγεία και αντικείμενα που βρέθηκαν εκεί.

Στην αίθουσα IV παρουσιαζόταν ο «θησαυρός» νομισμάτων που βρέθηκε στα λουτρά και σχεδιαστική αναπαράσταση της κοπής των νομισμάτων και της κυκλοφορίας του κερκυραϊκού νομίσματος.

δ) Τεχνική έκθεση. Στις 27 Ιουνίου υποβλήθηκαν στην Εφορεία από το μελετητικό γραφείο Περάκη - Ευγ. Ρωμάνο σχέδια και τεχνική έκθεση με τίτλο «Μελέτη Επανέκθεσης του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης στο κτίριο των Παλαιών Ανακτόρων των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου της Κέρκυρας». Το κείμενο της τεχνικής έκθεσης ουσιαστικά επαναλάμβανε σε γενικές γραμμές τις προτάσεις που ήδη η Ομάδα Εργασίας είχε διατυπώσει στην αρχαιολογική μελέτη, χωρίς να προτείνει τύπο των προθηκών ή τρόπους επανέκθεσης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ

Γαρίτσα

Οικόπεδο Ειρ. Μόκα[7]

Κατά τη διάρκεια επισκευής διατηρητέας οικίας στην περιοχή της Γαρίτσας αποκαλύφθηκε εσωτερικά και κά-

5. Η εργασία της αποσφράγισης και καταμέτρησης έγινε από τις αρχαιολόγους Α. Καραμάνου, Π. Μελά και Π. Βασιλοπούλου, τη διοικητική υπάλληλο Ν. Παραμυθιώτη και τους φύλακες Β. Λαυράνου και Λ. Χιτήρη. Μετά την έγκριση από το ΚΑΣ της αρχαιολογικής μελέτης, η οποία εκπονήθηκε από την προαναφερόμενη ομάδα εργασίας (*ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 402-404), άρχισαν οι εργασίες επιλογής προσωπικού για την εκπόνηση της μουσειολογικής μελέτης της επανέκθεσης.

6. Μετά την απόσπαση της υπογράφουσας από την Εφορεία η έκθεση, η οποία είχε προγραμματιστεί να γίνει από αδημοσίευτο υλικό της ανασκαφής της Παλαιόπολης και άλλων ανασκαφών, δεν αποδόθηκε στο κοινό, για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή της.

7. Στις ανασκαφές των οικοπέδων Ειρ. Μόκα, αφών Αργυρού και Χ. Σπίνουλα έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Ελ. Δήμα.

τω από το δάπεδό της μετά από το επιφανειακό στρώμα, το οποίο είχε πάχος 0,30 μ., ένα δεύτερο φαιόχρωμο αμμώδες στρώμα που έφθανε μέχρι βάθος 1,20 μ. και περιείχε όστρακα αμφορέων, χρηστικών αγγείων και αγελαίων κεράμων.

Στο νότιο τμήμα του χώρου, σε βάθος 0,89 μ., αποκαλύφθηκε η άνω επιφάνεια πεσσού. Ο πεσσός έχει μήκος 0,45, πλάτος 0,30-0,35 και σωζόμενο ύψος 0,15 μ. με τον κατά μήκος άξονά του από Α. προς Δ. Η υποθεμελίωση του πεσσού αποτελείται από κομμάτια ασβεστόλιθων και εδράζεται στο καθαρά αμμώδες έδαφος που διαδέχεται το δεύτερο στρώμα.

Ο τύπος κατασκευής του πεσσού, ο οποίος μοιάζει με τους πεσσούς που βρέθηκαν στα οικόπεδα Γιούργα και Κοκοτού[8], και η θέση του οικοπέδου κοντά στα οικόπεδα Μαυρογιάννη και Ορφανού[9], στα οποία επίσης είχαν αποκαλυφθεί παρόμοιοι πεσσοί, οδηγεί στην υπόθεση ότι και στην περίπτωση του οικοπέδου Μόκα έχουμε λείψανα νεωρίων.

Τα όστρακα των αμφορέων που αποκαλύφθηκαν μέσα στο δεύτερο στρώμα χρονολογούνται προς το τέλος της κλασικής εποχής. Το σημαντικότερο από τα ευρήματα είναι ένα όστρακο, που χρονολογείται γύρω στο 400 π.Χ. και φέρει ερυθρόμορφη παράσταση ιματιοφόρου σε κατατομή άνδρα, που πλησιάζει το πνεύμα του κύκλου του ζωγράφου με τους ανεστραμμένους οφθαλμούς[10].

Παλαιόπολη

Οδός Ναυσικάς 18 (οικόπεδο αφών Αργυρού)

Η έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο Φιγαρέτο, επεκτάθηκε κατά τη φετινή χρονιά στο ανατολικό τμήμα του χώρου στον τομέα ΙΙ, έκτασης 72 τ.μ., το οποίο βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο σε σχέση με το δυτικό τμήμα του οικοπέδου και τον τομέα Ι.

Σε βάθος 0,21-0,65 μ. αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου Τ1 σε τμήμα, μήκ. 2,10 μ. Νότια του Τ1 και σε απόσταση 1,68 από αυτό, σε βάθος 0,06 μ., αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ4 με κατεύθυνση επίσης από Α. προς Δ. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από αργούς και λαξευμένους ασβεστόλιθους, το μέγεθος των οποίων ποικίλλει. Ο Τ4 εδράζεται σε στρώμα σκληρού καστανέρυθρου χώματος, έχει μήκος 4,90, πλάτος 0,50 και σωζόμενο ύψος 0,43 μ.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, σε βάθος 0,60 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα λίθινου αγωγού με κατεύθυνση από Α. προς Δ., μήκ. 2, πλ. 1,07 και ύψ. 0,15 μ.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται τμήματα αρχαϊκών ειδωλίων, κεραμική της ίδιας εποχής και χάλκινο νόμισμα Λευκάδας του 4ου αι. π.Χ. Το σημαντικότερο όμως εύρημα της ανασκαφής ήταν ένας «θησαυρός» 206 αργυρών νομισμάτων του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων υπήρχαν τετράδραχμο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, δραχμή του Λυσίππου, κορινθιακές δραχμές, στατήρες Κορίνθου, στατήρες Κέρκυρας, στατήρες Δυρραχίου, νομίσματα του Βαλάιου και του Μονούνιου (Πίν. 223 β).

Οικόπεδο Χ. Σπίνουλα

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Βρυσούλα, έχει έκταση 6.600 τ.μ., αλλά η έρευνα διενεργήθηκε σε χώρο 200 τ.μ., στον οποίο ο ιδιοκτήτης επιθυμούσε να ανεγείρει οικοδομή (Σχέδ. 1).

Το πρώτο στρώμα, πάχ. 0,45-0,50 μ., ήταν καθαρό χώμα καλλιέργειας κηπευτικών. Το δεύτερο στρώμα, πάχ. 0,60-0,70 μ., συνίστατο από μαλακό κιτρινωπό αμμώδες χώμα, μέσα στο οποίο αποκαλύφθηκαν κέραμοι.

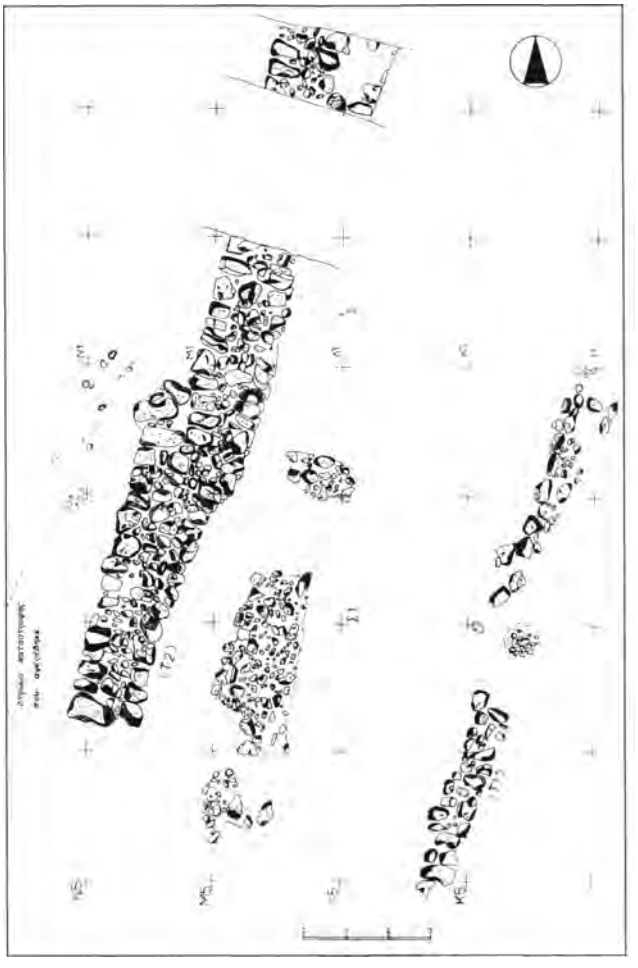
Στο ανατολικό τμήμα του χώρου, σε βάθος 0,35 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος Τ1 με κατεύθυνση από Β. προς Ν. και απόκλιση από την κατακόρυφο προς Δ., θεμελιωμένος μέσα στο δεύτερο στρώμα. Από τον Τ1 σώθηκε μόνον η τελευταία σειρά των αργών ασβεστόλιθων και αργόλιθων σε μήκος 12,35 μ. Το νότιο τμήμα του Τ1, σε μήκος 4,68 μ., σώθηκε χτισμένο από δύο σειρές κατά πλάτος λίθων με την εξωτερική επιφάνεια προς Α., πλ. 0,90 και ύψ. 0,30 μ., ενώ το βόρειο τμήμα του σώθηκε μόνο σε μία κατά πλάτος σειρά λίθων, πλ. 0,58, ύψ. 0,46 μ. Ο τοίχος συνέχιζε μέσα στο γειτονικό οικόπεδο.

Στα δυτικά του Τ1, σε βάθος 0,33-0,46 και σε απόσταση 4,22 μ., αποκαλύφθηκε λιθοσωρός, μήκ. 9,35 και πλ. 1,75 μ. Ακόμη δυτικότερα του Τ1, σε βάθος 0,23 μ. και σε απόσταση 7,35 μ., παράλληλα προς αυτόν, αποκαλύφθηκε δεύτερος τοίχος, ο Τ2, κατασκευασμένος από αργούς λίθους, που εδραζόταν σε στρώμα άμμου θαλάσσης, από το οποίο ανέβλυζε το νερό του Υλλαϊκού λιμένα. Ο τοίχος είχε καταστραφεί προς Ν., ενώ συνέχιζε προς Β. μέσα στο γειτονικό οικόπεδο. Στις εξωτερικές όψεις ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από μεγάλους λίθους, ενώ εσωτερικά είχε γέμισμα από αργούς λίθους, μεσαίου και μικρού μεγέθους. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 16,20 μ. και είχε πλάτος 1,60 προς Ν. και 1,68 μ. προς Β. Σε μήκος 7,20 μ. από το νότιο πέρας του ο τοίχος είχε πλάτος 2,85 μ. εξαι-

8. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 255-257· 41 (1986): Χρονικά, σ. 125-127 αντίστοιχα.

9. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 412-413.

10. R.M. Cook, *Greek Painted Pottery*, London 1960, σ. 185-188.



Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Παλαιόπολη. Οικόπεδο Χ. Σπίνουλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

τίας μιας θλάσης του προς Δ. και μιας πειόσχημης κατασκευής που ήταν ενσωματωμένη σε αυτόν. Η κατασκευή αποτελούνταν από λίθο, ύψ. 0,41 μ., που έφερε στο μέσον της άνω επιφάνειάς του ημικυκλική κοίλανση, διαμ. 0,31 μ., στο εσωτερικό της οποίας σωζόταν τμήμα λίθινου ασβεστολιθικού εμπολίου ορθογώνιας τομής.

Η ανατολική παρειά του Τ2 σωζόταν σε τέσσερις σειρές δόμων, ύψ. 1,10 μ., και κατέληγε προς Ν. σε μια σειρά δόμων, ύψ. 0,28 μ., ενώ η δυτική παρειά του σε δύο σειρές, ύψ. 0,82 μ., και κατέληγε προς Ν. σε μια σειρά, ύψ. 0,36 μ.

Η κατασκευαστική ανομοιομορφία του Τ2 πιθανώς οφείλεται στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργεί η κλίση που παρουσιάζει το έδαφος από Α. προς Δ. Η ύπαρξη του Τ2 κατά μήκος της αρχαίας ακτογραμμής του Υλλαϊκού λιμένα, η οποία απέχει 80 μ. από τη σημερινή προσχωσιγενή, σε συνδυασμό με την ισχυρή κατασκευή του, οδηγεί στην υπόθεση της ταύτισής του με κάποιο είδος λιμενικού έργου.

Μεταξύ των ολιγάριθμων κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται έξι κωνικές αγνύθες, τμήμα λύχνου με πλατιά οπή πλήρωσης και κωνική απόφυση στο μέσον των περί το 530-520 π.Χ. χρόνων[11], τμήμα μελαμβαφούς σκύφου, των περί το 525 π.Χ. χρόνων[12] και βάση σκυφοειδούς κύλικας που καλύπτεται με στιλπνό μελάνωμα κλασικής εποχής.

Οικόπεδο Π. Παμφίλη

Κατά το 1997 (18-7-1997 έως 18-8-1997) επεκτάθηκε προς Ν. και ΝΑ. ο κάνναβος της ανασκαφής του 1995 στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο είναι γνωστό στη βιβλιογραφία ως οικόπεδο Ευελπίδη[13], και παράλληλα διερευνήθηκαν δύο περιορισμένοι χώροι στους τομείς Α και Β, των παλαιών ανασκαφών του 1966 και του 1983, προκειμένου να ελεγχθεί η στρωματογραφία, καθώς και ο χαρακτήρας των οικοδομικών συγκροτημάτων που εκτείνονται στα νοτιοανατολικά του τοίχου ΚΚ΄ (Σχέδ. 2· Πίν. 223γ).

Διανοίχθηκαν 15 νέα ανασκαφικά τετράγωνα, η ανασκαφή των οποίων σταμάτησε στο ανώτερο στρώμα, που χαρακτηρίζεται από μαύρο χώμα με υστεροελληνιστική κεραμική και από μεγάλο αριθμό καμένων ασβεστόλιθων από οικοδομικό υλικό.

Πρόκειται για το στρώμα καταστροφής, το οποίο αποκαλύφθηκε στα περισσότερα σημεία της αρχαίας πόλης της Κέρκυρας και αποδίδεται στην άγρια καταστροφή που υπέστη η πόλη από τα στρατεύματα του Αγρίππα, γαμπρού του Οκταβίου, την παραμονή της ναυμαχίας στο Άκτιο το 31 π.Χ.

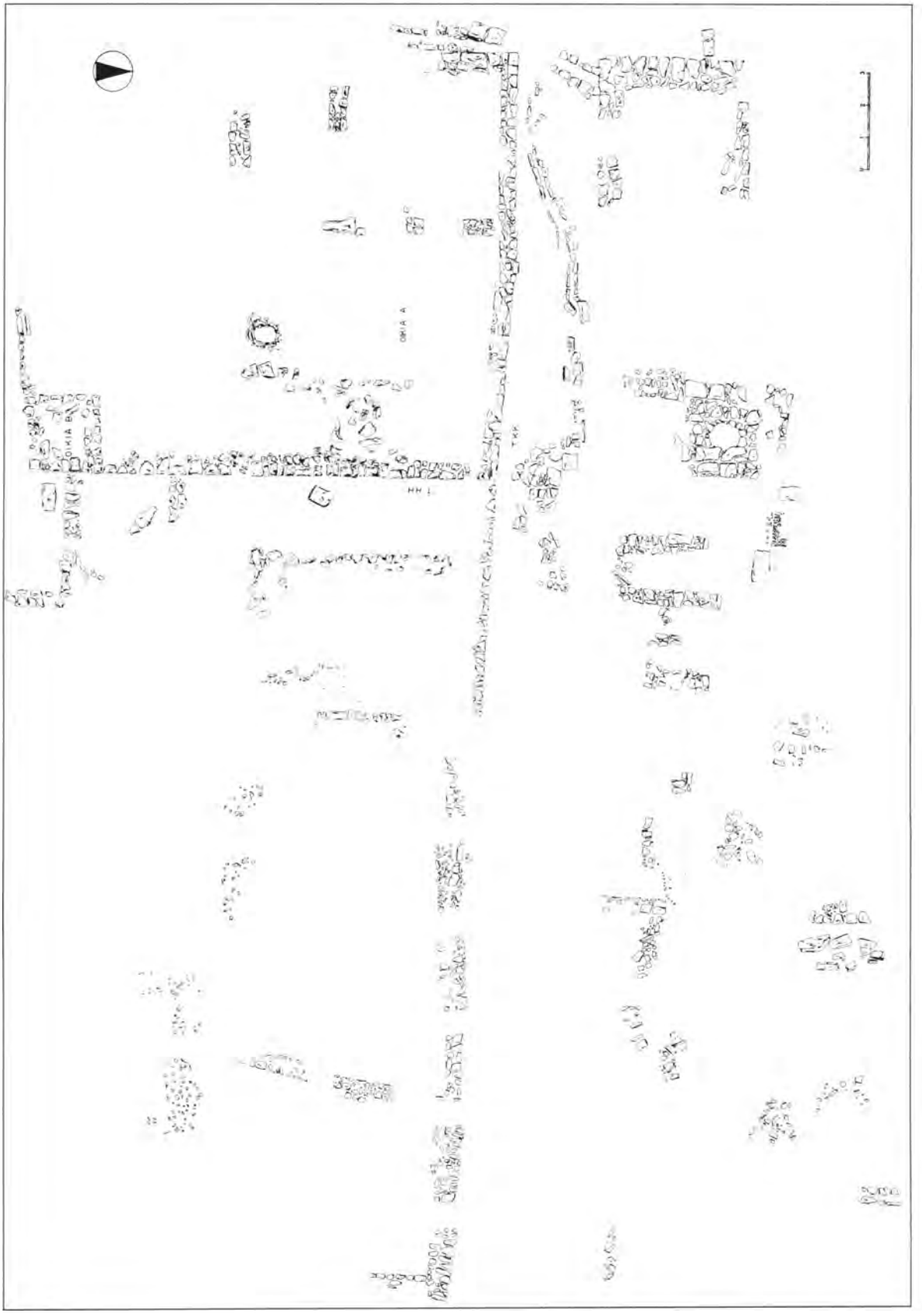
Τομέας Α. Στην περιοχή ανατολικά της οικίας Α και σε μικρή απόσταση ανατολικά της γωνίας των τοίχων ΚΚ΄ και ΗΗ΄ η ανασκαφή κάτω από το σκληρό αρχαϊκό δάπεδο από οστρακοκονία που είχε αποκαλυφθεί το 1966 έφερε στο φως το φυσικό έδαφος, το οποίο περιείχε συγκεντρωμένους άνθρακες και κεραμική υπογεωμετρικών-κορινθιακών χρόνων.

Τομέας Β. Η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στο νοτιοανατολικό τομέα της παλαιάς ανασκαφής στα ανατολι-

11. D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, Oxford 1975, σ. 31-32, αριθ. 13-16, εικ. 6, αριθ. α 13-16. *Hesperia* XV (1946), σ. 330-332, εικ. LXVIII, αριθ. 330-332. *Agora* IV, 1958, σ. 32, αριθ. 96-97, εικ. 5, αριθ. 96-97 και εικ. 32, αριθ. 36-37.

12. *Agora* XII, 1970, σ. 259, αριθ. 335, πίν. 16, εικ. 4. *Hesperia*, ό.π., σ. 320, αριθ. 245-246, εικ. LXIV, αριθ. 245-246.

13. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η αρχαιολόγος Υπ. Φάκλαρη, ενώ στην ανασκαφή του 1995 η Τζ. Προβατά.



Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Παλαιόπολη. Οικόπεδο Π. Παμφίλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

κά της οικίας Β και συγκεκριμένα στην περιοχή όπου είχε αποκαλυφθεί ο αρχαϊκός αναθηματικός αποθέτης του β΄ μισού του 6ου αι. π.Χ., δεν προσέθεσε περισσότερα στοιχεία, παρά επιβεβαίωσε εκείνα της έρευνας του 1983-1984.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ[14]

Δήμος Παραμυθιάς

Οικόπεδο Ιω. Ντούκα

Κατά τη διάρκεια εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν πέντε όστρακα πίθου, τα οποία πιθανώς παρασύρθηκαν από στρώμα χώματος γειτονικού χώρου και εναποτέθηκαν στο βραχώδες έδαφος του οικοπέδου.

ΑΡΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΑΜΠΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

Κατά τις εργασίες του αρδευτικού δικτύου του κάμπου Παραμυθιάς, που άρχισε από την περιοχή Γλυκύ Αχέροντα και έφθασε μέχρι την περιοχή των Αγίων Θεοδώρων Φωτικής, εντοπίστηκαν αρχαιότητες σε διάφορες θέσεις, οι οποίες ερευνήθηκαν.

Παγκράτι

Ερευνήθηκε το νότιο τμήμα κεραμοσκεπούς τάφου, το οποίο διασώθηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο τάφος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,30 μ. κάτω από την επιφάνεια του αγροτικού δρόμου καλυμμένος με στρώμα καστανού χώματος και χαλίκια. Από τον τάφο διασώθηκε κέραμος, μήκ. 0,85 και πλ. 0,40 μ., την οποία υποστήριζαν εξωτερικά αργοί λίθοι, και τμήμα από τον καλυπτήρα, μήκ. 0,41 και πλ. 0,13 μ. Αποκαλύφθηκαν επίσης ορισμένα αναμοχλευμένα από την καταπτροφή οστά του νεκρού. Το δάπεδο του τάφου ήταν κατασκευασμένο από πατημένο χώμα.

Ξηρόλοφος

Θέση Κουτσουπιά

Σε βάθος 0,75 μ. από την επιφάνεια του δρόμου πλησίον του οικοπέδου Μ. Ζήκου ερευνήθηκε κεραμοσκεπής τάφος, ο οποίος αποκαλύφθηκε από το μηχανικό εκσκαφέα.

Τον τάφο κάλυπταν τρεις καλυπτήριες κέραμοι, συνολ. μήκ. 1,45 και πλ. 0,40 μ. Σε καθεμιά από τις δύο μακρές πλευρές του είχαν τοποθετηθεί από δύο καλυπτήριες κέραμοι, μήκ. 0,71 μ. η καθεμιά. Εξωτερικά των κεράμων του τάφου διασώθηκαν αργοί λίθοι, οι οποίοι χρησίμευαν για τη στήριξή τους. Το δάπεδο του τάφου ήταν από πατημένο χώμα. Ο σκελετός του νεκρού, μήκ. 1,40 μ., αποκαλύφθηκε τοποθετημένος εκτάδην χωρίς κτερίσματα.

Οικόπεδο Κ. Χήρα

Κατά τη διέλευση από την περιοχή εκσκαφικού μηχανήματος διαπιστώθηκε ότι στο οικόπεδο βρίσκονται διάφορα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών.

Σεβαστό

Θέση Κουλούρια (αγρός Α. Χαρίση)

Τα εκσκαφικά μηχανήματα του αρδευτικού έργου προσέκρουσαν και εν μέρει κατέστρεψαν τοίχο, που είχε ανωδομή από λαξευμένους λίθους και γέμισμα από μικρές πέτρες και χώμα, μήκ. 15 μ. περίπου και πλ. 1,40 μ. Σώθηκε ωστόσο άλλο τμήμα του, μήκ. 5 μ. περίπου και πλ. 1.20-1,30 μ., το οποίο βρίσκεται σε καλή κατάσταση.

Ψάκκα

Οικόπεδο Ν. Πάκου

Στο μέσον του οικοπέδου καλυμμένος από θάμνους και βλάστηση βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος. Ορατά είναι μόνον τμήματα της καλυπτήριας πλάκας. Πιθανώς ο πλησίον ευρισκόμενος δολομιτικός λίθος σχετίζεται με τον περίβολο του τάφου.

Μοκίστρα

Στάνη Β. Κωνσταντίνου

Στα βόρεια του κάστρου του Αγίου Δονάτου και 250 μ. από αυτό εντοπίστηκε τμήμα αγωγού ύδρευσης, κατασκευασμένου από κεράμους, μήκ. 0,65-0,70 μ. Ο αγωγός φαίνεται ότι προχωρεί και πέραν του τμήματος που ερευνήθηκε. Στην περιοχή υπάρχουν δύο πηγές, που είναι και σήμερα σε χρήση. Είναι πιθανόν να υπάρχει σχέση του αγωγού με το πολύ κοντά ευρισκόμενο κάστρο.

14. Στις ανασκαφές της Θεσπρωτίας πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Δ. Κοντογιώργης, Ε. Σκαλιστή, Μ. Νάκου, Δ. Παπαϊωάννου, Ε. Τσουμάνη, Χ. Γκάνια.

Αγία Παρασκευή

Αποκαλύφθηκε ελληνιστικό κτίριο, το οποίο δεν έχει ακόμη οριοθετηθεί, πρόχειρης κατασκευής, ορατών διαστ. 11,50×8,50 μ., το οποίο χαρακτηρίζεται ως κτίριο Α. Αποκαλύφθηκε ένα δωμάτιο, διαστ. 3×3 μ., που ορίζεται από τους τοίχους Τ4, Τ3, Τ5, Τ6 (Πίν. 224 α), και τρεις ακόμη αποσπασματικά σωζόμενοι χώροι προς Α. και Δ. του πρώτου.

Το τμήμα που ερευνήθηκε αποτελείται από τρία στρώματα:

Στρώμα 1. Στρώμα καταστροφής από κεράμους στέγης, αργόλιθους και ίχνη καύσης, που δεν σώθηκε εξαιτίας του μηχανικού εκσκαφέα, ο οποίος και κατέστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα του.

Στρώμα 2. Καστανωπής απόχρωσης χώμα, σκληρό, πατημένο, με προσμείξεις λατύπης και τοπικά θραύσματα κεράμων, που μας επιτρέπουν να το χαρακτηρίσουμε ως «δάπεδο εργασίας».

Στρώμα 3. Καστανοκίτρινης απόχρωσης χώμα, πηλώδες, εύθρυπτο, πιθανώς το «φυσικό» της περιοχής, χωρίς προσμείξεις, το οποίο εντοπίστηκε μόνο στις τομές Α3 και Β3, που ερευνήθηκαν σε βάθος.

Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τη χρήση του κτιρίου, εφόσον εξαιτίας της καταστροφής του από το μηχάνημα τα ελάχιστα ελληνιστικά όστρακα που βρέθηκαν δεν αποτελούν σημαντικό στοιχείο. Τα όστρακα, κυρίως χρηστικά (αβαφείς λαβές αμφορέων και από το σώμα χονδρών αγγείων) και ελάχιστα μελαμβαφή από ελληνιστικά σκυφίδια, αποτελούν και τα κινητά ευρήματα αυτού του χώρου, που σώθηκε στο επίπεδο των θεμελίων.

Κυρά Παναγιά

Αποκαλύφθηκε κτίριο επιμελημένης κατασκευής, αποτελούμενο προς το παρόν από ένα δωμάτιο, διαστ. 6,50×4,50 μ. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από μονολιθικές πλάκες ντόπιου ασβεστόλιθου, ορισμένες από τις οποίες φέρουν τόρμους για την ανωδομή και είναι θραυσμένες εξαιτίας του εύθρυπτου υλικού και της καταστροφής που υπέστη το κτίριο από πυρκαγιά. Η μεγαλύτερη καταστροφή παρατηρείται στο δυτικό τοίχο, ενώ στο εσωτερικό αποκαλύφθηκε πυκνό στρώμα καύσης από τα ξύλινα κατασκευαστικά στοιχεία του κτιρίου. Εσωτερικά και σε βάθος 0,50 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων, σε επαφή με αυτούς αποκαλύφθηκε θρανίο, πλ. 0,22 μ., κατασκευασμένο από πλάκες ακανόνιστου σχήματος (Πίν. 224 β).

Στα ανατολικά του κτιρίου και σε απόσταση 2,30 μ. από αυτό αποκαλύφθηκε κατασκευή ορθογωνίου σχήματος, διαστ. 1,25×0,86 μ., αποτελούμενη από μεγάλες λειασμένες πέτρες. Από το μέσον περίπου της νότιας πλευράς του κτιρίου ξεκινά πλακόστρωτος διάδρομος, ο οποίος στη σημερινή μορφή του σώζεται σε μήκος 2,50 και πλάτος 0,75 μ. Εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής, δεν διαπιστώθηκε πού καταλήγει ο διάδρομος αυτός.

Κάτω και ανάμεσα στο πυκνότατο στρώμα της σικελικού τύπου κεράμωσης, που κάλυπτε το κτίριο, αποκαλύφθηκαν πάμπολλα θραύσματα ειδωλίων και γυναικείων προτομών.

Επίσης αποκαλύφθηκαν αγγεία, ένα χρυσό ενώτιο που απολήγει σε λεοντοκεφαλή, ένα χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας, ένα χάλκινο νόμισμα του κοινού των Ηπειρωτών, ένα ασημένιο τετράδραχμο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, μια ασημένια δραχμή Κορίνθου, τα οποία χρονολογούν το κτίριο στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Τόσο η κατασκευή του κτιρίου (ορθογώνιο οικοδόμημα πιθανώς δίχωρο, με μια ορθογώνια κατασκευή προς Α., ίσως είδος βωμού), όσο και τα ευρήματα (πάμπολλα ειδώλια και γυναικείες προτομές, οστά ζώων, μικκύλα αγγεία), προσδίδουν ένα λατρευτικό χαρακτήρα στο χώρο.

Στρωματογραφία. Διακρίνονται δύο στρώματα: Το στρώμα 1, καστανωπής απόχρωσης χώμα, συμπαγές λεπτόκοκκο, το οποίο προέρχεται από νεότερες επιχώσεις, με ρίζες και αργόλιθους (humus) και το στρώμα 2, καστανωπής-μαυριδερής απόχρωσης. Πρόκειται για επίχωση που προήλθε μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη του χώρου, αποτελούμενη από κεράμους στέγης, αργόλιθους και ίχνη καύσης. Κάτω από τα στρώματα αυτά συναντάται όμοιας απόχρωσης χώμα με θραύσματα ειδωλίων και αγγείων (δάπεδο).

Δήμος Φιλιατών - Γιτάνη

Νεκροταφείο

Στο πλαίσιο του έργου της διαπλάτυνσης του χώρου μπροστά από την είσοδο του ελληνιστικού οικισμού της Γιτάνης για την κατασκευή πλατώματος διακίνησης αποκαλύφθηκε συστάδα 20 τάφων του ελληνιστικού νεκροταφείου του οικισμού, στην οποία εφαρμόζονταν οι πρακτικές του ενταφιασμού και της καύσης.

1. Καύση σε αμφορέα. Ο αμφορέας προστατευόταν από θήκη κατασκευασμένη από κεράμους, διαστ. 0,75×0,45 μ., η οποία σωζόταν σε κακή κατάσταση. Τα πλαϊνά τοιχώματα της κατασκευής είχαν συνθλιβεί και συμπιεστεί, με αποτέλεσμα να διαταραχθεί ο αμφορέας. Κτερίσματα: μία σιδερένια αιχμή δόρατος, μία στλεγγίδα, όστρακα αγγείων ελληνιστικών χρόνων.

2. Καύση σε αμφορέα. Το αγγείο προστατευόταν από

θήκη κατασκευασμένη από κεράμους, διαστ. 0,75×0,40 μ., η οποία είχε συνθλιβεί. Κτερίσματα: Τμήμα μυροδοχείου, όστρακα αγγείων που δεν συντηρήθηκαν.

3. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 1×0,50 μ. Σώθηκε μόνον το πλαϊνό και το κατώτερο τοίχωμά του. Κτερίσματα: Δύο μυροδοχεία, ένας ακέραιος αμφορέας με στρεπτή λαβή και ένα κυάθιο.

4. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 1,40×0,50 μ. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια θέση με τα κτερίσματα στο πίσω μέρος του κρανίου. Κτερίσματα: μία πρόχους, τμήματα κλειστού αγγείου, ένα λυχνάρι.

5. Καύση σε αμφορέα. Ο αμφορέας προστατευόταν από πήλινη θήκη, διαστ. 0,70×0,45 μ., η οποία είχε συνθλιβεί. Κτερίσματα: αμφορίσκοι και χάλκινο νόμισμα.

6. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 0,65×0,45 μ. Σώθηκαν σε θραύσματα τα τοιχώματά του. Από τα κτερίσματα των νεκρών σώθηκαν λίγα αδιάγνωστα όστρακα αγγείων.

7. Καύση σε αμφορέα. Τον αμφορέα προστάτευε πήλινη θήκη, διαστ. 0,65×0,40 μ., η οποία είχε συνθλιβεί. Η καλυπτήρια κέραμος ήταν θραυσμένη και έφερε έντονα ίχνη πυράς από εναγισμό.

8. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 1,35×0,45 μ. Σώθηκε η καλυπτήρια κέραμος και η πλαϊνή κατεστραμμένη. Ακτέριστος.

9. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 1,10×0,47 μ. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια στάση. Ακτέριστος.

10. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 1,71×0,45 μ. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια στάση. Ακτέριστος.

11. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 1,40×0,65 μ. Σώθηκε εν μέρει η καλυπτήρια κέραμος και κάτω από αυτή ο σκελετός σε ύπτια θέση, κτερισμένος με ένα μυροδοχείο, ένα λυχνάρι, έναν αμφορίσκο και ένα πινάκιο. Μέσα στον τάφο βρέθηκε αμφορέας με καύση νεκρού, πιθανώς δεύτερης ή παραμερισμένης προγενέστερης ταφής.

12. Κεραμοσκεπής τάφος. Διαστ. 1,25×0,40 μ. Η κατάσταση διατήρησης ήταν κακή. Δεν σώθηκαν ίχνη της ταφής.

13. Κεραμοσκεπής κατεστραμμένος τάφος. Αποκαλύφθηκαν θραύσμα μυκτήρα και βάσης λύχνου, τμήμα μυροδοχείου και θραύσμα πινακίου.

14. Κεραμοσκεπής, κατεστραμμένος τάφος, με ίχνη ταφής.

15. Κεραμοσκεπής, κατεστραμμένος τάφος, με ίχνη ταφής.

16. Κεραμοσκεπής, κατεστραμμένος τάφος, με ίχνη ταφής.

17. Καύση σε αμφορέα, ο οποίος έχει τοποθετηθεί μέσα σε πίθο. Από τα κτερίσματα σώθηκαν τμήμα ειδωλίου και όστρακα πινακίου, ανοιχτού αγγείου και άλλων αγγείων.

18. Καύση σε αμφορέα, ο οποίος είχε τοποθετηθεί μέσα σε πίθο.

19. Καύση σε αμφορέα, που είχε τοποθετηθεί σε ωοειδή κοιλότητα ανοιγμένη στο βράχο, η οποία περιβαλλόταν από αργούς λίθους (Πίν. 224γ).

20. Καύση σε αγγείο, που είχε τοποθετηθεί σε κοιλότητα ανοιγμένη στο φυσικό βράχο.

Οικισμός - Κτίριο Στ΄

Το κτίριο Στ΄ βρίσκεται πλησίον του κτιρίου του Αρχείου και περιβάλλεται προς Ν., Α. και Β. από δρόμους, ενώ προς Δ. φθάνει σχεδόν έως το τείχος της πόλης. Το επίπεδο πάνω στο οποίο κατασκευάστηκε το κτίριο παρουσιάζει έντονη κλίση από ΒΑ. προς ΝΔ. (Σχέδ. 3).

Το νοτιοανατολικό τμήμα του κτιρίου ορίζεται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ4 και Τ9, ενώ το βορειοδυτικό, το οποίο σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα ήταν υπαίθριος χώρος, από τους τοίχους Τ1, Τ3, Τ6 και Τ8.

Κατά την ανασκαφή του νοτιοανατολικού στεγασμένου τμήματος του κτιρίου αποκαλύφθηκαν πέντε χώροι.

Ο χώρος Ι καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου, έχει μήκος 4,60 (Β.-Ν.) και πλάτος 4,35 μ. (Α.-Δ.) και ορίζεται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ5 και Τ14. Στη γωνία των τοίχων Τ1 και Τ5 ήταν ορατό σε βάθος +34,88 μ. το κατώφλι του κτιρίου, διαστ. 1,85×0,70×0,25 μ., δυτικά του αναβαθμός, ενώ κάθετα στο νότιο άκρο του και προς Δ. αποκαλύφθηκε μία λιθόπλινθος, διαστ. 0,97×0,47×0,24 μ.

Εκτός από το εξωτερικό κατώφλι ο χώρος Ι έχει δύο ακόμη ανοίγματα, ένα στον Τ5, διαστ. 1,10×0.60 μ., και ένα στον Τ14, διαστ. 1,20×0,60 μ., μέσω των οποίων πρέπει να επικοινωνούσε με τους χώρους ΙΙ και V αντίστοιχα.

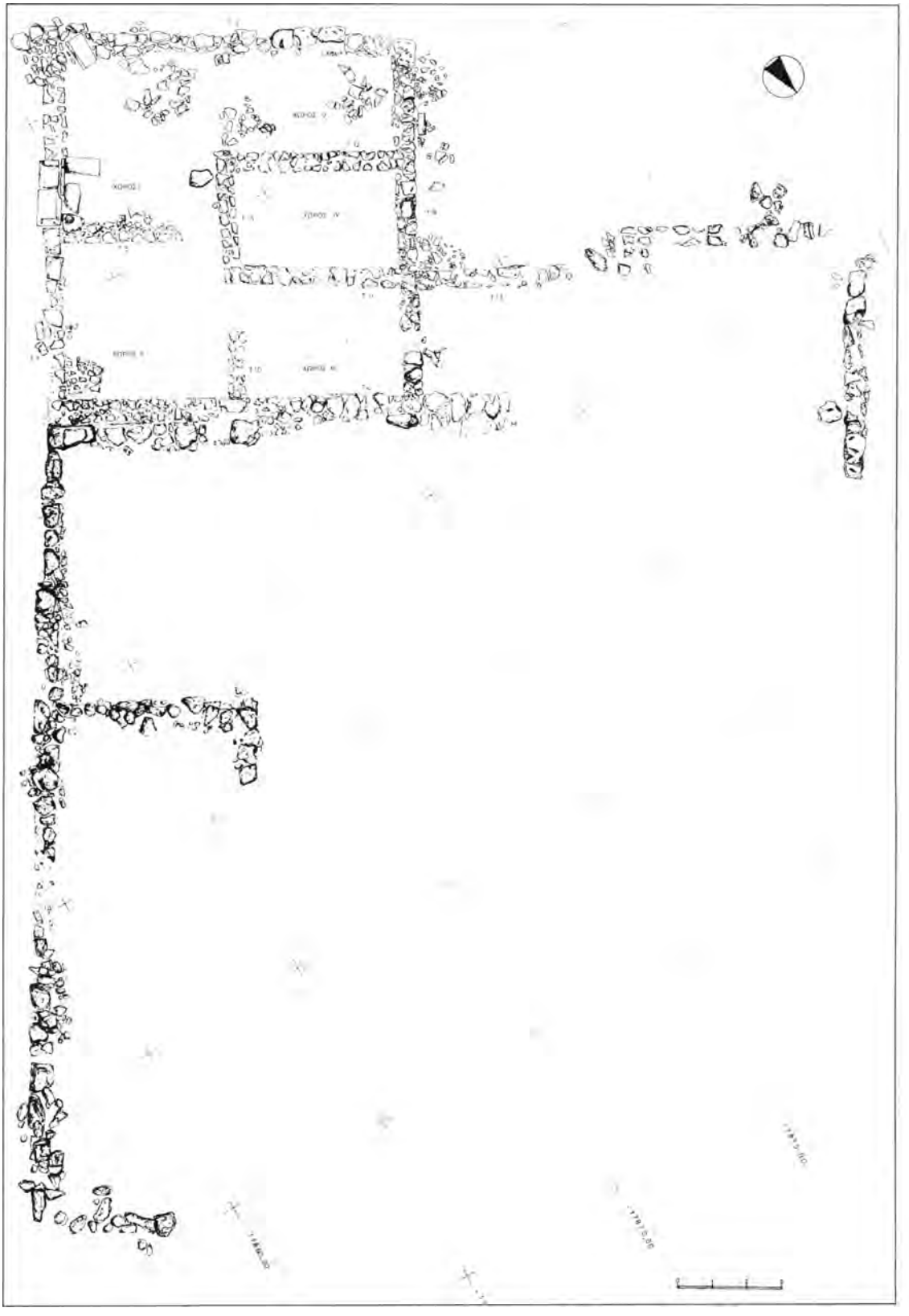
Στα νότια και ανατολικά του χώρου Ι αποκαλύφθηκε σε βάθος από +34,58 έως +34,24 μ. στρώμα καταστροφής από κεράμους στέγης.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα του χώρου Ι βρίσκονται: πήλινη ενσφράγιστη κωνική αγνύθα, χάλκινο νόμισμα, απότμημα πήλινου οξυπύθμενου αμφορέα του 3ου αι. π.Χ., λίθινη βάση ξυλοδοκού, δισκοειδές μολύβδινο αντικείμενο, θραύσμα πίθου και θραύσμα σιδερένιου αντικειμένου.

Ο χώρος ΙΙ βρίσκεται βορειοανατολικά του χώρου Ι, έχει διαστάσεις 4,70×4,60 μ. και ορίζεται από τους τοίχους Τ1, Τ4, Τ10 και Τ5. Επικοινωνεί με το χώρο Ι μέσω ανοίγματος στον Τ5, ενώ με το χώρο ΙΙΙ μέσω ανοίγματος, διαστ. 1,20×0,55 μ., στον τοίχο Τ10.

Το στρώμα καταστροφής περιείχε δομικά υλικά κατασκευής των τοίχων, ενώ κοντά στο κέντρο του χώρου σε βάθος +34,76 μ. βρέθηκε θραυσμένη κεραμίδα και ανατολικά της κατεργασμένος λίθος, διαστ. 0,60×0,40 και 0,55×0,46 μ. αντίστοιχα.

Στο νότιο τμήμα του χώρου ΙΙ αποκαλύφθηκε σε βάθος



Σχέδ. 3. Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Φιλιατών-Γιτάνη. Κάτοψη του κτιρίου Στ΄.

από +34,79 έως +34,58 μ. σκληρό στρώμα καστανού χώματος και μικρές πέτρες με κλίση από ΒΑ. προς ΝΔ.

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται δύο συνανήκοντα θραύσματα αριστερού βραχίονα και πήχεος μικρού μαρμάρινου αγάλματος, λίθινο επίκρανο παραστάδας, θραύσμα ημικίονα, έξι χάλκινα νομίσματα, χάλκινη λαβή, θραύσμα χάλκινου τριπτήρα, θραύσματα καμένου αγγείου με επίθετο πλαστικό ρόδακα, δύο πήλινες ψηφίδες, θραύσμα χάλκινου ταινιωτού αντικειμένου, τμήμα μολύβδινου συνδέσμου, ένα χάλκινο και 11 σιδερένια καρφιά.

Ο χώρος ΙΙΙ, διαστ. 4,80×3,15 μ., ορίζεται από τους τοίχους Τ4, Τ10, Τ11 και Τ9 και βρίσκεται δυτικά του χώρου ΙΙ. Ο χώρος ΙΙΙ, όπως και ο χώρος ΙΙ, επικοινωνούν με το δυτικό τμήμα του κτιρίου. Στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκε σε βάθος από +34,88 έως +34,60 μ. στρώμα καταστροφής που περιείχε δομικά υλικά από την κατασκευή των τοιχών Τ3, Τ4 και Τ10 ενώ στο νότιο τμήμα του σε βάθος από +34,38 έως +34,35 μ. αποκαλύφθηκε υπόστρωμα δαπέδου. Στο χώρο ΙΙΙ βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα, σιδερένιο αντικείμενο, πιθανώς εξάρτημα θύρας, κ.ά.

Ο χώρος IV, διαστ. 4,70×2,90 μ., που ορίζεται από τους τοίχους Τ9, Τ11, Τ12 και Τ14, αποκαλύφθηκε νότια του χώρου ΙΙΙ. Ο χώρος IV δεν φαίνεται να έχει άνοιγμα επικοινωνίας με τους άλλους χώρους στο στάδιο που ερευνήθηκε. Περιμετρικά των τοίχων Τ11, Τ12 και Τ14 σώζονται σε βάθος από +34,36 έως +34,22 μ. θραύσματα ασβεστοκονιάματος από την επίχρισή τους. Σε βάθος +34,24 μ. εντοπίστηκε στρώμα αποτελούμενο από μικρά βότσαλα, ίσως τμήμα δαπέδου, ενώ στο ανατολικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος από +34,30 έως +34,13 μ. το υπόστρωμα δαπέδου, που αποκαλύφθηκε και στους χώρους ΙΙ και ΙΙΙ. Στο χώρο IV βρέθηκαν σε θραύσματα τμήμα ειδωλίου καθιστής γυναικείας μορφής και τμήμα ειδωλίου ή μήτρας.

Ο χώρος V, διαστ. 4,60×2,70 μ., οριζόμενος από τους τοίχους Τ2, Τ9, Τ14 και Τ12, αποκαλύφθηκε νότια του χώρου IV. Στο χώρο V εντοπίστηκε σε βάθος από +34,19 έως +34,13 μ. στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από κεράμους στέγης. Επίσης βρέθηκαν σιδερένια αιχμή δόρατος[15], δύο χάλκινα νομίσματα, θραύσμα οξυπύθμενου αμφορέα, μολύβδινο έλασμα και ένα σιδερένιο καρφί.

Εκτός από τους πέντε χώρους ανασκάφηκε και μικρό τμήμα του κτιρίου δυτικά τους (δυτικά του Τ9). Σε βάθος +33,87/33,77/33,70 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής νότια της γωνίας των Τ9 και Τ13 και υπόστρωμα δαπέδου σε βάθος από +33,77 έως +33,66 μ. περίπου, που έχει εντοπιστεί και στους χώρους ΙΙ, ΙΙΙ και IV. Τέλος, κοντά στη γωνία των τοίχων Τ1 και Τ9 αποκαλύφθηκε μικρός λίθινος δόμος, διαστ. 0,60×0,20×0,15 μ.

Στο τμήμα του Κτιρίου Στ΄ δυτικά του Τ9 βρέθηκαν: κοντά στη γωνία των Τ4 και Τ9 θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων, στη γωνία των Τ9, Τ13 και Τ11 πολλά μικρά υποστατά και μικρές σφήνες, όστρακο μεγαρικού σκύφου, μικρό ταινιωτό χάλκινο αντικείμενο, τμήμα μολυβδοχόησης και θραύσματα μικρών αγγείων, πιθανώς οινοχοΐσκη και ληκύθια.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου αποκαλύφθηκε τμήμα του υπαίθριου χώρου, όπου σε βάθος +35,80/34,95 /34,73 μ. εντοπίστηκε το φυσικό, βραχώδες έδαφος, που είχε διαμορφωθεί κατάλληλα.

Στο χώρο αυτό βρέθηκαν: κοντά στον Τ6 θραύσματα από πήλινη πυξίδα των μέσων του 2ου αι π.Χ.[16] και πήλινο ζωόμορφο αντικείμενο, κοντά στη γωνία των Τ6 και Τ8 όστρακο μεγαρικού σκύφου και θραύσμα λίθινης βάσης, ενώ βόρεια και σχεδόν σε επαφή με τον Τ3 οστέινη πόρπη με μετωπική κεφαλή Μέδουσας – με στοιχεία ωστόσο από τη μορφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου – του τέλους του 3ου και των αρχών του 2ου αι. π.Χ. και λεπτή μελαμβαφής κεραμική. Τέλος, βρέθηκαν και δύο χάλκινα νομίσματα.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν: 15 χάλκινα νομίσματα, μεταξύ των οποίων και ορισμένα του Ηπειρωτικού Κοινού και της Αμβρακίας του 238-168 π.Χ., μία σιδερένια αιχμή, 17 καρφιά, σιδηρόμαζες, έξι χάλκινα μικροαντικείμενα, πέντε μολύβδινα αντικείμενα, κυρίως τμήματα μολυβδοχόησης ή συνδέσμων, ένα θραύσμα γυάλινου αγγείου κυανοκίτρινου χρώματος, εννέα λίθινα αντικείμενα, κυρίως τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, μία οστέινη πόρπη , θραύσματα ειδωλίων, 15 αγνύθες, κεραμική ελληνιστικών χρόνων, που περιλαμβάνει θραύσματα πιθαριών, οξυπύθμενων αμφορέων, λεκανίδων, σκυφιδίων, πινακίων, λυχναριού, αρυτήρων και άλλων αγγείων.

Η ανεύρεση των μικρών υποστατών και των σφηνών σε συνδυασμό με την υπόλοιπη κεραμική υποδεικνύει αποθηκευτική ή εργαστηριακή χρήση τμήματος του κτιρίου Στ΄ που πρέπει να συσχετισθεί με το παρακείμενο εργαστηριακό τμήμα, μεταξύ του κτιρίου του Αρχείου και του τείχους.

15. Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, Αθήνα 1986, Α, σ. 300-301, τύπος J2, σχέδ. 98-99, δ2.

16. Β. Αλλαμανή - Κ. Τζαναβάρη, Πήλινες πυξίδες από τη Βέροια. Χρονολογικές ενδείξεις, *Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ρόδος, 22-25 Μαρτίου 1989*, Αθήνα 1990, σ. 155, ομάδα 5, Π3145, πίν. 81γ, αριθ. 4.

Θέατρο

Το θέατρο της Γιτάνης είναι χτισμένο στο κατώτερο επίπεδο του οικισμού έξω από το τείχος σε ύψος 15 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Από Β. προστατεύεται από το προτείχισμα, από Α. και ΝΔ. από το τείχος της πόλης, ενώ από Δ. από τον πλωτό Καλαμά, προς τον οποίο είναι προσανατολισμένο. Για την ανασκαφή του κοίλου του θεάτρου χαράχθηκε στο έδαφος ακτινωτός κάνναβος, σε συσχετισμό με τις διαφαινόμενες γραμμές χάραξης του μνημείου (Σχέδ. 4· Πίν. 225 α).

Αρχικά, με βάση τα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα βρέθηκε το κέντρο του θεάτρου. Από το κέντρο αυτό ξεκίνησε ο ακτινωτός κάνναβος που συνίστατο από 21 ακτίνες. Η 1η και η 21η ακτίνα βρίσκονταν σε ευθεία γραμμή σχηματίζοντας γωνία 180°, μέσα στην οποία διατάχθηκαν 20 ίσες γωνίες 9° η καθεμιά (180:20=9).

Με κέντρο χάραξης το γεωμετρικό κέντρο του θεάτρου και ακτίνες ανά 5 μ., δηλαδή 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, ορίστηκαν οκτώ περιφέρειες που έτεμναν τις πλευρές των γωνιών που προαναφέρθηκαν. Στα σημεία τομής τοποθετήθηκαν πάσσαλοι, με αποτέλεσμα ο ανασκαφικός κάνναβος του κοίλου να αποτελείται από 7×20=140 τραπεζιόσχημους τομείς και 20 κεντρικούς τριγωνικούς.

Για την ανασκαφή της σκηνής και του υπόλοιπου (πλην του κοίλου) τμήματος του θεάτρου ορίστηκε τετραγωνικός κάνναβος 5×5 μ. στη συνέχεια της βασικής διαμέτρου χάραξης του καννάβου του κοίλου, σε εμβαδόν 15×80 μ., δηλαδή σε 3×16 τετράγωνα, διαστ. 5×5 μ. το καθένα.

Στην πρώτη φάση διερευνήθηκε η στρωματογραφία στο χώρο διδασκαλίας των αρχαίων παραστάσεων, τα παρασκήνια, τη σκηνή και την ορχήστρα, όπου εμφανίστηκαν τρία διακεκριμένα στρώματα.

Στρώμα Ι. Καστανοκίτρινης απόχρωσης χώμα που προέρχεται από τις διαδοχικές επιχώσεις του ποταμού Καλαμά στη διάρκεια των τελευταίων 30 χρόνων. Η κατασκευή του αρδευτικού φράγματος και η αλλαγή της φυσικής ροής του ποταμού είχε ως αποτέλεσμα την υπερχείλιση της κοίτης του ποταμού κατά τους χειμερινούς μήνες και τις διαδοχικές αποθέσεις αμμώδους υλικού στις όχθες του.

Στρώμα ΙΙ. Καστανωπής-μαυριδερής απόχρωσης χώμα, που προφανώς συνιστά την επίχωση που προήλθε μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη του χώρου. Παρουσιάζει προσμείξεις αργόλιθων και θραυσμένων λίθων, προϊόντα των συνεχών αναταράξεων. Κάτω από αυτό ακολουθεί όμοιας απόχρωσης χώμα, που ωστόσο διαφοροποιείται, αποκτώντας τα χαρακτηριστικά εκείνα που μας επιτρέπουν να το χαρακτηρίσουμε ως δάπεδο εργασίας (συνεκτικό, συμπιεσμένο, με προσμείξεις λατύπης και κατά τόπους θραύσματα κεράμων).

Στρώμα ΙΙΙ. Καστανό-κοκκινωπό, ερυθρωπό χώμα, που αποτελεί το «φυσικό» υλικό της περιοχής και εντοπίστηκε μόνο στην τομή Τ5, στην οποία η έρευνα χάρη στις τοπικές συνθήκες προχώρησε σε βάθος.

Το δεύτερο στρώμα, καθώς μεγαλώνει η απόστασή του από τον ποταμό Καλαμά, αυξάνεται σε πάχος εις βάρος του πάχους του πρώτου στρώματος.

Η έρευνα άρχισε από τις τομές Α, Β, Γ5, στις οποίες αποκαλύφθηκαν ορισμένοι κατακρημνισμένοι δόμοι, προερχόμενοι από το βόρειο αναλημματικό τοίχο του θεάτρου.

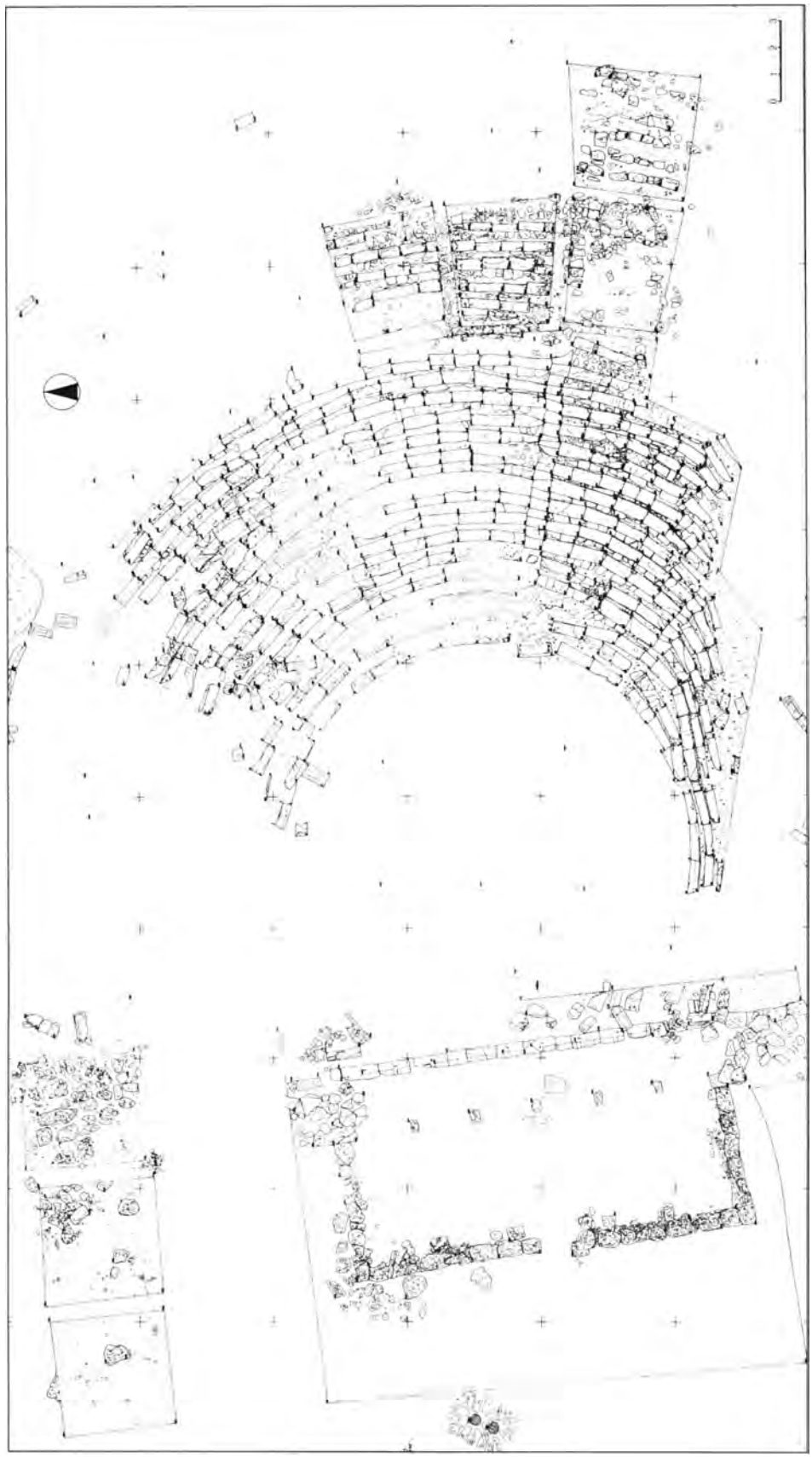
Η έρευνα στις τομές Β7, Γ7 έφερε στο φως το βόρειο τοίχο του σκηνικού οικοδομήματος, μήκ. 5,50, πλ. 0,50 και ύψ. 0,50 μ., καθώς και τμήμα της στέγης του κτιρίου (Πίν. 225 β).

Στις τομές Γ7, Γ8, Γ9, Γ10, σε απόλυτο βάθος +14,23 μ. (από το σταθερό σημείο επί της χάραξης του ημικυκλικού καννάβου), με αποκλίσεις 0,02 μ. περίπου λόγω μικρών μετατοπίσεων, εντοπίστηκε ο στυλοβάτης του προσκηνίου, σε συνολικό μήκος 15,50 και με μέσο πλάτος 0,50 μ. Αποτελούνταν από 15 ασβεστολιθικές πλάκες, που έφεραν τόρμους, για την ένθεση εμπολίων προς έδραση των ημικιόνων, διαστ. 0,06×0,06 μ. (συνυπολογιζομένης της φθοράς τους), καθώς και αβαθέστερα, επιμήκη λαξεύματα, μήκ. 0,10 μ., πιθανώς για την αντιστήριξη του μοχλού κατά την τοποθέτηση του τυπικού μονολιθικού ημικίονα, όπως τεκμηριώνεται από την αποκάλυψη ενός. Ο τελευταίος έφερε στο κάτω μέρος του αβαθές λάξευμα, κατάλληλων διαστάσεων, για την επίτευξη της τέλειας γόμφωσης. Μπροστά από αυτόν αποκαλύφθηκαν επίσης έξι θραύσματα ημικιόνων, πέντε τμήματα του επιστυλίου, που εδράζονταν πάνω σε αυτούς, καθώς και ένα θραυσμένο τεμάχιο από βάση βωμού ή της θυμέλης του θεάτρου (σωζ. ύψ. 0,40 μ.), που φέρει στην εξωτερική του πλευρά ανάγλυφη κυματοειδή γιρλάντα.

Σε απόσταση 1,80 μ. από το στυλοβάτη, προς Δ., εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα επτά ορθογώνιων πεσσών. Πρόκειται για την πεσσοστοιχία του κυρίως τμήματος του σκηνικού οικοδομήματος, που πιθανώς θα στήριζε και τον άνω όροφο.

Οι πεσσοί (σώζεται μόνον το κατώτερο μέρος τους) ανήκουν στον πεπλατυσμένο τύπο που συναντάται ευρέως στην Ήπειρο και φαίνεται ότι διατηρήθηκε επί μακρόν. Παρόμοιοι πεσσοί απαντούν στο οικοδόμημα Δ στη Δήλο, στο Ηρώον της Καλυδώνας του 2ου αι. π.Χ., στην Κασσώπη, στην Επίδαυρο και αλλού.

Κατά την ανασκαφική έρευνα των τομών Γ7 και Γ10 εντοπίστηκε τμήμα του βόρειου και του νότιου τοίχου των παρόδων αντίστοιχα. Από το βόρειο τοίχο σώζονται δύο σειρές δόμων σε ύψος 0,67, ορατό μήκος 1,50 και πλάτος 0,50 μ. Ο νότιος τοίχος διατηρεί τρεις σειρές δό-



Σχέδ. 4. Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Φιλιατών-Γιτάνη. Κάτοψη του θεάτρου.

μων σε ύψος 1,27, ορατό μήκος 2,50 και πλάτος 0,50 μ.

Το κοίλο κατά μήκος των δύο παρόδων συγκρατείται με αναλημματικούς τοίχους κατασκευασμένους κατά το πολυγωνικό σύστημα, που σώζονται σε ύψος 16 μ. ο νότιος και 14 μ. ο βόρειος.

Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε για την πλήρη διευκρίνιση του πέρατος και της διαμόρφωσης των παρόδων και μένουν να ελεγχθούν ανασκαφικά δύο ακόμη τομές, οι Γ6 και Γ11.

Το σκηνικό οικοδόμημα, τομές Β7-Β10 και Γ7-Γ10, αποτελεί ορθογωνική κατασκευή, με το βόρειο και νότιο τοίχο να έχουν μήκος 5,50, πλάτος 0,50 και σωζόμενο ύψος 0,50 μ. και το δυτικό τοίχο, μήκος 15,50, πλάτος 0,50 και σωζόμενο ύψος 0,50 μ. Καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του ανοίγματος του κοίλου και είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας. Στο κέντρο περίπου του οπίσθιου τοίχου της σκηνής και σε απόσταση 5 μ. από τον κεντρικό πεσσό προς Δ. διαπιστώθηκε άνοιγμα, μήκ. 1,20 και πλ. 0,50 μ., το οποίο πιθανώς σχετίζεται με την ύπαρξη θύρας στη θέση αυτή, για την πρόσβαση ή την αποχώρηση των ηθοποιών από το χώρο της σκηνής, χωρίς να γίνονται αντιληπτοί από το κοινό. Κατά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, που κάλυπτε όλη την έκταση της σκηνής, διαπιστώθηκε καθολικός θρυμματισμός του, σε βαθμό που να μην είναι δυνατόν να συλλεχθεί ούτε μία ακέραια κεραμίδα στέγης. Το πάχος του στρώματος κυμαινόταν από 0,25 μ. στη νοτιοδυτική γωνία της σκηνής έως 0,15 μ. στον υπόλοιπο χώρο αυτής.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένη λατύπη και χώμα, ενιαίο σε όλη τη σκηνή, σε απόλυτο βάθος +14,38 μ. Στη νοτιοδυτική και τη βορειοδυτική γωνία του οικοδομήματος λόγω της ανωφέρειας του εδάφους, που ακολουθεί τη φυσική κλίση του πρανούς, το δάπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος έως +14,16 μ.

Κατά τις εργασίες αποκάλυψης του δαπέδου στο χώρο του προσκηνίου εντοπίστηκε όμοιας διαμόρφωσης δάπεδο, χωρίς ωστόσο να εντοπιστεί στρώμα καταστροφής, παρά μόνον ένα αρκετά πυκνό τοπικά στρώμα καύσης προερχόμενο από προϋπάρχουσα υπερκείμενη ξυλοκατασκευή, πιθανώς ξύλινων στοιχείων αντιστήριξης τόσο του δωρικού θριγκού όσο και διαδοκίδωσης του δαπέδου του λογείου.

Συμπερασματικά, από την πρώτη φάση έρευνας του οικοδομήματος της σκηνής, και χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η μελέτη των σημαντικών αρχιτεκτονικών ευρημάτων και η βιβλιογραφική τους τεκμηρίωση, είναι δυνατόν να εξαχθούν τα παρακάτω:

α) Το οικοδόμημα της σκηνής διατηρεί τη χαρακτηριστική αρχιτεκτονική τυπολογία των θεάτρων του ελλαδικού χώρου γενικά και του ηπειρωτικού ειδικότερα.

β) Η τοιχοδομία του είναι η τυπική της Ηπείρου και της αρχαίας Γιτάνης ειδικότερα.

γ) Πρόκειται για ένα οικοδόμημα, το οποίο δέχθηκε τις ήδη υπάρχουσες επιρροές στην Ήπειρο, που αφορούσαν στην κατασκευή των αρχαίων θεάτρων, και φαίνεται ότι κατασκευάστηκε από την αρχή λίθινο, μια και δεν ανιχνεύθηκαν ανασκαφικά προγενέστερες κατασκευές.

δ) Επί του στυλοβάτη του προσκηνίου εδράζονταν δώδεκα μονολιθικοί ημικίονες χωρίς ραβδώσεις.

ε) Από την ύπαρξη έξι ζευγών τόρμων για την ένθεση ολμίσκων-στροφέων στο στυλοβάτη του προσκηνίου, προκύπτει η ύπαρξη τριών θυρών, που πιθανώς καθιστούσαν αδύνατη την οπτική επαφή των θεατών με τον εσωτερικό χώρο της σκηνής.

στ) Είναι βέβαιη η ύπαρξη δωρικού θριγκού με λίθινο επιστύλιο, όπως προκύπτει από τα αρχιτεκτονικά ευρήματα, που είχαν εγκαταλειφθεί στο χώρο κατά την καταστροφή του ή από μεταγενέστερες διαρπαγές.

ζ) Είναι επίσης βέβαιη η ύπαρξη λογείου, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα.

η) Από τα ευρύτερα μεταστύλια διαστήματα που παρατηρήθηκαν στους κεντρικούς πεσσούς της πεσσοστοιχίας τονίζεται τόσο η μνημειακότητα του οικοδομήματος όσο και η «σκόπιμη» κατεύθυνση του ματιού του θεατή στο κέντρο του.

θ) Στους επτά πεσσούς της πεσσοστοιχίας πιθανώς αντιστοιχούσαν τρία θυρώματα στον άνω όροφο, που ενδεχομένως υποδήλωναν εσωτερικό χώρο για τις σκηνές των έργων που διεξάγονταν εντός των ανακτόρων.

ι) Η κατασκευή του μνημείου εντάσσεται με ασφάλεια στα μέσα του 3ου αι. π.Χ., χρονική περίοδο κατά την οποία η Ήπειρος υιοθέτησε τις μεταρρυθμίσεις του Πύρρου και η επιρροή των Μολοσσών ήταν κυρίαρχη σε όλα τα έθνη των Ηπειρωτών στην Ηπειρωτική Συμμαχία και αργότερα στο Κοινό των Ηπειρωτών. Ωστόσο από τις επιγραφικές μαρτυρίες των εδωλίων του κοίλου είναι πιθανόν να προκύψει αυστηρότερη χρονολόγηση, τόσο για την κατασκευή όσο και για τις φάσεις χρήσης του σκηνικού οικοδομήματος και του θεάτρου γενικότερα.

ια) Η καταστροφή του σκηνικού οικοδομήματος φαίνεται ότι έγινε σε μια φάση, το 167 π.Χ., όπως υποδεικνύουν χάλκινα νομίσματα (η μελέτη των οποίων δεν έχει ολοκληρωθεί), ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία επαναχρησιμοποίησης.

Οι εργασίες στη συνέχεια επικεντρώθηκαν στη διερεύνηση του χώρου όπου αναπτύσσεται η ορχήστρα και το κοίλο, το οποίο είναι κατασκευασμένο στη βραχώδη πλαγιά και έχει μέγιστη διάμετρο 65, ελάχιστη 24 (στη βάση) και ύψος 10 μ. σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής στοιχεία.

Η έρευνα άρχισε από τις τομές Δ1, Δ2, Δ3, οι οποίες ήταν διαμορφωμένες με άνοιγμα γωνίας 20 βαθμών grand.

Και οι τρεις τομές παρουσίαζαν ενιαία στρωματογραφία και ένα μόνο στρώμα καστανωπής-μαυριδερής επίχωσης, που προέρχεται από την εκεί συσσώρευση κυλισθέντος δολομιτικού υλικού του τείχους και όγκων χώματος με οικοδομικό υλικό, τόσο από τα κτίρια της πόλης που βρίσκονταν εντός του τείχους, όσο και από παρασυρμένα εκτός του τείχους.

Η επίχωση στις τομές αυτές είχε βάθος 1 έως 1,25 μ., μετά την αφαίρεση της οποίας σε απόλυτο βάθος +14,25 μ., με μικρή απόκλιση 0,02 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε το δάπεδο της ορχήστρας, που ήταν κατασκευασμένο από πατημένη λατύπη και χώμα.

Ομοίως, κατά τη διερεύνηση της τομής Ε6, με άνοιγμα γωνίας 20 βαθμούς grand, αποκαλύφθηκε σε βάθος επίχωσης 1,35 μ. και απόλυτο βάθος +14,27 μ. το δάπεδο της ορχήστρας, όμοιας διαμόρφωσης, χωρίς ίχνη κατεστραμμένου πλακόστρωτου δαπέδου.

Συμπερασματικά, όσον αφορά την κατασκευή της ορχήστρας, το τμήμα αυτό του μνημείου έχει κατασκευαστεί σύμφωνα με τις αρχές του Βιτρουβίου ως πλήρης κύκλος, που φέρει εγγεγραμμένο τετράγωνο με τις πλευρές παράλληλες στους κύριους άξονες του θεάτρου, ενώ το κυκλικό τμήμα προς το μέρος της σκηνής, ανάμεσα στον κύκλο και το τετράγωνο, τέμνεται από το προσκήνιο.

Το κοίλο στα αρχαία ελληνικά θέατρα υπερβαίνει ως γνωστόν το γεωμετρικό τομέα ενός ημικυκλίου και χαράσσεται με την επιστράτευση περισσότερων του ενός κύκλων, διαφορετικών ακτίνων και κέντρων χάραξης. Με το συνδυασμό αυτών των περιφερειών επιτυγχάνεται η μείωση προς τα έξω της καμπυλότητας των τόξων, στα οποία βρίσκονται οι σειρές των εδωλίων, και δημιουργείται ένα ελαφρύ άνοιγμα του κοίλου προς το σκηνικό οικοδόμημα. Η σχεδιαστική αυτή λύση εκτός από τη βελτίωση της γενικής εικόνας του μνημείου έχει επίδραση στην οπτική δυνατότητα των θεατών που βρίσκονται στις ακραίες κερκίδες.

Επισημαίνοντας ότι το θέμα απαιτεί ενδελεχή διερεύνηση, ακριβείς μετρήσεις και επεξεργασία των δεδομένων, φαίνεται ότι το αρχαίο θέατρο της Γιτάνης διατηρεί τα γενικά τυπολογικά χαρακτηριστικά των περιγραφών του Βιτρουβίου, αλλά η επιβεβαίωση θα γίνει με την ολοκλήρωση της ανασκαφής. Θρόνοι προεδρίας δεν αποκαλύφθηκαν. Πιθανώς, όπως γίνεται αντιληπτό σε πολλά λίθινα θέατρα, η πρώτη σειρά εδωλίων του κοίλου έπαιξε ρόλο εδράνων προεδρίας, όπως στο Θορικό, στους Δελφούς, στη Μαντινεία, στην Ερέτρια, στο μικρό θέατρο της Αμβρακίας κτλ.

Για την έρευνα του κοίλου ανασκάφηκαν οι τομές Ζ1 έως 20, Η1 έως 20, Θ1 έως 20, Ι10 έως 12 και Κ12, και αποκαλύφθηκαν 28 σειρές εδωλίων στη θέση τους ή ελαφρώς μετατοπισμένα. Σε ορισμένες από τις τομές, π.χ. στην Ζ12, όπως και σε άλλες που ανασκάφηκαν στη συνέχεια, η επίχωση υπερβαίνει τα 2 μ., γεγονός που συνέβαλε στην καλή διατήρηση των εδωλίων.

Από την ανασκαφή τμήματος του κοίλου προκύπτει ότι αυτό έχει σχήμα μικρότερο του ημικυκλίου, όπως το μικρό θέατρο της Κασσώπης (Πίν. 226 α). Το θέατρο έχει δύο τμήματα που διακόπτονται από διάζωμα. Τα εδώλια είναι κατασκευασμένα από ανεξάρτητους ασβεστόλιθους σχήματος ορθογώνιου παραλληλεπιπέδου ή από ασβεστοκονίαμα, το οποίο είχε προσαρμοστεί στη λάξευση του βράχου κατά τον οικονομικό τύπο. Σύμφωνα με τον τύπο αυτό, τα καθίσματα κατασκευάζονται χωριστά από το χώρο στον οποίο πατούν τα πόδια. Δηλαδή κάθε τμήμα εδράνου έχει μήκος 1,25-1,50, πλάτος 0,40, ύψος 0,35 μ., που αντιστοιχεί σε χώρο για δύο περίπου άτομα. Κάτω και μπροστά από κάθε σειρά εδωλίων σχηματίζεται διάδρομος διανομής, κατασκευασμένος από μικρές πλάκες τιτανόλιθου. Ο χώρος αυτός απέχει από το εδώλιο 0,35 μ., έχει πλάτος 0,35 μ. και βρίσκεται 0,05-0,10 μ. χαμηλότερα από την επιφάνεια του προηγούμενου εδωλίου (Πίν. 226 β).

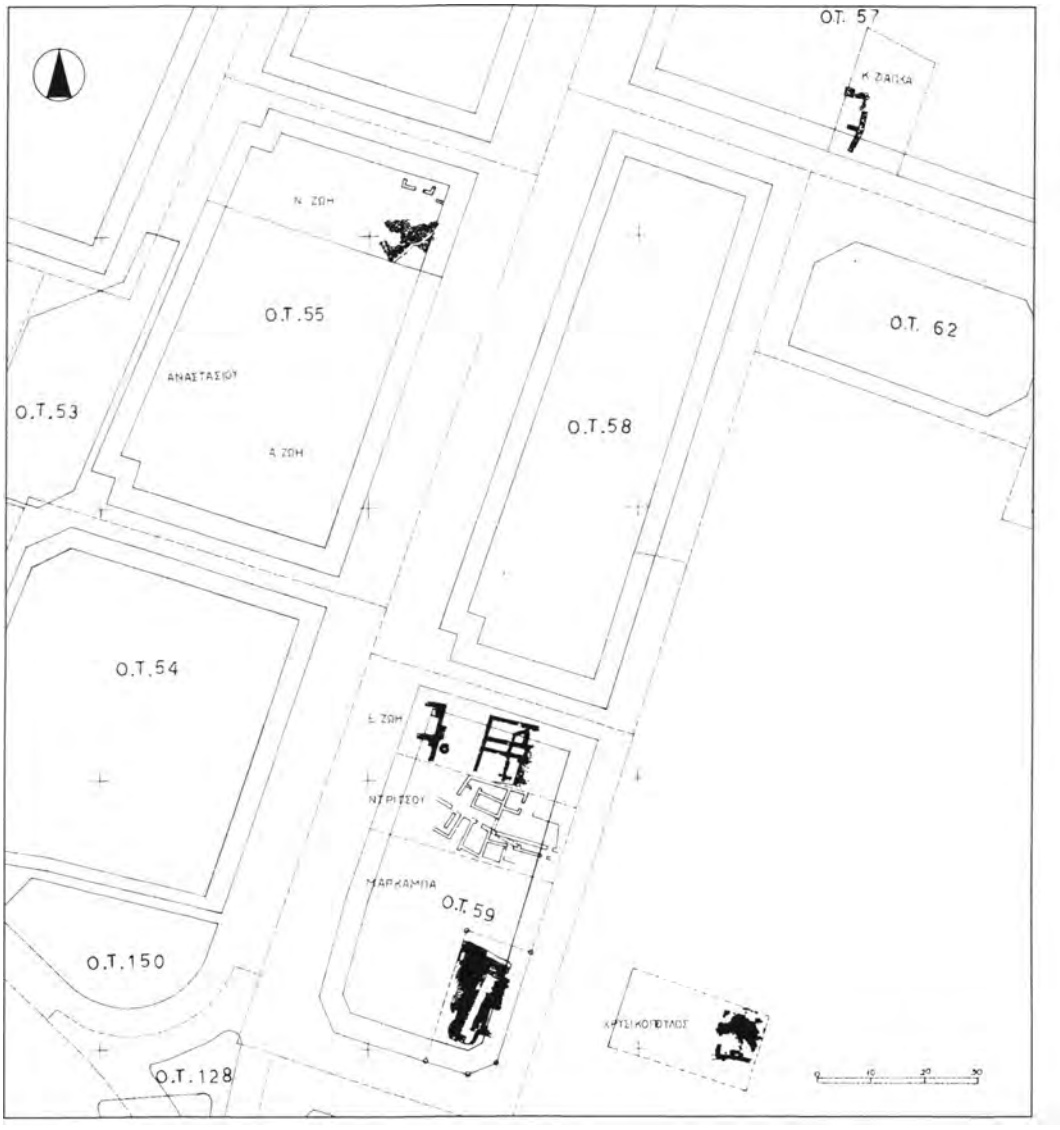
Τέλος, αποκαλύφθηκαν τέσσερις κλίμακες που διαιρούν το κοίλο σε πέντε κερκίδες, στις οποίες πρέπει να προστεθούν άλλες δύο, που πρέπει να υπάρχουν στα άκρα στηριζόμενες στους αναλημματικούς τοίχους.

Το σύνολο σχεδόν των εδωλίων στην πρόσθια πλευρά τους φέρουν ανθρωπωνύμια, που χρήζουν καθαρισμού για να γίνουν ευανάγνωστα· μεταξύ άλλων διακρίνονται ονόματα όπως *Μενέδαμος*, *Φιλίστα*, *Χαροπίδας*, *Παυσανίας*, *Τιμόδαμος*, *Αντίνους*, *Αλέξανδρος*, *Κέφαλος*, *Δόκιμος*, *Νικόμαχος*, *Νικόστρατος* κτλ. (Πίν. 226 γ).

Το κοίλο κατά μήκος των δύο παρόδων συγκρατείται από αναλημματικούς τοίχους χτισμένους από το ίδιο υλικό, όπως και το υπόλοιπο κτίσμα, και κατά το πολυγωνικό σύστημα, οι οποίοι έχουν ύψος 14-16 και πάχος 1,10-1,30 μ. Το θέατρο έχει χωρητικότητα 4.000 θεατών περίπου. Στον αριθμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται οι θεατές που θα μπορούσαν να παρακολουθήσουν τις παραστάσεις από ξύλινα καθίσματα πάνω από το επιθέατρο και μέχρι το τείχος. Επομένως το θέατρο της Γιτάνης έχει μεγαλύτερη χωρητικότητα από το θέατρο της Ελέας, του Βουθρωτού και από τα μικρά της Κασσώπης και της Αμβρακίας· είναι αντίστοιχης χωρητικότητας με το μικρό θέατρο της Βύλλιδος και μικρότερο από το μεγάλο θέατρο της Κασσώπης.

Δήμος Ηγουμενίτσας - Λαδοχώρι

Η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που άρχισε στην περιοχή τα τελευταία χρόνια είχε ως αποτέλεσμα να έλθει στο φως μια σημαντική ρωμαϊκή εγκατάσταση, η οποία



Σχέδ. 5. Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Ηγουμενίτσας-Λαδοχώρι. Τοπογραφικό σχέδιο με τα ανεσκαμμένα κατά το 1997 οικόπεδα.

χρησιμοποιήθηκε από τον 1ο μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ. τουλάχιστον (Σχέδ. 5).

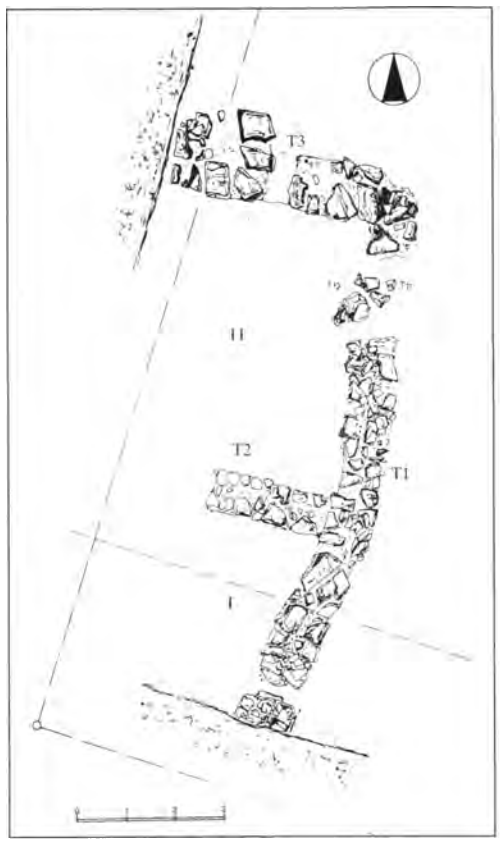
Οι ανασκαφές στα οικόπεδα Ζώη[17], Ντρίτσου[18], Ζήκου[19] έδειξαν ότι εκτός από τα οικιστικά λείψανα πρέπει να υπήρχε στην περιοχή και ένα λουτρικό συγκρότημα, ο χαρακτήρας του οποίου δεν είναι ακόμη δυνατόν να προσδιοριστεί.

Η φετινή ανασκαφική δραστηριότητα στο Λαδοχώρι ξεπέρασε κάθε προηγούμενο και η συστηματική μελέτη των ευρημάτων σε σχέση με τις ανασκαφές στη Μασκληνίτσα και στη Φανωτή, τη χαρτογράφηση των αρχαιοτήτων στη Φωτική και τα μεμονωμένα ευρήματα θα διαφωτίσει σημαντικά την εικόνα της ρωμαϊκής Θεσπρωτίας.

Οικόπεδο Κ. Ζιάγκα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική γωνία του

17. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 318-319.
18. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 445-446.
19. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 417-419.



Σχέδ. 6. Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Ηγουμενίτσας-Λαδοχώρι. Οικόπεδο Κ. Ζιάγκα. Κάτοψη της ανασκαφής.

τοίχος με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ο οποίος συμβατικά ονομάστηκε Τ1 (Σχέδ. 6· Πίν. 227 α).

Ο Τ1, ο οποίος έχει έντονη κλίση από Α. προς Δ., αποκαλύφθηκε σε βάθος από +2,15/+1,75 έως +1,22 μ., έχει μήκος 7,25, πλάτος 0,70, ύψος 1,20 μ. και αποτελείται από μία έως επτά σειρές λίθων. Κάθετα σε αυτόν αποκαλύφθηκε σε βάθος από +2,23 έως +1,81 μ. ο Τ2, ο οποίος έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ., μήκος 1,85-1,75, πλάτος 0,60, ύψος 1,25 μ. και αποτελείται σε ορισμένα σημεία από δέκα σειρές λίθων. Ο Τ2 στην ορατή δυτική απόληξή του δημιουργεί άνοιγμα, μήκ. 1,05 μ.

Οι δύο τοίχοι σχηματίζουν το χώρο Ι, διαστ. 2,40×1,75 μ., ο οποίος πιθανότατα προς ΝΔ. κλείνεται από άλλους τοίχους.

Κάθετα στο βόρειο άκρο του Τ1 αποκαλύφθηκε σε βάθος από +1,22 έως +1,17/+1,05 μ. ο Τ3, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., ο οποίος σώζεται μόνο στην τελευταία-κατώτατη σειρά του, ενώ προς Δ. είναι ορατός σε βάθος +2,10 μ. και αποτελείται από πέντε σειρές λίθων. Ο Τ3 έχει μέγιστες ορατές διαστάσεις 3×0,70×1,05 μ.

Οι τοίχοι Τ1, Τ2, Τ3 σχηματίζουν το χώρο ΙΙ, διαστ. 3,40×2,40×3,40×1,85 μ., ο οποίος προς Δ. πρέπει να κλείνεται από τέταρτο τοίχο.

Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από ανισοϋψείς σειρές λίθων, καθεμιά από τις οποίες σχηματίζεται από δύο αντιθετικά τοποθετημένους λίθους, οι οποίοι συνδέονται με κουρασάνι. Το μεταξύ των λίθων κενό πληρούται με χώμα και μικρές πέτρες. Οι κατώτερες σειρές των τοίχων αποτελούνται από μεγαλύτερους λίθους προκειμένου να δεχθούν την ανωδομή. Ο Τ2 παρουσιάζει επιμελέστερη κατασκευή από τους δύο άλλους διότι είναι χτισμένος από καλά δουλεμένους και σχεδόν πλακοειδείς λίθους.

Λείψανα δαπέδων δεν βρέθηκαν. Πιθανώς το δάπεδο να αποτελούνταν από καλά πατημένο χώμα και χαλίκι.

Στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου βρέθηκαν μόνο θραύσματα κεραμικής, οστά, όστρεα και δύο σιδηρόμαζες, ενώ κοντά στους τοίχους βρέθηκαν οκτώ χάλκινα νομίσματα και λίγα θραύσματα ασβεστοκονιάματος προερχόμενα από αυτούς.

Η κεραμική που βρέθηκε ανήκει στους ρωμαϊκούς-υστερορωμαϊκούς χρόνους και περιλαμβάνει κυρίως θραύσματα κεράμων, οξυπύθμενων αμφορέων, μικρών μαγειρικών σκευών, κυρίως αρυτήρων, πωμάτων, άβαφου λύχνου και πινακίων.

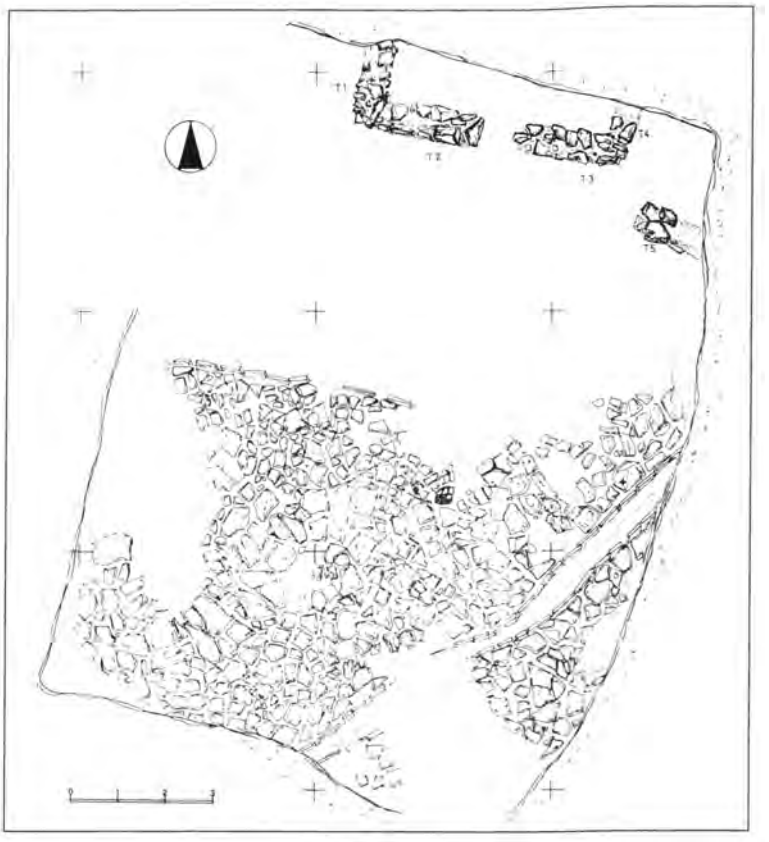
Οικόπεδο Ν. Ζώη

Κατά την έρευνα αποκαλύφθηκε στο νότιο ήμισυ του οικοπέδου πλακόστρωτο δάπεδο και αγωγός αποχετευτικός-ομβρίων υδάτων, ενώ στο βόρειο, τμήμα οικοδομήματος (Σχέδ. 7).

Το πλακόστρωτο δάπεδο, το οποίο φαίνεται να ανήκει σε υπαίθριο χώρο, εντοπίστηκε από βάθος +0,90 έως +0,67 μ., είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν., πλάτος 11 και μήκος 8 μ. Ήταν κατασκευασμένο από ανισομεγέθεις πλακοειδείς ασβεστόλιθους και αμυγδαλόπετρες, πάχ. 0,05-0,10 μ. και εδραζόταν πάνω σε στρώση ασβεστοκονιάματος, πάχ. 0,10 μ. Το πλακόστρωτο δάπεδο οριοθετούνταν προς Β. από κατακόρυφα τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους, ενώ στις άλλες πλευρές φαίνεται ότι συνέχιζε και εκτός των ορίων του οικοπέδου.

Ο αγωγός, διαστ. 10,50×0,30-0,70 μ. στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ., εντοπίστηκε σε βάθος από +0,83 έως +0,67 μ. και ήταν κατασκευασμένος από δύο παράλληλες σειρές κατακόρυφα τοποθετημένων πλακοειδών λίθων.

Κατά τον καθαρισμό του από τις επιχώσεις βρέθηκαν θραύσμα οστέινου κυλινδρικού αυλού, θραύσμα πινακίου με έντυπη διακόσμηση, τμήμα σιδερένιας αλυσίδας, καθώς και αρκετά καλή κεραμική.



Σχέδ. 7. Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Ηγουμενίτσας-Λαδοχώρι. Οικόπεδο Ν. Ζώη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Το οικοδόμημα προς τη βόρεια πλευρά του οικοπέδου αποτελούνταν από ένα χώρο, τον οποίο σχημάτιζαν οι τοίχοι Τ1, Τ2, Τ3 και Τ4, διαστ. 5,90×1.80 μ., με προσανατολισμό από Β. προς Ν. και άνοιγμα, πλ. 1 μ., προς Ν. Πιθανώς αναπτυσσόταν προς Β. εκτός των ορίων του οικοπέδου.

Οι τοίχοι του οικοδομήματος σώθηκαν στις κατώτερες σειρές του και μάλιστα σε κακή κατάσταση. Οι τοίχοι Τ1, Τ2, Τ3 και Τ4 αποτελούνται από ανισομεγέθεις ασβεστόλιθους αρκετά καλά δουλεμένους, οι οποίοι τοποθετούνται σε κάθε σειρά ανά δύο και αντιθετικά, ενώ το ενδιάμεσο κενό γεμίζεται με μικρότερους λίθους και άφθονο ερυθρωπό κονίαμα. Στα νοτιοανατολικά του οικοδομήματος, κάτω από στρώμα καταστροφής, σε βάθος +1,75 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τ5, όμοιας κατασκευής προς τους τοίχους του οικοδομήματος, ο οποίος προχωρούσε προς Α. εκτός των ορίων του οικοπέδου.

Ανάμεσα στους τοίχους Τ3, Τ4 και Τ5, σε βάθος από +0,72 έως +0,59 μ., αποκαλύφθηκε σε θραύσματα οξυπύθμενος αμφορέας με σκελετό μικρού παιδιού.

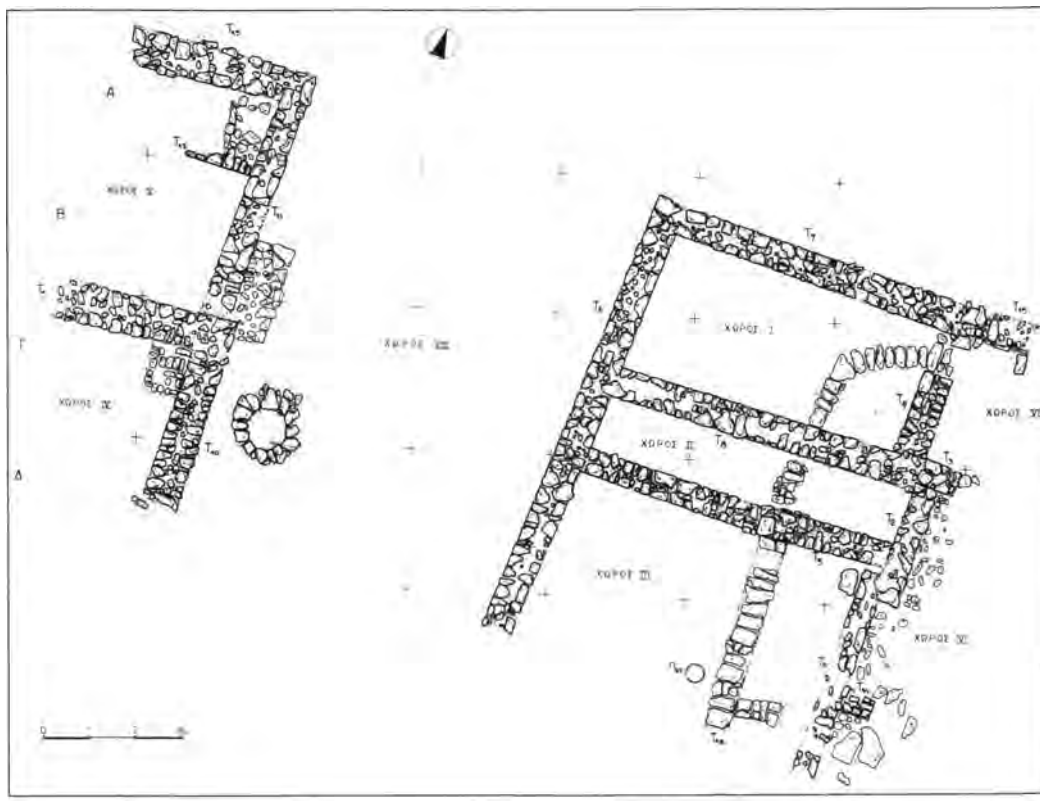
Στο χώρο μεταξύ του πλακόστρωτου δαπέδου και των τοίχων αποκαλύφθηκαν θραύσματα κεραμικής, χάλκινο φθαρμένο νόμισμα, δύο σιδερένια καρφιά, θραύσμα σιδερένιου κρίκου ή λαβή, μικρά πήλινα πώματα και πολλά θραύσματα γυάλινων αγγείων. Τέλος, μέσα στον αγωγό αποκαλύφθηκε κεραμική ρωμαϊκών χρόνων, ανάμεσα στην οποία βρίσκονταν θραύσματα κεράμων, οξυπύθμενων αμφορέων, μαγειρικών σκευών και πινακίων – μερικά με πολύ καλό στίλβωμα – και οστέινο επίμηκες αντικείμενο.

Οικόπεδο Ε. Ζώη

Το οικόπεδο γειτνιάζει προς Ν. με το οικόπεδο Ντρίτσου που είχε ανασκαφεί κατά το έτος 1995, ενώ από τις άλλες πλευρές περιβάλλεται, σύμφωνα με το προβλεπόμενο πολεοδομικό σχέδιο, από οδούς (Σχέδ. 8).

Στρωματογραφία. Το οικόπεδο καλύπτεται από επιφανειακό μαυριδερό φυτόχωμα, πάχ. 0,30 μ., και στη συνέχεια από καστανό αμμώδες χώμα που περιέχει χαλίκι και λίγες πέτρες, πάχ. 1-2,50 μ.

Κατά την έρευνα αποκαλύφθηκαν συνολικά οκτώ χώροι, από τους οποίους οι προς Α. σχετίζονται με τους προς Ν. χώρους του οικοπέδου Ντρίτσου, ενώ οι προς Δ. πιθα-



Σχέδ. 8. Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Ηγουμενίτσας-Λαδοχώρι. Οικόπεδο Ε. Ζώη. Κάτοψη της ανασκαφής.

νώς ανήκουν σε άλλο οικοδόμημα ή είναι προσθήκη στο μεγάλο συγκρότημα που ανασκάφηκε στο χώρο.

Ο χώρος Ι στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, διαστ. 6,20×3,10-2,80 μ., ορίζεται από τους τοίχους Τ8, Τ6, Τ7 και Τ9. Ο Τ9 έχει θυραίο άνοιγμα, πλ. 0,70 μ., κοντά στο βόρειο άκρο του, το οποίο αχρηστεύτηκε σε μεταγενέστερη φάση. Στην ανώτερη σωζόμενη σειρά του ανοίγματος είχε χρησιμοποιηθεί και θραύσμα ψηφιδωτού δαπέδου ως οικοδομικό υλικό. Στο ανατολικό τμήμα του δωματίου και σε βάθος από +1,20 έως +1,16 μ. αποκαλύφθηκε καμπυλόσχημη κατασκευή από πλακοειδείς ασβεστόλιθους, πλ. 0,40 μ., οι οποίοι πατούν πάνω σε παχύ στρώμα χονδρόκοκκου ασβεστοκονιάματος. Η κατασκευή συνεχίζει και στους νοτιότερους χώρους. Λίγο βαθύτερα αποκαλύφθηκε το δάπεδο του δωματίου, που αποτελείται από πατημένο χώμα με λεπτό χαλίκι.

Μέσα στο χώρο Ι βρέθηκαν ριγμένα θραύσματα ψηφιδωτού δαπέδου κατασκευασμένου από λίθινες ψηφίδες λευκού, μαύρου και ρόδινου χρώματος· πάνω στο υπόστρωμά του, 15 χάλκινα νομίσματα – μεταξύ των οποίων και ένα που είχε χρησιμοποιηθεί ως περίαπτο – δύο χάλκινα καρφιά, πήλινο λυχνάρι με ανάγλυφη διακόσμηση, απότμημα άβαφου αμφορέα και πολλά θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Νότια του χώρου Ι αποκαλύφθηκε ο κλειστός χώρος ΙΙ, διαστ. 6,40×1,20-1,25 μ., ο οποίος ορίζεται από τους Τ6, Τ8, Τ2 και Τ5. Ο Τ5 σχεδόν στο μέσον του είχε θυραίο άνοιγμα, πλ. 1 μ., το οποίο κλείστηκε μεταγενέστερα. Για την κατασκευή του Τ5 έχουν χρησιμοποιηθεί πολλά θραύσματα ψηφιδωτού δαπέδου. Στα νότια του χώρου συνεχίζει η καμπυλόσχημη κατασκευή του χώρου Ι. Σε βάθος +1,05/+0,98 μ. εντοπίστηκε επίσης δάπεδο ίδιας κατασκευής με αυτό στο χώρο Ι.

Στο χώρο ΙΙ βρέθηκαν θραύσματα ψηφιδωτού δαπέδου, αργυρή περόνη με πολυεδρική-κυψελοειδή κεφαλή του 3ου-4ου αι. μ.Χ., θραύσμα πινακίου με εμπίεστη ακιδωτή και ομόκεντρων κύκλων διακόσμηση (Π25) και θραύσμα ανάγλυφου λυχναριού (Π28). Βρέθηκαν επίσης θραύσματα μαρμάρινων και λίθινων αντικειμένων, θραύσμα λίθινου τριπτήρα, χάλκινο νόμισμα και δύο σιδερένια καρφιά.

Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε ο χώρος ΙΙΙ νότια των χώρων Ι και ΙΙ, που είχε διαστάσεις 6,70×4,70 μ. και ορίζεται από τους Τ6, Τ5 και Τ4. Ο Τ4 φέρει σε βάθος +2,08/+1,99 μ. τοξωτό πλινθόκτιστο άνοιγμα, πλ. 0,90 μ., το

οποίο είχε επιχωσθεί. Προς Δ. και σε επαφή με το βόρειο άκρο του ανοίγματος, σε βάθος +1,31 μ., αποκαλύφθηκε επιμήκης κατασκευή από κοκκινωπό πηλό, διαστ. 0,60×0,12×0,12 μ., που φθάνει έως το δάπεδο, η οποία φαίνεται ότι ήταν praefurnium λουτρού. Το δάπεδο δε της κατασκευής από υπόλευκο ασβεστοκονίαμα αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,15 μ. Δυτικά του τοξωτού ανοίγματος σώθηκε κατά χώραν τμήμα του ασβεστοκονιάματος του Τ4, διαστ. 1,10×1 μ. περίπου, με εγχάρακτα σχέδια, ενώ 3,40 μ. από το βόρειο άκρο του Τ4 η τοιχοδομία αλλάζει: πρόκειται για άνοιγμα το οποίο είχε μεταγενέστερα χτιστεί με τη χρήση και θραυσμάτων ψηφιδωτού δαπέδου.

Στο δωμάτιο ΙΙΙ, σε βάθος +1,40/+1,22 μ., αποκαλύφθηκε επίσης η κατασκευή από τους πλακοειδείς ασβεστόλιθους, η οποία φθάνει κοντά στους τοίχους Τ4 και Τ16 και το δάπεδό του από πατημένο χώμα σε βάθος +1,17/+1,12 μ., το οποίο προς Δ. παρουσιάζει κλίση, που φθάνει έως +1,04 μ.

Μέσα στο χώρο ΙΙΙ βρέθηκαν θραύσματα ψηφιδωτού δαπέδου, έξι χάλκινα νομίσματα, ένα από τα οποία χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., μεγάλο θραύσμα πινακίου με εμπίεστη ακιδωτή διακόσμηση (Π24), απότμημα οξυπύθμενου αμφορέα κατά χώραν μέσα στο δάπεδο (Π22) και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Οι επόμενοι δύο χώροι, ΙΥ και V, ανασκάφηκαν στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ο χώρος ΙΥ, στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, διαστ. 3,50×3,20 μ., ορίζεται από τους Τ1 και Τ10. Ο χώρος ΙΥ πρέπει να κλείνεται προς Δ. εκτός του ανασκαφικού χώρου. Σε βάθος +1,26/+1,18 μ. και στη γωνία των Τ1 και Τ10 σώθηκε τμήμα δαπέδου, διαστ. 1,10×0,90 μ., στρωμένου με πλίνθους, πλευράς 0,30. Σε βάθος +1,07/+1,02 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα από πατημένο χώμα με έντονα ίχνη καύσης, πιθανώς υπόστρωμα δαπέδου, ενώ σε βάθος +1,02/+0,96 μ. και στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής από κόκκινο πηλό ίσως τμήμα δαπέδου. Στο χώρο ΙΥ βρέθηκαν μικρό θραύσμα ψηφιδωτού δαπέδου, θραύσματα μαρμάρων και λίθινων αντικειμένων, χάλκινο νόμισμα και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Βόρεια του χώρου ΙΥ ανασκάφηκε ο χώρος V, διαστ. 4,55×3,05 μ., που ορίζεται από τους Τ1, Τ11 και Τ15. Ο χώρος V πρέπει και αυτός να κλείνει προς Δ. Σε απόσταση 3,10 μ. βόρεια του Τ1 αποκαλύφθηκε σε βάθος+1,33 μ. ο Τ12 με κατεύθυνση σχεδόν από Α. προς Δ., ο οποίος πρέπει να λειτουργεί ως ανάλημμα, διαστ. 1,80×0,80 μ., για να συγκρατεί λίθους που αποκαλύφθηκαν σε βάθος +1,33/+1,14 μ.

Σε βάθος +1,20/+1,15 μ. αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα (κοκκινωπό) με λίγο χαλίκι και ίχνη καύσης. Στο χώρο V βρέθηκαν επτά χάλκινα νομίσματα., θραύσμα λίθινου αντικειμένου (Π5), θραύσματα πινακίων με εμπίεστη διακόσμηση (Π13-15), χάλκινο αγκίστρι (Χ1), θραύσμα επεξεργασμένου οστρέου και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Οι χώροι VI και VII ανασκάφηκαν στην ανατολική παρειά του οικοπέδου και πρέπει να κλείνουν εκτός του ανασκαφικού χώρου. Ο χώρος VI, διαστ. 4,65×1,10 (Τ2) - 1,30 (Τ4) μ., ορίζεται από τους Τ2, Τ4, Τ3 και Τ14. Ο Τ14 έχει άνοιγμα, πλ. 0,80 μ., ενώ σε βάθος +2,10 μ. παρουσιάζει μικρή εσοχή (0,05 μ.).

Στο χώρο VI και σε βάθη που κυμαίνονται από +2,20 έως +1,77 μ. αποκαλύφθηκε έντονα κατεστραμμένη κατασκευή δαπέδου από θραύσματα πλίνθων, κονιαμάτων και ασβεστολιθικών πλακών, ενώ στο μικρό χώρο-τμήμα που ανασκάφηκε νότια του Τ14 σε βάθος +2,03/+1,87 μ. αποκαλύφθηκαν σπασμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Η ανασκαφή σταμάτησε σε αυτό το βάθος για να αποφευχθεί, λόγω στενότητας χώρου, τυχόν καταστροφή.

Ο χώρος VII βόρεια του VI έχει μήκος 2,95 και πλάτος 1,55 μ. και ορίζεται από τους Τ15, Τ9 και Τ3. Ο Τ15 ενώνεται στις χαμηλότερες σειρές του με τον Τ7, αποκλίνει ωστόσο λίγο από την κατεύθυνση του Τ7. Στον Τ3 και στο ανατολικό σωζόμενο άκρο του, σε βάθος +1,77 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα τοξωτής πλινθόκτιστης κατασκευής παρόμοιας με αυτή του Τ14.

Ο χώρος VII επικοινωνεί με το χώρο Ι μέσω του ανοίγματος του Τ9. Σε βάθος δε +1,24 μ. εντοπίστηκε δάπεδο από πατημένο χώμα με λίγο χαλίκι και ίχνη καύσης. Στο χώρο VII βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα και θραύσμα πήλινου λυχναριού με ανάγλυφη διακόσμηση (Π27).

Ο χώρος VIII καλύπτει το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, διαστ. 10,50×7,50 μ., και ορίζεται από τους Τ6, Τ10 και Τ11. Ο χώρος VIII πρέπει να επικοινωνούσε με το χώρο ΙΙΙ μέσω του ανοίγματος στον Τ6.

Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου VIII και 0,75 μ. ανατολικά του Τ6 αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,33 μ. «κεραμοσκεπής» τάφος (διαστ. 1×0,40 μ.) με προσανατολισμό Α.-Δ. Πρόκειται για παιδική ταφή. Ο τάφος αποτελούνταν από τέσσερις ή περισσότερες κεραμίδες: δύο κάθετα και δύο οριζόντια τοποθετημένες. Λόγω του βάρους του υπερκείμενου χώματος οι κεραμίδες έχουν θραυστεί και μετατοπιστεί. Ο τάφος αφαιρέθηκε από το χώρο για την ασφάλεια της υπόλοιπης ανασκαφής. Ο νεκρός, σπραμμένος προς Α., ήταν ακτέριστος. Το κρανίο βρέθηκε σε βάθος +1,10 μ. και τα υπόλοιπα οστά σε βάθος +1 μ. Το δάπεδο του τάφου ήταν σε βάθος +0,96 μ.

Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,61 μ. κυκλικό πηγάδι, εξωτ. διαμ. 1,50-1,65 και εσωτ. διαμ. 0,85-0,95 μ., κατασκευασμένο από ανισομεγέθεις ασβεστόλιθους και άφθονο ασβεστοκονίαμα ως

συνδετικό υλικό. Δεν πρέπει να ήταν ορατό πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Είχε επιχωσθεί με κεραμίδια στέγης και καθαρίστηκε έως βάθος +0,70 μ. Πάνω στο πηγάδι βρέθηκε θραύσμα ανάγλυφου λύχνου (Π10), ενώ στο εσωτερικό του πηγαδιού θραύσμα μικρού ανοιχτού σκυφοειδούς αγγείου με εμπίεστη γραμμική διακόσμηση (Π11).

Στα βορειοδυτικά του πηγαδιού, ανατολικά και σε επαφή με τον Τ11 αποκαλύφθηκαν σε βάθη +1,46/+1,38 μ. ορισμένοι λίθοι τοποθετημένοι σε μία ή δύο σειρές, διαστ. 2,20×0,90 μ., που φθάνουν σε βάθη +1,25/+1,14 μ., ενώ στη βορειοανατολική πλευρά έχει τοποθετηθεί αρχιτεκτονικό μέλος σε β΄ χρήση, που φέρει μοχλοβόθριο. Πάνω στο σύστημα αυτό των λίθων βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα και χάλκινο αγκίστρι. Το δάπεδο, χωμάτινο και εδώ, εντοπίστηκε σε βάθος +0,90/+0,85 μ.

Στο χώρο VIII βρέθηκαν πολλά θραύσματα ψηφιδωτού δαπέδου, 15 χάλκινα νομίσματα, θραύσματα ανάγλυφων πήλινων λυχναριών (Π4 και Π20), θραύσματα πινακίων με εμπίεστη διακόσμηση (Π3 και Π8), θραύσματα πιθαριού με εγχάρακτη διακόσμηση (Π17), μικρό πήλινο πώμα (Π2), πήλινο δισκοειδές αντικείμενο (Π18), θραύσμα λίθινου τριπτήρα σε σχήμα ποδιού (Λ4), σιδερένια σμίλη σε δύο θραύσματα (Σ1), σιδερένια καρφιά, χάλκινα μικροαντικείμενα και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Οι τοίχοι των χώρων Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, (Τ5,Τ6,Τ7, Τ8, Τ9 και Τ16) παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές την ίδια τοιχοδομία: κάθε σειρά αποτελείται κυρίως από αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους και ενίοτε θραύσματα πλίνθων, τοποθετημένων αντιθετικά ανά δύο, ενώ το ενδιάμεσο κενό πληρούται με μικρούς λίθους, ασβεστοκονίαμα και θραύσματα κεραμιδιών. Επίσης ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα. Οι σειρές είναι ακανόνιστες, ενώ πιο επιμελημένης κατασκευής είναι οι Τ9 και Τ6-Τ7.

Οι τοίχοι στο χώρο IV (Τ1 και Τ10) είναι πιο ογκώδεις από εκείνους των παραπάνω χώρων, αν και έχει ακολουθηθεί το ίδιο σχεδόν σύστημα τοιχοποιίας. Ωστόσο οι τοίχοι αυτοί σώζονται σε χειρότερη κατάσταση και οι ανώτερες σειρές αποκλίνουν κατά πολύ από τους άξονές τους.

Οι τοίχοι Τ11 και Τ13 του χώρου V είναι περίπου της ίδιας κατασκευής με εκείνους των χώρων Ι, ΙΙ, ΙΙΙ.

Οι τοίχοι Τ2-Τ3 και Τ4 στους χώρους VI και VII είναι εντελώς διαφορετικής και πιο στέρεας κατασκευής από τους υπόλοιπους: αποτελούνται από ανισομεγέθεις λίθους και θραύσματα πλίνθων, ενώ ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί άφθονο ασβεστοκονίαμα. Επιμελημένος αλλά και διαφορετικής κατασκευής είναι και ο Τ15, που αποτελείται από ορισμένες ανισοϋψείς σειρές ασβεστόλιθων αρκετά καλά εργασμένων, ενώ έχουν χρησιμοποιηθεί και λίγα θραύσματα πλίνθων με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Όσον αφορά τη χρήση των χώρων, τα πρώτα στοιχεία δείχνουν ότι ο χώρος ΙΙΙ άμεσα και οι χώροι Ι και ΙΙ έμμεσα σχετίζονται (αποτελούν συνέχεια) με τους χώρους των συγκροτημάτων που ανασκάφηκαν στο οικόπεδο Ντρίτσου. Οι χώροι VI και VII, ανεσκαμμένοι σε μικρό τμήμα τους, δείχνουν ότι έχουν σχέση με χώρους λουτρού, χώρους με υπόκαυστα, praefurnia κτλ. Ο χώρος VIII αποτελεί πιθανώς εξωτερικό χώρο, ενώ οι χώροι IV και V πιθανώς ανήκουν σε άλλο οικοδόμημα.

Στους χώρους Ι, ΙΙ, ΙΙΙ είναι ευδιάκριτες τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις, ενώ το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τους χώρους VI και VIII, όπως και για το χώρο IV.

Όσον αφορά τα κινητά ευρήματα συνολικά βρέθηκαν: 72 χάλκινα νομίσματα, 28 πήλινα αντικείμενα και θραύσματα αγγείων με ιδιαίτερη διακόσμηση, 11 χάλκινα μικροαντικείμενα, επτά θραύσματα λίθινων αντικειμένων, μια αργυρή περόνη, δύο σιδερένια αντικείμενα, επτά θραύσματα γυάλινων αγγείων – κυρίως βάσεις και λαιμοί –, θραύσματα αγγείων καθημερινής χρήσης, κυρίως αμφορέων, πιθαριών, χυτροειδών αγγείων, πινακίων και μικρών ανοιχτών αγγείων, που θυμίζουν αγγεία κυρίως αφρικανικής τεχνοτροπίας.

Τα έως τώρα χρονολογικά δεδομένα τοποθετούν τη χρήση του χώρου στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (3ος-6ος αι. μ.Χ.).

Ακριβέστερη και ασφαλέστερη ωστόσο χρονολόγηση, ταύτιση και διάκριση των οικοδομικών φάσεων θα γίνει όταν μελετηθούν τα νομίσματα και η κεραμική του οικοπέδου, αφού βεβαίως συντηρηθούν.

Οικόπεδο Α. Μαρκαμπά

Κατά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε διαπιστώθηκε ότι η στρωματογραφία στο παραπάνω οικόπεδο αποτελείται από πέντε στρώματα:

Στρώμα Ι. Καστανό ανοιχτό χώμα, αμιγές, χωρίς προσμείξεις, μαλακό, πάχ. 0,10-0,15 μ.

Στρώμα ΙΙ. Σκούρο καστανό προς γκριζωπό, υγρό-λασπώδες χώμα, με προσμείξεις μικρών χαλικιών. Απαντά σε ορισμένα μόνον τετράγωνα και έχει πάχος 0,10-0,15 μ.

Στρώμα ΙΙΙ. Σκούρο καστανό χώμα με προσμείξεις μικρών χαλικιών, πάχ. 0,10-0,20 μ. Σε ορισμένα τετράγωνα δεν απαντά.

Στρώμα IV. Στρώμα καταστροφής, σκούρο καστανό χώμα με προσμείξεις μικρών χαλικιών, μαλακό, πάχ. 0,10-0,20 μ.

Στρώμα V. Απαντά σε ένα μόνον τετράγωνο. Ερυθρωπό με περιεκτικότητα μικρών χαλικιών, σκληρό, πάχ. 0,10 μ.

Το οικόπεδο διατρέχει πλακόστρωτος δρόμος από Β.

προς Ν., που ορίζεται από τους τοίχους Τ1 και Τ2 και χωρίζει το οικόπεδο σε δύο οικοδομικά συγκροτήματα (Πίν. 227 β).

Ο πλακόστρωτος δρόμος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,72 μ. Το μήκος του είναι 10,20, ενώ το πλάτος του μεταξύ των τοίχων Τ1 και Τ2 είναι 2,50 μ. Είναι κατασκευασμένος από λευκές πλάκες πολυγωνικού σχήματος, μικρού και μεγάλου μεγέθους, αλλά δεν σημειώθηκε η ύπαρξη αγωγού για την απορροή των ομβρίων υδάτων, ούτε παρατηρήθηκε κλίση στο κέντρο του ή ίχνη άμαξας. Πιθανώς πρόκειται για κάποιον εσωτερικό δρόμο, που οδηγούσε από το λιμάνι στις οικίες του οικισμού. Ο τοίχος Τ1 από το βόρειο πρανές του οικοπέδου έως 4,10 μ. προς Ν. είναι κατασκευασμένος με ορθογώνιες πλάκες επιμελώς χτισμένες, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του τοίχου είναι κατασκευασμένο με αργούς λίθους, τυχαίου μεγέθους, αμελώς χτισμένους. Η μεταγενέστερη και αμελής οικοδομική παρέμβαση, κατά την οποία ο Τ1 αποκτά μια αψιδωτή διάταξη, πιθανώς σχετίζεται με μια δεύτερη χρονική φάση του οικισμού.

Ο τοίχος Τ2, στο τμήμα που ήδη έχει αποκαλυφθεί, έχει κατασκευαστεί αμελώς με αργούς λίθους τυχαίου μεγέθους και είναι νεότερος του Τ1. Επομένως ο πλακόστρωτος δρόμος είχε δύο τουλάχιστον κατασκευαστικές φάσεις και είχε δεχθεί και ορισμένες επισκευές.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρία δωμάτια. Το δωμάτιο Ι ορίζεται από τους τοίχους Τ2 και Τ3, το δωμάτιο ΙΙ από τους Τ2, Τ3, Τ4 και Τ11 και το δωμάτιο ΙΙΙ από τους Τ4 και Τ11.

Οι τοίχοι των δωματίων Ι και ΙΙ συνεχίζουν προς Β., ενώνονται με τους τοίχους του οικοπέδου Ντρίτσου και αποτελούν την επέκταση του συγκροτήματος προς ΝΑ.[20]

Το δυτικό τμήμα αποτελεί ένα διαφορετικό οικοδομικό συγκρότημα. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε κατασκευή, πιθανώς δεξαμενή, πλ. 1 μ., οριζόμενη από τους τοίχους Τ7, Τ8 και Τ9, η οποία σε βάθος 1,62 μ. έφερε επίστρωση από πλάκες, ενώ δύο από τους τοίχους που την προσδιόριζαν, οι τοίχοι Τ7 και Τ9, ήταν επενδυμένοι με ασβεστοκονίαμα (υδραυλικό κονίαμα).

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, Τ5 και Τ6, που περικλείουν ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή από υδραυλικό κονίαμα και πηλό, η οποία φαίνεται ότι λειτουργούσε ως λουτήρας. Είχε βάθος 1 και διάμετρο στομίου 0,76 μ. Στον πυθμένα, ο οποίος ήταν επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα, σωζόταν κάθισμα, ύψ. 0,30 και πλ. 0,26 μ., κατασκευασμένο με το ίδιο υλικό.

Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, σποραδικά πλίνθους και άφθονο υδραυλικό κονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Στα ευρήματα του οικοπέδου περιλαμβάνονται οξυπύθμενοι αμφορείς, χυτροειδή αγγεία, πινάκια, λαβή τηγανόσχημου αγγείου, δύο θραύσματα λύχνων με ανάγλυφη διακόσμηση, κατασκευασμένα με μήτρα, βάσεις γυάλινων αγγείων, μια λίθινη βάση και δύο θραύσματα λίθινων κιόνων.

Οικόπεδο Β. Χρυσικόπουλου

Κατά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο χώρο από Β. προς Ν. αποκαλύφθηκαν: α) τρεις λίθινες βάσεις πεσσών, β) πλακόστρωτο δάπεδο, γ) λείψανα τοίχων και δ) τμήμα οικοδομήματος των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων.

α) Στη βόρεια παρειά του σκάμματος αποκαλύφθηκαν τρεις λίθινες βάσεις που αποτελούν τα κατώτερα τμήματα πεσσών ή βάσεις στήριξης ξύλινων κιόνων. Έχουν προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. και είναι κατασκευασμένες από αργούς λίθους και άφθονο κονίαμα λευκού χρώματος.

Πεσσός Α. Αποκαλύφθηκε προς Δ. σε βάθος +2,60/+2,36 μ., διαστ. 0,80×0,70 και σωζ. ύψ. 0,20/0,27 μ.

Πεσσός Β. Αποκαλύφθηκε στο μέσον του οικοπέδου σε βάθος +2,50/+2,40, διαστ. 0,63×0,78 και σωζ. ύψ. 0,05/0,15 μ.

Πεσσός Γ. Αποκαλύφθηκε προς Α. σε βάθος +2,54, διαστ. 0,62/0,65×0,74 και σωζ. ύψ. 0,23 μ.

Οι πεσσοί απέχουν μεταξύ τους 2 μ. Βορειοανατολικά του πρώτου πεσσού βρέθηκε μία λαβή αγγείου, ενώ κοντά στον τρίτο βρέθηκαν δύο φακόσχημα χάλκινα νομίσματα, τα μοναδικά της ανασκαφής. Βόρεια των πεσσών ανασκάφηκε στρώμα καταστροφής σε βάθος +2,40 μ. αποτελούμενο από θραύσματα κεράμων στέγης, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης κάποιου είδους στεγάστρου, το οποίο στήριζαν οι πεσσοί.

β) Στο βόρειο μισό του οικοπέδου, ανάμεσα στην πεσσοστοιχία και τα λείψανα των τοίχων προς Ν., εμφανίστηκε πλακόστρωτος χώρος από μικρές, μεσαίες και μεγάλων διαστάσεων πλάκες, ανάμεσα στις οποίες και μία προς ΒΑ. ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων. Από τον πλακόστρωτο χώρο αφαιρέθηκε στρώμα, πάχ. 0,39 μ., το οποίο περιείχε θραύσματα κεράμων, άφθονο κονίαμα και ίχνη καύσης. Το επίπεδο του πλακόστρωτου δεν βρίσκεται στο ίδιο βάθος. Οι υψομετρικές διαφορές προφανώς οφείλονται σε γεωλογικά φαινόμενα που προκάλεσαν στο πέρασμα των αιώνων τη διατάραξη αυτή των πλακών, τα βάθη των οποίων είναι από +2,55 έως +2,40 μ.

Κεραμική εντοπίστηκε μόνο στο κέντρο περίπου του πλακόστρωτου χώρου, όπου βρέθηκε ένα θραύσμα χεί-

20. *ΑΔ* 50, ό.π. (υποσημ. 18).

λους αγγείου, ένα θραύσμα κοιλιάς και ένα πώμα μαγειρικού σκεύους.

γ) Στο μέσον περίπου του σκάμματος, στα όρια της δυτικής παρειάς του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,82/+2,62 μ. τοίχος Τ1 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 1,20×0,56/0,80 (βάση)×0,34/0.54 μ., ο οποίος δείχνει να συνεχίζει προς ΝΔ. εκτός σκάμματος.

Στη νότια παρειά του Τ1, σε βάθος +2,60/+2,44 μ., αποκαλύφθηκε ο Τ6 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 0,56×0,45/0,52×0,16/0,32 μ.

Στο κέντρο περίπου του σκάμματος, προς Α., αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,64 μ. τμήμα τοίχου Τ5 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., διαστ. 0,93×0,57/0,61×0,20 μ., ο οποίος βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τον Τ1.

δ) Στη νότια παρειά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος Τ2, ο οποίος ξεκινάει από τη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου και διασχίζει κατά μήκος όλη τη νότια παρειά του και συνεχίζει στο νότιο τμήμα της ανατολικής παρειάς εκτός οικοπέδου και σκάμματος. Ο Τ2 βρέθηκε σε βάθος +2,89/2,69 μ., έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και διαστάσεις 6,85×0,57/0,68×0,39/0,59 μ., αλλά συνεχίζει και προς ΝΔ. εκτός οικοπέδου σε βάθος +3,62 μ., ενώ φθάνει σε ύψος 1,32 και συνολικό ορατό μήκος τουλάχιστον 8,10 μ.

Στο δυτικό άκρο του Τ2 και στη βόρεια παρειά ο τοίχος Τ3 που αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,80/+2,72 μ. με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., διαστ. 2,70×0,65/0,70×0,42/0,50 μ., σχηματίζει γωνία με τον Τ2, βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τον Τ6 και δημιουργεί άνοιγμα με αυτόν, πλ. 1,43 μ.

Στο μέσον και στα βόρεια του Τ2, παράλληλος προς τον Τ3, αποκαλύφθηκε τοίχος Τ4, που εκτείνεται και αυτός, όπως και ο Τ3, προς Β. Ο Τ4 αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,62 μ., έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και διαστάσεις 1,12×0,45×0,25 μ. Ο Τ4 συνδέεται με λίθους, οι οποίοι είναι παράλληλοι με τον Τ2, έχουν κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και διαστάσεις 0,87×0,40 μ. και πιθανώς προέρχονται από κάποια κατασκευή. Από τους λίθους, τον Τ2 και τον Τ4 σχηματίζεται πειόσχημος χώρος, διαστ. 1,20×0,75 μ., του οποίου το άνοιγμα είναι προς Α. Από τον πειόσχημο χώρο αφαιρέθηκε στρώμα ανοιχτού καστανού χώματος, χαλίκι και κομμάτια λαξευμένων λίθων, πάχ. 2,40 μ.

Κατά τον καθαρισμό της νότιας παρειάς του Τ2, προς Δ., αποκαλύφθηκε τοίχος Τ7, ο οποίος έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και συνεχίζει προς Ν. εκτός σκάμματος και οικοπέδου. Σώζεται σε βάθος +2,74 και έχει διαστάσεις 0,36 (ορατό μήκ.)×0,52/0,55 μ.

Οι τοίχοι αποτελούνται από ανισομεγέθεις αργούς ασβεστόλιθους. Ως συνδετικό υλικό έχουν άφθονο υπόλευκο ασβεστοκονίαμα, ενώ κατά τόπους και θραύσματα κεραμιδιών.

Στο νότιο μισό του ανασκαφικού χώρου, όπου αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι, αφαιρέθηκαν άτακτα πεσμένοι λίθοι, που προφανώς προέρχονταν από τους τοίχους.

Από αυτό το τμήμα του ανασκαφικού χώρου αφαιρέθηκαν θραύσματα κεράμων μερικά με διακοσμητικές αυλακώσεις, ενώ από κεραμική βρέθηκε ένα θραύσμα πώματος μαγειρικού σκεύους, ένα θραύσμα λαβής, ένα χείλος, ένα όστρακο κοιλιάς αγγείου, ένα θραύσμα λαιμού και σώματος μεγάλου αγγείου, ένα θραύσμα γυάλινου αγγείου, καθώς και ένα πήλινο θραύσμα με διαμπερή οπή.

Οικόπεδο Νανούση

Κατά τις δοκιμαστικές τομές στο νοτιοανατολικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου διαπιστώθηκε η ύπαρξη τριών στρωμάτων :

Στρώμα Ι. Καστανό-κόκκινο ανοιχτό χώμα που είχε ρίζες και άμμο, πάχ. 1 μ.

Στρώμα ΙΙ. Καστανό ανοιχτό-κιτρινωπό. Χώμα με κροκάλες και αμμοχάλικο ποταμού, πάχ. 1-1,50 μ.

Στρώμα ΙΙΙ. Καστανό χώμα υγρό πηλώδες με λίγη άμμο, πάχ. 1,50-2,30 μ.

Στο μέσον σχεδόν του νότιου τμήματος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε χώρος Ι, διαστ. 5,30×4,85 μ., ο οποίος ορίζεται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ3 και Τ4.

Σε βάθος +0,98 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από μικρούς λίθους και κεραμίδια στέγης.

Ο χώρος επικοινωνούσε σε κάποια φάση της χρήσης του με το γύρω χώρο με τρία ανοίγματα, που υπήρχαν στους Τ1, μήκ. 2,10, Τ3, μήκ. 1,05, και Τ4, μήκ. 1,20 μ. Τα ανοίγματα αργότερα καταργήθηκαν και επιχώσθηκαν.

Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από ανισομεγέθεις πλακοειδείς ασβεστόλιθους που σχημάτιζαν ανισοϋψείς σειρές, ενώ είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τόπους και πλίνθοι. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε υπόλευκο ασβεστοκονίαμα. Κάθε τοίχος είχε δύο όψεις με το ενδιάμεσο κενό γεμισμένο με μικρούς λίθους, θραύσματα κεράμων και πλούσιο κονίαμα. Οι τοίχοι που φέρουν το κονίαμα έδιναν την εντύπωση ότι είχαν κατασκευαστεί κατά τμήματα. Στο χώρο βρέθηκαν αρκετά θραύσματα από tegulae mammatae, γεγονός που συνηγορεί για τη χρήση του ως χώρου λουτρικού συγκροτήματος, οξυπύθμενων αμφορέων και άλλων σκευών και ελάχιστα θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Στα βόρεια και τα δυτικά του χώρου Ι ήλθαν στο φως εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα ενώ στα ανατολικά του και στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο χώρος ΙΙ, μήκ. 4,10 και πλ. 3,80 μ., ο οποίος επικοινωνούσε με το χώρο Ι μέσω του ανοίγματος στον Τ3.

Ο χώρος ΙΙ σχηματίζεται από τους τοίχους Τ3, Τ5 και Τ6.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Δήμος Παραμυθιάς

Κατά τις εργασίες εκτέλεσης του αρδευτικού δικτύου Παραμυθιάς εντοπίστηκαν οι ακόλουθες θέσεις:

Η πρώτη θέση βρίσκεται στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, πλησίον του καναλιού Κ28, μεταξύ των σωληνώσεων αριθ. 81 και 82 στο κτήμα Γ. Δημητρίου, όπου κατά τις εργασίες χάραξης αγροτικού δρόμου δευτέρας κατηγορίας βρέθηκαν όστρακα χονδρής κεραμικής και ίχνη πιθανώς στρώματος καταστροφής. Επίσης πλησίον της όχθης του δρόμου εντοπίστηκαν μετακινημένοι αρκετοί λαξευμένοι δόμοι, κατεστραμμένοι, καθώς και μετακινημένο κατώφλι από είσοδο κτιρίου, που πιθανώς υπήρχε κοντά στην περιοχή αυτή. Από τη θέση περισυνελέγη αγνύθα και σιδερένια αιχμή.

Η δεύτερη θέση βρίσκεται στην ίδια περιοχή με την πρώτη και επίσης μεταξύ των σωληνώσεων αριθ. 81 και 82, σε απόσταση 150 μ. προς Α., στο κτήμα Χ. Παπαδόπουλου, όπου βρέθηκε χονδρή κεραμική και τμήματα κεράμων, πιθανώς από στρώμα καταστροφής.

Δήμος Ηγουμενίτσας

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες που έγιναν στην Κοινότητα Αργυροτόπου του Δήμου Ηγουμενίτσας για την εγκατάσταση τηλεφωνικού δικτύου εντοπίστηκαν διάφοροι τάφοι χριστιανικών χρόνων.

Στη θέση Μόρφι[21], όπου κατά το παρελθόν είχε εντοπισθεί απόθεση ερυθρογής, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών ανοικοδόμησης αποκαλύφθηκε χρονολογημένη στρωματογραφική ακολουθία, που εντοπίστηκε από το γεωλόγο του ΙΓΜΕ Πρέβεζας Π. Πάσχο, ο οποίος υπέδειξε τη θέση σε αρχαιολόγους της υπηρεσίας. Ακολούθησε σειρά αυτοψιών και τελικά με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ08/2148/97/6-1-1997 υπουργική απόφαση συγκροτήθηκε ομάδα, αποτελούμενη από τις αρχαιολόγους Ε. Παναγοπούλου, Ε. Αδάμ και Γ. Μεταλληνού, που διενήργησε μία ακόμη αυτοψία, που αποσκοπούσε στην εκτίμηση της κατάστασης και στον καθορισμό των περαιτέρω ενεργειών. Από την αυτοψία διαπιστώθηκαν τα εξής: στο δρόμο από Καρβουνάρι προς Σπαθαραίους σε λόφο στη θέση Σβίζα διατηρείται ανέπαφο μεγάλο στρώμα αποθέσεων έκτασης 230 στρεμμάτων περίπου. Συγκεκριμένα, σε απόσταση 300 μ. νότια του παραπάνω δρόμου διασώζεται στρωματογραφική ακολουθία, πάχ. 10 μ. περίπου, η οποία περιλαμβάνει στρώμα ηφαιστειακής τέφρας, πάχ. 2 μ. περίπου, στο οποίο επικάθεται παχύ στρώμα ερυθράς αργίλου (ερυθρογής). Το στρώμα της τέφρας έχει χρονολογηθεί στα πλαίσια γεωλογικών ερευνών στο 370.000 ΠΣ περίπου. Η χρονολόγησή του μπορεί να χρησιμεύσει ως terminus ante quem για την απόθεση των υπερκειμένων στρωμάτων ερυθρογής. Κατά συνέπεια η στρωματογραφική ακολουθία στο Μόρφι μπορεί να λειτουργήσει ως έμμεσος δείκτης του τρόπου και της περιόδου απόθεσης των λοιπών γνωστών σχηματισμών, τουλάχιστον στις γειτονικές ηπειρωτικές θέσεις.

Κατά τη διάρκεια της αυτοψίας πραγματοποιήθηκε επίσης περισυλλογή τεχνέργων, τα οποία απαντούν σε μεγάλους αριθμούς σε όλη την έκταση των αποθέσεων ερυθρογής στο Μόρφι. Περισυνελέγησαν μόνον όσα τέχνεργα ήταν απομονωμένα στην επιφάνεια και κινδύνευαν από τις σύγχρονες επεμβάσεις (π.χ. εντατική βόσκηση) αλλά και από τις επικρατούσες στην περιοχή συνθήκες διάβρωσης.

Ο αριθμός των τεχνέργων, τα οποία περισυνελέγησαν, ανέρχεται στα 400 περίπου, γεγονός το οποίο καταδεικνύει την πυκνότητά τους στο χώρο. Τα τέχνεργα μεταφέρθηκαν για προσωρινή φύλαξη και εξέταση στα γραφεία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας. Η πρόχειρη επιτόπια εξέταση κατέδειξε ότι πρόκειται κυρίως για κατάλοιπα μεσοπαλαιολιθικών εργαλειακών συνόλων, για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιήθηκε η τεχνική Levallois. Εκπροσωπείται επίσης σε μικρότερο ποσοστό η ανώτερη παλαιολιθική περίοδος.

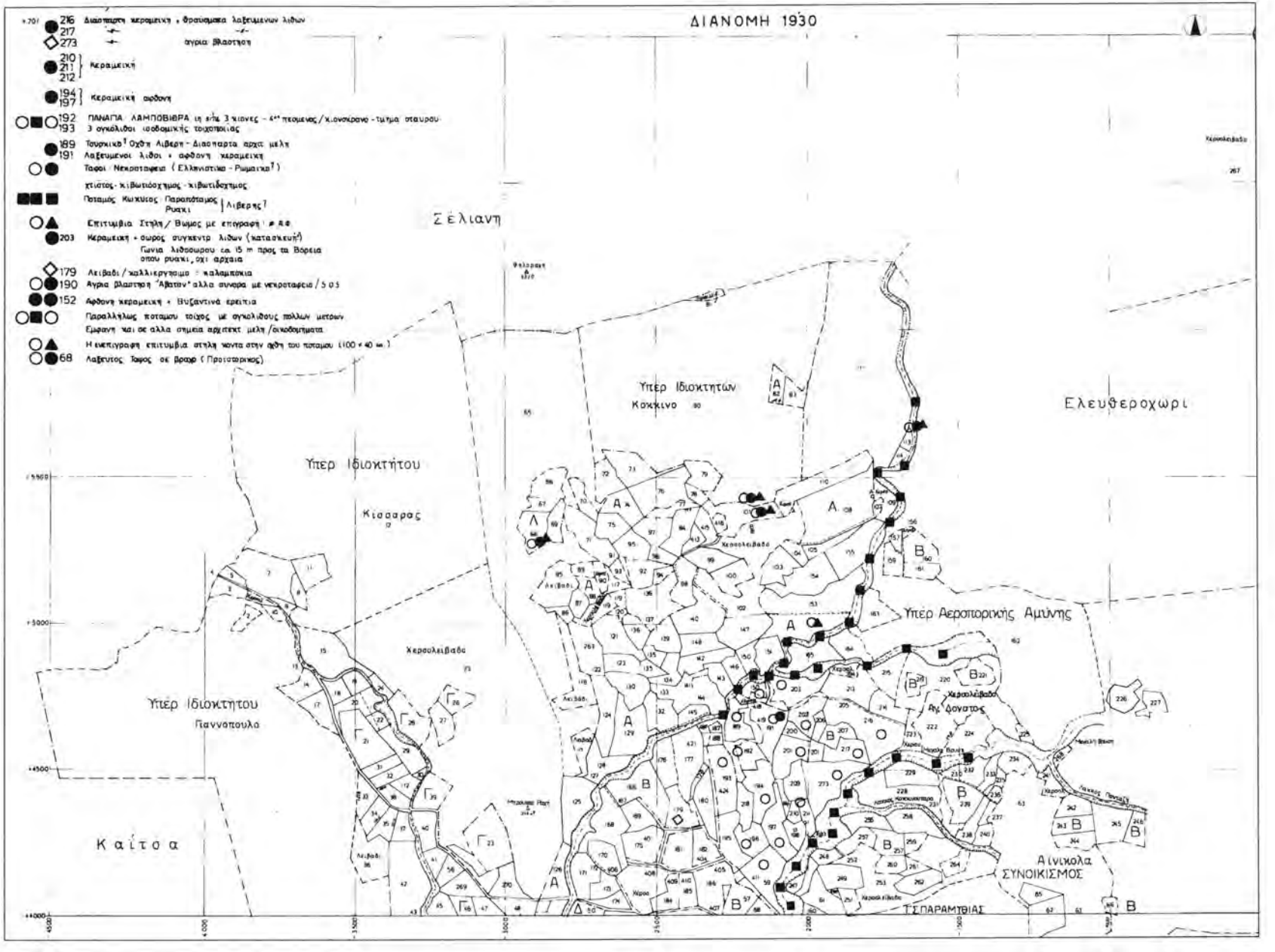
Η πληρέστερη μελέτη του υλικού θα τεκμηριώσει την ύπαρξη και άλλων πολιτισμικών φάσεων. Η παρουσία κεραμικής είναι περιορισμένη και απαντά σπάνια σε ορισμένα μόνο σημεία. Παρατηρήθηκε επίσης ότι οι επιχώσεις υπόκεινται σε συνεχή και έντονη διάβρωση, γεγονός το οποίο επιβάλλει την άμεση προστασία τους.

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΦΩΤΙΚΗΣ

Άρχισε η εργασία της χαρτογράφησης των αρχαιοτήτων της Φωτικής[22] η οποία, παρά την υποδομή που υπάρ-

21. Από το Μόρφι προέρχονται εκατοντάδες λίθινα τέχνεργα κυρίως της μέσης παλαιολιθικής. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται και τέχνεργα της ανώτερης παλαιολιθικής. Τα ευρήματα πιστοποιούν την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή κατά την απώτερη προϊστορική περίοδο.

22. N.G.L. Hammond, *The History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford 1967 (ελλ. μτφρ. Α. Γιάγκα, Αθήνα 1971). S. Da-



Σχέδ. 9. Νομός Θεσπρωτίας. Χαρτογράφηση αρχαιοτήτων Φωτικής Παραμυθιάς.

χει γενικά στην αρχαία ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου, εξαιτίας της ανεπαρκούς στελέχωσης της υπηρεσίας στον τομέα αυτό είχε καθυστερήσει, με αποτέλεσμα οι αρχαιότητες που βρίσκονται κυρίως σε ιδιωτικά κτήματα να κινδυνεύουν άμεσα από τα δημόσια και ιδιωτικά έργα που εκτελούνται και τους πολυπληθείς επισκέπτες «κάθε κατηγορίας».

Η περισυλλογή βέβαια των μικρών τεμαχίων είχε αρχίσει προ ετών παρά τις αντιδράσεις των τοπικών αρχών, οι οποίες πριν από την οργάνωση της υπηρεσίας στην περιοχή είχαν αναπτύξει έντονη συλλεκτική δραστηριότητα με σκοπό την ίδρυση αρχαιολογικής συλλογής στο δημοτικό κατάστημα.

Κατά την περιοδεία χαρτογραφήθηκε έκταση 9.000 στρεμμάτων στη θέση Λιμάνι του συνοικισμού των Σιαμετίων 4 χλμ. βορειοδυτικά της σημερινής Παραμυθιάς, που ορίζεται προς Β. από τη Σέλιανη, προς Ν. από το συνοικισμό του Αγίου Νικολάου, προς Α. από το Ελευθεροχώρι και προς Δ. από την Καΐτσα (Σχέδ. 9).

Οι αρχαιότητες σημάνθηκαν σε πινακίδα της τοπογραφικής υπηρεσίας σε κλίμακα 1:5.000, που δείχνει τα αγροτεμάχια της διανομής του 1930.

Έτσι στο αγροτεμάχιο 216, Δ. Δρίμιζα, σημειώνεται η ύπαρξη άφθονης άτυπης χονδρής κεραμικής, μία μεγάλη λαξευμένη λιθόπλινθος, κέραμος στέγης και διάφοροι λιθοσωροί.

Στο αγροτεμάχιο 217, Χ. Δρίμιζα, σημειώνεται άτυπη χονδρή κεραμική και λίθινα θραύσματα πιθανώς από οικοδομήματα.

Στο αγροτεμάχιο 273, Ευ. Δρίμιζα, σημειώνεται χονδρή κεραμική.

Στα αγροτεμάχια 210, 211, 212, Χ. Δρίμιζα, σημειώνεται κεραμική και λαξεύματα λιθοπλίνθων.

Στα αγροτεμάχια 194, 196, 197 σημειώνεται άφθονη κεραμική και διάφοροι λιθοσωροί στα όρια του οικοπέδου.

Στα αγροτεμάχια 192, 193, Ι. και Ευ. Βούτση, σημειώθηκαν οι γνωστές από πολλές αναφορές αρχαιότητες του ναού της Λαμποβήθρας, του κορινθιακού κιονόκρανου και των διάφορων άλλων αρχιτεκτονικών μελών και λιθοσωρών.

Στη θέση Μικρό Ρεύμα σημειώθηκε το βάθρο με τη λατινική επιγραφή που αναφέρεται στην Παλαιά Ήπειρο κατά το παρελθόν, η οποία περισυνελέγη και μεταφέρθηκε στην αποθήκη της Εφορείας (Πίν. 228 α).

Κοντά στην Κρήνη των Φωτικησίων βρέθηκαν διάφορα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και άφθονη κεραμική σε όλο το μήκος των πλευρών του χειμάρρου Κωκυτού.

Στο αγροτεμάχιο 191 σημειώθηκαν λείψανα τάφων, λίθινα αρχιτεκτονικά θραύσματα και χονδρή κεραμική.

Στο αγροτεμάχιο 203, Ευ. Φάτσου, προς Ν. σημειώνεται άτυπη επίσης κεραμική, ενώ προς Β. λιθοσωροί.

Στο αγροτεμάχιο 202, Η. Παππά, σημειώνεται κεραμική και λιθοσωροί.

Στο αγροτεμάχιο 179, Ι. Γώγου, κεραμική.

Στο αγροτεμάχιο 152, Λ. Πάσχου, ανάμεσα στην πυκνή βλάστηση σημειώνεται κεραμική με τη μεγαλύτερη πυκνότητα στην περιοχή και διάφοροι τοίχοι κτισμάτων. Προς Ν. του αγροτεμαχίου, 100 μ. ανατολικά του αγροτικού δρόμου στην όχθη του Κωκυτού σημειώθηκε ο λιθοσωρός και η ρωμαϊκή στήλη με τη γνωστή δίγλωσση επιγραφή που αναφέρεται στον Τιβέριο (Πίν. 228 β). Επίσης διακρίνονται τοίχοι κτισμάτων, πυκνή κεραμική, γυάλινα θραύσματα, τα ερείπια εκκλησίας και συστάδα χριστιανικών τάφων.

Στο αγροτεμάχιο 68 σημειώθηκε ο λαξευμένος στο βράχο τάφος (εξωτ. διαστ. 2,20×1,40 μ.).

Στο αγροτεμάχιο 101, Χ. Γώγου, σημειώθηκαν δύο λαξευμένοι στο βράχο τάφοι (διαστ. 2,20×0,70 μ.).

Στο αγροτεμάχιο 113 σημειώνονται δύο ερειπωμένοι νερόμυλοι και λαξευμένος στο βράχο τάφος (διαστ. 2×0,70 μ.).

Στο αγροτεμάχιο 54, αφών Χειμώνα, σημειώθηκαν τοίχος, μήκ. 5,30 και πλ. 0,52 μ., χτισμένος κατά το opus caementicium και η θέση του ρωμαϊκού βωμού, ο οποίος μεταφέρθηκε κατά το παρελθόν στην Υπηρεσία[23] (Πίν. 228 γ).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Στις 15-5-1997 ο Δ. και ο Ν. Χότζας παρέδωσαν στην Εφορεία λίθινο χειροπέλεκυ, τον οποίο κατά δήλωσή τους βρήκαν στην περιοχή των Ερμόνων κοντά στο οικόπεδο Σ. Πρωτοπαππά.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ

karis, *Cassopaia and the Elean Colonies* (polycop.), Athens 1971. Ο ίδιος, *Θεσπρωτία* (πολυγραφ.), Αθήναι 1972. CIL. III Suppl. 2, αριθ. 12229. Dessau. ILS. III 2, αριθ. 9478. Προκ. *Περί κτισμάτων*, IV, I, 37-38. Ιεροκλ. *Συνέκδημος*, 625. *ΗπειρΧρον* 23 (1981), σ. 13-14, υποσημ. 1, όπου περισσότερα για τον κατάλογο του Συνέκδημου.

23. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 447.

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συνεχίστηκαν με τρόπο συστηματικό οι εργασίες σε όλους τους τομείς των δραστηριοτήτων της Εφορείας, δηλαδή: α) Στον τομέα των δέκα ανά τους τέσσερις νομούς της έργων των Περιφερειακών Προγραμμάτων. β) Στον τομέα τρεχουσών δράσεων ο αριθμός τους ξεπέρασε τις 50, ενώ άλλες δέκα περίπου έγιναν εκτός του εγκεκριμένου προγράμματος, με δαπάνες ιδιωτών ή άλλων φορέων. Στη μέγιστη πλειονότητά τους είναι σωστικές ανασκαφικές δράσεις, εκτελέστηκαν όμως και μερικές επείγουσες αναστηλωτικές. γ) Συνεχίστηκε η χρηματοδότηση και εκτέλεση του προγράμματος Έργων και Καλλιτεχνικής Διεύθυνσης του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης (ΟΠΠΕ) - Θεσσαλονίκη 1997, έτσι όπως εκτέθηκε ήδη[1]. Από το πρόγραμμα εκείνο εκτελέστηκε ήδη η έκθεση επιγραφών (Κρυπτή Στοά αρχαίας αγοράς· εκδόθηκε και οδηγός) και νομισμάτων της αρχαίας Μακεδονίας (αίθουσα Μ. Ανδρόνικου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης· εκδόθηκε και οδηγός). Η τεχνική και οικονομική παρακολούθηση των έργων της Εφορείας – και όχι μόνο – είχε ανατεθεί σε τεχνικό γραφείο της Θεσσαλονίκης, με το οποίο συνεργαστήκαμε απρόσκοπτα. Στις δραστηριότητές μας, που υπάγονται στην αρμοδιότητα της Καλλιτεχνικής Διεύθυνσης, θα πρέπει να προστεθούν και τα εξής:

1. Η έναρξη των διαδικασιών για την κατασκευή από το Μουσείο του Λούβρου πλαστικού αποτυπώματος για την κατασκευή πιστού εκμαγείου των λεγόμενων Incantadas (αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης). 2. Σχεδιασμός και εφαρμογή εκπαιδευτικού προγράμματος στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης. Επίσης, ο τομέας Διεθνών Σχέσεων άρχισε τις διαδικασίες, στο πλαίσιο του προγράμματος Raphael, για την παραγωγή CD-ROM με περιεχόμενο το θέατρο στην αρχαιότητα (συμμετοχή: Ταορμίνα νότιας Ιταλίας, Πλόβντιβ Βουλγαρίας, αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης). 3. Συνεχίστηκε η διενέργεια μεγάλης έκτασης ανασκαφών για την αποδέσμευση αρχαιολογικών χώρων στο πλαίσιο των εκτελούμενων «μεγάλων έργων»: ΔΕΠΑ στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, ΟΣΕ σε θέσεις στο κάστρο Πλαταμώνα, Σκοτίνα, Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας, Νέα Φιλαδέλφεια Θεσσαλονίκης, Εθνική οδός στην περιοχή του νεολιθικού οικισμού Μακρύγιαλου Πιερίας. 4. Συνεχίστηκαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο της νέας πτέρυγας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. 5. Στο πλαίσιο των δράσεων της Εφορείας έγιναν τρεις επανεκθέσεις στη γλυπτοθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (Η εν κήποις Αφροδίτη, Η Αθηνά των Μεδίκων, το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου), οι οποίες είχαν ως στόχο να ανανεώσουν το ενδιαφέρον του κοινού για το μουσείο με την εκσυγχρονισμένη παρουσίαση των τριών αυτών θεματικών ενοτήτων, δύο από τις οποίες αναφέρονται στην ουσία σε έργα του ΠΕΠ (η Αθηνά των Μεδίκων βρέθηκε στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης). 6. Λόγω και του έτους της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας, με την πλήρη πρωτοβουλία ή τη στήριξη του ΥΠΠΟ, αποδεχθήκαμε την παρουσίαση πέντε εκθέσεων σε χώρους της αρμοδιότητας της Εφορείας. Οι εκθέσεις αυτές, όπως και μερικές από αυτές που ήδη αναφέραμε, συνοδεύτηκαν από μουσικές εκδηλώσεις. Συγκεκριμένα, στην ισόγεια αίθουσα της νέας πτέρυγας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης έγιναν οι εξής: 1. «Ο νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα». Πρόκειται για την ίδια έκθεση που είχε γίνει στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης της Αθήνας. 2. «Ο καθρέφτης της ζωής. Η ταφική τέχνη του Δυτικού Μεξικού». 3. «Cucuteni. Ο τελευταίος μεγάλος χαλκολιθικός πολιτισμός της Ευρώπης». Στο χώρο της κύριας (δυτικής) εισόδου του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης έγινε η έκθεση «Η Πολιόχνη και η πρώιμη εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο». Στην Κρυπτή Στοά της αρχαίας αγοράς Θεσσαλονίκης η έκθεση για την αρχαία τεχνολογία (Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης). Τέλος, η Εφορεία συνέβαλε από κάθε άποψη στην παρουσίαση, αποκλειστικά από το ΥΠΠΟ, της έκθεσης «Το ελληνικό κόσμημα. 6.000 χρόνια παράδοση» στη Villa Bianca της οδού Βασιλίσσης Όλγας.

Για όλες αυτές τις εκθέσεις, που είχαν μεγάλη απήχηση στο κοινό και στα ΜΜΕ, έχουν εκδοθεί οδηγοί με χρηματοδότηση και του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997. Για την πραγματοποίησή τους, εκτός από τη διάθεση των χώρων, η Εφορεία ανέλαβε τη διάθεση κάθε κατηγορίας προσωπικού και τη διοικητική μέριμνα που της αναλογούσε.

1. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 421.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Η έκθεση «Τα νομίσματα της Μακεδονίας από τον 6ο αι. π.Χ. έως το 148 π.Χ.» αποτέλεσε την πρώτη εκθεσιακή συμμετοχή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στον εορτασμό της Θεσσαλονίκης ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης για το 1997. Σκοπός της ήταν να παρουσιάσει στο ευρύ κοινό ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της νομισματικής παραγωγής στη Μακεδονία, από την πρώτη εμφάνιση του νομίσματος στην περιοχή τον 6ο αι. π.Χ. έως τη μετατροπή της σε ρωμαϊκή επαρχία το 148 π.Χ. Εγκαινιάστηκε στις 23 Μαΐου 1997 στην αίθουσα «Μανόλης Ανδρόνικος» του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Χρηματοδοτήθηκε από τον προϋπολογισμό της Εφορείας, τον ΟΠΠΕ- Θεσσαλονίκη 1997 και το σύνδεσμο «Φίλοι του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης». Το συνολικό κόστος δεν ξεπέρασε το ποσό των 7.000.000 δρχ.

Την επιστημονική, αλλά και μουσειολογική ευθύνη είχε ο υπογράφων, την καλλιτεχνική επιμέλεια η αρχιτέκτων Α. Πάκα και την ευθύνη συντήρησης των νομισμάτων και κατασκευής των αντιγράφων ο συντηρητής Β. Τούσης.

Η έκθεση απαρτίζεται από δύο εισαγωγικές ενότητες, πέντε θεματικές και μία καταληκτική. Εισαγωγή και επίλογος παρουσιάζονται σε απλά πανό, ενώ οι πέντε κύριες ενότητες παρουσιάζονται μέσω ενός τριπτύχου, που απαρτίζεται από μια κατακόρυφη βιτρίνα από πλεξιγκλάς, ένα πανό για τον τίτλο και ένα δεύτερο για το εποπτικό υλικό (Πίν. 229 α).

Στο εισαγωγικό μέρος γίνεται αναφορά στη γένεση του νομίσματος, σε κατασκευαστικά θέματα, καθώς και σε θέματα εικονογραφίας της μακεδονικής χαρακτικής. Κατόπιν παρουσιάζονται κατά ενότητες τα νομίσματα της αρχαϊκής περιόδου, των πόλεων και των βασιλέων κατά την κλασική περίοδο, οι κοπές των Αντιγονιδών της ελληνιστικής περιόδου, αλλά και οι αυτόνομες εκδόσεις του 2ου αι. π.Χ. και της ρωμαϊκής κηδεμονίας. Η έκθεση κλείνει με μια σύντομη αναφορά στη νομισματοκοπία της ρωμαϊκής περιόδου.

Τέλος, η έκθεση συνοδεύτηκε από την έκδοση μικρού οδηγού με σκοπό να προσφερθεί στο ευρύ κοινό της Θεσσαλονίκης μια πρώτη συνοπτική αναδρομή στη μακεδονική νομισματική.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

Αρχαία αγορά

Έκθεση επιγραφών αρχαίας Μακεδονίας. Στα πλαίσια των εκδηλώσεων του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997 οργανώθηκε στην Κρυπτή Στοά της αρχαίας αγοράς περιοδική έκθεση επιγραφών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Από το πλούσιο επιγραφικό υλικό της Εφορείας επιλέχθηκαν συνολικά 74 επιγραφές. Η έκθεση οργανώθηκε σε θεματικές ενότητες, στο πλαίσιο των οποίων έγινε προσπάθεια να τοποθετηθούν οι επιγραφές με χρονική αλληλουχία. Η έκθεση λειτούργησε το διάστημα Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1997.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Μουσείο Κιλκίς

Στο ετήσιο πρόγραμμα δράσης της Εφορείας εντάχθηκε επίσης περιοδική έκθεση ευρημάτων από τις πρόσφατες ανασκαφές των αρχαιολογικών χώρων της Ευρωπού και του Παλατιανού. Πραγματοποιήθηκαν δύο εκθέσεις ανεξάρτητες με τίτλο, η μεν πρώτη «Ευρωπαίων η πόλις» από την αναθηματική επιγραφή της βάσης του ανδριάντα προς τιμήν του Μάρκου Μινούκιου Ρούφου, με την οποία ταυτίστηκε η θέση της πόλης, η δε δεύτερη «Παλατιανό. ΙΩΡΟΝ. Η καθημερινή ζωή σε μια πόλη της αρχαίας Κρηστωνίας».

Η διάρκεια λειτουργίας των εκθέσεων καθορίστηκε για το δίμηνο Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1997. Για τις ανάγκες λειτουργίας των εκθέσεων διαμορφώθηκε η αίθουσα των ιστορικών χρόνων του Μουσείου Κιλκίς μετά από σχετική έγκριση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Οι εκθέσεις εγκαινιάστηκαν από το Γενικό Γραμματέα της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας Φ. Σοφιανό. Την επιμέλεια της έκθεσης στο τμήμα της Ευρωπού είχαν οι αρχιτέκτονες της Εφορείας Γ. Γιαννάκης και Γ. Νιαούρης.

«Ευρωπαίων η πόλις». Πρωταρχικός στόχος της περιοδικής έκθεσης στο τμήμα της Ευρωπού ήταν να προσαρμοστεί στη μόνιμη έκθεση των γλυπτών των ιστορικών χρόνων του μουσείου, χωρίς να διασαλευθεί σε μεγάλο βαθμό η κατάσταση, επειδή η έκθεση είχε διάρκεια μόλις ένα δίμηνο και ταυτόχρονα επειδή εκκρεμούσαν εργασίες συντήρησης του υπάρχοντος κτιρίου και το θέμα της επέκτασης του Μουσείου Κιλκίς.

Οι υπάρχουσες προθήκες εμπλουτίστηκαν με κτερίσματα κατά χρονολογική ακολουθία και εκτέθηκαν για την κατανόηση του χώρου δύο μακέτες. Η πρώτη εμφανίζει την κάτοψη του νεκροταφείου της Ευρωπού με την

ποικιλία των ταφικών μνημείων και την πυκνότητα των τάφων και η δεύτερη παρουσιάζει τον Τ51 με το ναόσχημο περίβολο.

Στα κενά διαστήματα μεταξύ των προθηκών και κατά μήκος της πορείας που ακολουθείται από τους επισκέπτες αναρτήθηκαν ενημερωτικοί πίνακες κατά θεματικές ενότητες, οι οποίοι περιλαμβάνουν: χρονικό των ανασκαφών, ιστορική αναδρομή, καθώς και πληροφορίες για την καθημερινή ζωή της αρχαίας πόλης της Ευρωπού, τη δημόσια ζωή, τη θρησκεία, το εμπόριο και την οικονομία. Προστέθηκαν τέλος πίνακες με την τυπολογία των ταφικών μνημείων κατά χρονικές περιόδους (κλασική/ελληνιστική, ρωμαϊκή) με βάση την κοινωνική διαστρωμάτωση.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

«Παλατιανό. ΙΩΡΟΝ. Η καθημερινή ζωή σε μια πόλη της αρχαίας Κρηστωνίας». Η έκθεση του Παλατιανού είχε ως θέμα την καθημερινή ζωή σε μια πόλη της αρχαίας Κρηστωνίας και οργανώθηκε έτσι ώστε να είναι κατάλληλη για την εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Περιλαμβάνει έξι θεματικές ενότητες: Στην πρώτη παρέχεται γενική ιστορική πληροφόρηση για την περιοχή της αρχαίας Κρηστωνίας, για την αρχαία πόλη στο χώρο του Παλατιανού, καθώς και το ιστορικό των αρχαιολογικών ερευνών. Οι υπόλοιπες έχουν ως θέματα την αρχιτεκτονική, τον οικιακό εξοπλισμό, τα προσωπικά αντικείμενα και παιχνίδια, την καθημερινή δραστηριότητα και τα επαγγέλματα και τέλος τη θρησκεία και τη λατρεία. Σε όλες τις ενότητες υπάρχουν σύντομα ενημερωτικά κείμενα, χάρτες, σχέδια και φωτογραφίες για την καλύτερη κατανόηση των εκθεμάτων (Πίν. 229 β).

ΗΛΕΚΤΡΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε και φέτος, χρονιά κατά την οποία η Θεσσαλονίκη ανακηρύσσεται Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, η παρουσίαση του μόνιμου εκπαιδευτικού προγράμματος «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσα». Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίσαμε κατά τη διάρκεια της περιόδου Ιανουαρίου-Μαΐου είχαν ως αποτέλεσμα την υπολειτουργία του προγράμματος κατά την περίοδο αυτή. Η κατάσταση μεταβλήθηκε με την έναρξη της νέας σχολικής χρονιάς, καθώς το υπουργείο προχώρησε στην έκτακτη χρηματοδότηση του προγράμματος, οπότε η λειτουργία του συνεχίστηκε απρόσκοπτα έως τις διακοπές των Χριστουγέννων.

Το πρόγραμμα λειτούργησε, κυρίως κατά το διάστημα Σεπτεμβρίου-Δεκεμβρίου, δύο φορές ημερησίως (9-11 π.μ. και 11-1 μ.μ.) από Δευτέρα έως Παρασκευή. Συνολικά επισκέφθηκαν το πρόγραμμα 2.044 μαθητές. Ως μουσειοπαιδαγωγοί, σε όλη την περίοδο 1996-1997, εργάστηκαν η Ό. Σακαλή και ο Δ. Παπούδας.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία αγορά

Οι εργασίες διαμόρφωσης στην ανατολική πτέρυγα της αρχαίας αγοράς επρόκειτο να περατωθούν με την κατασκευή της εισόδου-φυλακίου στη νοτιοανατολική γωνία του αρχαιολογικού χώρου. Για το λόγο αυτό και μετά την κατεδάφιση της αποθήκης του 1960 προχωρήσαμε στις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες προκειμένου να ακολουθήσει η ανέγερση του κτιρίου-εισόδου, όπως είχε εγκριθεί από το ΚΑΣ το 1996. Η ανασκαφή εκεί, ωστόσο, μας επιφύλασσε μια έκπληξη. Το Νοέμβριο του 1996 άρχισε να αποκαλύπτεται στα νοτιοανατολικά όρια του αρχαιολογικού χώρου, το μεγαλύτερο τμήμα ενός θερμαντικού κλιβάνου (praefurnium), τμήμα μιας θερμαινόμενης πισίνας στα ανατολικά του και μισή κυκλική αίθουσα με λουτήρες. Οι χώροι αυτοί αποτελούν τμήμα ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος που προχωρούσε κάτω από την οδό Φιλίππου και την Αγνώστου Στρατιώτου. Το ανέλπιστο αυτό εύρημα ανέτρεψε τα χρονικά όρια και τον αρχικό σχεδιασμό, καθώς κρίθηκε απαραίτητη η αποκάλυψη και του υπόλοιπου τμήματος της αίθουσας των λουτρών, ώστε να ληφθεί υπόψη στην τελική διαμόρφωση της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου (Πίν. 230 γ).

Η ανασκαφή προχώρησε το καλοκαίρι του 1997, αφού ολοκληρώθηκαν οι συνεννοήσεις με το Δήμο Θεσσαλονίκης, ο οποίος ευχαρίστως μας παραχώρησε μέρος του οδοστρώματος της οδού Αγνώστου Στρατιώτου. Ήλθε έτσι στο φως και το υπόλοιπο μισό τμήμα με τους λουτήρες, τμήμα πισίνας στα ανατολικά του, καθώς και μια ορθογώνια αίθουσα στη βόρεια πλευρά της κυκλικής αίθουσας του βαλανείου[2]. Με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας οριοθετήθηκαν η κυκλική αίθουσα με τους 25

2. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 351-364.

λουτήρες, διαμ. 7,50 μ. (Πίν. 230 δ), και ο αμέσως βόρειός τους ορθογώνιος χώρος, διαστ. 7,60×5,35 μ. Οι δύο αίθουσες επικοινωνούν μεταξύ τους με θύρα, η οποία βρίσκεται περίπου στον άξονα των δύο ημικυκλίων της εγγεγραμμένης σε ορθογώνιο κυκλικής αίθουσας.

Στην τοιχοδομία του κτιρίου χρησιμοποιήθηκε λάσπη ως συνδετικό υλικό ανάμεσα στις καλά αρμοσμένες κασπανοπράσινες πέτρες, το γνωστό δηλαδή τοπικό σχιστόλιθο. Στην ανωδομή της αίθουσας των λουτήρων χρησιμοποιήθηκαν οπτόπλινθοι ειδικά κατασκευασμένες για αυτή, αφού έχουν τραπεζοειδή μορφή με καμπύλη τη μικρότερη πλευρά τους. Ο βόρειος τοίχος της ορθογώνιας αίθουσας, πάχ. 0,90 μ., που αποτελεί και τον εξωτερικό τοίχο του όλου συγκροτήματος, είναι χτισμένος ολόκληρος από αργολιθοδομή. Ο τοίχος αυτός, που δεν έχει κανένα άνοιγμα, αποτελεί όριο οικοδομικής νησίδας, καθώς αμέσως μετά ακολουθεί στενός δρόμος, περίπου στον άξονα της παλαιάς οδού Φιλίππου, ο οποίος διευρύνθηκε στους μέσους αυτοκρατορικούς χρόνους για να καταλήξει στη φαρδιά ανατολική είσοδο της αρχαίας αγοράς. Συνεπώς η προσπέλαση στο συγκρότημα των λουτρών θα πρέπει να γινόταν από Α. ή από Ν. ή και από τις δύο πλευρές, αν πρόκειται για μεγάλο οικοδόμημα.

Οι δύο χώροι που ανασκάφηκαν έχουν όμοιο ψηφιδωτό δάπεδο. Λευκές ψηφίδες ακανόνιστου μεγέθους και σχήματος, κολυμβητές σε φαιό κονίαμα, τοποθετημένες κατά ζώνες, περιμετρικά στην κεντρική κατασκευή της κυκλικής αίθουσας και παράλληλα στον κατά μήκος άξονα στην ορθογώνια. Στο κέντρο της κυκλικής αίθουσας ανασκάφηκε κατασκευή από χυτή τοιχοποιία, διαμ. 1,20 μ., που χρησίμευε πιθανότατα για την εγκατάσταση πυράς, αφού διαπιστώθηκε ότι στη μεγάλη αυτή κυκλική αίθουσα δεν υπήρχαν υπόκαυστα, ούτε θερμαινόταν με κάποιον άλλο τρόπο από το παρακείμενο praefurnium.

Οι λουτήρες (πύελοι) είναι κτιστοί με πέτρες, πλίνθους και τμήματα μαρμάρων, επενδυμένοι με υδραυλικό κονίαμα. Στο στενό τμήμα τους υπάρχει μαρμάρινος ομφαλός. Το σχετικά μικρό μέγεθός τους προϋποθέτει ότι οι χρήστες τους ήταν καθιστοί στα φαρδιά χείλη των λουτήρων ή στέκονταν όρθιοι όταν επρόκειτο να ξεπλυθούν. Μικρός αριθμός αιθουσών με παρόμοια κυκλική διάταξη λουτήρων έχει βρεθεί σε βαλανεία, παλαίστρες ή σε γυμνάσια του κλασικού και ελληνιστικού κόσμου. Η πιο χαρακτηριστική, και η πρωιμότερη, είναι αυτή στη Γόρτυνα της Αρκαδίας του 4ου αι. π.Χ. με χρήση έως και το 2ο αι. π.Χ. Με αυτήν παρουσιάζει τις περισσότερες ομοιότητες η κυκλική αίθουσα του βαλανείου της Θεσσαλονίκης. Αντίστοιχες των ελληνιστικών χρόνων έχουν βρεθεί επίσης στην Ελευσίνα, στην Ερέτρια, στο Κίτιον της Κύπρου, στις Συρακούσες, στη Μοργκαντίνα και στην αγορά των Ιταλών στη Δήλο.

Πρόκειται για τις γνωστές από τις πηγές θόλους, ονομασία που πήραν ασφαλώς από τον τρόπο στέγασης, ο οποίος, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο, είχε ένα κεντρικό οπαίο που ανοιγόκλεινε με χάλκινο δίσκο για τον έλεγχο των ατμών. Είναι ένα ελληνικού τύπου βαλανείο, το οποίο απαντά και στους ρωμαϊκούς χρόνους ως τμήμα των πολυτελών θερμών. Αν ακολουθήσουμε τις ιδανικές διαστάσεις που δίνει ο λατίνος συγγραφέας για τους κυκλικούς αυτούς χώρους, τότε μπορούμε να αποκαταστήσουμε σχεδιαστικά το ύψος του θόλου στην κυκλική αυτή αίθουσα της Θεσσαλονίκης, αφού η γένεσή του ξεκινά από ύψος ίσο με τη διάμετρο.

Οι αίθουσες αυτές λειτουργούσαν ως χώροι εφίδρωσης. Είναι το γνωστό από τις πηγές πυριατήριον ή laconicum, όπου δημιουργούνταν υδρατμοί με ρίψη νερού πάνω σε πυρακτωμένες πέτρες, που στην περίπτωση του βαλανείου της αγοράς θα βρίσκονταν στην κεντρική κυκλική κατασκευή.

Στοιχεία για το είδος της στέγασης του συγκεκριμένου πυριατηρίου δεν έχουμε. Ο μικρός όμως αριθμός κεραμιδιών στέγης είναι ενδεικτικός ότι ο θόλος του πιθανώς είχε ξύλινη στέγη, κάτι που δεν αποκλείει και ο Βιτρούβιος, με την προϋπόθεση ότι έπρεπε να υπάρχει διπλή επένδυση από κονίαμα, δηλαδή να δημιουργείται ένας ψευδοθόλος για την προστασία του ξύλου από την υγρασία. Η καταστροφή του χώρου προκλήθηκε από πυρκαγιά, που οφείλεται ίσως σε ισχυρή σεισμική δόνηση, όπως υπαινίσσονται οι ρηγματώσεις του κτιρίου. Το παχύ στρώμα σπάχτης που ανασκάφηκε παντού, παρέμεινε κλειστό και αδιατάρακτο. Έτσι μας δίνει τα χρονολογικά πλαίσια χρήσης του χώρου: τα πρωιμότερα ευρήματα μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 2ου και κυρίως μέσα στον 1ο αι. π.Χ. Η καταστροφή του τοποθετείται στα χρόνια του Βεσπασιανού ή λίγο μετά, αφού τα υστερότερα νομίσματα, που ταυτίστηκαν από το στρώμα καταστροφής και των δύο χώρων, είναι της εποχής του.

Στην ανασκαφή του ορθογώνιου χώρου στα βόρεια του κυκλικού λουτρού η εικόνα καταστροφής ήταν παρόμοια. Κάτω από ένα ενιαίο και παχύ στρώμα καύσης υπήρχαν συσσωρευμένα δεκάδες αντικείμενα, αποκαλυπτικά για την ταυτότητα και τις χρήσεις του. Αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης απαραίτητα για την παρασκευή φαγητού αλλά και για θέρμανση, μεταφορά και αποθήκευση στερεών και υγρών προϊόντων. Μεγάλες ποσότητες οστρεοειδών, κόκκαλα βοοειδών, ψαριών και πτηνών μαρτυρούν τα είδη τροφίμων των πλούσιων γευμάτων των θαμώνων του λουτρού. Πύραυνοι, μεγάλες και μικρές λεκάνες, λοπάδες, χύτρες, αρύταινες, οινοχόες, μακεδονικοί αμφορείς, μυροδοχεία είναι ορισμένα από τα είδη των αγγείων που επαναλαμβάνονται κατά δεκάδες. Ταυτόχρονα με αυτά, πιο εκλεπτυσμένα αγγεία συμποσιακά εμφανίζο-

νται επίσης σε μεγάλο αριθμό: λεκανίδες, πινάκια και σκυφίδια ερυθροβαφή ανατολικού τύπου Α και Β και δυτικού τύπου με προέλευση από την Ιταλία, λυχνάρια τοπικής παραγωγής και εισηγμένα από τα μικρασιατικά παράλια αλλά κατά κύριο λόγο από την Ιταλία, πολλά γυάλινα αγγεία κάθε σχήματος και χρώματος, εισαγωγής αλλά και εγχώρια, που μαρτυρούν ακμαίο τοπικό εργαστήριο.

Στο παχύ αυτό αδιατάρακτο στρώμα βρέθηκαν επίσης τμήματα κόκκινων και λευκών επίπεδων κονιαμάτων από την εντοίχια διακόσμηση ή άλλων που σχημάτιζαν κυμάτια από τις ακμές στα δάπεδα και την οροφή. Υπήρχαν επίσης κομμάτια δύρωσης και τμήματα από δάπεδο ορόφου, καθώς και κονιάματα με διπλή όψη από ενδιάμεσα χωρίσματα μικρών χώρων. Από το γεγονός αυτό, αλλά και από τον τρόπο διαστρωμάτωσης των ευρημάτων, έγινε φανερό ότι στο μεγάλο αυτό ορθογώνιο χώρο υπήρχε και όροφος. Ανάμεσα στα ευρήματά του συγκαταλέγονται ορισμένα εξαίρετης ποιότητας λυχνάρια (Πίν. 230 α), εισηγμένα από ιταλικά εργαστήρια, λυχνάρια πλαστικά σε σχήμα πλοίου, ζώων ή σε συνδυασμό με αρχιτεκτονικά μέλη, βωμούς, στύλους κτλ., πολλά πήλινα ειδώλια, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ένας μονομάχος ρετιάριος, ικανός αριθμός από θεατρικά προσωπεία, πλαστικά αγγεία και αντικείμενα που προσδιόρισαν ακριβέστερα τη χρήση του ορόφου: ένας ερυθροβαφής σκύφος με φαλλόσχημη προχοή και ανάγλυφη διακόσμηση αμπέλου και εντόμων ανάμεσα σε εμπίεστα κοσμήματα με προτομές Ερμή (Πίν. 230 β), ένα ομοίωμα φαλλού με κινητό στέλεχος και δύο ιθυφαλλικά ειδώλια. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε ανάγλυφο γυάλινο αγγείο με παράσταση Τύχης με κέρας Αμαλθείας, ενδεικτικό ίσως της πολυτέλειας των αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν στο χώρο.

Τα προβλήματα βέβαια που προκύπτουν από την αποκάλυψη του νέου αυτού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη είναι ακόμη πολλά. Αφορούν καταρχήν την ταυτότητα του ίδιου του κτιρίου, αφού δεν μπορούμε να γνωρίζουμε από το μικρό τμήμα που ανασκάφηκε αν πρόκειται για ένα απλό βαλανείο, με τις δευτερογενείς χρήσεις που μόλις προαναφέραμε, ή για ένα βαλανείο που εντάσσεται σε ένα μεγαλύτερο συγκρότημα γυμνασίου ή παλαίστρας, όπως μας αφήνουν να υποθέσουμε οι δύο πισίνες. Αν πρόκειται για ένα τέτοιο οικοδομικό σύνολο, τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι εκτεινόταν ενδεχομένως μέχρι τη σημερινή Εγνατία οδό, περιλαμβάνοντας στα όριά του και το κρηναίο οικοδόμημα, τη λεγόμενη ως τώρα «εξέδρα», αφού γνωρίζουμε από τον Βιτρούβιο ότι το περιστύλιο της παλαίστρας έχει περίμετρο δύο σταδίων.

Το οικοδόμημα αυτό, που είναι το πρωιμότερο ορατό σωζόμενο οικοδόμημα της υστεροελληνιστικής Θεσσαλονίκης, αφού η χρήση του είναι βεβαιωμένη ήδη από το 2ο αι. π.Χ., μας δίνει ενδεικτικά στοιχεία για τους πολεοδομικούς άξονες των ελληνιστικών χρόνων, οι οποίοι αποδεικνύεται ότι ήταν διαφορετικοί από αυτούς των ρωμαϊκών. Το κτίριο έχει μια διαφορά απόκλισης της τάξεως των 5° από τους άξονες της αγοράς των μέσων αυτοκρατορικών χρόνων. Το ίδιο αυτό συγκρότημα, που πρέπει να συσχετιστεί ενδεχομένως με μια πρώτη μορφή αγοράς των χρόνων του Αυγούστου, ισοπεδώθηκε γύρω στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., αφού είχε ήδη καταστραφεί, προκειμένου να οικοδομηθεί η αγορά των χρόνων των Αντωνίνων.

Η οικοδομική νησίδα που βρέθηκε στο λουτρό του 2ου αι. π.Χ. ίσως δεν άλλαξε χρήση στους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά επανασχεδιάστηκε με άλλες αρχές. Σε ένα παρόμοιο, αλλά πλουσιότερο συγκρότημα θερμών, με το κέντρο βάρους του νοτιότερα, θα πρέπει μάλλον να εντάξουμε και τις γνωστές Μαγεμένες.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Γαλεριανό ανάκτορο - δυτική στοά

Μετά την αποκόλληση προς συντήρηση των δύο επάλληλων δαπέδων της δυτικής στοάς του ανακτόρου (γαλεριανού ψηφιδωτού και επιδιόρθωσής από μαρμάρινες πλάκες και opus segmentatum), διενεργήθηκε επιφανειακή ανασκαφική έρευνα με δέκα τομές σε όλο το μήκος της στοάς (Πίν. 231 α). Προκειμένου να επανατοποθετηθεί το ψηφιδωτό δάπεδο αφαιρέθηκε στρώμα 0,30 μ. Κάτω από το υπόστρωμα του ψηφιδωτού, πάχ. 0,15 μ., εντοπίστηκε στο βόρειο τμήμα μεγάλος ασβεστόλακκος από τις εργασίες του ανακτόρου (μήκ. 10, πλ. 6, μέγ. βάθ. στον πυθμένα 0,60 μ.).

Βορειοδυτικά του λάκκου εντοπίστηκαν, άμεσα υποκείμενα του υποστρώματος, οικοδομικά λείψανα της κυρίως ρωμαϊκής, προγαλεριανής φάσης. Αποκαλύφθηκαν δύο αργολιθικές τοιχοποιίες με συνεκτικό κονίαμα και επιχρισμένες εσωτερικές παρειές υπό γωνία, σωζ. ύψ. 1,10 μ. με τον τοιχοβάτη (τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., σωζ. μήκ. 1,30 μ. και δεύτερος με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 2,70 μ.). Ερευνήθηκε με μία μόνο δοκιμαστική τομή, 3×3 μ., ο εσωτερικός χώρος που όριζαν και ήλθε στο φως στρώμα καταστροφής (αντίστοιχο με της βόρειας στοάς), ύψ. 1,10 μ., με κατάλοιπα κεράμωσης, σπαράγματα τοιχογραφιών και θραύσματα πλίνθων.

Στη βάση της ρωμαϊκής φάσης αποκαλύφθηκαν μεγάλοι αργοί λίθοι, ωστόσο η δοκιμαστική έρευνα λόγω εγγενών δυσκολιών ολοκληρώθηκε σε βάθος 1 μ., χωρίς να ερευνηθεί το ελληνιστικό στρώμα.

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ

Οδός Πελοποννήσου 4

Σε δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε κατά τις εκσκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο διαπιστώθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα. Για το λόγο αυτό ακολούθησε ανασκαφική έρευνα σε όλη την έκταση του οικοπέδου, από την οποία προέκυψαν εκτεταμένες οικιστικές φάσεις που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από την υστερορωμαϊκή περίοδο μέχρι τα μεταβυζαντινά χρόνια. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο εγκάρσιοι τοίχοι με λασπόχτιστη τοιχοποιία (3,50×0,96×1,20 μ.) και πηγάδι ελλειψοειδούς διατομής χτισμένο με σχιστόλιθους και λάσπη, το οποίο ανασκάφηκε έως βάθος 3,71 μ. Ανατολικά του πηγαδιού σε βάθος 1,49 μ. αποκαλύφθηκαν διαταραγμένες ταφές της μέσης βυζαντινής περιόδου, ακτέριστες, οι οποίες ερευνήθηκαν και απομακρύνθηκαν. Λόγω στατικών προβλημάτων των όμορων οικοδομών δεν κατέστη δυνατή η περαιτέρω έρευνα στο τμήμα αυτό του οικοπέδου.

Στη νοτιοδυτική πλευρά ερευνήθηκε ορθογώνιος χώρος, διαστ. 6×3 μ. Στους τοίχους των δύο μακρών πλευρών του διαπιστώθηκε μια όψιμη φάση με λασπόκτιστη τοιχοποιία και μια πρωιμότερη του 4ου αι. μ.Χ. με τοιχοποιία από σχιστόλιθους με συνεκτικό ασβεστοκονίαμα. Τα κατάλοιπα επιχρίσματος από ασβεστοκονίαμα σε τμήματα του τοίχου και η ύπαρξη δοκοθήκης πιστοποιούν πως πρόκειται για ανωδομή κτιρίου. Στον ίδιο χώρο και παράλληλα με τον προαναφερθέντα τοίχο βρέθηκαν δύο πήλινοι αγωγοί ύδρευσης κυκλικής διατομής. Από το τμήμα αυτό του οικοπέδου συνελέγη άφθονη κεραμική που χρονολογείται από τον 3ο-4ο έως και το 13ο-14ο αι. μ.Χ.

Η ανασκαφική έρευνα με μικρή δοκιμαστική τομή προχώρησε έως το βάθος των 7,50 μ., όπου εμφανίστηκαν αναβλύζοντα νερά.

Οδός Πτολεμαίων 11

Το οικόπεδο Θ. Αράπογλου επί της παραπάνω οδού βρίσκεται στο δυτικό τομέα του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, στην αποκαλούμενη «περιοχή των ιερών» και σε άμεση γειτνίαση με τη θέση του αρχαίου Σεραπείου.

Η ανασκαφική έρευνα, η οποία ακολούθησε τις εργασίες εκσκαφής, αποκάλυψε στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου τμήμα τοίχου της ρωμαϊκής περιόδου, ύψ. 2 και πάχ. 1,70-1,90 μ., ο οποίος φέρει αντηρίδα, διαστ. 1×0,90 μ. Ο τοίχος αυτός αποτελεί τη νοτιοανατολική γωνία μεγάλου δημόσιου κτιρίου, το οποίο αποκαλύφθηκε αποσπασματικά κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Σεραπείου της πόλης το 1939, καθώς και σε σωστικές ανασκαφές των παρακείμενων οικοπέδων επί της οδού Σελευκιδών 3 και 4[3]. Νότια του προαναφερόμενου τοίχου, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., βρέθηκαν ανά 2,50 μ. τέσσερις ορθογώνιες κατασκευές-πεσσοί, διαστ. 1,30×1,20×1 μ., οι οποίοι αποτελούν πιθανότατα υποδομή για διαμόρφωση προπύλου.

Η ανασκαφική έρευνα προχώρησε έως βάθος 4,20 μ. Τόσο ο τοίχος όσο και οι πεσσοί θεμελιώνονται στο φυσικό κιτρινωπό χώμα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΑΣΙΑ

Δημοτικό Θέατρο Κήπου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών στο χώρο του Δημοτικού Θεάτρου Κήπου διαπιστώθηκε τυχαία από τη ΙΣΤ ΕΠΚΑ η ύπαρξη και μερική καταστροφή αρχαίων[4]. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από κοινού με την 9η ΕΒΑ, η οποία δίνει στον τόμο αυτό αναλυτική έκθεση για την ανασκαφή και τα αποτελέσματά της[5].

Πολύ συνοπτικά αναφέρουμε ότι πρόκειται για τμήμα ενός ορθογώνιου επιμήκους οικοδομήματος με τοίχους χτισμένους από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα που χωρίζεται σε έξι αποθηκευτικούς χώρους (Πίν. 231 β). Έχει διάρκεια ζωής τριών αιώνων, από τον 4ο έως και τον 6ο αι. μ.Χ., όπως υποδηλώνουν και τα κινητά ευρήματα, κεραμική, λυχνάρια (Πίν. 231 γ) και νομίσματα. Έχουν διαπιστωθεί ανασκαφικά τρεις οικοδομικές φάσεις από τις οποίες η οψιμότερη διατηρείται καλύτερα. Στη φάση αυτή ανήκουν τέσσερα πηγάδια χτισμένα με εναλλασσόμενη τοιχοποιία και 30 υπολείμματα πιθαριών. Ο μεγάλος αριθμός τους προσδιορίζει τη χρήση του χώρου ως αποθηκευτικού που πιθανώς έχει σχέση με το διαμετακομιστικό εμπόριο.

Η καταστροφή του μπορεί να συνδεθεί με την πρώτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Αβαροσλάβους το 586 ή 597 μ.Χ., κατά την οποία λεηλατήθηκαν οι αποθήκες *σίτου καὶ ἄλλων καρπῶν*, που βρίσκονταν έξω από τα τείχη, *ἀπόθετα ἔξω ἐτύγχανον*, όπως αναφέρεται στο Α΄ Βιβλίο των Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου[6]. Η τελική δε εγκατάλειψή του πρέπει να οφείλεται στους σεισμούς του 620 μ.Χ.[7].

---

3. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 673· 44 (1989): Χρονικά, σ. 318.

4. Για την αναλυτική παρουσίαση της ανασκαφής, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 419 κ.ε.

5. Βλ. παρακάτω, σ. 698.

6. Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 137.

7. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 424, υποσημ. 10.

Η ερμηνεία του εξάλλου ως ενός δημόσιου αποθηκευτικού συγκροτήματος, πιθανώς, ανακτορικού, στηρίζεται στο μέγεθός του που φθάνει τα 42 μ. μήκος, στην επιμελημένη του τοιχοποιία με ζώνη λίθων και πλίνθων, στη θέση του κοντά στα ανάκτορα, αλλά και κοντά σε ένα φυσικό λιμάνι, σύμφωνα με παρόμοια παραδείγματα μεγάλων γνωστών αποθηκευτικών συγκροτημάτων[8].

Στην αναλυτική παρουσίαση της ανασκαφής αυτής στο ΑΕΜΘ του 1997[9] τίθεται το ερώτημα, μήπως μπορεί να ταυτιστεί ένας μικρός φυσικός όρμος αμέσως ανατολικά από τα τείχη της πόλης με το γνωστό από τις πηγές *Κελλάριον*[10] με το σκεπτικό ότι το συγκρότημα των αποθηκών έδωσε το όνομα στο λιμάνι με το οποίο συνδεόταν και λογικά θα έπρεπε να βρίσκεται κοντά του[11].

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Δίκτυο φυσικού αερίου

Ύστερα από τη χωρίς προειδοποίηση έναρξη των εκσκαφικών εργασιών για την τοποθέτηση του δικτύου φυσικού αερίου χαμηλής πίεσης στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης οργανώθηκε αμέσως η παρακολούθηση όλων των εκσκαφικών μηχανημάτων[12]. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύθηκαν κατά διαστήματα 16 συνολικά έκτακτοι αρχαιολόγοι, οι οποίοι επωμίστηκαν την ευθύνη της διάσωσης-έρευνας των αρχαιοτήτων[13].

Στις εργασίες εκσκαφής, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ερευνητικές τομές, βάθ. 1 και πλ. 0,60 μ., σε πολλές από τις οδούς των Δήμων Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκης, Αμπελοκήπων, Νεάπολης και Σταυρούπολης, χρειάστηκε να επέμβουμε σε περισσότερα από 400 σημεία, στα οποία εντοπίστηκε ποικιλία κινητών και μη ευρημάτων (αρχιτεκτονικά στοιχεία, τάφοι, spolia, κεραμική): α) Τμήματα τοίχων: 56 ρωμαϊκών χρόνων, 77 βυζαντινών χρόνων και 97 εποχής Τουρκοκρατίας. β) Τμήματα αγωγών: πέντε ρωμαϊκών χρόνων, πέντε βυζαντινών και δέκα εποχής Τουρκοκρατίας. γ) Τμήματα πηγαδιών: ένα βυζαντινών χρόνων και τρία εποχής Τουρκοκρατίας. δ) Τμήματα του τείχους: το τείχος της πόλης εντοπίστηκε σε τέσσερα σημεία. ε) Αδιάγνωστα αρχιτεκτονικά μέλη: συνελέγησαν 35 τμήματα από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη ρωμαϊκής και δύο βυζαντινής εποχής. στ) Κιονίσκοι: σε δέκα σημεία της πόλης βρέθηκαν ισάριθμα τμήματα κιόνων μικρού μεγέθους. ζ) Κατώφλια: τρία τμήματα. η) Στήλες: συνελέγησαν συνολικά οκτώ τμήματα από μαρμάρινες στήλες. θ) Τάφοι: ερευνήθηκαν 20 τάφοι ρωμαϊκής εποχής, 48 βυζαντινής, 15 εποχής Τουρκοκρατίας και 15 εβραϊκοί.

Εκτός από τα παραπάνω, τα σκάμματα του φυσικού αερίου συνάντησαν το μεγάλο περίβολο του ωδείου της αρχαίας αγοράς και το vestibulum του θριαμβικού τόξου του αυτοκράτορα Γαλερίου κάτω από το οδόστρωμα της Εγνατίας οδού.

Τα σημαντικότερα ευρήματα από τις εκσκαφικές εργασίες ήταν τρία: α) τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα στην περιοχή του θριαμβικού τόξου του αυτοκράτορα Γαλερίου, β) το τμήμα μιας ενεπίγραφης στήλης με θρησκευτικό περιεχόμενο και γ) το τμήμα ενός από τους διακοσμημένους πεσσούς της Στοάς των Ειδώλων.

Vestibulum. Στην ατελή και ολιγόωρη έρευνα στα δύο σκάμματα της βόρειας και της νότιας πλευράς της σημερινής Εγνατίας οδού εντοπίστηκαν:

1. Στη βόρεια πλευρά: α) Η θεμελίωση και τμήμα της ανωδομής του βόρειου τοίχου του vestibulum. β) Η νοτιοανατολική γωνία του κτίσματος και τμήμα του ανατολικού τοίχου. γ) Τμήματα δύο τοίχων μικρότερου πάχους, κάθετα στο βόρειο τοίχο. δ) Τμήμα μαρμάρινης βαθμίδας, συνολ. μήκ. 5,30 μ., αμέσως κάτω από το οδόστρωμα της Εγνατίας. ε) Ψηφιδωτό δάπεδο σε βάθος 0,80 μ. από το οδόστρωμα, σε μήκος 16,50 δυτικά και 6,30 μ. ανατολικά της βαθμίδας.

2. Στη νότια πλευρά του οδοστρώματος της Εγνατίας εντοπίστηκαν: α) τμήμα τοίχου και η νοτιοδυτική γωνία του vestibulum, β) τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

---

8. ΑΕΜΘ, ό.π., σ. 425, υποσημ. 15.

9. Ό.π., σ. 426.

10. Μπακιρτζής, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 182: *εἰς τόπον κολπώδη ὁρμίσεως τινος ὑπαρχούσης, τὸ ἐπικληθὲν ἐκ τῶν ἀρχαίων Κελλάριον*.

11. Για τον προβληματισμό σχετικά με την τοποθέτηση του Κελλαρίου σε απόσταση 3 χλμ. περίπου ανατολικά της πόλης, βλ. ό.π., σ. 426. *Βυζαντινά* 7 (1975), σ. 321-322. Χ. Μπακιρτζής, Το Κελλάριον της Θεσσαλονίκης, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 305 κ.ε.

12. Παρακάμπτοντας τις δυσκολίες των πρώτων ημερών προχωρήσαμε σε αρμονική συνεργασία με τη διοίκηση της επιβλέπουσας εταιρείας ΒΙΠΕΤΒΑ (project manager Γ. Μπάρμπας) και των αναδόχων (Ν. Καμτάκης ΑΤΕΕ και Θ. Καραγιάννης ΑΕ/S.T.P. Sangalli).

13. Βασικότεροι συνεργάτες στο έργο αυτό ήταν οι: Μ. Μανδάκη, Α. Μιχαηλίδης, Χ. Πραβίτα, Ε. Τσιομπανούδη, Κ. Χαβέλα και Α. Χατζηιωαννίδης. Για μικρότερα χρονικά διαστήματα στην έναρξη των εργασιών συνεργαστήκαμε με τους: Φ. Γεωργιάδη, Α. Καϊάφα, Φ. Κωκπίδου, Σ. Κώτσο, Μ. Μακρή, Σ. Πρωτοψάλτη, Α. Στάγκο, D. Urem-Κώτσου, Κ. Φίλη, Κ. Χατζηνικολάου, Ε. Χρισποδουλίδου και Κ. Ψαράκη. Τα σχέδια των αρχιτεκτονικών ευρημάτων και τις αναπαραστάσεις του vestibulum και της πομπικής οδού στην περιοχή του θριαμβικού τόξου του Γαλερίου επιμελήθηκαν οι σχεδιαστές Μ. Βουλαλά και Λ. Τοπαλίδης, ενώ τη συντήρηση του θραύσματος του πεσσού από τη Στοά των Ειδώλων ανέλαβε η Χ. Σαλβαρά.

Από τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνουμε ότι: α) Οι διαστάσεις του vestibulum είναι 43×18 μ., όπως έχουν υπολογίσει και προγενέστεροι ερευνητές[14]. β) Το κτίσμα ήταν εσωτερικά διαρθρωμένο σε μικρότερους χώρους-δωμάτια, που πλαισίωναν ένα μεγαλύτερο κεντρικό χώρο, διαστ. 25×18 μ., διακοσμημένο με ψηφιδωτό δάπεδο. γ) Η μαρμάρινη βαθμίδα που εντοπίστηκε είναι η πρώτη μετά το κατώφλι (το οποίο έχει χαθεί διά παντός) και σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας ακολουθούσε ακόμη μία βαθμίδα μέχρι το επίπεδο του ψηφιδωτού δαπέδου.

Πομπική οδός. Στις εργασίες που έγιναν στη δυτική πλευρά του οδοστρώματος της οδού Αγίου Γεωργίου εντοπίστηκαν: α) Τμήμα της αρχαίας πομπικής οδού από ορθογώνιους και τραπεζιόσχημους μαρμάρινους δόμους, με κατεύθυνση προς το τόξο. β) Λιθόκτιστος αγωγός, πλ. 0,70 μ., κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από πλακαρές σχιστολιθικές πέτρες. γ) Τμήμα θεμελίου, πλ. 1,50 μ., σε απόσταση 1,80 μ. νότια της αρχαίας οδού.

Τα τρία αυτά στοιχεία, σε συνδυασμό με τις υποθέσεις της μέχρι τώρα έρευνας στην περιοχή του Τετράπυλου, οδηγούν στα παρακάτω συμπεράσματα: 1. Το θεμέλιο που εντοπίστηκε στήριζε τη νότια κιονοστοιχία, η οποία πλαισίωνε την πομπική οδό μέχρι το τόξο. 2. Το τμήμα της πομπικής οδού που ερευνήθηκε είναι το μισό ακριβώς, αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός ότι οι αγωγοί βρίσκονται πάντα στον κατά μήκος άξονα των οδών. 3. Η πομπική οδός είχε στο σημείο αυτό πλάτος 10 μ., ενώ κάτω από το τόξο μειώνεται στα 6,90 μ. 4. Μεταξύ της οδού και των κιονοστοιχιών υπήρχε «πεζοδρόμιο», πλ. 2,10 μ., χαμηλότερα από το στυλοβάτη της κιονοστοιχίας.

Ενεπίγραφη στήλη θρησκευτικού περιεχομένου. Βρέθηκε στη συμβολή των οδών Παλαιών Πατρών Γερμανού και Αλεξάνδρου Σβώλου (Πίν. 231 δ). Η επιγραφή είναι χαραγμένη πάνω σε χονδρόκοκκο θασίτικο μάρμαρο (σωζ. διαστ.: ύψ. 0,51, πλ. 0,63 και πάχ. 0,06 μ.), σε δύο στήλες, η στοίχιση των οποίων δεν τηρείται ακριβώς. Χρονολογείται με βάση το σχήμα των γραμμάτων και τη γενική εντύπωση στο β΄ μισό του 2ου ή στον 3ο αι. μ.Χ.

Στην επιγραφή αναφέρονται 28 πρόσωπα, τα 19 από τα οποία είναι άνδρες και τα εννέα γυναίκες. Σώζονται ελληνικά ονόματα, όπως Αλέξανδρος, Σύμφορος και Νικόπολις, αλλά και λατινικά, όπως Λούκιος, Λαιτιλία και Βενερία.

Από τη λέξη *σπείρα* που χρησιμοποιείται στην επιγραφή (στήλη ΙΙ, στίχος 3), συμπεραίνουμε ότι οι αναφερόμενοι είναι μέλη ενός θρησκευτικού συλλόγου που σχετίζεται με τη λατρεία του Διόνυσου. Η ταύτιση ενισχύεται από την παρουσία των *νεβριαφόρων* γυναικών, που συμμετείχαν στις γιορτές του Διονύσου φορώντας τη *νεβρίδα*.

I

[-----]πος Τι(βέριος). Προφάνιος

[---ἀρχ]ιμύστης Αλέξανδρος
[----]στης ἀρχικρανεάρχης
[-----]ἀρχιγάλλαρος vacat
[----]ἀρχιμαγαρεύς. ἀθύτου
[-----]ιοφόρος vacat
[----]ος ἀρχικρανάρχης
[----]ἀνεάρχης vacat
[----]ος (γ)άλλαρος Τερεντία
[--αρ]χιερεύς. Κλωδία Πῶλ
[----]ος λα νεβριαφόρος
[---]ς. παλεομύστης vacat
[---κ]ρανάρχης vacat
[--[[--]]ἀρχιμύστης
[--Πε]τρώνιος Ἰοῦστος [μ]ύ[στ]ης
[----ος] Λούκιος ἀρχιμ(ύστης).
[---]μιος vac. [κ]ρανεάρχης
[-----]ος Σύμφορος Μα
-----ος

II

ΠΡΩΦΑ

Νικόπολις μήτηρ σπείρας
καὶ Κουάρτα
Ρουπιλία Λαιτιλία
Μεστρία ἀρχιλαμπαδηφόρος
Ρουπιλλία. Μαρκία
Ρουπιλλία. Ἀρτεμιδώρα
Διονυσία Πλω
τιανὴ Θεοδώρα
μαγάρεισσα καὶ νεβραφόρος
Φολκιλλία. Βενερία μαγά(ρεισσα)
Π α ρ α μ όνα ν ε
βρίνη καὶ μαγάρισσα
ΚΥΗΤΙΑΠ

14. Για το θριαμβικό τόξο, βλ. *ΑΑ* 1979, σ. 249-263, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Πρόκειται για ένα σύλλογο με πολλά μέλη και πολλές λατρευτικές πρακτικές, αν κρίνει κανείς από τις λειτουργίες του και τους τίτλους των αξιωματούχων που αναφέρονται: *ἀρχμύστης, ἀρχιγάλλαρος, ἀρχικρανεάρχης, ἀρχιμαγαρεύς, ἀρχιλαμπαδηφόρος* και *παλαιομύστης*. Ο φρυγικής προέλευσης τίτλος *ἀρχιγάλλαρος* σημαίνει τον κορυφαίο του χορού και σχετίζεται με τους *ἀρχιγάλλους* της λατρείας των φρυγικών θεοτήτων. Το αξίωμα του *ἀρχιμαγαρέως* δηλώνει ότι ένα μέρος των λατρευτικών δραστηριοτήτων του συλλόγου διαδραματιζόταν ίσως έξω από την πόλη σε ένα *μάγαρο*, δηλαδή άντρο που διέθετε ο σύλλογος[15]. Η στήλη θα μπορούσε να συσχετιστεί με τα αρχιτεκτονικά ευρήματα των ανασκαφών στα οικόπεδα της οδού Π.Π. Γερμανού 37[16] (οικόπεδο Ευαγγελικής Εκκλησίας), ή Π.Π. Γερμανού 24[17], του οποίου η πρώιμη οικοδομική φάση χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.

Θραύσμα ανάγλυφου πεσσού της Στοάς των Ειδώλων. Βρέθηκε στην οδό Ρογκότη, μεταξύ των οδών Τσιμισκή και Μητροπόλεως (κοντά στην πλατεία Ελευθερίας). Πρόκειται για θραύσμα ανάγλυφου πεσσού, που σώζει τμήμα της επάνω οριζόντιας επιφάνειας και τμήμα της μιας από τις δύο ανάγλυφα διακοσμημένες όψεις (σωζ. διαστ.: ύψ. 0,38, πλ. 0,42, βάθ. 0,42 μ.).

Το αρκετά έκτυπο ανάγλυφο αποδίδει το κεφάλι γυναικείας μορφής με περίτεχνη κόμμωση, στα δεξιά του οποίου σώζονται ανάγλυφα ίχνη που αναγνωρίστηκαν ως υπολείμματα του επάνω μέρους μιας φτερούγας. Από τα στοιχεία αυτά οδηγηθήκαμε στη σύγκριση με αντίστοιχη γυναικεία φτερωτή μορφή (Νίκη) που υπάρχει στο Μουσείο του Λούβρου και ανήκει στο σύνολο των διαρπαγέντων κατά το έτος 1864 αρχιτεκτονικών στοιχείων και γλυπτών της περίφημης Στοάς των Ειδώλων (Las Incantandas), ενός μνημειακού συνόλου το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως «Ελγίνεια της Θεσσαλονίκης»[18].

Η ταύτιση του θραύσματος με το μνημείο της Στοάς των Ειδώλων έγινε με βάση τη σύγκριση των διαστάσεων, των κυματίων και φυσικά της πανομοιότυπης γυναικείας κεφαλής της Νίκης του πεσσού του Λούβρου.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το θραύσμα που βρέθηκε στις 11 Ιουνίου 1997 προέρχεται από έναν πεσσό του μνημείου των Μαγεμένων, ο οποίος δεν είχε την τύχη των υπόλοιπων τεσσάρων του Λούβρου και ο οποίος δεν βρισκόταν στο μνημείο ήδη από το 1686 – έτος της πρώτης περιγραφής της Στοάς από τον περιηγητή Graviers d'Otieres –, έχοντας μάλλον πέσει από αυτό κατά τη διάρκεια ενός από τους καταστρεπτικούς σεισμούς που γνωρίζουμε ότι συνέβησαν τον 5ο ή 7ο αι. μ.Χ.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

Τούμπα

Η φετινή ανασκαφική περίοδος οργανώθηκε σε δύο διαφορετικούς τομείς: α) στο οικόπεδο της παρόδου Ευαγόρα, στα νότια-νοτιοδυτικά της τράπεζας, όπου αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου του γνωστού οικισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης και β) κατά μήκος του αγωγού της ΔΕΠΑ, όπου επί της οδού Οστρόβου, Βαλτετσίου και Άνω Τζουμαγιάς εντοπίστηκαν τάφοι του ίδιου αρχαίου νεκροταφείου, και επί της οδού Αγίας Μαρίνας, εμπρός και δυτικά από τον ομώνυμο ναό, τμήμα πολύχωρης οικίας της πρώιμης εποχής του Σιδήρου[19].

Πάροδος Ευαγόρα

Το οικόπεδο της παρόδου Ευαγόρα βρίσκεται αμέσως βορειοδυτικά του γειτονικού επί της Ευαγόρα 24 που είχε ανασκαφεί κατά το 1994 και 1995[20]. Αποτελεί συνέχεια του αρχαϊκού τμήματος του νεκροταφείου και παρουσιάζει ανάλογα στοιχεία.

Το νέο οικόπεδο έχει υποστεί πολλές διαταράξεις κυρίως από τα θεμέλια παλαιάς υπερκείμενης οικοδομής και από νεροφαγιές που το διασχίζουν από ΝΑ. προς ΒΔ., όπως φανερώνουν οι συσσωρεύσεις αμμοχάλικου σε αυλάκια και το λιωμένο πηλόχωμα.

Οι αναταράξεις του εδάφους πρέπει να κατέστρεψαν αρχαίους τάφους και ταφές, αφού βρέθηκαν διάσπαρτα χάλκινο βραχιόλι, χάλκινο περιδέραιο, θραύσματα από σιδερένιο εργαλείο, νόμισμα. Εντοπίστηκαν οκτώ τάφοι συγκεντρωμένοι στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, πολλοί από τους οποίους εισέρχονται στη διπλανή ιδιοκτησία. Επτά από τους τάφους ανήκουν στον τύπο του λακκοειδούς με κάλυψη, όπου σώζεται, από σχιστόπλακες. Οι ταφές ήταν ακτέριστες. Σε μια περίπτωση βρέθηκαν δύο σκελετοί στον ίδιο τάφο.

15. Η στήλη, αριθ. ευρ. ΜΘ 21161, θα δημοσιευθεί από τον επίκουρο καθηγητή του ΑΠΘ Π.Μ. Νίγδελη στη μονογραφία του με τίτλο: *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη 2000.

16. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 368, 370-371.

17. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 661-663.

18. Για το μνημείο, βλ. *ArchCl* XIII (1961), σ. 40-60.

19. Για τις ανασκαφές στην τράπεζα και το νεκροταφείο της Τούμπας Θεσσαλονίκης, βλ. *ΑΕΜΘ* 1-11 (1987-1997).

20. Για τις ανασκαφές στην οδό Ευαγόρα 24, βλ. *ΑΕΜΘ* 8 (1994), σ. 189-196· 9 (1995), σ. 267-276.

Ο όγδοος τάφος περιλάμβανε εγχυτρισμό. Τα οστά, πιθανότατα βρέφους, ήταν σε αμφορίσκο, τον οποίο περιέβαλλαν και κάλυπταν λιθάρια.

Το δυτικό τμήμα του οικοπέδου διασχίζει με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. τοιχίο, που πιθανότατα αποτελεί συνέχεια ενός αντίστοιχου που είχε βρεθεί στην ανασκαφή του οικοπέδου στην οδό Ευαγόρα 24.

Σε κάθε περίπτωση, αν και τα τυπολογικά στοιχεία των κτερισμάτων λείπουν, αφού οι ταφές είναι ακτέριστες, για τη χρονολόγηση μπορούμε να λάβουμε υπόψη το αμέσως γειτονικό οικόπεδο που έδωσε τάφους ίδιου τύπου με κτερίσματα των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων.

Οδός Οστρόβου 7 και 15, Βαλτετσίου 20 και Άνω Τζουμαγιάς 53 (διάνοιξη τάφρου ΔΕΠΑ)

Κατά την παρακολούθηση της διάνοιξης της τάφρου κατά μήκος του δυτικού πεζοδρομίου της οδού Άνω Τζουμαγιάς εντοπίστηκε κατεσπραμμένος από παλαιότερα έργα της ΔΕΗ τάφος αρχαϊκών χρόνων. Ο ενταφιασμός είχε γίνει σε ξύλινο φέρετρο, όπως φανερώνουν τα υπολείμματα και τα σιδερένια καρφιά πάνω και κάτω από το σκελετό, του οποίου διασώθηκαν τα μηριαία οστά. Σώθηκε επίσης τμήμα μικρού ανοιχτού αγγείου τοπικού μάλλον εργαστηρίου.

Στο βόρειο πεζοδρόμιο της οδού Οστρόβου 15 και 7, καθώς και στο νότιο πεζοδρόμιο της οδού Βαλτετσίου 20 εντοπίστηκαν τρεις ακόμη τάφοι με κάλυψη από σχιστόπλακες, που όμως δεν χρειάστηκε να ανοιχθούν.

Οδός Αγίας Μαρίνας (διάνοιξη τάφρου ΔΕΠΑ)

Κατά τη διάρκεια της παρακολούθησης της εκσκαφής τάφρου, πλ. 0,60-0,70 μ., για την εγκατάσταση αγωγού φυσικού αερίου χαμηλής πίεσης στην οδό Αγίας Μαρίνας, εντοπίστηκε εμπρός από την κύρια είσοδο του ομώνυμου ναού, πριν από το ανατολικό κράσπεδο του πεζοδρομίου και σε βάθος 1 μ. από το οδόστρωμα, συγκέντρωση αργών λίθων. Ύστερα από συνεννόηση μεταξύ της ΔΕΠΑ και της Εφορείας, ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Έγινε γι' αυτό διευρυμένη τομή 7 (ΒΑ.-ΝΔ.)×2,50 μ. (ΒΔ.-ΝΑ.).

Αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα δύο τοίχων με θεμελίωση στο φυσικό έδαφος, μήκ. 6 μ., που αποτελούν τμήμα κτίσματος με δύο τουλάχιστον διαδοχικούς χώρους. Ο ένας από αυτούς πρέπει να ήταν οπωσδήποτε στεγασμένος, όπως φανερώνουν οι δύο πασσαλότρυπες. Ο τοίχος Α, ο ανατολικός εξωτερικός, συνδεόταν κατ' ορθή γωνία με τον τοίχο Β. Ο δεύτερος αυτός τοίχος λειτουργούσε ως μεσοτοιχία στο κτίριο και είχε θυραίο άνοιγμα προς το δεύτερο χώρο, όπου αποκαλύφθηκε κατά χώραν ένα χειροποίητο αποθηκευτικό αγγείο, 20 μ. περίπου από το θυραίο άνοιγμα.

Στη βορειοανατολική γωνία των αρχιτεκτονικών υπολειμμάτων εντοπίστηκε τμήμα λιθόστρωτου (1,10×0,70 μ.), οι κροκάλες του οποίου σχηματίζουν κυκλική διάταξη. Πρόκειται πιθανότατα για διαμορφωμένο δάπεδο, που ετοιμάστηκε για να δεχθεί αποθηκευτικό σκεύος ή πατητήρι. Ανάλογα κυκλικά λιθόστρωτα γνωρίζουμε και από την τράπεζα στην Πολίχνη Θεσσαλονίκης και από τη Μένδη[21]. Τυπολογικά το περιορισμένο κυκλικό λιθόστρωτο συνδέεται με παρόμοιο που βρέθηκε στο Λευκαντί Εύβοιας με ανασκαφικά συμφραζόμενα του 8ου αι. π.Χ.[22].

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, καθώς και την κεραμική που βρέθηκε εκεί (τα θραύσματα από ένα φιαλόσχημο, ένα άλλο κλειστό αγγείο που φέρει ίχνη πλαστικής διακόσμησης, ένα ακόμη θραύσμα με ίχνη σπίλβωσης, καθώς και όστρακα από κλειστά χυτροειδή αγγεία, όλα χειροποίητα), εκτιμούμε ότι οι υλικές μαρτυρίες που αποκαλύφθηκαν αφορούσαν ένα σπίτι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Θέρμη

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα του αρχαίου νεκροταφείου που ανασκάπτεται από το 1988 σε οικόπεδα του σύγχρονου οικισμού της Θέρμης Θεσσαλονίκης. Φέτος ερευνήθηκαν τα οικόπεδα αριθ. 371β, 291α και 189α. Εξάλλου, κατά την κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου της Θέρμης εντοπίστηκαν τάφοι κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ταβάκη (πρώην Εθνικής Αντίστασης). Τάφοι του ίδιου νεκροταφείου εντοπίστηκαν και στο αγροτεμάχιο αριθ. 204 Τριαδίου του Δήμου Θέρμης.

Οδός Σεφέρη (οικόπεδο 371β, Ο.Τ. 75)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται σε σημείο αρκετά απομακρυσμένο από την περιοχή στην οποία εντοπίζεται ο πυρήνας του αρχαίου νεκροταφείου και είναι ενδεικτικό της μεγάλης εξάπλωσης του τελευταίου σε αρκετή απόσταση από τον αρχαίο οικισμό ιστορικών χρόνων, που βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της Θέρμης, στην τράπεζα με

21. Για τα κυκλικά λιθόστρωτα από τη Μένδη, βλ. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 399-410, εικ. 4, και από την Πολίχνη Θεσσαλονίκης, βλ. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 265-278, εικ. 3.

22. Για το κυκλικό λιθόστρωτο από το Λευκαντί, βλ. M. Popham κ.ά., *Lefkandi* I, London 1980, σ. 15, 24-25, πίν. 5-6.

την οποία σχετίζεται το νεκροταφείο. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν 14 τάφοι, από τους οποίους ερευνήθηκαν οι 12[23]. Από αυτούς δύο ήταν κιβωτιόσχημοι από μαλακό κιτρινωπό πωρόλιθο και χρονολογούνται, σύμφωνα με τα κτερίσματά τους, στα τέλη του 6ου και στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Οι υπόλοιποι ήταν λακκοειδείς, ορθογώνιοι χωρίς κάλυψη, ή με κάλυψη από σχιστόπλακες ή πωρόπλακες. Κάποιοι από τους τελευταίους είχαν εσωτερική επίστρωση από πηλόχωμα. Οι λακκοειδείς τάφοι χρονολογούνται κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ.

Μεταξύ των τάφων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λακκοειδής (Τ3) ενός εφήβου με ορθογώνιο περίβολο από μια σειρά πέτρες γύρω από το ταφικό όρυγμα. Στις γωνίες του τέσσερις βαθύνσεις χρησίμευαν για την τοποθέτηση των ποδιών της νεκρικής κλίνης (Πίν. 232 γ). Ο ίδιος τάφος ήταν πλούσια κτερισμένος: εκτός των τεσσάρων αγγείων (δύο σκυφίδια, αβαφής πελίκη, σκυφοειδής κύλικα χωρίς πόδι) βρέθηκε και ένα πλήθος από πήλινες γυναικείες προτομές (περισσότερες από 20), μερικές από τις οποίες είναι μεγάλου μεγέθους. Μερικές από αυτές, αλλά και κάποιες από τις μικρότερου μεγέθους, σώζουν σε καλή κατάσταση τα χρώματά τους (Πίν. 232 β). Ο τάφος αυτός χρονολογείται, σύμφωνα με τα κτερίσματά του, στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο ανήκει και ο κιβωτιόσχημος γυναικείος τάφος 1, στον οποίο βρέθηκε ζεύγος αργυρών ενωτίων σχήματος Ω και ένα δαχτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη (Πίν. 232 α).

Οδός Μακεδονίας (οικόπεδο 291α, Ο.Τ. 58)[24]

Αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 156 τάφοι. Από αυτούς ένας μεγάλος αριθμός (οι 85) ήταν τάφοι των αρχών του αιώνα μας[25], άλλοι 25 ήταν των μεταβυζαντινών χρόνων[26] (Πίν. 233 γ). Όλοι ήταν λακκοειδείς και είχαν κατασκευαστεί επάνω από τους αρχαίους τάφους, τους οποίους σε μερικές περιπτώσεις κατέστρεψαν εν μέρει, με αποτέλεσμα στο σημείο αυτό το νεκροταφείο να παρουσιάζει ιδιαίτερα μεγάλη πυκνότητα. Οι τάφοι αυτοί ήταν προσανατολισμένοι από Α. προς Δ. (το κεφάλι πάντοτε προς Δ.) και ανήκαν σε χριστιανικό πληθυσμό που απαρτιζόταν από ενήλικες, αλλά και παιδιά. Οι τάφοι των μεταβυζαντινών χρόνων σχετίζονται με την κωμόπολη των Σεδών[27] και παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τα αρκετά πλούσια κτερίσματά τους. Συχνά τους νεκρούς συνόδευαν πήλινα αγγεία, που είναι συνήθως μικρές ή μεγαλύτερες κούπες, χαρακτηριστικές. Ειδικότερα, υπάρχουν εφυαλωμένες κούπες που χρονολογούνται στο 15ο-16ο αι., υπάρχουν όμως και μικρά κουπάκια λευκού χρώματος ζωγραφισμένα με φυτικά θέματα που είναι μεταγενέστερα (18ος αι.) και προέρχονται από τη Μικρά Ασία, συγκεκριμένα από τα γνωστά εργαστήρια της Κιουτάχειας[28]. Οι τάφοι των νεότερων χρόνων συνοδεύονταν σε αρκετές περιπτώσεις από προσφιλή τους αντικείμενα (φλιτζάνια από πορσελάνη εισηγμένα από ευρωπαϊκές χώρες ή γυάλινα ποτηράκια) ακολουθώντας ένα ταφικό έθιμο που προέρχεται από τον ειδωλολατρικό κόσμο της αρχαιότητας. Σημαντικό είναι επίσης ότι οι γυναίκες θάβονταν με τα κοσμήματά τους (δαχτυλίδια, βραχιόλια, περιδέραια από τουρκικά φλουράκια ασημένια ή χάλκινα και άλλα μικροκοσμήματα), αλλά και με τις επίσημες ενδυμασίες τους. Μερικές από αυτές περιλαμβάνουν ζώνες με ωραιότατες χάλκινες πόρπες, κάποιες από τις οποίες ήταν διακοσμημένες με σμάλτο ή ημιπολύτιμες πέτρες[29]. Οι τάφοι αυτοί πρέπει να ανήκουν σε πρόσφυγες που ήλθαν στο Σέδες, και μάλιστα σε αυτούς που έφθασαν ήδη από το 1906 και το 1913 από τις περιοχές της ανατολικής Θράκης και τη Μανδρίτσα της βόρειας Θράκης[30].

Οι 41 τάφοι που ανήκουν στην αρχαιότητα ήταν στην πλειονότητά τους λακκοειδείς, χωρίς κάλυψη ή καλυμμένοι με σχιστόπλακες ή με πώρινες πλάκες. Από αυτούς ο αρχαιότερος (τάφος Τ55), που ανήκει στην ύστερη εποχή του Σιδήρου, καθώς και μερικοί από τους λακκοειδείς τάφους της αρχαϊκής εποχής, είχαν τοιχώματα επενδυμένα με μικρές κροκάλες που σχημάτιζαν δύο ή τρεις σειρές καθ' ύψος. Ο τάφος Τ55 περιείχε χάλκινα κοσμήματα (Πίν. 233 β), τμήμα χρυσού ελάσματος με έκτυπη διακό-

23. Οι άλλοι δύο τάφοι εντοπίστηκαν στα όρια του οικοπέδου με το μεγαλύτερο μέρος τους έξω από αυτό. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Α. Κακιούση. Την αποτύπωση των τάφων έκανε η σχεδιάστρια Σ. Κυριλή.

24. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Β. Τζανακούλη, ενώ την αποτύπωση των τάφων έκανε η σχεδιάστρια Σ. Κυριλή.

25. Τάφοι νεότερων χρόνων εντοπίστηκαν το 1995 σε παρακείμενο σημείο της οδού Μακεδονίας, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 461-462, και το 1996 στο απέναντι οικόπεδο αριθ. 288α, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 436-438.

26. Τάφοι της ίδιας περιόδου βρέθηκαν στα απέναντι οικόπεδα της οδού Μακεδονίας αριθ. 387α3, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 448, και αριθ. 288α, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 436-438.

27. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 438.

28. Την πληροφορία οφείλω στη βυζαντινολόγο συνάδελφο Δ. Μπακιρτζή, η οποία με προθυμία εξέτασε τα κεραμικά αυτών των τάφων.

29. Σύμφωνα με την ερευνήτρια του Εθνολογικού και Λαογραφικού Μουσείου Ν. Μελίδου-Κεφαλά, η πόρπη με τη διακόσμηση από σμάλτο πρέπει να προέρχεται από φορεσιά γυναικών της Ανατολικής Ρωμυλίας.

30. Για τους προσφυγικούς πληθυσμούς του Σέδες, βλ. *Θέρμη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Θέρμη 1997, σ. 102 κ.ε.

σμηση και θραύσματα άβαφης πρόχου. Στο β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. ανήκουν λακκοειδείς τάφοι κτερισμένοι με εγχώρια, αττικά και κορινθιακά αγγεία, ενώ σε έναν πλινθόκτιστο τάφο πιθανότατα των αρχών του 5ου αι. π.Χ. βρέθηκε εγχώριος γκριζόχρωμος (bucchero) κάνθαρος. Από λακκοειδείς τάφους του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. προέρχονται μελανόμορφη λήκυθος, μελαμβαφής σκύφος, χάλκινα κοσμήματα (βραχιόλια και τοξόσχημες πόρπες), ενώ από έναν παιδικό τάφο κοριτσιού του 5ου αι. π.Χ., εκτός από δύο χάλκινα δαχτυλίδια, εγχώρια και επείσακτα αγγεία, προέρχονται επίσης το ειδώλιο ενός παπποσειληνού και ενός νευρόσπαστου γυναικείας μορφής (Πίν. 233 α). Στον 4ο και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. ανήκουν λακκοειδείς τάφοι, αρκετοί από τους οποίους κτερισμένοι με μελαμβαφή κυρίως αγγεία, ειδώλια και σε μερικές περιπτώσεις με χάλκινα νομίσματα.

Οδός Μαρίνου Αντύπα (οικόπεδο 189α, Ο.Τ. 44)[31]

Ανοιγμένοι στο φυσικό κιτρινωπό ημίβραχο αποκαλύφθηκαν 58 τάφοι, οι περισσότεροι λακκοειδείς, εκτός από έναν κιβωτιόσχημο και τέσσερις κεραμοσκεπείς (Πίν. 234 στ). Οι λακκοειδείς ήταν ενίοτε στενοί και αβαθείς, χωρίς ή με κάλυψη από πλάκες. Σε μερικές περιπτώσεις εντοπίστηκαν βαθύνσεις στις γωνίες του λάκκου για την εναπόθεση της ξύλινης νεκρικής κλίνης. Αρκετοί από τους λακκοειδείς τάφους ήταν βαθείς με βαθμιδωτή διαμόρφωση στις παρειές και οριοθέτηση των πλευρών τους με αλάξευτες πέτρες. Εκτός από έναν υστεροαρχαϊκό τάφο που περιείχε ένα κορινθιακό εξάλειπτρο, οι υπόλοιποι ήταν κτερισμένοι με αγγεία κυρίως μελαμβαφή, όπως κανθάρους, άωτα σκυφίδια, σκυφοειδείς κύλικες και σκύφους, με χάλκινα κοσμήματα (δαχτυλίδια, ενώτια, βραχιόλια) και χάλκινα είδη καλλωπισμού (σπάτουλα, πυξίδες), με πήλινα ειδώλια και προτομές (Πίν. 234 ε), μερικές σιδερένιες στλεγγίδες, που χρονολογούν τους τάφους κατά κύριο λόγο στον 4ο και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Σε αρκετούς από τους τάφους υπήρχαν χάλκινα νομίσματα του β΄ μισού του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ.

Οδός Ταβάκη 13 (πρώην Εθνικής Αντίστασης)[32]

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εγκατάστασης αποχετευτικού δικτύου στον οικισμό της Θέρμης αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν στην οδό Ταβάκη, μπροστά στην οικοδομή αριθ. 13, δύο τάφοι. Ο ένας ήταν κιβωτιόσχημος με καλυπτήρια πλάκα από πωρόλιθο, παρουσίαζε επιμέλεια στην κατασκευή και είχε ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις (2,05×1,10, βάθ. 1,10 μ.). Ήταν συλημένος ήδη από την αρχαιότητα και στο εσωτερικό του βρέθηκαν υπολείμματα από χρυσό επιστόμιο, από πήλινο ειδώλιο, από οστέινο αντικείμενο και από άλλα μετάλλινα αντικείμενα. Με βάση τον τύπο του τάφου αυτός πρέπει να ήταν αρχαϊκός και να ανήκε σε άνδρα. Σε απόσταση 3 μ. νοτιοανατολικά του προηγούμενου τάφου βρέθηκε μια λίθινη παιδική σαρκοφάγος ασύλητη αλλά ακτέριστη.

Τέλος, μπροστά στις οικοδομές αριθ. 1 και 3 εντοπίστηκαν σε βάθος 2 μ. από το κράσπεδο του πεζοδρομίου δύο αβαθείς λάκκοι των μεταβυζαντινών χρόνων που περιείχαν μερικά άβαφα ή εφυαλωμένα όστρακα.

Τριάδι (αγροτεμάχιο 204, Κ. Μιχαηλίδου)[33]

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο, που βρίσκεται αμέσως ανατολικά του αγροκτήματος Θέρμης και της τράπεζας ιστορικών χρόνων, αποκαλύφθηκαν κατά την εκσκαφή για την ανέγερση εγκαταστάσεων ιππικού ομίλου τέσσερις τάφοι, διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία του αγροτεμαχίου, οι οποίοι θα πρέπει να ανήκουν στο παρακείμενο εκτεταμένο νεκροταφείο της Θέρμης. Και οι τέσσερις ήταν μεγάλων διαστάσεων λακκοειδείς, από τους οποίους οι τρεις ήταν καλυμμένοι με σχιστόπλακες, ενώ ο τέταρτος ήταν ακάλυπτος. Στους δύο από αυτούς κάτω από την κάλυψη υπήρχε και μια στρώση από μικρές αλάξευτες πέτρες για την καλύτερη προστασία του νεκρού, ενώ στον έναν από τους δύο τελευταίους τα τοιχώματα ήταν επενδυμένα με μικρές κροκάλες. Από τα λιγοστά κτερίσματά τους οι τάφοι χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τον 4ο αι. π.Χ.

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Σταυρούπολη

Οδός Ωραιοκάστρου 139 - Οδός Παλαιολόγου και Ξενοφώντος - Α΄ Πάροδος Παλαιολόγου-Σαπφούς 25 - Ανώνυμη οδός και πεζόδρομος

Σε ανασκαφές σε πέντε οικόπεδα του Δήμου Σταυρού-

31. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Γ. Καραϊσκου, ενώ την αποτύπωση των τάφων έκανε η σχεδιάστρια Σ. Κυριμλή.

32. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Α. Κακιούση, η οποία έκανε και την αποτύπωση των τάφων.

33. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Α. Μπιλούκα, ενώ την αποτύπωση των τάφων έκανε η σχεδιάστρια Μ. Βουλαλά.

πολης συγκεντρωμένα σε περιοχή που απέχει 300 μ. από την τράπεζα Λεμπέτ, ερευνήθηκε μεγάλο τμήμα νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου[34]. Το νεκροταφείο βρίσκεται αμέσως βόρεια του νεολιθικού οικισμού της Σταυρούπολης, σε τμήμα του οποίου εισέρχεται.

Ερευνήθηκαν 341 ταφές σε συνολική έκταση 2.500 τ.μ., με μεγαλύτερη πυκνότητα στο οικόπεδο του 8ου Δημοτικού Σχολείου Σταυρούπολης στην οδό Ωραιοκάστρου 139, όπου ανασκάφηκαν 238 ταφές σε δύο διαφορετικά επίπεδα, σε έκταση 1.500 τ.μ.

Το 80% του συνόλου των τάφων στα πέντε οικόπεδα ήταν στον τύπο του λακκοειδούς με κάλυψη από σχιστολιθικές πέτρες, ενώ ερευνήθηκαν επίσης 18 εγχυτρισμοί και μία καύση. Σε ένα από τα οικόπεδα ανασκάφηκαν και δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι από αργούς λίθους και σχιστόλιθους. Η κατάσταση διατήρησης των οστών στους περισσότερους δεν ήταν καλή, εκτός από ένα περιορισμένο ποσοστό, και ο προσανατολισμός των σκελετών δεν ήταν ομοιογενής. Οι νεκροί θάβονταν κυρίως σε ύπτια στάση, σπανιότερα δε πλάγια. Στη συντριπτική τους πλειονότητα έχουν τα χέρια σταυρωμένα πάνω από τα οστά της λεκάνης. Οι βρεφικές ταφές αποτελούν το 42% του συνόλου των τάφων. Το 44% ήταν κτερισμένοι. Το 28% των κτερισμένων είχαν μόνον έναν αβαφή σκύφο και το 3,5% δύο σκύφους. Μεταλλικά κτερίσματα βρέθηκαν σε ποσοστό 22% του συνολικού αριθμού των τάφων.

Τα σιδερένια κτερίσματα ήταν λεπίδες εγχειριδίων με ξύλινη λαβή, καθώς επίσης απλά κυλινδρικά δαχτυλίδια. Τα χάλκινα είναι περόνες του 8ου αι. π.Χ.[35], σύριγγες, οκτώσχημες πόρπες και περίαπτα[36] (Πίν. 234 α). Επίσης, ελάσματα διακοσμητικά της ενδυμασίας, όπως ένας διπλός πέλεκυς[37] και ένας δίσκος με οκτώ τριγωνικά ανοίγματα[38] (Πίν. 234 γ). Τέλος, σπειροειδή και απλά ψέλια του 8ου αι. π.Χ.[39] και δαχτυλίδια με οκτώσχημη διακόσμηση ή απλά (Πίν. 234 β).

Τα χρυσά κτερίσματα ήταν ελάχιστα: θραύσματα επιχρυσωμένου χαλκού επικολλημένα στην κάτω γνάθο βρεφικού κρανίου, χρυσό ρομβοειδές επιστόμιο και ένα τρισκελές έλασμα, διακοσμημένο με ομόκεντρους και απλούς κύκλους[40] (Πίν. 234 δ).

Στους 341 τάφους βρέθηκαν συνολικά 126 αγγεία, από τα οποία το 90% είναι σκύφοι με μεγάλη ποικιλία στη διαμόρφωση των λαβών. Στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου χρονολογούνται οι αβαφείς χειροποίητοι σκύφοι με δύο κατακόρυφες σκανδαλόσχημες λαβές ή με μία σχεδόν κατακόρυφη λαβή με τριγωνική διάτρηση[41], οι χειροποίητοι αβαφείς σκύφοι με την απόληξη της κατακόρυφης λαβής σε σχήμα σπάτουλας[42] και τα κανθαρόσχημα μόνωτα αγγεία[43] (Πίν. 235 α).

Στον 9ο αι. π.Χ. χρονολογείται μία μικρή οινοχόη-θήλαστρο[44], ενώ λίγο αργότερα κατασκευάστηκαν τα γραπτά τροχήλατα κύπελλα με την πρωτογεωμετρική διακόσμηση[45] και η μικρή οπισθότμητη πρόχους με τη γωνιώδη λαβή[46] (Πίν. 235 β).

Τέλος, στον 8ο αι. π.Χ. χρονολογούνται οι σκύφοι με μία οριζόντια ελλειψοειδή λαβή με κυκλική διάτρηση[47] και οι σκύφοι με δύο οριζόντιες διχαλωτές λαβές με τριγωνική διάτρηση ή με μία διχαλωτή και μία συμπαγή λαβή[48] (Πίν. 235 γ).

Η σύνδεση του νεκροταφείου αυτού με τον οικισμό της τράπεζας Λεμπέτ, στην οποία έχουν γίνει μέχρι τώρα σωστικές ανασκαφές σε τέσσερα οικόπεδα και έχουν εντο-

34. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην αρχαιολόγο Ευ. Γκιούρα, η οποία πρωτοστάτησε στις ανασκαφές των πέντε οικοπέδων συμμετέχοντας στα 4/5 του ανασκαφικού έργου. Σημαντική επίσης ήταν η συμμετοχή της στη διάρθρωση της ανακοίνωσης που έγινε στα πλαίσια της 11ης συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη. Το υπόλοιπο ανασκαφικό έργο διεξήγαγε η αρχαιολόγος Γ. Μιχαήλ (45 ταφές).

35. Παρόμοιες βρέθηκαν στη Βεργίνα, βλ. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*. Αθήνα 1969, πίν. 84, Κ VII α.

36. Ό.π., πίν. 125 ε.

37. Μήκ. 0,13, πάχ. 0,005 μ. Παράλληλο παράδειγμα από το Γυναικόκαστρο Κιλκίς στο *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 311, εικ. 11.

38. Διάμ. 0,13, πάχ. 0,001 μ.

39. Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 241, κατηγορίες 2 και 3.

40. Για παρόμοια τρισκελή χρυσά ελάσματα, βλ. *BCH* 99 (1975), σ. 368 (9, 10).

41. Παρόμοιοι σκύφοι βρέθηκαν στον Καστανά: A. Hochstetter, *Kastanas* 3, *Die handgemachte Keramik*, Berlin 1984, πίν. 170, 1, στον Κούκο Συκιάς (Χαλκιδική): *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 435, εικ. 2, σ. 437, εικ. 9 (δεξιά)· 5 (1991), σ. 347, εικ. 3, καθώς και στη Βεργίνα: Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 204, εικ. 43.

42. Πρβλ. παρόμοιους σκύφους από την τράπεζα Λεμπέτ: *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 277, εικ. 7 (μέση επάνω), από την τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης και από τον Καστανά: Hochstetter, ό.π., πίν. 135,6 και 147,2.

43. Συγκρίσεις με κανθαρόσχημα αγγεία από την τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης, από την Βαρδαρόφτσα: W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, σ. 232, αριθ. 471, από το Γυναικόκαστρο Κιλκίς: *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 310, εικ. 8, από την Τσαουσίτσα: Heurtley, ό.π., σ. 235, αριθ. 484 και τη Βεργίνα.

44. Πανομοιότυπη στη Βεργίνα: Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 177, εικ. 26 (Ρ 2 και ΑΖ3).

45. Πρβλ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 181, εικ. 30.

46. Παράλληλο σχήμα στη Βεργίνα: Ανδρόνικος, ό.π., πίν. 247,1.

47. Παράλληλα σχήματα στην Αγχίαλο: *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 329, εικ. 8 (κάτω δεξιά), στον Καστανά: Hochstetter, ό.π. (υποσημ. 41), πίν. 242,1 και στη Βεργίνα: Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 35), πίν. 61, 20.

48. Πρβλ. Hochstetter, ό.π., πίν. 247,1 και Ανδρόνικος, ό.π., πίν. 66, 49.

πιστεί επιχώσεις της εποχής του Σιδήρου, είναι βέβαιη[49], λόγω της άμεσης γειτονίας και επειδή δεν έχει εντοπιστεί στην περιοχή άλλος οικισμός με φάσεις της εποχής αυτής.

Οδός Καρατάσου 18

Με τον οικισμό της τράπεζας Λεμπέτ σχετίζονται και οι τάφοι που ανασκάφηκαν στο παραπάνω οικόπεδο. Πρόκειται για εννέα λακκοειδείς τάφους[50], μερικοί από τους οποίους είναι επιχρισμένοι εσωτερικά με πηλό. Τα κτερίσματα ήταν αβαφή, μελαμβαφή και ερυθρόμορφα αγγεία, πήλινα ειδώλια, μία αιχμή δόρατος, στλεγγίδες και εγχειρίδια, που χρονολογούνται στην ύστερη κλασική εποχή (Πίν. 236 α).

Οδός Εδέσσης 54

Στο οικόπεδο καταστράφηκε κατά την εκσκαφή[51] κτιστός αγωγός ρωμαϊκής εποχής, ο οποίος ερευνήθηκε στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου. Πρόκειται για αγωγό παροχής νερού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., κατασκευασμένο με πέτρες και πλίνθους, που καλύπτεται από σχιστολιθικές πλακαρές πέτρες. Το αυλάκι του νερού ήταν επιχρισμένο με υδατοστεγές κονίαμα και είχε διαστάσεις 0,15×0,20 μ.

Πολίχνη

Οδός Ναυαρίνου 4

Σε οικόπεδο, το οποίο γειτονεύει με άλλο που ανασκάφηκε πριν από τρία χρόνια, ερευνήθηκε ένα ακόμη τμήμα του νεκροταφείου της ύστερης κλασικής εποχής. Το νεκροταφείο βρίσκεται στα βορειοανατολικά της τράπεζας Λεμπέτ και φυσικά σχετίζεται με αυτήν. Ανασκάφηκαν τρεις λακκοειδείς ταφές και μία πώρινη σαρκοφάγος, κτερισμένες με μελαμβαφή και ερυθρόμορφα αγγεία, καθώς και μεταλλικά αντικείμενα, όπως αιχμές δοράτων, ένα δαχτυλίδι και λίγα ελάσματα χρυσού (Πίν. 236 β).

Οδός Ναυαρίνου 7

Στην ίδια περιοχή, σχεδόν απέναντι από το προηγούμενο οικόπεδο, εντοπίστηκε στην εκσκαφή του οικοπέδου ένας μόνον ακτέριστος λακκοειδής τάφος με κάλυψη από σχιστολιθικές πλακαρές πέτρες. Είναι φανερό ότι το οικόπεδο βρίσκεται στην άκρη του νεκροταφείου, όπου αραιώνουν οι τάφοι και το φυσικό υπέδαφος εμφανίζεται ψηλότερα.

Οδός Επικούρου

Σε απόσταση 50 μ. περίπου ανατολικά-νοτιοανατολικά της τράπεζας Λεμπέτ εντοπίστηκε με δοκιμαστικές τομές ρωμαϊκός αγωγός παροχής νερού με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,30 μ. μέσα στο οικόπεδο. Το πλάτος του είναι 1,20-1,30 μ. και το πλάτος του αυλακιού 0,50 μ. Ο αγωγός είναι τμήμα του υδροδοτικού συστήματος που προμήθευε με νερό τη μετά Χριστόν ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη[52].

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

Ωραιόκαστρο

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο αγροτεμάχιο αριθ. 528 εντοπίστηκε και στη συνέχεια ερευνήθηκε τμήμα αρχαίου νεκροταφείου.

Το αγροτεμάχιο βρίσκεται σε απόσταση 300 μ. περίπου Ν.-ΝΔ. από τον οικισμό της εποχής του Σιδήρου και των ιστορικών χρόνων, γνωστό ήδη από το 1918 στην αρχαιολογική βιβλιογραφία ως τούμπα Νταούτμπαλη και ως Ωραιόκαστρο Α[53]. Ας σημειωθεί ότι ο οικισμός αυτός «βρίσκεται πάνω σε επικλινή ράχη, μεταξύ δύο ρεμάτων», αμέσως νότια του σύγχρονου οικισμού του Ωραιοκάστρου και σχηματίζει τράπεζα με διαστάσεις 200×110 μ. περίπου. Η τράπεζα αυτή μαζί με τις γειτονικές, τη Νέα Αγχίαλο δυτικά και την Πολίχνη ανατολικά, εντάσσεται ασφαλώς στα πολίσματα που στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. κατήργησε ο Κάσσανδρος για να πραγματοποιηθεί ο συνοικισμός

49. Για την τράπεζα Λεμπέτ, βλ. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 265 κ.ε.· 11 (1997), σ. 317 κ.ε.

50. Οι τάφοι μπορούν να συσχετιστούν με αυτούς που ανέσκαψε πριν από 80 ακριβώς χρόνια ο γάλλος αρχαιολόγος L. Rey και δημοσίευσε στο *Albania* 2 (1927), σ. 28-47. Βεβαίως, τα κτερίσματα των τάφων της οδού Καρατάσου είναι φτωχότερα από αυτά του Rey, αλλά η γειτονία και η χρονολόγησή τους συνηγορούν στη συσχέτισή τους.

51. Η εκσκαφή έγινε χωρίς την επίβλεψη της Εφορείας, παρά την προηγηθείσα συνεννόηση παρακολούθησής της. Την ανασκαφή του αγωγού στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου διενήργησε η συνάδελφος Στ. Γκαλλινίκη.

52. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 321.

53. Σχετικά με την τούμπα Νταούτμπαλη Ωραιοκάστρου, βλ. *BSA* 23 (1918-19), σ. 54. L. Rey, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine*, Paris 1921, σ. 110-111. D.H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens 1967, σ. 42. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 368· 38 (1983): Χρονικά, σ. 278. Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1997, αριθ. 118.

για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης[54]. Πράγματι η θέση του αρχαίου οικισμού στο Ωραιόκαστρο βρίσκεται μεταξύ Γαλλικού-Εχέδωρου ποταμού και της πόλης της Θεσσαλονίκης, στο δυτικό τμήμα του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου και σε απόσταση γύρω στα 8 χλμ. ανωφερικά βόρεια της παραλίας.

Μεταξύ του αρχαίου οικισμού στην τούμπα Νταούτμπαλη και του αγροτεμαχίου αριθ. 528, όπου αποκαλύφθηκαν τα νέα ταφικά στοιχεία, στο τεμάχιο αριθ. 562, 100 μ. περίπου νοτιοδυτικά της τράπεζας, βρέθηκαν στο παρελθόν υπολείμματα τάφων, ενώ υπάρχουν πληροφορίες για άλλα ταφικά ευρήματα νοτιότερα και δυτικά[55]. Από την περιοχή αυτή του αρχαίου νεκροταφείου στο Ωραιόκαστρο προέρχεται πιθανώς το τμήμα της επιτύμβιας στήλης αριθ. 9258 του Μουσείου Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στο 430-420 π.Χ. και σώζει ανθεμωτή επίστεψη και ανάγλυφο κεφάλι άνδρα, που έχει ήδη μελετήσει η Αικ. Δεσποίνη[56]. Σημαντικές εξάλλου θεωρούνται οι πληροφορίες από τον Rey και τον Ρωμαίο για δύο ταφικούς τύμβους κατεστραμμένους σήμερα, στα διοικητικά όρια Ωραιοκάστρου-Διαβατών, όπου το εργοστάσιο Δαμίγου, 1 χλμ. περίπου νότια-νοτιοδυτικά από το αγροτεμάχιό μας[57].

Η περιοχή του Ωραιοκάστρου χάρη στον πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα και τη γόνιμη γη ελκύει μόνιμα την παρουσία του ανθρώπου, όπως φανερώνουν οι δύο προϊστορικές θέσεις: η τούμπα Ακμπουνάρ ή Ασπρόβρυση, γύρω στα 500 μ. ανατολικά του σύγχρονου οικισμού Ωραιοκάστρου, με επιχώσεις, ύψ. 5-6 μ., κυρίως της ύστερης εποχής του Χαλκού και η βραχώδης θέση γνωστή ως Ωραιόκαστρο Β, 1 χλμ. περίπου βόρεια-βορειοδυτικά του σύγχρονου οικισμού σε υψόμετρο 450 μ. με λεπτές επιχώσεις της ύστερης εποχής του Χαλκού, της εποχής του Σιδήρου, αλλά και των ιστορικών χρόνων[58]. Επίσης, εντός του σύγχρονου οικισμού Ωραιοκάστρου έχουν διερευνηθεί κατά το 1979 τάφοι ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων και οργανωμένο υδροδοτικό σύστημα από τέσσερις νερόμυλους στο ρέμα της Αγίας Παρασκευής, στον οικισμό Παλαιόκαστρο των υστεροβυζαντινών χρόνων και της πρώιμης εποχής Τουρκοκρατίας[59].

Στο αγροτεμάχιο αριθ. 528 του Ωραιοκάστρου, το οποίο θεωρούμε ότι ανήκει στο νεκροταφείο που ήταν συνδεδεμένο με τον αρχαίο οικισμό-πόλισμα, στη θέση που αναφέραμε ως τούμπα Νταούτμπαλη, διερευνήθηκαν τα κατάλοιπα από τέσσερις ταφές, που είχαν υποστεί πολλαπλές καταστροφές και διαταράξεις εξαιτίας αγροτικών δραστηριοτήτων αλλά και φυσικών φαινομένων. Οι ταφές εντοπίστηκαν στη βορειοανατολική πλευρά του τεμαχίου, που έχει συνολική επιφάνεια 5 στρέμματα και που παρουσιάζει κατωφερική κλίση από ΒΑ. προς ΝΔ.

Δύο από τις ταφές στα βόρεια του αγροτεμαχίου ήταν λακκοειδείς με επικάλυψη από σχιστόπλακες και δύο στα ανατολικά του ήταν καύσεις.

Ο λακκοειδής τάφος 2 περιλάμβανε ένα σκελετό σε ύπτια θέση με το κεφάλι δυτικά και έναν κρατηρίσκο χαλκιδικού τύπου ανάμεσα στα μηριαία οστά.

Ο λακκοειδής τάφος 5 δεν περιλάμβανε σκελετικό υλικό. Βρέθηκαν μέσα σε αυτόν, σε ευθεία και σε απόσταση 0,10 μ. το ένα από το άλλο, τρία αγγεία: ένας κρατηρίσκος χαλκιδικού τύπου, παρόμοιος με τον προηγούμενο (αυτόν του τάφου 2), μία μελαμβαφής κύλικα και ένα γραπτό ληκύθιο. Τα αγγεία είναι τοπικού εργαστηρίου και μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 5ου-αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Από το εσωτερικό του τάφου 1 με καύση περισυνελέγησαν: θραύσματα από ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο αττικό κρατήρα, που σώζει ίχνη από επίθετο λευκό χρώμα (πιθανώς του 380-360 π.Χ.), υπολείμματα από χάλκινο στεφάνι, ένα ζεύγος από χρυσά σκουλαρίκια, δέκα πήλινα επιχρυσωμένα ασπιδόμορφα κομβία με παράσταση προτομής Αθηνάς Παρθένου από διακόσμηση πιθανότατα ενδύματος, ένα σιδερένιο δαχτυλίδι.

Ανάλογα ευρήματα συναντώνται σε μακεδονικούς τάφους και νεκρικές πυρές εντός και εκτός Μακεδονίας κατά το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Ειδικά παρόμοιο στεφάνι και κομβία είναι γνωστά από τους τύμβους Α και Β της Νέας Μηχανιώνας, που χρονολογούνται από την Ι. Βοκοτοπούλου στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[60].

---

54. Στράβ. VII, 21, 24.

55. Πληροφορίες για ταφικά ευρήματα στην περιοχή Ωραιοκάστρου αντλούμε από το αρχείο της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

56. Για την επιτύμβια στήλη από το Ωραιόκαστρο από το Ο.Τ. 70 (ΜΘ 9258), βλ. Αικ. Δεσποίνη, Η στήλη από το Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, *Archaische und Klassische Griechische Plastic, Akten des Internationalen Kolloquiums von 22-25 April 1985 in Athens*, Mainz am Rhein 1986, σ. 45-50.

57. Για τους ταφικούς τύμβους του Ωραιοκάστρου, βλ. Rey, ό.π. (υποσημ. 53), πίν. XIII. *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 6.

58. Για την Ασπρόβρυση Ωραιοκάστρου, βλ. *BSA* 23 (1918-1919), σ. 29, 60. Rey, ό.π. (υποσημ. 53), σ. 111. W.A. Heurtley, *Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Cambridge 1939, σ. 224. D.H. French, ό.π. (υποσημ. 53), σ. 6, 57. *Μακεδονικά* 15 (1975), σ. 172. Γραμμένος - Μπέσιος, ό.π. (υποσημ. 53), αριθ. 15, σ. 16. Για τη θέση Β, βλ. Γραμμένος - Μπέσιος, ό.π., σ. 39.

59. Για τα ρωμαϊκά και βυζαντινά στοιχεία καθώς και αυτά της Τουρκοκρατίας εντός του σύγχρονου οικισμού, βλ. Δεσποίνη, ό.π. (υποσημ. 56) και αρχείο ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

60. Για το στεφάνι και τα κομβία από τους τύμβους Α και Β της Νέας Μηχανιώνας, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990, πίν. 39, 41, 42, 50.

Κοντά στον τάφο 1, σε διαταραγμένο σημείο του εδάφους, κάτω από μια σχιστόπλακα, βρέθηκε πήλινη προτομή γυναικείας θεότητας, Περσεφόνης ή Αφροδίτης, ανάλογη με εκείνες από τους τύμβους της Νέας Μηχανιώνας και από το νεκροταφείο της Τούμπας Θεσσαλονίκης, που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.[61].

Η καύση του τάφου 4, μαζί με υπολείμματα από χάλκινο στεφάνι πιθανώς επίχρυσο, όπως και αυτό του τάφου 1, βρέθηκε μέσα σε διαλυμένο τεφροδόχο αγγείο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας μολύβδινος κατάδεσμος που βρέθηκε στα βόρεια και ανατολικά του αγροτεμαχίου ανάμεσα στους λακκοειδείς και τις καύσεις και μάλιστα κοντά στον τάφο 4, όπου είχε αποκαλυφθεί η καύση και υπολείμματα από το χάλκινο στεφάνι που αναφέρθηκε. Ο κατάδεσμος διασώζει κείμενο – κατάρα – εναντίον των Διογένη, Κρίτωνος, Ιοβίλη, Επάναρου, Μένωνα, γιών του Ωσπέρου.

Η παρουσία του καταδέσμου με το χαρακτήρα μαγείας στο τμήμα αυτό του αρχαίου νεκροταφείου σχετίζεται πιθανότατα με ταφές ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους βίαια ή άωρα. Ο κατάδεσμος μπορεί να χρονολογηθεί σύμφωνα με γνωστά παράλληλα στα κλασικά χρόνια[62].

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας από την έρευνα στο αγροτεμάχιο αριθ. 528 παρατηρούμε ότι η διατάραξη από φυσικά και ανθρώπινα αίτια δεν επιτρέπει την ασφαλή εκτίμηση αν πρόκειται για συστάδα τάφων ή για τμήμα ταφικού τύμβου. Ας σημειωθεί ότι η κλίση του εδάφους δεν εμπόδισε ώστε όλες οι ταφές να βρίσκονται περίπου στο ίδιο επίπεδο και συγκεντρωμένες. Επίσης η χρονολόγησή τους φαίνεται να κυμαίνεται στα τέλη του 5ου και κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ.

Η χρονολόγηση αυτή συνδυάζεται καλά με συγγενικά ταφικά έθιμα που αποκαλύφθηκαν στη Νέα Μηχανιώνα και την αρχαία Αίνεια. Η αναλογία αυτή επίσης επιτρέπει να αντιληφθούμε το ενιαίο πολιτισμικό περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή μεταξύ Αξιού ποταμού και ακρωτηρίου Μεγάλου Καραμπουρνού στην είσοδο του κόλπου και που είχε επιτευχθεί με την ένταξη της περιοχής στο μακεδονικό βασίλειο μετά την περίοδο της σχετικής αυτονομίας κάτω από την αθηναϊκή επιρροή μεταξύ 6ου και 4ου αι. π.Χ. και στη συνέχεια την εξάρτηση από τους Μακεδόνες μέχρι το 315 π.Χ. Τότε, με το συνοικισμό των πολισμάτων περί τον «Θερμαίον» από τον Κάσσανδρο συντελείται η ουσιώδης μεταβολή ως προς την πόλη, οπότε τα πολίσματα χαρακτηρίζουν πλέον το παρελθόν της Θεσσαλονίκης.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

61. Για την πήλινη γυναικεία προτομή από τους τύμβους της Νέας Μηχανιώνας και από το νεκροταφείο της Τούμπας Θεσσαλονίκης, βλ. Βοκοτοπούλου, ό.π., πίν. 41 και η ίδια, Θέρμη-Θεσσαλονίκη, Οι τούμπες της περιοχής Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια*, Αθήνα 1986, σ. 94, 96.

62. Για τους καταδέσμους, πρβλ. Ε. Τρακοσοπούλου, Κατάδεσμοι από την Άκανθο, *Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την Αρχαιότητα*, Αθήνα 1997, σ. 153-169. Σ. Μοσχονησιώτη - Α.-Φ. Χρηστίδης - Θ. Γλαράκη, Κατάδεσμοι από την Αρέθουσα, *Γλώσσα και Μαγεία*, ό.π., σ. 193-200. Χ. Κάντζια, Ευχή κατά Ερμία Πυθιάδος: ένας εικονογραφημένος κατάδεσμος από την Κω. *Γλώσσα και Μαγεία*, ό.π., σ. 170-192.

Λητή

Οικόπεδο Χ. Μαντζουρανάκη - Αθ. Παπαγιάννη

Το συγκεκριμένο οικόπεδο βρίσκεται βόρεια του σύγχρονου οικισμού της Λητής, όπου εκτείνεται ένα τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 12 τάφοι, από τους οποίους οι οκτώ ήταν κεραμοσκεπείς, οι δύο λακκοειδείς, μία πώρινη σαρκοφάγος (Τ12) και ένας τεφροδόχος λάκκος.

Οι ταφές ήταν όλες συλημένες και κατεστραμμένες, κατά κύριο λόγο από φυσικά αίτια (πλημμύρες) και για το λόγο αυτό τα ευρήματα ήταν αριθμητικά περιορισμένα. Αυτά ήταν ωστόσο επαρκή ώστε να μας επιτρέψουν να προσδιορίσουμε τη χρονική περίοδο χρήσης του νεκροταφείου, από τον όψιμο 4ο έως το 2ο αι. π.Χ.

Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν ακανόνιστου σχήματος απορριμματικοί λάκκοι, οι οποίοι περιείχαν κεραμική, που χρονολογείται από τα ύστερα αρχαϊκά μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Θέση Κρεμύδι

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής για την εγκατάσταση του αγωγού φυσικού αερίου στη θέση Κρεμύδι εντοπίστηκαν τάφοι. Ακολούθησε με χρηματοδότηση της ΔΕΠΑ αρχαιολογική έρευνα κατά την οποία ανασκάφηκαν συνολικά εννέα τάφοι ελληνιστικών χρόνων, εκ των οποίων: α) Ένας λαξευτός· πρόκειται για μονοθάλαμο θολωτό τάφο με την είσοδο στη νοτιοδυτική πλευρά του. Ο δρόμος που οδηγεί στην είσοδο με δέκα λαξευτές βαθμίδες και ένα επίπεδο πλάτωμα ανασκάφηκε σε μήκος 7,30 μ. Το πλάτος του διαμορφώνεται με δύο λαξεύματα κατά μήκος της νοτιονατολικής παρειάς του δρόμου. Έχει διαστάσεις 0,80 μ. στην αρχή του σκάμματος, 1,30 μ. στη μέση και 1,65 μ.

μπρουστά στην είσοδο. Η είσοδος του τάφου, διαστ. 1,15×1,15×2,30 μ., παρουσιάζει καλά λαξευμένες παρειές και η επάνω πλευρά της εισόδου καμπύλη. Ο θάλαμος, σχεδόν ορθογώνιος, διαστ. 2,30×2,19×2,50 μ., φέρει στη βορειοανατολική πλευρά του λαξευτή νεκρική κλίνη. Τα εξωτερικά και εσωτερικά τοιχώματα, όπως και το δάπεδο, φέρουν άσπρο επίχρισμα. β) Επτά καλυβίτες. γ) Ένας λακκοειδής τάφος.

Λαγυνά

Στο χώρο της αρχαίας Λητής κατά τη διάρκεια της εκσκαφής για την εγκατάσταση του αγωγού φυσικού αερίου αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι (ένας κιβωτιόσχημος και ένας κεραμοσκεπής), ρωμαϊκών χρόνων, όπως επίσης ένα ορθογώνιο κτίσμα, το δάπεδο του οποίου καλύπτεται με ψηφιδωτό (Πίν. 236 γ). Συγκεκριμένα, σε ανοιχτόχρωμο ακόσμητο βάθος σχεδιάζεται με κόκκινο χρώμα τετράγωνο, πλευράς 0,92 μ., με εγγεγραμμένο κύκλο με κόκκινες ψηφίδες, ο οποίος περιέχει εξάφυλλο ρόδακα που σχηματίζεται με μπλέ, γαλάζιες και κόκκινες ψηφίδες. Στις γωνίες που σχηματίζονται ανάμεσα στο τετράγωνο και τον κύκλο σχεδιάζονται με μαύρες ψηφίδες δελφίνια, νότια του τετραγώνου με μαύρες ψηφίδες σχηματίζεται επιγραφή: *ΑΝΤΙΓΟΝΟΣ ΕΚΟΝΙΑΣΕΝ* (Πίν. 236 δ). Πρόκειται για ψηφιδωτό ρωμαϊκών χρόνων.

Επίσης εντοπίστηκε η επέκταση της αρχαίας Λητής στα ελληνιστικά χρόνια. Λόγω αλλαγής της πορείας του αγωγού φυσικού αερίου έγινε κατάχωση αρχαίων χωρίς να διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα. Στο χώρο της επέκτασης της αρχαίας Λητής εντοπίστηκε «θησαυρός» από 141 χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΕΡΑΜΑΡΗΣ

Επανομή

Αγροτεμάχιο αριθ. 8046

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω αγροτεμάχιο εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο σαρκοφάγοι με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. (κρανίο στα ΒΔ.). Τα κτερίσματα (αγγεία, χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο, χρυσό έλασμα, δύο χάλκινα βραχιόλια κ.ά.) τοποθετούν τις ταφές στους υστεροαρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους. Ανήκουν σε νεκροταφείο, τμήματα του οποίου είχαν αποκαλυφθεί και παλαιότερα[63] (Πίν. 237 α-β).

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΙΛΟΥΚΑ

Νέα Φιλαδέλφεια

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά η ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια[64], η οποία διεξάγεται με χρηματοδότηση της ΕΡΓΑ ΟΣΕ ΑΕ στο χώρο της νέας χάραξης της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης στην περιοχή του Γαλλικού ποταμού. Η έρευνα επεκτάθηκε στους εξής τομείς:

Οικισμός εποχής Σιδήρου. Συνεχίστηκε η έρευνα του κτιρίου που αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά το 1995. Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της κάτοψης που στη νεότερη οικοδομική φάση (Φ1) αποτελείται από τέσσερις συνεχόμενους χώρους (1, 2, 4α, 4β), συνολ. διαστ. 17,80×10,30 μ. (Σχέδ. 1). Διαπιστώθηκε μια προγενέστερη οικοδομική φάση (Φ2), κατά την οποία οι χώροι 2 και 4 αποτελούσαν αυτοτελή κτίρια.

Η νεότερη οικοδομική φάση (Φ1) στο χώρο 1 προσδιορίζεται από την παρουσία δαπέδου με επικάλυψη πηλού, εστίας κυκλικής, διαμ. 0,30 μ., και μιας ορθογώνιας πλατφόρμας, διαστ. 1,90×1,10 μ. περίπου.

Στη νεότερη φάση ο χώρος 4 χωρίστηκε με έναν παράλληλο τοίχο (Τ24, Τ26) σε δύο τμήματα (4α, 4β), ενώ ο χώρος 2, όπως φάνηκε από την περσινή ανασκαφή, είναι ημιυπαίθριος και χρησιμοποιήθηκε για σκοπούς σχετικούς με την οικοτεχνική λειτουργία του κτιρίου.

Η παλαιότερη οικοδομική φάση (Φ2) καθορίζεται από μια γκρίζα επίχωση, στην οποία διατηρούνται ίχνη φωτιάς, τμήματα καμένων πλίνθων και κάρβουνα. Ο τοίχος 22 διέρχεται κάτω από τον τοίχο 2 της φάσης 1. Στην ίδια φάση (Φ2) στο χώρο 4 ανήκει και δάπεδο επιχρισμένο με πηλό, που αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σε βάθος 0,85 μ. (Σο).

Οι τοίχοι της οικοδομικής φάσης 2 εδράζονται επίσης πάνω σε μια προγενέστερη επίχωση, η οποία χαρακτηρίζεται από ανοιχτό γκρι χώμα που δίνει μεγάλη ποσότητα κεραμικής.

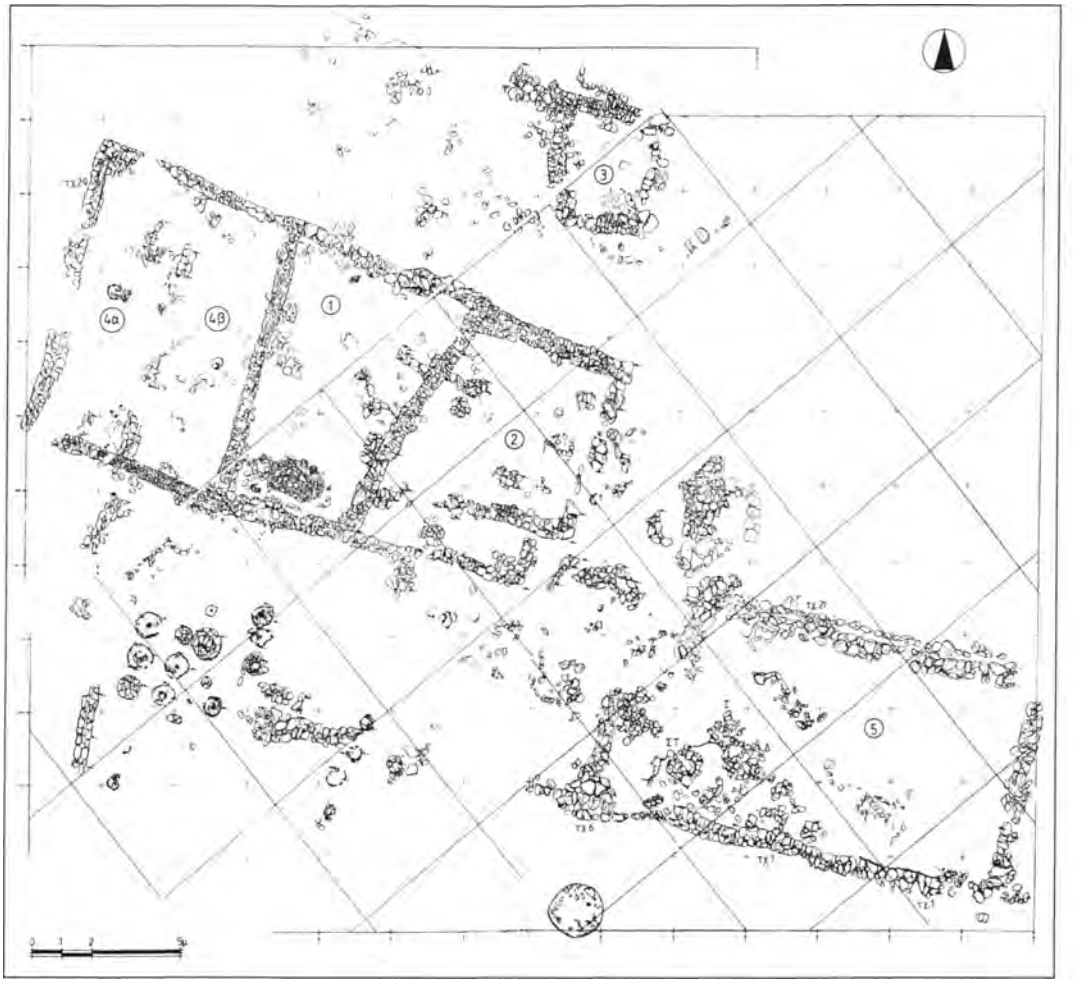
Ο τοίχος 29, ο εξωτερικός δυτικός τοίχος του χώρου 4, φαίνεται ότι λειτούργησε στην οικοδομική φάση 3 και συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι το τέλος της χρήσης του κτιρίου στις μεταγενέστερες 2 και 1 φάσεις.

Σε λίγα σημεία διερευνήθηκε στο εσωτερικό του χώρου 4 η οικοδομική φάση 3. Εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής που προσδιορίζεται από μαύρο χώμα, κάρβουνο, καμένα πλιθιά και αρκετή κεραμική.

---

63. *ΑΕΜΘ* 3 (1986), σ. 319 κ.ε. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 378· 50 (1995): Χρονικά, σ. 468.

64. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 470-472· 51 (1996): Χρονικά, σ. 442-444. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 311-320.



Σχέδ. 1. Νομός Θεσσαλονίκης. Νέα Φιλαδέλφεια. Κάτοψη οικοδομικών λειψάνων.

Βόρεια του κτιρίου βρίσκεται ανοιχτός εξωτερικός χώρος, ίσως δρόμος. Στην επίχωση που αντιστοιχεί στη φάση 1 βρέθηκαν δύο χάλκινα περίαπτα σε σχήμα πουλιού του τέλους 8ου-7ου αι. π.Χ.[65].

Βόρεια του χώρου 2 αποκαλύφθηκε ένα μικρό ορθογώνιο κτίσμα (χώρος 3), το οποίο ανήκει στη φάση 1, αν και μερικοί τοίχοι του φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν παλαιότερα (Φ2).

Στο χώρο 5 συνεχίστηκε η αποκάλυψη των υπαίθριων κατασκευών εσωτερικά του αναλημματικού τοίχου (Τ6-7, Τ11). Βρέθηκαν άλλες τρεις κατασκευές, μια πεταλόσχημη (ΣΤ), μια ορθογώνια (Ζ) στρωμένη με λίθους πλατφόρμας, διαστ. 1×1 μ., και μια σχεδόν κυκλική (Δ).

Η κυκλική κατασκευή, διαστ. 0,30-0,50 μ., περιβάλλεται από λίθους και εσωτερικά περιέχει άφθονα όστρακα από μαγειρική σκεύη, όστρεα και οστά.

Από μια πρώτη εξέταση η κεραμική των τριών φάσεων της εγκατάστασης μπορεί να χρονολογηθεί στον 8ο και 7ο αι. π.Χ.

Τομέας Γ. Σε απόσταση 230 μ. περίπου βορειοανατολικά του οικισμού της εποχής του Σιδήρου σε μια έκταση 20×60 μ. εντοπίστηκαν διάσπαρτοι πέντε λάκκοι. Τέσσερις από αυτούς είναι σχεδόν κυκλικοί. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 2 έως 3,10 μ. και το βάθος τους από 0,45 έως 1,05 μ. Ένας είναι μακρόστενος, διαστ. 8,80×3,90 και βάθ. 1 μ. Οι λάκκοι περιείχαν θραύσματα μεγάλων αλλά και μικρότερων αγγείων της εποχής του Σιδήρου, κάρβουνο, κομμάτια ψημένου πηλού, οστά ζώων, καθώς και λίγα μικροευρήματα, όπως π.χ. τμήματα από μυλόπετρα, τριπτήρα, εργαλεία. Είναι πολύ πιθανόν η παρουσία των

65. Πρβλ. J. Bouzek, *Graeco-Macedonian bronzes*, Praha 1973, σ. 14, πίν. 6.

λάκκων να συνδέεται με μια εποχική κατοίκηση στην πεδιάδα κατά την εποχή του Σιδήρου.

Στον ίδιο χώρο δυτικά των λάκκων αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων ρωμαϊκών χρόνων. Σώζονται σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, πιθανώς γιατί το μεγαλύτερο τμήμα των κτιρίων στα οποία ανήκαν κατακρημνίστηκε σε παρακείμενη χαράδρα.

Ρωμαϊκή εγκατάσταση. Σε μικρή απόσταση δυτικά του ρωμαϊκού συγκροτήματος κατά τις εργασίες κατασκευής τοιχίου αντιστήριξης-προστασίας των λειψάνων του ρωμαϊκού συγκροτήματος βρέθηκαν δύο συνδεόμενοι κατ' ορθή γωνία αργολιθοδομικοί τοίχοι (Τ31-Τ32). Ο τοίχος Τ31 (κατεύθυνση Β.-Ν.) έχει πλάτος 0,60, σώζεται σε ύψος 0,50 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,50 μ. Ο τοίχος 32 έχει πλάτος 0,65 και σώζεται σε μήκος 1,60 μ. Και οι δύο τοίχοι εδράζονται πάνω σε φυσικό έδαφος, ενώ η επίχωση γύρω από αυτούς περιέχει όστρακα ρωμαϊκών αγγείων. Οι τοίχοι ανήκουν σε ένα οικοδόμημα, το οποίο όμως έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά, ίσως από παλαιότερες καλλιεργητικές εργασίες, και το οποίο εντάσσεται στον ίδιο ρωμαϊκό οικισμό με το ρωμαϊκό συγκρότημα που ανασκάφηκε τα δύο προηγούμενα έτη[66].

Κεραμικός κλίβανος. Σε απόσταση 13 μ. νοτιοανατολικά του ρωμαϊκού συγκροτήματος, στην περιοχή που εκτείνεται το αρχαϊκό και κλασικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού, το οποίο όμως είχε πάψει προ πολλού να χρησιμοποιείται ως χώρος ταφών, βρέθηκε ένας κεραμικός κλίβανος (Πίν. 238 α).

Ο κλίβανος[67] είναι ορθογώνιος, πλ. 4,30, μήκ. 3,50, (4,75 μαζί με το στόμιο πυροδότησης) και ύψ. 1,40 μ. (μέχρι την εσχάρα). Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Σώζεται ο θάλαμος θέρμανσης, το μεγαλύτερο μέρος της εσχάρας του επάνω ορόφου, το στόμιο πυροδότησης που βρίσκεται στα ανατολικά και ο λάκκος τροφοδοσίας μπροστά από το στόμιο. Ο θόλος που στέγαζε το θάλαμο όπτησης λείπει παντελώς. Ο θάλαμος θέρμανσης φέρει περιμετρικά τοιχώματα από πηλό, πάχ. 0,20-0,38 μ. Για τη στήριξη της εσχάρας διαιρείται το εσωτερικό με τρεις παράλληλους τοίχους σε τέσσερα επιμήκη διάχωρα. Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με ορθογώνια πλιθιά, διαστ. 0,40×0,20×0,06 μ. Στο κέντρο τους έφεραν τοξωτό άνοιγμα, πλ. 1,20 μ. Τα τόξα των τριών παράλληλων τοίχων δημιουργούσαν έναν τοξωτό διάδρομο, του οποίου το δάπεδο ήταν βαθύτερο κατά 0,20 μ. από το υπόλοιπο δάπεδο του θαλάμου. Σε αυτό τοποθετούνταν η φλεγόμενη καύσιμη ύλη για τη θέρμανση του ορόφου και την όπτηση των κεραμικών. Η εσχάρα αποτελείται από πλιθιά που στηρίζονται στους ενδιάμεσους τοίχους και τα περιμετρικά τοιχώματα του θαλάμου. Ανάμεσά τους υπάρχουν οπές για τη διέλευση του θερμού αέρα.

Ο κλίβανος λειτούργησε στα ρωμαϊκά χρόνια συγχρόνως με την παρακείμενη ρωμαϊκή εγκατάσταση.

Νεκροταφεία. Κατά το 1997 συνεχίστηκε στο χώρο του αρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου, που βρίσκεται νότια της τράπεζας των ιστορικών χρόνων (τράπεζα Ναρές), η αποκάλυψη μερικών ακόμη τάφων. Συγκεκριμένα, στο χώρο βορειοανατολικά της ρωμαϊκής εγκατάστασης βρέθηκαν άλλοι 15 τάφοι. Στην πλειονότητά τους είναι λακκοειδείς και ακτέριστοι. Μερικοί φέρουν λίγα κτερίσματα (χάλκινα κοσμήματα, ένα σκύφο-κύλικα, μια αιχμή δόρατος) που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Νοτιοανατολικά της τράπεζας βρέθηκαν πέντε τάφοι αρχαϊκών χρόνων. Από αυτούς οι τρεις ήταν λακκοειδείς και διέσωζαν ένα σχετικά σπάνιο είδος ταφής.

Ο νεκρός ενταφιαζόταν αρχικά με το σώμα τοποθετημένο σε έκταση και στη συνέχεια καιγόταν. Οι πέντε τάφοι ήταν αρκετά πλούσιοι σε κτερίσματα. Χρυσά και χάλκινα κοσμήματα βρέθηκαν στους δύο γυναικείους τάφους, όπλα στους ανδρικούς. Χαρακτηριστικός είναι ο τάφος Τ136, που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και ο οποίος περιείχε και το μοναδικό κράνος κορινθιακού τύπου που βρέθηκε στη Νέα Φιλαδέλφεια.

Γύρω από τον κλίβανο των ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκε επίσης ένα τμήμα του αρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου. Αποκαλύφθηκαν 22 τάφοι, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι, γυναικείοι και ανδρικοί, οι οποίοι περιείχαν αρκετά κοσμήματα, αγγεία και όπλα. Σε β΄ χρήση, ως πλάκα τοιχώματος ενός κιβωτιόσχημου τάφου, χρησιμοποιήθηκε και μια ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα του 4ου αι. π.Χ., η μοναδική ενεπίγραφη πλάκα που βρέθηκε στη Νέα Φιλαδέλφεια.

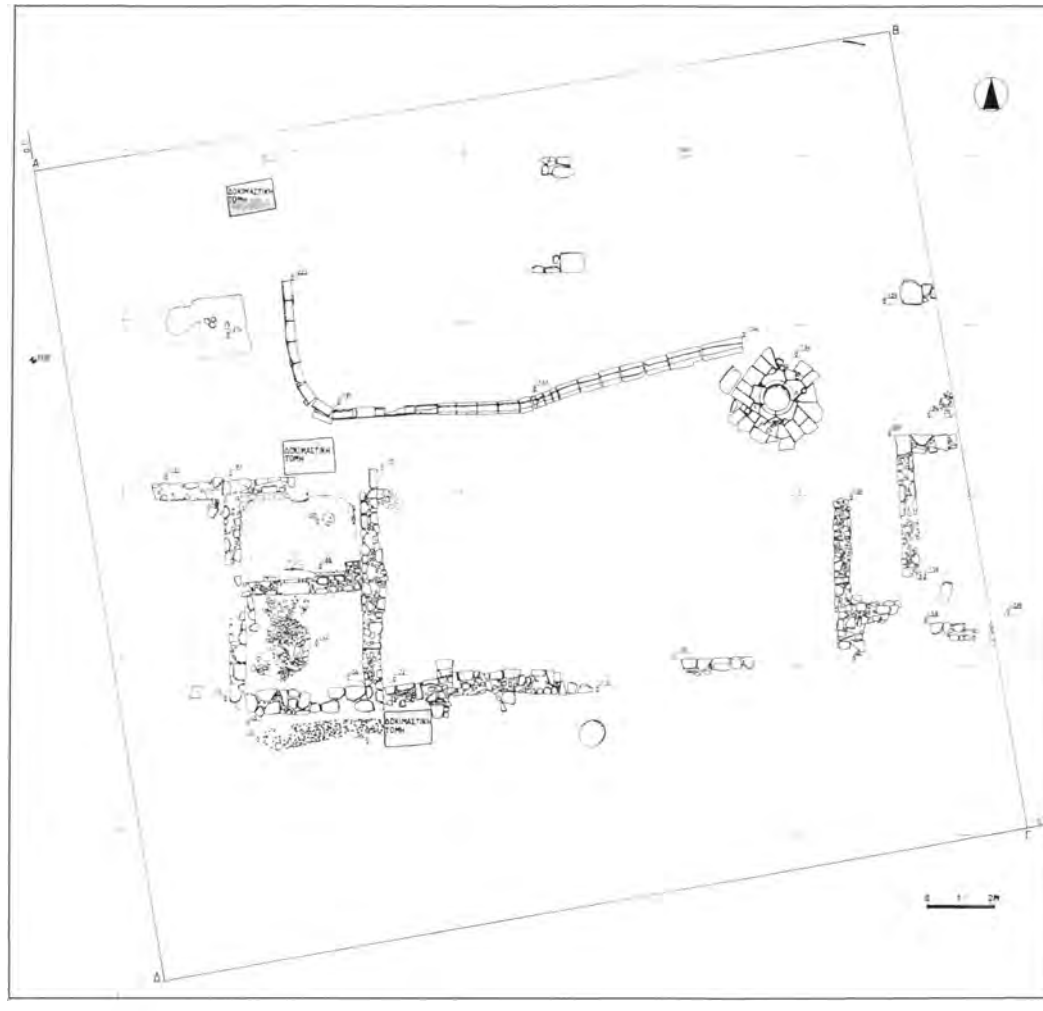
Σε απόσταση 100 μ. νοτιοδυτικά του αρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου βρέθηκε το νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου[68]. Είναι σαφώς οριοθετημένο και καταλαμβάνει μια τεράστια περιοχή. Στο χώρο της χάραξης της σιδηροδρομικής γραμμής διαπιστώθηκε ότι εκτείνεται σε έκταση 400×260 μ. Αρχίσαμε την ανασκαφή συγχρόνως στο βορειότερο και στο νοτιότερο άκρο του. Τη φετινή χρονιά αποκαλύφθηκαν συνολικά 350 τάφοι.

Οι τάφοι είναι λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι (Πίν.

66. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 470-472· 51 (1996): Χρονικά, σ. 443.

67. Για τη δημοσίευση του κλιβάνου, βλ. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ο κεραμικός κλίβανος της Νέας Φιλαδέλφειας, *Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 161-175.

68. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 259-268.



Σχέδ. 2. Νομός Χαλκιδικής. Ποτίδαια. Οικόπεδο Π. Σάββα. Κάτοψη της ανασκαφής.

238 β). Ακόμη βρέθηκαν τέσσερις ενταφιασμοί σε πιθάρια. Οι κιβωτιόσχημοι συχνά αποτελούνται από ένα αρκετά μακρόστενο κιβώτιο, όπου τα κάθετα τοιχώματα κατασκευάζονται με αραιά τοποθετημένες πλακαρές πέτρες. Ανάμεσα στους ενταφιασμούς βρέθηκαν διάσπαρτα 22 τεφροδόχα αγγεία (Πίν. 238 γ).

Οι τάφοι συχνά ήταν κτερισμένοι. Τα κτερίσματα διακρίνονται σε πήλινα αγγεία (κύπελλα, φιάλες, πρόχους, κανθαρόσχημα κ.ά.), σε χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα (ομφάλια επιχρυσωμένα, περόνες, πόρπες, δαχτυλίδια, χάντρες, ενώτια, βραχιόλια, περιλαίμια κ.ά.) και εργαλεία (σιδερένια μαχαιρίδια, πήλινα σφονδύλια). Αρκετοί τάφοι ήταν εξαιρετικά πλούσιοι.

Στον τάφο 514 η νεκρή στολιζόταν με πολύσπειρα βραχιόλια και δαχτυλίδια, ενώ 40 επίχρυσα ομφάλια κάλυπταν τη δεξιά πλευρά του στήθους και δύο διπλοί πελέκεις ίσως διακοσμούσαν ένα ξύλινο σκήπτρο.

Το νοτιοδυτικό τμήμα του νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου επαναχρησιμοποιήθηκε τον 4ο αι. π.Χ. Νέοι τάφοι ανοίχθηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν οι παλαιοί προκειμένου να δεχθούν νέες ταφές. Οι νέες ταφές διακρίνονται σαφώς από τα γνωστά κτερίσματα του 4ου αι. π.Χ. (αγγεία, κοσμήματα, χάλκινα νομίσματα).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

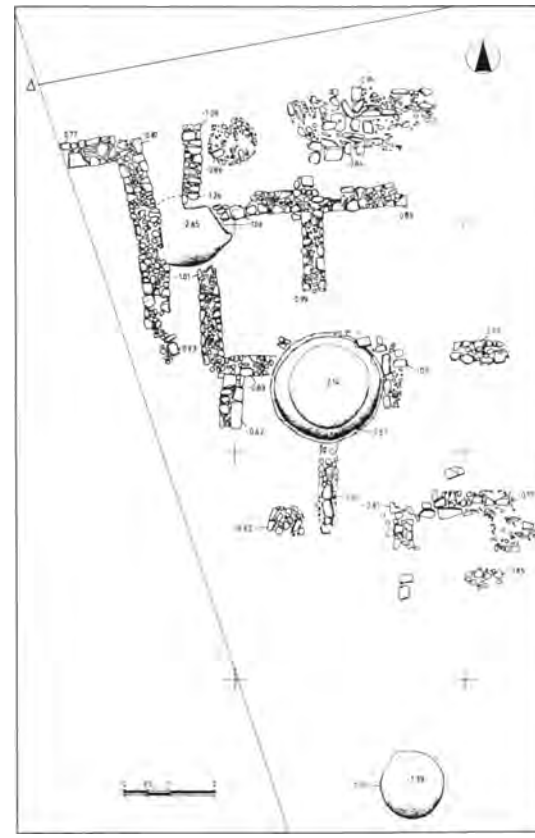
Ποτίδαια

Οικόπεδο Π. Σάββα (Ο.Τ. 71, 297 α, β)

Ανασκάφηκε οικοδομικό συγκρότημα (Σχέδ. 2· Πίν. 239 α) που εντάσσεται χρονολογικά στην περίοδο από τα

μέσα του 3ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Το οικοδόμημα αυτό δεν βρέθηκε σε όλη του την έκταση, καθώς συνεχίζεται και στα γειτονικά προς Β. και προς Α. οικόπεδα. Το νότιο όριο του χώρου αποτελεί αναλημματικός τοίχος επιμελημένης κατασκευής, η ύπαρξη του οποίου δικαιολογείται από την κλίση του φυσικού εδάφους προς Β. Στο κτίσμα κυριαρχεί μια κεντρική αυλή με δωμάτια στις πλευρές της. Στα δυτικά οι χώροι σώζονται αποσπασματικά, ενώ στα ανατολικά διακρίνεται μία ενότητα δύο δωματίων, που επικοινωνούν μεταξύ τους με λίθινο κατώφλι σε β΄ χρήση. Το δάπεδο του βόρειου χώρου, ιδιαίτερα επιμελημένο σε σχέση με τα άλλα, καλύπτεται από υδραυλικό κονίαμα, στο οποίο είναι πακτωμένα σε αραιή διάταξη ανοιχτόχρωμα βότσαλα και πλαισιώνεται από ταινία με σκουρόχρωμα βότσαλα, αποσπασματικά διατηρημένη.

Στο χώρο της αυλής αποκαλύφθηκε πηγάδι, βάθ. 17 μ. περίπου, που είχε σφραγιστεί από την αρχαιότητα με μεγάλο γωνιόλιθο σε β΄ χρήση. Το περιχείλωμά του είναι κατασκευασμένο από λαξευμένους λίθους τοποθετημένους σε ακτινωτή διάταξη, ενώ το τοίχωμά του είναι κτιστό με ανισόδομη τοιχοποιία, που αφήνει κενά σε κανονικά διαστήματα για να διευκολύνεται η κατάβαση στο εσωτερικό. Από το πηγάδι ξεκινά υπέργειος αγωγός κατασκευασμένος από λαξευμένους πωρόλιθους, σε μήκος 9 μ. προς Δ., ενώ από το σημείο αυτό γίνεται υπόγειος και είναι κατασκευασμένος από πηλοσωλήνες. Σε συνολικό μήκος 12 μ. σχηματίζει καμπή προς Β. και συνεχίζεται μέσα στην επίχωση του γειτονικού προς Β. οικοπέδου.



Σχέδ. 3. Νομός Χαλκιδικής. Ποτίδαια. Οικόπεδο Α. Πυραλή. Κάτοψη τμήματος κτιρίου.

Οικόπεδο Μ. Βαή (Ο.Τ. 48, 196)

Αποκαλύφθηκαν και ανασκάφηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι και επτά κεραμοσκεπείς τάφοι ρωμαϊκών χρόνων και περισυνελέγησαν αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλη την έκταση του οικοπέδου.

Οικόπεδο Α. Πυραλή (Ο.Τ. 4, 16)

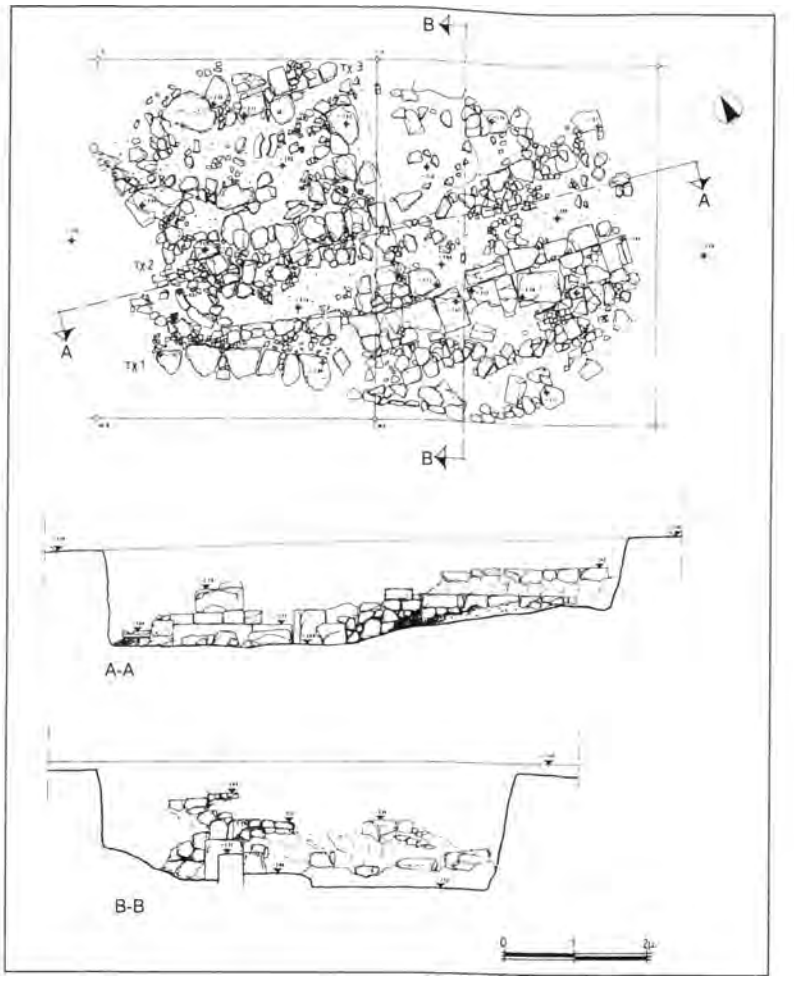
Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήμα ελληνιστικού κτιρίου, που καλύπτει το βόρειο ήμισυ της έκτασης του οικοπέδου (Σχέδ. 3). Σώζονται οι τοίχοι της θεμελίωσης τριών σειρών δωματίων (από Β. προς Ν.), κατασκευασμένοι κυρίως από αργούς λίθους, αλλά και μερικούς κατεργασμένους. Δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι στα νοτιοδυτικά, σε συνδυασμό με έναν εγκάρσιο κατασκευασμένο από κατεργασμένους γωνιόλιθους, πιθανώς αποτελούσαν κλιμακοστάσιο με κεφαλόσκαλο. Σε τρία σημεία του κτιρίου σώθηκαν τμήματα αποχετευτικών αγωγών με λιθόκτιστα τοιχώματα και κεραμίδες στην κοίτη. Στο εσωτερικό των δωματίων εντοπίστηκε το επίπεδο του δαπέδου με στρώμα κεραμικής, νομίσματα και άλλα ευρήματα από την περίοδο χρήσης του χώρου, η οποία αντιστοιχεί στην πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Ένας μεταγενέστερος μεγάλος κυκλικός λάκκος (διαμ. 2,25 μ.) για την καύση άχρηστων υλικών, με τα τοιχώματά του στερεοποιημένα από τη φωτιά, έχει καταστρέψει ένα μέρος της τοιχοποιίας. Επίσης άλλοι λάκκοι, καθώς και επιχώσεις των βυζαντινών χρόνων δείχνουν την έλλειψη ενδιάμεσων φάσεων για το τμήμα αυτό της αρχαίας πόλης, για το οποίο δεν είχαμε άλλωστε έως τώρα αρκετά στοιχεία.

ΝΤΙΝΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

Άθυτος

Κατά τις εκσκαφές για έργα υποδομής στην πλατεία μπροστά από το κοινοτικό κατάστημα της Αθύτου αποκαλύφθηκαν σε πολύ αποσπασματική κατάσταση οικοδομικά λείψανα (Σχέδ. 4). Τρεις σχεδόν παράλληλοι τοίχοι



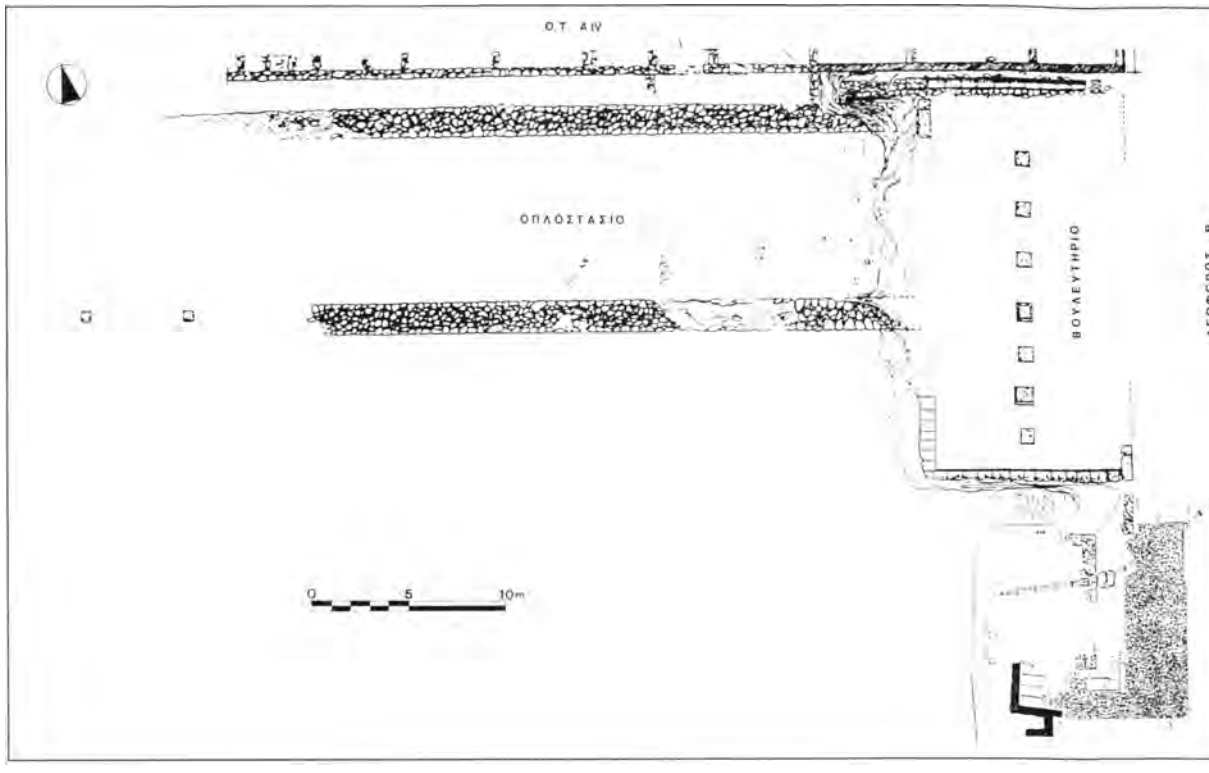
Σχέδ. 4. Νομός Χαλκιδικής. Άθυτος. Κάτοψη οικοδομικών λειψάνων και τομές Α-Α, Β-Β.

(Τ1-Τ3), αποτελούμενοι από μικρούς ορθογωνισμένους και αργούς λίθους με κατεύθυνση Α.-Δ., σώζονται σε μικρή έκταση (8×5 μ.). Ο νοτιότερος (Τ1) αποκαλύφθηκε σε μήκος 7, έχει πλάτος 0,57 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,50 μ., ενώ ο βορειότερος αποκαλύφθηκε σε μήκος μόλις 2 μ. και προχωρεί βορειότερα κάτω από τη γειτονική οικοδομή. Και οι δύο αυτοί τοίχοι θεμελιώνονται στο φυσικό έδαφος. Ανάμεσά τους και μέχρι τη σωζόμενη επάνω επιφάνεια υπήρχε στρώμα καταστροφής με άφθονη λιθορριπή, κεραμίδια στέγης και κεραμική. Οι εκτεταμένοι λιθοσωροί προφανώς προέρχονται από κατάρρευση των τοίχων. Πάνω στο στρώμα καταστροφής μεταγενέστερα θεμελιώθηκε ένα πρόχειρο τοιχάριο (Τ2), από το οποίο σώζεται μόνο μια σειρά ακατάστατα τοποθετημένων λίθων σε μήκος 3 μ.

Η πολύ αποσπασματική διατήρηση των οικοδομικών λειψάνων δεν επιτρέπει την ερμηνεία τους. Ωστόσο, στο στρώμα καταστροφής βρέθηκε άφθονη κεραμική κλασικών χρόνων. Αρκετά ερυθρόμορφα και μελαμβαφή όστρακα του 4ου αι. π.Χ. επιτρέπουν τη χρονολόγηση της καταστροφής στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Βόρεια και νότια του τοίχου 1 σε διάφορα βάθη (1,10-2,40 μ.) βρέθηκαν τέσσερις τάφοι: ένας κιβωτιόσχημος (Τφ1) και τρεις λακκοειδείς. Οι δύο (Τφ1 και Τφ3) σώζονταν κατά το ήμισυ κατεστραμμένοι από εκσκαφές παλαιότερων έργων υποδομής. Όλες οι ταφές έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. με το κεφάλι πάντοτε στα δυτικά. Εκτός από μια περίπτωση (Τφ4), στην οποία βρέθηκαν δύο χάλκινα δαχτυλίδια (κρίκοι), οι ταφές είναι ακτέριστες, οπότε η χρονολόγησή τους είναι αβέβαιη.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ



Σχέδ. 5. Νομός Χαλκιδικής. Όλυνθος. Κάτοψη του «οπλοστασίου» μετά την ανασκαφή του 1934.

Όλυνθος

Την ανασκαφική περίοδο του 1997, διάρκειας εννέα μηνών, στο πλαίσιο του προγράμματος Αξιοποίηση-Ανάδειξη της αρχαίας Ολύνθου με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: ο καθαρισμός των οικιών Α6, Α5, Α4, Α3, Α2 του δυτικότερου οικοδομικού τετραγώνου Α της κλασικής πόλης του βόρειου λόφου, προκειμένου να υλοποιηθεί η εγκεκριμένη μελέτη αποκατάστασής τους, η ανασκαφική έρευνα στη δυτική έξοδο των αποχετευτικών στενωπών της νησίδας Α, με σκοπό την διερεύνηση των ορίων τους, η αφαίρεση του στρώματος καταστροφής του δρόμου V για τον εντοπισμό του οδοστρώματος, όπως επίσης και η ανασκαφή του δυτικού τμήματος του δρόμου VI, καθώς και η ανασκαφή του «οπλοστασίου» στα νότια του οικοδομικού τετραγώνου AIV.

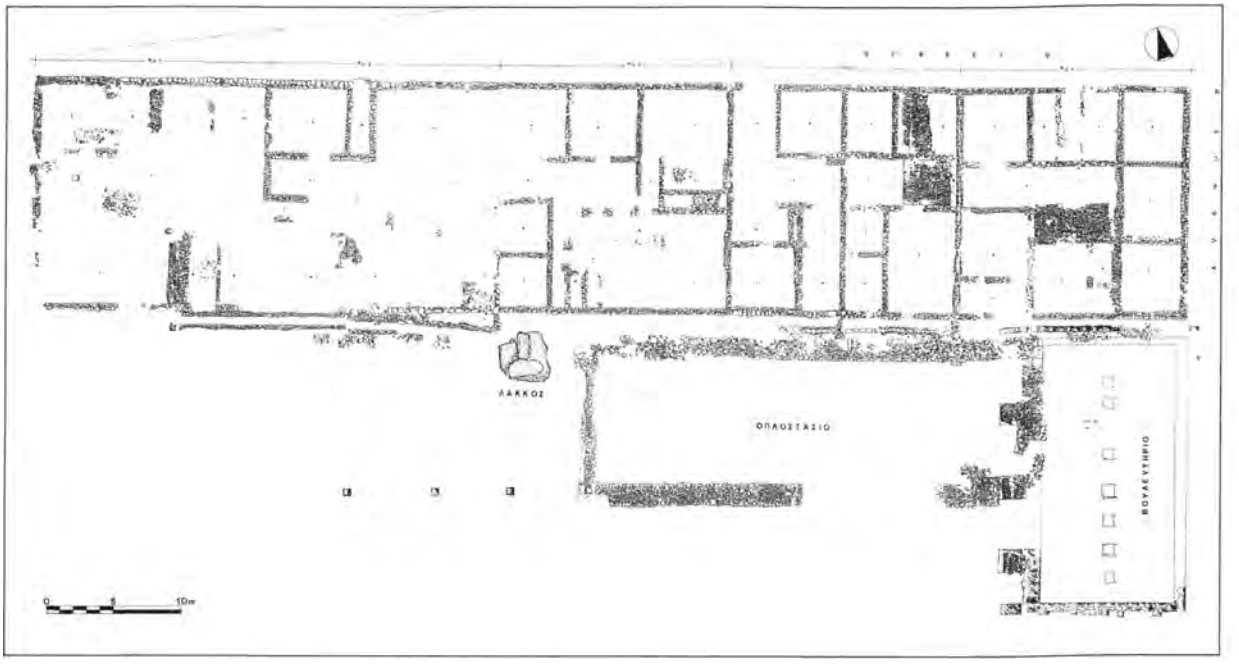
«Οπλοστάσιο». Το δημόσιο κτίριο[69] (Σχέδ. 5-6), στο νότιο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου AIV, είχε ερευνηθεί την περίοδο του 1934 και ερμηνεύτηκε ως οπλοστάσιο (ή στάβλος) από τη μορφή της κάτοψης και τις διαστάσεις του, στοιχεία τα οποία παρέπεμπαν στα οπλοστάσια του Περγάμου[70].

Με την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν ο βόρειος και ο νότιος τοίχος με ιδιαίτερα ενισχυμένο πλάτος, που ξεπερνά το 1,50 μ., ενώ δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν το ανατολικό και το δυτικό όριο του κτιρίου. Στην προσπάθεια να διερευνηθεί ο χώρος δυτικότερα, μέχρι τη λεωφόρο Α, εντοπίστηκαν τρεις βάσεις κιόνων στον άξονα του νότιου τοίχου του οπλοστασίου και τμήμα από το σώμα δωρικού κίονα, παραπέμποντας έτσι σε στωικό κτίσμα, το οποίο μαζί και με τη στοά-βουλευτήριο στα ανατολικά του οπλοστασίου συμπληρώνουν την κάτοψη του οικοδομικού τετραγώνου AIV, με διαστάσεις 87,50×35 μ.

Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι το ανατολικό τμήμα του κτιρίου θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για την ξύλινη εξέδρα εδωλίων του δεύτερου ορόφου του βουλευτηρίου, στα

69. D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, XII, 1946, σ. 79-82.

70. Szalay - E. Boehringer, *Die Hellenistischen Arsenale, Altertümer von Pergamon* X, 1937, πίν. 32, 35, 37-44.



Σχέδ. 6. Νομός Χαλκιδικής. Όλυνθος. Κάτοψη του «οπλοστασίου» μετά την ανασκαφή του 1997.

νότια της οικίας AIV9. Ο ελεύθερος χώρος στα νότια του κτιριακού συνόλου ενδεχομένως να χρησιμοποιούνταν για στρατιωτικά γυμνάσια ή περιοδικές αγορές με ξύλινες φορητές κατασκευές, εξαιτίας της έλλειψης οικοδομικών λειψάνων. Είναι πιθανόν το κτίριο να είχε και αμυντική χρήση λόγω των ισχυρών τοίχων του και της θέσης του, πολύ κοντά στο δυτικό τείχος και τη δυτική πύλη της πόλης.

Το ενδιαφέρον για την ενότητα αυτή, στο νοτιότερα εντοπισμένο τμήμα της πόλης του βόρειου λόφου της Ολύνθου, αναζωπυρώθηκε κατά την περίοδο των εργασιών ανάδειξης αυτού του τομέα. Το γεγονός ότι επρόκειτο για ένα μνημείο μερικώς ερευνημένο και σαφώς διαφοροποιημένο, ως προς τη χρήση και τη μορφή του, από τις μέχρι τώρα αναστηλωμένες κατοικίες, έδωσε το κίνητρο για τη συστηματική ανασκαφή του, προκειμένου να οδηγηθούμε σε ερμηνευτικές προτάσεις για τη χρήση και το χαρακτήρα του. Άλλωστε η απουσία χαρακτηριστικών κινητών ευρημάτων για την ταύτιση του χώρου με οπλοστάσιο συνηγόρησε στη νέα έρευνα του κτιριακού αυτού συνόλου.

Χαράχθηκε κάνναβος στην περιοχή νότια των οικιών του οικοδομικού τετραγώνου AIV, σε έκταση 90×20 μ. με τομές 5×5 μ. Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν να ερευνηθεί το εσωτερικό του συμβατικά ονομαζόμενου «οπλοστασίου» και ο χώρος νότια της οικοδομικής γραμμής του.

Με την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης, η οποία τις περισσότερες φορές δεν ξεπερνούσε τα 0,10 μ., εκτός από την κεντρική και τη δυτική περιοχή, οι οποίες ήταν επιβαρυμένες με μπάζα της παλαιάς ανασκαφής, αποκαλύφθηκε στρώμα αμμοχάλικου με μεγάλα κομμάτια βράχου και αργών λίθων, το οποίο φαίνεται να σφράγισε το χώρο μετά την παύση της λειτουργίας του. Το στρώμα αυτό εντοπίστηκε σε όλο το εσωτερικό του «οπλοστασίου», στα δυτικά του σε πλάτος 7 μ. και νότια από αυτό τουλάχιστον 5 μ., με κλίση από Δ. προς Α. και από Β. προς Ν. Η πιθανότητα το στρώμα αυτό να αποτελεί προϊόν αρχαίων εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση κάποιου νεότερης φάσης οικοδομικού συγκροτήματος, το οποίο σφράγισε έναν ανενεργό κατά τη συγκεκριμένη περίοδο χώρο, θα πρέπει να τεθεί αρχικά ως υπόθεση εργασίας.

Με την εξέλιξη της ανασκαφής εντοπίστηκε, σχεδόν επιφανειακά, ο δυτικός τοίχος του «οπλοστασίου» (Πίν. 239 β) με μήκος 9,80 και πλάτος 0.50-0,55 μ. Σε επαφή με το εξωτερικό - δυτικό μέτωπο και στον άξονα του νότιου μετώπου του δυτικού τοίχου αποκαλύφθηκε ορθογώνια ασβεστολιθική βάση κίονα, διαστ. 0,59×0,53×0,22 μ. Γίνεται φανερό ότι εντοπίστηκε η ανατολικότερη βάση της κιονοστοιχίας της στοάς, η οποία βρίσκεται σε επαφή με το «οπλοστάσιο». Από το δυτικό τοίχο σώζεται μόνον το λίθινο θεμέλιό του σε ύψος 0,40 μ., με τέσσερις έως πέντε σειρές αργών λίθων σε στρώμα κιτρινωπού-κόκκινου πηλού με μικρά κομμάτια ασβεστόλιθου. Με το νέο αυτό στοιχείο έχουμε πλέον συμπληρωμένη την κάτοψη του

«οπλοστασίου» με εξωτερικές διαστάσεις 30,75×11,95 μ. (Σχέδ. 6· Πίν. 239γ).

Η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου μάς οδήγησε και σε κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις. Ερευνώντας την περιοχή μεταξύ «οπλοστασίου» και βουλευτηρίου, όπου υπάρχει μεγάλη υψομετρική διαφορά και επομένως θα αναπτύσσονταν μεγάλες ωθήσεις, γι' αυτό και κατασκευάστηκαν αντηρίδες, διαπιστώσαμε τα εξής: η αντηρίδα η οποία βρίσκεται στον άξονα του νότιου τοίχου του «οπλοστασίου» εφάπτεται με το τμήμα αυτό, το οποίο διατηρεί ανατολικό μέτωπο και αποτελεί τμήμα του ανατολικού τοίχου του, καθώς όπως φαίνεται στα ανατολικότερα 2 μ. του νότιου τοίχου υπάρχει διαφοροποίηση στο χτίσιμο και οι λίθοι δένονται μεταξύ τους (Πίν. 240α). Έχει διασωθεί λοιπόν και ένα ελάχιστο τμήμα του ανατολικού τοίχου, 2×2 μ., δίνοντας με μεγάλη σαφήνεια τις εσωτερικές διαστάσεις του κτιρίου 28,25×8,80 μ. Στο ανατολικότερο σωζόμενο τμήμα του νότιου τοίχου (πλ. 1,60 μ.) και σε απόσταση 26,35 μ. από την εσωτερική νοτιοδυτική γωνία φάνηκε καθαρά διαμορφωμένο ανατολικό μέτωπο από μία σειρά λίθων, παραπέμποντας ενδεχομένως σε θυραίο άνοιγμα. Η πρόταση αυτή ενισχύεται και από την κατάσταση του νότιου τοίχου, ο οποίος διακόπτεται σε μήκος 10,25 μ. και στον άξονά του εντοπίζεται ενιαίο το στρώμα αμμοχάλικου με ίχνη καύσης, που καλύπτει εσωτερικά και εξωτερικά το κτίριο. Στρώμα σαθρού βράχου κάλυψε το στρώμα καταστροφής, το οποίο αποτελούνταν από θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου, ψιλό αμμοχάλικο και έντονα ίχνη καύσης με τροφικά κατάλοιπα και σκεύη καθημερινής χρήσης. Η προκαταρκτική μελέτη των ευρημάτων παραπέμπει σε χώρο καθημερινής διαμονής με οικιακές δραστηριότητες και ίσως εργαστηριακές, αν λάβουμε υπόψη μας το μεγάλο αριθμό των υφαντικών βαρών, τα οποία μονοπωλούν τον κατάλογο των ευρημάτων. Επίσης, ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων αγγείων αποθηκευτικής χρήσης ίσως να δηλώνει και άλλη μια χρήση του χώρου ως αποθηκευτικού.

Εξωτερικά του κτιρίου και κατά μήκος του νότιου τοίχου εντοπίστηκαν επάλληλες στρώσεις καύσης και κιτρινωπού πηλού, οι οποίες φαίνεται να αποτελούν τμήματα της κατεστραμμένης ανωδομής από ωμές πλίνθους ενισχυμένες με ξυλοδεσιές. Τα στοιχεία αυτά εντοπίστηκαν και στο εσωτερικό του κτιρίου, αλλά σε μια πιο αναμεμειγμένη μορφή. Το στρώμα αυτό κάλυψε το εσωτερικό δάπεδο από πατημένο πηλό, το οποίο ακολουθεί βαθμιδωτά τη φυσική κλίση από Δ. προς Α. Οι διαστάσεις του κτίσματος και η απουσία λίθινων διαχωριστικών στο εσωτερικό του ίσως υποδηλώνουν την ύπαρξη ξύλινων τοιχίων για την καλύτερη οργάνωση και χρήση του χώρου. Η παρουσία επιμελημένων δαπέδων από πατημένο πηλό, ψιλό χαλίκι, κάρβουνα και μικρά όστρακα και εκτός του «οπλοστασίου» (Πίν. 240β), στα νότιά του, θα μπορούσε ενδεχομένως να μας οδηγήσει στην υπόθεση ύπαρξης εσωτερικών χώρων, των οποίων όμως αγνοούμε την αρχιτεκτονική μορφή.

Η έρευνα της περιοχής δυτικά του «οπλοστασίου» έδωσε ένα ακόμη στοιχείο για την εξέλιξη του χώρου. Σε μικρή απόσταση από τη βορειοδυτική γωνία του «οπλοστασίου» εντοπίστηκε στο φυσικό κιτρινωπό κόκκινο μαλακό βράχο λάκκος ελλειψοειδούς σχήματος με μέγιστη διάμετρο 4,20 και ελάχιστη 2,75 μ. Στο εσωτερικό του περιέχονταν πέτρες, θραύσματα χοντρών αγγείων αποθηκευτικής κυρίως χρήσης, οστά μεγάλων ζώων και κομμάτια καμένου πηλού, μάλλον από τη δόρωση της στέγης των οικιών του Ο.Τ. ΑΙΥ. Ο λάκκος, πιθανώς για απορρίμματα, έχει ανοιχθεί σε χαμηλότερο επίπεδο από το επίπεδο θεμελίωσης του «οπλοστασίου» και ανήκει σε προγενέστερη φάση, δημιουργώντας έτσι την υπόθεση εργασίας για χρήση του χώρου πριν από την ίδρυση της πόλης του «συνοικισμού» του 423 π.Χ.

Στενωποί (Ο.Τ. Α). Η ανασκαφική έρευνα στο δυτικότερο τμήμα των στενωπών της οικοδομικής νησίδας Α πραγματοποιήθηκε με σκοπό τη διερεύνηση του δυτικού ορίου των κατοικιών της σειράς Α και του δυτικού τείχους της πόλης. Η έρευνα των δύο προηγούμενων ετών έδωσε περισσότερες πληροφορίες για τη μορφή αυτού του τμήματος της πόλης του βόρειου λόφου (πιο συγκεκριμένα για τις κατοικίες Α7-Α2, οι οποίες δεν είχαν αποκαλυφθεί πλήρως από την αμερικανική αποστολή), χωρίς όμως και πάλι να είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε την οικοδομική γραμμή αυτής της ενότητας με μεγάλη ασφάλεια.

Δρόμος VI. Την ανασκαφική περίοδο του 1997 ερευνήθηκε το δυτικό τμήμα του δρόμου VI[71] σε μήκος 52 μ., από την οικία ΑVΙ6 μέχρι την ΑVΙ2 στη λεωφόρο Α.

Αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής πολύ συμπαγές, από μικρά κυρίως θραύσματα κεραμίδων λακωνικού και κορινθιακού τύπου, σε όλο το πλάτος του δρόμου από τη νοτιοδυτική γωνία της οικίας ΑVΙ6 μέχρι την είσοδό της και αποσπασματικά σωζόμενο μέχρι τον ανδρώνα της οικίας ΑVΙ4.

Το οδόστρωμα αποτελείται από συμπαγές αμμοχάλικο και ποταμίσιες πέτρες και στο δυτικότερο τμήμα του δρόμου εντοπίστηκε σχεδόν επιφανειακά. Η κλίση του δρόμου στην περιοχή αυτή είναι ομαλή προς Α. Στην είσοδο της οικίας ΑVΙ6 και σε απόσταση 4 μ. από την εσωτερική νοτιοδυτική γωνία της αυλής αποκαλύφθηκε κτιστή πλατφόρμα, μήκ. 4 και πλ. 1,40 μ., επιχρισμένη με λευκό κονίαμα, το σωζόμενο πλάτος του οποίου δεν ξεπερνά τα 0,60 μ.

71. Βλ. *ΑΕΜΘ* 8 (1994), σ. 296-299 για το ανατολικό τμήμα του δρόμου.

Δρόμος V. Η έρευνα του δρόμου V ξεκίνησε το 1994[72] με την αποκάλυψη του στρώματος καταστροφής κεραμίδων στέγης σε όλη του την έκταση και ολοκληρώθηκε φέτος με την αφαίρεση του στρώματος αυτού και τον εντοπισμό του οδοστρώματος (Πίν. 240 γ). Το δυτικό τμήμα του δρόμου είναι σχεδόν οριζόντιο με μικρή κλίση προς Α., η οποία σταδιακά αυξάνεται και γίνεται ιδιαίτερα έντονη στην οικία AV8 και δυτικότερα μέχρι τη λεωφόρο Β. Το οδόστρωμα αποτελείται από αμμοχάλικο και ποταμίσιες πέτρες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιείται και ο φυσικός βράχος. Οι πλευρικές ζώνες του δρόμου είναι ελαφρώς υπερυψωμένες σε σχέση με το κεντρικό τμήμα, στο οποίο κατέληγαν τα όμβρια και τα λύματα των κατοικιών, όπως προκύπτει από τους αποχετευτικούς αγωγούς των οικιών AIV9 και AV4. Μπροστά από τις εισόδους των οικιών AIV3, AIV9 και AV10 εντοπίστηκαν αποσπασματικά σωζόμενες λιθόστρωτες εξέδρες (πλατύσκαλα), ενώ σε πολύ καλή κατάσταση έχει διασωθεί το λιθόστρωτο στην είσοδο της AV4, το οποίο αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του τετραγώνου AV το 1934.

ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ

Άγιος Μάμας

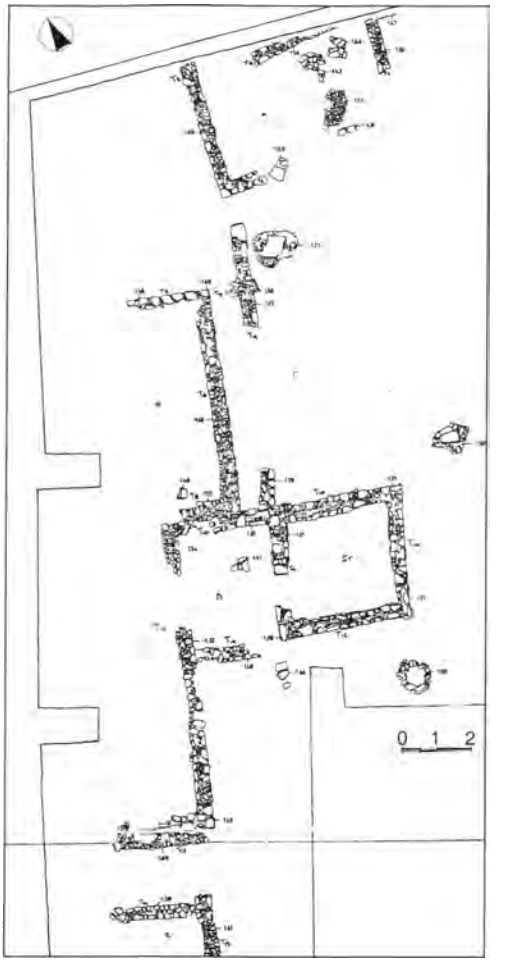
Ερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι κλασικών χρόνων, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη υδροδοτικής τάφρου από την Κοινότητα Αγίου Μάμαντα, σε θέση νοτιοδυτικά της περιοχής διεξαγωγής της ετήσιας εμποροπανήγυρης Αγίου Μάμαντα. Πρόκειται για έναν κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο που περιείχε ως κτερίσματα δύο μελαμβαφείς κύλικες και δύο άωτους μελαμβαφείς σκύφους. Δύο κεραμοσκεπείς τάφοι – ο ένας καλυβίτης – βρέθηκαν σε μικρή απόσταση από τον προηγούμενο. Ο ένας περιείχε ως κτερίσματα τρία πήλινα ειδώλια ζώων και χάλκινο νόμισμα. Ο τέταρτος τάφος ήταν λακκοειδής με καύση και περιείχε ως κτερίσματα χάλκινο φύλλο, τμήματα μικρού μυροδοχείου και τμήμα ασημένιου δαχτυλιδιού.

ΝΤΙΝΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

Νικήτη

Οικόπεδο Γ. Μαλέτσικου (Ο.Τ. 67)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών το Μάιο του 1997 στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν αρχαιότητες και



Σχέδ. 7. Νομός Χαλκιδικής. Νικήτη. Οικόπεδο Γ. Μαλέτσικου. Κάτοψη οικοδομικών λειψάνων.

ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, που διήρκεσε δύο μήνες (23-6 μέχρι και 5-9-1997). Ερευνήθηκε χώρος συνολικής έκτασης 360 τ.μ. περίπου και αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα κτισμάτων ιδιωτικής μάλλον χρήσης, τα οποία ανήκουν σε τρεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Οι κατασκευές εκτείνονται σε ένα στενό επιμήκη άξονα παράλληλο προς τη θάλασσα και προχωρούν στα γειτονικά προς Β. και Ν. οικόπεδα.

Η πρώτη οικοδομική φάση σώζει αποσπασματικά τη θεμελίωση τοίχου (Τ5) με κατεύθυνση Α.-Δ. (μέγ. σωζ. διαστ. 1,60×0,45 μ.), κατασκευασμένη από αργολιθοδομή (Σχέδ. 7).

Οι κατασκευές της δεύτερης οικοδομικής φάσης σώζονται αποσπασματικά και ορίζονται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ3 και Τ4 για την κατασκευή Α, Τ6, Τ7 και Τ8 για την κατασκευή Β, Τ9 (σώζεται αποσπασματικά λόγω μη-

72. Ό.π., σ. 299-300.

χανικής επέμβασης του εργολάβου πριν από τις δοκιμαστικές τομές) για την κατασκευή Γ, Τ10, Τ11, Τ12 και Τ13 για την κατασκευή Δ και τέλος Τ14 και Τ15 για την κατασκευή Ε (Πίν. 240 δ).

Στο χώρο που ορίζει η κατασκευή Δ σώζονται στη θέση τους τέσσερις λαξευμένοι λίθοι, οι οποίοι αποτελούν πιθανώς ό,τι απέμεινε από δάπεδο δωματίου.

Η τοιχοδομία όλων των κτιρίων της φάσης αυτής είναι παρόμοια και αποτελείται από πλατείς επεξεργασμένους λίθους στη θεμελίωση και αργολιθοδομή από μικρούς λίθους, μικρά θραύσματα κεραμίδων και πυρακτωμένες σιδηρόμαζες στην ανωδομή.

Στην τρίτη και τελευταία οικοδομική φάση ανήκει η κατασκευή ΣΤ, που ορίζεται από τους τοίχους Τ16, Τ17, Τ18 και Τ19 (μέγ. σωζ. διαστ. 4×0,50 μ.). Πρόκειται για μια τετράπλευρη κατασκευή, της οποίας οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από ισχυρούς, καλά λαξευμένους λίθους στη θεμελίωση (ιδιαίτερα στην εξωτερική παρειά των γωνιών για μεγαλύτερη συνοχή) και από μικρότερους, ακανόνιστους ή αδρά λαξευμένους στην ανωδομή. Η παρουσία των κεραμίδων που παρεμβάλλονται μεταξύ των λίθων των τοίχων δεν είναι τυχαία ή σποραδική, όπως στις κατασκευές της δεύτερης οικοδομικής φάσης, αλλά αποτελεί ουσιαστικό κατασκευαστικό στοιχείο της τοιχοδομίας. Από το εσωτερικό της κατασκευής περισυνελέγησαν αγγεία καθημερινής χρήσης αβαφή και μελαμβαφή, καθώς και χάλκινα νομίσματα. Η κατασκευή αυτή, που ως προς τον άξονά της είναι παράλληλη με την κατασκευή Δ της δεύτερης οικοδομικής φάσης, διαπιστώθηκε ότι είναι θεμελιωμένη επάνω σε αυτή.

Σύγχρονες της κατασκευής Στ φαίνεται να είναι και οι τρεις κυκλικές κατασκευές, που εντοπίζονται στα βόρεια (διαμ. 0,60 και βάθ. 0,36 μ.), ανατολικά (διαμ. 0,50 και βάθ. 0,30 μ.) και νότια (διαμ. 0,60 και βάθ. 0,39 μ.) αυτής. Αποτελούν μάλλον βάσεις για τη στήριξη μεγάλων πίθων και είναι κατασκευασμένες χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία μεγάλων ποσοτήτων από πυρακτωμένες σιδηρόμαζες, που εντοπίστηκαν σε όλη την έκταση του ανεσκαμμένου χώρου τόσο στο δάπεδο των κτιρίων όσο και στο εσωτερικό των τοίχων, η οποία αποτελεί σοβαρή ένδειξη για την ύπαρξη εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή. Οι σιδηρόμαζες προφανώς χρησίμευαν στη στεγανοποίηση των κτιρίων, λόγω του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα και της μικρής απόστασης από τη θάλασσα (50 μ. περίπου).

Μεταξύ των ευρημάτων από τη δεύτερη και τρίτη οικοδομική φάση συγκαταλέγονται: 1. Αγγεία καθημερινής χρήσης, κυρίως αβαφή (πιθάρια, οξυπύθμενοι αμφορείς, χυτροειδή, φιαλόσχημα αγγεία, λεκανίδες, πινάκια κ.ά.). Άφθονη επίσης ήταν και η μελαμβαφής κεραμική από σκύφους, κύλικες, λύχνους, κανθάρους κ.ά. Ορισμένα φέρουν γραμμική διακόσμηση με καστανό αραιό γάνωμα και ως επί το πλείστον η κεραμική είναι κακής ποιότητας (ο πηλός περιέχει πολλές προσμείξεις και το γάνωμα απολεπίζεται εύκολα). 2. Υφαντικά βάρη και βαρίδια ψαρέματος. 3. Σιδερένια αντικείμενα (καρφιά). 4. Χάλκινα αντικείμενα (αγγίστρι, καρφιά). 5. Μολυβδοχοήσεις. 6. Μία μυλόπετρα. 7. 72 χάλκινα νομίσματα και κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου.

Τα ανασκαφικά δεδομένα σε συνδυασμό με την κεραμική και τα νομίσματα χρονολογούν τα κτίρια από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. έως και το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

ΣΟΦΙΑ ΑΣΟΥΧΙΔΟΥ

Ιερισσός

Νεκροταφείο Ακάνθου. Η ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή της αρχαίας Ακάνθου στην Ιερισσό Χαλκιδικής είχε ως αποτέλεσμα την ολοκλήρωση της συνεχιζόμενης από την προηγούμενη χρονιά σωστικής έρευνας των ανασκαφικών τομέων-οικοπέδων με αριθ. 180 και 212, καθώς και ενός τρίτου, αριθ. 44, που καλύπτουν το νεκροταφείο στην παράλια ζώνη του οικισμού.

Αποτέλεσμα της ανασκαφής του οικοπέδου 180 είναι η αποκάλυψη συνολικά 248 τάφων της κλασικής κυρίως μέχρι και της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, στους τύπους των οποίων υπερέχουν οι λακκοειδείς και οι εγχυτρισμοί, συνήθως σε οξυπύθμενους αμφορείς[73]. Κεραμοσκεπείς τάφοι και ενταφιασμοί σε πίθους συμπληρώνουν την εικόνα του τμήματος αυτού του νεκροταφείου, ενώ ένα αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ο περιορισμένος αριθμός των κτερισμένων ταφών. Εντυπωσιακά και μοναδικά μέχρι στιγμής είναι τα ευρήματα – η συντήρησή τους είναι σε εξέλιξη – του κεραμοσκεπούς τάφου 8797, των ελληνιστικών χρόνων, που αποκαλύφθηκε περιβεβλημένος με 23 κατακόρυφα τοποθετημένους αμφορείς, προερχόμενους πιθανώς από εργαστήριο των παραλίων της νοτιοανατολικής ή της νότιας Μεσογείου (Πίν. 241 α). Ιδιαίτερο αντικείμενο της φετινής έρευνας αποτελεί η προσπάθεια αποκάλυψης της θεμελίωσης του ενδιαφέροντος, αλλά κακοδιατηρημένου κτίσματος, που έχει εντοπιστεί ήδη από την προηγούμενη περίοδο στο νοτιοανατολικό ακραίο τμήμα του οικοπέδου και σε επίπεδο υπερκείμενο των τάφων. Το θεμέλιο, σωζόμενο σε 0,50 μ. περίπου, χτισμένο με αργολιθοδομή, εκτείνεται κατά πολύ πέρα από το όριο του

73. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 451-452.

ερευνώμενου σκάμματος, καταλαμβάνοντας κυρίως το χώρο των γειτονικών οικοπέδων, με αποτέλεσμα η κάτοψή του να διαγράφεται αδρά μόνο. Αναπάντεχο, όσο και σπάνιο, εύρημα της ανασκαφής του ανατολικού τμήματος του τομέα 180 είναι δύο αποτμήματα μαρμάρινου αγάλματος ανδρικής μορφής.

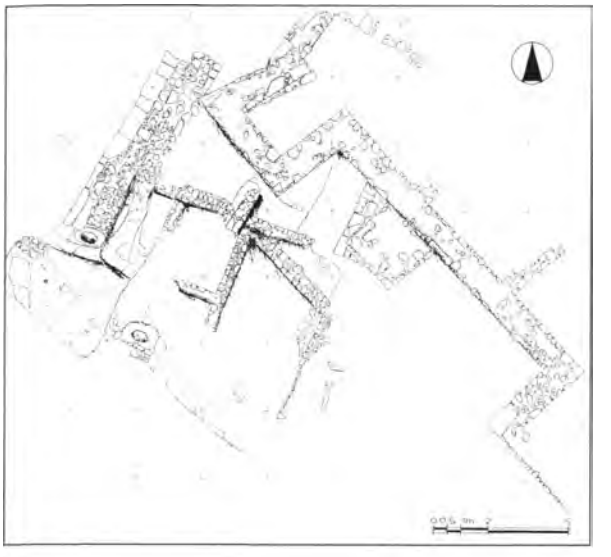
Η σταδιακή έρευνα του οικοπέδου 212, όπου τα τελευταία χρόνια ανασκάπτεται βιοτεχνική εγκατάσταση σε άμεση γειτνίαση με πρόσφατο εύρημα, κόγχη μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, και κάτω από τάφους της ίδιας περιόδου[74], έφερε στο φως τρίτο απιόσχημο κλίβανο. Εδώ σώζεται ο κεντρικός πεσσός στήριξης της εσχάρας μαζί με μικρό τμήμα της, που δεν στάθηκε δυνατόν να διασωθεί λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του. Στην κεραμική κυριαρχούν θραύσματα αγγείων οξυπύθμενων αμφορέων, όπως και στους άλλους κλιβάνους. Η χρονολογική ένταξή του είναι δύσκολη προς το παρόν, φαίνεται όμως πιθανότερη η συσχέτισή του με την ελληνιστική περίοδο.

Στο οικόπεδο 44, που καλύπτει το βορειοανατολικό ακρότατο τμήμα του νεκροταφείου με την αραιή διάταξη τάφων, ερευνήθηκαν δύο μόνον κεραμοσκεπείς τάφοι κλασικών χρόνων (Πίν. 241 β), ο ένας νηπίου.

Παράλληλα, με προτροπή της δημοτικής αρχής πραγματοποιήθηκε η ανασκαφική έρευνα μιας στενής περιμετρικής ζώνης στο οικόπεδό της με αριθμό 28. Η επέμβαση σχετίζεται με το ενδιαφέρον του δήμου για την ανάδειξη-στέγαση τμήματος του αρχαίου νεκροταφείου και την ίδρυση ενδεχομένως στο μέλλον ενός επιτόπιου μουσειακού χώρου. Ερευνήθηκαν 24 τάφοι της κλασικής κυρίως εποχής, λακκοειδείς ως επί το πλείστον, πίθοι και λάρνακες σε επάλληλα στρώματα αμμώδους εδάφους.

Με τη φετινή έρευνα ο γενικός αριθμός του συνόλου των τάφων έχει αγγίξει τους 9.052.

Οικισμός. Στην αδόμητη ζώνη του αρχαιολογικού χώρου, στη θέση Λαδιάβα, συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού, στερέωσης και διαμόρφωσης του ελληνιστικού-κλασικού κτιρίου και του περιβάλλοντος χώρου του στο πλαίσιο του έργου ανάδειξής του (ΠΕΠ). Στερεωτικές επεμβάσεις απαιτούνται τόσο στα κονιάματα του χώρου Α κυρίως, όσο και στους κεντρικούς, μεταγενέστερους των αρχικών, τοίχους του μεγάλου αποθηκευτικού χώρου Β. Ο ενδιαφέρων αυτός χώρος σε νεότερη οικοδομική φάση της ελληνιστικής περιόδου έχει μετασκευαστεί και υποδιαιρεθεί σε τρεις μικρότερους.



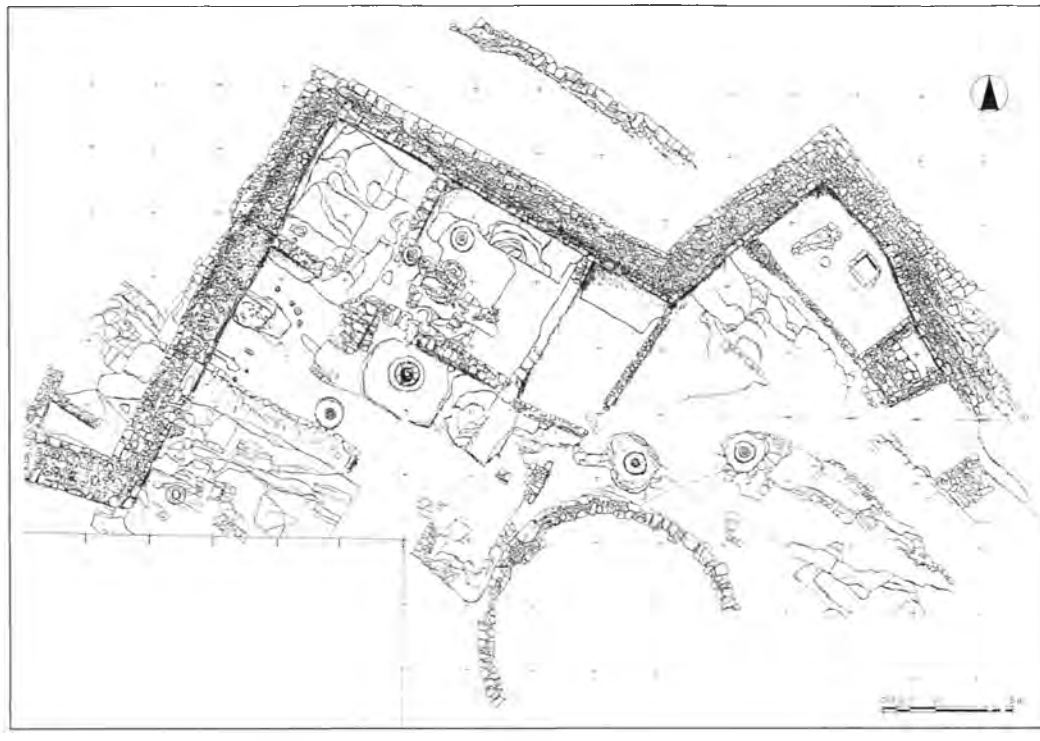
Σχέδ. 8. Νομός Χαλκιδικής. Στάγειρα. Κάτοψη τμήματος οικίας.

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο οικοδομικό τετράγωνο 32 της τελευταίας παράλιας επέκτασης (νοτιοανατολικά) του ρυμοτομικού σχεδίου Ιερισσού, μετά από αίτημα χορήγησης άδειας εκσκαφής, διαπιστώθηκε η οικιστική χρήση του χώρου στην κλασική και ελληνιστική τουλάχιστον εποχή. Η παράκτια αυτή οικοπεδοποιημένη έκταση (Ο.Τ. 32-33), πλήρης αρχαιοτήτων, ουσιαστικά σχετίζεται με την αδόμητη ζώνη του αρχαιολογικού χώρου της Ακάνθου, ο οποίος εκτείνεται στη συνέχεια μετά την παρεμβολή του επαρχιακού δρόμου Ιερισσού-Ουρανούπολης, που αποτελεί και το όριό του. Σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις τα οικοδομικά αυτά τετράγωνα καλύπτουν μεταξύ άλλων και ένα τουλάχιστον σημαντικό οικοδόμημα, χτισμένο με μεγάλες, καλοδουλεμένες, ορθογώνιες λιθοπλίνθους τοπικού γρανίτη. Ανάμεσα στα ευρήματα της περισυλλογής, που ακολούθησε την αναμόχλευση των αρχαιολογικών στρωμάτων, περιλαμβάνονται πήλινη μήτρα, θραύσματα αγγείων με ανάγλυφο διάκοσμο, όπως σκύφου και πυξίδας, στο μετάλλιο του καλύμματος της οποίας εικονίζεται κεφάλι, καθώς και όστρακα μελαμβαφών αγγείων, ιχθυοπινακίων, κυλίκων και σκύφων, μερικά από τα οποία είναι αττικής παραγωγής.

Στις ανασκαφές της Ακάνθου εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Ηλιάδου και Ο. Νασιώκα, καθώς και η αρχιτέκτονας Μ. Πισκουλιάν.

74. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 297. *Ανδριακά Χρονικά* 29 (1998), σ. 105.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ



Σχέδ. 9. Νομός Χαλκιδικής. Στάγειρα. Κάτοψη τμήματος αρχαϊκού οικοδομήματος.

Στάγειρα

Η δραστηριότητά μας κατά το 1997 στα αρχαία Στάγειρα είχε δύο κυρίως σκέλη, το ανασκαφικό και το αναστηλωτικό[75]. Όσον αφορά το ανασκαφικό έργο, αυτό περιορίστηκε σε τρία σημεία του Βόρειου μόνο Λόφου της αρχαίας πόλης, με τα παρακάτω σε γενικές γραμμές αποτελέσματα:

α) Στα νότια ακριβώς της κορυφής αυτού του λόφου και αμέσως έξω από τον καλοδιατηρημένο περίβολο του εδώ βυζαντινού κάστρου, αποκαλύφθηκαν διάφοροι λιθόκτιστοι τοίχοι, οι περισσότεροι από τους οποίους φαίνεται ότι ανήκουν σε μία οικία της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου (Σχέδ. 8). Από την οικία αυτή σώζονται, μέχρι ύψ. 1 μ., οι τοίχοι δύο κυρίως δωματίων της βόρειας πλευράς της, ενώ η υπόλοιπη είναι τελείως κατεστραμμένη.

β) Λίγο νοτιότερα, στην περιοχή του βυζαντινού διατειχίσματος και του αψιδωτού οικοδομήματος[76], αποκαλύφθηκε σε μήκος ακόμη 4 μ. το εξωτερικό μέτωπο του αρχαϊκού τείχους των Σταγείρων, το οποίο είχαμε εντοπίσει πέρυσι (Πίν. 241 γ). Θυμίζουμε ότι, πάνω ακριβώς σε αυτό το τείχος θεμελιώθηκε αργότερα το βυζαντινό διατείχισμα.

γ) Στο βορειοανατολικό άκρο του ίδιου αυτού Βόρειου Λόφου και αμέσως δυτικά των δύο αρχαϊκών ιερών[77], σε ένα δηλαδή μεγάλο πλάτωμα που δημιουργείται εδώ μεταξύ αυτών και του υστεροκλασικού τείχους των Σταγείρων, ερευνήθηκαν τα πενιχρά κατάλοιπα ενός αρχαϊκού οικοδομήματος, διαστ. 10×15 μ. περίπου (Σχέδ. 9). Μολονότι το οικοδόμημα καταστράφηκε βίαια και φαίνεται ότι ισοπεδώθηκε γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., η κάτοψή του είναι αναγνώσιμη: γύρω λοιπόν από μια μάλλον υπαίθρια και μικρή αυλή στα νότια, διατάσσονται σε κάτοψη σχήματος Π πέντε συνολικά ορθογώνιοι χώροι-δωμάτια.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

75. Για τις έρευνες των προηγούμενων ετών, βλ. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 375-383· 5 (1991), σ. 320-333· 6 (1992), σ. 451-456· 7(1993), σ. 429-443· 8 (1994), σ. 275-287· 9 (1995), σ. 383-393· 10 (1996), σ. 279-295. Επίσης στα Χρονικά του *ΑΔ* των ετών 1990-1996.

76. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 280-283, αριθ. 3, σχέδ. 2, εικ. 5β, 6-7.

77. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 377, σχέδ. 4, εικ. 12-16· 5 (1991), σ. 321, εικ. 7-9· 6 (1992), σ. 457-460, σχέδ. 7, εικ. 8-9· 7 (1993), σ. 429-430· 10 (1996), σ. 280, αριθ. 2 και 287-288 α-β, σχέδ. 1.

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Παλατιανό

Το 1997 συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Παλατιανού στα πλαισία του Β΄ ΚΠΣ.

Με τις ανασκαφές των ετών 1993-1996 είχε αποκαλυφθεί ένα μικρό τμήμα της πόλης των ρωμαϊκών χρόνων που ήταν αρκετό για να αποτελέσει τον πυρήνα ενός επισκέψιμου χώρου.

Το τμήμα αυτό περιλάμβανε: το ηρώο και τον περίβολό του, δύο οικίες (ΙΙΙ και IV) και το βόρειο τμήμα μιας τρίτης (οικία V), τον περίβολο ΙΙ με τα τρία δωμάτια στο δυτικό του τμήμα, τον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε στα οικοδομήματα αυτά και τέλος τον πολυγωνικό περίβολο και τα κτίσματα της κορυφής του λόφου[78]. Παράλληλα τα ανασκαφικά στοιχεία που είχαν προκύψει προσέφεραν τις δυνατότητες μιας επαρκέστερης και πιο τεκμηριωμένης πληροφόρησης για την ιστορία της πόλης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (1ος αι. π.Χ.-3ος αι. μ.Χ.) αλλά και για τις πρωιμότερες φάσεις κατοίκησης κατά την ελληνιστική περίοδο (τέλη 4ου-1ος αι. π.Χ.) και την εποχή του Σιδήρου μέχρι τον 5ο αι. π.Χ.

Ύστερα από την έγκριση του ΚΑΣ πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες ανατολικά του αρχαίου δρόμου με σκοπό να αποκαλυφθεί σε όλο της το ύψος η όψη του αναλημματικού τοίχου που συγκρατεί το δρόμο στην ανατολική του πλευρά[79].

Όπως διαπιστώθηκε από τις μικρές δοκιμαστικές τομές που προηγήθηκαν, ο αναλημματικός τοίχος διασώζεται σε ορισμένα τμήματά του σε ύψος 3-3,50 μ. Χαράχθηκε κάνναβος με τετράγωνα, διαστ. 5×5 μ., και άξονα Β.-Ν. σε όλη την έκταση των 55 μ. κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του αναλήμματος.

Αφού απομακρύνθηκαν οι επιφανειακές επιχώσεις που είχαν συσσωρευθεί εξαιτίας της κατηφορικής κλίσης του εδάφους, αποκαλύφθηκαν τμήματα από επτά τοίχους, που είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και συνδέονταν στο δυτικό τους άκρο με το ανάλημμα. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα και όριζαν έξι μεγάλους συνεχόμενους χώρους με προσανατολισμό Α.-Δ.[80]. Όλοι οι χώροι στη δυτική τους πλευρά βρίσκονταν σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο, ενώ ο λιθοσωρός που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τους τμήμα με κατεύθυνση από Β. προς Ν. φαίνεται ότι προερχόταν από τους κατεστραμμένους τοίχους που έκλειναν τους χώρους από Α. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στους χώρους ΙΙ, V και VI, αποκαλύφθηκαν εσωτερικοί τοίχοι χτισμένοι με αργούς λίθους και πηλοκονίαμα, που όριζαν μικρότερα δωμάτια.

Ο νοτιότερος χώρος Ι έχει διαστάσεις 9,50×6 μ. Στις εσωτερικές επιφάνειες του νότιου, του βόρειου και του δυτικού τοίχου, διασώζεται επίχρισμα από κονίαμα, πάχ. 0,07 μ., στρωμένο σε τρεις στρώσεις. Στο μέσον περίπου της δυτικής του πλευράς βρέθηκε κτιστή βαθμιδωτή κατασκευή, διαστ. 2,30×2 και ύψ. 1 μ. στο ψηλότερο σωζόμενο τμήμα της. Είναι κατασκευασμένη από αργούς λίθους και κεραμίδια και στις δύο πλαϊνές της πλευρές ήταν επιχρισμένη με λευκό κονίαμα (Πίν. 242 α). Στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου υπάρχει επιχρισμένη κόγχη, διαστ. 2,30×2 και ύψ. 1 μ. Ο χώρος ήταν καλυμμένος από στρώμα καταστροφής με πεσμένες πέτρες, κεραμίδια στέγης και τμήματα πλίνθων με ίχνη καύσης (Πίν. 242 β). Το στρώμα καταστροφής δεν ερευνήθηκε ακόμη.

Ο χώρος ΙΙ έχει διαστάσεις 7,30×6 μ. Ο δυτικός και ο βόρειος τοίχος του είναι θεμελιωμένοι πάνω σε πηλόχωμα και στις εσωτερικές επιφάνειες του νότιου και του βόρειου τοίχου διασώθηκαν ίχνη επιχρίσματος. Σε απόσταση 2,10 μ. βόρεια του νότιου τοίχου, αποκαλύφθηκε τοίχος με πηλοκονίαμα και κατεύθυνση από Α. προς Δ. που δημιουργεί ένα μικρότερο δωμάτιο στο νότιο τμήμα του χώρου (Πίν. 242 γ). Στο δάπεδο στα βορειοανατολικά του διαχωριστικού αυτού τοίχου βρέθηκε στρώση από κεραμίδες σε σχήμα Γ, που ίσως αποτελούσαν τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου.

Ο χώρος ΙΙΙ έχει διαστάσεις 6×4,70 μ. Στο δυτικό τοίχο και σε απόσταση 0,60 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου υπάρχει άνοιγμα, διαστ. 0,20×0,10 και βάθ. 0,40 μ.

Ο χώρος IV έχει διαστάσεις 7,20×6 μ. Στο μεγαλύτερο τμήμα του αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, ενώ δεν εντοπίστηκαν ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά στοιχεία στον εσωτερικό του χώρο.

Ο χώρος V έχει συνολικές διαστάσεις 8,10×6 μ. Εδώ διαμορφώνονται δύο δωμάτια, διαστ. από Ν. προς Β. 4×3 και 2,80×3 μ. αντίστοιχα, που χωρίζονται από δύο τοίχους που βρίσκονται σε απόσταση 0,30 μ. μεταξύ τους (Πίν. 243 α). Στο δυτικό τοίχο και σε απόσταση 0,50 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου υπάρχει άνοιγμα, διαστ. 0,13×0,13 μ.

Ο χώρος VI έχει συνολικές διαστάσεις 12×6 μ. και αποτελείται από τρία δωμάτια, διαστ. από Ν. προς Β. 6×2,10, 6×3,70 και 6×5,50 μ. αντίστοιχα. Τα δωμάτια χωρίζονται μεταξύ τους από τοίχους χτισμένους με πηλοκονίαμα

78. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 189-195, σχέδ. 1, εικ. 1.

79. Στις ανασκαφικές εργασίες και στις υπόλοιπες εργασίες ανάδειξης του χώρου πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Αιμ. Βογιατζή, Ειρ. Καραγιαννίδου και Β. Μέλλιου.

80. Οι χώροι αριθμήθηκαν από Ν. προς Β. με τους αριθμούς I-VI.

(Πίν. 243 β-γ). Στη βορειοδυτική γωνία του μεσαίου δωματίου δύο λίθινες και μία μαρμάρινη πλάκα δημιουργούν ένα είδος θρανίου, ενώ μια παρόμοια κτιστή κατασκευή υπήρχε και στη βορειοδυτική γωνία του βόρειου δωματίου, στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν στη θέση τους δύο πήλινες πλάκες.

Η ανασκαφή και η έρευνα των στρωμάτων καταστροφής που κάλυπταν τους χώρους δεν έχει ολοκληρωθεί.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών, εκτός από τις πεσμένες πέτρες, τα θραύσματα κονιαμάτων, τα τμήματα πλίνθων και κεραμίδων στέγης, βρέθηκαν όστρακα αποθηκευτικών και αγγείων καθημερινής χρήσης, θραύσματα πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων, μετάλλινα μικροαντικείμενα, πήλινες αγνύθες, τμήματα πήλινων και ένα σιδερένιο λυχνάρι και 24 χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. μ.Χ.[81].

Σημαντική ήταν η ανεύρεση στο χώρο VI «θησαυρού» 58 χάλκινων νομισμάτων (30 Θεσσαλονίκης, 13 Πέλλας, έξι Κοινού Μακεδόνων, δύο Δίου, πέντε Έδεσσας και δύο αδιάγνωστα), που χρονολογούν την καταστροφή και εγκατάλειψη των κτισμάτων αυτών στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ.

ΗΛΕΚΤΡΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Μακρύγιαλος

Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας (αγροτεμάχιο αριθ. 480)

Συνεχίστηκε για σύντομο χρονικό διάστημα η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο. Πρόκειται για τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της Πύδνας με πολύ πυκνή διάταξη ταφών, καθώς βρίσκονται δίπλα στο τείχος του οικισμού. Με τη φετινή έρευνα ο αριθμός των ταφών, που χρονολογούνται από την ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι την πρώιμη ελληνιστική εποχή, ανήλθε σε 1.120.

Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας (αγροτεμάχιο αριθ. 951)

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο. Ερευνήθηκαν άλλοι 282 τάφοι και έτσι ο αριθμός τους μέχρι στιγμής ανήλθε στους 603. Είχαμε πάλι λίγους τάφους της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και κυρίως της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής εποχής. Από τα κινητά ευρήματα αξίζει να αναφερθεί «θησαυρός» ασημένιων νομισμάτων του Αλεξάνδρου Α΄.

Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας (αγροτεμάχιο αριθ. 486)

Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο. Εντοπίστηκε ο αρχαίος παράλιος δρόμος βόρεια της Πύδνας, δυτικά του οποίου αναπτυσσόταν το νεκροταφείο. Ερευνήθηκαν 147 τάφοι αρχαϊκής, κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής εποχής. Εντοπίστηκαν ακόμη επιχώσεις από κατοίκηση ρωμαϊκής εποχής.

Δυτικό νεκροταφείο Πύδνας (θέση Αερογέφυρα)

Με αφορμή συμπληρωματικές εργασίες της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Κατερίνης συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή του αρχαίου δρόμου δυτικά του οικισμού της Πύδνας, που πλαισιωνόταν από τάφους ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

Λουλουδιές Κίτρους

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή με αφορμή την κατασκευή της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Η έρευνα της Εφορείας περιορίστηκε μέχρι το βόρειο τείχος του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος, που ανασκάπτεται παράλληλα από την 9η ΕΒΑ.

Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα στη χάραξη της σιδηροδρομικής γραμμής εντοπίστηκαν ίχνη συνεχούς κατοίκησης από την ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα. Το βόρειο όριο του αρχαίου οικισμού το συνάγουμε και από το οργανωμένο νεκροταφείο που αναπτυσσόταν παράλληλα και σε μικρή απόσταση από αυτό. Το νότιο όριό του δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστεί, αφού η έρευνά μας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σταμάτησε στο βόρειο τείχος του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος. Ο αρχαίος οικισμός πάντως συνεχιζόταν και στο χώρο του συγκροτήματος και πολύ νοτιότερά του, όπως έδειξε δοκιμαστική τομή περί τα 100 μ. νοτιά του.

Παράλληλα με την έρευνα του οικισμού πραγματοποιήθηκε και εκτεταμένη έρευνα του νεκροταφείου. Είχαμε τις παρακάτω φάσεις:

81. Ανάμεσα στα νομίσματα έχουμε: Θεσσαλονίκης (187-31 π.Χ., επί Μάρκου Αυρηλίου ή Κομμόδου 161-192 μ.Χ., επί Μαξιμίνου 235-238 μ.Χ., επί Φιλίππου του Άραβος 244-249 μ.Χ.), Φιλίππων αυτοκρατορικών χρόνων, Αμφίπολης επί Οκταβιανού 31 π.Χ.-14 μ.Χ. και επί Μακρίνου 217-218 μ.Χ., Μακεδονίας επί Νέρωνος 54-68 μ.Χ., επί Αντωνίνου του Ευσεβούς 138-161 μ.Χ. και επί Μάρκου Αυρηλίου 161-180 μ.Χ.

α) Η πρώιμη εποχή του Σιδήρου αντιπροσωπευόταν από λίγους λακκοειδείς τάφους.

β) Στην αρχαϊκή, κλασική και πρώιμη ελληνιστική εποχή τοποθετούνται λακκοειδείς τάφοι με μνημειακές διαστάσεις, που ανήκαν προφανώς σε εύπορα μέλη της κοινωνίας του εν λόγω οικισμού. Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους ήταν συλημένοι και αρκετές φορές διαταραγμένοι από μεταγενέστερους τάφους. Ελάχιστοι διέφυγαν τη σύληση, ιδιαίτερα οι δευτερογενείς καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία, που μας έδωσαν και μερικά εξαιρετικά δείγματα ερυθρόμορφων αττικών αγγείων. Ξεχωρίζουν οι δύο κρατήρες, ένας καλυκωτός και ένας κωδωνόσχημος, με παραστάσεις από σατυρικό δράμα.

γ) Ρωμαϊκή εποχή. Ανασκάφηκαν πλούσιοι επίσης τάφοι κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς του 1ου αι. μ.Χ., όλοι συλημένοι, καθώς και λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς του τέλους του 3ου-αρχών του 4ου αι. μ.Χ. Οι τελευταίοι ήταν ασύλητοι αλλά επρόκειτο για τάφους με φτωχικά γενικά κτερίσματα.

Κορινός

Οικισμός Ολυμπίας

Στην παραλιακή περιοχή της Κοινότητας Κορινού, στο χώρο του υπό ίδρυση οικισμού Ολυμπίας πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση της κοινοτικής επιχείρησης δοκιμαστική έρευνα. Εντοπίστηκε κατοίκηση μικρής έκτασης από την εποχή του Χαλκού μέχρι και την παλαιοχριστιανική. Τα μόνα οικοδομικά λείψανα ανήκαν σε οικία ρωμαϊκής εποχής, ενώ στο χώρο της, μετά την εγκατάλειψή της, κατασκευάστηκε καμαροσκέπαστος τάφος, που βρέθηκε με κατεστραμμένο το μεγαλύτερο τμήμα της καμάρας και συλημένος.

Τέλος, στη θέση Άι-Μαρία, όπως δηλώνει και η ονομασία, πρέπει να έχουμε μικρό ναό, που με βάση την επιφανειακή κεραμική είχε χρήση από την παλαιοχριστιανική μέχρι και τη μεταβυζαντινή εποχή.

Αγροτεμάχιο αριθ. 2098

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο, στο χώρο του υπό ίδρυση βιοτεχνικού κτιρίου πραγματοποιήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα. Εντοπίστηκαν πολύ αποσπασματικά, λόγω της λιθολόγησής τους, οικοδομικά λείψανα που χρονολογούνται στην ύστερη κλασική και την πρώιμη ελληνιστική εποχή. Ανήκουν στον ίδιο οικισμό που εντοπίστηκε το 1992 με αφορμή την κατασκευή του αγωγού αερίου στη θέση Κρανιά Κορινού αμέσως ανατολικά της εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης[82].

Τέλος, στον ίδιο χώρο και σε βάθος 7 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια σε δοκιμαστική τομή εντοπίστηκαν μικρές επιχώσεις της τελικής νεολιθικής.

Κατερίνη

Κατά την κατασκευή δημοτικού κτιρίου στάθμευσης αυτοκινήτων στο κέντρο της Κατερίνης και σε βάθος 8 μ. από τη σημερινή επιφάνεια εντοπίστηκαν κεραμικός κλίβανος και δύο πηγάδια, που χρονολογούνται το πιθανότερο στην ελληνιστική εποχή.

ΜΑΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

Λιβάδι

Θέση Προφήτης Ηλίας

Οι εργασίες για την ανέγερση ενός νέου ναού στη μονή Προφήτη Ηλία, στο Λιβάδι Πιερίας, έδωσαν την ευκαιρία για την πραγματοποίηση μικρής, σε έκταση και διάρκεια, ανασκαφικής έρευνας στην παραπάνω θέση[83]. Έτσι, εντοπίστηκε ένας νέος αρχαιολογικός χώρος, άγνωστος στην έρευνα έως σήμερα, αν και από την περιοχή της Κοινότητας Λιβαδίου και μάλιστα από την εκκλησία του Προφήτη Ηλία, είχαν περισυλλεγεί κατά το παρελθόν επιγραφές και τμήματα επιτάφιων στηλών[84].

Πρόκειται για έναν οχυρό λόφο που υψώνεται στις βόρειες-βορειοδυτικές παρυφές των Πιερίων, στα όρια των Νομών Πιερίας και Ημαθίας και βλέπει στην πεδιάδα της Βεργίνας, θέση εξαιρετικά στρατηγική, καθώς ελέγχει το πέρασμα από την Πύδνα στη Βεργίνα. Ο οικισμός, πέρα από το λόφο, επεκτείνεται και στην ομαλή βάση του προς Ν., ενώ ανατολικά και δυτικά ανοίγονται βαθιές χαράδρες, που συγκλίνουν βόρεια του λόφου και σχηματίζουν μια ιδανικά οχυρή θέση, προσιτή μόνον από το πλάτωμα της νότιας πλευράς.

Τα επιφανειακά ευρήματα δείχνουν προς μια κατοίκηση από τα προϊστορικά χρόνια (τουλάχιστον από την εποχή του Σιδήρου) έως και τα μεταβυζαντινά.

Η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε, σε βάθος 0,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τους τρεις τοίχους ενός ορθογώνιου κτιρίου, πιθανότατα οικίας, καλυμμένου από πυκνό στρώμα καταστροφής κεράμων λακωνικού τύπου. Οι τοίχοι είναι αργολιθοδομικοί και το

82. *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 245· 7 (1993), σ. 201-202.

83. Η έρευνα διεξήχθη με τη συνεργασία του αρχαιολόγου Δ. Λιάκου και χρηματοδοτήθηκε, μετά από απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, από τη μονή Γρηγορίου.

84. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 304.

δάπεδο από πηλόχωμα (Πίν. 244 α). Κάτω από το στρώμα καταστροφής, στο κέντρο περίπου του δαπέδου, αποκαλύφθηκε τετράπλευρη λιθόκτιστη εστία. Το δάπεδό της είναι στρωμένο με μικρούς αργούς λίθους και λεπτό στρώμα πηλού (Πίν. 244 β). Το κτίριο χρονολογείται από την κεραμική στα υστεροκλασικά και ελληνιστικά χρόνια.

Κάτω από το δάπεδο του παραπάνω κτιρίου αποκαλύφθηκε τμήμα αργολιθοδομικού τοίχου, προφανώς από παλαιότερη φάση του οικοδομήματος, που καλύπτεται από δεύτερο στρώμα καταστροφής αντίστοιχο του πρώτου. Η διακοπή όμως των εργασιών στο στάδιο αυτό δεν επέτρεψε τον περαιτέρω χρονολογικό προσδιορισμό αυτής της φάσης, καθώς και τη στοιχειώδη ολοκλήρωση της έρευνας, η οποία αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί εν ευθέτω χρόνω.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

Ανατολικός Όλυμπος

Ο Δήμος Ανατολικού Ολύμπου βρίσκεται στο νοτιότατο άκρο της Μακεδονίας, κοντά στα σύνορα με τη Θεσσαλία. Τον αποτελούν οι πρώην Κοινότητες Λεπτοκαρυάς, Σκοτίνας, Παντελεήμονος (Παλαιού και Νέου), Πλαταμώνος και Νέων Πόρρων.

Στην αρχαιότητα υπήρχαν στο σημερινό δήμο τέσσερις τουλάχιστον οικισμοί, όλοι στα όρια του Ολύμπου: η οχυρωμένη ακρόπολη των Λειβήθρων βρίσκεται 6,5 χλμ. νοτιότερα. Ακριβώς απέναντι, 5,5 χλμ. νοτιοανατολικά, είναι ο λόφος του Πλαταμώνα. Τέλος, 7,5 χλμ. νότια βρίσκεται ο λόφος Καραλή, που διασχίζεται από το σύνορο Μακεδονίας-Θεσσαλίας. Σώζονται εδώ τείχος, τοίχοι, κεραμίδες και κεραμική ελληνιστικών χρόνων. Πρόκειται μάλλον για την *ἐπί τοῦ Πηνειοῦ Φίλα*. Ερείπια του Πλαταμώνα σώζονται και στα νοτιοδυτικά του κάστρου. Επίσης μεταξύ Λειβήθρων-Πλαταμώνα, στο Παλιόκαστρο, υπάρχει οικισμός ανεξερεύνητος και στο ύψωμα Παππούς κλειστό σήμερα σπήλαιο, όπου σύμφωνα με πληροφορίες βρέθηκαν όστρακα αναθηματικά στον Ποσειδώνα. Μεταξύ των οικισμών εντοπίστηκαν νεκροταφεία: υστερορωμαϊκό στην Τοπόλιανη, εποχής του Χαλκού με μυκηναϊκά ευρήματα μεταξύ Τοπόλιανης-Λειβήθρων, εποχής του Σιδήρου-ιστορικών χρόνων ανατολικά των Λειβήθρων, ρωμαϊκό μεταξύ Πλαταμώνα-Φίλας. Στο τελευταίο βρέθηκαν λίγα όστρακα ύστερης εποχής του Χαλκού.

Με αφορμή την κατασκευή της νέας σιδηροδρομικής γραμμής και σήραγγας στην περιοχή εντοπίστηκαν εκτεταμένες αρχαιότητες σε τρεις θέσεις: στα Τρία Πλατάνια (μάλλον περιοχής Φίλας), στο Κομπολόι (μάλλον παραλίας Λειβήθρων) και στην περιοχή του βυζαντινού Πλαταμώνα. Σε συνεργασία με τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ (υπεύθυνη Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή) και την 9η ΕΒΑ (υπεύθυνη Κ. Τσιγαρίδα) ακολούθησε χρηματοδοτούμενη από τον ΕΡΓΟΣΕ ανασκαφή σε όλες τις θέσεις.

Στις αρχές του καλοκαιριού ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στις νότιες από το κάστρο μισγάγκειες, στην κοινοτική περιοχή Πλαταμώνα. Το αρχαιολογικό υλικό στο λόφο του κάστρου ήταν μεικτό (αρχαίο και βυζαντινό) με επιχώσεις χωρίς οικοδομικές φάσεις.

Στο κτήμα Μοσκώφ εντοπίστηκε κυρίως βυζαντινό υλικό. Αρχαιολογικά ευρήματα και ημερολόγια παραδόθηκαν στην 9η ΕΒΑ.

Θέση Τρία Πλατάνια Πλαταμώνα

Στο πρώτο πέρασμα μετά τη Φίλα εντοπίστηκε ο νέος αρχαιολογικός χώρος, στη θέση Τρία Πλατάνια, στα όρια Πόρρων-Πλαταμώνα. Ο χώρος, με υψόμετρο 14 μ., στην ομαλή πλαγιά της Βίγλας προς τη θάλασσα, απέχει 3,5 χλμ. από τη Φίλα και 4 χλμ. από τον Πλαταμώνα. Το δέλτα Πηνειού απέχει 3 με 9 χλμ. και οι βάλτοι αρχίζουν σε απόσταση μικρότερη από 1 χλμ. Άρχισε να ανασκάπτεται τμήμα μεγάλου εσωστρεφούς κτιρίου (αγροικίας;), σημερινών διαστ. 43×20 μ., που βρισκόταν κοντά στον παραλιακό δρόμο και τη θάλασσα. Σώθηκε σε μικρό ύψος το λιθολόγημα των τοίχων και το θεμέλιο. Η ανωδομή συνεχιζόταν με ωμές πλίνθους, που έδιναν έντονο κόκκινο χρώμα στα χώματα της περιοχής. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Κομπολόι - Ντουβάρι Σκοτίνας

Η βορειότερη θέση είναι επίσης extra muros, κοντά στον αρχαίο παράλιο δρόμο και τη θάλασσα, στα τελευταία υψώματα της χώρας των Λειβηθρίων. Σήμερα είναι έκταση πεδινή, σε υψόμετρο 11,50 μ., μεταξύ εθνικής οδού και ακτής. Στην αρχαιότητα θα βρισκόταν δίπλα στον παραλιακό δρόμο, πιθανώς κοντά στη Σκάλα Λειβήθρων. Τώρα βρίσκεται δίπλα στη Σκάλα Σκοτίνας, από όπου εξάγονταν με ιστιοφόρα μέχρι τις αρχές του αιώνα ξύλα και κάρβουνα του Ολύμπου. Στα σημεία των ανασκαφών, που απέχουν μεταξύ τους 250 μ., άρχισαν να ανασκάπτονται τμήματα ελληνιστικών οικοδομημάτων, ίσως αγροικίες. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Κρανιά Νέου Παντελεήμονος

Ο Πλαταμών ταυτίστηκε με το αρχαίο Ηράκλειο το 1816 από τον περιηγητή Clark. Η ταύτιση επαναλήφθηκε

λίγο αργότερα από τον αρχαιολόγο Heuzey[85], ο οποίος αναφέρει μία ανάγλυφη στήλη, μία ενεπίγραφη βάση Μενάνδρου «πολύ καλής εποχής» και τμήμα αρχαίου τείχους χαμηλά στο λόφο. Οδηγήθηκε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το αρχαίο Ηράκλειο ήταν μεγαλύτερο από το βυζαντινό Πλαταμώνα. Ενδείξεις αρχαιότερης φάσης υπήρχαν πολλές στο λόφο του κάστρου και όχι μόνο.

Η τρέχουσα ανασκαφή του ΕΡΓΟΣΕ στην Κρανιά είναι μια τομή, πλ. 30 μ., αμέσως βόρεια και κάτω από το λόφο του κάστρου Πλαταμώνα, σε μια περιοχή που είναι πιθανόν να σχετίζεται με εκείνη του αρχαίου λιμανιού. Η γειτονική στην ανασκαφή παραλία είναι ομαλή, εύκολη στην πρόσβαση και προφυλάσσεται από το νοτιά, τον επικίνδυνο αέρα της περιοχής, χάρη στην προστασία της *πλαταμώδους ἄκρας* (όρος του Στράβωνα[86]), δηλαδή του λείου ενάλιου βράχου[87] όπου είναι χτισμένο το βυζαντινό και μάλλον και το αρχαίο κάστρο. Επιπλέον τα νερά είναι βαθιά και υπάρχει η δυνατότητα να αράξουν μεγάλα καράβια. Αντίθετα, η νότια παραλία είναι ρηχότερη, ανοιχτή στο νοτιά και επιπλέον τα υψώματα του Ολύμπου κατεβαίνουν απότομα μέχρι τη θάλασσα.

Οι εργασίες βόρεια του κάστρου, στην οικοτική περιοχή Παντελεήμονος, ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1997 από την 9η ΕΒΑ. Δεδομένου ότι αποκαλύφθηκαν ελληνιστικές οικοδομικές φάσεις, παραλάβαμε το χώρο το Σεπτέμβριο, εκτός του βορειότερου λόφου όπου αποκαλύφθηκε σειρά ασβεστοκαμίνων.

Στο βόρειο μέτωπο του λόφου ανασκάφηκαν από την 9η ΕΒΑ τρεις μικρές κατασκευές του τέλους του 4ου αι. Και οι τρεις ήταν ανοιχτές προς Β. και υπόστεγες. Και στις τρεις υπήρχε στρώμα καταστροφής, ως επί το πλείστον αδιατάρακτο.

Σύγχρονη είναι μια παράγωνη κατασκευή στις παρυφές του βράχου, που ανασκάφηκε έως το Σεπτέμβριο από την 9η ΕΒΑ και στη συνέχεια, έως το Δεκέμβριο, από τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Με τα υπάρχοντα δεδομένα φαίνεται να κατασκευάστηκε στο πλαίσιο διαμορφώσεων με άνδηρα, στα χρόνια του Κασσάνδρου. Οι εργασίες συνεχίζονται και δεν αποκλείεται να βρεθούν παλαιότερες φάσεις, δεδομένου ότι ακολουθούν μεγάλα στρώματα 4ου-5ου αι., ίσως και παλαιότερα.

Ένα ορθογώνιο κτίριο δίπλα στην παράγωνη κατασκευή ανασκάφηκε από την 9η ΕΒΑ. Στα χρόνια του Ιουστινιανού καταστράφηκε με βαθύτατο όργυμα που έφθασε κάτω από το θεμέλιο μέχρι τα κλασικά στρώματα.

Οικοδομικό υλικό ίσως χρησιμοποιήθηκε για ένα διπλανό ασβεστοκάμινο των νεότερων χρόνων, που ήταν ορατό μέχρι τα τέλη του 19ου αι.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία αγορά

Το 1997 υπήρξε με ξεχωριστή χρονιά για την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης[88]. Με δεδομένο ότι το έτος αυτό

85. L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860.

86. Στράβ. 8 3 23 *Ἐφεξῆς δ' οὖν τῷ Κυπαρισσήεντι ἐπὶ τὴν Μεσσηνιακὴν Πύλον παραπλέοντι [καὶ] τὸ Κορυφάσιον ἥ τε Ἔρανα ἔστιν, ἣντινες οὐκ εὖ Ἀρήνην νομίζουσιν κεκλῆσθαι πρότερον ὁμωνύμως τῇ Πυλιακῇ, [καὶ ἡ ἄκρα] Πλαταμώδης, ἀφ' ἧς ἐπὶ τὸ Κορυφάσιον καὶ τὴν νῦν καλουμένην Πύλον ἑκατὸν εἴσι στάδιοι.*

87. Ησύχ. *πλαταμὼν τόπος πλατὺς καὶ μέγας ὑποθαλάττιος, οἱ δὲ λεωπετρίαι. οἱ δὲ ὀλισθηρὰ πέτρα.*

Σούδα· *Πλαταμῶνος: ὄνομα τόπου.*

Σχολ. Αρατ. 988 *ὁμοίως καὶ ἐὰν τῇ θαλάσσῃ ὁμοία πλαταμῶνι ἐπικαθέζηται νεφέλη λεία καὶ λευκή, καὶ αὕτη <μὴ> μετεωρίζηται, εὐδίαν προσδόκα. αἵ γαρ τοιαῦται διὰ τὴν λεπτομέρειαν εὐδίαν μᾶλλον καὶ συστολὴν τοῦ ἀέρος ἐμφαίνουσιν.*

Σχολ. Αρατ. 993 *-ἀλλ' αὐτοῦ πλαταμῶνι: πλαταμὼν πέτρα ἐστὶν ὀλίγον ἐξέχουσα τῆς θαλάσσης, λεία τις καὶ ὁμαλὴ καὶ πλατεῖα.*

Ἀπολλώνιος φησιν (1 364-366)· *εἶματα ... νηήσαντο / λείῳ ἐπὶ πλαταμῶνι, τὸν οὔκ ἐπέβαλλε θάλασσα / κύμασι, χειμερίη δὲ πάλαι ἀποέκλυσεν ἅλμη.*

ὁ δὲ λόγος εὔδιον ἂν εἴη τὸ κατάστημα τηνικαῦτα, ὅταν ἐπὶ τὸν πόντον φαίνηται νεφέλη καὶ μὴ ἐν ὕψει ὑπάρχῃ, ἀλλ' αὐτοῦ πλησίον τοῦ πόντου παραβλέπηται πλαταμῶνι ὁμοία, καὶ αὐτὴ ἡ νεφέλη ὀλίγον προνενευκυῖα τῆς θαλάσσης ὑπάρχῃ, καθάπερ ὁ πλαταμών, πλαταμὼν δέ ἐστιν ἡ ὀλίγον ὑπερκύπτουσα τῆς θαλάσσης ὁμαλὴ πέτρα καὶ ὕφαλος.

Γαληνοῦ τῶν Ἱπποκράτους γλωσσῶν ἐξήγησις, πλαταμών: ὕφαλος πέτρα λεία, ταπεινή, περὶ ἣν πλατύνεται τὰ κύματα.

Σχολ. Διον. Περ. Orb. Descr. 626 *Πλαταμὼν κυρίως λέγεται ἐπὶ θαλάσσης πέτρας ὑποκειμένας ἐχούσης.*

Σχόλια εἰς τὸ τῶν κυνηγετικῶν τοῦ Ὀππιανοῦ 4 224 *Πλαταμώνας ὄνομα βοτάνων. κύρτον· δίκτυον.*

Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τὰ ἁλιευτικά. Πλαταμῶσιν· αἰγιαλοῖς, καθύγροις τόποις, πέτραις, ταῖς πλατείαις πέτραις, καθύγροις τόποις ἐνί (ἐπί;) τοῖς αἰγιαλοῖς. ἐν ὑγροῖς τόποις· πλαταμῶνες κυρίως εἰσὶ βόθροι ἔχοντες ὕδωρ ὄμβριον, οἵτινες πλησιάζουσι τῇ θαλάσσῃ, καὶ ὅταν πεφυσιωθῇ ἡ θάλασσα, δέχονται καὶ ἁλμυρὸν ὕδωρ. Πλαταμῶνες οἱ αἰγιαλοὶ λέγονται, ὅπου τὸ ὕδωρ ἅπαξ ἐκ μιᾶς προσελθὸν ξηρὸν αὐτὸν ἀφίησιν. χρίπτουσι· προσεγγίζουσιν, ἐγχρίπτουσιν, πλησιάζουσιν.

Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τὰ ἁλιευτικά. 2 167 *πλαταμὼν ὁ πολὺς ποταμὸς καὶ παραθαλάσσιος. ἐπί. ὑπό. πλαταμῶσι· αἰγιαλοῖς. πλαταμῶσι· πλακίαις (sic) πέτραις.*

Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τὰ ἁλιευτικά. 5 650 *πλαταμῶσιν. αἰγιαλοῖς, κοιλώμασιν. σπιλάδεσσι· πέτραις.*

88. Για την αρχαία αγορά, βλ. *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII (1990-1995), σ. 129-

η πόλη ήταν η πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης θεωρήσαμε ως ελάχιστο φόρο τιμής στην εκλεκτή του πολιτισμού πόλη την απόδοση του χώρου στο κοινό και για το λόγο αυτό δώσαμε προτεραιότητα σε ορισμένες αναστηλωτικές εργασίες, έτσι ώστε να λειτουργήσουν το ωδείο και η κρυπτή στοά. Με πλήρη συναίσθηση των κινδύνων αυτής της απόφασης, και ίσως για πρώτη φορά στα χρονικά των αρχαιολογικών χώρων, πριν ολοκληρωθούν οι εργασίες διαμόρφωσης αποδόθηκαν σε επανάχρηση οικοδομήματα, το ωδείο και η κρυπτή στοά. Σε αυτό βέβαια συνέβαλε σημαντικά και η μελέτη «ανάδειξης και διαμόρφωσης»[89], η οποία προβλέπει ξεχωριστές προσβάσεις στα επιμέρους κτίρια, ώστε να εξασφαλίζεται η ανεξάρτητη λειτουργία τους. Έτσι, οι πολλαπλές χρήσεις τόσο του ωδείου όσο και της κρυπτής στοάς αποζημίωσαν τις πολυετείς προσπάθειες μιας μεγάλης ομάδας εργασίας[90], που εδώ και επτά χρόνια επιδιώκει να αποπερατώσει το έργο.

Το ωδείο εγκαινιάστηκε τον Ιούνιο του 1997 με μια λαμπρή εκδήλωση που οργάνωσε το Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη, το οποίο με μια γενναία χορηγία συνέβαλε ουσιαστικά στην έγκαιρη αποπεράτωση της αναστήλωσής του. Μετά τα εγκαίνια ακολούθησε σειρά θεατρικών, μουσικών και λογοτεχνικών εκδηλώσεων[91]. Μετά από 17 αιώνες περίπου, αναβίωσε η χρήση του μικρού αυτού θεατρικού χώρου με επίσημες συμμετοχές κρατών αλλά και ελληνικών θεατρικών και μουσικών σχημάτων, αφιερώματα σε έλληνες ποιητές και στη μνήμη των αρχαιολόγων Ιουλίας Βοκοτοπούλου και Μαρίας Σιγανίδου, στα πλαίσια των εκδηλώσεων του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997.

Η χρήση της κρυπτής στοάς άρχισε ένα χρόνο νωρίτερα, τον Οκτώβριο του 1996, με μια επιτυχή βραδιά μουσικής και λόγου που είχε πιλοτικό χαρακτήρα. Το Πάσχα του 1997 παρουσιάστηκε, σε παγκόσμια πρώτη, από τη Θεατρική Λέσχη Βόλου το δράμα «Χριστός Πάσχων», ενώ το καλοκαίρι και το φθινόπωρο οργανώθηκαν διαδοχικά δύο σημαντικότατες εκθέσεις: μία για την αρχαία ελληνική τεχνολογία και μία για τις επιγραφές της αρχαίας Μακεδονίας.

Παράλληλα, επαναλήφθηκε σε δύο περιόδους, την άνοιξη και το φθινόπωρο, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε επίσης από τον ΟΠΠΕ. Έτσι, γύρω στα 6.500 παιδιά του Δημοτικού και του Γυμνασίου επισκέφθηκαν τον αρχαιολογικό χώρο και ενημερώθηκαν για την ιστορία του μέσα από τη διαδικασία ενός ευχάριστου μαθήματος-παιχνιδιού που σχεδιάστηκε ειδικά προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερότητες ενός αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος ταυτόχρονα λειτουργούσε και ως εργοτάξιο.

Οι παραπάνω δράσεις δεν ανέκοψαν ωστόσο την πρόοδο των αναστηλωτικών εργασιών που με αμείωτη ένταση συνεχίστηκαν προκειμένου να είμαστε συνεπείς στην περάτωση της διαμόρφωσης του μεγαλύτερου μέρους του αρχαιολογικού χώρου μέχρι το τέλος του αιώνα, στα πλαίσια των δεσμεύσεών μας στα ΠΕΠ. Ανακατασκευάστηκαν τα τρία μεσαία θυρώματα του ωδείου, τοποθετήθηκε το γυάλινο δάπεδο (Πίν. 245 α) στην ορχήστρα του βουλευτηρίου, ενώ με την τοποθέτηση προστατευτικού κιγκλιδώματος και ξύλινης ράμπας-πρόσβασης έγινε δυνατόν να λειτουργήσει με ανεξάρτητη είσοδο το ωδείο. Αποπερατώθηκε επίσης η επίστρωση του δαπέδου πάνω από τη βόρεια καμάρα της κρυπτής στοάς (Πίν. 245 β). Συμπληρώθηκαν τμήματα τοίχων στην ανατολική πτέρυγα και την οικοδομική νησίδα νότια της εμπορικής οδού και έγιναν εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών στο βόρειο πέρας της ανατολικής στοάς. Το φθινόπωρο του 1997 περατώθηκε η πρώτη υπόγεια αποθήκη προς την πλευρά της οδού Ολύμπου και εγκαινιάστηκε με μια έκθεση ζωγραφικής με θέμα την ίδια την αρχαία αγορά.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Ανάκτορα Γαλερίου

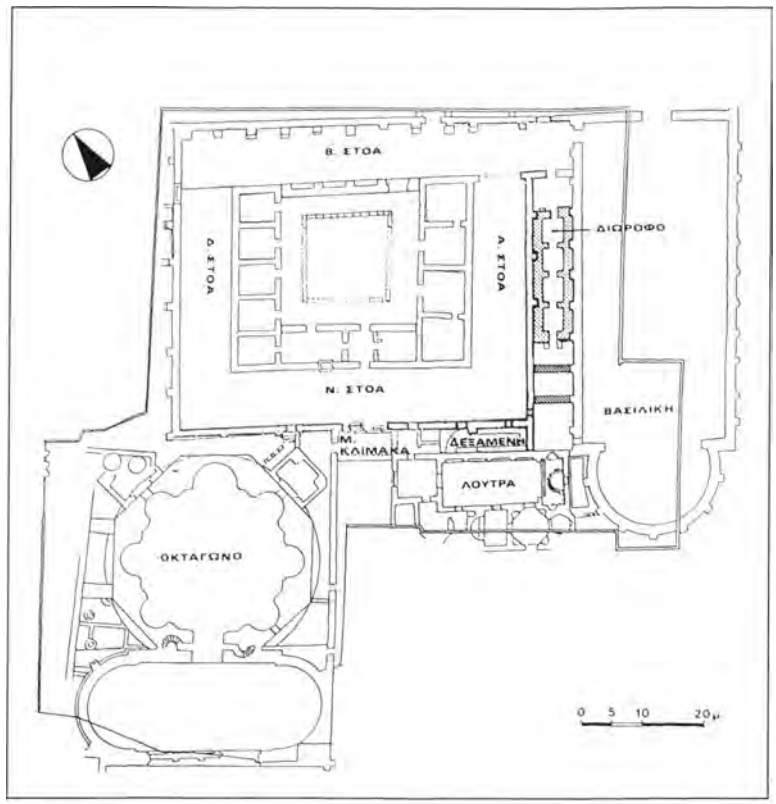
Το 1997, στο πλαίσιο των ΠΕΠ Κεντρικής Μακεδονίας, συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης στα ανάκτορα Γαλερίου, υπό την εποπτεία της γράφουσας.

142 και Γ. Βελένης - Π. Αδάμ-Βελένη, *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Επίσης, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 343-350.

89. Η μελέτη συντάχθηκε από την ομάδα του ερευνητικού προγράμματος με επικεφαλής τον καθηγητή Γ. Βελένη. Συμμετείχαν οι αρχιτέκτονες Δ. Καλλιγά, Ζ. Αλ Σαγιάχ, Μ. Κορρέας. Εξωτερικοί συνεργάτες ήταν ο αρχιτέκτονας Ά. Πισπιόλης, ο πολιτικός μηχανικός Π. Βαλαβάνης, ο τοπογράφος Γ. Γκάτζιος και ο ηλεκτρολόγος μηχανικός Γ. Φίλιας. Η μελέτη μερικής αναστήλωσης του Ωδείου εγκρίθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/707/ 50119/30-9-93 απόφαση. Η συνολική μελέτη διαμόρφωσης της αρχαίας αγοράς εγκρίθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/456/ 32052/2-7-96.

90. Εκτός από τους δύο εποπτεύοντες του έργου, τον καθηγητή Γ. Βελένη για την αναστήλωση και την υπογράφουσα για την ανασκαφή, από τον Οκτώβριο 1989 μέχρι το 1997 που άρχισε η δεύτερη περίοδος εργασιών στην αρχαία αγορά, εργάστηκαν, σε προσωρινή ή μονιμότερη βάση, οι αρχαιολόγοι (με κατά προσέγγιση χρονολογική σειρά εργασίας τους στο χώρο) Ε. Δαλαμπύρα, Χ. Κουτρολίκου, Δ. Κυριάκου, Ο. Μπάνου, Ε. Ιωαννίδου, Μ. Μαγκαφά († 1998), Γ. Σκιαδαρέσης, Α. Μπόλη, Π. Γεωργάκη, Β. Καλάβρια, Η. Ζωγράφου, Φ. Καραγιάννη, Ε. Πάσχου και οι αρχιτέκτονες Ζ. Αλ Σαγιάχ, Δ. Καλλιγά, Ε. Βόρη, Α. Βαλαβανίδου, Γ. Γιαννικόπουλος, Μ. Κορρέας, Ν. Χατζηδάκης.

91. Το έργο της αγοράς παρόλο που στηρίχθηκε οικονομικά κατά το μεγαλύτερό του μέρος από το Β' ΚΠΣ (ΠΕΠ) και δεν συμπεριλήφθηκε στα έργα του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997, αποτέλεσε έναν από τους αποπερατωμένους χώρους, έτοιμους να δεχθούν εκδηλώσεις και για το λόγο αυτό φιλοξένησε τις περισσότερες επίσημες συμμετοχές κρατών.



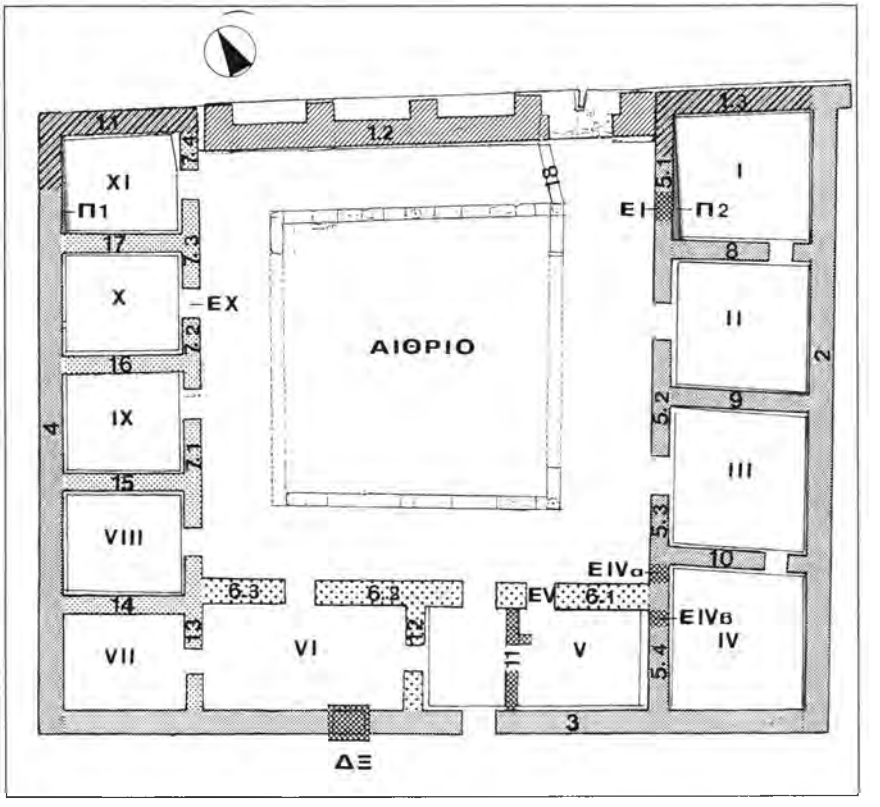
Σχέδ. 10. Θεσσαλονίκη. Κάτοψη των ανακτόρων του Γαλερίου.

Οι εργασίες που αφορούσαν την αποκατάσταση των τοιχοποιιών των δωματίων του βόρειου περιστυλίου και την επανατοποθέτηση και την αισθητική αποκατάσταση του ψηφιδωτού δαπέδου της βόρειας στοάς (Σχέδ. 10), έγιναν σύμφωνα με τις εγκεκριμένες από το ΚΑΣ (36/13-10-1995 - 35/31-10-1996) μελέτες των αρχιτεκτόνων Φ. Αθανασίου, Β. Μάλαμα, Μ. Μίζα και Μ. Σαραντίδου και της σχεδιάστριας Μ. Νάννου. Η αναστηλωτική επέμβαση έδωσε τη δυνατότητα αφενός να καταγραφούν τα τεχνικά χαρακτηριστικά και οι τρόποι δόμησης των μνημείων και αφετέρου να αποσαφηνιστούν πολλά ζητήματα σχετικά με τις οικοδομικές φάσεις και επισκευές τους.

Αποκατάσταση τοιχοποιιών. Οι τοιχοποιίες των δωματίων είναι χτισμένες με εναλλασσόμενες ζώνες ακατέργαστων λίθων και οπτοπλίνθων, με συνδετικό υλικό ισχυρό κονίαμα (opus mixtum), που διακρίνεται σε δύο τύπους ανάλογα με το είδος της κονίας και των αδρανών που χρησιμοποιήθηκαν. Ο πρώτος είναι λευκόφαιου χρώματος, πολύ καλής συνεκτικότητας, με μεγάλη αναλογία χονδρόκοκκων αδρανών, έχει δε ως κύριο συστατικό την άσβεστο. Ο δεύτερος είναι ρόδινο ασβεστοκονίαμα και η συμμετοχή κεραμικού υλικού είναι σημαντική στη σύνθεσή του τόσο με τη μορφή σκόνης όσο και με τη μορφή αδρανούς. Οι διαφορές αυτές, που αναγνωρίζονται και οπτικά, ορίζουν κατασκευαστικές φάσεις και επισκευές[92]. Οι τοιχοποιίες των δωματίων που περιβάλλουν το περιστύλιο δομούνται με λευκό ασβεστοκονίαμα, ενώ η βόρεια τοιχοποιία του περιστυλίου (Σχέδ. 11, τοίχ. 1.2), όπως και το δυτικό τμήμα της βόρειας τοιχοποιίας της βόρειας στοάς, με ρόδινο.

Οι πλίνθοι δεν τοποθετούνται μόνο στην πρόσοψη των τοιχοποιιών, αλλά δρομικά ή μπατικά ή εναλλάξ σε όλο το πλάτος της τοιχοποιίας. Στο κενό που δημιουργείται στον πυρήνα από την εναλλαγή των πλίνθων τοποθετούνται μικρές πέτρες ή κομμάτια πλίνθων (Σχέδ. 12). Οι πλίνθοι έχουν διαστάσεις, χρώμα και υφή που ποικίλλουν, προέρ-

92. Για την εξακρίβωση της ποιοτικής σύστασης των κονιαμάτων εξετάστηκαν δείγματα που αναλύθηκαν με εργαστηριακές μεθόδους. Οι αναλύσεις έγιναν από το Τμήμα Σιδηροπαγούς Σκυροδέματος του Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης, με υπεύθυνη την καθηγήτρια Ι. Παπαγιάννη στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του NATO: Science for Stability - GR RESTORATION.



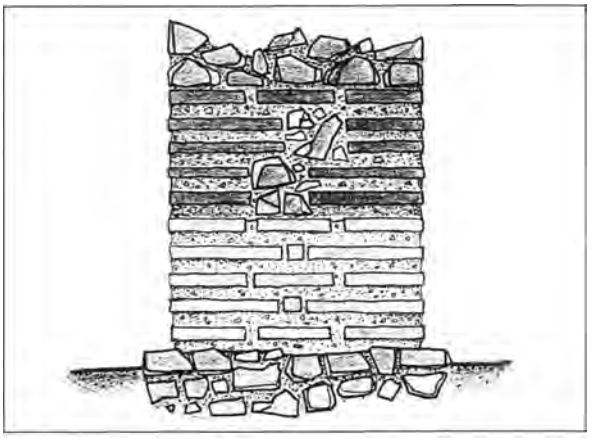
Σχέδ. 11. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Κάτοψη του βόρειου περιστυλίου.

χονται από διαφορετικά εργαστήρια και πιθανότατα πολλές από αυτές να είναι σε β΄ χρήση, ενώ τα σχέδια με τις γλυφές παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Οι πλίνθοι της κάθε τοιχοποιίας καταγράφηκαν αναλυτικά και για την αποκατάσταση των τοιχοποιών χρησιμοποιήθηκαν χειροποίητες με ανάλογες διασπάσεις και χρωματισμούς[93].

Στις ζώνες της πέτρας δεν σώζεται τελική αρμολογημένη επιφάνεια, ενώ στις περιοχές με τις πλίνθους οι αρμοί άλλοτε τονίζονται στο μέσον τους με κοίλη αυλακιά, που γίνεται με εργαλείο που σύρεται στην επιφάνειά τους, και άλλοτε το επάνω μέρος εισέχει ελαφρώς σε σχέση με την πλίνθο, δημιουργώντας έτσι προφίλ πριονωτής μορφής.

Οι ζώνες των πλίνθων αποτελούνται από τέσσερις σειρές, με εξαίρεση τις τοιχοποιίες 14, 15, 16, 17 (Σχέδ. 11) που ορίζουν τα δυτικά δωμάτια και εμφανίζουν ζώνη με πέντε σειρές πλίνθων.

Σημαντικό στοιχείο για τη μελέτη είναι και το ύψος της ζώνης των πλίνθων. Το μέγεθος αυτό, που προκύπτει από το άθροισμα του πάχους των πλίνθων και των στρώσεων του κονιάματος που τις συνδέει, ορίζει έναν εμβάτη[94], που



Σχέδ. 12. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Opus mixtum. Τομή.

93. Η σύσταση του πηλού και η καταλληλότητα των πλίνθων από άποψη αντοχής ελέγχθηκε από το Εργαστήριο Σιδηροπαγούς Σκυροδέματος, ό.π.

94. Vitr. 4,3,3: *par una erit modulus, qui Graece embate.*

χαρακτηρίζει την κάθε τοιχοποιία. Ο εμβάτης αυτός δεν απαντά μόνο στις πλινθοδομές, αλλά ορίζει επιμέρους ζώνες και στα τμήματα της λιθοδομής. Πρόκειται για ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του τρόπου δόμησης και μας επιτρέπει να μελετήσουμε τα στάδια ολοκλήρωσης της κάθε τοιχοποιίας. Συμπληρωματικά, αναφέρουμε ότι οι οπές της αρχαίας σκαλωσιάς, που είναι ορατές σήμερα, ακολουθούν τη λογική του εμβάτη (Πίν. 246 α).

Ο εμβάτης που χρησιμοποιείται στις τοιχοποιίες των δωματίων του περιστυλίου είναι 0,37 μ. για τη ζώνη των τεσσάρων πλίνθων, 0,41 μ. για τη ζώνη των πέντε πλίνθων και 0,41 μ. στις ζώνες της πέτρας, δίνει δε ένα συνεχές σύστημα δόμησης για όλες τις τοιχοποιίες, εκτός από την 6 και τη 12 (Σχέδ. 11), που δεν δένουν οργανικά με τις υπόλοιπες.

Στην τοιχοποιία 1.2 της βόρειας στοάς του περιστυλίου, που δομείται με ρόδινο κονίαμα, οι πλίνθοι παρουσιάζουν ομοιομορφία. Οι διαστάσεις τους είναι 0,40×0,31×0,05 μ. Η κάθε ζώνη, ύψ. 0,45 μ., αποτελείται από πέντε σειρές πλίνθων. Οι αντηρίδες δεν είναι αποκλειστικά πλίνθινες, αλλά οι ζώνες πλίνθων και πέτρας εναλλάσσονται, όπως και στην υπόλοιπη τοιχοποιία. Τόσο οι αντηρίδες όσο και οι παραστάδες του θυραίου ανοίγματος βαίνουν σε μαρμάρινους δόμους, μερικοί από τους οποίους είναι σε β΄ χρήση. Ανακουφιστικά πλίνθινα τόξα με μορφή τεταρτοκυκλίου (Πίν. 246 β) κατασκευάστηκαν τόσο στη θεμελίωση όσο και στην ανωδομή της τοιχοποιίας στα σημεία επαφής της με τις τοιχοποιίες 1.1 και 1.3 (Σχέδ. 11), που είναι προγενέστερες. Όλη η τοιχοποιία πατά σε θεμέλιο χτισμένο με λευκό ασβεστοκονίαμα.

Άλλα σημεία με σαφείς ενδείξεις κατασκευαστικών φάσεων είναι:

1. Η βορειοδυτική γωνία του χώρου ΧΙ και η βόρεια πλευρά του (τοίχ. 1.1). Τα στοιχεία που έχουμε είναι αρκετά για να τεκμηριώσουν τέσσερις φάσεις. Στην πρώτη ανήκει η τοιχοποιία Π1, που σώζεται σε ύψος 0,50 μ. και είναι κάθετη στην τοιχοποιία 1.1. Στη δεύτερη ανήκει η δυτική τοιχοποιία του δωματίου (τοιχ. 4), που πατά στην Π1 με κατεύθυνση όμως που αποκλίνει προς Δ. Σε αυτή τη φάση η τοιχοποιία 4 και η 1.1 ήταν οργανικά δεμένες, όπως αποδεικνύεται από τις πλίνθους που σώζονται στην εξωτερική πλευρά της 1.1 και είναι συνέχεια της ζώνης της τοιχοποιίας 4. Στην τρίτη φάση κατασκευάζεται σε επαφή με την 1.1 η τοιχοποιία 1.2. Στην τέταρτη φάση επισκευάζεται η βορειοδυτική γωνία, καθώς και η τοιχοποιία 1.1. Η γωνία σε αυτή τη φάση θεμελιώνεται ψηλότερα. Όλη η επισκευή είναι πρόχειρη και η τοιχοποιία 1.1 παρουσιάζει απόκλιση από την κατακόρυφο.

2. Στο χώρο Ι επίσης εμφανίζεται προγενέστερη τοιχοποιία Π2, που σώζεται σε ύψος 0.50 μ. και είναι κάθετη στην 1.3. Και εδώ η τοιχοποιία 5.1 εδράζεται πάνω της αποκλίνοντας προς Δ.

3. Οι υπόλοιπες επεμβάσεις είναι τοπικές, πολύ μεταγενέστερες και αφορούν την πρόχειρη κατασκευή διαχωριστικής τοιχοποιίας στο χώρο V (τοιχ. 11), το άνοιγμα καινούργιων εισόδων στους χώρους Ι (ΕΙ), IV (ΕΙVα και ΕΙVβ), V (ΕV), την κατάργηση του ανοίγματος του χώρου Χ (ΕΧ), την κατάργηση του μεταγενέστερου ανοίγματος του χώρου IV (ΕΙV) και την κατασκευή μικρής δεξαμενής στο πάχος της τοιχοποιίας 3 (ΔΞ). Η τοιχοποιία 1.1, το κλείσιμο του ανοίγματος ΕΙVα και η δεξαμενή είναι λασπόκτιστες με πέτρες και κομμάτια πλίνθων σε β΄ χρήση, που φέρουν κονιάματα από προγενέστερες κατασκευές.

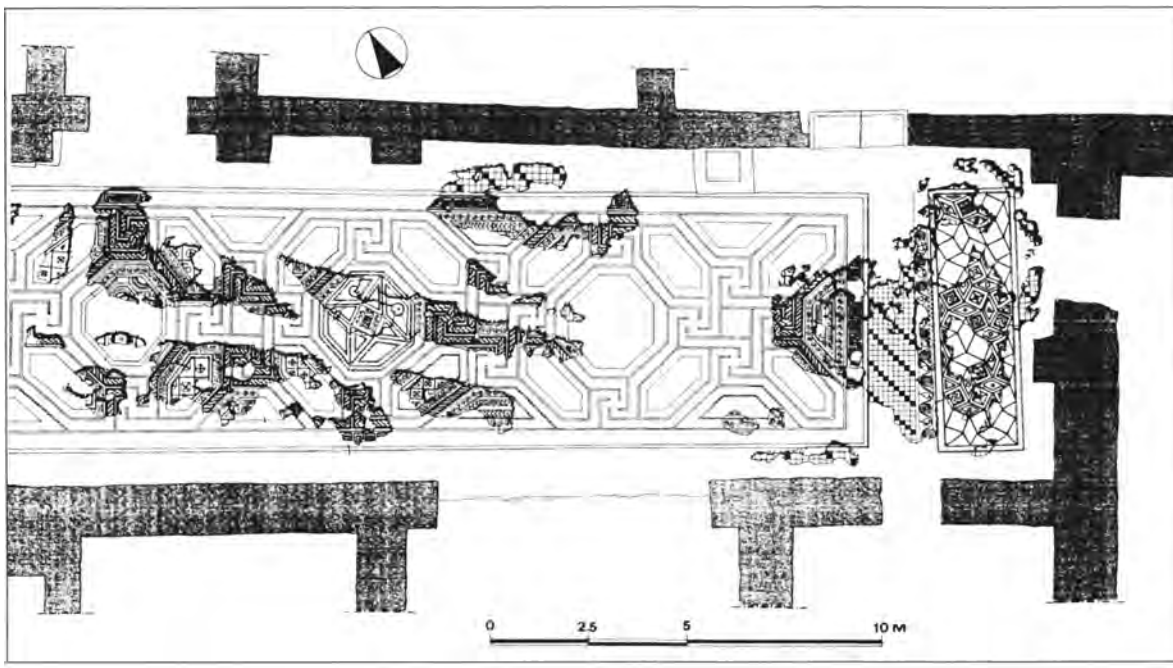
Σε όλες τις τοιχοποιίες κατασκευάστηκε προστατευτική στρώση από λίθους ή πλίνθους κατά περίπτωση, σύμφωνα με το σύστημα δόμησης της κάθε τοιχοποιίας. Η κατασκευή της προστατευτικής στρώσης υλοποιήθηκε ακολουθώντας τη μορφή απόληξης της άνω επιφάνειας κάθε κατεστραμμένης τοιχοποιίας. Μεταξύ των αυθεντικών τμημάτων και των προστιθέμενων παρεμβλήθηκε, όπως και στην αποκατάσταση της όψης, περιγραφικός αρμός από κονίαμα. Επίσης, το αποσαθρωμένο κονίαμα των αρμών της τοιχοποιίας απομακρύνθηκε και αντικαταστάθηκε με νέο, συμβατό με το αρχαίο.

Αποκατάσταση ψηφιδωτού δαπέδου βόρειας στοάς. Η διάστρωση του υποστρώματος του ψηφιδωτού έγινε σε τρεις στρώσεις, όπως και στην αρχαιότητα. Η πρώτη στρώση, πάχ. 0,15 μ. περίπου, αποτελείται από κροκάλες που τοποθετήθηκαν απευθείας επάνω στο διαμορφωμένο σταθερό υπόστρωμα[95]. Ακολούθησαν δύο στρώσεις κονιαμάτων από παραδοσιακά υλικά. Η πρώτη στρώση έχει πάχος 0,10 μ., ενώ η δεύτερη, όπου επανατοποθετήθηκε το ψηφιδωτό, έχει πάχος 0,04 μ. περίπου.

Λόγω της μεγάλης έκτασης του ψηφιδωτού δαπέδου (600 τ.μ.) και για να αποτραπεί η εμφάνιση ρωγμών στην πρώτη στρώση κονιάματος, έγιναν αρμοί διαστολής ανά 4 μ. περίπου, που πληρώθηκαν με λευκή μαστίχη. Στη συνέχεια, για να μη μεταφερθούν οι αρμοί αυτοί ως ρωγμές στη στρώση του κονιάματος που φέρει τα ψηφιδωτά, τοποθετήθηκε κατά μήκος των αρμών πλέγμα από συνθετικές ίνες, που συντελεί στο να λειτουργούν οι δύο στρώσεις κονιάματος ως ανεξάρτητες πλάκες.

Οι κλίσεις και η στάθμη του νέου υποστρώματος σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν ίδιες με αυτές που είχε κατά την αρχαιότητα (0,08% από Α. προς Δ. και 0,70% από Β. προς Ν.).

95. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 466.



Σχέδ. 13. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Βόρεια στοά. Γραφική αποκατάσταση του ψηφιδωτού δαπέδου.

Μετά την κατασκευή του υποστρώματος το συνεργείο των συντηρητών απαρτιζόμενο από τους Χ. Κανέλη και Π. Κουρτίδη και με υπεύθυνο το συντηρητή Α. Μοδίτση επανατοποθέτησε τα τμήματα του ψηφιδωτού. Ο προσδιορισμός της ακριβούς θέσης των ψηφιδωτών έγινε από το τοπογραφικό συνεργείο ακολουθώντας την αντίστροφη πορεία της αποτύπωσης.

Η συμπλήρωση του σχεδίου σύμφωνα με τη μελέτη της γραφικής αποκατάστασης (Σχέδ. 13) πραγματοποιήθηκε με έγχρωμα κονιάματα που κατά περίπτωση έχουν το κυρίαρχο χρώμα του μοτίβου σε ηπιότερο τόνο, ώστε να μην έρχονται σε πρώτο επίπεδο ως νέες μορφές, αντιστρέφοντας έτσι την αρχική εικόνα σε φόντο. Σε σημεία όπου η καταστροφή ήταν πολύ μεγάλη και δεν μπορούσαν να προσδιοριστούν τα χρώματα που είχαν οι ψηφίδες, η συμπλήρωση έγινε με κονίαμα παρόμοιο με αυτό του αρχαίου υποστρώματος.

Τα σημεία που χρειάζονταν για τη συμπλήρωση του σχεδίου υλοποιήθηκαν με καρφιά στο υπόστρωμα, αφού πρώτα είχαν ψηφιοποιηθεί με βάση το σχέδιο της γραφικής αποκατάστασης. Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν ράμματα, που περιέγραφαν το σχέδιο, τα οποία στη θέση της λευκής ταινίας του ψηφιδωτού (Πίν. 246 γ) αντικαταστάθηκαν με μεταλλότυπους. Οι μεταλλότυποι ήταν τραπεζοειδούς διατομής, ώστε να μπορούν να αφαιρούνται με μεγαλύτερη ευκολία και αλφαδιάστηκαν επιτόπου βάσει των υψομέτρων του ψηφιδωτού. Αφού στερεώθηκαν στο υπόστρωμα, τα τμήματα εκατέρωθεν αυτών συμπληρώθηκαν με τα έγχρωμα κονιάματα, ανάλογα με το σχέδιο (Πίν. 247 α). Το κονίαμα τοποθετήθηκε σε δύο στρώσεις, η πρώτη από τις οποίες είχε ίνες πολυπροπυλενίου για μεγαλύτερη αντοχή, ώστε να αποφευχθεί η ρηγμάτωση. Για τον ίδιο λόγο τα κονιάματα χαράχθηκαν σε βάθος όσο ήταν νωπά, στα σημεία όπου υπήρχε αλλαγή στην κατεύθυνση του σχεδίου. Η άνω επιφάνεια του κονιάματος πριν στεγνώσει εντελώς δέχθηκε ειδική επεξεργασία, ώστε να αποκτήσει αδρή υφή. Μετά από δέκα ημέρες αφαιρέθηκαν με προσοχή οι μεταλλότυποι και στη θέση τους τοποθετήθηκε λευκό κονίαμα. Τα κονιάματα παρέμειναν δέκα ημέρες σκεπασμένα με υγρές λινάτσες και νάυλον, ώστε να στεγνώσουν σταδιακά για να μη ρηγματωθούν.

Παράλληλα, από τη γράφουσα και τους αρχιτέκτονες Φ. Αθανασίου, Β. Μάλαμα, Μ. Μίζα και Μ. Σαραντίδου και τη σχεδιάστρια Μ. Νάννου εκπονήθηκαν οι μελέτες:

1. Αποκατάσταση νότιας και ανατολικής τοιχοποιίας κεντρικής κτιριακής ενότητας και διώροφου κτιρίου (πράξη ΚΑΣ 35/22-7-1997).

2. Αποκατάσταση στάθμης δαπέδου του προθαλάμου του Οκταγώνου και αποκατάσταση νότιου ορίου αρχαιολογικού χώρου πλατείας Ναυαρίνου (Απόφαση Τοπικού Συμβουλίου υπ' αριθ. 254/19-2-1998, ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/271/9947), καθώς και ο σχεδιασμός και η επιμέλεια της

έκθεσης «Το γαλεριανό συγκρότημα και οι εργασίες αποκατάστασης». Κεντρικό θέμα της έκθεσης που εγκαινιάστηκε στις 14 Δεκεμβρίου 1997 στο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης ήταν το μικρό τόξο του Γαλερίου (Πίν. 247 β).

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Όλυνθος

Το καλοκαίρι του 1997 στο πλαίσιο του προγράμματος «Αξιοποίηση - Ανάδειξη της Αρχαίας Ολύνθου», που χρηματοδοτείται από το Β΄ ΚΠΣ, πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση των πρώτων έξι οικιών του δυτικότερου οικοδομικού τετραγώνου της κλασικής πόλης του βόρειου λόφου της αρχαίας Ολύνθου (Σχέδ. 14· Πίν. 247 γ), σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη. Πρόκειται για τις οικίες Α13 - Α8 (από Ν. προς Β.) της «σειράς» Α, των οποίων η ιδιαιτερότητα συνίσταται στο ότι ο δυτικός εξωτερικός τοίχος των οικιών αποτελεί και το δυτικό σκέλος του οχυρωματικού τείχους της πόλης.

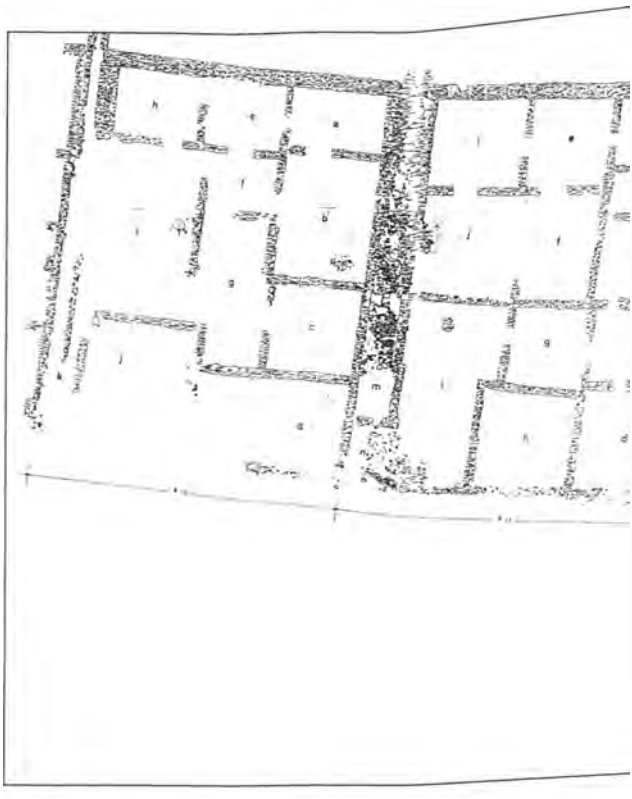
Οι επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν έχουν στόχο την προστασία των ερειπίων και την αναγνωσιμότητά τους από το ευρύτερο κοινό. Η προστασία επιτυγχάνεται με την κάλυψη της επάνω επιφάνειας των αργολιθοδομών με μία ή περισσότερες προστατευτικές στρώσεις, κατά περίπτωση, με λίθους της ανασκαφής, ενώ μεταξύ των αυθεντικών τμημάτων και των νέων στρώσεων παρεμβάλλεται περιγραφικός αρμός από κονίαμα, που οριοθετεί το αναστηλωμένο τμήμα. Παράλληλα έγινε η αποκατάσταση της στάθμης των αρχαίων δαπέδων από πηλόχωμα με κοσκινισμένο χώμα ανασκαφής, συντηρήθηκαν τα επιχρίσματα, τα δάπεδα από κονίαμα και τοποθετήθηκαν αντίγραφα των πήλινων αγωγών αποστράγγισης, όπου υπήρχαν στοιχεία από την ανασκαφή του D. Robinson.

ΦΑΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Στάγειρα

Ως προς τις στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν το 1997 παράλληλα με την ανασκαφή και ύστερα βεβαίως από την έγκριση των σχετικών αρχιτεκτονικών μελετών, να σημειώσουμε ότι τέτοιες ξεκίνησαν ήδη σε τρία διαφορετικά σημεία του αρχαιολογικού χώρου, ήτοι:

1. Στην κλασική στοά (Πίν. 248 α), που βρίσκεται στην αγορά της πόλης[96]. Σε αυτήν οι εργασίες αποκατάστασης και αναστήλωσης προχώρησαν μεν σε μεγάλο βαθμό, δεν έχουν όμως ακόμη ολοκληρωθεί, πράγμα που προβλέπεται να γίνει κατά το επόμενο έτος.



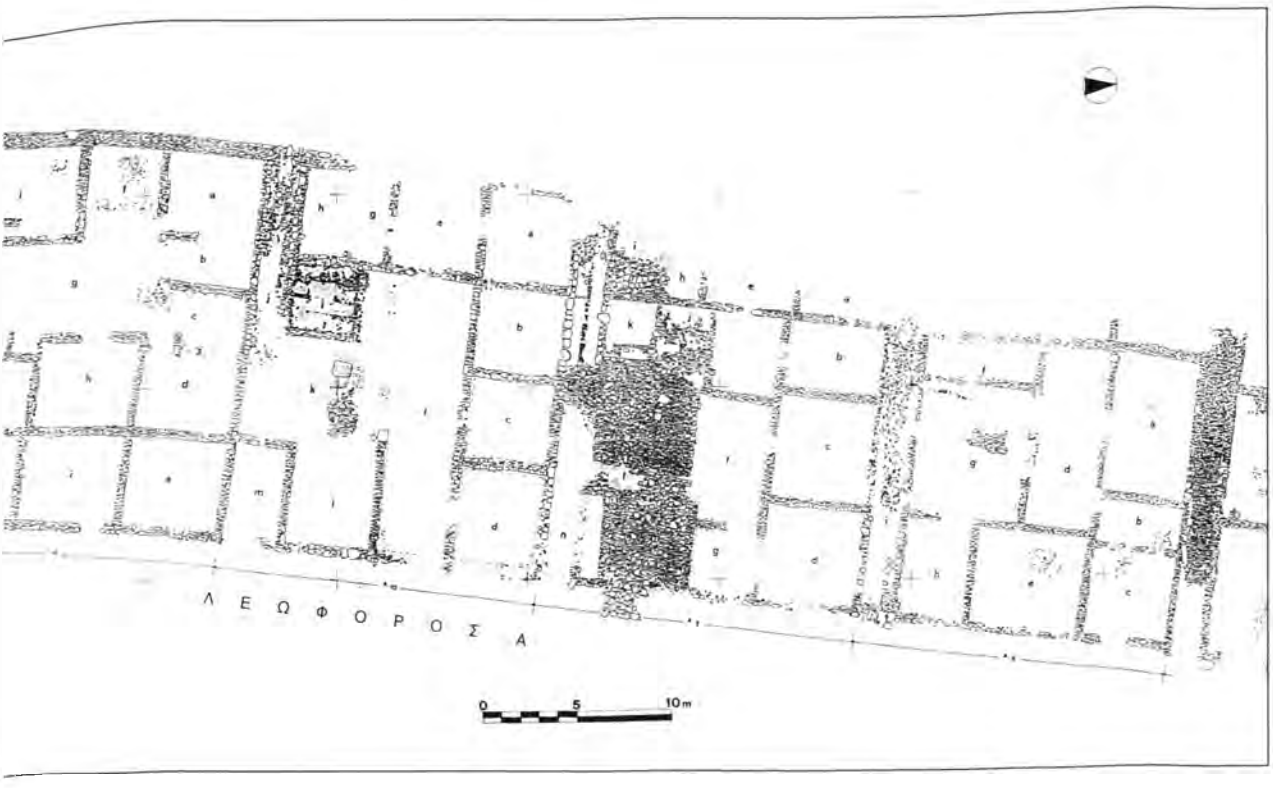
2. Στην ακρόπολη των Σταγείρων, που καταλαμβάνει την κορυφή του Νότιου Λόφου[97]. Εδώ έγινε στερέωση όλων των τοίχων (Πίν. 248 β), κυρίως στην άνω επιφάνειά τους, αλλά και αναστήλωση του εξωτερικού τετράγωνου πύργου του ανατολικού τοίχου του περιβόλου της.

3. Οι σημαντικότερες όμως και μεγαλύτερης κλίμακας αναστηλωτικές επεμβάσεις και διαμορφώσεις έγιναν στο νότιο κλασικό τείχος των Σταγείρων και συγκεκριμένα στο τμήμα του από την κορυφή του Νότιου Λόφου μέχρι το χωματόδρομο στα ανατολικά, σε ένα δηλαδή συνολικό μήκος 200 μ. περίπου[98]. Στο τμήμα αυτό της οχύρωσης, στο οποίο υψώνονται και δύο μεγάλοι εξωτερικοί πύργοι (ένας τετράγωνος και ένας κυκλικός), οι καθαυτό ανα-

96. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 433-435, σχέδ. 1, εικ. 13-15· 10 (1996), σ. 286, σχέδ. 1, 3 και εικ. 5α.

97. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 284, σχέδ. 1, εικ. 2.

98. *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 321-324, εικ. 13-19· 6 (1992), σ. 451-453, σχέδ. 1-3, εικ. 1-4· 10 (1996), σ. 279-280, σχέδ. 1, εικ. 3-4.



Σχέδ. 14. Νομός Χαλκιδικής. Όλυνθος. Βόρειος λόφος. Κάτοψη των οικιών Α13-Α8 μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

στηλωτικές εργασίες έχουν ήδη ολοκληρωθεί (Πίν. 248 γ-δ), σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη, απομένουν όμως ορισμένες συμπληρωματικές εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ευρωπός

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ευρωπού και κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του 1997[99] συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και προστασίας των μνημείων του νεκροταφείου που εντάσσονται στο πρόγραμμα για την ανάδειξη και αξιοποίηση του χώρου. Προκηρύχθηκε πρόχειρος διαγωνισμός για την κατασκευή του πρώτου στεγάστρου (του τάφου 51), σύμφωνα με την απόφαση του ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ16/7131/392/10-2-1997 για τη διαμόρφωση αρχαιολογικού πάρκου στην περιοχή. Η κατασκευή του στεγάστρου ολοκληρώθηκε στο τέλος του 1997.

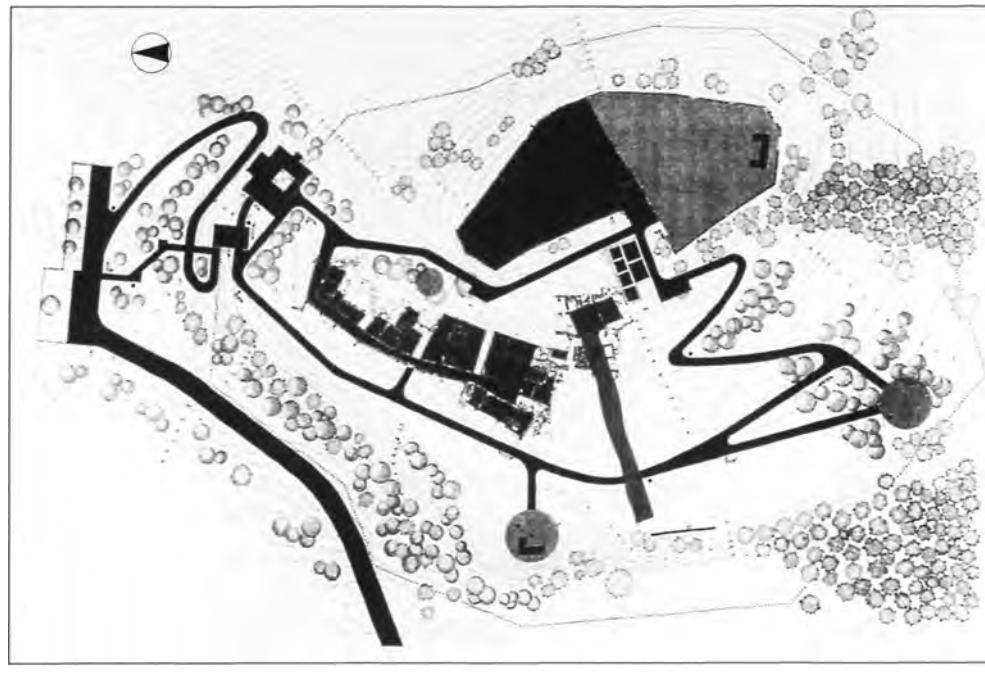
ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Παλατιανό

Παράλληλα με την ανασκαφή ανατολικά του αρχαίου δρόμου συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης στις οικίες ΙΙΙ και IV, καθώς και στον περίβολο του Ηρώου. Είχε προηγηθεί η λεπτομερής αποτύπωση των χώρων και η μελέτη των ανασκαφικών στοιχείων και η αποκατάσταση περιορίστηκε στις απολύτως απαραίτητες εργασίες στερέωσης και προστασίας των ερειπίων με επεμβάσεις ήπιες και διακριτικές, ώστε να μην υποβαθμίζεται και να μην αλλοιώνεται πολύ η εικόνα του χώρου έτσι όπως βρέθηκε.

Στους τοίχους προστέθηκαν μία ή και περισσότερες προστατευτικές στρώσεις που ακολουθούν το ανάγλυφο των αρχαίων τοίχων και την κλίμακα στην οποία έχουν διασω-

99. Στις εργασίες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Κ. Ευαγγελίδου και Ευ. Τσαγκαράκη, ενώ τις στερεωτικές εργασίες ανέλαβε πεπειραμένο συνεργείο τεχνιτών πέτρας της γνωστής οικογένειας πετράδων Λυρτζή από τον Ταξιάρχη Χαλκιδικής.



Σχέδ. 15. Νομός Κιλκίς. Παλατιανό. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου.

θεί αυτοί. Η σύσταση των κονιαμάτων που χρησιμοποιήθηκαν προτάθηκε από την καθηγήτρια του Πολυτεχνείου Ι. Παπαγιάννη, ύστερα από μελέτη της σύστασης των αρχαίων κονιαμάτων.

Οι εργασίες διαμόρφωσης του χώρου (Σχέδ. 15) συνεχίστηκαν με τη χάραξη της πορείας του δρόμου των επισκεπτών, ο οποίος έχει κατά προσέγγιση το πλάτος του αρχαίου δρόμου (2,40 μ.). Ελέγχθηκε η σταθερότητα του εδάφους και έγινε εξυγίανσή του με ειδικό υλικό σκλήρυνσης που βράχηκε και πατήθηκε, ώστε να δημιουργηθεί ένα γερό υπόστρωμα. Όπου χρειάστηκε έγινε αντιστήριξη είτε ξύλινη είτε με πέτρες και δικτυωτό σύρμα, που μπορούσαν να καλυφθούν εύκολα με χώμα. Σε σημεία στροφών ενισχύθηκαν οι παρειές με χαμηλούς ξύλινους πασσάλους.

ΗΛΕΚΤΡΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Θεσσαλονίκη

Στην κυριότητα της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ περιήλθαν από κατασχέσεις οι παρακάτω αρχαιότητες:

α) 499 νομίσματα (13 χρυσά, 148 αργυρά και 338 χάλκινα), καθώς και 64 πήλινα και μετάλλινα αντικείμενα (αγγεία, ειδώλια, λυχνάρια, κοσμήματα) στην κατοχή της Π. Καμπουράκη, κατοίκου Περαίας Θεσσαλονίκης. Από τα νομίσματα ξεχωρίζουν: αργυρό τετρώβολον Αίνειας (*SNG* Cop. 33), αργυρό τετρώβολον Σκιώνης (*SNG* ANS, 708), αργυρό τετράδραχμον Φιλίππου Γ΄ (Price, P 181), αργυρό τριώβολον Δικαίας Θράκης (*SNG* Cop. 553), αργυρό τετράδραχμον Πατράου Παιονίας (*SNG* Cop. 1388-9), αργυρό ημίδραχμον Μεγάρων (Fitzwilliam, Grose II, πίν. 212, 1-2), χρυσός στατήρ Αλεξάνδρου Γ΄ (Price, 168) και τέλος χρυσό ιστάμενον Κωνσταντίνου Γ΄ Δούκα (*DOC* III.2, πίν. LXIII, 1). Η πλειονότητα των χάλκινων εκδόσεων αφορά πόλεις και βασιλείς της Μακεδονίας, πόλεις της Θεσσαλίας και της Θράκης, καθώς και υστερορωμαϊκά «ασσάρια». Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1100 - 1 έως 499, καθώς και ΜΘ 19117-19163.

β) 32 χάλκινα νομίσματα, στην κατοχή του Δ. Σκανδάλη. Πρόκειται εμφανώς για «θησαυρό» (ή τμήμα «θησαυρού») που αποκρύφθηκε το 168/7 π.Χ., με την εξής σύνθεση:

Κάσσανδρος: ένα (πρβλ. *SNG* Cop. 1142-53).

Θεσσαλονίκη: ένα (πρβλ. Gaebler, XXIII, 6), ένα (πρβλ. Gaebler, XXIII, 7), εννέα (πρβλ. Gaebler, XXIII, 9-10), ένα (πρβλ. Gaebler, XXIII, 11).

Θεσσαλονίκη ή Πέλλα: τρία (πρβλ. Gaebler, XXIII, 3 ή XIX, 4).

Αμφίπολις: ένα (πρβλ. *SNG* Cop. 69-71), ένα (πρβλ. *SNG* Cop. 72), έξι (πρβλ. *SNG* Cop. 82-4), ένα (πρβλ. Gaebler, IX, 11), πέντε (πρβλ. Gaebler, IX, 12), δύο (αβέβαια). Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1067 - 1 έως 32.

γ) Δύο αργυρά νομίσματα και έξι μετάλλινα μικροαντικείμενα (χάλκινο δαχτυλίδι, μολύβδινο σταθμίο και βαρίδια, σιδερένια καρφιά), στην κατοχή του Δ. Δημητριάδη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το αργυρό δηνάριο Αλεξάνδρου Σεβήρου (*RIC* VI, 341). Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1101 - 1 και 2, καθώς και ΜΘ 18753-18756.

δ) Έξι αργυρά νομίσματα στην κατοχή αλβανού υπηκόου. Πρόκειται συγκεκριμένα για νομίσματα Απολλωνίας, Κοινού Ηπειρωτών, Δυρραχίου (*SNG* Evelp. 1731 κ.ε.), Ιστιαίας και Κορίνθου ή αποικιών. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 2314 - 1 έως 6.

ε) Ένα αργυρό και 36 χάλκινα νομίσματα, καθώς και τέσσερα χάλκινα και μολύβδινα μικροαντικείμενα στην κατοχή του Χρ. Καραμήτρου, κατοίκου Κιλκίς. Η πλειονότητα των νομισμάτων αφορά πόλεις και βασιλείς της Μακεδονίας, καθώς και ρωμαϊκές και υστερορωμαϊκές κοπές. Ξεχωρίζει ο αργυρός αντωνιανός Φιλίππου Α΄ (*HCC* V, σ. 215, αριθ. 25). Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 2315 - 1 έως 37 και ΜΘ 21483-21485.

στ) 15 χάλκινα νομίσματα στην κατοχή του Αν. Ασλανίδη, κατοίκου Σερρών. Πρόκειται για νομίσματα πόλεων και βασιλέων της Μακεδονίας, καθώς και για ρωμαϊκές και υστερορωμαϊκές κοπές. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 2316 - 1 έως 15.

ζ) Τρία χρυσά νομίσματα, στην κατοχή του H.-W. Maier. Πρόκειται για Aurei Αδριανού (*RIC* 193), Γαλληνού (*RIC* V.1, 2) και Αυρηλιανού (*RIC* V.1, 15). Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1102 - 1 έως 3.

η) 14 χάλκινα νομίσματα, στην κατοχή του K. V. Haxhi, αλβανού υπηκόου. Πρόκειται συγκεκριμένα για πέντε νομίσματα Απολλωνίας, επτά Δυρραχίου, ένα Θεσσαλονίκης και ένα Ουάλη. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 2317 - 1 έως 14.

θ) Ένα αργυρό και 14 χάλκινα νομίσματα, στην κατοχή του Ν. Χουσεΐνογλου, κατοίκου Γερμανίας. Τα κατασχεθέντα πιθανότατα προέρχονται από την περιοχή της Ροδόπης, τόπο καταγωγής του Ν. Χουσεΐνογλου. Πρόκειται για κοπές βασιλέων και πόλεων της Μακεδονίας, καθώς και νομίσματα ρωμαϊκά, υστερορωμαϊκά και βυζαντινά. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1143 - 1 έως 15.

ι) Οκτώ νομίσματα και πέντε μικροαντικείμενα, στην κατοχή του Ν. Κοματά, κατοίκου Καλαμπάκας. Από τα νομίσματα ξεχωρίζει ένα αργυρό τετράδραχμο Αλεξάνδρου Γ΄ (Price, 1157). Από τα μικροαντικείμενα αξιοσημείωτο είναι ένα χάλκινο ειδώλιο ζώου, γεωμετρικών χρόνων. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1138 - 1 έως 8 και ΜΘ 18894-18897.

ια) Τέσσερα αργυρά και δύο χάλκινα νομίσματα στην οικία του Σπ. Σερόγλου, κατοίκου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται συγκεκριμένα για τρία αργυρά τετράδραχμα Λυσιμάχου, ένα αργυρό δηνάριο Σεπτιμίου Σεβήρου και δύο χάλκινους φόλλεις, ένα Διοκλητιανού και ένα Μαξιμίνου Δάια. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1323 - 1 έως 6.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

Από τη Διεύθυνση Ασφαλείας Θεσσαλονίκης κατασχέθηκαν 46 νομίσματα, που χρονολογούνται στους κλασικούς έως και υστερορωμαϊκούς χρόνους, καθώς και δύο σφαιρικοί αρύβαλλοι της ύστερης κορινθιακής περιόδου, ένας μελαμβαφής λύχνος, ένα αβαφές πινάκιο, ένα αμφικωνικό σφονδύλι, 12 χάλκινα μικροαντικείμενα (λαβές, πόρπες κτλ.) και ένας μολύβδινος κρίκος.

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΑΟΥΚΑ

1. Στην κυριότητα της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ περιήλθαν από παραδόσεις οι παρακάτω αρχαιότητες: Τρία αργυρά και δύο χάλκινα νομίσματα παρέδωσε η Α. Μποσδάνη, κάτοικος Φλώρινας. Τα παραπάνω αποτελούσαν οικογενειακή κληρονομιά από συγγενή της, που έμενε στη Δράμα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα αργυρό δηνάριο Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (*RRC*, 385/1). Τα νομίσματα καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1139 - 1 έως 5.

2. 38 χάλκινα νομίσματα παρέδωσε ο Α. Δεληγιάννης, κάτοικος Θεσσαλονίκης, τα οποία προέρχονται από την περιοχή του χωριού Γέφυρα Θεσσαλονίκης. Η πλειονότητά τους αφορά πόλεις και βασιλείς της Μακεδονίας, καθώς και ρωμαϊκές και υστερορωμαϊκές κοπές. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1140 - 1 έως 38.

3. Τέσσερα χάλκινα νομίσματα παρέδωσε ο Βλ. Γκούτζεν, κάτοικος Θεσσαλονίκης. Τα παραπάνω αποτελούσαν οικογενειακή κληρονομιά και προέρχονται από την Ουκρανία. Πρόκειται συγκεκριμένα για δύο νομίσματα Ολβίας (*SNG* Cop. 85 κ.ε.), ένα εικοσανούμμιο Ιουστίνου Β΄ (*DOC* I, 49) και έναν ανώνυμο φόλλι (Class B).

4. Ένα αργυρό και 136 χάλκινα νομίσματα, μαζί με 33 πήλινα και μετάλλινα μικροαντικείμενα (τμήματα ειδω-

λίων, κοσμήματα, εφηλίδες, ελάσματα) παρέδωσε ο Αν. Βαστάζος, κάτοικος της Κοινότητας Λόφου Πιερίας. Οι αρχαιότητες αυτές προέρχονται από την περιοχή της παραπάνω κοινότητας. Από τα νομίσματα ξεχωρίζει ένα αργυρό δηνάριο Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (*RRC*, 385). Η πλειονότητα των χάλκινων εκδόσεων αφορά πόλεις και βασιλείς της Μακεδονίας, καθώς και ρωμαϊκές και υστερορωμαϊκές κοπές. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ: 1141 - 1 έως 137, καθώς και ΜΘ 19490-19522.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

Ευρωπός

Ο Ε. Μπαλάκος παρέδωσε σιδερένια όπλα, ξίφη και μαχαιρίδια που βρήκε στον αρχαιολογικό χώρο των Καραθοδωρέικων, όπου είχε σημειωθεί μεγάλη καταστροφή από την ανεξέλεγκτη δράση ομάδας αρχαιοκαπήλων[100]. Τα αντικείμενα παραδόθηκαν στο Μουσείο Κιλκίς και καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΜΚ 7412 (α-ξ).

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Σήμαντρα

Ο Θ. Μπικίδης παρέδωσε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη που βρέθηκε σε αγροτική περιοχή βορειοδυτικά των Σημάντρων Χαλκιδικής. Πρόκειται για μια στήλη του 2ου αι. μ.Χ. με δυσανάγνωστη επιγραφή σε έξι σειρές και υποτυπώδες εγχάρακτο αέτωμα, που καταγράφηκε στο ευρετήριο Ολύνθου (αριθ. ευρ. 69).

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΑΛΟΥΚΑ

100. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 462· 50 (1995): Χρονικά, σ. 487-488.

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Τον Ιούνιο του 1997 τοποθετήθηκε στην 9η ΕΒΑ ως αναπληρωτής της Προϊσταμένης Ευ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ο Έφορος Αρχαιοτήτων Χ. Μπακιρτζής, στον οποίο ανατέθηκε το πρόγραμμα ανασκαφών, αναστηλώσεων μνημείων και διαμόρφωσης αρχαιολογικών χώρων. Το Δεκέμβριο του ίδιου έτους με το Νόμο 2557/97 το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού αποτέλεσε ανεξάρτητη μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, όπου τοποθετήθηκε διευθύντρια η υπογράφουσα, ενώ τη διεύθυνση της 9ης ΕΒΑ ανέλαβε ο Χ. Μπακιρτζής. Το προσωπικό όλων των κλάδων που υπηρετούσαν στην 9η ΕΒΑ χωρίστηκε στις δύο ανεξάρτητες πλέον υπηρεσίες.

Η Εφορεία συμμετείχε στο πρόγραμμα ανάδειξης της Θεσσαλονίκης ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης με ένα πολύπλευρο έργο, που συνέβαλε στην ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας της πόλης. Το έργο αφορούσε εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Θεσσαλονίκης, περιορισμένες ανασκαφικές εργασίες σε αρχαιολογικούς χώρους, οργάνωση του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, οργάνωση πανελλήνιου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τις διαμορφώσεις των αρχαιολογικών χώρων της Θεσσαλονίκης και έκθεσης στο Μπεζεστένι, μελετών που υποβλήθηκαν από 30 επιστημονικές ομάδες και έκδοση συνοδευτικού καταλόγου με τίτλο «Η άγνωστη πόλη». Το τελευταίο αυτό θέμα άνοιξε έναν οικοδομητικό διάλογο για το πρόβλημα της διαπλοκής του αρχαίου και της σύγχρονης επέμβασης. Επίσης με πρωτοβουλία της εταιρείας «ΑΙΜΟΣ» οργανώθηκε στο Μπέη Χαμάμ (Λουτρά Παράδεισος) έκθεση με θέμα την «Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική των Βαλκανίων» και εκδόθηκε σχετικός κατάλογος.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Μόνιμες εκθέσεις. Μετά την απόφαση να οργανωθεί το 1997 στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού η έκθεση «Θησαυροί του Αγίου Όρους», η μόνιμη έκθεση του μουσείου άρχισε να αναπτύσσεται τμηματικά κατά θεματικές ενότητες, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μουσειολογική μελέτη.

Η πρώτη μεγάλη ενότητα περιλαμβάνει την παλαιοχριστιανική πτέρυγα, όπου παρουσιάζεται η βαθιά τομή που επέφερε η χριστιανική θρησκεία στο τέλος της ύστερης αρχαιότητας. Η πρώτη έκθεση της ενότητας αυτής εγκαινιάστηκε στις 29-3-1997 με τίτλο «Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο» και διαπραγματεύεται τα στοιχεία της αρχαίας παράδοσης που επιβίωσαν στις χριστιανικές ταφές, παράλληλα με τις θεμελιακές αλλαγές που έφερε η χριστιανική θρησκεία στο πεδίο της πίστης για τη μετά θάνατο ζωή, όπως αποτυπώνονται στις επιτύμβιες επιγραφές, στην εικονογραφία της ταφικής ζωγραφικής, στα ταφικά έθιμα και στα ευρήματα των τάφων των χριστιανικών κοιμητηρίων της Θεσσαλονίκης. Η έκθεση οργανώθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «The Transformation of the Roman World AD 400-900» της European Science Foundation, παράλληλα με αντίστοιχες εκθέσεις άλλων τεσσάρων ευρωπαϊκών μουσείων που εξέδωσαν κοινό κατάλογο. Εκτός αυτού, το μουσείο εξέδωσε οδηγό της έκθεσης.

Τον Ιούνιο 1997 εγκαινιάστηκε η μόνιμη έκθεση «Ο παλαιοχριστιανικός ναός» που προσεγγίζει το σχεδιασμό και το διάκοσμο του ναού της πρώτης χριστιανικής περιόδου με αναφορά στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης.

Περιοδικές εκθέσεις. Παράλληλα με τις μόνιμες εκθέσεις του μουσείου, στην πτέρυγα περιοδικών εκθέσεων οργανώθηκε, σε συνεργασία με το Μουσείο Μπενάκη και τη συνδρομή του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης (ΟΠΠΕ)-Θεσσαλονίκη 1997, η έκθεση «Εικόνες της Συλλογής Βελιμέζη» από 29-1 έως 30-4-1997, η οποία εγκαινιάστηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Στεφανόπουλο. Στις 21 Ιουνίου παρουσιάστηκε σε έξι αίθουσες του μουσείου η έκθεση «Θησαυροί του Αγίου Όρους», που οργάνωσαν η Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους και ο ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997. Στις 26 Οκτωβρίου εγκαινιάστηκε στην πτέρυγα περιοδικών εκθέσεων η έκθεση «Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος - Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση», που προβάλλει το βυζαντινό πρόσωπο της μεσαιωνικής Κύπρου. Η έκθεση οργανώθηκε από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και το Πολιτιστικό Ίδρυμα της Τραπέζης Κύπρου. Ο κατάλογος της έκθεσης εκδόθηκε από το Πολιτιστικό Ίδρυμα της Τράπεζας Κύπρου, και ένας μικρός οδηγός από το Μουσείο. Τη λειτουργία της έκθεσης έως τις 31-1-1998 πλαισίωσε κύκλος ομιλιών στο αμφιθέατρο του Μουσείου «Μελίνα Μερκούρη», με την υποστήριξη του Σωματείου των φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Επεξεργασία αρχαιολογικού υλικού. Στα εργαστήρια συντήρησης του μουσείου πραγματοποιήθηκε η επεξεργασία (συντήρηση, τεκμηρίωση) του αρχαιολογικού υλικού για τις μόνιμες και μελλοντικές περιοδικές εκθέσεις.

Εκδόσεις. Εκτός των μικρών οδηγών για τις εκθέσεις του μουσείου το 1997, εκδόθηκε το τέταρτο τεύχος του ετήσιου περιοδικού του μουσείου, σε τρεις γλώσσες, που περιλαμβάνει μικρά άρθρα για τις αρχαιότητες των συλλογών του και ενημερωτικά στοιχεία για τις πολιτιστικές και άλλες δραστηριότητές του.

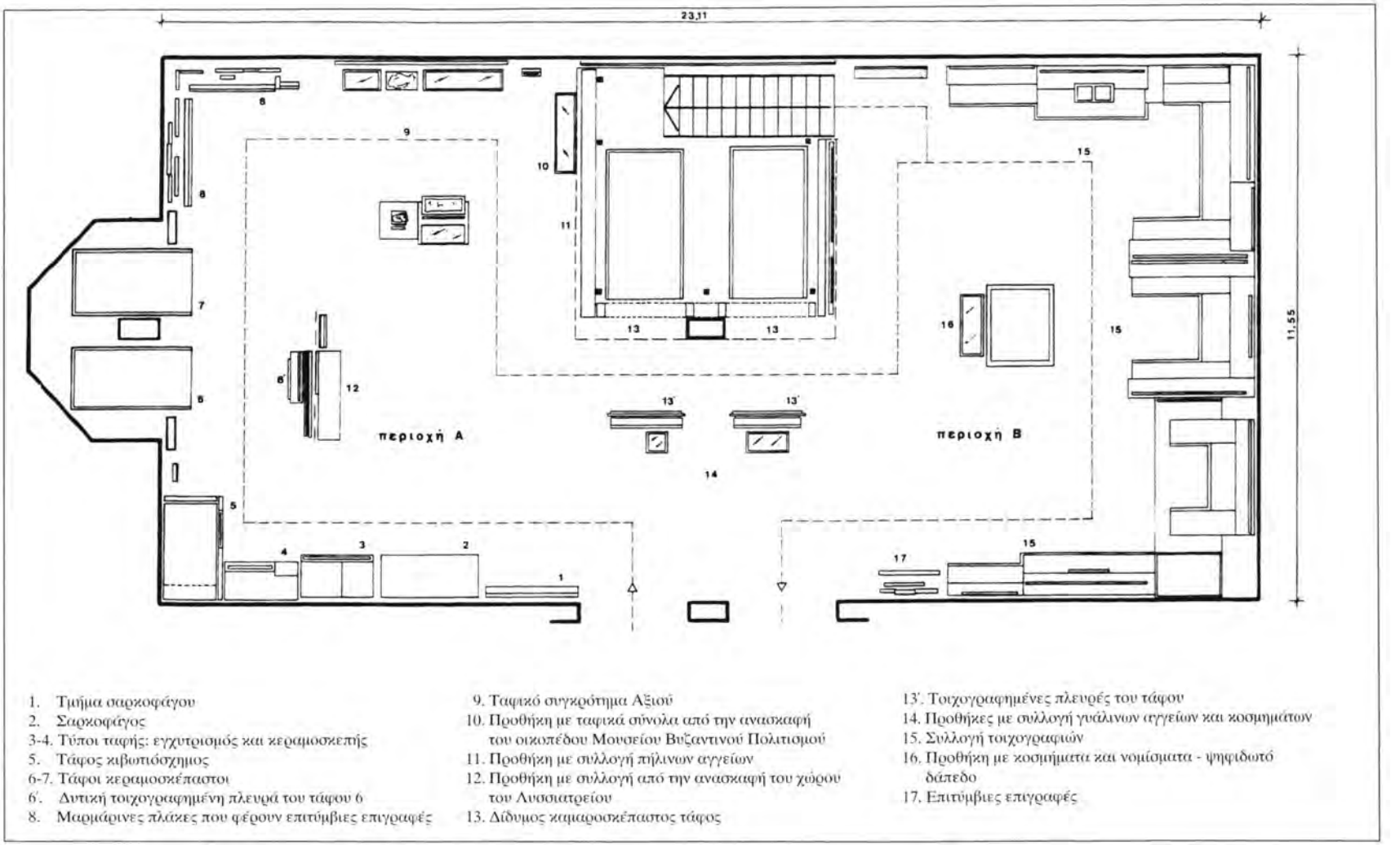
Άλλες εκδηλώσεις. Το μουσείο φιλοξένησε σεμινάρια, συνέδρια, διαλέξεις και λοιπές πολιτιστικές εκδηλώσεις του Υπουργείου Πολιτισμού και φορέων της Θεσσαλονίκης.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Μόνιμη έκθεση «Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο»

Η μόνιμη έκθεση στην τρίτη αίθουσα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού αναφέρεται στα χριστιανικά κοιμητήρια και στα έθιμα ταφής κατά την ύστερη αρχαιότητα, διαγράφοντας το πέρασμα από τον αρχαίο κόσμο στη χριστιανική λατρεία. Εδώ εκτίθενται σημαντικά ευρήματα που προέρχονται από νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης και της γύρω περιοχής κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, του 3ου-6ου αι. μ.Χ. (Σχέδ. 1). Μοναδικές ταφικές τοιχογραφίες παρουσιάζονται, μετά την αποτοίχισή τους, ως τάφοι στην πλήρη μορφή τους ή ως αποσπασμένες πλευρές στην περίπτωση που δεν διασώθηκαν ολόκληροι. Επιτύμβιες μαρμάρινες πλάκες που έφεραν επιγραφές παρουσιάζονται είτε ως συλλογή είτε μεμονωμένες ως μέρος του συνόλου μιας ανασκαφής. Τα ταφικά ευρήματα, αντικείμενα που συνόδευαν το νεκρό, όπως κεραμικά και γυάλινα αγγεία, κοσμήματα και νομίσματα, ομαδοποιούνται είτε ως σύνολο κάθε τάφου, είτε κατά συλλογές ειδών και δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τους τρόπους ταφής και τα ταφικά έθιμα που επικρατούσαν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες μέσα στα πλαίσια του πολιτισμού και της ιδεολογίας της εποχής. Κατά το σχεδιασμό της αίθουσας ταφικών μνημείων επιδιώξαμε να δημιουργήσουμε έναν ιδιαίτερο μουσειογραφικό χώρο, ικανό να δώσει μια νέα σημασία και πνοή στο θέμα της επαναφοράς αρχαίων αντικειμένων και της παρουσίασής τους στο μουσείο. Με την ειδικά μελετημένη σύνθεση συνόλων αντικειμένων, την επιλογή υλικών παρουσίασης, τα χρώματα και τον ειδικό φωτισμό, επιχειρήσαμε τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης «ατμόσφαιρας» με αναφορές στο παρελθόν μέσα στην οποία τα αντικείμενα διηγούνται την ιστορία τους με πιο εποπτικό τρόπο. Κεντρική ιδέα της ανάπτυξης της έκθεσης στο χώρο, με μια πρόθεση συμβολισμού, είναι η οργάνωσή της σε δύο επίπεδα καθ' ύψος: «κάτω από τη γη» και «επάνω από τη γη». Η κάτω ζώνη συμβολίζει το χώρο της υπόγειας ταφής. Εδώ αναπτύσσεται όλο το αυθεντικό αρχαιολογικό υλικό με αναφορές στο χώρο ταφής, τη λειτουργία και τη διακόσμησή του, τα ταφικά έθιμα. Το επίπεδο «επάνω από τη γη» συμβολίζει το χώρο όπου ζουν οι άνθρωποι σήμερα. Εκεί, σε μια περιμετρική ζώνη πιο ψηλά από το αρχαιολογικό υλικό, ξεδιπλώνεται το εποπτικό υλικό που σχολιάζει, επεξηγεί, δημιουργεί υπαινικτικούς συνειρμούς και εικόνες.

Το εκθεσιακό υλικό αναπτύσσεται σε δύο περιοχές μουσειακής ανάγνωσης: αριστερά της εισόδου (Α) και δεξιά της εισόδου (Β) (Πίν. 249 α) όπου αντίστοιχα τα εκθέματα παρουσιάζονται ως «ευρήματα ανασκαφής» ή ως «μουσειακά αντικείμενα». Στο κέντρο της αίθουσας δημιουργείται ένα πατάρι, σαν ένας μικρός πύργος, όπου μπορεί να ανέβει ο επισκέπτης και να χαρεί μια άποψη της έκθεσης από ψηλά, να καθίσει να ξεκουραστεί, να ενημερωθεί για τα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης και για τα ταφικά έθιμα. Στην περιοχή Α, μια ξύλινη πλατφόρμα λίγο υπερυψωμένη από το μαρμάρινο δάπεδο της αίθουσας ενοποιεί το μουσειογραφικό χώρο και δημιουργεί ένα δάπεδο εκθεσιακής πορείας. Μια σαρκοφάγος, εγχυτρισμοί και κέραμοι, ένας κιβωτιόσχημος τάφος με τα ευρήματά του και δύο τάφοι καμαροσκεπείς με εξαιρετική ζωγραφική διακόσμηση αποτελούν μια πλήρη σειρά τυπολογίας των τρόπων ταφής. Στη γωνία της αίθουσας παρουσιάζεται μια συλλογή από επιτύμβιες επιγραφές και στη συνέχεια της πορείας τα ταφικά σύνολα οργανωμένα κατά νεκροταφεία. Κάτω από το πατάρι ανοίγονται στην πλήρη τους μορφή οι τοιχογραφίες ενός δίδυμου τάφου. Μετά το πέρασμα αυτό, στην περιοχή Β ξετυλίγεται περιμετρικά μια μοναδική συλλογή τοιχογραφιών που προέρχεται από χριστιανικούς τάφους της Θεσσαλονίκης του 3ου-6ου αι. Αυτές οι τοιχογραφίες με την αποσπασματική τους μορφή, συντιθέμενες κατάλληλα επάνω σε αναβαθμούς από πωρόλιθο, προσφέρονται στα μάτια του θεατή εποπτικά, με τρόπο ώστε να αναδεικνύονται μουσειακά με τη διπλή τους υπόσταση, ως έργα ζωγραφικής και ως μαρτυρίες της συμβολικής διακόσμησης των χριστιανικών τάφων. Τα περισσότερα εκθέματα αναδεικνύονται με αμεσότητα, ελεύθερα στο χώρο. Για τα μικρότερα όμως και πολυτιμότερα ταφικά ευρήματα σχεδιάστηκαν, μετά από ειδική μελέτη, δύο ειδών προθήκες: χαμηλές εντελώς διαφανείς κρυστάλλινες προθήκες όπου εκτίθενται ταφικά σύνολα, με μια διάθεση αφαιρετικής αναφοράς στην πρωταρχική τους θέση μέσα στους τάφους, και δύο σύνθετες κατασκευές από ξύλο και κρύ-



Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Κάτοψη της έκθεσης «Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο».

σταλλο όπου εκτίθενται με πρόθεση μουσειακής αντιμετώπισης συλλογές από επιλεγμένα πήλινα και γυάλινα αγγεία.

Οι συνθέσεις των εκθεμάτων και η ατμόσφαιρα του χώρου, υποβλητική και δραματική, θυμίζουν εικόνα ανασκαφής. Τα χρώματα, σκούρα γκρίζα και μουντά, δημιουργούν ένα σκοτεινό φόντο. Τα περισσότερα εκθέματα, τοιχογραφίες, επιγραφές, κεραμική παρουσιάζονται επάνω σε όγκους από πωρόλιθο που συμβολίζουν το χώμα, τη γη. Τα ταφικά ευρήματα παρουσιάζονται επάνω σε ξύλινες ειδικά χρωματισμένες βάσεις μέσα σε εντελώς διαφανείς προθήκες. Το φυσικό φως σχεδόν απουσιάζει από την αίθουσα. Διεισδύει περιορισμένα και με διαφορετική ένταση στη διάρκεια της μέρας από τις ορθογώνιες οπές που είναι τοποθετημένες πλευρικά στα ψηλότερα σημεία της αίθουσας. Με αυτό τον τρόπο η αίθουσα δεν απομονώνεται πλήρως από το εξωτερικό περιβάλλον και αποφεύγεται η δημιουργία καταθλιπτικής ατμόσφαιρας που θα θύμιζε νεκροταφείο. Ο τεχνητός φωτισμός της αίθουσας, με ειδικά spots και με οπτικές ίνες, είναι υποβλητικός. Στην περιοχή Α, όπου αναπτύσσεται το θέμα της ταφής με τα ευρήματά της, η ατμόσφαιρα είναι περισσότερο δραματοποιημένη, όπως όταν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ενός τάφου το φως εισέρχεται σταδιακά και απαλά, φανερώνοντας ό,τι ήταν κρυμμένο επί αιώνες. Ο εσωτερικός χώρος των τάφων φωτίζεται από ένα σύστημα οπτικών ινών, τοποθετημένο σε ξύλινο δάπεδο ειδικά κατασκευασμένο. Με αυτό τον τρόπο φωτίζονται όλες οι ζωγραφισμένες επιφάνειες από κάτω προς όλες τις κατευθύνσεις, με μια αισθητική ποιότητα που ανταποκρίνεται στη μοναδικότητα αυτής της διακόσμησης και με την ασφάλεια που παρέχουν οι απαλλαγμένες από θερμότητα και υπεριώδη-υπέρυθρη ακτινοβολία οπτικές ίνες. Στην περιοχή Β όπου τα εκθέματα παρουσιάζονται ως μουσειακά αντικείμενα – συλλογές τοιχογραφιών και μικροτεχνίας – η ατμόσφαιρα μέσω της απαλής διαβάθμισης του φωτός από το δάπεδο προς την οροφή είναι πιο ήρεμη. Μπροστά στις τοιχογραφίες φωτεινές λωρίδες από λάμπες φθορισμού στερεωμένες στο δάπεδο μέσα σε διάτρητες μεταλλικές κατασκευές φωτίζουν από χαμηλά και σχηματίζουν στο σύνολό τους περιγράμματα τάφων. Για όλες τις προθήκες και με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με την κατασκευή τους εφαρμόσαμε για πρώτη φορά στο μουσείο το σύστημα φωτισμού με οπτικές ίνες, που επιλέξαμε λόγω των σημαντικών ιδιοτήτων του. Αυτή η σύγχρονη τεχνολογία φωτισμού προσφέρει νέες δυνατότητες στην αισθητική παρουσίαση των εκθεμάτων, καθώς και εξαιρετική λύση στα προβλήματα της σωστής διατήρησής τους.

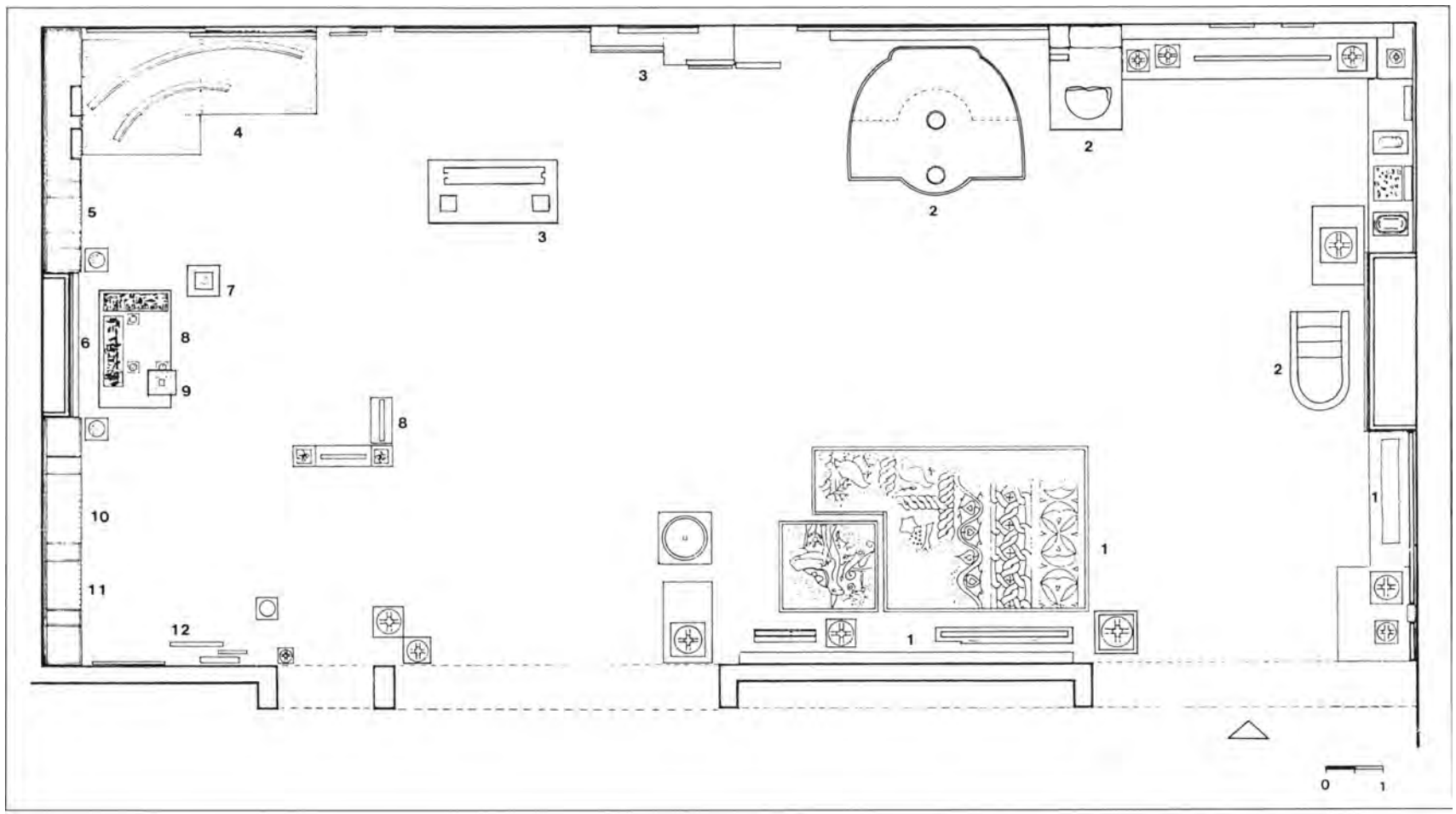
Μόνιμη έκθεση «Ο παλαιοχριστιανικός ναός»

Η εμφάνιση και η βαθμιαία επικράτηση της νέας θρησκείας, του χριστιανισμού, επιφέρει βαθιά τομή στον πολιτισμό της ύστερης αρχαιότητας, σηματοδοτεί τον ιδεολογικό και κοινωνικο-πολιτικό χώρο. Στη ζωή και τη δομή της πόλης εμφανίζεται κυρίαρχος ο παλαιοχριστιανικός ναός. Με κεντρική ιδέα την αναφορά στην ιδεολογία, το χώρο και τη λειτουργία αυτού οργανώνεται η έκθεση με τίτλο «Ο παλαιοχριστιανικός ναός» και παρουσιάζεται στην πρώτη αίθουσα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (Σχέδ. 2· Πίν. 249 β).

Κατά την πορεία της έκθεσης προτείνονται τρεις παράλληλες αναγνώσεις του αρχαιολογικού υλικού, που δημιουργούν μια σειρά θεμάτων σε τρία διαπλεκόμενα επίπεδα έκθεσης: α) χώρος, διάκοσμος και λειτουργία του παλαιοχριστιανικού ναού, β) παλαιοχριστιανικά μνημεία, γ) τυπολογία και τέχνη.

Η αναφορά στον παλαιοχριστιανικό ναό είναι ο καθοριστικός παράγοντας στην οργάνωση της έκθεσης αυτής. Η αρχιτεκτονική σύνθεση στηρίζεται στις βασικές αρχές οργάνωσης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής: δρομικότητα, καθαρότητα, τάξη, κυριαρχία του κατά μήκος άξονα με τονισμό προς το βάθος. Τα θέματα που αναφέρονται στη λειτουργία και τέχνη του ναού αναπτύσσονται γραμμικά κατά μήκος του άξονα της αίθουσας, ενώ τα θέματα που συνιστούν αναφορά σε μνημεία δημιουργούν κέντρα ενδιαφέροντος.

Οι εικόνες του «παλαιοχριστιανικού ναού» που αντικρίζει ο επισκέπτης μέσα στην έκθεση συντίθενται από αρχαιολογικό υλικό χωρίς αυτοτέλεια, αποσπασμένο από διάφορα αρχιτεκτονικά ή αρχαιολογικά σύνολα. Τα περισσότερα εκθέματα (γλυπτά, ψηφιδωτά, τοιχογραφίες κ.ά.) είναι σπαράγματα της διακόσμησης ενός χώρου που δεν υπάρχει πια και επομένως έχουν χάσει το λόγο της αυθεντικής ύπαρξής τους. Αναδεικνύονται ως μαρτυρίες έκφρασης ενός πολιτισμού και πρέπει να τους αποδοθεί ξανά μέσω της μουσειογραφικής παρουσίασης, μέρος τουλάχιστον της αξίας και του νοήματός τους. Έτσι, με τα αρχιτεκτονικά μέλη και τα στοιχεία διακόσμου δημιουργήσαμε συνθέσεις, σε μια προσπάθεια να πετύχουμε θέσεις και σχέσεις μεταξύ τους που δίνουν νύξεις για την αρχική τους λειτουργία, χωρίς καμιά πρόθεση αναπαράστασης. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που επιλέχθηκαν να εκτεθούν ως δείγματα του διακόσμου και της γλυπτικής τέχνης του ναού είναι κατανεμημένα κατά ομάδες σε ολόκληρη την αίθουσα: πλαισιώνουν άλλα στοιχεία διακόσμου, όπως δάπεδα ή ψηφιδωτά, δημιουργούν την ενότητα του Ιερού και συμπληρώνουν ενότητες μνημείων. Τα κιονόκρα-



Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Κάτοψη της έκθεσης «Ο παλαιοχριστιανικός ναός».

να, με σειρά χρονολογικής και τυπολογικής εξέλιξης, παρουσιάζονται υπερυψωμένα επάνω σε στύλους από ανοξείδωτο χάλυβα ειδικής μορφής που παραπέμπουν αφαιρετικά σε κυλινδρικούς κίονες. Οι στύλοι αυτοί εδράζονται επάνω σε μαρμάρινες βάσεις και αναβαθμούς. Ένα υπέρθυρο εκτίθεται κοντά στην είσοδο της αίθουσας, επάνω σε μια ανοξείδωτη κατασκευή σχήματος Π που υπονοεί αφαιρετικά τη μορφή θυρώματος.

Αριστερά της εισόδου, 14 μικρές ανάγλυφες πλάκες που προέρχονται από την παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Μηνά τοποθετούνται ψηλά σε μια προεξοχή του τοίχου σε οριζόντια διάταξη, που δηλώνει την προέλευσή τους από το «ζωοφόρο» κοσμήτη του ναού. Στο ίδιο σημείο, ένα ψηφιδωτό δάπεδο καταλαμβάνει μια πλευρά του δαπέδου της αίθουσας (Σχέδ. 2,1). Γλυπτά επίκρανα υψώνονται ανά διαστήματα επάνω σε στενές προεξοχές των τοιχωμάτων που θυμίζουν παραστάδες.

Ανάμεσα στα τρία τυπολογικά δείγματα από άμβωνες (Σχέδ. 2,2) του παλαιοχριστιανικού ναού που εκτίθενται, ξεχωρίζει ο εντυπωσιακός ριπιδιόσχημος άμβων της βασιλικής του Μουσείου Φιλίππων. Απέναντι από το δεύτερο άνοιγμα της αίθουσας ελεύθερο και περίοπτο δεσπόζει το εξαίσιας τέχνης τόξο από το φράγμα Ιερού του Αγίου Δημητρίου (Σχέδ. 2,3). Σε δεύτερη θέα δύο αποσπάσματα του παλαιού ψηφιδωτού διακόσμου του ναού και ένα εντοίχιο μαρμαροθέτημα της βόρειας κιονοστοιχίας του παρουσιάζονται σε τρία διαβαθμισμένα επίπεδα μπροστά στον τοίχο. Στη συνέχεια της πορείας, τρία τμήματα αποσπασμένων τοιχογραφιών τοποθετούνται σε ελεύθερη διάταξη επάνω σε μια χαμηλή βάση από πωρόλιθο (Σχέδ. 2,4).

Στο βάθος του κεντρικού κατά μήκος άξονα τρεις κιονίσκοι Αγίας Τράπεζας και δύο στρεπτοί κίονες κιβωρίου συνθέτουν ένα σύνολο που αναφέρεται στο Ιερό του παλαιοχριστιανικού ναού. Μπροστά τους ένα σύνολο γλυπτών ανασυνθέτει με ελεύθερο τρόπο τη γωνία ενός φράγματος Ιερού (Σχέδ. 2,8· Πίν. 249 β). Ένα γλυπτό με αισθητική αυτοτέλεια και μοναδικότητα είναι το μικρό άγαλμα του «Καλού Ποιμένα» που φέρει στους ώμους του αμνό (Σχέδ. 2,7). Η παρουσίασή του δεν αποβλέπει σε υπόμνηση της θέσης και λειτουργίας του, αλλά αποσκοπεί κυρίως στο να αναδείξει τη μουσειακή και αισθητική αξία του. Αριστερά η ασημένια λειψανοθήκη της Νέας Ηράκλειας (Σχέδ. 2,9) εκτίθεται σε μια περίοπτη προθήκη με τρόπο ώστε να αναδεικνύεται η εξαιρετική της τέχνη. Η περίφημη τοιχογραφία των αγίων Κοσμά και Δαμιανού από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης τοποθετείται επίσης χωρίς υπαινικτικές αναφορές, με πρόθεση καθαρά μουσειακής ανάδειξης, κεντρικά επάνω σε τριμερή εκθεσιακή κατασκευή στο βάθος της αίθουσας (Σχέδ. 2,6). Δεξιά και αριστερά από το «Ιερό Βήμα», μέσα σε τρεις προθήκες που ανοίγονται στο εσωτερικό αυτής της ξύλινης κατασκευής, ξεχωρίζουν: ένα φύλλο ευαγγελίου (Σχέδ. 2,5) από τον πολύτιμο πορφυρό κώδικα της Πετρούπολης, σε συνδυασμό με δύο χάλκινους σταυρούς, ένα σύνολο χρηστικών σκευών του ναού επάνω σε μια ξύλινη βάση που θυμίζει τραπέζι (Σχέδ. 2,10) και τα ευρήματα από το εγκαίνιο της βασιλικής της οδού Γ' Σεπτεμβρίου (Σχέδ. 2,11). Μια σύνθεση μαρμάρινων επιγραφών (Σχέδ. 2,12) από ναούς, κλείνει τον κύκλο της πορείας της έκθεσης.

ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ ΠΑΠΑΔΕΛΗ-MARCONI - ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Έκθεση «Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος - Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση»

Στις 26 Οκτωβρίου 1997 εγκαινιάστηκε από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας Κ. Στεφανόπουλο η έκθεση «Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος - Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση» (Πίν. 250 α-β). Οργανώθηκε στην πτέρυγα περιοδικών εκθέσεων από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, με τη συμμετοχή της Εκκλησίας της Κύπρου και των Ιερών Ιδρυμάτων της, του Μουσείου του Ιδρύματος Πιερίδη και του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου.

Η έκθεση «Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος», με διακόσια και πλέον αυθεντικά εκθέματα και πλούσιο εποπτικό και πληροφοριακό υλικό, σκιαγράφησε το πρόσωπο και το χαρακτήρα της Κύπρου κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Την εποχή αυτή η Κύπρος, παραμένοντας μέσα στη βυζαντινή πολιτισμική παράδοση και αφομοιώνοντας ποικίλες επιδράσεις, αποτέλεσε ακριτικό φυλάκιο της Ευρώπης στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η έκθεση διαρθρώθηκε σε δύο κύριες ενότητες. Η πρώτη με τίτλο: «Από τους τελευταίους Κομνηνούς στο μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου» παρουσίασε την περίοδο από τα τέλη του 12ου έως τα τέλη του 15ου αι., όταν η Κύπρος από τμήμα του βυζαντινού κράτους μετατρέπεται σε φεουδαλικό βασίλειο, υπό τη γαλλική δυναστεία των Λουζινιανών.

Με νομίσματα, χειρόγραφες εμπορικές επιστολές, παλαίτυπα, σπάνια βιβλία και χαρακτικά παρουσιάστηκαν όψεις του μεσαιωνικού βασιλείου των Λουζινιανών, όπως το νομισματικό σύστημα, η γοτθική αρχιτεκτονική αλλά και η προσωπογραφία του οίκου των Λουζινιανών. Παράλληλα, βυζαντινές εικόνες που χρονολογούνται από το 12ο έως το 15ο αι. τεκμηρίωσαν την επιβίωση και την εξέ-

λιξη της βυζαντινής τέχνης και ιδιαίτερα της ζωγραφικής στα χρόνια της Φραγκοκρατίας, όπως επίσης και τις επιδράσεις που δέχθηκε από Ανατολή και Δύση. Αριθμός εφυαλωμένων αγγείων αντιπροσώπευσαν ένα είδος καθημερινής ζωής, που βρίσκεται μέσα στην παράδοση και την τεχνολογία της κεραμικής του ευρύτερου βυζαντινού χώρου, αλλά δέχθηκε και αφομοίωσε τις επιδράσεις του λεγόμενου «σταυροφοριακού» κόσμου με τον οποίο ήρθε σε επαφή.

Η δεύτερη ενότητα με τίτλο: «Η Κύπρος από νησιωτική κτήση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας μέρος του μεταβυζαντινού κόσμου» παρουσίασε την περίοδο κατά την οποία η Κύπρος από κτήση του ναυτικού-εμπορικού κράτους της Βενετίας (1489-1570/1571), βρέθηκε μετά το 1571 υπό οθωμανική κυριαρχία και μέρος του μεταβυζαντινού κόσμου.

Φορητές εικόνες που χρονολογούνται από το 15ο έως και το 18ο αι. έδειξαν τις επιδράσεις της Αναγέννησης στη μακρόχρονη βυζαντινή παράδοση της τέχνης της Κύπρου και τη διαμόρφωση μιας ντόπιας κυπριακής σχολής ζωγραφικής. Χειρόγραφα, παλαίτυπα, χαρακτικά και χάρτες έδειξαν το ενδιαφέρον που συγκέντρωνε σε ολόκληρη την Ευρώπη η βενετοτουρκική σύρραξη και ο πόλεμος της Κύπρου στα τέλη του 16ου αι.

Ως επίλογος της έκθεσης, χάρτες που χρονολογικά φθάνουν έως το 19ο αι. έδειξαν τη σημασία που εξακολούθησε να έχει η Κύπρος για τους ευρωπαίους χαρτογράφους έως τα νεότερα χρόνια. Μέσα από τους χάρτες αυτούς φάνηκε πως η γλωσσική, δημογραφική και τοπωνυμική ταυτότητα της Κύπρου έμεινε αναλλοίωτα ελληνική μετά από επτά αιώνες αποκοπής από το βυζαντινό κορμό.

Την έκθεση συνόδευσε ομότιτλη έκδοση του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου που περιέλαβε κατάλογο των εκθεμάτων και εισαγωγικά σημειώματα γραμμένα από επιστήμονες ειδικούς σε θέματα συναφή με τις ενότητες της έκθεσης[1].

Εργασίες συντήρησης

Τα εργαστήρια συντήρησης ανασκαφικού υλικού κατά το 1997 εργάστηκαν εντατικά για την προετοιμασία των αντικειμένων για τις μόνιμες εκθέσεις «παλαιοχριστιανικός ναός» και «Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο».

Το εργαστήριο συντήρησης πέτρας και μαρμάρου συντήρησε, συγκόλλησε και συμπλήρωσε αρχιτεκτονικά μέλη, θωράκια, θυρώματα και λοιπά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως επίσης σημαντικό αριθμό ταφικών επιγραφών. Μεγάλο μέρος της δραστηριότητας και του χρόνου του εργαστηρίου αφιερώθηκε στην ετοιμασία προς έκθεση του ριπιδιόσχημου άμβωνα της Βασιλικής Γ των Φιλίππων που έγινε κάτω από την καθοδήγηση της ανασκαφέως Ευ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και του καθηγητή της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ Γ. Καραδέδου. Το εργαστήριο συντήρησης κεραμικής ετοίμασε προς έκθεση μεγάλο αριθμό παλαιοχριστιανικών ταφικών αγγείων, όπως επίσης αριθμό λυχναριών. Το εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων αντικειμένων ετοίμασε μεγάλο αριθμό νομισμάτων και μικροαντικειμένων, κυρίως κοσμημάτων.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ

Μπέη Χαμάμ (Λουτρά Παράδεισος)

Στο Μπέη Χαμάμ πραγματοποιήθηκε το 1997 η έκθεση «Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της»[2]. Το μνημείο είχε αναστηλωθεί μερικώς (το ανδρικό τμήμα του λουτρού) πολύ παλαιότερα και χρησίμευε ως αποθήκη υλικών συντήρησης και άλλων υλικών της 9ης ΕΒΑ. Απέμενε η αναστήλωση του γυναικείου τμήματος του μνημείου που φέρει διαμπερείς ρωγμές στο μεγάλο τρούλο αλλά έχει και παλαιότερες αυθαίρετες επεμβάσεις με οπλισμένο σκυρόδεμα.

Προτάθηκε για την έκθεση με την προϋπόθεση ότι δεν θα γινόταν καμία απολύτως επέμβαση στις επιφάνειες των τοίχων του και δόθηκε έτσι η άδεια του ΚΑΣ. Για τους σκοπούς της έκθεσης απομακρύνθηκαν όλα τα ξένα προς το μνημείο υλικά, καθαρίστηκαν επιφανειακά όλες οι τοιχοποιίες και στα δύο μέρη του λουτρού και βάφτηκαν με ένα ουδέτερο υδρόχρωμα (καθαριότητας) σε απαλή ώχρα ή ανοιχτό γκρι, στα σημεία όπου δεν υπήρχαν τοιχογραφίες ή παλαιότερη αναστήλωση. Τέθηκε σε χρήση το αποχωρητήριο, αφού πρώτα καθαρίστηκε ριζικά, ηλεκτροφωτίστηκε και προσαρμόστηκε από πλευράς μεγέθους του χώρου και του εξοπλισμού στις σημερινές απαιτήσεις. Καθαρίστηκε επίσης το μαρμάρινο δάπεδο του

1. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Μ. Ιακώβου (επιμ.), *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος, Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση*, Αθήνα 1997.

2. Α. Ζόμπου, Λουτρά Παράδεισος, *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 318-321, λήμμα 3, εικ. 3-7.

μνημείου χωρίς χρήση χημικών και συμπληρώθηκαν ορισμένα κενά του με αντιστρέψιμη μέθοδο. Ο εξοπλισμός της έκθεσης τοποθετήθηκε ολόκληρος σε απόσταση από τους τοίχους σε ύψος 2 μ. περίπου, έτσι ώστε να φαίνονται οι τρούλοι και τα λοφία. Καθαρίστηκαν οι τρούλοι εξωτερικά από φυτά και παράσιτα και στεγανώθηκαν κάποια σημεία, ενώ έκλεισαν με οπλισμένο γυαλί ορισμένα ανοίγματα. Καμιά επέμβαση δεν έγινε στην ανωδομή της δεξαμενής του λουτρού, η οποία χρειάζεται ειδικότερη έρευνα και μελέτη, καθώς και άντληση των νερών που συγκεντρώνονται εκεί. Απομακρύνθηκαν επίσης δομικά υλικά από την πίσω αυλή και έγινε πολύ μεγάλη προσπάθεια για να ανατραπεί η συνήθεια των περιπατητών να λερώνουν ποικιλοτρόπως το γύρω από το μνημείο χώρο. Το αποτέλεσμα ήταν εντυπωσιακό όσο και η ίδια η έκθεση, όταν το μνημείο παραδόθηκε για νέα χρήση ανοίγοντας μετά από 30 χρόνια για το κοινό[3] (Πίν. 251 α-β).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

ΜΕΛΕΤΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΗ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Θεσσαλονίκη

Φρούριο Επταπυργίου

Το 1997 πραγματοποιήθηκαν στο Επταπύργιο οι παρακάτω εργασίες που αφορούσαν το έργο «Στερέωση-αποκατάσταση του Βυζαντινού Φρουρίου» και είχαν στόχο την επισκεψιμότητα του μνημείου, την αποκατάσταση των νεότερων κτισμάτων και τη διαμόρφωση-ανάπλαση του περιβάλλοντος χώρου του Επταπυργίου.

Στον τομέα των μελετών ολοκληρώθηκε:

1. Η αποτύπωση εννέα νεότερων κτισμάτων, 19 βοηθητικών και 16 φυλακίων.

2. Η αποτύπωση του δυτικού τμήματος της ακρόπολης και το νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό τμήμα του περιβόλου και του προτειχίσματος του Επταπυργίου.

3. Συντάχθηκε Τεχνική Έκθεση στερέωσης-αποκατάστασης του κτιρίου των πρώην στρατιωτικών φυλακών (Κ5), που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του εξωτερικού συγκροτήματος και του βοηθητικού κτίσματος (Β15) στον περιβάλλοντα χώρο του Επταπυργίου.

Στα πλαίσια των στερεωτικών επεμβάσεων στο βυζαντινό φρούριο έγινε:

1. Αποκατάσταση της νότιας όψης του πύργου εισόδου (Π8) και των πύργων Π9, Π10 με αρμολογήματα, ενέματα, τοπικές μικροανακτίσεις και αντικαταστάσεις ή συμπληρώσεις ξυλοδεσιών κυρίως στις ανώτερες περιοχές.

2. Αποκάλυψη και συντήρηση του λίθινου ανατολικού κλιμακοστάσιου που οδηγεί από τις εσωτερικές αυλές στον περίδρομο.

Στο ανατολικό τείχος της ακρόπολης, που βρίσκεται σε επαφή με τον πύργο Π1 του φρουρίου, πραγματοποιήθηκαν σωστικές επεμβάσεις με τοπικές ανακτίσεις και αρμολογήματα.

Πραγματοποιήθηκαν ακόμη και οι ακόλουθες εργασίες, απαραίτητες για την προστασία και λειτουργία του μνημείου:

1. Προκειμένου το συγκρότημα του Επταπυργίου να αναδειχθεί σε επισκέψιμο μνημείο, άρχισαν να υλοποιούνται εργασίες που περιελάμβαναν την οργάνωση υποδοχής και πορείας των επισκεπτών, τις εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης του κοινού, την πυρασφάλεια του συγκροτήματος, την αποκατάσταση των δαπέδων των πύργων και του περιδρόμου, των κλιμάκων ανόδου στον περίδρομο, την τοποθέτηση σιδηρών κιγκλιδωμάτων, τη συντήρηση του κεντρικού φυλακίου με τους δύο υπερυψωμένους διαδρόμους, που λειτουργεί ως χώρος πρόσβασης και πληροφόρησης των επισκεπτών, την τοποθέτηση πινακίδας πληροφόρησης. Από το 1997, μετά την υλοποίηση μέρους των παραπάνω εργασιών, το μνημείο είναι επισκέψιμο.

2. Από ειδικό συνεργείο της Υπηρεσίας πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και συντήρηση των κεραμοπλαστικών διακοσμητικών στοιχείων, μαρμάρινων μελών, τοιχογραφιών κτλ.

3. Άρχισε η αποκατάσταση-ανακαίνιση των νεότερων κτιρίων προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των νέων χρήσεων. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αφορούσαν: α) Τη συντήρηση και προστασία των νεότερων κτιρίων από την υγρασία και τη συνεχιζόμενη φθορά, με επισκευή και ανακατασκευή των στεγών, χωρίς μεταβολές στο σύστημα του αρχικού σχεδιασμού τους. β) Προεργασίες για τη στερέωση-αποκατάσταση του κτιρίου των πρώην Στρατιωτικών Φυλακών. Έγιναν καθαιρέσεις επιχρισμάτων, αποξηλώσεις παλαιών κουφωμάτων, δαπέδων κτλ. γ) Τη διαμόρφωση του ορόφου μικρού κτιρίου (Δ2) που βρίσκεται στην εσωτερική αυλή του εξωτερικού συγκροτήματος του ξενώνα. Στην αποκατάσταση αυτή περιλαμβάνονται οι απαραίτητες εργασίες υποδομής και η απομάκρυνση μέρους των βοηθητικών

3. Για το περιεχόμενο της έκθεσης, βλ. *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997. Για την αρχιτεκτονική της έκθεσης ετοιμάζεται ιδιαίτερη δημοσίευση.

κτισμάτων, λυόμενων κατασκευών και φυλακίων, όπως προέβλεπε η υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/ 16602/396/ 9.4.97 απόφαση για τη διατήρηση ή μη κτισμάτων του Επταπυργίου.

4. Η διαμόρφωση του άμεσου περιβάλλοντος χώρου περιορίστηκε μόνο σε εκσκαφές, επιχώσεις, διαμορφώσεις πρανών και απομάκρυνση μπάζων.

Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν και εργασίες για την προστασία, λειτουργία και ασφάλεια του εργοταξίου.

Η σύνταξη της τεχνικής έκθεσης στερέωσης-αποκατάστασης των πρώην Στρατιωτικών Φυλακών έγινε από την αρχιτέκτονα Ε. Γούναρη.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ - ΦΑΝΗ ΡΕΒΥΘΙΑΔΟΥ - ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ

Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου

Στο εργοτάξιο του ναού Παναγίας Αχειροποιήτου κατά το έτος 1997 και μετά την έγκριση των μελετών στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Ξεκίνησαν οι εργασίες έγχυσης ενέματος στη βόρεια τοιχοποιία του μνημείου από τα χαμηλότερα προς τα ψηλότερα τμήματά της.

Η διαδικασία του εμποτισμού των τοιχοποιιών με ένεμα ξεκίνησε από τη βάση του ανατολικού τμήματος της βόρειας τοιχοποιίας σε οριζόντια επίπεδα και συνεχίστηκε ακολουθώντας τη ροή του ενέματος προς τα πάνω. Φθάνοντας στο ύψος του δαπέδου των υπερώων και λόγω του ότι εμφανίστηκε έντονο πρόβλημα διαρροών απομακρύνθηκε μέρος των ξύλων του δαπέδου που ακουμπούσαν στη βόρεια τοιχοποιία προκειμένου να σφραγιστούν οι οπές διαρροής.

Τα ενέματα ολοκληρώθηκαν μέχρι το ύψος των παραθύρων της ανωδομής της βόρειας τοιχοποιίας. Το ανώτατο τμήμα της θα αντιμετωπιστεί αφού γίνει και ο έλεγχος της κατάστασης της έδρασης των ξύλων των ζευκτών της στέγης. Ενέματα επίσης έγιναν στα χαμηλά τμήματα της ανατολικής και δυτικής τοιχοποιίας του βόρειου κλίτους. Στα ψηλότερα τμήματα θα προχωρήσουμε αφού ολοκληρωθούν κάποιες τοπικές ανακτίσεις. Ακολούθησε ο καθαρισμός της βόρειας τοιχοποιίας με υδροβολή. Οι εργασίες εμποτισμού των τοιχοποιιών συνεχίζονται.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εμποτισμού του δυτικότερου τμήματος της βόρειας όψης παρουσιάστηκαν έντονες διαρροές από την εσωτερική της πλευρά. Απομακρύνοντας τοπικά το εσωτερικό επίχρισμα εμφανίστηκε τοιχοποιία με αποσαθρωμένο κονίαμα, πρόχειρα δομημένη με κονιορτοποιημένες ξυλοδεσιές, εικόνα που οδήγησε στην απόφαση της ολικής απομάκρυνσης του επιχρίσματος για την ενίσχυσή της. Η προαναφερθείσα τοιχοποιία απομονώθηκε από τον υπόλοιπο ναό, στήθηκαν δάπεδα εργασίας και καθαιρέθηκε το επίχρισμα από ολόκληρη την επιφάνειά της. Απομακρύνθηκε το χώμα από τους αρμούς, καθαρίστηκαν οι ρηγματώσεις που εμφανίστηκαν στην ανωδομή της, αντιμετωπίστηκε η υγρασία που παρουσίαζε στα ψηλότερα τμήματά της με στεγανοποίηση του βόρειου τμήματος της οροφής του νάρθηκα. Απομακρύνθηκαν τα 29 μαρμάρινα μέλη που χρησιμοποιήθηκαν ως δομικά στοιχεία κατά την ανάκτισή της. Ακολούθησαν τοπικά ανακτίσεις, αρμολογήματα και έγινε η προετοιμασία για να ακολουθήσουν τα ενέματα.

Έγιναν εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης στις τοιχοποιίες του πυρήνα του κλιμακοστασίου του μνημείου (απομάκρυνση και αντικατάσταση διαβρωμένων κονιαμάτων και πλίνθων, τοπικές ανακτίσεις σε θέσεις που λόγοι στερέωσης το επέβαλαν). Οι εργασίες στο κλιμακοστάσιο δεν ολοκληρώθηκαν.

Αντικαταστάθηκαν τα σπασμένα κεραμίδια στη στέγη του βορειοανατολικού παρεκκλησίου.

Βάσει της εγκεκριμένης μελέτης αποκατάστασης διανοίχθηκε πόρτα, διασπ. 1×2 μ., στο σφραγισμένο δυτικό άνοιγμα της βόρειας τοιχοποιίας και τοποθετήθηκε μεταλλικό κούφωμα.

Ταυτόχρονα εκτελέστηκαν εργασίες ευτρεπισμού τόσο του μνημείου όσο και του εργοταξιακού χώρου. Απομακρύνθηκαν και αντικαταστάθηκαν οι υδρορρόες της δυτικής όψης του μνημείου. Απομακρύνθηκαν οι ξύλινες υποστυλώσεις των τόξων των περασμάτων που οδηγούν από το νάρθηκα στα δύο πλευρικά κλίτη και αντικαταστάθηκαν με νέες μεταλλικές υποστυλώσεις. Αντικαταστάθηκε η περίφραξη του εργοταξιακού χώρου.

ΑΝΝΑ ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ

Παζάρ Χαμάμ

Το έργο στο Παζάρ Χαμάμ κατά το 1997 διακρίνεται σε δύο βασικές ενότητες: στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στα υπόκαυστα και σε εκείνες του κεντρικού τρούλου του γυναικείου τμήματος, ο οποίος είχε στερεωθεί κατά τα προηγούμενα έτη.

Α. Ο χώρος Α9, ένας από τους μικρούς χώρους του ανδρικού λουτρού, είχε υποστεί πτώση του δαπέδου του στα τέλη του 1996, ενώ ο προσκείμενος χώρος Α8 είχε ήδη παρόμοιο πρόβλημα από πολύ παλαιότερα – πριν από τις εργασίες της 9ης ΕΒΑ – και είχε αντιμετωπιστεί με μπάζω-

μα του υποκαύστου, που βρισκόταν κάτω από αυτόν (Σχέδ. 3). Η κατάσταση ήταν τέτοια που δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί τοπικά, επειδή θα έπρεπε να υποστηριχθούν και οι γύρω κιονίσκοι του μεγαλύτερου ζεστού χώρου, του Α6. Το αποτέλεσμα αυτής της ανάγκης και επιπλέον το γεγονός ότι οι διαχωριστικοί τοίχοι του μνημείου στηρίζονται όχι σε συνήθη θεμέλια αλλά επάνω στους πεσσίσκους των υποκαύστων[4], ήταν μια ευρύτερη επέμβαση στους χώρους που παρουσίασαν το πρόβλημα με αναστήλωση, ανάκτιση ή εγκιβωτισμό των πεσσίσκων των υποκαύστων και ανακατασκευή κατά περίπτωση. Η εργασία αυτή έγινε μετά από μερική τροποποίηση της λύσης που προέκυψε από ερευνητικό πρόγραμμα του ΑΠΘ - ΥΠΠΟ και είχε σωστικό χαρακτήρα αλλά δεν ολοκληρώθηκε μέχρι το τέλος του έτους. Παράλληλα ανασύρθηκαν από το χώρο οι μαρμάρινοι νιπτήρες που βρέθηκαν μακριά από τη θέση τους και αποτυπώθηκαν. Οι νιπτήρες αυτοί αποτελούν τμήματα ενός θριγκού πιθανότατα παλαιοχριστιανικού κτιρίου. Το μέγεθος του θριγκού αυτού δεν μπορεί να υπολογιστεί ακόμη, αλλά τα στοιχεία των τμημάτων του έχουν μήκος 3,50 μ. περίπου. Από τους ίδιους χώρους του λουτρού ανασύρθηκαν πλάκες δαπέδου που ήταν τμήματα μεσοβυζαντινών θωρακίων ή παλαιοχριστιανικών πλακών οροφής με φατνώματα[5]. Το ίδιο διάστημα προχώρησαν αποτυπώσεις τμημάτων του μνημείου (βόρεια όψη, τρουλίσκοι χώρου Α6, λοφίο χώρου Αι, ξύλινοι ελκυστήρες του κτιρίου κ.ά.).

Β. Στον τρούλο Βι επιστρώθηκαν κεραμίδια και αποκαταστάθηκαν οι οδοντωτές ταινίες του. Οι εργασίες στα τριγωνικά τμήματα της βάσης του άρχισαν με αποφόρτιση από τα χώματα κλίσεων αλλά δεν ολοκληρώθηκαν τη χρονιά αυτή. Έγιναν σημαντικές παρατηρήσεις για το ρόλο των βαρών στα τρίγωνα. Παράλληλα ολοκληρώθηκε η γεωμετρική μελέτη των λοφίων και επιβεβαιώθηκε η αρχική ύπαρξη νευρώσεων σε αυτά. Ολοκληρώθηκε επίσης το αξονομετρικό σχέδιο και το ηλεκτρονικό μοντέλο του κτιρίου[6].



Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Παζάρ Χαμάμ. Κάτοψη των ζεστών χώρων πριν από την υποχώρηση του δαπέδου του χώρου Α9.

Ναός Αγίας Σοφίας

Στον περίβολο της Αγίας Σοφίας είχε ήδη γίνει επέμβαση το 1996, αλλά στις αρχές του 1997 συνεχίστηκαν μερικές μικρές εργασίες, που είχαν μείνει ημιτελείς και μελετήθηκαν ορισμένα επιμέρους στοιχεία, τα οποία είχαν εντοπιστεί και παλαιότερα[7]. Δυστυχώς το έργο αυτό δεν υποστηρίχθηκε ούτε διατηρήθηκε από τους χρήστες του και καθώς μεγαλύτερες επεμβάσεις, όπως για παράδειγμα δήλωση του παλαιοχριστιανικού νάρθηκα και του οθωμανικού προπύλου στο δάπεδο του περιβόλου, ήταν οικονομικά πολύ απαιτητικές, παρέμεινε το έργο σε ένα ενδιάμεσο στάδιο πριν από την ολοκλήρωσή του. Ολοκληρώθηκαν όμως τα σχέδια αποτύπωσης των διαφόρων δικτύων που διασχίζουν τον περίβολο – όπως αποχετευτικό, ηλεκτρικό, υδρευτικό, έτσι ώστε να χρησιμεύσουν σε τυχόν μελλοντικές επεμβάσεις ή ανασκαφές στο χώρο (Σχέδ. 4).

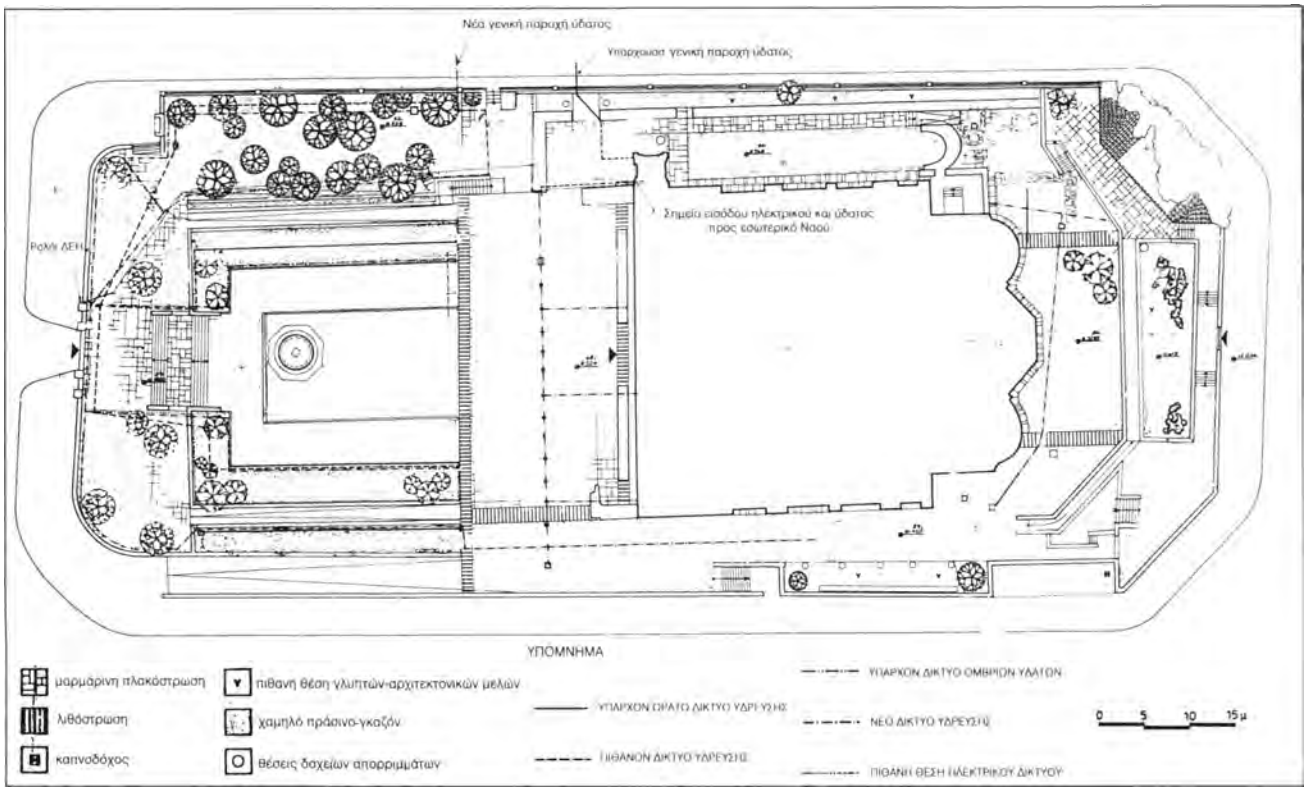
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

4. Ε. Χατζητρύφωνος, Παζάρ Χαμάμ, *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 322- 325, λήμμα 4 και ειδικά εικ. 11.

5. Σχετική μελέτη βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, Ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη από το Παζάρ Χαμάμ Θεσσαλονίκης, *Επιστημονική Επετηρίδα Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης* 5/1999 (υπό έκδοση).

6. Χατζητρύφωνος, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 2, 10, 14. Το ηλεκτρονικό πρόπλασμα έγινε στο Princeton University.

7. Το σύνολο της επέμβασης δημοσιεύεται από τη γράφουσα σε αυτοτελές άρθρο με τίτλο: Εικόνα, περιεχόμενο και επεμβάσεις στο χώρο γύρω από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, *Μνημείο και Περιβάλλον* 5 (1998), (υπό έκδοση).



Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Ναός Αγίας Σοφίας. Κάτοψη του περιβόλου, όπου αποτυπώνονται τα διάφορα δίκτυα.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Θεσσαλονίκη

Φρούριο Επταπυργίου

Τον Οκτώβριο του 1996 ο ΟΤΥΕ (Όμιλος Τεχνικών Υπευθύνων Έργων) του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997 υπέβαλε προς έγκριση στην 9η ΕΒΑ αρχιτεκτονική μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του φρουρίου του Επταπυργίου. Η σύνταξη της μελέτης αυτής είχε ανατεθεί από τον ΟΤΥΕ στους Ευάγγ. Καρκάνη και Ι. Κοέν, αρχιτέκτονες-μηχανικούς, από ιδιωτικά μελετητικά γραφεία της Αθήνας, και περιελάμβανε: α) αρχιτεκτονική μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του Επταπυργίου (τεύχος της τεχνικής έκθεσης του έργου και 13 σχέδια της αρχιτεκτονικής μελέτης) και β) τεχνικό φάκελο προδιαγραφών του έργου.

Ο φάκελος της μελέτης του έργου περιείχε προτάσεις για διάφορες επεμβάσεις και κατασκευές στην περιοχή αυτή. Βασικά, η μελέτη πρότεινε τη δημιουργία τεσσάρων χώρων για υπαίθριες εκδηλώσεις γύρω από το φρούριο και όριζε δύο σημεία του περιβάλλοντος του μνημείου ως χώρους εκθέσεων. Προνοούσε για την κατασκευή αναψυκτηρίων και WC. Διαμόρφωνε την κεντρική πλατεία εισόδου στο μνημείο. Χάραζε προσβάσεις και πεζοδρόμους, λαμβάνοντας υπόψη και την ανάγκη για θέσεις στάθμευσης αυτοκινήτων. Τέλος, προέβλεπε και συγκεκριμένα είδη για φύτευση στο περιβάλλον του μνημείου.

Η Εφορεία είχε εξαρχής σοβαρές διαφωνίες και έφερε αντιρρήσεις σε σημαντικά σημεία της εν λόγω αρχιτεκτονικής μελέτης. Η αισθητική ιδιαιτερότητα του φρουρίου και η ερημιά του χώρου γύρω από αυτό απαιτούν μια ήπια προσέγγιση χωρίς μόνιμες κατασκευές και χωρίς αλλοιώσεις του φυσικού τοπίου του λόφου, πράγμα που δεν διαπιστώθηκε ούτε στον τεχνικό φάκελο προδιαγραφών του έργου ούτε στη συνέχεια και στην ίδια τη μελέτη.

Επιπλέον, έπρεπε να ληφθεί υπόψη μια σωρεία προβλημάτων, που προκύπτουν από την εφαρμογή μιας μελέτης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του Επταπυργίου. Είναι γνωστό από χρόνια ότι στον περιβάλλοντα χώρο του φρουρίου εκκρεμεί το θέμα των εκτεταμένων απαλλοτριώσεων, μικρών και μεγάλων ιδιοκτησιών, εκ

των οποίων οι περισσότερες είναι ακάλυπτα οικόπεδα[8]. Βρίσκονται στα γεωγραφικά όρια αφενός του Δήμου Θεσσαλονίκης (δηλαδή εντός των τειχών) και αφετέρου του Δήμου Συκεών. Προϋπόθεση επομένως για την εφαρμογή οποιασδήποτε πρότασης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του φρουρίου του Επταπυργίου είναι η απαλλοτρίωση των παραπάνω ιδιοκτησιών.

Σε αυτό το πρόγραμμα των απαλλοτριώσεων έπρεπε να περιληφθεί και ο κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 179/τ.Β'/26-5-1962), αφού προηγουμένως προσδιοριστεί η ακριβής έκταση και διευκρινιστεί ο χαρακτήρας του αρχαίου κτιρίου, που είχε εντοπιστεί νότια του φρουρίου του Επταπυργίου. Το αρχαίο αυτό κτίριο είχε αποκαλυφθεί μερικώς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής με ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα από τον καθηγητή Στ. Πελεκανίδη. Το εύρημα αυτό ήταν γνωστό μεταξύ των ερευνητών και ως Βασιλική Ακροπόλεως, χωρίς να έχει αυτό αποδειχθεί.

Προκειμένου λοιπόν να οριοθετηθεί ο αρχαιολογικός χώρος, ο ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997 χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου ανασκαφική έρευνα για να εντοπιστούν τα αρχαία κτιριακά κατάλοιπα και να αναδειχθούν με την αρχιτεκτονική μελέτη. Με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ-/ΑΡΧ/Β1/Φ34/35008/855/28-7-1995 απόφαση εγκρίθηκε η διενέργεια ερευνητικών ανασκαφικών τομών στην περιοχή νότια του Επταπυργίου, με τις οποίες αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα μιας βασιλικής παλαιοχριστιανικών χρόνων με κοιμητηριακή χρήση[9].

Η αρχιτεκτονική μελέτη που υποβλήθηκε προς έγκριση χαρακτηρίζεται από υπερβολή στη σύλληψή της και αγνοεί την αυστηρότητα του χώρου. Παρά τις επανειλημμένες προτροπές μας για στενότερη συνεργασία με τους ιδιώτες μελετητές του έργου, οι γενικές αρχές προσέγγισης που είχαν δοθεί εξαρχής από την Εφορεία δεν τηρήθηκαν όπως έπρεπε. Αντιθέτως το θέμα αντιμετωπίστηκε από τους μελετητές με συντομία και πρόχειρο τρόπο. Εντούτοις η Εφορεία προχώρησε στη σύνταξη τεχνικής έκθεσης σχετικά με το θέμα, πρότεινε ποικίλες αλλαγές και έθεσε όρους σχετικά με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του Επταπυργίου. Με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/18520/6162/18-4-1997 απόφαση εγκρίθηκε με όρους και τροποποιήσεις η υποβληθείσα μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του φρουρίου του Επταπυργίου. Η μελέτη δεν έχει εφαρμοστεί.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ - ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ - ΦΑΝΗ ΡΕΒΥΘΙΑΔΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Το εργαστήριο συντήρησης τοιχογραφιών με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Κωνσταντινίδη υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριο λόγω της προετοιμασίας και της τοποθέτησης των ταφικών τοιχογραφιών που παρουσιάστηκαν στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού «Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο». Παράλληλα ασχολήθηκε με συναφείς εργασίες συντήρησης στα μνημεία της Θεσσαλονίκης και με τις τοιχογραφίες, οι οποίες αποκαλύφθηκαν σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων, καθώς και με τη συστηματική ανασκαφή του κάστρου του Πλαταμώνα.

Θεσσαλονίκη

Ναός Παναγίας Χαλκέων

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο τύμπανο του κεντρικού τρούλου, όπου απεικονίζονται προφήτες (Πίν. 252). Στο νάρθηκα έγινε στερέωση των τοιχογραφιών με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Ναός Οσίου Δαυίδ

Ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση στερέωσης των τοιχογραφιών. Οι εργασίες θα συνεχιστούν μετά τα αρμολογήματα της εσωτερικής τοιχοποιίας.

Ναός Αγίου Παντελεήμονος

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών στο Ιερό. Στο βόρειο και στο νό-

8. Το θέμα των απαλλοτριώσεων αναφέρεται σε τεύχος, το οποίο περιλαμβάνει τις προτάσεις της Εφορείας για τις απαλλοτριώσεις ιδιοκτησιών στον περιβάλλοντα χώρο του Επταπυργίου και για τις πολεοδομικές ρυθμίσεις της περιοχής. Το τεύχος αυτό συνοδεύεται από κτηματολογική μελέτη της εν λόγω περιοχής και αποτελεί μέρος της εγκεκριμένης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης, διατήρησης, νέων χρήσεων του φρουρίου του Επταπυργίου και απαλλοτριώσεων του περιβάλλοντος χώρου του. Σχετικά με τις κατά καιρούς επεμβάσεις και τις διαμορφώσεις με ζώνες πρασίνου της Εφορείας στον περιβάλλοντα χώρο του φρουρίου του Επταπυργίου, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 385· 44(1989): Χρονικά, σ. 358, 363, 364, Πίν. 192α, β· 45 (1990): Χρονικά, σ. 350· 47 (1992): Χρονικά, σ. 414-415.

9. Για την ανασκαφή της βασιλικής Ακροπόλεως, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 516-517· 51 (1996): Χρονικά, σ. 481-483.

τιο παρεκκλήσι έγιναν ορισμένες προκαταρκτικές εργασίες για τη συντήρησή τους.

Ναός Αγίας Σοφίας

Στην αψίδα του Ιερού στερεώθηκαν τμήματα των νεότερων τοιχογραφιών (των αρχών του 20ού αι.) που μιμούνται ψηφιδωτό. Από τον ίδιο χώρο αποσπάστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών και μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο του Μουσείου για να συνεχιστεί η συντήρησή τους. Εκεί έγινε στερέωση του χρώματος και οπλισμός τους με τουλπάνι, τοποθετήθηκαν σε πλαίσια αλουμινίου και στοκαρίστηκαν.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Στερεώθηκε το υπόστρωμα των τοιχογραφιών στους δύο πεσσούς της νότιας κιονοστοιχίας και έγιναν νέα στεφανώματα στην τοιχογραφία που απεικονίζει τον άγιο Ιωάσαφ. Ανάλογες εργασίες έγιναν και στα υπολείμματα τοιχογραφιών στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους.

Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου στο ναό του Αγίου Δημητρίου

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης οι οποίες αφορούσαν την αφαίρεση των στόκων και των γύψων, που έγιναν αυθαίρετα με πρωτοβουλία του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, τη στερέωση του υποστρώματος, στοκαρίσματα ρωγμών και φθορών, τον καθαρισμό των τοιχογραφιών και το χρωματισμό των ουδέτερων κονιαμάτων.

Τοιχογραφίες ανασκαφών

Εργασίες συντήρησης έγιναν επιτόπου σε τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στη διάρκεια σωστικών ανασκαφών στη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, στις τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο της οδού Γλαύκου 6 έγινε μηχανικός καθαρισμός και συγκράτηση με στεφανώματα. Οι τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν σε δύο τάφους κάτω από το οδόστρωμα της οδού Χ. Τρικούπη, επειδή ήταν αδύνατον να αποσπαστούν, καθαρίστηκαν, φωτογραφήθηκαν και μετά την ολοκλήρωση της τεκμηρίωσής τους καταχώσθηκαν. Αντίθετα, οι τοιχογραφίες των δύο τάφων που ανασκάφηκαν στην οδό Φρύξη αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού αφού προηγήθηκαν οι σχετικές προεργασίες (μηχανικός καθαρισμός, στερέωση του χρώματος, φωτογράφηση και αποτύπωση, οπλισμός με τουλπάνι, απόσπαση και τοποθέτησή τους σε τελάρα).

Εργαστήριο

Στο εργαστήριο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού συντηρήθηκαν συνολικά 83 τεμάχια αποσπασμένων τοιχογραφιών που χρονολογούνται από τον 3ο έως τον 6ο αι. Μεγάλο μέρος από αυτές παρουσιάστηκαν στην έκθεση «Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο», ενώ άλλες συντηρήθηκαν και τοποθετήθηκαν στις αποθήκες του μουσείου.

Περιφέρεια

Κάστρο Πλαταμώνα

Από τη συστηματική ανασκαφή στο κάστρο του Πλαταμώνα μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο για συντήρηση σπαράγματα τοιχογραφιών. Έγινε στερέωση του χρώματος, οπλισμός, απόσπαση της ζωγραφικής από το υπόστρωμά της, αφαίρεση του πλεονάζοντος υποστρώματος και τοποθέτησή τους σε τελάρα.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Στο εργαστήριο συντήρησης εικόνων με επικεφαλής το συντηρητή Β. Γανίτη συντηρήθηκαν 31 εικόνες προερχόμενες από τη δωρεά της Συλλογής Οικονομοπούλου, από τη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, από κατασχέσεις και από το σύνολο των κυπριακών εικόνων που παρουσιάστηκαν στην περιοδική έκθεση «Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος», η οποία οργανώθηκε στην οικεία πτέρυγα του μουσείου. Συντηρήθηκαν επίσης τρεις εικόνες προερχόμενες αντίστοιχα από το σκευοφυλάκιο της μονής Βλατάδων, το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Μελισσοχώρι του Νομού Θεσσαλονίκης (Πίν. 253) και από το χωριό Ίσωμα του Νομού Κιλκίς. Παράλληλα, το προσωπικό του εργαστηρίου απασχολήθηκε με την παραλαβή, τη συντήρηση και την ανάρτηση των εικόνων της έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους», η οποία παρουσιάστηκε στο μουσείο. Ήταν επίσης υπεύθυνο για την παρακολούθηση και τη ρύθμιση των συνθηκών κλιματισμού στις αίθουσες της ίδιας έκθεσης.

ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Το εργαστήριο συντήρησης ψηφιδωτών με επικεφαλής το συντηρητή Α. Παλούση απασχολήθηκε με αποσπάσεις και επιτόπου συντηρήσεις ψηφιδωτών που αποκαλύφθηκαν σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων και σε συντηρήσεις αποσπασμένων ψηφιδωτών στο εργαστήριο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Συγκεκριμένα έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

Οικόπεδα Θεσσαλονίκης

Αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο του μουσείου τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου και μαρμαροθετημάτων από τη συνεχιζόμενη ανασκαφή του οικοπέδου στην οδό Κασσάνδρου 90, σπαραγμάτων ψηφιδωτού δαπέδου από την επίσης συνεχιζόμενη ανασκαφή επί των οδών Λαγκαδά και Αγίου Δημητρίου, καθώς και σπαραγμάτων εντοίχιου ψηφιδωτού από τη συνεχιζόμενη ανασκαφή στο οικόπεδο επί των οδών Ιασωνίδου και Αριανού. Στεφανώματα επιτόπου έγιναν σε ψηφιδωτό δάπεδο σε ανασκαφή έξω από το Επταπύργιο.

Εργαστήριο

Συνεχίστηκε η κατασκευή τελάρων από αλουμίνιο για την τοποθέτηση του ψηφιδωτού δαπέδου του 6ου αι., που αποκαλύφθηκε σε οικόπεδο επί των οδών Μωρεάς και Θεοτοκοπούλου 2, το οποίο θα παρουσιαστεί στη μόνιμη έκθεση του μουσείου με θέμα το διάκοσμο του παλαιοχριστιανικού ναού. Καθαρίστηκαν επίσης από τα παλαιά κονιάματα το μαρμαροθέτημα από το τρικλίνιο της παλαιοχριστιανικής κατοικίας που αποκαλύφθηκε σε οικόπεδο της οδού Λαπιθών, το ψηφιδωτό δάπεδο με προέλευση το οικόπεδο επί της οδού Σοφοκλέους και Αγίας Σοφίας 45 και το ψηφιδωτό δάπεδο από την ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Αιόλου 20. Κατασκευάστηκαν νέα τελάρα και τοποθετήθηκαν σε αυτά αποσπασμένα ψηφιδωτά από παλαιότερες ανασκαφές και έγινε η μεταφορά στην αποθήκη του μουσείου των αποσπασμένων μαρμαροθετημάτων, τα οποία ήταν αποθηκευμένα σε χώρο του Επταπυργίου.

Ναός Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης

Συνεχίστηκαν οι εμποτισμοί και η στερέωση των μαρμαροθετημάτων στα τόξα του νότιου τμήματος του εγκάρσιου κλίτους, μπροστά από το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Πλατεία Διοικητηρίου

Το 1997 στο χώρο της πλατείας Διοικητηρίου η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς του και μπροστά στην προεντεταμένη πλάκα της οδού Αγίου Δημητρίου (Σχέδ. 5). Εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα των πρώιμων χρόνων της Τουρκοκρατίας (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.).

Στο βορειοδυτικό άκρο αποκαλύφθηκαν τα ερείπια τμήματος λουτρού (hamami) και συγκεκριμένα της θερμής του αίθουσας (sikalik). Δυστυχώς δεν μας είναι γνωστές οι ακριβείς διαστάσεις του εν λόγω χώρου, γιατί σώζονται ελάχιστα τμήματα των τοιχοποιιών του κάτω από τα θεμέλια νεότερου κτίσματος. Τα υλικά δόμησής τους είναι αργοί λίθοι και πλίνθοι με υπόλευκο συνδετικό κονίαμα.

Στις εσωτερικές κάθετες πλευρές της θερμής αίθουσας διακρίνονται πήλινοι αεραγωγοί. Αυτοί καλύπτονται από κάθετα τοποθετημένες πλίνθους ορθογώνιας διατομής. Σώζονται επίσης υπολείμματα δαπέδου από μαρμάρινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος. Για τις ανάγκες λειτουργίας του λουτρού ένα μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο, που βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία της θερμής αίθουσας, είχε μετασκευαστεί σε γούρνα.

Δυτικά του λουτρού αποκαλύφθηκε λιθόστρωτη αυλή, τμήματα αγωγών και μία κινστέρνα. Τα ευρήματα αυτά θεμελιώνονται πάνω σε ερείπια κτιρίου παλαιολόγειων χρόνων.

Ο τουρκολόγος Β. Δημητριάδης τοποθετεί δυτικά του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης ένα άλλο πρώιμο μονό χαμάμ του 15ου αι., το Kazasker Hamami[10].

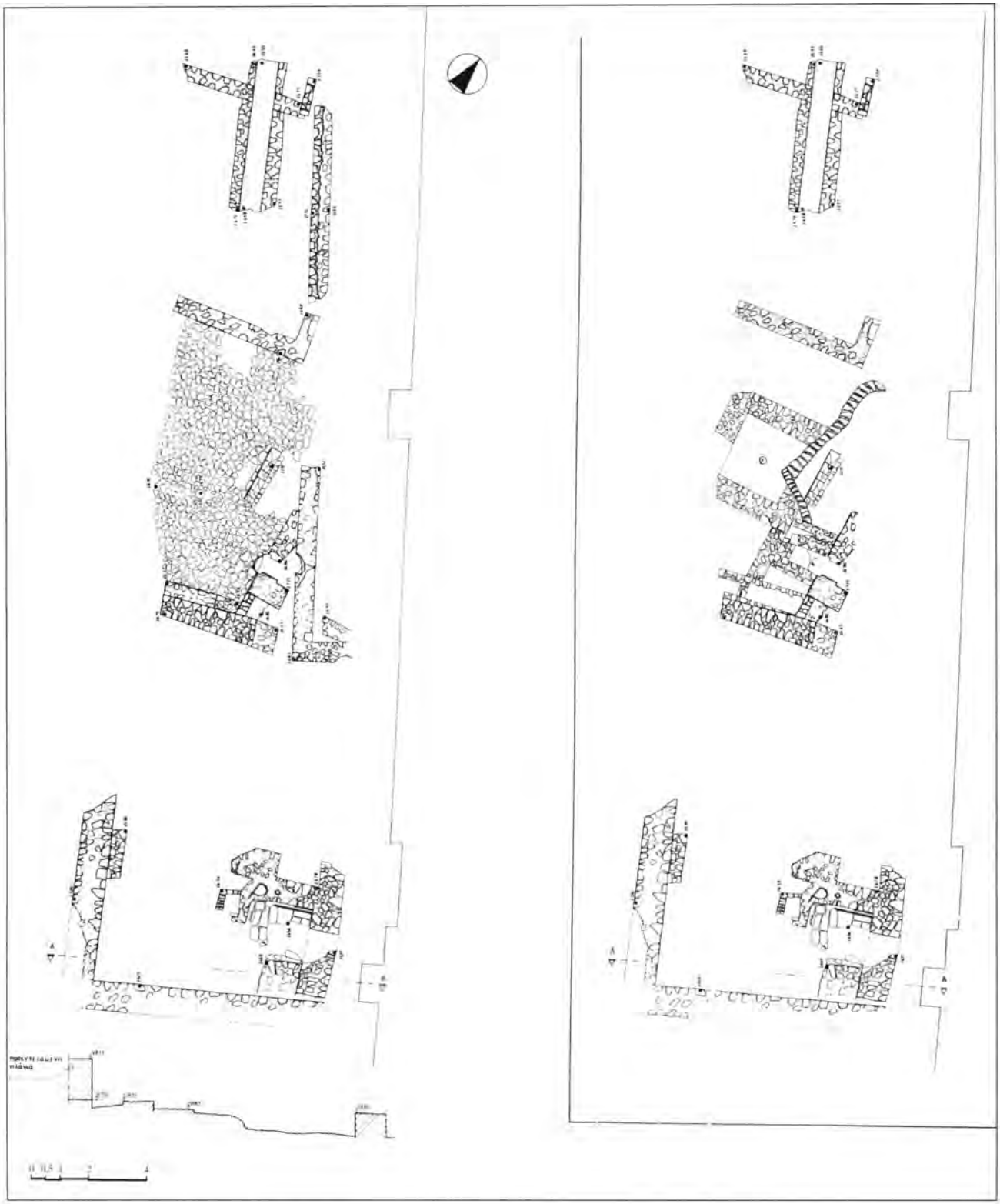
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΓΩΓΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΑΕΡΙΟΥ ΜΕΣΗΣ ΠΙΕΣΗΣ

Οδός Χαριλάου Τρικούπη

Συγκρότημα τριών προσανατολισμένων χριστιανικών τάφων αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες διέλευσης του αγωγού φυσικού αερίου που έγιναν από τη ΔΕΠΑ κάτω από το οδόστρωμα της οδού Τρικούπη. Η πλινθόκτιστη καμάρα του ενός από αυτούς (Τ1) είχε καταστραφεί στα δύο άκρα της τη δεκαετία του 1970, ενώ από το εσωτερικό του διερχόταν αγωγός αποχέτευσης, ο οποίος είχε καταστρέψει την είσοδό του. Ο Τ1 είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και πλίνθους στην καμάρα, διαμορφώνει κτιστή κλίμακα καθόδου από τέσσερα σκαλοπάτια στον ανατολικό τοίχο, έχει διαστάσεις 2,50×1,30×2 μ.,

10. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 410, 419, 115, χάρτης 14.



Σχέδ. 5. Θεσσαλονίκη. Πλατεία Διοικητηρίου. Βόρειο τμήμα. Κάτοψη των δύο φάσεων της ανασκαφής και τομή Α-Α.

δάπεδο στρωμένο με πλίνθους και τοίχους επιχρισμένους με κονίαμα, που φέρουν γραπτή διακόσμηση. Στο ύψος της γένεσης της καμάρας διατρέχει τους τοίχους του τάφου κόκκινη ταινία, επάνω από την οποία εικονίζεται στο κέντρο της βόρειας πλευράς σταυρός κόκκινου χρώματος με τριγωνικές απολήξεις στις κεραίες. Στη νότια πλευρά υπάρχουν δύο σταυροί.

Ο πρώτος βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της, διαμορφώνει τριγωνικές απολήξεις στις κεραίες και αποδίδεται με κόκκινο και πράσινο χρώμα (Πίν. 254 α). Το είδος αυτό του σταυρού απαντά για πρώτη φορά στην ταφική ζωγραφική της Θεσσαλονίκης. Το κέντρο της νότιας πλευράς κατέχει κόκκινος σταυρός με τριγωνικές απολήξεις που φέρει στα σημεία συμβολής των κεραιών τα γράμματα *ΑΩ*.

Ο δεύτερος τάφος Τ2 είναι προσκολλημένος στην ανατολική πλευρά του προηγούμενου και δεν αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος του. Έχει πλάτος 1,20, ύψος 2, σωζόμενο μήκος 0,80 μ. και δεν σώζει τμήμα της καμάρας του. Βρέθηκε μπαζωμένος και συλημένος.

Ο τρίτος τάφος Τ3 είναι μεγαλύτερος και προσκολλάται στο νότιο τοίχο του Τ1. Έχει διαστάσεις 2,80×2,39 (2,44)×1,95 (1,79) μ., έξι σκαλοπάτια καθόδου στον ανατολικό τοίχο, δάπεδο στρωμένο με πλίνθους που αντικαταστάθηκε σε β΄ φάση με μαρμάρινο, το οποίο έχει αφαιρεθεί, και τοίχους επιχρισμένους με κονίαμα που φέρουν γραπτή διακόσμηση. Στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου και επάνω από πράσινη λεπτή γραμμή που δηλώνει το φυσικό έδαφος, εικονίζεται σταυρός καφέ χρώματος με πεπλατυσμένα άκρα, ακρέμονες και σταγόνες, που πλαισιώνεται εκατέρωθεν από δύο θαμνοειδή φυτά με πράσινα φύλλα. Δεύτερος όμοιος σταυρός καταλαμβάνει το κέντρο του απέναντι τοίχου και περιβάλλεται από ανάλογα φυτά.

Στο δυτικό τοίχο, το άνω τμήμα του οποίου έχει καταστραφεί από τους τυμβωρύχους, υπάρχει πράσινη ταινία, επάνω από την οποία εικονίζεται φυτό με ψηλό στέλεχος, πυκνόφυλλος θάμνος και η κάτω κεραία σταυρού καφέ χρώματος, που πλαισιώνεται από φυτά. Το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται στο κέντρο της νότιας πλευράς.

Λίγα μέτρα βορειότερα των τάφων εντοπίστηκε ισχυρός τοίχος, πλ. 1 μ., ο οποίος πιθανώς συνδέεται με ένα λατρευτικό κτίριο. Σύμφωνα με ανέκδοτο κείμενο του αείμνηστου καθηγητή Στ. Πελεκανίδη, στη συμβολή των οδών Βελισσαρίου και Χ. Τρικούπη υπήρχε ένα λατρευτικό κτίριο, ίσως μαρτύριο, γύρω από το οποίο αναπτύχθηκε το κοιμητήριο της περιοχής Αγίας Τριάδος. Σε αυτό εντάσσονται οι τάφοι που ανασκάφηκαν στη συμβολή των οδών Αγίας Τριάδος-Σπάρτης[11], στην αυλή του Α΄ Γυμνασίου Αρρένων[12], στην οδό Βελισσαρίου και οι γνωστοί από τα ζωγραφικά τους θέματα τάφοι του Καλού Ποιμένα[13] και του Λύκου, στους οποίους προστίθενται και οι τάφοι που ερευνήσαμε. Μολονότι και οι τάφοι αυτοί ήταν συλημένοι, χρονολογούνται από τη διακόσμησή τους στον 6ο αι.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Οδός Αγίου Δημητρίου

Ναός. Το 1997 έγινε στερέωση των τοίχων του ναού[14] με αρμολόγημα, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο, και των πλινθόστρωτων δαπέδων του, όπου αυτά είχαν διασωθεί. Δεν έγιναν ανακτίσεις. Έγινε προσπάθεια ώστε το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε να πλησιάζει χρωματικά το αρχαίο. Στα σημεία εκείνα όπου οι εξωτερικοί τοίχοι του ναού διατηρήθηκαν χαμηλά κάτω από τη στάθμη των δαπέδων του ή έλειπαν, γιατί οι λίθοι είχαν διαρπαγεί από την αρχαιότητα, έγιναν συμπληρώσεις με απλή ξερολιθιά.

Παράλληλα ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση του αγωγού φυσικού αερίου μέσης πίεσης με παράκαμψη έξω από το περίγραμμα του ναού, κατόπιν σπατικής μελέτης εγκεκριμένης από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, η οποία συντάχθηκε και εκτελέστηκε από τη ΔΕΠΑ με τις οδηγίες και την επίβλεψη της Εφορείας. Στις εκσκαφές που έγιναν στα βόρεια και ανατολικά του ναού προκειμένου να υλοποιηθεί η παράκαμψη και να αποκατασταθεί το κατάστρωμα της οδού Αγίου Δημητρίου πάνω στην οδογέφυρα που κατασκευάστηκε, βρέθηκαν 16 υστερορωμαϊκοί τάφοι και δύο ακόμη καμαροσκεπείς παλαιοχριστιανικών χρόνων, οι οποίοι καταχώσθηκαν και βρίσκονται κάτω από την ανατολική έδραση της οδογέφυρας (Πίν. 254 β). Ελάχιστα ήταν τα κινητά ευρήματα. Στην ανασκαφική έρευνα έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Δ. Κομμάτας.

Ληταία πύλη. Ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση του αγωγού φυσικού αερίου μέσης πίεσης στο νότιο όριο της οδού Αγίου Δημητρίου, στο ύψος της Ληταίας Πύλης. Η όλη πορεία του αγωγού ακολούθησε τελικά τα κενά που δη-

11. *ΑΔ* 8 (1924-1925), Παράρτημα, σ. 77-67.

12. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 381-383. *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 271 κ.ε.

13. S. Pelekanidis, *Gli affreschi paleocristiani ed i piu antichi mosaici parietali di Salonicco*, Ravenna 1963, σ. 7.

14. Για την ανασκαφική έρευνα, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 524· 51 (1996), σ. 486-487.

μιούργησαν με την καταστροφή των αρχαίων λειψάνων κατά το παρελθόν άλλα δίκτυα και δεν χρειάστηκε να θιγούν τα αρχαία που βρέθηκαν το 1996[15]. Στο πεζοδρόμιο της οδού Αγίου Δημητρίου, στο σημείο όπου συνεχίζεται προς Β. το τείχος, αγωγός τοποθετήθηκε πάνω στα αρχαία και ακριβώς κάτω από την πλακόστρωση, επενδυμένος με υλικά που επιτρέπουν να δέχεται κραδασμούς. Την εγκατάσταση του αγωγού παρακολούθησε ο αρχαιολόγος Δ. Κομμάτας.

Πλατεία Ν. Μουσχούντη

Το Μάιο του 1997 ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση του αγωγού φυσικού αερίου μέσης πίεσης στην πλατεία της Παλαιάς Λαχαναγοράς και συγκεκριμένα στον προς Ν. της πλατείας κλάδο της οδού. Αυτό έγινε αφού πρώτα, με απαίτηση της Εφορείας, διευρύνθηκαν οι τομές, που είχαν ανοιχθεί εκεί το 1995, προς το κέντρο του καταστρώματος της οδού.

Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν, όπως και κατά το 1995, εκτεταμένες αρχαιότητες ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων κάτω από το σημερινό οδόστρωμα, σχεδόν επιφανειακά, χωρίς να καταστεί δυνατόν να ταυτιστούν περαιτέρω, λόγω του περιορισμένου εύρους των τομών. Ενδέχεται να έχουν σχέση με το ίδιο οικοδόμημα που βρέθηκε το 1996 στην οδό Ηφαιστίωνος 7[16].

Η όλη πορεία του αγωγού ακολούθησε τελικά τα κενά που δημιούργησαν με την καταστροφή των αρχαίων κατά το παρελθόν άλλα δίκτυα. Την εγκατάσταση του αγωγού παρακολούθησε ο αρχαιολόγος Δ. Κομμάτας.

Οδός Μπιζανίου

Κατά την εκσκαφή του ορύγματος, πλ. 0,60 και βάθ. 1 μ. περίπου, για την εγκατάσταση του αγωγού φυσικού αερίου μικρής πίεσης κατά μήκος του ανατολικού πεζοδρομίου της οδού Μπιζανίου, νότια της Λεωφόρου Στρατού, εντοπίστηκαν τρεις χριστιανικοί τάφοι – καμαροσκεπής, καλυβίτης και κιβωτιόσχημος – κατεστραμμένοι από παλαιότερες εγκαταστάσεις δικτύων, που δεν ερευνήθηκαν. Ακόμη ένας κιβωτιόσχημος, ο οποίος και ερευνήθηκε, με προσανατολισμό Β.-Ν., χωρίς κινητά ευρήματα, που βρίσκεται μπροστά στην οικοδομή Μπιζανίου 22. Την εγκατάσταση του αγωγού και την αρχαιολογική έρευνα επέβλεψε ο αρχαιολόγος Δ. Κομμάτας.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 27

Στο οικόπεδο αυτό η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ίχνη κατοίκησης με έντονη οικοδομική δραστηριότητα από το τέλος του 3ου έως και τον 7ο αι. Από τις μεταγενέστερες φάσεις πολύ λίγα δείγματα διατηρήθηκαν λόγω της εκτεταμένης καταστροφής από το υπόγειο της προϋπάρχουσας οικοδομής (Σχέδ. 6· Πίν. 255 α).

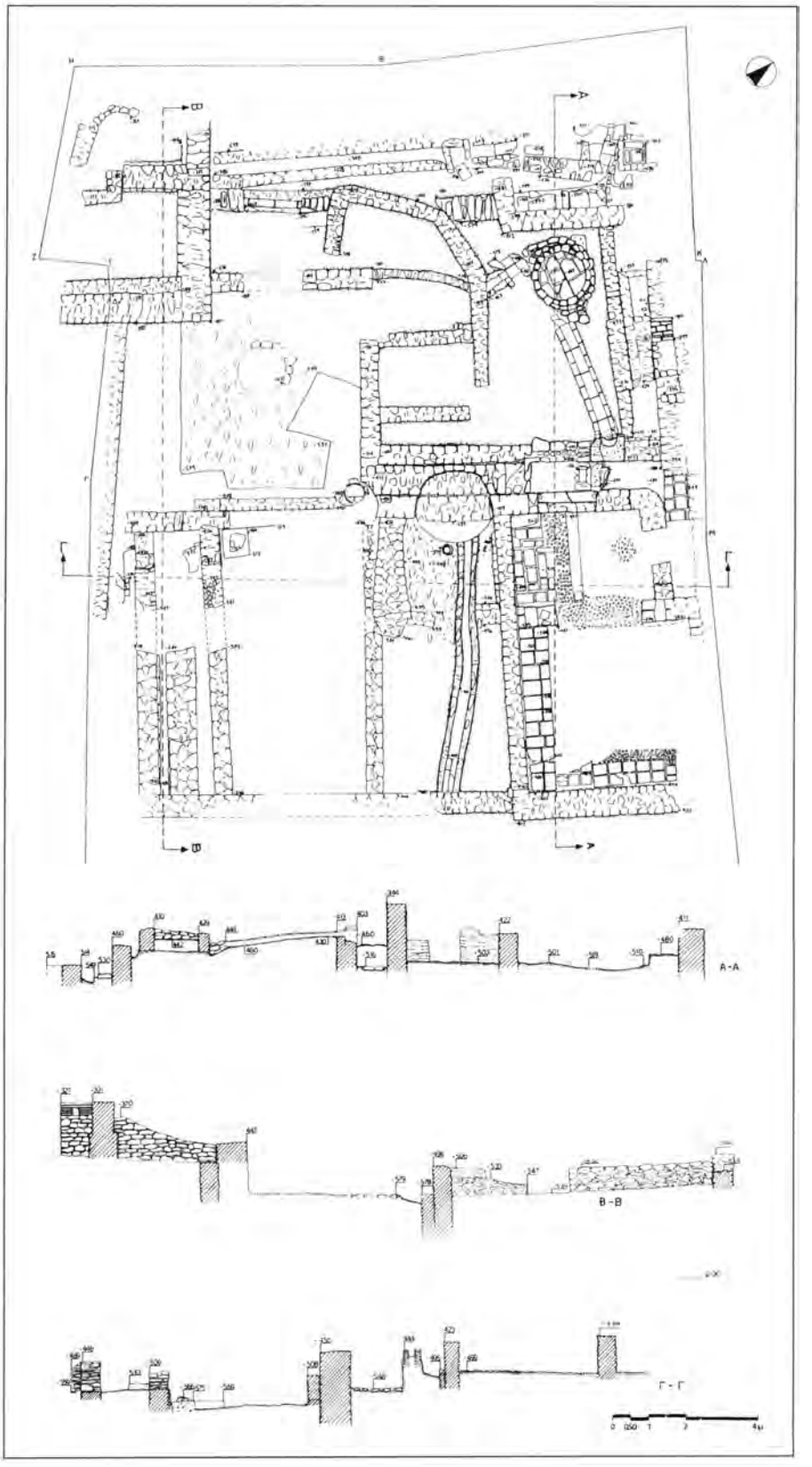
Η πρώτη φάση χρονολογείται στο τέλος του 3ου με αρχές του 4ου αι. και διατηρήθηκε στα χαμηλότερα στρώματα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλοι χώροι ενός κτιρίου, το οποίο εκτεινόταν από Β. προς Ν. Δυτικά του κτιρίου δύο αγωγοί διατρέχουν το οικόπεδο με κατεύθυνση Β.-Ν., ενώ ανατολικά το κτίριο ορίζει την ανατολική οικοδομική γραμμή του αρχαίου κάθετου δρόμου, ο οποίος διατηρήθηκε και στις επόμενες περιόδους και συμπίπτει με τη σημερινή οδό Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Στο τέλος του 4ου και μέσα στον 5ο αι. πάνω στα θεμέλια του προϋπάρχοντος κτιρίου χτίζεται νέο οικοδόμημα, το οποίο επεκτείνεται βορειοδυτικά δημιουργώντας περισσότερους χώρους. Στο βορειοανατολικό του τμήμα δημιουργούνται δύο χώροι (2,50×3,80 και 4,50×σως. μήκ. 4,50), εκ των οποίων ο δυτικός αποτελούσε τον προθάλαμο του κτιρίου με τρία θυραία ανοίγματα με παραστάδες. Στο δυτικό του τοίχο υπήρχε η είσοδος του κτιρίου με εντοιχισμένο μαρμάρινο κατώφλι, μήκ. 1,75 μ. Τα δάπεδά τους είναι από χοντρό ψηφιδωτό, το οποίο περιβάλλεται από δύο σειρές πλίνθων. Νότιά τους αναπτύσσονται τέσσερις τουλάχιστον χώροι σε επίπεδο θεμελίωσης, από τους οποίους μόνον το δάπεδο του στενότερου έχει διασωθεί και αποτελείται από πατημένο πηλόχωμα, ενώ φέρει λεπτό στρώμα καύσης πάνω του. Δυτικά τους ο προγενέστερος χώρος είναι στρωμένος με λιθόστρωτο, το οποίο πατά πάνω σε στρώμα σπασμένων κεραμίδων. Ο χώρος αυτός ήταν ημιυπόγειος και χρησίμευε προφανώς για αποθήκευση. Η περιοχή δυτικά του κτιρίου παραμένει υπαίθρια ενώ μπαζώνεται κατά 1 μ. περίπου και στρώνεται με λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος.

Λίγο αργότερα χτίζεται νέο κτίριο στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, του οποίου η είσοδος βρισκόταν προφανώς επί της Εγνατίας οδού. Οι τοίχοι στα βορειοδυτικά ορίζουν κτίσματα που αναπτύσσονται προς Β. Στην ίδια φάση ανάγεται και το παράγωνο κτίσμα στο κεντροδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Κάτω από το δάπεδο του βό-

15. Για την ανασκαφή στη Λητταία Πύλη, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 487-488.

16. *ΑΔ* ό.π., σ. 503.



Σχέδ. 6. Θεσσαλονίκη. Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 27. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β, Γ-Γ.

ρειου χώρου και σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο βρέθηκε πήλινος κουμπαράς με μικρό άνοιγμα στο επάνω τμήμα του, ο οποίος περιείχε ένα χάλκινο φθαρμένο νόμισμα της εποχής. Στον ίδιο χώρο και μέσα στο πήλινο δάπεδο διατηρήθηκε ξύλινη σόλα από ανδρικό υπόδημα.

Στοιχεία μεσοβυζαντινής φάσης διατηρούνται σποραδικά, όπως αναφέραμε, λόγω της καταστροφής τους από την προϋπάρχουσα οικοδομή. Έτσι οι δύο βορειοανατολικοί χώροι ανακατασκευάζονται μετά από κάποια μεγάλη καταστροφή (σεισμός προφανώς) στον 7ο αι., ενώ αργότερα σε άλλη φάση φράσσονται τα ανοίγματα επικοινωνίας των δύο χώρων με λασπόκτιστα τοιχάρια. Νοτιοδυτικά δημιουργείται ένας νέος χώρος δίπλα στον προϋπάρχοντα παλαιοχριστιανικό, ο οποίος συνεχίζει να υφίσταται, ενώ τμήμα βαθιάς θεμελίωσης εντοπίστηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

Από την υστεροβυζαντινή περίοδο, όπου το επίπεδο ήταν πολύ ψηλότερα, σώθηκε μόνον το κάτω μέρος κυκλικής δεξαμενής και μεγάλος τοίχος στη νότια παρειά του οικοπέδου, του οποίου την πορεία ακριβώς ακολουθεί και η σημερινή χάραξη του οικοπέδου.

Από την ανασκαφή περισυνελέγησαν 439 χάλκινα νομίσματα, άφθονες οστέινες περόνες και άλλα μικροαντικείμενα, ο πήλινος κουμπαράς που προαναφέρθηκε, πήλινο πινάκιο και κύπελλο, γυάλινο εξάγιο, μαρμάρινα τμήματα από αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές. Συνελέγη επίσης ανάγλυφη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με παράσταση Αφροδίτης στους κήπους και με επιγραφή: *Παραμόνος καὶ Ἀργύρις / Θεοδώρα τῇ θρεπτῇ μν/ίας χάριν*, καθώς και μαρμάρινο τραπεζοφόρο με μορφή λέοντος που χρονολογείται στο β΄ μισό του 3ου αι., το οποίο βρέθηκε εντοιχισμένο σε θεμελίωση της πρώτης φάσης του κτιρίου (Πίν. 255 β).

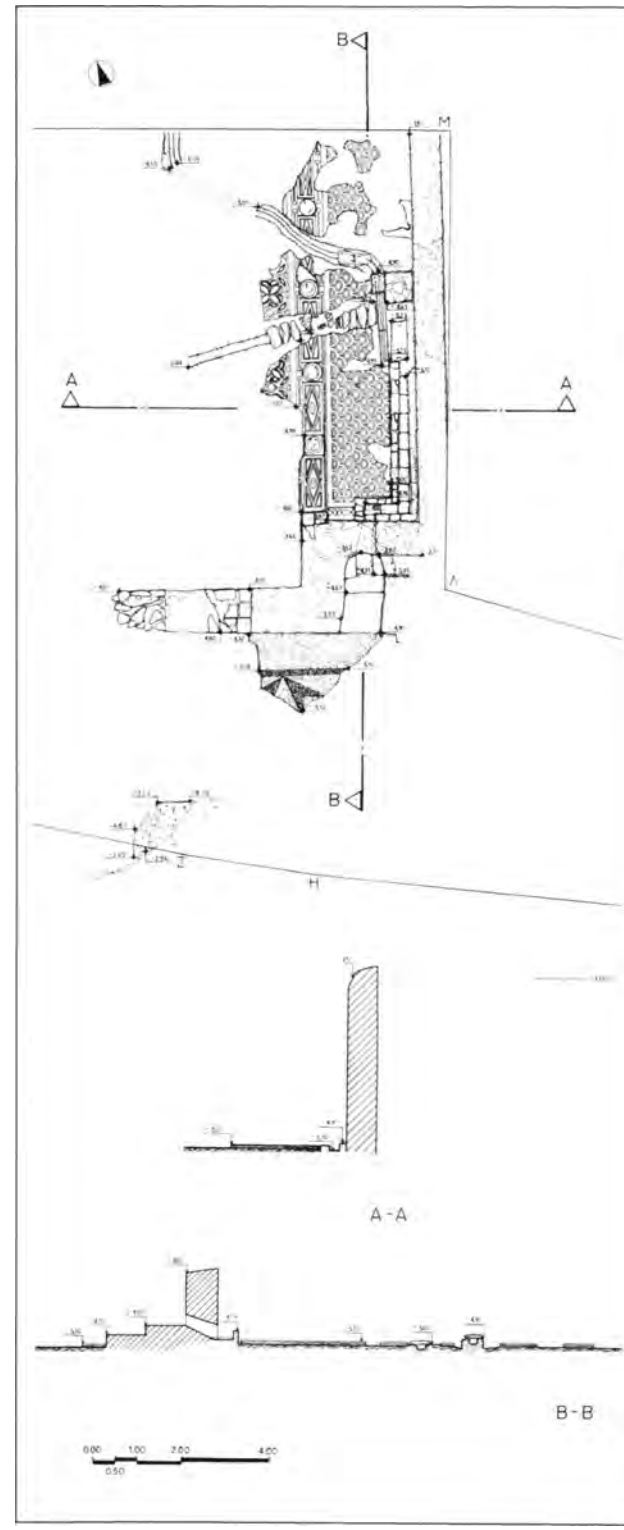
Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Γλαύκου 6

Η σύντομη ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε από 14 έως 24-1-1997 στο παραπάνω οικόπεδο αποκάλυψε το ανατολικό τμήμα στοάς και τμήμα αιθρίου που ανήκουν προφανώς σε μεγάλη παλαιοχριστιανική έπαυλη (Σχέδ. 7· Πίν. 255 γ).

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου στοά, μήκ. άνω των 9 μ. και πλ. 2,20 μ., η οποία φέρει δάπεδο από πολύχρωμο ψηφιδωτό. Ο ανατολικός της τοίχος διατηρείται σε όλο σχεδόν το ύψος του έως τα 3,75 μ. άνω του δαπέδου και σώζει τμήμα τοιχογραφίας από τη διακόσμησή του.

Από την κιονοστοιχία της στοάς σώζονται τέσσερις βάσεις κατά χώραν, που απέχουν μεταξύ τους 1,30 μ., ενώ



Σχέδ. 7. Θεσσαλονίκη. Οδός Γλαύκου 6. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

στην τρίτη από Ν. βάση σώζεται τμήμα αρράβδωτου κίονα, ύψ. 1 μ. Το κύριο θέμα του ψηφιδωτού δαπέδου της στοάς αποτελείται από μία σύνθεση συνεχόμενων φολίδων σε τέσσερα διαδοχικά χρώματα, τα οποία επαναλαμβάνονται με σειρά: γκρί, ρόδινο, κίτρινο και βαθύ κόκκινο, για το οποίο χρησιμοποιήθηκε κεραμίδι. Το θέμα πλαισιώνεται από ταινία αστραγάλων, νότια και ανατολικά, κατά μήκος του τοίχου. Τα μετακιόνια διαστήματα καλύπτονται από ορθογώνια παραλληλόγραμμα πλαίσια, στα οποία εγγράφονται κόκκινοι ρόμβοι που περιέχουν λευκό κύκλο με λαβές, στο κέντρο του οποίου υπάρχει μικρότερος μαύρος κύκλος. Τα παραπληρωματικά τρίγωνα που σχηματίζονται στις γωνίες του ρόμβου καλύπτονται με ψηφίδες κίτρινου χρώματος. Το διακοσμητικό αυτό θέμα αντικατέστησε παλαιότερη γραπτή διακόσμηση διαχώρων, της οποίας διακρίνονται μόνον τα πλαίσια που ορίζονται από μαύρες γραμμές.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα άλλου χώρου, ο οποίος ανήκει πιθανώς σε διαφορετικό κτίσμα, αν κρίνουμε από τους ισχυρούς τοίχους, πλ. 1 και 1,40 μ. αντίστοιχα, οι οποίοι χωρίζουν τα δύο κτίρια και εμφανίζουν διαφορετική τοιχοδομία και κονίαμα. Ο χώρος έχει μικρές διαστάσεις και έφερε δάπεδο από χοντρό ψηφιδωτό. Το θέμα του ήταν τετράγωνο πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται τετράκτινο αστέρι σχηματιζόμενο από τέσσερις ρόμβους, στο κέντρο των οποίων εγγράφονται ορθογώνια τετράγωνα.

Μετά το τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου η έπαυλη εγκαταλείπεται, ενώ κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο ο χώρος αλλάζει χρήση και κατασκευάζονται στα ερείπιά του αποχωρητήρια (χρείες).

Η πρώτη χρεία είναι ατομική και λαξεύεται εντός του ισχυρού διαχωριστικού τοίχου του νότιου κτιρίου, όπου δημιουργείται κογχοειδής εσοχή, η οποία διατηρεί ακόμη το λευκό της επίχρισμα. Διαθέτει κτιστό κάθισμα, επάνω στο οποίο θα υπήρχε ξύλινη σανίδα με την οπή αφόδευσης, όπως προκύπτει από την εγκοπή που διατηρείται στο κονίαμα στο συγκεκριμένο σημείο. Στο κατώτερο επίπεδο, στο πίσω μέρος, υπάρχει οπή που ανοίγει μέσα στον παλαιοχριστιανικό τοίχο της στοάς και οδηγεί τα λύματα σε κτιστό αγωγό τετράγωνης διατομής, ο οποίος διατρέχει το νότιο και τον ανατολικό τοίχο της στοάς και καταλήγει σε κτιστή ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 1,40×0,50 μ., μπροστά στην οποία εντοιχίστηκαν μαρμάρινα spolia με λαξευτή αύλακα στο πάνω μέρος. Στο αυλάκι αυτό έρεε το νερό μέσω του αγωγού που ξεκινούσε από το βόρειο τμήμα του φρεατίου και οδηγεί προς Δ. Η κατασκευή αποτελεί το κάτω τμήμα μιας μεγαλύτερης σε διαστάσεις χρείας, η οποία κατασκευάστηκε στο χώρο της στοάς ανάμεσα στο δεύτερο και τον τρίτο κίονα, όπως φαίνεται από το λασπόκτιστο τοίχο που εντοίχισε τον τρίτο κίονα και από άλλον παράλληλο τοίχο που εντοίχισε το δεύτερο, ίχνη του οποίου διακρίνονται στο ψηφιδωτό δάπεδο. Το κάθισμα της χρείας αυτής, όπως φαίνεται και στο αποτύπωμά της στον τοίχο, είχε μήκος 1,40 μ. και πατούσε πάνω στο βόρειο σωζόμενο τοιχάριο, ενώ από το νότιο δεν διασώθηκαν ίχνη. Την παραπάνω χρεία καθάριζε με συνεχόμενο καθαρό νερό ο βόρειος αγωγός, διά μέσου της μαρμάρινης αύλακας, ενώ ο δυτικός οδηγούσε τα λύματα μακριά.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν στο υπόγειο της υπό ανέγερση οικοδομής.

ΝΑΡΚΙΣΣΟΣ ΚΑΡΥΔΑΣ

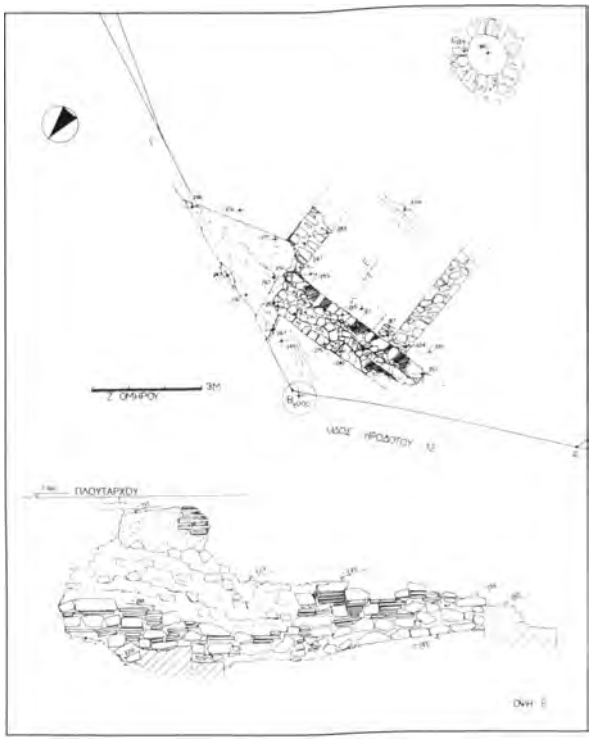
Οδός Ηροδότου 12

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής του παραπάνω οικοπέδου για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Κατόπιν τούτου οι εργασίες διακόπηκαν και άρχισε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε υπολείμματα τοίχων στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 3,50 μ., που σχηματίζουν σε κάτοψη σχήμα Π και εδράζονται στο φυσικό αργιλώδες έδαφος. Ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις (Σχέδ. 8).

Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει ο πρώτος κατά σειρά ευρέσεως τοίχος, ο οποίος έχει κατεύθυνση από Β.-ΒΑ. προς Ν.-ΝΑ. και διαστάσεις: 5 (μήκ.)×0,95 (πλ.)×1,25 / 0,85 / 0,35 μ. (ύψ.). Είναι χτισμένος με λίθους μεσαίου μεγέθους και ροδόχρωμο κονίαμα ως συνεκτικό υλικό. Μεταξύ των λίθων παρεμβάλλονται τρεις-τέσσερις σειρές πλίνθων, οι οποίες περιβάλλουν τους λίθους δίνοντας τη μορφή της ψευδοπλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Οι πλίνθοι έχουν μήκος 0,35 και πάχος 0,025 μ. Ο τοίχος χρονολογείται στα πρώιμα υστεροβυζαντινά χρόνια.

Οι άλλοι δύο τοίχοι βαίνουν κάτω από τον πρώτο και αποκαλύφθηκαν με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Είναι παράλληλοι, λασπόκτιστοι, με μεταξύ τους απόσταση 3,20 μ. Το πάχος τους είναι 0,18-0,20 μ. Οι διαστάσεις του πρώτου προς Α. τοίχου είναι 1,50 (μήκ.)×0,80 μ. (πλ.) ενώ του δεύτερου προς Δ. είναι 3,10 (μήκ.)×0,60 μ. (πλ.). Χρονολογούνται σύμφωνα με τα ευρήματα πιθανώς στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Σε τελευταία χρονική περίοδο ανήκει αποθέτης χρόνων Τουρκοκρατίας. Αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σε απόσταση 8 μ. περίπου από τους προαναφερθέντες τοίχους. Είναι λιθόκτιστος, εξωτ. διαμ. 2 και εσωτ. 1,15 μ. Τέλος, στη βόρεια-βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε υπόλειμμα πυθμένα δεξαμενής κατεστραμμένου, που σώζει ίχνη των πλίν-



Σχέδ. 8. Θεσσαλονίκη. Οδός Ηροδότου 12. Κάτοψη της ανασκαφής και όψη Ε.

θων με τις οποίες προφανώς είχε επιστρωθεί. Η δεξαμενή είναι μεταγενέστερη και κατέστρεψε τμήμα του υστεροβυζαντινού τοίχου.

ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΔΟΥΛΓΚΕΡΗ

Συμβολή των οδών Αριστάτου και Δημητρίου Σκεπάρνη (δυτικό νεκροταφείο)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στα όρια του δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης, εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή τάφοι. Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε (διάρκεια ανασκαφής 3 έως 21-2-1997) αποκαλύφθηκαν επτά καλυβίτες προσανατολισμένοι τάφοι του 4ου αι. μ.Χ. και τμήμα ενός κτιστού κιβωτιόσχημου, η έρευνα του οποίου ήταν αδύνατη λόγω κινδύνου κατάρρευσης των υπερκείμενων χωμάτων. Όπως προκύπτει από τις διαστάσεις των τάφων όλοι ήταν παιδικοί και δεν περιείχαν ευρήματα. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί στο έδαφος και στη συνέχεια καλύφθηκαν με μεγάλες καλυπτήριες κεράμους, μερικές από τις οποίες διακοσμούνταν με δαχτυλιές.

Οι Τ1, διαστ. 0,80×0,35, Τ6, 0,90×0,40 και Τ7, 1,50×0,40 μ., που βρέθηκαν σε πολύ μεγαλύτερο βάθος, είναι αρχαιότεροι και χρονολογούνται στον 3ο αι. ενώ οι Τ2, διαστ. 1,20×0,50, Τ3, 1,55×0,50 και Τ4, τοποθετούνται στον 4ο αι. μ.Χ., λόγω της μορφής των καλυπτήρων τους.

Μετά την έρευνα οι τάφοι διαλύθηκαν.

Οδός Μαργαροπούλου και Πλαπούτα (δυτικό νεκροταφείο)

Στο οικόπεδο, που βρίσκεται πίσω από το σιδηροδρομικό σταθμό και μέσα στα όρια της δυτικής νεκρόπολης της Θεσσαλονίκης, ανασκάφηκαν (διάρκεια ανασκαφής 25-6 έως 18-7-1997) πέντε καμαρωτοί τάφοι, δύο συγκροτήματα δίδυμων τάφων (Τ2 και Τ3, Τ4 και Τ5) και ένας μονόσωμος (Τ1), οι οποίοι ήταν μπαζωμένοι και χρονολογούνται στον 4ο-5ο αι.

Ο Τ1 ανασκάφηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, παρουσιάζει επίπεδη διαμόρφωση στην καμάρα, έχει οριζόντια είσοδο στον ανατολικό τοίχο, που έκλεινε με μαρμάρινη πλάκα στερεωμένη με κονίαμα και περιείχε πέντε ακτέριστες ταφές. Στο βόρειο τοίχο του προσκολλάται ταφικό συγκρότημα από δύο δίδυμους προσανατολισμένους καμαρωτούς τάφους Τ2 και Τ3, που έχουν επίπεδη στέγη για την τέλεση της νεκρικής λατρείας και σώζουν περιμετρικά κτιστό τρικλίνιο. Έχουν εσωτερικές διαστάσεις 2,30×1×1,70 μ., τοίχους και δάπεδο επιχρισμένα με κονίαμα και δεν περιείχαν ταφές.

Σε απόσταση 1 μ. βόρεια του συγκροτήματος αποκαλύφθηκε δεύτερο ταφικό συγκρότημα αποτελούμενο από δύο τραπεζιόσχημους προσανατολισμένους καμαρωτούς τάφους, που δεν σώζουν την καμάρα. Το συγκρότημα αυτό, που συνεχίζεται προς Β. και περιελάμβανε πιθανότατα και άλλους τάφους, εντάσσεται σε ισχυρό περιμετρικό τοίχο, σωζ. μήκ. 5,30 και πλ. 1 μ. Ο δυτικός τάφος (Τ4) έχει μήκος 2, σωζόμενο ύψος 1,30, πλάτος 1,50 μ. στον ανατολικό τοίχο και 1,40 μ. στο δυτικό και δάπεδο και τοίχους επιχρισμένους με κονίαμα. Ο ανατολικός (Τ5) έχει μήκος 2,10, ύψος 1,30, πλάτος 1,50 μ. στον ανατολικό τοίχο και 1,60 μ. στο δυτικό, δάπεδο και τοίχους επιχρισμένους με κονίαμα και περιείχε μία ταφή.

Μετά την ανασκαφή οι τάφοι καταχώσθηκαν.

Οδός Κάστορος 30, Σουφλίου και Τυρταίου

Στο όριο της ανατολικής οικοδομικής γραμμής του παραπάνω οικοπέδου, που βρίσκεται βορειοανατολικά του ναού των Ταξιαρχών, στην Άνω Πόλη αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. και όψη προς τη δυτική πλευρά, μέγ. σωζ. μήκ. 8,40, ύψ. 3 και πλ. 4 μ. Εδράζε-

ται στο φυσικό βράχο και έχει τοιχοδομία από αργολιθοδομή και ζώνες τεσσάρων σειρών πλίνθων με διαστάσεις 0,42×0,32×0,035 μ. Ο τοίχος που συνεχίζεται προς Ν. ανήκει σε σημαντικό οικοδόμημα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ο προσδιορισμός του οποίου δεν μπορεί να διευκρινιστεί, λόγω της αποσπασματικότητάς του.

Μετά την έρευνα και την τεκμηρίωση του ευρήματος, ο τοίχος διατηρήθηκε στον ακάλυπτο της οικοδομής.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Οδός Αντιόχου 8-10 και πάροδος Αντιόχου

Σε δύο όμορα προς ανοικοδόμηση οικόπεδα έγινε το 1997 διαδοχικά σωστική ανασκαφική έρευνα. Το πρώτο οικόπεδο, εργολαβίας Δ. Γιανγκίνη, βρίσκεται στη συμβολή της οδού Αντιόχου με την πάροδο Αντιόχου, και το δεύτερο, ιδιοκτησίας Γακίδη, όμορο προς Α. του πρώτου, βρίσκεται στην πάροδο Αντιόχου. Κατά την έρευνα βρέθηκαν ελάχιστα λείψανα από τοίχους και αγωγούς που ανήκαν στο οικοδομικό συγκρότημα μιας αστικής έπαυλης, που είχε βρεθεί και ερευνηθεί στην περιοχή σε διαφορετικές χρονικές περιόδους:

α) Η πρώτη έρευνα είχε γίνει το 1965 στην πάροδο Φωτίου – σήμερα οδό Χείρωνος – και είχε αποκαλυφθεί τμήμα της αψίδας του τρικλινίου της οικίας[17].

β) Η δεύτερη έρευνα έγινε τα έτη 1989-1990 στο οικόπεδο επί της οδού Χείρωνος 3 και 5, ιδιοκτησίας Αγαθαγγέλου και Καρφαρίδη αντίστοιχα, και αποκάλυψε ολόκληρο το τρικλίνιο, καθώς και τμήματα τεσσάρων δωματίων της οικίας[18]. Τα ψηφιδωτά δάπεδα αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν προς έκθεση στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, πλην του παραπάνω τμήματος του δαπέδου της αψίδας, που βρίσκεται κάτω από την οδό Χείρωνος φυλαγμένο από την εποχή της ανεύρεσής του με νάυλον. Οι τοίχοι της οικίας σώθηκαν σε εξαιρετικά χαμηλό ύψος ή δεν σώθηκαν καθόλου και γι' αυτό δεν έγινε προσπάθεια να παραμείνουν τα ευρήματα κατά χώραν.

γ) Η τρίτη έρευνα έγινε τα έτη 1993-1994 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λυμπούδη, που βρίσκεται στο βάθος της αδιέξοδης οδού Χείρωνος, και έφερε στο φως τμήματα των βοηθητικών χώρων της οικίας (λουτρό, βοηθητική προς την αυλή είσοδο) και τη δεξαμενή νερού. Ο αγωγός που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο επί της οδού Χαβρίου 11 το 1991[19] πιθανώς έχει σχέση με την τροφοδοσία της δεξαμενής αυτής. Η νέα οικοδομή θεμελιώθηκε επάνω στα αρχαία, που προηγουμένως καταχώσθηκαν.

δ) Εκσκαφή και μικρή ανασκαφική έρευνα το 1995 ενός οικοπέδου προς Δ. του συγκροτήματος (Αντιόχου 14, ιδιοκτησίας Θ. Σαλταρή) αποκάλυψε ένα πηγάδι και γύρω από αυτό άφθονα απορρίμματα (όστρεα, μεγάλα οστά ζώων και λιγοστά όστρακα) χρονολογούμενα από την παλαιοχριστιανική εποχή έως και την Τουρκοκρατία. Η έρευνα περιορίστηκε στο επιφανειακό στρώμα, επειδή η νέα οικοδομή δεν θα θεμελιωνόταν βαθύτερα.

Τα κινητά ευρήματα της έρευνας του 1997 είναι 14 χάλκινα νομίσματα, ένα ακέραιο πήλινο αγγείο, άφθονα θραύσματα και τμήματα από γυάλινα αγγεία, θραύσματα μεταλλικών αγγείων, περί τις 15 οστέινες περόνες και θραύσματα περονών, μία χάλκινη περόνη, περίπου έξι οστέινες βελόνες, έξι χάλκινα κομβία, θραύσμα γυάλινου βραχιολιού, δύο ακέραιοι πήλινοι λύχνοι και πολλά θραύσματα λύχνων, θραύσματα ειδωλίων, δύο οστέινα κοχλιάρια, ένας μαρμάρινος τριπτήρας υγδίου, μία ακέραιη αγνύθα, θραύσματα μαρμάρινων λεκανίδων. Συγκεντρώθηκε επίσης άφθονη κεραμική (όστρακα· ενδεικτικά αναφέρουμε 150 μπαζοσακκούλες) προερχόμενη από αποθηκευτικά, μαγειρικά και αγγεία καθημερινής χρήσης (οινοχόες, πιάτα). Βρέθηκαν ακόμη θραύσματα λευκών και έγχρωμων μαρμάρινων πλακιδίων, σπαράγματα από έγχρωμα κονιάματα, από τοιχογραφίες και γύψινους κοσμήτες, θραύσματα υαλοπινάκων, ένα θραύσμα ακροκεράμου με διακόσμηση ανθεμίου, κρούστες μαρμαροθετημάτων και πολλά σιδερένια καρφιά. Συγκεντρώθηκαν και κρατήθηκαν δείγματα από τα θαλασσινά (όστρεα, χτένια, μύδια) που κατανάλωναν οι ένοικοι της οικίας.

Τα κινητά και ακίνητα ευρήματα δείχνουν ότι στην περιοχή που καταλαμβάνουν τα δύο οικόπεδα που ερευνήθηκαν το 1997 εντοπίζεται τμήμα του αύλειου χώρου της οικίας, που είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης των απορριμμάτων των ενοίκων της. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας στα δύο οικόπεδα επιτράπηκε η συνέχιση των οικοδομικών εργασιών με καθαίρεση των ελάχιστων οικοδομικών λειψάνων.

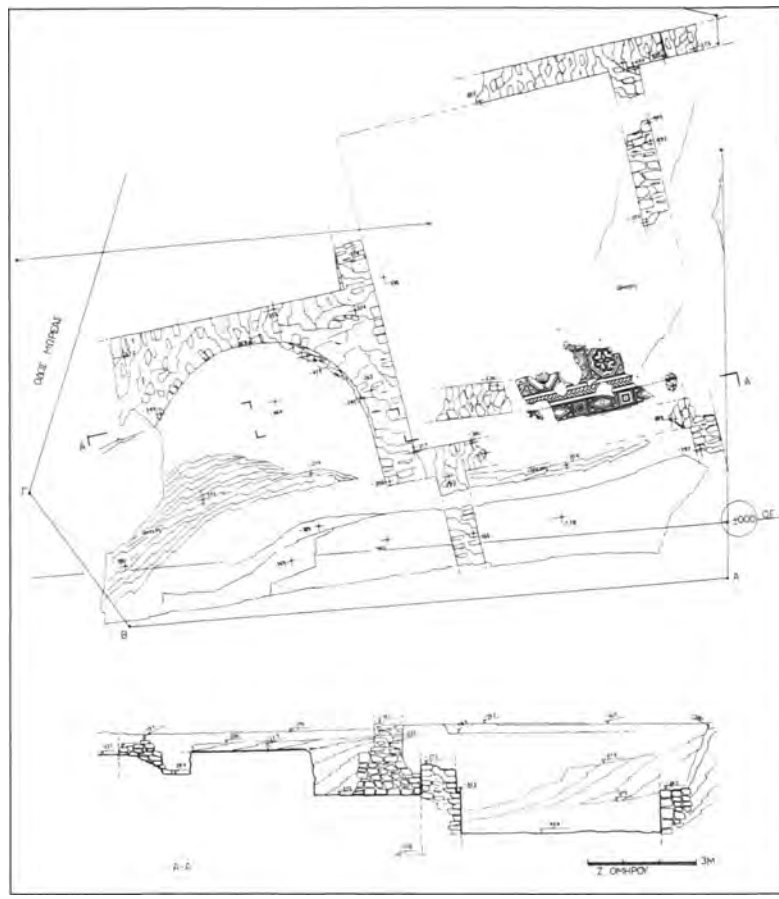
Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Α. Αργυρούδη.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

17. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 340, Πίν. 362 α.

18. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 344. *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 257-270.

19. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 438.



Σχέδ. 9. Θεσσαλονίκη. Οδός Μωρεάς και Μαλέα. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Οδός Μωρεάς και Μαλέα

Κατά την ανασκαφική έρευνα που διενήργησε η 9η ΕΒΑ σε οικόπεδο που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Μωρεάς και Μαλέα στην Άνω Πόλη αποκαλύφθηκαν τμήματα έπαυλης παλαιοχριστιανικών χρόνων που διέθετε αίθουσα τρικλινίου (Σχέδ. 9).

Το κτίριο εδραζόταν πάνω στο φυσικό βράχο, του οποίου την κλίση παρακολουθούσε η θεμελίωσή του. Για την εξομάλυνση των κλίσεων ο χώρος ανέγερσης της έπαυλης είχε μπαζωθεί με στρώμα από μόλια (υπολείμματα λατόμευσης πέτρας), πάχ. 1 μ. περίπου.

Η κόγχη του τρικλινίου θεμελιώνεται σε βάθος 4,64 μ. Είναι εγγεγραμμένη σε τετράγωνο και στα νότιά της εκτείνονταν άλλα δωμάτια. Το πλάτος του ανοίγματος της κόγχης είναι 6 μ., η κατεύθυνσή της προς Ν. και η κάτοψή της μαζί με τους προς Α. και προς Δ. τοίχους έχει σχήμα Ω. Το δάπεδο της κόγχης δεν σώθηκε. Η κατασκευή της με πέτρες και ασβεστοκονίαμα είναι από την εξωτερική της πλευρά επιμελημένη με επίχρισμα που φέρει μυστρίσματα. Το πλάτος της κόγχης του τρικλινίου υπολογίζεται σε 8 μ. Βορειοδυτικά της κόγχης διαμορφώνονται δύο δωμάτια τετράγωνα σε κάτοψη. Το προς Ν. δωμάτιο έχει εσωτερικές διαστάσεις 9,20×7,80 μ. και ορίζεται από τοίχους, πλ. 0,80 μ. Το δάπεδο του χώρου κάλυπτε ψηφιδωτό, τμήμα του οποίου βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του έως τη μεσοτοιχία. Είναι κατασκευασμένο από μαρμαροψηφίδες χρώματος λευκού, γκρίζου, μαύρου και ρόδινου και οι παραστάσεις που σώθηκαν είναι (από Α. προς Δ.): πλατιά ζώνη με παραλληλόγραμμα διάχωρα εναλλάξ με τετράγωνα, στα οποία αποδίδονται γεωμετρικά μοτίβα (επάλληλοι ρόμβοι και στα τετράγωνα σχηματοποιημένος ρόδακας και διπλή αλυσίδα). Στη συνέχεια μία ταινία με αλυσιδωτό πλοχμό και ακολούθως τετράγωνα διάχωρα διαφόρων με-

γεθών όπου εγγράφονται (από Β. προς Ν.): α) τέσσερα καρδιόσχημα κισσόφυλλα, συνδεδεμένα σταυροειδώς, β) αλληλοτεμνόμενοι κύκλοι, γ) αγγείο (κάνθαρος), από το οποίο σώζεται η ψηλή βάση.

Βόρεια της μεσοτοιχίας βρίσκεται δεύτερο δωμάτιο, από το οποίο αποκαλύφθηκε η ανατολική πλευρά, πλ. 6,40 μ., ενώ το μήκος του είναι αδιευκρίνιστο, καθώς συνεχίζεται κάτω από την οδό Μαλέα. Στο δωμάτιο αυτό βρέθηκαν δύο επάλληλα δάπεδα από ασβεστοκονίαμα.

Η μεσοτοιχία των δύο δωματίων πρέπει να ήταν διακοσμημένη με τοιχογραφίες, σπαράγματα των οποίων βρέθηκαν κατά την ανασκαφή και διασώζουν ώχρα, κόκκινο και μαύρο χρώμα. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα εντοίχιου ψηφιδωτού με μικρές μαρμαροψηφίδες και γυάλινες ψηφίδες.

Από τα κινητά ευρήματα και τα λοιπά ανασκαφικά δεδομένα η έπαυλη χρονολογείται στα τέλη του 4ου-μέσα του 5ου αι.

Σε χώρους της έπαυλης αυτής πρέπει να ανήκουν υπολείμματα ψηφιδωτών δαπέδων που ανασκάφηκαν σε οικόπεδο της οδού Μαλέα 12, έναντι του οικοπέδου όπου έγινε η παρούσα ανασκαφή.

Κατά τα βυζαντινά χρόνια οι χώροι δυτικά του τρικλινίου ήταν σε χρήση μετά την ενοποίησή τους με κατάργηση της μεσοτοιχίας, ενώ σε μεταγενέστερη φάση ανήκει μικρό τμήμα λασπότοιχου που βρέθηκε σε ψηλότερο επίπεδο και δύο βόθροι που βρέθηκαν στο δυτικό όριο του οικοπέδου.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΣΟΥΛΑ

Οδός Αποστόλου Παύλου - πάροδος Δ

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την ανέγερση τριώροφης κατοικίας στο παραπάνω οικόπεδο στην Άνω Πόλη εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Κατόπιν αυτού οι εργασίες διακόπηκαν. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως τμήμα ορθογώνιου τριμερούς κτίσματος, που σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα χρονολογείται πιθανώς στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου. Έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και εδράζεται στο φυσικό βράχο, σε βάθος 3,30 μ. Οι διαστάσεις του είναι: 8,50 (μήκ.)×2,15 μ. (πλ.). Μεγάλο μέρος του προς Ν. βρίσκεται μέσα στο άσκαφο όμορο οδόστρωμα της οδού Αποστόλου Παύλου.

Οι τοίχοι του, που σώζονται σε ύψος 0,80 έως 1 μ. περίπου, είναι χτισμένοι με αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους και ασβεστοκονίαμα ως συνεκτικό υλικό. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,55 έως 0,80 μ. Φέρουν ίχνη λευκού επιχρίσματος στο εσωτερικό τους μέτωπο. Το κτίριο αποτελείται από τρία δωμάτια, διαστ. 3×2,45 μ., παράλληλα μεταξύ τους με προσανατολισμό από ΝΑ. προς ΒΔ., από το χώρο των οποίων περισυνελέγησαν δύο λίθινοι τριπτήρες, διαμ. 0,40-0,50 και πάχ. 0,08 μ., με κυκλικό τόρμο και χειρολαβή, καθώς και θραύσματα αγγείων καθημερινής χρήσης.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση του οικοπέδου ανήκει νεκροταφείο της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου. Αποτελείται από τέσσερις κιβωτιόσχημους τάφους με πλίνθινα δάπεδα και κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,35 μ. Ο πρώτος τάφος, σύμφωνα με τη σειρά εύρεσής του, έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Περιείχε μία ταφή και μία ανακομιδή. Ο δεύτερος τάφος εδραζόταν στην επιφάνεια του νοτιοανατολικού τοίχου του πρώτου δωματίου, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., και περιείχε μία παιδική ταφή και ίχνη καύσης. Οι άλλοι δύο βρέθηκαν στο άσκαφο της νοτιοανατολικής παρειάς του οικοπέδου. Στον ακάλυπτο προς ΒΑ. χώρο του οικοπέδου, στη νοτιοδυτική και τη βορειοδυτική του πλευρά αντίστοιχα, αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι λασπόκτιστοι, χρόνων Τουρκοκρατίας, καθώς και λακκοειδής τάφος, του οποίου σώθηκε μόνον το δάπεδο από κυρτές κεράμους και η βορειοανατολική του πλευρά διαμορφούμενη από μία σειρά λίθων με ρόδινο κονίαμα σε ελάχιστα σημεία. Περισυνελέγησαν συνολικά 37 χάλκινα νομίσματα όλων των εποχών και από τον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου δύο υπέρπυρα εποχής Αλεξίου Α΄ Κομνηνού[20] (1092-1118) (Πίν. 256 α) και Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) (Πίν. 256 β).

ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΔΟΥΛΓΚΕΡΗ

Πύργος του τομέα Έβρου (δυτικά τείχη)

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης σε τμήμα των δυτικών τειχών ερευνήθηκε πύργος του τείχους που βρίσκεται στην οδό Σαχτούρη 37.

Ο πύργος αυτός, στον οποίο ο Spieser δίνει τον αριθμό 81, ανήκει στη ρωμαϊκή οχύρωση της πόλης και ενσωματώθηκε κατά την κατασκευή του παλαιοχριστιανικού τείχους στη συνέχειά του.

Έχει τετράγωνη κάτοψη και εξωτερικές διαστάσεις 7×6,30 μ. Η ανωδομή του σώζεται σε ύψος 4,25 μ.

Ο πύργος θεμελιώνεται πάνω στο βράχο. Λόγω της κλίσης του εδάφους, μεταξύ της πρώτης σειράς δόμων και του βράχου παρεμβάλλεται στρώμα από αργολιθοδομή.

Η ανωδομή του πύργου οργανώνεται με ζώνες από λι-

20. M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington 1969, σ. 82, 111.

θοπλίνθους κατά το ανισόδομο σύστημα, με την παρεμβολή περιορισμένου αριθμού αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση και μικρού τμήματος κατασκευασμένου από αργολιθοδομή, το οποίο ήταν πιθανότατα αρχικά επιχρισμένο. Μεταξύ των δόμων δεν υπήρχε συνδετικό κονίαμα. Στην ανώτερη σωζόμενη ζώνη λιθοπλίνθων διατηρούνται οι μολύβδινοι σύνδεσμοι των δόμων.

Στο εσωτερικό του πύργου βρέθηκε από τη νότια πλευρά το άνοιγμα της εισόδου, πλ. 1,20 μ. Εσωτερικά ο πύργος ήταν επενδυμένος με αργολιθοδομή δεμένη με ασβεστοκονίαμα, η οποία παραμένει στην αρχική της μορφή στην ανατολική, νότια και βόρεια πλευρά, ενώ έχει δεχθεί πολλαπλές επισκευές στη δυτική πλευρά.

Στο πάχος της βόρειας τοιχοποιίας ανοίγεται μικρή αψιδωτή κόγχη και στην ανατολική τοιχοποιία διατηρείται τετράγωνη βάθυνση και οπή ξυλοδεσιάς.

Στον ανατολικό και στο δυτικό τοίχο σώζονται οι γενέσεις της καμάρας με την οποία στεγαζόταν ο όροφος του πύργου, κατασκευασμένης αμιγώς από πλίνθους και ρόδινο συνδετικό κονίαμα.

Κατά την αποχωμάτωση του εσωτερικού του πύργου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από σπασμένες πλίνθους που φέρουν γλυφές και είναι πακτωμένες σε χώμα. Το δάπεδο χρονολογήθηκε από νόμισμα Ρωμανού Λεκαπηνού στα μέσα του 10ου αι., οπότε βεβαιώνεται η χρήση του πύργου κατά τα μέσα βυζαντινά χρόνια. Πάνω από το δάπεδο αυτό βρέθηκε σειρά δαπέδων από πατημένο χώμα, σε ένα από τα οποία εντοπίστηκε μικρή εστία.

Στο τελευταίο από αυτά τα δάπεδα βρέθηκε ελεύθερη ταφή ενήλικα από την οποία έλειπε το κρανίο. Ο νεκρός είχε τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και κάτω από αυτά βρέθηκαν υπολείμματα από οργανική ύλη, πιθανώς από κάποιο ξύλινο αντικείμενο που συνόδευε την ταφή. Η ταφή αυτή, η οποία ήταν χριστιανική, σηματοδοτεί το τέλος χρήσης του πύργου και θα πρέπει να χρονολογηθεί στα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Στη συνέχεια η επίχωση του πύργου αποτελείται από καθαρό χώμα, ενώ στα όψιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας χρονολογούνται επάλληλα δάπεδα από χώμα που εντοπίστηκαν στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης.

Δυτικά του πύργου αποκαλύφθηκε η εσωτερική παρειά του σύγχρονου με τον πύργο ρωμαϊκού τείχους του 3ου αι., η όψη του οποίου ήταν επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο υπήρχαν χαράγματα με μυστρί.

Το ρωμαϊκό τείχος ενισχύθηκε εξωτερικά τον 4ο αι. από το ισχυρό τείχος της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης, το οποίο ήταν κατασκευασμένο με opus mixtum.

Οι κατασκευαστικές φάσεις του τείχους που περιγράφηκαν είναι ορατές στα μεταπύργια διαστήματα ανατολικά και δυτικά του πύργου.

Δυτικά τείχη

Κατά το έτος 1997 στο τμήμα των δυτικών τειχών της Θεσσαλονίκης που βρίσκεται μεταξύ των οδών Αυρηλιανής, Κλαυδιανού και Στουρνάρα, έγιναν εργασίες καθαρισμού και αποχωμάτωσης της περιοχής εσωτερικά του τείχους. Στην οδό Στουρνάρα υπήρχαν παλαιές μονώροφες κατοικίες σε επαφή με το τείχος, οι οποίες κατεδαφίστηκαν από το Δήμο Θεσσαλονίκης προκειμένου να διαμορφωθεί εκεί ζώνη πρασίνου.

Μετά την απομάκρυνση των κτισμάτων και την εξυγίανση του χώρου έγινε παράλληλα με το αναστηλωτικό έργο στο τμήμα αυτό του τείχους ανασκαφική έρευνα στην εσωτερική πλευρά του μεταπυργίου διαστήματος και στο εσωτερικό ενός πύργου του τείχους.

Από την ανασκαφική έρευνα στην παρά το τείχος ζώνη αποκαλύφθηκαν τμήματα (γενέσεις) πλινθόκτιστης καμάρας που ανήκει σε κτίσμα, πιθανώς των ρωμαϊκών χρόνων, υπολείμματα τοίχων και βόθροι εποχής Τουρκοκρατίας. Ακόμη, αποκαλύφθηκε τμήμα του εσωτερικού μετώπου του παλαιοχριστιανικού τείχους που διαμορφώνεται με τόξο κατασκευασμένο από διπλή σειρά πλίνθων. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό δεν ολοκληρώθηκε και διακόπηκε με το πέρας των αναστηλωτικών εργασιών.

Ο πύργος, του οποίου το εσωτερικό ανασκάφηκε μερικώς, βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αυρηλιανής και Κλαυδιανού. Έχει τετράγωνη κάτοψη και σώζεται η βόρεια και τμήμα της δυτικής πλευράς του. Είναι κατασκευασμένος με πέτρες και διάσπαρτα κομμάτια πλίνθων που περιβάλλουν κατά κάποιον τρόπο τις πέτρες, σε μίμηση πλινθοπερίκλειστου συστήματος. Οι γωνίες του πύργου ενισχύονται με μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Ακόμη, διάσπαρτα μαρμάρινα κομμάτια υπάρχουν ενσωματωμένα στις τοιχοποιίες του πύργου. Ζώνη από τέσσερις πλίνθους σε στρώση περιτρέχει το σώμα του πύργου στη θέση όπου θα πρέπει να αναζητηθεί το πατάρι του ορόφου, όπως φαίνεται από υποδοχές για ξυλοδεσιά που βρίσκονται στο ύψος αυτό εσωτερικά και εξωτερικά της βόρειας και της ανατολικής πλευράς. Δεν είναι γνωστό το ύψος του πύργου, καθώς δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για τις επάλξεις του. Επίσης, δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν οι εσωτερικές του διαστάσεις, καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του.

Στο εσωτερικό του πύργου ανοίγεται αψιδωτή κόγχη στην τοιχοποιία της βόρειας πλευράς και στοιχεία ανάλογης κόγχης μικρότερων διαστάσεων βρέθηκαν στο σωζόμενο τμήμα της νότιας τοιχοποιίας. Τμήμα τόξου από πλίνθους βρέθηκε παράλληλα με τη βόρεια τοιχοποιία. Το τόξο είναι πιθανώς τμήμα της καμάρας που στέγαζε το ισόγειο του πύργου. Ακόμη, διακρίνεται κάτω από επισκευές

η γένεση τόξου που ανοίγεται στο πάχος της βόρειας τοιχοποιίας.

Με βάση τον τρόπο κατασκευής των τοίχων του πύργου, όπως διακρίνεται κυρίως στην εξωτερική του πλευρά, η χρονολόγησή του τοποθετείται στα βυζαντινά χρόνια.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΣΟΥΛΑ

Δημοτικό Θέατρο Κήπου[21]

Έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης, κατά τις εκσκαφές για την ανακατασκευή του θεάτρου, εντοπίστηκαν αρχαιότητες[22].

Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε τμήμα κτιριακού συγκροτήματος, διαστ. 42×12 μ., το οποίο χωρίζεται από ενδιάμεσους τοίχους σε έξι αποθηκευτικούς χώρους. Δύο διάδρομοι στο νότιο και ανατολικό του τμήμα εξασφάλιζαν την προσπέλαση στα δωμάτια αυτά (Σχέδ. 10).

Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα· ιδιαίτερα επιμελημένη παρουσιάζεται η ανωδομή των τοίχων στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος, όπου διατηρήθηκαν ζώνες πλίνθων.

Παράλληλα και σε επαφή με τον τοίχο του νότιου διαδρόμου βαίνει ένας κτιστός αγωγός αποχέτευσης, που εντοπίστηκε τμηματικά σε μήκος 33 μ.

Στο εσωτερικό του κτιρίου διατηρούνται τμήματα ενός υπερυψωμένου δαπέδου, ύψ. 1,70 μ., το οποίο διατρυπάται από ανοίγματα, όπου τοποθετήθηκαν πιθάρια με ανοιχτά στόμια.

Στα τέσσερα από τα έξι δωμάτια αποκαλύφθηκαν πηγάδια, κατασκευασμένα κατά την εναλλασσόμενη τοιχοποιία, βάθ. 2 μ., από τα οποία ανέβλυζε γλυκό νερό.

Κάτω από το υπερυψωμένο δάπεδο, σε βάθος 0,70-0,80 μ. από την επιφάνειά του, εντοπίστηκαν τμήματα υποστρώματος ενός παλαιότερου δαπέδου, το οποίο αποτελούνταν από πέτρες και κονιάματα. Σε ορισμένα σημεία διατηρήθηκε το ίδιο δάπεδο από ισχυρά κονιάματα και χαλίκια. Το γεγονός ότι σε ένα δωμάτιο εντοπίστηκε λάκκος πιθαριού σε αυτό το παλαιότερο δάπεδο, αποτελεί ένδειξη για ανάλογη χρήση του κτιρίου και στην προγενέστερη φάση του.

Εκτός του κτιριακού αυτού συγκροτήματος, στο δυτικό τομέα του ανασκαφικού χώρου βρέθηκε εκτεταμένο τμήμα πεσμένου τοίχου, χτισμένο κατά την εναλλασσόμενη τοιχοποιία. Πιθανώς προέρχεται από την ανωδομή του βόρειου τοίχου του συγκροτήματος.

Μικρά τμήματα λασπόκτιστων τοίχων και δύο ακόμη πηγάδια, που αποκαλύφθηκαν εκτός του κτιρίου, ανήκουν σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους και δεν σχετίζονται με αυτά.

Μια κατασκευή από πέτρες διαφόρων μεγεθών που εντοπίστηκε βορειοανατολικά του κτιρίου δίνει την εντύπωση ενός δρόμου. Αν η ερμηνεία είναι ορθή, τότε πρόκειται για μια κατασκευή πρωιμότερη του κτιρίου.

Όσον αφορά τα κινητά ευρήματα, συνελέγη άφθονη αβαφής κεραμική 4ου-6ου αι., που περιλαμβάνει κυρίως αγγεία για μεταφορά και αποθηκευτικά και ελάχιστα χρηστικά. Από την ίδια χρονική περίοδο προέρχονται λυχνάρια και τμήματα αρρετινών και ψευδοαρρετινών πινακίων με εμπίεστο διάκοσμο, καθώς και νομίσματα που αποτελούν κυρίως μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις δυναστείας Μεγάλου Κωνσταντίνου και Θεοδοσίου και νούμμια του Ιουστινιανού και των διαδόχων του.

Σύμφωνα λοιπόν με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα φαίνεται ότι το κτίριο είχε διάρκεια ζωής από τον 4ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. Το τέλος της λειτουργίας του πρέπει πιθανότατα να τοποθετηθεί στα τέλη του 6ου αι. και ενδεχομένως να σχετιστεί με την έναρξη των αβαροσλαβικών επιδρομών στη Θεσσαλονίκη.

Η τοποθέτηση του κτιριακού αυτού συγκροτήματος έξω από τα ανατολικά τείχη της πόλης, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, καθώς και ο αποθηκευτικός του χαρακτήρας, κάνουν πιθανή τη χρήση του και ως εμπορικού σταθμού σε άμεση σχέση με κάποιο λιμάνι που υπήρχε στην περιοχή.

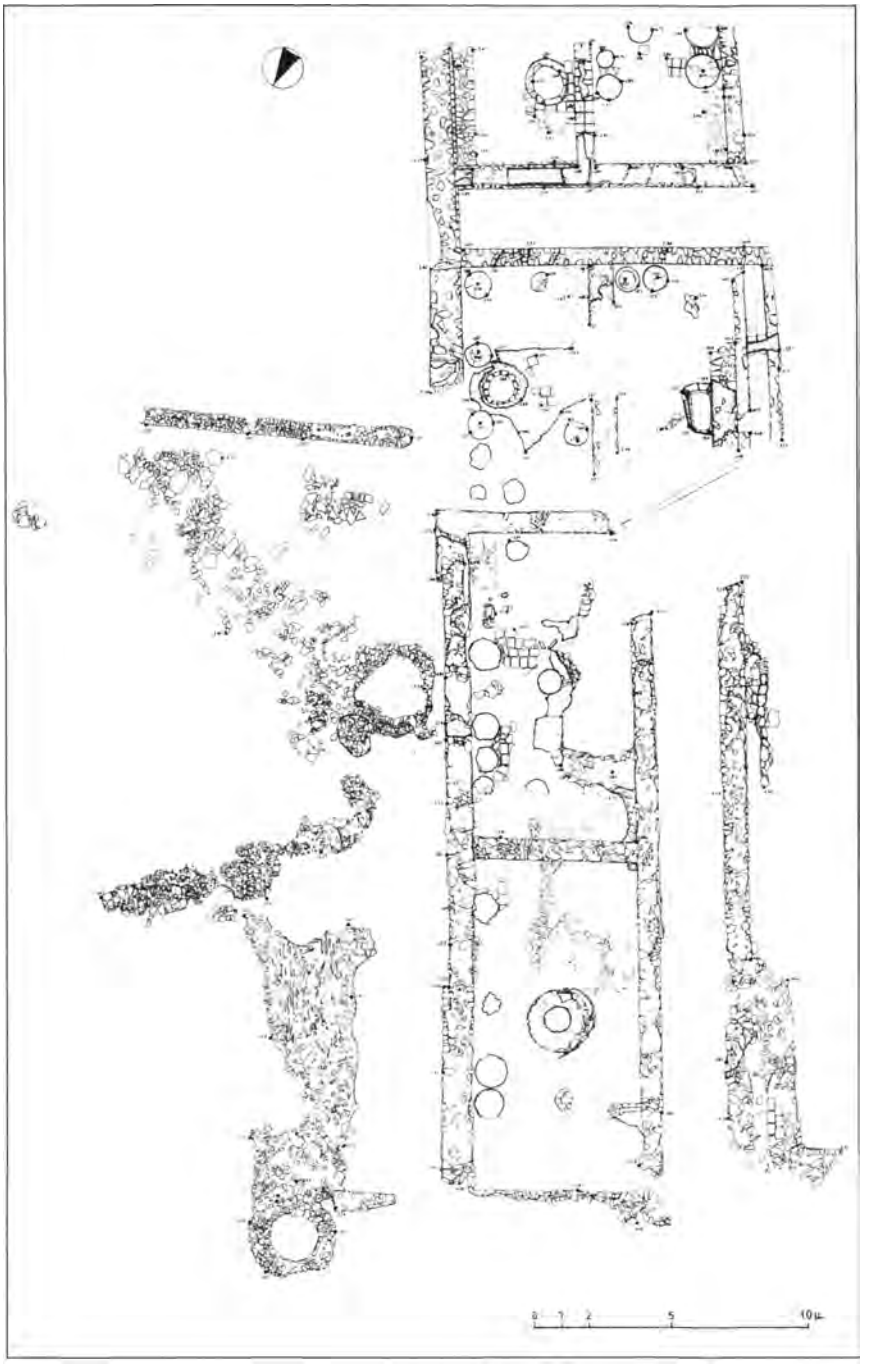
ΛΗΔΑ ΤΟΣΚΑ

Πύργος Τριγωνίου

Κατά την ανασκαφική έρευνα που διενήργησε η 9η ΕΒΑ στο χώρο δυτικά της εισόδου του κυκλικού πύργου του Τριγωνίου των ανατολικών τειχών της πόλης, με την ευκαιρία εργασιών διαμόρφωσης του Δήμου Θεσσαλονίκης στο σημείο αυτό, καθώς και από τις ερευνητικές τομές που έγιναν στο εσωτερικό του κυκλικού πύργου, αποκαλύφθηκαν τμήματα προγενέστερων πύργων που ανήκουν στη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική οχύρωση της πόλης.

21. Η ύπαρξη αρχαιοτήτων διαπιστώθηκε από τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, η οποία στη συνέχεια ενημέρωσε την 9η ΕΒΑ.

22. Η πρώτη φάση των ανασκαφικών εργασιών διεξήχθη σε συνεργασία της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ και της 9ης ΕΒΑ. Τη συνέχεια των εργασιών (Ιούλιος-Νοέμβριος 1997) ανέλαβε εξ ολοκλήρου η 9η ΕΒΑ. Τα πορίσματα της ανασκαφής ανακοινώθηκαν από εκπροσώπους και των δύο Εφορειών το Φεβρουάριο του 1998 στο συνέδριο για το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη. Βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 419-428.



Σχέδ. 10. Θεσσαλονίκη. Δημοτικό Θέατρο Κήπου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Κατά την εκσκαφή εξωτερικά της εισόδου του κυκλικού πύργου εντοπίστηκε τμήμα της βόρειας εσωτερικής παρειάς πύργου της ρωμαϊκής οχύρωσης.

Ο ρωμαϊκός πύργος είναι τετράγωνης κάτοψης, εσωτ. διαστ. 6,30×6,30 μ. Είναι δηλαδή μεγαλύτερος σε διαστάσεις από έναν τυπικό πύργο της ρωμαϊκής οχύρωσης της πόλης, καθώς βρίσκεται σε σημείο όπου το τείχος αλλάζει κατεύθυνση.

Η εξωτερική του παρειά θα πρέπει να διαμορφωνόταν με εγγώνιους ογκόλιθους, ορισμένοι από τους οποίους εί-

ναι ορατοί, ενώ η εσωτερική του παρειά είναι χτισμένη με αργολιθοδομή.

Ο πύργος βρίσκεται στη συνέχεια του τείχους του 3ου αι., το οποίο, όπως φαίνεται από τμήμα του που αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του πύργου, ενισχύεται εσωτερικά από δεύτερο τείχος ρωμαϊκών χρόνων, ενώ εξωτερικά του υψώνεται το τείχος της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης της πόλης.

Με αφετηρία τις ανάγκες στερέωσης του κυκλικού πύργου έγιναν ερευνητικές τομές στο εσωτερικό και την κάλυψή του, από τις οποίες φάνηκε ότι οι κατασκευαστές του συμπεριέλαβαν κατά την οικοδόμησή του μεγάλο τμήμα προϋφιστάμενου τετραγωνικού κτίσματος στη θέση αυτή. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων τετραγωνικό πύργο, τμήματα του οποίου ανιχνεύθηκαν στην κάλυψη του κυκλικού και στους δύο ορόφους του.

Οι βεβαιωμένες εξωτερικές διαστάσεις του τετραγωνικού αυτού πύργου είναι: μήκ. ανατολικής πλευράς 14,30, μήκ. βόρειας πλευράς 17,70 μ.

Η ανατολική πλευρά του τετραγωνικού πύργου σώζεται ενσωματωμένη στον κυκλικό έως το ύψος του δώματος. Τμήμα της βόρειας πλευράς εντοπίστηκε στο ύψος του πρώτου ορόφου και τμήματα της νότιας από το επίπεδο του ισογείου έως τον πρώτο όροφο. Η δυτική πλευρά του τετραγωνικού πύργου, που αντιστοιχεί στην είσοδο του κυκλικού, θα πρέπει να είναι εντελώς κατεστραμμένη.

Σε ερευνητική τομή που έγινε στον πρώτο όροφο του κυκλικού πύργου βρέθηκε άνοιγμα του τετραγωνικού που αντιστοιχεί στον όροφό του, καθώς και πλίνθοι κατά χώραν που ανήκουν σε δάπεδο.

Ελλείψει κινητών ευρημάτων από την ανασκαφή, από τα υλικά κατασκευής των τοιχοποιιών του παλαιότερου πύργου (διαστάσεις πλίνθων, εξωτερικά επιχρίσματα, σύσταση κονιαμάτων) ο πύργος χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η μορφή του προσαρμόστηκε στις αμυντικές ανάγκες της θέσης στην οποία βρίσκεται και έτσι ο πύργος παρουσιάζει κάτοψη με τρεις ελεύθερες γωνίες.

Πρόκειται για ένα μεγάλων διαστάσεων πύργο της θεοδοσιανής οχύρωσης της πόλης, ο οποίος βρίσκεται στη συνέχεια του ανατολικού τείχους της, στο σημείο όπου αυτό συναντά το βόρειο τείχος της πόλης.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΣΟΥΛΑ

Θέρμη

Οδός Παπαναστασίου 6

Κάτω από το σημερινό οικισμό της Θέρμης εντοπίστηκε για δεύτερη φορά ο αρχαίος υδραγωγός και ήδη ιχνηλατείται η πορεία του.

Η θέση του τμήματος του αγωγού που αποκαλύφθηκε σε αυτό το οικόπεδο είναι απομακρυσμένη από το δρόμο, βρίσκεται στον αύλειο χώρο τριών διώροφων οικοδομών και η στέψη του αγωγού φθάνει στα 1,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ η θεμελίωσή του κατεβαίνει στα 2 μ.

Οι σύγχρονες αρχές ανάδειξης αναφέρονται στην αναγκαιότητα ευνοϊκής προσπελασιμότητας για το αρχαίο και σε συνθήκες επιτυχημένης προστασίας και συντήρησής του. Με γνώμονα αυτές τις αρχές, αφού συνεκτιμήθηκαν τα στοιχεία από το σημερινό περιβάλλοντα χώρο του υδραγωγού, τα οποία ήδη προαναφέραμε και έχοντας υπόψη το γεγονός ότι ο υδραγωγός εμφανίζει δομική ομοιογένεια στο ανάπτυγμά του, για το συγκεκριμένο τμήμα του οδηγηθήκαμε στα εξής: α) στην ασφαλή κατάχωσή του, β) την εμφάνιση του ίχνους της πορείας του αγωγού και του φρεατίου του στην επιφάνεια του εδάφους και την άμεση συσχέτιση με αυτό ολόκληρης της διαμόρφωσης του αύλειου χώρου, γ) τη σήμανση του αρχαίου με ενημερωτικό υλικό σε επιτόπια πινακίδα και δ) την αναμενόμενη μελλοντική αποκάλυψη και ανάδειξη τμήματος του αρχαίου υδραγωγού που θα εντοπιστεί σε τέτοια θέση μέσα στον οικισμό, ώστε να πληροί τις απαιτούμενες προϋποθέσεις ανάδειξης, δηλαδή να έχει άμεση συσχέτιση με δημόσιο χώρο, να είναι εύκολα προσπελάσιμος, εμφανής και ελεγχόμενος.

ΦΑΙΝΗ ΒΑΧΤΣΕΒΑΝΟΥ

Αμπελόκηποι

Οδός Πελειάδου 5

Το παραπάνω οικόπεδο συνορεύει προς Ν. με τις δύο οικοδομές Ρεγκούκου 14[23] και Ρεγκούκου 16[24]. Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου έγινε σε δύο ανασκαφικές περιόδους το 1996 και το 1997. Κατά την πρώτη περίοδο έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Ευ. Πατρικιάδου και κατά τη δεύτερη η αρχαιολόγος Χ. Αμπαρά.

Βρέθηκαν συνολικά 30 καλυβίτες τάφοι, 15 λακκοειδείς, επτά καμαροσκεπείς, δύο ελεύθερες ταφές, ένας εγχυτρισμός και ένα διθάλαμο ταφικό κτίσμα αποτελούμενο από δύο καμαροσκεπείς τάφους.

Όλοι οι τάφοι ακολουθούν τον άξονα Α.-Δ. με εξαίρεση 14 τάφους που παρεκκλίνουν προς ΒΔ.-ΝΑ. Οι νεκροί, συνολικά περί τους 73, εκ των οποίων οι εννέα είναι παιδιά, προσβλέπουν όλοι ανατολικά ή νοτιοανατολικά. Ε-

23. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 365, 367· 36 (1981): Χρονικά, σ. 299.
24. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 509-510.

ξαιρείται μόνον ένας τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν., όπου ο νεκρός προσβλέπει στο νότο.

Ο καμαροσκεπής τάφος αριθ. 38 εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες πάνω σε υπόλευκο βάθος: με κόκκινες γραμμές σχηματίζονται δύο σειρές τετράγωνα διαιρεμένα με κόκκινες διαγωνίους σε τέσσερα τρίγωνα το καθένα (Πίν. 256 γ). Στη δυτική στενή πλευρά του τάφου, στα τρίγωνα, υπάρχουν τυχαίες πράσινες κυματοειδείς πινελιές με διαφορετική κατεύθυνση σε κάθε τετράγωνο. Το τύμπανο κοσμείται από παρόμοιες κόκκινες κυματοειδείς πινελιές, που περιβάλλουν ένα χριστόγραμμα ζωγραφισμένο με κόκκινο χρώμα. Η γραπτή διακόσμηση επεκτείνεται και στο προσκέφαλο. Στη βόρεια και νότια μακρά πλευρά του τάφου τα επιμέρους τρίγωνα γεμίζονται με κύκλους με πράσινο περίγραμμα, που εμπεριέχουν κόκκινες τελείες. Στο ανατολικό πέρας των δύο μακρών πλευρών, εκατέρωθεν της εισόδου, υπάρχει από ένα χριστόγραμμα με κόκκινη γραμμή, που περιβάλλεται από πράσινους κύκλους που εμπεριέχουν κόκκινες τελείες. Η ανατολική στενή πλευρά φέρει την ίδια διαίρεση σε τετράγωνα και επιμέρους τρίγωνα, όμως τα κάτω τετράγωνα γεμίζονται με κυματοειδείς γραμμές και τα επάνω με κύκλους και τελείες. Στην καμάρα πιθανώς αρχικά να υπήρχε άλλο ένα χριστόγραμμα. Ο τάφος απομακρύνθηκε ακέραιος και βρίσκεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής είναι συνολικά 13 πήλινα ταφικά αγγεία, οκτώ γυάλινα μυροδοχεία, 18 χάλκινα νομίσματα και ένας «θησαυρός» αποτελούμενος από 16 χάλκινα νομίσματα, μία χάλκινη πόρπη, μία χάλκινη αγκράφα ζώνης, ένα ζεύγος χρυσών και ένα χάλκινων ενωτίων, ένα χάλκινο περίαπτο, μία οστέινη περόνη.

Προκειμένου να καταστεί δυνατόν να θεμελιωθεί η υπό ανέγερση οικοδομή με το ελάχιστο επιτρεπόμενο βάθος, χρειάστηκε να αποξηλωθούν οι κορυφές των καμαροσκεπών τάφων κατά μήκος του ανατολικού ορίου του οικοπέδου.

Οδός Καλλιθέας - Δημητρίου Σκεπάρνη - Λεωνίδα Σπαρτιάτου (πρώην Ζαρίφη)

Στο παραπάνω οικόπεδο του 2ου και 8ου Δημοτικού Σχολείου Αμπελοκήπων ερευνήθηκαν σε τρεις διαφορετικές ανασκαφικές περιόδους από το 1995 έως το 1997 συνολικά 116 τάφοι, δηλαδή 83 καλυβίτες, εννέα καμαροσκεπείς, 12 κιβωτιόσχημοι, μία ελεύθερη ταφή, τρεις εγχυτρισμοί και οκτώ λακκοειδείς, που χρονολογούνται από το β΄ μισό του 3ου αι. έως το α΄ μισό του 4ου αι. (Πίν. 256 δ). Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Α. Αργυρούδη.

Οι τάφοι ακολουθούν τον άξονα Α.-Δ. με εξαίρεση τρεις τάφους, που ακολουθούν τον άξονα Β.-Ν. Οι νεκροί στην πρώτη περίπτωση έχουν το κεφάλι προς Δ. και στη δεύτερη προς Ν.

Τα κινητά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν είναι 43 ταφικά αγγεία, 15 γυάλινα μυροδοχεία, 24 χάλκινα νομίσματα, έξι ζεύγη χρυσών και χάλκινων ενωτίων και τρία μεμονωμένα ενώτια, ψήφοι οστέινες και γυάλινες, δύο χάλκινες πόρπες, πέντε χάλκινες, μολύβδινες και οστέινες περόνες, δέκα βραχιόλια χάλκινα και οστέινα, τρία δαχτυλίδια, χρυσές ίνες από ύφασμα, μαρμάρινα μέλη σε β΄ χρήση, πολλά όστρακα, πολλά σιδερένια καρφιά με ίχνη ξύλου, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο.

Οδός Συνταγματάρχου Φρύζη 31

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ένα cubiculum, λείψανα κτιρίου ή περιβόλου και 24 τάφοι που ανήκουν στην περίοδο από τον 3ο έως τον 5ο αι. μ.Χ., καθώς και ίχνη κατοίκησης στα υστεροβυζαντινά ή πρώιμα μεταβυζαντινά χρόνια.

Το cubiculum έχει εξωτερικές διαστάσεις 8×4,80 μ. Πιθανώς να περιλαμβανόταν σε ευρύτερο κτίσμα ή περίβολο, από το οποίο διασώθηκε ισχυρός τοίχος με αντηρίδες. Είναι πλινθόκτιστο με ασβεστοκονίαμα. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων είναι κεκονιαμένες. Το κτίσμα διατάσσεται σε τρία επίπεδα. Στο πάχος των τοίχων, στην ανατολική και τη δυτική πλευρά των τριών επιπέδων, εγγράφονται από δύο τυφλές κόγχες και από δύο αρκοσόλια στη βόρεια και τη νότια πλευρά των δύο κατώτερων επιπέδων. Στο κέντρο υπάρχει τετράγωνος φωταγωγός. Το τρίτο, κατώτερο, επίπεδο διαιρέθηκε σε 12 επιμέρους ταφικούς χώρους-θήκες. Από το cubiculum προέρχονται ένα χρυσό δαχτυλίδι, δύο οστέινες περόνες και τρία χάλκινα νομίσματα. Το cubiculum διατηρήθηκε σε κατάχωση κάτω από τον ακάλυπτο της οικοδομής.

Ακόμη βρέθηκαν 11 κιβωτιόσχημοι τάφοι, ένας καμαροσκεπής με κλιμακωτό δρόμο, εννέα λακκοειδείς, δύο καλυβίτες και ένας εγχυτρισμός. Τα κινητά ευρήματα ήταν τρία γυάλινα μυροδοχεία, δύο πήλινα ταφικά αγγεία, δύο περόνες από επαργυρωμένο μόλυβδο, ψήφοι από γαγάτη, τρία χάλκινα νομίσματα και μερικά όστρακα. Οι δύο από τους τάφους έφεραν γραπτό διάκοσμο με φυτικά θέματα.

Τάφος 5. Και στις τέσσερις πλευρές του τάφου, μέσα σε κόκκινα πλαίσια, αναπτύσσονται φυτικά μοτίβα με πράσινο χρώμα και άνθη με κόκκινο και κίτρινο χρώμα. Στις δύο στενές πλευρές προσπίθενται από δύο κόκκινες γιρλάνδες.

Τάφος 12. Πινελιές πράσινου χρώματος επάνω στο λευκό ασβεστοκονίαμα σχηματίζουν μπουκετάκια χλόης από τρία φυλλαράκια το καθένα, που καλύπτουν και τις τέσσε-

ρις πλευρές του τάφου. Οι τάφοι του οικοπέδου είναι όλοι τους μεταγενέστεροι του cubiculum.

Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος διαδοχικά οι αρχαιολόγοι Δ. Παπαευαγγέλου, Ευ. Πατρικιάδου και Α. Αργυρούδη.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Πέραν 19

Στο παραπάνω οικόπεδο του Δήμου Αμπελοκήπων, που βρίσκεται μέσα στα όρια του δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης, εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της εκσκαφής τάφοι. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής 17-6 έως 1-7-1997), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν οκτώ προσανατολισμένοι καλυβίτες τάφοι, μία ανοιχτή ταφή και ένας εγχυτρισμός. Όπως δείχνουν οι διαστάσεις των τάφων, οι ταφές ανήκουν σε παιδιά. Οι περισσότεροι τάφοι καταστράφηκαν κατά την εκσκαφή. Από τον Τ1 σώθηκαν μόνο λίγα θραύσματα καλυπτήριων κεράμων. Ο Τ2 ανήκει σε εγχυτρισμό, από τον οποίο διασώθηκε μόνον το κάτω τμήμα αμφορέα του 4ου αι. Ο Τ3, διαστ. 1,75×0,65 μ., είναι καλυβίτης, όπως και οι Τ4 και Τ5, που έχουν διαστάσεις 0,60×0,25 μ. και περιείχαν ταφές νηπίων. Ο Τ6 είναι ανοιχτή νηπιακή ταφή με διαστάσεις σκελετού 0,65×0,25 μ. Ο Τ7 είναι καλυβίτης, διαστ. 1,15×0,45 μ., οι καλυπτήριες του οποίου έχουν καταστραφεί. Ο Τ8 έχει διαστάσεις 1,30×0,70, ο Τ9 1,50×0,50 και ο Τ10 1,25×0,55 μ.

Αν και δεν βρέθηκαν αρχαιολογικά στοιχεία που να βοηθούν στη χρονολόγηση των τάφων, εκτιμάται ότι οι ταφές του οικοπέδου πρέπει να τοποθετηθούν στον 4ο αι., λόγω του τύπου του αμφορέα του εγχυτρισμού.

Μετά την έρευνα οι τάφοι διαλύθηκαν.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Οδός Αριστάτου 10

Στο παραπάνω οικόπεδο, κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής, εμφανίστηκαν ίχνη αρχαίων τάφων στη βόρεια γωνία του οικοπέδου. Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε αποκαλύφθηκαν επτά καλυβίτες τάφοι των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων, από τους οποίους ο ένας καταστράφηκε εξ ολοκλήρου από τον εκσκαφέα και ένας δεύτερος κατά το βόρειο μισό τμήμα του.

Οι τάφοι, όλοι σύγχρονοι, βρέθηκαν σε τρία επίπεδα που διαφοροποιούνται κατά 0,20 μ. και σε τρεις σειρές. Η βορειοανατολική και η βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου καλύπτονταν από ταφές, ενώ διάδρομος στο κέντρο δεν περιείχε κατάλοιπα ανθρώπινης δραστηριότητας.

Οι τάφοι είχαν ανοιχθεί στο φυσικό έδαφος. Οι νεκροί καλύπτονταν με κεραμίδες, δύο στρωτήρες σε κάθε πλευρά, μήκ. 0,90 μ., που στην κορύφωσή τους συγκρατούνταν από δύο και περισσότερους καλυπτήρες, μήκ. 0,70 μ. Ορισμένες κεραμίδες έφεραν δαχτυλιές που σχημάτιζαν κυματοειδείς γραμμές ή σπείρες. Οι νεκροί ήταν προσανατολισμένοι, με χέρια τοποθετημένα παράλληλα προς τον κορμό. Η διατήρηση των σκελετών ήταν πολύ κακή.

Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι εκτός από δύο στους οποίους βρέθηκαν δύο αβαφή αγγεία δίπλα στο κεφάλι του νεκρού, μικρή κούπα και αρυβαλλοειδές αγγείο αντίστοιχα. Στον τάφο 6 στη δεξιά πλευρά του κορμού βρέθηκε τμήμα χάλκινου κρίκου, ίσως από πόρπη.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, στο ίδιο επίπεδο με τις ταφές, βρέθηκε κυκλική σχεδόν εστία σχηματισμένη με σχιστολιθικές πέτρες, που περιείχε καύση και οστά ζώου. Γύρω βρέθηκε λίγη πρώιμη αβαφής κεραμική.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΣΟΥΛΑ

Καλαμαριά

Οδός Θεμιστοκλέους Σοφούλη 79-83

Κατά τη διάρκεια σύντομης ανασκαφικής έρευνας τον Οκτώβριο του 1997 στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε δίπλα στη νότια πλευρά του – περίπου στο κέντρο της – τμήμα ορθογώνιου κτίσματος. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από επάλληλες στρώσεις πλίνθων και κεραμιδιών με συνδετικό υλικό λάσπη. Στις επιχώσεις του βρέθηκε κεραμική του 5ου-6ου αι. μ.Χ. και ένα δεκαεξανούμμιο του Ιουστινιανού.

Κάτω από τη στάθμη θεμελίωσης του δυτικού τοίχου του προαναφερθέντος αρχαίου βρέθηκαν τα ίχνη προγενέστερης κατασκευής. Πιο συγκεκριμένα επρόκειτο για τη νοτιοδυτική γωνία κτίσματος, στο εσωτερικό του οποίου σωζόταν υπόστρωμα δαπέδου.

Στο υπόλοιπο του οικοπέδου δεν εντοπίστηκαν άλλες αρχαιότητες, παρά μόνο στη νοτιοδυτική γωνία του, όπου βρέθηκε μικρό τμήμα λασπόκτιστου τοίχου.

Τα πιο πάνω οικοδομικά λείψανα αποκαλύφθηκαν σε περιοχή που ορίζεται μεταξύ του Μικρού Εμβόλου και των Μύλων Αλλατίνι, όπου σύμφωνα με τους μελετητές τοποθετείται το Κελλάριον[25].

25. *Βυζαντινά* 7 (1975), σ. 321-322.

Πυλαία

Οικόπεδο Ανωτέρας Εκκλησιαστικής Σχολής

Η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο διήρκεσε από 6-8 έως 14-10-1997. Στο χώρο της εκσκαφής για τη θεμελίωση του νέου κτιρίου της Σχολής, που είχε διαστάσεις 45×22,50 μ., βρέθηκαν τα θεμέλια τμήματος παλαιοχριστιανικού κτιρίου. Από αυτό αποκαλύφθηκε μόνον το βορειοδυτικό τμήμα. Το υπόλοιπο πρέπει να εκτεινόταν στο νότιο αύλειο χώρο της Σχολής και στο παρακείμενο οικόπεδο.

Το αποκαλυφθέν τμήμα του παλαιοχριστιανικού κτιρίου καταλάμβανε έκταση 22,50×15 μ. (Σχέδ. 11). Οι χώροι ήταν ορθογώνιοι επιμήκεις. Οι τοίχοι τους είχαν πάχος 1 και σωζόμενο ύψος 2 μ. Ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή και ισχυρό υπόλευκο κονίαμα, που περιείχε τριμμένο κεραμίδι. Θεμελιώνονταν στο φυσικό έδαφος (κοκκινόχωμα). Θεμέλια προσκτισμάτων του εν λόγω κτιρίου βρέθηκαν στα βόρειά του.

Στο εσωτερικό του παλαιοχριστιανικού κτιρίου ανασκάφηκαν και ερευνήθηκαν τρεις προσανατολισμένοι τάφοι, ένας καλυβίτης, ένας λακκοειδής και ένας καμαροσκεπής.

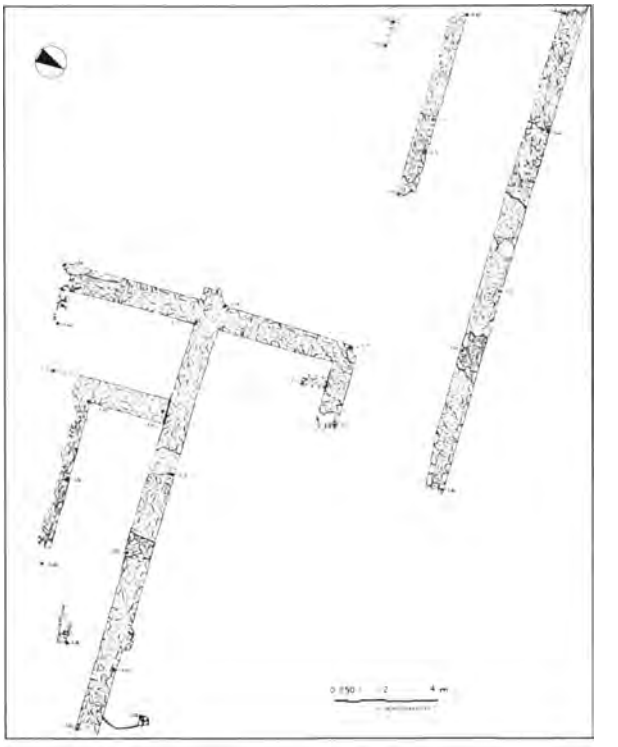
Ο καμαροσκεπής είχε μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 2,10×1,30 μ. Το δυτικό τμήμα του ήταν κατεστραμμένο. Η καμάρα του ήταν κατασκευασμένη από πλίνθους, μήκ. 0,25 μ., και υπόλευκο συνδετικό κονίαμα. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένη με κονίαμα και λευκό στρώμα ασβέστη. Η είσοδος του τάφου βρισκόταν στα ανατολικά. Το δάπεδό του εντοπίστηκε σε βάθος 1,30 μ. από το κλειδί της καμάρας. Αυτό ήταν λεπτό στρώμα κονιάματος. Τα οστά του νεκρού σκέπαζαν κεραμίδες σε καλυβωτή διάταξη.

Ο άξονας προσανατολισμού του κτιρίου (Α.-Δ.) και η ύπαρξη ταφών στο εσωτερικό και δίπλα στο παλαιοχριστιανικό κτίριο μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται μάλλον για λατρευτικό κτίριο, ίσως κάποια βασιλική. Μια κατά προσέγγιση χρονολόγησή του στο τέλος του 5ου-αρχές 6ου αι., μας επέτρεψε η ελάχιστη κεραμική (θραύσματα μεταφορικών, μαγειρικών και επιτραπέζιων αγγείων) και τα θραύσματα υαλοστασίου, που περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

Μεσημέρι

Στις αρχές του 1997 διενεργήθηκε από την 9η ΕΒΑ ανασκαφική έρευνα στο Μεσημέρι Νομού Θεσσαλονίκης, σε χώρο όπου επρόκειτο να γίνει από την κοινότητα επέκταση του σύγχρονου κοιμητηρίου του χωριού.



Σχέδ. 11. Νομός Θεσσαλονίκης. Πυλαία. Οικόπεδο Ανωτέρας Εκκλησιαστικής Σχολής. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ο χώρος αυτός βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες του αρχαιολογικού χώρου της τούμπας των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, όπου έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Στην κορυφή του λόφου υπάρχουν ερείπια ναού, πιθανώς της παλαιολόγειας περιόδου.

Η ανασκαφή στο χώρο επέκτασης του κοιμητηρίου αποκάλυψε τμήμα παλαιότερου κοιμητηρίου του βυζαντινού χωριού Μεσημερίου.

Συνολικά ερευνήθηκαν 23 ταφές σε δύο επίπεδα, που βρέθηκαν σε τρεις από τις ερευνητικές τομές που ανοίχθηκαν στη δυτική πλευρά του χώρου πλησίον του κοιμητηριακού ναού.

Πρόκειται για απλούς λακκοειδείς τάφους, σκαμμένους στο φυσικό κίτρινο αργιλλώδες χώμα της περιοχής. Οι ταφές ήταν προσανατολισμένες προς Α. Στα πόδια ή γύρω από το σώμα του νεκρού βρέθηκαν ίχνη καύσης και σωρός από πέτρες που οριοθετούσαν την ταφή. Ο νεκρός καλυπτόταν στη συνέχεια από χώμα και ακολούθως με λίθινες πλάκες αδρά επεξεργασμένες, που τοποθετούνταν εγκάρσια, παράλληλα μεταξύ τους. Σε δύο περιπτώσεις αδιατάρακτων ταφών παρατηρήθηκε ότι το μέγεθος των πλακών αντιστοιχούσε στο πλάτος του υποκείμενου σώματος, με αποτέλεσμα μικρότερου πλάτους πλάκες να καλύπτουν τα

πόδια του νεκρού, ενώ μεγαλύτερες να αντιστοιχούν στο θώρακα και στους ώμους.

Αρκετές από τις ταφές συνοδεύονταν από εφυαλωμένα επιτραπέζια αγγεία (κούπες), εκ των οποίων τα περισσότερα κοσμούνταν με χάραξη. Από τις συνοδευτικές αυτές κούπες οι ταφές χρονολογούνται στα ύστερα βυζαντινά χρόνια (13ος-15ος αι.).

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΣΟΥΛΑ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Λουλουδιές Κίτρους

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο επισκοπικό συγκρότημα των Λουλουδιών (Πίν. 257), με στόχο την ανασκαφική έρευνα στο χώρο που θα καταλάβει η χάραξη της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Κατερίνης - Θεσσαλονίκης.

Δυτικά του δυτικού περιβόλου και σε απόσταση 17 μ. από αυτόν ανασκάφηκε σε μήκος 35 μ. η τάφρος του τετραπύργιου συγκροτήματος. Έχει πλάτος στο άνω τμήμα 2,50-3,20 μ., που μειώνεται προοδευτικά στον πυθμένα, βάθος 1 μ. και απότομες παρειές. Τάφρος εντοπίστηκε και κατά μήκος του βόρειου περιβόλου, αλλά σε απόσταση μόλις 2 μ. από αυτόν. Τον 6ο αι., όταν το συγκρότημα έχασε τον οχυρό του χαρακτήρα, η τάφρος επιχώσθηκε με εναπόθεση φερτού καστανόγκριζου χώματος, που περιείχε κεραμική υστερορωμαϊκών χρόνων, με σκοπό την επέκταση των χρηστών του χώρου δυτικότερα. Στην περίοδο αυτή κατασκευάζονται έξω από το δυτικό περίβολο αποθήκες με λασπόκτιστους τοίχους και δάπεδα από χώμα πατητό, όπου ανοίχθηκαν λάκκοι για την τοποθέτηση πίθων. Αργότερα οι αποθήκες καταστρέφονται και στα ερείπιά τους κατασκευάζεται οδόστρωμα, στρωμένο με θραύσματα πλίνθων, μικρές πέτρες και οστά ζώων, το οποίο εντοπίστηκε σε δύο φάσεις να ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους.

Παράλληλα ολοκληρώθηκε έως το στερεό η έρευνα δυτικά του επισκοπικού μεγάρου. Αποκαλύφθηκαν αψιδωτός τοίχος που συνδέεται με ένα λουτρό ρωμαϊκών χρόνων, προγενέστερο του μεγάρου, καθώς επίσης και λάκκος-αποθέτης παλαιοχριστιανικών χρόνων, τοίχοι και κοίτες τοίχων πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων και αποθηκευτικοί χώροι με λάκκους για την τοποθέτηση πίθων.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Κάστρο Πλαταμώνα

Συνεχίσαμε για όγδοη συνεχή χρονιά τις εργασίες μας στο κάστρο του Πλαταμώνα που είχαν χαρακτήρα αναστηλωτικό, ανασκαφικό και διαμόρφωσης με σκοπό την ανάδειξή του (Σχέδ. 12).

1. Προτεραιότητα δόθηκε στην εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης κατασκευής προσβάσεων από την εθνική οδό στην πύλη του κάστρου που ήταν απαραίτητες τόσο για τη διευκόλυνση των επισκεπτών όσο και των θεατών των παραστάσεων του Φεστιβάλ Ολύμπου που λαμβάνουν χώρα κάθε χρόνο μέσα στην ακρόπολη του κάστρου[26]. Η μελέτη[27] περιλαμβάνει κατασκευή τριών λιθόστρωτων μονοπατιών και καθιστικών, καθώς και δενδροφυτεύσεις για τη δημιουργία χώρων ανάπαυσης κατά την άνοδο. Η πορεία των μονοπατιών καθορίστηκε από σωζόμενα ίχνη μονοπατιών, όπως είχαν δημιουργηθεί από κοπάδια που κινούνται στην περιοχή[28] αλλά και από τους επισκέπτες. Της κατασκευής προηγήθηκε ανασκαφική έρευνα στο χώρο των μονοπατιών[29] (Πίν. 258 α-β), ώστε να διαπιστωθεί αν υπήρχαν ίχνη κτισμάτων ή οποιαδήποτε άλλα ευρήματα, και να παρακαμφθούν. Η έρευνα[30] δεν φανέρωσε ίχνη κτισμάτων παρά μόνο βόρεια του μονοπατιού Μ1 (βόρειο μονοπάτι) και σε επαφή σχεδόν με το προ της πύλης του κάστρου πλάτωμα, όπου εντοπίστηκε λασπόκτιστο κτίσμα, του οποίου σώζονται δύο τοίχοι, προσαρτημένο στο προτείχισμα (Σχέδ. 13). Ο ένας τοίχος βαίνει κάθετα προς το προτείχισμα και σχηματίζει γωνία με το δεύτερο, που βαίνει σχεδόν παράλληλα με αυτό. Κινητά ευρήματα υπήρξαν λίγα[31] και πρέπει να προέρχονται από τις επιχώσεις στο πλάτωμα γύρω από την πύλη εισόδου του κάστρου, οι οποίες πιθανότατα έγιναν με αποχωματώσεις από το εσωτερικό της πόλης.

---

26. Αναλυτική παρουσίαση των εργασιών αυτών έγινε από την υπογράφουσα στο *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 241-253.

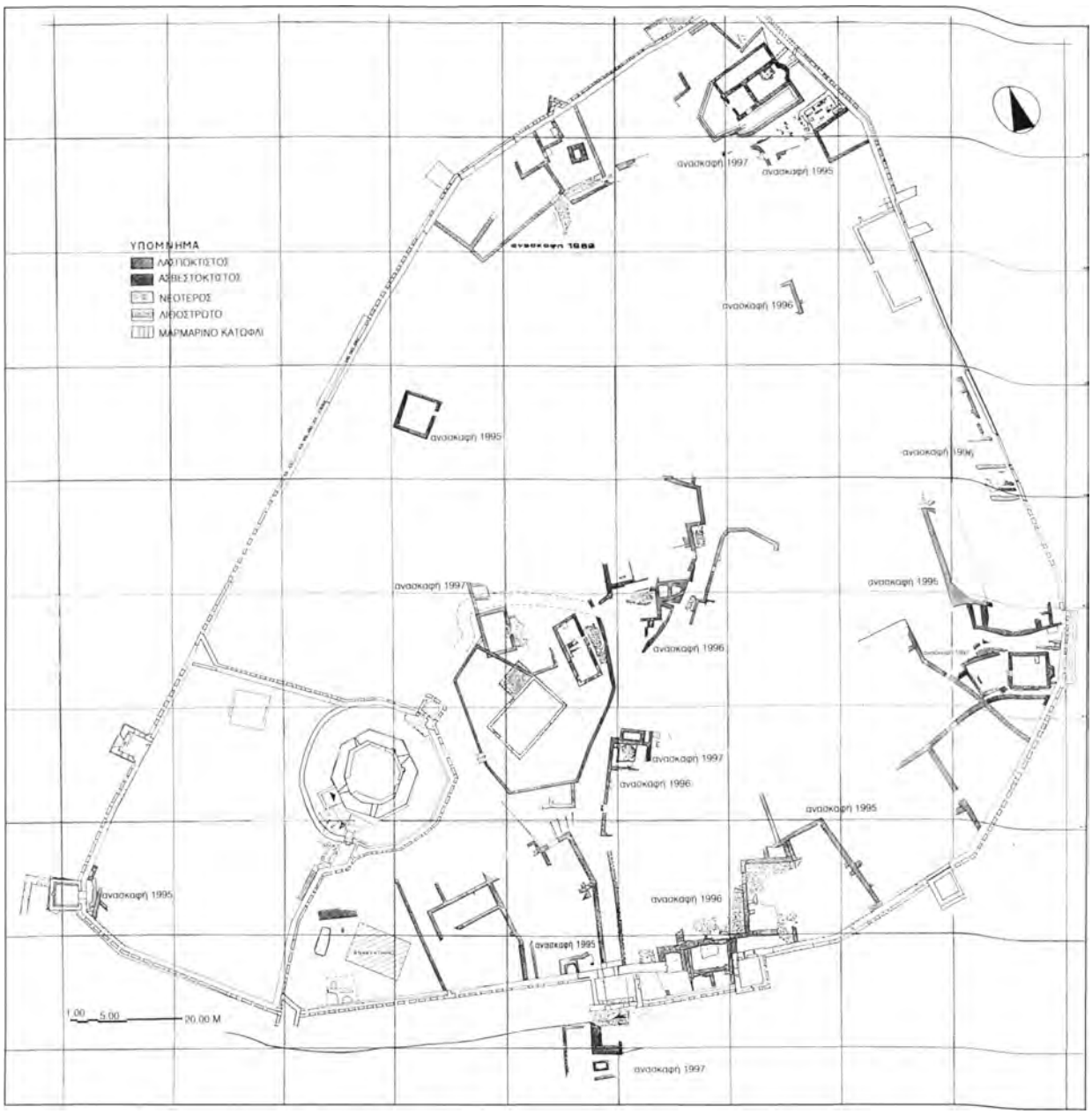
27. Έγινε από τις αρχιτέκτονες Σμ. Σωτηροπούλου και Γ. Καρκανιά που επέβλεψαν και την εφαρμογή της. Την επιτόπου εποπτεία εφαρμογής είχε η Γ. Καρκανιά, ενώ την τακτική επίβλεψή της η Σμ. Σωτηροπούλου και ο πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Β. Ξανθός, που έχει και την επίβλεψη των αναστηλωτικών εργασιών στο κάστρο.

28. Η νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου του κάστρου, όπου κατασκευάστηκαν τα μονοπάτια, χρησίμευε ως σταθμός κοπαδιών που κατευθύνονταν από την πεδιάδα της Θεσσαλίας προς τα μακεδονικά βουνά το θέρος και διακρίνονται σε αεροφωτογραφία προ του 1972. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς των Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 18.

29. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν με την πολύτιμη βοήθεια των αρχαιολόγων Αθ. Τοκμακίδου και Ο. Κριβέντση και της σχεδιάστριας Χ. Πηνιώτη.

30. Κατά μήκος της φυσικής πορείας των αρχικών μονοπατιών αφαιρούσαμε δύο στρώματα, συνολ. βάθ. 0,25 μ. Πολλές φορές το βάθος λόγω των άφθονων επιφανειακών βράχων ήταν μικρότερο. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 248.

31. Ό.π., σ. 248, σημ. 4.

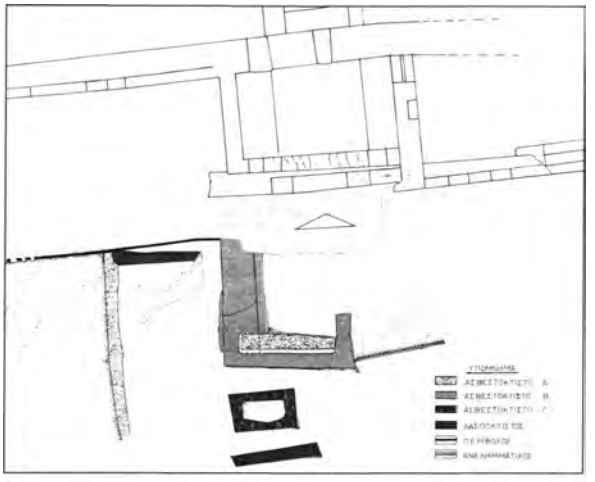


Σχέδ. 12. Νομός Πιερίας. Κάστρο Πλαταμώνα. Γενικό τοπογραφικό.

Η κατασκευή των μονοπατιών απαίτησε να διαμορφωθούν πάνω στο ήδη ανεσκαμμένο επίπεδο και κάποτε βραχώδες έδαφος κατά περίπτωση ράμπες, ραμπόσκαλες και σκάλες με δύο ή τρία σκαλοπάτια, ενώ κάτω από παραλληλεπίπεδης τομής τοιχίο που κάλυπτε το κανάλι της μιας παρειάς κάθε μονοπατιού τοποθετήθηκαν οι υποδομές υδροδότησης και ηλεκτροφωτισμού του κάστρου, καθώς και οι αναμονές για το φωτισμό των μονοπατιών.

Η ανάδειξη του χώρου γύρω από τα μονοπάτια επέβαλε τον καθαρισμό και τη στερέωση των αναλημματικών τοίχων ολόκληρης της νότιας κλιτύος του λόφου του κάστρου που περιβάλλουν τα μονοπάτια[32]. Η αποψίλωση

32. Οι αναλημματικοί αυτοί τοίχοι κατασκευάστηκαν μετά τον εμφύ-



Σχέδ. 13. Νομός Πιερίας. Κάστρο Πλαταμώνα. Κάτοψη της πύλης.

και ο επιφανειακός καθαρισμός του χώρου γύρω από τους τοίχους αυτούς μας επέτρεψε να συλλέξουμε επίσης όστρακα διαφόρων εποχών σε ανάλογα ποσοστά με αυτά των μονοπατιών.

Στην προσπάθειά μας να συνδέσουμε τα μονοπάτια Μ1 και Μ2 με την πύλη του κάστρου ερευνήσαμε το προ της πύλης πλάτωμα, όπου διαπιστώσαμε ότι το λιθόστρωτο δάπεδο που καλύπτει μέρος του πλατώματος αυτού πατάει στο κατεδαφισμένο στο σημείο αυτό προτείχισμα[33], που εκτεινόταν κατά μήκος αυτής της ιδιαίτερα ευπρόσβλητης πλευράς του κάστρου (Σχέδ. 13) και που σήμερα σώζεται με τη μορφή ισχυρού αναλημματικού τοίχου. Σύμφωνα με πηγές[34] το προτείχισμα είχε ήδη καταστραφεί στην αρχή του 19ου αι., οπότε πιθανότατα κατασκευάζεται το λιθόστρωτο με σκοπό να διευρύνει τον προ της πύλης χώρο και να επιτρέψει τη μεταφορά μεγάλων αμαξών αλλά ίσως και πυροβόλων με κιλλίβαντες. Διαπιστώθηκε επίσης ότι με το προτείχισμα συνδέεται τετράπλευρο κτίσμα με ισχυρούς τοίχους (πλ. 1,80 μ.), από τους οποίους εντοπίσαμε και αποκαλύψαμε τους τρεις[35] (Πίν. 258 γ), το οποίο έχει δύο οικοδομικές φάσεις[36]. Πιστεύουμε από τα έως τώρα δεδομένα ότι πρόκειται για κτίσμα που σχετίζεται με τη μεταβυζαντινή πύλη του προτειχίσματος, το οποίο διασώζει και άλλα στοιχεία του κάτω από το λιθόστρωτο. Προσκτίσματα και αναλημματικοί τοίχοι σώζονται νότια και δυτικά από το κτίσμα αυτό[37]. Τα κινητά ευρήματα ήταν πολύ λίγα κατά την ανασκαφική αυτή έρευνα και φανέρωσαν ιδιαίτερα διαταραγμένα στρώματα[38].

2. Η εφαρμογή εγκεκριμένης μελέτης κατασκευής κτίσματος επιφανειακής θεμελίωσης για τις ανάγκες υγιεινής των επισκεπτών[39] σε χώρο εντός του κάστρου μάς υποχρέωσε σε αρχαιολογική έρευνα που εντόπισε νεότερο βόθρο με ξερολιθιά[40], διαστ. 5×2 μ., και λασπόκτιστο τοίχο που βαίνει κάθετα προς το τείχος της ακρόπολης, μήκ. 6,45 και αυξανόμενου πλ. 1,35-1,75 μ.

3. Οι ανασκαφικές έρευνες στο εσωτερικό του κάστρου συνεχίστηκαν στον περιβάλλοντα χώρο των ναών Α΄ και Β΄, καθώς και στο χώρο βόρεια της οικίας Ο2.

Νοτιοδυτικά του ναού Α΄ διαπιστώθηκε ότι συνεχίζονται οι ταφές του νεκροταφείου που εντοπίσαμε το 1992[41]. Συνολικά εντοπίστηκαν 13 λακκοειδείς ταφές σε τρία επάλληλα στρώματα, με χριστιανικό προσανατολισμό, στις οποίες οι νεκροί έφεραν τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, ενώ ανάμεσά τους υπήρχαν επτά ανακομιδές[42]. Ίχνη κιβουρίου και ενδείξεις σήματος σε δύο από τις ταφές είναι στοιχεία που απαντούν και σε άλλες ταφές του ίδιου νεκροταφείου. Οι περισσότερες από τις ταφές ήταν ακτέριστες και μόνον κάποιες κούπες συνόδευαν το νεκρό. Από τα κινητά αυτά ευρήματα συμπεραίνουμε ότι οι ταφές ανήκουν σε δύο κυρίως περιόδους, την υστεροβυζαντινή και το 16ο-17ο αι.[43].

Ανασκαφική έρευνα διενεργήσαμε τη χρονιά αυτή και στο χώρο δυτικά του μονόχωρου ναού που ονομάσαμε ναό

λιο πόλεμο από το στρατό που είχε κατασκηνώσει για μεγάλο διάστημα στην περιοχή, με σκοπό να δημιουργηθούν πλατώματα όπου θα τοποθετούσαν τις σκηνές. Σε πολλά σημεία μάλιστα έχουν κατασκευαστεί σκαλοπάτια που συνδέουν τα πλατώματα αυτά. Ό.π., σ. 248.

33. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 248-250.

34. F.C. Pouqueville, *Voyage en Grèce (1798-1801)*, Paris 1826.

35. Λόγοι πρακτικοί που αφορούν τη σημερινή πρόσβαση φορτηγών και φορτωτών στο κάστρο δεν επέτρεψαν ακόμη τη συνέχιση της έρευνας.

36. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 249.

37. Αναλυτικά βλ. ό.π., σ. 250.

38. Η καταστροφή της πύλης του προτειχίσματος και του ίδιου του προτειχίσματος, καθώς και το μπάζωμα που ακολούθησε την ισοπέδωση δικαιολογούν την ταραχή των στρωμάτων.

39. Η μελέτη έγινε από την αρχιτέκτονα Π. Κούρτη και τον πολιτικό μηχανικό της Εφορείας Β. Ξανθό.

40. Πρόκειται για βόθρο που κατασκευάστηκε από νεοζηλανδούς στρατιώτες, οι οποίοι είχαν στρατοπεδεύσει μέσα στο κάστρο στην αρχή του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Η ύπαρξή του μας οδήγησε και στην επιλογή της θέσης του κτίσματος του αναψυκτηρίου.

41. Για το νεκροταφείο αυτό που καταλαμβάνει την ανατολική και τη νότια πλευρά του ναού, αλλά περιλαμβάνει και ταφές που υπάρχουν στο εσωτερικό του ναού, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 257, υποσημ. 1.

42. Αναλυτικά χαρακτηριστικά των ταφών αυτών βλ. ό.π., σ. 287-289. Την επιτόπου επίβλεψη της έρευνας είχε η Ο. Κριβέντση.

43. Ό.π., ιδίως σ. 259, υποσημ. 9.

Β΄ και εντοπίσαμε και ανασκάψαμε το 1995[44]. Η έρευνά μας[45] έφερε στο φως τρίπλευρο κτίσμα, εσωτ. διαστ. 4,90× 8 μ., που βρίσκεται σε διαφορετικό άξονα από το ναό και (σήμερα) άπτεται με αυτόν[46]. Το σχήμα του κτίσματος και η θέση του υποθέτουμε ότι οφείλεται σε καθαρά πρακτικούς λόγους που υπαγορεύτηκαν από την παρουσία παλαιότερων κτισμάτων και ίσως χρησίμευε ως νάρθηκας ή πιθανώς πρόκειται για πλακόστρωτη αυλή, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο[47]. Συγκεκριμένα στο εσωτερικό αυτής της αυλής έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα 39 ελεύθερες ταφές κυρίως παιδιών, από τις οποίες οι 32 είχαν επικάλυψη από κεραμίδες στο κεφάλι[48]. Οι ταφές αυτές πρέπει να ανήκουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, σύμφωνα με τα λίγα νομίσματα και τα θραύσματα από κούπες που τις συνόδευαν.

Τέλος, η έρευνά μας στο χώρο βόρεια της οικίας Ο.2 που εντοπίσαμε και ανασκάψαμε το 1992 αποκάλυψε πρόσκτισμα παραλληλόγραμμο, λασπόκτιστο, θεμελιωμένο πάνω σε βράχους με δάπεδο από πατημένο χώμα[49]. Ο τύπος των μονόχωρων οικιών που έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία του κάστρου ακολουθεί το συνηθισμένο στα ορεινά χωριά της Μακεδονίας τύπο, που έχει συνήθως λιθόκτιστο ισόγειο και όροφο με «τσατμά»[50] και ξύλινους κλειστούς εξώστες. Λίθινοι περίβολοι αρχίζουν επίσης να εντοπίζονται, καθώς και λιθόστρωτα. Έτσι πιστεύουμε ότι στα επόμενα χρόνια θα μπορέσει να αποκατασταθεί ο ιστός της πόλης.

Κρανιά Νέου Παντελεήμονος

Από τον Ιανουάριο του 1997 και καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς διεξήχθησαν ανασκαφικές εργασίες σωστικού χαρακτήρα στην περιοχή του λόφου του κάστρου του Πλαταμώνα και στους γειτονικούς προς Β. και προς Ν. λόφους. Οι ανασκαφές, που προηγούνται των έργων κατασκευής της νέας διπλής σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών - Θεσσαλονίκης, επικεντρώθηκαν στη βόρεια και τη νότια κλιτύ δύο λόφων, του λόφου του οικισμού του Πλαταμώνα και του λόφου του κάστρου του.

Με το τέλος των ανασκαφικών εργασιών στο χώρο των ανασκαφών θα διανοιχθούν δύο σήραγγες, από τις οποίες η μία θα διατρυπά το λόφο του οικισμού του Πλαταμώνα και η άλλη το λόφο του κάστρου.

Στη νότια κλιτύ του λόφου του οικισμού του Πλαταμώνα το ανασκαφικό μέτωπο κάλυπτε έκταση 500 τ.μ., όμως μικρό μόνο μέρος της έκτασης αυτής, περίπου το 1/5 – όπου εξαρχής βρέθηκαν βυζαντινές αρχαιότητες – ανασκάφηκε από την 9η ΕΒΑ[51]. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις τοίχοι, πλ. 0,60-1 και μήκ. 2,50-4 μ. Οι τοίχοι, από τους οποίους σώζονται καθ' ύψος μία-δύο σειρές, πατούν πάνω στο συμπαγή βράχο και τον χρησιμοποιούν εν μέρει και ως οργανικό τους τμήμα. Είναι χτισμένοι με αδρά δουλεμένες πέτρες χωρίς τη χρήση συνδετικού κονιάματος (ξερολιθιά). Το εσωτερικό του χώρου που όριζαν πρέπει να ήταν στεγασμένο επειδή βρέθηκε στρώμα καταστροφής κεραμίδων, που δηλώνει τον τρόπο στέγασής του. Η σημαντική ποσότητα αβαφούς κεραμικής αλλά και η αξιοσημείωτη παρουσία εφυαλωμένης, και μάλιστα της κατηγορίας των εγχάρακτων (sgraffito)[52], που βρέθηκε στο εσωτερικό του χώρου και σε όλη την έκταση της ανασκαφής, χρονολογούν την οικιστική φάση που αποκαλύφθηκε στο 13ο-14ο αι. Τα έξι τραχέα σκυφωτά νομίσματα που βρέθηκαν συνηγορούν στη χρονολόγηση αυτή. Η χρήση του χώρου που όριζαν οι τέσσερις τοίχοι παρέμεινε και μετά το τέλος της ανασκαφής αδιευκρίνιστη[53].

Παράλληλα γίνεται ανασκαφή στη βόρεια κλιτύ του ίδιου λόφου, όπου ορίστηκε ανασκαφικό μέτωπο έκτασης 650 τ.μ., του οποίου η έρευνα υπήρξε ταχύτατη[54], διότι με την αφαίρεση του φυλλοχώματος (πάχ. 0,20-0,50 μ.) αποκαλύφθηκε ο μαλακός αργιλώδης βράχος, χαρακτηριστικός σε πολλά υψώματα της περιοχής. Τα μόνα οικοδομικά στοιχεία που βρέθηκαν είναι δύο αναλημματικοί τοίχοι με μορφή λίθινης πεζούλας, κατασκευασμένοι πιθανότατα πριν από μερικές δεκαετίες για τη συγκράτηση του λιγοστού καλλιεργήσιμου εδάφους. Αντιθέτως, τα κινητά ευρήματα ήταν πολύ περισσότερα και μεγαλύτερου ενδιαφέροντος.

---

44. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 245-246, σχέδ. 4.

45. Την επιτόπου επίβλεψη στην έρευνα αυτή είχε η Α. Τοκμακίδου.

46. *ΑΕΜΘ* ό.π., σ. 260.

47. Ό.π., σ. 261.

48. Για αναλυτική περιγραφή, βλ. ό.π., σ. 260-262.

49. Ό.π., σ. 252-253, σχέδ. 7.

50. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Νέα στοιχεία για το Κάστρο του Πλαταμώνα, *Η Πιερία στα βυζαντινά και τα νεώτερα χρόνια, Κατερίνη, 25-28 Νοεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 219-234.

51. Η ανασκαφή για την 9η ΕΒΑ διήρκεσε τρεις μήνες (Ιανουάριος - Μάρτιος) και έγινε από την αρχαιολόγο Μ. Σχιζονίκα με υπεύθυνη την υπογράφουσα. Το υπόλοιπο τμήμα ανασκάφηκε από τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

52. Πρόκειται για κούπες και ανοιχτά αγγεία με εφυάλωση υποκίτρινη πάνω σε λευκό ή υπόλευκο κάμπο και τα διακοσμητικά τους θέματα είναι ομόκεντροι κύκλοι και γραμμικά μοτίβα.

53. Η παρουσία στην περιοχή, πολύ κοντά στον ανασκαφικό χώρο, νεότερων ερειπίων υδρόμυλου συνιστά μια πρόταση ερμηνείας και ερειπίων της βυζαντινής περιόδου.

54. Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε δύο μήνες (Φεβρουάριο-Μάρτιο).

Βρέθηκε σημαντική ποσότητα αβαφούς κεραμικής και μικρή ποσότητα εφυαλωμένης που χρονολογείται στο 13ο-14ο αι. και 36 χαλκά νομίσματα, από τα οποία 25 τραχέα σκυφωτά που βρέθηκαν διασκορπισμένα σε όλη την έκταση και διατηρούνταν σε κατάσταση ώστε να προσφέρουν κάποια ασφαλή στοιχεία χρονολόγησης. Τα περισσότερα είναι μικρού διαμετρήματος (small module) και ανήκουν στην περίοδο 1204-1261. Είναι πιθανόν να πρόκειται για σύνολο που ανήκε σε «θησαυρό», ο οποίος αρχικά είχε τοποθετηθεί σε ψηλότερο σημείο του λόφου και διασκορπίστηκε όταν διαταράχθηκε για άγνωστο λόγο η αρχική του θέση[55].

Το σημαντικότερο εύρημα υπήρξε χάλκινος σταυρός-εγκόλπιο. Ο σταυρός ανήκει στο λατινικό τύπο, έχει ύψος 0,075, πλάτος 0,038 και πάχος 0,04 μ. Είναι κατασκευασμένος από δύο όμοια μέρη (εμπρόσθιο και οπίσθιο) που συνδέονται, αφήνοντας κοιλότητα που επέτρεπε την τοποθέτηση στο κενό ιερού λειψάνου ή Τιμίου Ξύλου. Στα άκρα της άνω και κάτω κεραίας διασώζονται ζεύγη διάτρητων εξαρμάτων που, συνδυαζόμενα με αυτά της εμπρόσθιας πλευράς, συνέδεαν τα δύο μέρη του σταυρού. Η ανάγλυφη χυτή του διακόσμηση συνίσταται στη μορφή της Θεοτόκου ολόσωμης μετωπικής σε στάση δέησης που φέρει ποδήρη χιτώνα και μαφόριο. Η απόδοση της πτυχολογίας των ενδυμάτων, παρά την έντονη σχηματοποίηση, επιτρέπει να ξεχωρίζουν οι κάθετες πτυχές του χιτώνα από τις πλάγιες και επάλληλες του μαφορίου, που τις πλαισιώνουν. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου της Παναγίας δεν είναι ευκρινή. Το ίδιο συμβαίνει και με αυτά των τεσσάρων προτομών που αποδίδονται μετωπικά στα άκρα των κεραιών του σταυρού και που έχουν αποδοθεί περιληπτικά και με έντονη σχηματοποίηση. Οι προτομές αυτές είναι πιθανόν να απεικόνιζαν Ευαγγελιστές[56].

Ο σταυρός αυτός ανήκει στην πολύ γνωστή κατηγορία των επιστήθιων σταυρών-λειψανοθηκών που πρέπει να έφεραν ως εγκόλπια οι πιστοί στο στήθος κρεμασμένα από αλυσίδες και ήταν ευρύτατα διαδεδομένοι στη Βαλκανική[57]. Διασώζεται σημαντικός αριθμός ανάλογων εγκολπίων κατασκευασμένων τόσο από πολύτιμα μέταλλα, χρυσό[58] ή άργυρο[59], όσο και από ορείχαλκο[60]. Ο τύπος αυτών των εγκολπίων-σταυροθηκών, που έχει συνήθως ως διακοσμητικό θέμα τη Σταύρωση στην κύρια όψη και την Παναγία δεομένη στην άλλη, κατ' άλλους προέρχεται από το ναό της Σταυρώσεως της Ιερουσαλήμ[61] και έφερε Τίμιο Ξύλο, ενώ ο μεγάλος αριθμός τους οδήγησε άλλους στην υπόθεση ότι έφεραν «δευτερεύοντα θεία λείψανα, όπως χώμα ή κομμάτια μεταξωτού που αγίασαν ακουμπώντας σε θεία λείψανα» και προέρχονται από μεγάλα αστικά κέντρα όπου φυλάσσονται πολλά λείψανα[62].

Η παρουσία της Θεοτόκου στο σωζόμενο τεμάχιο προδίδει και το θέμα που διακοσμούσε τη χαμένη πλευρά, καθώς στους περισσότερους από τους σωζόμενους σταυρούς του είδους υπάρχει ο συνδυασμός της Παναγίας δεομένης και του Εσταυρωμένου. Στην εμπρόσθια πλευρά λοιπόν ο σταυρός του Πλαταμώνα πρέπει να είχε τον Χριστό Εσταυρωμένο πλασιωμένο από προτομές ανδρικές, πιθανότατα αποστόλων, και μάλιστα ευαγγελιστών, στα άκρα των κεραιών του σταυρού. Ανάμεσα στους ανάλογους σταυρούς που φυλάσσονται στο Εθνικό Μουσείο του Βελιγραδίου και ανήκουν στο 10ο και 11ο αι.[63] υπάρχει ένας που παρουσιάζει μεγάλη, σχεδόν απόλυτη, ομοιότητα με τη σωζόμενη πλευρά του σταυρού του Πλαταμώνα[64]. Δεν υπάρχουν ενδείξεις προέλευσής του, αλλά έχει και τις ίδιες διαστάσεις (0,077×0,038 μ.). Έτσι μπορούμε σχεδόν με βεβαιότητα να αποκαταστήσουμε την εμπρόσθια πλευρά[65]. Στην κύρια λοιπόν όψη ο Εσταυρωμένος φορούσε κουκούλιο στο κεφάλι που, τυλιγμένο γύρω από αυτό, του κάλυπτε και το λαιμό, ενώ στο σώμα του φορούσε ένδυμα που περιγράφεται χαρακτηριστικά ως «συνδυασμός κολοβίου και περιζώματος»[66]. Πρόκειται για πολύπτυχο ένδυμα που έχει τη μορφή φουστανέλας με έντονα τονισμένο ζωνάρι στη μέση. Στα άκρα των κεραι-

55. Κατά την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν τρεις κυρίως συγκεντρώσεις νομισμάτων στις τομές 4, 6 και 10. Στην πρώτη βρέθηκαν έξι νομίσματα, στη δεύτερη και την τρίτη από πέντε, ενώ τα υπόλοιπα ήταν διασκορπισμένα σε γειτονικές τομές. Οι θέσεις τους ακολουθούν την κατωφέρεια της κλιτύος και τη φορά των αναλημματικών τοίχων. Στην κορυφή του λόφου δυστυχώς υπάρχει μεγάλη εξοχική κατοικία που δεν αφήνει ελπίδα για διάσωση άλλων στοιχείων.

56. Ανάλογο έργο με μεγαλύτερες διαστάσεις (0.155×0,078 μ.) διασώζει επιγραφές με τα ονόματα των Ευαγγελιστών, βλ. σταυρό του Cabinet de Médailles, *Byzance, L'art byzantin dans les collections publiques françaises, Musée du Louvre 3.11.1992-1.2.1993*, Paris 1992, σ. 312, αριθ. 225.

57. G. Marjanović-Vujović, *Crosses 6th-12th c. from the Collection of National Museum*, Beograd 1977, αριθ. 8-50.

58. *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261, Metropolitan Museum of Art*, New York 1996, αριθ. 125.

59. *Byzance*, ό.π. (υποσημ. 56), αριθ. 229.

60. Ό.π., αριθ. 225, 234 και Marjanović-Vujović, ό.π. (υποσημ. 57), αριθ. 8-50.

61. Ό.π. (υποσημ. 57), αριθ. 74.

62. *The Glory of Byzantium*, ό.π. (υποσημ. 58), αριθ. 119.

63. *Byzance*, ό.π. αριθ. (υποσημ. 56), αριθ. 12, 14, 15, 16, 20, σ. 31 κ.ε.

64. Ό.π. αριθ. 20, σ. 35.

65. Ό.π. αριθ. 20.

66. Συνήθως το ένδυμα του Εσταυρωμένου σε αυτούς τους σταυρούς είναι «κολόβιον» αλλά το ένδυμα του σταυρού του Πλαταμώνα παρουσιάζει πρωτοτυπία, βλ. *OrChrPer* XXI (1995), σ. 21 κ.ε.

ών υπήρχαν τέσσερις προτομές. Πρόκειται για ανδρικές προτομές που βρίσκονταν στην οριζόντια κεραία, αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα, την οποία επέβαλε η ταυτόχρονη απόδοση στο ίδιο σημείο των χεριών του Ιησού. Οι μορφές των οριζόντιων κεραιών ταυτίστηκαν με αυτές της Παναγίας και του αγίου Ιωάννη, ενώ στις κάθετες κεραίες πρέπει να εικονίζονταν απόστολοι. Η εξακριβωμένη μέσω ανασκαφών χρονολόγηση των σταυρών αυτού του τύπου τούς τοποθετεί στο 10ο-11ο αι.[67].

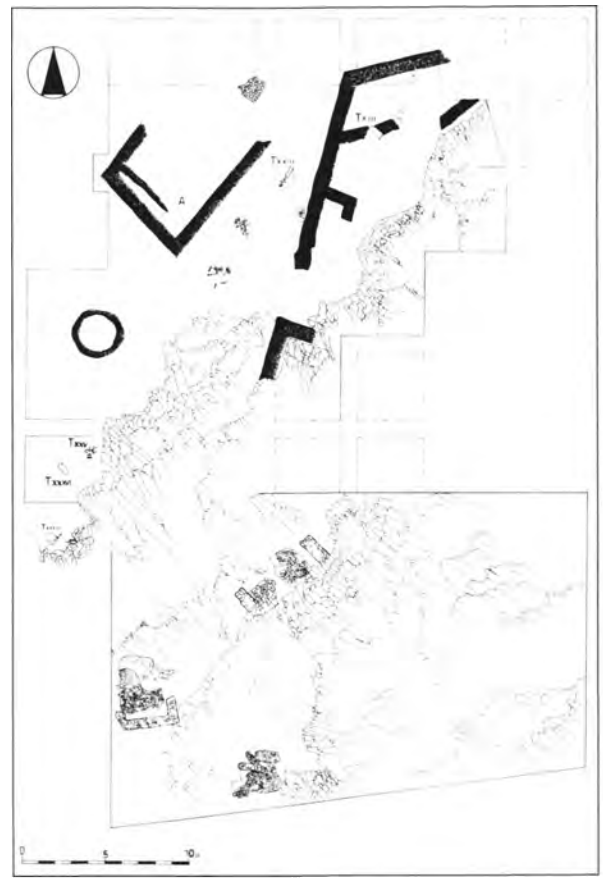
Στο λόφο του κάστρου του Πλαταμώνα και στη νότια κλιτύ του που επιστέφεται από το μεσαιωνικό κάστρο, ορίστηκε ανασκαφικό μέτωπο έκτασης 1.000 τ.μ.

Με την αφαίρεση μιας λεπτής στρώσης φυλλοχώματος (0,02-0,03 μ.) αποκαλύφθηκε ο συμπαγής βράχος. Κανένα στοιχείο οικοδομικής δραστηριότητας δεν ήλθε στο φως και τα μόνα ευρήματα που απέδωσε η ανασκαφική έρευνα[68] ήταν μικρή ποσότητα αβαφούς ως επί το πλείστον και κακής ποιότητας κεραμικής που πιθανότατα κατακύλησε από ψηλότερα σημεία του λόφου, όπου και θα πρέπει να αναζητηθεί μια πιθανή κατοίκηση, καθώς το απότομο της κλιτύος του λόφου θα καθιστούσε δυσχερέστατη την όποια εγκατάσταση.

Ένα ακόμη ανασκαφικό μέτωπο άνοιξε στη βόρεια κλιτύ του λόφου του κάστρου, του οποίου η έκταση ορίστηκε σε 500 τ.μ. και στα πρώτα στρώματα από φυλλόχωμα, περισυνελέγη σημαντική ποσότητα οστράκων από τα ελληνιστικά έως τα μεταβυζαντινά χρόνια, χωρίς όμως κανένα οικοδομικό κατάλοιπο.

Κάτω από το φυλλόχωμα υπήρχε ο μαλακός ωχρόλευκος αργιλώδης βράχος και πάνω στο βράχο εντοπίστηκε κατασκευή κυκλική (φούρνος;) και στρώμα καταστροφής από κεράμους δύο χώρων που ορίζονταν από τρεις τοίχους[69] και ήταν ανοιχτοί προς Β. Τα λιγοστά ευρήματα[70] που βρέθηκαν κάτω από τα στρώματα καταστροφής χρονολογούν τα οικοδομήματα στον 3ο-2ο αι. π.Χ. Κατόπιν τούτου η περιοχή παραχωρήθηκε στη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, για περαιτέρω αρχαιολογική διερεύνηση.

Τέλος, ένα ευρύτατο και πολύ ενδιαφέρον ανασκαφικό μέτωπο δημιουργήθηκε στο πλάτωμα εμπρός από τη βόρεια κλιτύ του λόφου, στη θέση Κρανιά (Σχέδ. 14). Στο χώρο που πλαισιώνεται από δύο παραθεριστικές κατοικίες με ενοικιαζόμενα δωμάτια και τον οποίο διέτρεχε χείμαρρος από την αρχαιότητα, όπως αποδείχτηκε ανασκαφικά, έως και πριν από μερικές δεκαετίες, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ότι υπήρχε συνεχής κατοίκηση από την αρχαιότητα μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ. τουλάχιστον. Δυστυχώς ο χείμαρρος με τις διαδοχικές αποθέσεις και υπερχειλίσεις του κατέστρεψε οικοδομήματα, μετέφερε ευρήματα και μετέβαλε ριζικά τη στρωματογραφία της περιοχής.



Σχέδ. 14. Νομός Πιερίας. Κρανιά Νέου Παντελεήμονος. Βόρεια πλευρά του λόφου του Κάστρου Πλαταμώνα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η Εφορεία άρχισε την ανασκαφή αυτού του χώρου[71], και αφαιρώντας τα επιφανειακά στρώματα, αποκαλύφθηκε οικοδόμημα από το οποίο σώζονται τρεις τοίχοι σε

67. V.N. Zelisskajia, Nouvelles découvertes de bronzes byzantines à Chersonèse, *Αρχείον Πόντου* 31 (1984), σ. 149-168.

68. Την ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε δύο μήνες (Φεβρουάριο και Μάρτιο) διεξήγαγε η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, η οποία και μας παρέδωσε τα κεραμικά ευρήματα επειδή ανήκαν σε νεότερες περιόδους.

69. Οι τοίχοι σώζονται μόνο σε ύψος μιας σειράς λίθων.

70. Πρόκειται για νομίσματα και αγγεία (μυροδοχεία με ατρακτόσχημο σώμα, αρυβαλλοειδή ληκύθια, λυχνάρια) που παραδόθηκαν στη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, η οποία έχει και τα σχέδια.

71. Η ανασκαφή για την 9η ΕΒΑ διήρκεσε έξι μήνες (Ιανουάριος-Ιούνιος) και διεξήχθη από τους έκτακτους αρχαιολόγους Α. Μουράτη, Γ. Θεοφάνους, Μ. Σχιζονίκα και Β. Καραγιάννη.

σχήμα Π. Οι τοίχοι, πλ. 0,08-0,085 και μήκ. 5, 6, και 11 μ., σώζονται στο επίπεδο των θεμελίων και είναι κατασκευασμένοι από αδρά επεξεργασμένες πέτρες. Ο τοίχος της τέταρτης πλευράς του οικοδομήματος πρέπει να παρασύρθηκε από το χείμαρρο. Το οικοδόμημα χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ., με βάση «θησαυρό» ιουστινιάνειων χάλκινων νομισμάτων που βρέθηκε σε λάκκο, ο οποίος συνδέεται με την καταστροφή του κτιρίου. Δεν βρέθηκαν ίχνη δαπέδου ούτε οποιοδήποτε στοιχείο που να ενθαρρύνει υποθέσεις σχετικές με τη χρήση του χώρου. Υποθέτουμε όμως ότι η γειτνίαση του χώρου με τη θάλασσα επιτρέπει να τον συνδέσουμε με το λιμάνι που γνωρίζουμε πως διέθετε τουλάχιστον στη βυζαντινή περίοδο το πόλισμα του κάστρου του Πλαταμώνα.

Εκτός του χώρου που όριζαν οι τοίχοι, αλλά στο ίδιο στρώμα, βρέθηκαν πέντε ταφές, εκ των οποίων τρεις ελεύθερες, ένας καλυβίτης και ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα του 6ου αι. μ.Χ. με ραβδωτό σώμα.

Στον ίδιο αιώνα χρονολογείται και ο παιδικός καλυβίτης από δύο νομίσματα (μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις του 6ου αι. μ.Χ.) που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Η κατασκευή του τάφου αυτού κατέστρεψε τμήμα προγενέστερου ελληνιστικού τοίχου, ο οποίος εντοπίστηκε σε κατώτερο στρώμα. Το γεγονός αυτό, καθώς και η διαπίστωση ότι υπήρχε συντριπτική κυριαρχία ελληνιστικών οστράκων στη συγκεντρωθείσα κεραμική του στρώματος αυτού, οδήγησε στην απόφαση η ανασκαφή να συνεχιστεί από τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

Υποθέτουμε ότι τα οικοδομήματα της παλαιοχριστιανικής φάσης πρέπει να ήταν περισσότερα και να καταλάμβαναν μεγαλύτερη έκταση και πως τα λίγα ίχνη που αποκαλύψαμε είναι όσα οι ιδιαίτερα δυσμενείς συνθήκες (χείμαρρος, λιθολόγηση, νεότερες επεμβάσεις) επέτρεψαν να διατηρηθούν.

Από το Σεπτέμβριο του 1997 η Εφορεία συνέχισε τις ανασκαφικές εργασίες σε λόφο που απέχει 80 μ. περίπου από το λόφο του κάστρου, στην κορυφή του οποίου είχαν χτιστεί μικρές εξοχικές επαύλεις, και στον περιβάλλοντα χώρο του. Το πέτρωμά του είναι ο μαλακός εύθρυπτος βράχος. Όταν ολοκληρωθεί η ανασκαφή θα έχουμε διερευνήσει την ανατολική και μέρος της νότιας κλιτύος του λόφου. Δυστυχώς το μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής κλιτύος είχε καταστραφεί από εκσκαφικά μηχανήματα των κατασκευαστικών εταιρειών.

Κόβοντας καταρχάς τους θάμνους που κάλυπταν το προς ανασκαφή τμήμα του λόφου και αφαιρώντας το επιφανειακό φυλλόχωμα, αποκαλύψαμε στη νότια κλιτύ του λόφου ταφές. Ο λόφος αυτός που κάτω από τα πρώτα στρώματα από φυλλόχωμα έχει μαλακό κιτρινωπό βράχο, από τις πρώτες μας έρευνες αποδείχθηκε ότι περιέκλειε νεκροταφείο της παλαιοχριστιανικής περιόδου, καθώς και καμίνια ασβέστου των πρώτων πιθανότατα μετά Χριστόν χρόνων. Έως το τέλος της χρονιάς αποκαλύφθηκαν τρία καμίνια για την παραγωγή ασβέστου και 22 παλαιοχριστιανικοί τάφοι, λαξευμένοι στο μαλακό βράχο του λόφου[72]. Έτσι ονομάσαμε το λόφο «Λόφο του Νεκροταφείου», καθώς αναμένουμε την αποκάλυψη σημαντικού αριθμού και άλλων ταφών που καθιστούσαν το λόφο νεκρικό χώρο.

Οι τάφοι είναι λακκοειδείς τραπεζιόσχημοι (λαξευμένοι στο μαλακό ημίβραχο) και προσανατολισμένοι προς Α. Δεν έχουν κανενός είδους σήμανση και η κάλυψη των νεκρών γινόταν με το χώμα και το μαλακό βράχο που είχαν αφαιρεθεί για τη διάνοιξη του τάφου. Η κατάσταση διατήρησης των σκελετών ήταν σε γενικές γραμμές κακή και μερικοί από αυτούς παρουσιάζουν ίχνη κακοποίησης.

Μυροδοχεία, αρυβαλλοειδή ληκύθια και λυχνάρια, που βρέθηκαν σε μερικούς μόνον τάφους, χρονολογούν το νεκροταφείο στον 4ο-5ο αι. μ.Χ.

Δυστυχώς λόγω της έλλειψης επαρκών στοιχείων δεν μπορούμε να προβούμε στη διατύπωση υποθέσεων που να αφορούν το θρήσκευμα των νεκρών και τη θέση του παλαιοχριστιανικού οικισμού[73].

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

72. Για τα ευρήματα αυτά, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 267 κ.ε.

73. Στα ευρήματα των τάφων θα αναφερθούμε στα Χρονικά της επόμενης χρονιάς, όταν η συνέχεια των ανασκαφών θα μας έχει προσφέρει πληρέστερη εικόνα.

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Πέλλας

Στο Μουσείο Πέλλας, για την καλύτερη εξυπηρέτηση των επισκεπτών ολοκληρώθηκε η διεύρυνση και διαμόρφωση της εισόδου του κτιρίου με υαλόφρακτο προθάλαμο και νέα μεταλλική θύρα. Διαμορφώθηκε νέος χώρος εισιτηρίων και πωλητέων ειδών με ανάλογο εξοπλισμό, τοποθετήθηκαν πινακίδες με ενημερωτικά κείμενα στην αγγλική γλώσσα στον εκθεσιακό χώρο και ανανεώθηκε η βαφή των προθηκών.

Κτίριο προστασίας βασιλικών τάφων Βεργίνας

Μετά από σχετική έγκριση του ΚΑΣ μεταφέρθηκε από το Μουσείο Θεσσαλονίκης ένας σημαντικός αριθμός ευρημάτων των βασιλικών τάφων της Βεργίνας, προκειμένου να εκτεθούν μέσα στο κτίριο προστασίας των τάφων. Η έκθεση, η οποία εγκαινιάστηκε το Νοέμβριο του 1997, έχει ως στόχο να δώσει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να κατανοήσει, παράλληλα με την αρχιτεκτονική μορφή και τη ζωγραφική των μνημείων, τη διαδικασία της ταφής τόσο των βασιλικών νεκρών όσο και των απλών ανθρώπων, οι τάφοι των οποίων βρέθηκαν μέσα στις επιχώσεις του μεγάλου τύμβου, και να γνωρίσει τα επιτεύγματα της τέχνης των Μακεδόνων. Τα ευρήματα των τάφων εκτίθενται μέσα σε σύγχρονες, λιτές κατασκευές με τις καλύτερες δυνατές περιβαλλοντολογικές συνθήκες. Καταβλήθηκε προσπάθεια να έχει ο επισκέπτης την αίσθηση ότι κυκλοφορεί μέσα στο μεγάλο τύμβο, μια αίσθηση που ενισχύεται από τον κατάλληλο φωτισμό και χρωματισμό των αιθουσών, να κατανοεί την ιστορία του χώρου και της ανασκαφής και να αντλεί πληροφορίες από το εκτενές εποπτικό υλικό, καταλήγοντας στα ίδια τα ταφικά μνημεία που αποτελούν τα σημεία κορύφωσης των εκθεσιακών ενοτήτων.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Το έμφυτο δέος μπροστά στο θάνατο, η αίγλη της βασιλικής λάμψης, ο έλεος και ο φόβος, που γεννά το τραγικό τέλος των Τημενιδών, είναι ιδέες σύμφυτες με το χώρο των βασιλικών τάφων των Αιγών. Αυτές και η πεποίθησή μας ότι το έργο του αρχαιολόγου δεν είναι τίποτα άλλο παρά η εναγώνια προσπάθεια θραύσματα αρχαίας ζωής να ανασυρθούν από το σκοτάδι της λήθης και του θανάτου στο φως της μνήμης, καθόρισαν το σενάριο και τις βασικές αισθητικές επιλογές της έκθεσης.

Το κουβάρι αρχίζει να ξετυλίγεται από το ορατό σημάδι των τάφων, τη Μεγάλη Τούμπα, που δεν υπάρχει πια. Ακολουθούν οι απλοί Μακεδόνες που μετά το θάνατο έγιναν γείτονες του βασιλιά, η παρουσία των οποίων δίνει το μέτρο σύγκρισης. Ο κατεστραμμένος τάφος, το γκρεμισμένο «ηρώο», η απαράμιλλη γοητεία και η θλίψη που αποπνέει η αρπαγή της Περσεφόνης προετοιμάζουν τον επισκέπτη να πλησιάσει το βασιλιά. Και τότε μόνον έρχεται στο προσκήνιο ο Φίλιππος. Τα λαμπρά όπλα υποβάλλουν την αίσθηση της δύναμης του μεγάλου στρατηγού. Ο σωρός των υπολειμμάτων της νεκρικής πυράς θυμίζει το τραγικό ολοκαύτωμα, αλλά και το πέρασμα σε μια άλλη διάσταση πέρα από τον τάφο. Η χρυσή λάρνακα με τα οστά του ήρωα λάμπει στο κέντρο των εκθεμάτων και οι κλίνες, μάρτυρες των βασιλικών συμποσίων, προοιωνίζουν την αιώνια ευωχία των Μακάρων στα Ηλύσια Πεδία. Η παρουσία του Αλεξάνδρου, που έθαψε τον πατέρα του όπως του ταίριαζε, αισθητή παντού, εδραιώνεται στα λείψανα του γιου που ποτέ δεν γνώρισε. Σε έναν κόσμο σκιών, πάμφωτα και ζεστά, βασιλεύουν τα αρχαία αντικείμενα.

Η ειλικρίνεια ως προς τα υλικά και τη χρήση, η λιτότητα και η γεωμετρική απλότητα ήταν οι κατευθυντήριοι άξονες των αισθητικών επιλογών. Για όλες τις κατασκευές μας επιλέξαμε χρώματα χωρίς πραγματική υπόσταση-σκούρα γκρίζα του καπνού, μαύρο-γκρι της σκιάς, σκούρο γκρι-μπεζ της ομίχλης και το καφε-γκρί του χώματος για τους τοίχους και την οροφή – έτσι ώστε να τονίζονται τα ίδια τα αρχαία. Μόνον η πορφύρα χρησιμοποιήθηκε ως συμβολικός υπαινιγμός στις θήκες των βασιλικών νεκρών.

Η έκθεση των βασιλικών τάφων των Αιγών είναι αφιερωμένη στη μνήμη του Μανόλη Ανδρόνικου, στο δάσκαλο που έφερε στο φως τους θησαυρούς και είχε τη γνώση και την πνευματική εγρήγορση να τους αναγνωρίσει.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Πέλλα

Περιοχή νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου

Μέσα στα πλαίσια της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας διενεργήθηκε το 1997 ανασκαφική έρευνα με δοκιμαστικές τομές σε τρία οικοδομικά τετράγωνα της αρχαίας πόλης[1], στην περιοχή που η μελέτη προτείνει την κατασκευή εγκαταστάσεων φύλαξης, ενημέρωσης και αναψυχής, στο νοτιοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, νοτιοανατολικά του μουσείου[2] (Σχέδ. 1).

Η μακροχρόνια καλλιέργεια των αγροτεμαχίων στην περιοχή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την ελαχιστοποίηση του επιφανειακού στρώματος, την αποκάλυψη των αρχαιολογικών λειψάνων σε βάθος 0,30-0,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και επομένως την κακή διατήρησή τους. Αρχικά οριοθετήθηκαν τα οικοδομικά τετράγωνα, μέσα στα οποία προβλέπονται οι εγκαταστάσεις, με τον εντοπισμό των εξωτερικών τοίχων τους και των κάθετων και οριζόντιων δρόμων της πόλης που τα διαχωρίζουν, και ακολούθησε η ανασκαφή με τη χάραξη σειρών τριών δοκιμαστικών τομών κατά το πλάτος τους, στον άξονα Α.-Δ. Το νότιο οικοδομικό τετράγωνο, όπου προβλέπεται να κατασκευαστούν οι εγκαταστάσεις φύλαξης, ερευνήθηκε με 19 δοκιμαστικές τομές, το βόρειο, με τις εγκαταστάσεις ενημέρωσης, με 23 και το βορειοδυτικό, με τις εγκαταστάσεις αναψυχής, με 11. Στο τελευταίο αυτό οικοδομικό τετράγωνο, ιδιαίτερο πρόβλημα για τη συμμετρική χάραξη των τομών και τη δυνατότητα συστηματικής έρευνας δημιουργεί ο σύγχρονος δρόμος, ανατολικά του μουσείου, που ενώνει το σύγχρονο οικισμό της Πέλλας με τον οικισμό του Μικρού Μοναστηριού νότια. Ο δρόμος αυτός καλύπτει ένα σημαντικό μέρος του οικοδομικού τετραγώνου κατά το μήκος του.

Το νότιο οικοδομικό τετράγωνο, πλ. 47 μ., που είναι κανονικό πλάτος όλων των οικοδομικών τετραγώνων της Πέλλας, ερευνήθηκε μέχρι μήκους 100 μ. περίπου, έως το σύγχρονο αρδευτικό κανάλι, νότια. Το τετράγωνο εκτείνεται και πέραν του καναλιού. Η κατάσταση των λειψάνων του νότιου τετραγώνου είναι πολύ κακή. Σώζονται κυρίως τμήματα υποθεμελιώσεων τοίχων και τοίχοι σε χαμηλό ύψος, 0,30-0,40 μ., μερικά τμήματα πήλινων αγωγών και δαπέδων από στρώματα λατύπης, εκτός από μια περίπτωση με στρώμα από κροκάλες, όπως τα υποστρώματα των ψηφιδωτών δαπέδων. Στο στρώμα καταστροφής ορισμένων χώρων του τετραγώνου αυτού βρέθηκαν κατάλοιπα, που βεβαιώνουν την εργαστηριακή χρήση τους.

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα του βορειοδυτικού χώρου του οικοδομικού τετραγώνου ήταν πέντε πήλινες μήτρες για την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων, που προσαρμόζονταν σε έπιπλα και πιθανότατα σε πόδια συμποσιακών κλινών (Πίν. 259 α)[3], η κατασκευή των οποίων στην Πέλλα έχει υποστηριχθεί και παλαιότερα με αφορμή την ανεύρεση τριών χάλκινων fulcri[4]. Οι μήτρες έχουν το ίδιο σχήμα και τα ίδια κατασκευαστικά στοιχεία, ύψος 0,13-0,14 και διάμετρο βάσης 0,067-0,085 μ. Τα τοιχώματά τους αποτελούνται από δύο στρώματα πηλού και έχουν αδρή εξωτερική επιφάνεια, μαυρισμένη σε ορισμένα τμήματά της. Στην επάνω ελαφρώς κοίλη επιφάνεια, που είναι κλειστή, υπάρχουν τρεις οπές, μία ορθογώνια στη μέση και δύο μικρότερες ασύμμετρα κυκλικές από τη μια και την άλλη πλευρά. Στο επάνω μέρος της ιδιαίτερα λείας εσωτερικής επιφάνειας διαμορφώνονται δύο συμμετρικές αυλακώσεις, που διαχωρίζονται με μια λεπτή ανάγλυφη ταινία. Στο εσωτερικό όλων των μητρών υπάρχει ο πυρήνας από γκρίζο, μαύρο πηλό και πολλή άμμο με αδρή επιφάνεια (Πίν. 259 β), ενώ στο κυλινδρικό κοίλο εσωτερικό του διατηρείται μια επιμήκης κυλινδρική ράβδος από το ίδιο υλικό.

Μήτρες για την κατασκευή παρόμοιων αντικειμένων έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές, είναι όμως περισσότερο αποσπασματικές, δεν σώζεται ο πυρήνας και δεν μπορούν να δώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα της διαδικασίας χύτευσης με την τεχνική του «χαμένου κεριού», ευρύτατα γνωστή από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας[5].

---

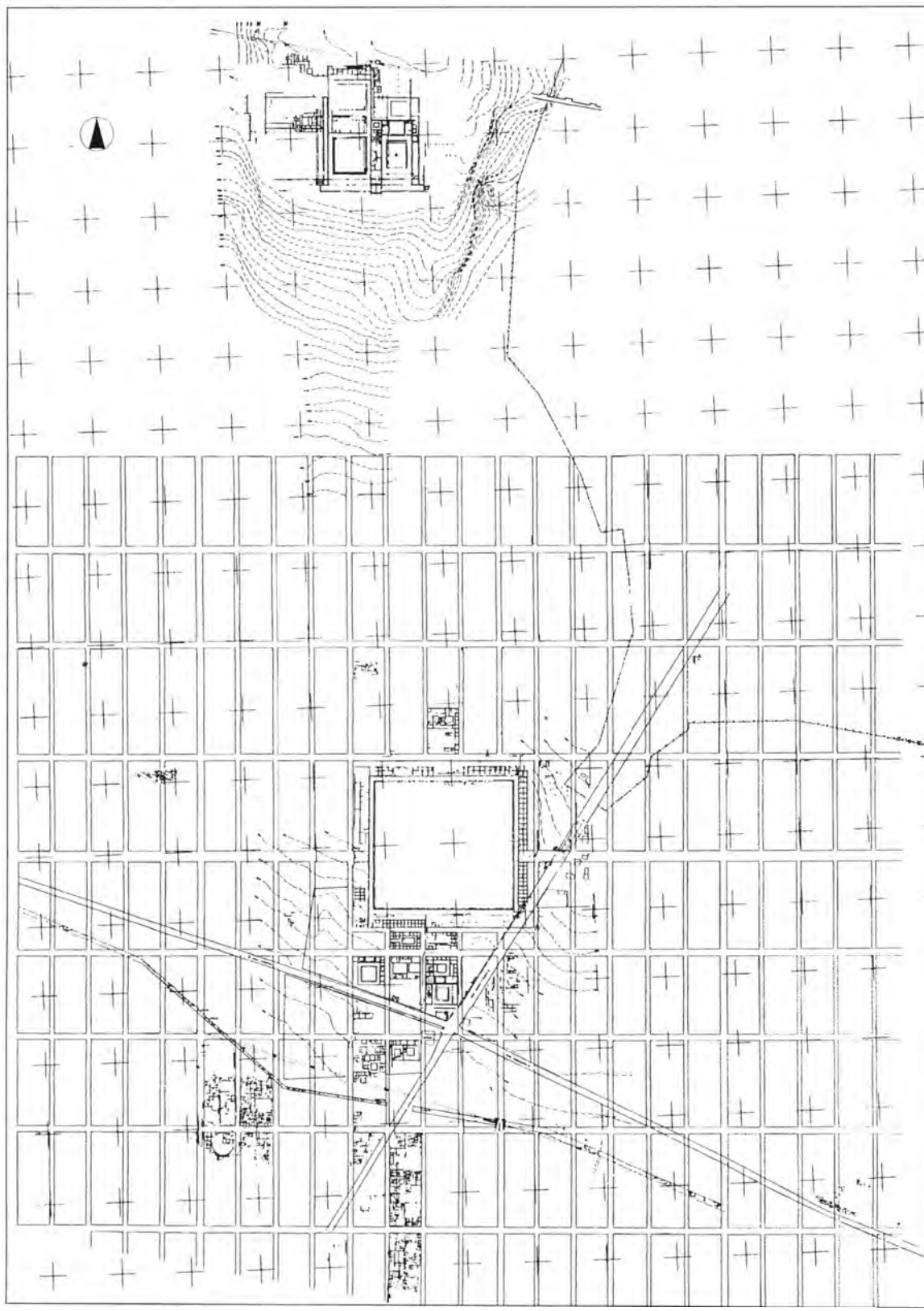
1. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 193-201.

2. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Κ. Ξηρού. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από τη σχεδιάστρια Μ. Γκάτζιου και την αρχιτέκτονα Ε. Δαμιανίδου, η τοπογραφική από τον Γ. Γκάτζιο. Η συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τους Γ. Χατζησταύρου, Μ. Μυλωνά και Γ. Θεοδώρου.

3. G. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966, πίν. 215, 407 (δίφροι), σ. 283, 300, 308, 642 (κλίνες).

4. Αριθ. μητρών ΒΕ 1997, σ. 628-632. Για τις μήτρες αυτές, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Για τη μεταλλοτεχνία της Πέλλας, *Μνείας Χάριν, τόμος στη μνήμη Μ. Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 127 κ.ε.

5. Για την τεχνική αυτή, βλ. C.C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary*, Ithaca 1988, σ. 10 κ.ε., 219 κ.ε. Για μήτρες παρόμοιων αντικειμένων, βλ. *Hesperia* 46 (1977), σ. 389, πίν. 104 e-h. M.C.C. Edgar, *Catalogue général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire*, Le Caire 1903, αριθ. 32244, 32246, 32248, πίν. XXXI, αριθ. 32242, 32247, 32245, 32249, 32243, 32250, πίν. XVII, σ. III, VI, IX.



Σχέδ. 1. Πέλλα. Τοπογραφικό σχέδιο του αρχαιολογικού χώρου.

Οι μήτρες βρέθηκαν σε χώρο ενός εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας, όπως αποδεικνύεται και από τα άλλα ευρήματα[6]. Ο χώρος αυτός ίσως ήταν αποθηκευτικός, εφόσον δεν έχει τα χαρακτηριστικά στοιχεία ενός χώρου χύτευσης, αλλά ούτε και υπάρχουν άλλα στοιχεία που να δικαιολογούν τη μετέπειτα επεξεργασία των χάλκινων αντικειμένων σε αυτόν. Από την άλλη πλευρά, καθώς είναι φανερό ότι οι μήτρες δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ για χύτευση, εφόσον βρέθηκαν ακέραιες, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο χώρος στον οποίο βρέθηκαν ήταν ένα είδος αποθέτη για αχρησιμοποίητο υλικό λόγω ατελειών, όπως θα ήταν η αποκόλληση του πυρήνα από τη βάση της μήτρας, πράγμα που συμβαίνει στην περίπτωσή μας. Με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι μήτρες κατασκευάζονταν σε γειτονικό χώρο, όπου βρέθηκαν πολλά εργαλεία, ψήνονταν πιθανότατα σε υπαίθριο χώρο, πάνω σε ένα στρώμα πηλοχώματος, που εντοπίστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της δοκιμαστικής τομής, περιβαλλόμενες από φωτιά, και στη συνέχεια συσσωρεύονταν στο βορειοδυτικό χώρο είτε για να μεταφερθούν από εκεί στο χώρο χύτευσης, που δεν θα πρέπει να ήταν μακριά, ή ως άχρηστο υλικό που δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Τα στοιχεία επομένως που προσφέρει το εύρημα αφορούν την πρώτη φάση της διαδικασίας κατασκευής χάλκινων αντικειμένων με την τεχνική του «χαμένου κεριού», που είναι η κατασκευή του πυρήνα, του κέρινου περιβλήματός του, των πήλινων μητρών και το ψήσιμο των μητρών.

Το βόρειο οικοδομικό τετράγωνο, πλ. 47 μ., έχει μήκος 133 μ. Στο νοτιότερο τμήμα του, στο οποίο αναγνωρίζονται δύο και αλλού τρεις οικοδομικές φάσεις, αποκαλύφθηκαν εργαστηριακοί χώροι με κεραμικούς κλιβάνους, χώροι κατασκευής πήλινων ειδωλίων και πιθάρια αποθηκών στη θέση τους. Οι εργαστηριακοί αυτοί χώροι ανήκουν στην τελευταία οικοδομική φάση του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., η οποία κατήργησε παλαιότερους μεγάλους υπαίθριους χώρους στρωμένους με λίθινες πλάκες ή κομμάτια κεραμιδιών και χρησιμοποίησε αρχιτεκτονικό υλικό των παλαιότερων φάσεων για το χτίσιμο των τοίχων (Πίν. 259 γ).

Διαφορετική παρουσιάζεται η κατάσταση στο βόρειο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου, στο οποίο αποκαλύφθηκε μια οργανωμένη εγκατάσταση λουτρών της τελευταίας οικοδομικής φάσης[7], του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., που είναι η παλαιότερη ως σήμερα που αποκαλύπτεται στο βορειοελλαδικό χώρο[8] και η πρώτη που εντοπίζεται στην Πέλλα με τη μορφή αυτή, όπου μέχρι τώρα η ύπαρξη λουτρών στα κτιριακά συγκροτήματα αποδεικνυόταν μόνον από κάποιους πήλινους ή μαρμάρινους λουτήρες σε μικρούς χώρους[9].

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου αποκαλύφθηκαν πέντε μεγάλες κατασκευές για την εξυπηρέτηση των λουομένων, τέσσερις ορθογώνιες και μία κυκλική και ένας τετράγωνος χώρος, στις πλευρές του οποίου είναι τοποθετημένοι πήλινοι λουτήρες, που οι λουόμενοι χρησιμοποιούσαν καθιστοί.

Το βόρειο και ανατολικό τοίχωμα της βορειότερης ορθογώνιας κατασκευής, εσωτ. διαστ. 5,20×5 μ., αποτελούν ο βόρειος και ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος του οικοδομικού τετραγώνου αντίστοιχα[10]. Στο σημείο αυτό υπάρχει μια επέκταση του οικοδομικού τετραγώνου μέσα στο δρόμο κατά 1,60 μ., που δημιουργεί ένα είδος διαδρόμου ανατολικά της κατασκευής. Σε επαφή με τη νότια παρειά του βόρειου τοίχου και τη βόρεια του νότιου τοιχώματος, ορθογώνιοι λίθοι σχηματίζουν πεζούλια, πλ. 0,45 μ.[11], μέσα στην ορθογώνια κατασκευή για την εξυπηρέτηση των λουομένων. Το δάπεδό της δεν είναι ομοιόμορφο, καθώς επιδιορθώθηκε αρκετές φορές. Έτσι στο βορειοδυτικό τμήμα είναι κατασκευασμένο από κομμάτια κεραμιδιών όρθια τοποθετημένα, στο νότιο με μικρού μεγέθους ακατέργαστες πέτρες και στο ανατολικό με βότσαλα, όλα καλυμμένα με υδραυλικό κονίαμα. Παλαιότερο δάπεδο σε χαμηλότερο επίπεδο οριοθετείται στα ανατολικά από τοίχο με προσανατολισμό Β.-Ν., που βρίσκεται μέσα στην κατασκευή που εξετάζουμε, και ο οποίος καλύφθηκε αργότερα με υδραυλικό κονίαμα. Το υπερυψωμένο έτσι τμήμα που δημιουργείται στο σημείο αυτό μπορεί να χρησιμοποιούνταν και ως πεζούλι. Το δάπεδο της δεύτερης κα-

6. Στους τρεις χώρους της δοκιμαστικής τομής βρέθηκαν μία σιδερένια πυροστιά, δύο σπάτουλες, ένα μαχαίρι, μία ακονόπετρα, ένα σιδερένιο σφυρί, ελαφρόπετρες, σιδερένια ελάσματα, συνδεσμοι, λιωμένο μολύβι κτλ.

7. Τα νεότερα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν στον καθαρισμό των λουτήρων είναι Πέλλας και Θεσσαλονίκης.

8. Η εγκατάσταση των λουτρών έχει διαπάσεις 19,50 (Β.-Ν.)×23,40-25 (Α.-Δ.) μ., έως το δυτικό τοίχο του υπαίθριου χώρου δυτικά. Το πλάτος (Α.-Δ.) των χώρων με τις εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης των λουομένων είναι 12,50-13,60 μ. Για την ανασκαφή του λουτρού, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 196-200.

9. Στο ιερό του θεραπευτή θεού Δάρρωνα βρέθηκε ένας πήλινος λουτήρας κατά χώραν, *ΑΕΜΘ* 5 (1988), εικ. 6. Το κτίριο στο οποίο εντάσσεται το λουτρό του ανακτόρου της Πέλλας με τη μεγάλη πισίνα έχει ταυτιστεί με παλαίστρα, βλ. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 113 κ.ε.· 10 (1996), σ. 105 κ.ε., 114 κ.ε.

10. Η διατήρηση των τοίχων στο τμήμα αυτό του οικοδομικού τετραγώνου είναι πολύ αποσπασματική. Οι περισσότεροι τοίχοι είναι διαρπαγμένοι από την αρχαιότητα.

11. Για παρόμοιες κατασκευές σε λουτρά, βλ. *AJA* VIII (1904), σ. 216 κ.ε., 220, εικ. 43, 44.

τασκευής προς Ν.[12] είναι κατασκευασμένο από κομμάτια μαρμάρου, ενώ στο χώρο της μεταγενέστερης επέκτασης του Ο.Τ. προς Α. από κομμάτια κεραμιδιών. Η τρίτη κατασκευή προς Ν. χωρίζεται Β.-Ν. από τοίχο που μπορεί να χρησιμοποιούνταν και ως πεζούλι[13] και έχει δάπεδο από αργούς λίθους στο ανατολικό τμήμα και βότσαλα στο δυτικό. Στο βόρειο τμήμα του Ο.Τ., δυτικά της πρώτης ορθογώνιας κατασκευής, υπάρχει μια κυκλική, διαμ. 4,95 μ., της οποίας σώζονται μόνον το δάπεδο από κομμάτια κεραμιδιών. Στο βόρειο τμήμα της περιφέρειάς της διασώζεται ένα τοιχάριο, πλ. 0,25-0,45 και σωζ. ύψ. 0,25 μ., που πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως πεζούλι. Τέλος, μία πέμπτη ορθογώνια κατασκευή σώζεται πολύ αποσπασματικά, νότια της κυκλικής, με δάπεδο από βότσαλα[14]. Όλα τα δάπεδα των κατασκευών αυτών ήταν καλυμμένα με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος, ενώ τα διαχωριστικά τοιχώματά τους, που λείπουν σήμερα, πρέπει να είχαν ύψος 0,70-1 μ., με στρώσεις λίθων στο κάτω μέρος και πιθανώς κεραμιδιών στο επάνω, επιχρισμένα εσωτερικά και εξωτερικά με υδραυλικό κονίαμα[15].

Στις εσωτερικές πλευρές ενός τετράγωνου χώρου[16], νότια της τελευταίας ορθογώνιας κατασκευής, υπάρχουν άλλες 18 από πηλό (Πίν. 259 δ), τέσσερις στις τρεις πλευρές (βόρεια, νότια και δυτική) και τρεις στην ανατολική πλευρά. Στη βορειοδυτική και τη νοτιανατολική γωνία γίνεται εκμετάλλευση του χώρου με την τοποθέτηση ενός ακόμη λουτήρα τοποθετημένου λοξά. Η είσοδος στο χώρο βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία του και η πρόσβαση γινόταν από διάδρομο που δημιουργείται ανάμεσα στις ορθογώνιες κατασκευές και την κυκλική, με δάπεδο και τοιχώματα επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδο του τετράγωνου χώρου, με τους λουτήρες, διαστ. 3×3 μ., είναι στρωμένο με βότσαλα και υδραυλικό κονίαμα, ενώ το ίδιο κονίαμα καλύπτει και την εσωτερική επιφάνεια των τοίχων, πάνω στην οποία ακουμπούν οι λουτήρες. Στη μέση του νότιου τοιχώματος του τετράγωνου χώρου, χαμηλά, δημιουργείται οπή, διαμ. 0,125 μ., που συνεχίζεται ως ορθογώνιος αγωγός, πλ. 0,15-0,20 μ., ανάμεσα στο δεύτερο και τον τρίτο λουτήρα της νότιας πλευράς, διοχετεύοντας τα νερά του χώρου προς Ν. Οι λουτήρες έχουν μήκος 1-1,13 και πλάτος 0,41-0,57 μ. Στο μπροστινό τμήμα τους υπάρχει ένα μαρμάρινο αγγείο, που σε μια περίπτωση έχει επισκευαστεί με μολύβι. Ο πυθμένας των λουτήρων αποτελείται από όρθια κομμάτια κεραμιδιών καλυμμένα με υδραυλικό κονίαμα. Ένας γωνιόλιθος με ορθογώνιο λάξευμα σε επαφή με το βόρειο λουτήρα της ανατολικής πλευράς στήριζε πιθανότατα κάποιο προστατευτικό διάφραγμα. Δυτικά του χώρου με τους λουτήρες, μέσα σε υπαίθριο χώρο, αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή, διαστ. 6,45×2,85 μ., με τοιχώματα από γωνιόλιθους επιχρισμένους με υδραυλικό κονίαμα. Μικρότερη ορθογώνια δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 1,10-1,20×0,97 μ., αποκαλύφθηκε και νοτιότερα, με λιθόστρωτο γύρω της. Βορειοδυτικά της μεγάλης δεξαμενής, αποκαλύφθηκε, τέλος, το κάτω μέρος κλιβάνου ή εστίας, που μπορεί να σχετιστεί με τη θέρμανση νερού που θα μεταφερόταν στο χώρο των λουομένων με χάλκινα αγγεία και πιθανότατα στο χώρο με τους λουτήρες, ενώ οι μεγάλες κατασκευές θα χρησιμοποιούνταν για ψυχρό λουτρό. Έχουμε δηλαδή εδώ το συνηθισμένο, μέχρι τον 1ο αι. π.Χ., στα λουτρά τρόπο θέρμανσης του νερού. Ο συνδυασμός ορθογώνιων ή κυκλικών χώρων για ομαδικό μπάνιο με χώρους με ατομικούς λουτήρες δεν είναι ιδιαίτερα συχνός στα ελληνικά λουτρά[17], τους πυρήνες των οποίων αποτελούσαν συνήθως κυκλικά δωμάτια με λουτήρες, ενώ οι μεγάλες κατασκευές, που σε αρκετές περιπτώσεις, λόγω του μεγάλου μεγέθους, ονομάζονται πισίνες, εντάσσονταν συνήθως σε μεγαλύτερα συγκροτήματα, γυμνάσια ή παλαίστρες, όπως στους Δελφούς, την Ολυμπία, τη Σάμο και το ανάκτορο της Πέλλας και δεν ήταν ιδιαίτερα διαδομένες πριν από τη ρωμαϊκή εποχή[18].

Ο δυτικός τοίχος του χώρου με τη δεξαμενή και τον κλίβανο συνεχίζεται προς Ν. και οριοθετεί από Δ. μεγάλο υπαίθριο χώρο, μήκ. 37 και πλ. 23 μ., μπροστά από την εγκατάσταση των λουτρών. Στη δυτική και τη νότια πλευρά του χώρου αυτού διαμορφώνονται χώροι σε κανονική διάταξη, ενώ ανατολικά ο υπαίθριος χώρος φαίνεται ότι εκτεινόταν έως τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του οικοδομικού τετραγώνου, στην εσωτερική παρειά του οποίου διαμορφώνονται κατά διαστήματα κτιστές αντηρίδες, πιθανώς στηρίγματα πάγκων[19]. Η ύπαρξη του μεγάλου αυ-

12. Διαστ. 6,80×4,70 μ.

13. Διαστ. 5,20×4,25 μ.

14. Σωζ. διαστ. 2,80×1,35 μ.

15. *AJA* VIII (1904), σ. 219, 220. D.E. Birge - L. H. Kraynak - St. G. Miller, *Excavations at Nemea, Topographical and Architectural Studies: The Sacred Square, The Xenon and the Bath*, Berkeley 1992, σ. 205, 212.

16. Μήκ. πλευράς 5,30 μ.

17. Ο συνδυασμός αυτός υπάρχει στις Οινιάδες και στη Νεμέα, βλ. *AJA* VIII (1904), σ. 219, 220. Birge - Kraynak - Miller, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 212.

18. Βλ. και Birge - Kraynak - Miller, ό.π., σ. 248, 249, για την πισίνα του λουτρού της Νεμέας των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

19. Παρόμοιες κτιστές κατασκευές υπάρχουν στην εσωτερική παρειά των τοίχων του ανατολικού μεγάλου υπαίθριου χώρου στο ιερό του Δάφνωνα, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 86, 87.

του ανοιχτού χώρου θέτει το πρόβλημα της διερεύνησης της πιθανής ένταξης της εγκατάστασης των λουτρών σε ένα κτιριακό συγκρότημα δημόσιου χαρακτήρα, κατεύθυνση προς την οποία θα στραφεί η έρευνα την προσεχή ανασκαφική περίοδο.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Ανάκτορο

Οι ανασκαφικές έρευνες που έγιναν κατά το 1997 στη ρωμαϊκή-βυζαντινή Πέλλα, σε ορισμένους μακεδονικούς τάφους ή άλλα μνημεία[20], καθώς και στο ανάκτορο της Πέλλας σχετίζονται με τη μελέτη συνολικής ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων της πελλαίας χώρας[21]. Μετά την ανασκαφή των σημαντικότερων κτιρίων της Πέλλας, αλλά και την έρευνα της χώρας της κατά τα τελευταία χρόνια, προέκυψε η επιτακτική ανάγκη για έργα προστασίας και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων, προκειμένου να επιτευχθεί η σωστή επικοινωνία του κοινού με αυτούς. Έτσι, με τη στενή συνεργασία των αρχαιολόγων που ανασκάπτουν την Πέλλα και την πελλαία χώρα ολοκληρώθηκε και εγκρίθηκε το 1997 από το ΚΑΣ η παραπάνω προμελέτη, ενώ η οριστική μελέτη αναμένεται να οριστικοποιηθεί το 1999. Η εκτέλεση των έργων προστασίας και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων, καθώς και η ανέγερση των κτιρίων υποδοχής για τους επισκέπτες, θα αρχίσουν να υλοποιούνται στο άμεσο μέλλον με την εξασφάλιση των σχετικών πιστώσεων.

Κατά το 1996 έγινε μια συνοπτική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του «πελλαίου βασιλείου»[22], που είναι χτισμένο στο μεσαίο από τους τρεις λόφους, που δέσποζαν στην αρχαία πόλη από Β. Κατά το 1997 οι στόχοι επικεντρώθηκαν, εκτός από τη συστηματική έρευνα του κτιρίου της παλαίστρας, στην προστασία των αποκαλυφθέντων σημαντικών τμημάτων των κτιρίων του ανακτορικού συμπλέγματος[23], καθώς και στην τοπογράφηση και στη σχεδιαστική αποτύπωση της παλαίστρας.

Παλαίστρα (Κτίριο V)

Όπως έχει υποστηριχθεί, η ενσωματωμένη στο ανάκτορο παλαίστρα προοριζόταν για την άθληση, τη θεραπεία του σώματος, την αναψυχή και την εκπαίδευση των «βασιλικών παίδων» και «των περί την αυλήν νεανίσκων»[24]. Εδώ αθλούνταν επίσης η φρουρά του βασιλιά και του ανακτόρου, ο βασιλιάς, οι φίλοι και οι αξιωματούχοι του, καθώς και οι φιλοξενούμενοί του. Αυτό το δεδομένο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί έτσι φωτίζονται οι πληροφορίες του Πολυαίνου (*Στρατηγήματα* VIII, 2, 69. *Excepta* 3) και του Πλουτάρχου (*Περί φυγής* 8) που αναφέρονται στον Φίλιππο Β' και οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε «κολυμβήθρα» παλαίστρας[25], η μαρτυρία ότι ο Λεοννάτος από την Πέλλα, σωματοφύλακας του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Πλούτ., *Αλέξανδρος* 10. Plinius, *Naturalis Historia* 35, 47. Πρβλ. Αθήναιος, 539 C), μετέφερε άμμο με καμήλες από το Νείλο στη Βαβυλώνα για την καλύτερη εκγύμναση στα γυμνάσια, καθώς και η επιστολή του Φιλίππου Ε' προς τους επιμελητές της Αμφίπολης σχετικά με τους αθλητές που έφθαναν στο μακεδονικό βασίλειο, για να συμμετάσχουν στους πανελλήνιους στεφανίτες αγώνες[26].

Η παλαίστρα, που ορίστηκε από όλες τις πλευρές (τους τοίχους-άξονες), έχει μήκος 70 μ. περίπου (=210 δωρικούς πόδες) από Ν. προς Β. και πλάτος 63 μ. (189 δωρικούς πόδες) από Α. προς Δ. (συμπεριλαμβανομένων των χώρων της πισίνας και των χώρων βόρεια του λουτρού και του αποδυτηρίου). Έτσι η έκταση του κτιρίου υπολογίζεται γύρω στα 4.400 τ.μ. Αρχικά διέθετε μεγάλη ορθογώνια αυλή, μήκ. 40 μ. (=114 δωρικών ποδών) Ν.-Β. και πλ. 50 μ. (150 δωρικών ποδών) Α.-Δ. (=2.000 τ.μ.), που περιβαλλόταν από ξύλινο περιστύλιο. Το πλάτος των στοών υπολογίζεται στα 6,50 μ. (19,5 δωρικούς πόδες). Στην τελευταία φάση, όταν αντικαταστάθηκε η δυτική στοά με διπλή σει-

20. Για την έκθεση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής των παραπάνω, εκτός από αυτήν του Ανακτόρου, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 215-232.

21. Η αρχιτεκτονική μελέτη συνολικής ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων της πελλαίας χώρας συντάχθηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο Γ. Χόιπελ Ο.Ε. - Μ. Ρόκου και συνεργατών με δαπάνη του ΤΑΠΑ του ΥΠΠΟ. Αυτή προωθήθηκε από το 1995 σε συνεργασία του υπογράφοντος με τον υπουργό Πολιτισμού Θ. Μικρούτσικο, το Γενικό Γραμματέα Γ. Θωμά, την Ειδική Γραμματέα Β. Μπελεζίνη και την Ι. Γεωργοπούλου, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Αποτυπώσεων και Συντήρησης Κτιρίων του ΤΑΠΑ.

22. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 105 κ.ε.

23. Κατασκευάστηκαν πρόχειρα στέγαστρα με τα οποία καλύφθηκαν το Μικρό Λουτρό στο κτίριο VIβ, η κλίμακα του ξυστού (Cryptoporticus) στα δυτικά της παλαίστρας, η βορειοανατολική γωνία του ημιτελούς στωικού οικοδομήματος, καθώς και το βορειοδυτικό τμήμα της παλαίστρας.

24. Για τους «βασιλικούς παίδες» και τους «περί την αυλήν νεανίσκους», βλ. P. Vidal-Naquet, Alexandre et les Chasseurs noirs, *Flavius Arrien entre deux mondes, postface à Arrien, Histoire d'Alexandre le Grand*, Paris 1984, σ. 355 κ.ε. M. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine*, *Μελετήματα* 19, Athens 1994, σ. 22, 92, 97, 100 κ.ε.

25. Για το θέμα, βλ. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 121.

26. Ph. Gauthier - M. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Beroia*, *Μελετήματα* 16, Athens 1993, σ. 150 κ.ε.

ρά δωματίων και χώρων, το πλάτος της αυλής (Α.-Δ.) περιορίστηκε στα 45 μ. Δηλαδή η έκταση της αυλής μειώθηκε κατά 200 τ.μ. και έφθασε τα 1.800 τ.μ. Η ενσωματωμένη στο ανάκτορο παλαίστρα[27] επικοινωνούσε με τα γύρω κτίρια με ανοίγματα στους τοίχους-άξονες, που έφεραν μονόφυλλες ή δίφυλλες πόρτες.

Συνεχίστηκε η αποκάλυψη του δαπέδου της βόρειας στοάς (πλ. 6,50 μ.), καθώς και του βόρειου τοίχου της, όπου πιθανότατα υπήρχαν ανοίγματα για το φωτισμό του «εφηβείου» και της δεύτερης στοάς (μήκ. 50 και πλ. 6,10 μ. = 305 τ.μ.), που προοριζόταν για την κυκλοφορία και την εκγύμναση, όταν επικρατούσαν δύσκολες καιρικές συνθήκες. Η μπροστινή σειρά των λιθοπλίνθων του παραπάνω τοίχου έχει αποξηλωθεί από την κοίτη της, όπως και αρκετές λιθόπλινθοι της πίσω σειράς. Στην επίχωση της βόρειας στοάς βρέθηκαν λίγα όστρακα αγγείων, οστά ζώων, τέσσερα σιδερένια καρφιά, τμήμα οστέινου δακτυλίου, κομμάτια κονιαμάτων. Βόρεια της δεύτερης στοάς και στο μεσαίο τμήμα του βόρειου τμήματος του κτιρίου είχε αποκαλυφθεί μια σειρά μεγάλων δωματίων με στρώματα καταστροφής λακωνικής κεράμωσης. Στο «κωρύκειον» (=χώρος εκγύμνασης για πυγμαχία) βρέθηκαν αγελαία κεραμίδια λακωνικού τύπου με σφραγίδα, που φέρει το μονόγραμμα *ΒΑ* (=βασιλικός κέραμος) και το όνομα του κατασκευαστή Λυσιμάχου (β΄ τετάρτου του 3ου αι. π.Χ.).

Φέτος αφαιρέθηκε το στρώμα καταστροφής με τα λακωνικά κεραμίδια από το δωμάτιο που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα στα ανατολικά της δεύτερης στοάς (διαστ. 8,90×6,40 μ.). Το δωμάτιο αυτό, που ερμηνεύεται ως «αποδυτήριον», επικοινωνούσε με τη βόρεια στοά με ασβεστολιθικό κατώφλι για δίφυλλη πόρτα στο νότιο τοίχο του, καθώς και με άνοιγμα για ξύλινη δίφυλλη πόρτα στο δυτικό τοίχο του με τη δεύτερη στοά. Το δάπεδο του δωματίου είχε διαμορφωθεί με την εξομάλυνση του βράχου και με το στρώσιμο λευκού πηλού. Στο κεντρικό τμήμα του δωματίου διαπιστώθηκε τμήμα του δαπέδου (διαμ. 0,50 μ.), το οποίο είχε ψηθεί από φωτιά εστίας. Στο στρώμα καταστροφής βρέθηκε μικρό θραύσμα από ψαμμιτόλιθο, που φέρει στην εξωτερική του όψη αύλακα, ιωνικό κυμάτιο και ταινία με λεπτό λευκό επίχρισμα, όμοιο με άλλα που είχαν βρεθεί στην ανατολική στοά της παλαίστρας. Επίσης βρέθηκαν σιδερένια καρφιά, σώμα σκουριάς σιδήρου, όστρεα, λίγα ελληνιστικά όστρακα και όστρακο Τουρκοκρατίας. Αντίστοιχα στο δυτικό τοίχο-άξονα των κτιρίων V και VI υπήρχε άνοιγμα με λίθινο κατώφλι (μήκ. 2,12 και πλ. 0,56 μ.) για ξύλινη δίφυλλη πόρτα, που άνοιγε προς τη δεύτερη στοά.

Αποκαλύφθηκε το στρώμα καταστροφής με τα λακωνικού τύπου κεραμίδια στο βόρειο τμήμα της ανατολικής στοάς της παλαίστρας, όπου βρέθηκαν ελληνιστική κεραμική, τρία σιδερένια καρφιά και θραύσμα από ψαμμιτόλιθο με διακόσμηση και επίχρισμα, όπως το παραπάνω. Σε απόσταση 10,30 μ. από τη βορειοανατολική γωνία της στοάς, ο τοίχος-άξονας των κτιρίων IV και της παλαίστρας διακόπτεται από άνοιγμα (πλ. 1,20 μ.) διαμορφωμένο στο βράχο, όπου αρχικά θα υπήρχε κατώφλι για μονόφυλλη πόρτα, το οποίο οδηγούσε στους χώρους του βορειοδυτικού τμήματος του κτιρίου IV, όπου και το λουτρό με τον υπόγειο χώρο[28]. Αποκαλύφθηκε ο τοίχος-άξονας Ν.-Β. των κτιρίων, ο οποίος σε μερικά τμήματα έχει αποξηλωθεί εντελώς από την κλιμακωτή από Β. προς Ν. κοίτη του. Σε απόσταση 24,50 μ. από τη βορειοανατολική γωνία της ανατολικής στοάς βρέθηκε αύλακα ανοιγμένη στο βράχο (μήκ. 8 και πλ. 0,45 μ.), που διατρέχει λοξά και κατά πλάτος την ανατολική στοά κατευθυνόμενη στην αυλή (Πίν. 260 α). Στον τοίχο-άξονα υπήρχε λιθόπλινθος με δύο κυλινδρικές οπές, για την αλλαγή του επιπέδου της ροής του αγωγού. Ο πυθμένας της αύλακας (πλ. 0,30 μ.) βρίσκεται σε βάθος 0,50 μ. κάτω από το δάπεδο της στοάς. Εδώ βρέθηκε εκτός των άλλων το ήμισυ μολύβδινου σφραγίσματος αρμού πήλινων σωλήνων υδρευτικού αγωγού, που είχε γλιτώσει από τη διαρπαγή.

Αφαιρέθηκε η επίχωση που είχε αφεθεί στα δυτικά του «εφηβείου» και άρχισαν να διαγράφονται τοίχοι δωματίων, που όμως δεν ερευνήθηκαν (Πίν. 260 β). Εδώ βρέθηκαν όστρακα ελληνιστικής κεραμικής και Τουρκοκρατίας. Στη βορειοδυτική γωνία της παλαίστρας είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα χώροι[29], που σχετίζονται με το ψυχρό και το ζεστό λουτρό, ενώ στα ανατολικά τους, δωμάτια που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως «αποδυτήριον, ελαιοθέσιον, αλειπτήριον» (Πίν. 260 β-γ). Το δωμάτιο του λουτρού (μήκ. 6,80 και πλ. 6 μ.), που έχει δάπεδο στρωμένο με μαρμαροθέτημα σε υδραυλικό κονίαμα, επικοινωνούσε με το «αλειπτήριον» (μήκ. 6,80 και πλ. 5 μ.) με θύρα που υπήρχε στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου του. Στο δάπεδο του δωματίου αυτού βρέθηκε ελληνιστική κεραμική, χάλκινο νόμισμα και πήλινη κωνική αγνύθα. Στα βόρεια του λουτρού αποκαλύφθηκε δωμάτιο (μήκ. 4,90 και πλ. 4,10 μ.), που σχετίζεται λειτουργικά με αυτό. Στα νότια του λουτρού, στο δυτικό τμήμα του μακρόστενου διαδρόμου ήλθε στο φως στρώμα καταστροφής με κεραμίδια στέγης, ενώ ερευνήθηκε αβαθής αποθέτης των χρόνων της

27. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 114 κ.ε.

28. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 101 κ.ε.· 3 (1989), σ. 67 κ.ε.

29. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 19.

Τουρκοκρατίας με λίθους, οστά ζώων και κεραμική. Κατά την αποκάλυψη του στρώματος των κεραμιδιών βρέθηκε αβαφής και μελαμβαφής ελληνιστική κεραμική.

Όπως προαναφέρθηκε, κατά την τελευταία φάση της παλαίστρας καταργήθηκε η δυτική στοά και περιορίστηκε το πλάτος της αυλής με την ανέγερση δύο σειρών δωματίων ή άλλων λειτουργικών χώρων (Πίν. 260 γ). Στη βορειοδυτική γωνία της αυλής αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δωμάτιο (πλ. 5 μ.) με στρώμα καταστροφής λακωνικών κεραμίδων (Πίν. 261 α). Κάτω από το δάπεδο του δωματίου βρέθηκε πήλινος αγωγός ύδρευσης λοξής κατεύθυνσης, ενώ ανατολικότερα στο χώρο της αυλής ήλθαν στο φως άλλοι δύο παρόμοιοι αγωγοί, τοποθετημένοι σε διανοιγμένα στο βράχο αυλάκια. Αυτός που σωζόταν καλύτερα είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και κατέστρεψε τον παλαιότερο που είχε αντίθετη κατεύθυνση. Στην επίχωση κατά την αποκάλυψη των παραπάνω τοίχων και των αγωγών βρέθηκε κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, καθώς και των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Αφαιρέθηκε η επίχωση από το χώρο της αυλής (Πίν. 260 γ), όπου βρέθηκαν οστά ζώων, όστρεα, κεραμική της ελληνιστικής εποχής, κεραμική των βυζαντινών και των χρόνων της Τουρκοκρατίας, δύο πήλινες αγνύθες, σιδερένια καρφιά και σφονδύλι από στεατίτη των βυζαντινών χρόνων. Δεν ερευνήθηκε ακόμη η επίχωση που βρίσκεται αμέσως επάνω από τον επίπεδα λαξευμένο βράχο της αυλής, όπου αναμένεται να βρεθούν στοιχεία από αγωνιστικές κατασκευές, θεμελιώσεις και λαξεύματα για την τοποθέτηση αναθημάτων σε βάθρα ή εξέδρες.

Στην αυλή και παράλληλα με τους στυλοβάτες και τους περιμετρικούς αγωγούς του περιστυλίου, οι οποίοι συνέλεγαν το νερό της βροχής που έπεφτε από τις μονόριχτες στέγες των στοών, διαπιστώθηκαν λαξευμένες πλατιές κοίτες στον ασβεστολιθικό βράχο (πλ. 1,80-2,20 μ.) με ακανόνιστα τοιχώματα και αυξομειούμενο βάθος, των οποίων ο προορισμός είναι προβληματικός. Βρέθηκαν γεμάτες με χώμα, λίγα κεραμίδια και λίγη ελληνιστική κεραμική, ενώ μία ενσφράγιστη λαβή οξυπύθμενου αμφορέα Θασίων (Αίσχρωνος Ι με έμβλημα σταφύλι, μετά το 285/80 π.Χ.)[30] αποτελεί ένα terminus post quem για τη χρήση της. Ειδικότερα ερευνήθηκε μεγάλο τμήμα του ορύγματος, που είχε εν μέρει εντοπιστεί παλαιότερα με τομές κατά μήκος του στυλοβάτη της ανατολικής στοάς. Η πιθανολογούμενη ύπαρξη κάποιου οχετού[31] που είχε προορισμό την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από την αυλή προς Ν. δεν πιστοποιήθηκε, αλλά αυτό θα αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής λεπτομερέστερης έρευνας. Στην επίχωση του ορύγματος βρέθηκε λίγη ελληνιστική κεραμική. Η χρήση μιας άλλης επιμήκους κοίτης, κατεύθυνσης Α.-Δ. (πλ. 1,50 και βάθ. 0,75-0,85 μ.) με επιμελώς λαξευμένα στο βράχο τοιχώματα, που εντοπίστηκε σε δύο τομές κατά μήκος και βόρεια των λίθινων βάσεων αναθηματικών βάθρων, δεν διευκρινίστηκε. Στις τομές βρέθηκαν λίγη ελληνιστική κεραμική, δύο σιδερένια καρφιά και δύο τμήματα χάλκινης περόνης.

Στο νότιο τμήμα της αυλής και σε απόσταση 28 μ. από τον ανατολικό στυλοβάτη βρέθηκε στη θέση της ορθογώνια ασβεστολιθική βάση αναθήματος (διαστ. 0,80×0,65 μ.). Μια δεύτερη τετράγωνη ασβεστολιθική βάση βάθρου αναθήματος (πλευράς 0,69 μ.) (Πίν. 260 γ) αποκαλύφθηκε σε απόσταση 5,50 μ. νοτιοδυτικά του δυτικού ορθογώνιου βάθρου, που ήλθε στο φως κατά μήκος της βόρειας στοάς. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της αυλής αποκαλύφθηκε πρόχειρη ορθογώνια λίθινη κατασκευή (2,35×1,60 μ.), που ίσως σχετίζεται με κάποιο άθλημα. Από αυτή σώζονται οι λιθόπλινθοι της βόρειας και της ανατολικής πλευράς της, καθώς και τμήμα της ανατολικής. Στον εσωτερικό χώρο της κατασκευής βρέθηκαν λίγα ελληνιστικά όστρακα, καθώς και μικρά σώματα σιδήρου και χαλκού.

Αφαιρέθηκε η επίχωση από τη νότια στοά της παλαίστρας και διαπιστώθηκε ότι είχε αναμοχλευθεί από το αυλάκι αγωγού ύδρευσης με σωλήνες αμιάντου, που μετέφερε νερό πριν το 1957 στην Παλαιά Πέλλα από τα «Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου» που βρίσκονται στη Νέα Πέλλα. Κατά μήκος του στυλοβάτη της νότιας στοάς διαπιστώθηκε με δύο τομές η ύπαρξη ορύγματος, όμοιου με των άλλων πλευρών. Κατά μήκος της στοάς και σε απόσταση 2,50 μ. από πλατύ τοίχο-άξονα των κτιρίων ΙΙ και V άρχισε να αποκαλύπτεται μεταγενέστερος τοίχος, που σώζεται σε μήκος 25,80 μ., χτισμένος με θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων. Στην επίχωση βρέθηκε ελληνιστική κεραμική, χάλκινο πέταλο νομίσματος, τέσσερα σιδερένια καρφιά, κομμάτια σιδερένιων και χάλκινων ελασμάτων.

Κοντά στις άκρες της νότιας στοάς είχαν εντοπιστεί από παλαιότερα τα στόμια δύο φρεάτων[32] (Α ανατολικό

30. M. Debitour, *Reflexions sur les timbres amphoriques thasiens*, *BCH* Suppl. V, 1979, σ. 279 κ.ε., 288 κ.ε., εικ. 3. 311.Y. Garlan, *Koukos: Données nouvelles pour une interpretation des timbres amphoriques thasiens*, *BCH* Suppl. V, 1979, σ. 231, 249, 264, εικ. 31.

31. Τέτοιοι οχετοί ανοιγμένοι στο βράχο είχαν βρεθεί στα δυτικά της «κολυμβήθρας» της παλαίστρας, αλλά και δυτικότερα της βορειοανατολικής γωνίας του ημιτελούς στωικού οικοδομήματος.

32. Η ύπαρξη ενός τρίτου πηγαδιού μερικά μέτρα νοτιότερα από το πηγάδι Α, κοντά στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου ΙΙ, στα δυτικά

και Β δυτικό), που απέχουν μεταξύ τους 46,50 μ. Είναι ανοιγμένα στον ασβεστολιθικό βράχο, έχουν διάμετρο 1 μ. και το ανώτερο τμήμα τους ήταν κτιστό με λαξευμένους ασβεστόλιθους, που στηρίχθηκαν σε υποδοχή του βράχου. Οι μεγάλες ανάγκες σε νερό της παλαίστρας οδήγησαν στην αναζήτηση επιπλέον ποσότητας. Κατά τη φετινή ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι σε βάθος 5,50 μ. το πηγάδι Α επικοινωνούσε με το πηγάδι Β με μια σήραγγα (ύψ. 2,35 και πλ. 0,70 μ.). Η σήραγγα αυτή δεν προοριζόταν μόνο για τον αερισμό των κατασκευαστών κατά τη διάνοιξη του πηγαδιού Α. Σε βάθος 7 μ. από το δάπεδο της στοάς υπάρχει ανάμεσα στον ασβεστολιθικό βράχο ένα υδροφόρο στρώμα καθαρής άμμου (πάχ. 0,50 μ. περίπου). Η υδρομάστευση αυτή μέσω της σήραγγας θα κατέληγε στο πηγάδι Α και θα απέδιδε ικανοποιητική ποσότητα νερού. Από το πηγάδι Β αφαιρέθηκε γέμισμα μέχρι βάθους 4,50 μ., ενώ από το Α μέχρι βάθους 8 μ., όπου άρχισε να αναβλύζει νερό. Από τα ευρήματα των φρεάτων άξια αναφοράς είναι μερικά πήλινα αγγεία των ελληνιστικών χρόνων (αμφορείς, πινάκια, χύτρες, οινοχόες, σκυφίδια, δύο ενσφράγιστες λαβές οξυπύθμενων αμφορέων Θασίων), τμήμα μαρμάρινης λεοντοκεφαλής τυφλής υδρορρόης, τμήμα από μαρμάρινη βάση πιθανότατα αναθήματος, σιδερένια καρφιά και εργαλεία, μικρά κομμάτια χάλκινων ελασμάτων, κομμάτια κονιαμάτων, όστρεα κτλ. Επίσης βρέθηκαν κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου από τις οποίες μία φέρει αποσπασματική σφραγίδα με το μονόγραμμα *ΒΑ*, που αναφέρεται στις λέξεις βασιλικός κέραμος, καθώς και το όνομα του κατασκευαστή *Νικ[ολάου]* (δεκαετία 330/20 π.Χ.)[33], ενώ μια άλλη μικρή σφραγίδα με μονόγραμμα.

Στο δάπεδο του ανατολικότερου τμήματος της σήραγγας βρέθηκαν μερικά πήλινα αβαφή αγγεία, δύο τμήματα δωρικών τριγλύφων με μπλε χρώμα, τμήμα χάλκινου ελάσματος, τμήμα υδραυλικού κονιάματος, οστά ζώων, κάρβουνα.

Περιοχή βόρεια της παλαίστρας

Συνεχίστηκε η αποκάλυψη των τοίχων των χώρων που είχαν εντοπιστεί το 1996 στα βόρεια της παλαίστρας[34]. Επίσης διερευνήθηκε η πορεία του τείχους με δύο δοκιμαστικές τομές και διαπιστώθηκε ότι στην περιοχή αυτή είχε αποξηλωθεί από τις διαμορφωμένες στο βράχο κοίτες του. Οι τοίχοι των δωματίων αυτών, που είναι χτισμένοι με λιθοπλίνθους και κομμάτια λίθων, θεμελιώνονται σε αβαθείς κοίτες, ανοιγμένες στο βράχο. Τα δωμάτια είναι χτισμένα σε επαφή με το τείχος, στο χώρο της ζώνης ασφαλείας, που αρχικά υπήρχε και προοριζόταν για τη γρήγορη διακίνηση των στρατιωτών και την απρόσκοπτη μεταφορά του υλικού και των μηχανών. Πρόκειται μάλλον για πρόχειρες κατασκευές, που χρησίμευαν ως εγκαταστάσεις αυλισμού της φρουράς του ανακτόρου.

Ολοκληρώθηκε τέλος η έρευνα του βορειότερου αποχετευτικού υπόνομου-αγωγού, που είχε εντοπιστεί παλαιότερα στα βόρεια της παλαίστρας και είχε προορισμό τη συγκέντρωση και την απομάκρυνση των υδάτων. Τα τοιχώματα του αγωγού στο δυτικότερο τμήμα του ήταν κτιστά με λιθοπλίνθους, ενώ καλύπτονταν με μεγάλες μακρόστενες πλάκες. Στην επίχωσή του βρέθηκαν οστά ζώων, σιδερένια καρφιά, ελληνιστική κεραμική (όστρακα αμφορέων, ιχθυοπινακίων, σκυφιδίων, λυχναριών κτλ., λαβή οξυπύθμενου αμφορέα Θασίων με τον επώνυμο Δεινώπα και έμβλημα άγκυρα, γ΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.)[35].

Κλίμακα ξυστού

Αφαιρέθηκε το κατώτερο τμήμα της επίχωσης που κάλυπτε το βορειότερο τμήμα του δαπέδου του ξυστού[36] και διαπιστώθηκε ότι αυτό βρισκόταν σε βάθος 0,20 μ. από το ύψος του πλατύσκαλου της κλίμακας (Πίν. 261 β). Εδώ βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφούς κύλικας, βάση μελαμβαφούς ψαροπινακίου και όστρακα χυτροειδών αγγείων, των οποίων τμήματα βρέθηκαν και στο γέμισμα του πηγαδιού Β.

Βορειοδυτική γωνία ημιτελούς στωικού οικοδομήματος (κάτω από τα θεμέλια του κτιρίου ΙΙΙ)

Καθαρίστηκε η τομή από τα πεσμένα χώματα, όπου είχε αποκαλυφθεί η βορειοανατολική γωνία του στυλοβάτη του ημιτελούς στωικού οικοδομήματος[37], προκειμένου να προστατευθεί με στέγαστρο (Πίν. 261 γ). Κατά την αποκάλυψη της κρηπίδας βρέθηκε αβαφής και μελαμβαφής κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, μεταξύ των οποίων τμήμα πινακίου με την εγχάρακτη επιγραφή *Αρχ[----]* στην εξωτερική του επιφάνεια, δύο πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύ-

του διαδρόμου με τον οποίο επικοινωνούν τα κτίρια Ι και της παλαίστρας, είναι βέβαιη.

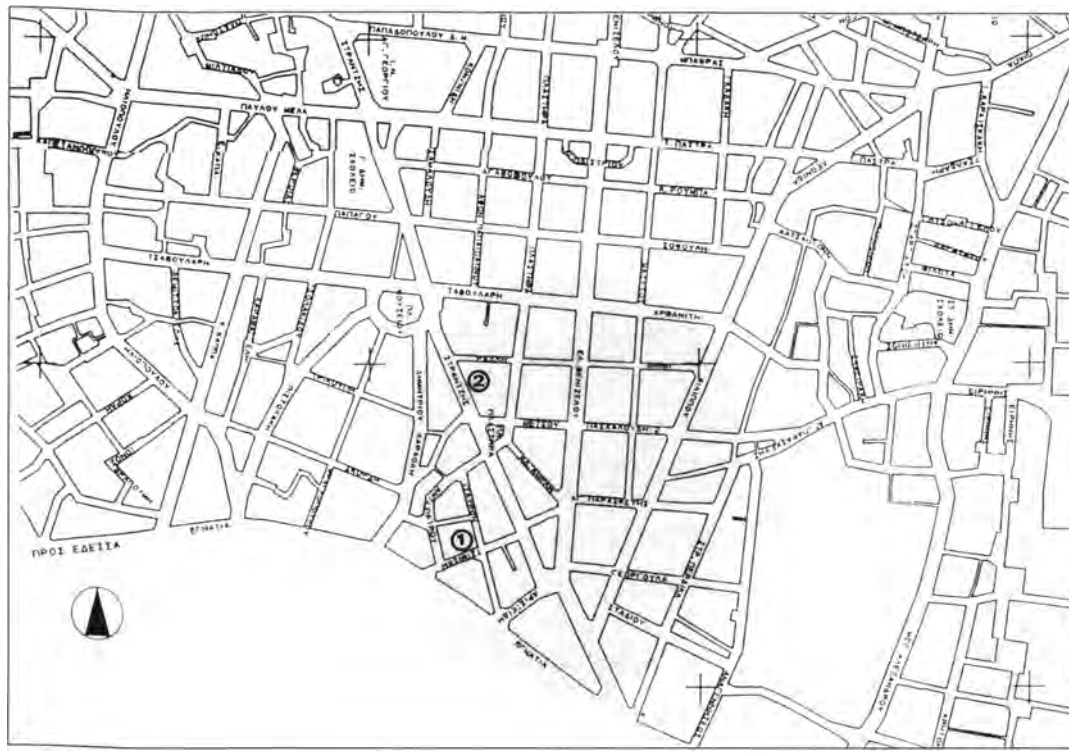
33. Πρόκειται για μια από τις σφραγίδες κεραμιδιών που ανήκουν σε μια κύρια φάση του ανακτόρου, η οποία χρονολογήθηκε στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., βλ. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 128 κ.ε.

34. Ό.π., σ. 120. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 514.

35. Debitour, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 275, 311. Garlan, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 234, 247 κ.ε., εικ. 32.

36. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 120.

37. Ό.π., σ. 106 κ.ε.



Σχέδ. 2. Γιαννιτσά. Κάτοψη της περιοχής της Παλιάς Αγοράς, όπου σημειώνεται η θέση του νεολιθικού οικισμού Γιαννιτσά Β.

θες, τμήμα λακωνικής κεραμίδας με σφραγίδα *Βασ[ιλικός]* (α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.), σιδερένιο καρφί, καθώς και μεγάλος κώνος σιδήρου από την εκκαμίνευση του μετάλλου.

Κτίριο Ι

Κατά τις εργασίες καθαρισμού του βόρειου τμήματος της αυλής του κτιρίου Ι βρέθηκε υποδιαίρεση οβολού Ακανθίων[38] με παράσταση κεφαλής ταύρου προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο και τετράγωνο που χωρίζεται στα τέσσερα στον οπισθότυπο.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Γιαννιτσά Β

Όπως διαπιστώθηκε από την ανασκαφική έρευνα των τελευταίων χρόνων, ο νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β, στην περιοχή της λεγόμενης Παλιάς Αγοράς της πόλης των Γιαννιτσών, καλύπτει μια έκταση 100 περίπου στρεμμάτων, έχει ελλειπτικό σχήμα (Σχέδ. 2) και παρουσιάζει κατοίκηση από την αρχαιότερη νεολιθική περίοδο έως το τέλος της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο πραγματοποιήθηκαν στη θέση δύο νέες σωστικές τομές σε ισάριθμα οικόπεδα.

Οικόπεδο Δ. Κυριάκου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της περιφέρειας του προϊστορικού οικισμού και στο οικοδομικό τετράγωνο που πλαισιώνεται από τις οδούς Ισαύρων, Τσιμισκή και Αντιπάτρου (Σχέδ. 2,1). Λόγω του μεγάλου πάχους των επιχώσεων της Τουρκοκρατίας κρίθηκε αναγκαία η διάνοιξη μεγάλης τάφρου, διαστ. 10×15 και βάθ. 3 μ. Στη βάση της ορίστηκε η τομή Ι, διαστ. 4×4 μ., και το συμβατικό επίπεδο [0]. Η ανασκαφή στο οικόπεδο διακόπηκε σε βάθος 2,60 μ., εξαιτίας της προσέγγισης στον υδροφόρο ορίζοντα. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αλλά και στην όψη των παρειών της τομής δεν παρατηρήθηκε οποιαδήποτε στρωματογραφική διαδοχή. Από την εξέταση ωστόσο του υλικού και κυρίως της κεραμικής διαπιστώθηκε διαφοροποίησή του ως προς τα διάφορα βάθη και έτσι έγινε δυνατός ο διαχωρισμός των συνολι-

38. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia and Paionia*, Berlin 1935, σ. 28, αριθ. 36, πίν. VI, 14.

κών επιχώσεων και ο χρονολογικός προσδιορισμός τους. Το πρώτο στρώμα (βάθ. 0-0,40 μ.) ήταν διαταραγμένο και περιελάμβανε κεραμική της πρώιμης Τουρκοκρατίας και λίγα όστρακα του τέλους της πρώιμης εποχής Χαλκού. Το δεύτερο στρώμα (βάθ. 0,40-1,20 μ.) περιείχε σημαντική ποσότητα διακοσμημένης κεραμικής, από την οποία συνηθέστερη ήταν η γραπτή κατηγορία «κλασικού Διμηνίου» με μελανή, καφέ και λευκή διακόσμηση σε ερυθρή ή κρεμ επιφάνεια. Λιγότερο συχνή είναι η παρουσία μελανής διακόσμησης σε ερυθρή επιφάνεια (black on red) ανατολικομακεδονικού τύπου, λευκής γραμμικής διακόσμησης σε μελανό φόντο (white painted) και οριζόντιας περιμετρικής αυλακωτής διακόσμησης συνδυασμένης με ανάγλυφη ακιδωτή σειρά στο επάνω μέρος της τροπίδωσης των αγγείων. Η παρουσία των χαρακτηριστικών αυτών κατηγοριών και κυρίως της διμηνιακής κεραμικής εντάσσει χρονικά το στρώμα προς το τέλος της νεότερης νεολιθικής περιόδου ΙΙ. Από το τρίτο και βαθύτερο στρώμα (1,20-2,60 μ.) συνελέγησαν αρκετά όστρακα με στιλβωτή γραμμική διακόσμηση σε τεφρή ή κρεμ επιφάνεια, με ερυθρή γραπτή διακόσμηση σε κρεμ φόντο και με δέσμες λευκών γραμμών σε μελανή επιφάνεια. Το σχηματολόγιο των αγγείων και οι βασικές κατηγορίες της διακόσμησης χρονολογούν τις κατώτερες επιχώσεις στη νεότερη νεολιθική περίοδο Ι (προδιμηνιακές φάσεις).

Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο απέδωσε, εκτός από τα άλλα ευρήματα, και 11 τμήματα πήλινων ειδωλίων. Τα έξι από αυτά ανήκουν στις επιχώσεις της νεότερης νεολιθικής περιόδου Ι, ενώ τα υπόλοιπα πέντε στις επιχώσεις της νεότερης νεολιθικής περιόδου ΙΙ (διμηνιακές φάσεις). Είναι στο σύνολό τους σχηματοποιημένα και αφορούν κυρίως ανθρωπόμορφες μικροπλαστικές κατασκευές (εννέα), τον κορμό ενός ακρόλιθου (;) και τμήμα από ζωόμορφο ειδώλιο.

Από όλα τα στρώματα συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα θαλασσινών όστρεων και σημαντικός αριθμός οστών ζώων.

Το μεγάλο βάθος στο οποίο εντοπίστηκαν οι νεολιθικές επιχώσεις και η σύγχρονη εδαφομορφολογία του χώρου σε συνδυασμό με τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις των προηγούμενων σωστικών ανασκαφών στον οικισμό δικαιολογούν και την απουσία οριζόντων κατοίκησης και οικιστικών κατασκευών, αφού λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους και της προγενέστερης ύπαρξης ρέματος στην περιοχή ο χώρος χρησίμευε, όπως φαίνεται, αποκλειστικά για την απόρριψη υλικών.

Οικόπεδο Τζ. Φωτιά

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται κοντά στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού, εφάπτεται της οδού Στράντζης και εντάσσεται στο οικοδομικό τετράγωνο που πλαισιώνεται επίσης από τις οδούς Ράλλη και Πλαστήρα (Σχέδ. 2, 2).

Οι διαστάσεις της τομής Ι ήταν περιορισμένες (3×3 μ.) εξαιτίας της μικρής έκτασης του οικοπέδου. Από τη διαστρωμάτωση και την εξέταση του υλικού και κυρίως της κεραμικής διαπιστώθηκε κατοίκηση σε δύο χρονικές περιόδους: κατά την αρχαιότερη και τη νεότερη νεολιθική περίοδο. Οι επιχώσεις της πρώτης, που έχουν πάχος 1,80 μ., διακρίνονται σε δύο στρώματα με την παρεμβολή σε βάθος 1,20 μ. μιας λιθόστρωτης κατασκευής από μικρές κυρίως κροκάλες. Για τη συνοχή της χρησιμοποιήθηκε ωχρός πηλός, ενώ η όλη διαμόρφωση εδραζόταν σε παρθένο στρώμα από καφέ άργιλο και ασβεστολιθικό βράχο. Στις επιχώσεις της νεότερης φάσης (νεότερη νεολιθική περίοδος Ι), πάχ. 0,40 μ., δεν περιλαμβανόταν κάποια κατασκευή ή ορίζοντας κατοίκησης.

Η κεραμική των δύο στρωμάτων της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου (Ι, ΙΙ) δεν παρουσιάζει διαφοροποίηση ούτε ως προς την τυπολογία των αγγείων της ούτε ως προς τις μονόχρωμες και τις γραπτές κατηγορίες της και τις αναλογίες τους. Χαρακτηρίζεται, όπως ήδη διαπιστώθηκε από τα αντίστοιχα στρώματα παλαιότερων σωστικών τομών στον οικισμό, από την καλής ποιότητας μονόχρωμη κεραμική σε τόνους ερυθρούς, καστανούς και καφέ, τη λευκή γραμμική διακόσμηση σε ερυθρή κυρίως επιφάνεια (white on red) και την εμπίεστη κεραμική (διακόσμηση με νυχιές).

Από τις ίδιες επιχώσεις περισυνελέγησαν: αρκετά λίθινα εργαλεία, ένα πήλινο ζωόμορφο ειδώλιο, σημαντικός αριθμός οστών ζώων και μεγάλη ποσότητα θαλασσινών οστρέων.

Το στρώμα ΙΙΙ της τομής, που εντάσσεται χρονικά στη νεότερη νεολιθική περίοδο Ι, απέδωσε λιγοστή κεραμική μονόχρωμη και γραπτή, καθώς και χαρακτηριστικά για την περίοδο σχήματα αγγείων. Από τη διακοσμημένη κεραμική συναντάται κυρίως η γραπτή κατηγορία με δέσμη λευκών λεπτών γραμμών σε μελανή επιφάνεια (white painted), η γραμμική διακόσμηση με στίλβωση και η οριζόντια αυλακωτή διακόσμηση στην επάνω επιφάνεια της τροπίδωσης των αγγείων (φιαλών).

Στις επιχώσεις αυτές βρέθηκαν δύο κεφάλια από ανθρωπόμορφα ειδώλια, λίγα εργαλεία, οστά και αρκετά όστρεα.

Αμπελιές

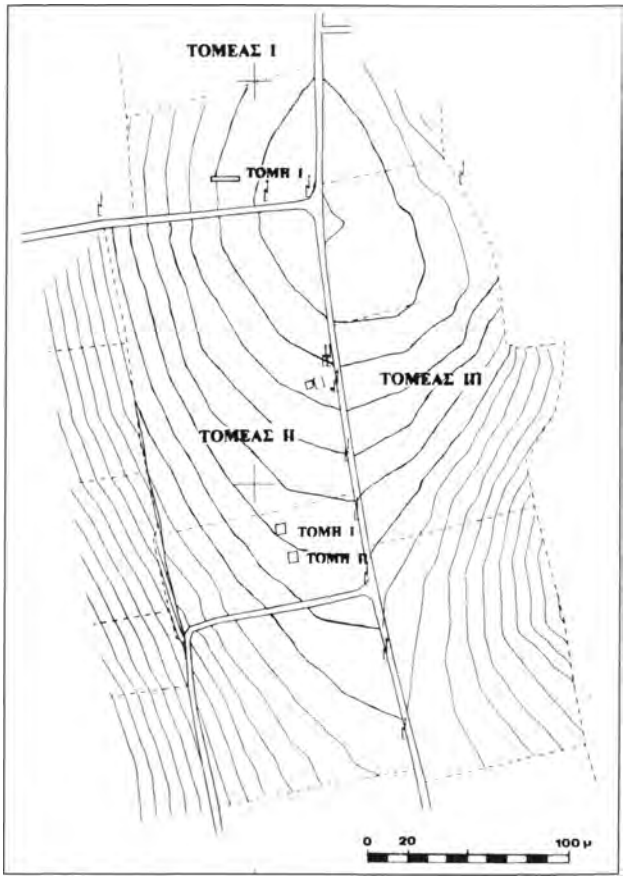
Η θέση βρίσκεται 2 χλμ. νοτιοανατολικά του συνοικισμού των Αμπελιών Γιαννιτσών στην περιοχή Πλατάνια και εκτείνεται στο πλάτωμα ενός επιμήκους γήλοφου σε υψομετρική ζώνη 100-120 μ. Η ιδιαιτερότητα της θέσης εξαιτίας της περισυλλογής 600 τουλάχιστον ειδωλίων από το επιφανειακό στρώμα, η πυκνή διασπορά νεολιθικών

καταλοίπων σε μια έκταση 40 περίπου στρεμμάτων αλλά και η συνεχής αναμόχλευση των στρωμάτων και καταστροφή των ευρημάτων από τη συστηματική καλλιέργεια και τη δενδροφύτευση ήταν μερικοί από τους λόγους που προκάλεσαν το ενδιαφέρον και την επίσπευση της έρευνας στη συγκεκριμένη εγκατάσταση.

Ο οικισμός διαχωρίστηκε σε τρεις τομές σε αντιστοιχία με τα διάχωρα που δημιουργούσε στο χώρο ο χαλικόστρωτος δρόμος Γιαννιτσών-Αμπελιών. Η πρώτη τομή (τομή Ι) πραγματοποιήθηκε στον τομέα Ι (Σχέδ. 3 - βορειοδυτικό διάχωρο) και στο αγροτεμάχιο 722, ιδιοκτησίας Ι. Κορνισωρλή. Ήταν επιμήκης με προσανατολισμό Α.-Δ. και είχε διαστάσεις 2×4 μ. Επιμεριζόταν σε έξι ισομεγέθη τμήματα (Α-ΣΤ), διασπ. 2×2 μ., με ενδιάμεσο μάρτυρα 0,50 μ. Οι επιχώσεις είχαν μικρό πάχος (0,40×0,50 μ.) και ήταν σχεδόν στο σύνολό τους διαταραγμένες από τη βαθιά άροση. Στα τμήματα Δ, Ε και ΣΤ αποκαλύφθηκαν σε ελαφρώς καμπύλη διάταξη τέσσερις πασσαλότρυπες, διαμ. 0,50 και μέσου βάθ. 0,30 μ., σκαμμένες στο παρθένο έδαφος (στρώμα ερυθρού σκληρού χώματος και ασβεστόλιθου). Από την τομή αυτή συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής και αριθμός μικροευρημάτων, που εντάσσονται χρονικά στη νεότερη νεολιθική περίοδο Ι.

Στον τομέα ΙΙ, όπως ονομάζεται το νοτιοδυτικό διάχωρο του οικισμού, και στο αγροτεμάχιο αριθ. 743 (ροδακινεώνας Θ. Τόσιου), πραγματοποιήθηκαν οι δύο κύριες ανασκαφικές τομές Ι και ΙΙ (Σχέδ. 3). Βρίσκονταν στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του, είχαν διαστάσεις 5×5 μ. και απείχαν μεταξύ τους 10 μ.

Τομή Ι. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος καλλιέργειας αποκαλύφθηκαν επιχωματώσεις, κατασκευές και επιχώσεις από δύο τουλάχιστον οικιστικές φάσεις. Η πρώτη ανθρώπινη επέμβαση στα όρια της τομής Ι διαπιστώθηκε από την παρουσία εκτεταμένης και μεγάλου πάχους επιχωμάτωσης, άγνωστης προς το παρόν σκοπιμότητας, η οποία αποτελούνταν από ερυθρό αργιλώδες χώμα και τρίμματα ασβεστόλιθου, προϊόν εξόρυξης στρώματος του υπεδάφους από κοντινό ίσως σημείο. Η επιχωμάτωση είχε μικρή κλίση προς Β. και περιείχε ελάχιστη ποσότητα κεραμικής και όστρεα. Τμήμα από κυκλική υπόσκαφη κατοικία της α΄ φάσης εγκατάστασης στο χώρο αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ., στη νοτιοανατολική γωνία της τομής Ι (τμήμα Δ). Ήταν πασσαλόπηκτη, όπως μαρτυρείται από την παρουσία πασσαλότρυπων περιμετρικά του κοιλώματος, το οποίο έχει βάθος 0,40 μ. Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει με την ανύψωση του εδάφους στο κέντρο του λαξεύματος, ώστε να σχηματίζεται κύκλος διαμέτρου μεγαλύτερης του 1 μ., στο ίδιο ύψος με το περιχείλωμα της υπόσκαφης κατοικίας (0,80 μ.), χρησίμευε προφανώς για την ακτινωτή διάταξη των δοκαριών που



Σχέδ. 3. Νομός Πέλλας. Αμπελιές. Θέση Πλατάνια. Τοπογραφικό του νεολιθικού οικισμού.

αποτελούσαν το δάπεδό της. Μετά την εγκατάλειψη της κατοικίας αυτής χτίστηκε η κατοικία της β΄ φάσης, η οποία κάλυπτε περίπου το βόρειο μισό της τομής. Η κάτοψή της δεν έχει προσδιοριστεί, αν και υπάρχουν ενδείξεις για κυκλικό σχήμα από την οριοθέτηση του στρώματος καταστροφής της. Η αρχική επιχωμάτωση της τομής στο μέρος αυτό καλύφθηκε από ένα στρώμα ψημένων πηλών και τέφρας ποικίλου πάχους (0,05-0,30 μ.), το οποίο αποτελεί είτε στοιχείο προγενέστερης χρήσης του ίδιου χώρου (στρώμα καταστροφής προγενέστερης φάσης ή υπολείμματα θερμικών κατασκευών σε διασπορά) είτε σκόπιμη μεταφορά και στρώση του συγκεκριμένου υλικού από άλλο σημείο, με σκοπό την ανύψωση του επιπέδου των κατασκευών του εσωτερικού χώρου από το επίπεδο του δαπέδου της κατοικίας (επίπεδο επιχωμάτωσης). Στην τελευταία αυτή κατοίκηση του χώρου ανήκουν οι δύο κυκλικές θήκες, η εστία που παρεμβάλλεται ανάμεσά τους με την επίπεδη στρώση πηλού στα δυτικά της και το στρώμα καταστροφής της κατοικίας αποτελούμενο από ψημένες μάζες

πηλού, λίθους διαφόρων μεγεθών και πυκνή συγκέντρωση οστράκων (Πίν. 262 α). Για την κατασκευή τόσο του περιχειλώματος των θηκών όσο και του δαπέδου της εστίας και του χώρου μπροστά από αυτή χρησιμοποιήθηκε στρώση από μάζες ψημένου πηλού με επίπεδη την επάνω επιφάνεια. Στα διάκενα παρεμβάλλονταν μικρά βότσαλα, ενώ η όλη διαμόρφωση επιστρωνόταν με πηλό. Η εστία, που είχε τετράγωνη κάτοψη με αποστρογγυλεμένες γωνίες και εξωτερικές διαστάσεις 1×1 μ. περίπου, είχε υπερυψωμένα τοιχώματα, πάχ. 0,10-0,15 μ., τα οποία επικάθονταν στην υπάρχουσα στρώση των πηλών. Η αποκάλυψη μικρών βοτσάλων στον εσωτερικό χώρο της και η επίστρωση από πηλό αποτελούν ενδείξεις μιας μεταγενέστερης φάσης της, από την οποία δεν διασώθηκε η μορφή εξαιτίας της καλλιέργειας. Οι υπέργειες αποθηκευτικές θήκες είχαν επίπεδο δάπεδο, διάμετρο 0,90 και 1 μ. και σώζονταν σε ύψος 0,20-0,30 μ. Τα τοιχώματά τους είχαν πάχος 0,10-0,15 μ. και ήταν κατεστραμμένα στο σύνολό τους σχεδόν από τη μηχανική καλλιέργεια.

Στρώμα καταστροφής από λίθους, κροκάλες, μάζες πηλού και όστρακα κάλυπτε εκτός από τις κατασκευές και το μεγαλύτερο μέρος από το βόρειο μισό της τομής Ι (τμήμα Α και Β). Μερικές αποσαθρωμένες μάζες από ψημένο πηλό έφεραν τα αρνητικά από τα ξύλινα δομικά στοιχεία (δοκάρια, κλαδιά).

Στο δάπεδο της κατοικίας και κάτω από τους πηλούς αποκαλύφθηκε σημαντική ποσότητα διάσπαρτων οστράκων, αρκετά πήλινα αγγεία διαφόρων μεγεθών θραυσμένα κατά χώραν, μυλόλιθοι, λίθινα εργαλεία αποκρουσμένα και λειασμένα, υφαντικό βάρος κτλ. Η παρουσία εστίας και μάλιστα διαδοχικών φάσεων, κτιστών μεγάλων αποθηκευτικών δοχείων, αρκετών μυλόλιθων και πολλών αγγείων, τα περισσότερα από τα οποία ήταν μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, όπως και του υφαντικού βάρους, μαρτυρούν και τη λειτουργία της κατοικίας ως χώρου τροφοπαραγωγής και αποθήκευσης, αλλά και εκτέλεσης άλλων οικοτεχνικών δραστηριοτήτων (π.χ. υφαντική).

Τομή ΙΙ. Στα όρια της τομής ΙΙ και στην α΄ φάση κατοίκησης της θέσης ανήκουν δύο εκτεταμένα καμπύλα λαξεύματα, πιθανώς τμήματα από δύο κυκλικής κάτοψης υπόσκαφες κατοικίες, με βάθος κοιλώματος στον ανασκαφικό χώρο 0,40 και πιθανή διάμετρο 5 μ. Κυκλικά κοιλώματα ποικίλου βάθους, διαμέτρου και διαστημάτων ανάπτυξης, που πλαισιώνουν τη διαμόρφωση αυτή του παρθένου εδάφους, αποκαλύπτουν την πασσαλόπηκτη οργάνωση της τοιχοδομίας τους. Στο ανατολικό κοίλωμα εντοπίστηκε κυκλικό λάξευμα, διαμ. 0,60 και βάθ. 0,40 μ., με επίπεδο πάτωμα, το οποίο αποτελούσε πιθανώς αποθηκευτικό λάκκο ή θήκη. Η κατοικία της β΄ οικιστικής φάσης αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,70 μ. Κάλυπτε το σύνολο σχεδόν της τομής ΙΙ και εδραζόταν στο μεγαλύτερο μέρος της στις ανθρωπογενείς επιχώσεις. Είχε κυκλική κάτοψη με διάμετρο 4,60 μ. και ήταν πασσαλόπηκτη. Τα ορύγματα για τη στερέωση των πασσάλων είχαν μέση διάμετρο 0,50 και το βάθος τους κυμαινόταν από 0,60 έως 0,90 μ., ενώ παρουσίαζαν και σχετική ποικιλία ως προς τη διατομή (Πίν. 262 β). Η κατοικία της φάσης αυτής είχε είσοδο στα ανατολικά, όπως μαρτυρείται από το διπλάσιο περίπου μεσοδιάστημα των αντίστοιχων πασσαλοτρυπών (1,40 μ.) σε σχέση με τις υπόλοιπες. Από το οριζόντιο και κατασκευασμένο από πατημένο ωχρόλευκο πηλό δάπεδο σώθηκε μόνον τμήμα κοντά στην είσοδο του κυκλικού χώρου. Δίπλα στον τοίχο, στα βορειοδυτικά, αποκαλύφθηκε στο δάπεδο τετράγωνη κατασκευή από πηλό, πάχ. 0,05 και διαμ. 0,60 μ., εδρασμένη σε στρώση οστράκων. Το στρώμα τέφρας και οι ψημένες μάζες πηλού στο τμήμα του δαπέδου που σώθηκε μαρτυρούν την αιτία εγκατάλειψης της κατοικίας αυτής της β΄ οικιστικής φάσης. Η συστηματική καλλιέργεια του χώρου αναμόχλευσε τις επιχώσεις και διατάραξε το στρώμα καταστροφής της κατοικίας, εξαφανίζοντας σημαντικά στοιχεία για την εσωτερική της οργάνωση.

Από το στρώμα εγκατάλειψης της α΄ φάσης και το στρώμα καταστροφής της β΄ φάσης κατοίκησης συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Από την πρώτη εξέταση του συνόλου του υλικού δεν διαπιστώνεται διαφοροποίηση ούτε στην τυπολογία ούτε στα είδη και τις κατηγορίες της μονόχρωμης και της διακοσμημένης κεραμικής. Το σχήμα τους περιορίζεται στις ρηχές και βαθιές φιάλες με καμπύλα ή γωνιώδη τοιχώματα, στα σφαιρικά κλειστά αγγεία με ποικίλη ανάπτυξη λαιμού και χείλους και στους αμφορείς με ωοειδές σώμα. Οι συνηθέστερες μονόχρωμες κατηγορίες καλής ποιότητας είναι η μελανή και η ερυθρή, ενώ από τις γραπτές η λευκή σε μελανή επιφάνεια (white painted), η λευκή σε ερυθρή (white on red), η μελανή σε ερυθρή (black on red) και η δίχρωμη γραπτή (ερυθρή και μελανή σε αβαφή επιφάνεια). Στη διακοσμημένη κεραμική συχνή είναι η παρουσία γραμμικών μοτίβων με στίλβωση σε επιφάνειες μελανές, ερυθρές και κρεμ, αυλακωτής διακόσμησης σε οριζόντια ή λοξή διάταξη και εγχάρακτων γραμμών σε ρόμβους, τρίγωνα, ζιγκ-ζαγκ ή σε παράλληλους ή τεμνόμενους συνδυασμούς. Σπανιότερα συναντάται η στικτή διακόσμηση με εγχάρακτα τρίγωνα και ταινίες σε αβαφείς επιφάνειες. Η τυπολογία των αγγείων, αλλά και η διακοσμημένη κεραμική με το σύνολο των χαρακτηριστικών τους προσδιορίζει χρονικά και τις δύο φάσεις κατοίκησης του οικισμού στη νεότερη νεολιθική περίοδο Ι (προδιμηνιακές φάσεις).

Από την ανασκαφική έρευνα στον Τομέα Ι και στον Τομέα ΙΙ προήλθαν 38 τμήματα πήλινων ειδωλίων. Τα περισσότερα από αυτά (22) ανήκουν στο επιφανειακό στρώμα των τομών, ενώ από τα υπόλοιπα ειδώλια, τα 14 εντοπί-

στηκαν σε στρώμα εγκατάλειψης της οικιστικής φάσης Ι και μόνο δύο εντοπίστηκαν στο στρώμα καταστροφής της φάσης ΙΙ. Στις μικρές δοκιμαστικές τομές στα αγροτεμάχια 722, 741, 742 και 743 βρέθηκαν άλλα εννέα τμήματα ειδωλίων. Από το σύνολο των 47 ειδωλίων που συγκεντρώθηκαν στις ανασκαφικές και δοκιμαστικές τομές τα 41 αφορούν μέρη από ανθρωπόμορφα ειδώλια, τα δύο από σχηματοποιημένα τριποδικά ανθρωπόμορφα και τα υπόλοιπα τέσσερα από ζωόμορφα ειδώλια.

Αρκετά λίθινα εργαλεία αποκρουσμένα και λειασμένα εντοπίστηκαν τόσο στις φάσεις Ι και ΙΙ, όσο και στο επιφανειακό στρώμα των τομών.

ΠΑΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα

Ακρόπολη - οδοί Αρχιερέως Μελετίου και Αθ. Φράγκου

Στη συνέχεια των εργασιών του 1996[39] στις προαναφερόμενες οδούς πραγματοποιήθηκε από τη ΔΕΗ εγκατάσταση νέου υπόγειου δικτύου ηλεκτροδότησης με τη συνεχή παρακολούθηση της Εφορείας και με περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, όπου υπήρχε η δυνατότητα. Στην οδό Αρχιερέως Μελετίου και ειδικότερα στο χώρο μπροστά από την οικία Σιβένα το δίκτυο τοποθετήθηκε στη θέση μολύβδινου αγωγού ύδρευσης του 1950. Επιβεβαιώθηκε αυτό που είχε γίνει φανερό ήδη από το 1996, ότι δηλαδή ο αγωγός είχε καταστρέψει τον εδώ υπάρχοντα πύργο. Στο τμήμα της οδού προς Α., όπου η επιφάνεια του λεγόμενου «προτειχίσματος» ήταν αμέσως κάτω από το οδόστρωμα, το δίκτυο της ΔΕΗ τοποθετήθηκε δίπλα από το δίκτυο του ΟΤΕ, που είχε τοποθετηθεί το 1996, προκειμένου να αποφευχθεί οποιαδήποτε άλλη καταστροφική επέμβαση.

Στην οδό Αθ. Φράγκου και μπροστά από την είσοδο της οικίας Τώνα αποκαλύφθηκε εκ νέου το τμήμα οχύρωσης, κατεύθυνσης Α.-Δ., που αναφέρεται στα Χρονικά του 1996[40]. Διαπιστώθηκε μόνον το πλάτος του, που φθάνει στα 1,70-1,85 μ. Στην προς Β. όψη του φέρει τμήματα επάλληλων πλίνθων στους κάθετους αρμούς, στοιχείο τοιχοδομίας βυζαντινών χρόνων.

Επιπλέον όμως βορειότερα και σε απόσταση 5,40 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, πλ. 1,30 μ., σχεδόν παράλληλο με αυτό μπροστά στην οικία Τώνα, χτισμένο από αργούς λίθους και κονίαμα, που αποτελεί ένα νέο στοιχείο για τις προσπάθειες της πόλης της Έδεσσας ανά τους αιώνες να εξασφαλίσει την οχυρότητά της και την προστασία της από τα νερά.

Κάτω πόλη - Βόρειο νεκροταφείο (αγρός Γ. Μπουμπαρά, αριθ. 620)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο νότιο τμήμα (Β) του αγρού Γ. Μπουμπαρά (Σχέδ. 4)[41]. Ερευνήθηκαν οι τάφοι από τον αριθμό 92 έως τον 148 και στον κατάλογο που ακολουθεί δίνονται περιληπτικά τα στοιχεία για τη μορφή των τάφων, τις ταφές και τα κτερίσματά τους.

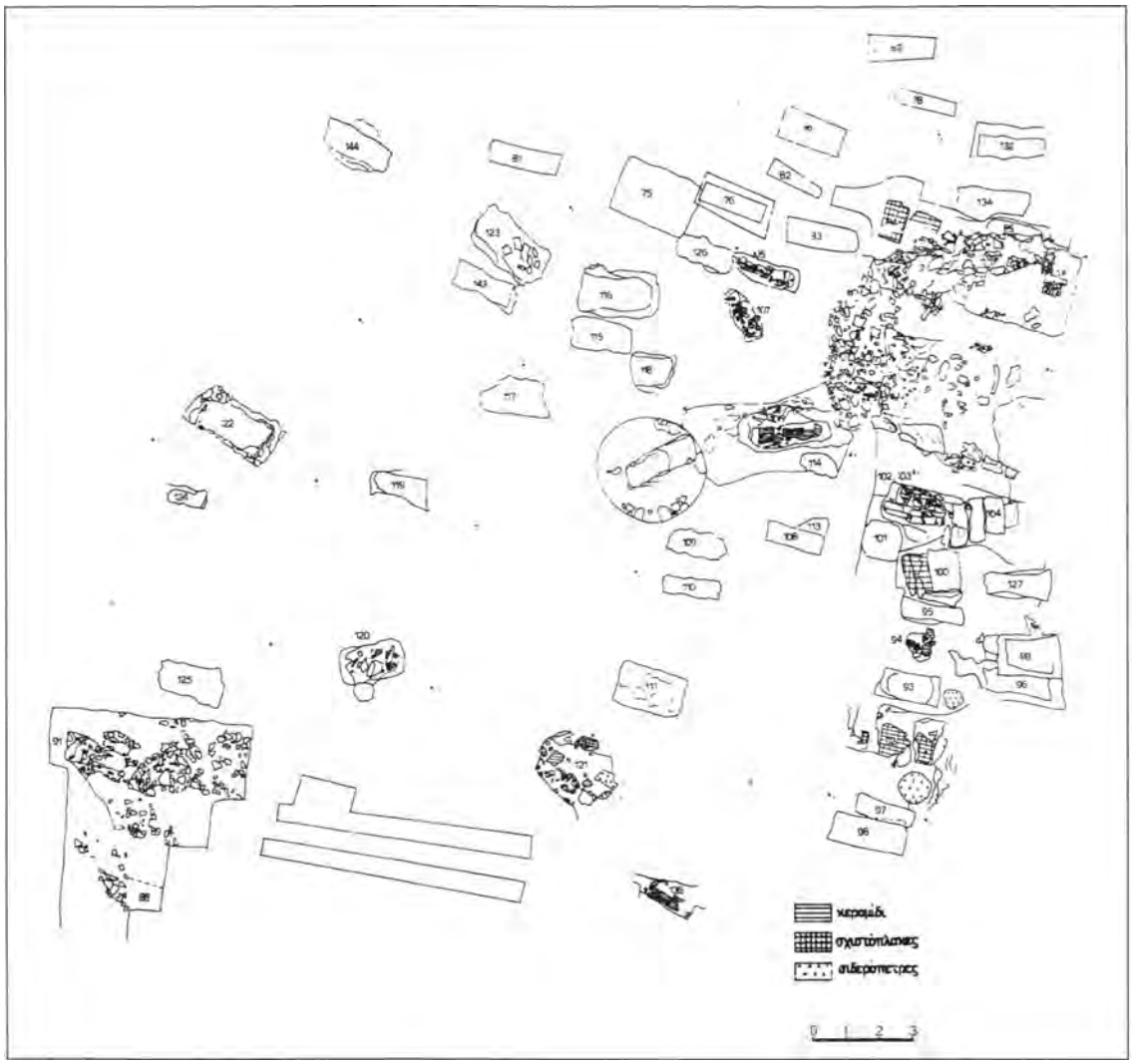
Επίσης ολοκληρώθηκε η έρευνα του μικρού αψιδωτού κτιρίου, που εντοπίστηκε στα βορειοανατολικά του τμήματος Β, επάνω από παλαιότερους τάφους. Είχε προσανατολισμό Δ.-Α. και η αψίδα του ήταν κατασκευασμένη στα δυτικά. Οι τοίχοι του είχαν μήκος 4,50 και πλάτος 0,50 μ., ενώ το πλάτος του κτιρίου έφθανε τα 5 μ. Το υλικό τους, σε β΄ χρήση από τους παλαιότερους τάφους, αποτελούσαν αργοί λίθοι, τμήματα από πωρόλιθους, τμήματα από σχιστόλιθους, μαρμάρινα τμήματα, αλλά και τμήματα επιγραφών. Στο εσωτερικό του διαπιστώθηκε στρώμα καταστροφής της στέγης μέσα σε μαυρωπό χώμα, αρκετά διαταραγμένο από τις εργασίες καλλιέργειας. Μετά την αφαίρεσή του, στο εσωτερικό της αψίδας στα δυτικά αποκαλύφθηκε μικρή τετράγωνη δεξαμενή, πλευράς 1 μ. περίπου. Τα τοιχώματά της αποτελούνταν από μικρά τοιχάρια από λίθους και τμήματα κεραμιδιών, ενώ το δάπεδό της ήταν καλυμμένο από ασβεστοκονίαμα. Κάτω από τη στρώση του ασβεστοκονιάματος υπήρχε λεπτή στρώση από κάρβουνο και στη συνέχεια υδραυλικό κονίαμα, που κάλυπτε στρώση κεραμίδων. Στην απορροή της δεξαμενής προς Α. βρέθηκε πιθάρι με ανοιχτό στόμιο, που κατά το χαμηλότερο μέρος του θα ήταν τοποθετημένο μέσα στο δάπεδο του κτιρίου. Εκτός από τη δεξαμενή και το πιθάρι βρέθηκε και συγκέντρωση λίθων κυκλικά τοποθετημένων, που πιθανώς αποτελούν υποδοχή του δοκαριού στήριξης της οροφής. Τα ευρήματα από το εσωτερικό του κτιρίου είναι τμήματα παλαιοχριστιανικών αγγείων, αλλά και ένα σιδερένιο δικέλι, που υποδεικνύει την εξάσκηση της αμπελοκαλλιέργειας στην περιοχή.

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας του κτιρίου οι τοί-

39. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 518-519. Όπως αναφέρεται, οι εργασίες εγκατάστασης νέων δικτύων υποδομής εντάσσονται στα πλαίσια ολοκλήρωσης της μελέτης ανάπλασης του διατηρητέου τμήματος της συνοικίας Βαρώσι, όπου και η ακρόπολη της αρχαίας Έδεσσας.

40. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 519.

41. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 542-543· 51 (1996): Χρονικά, σ. 520. Στην ανασκαφή του αγρού συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Δίτσιου.



Σχέδ. 4. Έδεσσα. Κάτω πόλη. Αγρός Γ. Μπουμπαρά. Κάτοψη τμήματος του βόρειου νεκροταφείου.

χοι του απομακρύνθηκαν (Πίν. 263 α), προκειμένου στη συνέχεια να ερευνηθούν οι τάφοι που βρίσκονταν βαθύτερα. Οι τάφοι είχαν διανοιχθεί στο στρώμα του λευκωπού βράχου και δεν περιείχαν κτερίσματα που να βοηθούν στην ακριβή χρονολόγησή τους. Όμως ένα νόμισμα, που βρέθηκε πάνω στην κάλυψη του τάφου 131 και το οποίο είναι εποχής Ιουστινιανού, μπορεί να θεωρηθεί ως terminus post quem για την κατασκευή του κτιρίου.

Κατάλογος τάφων[42]. Οι τάφοι 92, 100, 102, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 136, 139, 140, 142, 145, 146 και 147 ήταν κιβωτιόσχημοι, λαξευτοί στο βράχο ή κεραμοσκεπείς. Περιελάμβαναν συνήθως μεμονωμένες ταφές εκτάδην με προσανατολισμό Δ.-Α. Σπανιότερα υπήρχαν και ανακομιδές παλαιότερων ταφών. Οι ταφές δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα.

Οι παρακάτω τάφοι ήταν κτερισμένοι:

Τ 94. Λαξευτός κιβωτιόσχημος. Περιελάμβανε δύο νεκρούς εκτάδην με το κεφάλι στα δυτικά. Ο βόρειος νεκρός, γυναίκα, έφερε βραχιόλια περασμένα στα χέρια και ένα γυάλινο αγγείο (Πίν. 263 β) στον ώμο. Ο νότιος

42. Οι τάφοι αριθμήθηκαν στη συνέχεια αυτών των προηγούμενων ετών. Τα κτερίσματα αναφέρονται ονομαστικά, διότι δεν έχει ολοκληρωθεί η συντήρησή τους.

έφερε τα συνηθισμένα στις ανδρικές ταφές κτερίσματα, μία τοξωτή πόρπη στο δεξιό ώμο και μία πόρπη ζώνης.

Τ 101. Κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος. Στο εσωτερικό του βρέθηκε θησαυρός οκτώ χάλκινων νομισμάτων.

Τ 103. Κεραμοσκεπής τάφος. Την εκτάδην ταφή στο εσωτερικό του συνόδευαν ως κτέρισμα δύο ασημένια ενώτια.

Τ 106. Κεραμοσκεπής τάφος. Στο εσωτερικό του βρέθηκε το κάτω μέρος χυτροειδούς αγγείου.

Τ 111. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος. Η κατάσταση διατήρησης της ταφής ήταν πολύ κακή. Τα κτερίσματα ήταν μία χάλκινη πόρπη και ένα γυάλινο μυροδοχείο.

Τ 114. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος. Στο εσωτερικό του περιελάμβανε μεμονωμένη ταφή σε καλή κατάσταση διατήρησης και προσανατολισμό Δ.-Α. Στο αριστερό χέρι του νεκρού υπήρχε χάλκινο δαχτυλίδι με κυκλική σφενδόνη.

Τ 115. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος. Στο εσωτερικό του είχαν ταφεί δύο νεκροί, που συνοδεύονταν ο καθένας από μία τοξωτή πόρπη ώμου και μία πόρπη ζώνης.

Τ 116. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος, που περιελάμβανε μεμονωμένη ταφή στο εσωτερικό του. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα.

Τ 117. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος, που περιελάμβανε δύο διαταραγμένες ταφές. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο ενώτια.

Τ 123. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος. Στα τοιχώματά του διατηρήθηκαν τμήματα μαρμάρινης επένδυσης. Από τις ταφές απέμειναν μόνον το κρανίο ενός νεκρού, γιατί ο τάφος είχε διαταραχθεί από τις καλλιεργητικές εργασίες. Παρόλα αυτά βρέθηκαν τα κτερίσματα της ταφής ή των ταφών, δύο χρυσά σκουλαρίκια, μία τοξωτή πόρπη και δύο νομίσματα.

Τ 125. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος. Βρέθηκε μία ταφή και τμήματα δεύτερης. Στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου βρέθηκε ένα πήλινο μόνωτο αγγείο με σφαιρική κοιλιά.

Τ 127. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος. Εκτός από την τελευταία ταφή στα νότια, στα βόρεια είχαν αποτραβηχθεί οστά από δύο παλαιότερες ταφές. Στη νότια ταφή αποδίδεται ένα χάλκινο νόμισμα και στις βόρειες μία πόρπη ζώνης.

Τ 131. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος. Βρέθηκε βαθύτερα από το αψιδωτό κτίριο. Στο εσωτερικό του περιελάμβανε εκτάδην ταφή. Πάνω από την κάλυψή του βρέθηκε νόμισμα Ιουστινιανού, που αποτελεί και ένα terminus post quem για την κατασκευή του αψιδωτού κτιρίου.

Τ 135. Κεραμοσκεπής τάφος. Περιελάμβανε στο εσωτερικό του εκτάδην ταφή μέτριας διατήρησης. Στα βόρεια του σκελετού και στο ύψος της λεκάνης βρέθηκε γυάλινη ψήφος.

Τ 137. Κεραμοσκεπής τάφος, που περιελάμβανε στο εσωτερικό του εκτάδην ταφή με προσανατολισμό Δ.-Α. Στο αριστερό χέρι βρέθηκε περασμένο χάλκινο βραχιόλι. Από το κοσκίνισμα των χωμάτων συγκεντρώθηκαν γυάλινες ψήφοι περιδεραίου.

Τ 138. Κεραμοσκεπής τάφος. Η κατάσταση διατήρησης της ταφής στο εσωτερικό του είναι πολύ κακή. Συνοδευόταν από σιδερένια πόρπη ζώνης.

Τ 143. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος, στο εσωτερικό του οποίου δεν βρέθηκαν κατάλοιπα οστών. Βρέθηκαν όμως κτερίσματα, όπως χάλκινο βραχιόλι και ένα πήλινο μόνωτο αγγείο.

Τ 144. Λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος, που περιελάμβανε στο εσωτερικό του δύο εκτάδην ταφές. Ήταν πλούσια κτερισμένες με πήλινο και γυάλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα και κοσμήματα, όπως ζεύγος χρυσών ενωτίων, χάλκινο βραχιόλι, τοξωτή πόρπη και πόρπη ζώνης.

Τ 148. Βρέθηκε διαλυμένος από την καλλιέργεια. Διασώθηκαν όμως από την κτέρισή του ένα μόνωτο αγγείο και μία πόρπη.

Εκτός από τα προηγούμενα πολύ ενδιαφέρουσα υπήρξε η έρευνα ενός λαξευτού κυκλικού ορύγματος με άνοιγμα εισόδου και δρόμο στα ανατολικά (Πίν. 263 γ).

Ο δρόμος είχε μήκος 5, πλάτος 2 και ύψος 1,80 μ. Αντίστοιχα η διάμετρος του κυκλικού ορύγματος ήταν 3 και το ύψος του 2,58 μ. Δεν βρέθηκαν καθόλου στοιχεία για την κάλυψή του. Το κυκλικό όρυγμα βρέθηκε επιχωσμένο με αποτμήματα ευρημάτων, που χρονολογούνται από τα ελληνιστικά χρόνια και αποδεικνύουν ότι ο αγρός Μπουμπαρά είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος νεκροταφείου ήδη από τότε. Δυστυχώς δεν βρέθηκαν στοιχεία που να βεβαιώνουν την αρχική χρήση του και τη χρονολόγηση της κατασκευής του.

Νέα Ζωή

Το Δεκέμβριο του 1997, κατά τη διάρκεια της κατασκευής του επαρχιακού δρόμου Μαυροβουνίου-Αριδαίας (τμήμα Μαυροβούνι-Άψαλος), στα ανατολικά της Κοινότητας Νέας Ζωής (Δήμος Σκύδρας) και βόρεια του κηρυγμένου αρχαίου οικισμού στο λόφο Τερίκλεια της ίδιας κοινότητας, εντοπίστηκε νεκροταφείο τύμβων, του γνωστού για την περιοχή της Αλμωπίας τύπου[43]. Στο νεκροταφείο καταμετρήθηκαν 11 τύμβοι. Αναγνωρίζονται ως μικρές συγκεντρώσεις λίθων, διαμ. 4-8 μ. Ένα σταθερό στοιχείο, για να διακριθούν από τις φυσικές, αποτελούν οι δύο κάθετα τοποθετημένοι λίθοι, που συνιστούν τις παραστάδες της εισόδου των τάφων. Οι τάφοι στο εσωτερικό των

43. Για τους τύμβους της Αλμωπίας, βλ. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 155-166.

τύμβων ήταν ορθογώνιοι ή τραπεζιόσχημοι (διαστ. 2 ή 3×1 και ύψ. 0,60-0,80 μ.). Στην ανατολική πλευρά τους διαμορφώνεται η είσοδος με δύο ψηλότερες παραστάδες και το φράγμα εισόδου πίσω από αυτές. Στη συνέχεια της εισόδου υπάρχει ο μικρού μήκους δρόμος. Στο εσωτερικό των τάφων και επάνω από το πλακοστρωμένο δάπεδο απέθεταν τις ταφές, οι οποίες σε κάθε νέα χρήση παραμερίζονταν μαζί με τα κτερίσματά τους (Πίν. 264 α)[44].

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

Άλωρο

Στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη αρχαιοτήτων Αλμωπίας»[45] πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο σημαντικό για την περιοχή της Αλμωπίας αρχαίο οικισμό στα νοτιοανατολικά της Κοινότητας Αλώρου. Οι εργασίες, με κύριο στόχο την ανάδειξη του χώρου, περιελάμβαναν τη βελτίωση του δρόμου πρόσβασης, τον καθαρισμό των αρχαιοτήτων από τη βλάστηση και την τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων. Επίσης περιελάμβαναν περιορισμένες ανασκαφικές εργασίες στο εσωτερικό του οικισμού και την οχύρωση, προκειμένου να διερευνηθεί η δυνατότητα συντήρησης και ανάδειξης των αρχαίων καταλοίπων. Τοπογραφήθηκε η περίμετρος της οχύρωσης στην κορυφή του λόφου, αφού προηγουμένως εντοπίστηκε με μικρές τομές. Η καλύτερη κατάσταση διατήρησης του δυτικού σκέλους ήταν η αιτία να επικεντρωθεί σε αυτό η έρευνα με πέντε τομές Α, Β, Γ, Ζ και Η. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας ανώτερης ασβεστόκτιστης οχυρωματικής φάσης, πλ. 1,40 μ., και κάτω από αυτή παλαιότερα κατάλοιπα, που χρονολογούνται από την εποχή του Σιδήρου έως τα ελληνιστικά χρόνια (Πίν. 264 β).

Τέλος, πραγματοποιήθηκαν δύο τομές Δ και Ε στο εσωτερικό του οικισμού σε χώρο που είχε δεχθεί την επίθεση των αρχαιοκαπήλων. Στις τομές διαπιστώθηκαν οικιστικά κατάλοιπα, που χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια από τα κινητά ευρήματά τους. Ο χώρος που αποκαλύφθηκε στην τομή Ε πιθανότατα υπήρξε ένα μικρό εργαστήριο[46].

Άψαλος

Στη θέση Βέρπεν, νοτιοανατολικά της Κοινότητας Αψάλου, κατά τις εργασίες κατασκευής του δρόμου Μαυροβουνίου-Αριδαίας πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες, από τις οποίες το σημαντικότερο εύρημα υπήρξε ένας τύμβος, διαμ. 15 μ. περίπου, νέου τύπου για την περιοχή της Αλμωπίας (Πίν. 264 γ). Στην περιφέρεια του τύμβου υπήρχε περίβολος από μεγαλύτερους αργούς λίθους και στο εσωτερικό του λιθοσωροί. Οι λιθοσωροί αρχικά πρέπει να υποστήριζαν και να κάλυπταν ταφικά αγγεία, από τα οποία μόνον ένα διασώθηκε ακέραιο (Πίν. 264 δ). Τα υπόλοιπα, λόγω της κακής ποιότητας του πηλού και της μικρής απόστασης από την επιφάνεια άροσης, βρέθηκαν πολύ κατεστραμμένα. Με βάση πάντως τον εικονιζόμενο ταφικό αμφορέα και ένα μικρό τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου ο τύμβος μπορεί να χρονολογηθεί στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Περίκλεια

Λόφος Αγίου Αθανασίου

Τον Απρίλιο του 1997 μετά από ειδοποίηση φιλάρχαιου κατοίκου της Αλμωπίας πραγματοποιήθηκε αυτοψία στο χώρο και διαπιστώθηκε η λαθρανασκαφή αρχαίων τάφων[47]. Στη σύντομη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε με δαπάνη του προγράμματος «Ανάδειξη αρχαιοτήτων Αλμωπίας»[48] ερευνήθηκαν δέκα τάφοι, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν ήδη διαταραχθεί από τους αρχαιοκαπήλους.

Οι τάφοι είχαν διανοιχθεί στο φυσικό πέτρωμα και τα τοιχώματά τους είχαν επενδυθεί με πλακαρούς λίθους, που προέκυπταν με την επιτόπια εξόρυξη. Με παρόμοιους λίθους πραγματοποιούνταν και η κάλυψη των τάφων. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ.

Τ1. Διαστ. 1,50×0,70 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πεσμένες οι πλάκες των τοιχωμάτων και κάτω από αυτές η ταφή νεαρού ατόμου με το κρανίο στα ανατολικά. Στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα, πιθανώς Αμφίπολης.

Τ2. Μήκ. 1,70, πλ. 0,50 μ. Στα τοιχώματα έφερε επένδυση από πλακαρούς λίθους, εκτός από το βορειοδυτικό τμήμα, που ήταν κτιστό. Στο εσωτερικό τμήματα δύο σκυφιδίων (ΑΚΕ 2327, 2328), καθώς και ένα γυάλινο δαχτυλίδι ΑΚΕ 2329 (Πίν. 265 α)[49].

44. Αναφορά για το νεκροταφείο, βλ. και *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 144.

45. Για το έργο, ό.π. (υποσημ. 44).

46. Εκτενέστερη παρουσίαση των στοιχείων για τον αρχαίο οικισμό του Αλώρου δίνεται στο *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 145-152.

47. Για την ύπαρξη του νεκροταφείου, βλ. Α. Χρυσοστόμου, Ιστορική Τοπογραφία Αλμωπίας, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 485, όπου συνδέεται με την εποχή του Σιδήρου εξαιτίας της μορφής των τάφων. Η χρονολόγηση βέβαια αυτή αναθεωρήθηκε με την έρευνα του 1997.

48. Πληροφορίες για το πρόγραμμα δίνονται και στο *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 561.

49. Για παρόμοια δαχτυλίδια ελληνιστικών χρόνων, βλ. *Το Ελληνικό Κόσμημα, 6000 Χρόνια Παράδοση*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 144, αριθ. 141.

Τ3. Διαστ. 1,90×0,50, βάθ. 0,50 μ. Ήταν επενδυμένος με πλακαρούς λίθους στα τοιχώματά του. Συλημένος και διαταραγμένος, αφού τμήματα από το κρανίο του νεκρού βρέθηκαν στο κέντρο του τάφου.

Τ4. Μήκ. 2,10 μ. Το πλάτος του στο ανατολικό άκρο ήταν 0,40 μ., στο δυτικό ελαττωνόταν στα 0,30 μ., αφού στο κέντρο ήταν 0,50 μ. Βρέθηκε συλημένος.

Τ5. Διαστ. 2×0,55 μ. Διαταραγμένος χωρίς ευρήματα.

Τ6. Διαστ. 2×0,50, βάθ. 0,50 μ. Στο διαταραγμένο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά, ελληνιστικά όστρακα και δύο φακοειδείς γυάλινες ψήφοι.

Τ7. Διαστ. 1,70×0,33 και βάθ. 0,53 μ. Περιείχε ακτέριστη ταφή ενήλικου ατόμου.

Τ8. Διαστ. 1,74×0,70, βάθ. 0,70 μ. Εκτός από τα οστά της ταφής βρέθηκαν ελάχιστα ελληνιστικά όστρακα.

Τ9. Διαστ. 1,80×0,40 μ. Βρέθηκε διανοιγμένος.

Τ10. Με παρόμοιες διαστάσεις βρέθηκε επιχωσμένος στο εσωτερικό του με το φυσικό βραχώδες πέτρωμα, χωρίς οστά. Παρόλα αυτά, από την επίχωση περισυνελέγησαν χρυσό σκουλαρίκι με λεοντοκεφαλή των προχωρημένων ελληνιστικών χρόνων και λίγες γυάλινες ψήφοι.

Μετά από το τέλος της δοκιμαστικής ανασκαφής, η περιοχή τοπογραφήθηκε με τη βοήθεια των Σ. Ηλιάδη και Β. Μοσχάκη, υπαλλήλων της Τοπογραφικής Υπηρεσίας της Νομαρχίας Πέλλας, ενώ κινήθηκε και η διαδικασία κήρυξης που ολοκληρώθηκε με την απόφαση ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/46553/2884/19-11-97 (ΦΕΚ 1080/Β/5-12-97).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

Βέροια

Οδός Ακροπόλεως (Ο.Τ. 387)

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της οδού Ακροπόλεως από τη Νομαρχία Ημαθίας αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, λαξευμένος στο μαλακό πωρόλιθο. Έχει διαστάσεις 1,75×0,87, ύψος 0,89 μ. και καλύπτεται από ορθογώνιες πωρολιθικές πλάκες. Ο τάφος περιείχε δύο νεκρούς τοποθετημένους σε ύπτια θέση χωρίς κτερίσματα. Χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά χρόνια και εντάσσεται στο εκτεταμένο νεκροταφείο αυτής της περιόδου που υπάρχει στην περιοχή.

Οδός Τσαλδάρη (οικόπεδο Βαφείδη - Ο.Τ. 150)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες διάνοιξης θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν ανασκαφικά δύο τοίχοι από επάλληλες σειρές κεραμοπλίνθων με συνδετικό κονίαμα, οι οποίοι εφάπτονταν με τη δυτική πλευρά του οικοπέδου. Ο καλύτερα διατηρημένος τοίχος (μέγ. σωζ. μήκ. 5,70, πλ. 1,10 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,20 μ.) είχε κατεύθυνση Β.-Ν., δηλαδή παράλληλη με την οδό Τσαλδάρη, ενώ ο δεύτερος (μέγ. σωζ. μήκ. 2,40, πλ. 1,10, μέγ. σωζ. ύψ. 1,20 μ.) είχε πορεία Α.-Δ. σχηματίζοντας γωνία με τον πρώτο. Τόσο ο τρόπος δόμησης των τοίχων όσο και η κεραμική που βρέθηκε τοποθετούν χρονολογικά το κτίριο στο οποίο ανήκουν στα τέλη των ρωμαϊκών χρόνων (3ος-4ος αι. μ.Χ.) και πρέπει να συσχετιστούν με τα οικοδομικά λείψανα που είχαν βρεθεί σε παλαιότερες ανασκαφές στο Ο.Τ. 150 και συγκεκριμένα στη συμβολή των οδών Τσαλδάρη και Μαλακούση[50] και κυρίως στο γειτονικό Ο.Τ. 132, όπου είχαν ανασκαφεί τμήματα τοίχων όμοιας κατασκευής με αυτούς που βρέθηκαν το 1997 στο οικόπεδο Βαφείδη και είχε υποτεθεί ότι ανήκουν σε ρωμαϊκό βαλανείο[51]. Ας σημειωθεί ότι η περιοχή από όπου προέρχονται αυτά τα οικοδομικά λείψανα είναι πολύ κοντά στην πιθανή θέση της αρχαίας αγοράς της Βέροιας (σημερινή πλατεία Αγίου Αντωνίου) και έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είτε πρόκειται για βαλανείο είτε για άλλου είδους κτίριο που είχε προφανώς δημόσιο χαρακτήρα.

Οδός Μητροπόλεως

Το Μάιο και τον Ιούνιο του 1997 πραγματοποιήθηκαν από τη ΔΕΥΑΒ μεγάλης κλίμακας εκσκαφικές εργασίες σε όλο το μήκος της οδού Μητροπόλεως, που σκοπό τους είχαν την αντικατάσταση των παλαιών δικτύων ύδρευσης, αποχέτευσης και ομβρίων από καινούργια[52]. Οι εργασίες αυτές έδωσαν τη δυνατότητα να αποκαλυφθούν νέα τμήματα της ήδη γνωστής υστερορωμαϊκής οδού[53] – η οποία είχε πορεία σχεδόν ταυτόσημη με αυτή της σημερινής οδού Μητροπόλεως με μια μικρή απόκλιση προς Α. – και έτσι

50. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 429-431, Πίν. 482- 485α.

51. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 510.

52. Για την αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων αυτής της ανασκαφής και τη συνθετική μελέτη ολόκληρου του οδικού συστήματος της ρωμαϊκής Βέροιας, βλ. Λ.Δ. Στεφανή, Το οδικό σύστημα της ρωμαϊκής Βέροιας: κατασκευαστικά στοιχεία και ρυμοτομική οργάνωση, *ΙΑ΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης. Επικοινωνίες και Μεταφορές στην Προβιομηχανική περίοδο, Μονεμβασία, 26-29/7/1998* (υπό έκδοση).

53. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 431, Πίν. 485-487 δ-ε· 22 (1967): Χρονικά, σ. 410, Πίν. 308 δ· 23 (1968): Χρονικά, σ. 345-346, Πίν. 289 β· 24 (1969): Χρονικά, σ. 320-322· 25 (1970): Χρονικά, σ. 381, Πίν. 319 γ· 28 (1973): Χρονικά, σ. 438· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 723-724· 37 (1982): Χρονικά, σ. 302.

σήμερα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τη μορφή και την πορεία της οδού στο σύνολό της, η οποία σημειωτέον ήταν η μία από τις δύο βασικές οδικές αρτηρίες της πόλης. Τα νεοαποκαλυφθέντα τμήματα βρίσκονται στο ύψος των Ο.Τ. 82, 73, 80 και 74 και έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τα ήδη γνωστά: η ρωμαϊκή οδός είναι κατασκευασμένη από λίθινες πλάκες που ποικίλλουν σε μέγεθος, αλλά σε γενικές γραμμές οι μεγαλύτερες πλάκες καταλαμβάνουν το κέντρο του καταστρώματος και στα πλάγια τοποθετούνται μικρότερες ανάλογα με το διαθέσιμο χώρο. Το πλάτος της οδού φθάνει τα 4,50 μ. και σε ορισμένα σημεία σώζει εκατέρωθεν του καταστρώματος τα κράσπεδά της, ύψ. 0,30 και πλ. 0,32-0,38 μ. Σε αρκετά σημεία βλέπουμε τα ίχνη των αρματροχιών με απόσταση μεταξύ τους 1,40 μ. Κατά την ανασκαφή του 1997 βρέθηκαν στο πλάι αρκετών τμημάτων της ρωμαϊκής οδού και σε βάθος σχεδόν ίδιο με αυτή πήλινοι αγωγοί ύδρευσης, των οποίων οι πηλοσωλήνες έχουν διάμετρο 0,15-0,25 και μήκος 0,65 μ. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου αγωγοί ύδρευσης απαντούν και στις δύο πλευρές της οδού, σε ένα δε σημείο βρέθηκαν σωλήνες ύδρευσης κάθετοι προς το κεντρικό δίκτυο. Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι από τους κεντρικούς αγωγούς που κινούνταν παράλληλα με το δρόμο ξεκινούσαν διακλαδώσεις, οι οποίες έφερναν το νερό στα κτίρια. Η περιοχή ανάμεσα και γύρω από τους αγωγούς ύδρευσης είχε επαλειφθεί με υδραυλικό κονίαμα για λόγους στεγανοποίησης. Σε ένα μεγάλο κομμάτι της οδού σωζόταν καλά κάτω από το κατάστρωμά της ο αγωγός αποχέτευσης (σωζ. μήκ. 29,20, πλ. 0,55, ύψ. 0,37 μ.), ο οποίος είναι κατασκευασμένος από πωρόλιθους, σκεπάζεται δε σε άλλα σημεία από σχιστολιθικές πλάκες και σε άλλα από πλάκες πωρόλιθου. Ενδιαφέρουσα είναι η εύρεση παροχέτευσης σε ένα σημείο (Ο.Τ. 82), η οποία έχει την ίδια μορφή και τις ίδιες διαστάσεις με τον κεντρικό αγωγό. Διαπιστώθηκε με σαφήνεια ότι ο αγωγός παροχέτευσης είναι κάθετος προς τον κύριο αγωγό και τον συναντά κάτω από το οδόστρωμα. Είναι πιθανόν οι επισκευαστικές επεμβάσεις που διαπιστώθηκαν σε ορισμένα σημεία να σχετίζονται με επισκευές του δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης. Οι τομές που έγιναν κάτω από το κατάστρωμα της ρωμαϊκής οδού δεν έδωσαν στοιχεία για την ύπαρξη παλαιότερης φάσης, ενώ τα όστρακα που περισυνελέγησαν από την επίχωση που κάλυπτε την οδό προέρχονταν κυρίως από αγγεία νεότερων χρόνων. Σε αρκετά σημεία κάτω από το οδόστρωμα βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως θραυσμένοι κίονες, που είχαν χρησιμοποιηθεί για την εξομάλυνση φυσικών κοιλωμάτων του εδάφους. Αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, όπως σε μια περίπτωση τμήμα επιστυλίου, διαπιστώθηκε ότι χρησιμοποιήθηκαν ως πλάκες οδόστρωσης και στο κατάστρωμα της οδού. Η μακροσκοπική εξέταση των λίθινων πλακών του δρόμου από το γεωλόγο Ι. Κηριμκηρίδη έδειξε ότι πρόκειται για τεφρά μάρμαρα που προέρχονται από τα μαρμαροφόρα κοιτάσματα του Βερμίου. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής σε όλο το μήκος του σύγχρονου δρόμου έχουμε το συνολικό μήκος της αρχαίας οδού, που είναι 515 μ. ως το σημείο διασταύρωσης με την οδό Βενιζέλου, από όπου ξεκινούσε ο άλλος κύριος οδικός άξονας της πόλης, αυτός με κατεύθυνση Β.-Ν.[54].

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής ήλθε στο φως κάτω από το κατάστρωμα του ρωμαϊκού δρόμου και συγκεκριμένα στο ύψος του Ο.Τ. 73. Πρόκειται για ενεπίγραφο μαρμάρινο βάθρο (ΜΒ Λ919), διαστ. 0,97×1,24×0,42 μ., με κυμάτιο στο άνω και το κάτω άκρο του. Στην άνω επιφάνειά του υπάρχουν τέσσερις τόρμοι για την τοποθέτηση συνδέσμων, ενώ στην κάτω ένας, η δε αριστερή πλαϊνή πλευρά του είναι λειασμένη. Το κείμενο της επιγραφής, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ., έχει ως εξής:

[----------]ΑΝΘ[----------]
ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΥΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΥΛΗΣ ΤΑ ΑΜΦΟΔΙΚΑ ΥΔΑ-
ΤΑ ΣΩΛΗΣΙ ΚΑΙΝΟΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣ ΤΩ ΚΥΘΡΩ ΜΑΡ-
ΜΑΡΙΝΗΝ ΚΡΗΝΗΝ ΣΥΝ ΤΩ ΛΟΙΠΩ ΑΥΤΗΣ ΚΟΣΜΩ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΥΚΡΗΝΟΝ ΤΟ ΕΝ ΤΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ Τ[Ο
Π[ΟΛ[ΥΚΡΗ]-
ΝΟΝ ΤΟ ΕΝ ΤΩ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙ[Ω] ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΝ ΤΗ
ΑΓΟΡΑ ΕΞΑΓΩ[ΓΟΝ Ε]-
Κ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ ΑΠΟΚΑΤΕΣΤΗΣΕΝ [Κ]ΑΙ ΤΟΥΣ ΜΕΡΙ-
ΣΜΟ[ΥΣ ΩΣ Η] ΠΟΛΙ[Σ ΑΥΤΩ] ΕΝΕ-
ΤΥΧΕ ΑΝΕΜΕΤΡΗΣΕ ΤΟ ΑΠΟ[ΚΕΙ]ΜΕΝΟΝ ΥΔΩΡ
ΑΝΑ[ΜΕΤΡ]ΗΣΑ[Σ ΚΑΙ] ΕΞ ΑΥ-
ΤΟΥ ΤΟ ΛΕΙΠΟΝ ΤΟΙΣ ΒΟΥΛΕΥΤΑ[Ι]Σ ΑΠΟΔΟΥΣ
ΩΝ ΤΗ[Ν] Α[Ν]ΑΓΡΑΦ[ΗΝ ΕΙ]Σ ΤΟ
ΓΡΑΜΜΑΤΟΦΥΛΑΚΙΟΝ ΑΠΕΘΕ[ΤΟ]

Η επιγραφή μάς δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την τοπογραφία της πόλης[55] και η εύρεσή της κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου μάς παρέχει ένα ασφαλές terminus post quem για την κατασκευή του.

Στην πλατεία Ρακτιβάν και συγκεκριμένα επί της οδού Ρακτιβάν 6 αποκαλύφθηκε τμήμα μνημειακής κατασκευής από μάρμαρο. Τόσο οι διαστάσεις της (μέγ. σωζ. μήκ. 4,30, μέγ. σωζ. ύψ. 2,06 μ.) όσο και η μορφή της μας οδηγούν να τη συσχετίσουμε με το τείχος, ακριβώς στην πο-

54. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 433, Πίν. 487 στ, Σχέδ. 2· 23 (1968): Χρονικά, σ. 345-346, Πίν. 289 γ, Σχέδ. 4· 28 (1973): Χρονικά, σ. 434, Σχέδ. 5.

55. Στεφανή, ό.π. (υποσημ. 52).

ρεία του οποίου βρίσκεται. Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για τμήμα πύργου του δυτικού τείχους – και συγκεκριμένα για τη βόρεια πλαϊνή πλευρά του – ο οποίος βρισκόταν στην ίδια ευθεία με τους ήδη γνωστούς πύργους Ι, ΙΙ και ΙΙΙ της ίδιας πλευράς των τειχών[56]. Ο μαρμάρινος βωμός και τα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του δεν αφήνουν αμφιβολία για τη χρονολόγησή του στον 3ο αι. μ.Χ., οπότε και γίνονται εκτεταμένες επισκευές στα τείχη της πόλης. Σε αυτή τη φάση ανήκει ο πύργος VIII στη βόρεια πλευρά των τειχών, για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν επίσης βωμοί και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Η εύρεση του «νέου» αυτού πύργου του τείχους της Βέροιας διασαφηνίζει την πορεία και τη μορφή του οχυρωματικού περιβόλου σε αυτή την περιοχή και δηλώνει ότι το σημείο στο οποίο πρέπει να αναζητήσουμε την άγνωστη μέχρι τώρα δυτική πύλη των τειχών, βρίσκεται ανάμεσα στον πύργο Ι και σε αυτόν που έφερε στο φως η ανασκαφή του 1997, δηλαδή στο Ο.Τ. 94, στη σημερινή πλατεία Δικαστηρίων. Αυτή η τοποθέτηση της πύλης συμφωνεί απόλυτα, όπως θα περίμενε άλλωστε κανείς, με την πορεία και την κατεύθυνση του μεγάλου οδικού άξονα Δ.-Α., στη σημερινή οδό Μητροπόλεως.

Μετά την ολοκλήρωση τόσο των ανασκαφικών εργασιών και της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης, όσο και των εργασιών της ΔΕΥΑΒ, ξεκίνησαν οι εργασίες ανάδειξης του ρωμαϊκού δρόμου της Μητροπόλεως και ειδικά των τμημάτων που αποκαλύφθηκαν το 1997. Σύμφωνα με μελέτη του Δήμου Βέροιας, η οποία εκπονήθηκε σύμφωνα με τις υποδείξεις της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ και εγκρίθηκε από το Τοπικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, τα τμήματα της ρωμαϊκής οδού διατηρήθηκαν ορατά και έγινε κατάλληλη διαμόρφωση του χώρου γύρω τους, ώστε να περιβληθούν με πράσινο και να προστατευθούν από τα οχήματα. Στα πλαίσια των εργασιών ανάδειξης της ρωμαϊκής οδού μονοδρομήθηκε η οδός Μητροπόλεως.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

Πάροδος οδού Σταδίου

Σε μια πάροδο στα δεξιά της οδού Σταδίου, στην περιοχή των παλαιών σφαγείων και στο ύψος του σταδίου της πόλης, εντοπίστηκαν δύο λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι, κατεστραμμένοι στην πρόσοψή τους από την παλαιότερη διάνοιξη της μικρής παρόδου. Ερευνήθηκε ο δυτικότερος από αυτούς που ήταν εκτεθειμένος και ορατός, εφόσον ήδη μεγάλο τμήμα του ημίβραχου της οροφής είχε πέσει μέσα στο θάλαμο, παρασέρνοντας μεγάλη ποσότητα χώματος, λίθων αλλά και άλλων μπάζων.

Ο προσανατολισμός του τάφου είναι Β.-Ν., με μικρή απόκλιση προς Δ. Σώζεται ένας θάλαμος, το θυραίο άνοιγμα, η ανατολική παραστάδα έως ένα ύψος, ενώ διακρίνονται ίχνη μόνον της δυτικής. Πρόκειται πιθανότατα για μονοθάλαμο μνημείο που καταστράφηκε στο παρελθόν κατά τη διάνοιξη του δρόμου. Μετά την αφαίρεση της επίχωσης από το εσωτερικό του θαλάμου αποκαλύφθηκαν οι τρεις κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Π, χωρίς κτερίσματα και σκελετούς, εκτός από τη νότια, στην οποία εντοπίστηκαν λίγα αγγεία και ελάχιστα οστά. Πουθενά δεν υπάρχουν ίχνη επιχρίσματος, ενώ η διάβρωση του βράχου από τη συχνή εισροή και παραμονή νερού στο εσωτερικό του τάφου είναι εμφανής παντού, κυρίως όμως στα κάθετα τοιχώματα των κλινών, το πλάτος των οποίων υπολείπεται σε ορισμένα σημεία έως και 0,10 μ. του αρχικού τους. Αυτό διαπιστώθηκε από τη διαγραφή ενός πώρινου ίχνους στο δάπεδο του διαδρόμου, κατά μήκος κυρίως της νότιας κλίνης, βόρεια από την οποία βρέθηκαν πεσμένα τα αγγεία.

Από το επίπεδο των κλινών και κάτω η επίχωση στο διάδρομο απομακρυνόταν κατά στρώματα, ώστε να αποτυπώνεται κατά το δυνατόν καλύτερα η θέση των κτερισμάτων. Έτσι ανασκάφηκαν πέντε επάλληλα στρώματα επίχωσης, συνολ. πάχ. 0,60 μ. περίπου, που περιείχαν πεσμένα από τις κλίνες κτερίσματα. Ο τελικός τους αριθμός μαζί με τα λίγα της νότιας κλίνης ανέρχεται στα 76, ανάμεσα στα οποία κυριαρχούν τα μυροδοχεία, οι πυξίδες, τα λυχνάρια και τα σκυφίδια (Πίν. 265 β-δ), ενώ λιγότερα είναι τα χυτροειδή αγγεία και οι αμφορείς. Τέσσερα ακέραια ειδώλια που σώζουν με αρκετή ευκρίνεια τα χρώματά τους, καθώς και τμήματα ορισμένων άλλων, αποτελούν ένα ευχάριστο πάντα εύρημα, αφού δεν συνοδεύουν απαραιτήτως όλες τις γυναικείες ή παιδικές ταφές. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν για τη σπανιότητα των τύπων ένα ειδώλιο υδριαφόρου μορφής, ντυμένης με χιτώνα που φέρει μακρύ απόπτυγμα και ζώνεται ψηλά κάτω από το στήθος[57], και τμήμα ενός άλλου που αναπαριστά μια πεπλοφόρο γυναικεία μορφή, η οποία χαρακτηρίζεται από αρ-

56. Α. Πέτκος, Τα τείχη της Βέροιας, *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 268-269, σχέδ. 1.

57. Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1996, σ. 183 κ.ε., αριθ. 189-192, πίν. 60. Πρόκειται για ένα σύνολο τεσσάρων ειδωλίων που βρέθηκαν σε ένα μόνον ταφικό σύνολο της Βέροιας, γεγονός που επιτρέπει στη συγγραφέα να συμπεράνει ότι αποτελούν εισαγωγές

χαϊστικά στοιχεία στην τριγωνική κυρίως διαμόρφωση του αποπτύγματος του ρούχου[58].

Το πιο ενδιαφέρον και σπάνιο εύρημα αποτελεί η ανεύρεση μιας πώρινης μικρής ορθογώνιας λάρνακας, η οποία αποκαλυπτόταν σταδιακά κατά την αφαίρεση της επίχωσης του διαδρόμου. Βρέθηκε αναποδογυρισμένη, άδεια, χωρίς το επίπεδο κάλυμμά της, το οποίο ήταν σπασμένο και πεταμένο σε διάφορα σημεία του διαδρόμου. Πρόκειται για μια τεφροδόχο κάλπη ή οστεοθήκη (urna cineraria), διαστ. 0,54×0,42×0,43 μ., επιχρισμένη σε όλες τις ορατές πλευρές της με καλής ποιότητας άσπρο κονίαμα. Το ίδιο επίχρισμα φέρει και το κάλυμμα που προσαρμόζεται σε μια περιμετρική πατούρα στην επάνω όψη της κατασκευής και εξέχει γύρω στα 0,03 μ. από αυτή.

Στη μία στενή πλευρά της υπάρχει γραπτή επιγραφή με κόκκινο χρώμα που αναφέρει το όνομα του νεκρού: *Φιλώτας Νικάνορος* (Πίν. 266 α). Πάνω από αυτή, σε μια ζώνη στο ανώτατο τμήμα της πλευράς, αναπτύσσεται γραπτή διακόσμηση από θέοντα μαίανδρο, η οποία δεν σώζεται στις πλαϊνές πλευρές, αν και διακρίνεται καθαρά εγχάρακτη γραμμή που χρησίμευε ως οδηγός. Στο κέντρο της ίδιας πλευράς, που αποτελούσε και την κύρια όψη της λάρνακας, διαγράφεται μία γιρλάντα με επιμήκη φύλλα σε χρωματισμούς που κυμαίνονται από το καφέ σκούρο έως το καφέ κίτρινο, η οποία πιθανώς συνεχιζόταν και στις δύο μακρές πλευρές, αφού στη μία τουλάχιστον διακρίνονται οι δύο απολήξεις μιας κόκκινης γραπτής ταινίας που ορίζει και το πέρας της διακόσμησης (Πίν. 266 β). Έτσι είναι βέβαιο ότι δεν επεκτεινόταν ούτε ο μαίανδρος ούτε ο πλοχμός στην πίσω στενή πλευρά. Τέλος, αδιάγνωστη γραπτή διακόσμηση που ίσως σχηματίζει κάποιο ρομβοειδές κόσμημα υπάρχει και στο κάλυμμα της οστεοθήκης, το οποίο όμως μόνο με ειδική φωτογράφηση θα ήταν δυνατόν να αποσαφηνιστεί.

Μαρμάρινες οστεοθήκες ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων έχουν παραδοθεί κατά καιρούς στο Μουσείο της Βέροιας[59], ωστόσο, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, καμία δεν βρέθηκε σε εσωτερικό τάφου, ούτε φέρει γραπτή διακόσμηση. Η θέση τους μέσα σε θαλαμωτούς τάφους ή σε loculi φαίνεται πως είναι τεκμηριωμένη στη Ρόδο, από όπου γνωρίζουμε και τα περισσότερα ανάλογα παραδείγματα. Τυπολογικά οι λάρνακες του Μουσείου της Βέροιας έχουν πολλές ομοιότητες με τα μνημεία της ζώνης αυτής του Αιγαίου και δεν μπορεί να αποκλειστεί μια αλληλεπίδραση, η οποία εξάλλου εντάσσεται στην κινητικότητα ιδεών και πολιτισμικών αγαθών στην ελληνιστική εποχή[60].

Η επιγραφή της λάρνακας από τη Βέροια χρονολογεί το μνημείο στον 3ο αι. π.Χ.[61], ενώ η κατάσταση στην οποία βρέθηκαν τα υπόλοιπα κτερίσματα δεν βοηθά στη σαφή χρονολόγηση της κάθε ταφής, ούτε και στην ακριβή καταμέτρησή τους[62]. Ωστόσο οι τρεις ταφές των αντίστοιχων κλινών μπορούν να χρονολογηθούν από τον όψιμο 3ο έως και λίγο μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., όπου εντάσσεται και η πλειονότητα των ευρημάτων.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Οδός Σεφέρη 6

Κατά τη διάρκεια εργασιών της ΔΕΥΑΒ στην παραπάνω οδό, ανατολικά του γυμνασίου, εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος από μαρμάρινες πλάκες, εξωτ. διαστ. 2 (Α.-Δ.)×0,84 μ. (Β.-Ν.). Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με την κεφαλή στα ανατολικά και δεν έφερε κανένα κτέρισμα. Στο ίδιο σημείο βρέθηκε και επιτύμβια αετωματική στήλη που εικονίζει έξι μορφές, δύο ανδρικές και τέσσερις γυναικείες, μέσα σε ναϊσκόμορφο πλαίσιο (ΜΒ Λ942). Στο αέτωμα εικονίζεται έφιππος ο Ήρως-Ιππεύς μαζί με σκυλί. Μπροστά του βωμός και φίδι. Σε ταινία στη βάση της στήλης αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

Οδός Κεμεντζέ και Κλέωνος (Ο.Τ. 466)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης αύλακας επί της οδού Κεμεντζέ από το Δήμο Βέροιας για την τοποθέτηση σωλή-

από τη μακεδονική πρωτεύουσα, αφού πανομοιότυπα βρέθηκαν σε ένα εργαστήριο κοροπλαστικής της Πέλλας, βλ. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 171-182. Η ανεύρεση όμοιου τύπου ειδωλίου σε δεύτερο ταφικό σύνολο της ίδιας πόλης δεν αναιρεί αυτή την υπόθεση, αφού προς το παρόν τουλάχιστον το εύρημα παραμένει εντελώς περιορισμένο. Για τη σχέση των ειδωλίων αυτών με τη Δήμητρα και τη γιορτή των θεσμοφοριων, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα 1996, σ. 53.

58. Για τον τύπο, βλ. Τζαναβάρη, ό.π., σ. 150 κ.ε., αριθ. 119-129, πίν. 36-38, και ιδίως αριθ. 119, πίν. 36. Για την ομοιότητα που παρουσιάζουν τα ειδώλια αυτά με τα υστεροελληνιστικά τρίμορφα μαρμάρινα εκαταία, δείγματα των οποίων υπάρχουν στη Βέροια, ό.π., σ. 154 και σημ. 280-284.

59. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 367.

60. P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 12-13.

61. Η σχετικά πρώιμη χρονολόγησή της και η γραπτή διακόσμηση που είναι σπάνια σε τέτοιου είδους μνημεία, καθιστά τη συγκεκριμένη λάρνακα σημαντικό απόκτημα του Μουσείου, ό.π., σ. 12.

62. Δεν γνωρίζουμε π.χ. αν υπήρχαν ανακομιδές, ενώ δεν διαπιστώθηκε αδιατάρακτη ταφή στο διάδρομο.

νων ύδρευσης-αποχέτευσης εντοπίστηκαν δύο λαξευτοί τάφοι. Προφανώς τα ανοίγματα που προκάλεσε το σκαπτικό μηχάνημα προέρχονται από την οροφή των προθαλάμων. Οι τάφοι, με προσανατολισμό Β.-Ν., αναπτύσσονται κάτω από τα θεμέλια των δύο μονοκατοικιών του Ο.Τ. 466. Στην παρούσα φάση ήταν αδύνατη η έρευνα, γιατί θα έθετε σε κίνδυνο τις οικίες. Έγινε μόνον τοπογραφική αποτύπωση.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Βεργίνα

Την άνοιξη του 1997 κατεδαφίστηκαν τα νέα κτίσματα, που βρίσκονταν στα νοτιοανατολικά των βασιλικών τάφων της Μεγάλης Τούμπας. Κάτω από τα ευτυχώς αβαθή θεμέλιά τους εμφανίστηκαν άθικτοι οι αρχαίοι ταφικοί λάκκοι. Η σωστική ανασκαφή που είχε αρχίσει το 1996 στο οικόπεδο του ΥΠΠΟ συνεχίστηκε. Συνολικά 67 τάφοι, οι περισσότεροι λακκοειδείς, μερικοί πλινθόκτιστοι και δυο-τρεις κεραμοσκεπείς ήλθαν στο φως. Οι πιο πολλές ταφές χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., μερικές όμως αργότερα, το 2ο αι. π.Χ., και λίγες στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Η οργάνωσή τους στο χώρο επιβεβαιώνει τα γενικά συμπεράσματα για τη νεκρόπολη των Αιγών[63]. Το ίδιο ισχύει και για τα κτερίσματα. Κοσμήματα γυναικεία και ανδρικά, όπλα, άφθονα πήλινα αγγεία και λίγα μετάλλινα συμπληρώνουν, χωρίς να τροποποιούν, την εικόνα των ταφικών εθίμων στις Αιγές.

Στο εργαστήριο ολοκληρώθηκε η συντήρηση των υπολειμμάτων των χρυσελεφάντινων κλινών από τον τάφο του Φιλίππου Β΄ και η ανάπλαση της εμπρός μακράς πλευράς της κλίνης του θαλάμου και της αντίστοιχης πλευράς της κλίνης του προθαλάμου. Περισσότερα από 4.000 ελεφάντινα, χρυσά και γυάλινα θραύσματα χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του γοητευτικού παζλ, που μας ξαναχάρισε δύο μοναδικά αριστουργήματα της αρχαίας μικροτεχνίας. Την ευθύνη της ανάπλασης των κλινών είχαν η υπογράφουσα και ο ζωγράφος Χρ. Μποκόρος. Επίσης ολοκληρώθηκε η συντήρηση και η αισθητική αποκατάσταση των αντικειμένων που προέρχονταν από τα υπολείμματα της νεκρικής πυράς και της σιδερένιας ασπίδας από τον τάφο του Φιλίππου Β΄.

63. *ΑΕΜΘ* 10 (1996), σ. 79. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ στην περιοχή της Βεργίνας και των Πιερίων, καθώς και φωτογραφίες και σχέδια, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 109-137.

Νοτιοδυτική Ημαθία-Πιερία

Στην εκτεταμένη εύφορη πλαγιά των δυτικών Πιερίων, που απλώνεται ανάμεσα στις Κοινότητες Σφηκιάς και Ριζωμάτων και χωρίζεται στα δύο από το Μελισσόρεμα, εντοπίζεται ένα πολύ σημαντικό αρχαίο οικιστικό κέντρο.

Η εγκατάσταση στην περιοχή αυτή ξεκινά από τη νεολιθική εποχή και συνεχίζεται έως την ύστερη αρχαιότητα και τα βυζαντινά χρόνια. Οι παλαιότερες οικιστικές φάσεις βρίσκονται κατά τα φαινόμενα στα βόρεια του χώρου, προς τη Σφηκιά, ενώ στα ελληνιστικά χρόνια ο οικισμός επεκτείνεται προς Ν., πέρα από το Μελισσόρεμα, στην περιοχή των Ριζωμάτων. Το 1995 ανασκάφηκε εδώ τμήμα ενός ελληνιστικού σπιτιού, που καταστράφηκε από φωτιά γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Το 1996 η εκσκαφή για το οστεοφυλάκιο του σύγχρονου νεκροταφείου των Ριζωμάτων έφερε στο φως τα λείψανα ενός άλλου σπιτιού της ίδιας εποχής, που μολονότι δεν ερευνήθηκε σε μεγάλη έκταση, φαίνεται ωστόσο να παρουσιάζει πολλές αναλογίες με το προηγούμενο. Το σπίτι αυτό απέχει 0,5 χλμ. περίπου από το άλλο, γεγονός που δείχνει τη σημαντική έκταση του οικισμού.

Στο κέντρο περίπου του χώρου, όπου εντοπίζονται οι αρχαιότητες, σε ένα λόφο από τη φύση του οχυρό, διακρίνονται τα υπολείμματα ενός κάστρου. Το Παλιόκαστρο των Ριζωμάτων, που σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων σωζόταν σε ύψος 1 μ. περίπου από το έδαφος, ώσπου στη δεκαετία του 1970 έπεσε θύμα ενός ασβεστοκάμινου, περιβάλλει το λόφο από Α., Ν. και Δ. Στα βόρεια, όπου το έδαφος είναι πολύ απόκρημνο, δεν βρέθηκαν λείψανα οχύρωσης, ωστόσο δεν αποκλείεται να υπήρχε αρχικά και εδώ και εξαιτίας μεταγενέστερων κατολισθήσεων να κατέπεσε στο γκρεμό.

Το τείχος είναι χτισμένο με αδρά δουλεμένους ή κατά κανόνα αδούλευτους ασβεστόλιθους, που σχηματίζουν το εσωτερικό και το εξωτερικό μέτωπο, ενώ το μεταξύ τους διάστημα γεμίζεται με μικρές πέτρες και λάσπη. Το πλάτος του φθάνει τα 2,10 μ., δηλαδή τα 7 πόδια, και παραμένει σταθερό σε όλη τη διαδρομή του. Το συνολικό μήκος του σωζόμενου τμήματος υπολογίζεται γύρω στα 500 μ.

Η διάνοιξη ενός αγροτικού δρόμου και η τοποθέτηση ενός αγωγού ήταν η αφορμή μιας σωστικής ανασκαφής που έφερε στο φως την πύλη του κάστρου, η οποία βρίσκεται στα ανατολικά όπου η πλαγιά είναι ιδιαίτερα ομαλή και η προσπέλαση εύκολη. Στη νότια πλευρά της πύλης εντοπίστηκαν τα θεμέλια ενός πύργου με ορθογώνια κάτοψη.

Υπολείμματα ενός άλλου τετράγωνου πύργου διακρίνονται στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς. Η απουσία κινητών ευρημάτων δυσχεραίνει την προσπάθεια χρονολόγησης, ωστόσο η τειχοδομία και τα γενικά χαρακτηριστικά του μνημείου οδηγούν στην προβυζαντινή εποχή.

Πρόκειται κατά τα φαινόμενα για ένα αρχαίο κάστρο, μια οχυρή ακρόπολη, που χρησίμευε ως καταφύγιο των κατοίκων της περιοχής σε ώρα κινδύνου.

Η διαπλάτυνση ενός παλαιού αγροτικού δρόμου, που έκοψε τον πιθεώνα ενός ελληνιστικού σπιτιού, μας οδήγησε στον εντοπισμό ενός ακόμη αρχαίου οικισμού των Πιερίων. Ο οικισμός αυτός βρίσκεται στη θέση Παπαρμία, στα βορειοανατολικά της Σφηκιάς, και σημαδεύει την πορεία του αρχαίου δρόμου, που περνώντας από το χαμηλό ζυγό του βουνού οδηγούσε προς την Πιερία, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το χωριό Ρητίνη.

Ένας άλλος σημαντικός οικισμός, μια μικρή πόλη, βρισκόταν νοτιότερα, χαμηλά στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, στην περιοχή Παλιοκαστράκι και Λογγά Δασκίου. Χτισμένη σε μια εξαιρετικά γόνιμη αγκαλιά, προστατευόμενη από το βορρά, η πόλη φύλαγε το ζωτικής σημασίας πέρασμα που οδηγούσε στη δύση (Ελίμεια) και το νότο (Περραιβία). Τυχαία ευρήματα μαρτυρούν τη συνέχεια της χρήσης του χώρου από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου έως τα χρόνια του Φιλίππου Β΄ και τη Ρωμαιοκρατία. Όμως σήμερα η αρχαία πόλη, που ένα μεγάλο μέρος της κατάπιε η λίμνη της ΔΕΗ, αποκομμένη σχεδόν εντελώς από τους σύγχρονους δρόμους, βρίσκεται στο έλεος των αρχαιοκαπήλων και των κάθε λογής θησαυροθήρων. Από τη νεκρόπολη αυτού του οικισμού προέρχονται δύο κομμάτια μαρμάρινων ανάγλυφων επιτύμβιων στηλών, που βρέθηκαν φέτος σε επιφανειακή περισυλλογή και θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα υστεροελληνιστικά χρόνια.

Παράλληλα με τις έρευνες στην ευρύτερη περιοχή συνεχίστηκε και η σωστική ανασκαφή στο νεκροταφείο στη θέση Καλοκή Καρυά Σφηκιάς. Συνολικά έχουν ανασκαφεί 58 τάφοι (οι 17 τα τελευταία δύο χρόνια), 23 από τους οποίους χρονολογούνται στην υστεροαρχαϊκή, 21 στην κλασική και 14 στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Τον 6ο, 5ο, και 4ο αι. π.Χ. οι τάφοι είναι λακκοειδείς παραταγμένοι σε πυκνές σειρές με προσανατολισμό Β.-Ν. ή Α.-Δ. Στα κατοπινά χρόνια γίνονται κιβωτιόσχημοι, κτιστοί με πλάκες από σχιστόλιθο ή κεραμοσκεπείς και αλλάζει ελαφρώς ο άξονας προσανατολισμού τους, παρατηρείται μια γενικότερη αλλαγή στην οργάνωση του νεκροταφείου, νεότεροι τάφοι κόβουν ή διαταράσσουν παλαιότερες ταφές και δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο της ανακομιδής των νεκρών.

Από τις 17 ταφές που βρέθηκαν το 1996 και 1997 οι περισσότερες χρονολογούνται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια, τέσσερις στα κλασικά και μία μόνο στα ελληνιστικά.

Ιδιαίτερα πλούσια κτερισμένες είναι οι ταφές του 6ου αι. π.Χ. Στην κλασική εποχή ο αριθμός και ο πλούτος των κτερισμάτων κατά κανόνα μειώνεται, ενώ οι νεότερες ταφές είναι σχεδόν πάντα ακτέριστες. Όπλα, σιδερένιες αιχμές, σιδερένια εγχειρίδια, ακόμη και μερικά σιδερένια σπαθιά βρέθηκαν σε ταφές ανδρών. Απλοί χάλκινοι κρίκοι που φοριούνται ως δαχτυλίδια βρίσκονται σε γυναικείες και ανδρικές ταφές, όπως και οι διπλές χάλκινες, σιδερένιες ή ασημένιες περόνες και οι επίσης αρκετά συνηθισμένες ασημένιες με τη βαριά απιόσχημη κεφαλή. Μυροδοχεία, που συνήθως έχουν τη μορφή κορινθιακών αρυβάλλων, και εξάλειπτρα ντόπια ή εισηγμένα συνοδεύουν άντρες και γυναίκες. Μοναδικό είναι ένα ανατολικοϊωνικό μυροδοχείο σε σχήμα ένθρονης θεάς, που βρέθηκε σε μια ιδιαίτερα πλούσια γυναικεία ταφή.

Ποτήρια κάθε λογής, ντόπιοι κάνθαροι, αττικές και ιωνικές κύλικες ή σκύφοι και κορινθιακές κοτύλες, τυπικές μακεδονικές οπισθότμητες πρόχοι, αλλά και κιονωποί κρατήρες – εισηγμένοι μελανόμορφοι και αβαφείς ντόπιοι – και σπανιότερα λέβητες βρίσκονται τοποθετημένοι δίπλα στα πόδια των νεκρών ανεξάρτητα από το φύλο τους· σε μια γυναικεία ταφή μάλιστα βρέθηκε και μια υδρία. Χάλκινες λεκανίδες βρέθηκαν έως τώρα μόνο σε ανδρικές ταφές, ενώ χάλκινες ομφαλωτές φιάλες, αγγεία ιδιαίτερα χρήσιμα για τις σπονδές, συνόδευαν τους εξέχοντες νεκρούς, άντρες και γυναίκες, στον Άδη.

Άφθονα ποικιλόμορφα κοσμήματα χαρακτηρίζουν τις ταφές των γυναικών. Υπάρχουν σκουλαρίκια ασημένια και χάλκινα σε σχήμα Ω που καταλήγουν σε κεφάλια φιδιών, περιδέραια με χάντρες από κεχριμπάρι, γυαλί, σίδερο ή και απλά θαλασσινά κοχύλια, βραχιόλια για τους καρπούς, τα μπράτσα, αλλά και τα πόδια, όμως οι χρυσοί ρόδακες είναι εντελώς σπάνιοι. Σε μια ταφή του 6ου αι. π.Χ. βρέθηκε και μια μεγάλη οκτώσχημη πόρπη, που ήταν τοποθετημένη επάνω από το κεφάλι της νεκρής.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΟΥΣΑΣ

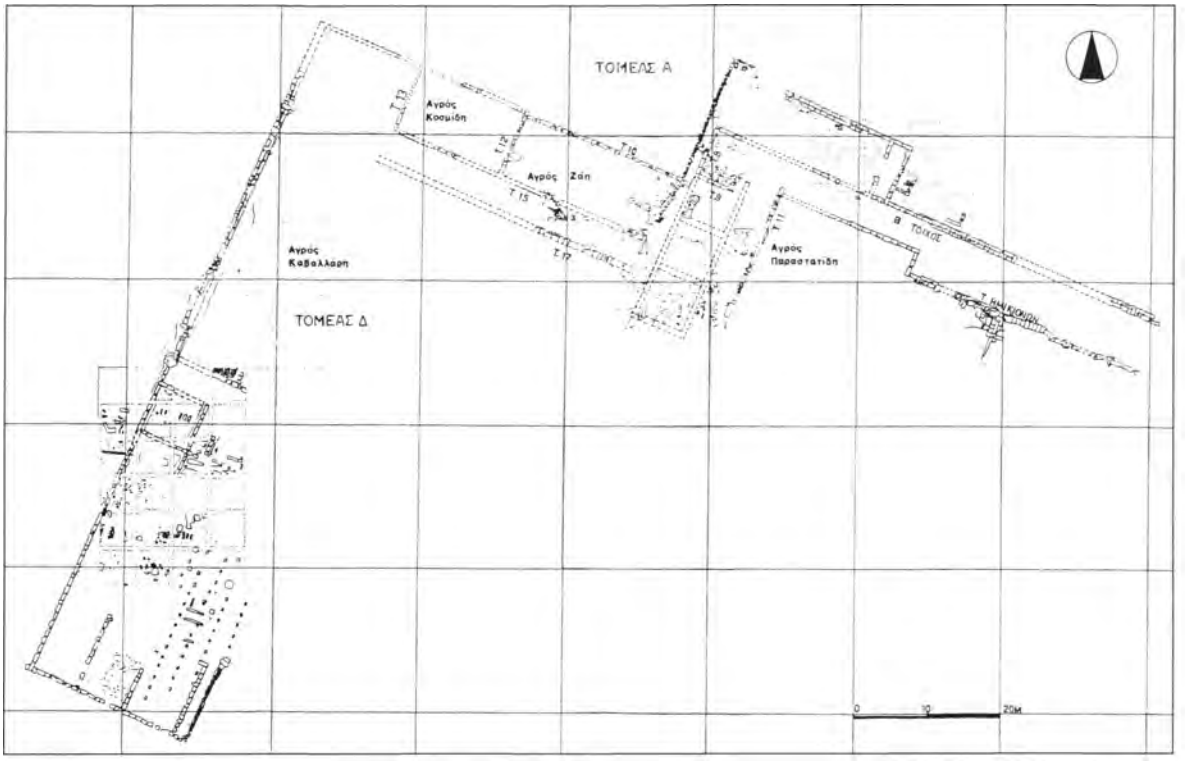
Κοπανός

Θέση Μπελοβίνα

Η φετινή ανασκαφική έρευνα στη θέση Μπελοβίνα Κοπανού, όπου τοποθετείται το δημόσιο κέντρο της αρχαίας Μίεζας[64], εντοπίστηκε στους αγρούς Παραστατίδη, Ζάη (τομέας Α), Καβαλλάρη (τομέας Δ) και με δοκιμαστικές τομές στον αγρό Κοσμίδη (Σχέδ. 5).

Η επέκταση της ανασκαφής στα νότια των οικοδομημά-

64. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 525 και διεξοδικότερα *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 371-381.



Σχέδ. 5. Νομός Ημαθίας. Κοπανός. Θέση Μπελοβίνα. Κάτοψη της ανασκαφής.

των που είχαν έλθει στο φως τα προηγούμενα χρόνια αποκάλυψε τη συνέχεια του τοίχου 11, μικρό μέρος του οποίου είχε αποκαλυφθεί το 1996. Το συνολικό μήκος του τοίχου μέχρι τα όρια του ανασκαπτόμενου χώρου φτάνει τα 21 μ. και πάνω του βρέθηκε θραύσμα σφονδύλου κίονα, διαμ. 0,50 μ., ταυτίζοντας έτσι τον τοίχο με μεγάλη πιθανότητα με θεμελίωση στυλοβάτη. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από ορθογωνισμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους τοποθετημένες εναλλάξ με αργολιθικά τμήματα από το ίδιο υλικό. Η κατασκευαστική αυτή ιδιορρυθμία πιθανώς προδίδει τη θέση των κιόνων, οι οποίοι θα ήταν τοποθετημένοι στα σημεία εκείνα που στη θεμελίωση υπάρχουν λιθόπλινθοι για λόγους στατικής επάρκειας. Η ανασκαφή στο χώρο πίσω από το στυλοβάτη παρουσίαζε εξαιρετική δυσκολία, εξαιτίας της διαπραγής του υλικού όλων των τοίχων. Ωστόσο η ύπαρξη στρωμάτων καταστροφής, η αποκάλυψη ορισμένων δαπέδων που σχημάτιζαν το περίγραμμα των στεγασμένων χώρων, αλλά και η παρατήρηση της διαφορετικής σύστασης και χρώματος του εδάφους έκαναν δυνατή την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων. Πίσω από το στυλοβάτη διαμορφώνεται στοά, πλ. 4 μ., με ένα σκληρό δάπεδο πάνω στον ισοπεδωμένο βράχο. Η στοά ανοίγει στα δυτικά σε τρεις τουλάχιστον στεγασμένους τετράγωνους χώρους, στους δύο από τους οποίους διατηρούνται απλά ψηφιδωτά δάπεδα, δυστυχώς αρκετά κατεστραμμένα (Πίν. 266 γ). Είναι κατασκευασμένα από μικρά ποταμίσια βότσαλα, τοποθετημένα αρκετά αραιά μέσα σε ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, που στον ένα χώρο είναι βαμμένο με μελανό χρώμα. Τα δάπεδα αυτά παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τα «απλά βοτσαλωτά» της Ολύνθου, της Πέλλας, της Βεργίνας, της Αμφίπολης, της Δήλου κ.ά. Σε ένα τουλάχιστον τμήμα του δαπέδου στο δεύτερο χώρο είναι πιθανόν να υπάρχει και κάποιο διακοσμητικό μοτίβο, αλλά για λόγους προστασίας δεν αφαιρέθηκε φέτος σε όλη του την έκταση το υπερκείμενο στρώμα καταστροφής. Από τους ίδιους χώρους προέρχονται και τα πρώτα θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών της ανασκαφής (τμήματα μαρμάρινων ανδρικών κεφαλών, μέλη από αγαλματίδια κτλ.).

Η έρευνα επεκτάθηκε και στα δυτικά με την αποκάλυψη της συνέχειας των τοίχων 10 και 12. Έγινε έτσι φανερό ότι δημιουργείται ένας ορθογώνιος χώρος, πλ. 9 μ., που διαιρείται σε δύο άνισα μεγάλα δωμάτια. Σε απόσταση 4 μ. νοτιότερα εντοπίστηκε ισχυρό θεμέλιο, που πιθανότατα αποτελεί στυλοβάτη στοάς μπροστά από τα δωμάτια.

Επίσης αποκαλύφθηκε η προς Ν. συνέχεια του λίθινου

αγωγού[65], ενώ εντοπίστηκαν και τμήματα πήλινων αγωγών του δικτύου υδροδότησης.

Τα νέα δεδομένα μάς υποχρέωσαν να ελέγξουμε την πορεία του δυτικού, εξωτερικού τοίχου του οικοδομήματος στον αγρό Καβαλλάρη, εφόσον η περσινή υπόθεση της ενοποίησης των δύο οικοδομημάτων (αγρού Καβαλλάρη και τομέα Α) φαινόταν πλέον πολύ περισσότερο πιθανή. Παρακολουθήσαμε τον τοίχο για ένα μήκος 20 μ. και παρόλο που δεν εντοπίστηκε το βόρειο πέρας του έγινε φανερό ότι τα δύο συγκροτήματα συνδέονται οργανικά μεταξύ τους, ώστε να αποτελούν ένα ενιαίο κτιριακό σύνολο.

Τα λιγοστά κινητά ευρήματα, κυρίως κεραμική και νομίσματα, χρονολογούν το οικοδομικό αυτό σύμπλεγμα στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, ενώ φέτος εντοπίστηκε ανασκαφικά μία τουλάχιστον πρωιμότερη οικοδομική φάση.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

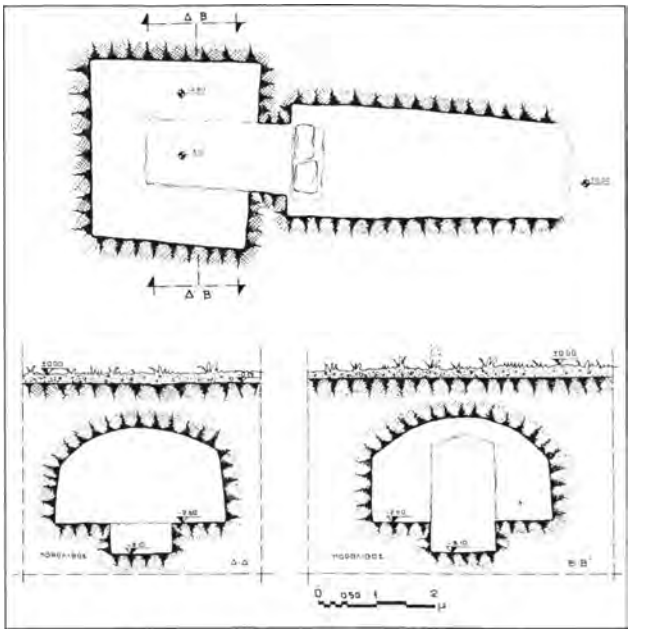
Περιοχή Καψούρα

Αγροτεμάχιο ΙΙ. Τσιτερίδη (αριθ. 489)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες διάνοιξης θεμελίων για την ανέγερση βιοτεχνίας κιβωτιοποιίας αποκαλύφθηκε στον ανατολικό τομέα του αγροτεμαχίου θαλαμοειδής τάφος (Σχέδ. 6). Όλος ο υπόλοιπος χώρος του αγροτεμαχίου ερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές, χωρίς όμως να εντοπιστούν άλλες αρχαιότητες.

Ο θαλαμοειδής τάφος είναι μονοθάλαμος, λαξευμένος στο μαλακό πωρόλιθο. Στην είσοδό του οδηγεί δρόμος με κατεύθυνση Ν.-Β. και με έντονη κατωφερική κλίση, μήκ. 4,70 και πλ. 1,60-1,90 μ. Η πρόσοψή του δεν έχει καμία ιδιαίτερη αρχιτεκτονική διαμόρφωση και η τοξωτή είσοδος (1,10×1,28 μ.) ήταν φραγμένη από πωρόλιθους.

Ο καμαροσκεπής θάλαμος έχει ύψος 1,63 μ. και τραπεζιόσχημη κάτοψη με μήκος πλευρών 2,90, 2,80, 2,60 και 3,10. Σε καμία από τις τρεις κλίνες οι οποίες καταλαμβάνουν τη βόρεια, την ανατολική και τη δυτική πλευρά του θαλάμου δεν βρέθηκε αδιατάρακτη ταφή. Τα οστά και τα λιγοστά κτερίσματα βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη νοτιοδυτική γωνία της δυτικής κλίνης και στη βορειοανατολική γωνία της ανατολικής. Είναι πιθανόν – όπως υποδηλώνει και η έντονη υγρασία – σε κάποια φάση νερό να εισήλθε απότομα στον τάφο αναμοχλεύοντας το εσωτερικό του και παρασύροντας τα οστά και τα κτερίσματα στις γωνίες του. Στην περιοχή αυτή άλλωστε ο υδροφόρος ορίζοντας είναι ψηλά, με αποτέλεσμα τα υπόγεια ταφικά μνημεία να κατακλύζονται συχνά από νερά.



Σχέδ. 6. Νομός Ημαθίας. Περιοχή Καψούρα. Κάτοψη του θαλαμοειδούς τάφου και τομές Δ-Δ και Β-Β.

Στη νοτιοδυτική γωνία της δυτικής κλίνης βρέθηκαν αρκετά οστά και ένα μυροδοχείο (ΜΒ Π 6769), ένας κάνθαρος (Π 6772), ένα κυάθιο (Π 6770) και δύο σκυφίδια (Π 6771, 6773). Στη βορειοανατολική γωνία της ανατολικής κλίνης βρέθηκαν λίγα οστά, σιδερένια καρφιά που πιθανώς προέρχονται από ξύλινο φορείο, δύο μυροδοχεία (Π 6775, 6776) και ένα σκυφίδιο (Π 6774). Η ανασκαφή στο διάδρομο του τάφου απέδωσε μόνον ένα μυροδοχείο (Π 6777), που βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του και σε βάθος 0,40 μ. από το επίπεδο δαπέδου των κλινών. Όλα τα ευρήματα ανάγονται στα ελληνιστικά χρόνια (3ος αι. π.Χ.). Ο τάφος του αγρού Τσιτερίδη εντάσσεται στα πλαίσια του εκτεταμένου νεκροταφείου θαλαμοειδών τάφων ελληνιστικής εποχής, που έχει εντοπιστεί από παλαιότερα στην περιοχή της Καψούρας. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής η περιοχή γύρω από τον τάφο διαμορφώθηκε κατάλληλα – με βάση μελέτη που εκπονήθηκε από τη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ – έτσι ώστε το μνημείο να είναι ορατό και επισκέψιμο.

Τούμπα Αγγελοχωρίου[66]

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε στην προϊστορική θέση της τούμπας Αγγελοχωρίου, όπου ανασκάπτεται οι-

65. *ΑΔ* 51(1996): Χρονικά, σ. 526.

66. Για αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων της ανασκαφής, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 101-108.

κισμός της ύστερης εποχής του Χαλκού. Η ανασκαφική περίοδος του 1997 διήρκεσε 14 ημέρες και κύριος στόχος ήταν η διερεύνηση της κορυφής της τούμπας, όπου σύμφωνα με τα δεδομένα από τις ανασκαφές των προηγούμενων ετών υπάρχουν τα περισσότερα οικοδομικά λείψανα. Ερευνήθηκαν 14 συνολικά τομές, οι οποίες απέδωσαν πλούσια στοιχεία για τη χωροοργάνωση του οικισμού, για τις κατόψεις και τις χρήσεις των κτισμάτων. Σε όλες τις τομές τα ευρήματα είναι άφθονα ήδη από το επιφανειακό στρώμα. Στις πρώτες πάσσες κυριαρχούν τα μεγάλα κομμάτια πηλού με ίχνη από ξύλα και καλάμια, τα οποία προέρχονται από τη στέγη και τους τοίχους των κτισμάτων. Από τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν χαρακτηριστικότερα είναι ο τοίχος από πηλό που βρέθηκε στην τομή Η με μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,35 μ. και ο οποίος συσχετίζεται με τοίχο που είχε ανασκαφεί το 1996 στην τομή Λ, καθώς και η πεταλοειδούς σχήματος πηλοκατασκευή που βρέθηκε στην τομή Ν. Έχει διαστάσεις 0,71×0,56 μ., υπόστρωμα από πλιθιά, μεγάλα βότσαλα και άμμο και σώζει τμήμα της θολωτής στέγασής της. Με βάση παράλληλα που υπάρχουν από άλλες θέσεις[67], μπορεί να ερμηνευθεί ως ιπνός ή γενικότερα ως κατασκευή που έχει σχέση με την παρασκευή ή τη φύλαξη της τροφής. Ενδιαφέροντα είναι και τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν για τον τρόπο κατασκευής των κτισμάτων του οικισμού και ειδικά των δαπέδων τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι είναι επιχρισμένα με λευκό κονίαμα ή με μείγμα ανοιχτόχρωμου πηλού με άμμο, ενώ το υπόστρωμά τους άλλοτε συνίσταται σε χώμα γκριζωπό, αργιλώδες, με πετραδάκια και άλλοτε έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλα όστρακα αγγείων.

Σε όλες τις τομές διακρίθηκαν δύο στρώματα καταστροφής μετά το επιφανειακό στρώμα, τα οποία εκπροσωπούν ισάριθμες οικιστικές φάσεις της ύστερης εποχής του Χαλκού. Κάτω από τα στρώματα καταστροφής και σε βάθος 1,50 μ. από τη σημερινή στάθμη του εδάφους απαντά στρώμα άμμου, πάχ. 0,35 μ., χωρίς αρχαιολογικά ευρήματα, το οποίο είναι πιθανόν να σχετίζεται με έργα ισοπέδωσης στον οικισμό.

Στα κινητά ευρήματα δεσπόζει η κεραμική και κυρίως τα ογκώδη αποθηκευτικά αγγεία, των οποίων η ποσότητα είναι πραγματικά εντυπωσιακή. Εκτός από τις χαρακτηριστικές κατηγορίες αμαυρόχρωμης και εγχάρακτης κεραμικής[68] βρέθηκαν όστρακα τροχήλατων αγγείων με γραπτές ταινίες, που πιθανότατα προέρχονται από μυκηναϊκά αγγεία.

Τούμπα Πολυπλατάνου[69]

Τον Ιούλιο του 1997 πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά ανασκαφική έρευνα στην προϊστορική θέση, που ήταν από παλαιότερα γνωστή με την ονομασία Τούμπα Πολυπλατάνου. Από τη θέση είχαν περισυλλεγεί κατά καιρούς όστρακα, εργαλεία και άλλα αντικείμενα της νεολιθικής περιόδου[70]. Επίσης το 1994 στα πλαίσια μιας νέας επιφανειακής έρευνας περισυνελέγη από τη θέση πλήθος κεραμικής, λίθινων εργαλείων και πήλινων ειδωλίων[71], ενώ το 1997, κατά τη διενέργεια αυτοψίας, διαπιστώθηκε ότι είχε συντελεστεί μεγάλη καταστροφή από την εντατική καλλιέργεια και συγκεκριμένα από βαθιά άροση. Αποφασίστηκε λοιπόν από τη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ να γίνει απαγόρευση χρήσης του συγκεκριμένου αγροτεμαχίου ιδιοκτησίας Κ. Χρυσαφίδη και να πραγματοποιηθεί σωστική ανασκαφή.

Ο κύριος στόχος ήταν η στρωματογραφική διερεύνηση του οικισμού και γι᾽ αυτό χαράχθηκε στρωματογραφική τομή στη νότια πλαγιά και προς την κορυφή, με συνολικές διαστάσεις 19×4 μ. Η έρευνα στις τέσσερις επιμέρους τομές (4×4 μ.) απέδωσε από το επιφανειακό ήδη στρώμα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ευρήματα. Τα οικοδομικά λείψανα είναι αρκετά και από αυτά αναφέρουμε ως πιο χαρακτηριστικά τον τοίχο που είναι κατασκευασμένος από καλάμια και κλαδιά δέντρων, που έχουν εξωτερικά επιχριστεί με παχύ στρώμα πηλού, και την εστία ελλειψοειδούς σχήματος με δάπεδο από πλιθιά και καλά σωζόμενο πήλινο περιχείλωμα. Μέσα στον ίδιο χώρο και κοντά στην εστία βρέθηκε μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο και σωρός από 13 διπλές αγνύθες. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν δύο μεγάλες εσοχές στο δάπεδο, όπου πιθανότατα στερεωνόταν ο όρθιος αργαλειός. Και στις τέσσερις τομές αποκαλύφθηκαν τρία επάλληλα υπόλευκα δάπεδα και χαμηλότερα από αυτά άλλα δύο. Τα δάπεδα σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση, καταλαμβάνουν όλη την έκταση των τομών και

67. R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens*, Paris 1983, σ. 332. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 315 κ.ε.

68. L. Stefani - N. Meroussis, Incised and matt-painted pottery from LBA settlements in Western Macedonia: technique, shapes and decoration, *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Aegaeum* 16, Liège 1997, σ. 353-358, πίν. CXLVII-CLII.

69. Για αναλυτική παρουσίαση των δεδομένων της ανασκαφής, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 93-99.

70. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 228. *Balkan Studies* 5 (1964), σ. 117. D.H. French, *Index of prehistoric sites in central Macedonia and catalogue of sherd material in the University of Thessaloniki*, Athens 1967, VE5, 30. *Balkan Studies 7/1* (1966), σ. 104-106.

71. *Μακεδονικά* ΚΘ΄ (1993-94), σ. 349 κ.ε. *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1996, σ. 735-752.

σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα αντιπροσωπεύουν επισκευαστικές φάσεις ενός μεγάλου κτίσματος με άγνωστες για την ώρα διαστάσεις.

Μεγάλη ήταν η ποσότητα της κεραμικής που απέδωσε η ανασκαφή. Εκτός από τα όστρακα των μονόχρωμων αβαφών αγγείων απαντούν όστρακα γραπτής κεραμικής καλής ποιότητας, των ρυθμών καστανό σε ωχροκίτρινο, μαύρο σε ερυθρό, υπόλευκο σε καστανό καθώς και διμηνιακή κεραμική (Πίν. 267 α). Το σχήμα που κυριαρχεί είναι η ανοιχτή φιάλη με συγκλίνοντα χείλη, η φιάλη με τροπίδωση και τα μετρίου μεγέθους αποθηκευτικά αγγεία με συγκλίνοντα ή κάθετα χείλη. Βρέθηκαν 12 πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια διαφόρων τύπων, πήλινοι πεσσοί σφενδόνας και πολυάριθμα δισκοειδή και κωνικά σφονδύλια μικρού γενικά μεγέθους. Στα λίθινα εργαλεία (Πίν. 267 β) – τα οποία χαρακτηρίζονται από την εξαιρετική τεχνολογία κατασκευής τους – περιλαμβάνονται αξίνες, πελέκεις, σφυρορόπαλα, τριπτήρες, λεπίδες πυριτόλιθου και μια λεπίδα οψιανού. Βρέθηκαν επίσης οστέινα εργαλεία και διάτρητα όστρεα που θα πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί ως περίαπτα. Όλα τα ανασκαφικά δεδομένα μάς οδηγούν να χρονολογήσουμε τα αρχαιολογικά στρώματα που ερευνήθηκαν στη νεότερη νεολιθική εποχή και συγκεκριμένα στο β΄ μισό της 5ης χιλιετίας.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Κυψέλη

Αγρός Ουσουλτζόγλου (αριθ. αγροτεμαχίου 378)

Συνεχίστηκε η έρευνα στα ίδια τετράγωνα της προηγούμενης χρονιάς και ανοίχθηκαν και νέες τομές. Η κεραμική καλύπτει μια μακρά περίοδο, από την ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια. Στις νέες τομές που ανοίχθηκαν στα βόρεια όρια του αγροτεμαχίου, ερευνήθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι της ρωμαϊκής εποχής. Ο πρώτος με προσανατολισμό προς Α., με ένα μόνωτο αβαφές αγγείο στα πόδια του νεκρού και δύο χάλκινα νομίσματα στο ύψος των χεριών. Και ο δεύτερος κεραμοσκεπής τάφος με την παιδική ταφή είχε τον ίδιο προσανατολισμό. Τα κτερίσματα ήταν έξι χάλκινα νομίσματα στο ύψος των χεριών, δύο χρυσά ενώτια και μικρό αβαφές αγγείο. Οι δύο αυτοί τάφοι, μαζί με τον άλλο ακτέρισπο κεραμοσκεπή του 1996, συνδυαζόμενοι με τα σπαράγματα του ημικυκλικού τοίχου από αργούς λίθους, πρέπει να περιβάλλονταν από ημικυκλικό περίβολο, σωζ. μήκ. 5,50 μ. Ανατολικότερα αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου ημικυκλικού περιβόλου, που περιέβαλλε πιθανώς άλλες ταφές.

Αγρός Τριανταφυλλίδη (αριθ. αγροτεμαχίου 395)

Χαράχθηκαν νέες τομές προς τα βόρεια όρια του αγροτεμαχίου και ερευνήθηκαν και τα εσωτερικά των χώρων που αποκαλύφθηκαν σε παλαιότερες τομές. Σε ένα μάλισπα από αυτούς εντοπίστηκε και μικρός κλίβανος που διέσωζε και τον πήλινο αγωγό εξαερισμού. Οι οικοδομικές φάσεις των τοίχων που εντοπίστηκαν, χωρίς να είναι δυνατός ο ορισμός χώρων, ανάγονται στον 4ο και 2ο αι. π.Χ. Γενικώς από τα ευρήματα των τομών ξεχωρίζουν αρκετά πήλινα ειδώλια, ενσφράγιστες λαβές, γυάλινες χάντρες, δύο χάλκινοι και σιδερένιοι δακτύλιοι, αγνύθες, σφονδύλια, λίθινα εργαλεία, χάλκινα και σιδερένια καρφιά, μολύβδινοι σύνδεσμοι και χάλκινα νομίσματα. Η κεραμική αντιπροσωπεύεται από μελαμβαφή πινάκια, πινάκια με διακόσμηση εμπίεστων ανθεμίων, λυχνάρια μελαμβαφή και ερυθροβαφή, αμφορίσκους και αρκετά όστρακα.

Αγρός Πετκάκη (αριθ. αγροτεμαχίου 396)

Στον αγρό αυτό, που βρίσκεται ακριβώς ανατολικά του αγροτεμαχίου Τριανταφυλλίδη, στις τέσσερις δοκιμαστικές τομές που ανοίχθηκαν, τα οικοδομικά λείψανα ήταν πενιχρά. Αποκαλύφθηκε μόνον τμήμα θεμελίωσης οικίας με προσανατολισμό από Ν. προς Β., όμως τα κινητά ευρήματα ήταν πολλά: αρκετά χάλκινα νομίσματα, τμήματα πήλινων ειδωλίων, αγνύθες, σιδερένια και χάλκινα καρφιά, χάλκινα ελάσματα, μολύβδινοι σύνδεσμοι, χάλκινες πόρπες, σιδερένιοι και χάλκινοι δακτύλιοι και εργαλεία σιδερένια, οστέινα και λίθινα.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Κατά το 1997 διενεργήθηκε μόνο μία σωστική ανασκαφή στον αρχαιολογικό χώρο της Αιανής λόγω της καθυστέρησης της έγκρισης των συστηματικών ανασκαφών και λόγω έλλειψης χρηματοδότησης. Ιδιαίτερη βαρύτητα και μέγιστο ενδιαφέρον δόθηκαν εξάλλου σε έργα, όπως είναι η συντήρηση, οι καταγραφές και η ταξινόμηση, η διαμόρφωση και η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και η σταδιακή υλοποίηση του εκθεσιακού προγράμματος του Αρχαιολογικού Μουσείου της Αιανής (Πίν. 267 γ), η έγκριση για την πραγματοποίηση του οποίου κοινοποιήθηκε στις 28 Αυγούστου 1997. Το 1997 προσέφεραν γόνιμη συνεργασία οι αρχαιολόγοι Κ. Μοσχάκης, Μ. Βατάλη, Ι. Γκουρτζιούμη, Μ. Ζιωγάνα, Γ. Μπουλακά-

κης, Κ. Παπαγιαννάκης, ο Α. Σεβίλογλου και ο ζωγράφος-ερευνητής Α. Παφίλης.

Θέση Λειβάδια

Στο χώρο της νεκρόπολης στη θέση Λειβάδια με τους κτιστούς βασιλικούς τάφους του 6ου, 5ου και των αρχών του 4ου αι. π.Χ., είχαν εντοπιστεί κατά την ανασκαφική περίοδο του 1990 οικιστικά κατάλοιπα προϊστορικών χρόνων[72]. Η ανασκαφή στην τομή VII, όπως έχει αριθμηθεί στο τοπογραφικό της νεκρόπολης, επαναλήφθηκε το 1996 και το 1997 ολοκληρώθηκε με χαρακτήρα σωστικό, εφόσον εκεί κοντά έχει σχεδιαστεί η διέλευση του σωλήνα για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων του στεγάστρου, που προστατεύει τους κτιστούς τάφους. Διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για μικρής έκτασης οικιστική εγκατάσταση, η οποία χρονολογείται στην τελική νεολιθική-πρώιμη εποχή του Χαλκού[73]. Τα πενιχρά οικοδομικά κατάλοιπα, λίγες πασσαλότρυπες και τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα και χαλίκια, δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για την οργάνωση της μικρής αυτής εγκατάστασης, η οποία αρχικά θα κατελάμβανε πολύ μεγαλύτερη έκταση. Διαταράχθηκε από τις μεταγενέστερες χρήσεις του χώρου, οι οποίες χρονολογούνται από την ύστερη εποχή του Χαλκού έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής. Δύο εστίες και δύο λάκκοι δηλώνουν χώρους τροφοπαρασκευαστικής και αποθετικής χρήσης αντίστοιχα. Από τα όστρακα του λάκκου, που έφερε επάλειψη από πηλό, συγκολλήθηκε μεγάλο αγγείο με καστανό επίχρισμα και στιλβωμένη επιφάνεια (Πίν. 267 δ). Ο ίδιος λάκκος περιείχε, εκτός των οστράκων, και τμήματα από δύο μεγάλα αγγεία, καμένα οστά βοοειδών και άλλων μικρότερων ζώων. Όστρακα από μεγάλα και μικρά αγγεία περιείχε και ο άλλος λάκκος, καθώς και καμένα οστά ζώων.

Η κεραμική στο μεγαλύτερο ποσοστό ήταν χονδροειδής και άβαφη. Ανήκε σε αγγεία ανοιχτά, αρκετά μεγάλα, με μικρές αποφύσεις ημικυκλικές ή διάτρητες σε σχήμα πηνίου, με συμπαγείς ψευδολαβές οριζόντιες γλωσσωτές-λοβοειδείς ή δίλοβες, καθώς και λαβές κάθετες ταινιωτές. Η πιο λεπτή κεραμική ανήκε σε ημισφαιρικές φιάλες με διακόσμηση μελανοστεφή ή τρίχρωμη στην εξωτερική επιφάνεια, ενώ λίγα όστρακα φέρουν εξίτηλη ρόδινη κρούστα.

Περισυνελέγησαν δύο πήλινα σφονδύλια, λίγα τριπτά και πελεκητά εργαλεία, λεπίδες από πυριτόλιθο της περιοχής και μία λεπίδα και πυρήνας πιθανότατα από οψιανό βόρειας προέλευσης.

Τέλος, με την τεχνική του νεροκόσκινου περισυνελέγησαν και απανθρακωμένοι σπόροι.

Άνω Κώμη

Στη θέση Σταυρός της Κοινότητας Άνω Κώμης και στον άξονα της εθνικής οδού Ρυμνίου-Κοζάνης εντοπίστηκε νεκροταφείο της ύστερης εποχής του Χαλκού. Η θέση βρίσκεται δυτικά της Άνω Κώμης σε μικρή απόσταση από τα τελευταία σπίτια και αριστερά της διασταύρωσης του πρώτου χωματόδρομου με τον αγροτικό δρόμο προς Μηλιά στο αγροτεμάχιο αριθ. 952[74]. Σε έκταση 500 τ.μ. περίπου ανασκάφηκαν συνολικά 16 ασύλητοι ή λίγο διαταραγμένοι τάφοι. Πολλοί τάφοι διαλύθηκαν από την αρχαιότητα και από όσους παρέμειναν αδιατάρακτοι διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για απλούς λάκκους που φέρουν από μία πλακαρή ή ακανόνιστη πέτρα στις δύο στενές πλευρές (Πίν. 268 γ). Είχαν προσανατολισμό από Δ. προς Α. με το κεφάλι στη δυτική πλευρά, εκτός ενός τάφου.

Τα κτερίσματα των τάφων είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα. Όλες οι ταφές έφεραν από ένα ή περισσότερα πήλινα αγγεία και σε μία υπήρχαν και χάλκινα κοσμήματα. Μερικά αγγεία εντοπίστηκαν εκτός των ταφών και μάλιστα σε έδαφος το οποίο αρχικά θεωρήθηκε φυσικό και αδιατάρακτο. Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε είτε ότι έπεσαν κατά τη σύληση και τη διαρπαγή είτε ότι τα άφησαν εκεί μετά τη χρήση τους σε επιθανάτιες τελετές. Τα αγγεία ήταν συνολικά 24, εκ των οποίων τα 21 χειροποίητα (κάνθαροι, κύαθοι και ένα αλάβαστρο). Από αυτά τα 11 φέρουν γραπτή διακόσμηση της κατηγορίας της αμαυρόχρωμης κεραμικής (matt painted). Η κεραμική αυτή είναι ιδιαίτερα γνωστή από την Αιανή, η οποία έχει αποδειχθεί ότι υπήρξε αξιόλογο κέντρο παραγωγής με πρωτοπόρο εργαστήριο[75].

72. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 76. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 353.

73. Βλ. για την ίδια ανασκαφή *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 529. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 67-68.

74. Η θέση ήταν άγνωστη και σε μας και στους κατοίκους και δεν γειτονεύει με άλλους γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους της Άνω Κώμης, για τους οποίους, βλ. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 308, 310· 39 (1984): Χρονικά, σ. 267· 42 (1987): Χρονικά, σ. 427, Πίν. 247γ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Αιανή Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 68, εικ. 34. Η ίδια, *Αρχαία Μακεδονία, Μουσείο Βικτώριας*, Αθήνα 1988, Μελβούρνη 1989, σ. 135 αριθ. 35, σ. 136 αριθ. 36. Η ίδια, *Ελληνικός Πολιτισμός, Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα 1993, σ. 118, 120 αριθ. 63, 121 αριθ. 71. Η ίδια, *Κοζάνη, Πόλη Ελιμιώτιδος*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 60, 62, εικ. 30, 32. Η ίδια, *Μακεδονία, από τον Φίλιππο Β΄ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση*, Αθήνα 1993, σ. 24-25, εικ. 13, 14.

75. Αναφορές για την αμαυρόχρωμη κεραμική της Αιανής, η οποία από την παράλληλη παρουσία μυκηναϊκής χρονολογείται από τον 14ο αι. π.Χ., βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 399, πίν. 235α. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Αιανή Κοζάνης*, ό.π., σ. 63-64, εικ. 33. Η ίδια, *Αρχαία Μακεδονία,*

Προϊόντα αυτού του εργαστηρίου αποκαλύπτονται τώρα στην Άνω Κώμη, η οποία απέχει άλλωστε ελάχιστα, περίπου 4 χλμ. Φορείς της αμαυρόχρωμης κεραμικής θεωρούνται τόσο από την παλαιότερη όσο και από τη νεότερη ιστορική έρευνα τα μακεδονικά και πρωτοδωρικά φύλα, τα οποία, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ανήκαν στο «πολυπλάνητον» έθνος των βορειοδυτικών ελληνικών φύλων και κινήθηκαν από Ν. προς Β. Σε δύο ταφές (αριθ. 3 και 4 του τομέα Β· Πίν. 268 α-β) εντοπίστηκαν μαζί με χειροποίητα αγγεία από ένα και δύο μυκηναϊκά αλάβαστρα αντίστοιχα, ενώ σε μία ταφή (αριθ. 6Β) τα τρία χειροποίητα αγγεία ήταν κάνθαρος και κύαθος με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, καθώς και αρτόσχημο αλάβαστρο, που έφερε επίσης αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Η μυκηναϊκή παρουσία καθίσταται μετά τις ανασκαφές των τελευταίων ετών ολοένα και πιο έντονη στο χώρο της Μακεδονίας. Έχουμε διατυπώσει την άποψη ότι τα πολλαπλά μυκηναϊκά ευρήματα δηλώνουν πιθανότατα κάποιας μορφής εγκαταστάσεις Μυκηναίων στην περιοχή, μολονότι το θέμα αποτελεί στόχο μελλοντικών διερευνήσεων και μελετών.

Οι ανασκαφές στην Άνω Κώμη και στην Καισάρεια προέκυψαν από τον έλεγχο της διάβασης της εθνικής οδού Ρυμνίου-Κοζάνης. Οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι ουδεμία προκαλούν καθυστέρηση στο έργο, εφόσον η μία έχει ολοκληρωθεί και στο χώρο της δεύτερης προηγηθήκαμε της δημοπράτησης και της ανάληψης της κατασκευής του δρόμου από τον ανάδοχο, μάλιστα και της ολοκλήρωσης της διαδικασίας επίταξης και απαλλοτρίωσης των αγρών. Από την πλευρά της η πολιτεία αναγνωρίζουμε ότι προστατεύει και διασώζει το πολιτισμικό περιβάλλον εντάσσοντας στη δαπάνη του έργου και τις αρχαιολογικές ανασκαφές.

Καισάρεια

Στη θέση Προφήτης Ηλίας της Κοινότητας Καισάρειας και στο αγροτεμάχιο αριθ. 191 αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού ύδρευσης ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο τέμνει σχεδόν κάθετα τον άξονα της υπό κατασκευήν εθνικής οδού Ρυμνίου- Κοζάνης. Έχει κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. και εμφανίστηκε σε μήκος 63 μ. (Πίν. 269 α). Το εύρος είναι από 0,16 έως 0,20 μ. και το σωζόμενο βάθος από 0,16 έως 0,45 μ. με διατομή ορθογώνια. Στο 34ο μέτρο ο αγωγός κάμπτεται προς Ν. και επανέρχεται στην κανονική κατεύθυνση μετά από 8,50 μ. Η απόκλιση αυτή φαίνεται ότι κρίθηκε αναγκαία, πιθανότατα επειδή προέκυψαν προβλήματα στη θεμελίωση του αγωγού και τούτο αποδεικνύεται από την επιμέλεια στην κατασκευή του τμήματος αυτού, που διαφοροποιείται από το υπόλοιπο. Παρατηρήσαμε ότι στον πυθμένα του κομματιού αυτού τοποθετήθηκε στρώση από πήλινες πλάκες, οι οποίες εδράζονταν πάνω σε παχύ στρώμα, βάθ. 1,50 μ., από αργές πέτρες, άμμο και ασβεστοκονίαμα, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα το υδραυλικό κονίαμα του πυθμένα καλύπτει στρώμα από βότσαλα κολυμβητά σε ασβεστοκονίαμα. Τα κάθετα τοιχώματα στηρίζονται με αργές πέτρες, ενώ στο τμήμα των 8,50 μ. χρησιμοποιήθηκαν και πήλινες πλάκες.

Ο αγωγός ανήκει στο δίκτυο ύδρευσης της αρχαίας Αιανής και της περιοχής της, το οποίο έχει εντοπιστεί σε πολλά αγροτεμάχια. Το συγκεκριμένο σκέλος κατευθύνεται από την αρχαία Αιανή (λόφος της Μεγάλης Ράχης) προς το Παλαιόκαστρο Καισάρειας, όπου η κατοίκηση χρονολογείται στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια, παράλληλα προς το Ροδανιώτικο Λάκκο ή Χάντακα, παραπόταμο του Αλιάκμονα, κατά μήκος του οποίου αναβλύζουν έως σήμερα πηγές πόσιμου νερού και έχουν εντοπιστεί ίχνη αρχαίου δικτύου. Εμφανή είναι τα ίχνη του αρχαίου δικτύου στη νοτιοανατολική παρυφή του λόφου της Μεγάλης Ράχης και αριστερά του Χάντακα στο ύψος του γεφυριού, όπου σώζεται τμήμα αγωγού με υδραυλικό κονίαμα ορθογώνιας διατομής, καθώς και δεξιά του Χάντακα, όπου τα ίχνη είναι λιγότερο εμφανή εξαιτίας των διαπλατύνσεων του δρόμου και της παράνομης γεώτρησης. Τμήματα του ίδιου αγωγού έρχονται στο φως από τις αρόσεις στους αγρούς ανατολικά από τη Μεγάλη Ράχη στη θέση Τσκάρια.

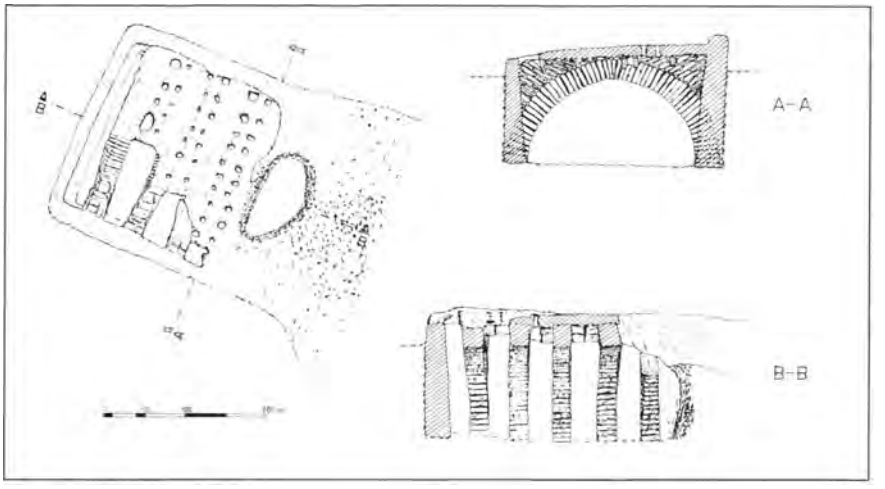
Κοζάνη

Οδός Φιλίππου Β΄

Κατά τον έλεγχο του οικοδομικού τετραγώνου 1.002 επί της παραπάνω οδού, στο οποίο πρόκειται να ανεγερθεί σχολικό κτίριο, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε κεραμικός κλίβανος ρωμαϊκών χρόνων[76]. Είναι ορθογώνιος με διαστάσεις θαλάμου 2,70×2,40 και βάθος 1,46 μ. (Σχέδ. 7· Πίν. 269 β-γ). Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος της εσχάρας, στην οποία διακρίνουμε τρεις διπλές σειρές από 12 οπές.

Μουσείο Βικτώριας, ό.π., σ. 42 (με λανθασμένη χρονολόγηση), σ. 137, 163-164. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 365, Πίν. 193γ. *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 49, εικ. 9,10,11· 4 (1990), σ. 76, εικ. 3. Η ίδια, *Ελληνικός Πολιτισμός*, ό.π., σ. 117-118, 120-121. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 304.

76. Ο χώρος δεν απέχει πολύ από τη νεκρόπολη αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που εντοπίστηκε το 1948, και στο χώρο της οποίας είχαν αποκαλυφθεί ακόμη αρχαιότητες προϊστορικών χρόνων (μυκηναϊκή κεραμική, λίθινος διάτρητος πέλεκυς, λίθινη κυκλική κρηπίδα και όσπρακα νεότερης νεολιθικής εποχής, καθώς και τοίχος από



Σχέδ. 7. Κοζάνη. Οδός Φιλίππου Β΄. Κάτοψη και τομές Α-Α, Β-Β του κεραμικού κλιβάνου.

Στηρίζεται σε πέντε πλινθόκτιστα τόξα ανά 0,25 μ. περίπου. Στην ανατολική πλευρά του κλιβάνου, έξω από την είσοδο και σε έκταση 6×3 μ. περίπου, ήταν συσσωρευμένη μεγάλη ποσότητα από σπασμένα κεραμίδια λακωνικού τύπου, τα οποία προήλθαν προφανώς από τις αλλεπάλληλες κατασκευές του θόλου, μετά από κάθε νέα χρήση. Ο κλίβανος θα διατηρηθεί στην άκρη της αυλής του σχολείου και προστατεύεται με πρόχειρο στέγαστρο.

Από τις ερευνητικές τομές στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου περισυνελέγη μικρή ποσότητα χειροποίητης κεραμικής ύστερης εποχής Χαλκού ή πρώιμης εποχής Σιδήρου.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Βελβεντό

Θέση Κάτω Μπράβας

Μετά από υπόδειξη του Ζ. Κουζιάκη πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή σε νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων, στην παραλίμνια περιοχή του Δήμου Βελβεντού, στη θέση Κάτω Μπράβας. Πρόκειται για υπερυψωμένο παραποτάμιο πλάτωμα, τμήμα του οποίου έχει διαβρωθεί από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, με αποτέλεσμα να έχουν καταστραφεί και πολλοί από τους τάφους. Από το νεκροταφείο, που φαίνεται να είναι αρκετά εκτεταμένο, ερευνήθηκαν ανασκαφικά τέσσερις τάφοι.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, διαβρωμένος, παιδικός, με προσανατολισμό Δ.-Α. Δεν σώζει λείψανα της ταφής.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, διαβρωμένος, παιδικός, με προσανατολισμό Δ.-Α. Από το σκελετό διατηρήθηκαν μόνο λίγα από τα οστά του κρανίου, το οποίο βρίσκεται στα δυτικά.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, διαβρωμένος. Ανήκει σε ενήλικα και έχει προσανατολισμό Δ.-Α. Από το σκελετό σώζει μόνον το επάνω τμήμα του κορμού και το κρανίο. Το κεφάλι βρίσκεται στα δυτικά. Έξω από τον τάφο και σε μικρή απόσταση από αυτόν εντοπίστηκε πήλινο αγγείο, σκυφοειδές, άωτο, διακοσμημένο με οριζόντιες εγχαράξεις στο επάνω μέρος του.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος, ελάχιστα διαβρωμένος. Ανήκει σε ενήλικα, πιθανότατα σε γυναίκα, και έχει προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Η νεκρή είναι σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος του σώματος και με το κεφάλι στα νοτιοδυτικά. Φορούσε σιδερένια σκουλαρίκια και από ένα σιδερένιο δαχτυλίδι σε κάθε χέρι.

Από το χώρο του νεκροταφείου παραδόθηκε ένα ακόμη πήλινο αγγείο, όμοιο με αυτό που βρέθηκε έξω από τον τάφο 3.

Τα κινητά ευρήματα, ο προσανατολισμός των τάφων και η θέση των νεκρών με το κεφάλι στα δυτικά, έτσι ώστε να βλέπουν προς Α., τοποθετούν το νεκροταφείο στους χριστιανικούς χρόνους, ενώ τα δύο αγγεία που βρέθηκαν έξω από τους τάφους υποδηλώνουν πιθανότατα την πραγματοποίηση ταφικών τελετών.

αργολιθοδομή). βλ. *ΑΕ* 1948-49, σ. 85-111. *ΠΑΕ* 1950, σ. 281-292· 1958, σ. 96-102, πίν. 77-81. *Αρχαία Μακεδονία* II, 1977, σ. 123-128· III, 1983, σ. 117-122. *ΑΕ* 1973, σ. 130-142. *ΠΑΕ* 1960, σ. 108-113, πίν. 84-87. *ΑΕ* 1953, σ. 113-120. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Κοζάνη*, ό.π. (υποσημ. 74), σ. 20, 22, 32.

Κρανίδια

Θέση Κρυόβρυση

Συνεχίστηκε η έρευνα στο χώρο του προϊστορικού οικισμού της θέσης Κρυόβρυση Κρανιδίων[77]. Η ολιγοήμερη ανασκαφή επικεντρώθηκε στο νεκροταφείο της ύστερης εποχής του Χαλκού, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφεί το 1986. Ερευνήθηκαν περισσότερο οι πέντε τάφοι της ανασκαφής του 1986[78] (αριθ. 1-5) και ανασκάφηκαν άλλοι τρεις, που ήρθαν στην επιφάνεια λόγω της συνεχιζόμενης διάβρωσης του χώρου από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, κατά το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος, συλημένος και διαβρωμένος. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ανήκει σε ενήλικα και, με βάση τα ευρήματα, πιθανότατα σε γυναίκα. Τα οστά του τάφου βρέθηκαν αναμοχλευμένα. Από το εσωτερικό του περισυνελέγη πήλινη υψίποδη μυκηναϊκή κύλικα, δύο τμήματα χρυσών κοσμημάτων, ένα χάλκινο δαχτυλίδι, μία χάντρα από κεχριμπάρι και τέσσερα σφονδύλια. Αποτελούσαν μέρος των κτερισμάτων του νεκρού. Η μία από τις μακρές πλευρές του τάφου είναι φτιαγμένη από τμήμα υπερμεγέθους λίθινης ανθρωπόμορφης στήλης, που σώζει το λαιμό μαζί με τμήμα του κεφαλιού και του κορμού της μορφής.

Τάφος 7. Κιβωτιόσχημος, αδιατάρακτος, αρκετά διαβρωμένος. Δεν σώζει καλυπτήρες και τις περισσότερες από τις κάθετες πλάκες του. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ανήκει σε ενήλικα. Από τα οστά του σκελετού σώζεται μόνο μέρος του κρανίου, που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά, και του επάνω μέρους του κορμού. Από τον τάφο περισυνελέγη τμήμα πήλινης μυκηναϊκής ληκύθου, που αποτελούσε κτέρισμα της ταφής.

Τάφος 8. Κιβωτιόσχημος, αδιατάρακτος, ελάχιστα διαβρωμένος. Δεν σώζει καλυπτήριες, παρά μόνον τις πλάκες των κάθετων πλευρών του, που είναι φτιαγμένες από μικρές πηλόπλακες. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ο νεκρός είναι ενταφιασμένος σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση, προς τα δεξιά, με τα χέρια μπροστά στο στήθος και με το κεφάλι στα νοτιοδυτικά. Είναι ακτέριστος.

Από την έρευνα των πέντε τάφων του 1986 διαπιστώθηκε ότι οι τρεις από αυτούς (αριθ. 1, 2, 4) είναι κατασκευασμένοι με λίθινες ανθρωπόμορφες στήλες στις μακρές πλευρές τους. Από το χώρο του νεκροταφείου περισυνελέγησαν επίσης μία μικρή ακέραιη στήλη και τμήματα άλλων[79].

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

77. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 105-119· 6 (1992), σ. 35-43· 7 (1993), σ. 33-41.

78. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 419.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Φιλώτας

Στη θέση Αμπέλια-Ορνιθώνες, στα νότια-νοτιοανατολικά της Κοινότητας Φιλώτα και πολύ κοντά στο όριο μεταξύ των Νομών Φλώρινας και Κοζάνης, εντοπίστηκε σημαντικός αρχαιολογικός χώρος και ανασκάφηκε ένα τμήμα του (Πίν. 270 ε). Κατά την αρχαιότητα η ευρύτερη περιοχή ανήκε στο Διαμέρισμα της Εορδαίας[80]. Τα πρωιμότερα λείψανα χρονολογούνται στη νεολιθική περίοδο αλλά ο ίδιος χώρος κατοικήθηκε και πολύ αργότερα, από τα όψιμα ελληνιστικά έως τα βυζαντινά χρόνια. Η έρευνα είχε χαρακτήρα σωστικό, δεδομένου ότι από τη θέση αυτή διέρχεται, σύμφωνα με την οριστική μελέτη κατασκευής του, ο νέος οδικός άξονας Φλώρινας-Πτολεμαΐδας[81].

Στη διάρκεια της πρώτης ανασκαφικής περιόδου αποκαλύφθηκαν λείψανα διαφόρων ιστορικών φάσεων, με την αφαίρεση μικρής επίχωσης σε συνολική έκταση 20 στρεμμάτων περίπου[82]. Συγκεκριμένα, ήλθε στο φως η θεμελίωση από αργολιθοδομή τοίχων που ανήκουν σε κατοικία, μεγάλο τμήμα λιθόκτιστου περιβόλου που οριοθετεί το χώρο γύρω από αυτή και δύο κεραμικοί κλίβανοι. Χρονολογούνται στο 2ο και 1ο αι. π.Χ. Ο αυστηρός περιορισμός των ανασκαφικών δραστηριοτήτων στην απαλλοτριωμένη για την κατασκευή του δρόμου έκταση δεν επέτρεψε την αποκάλυψη ολόκληρου του οικοδομήματος ούτε του συνόλου των εργαστηριακών εγκαταστάσεων που φαίνεται ότι λειτουργούσαν στην περιοχή αυτή του αρχαιολογικού χώρου: δύο ακόμη κλίβανοι εντοπίστηκαν στα δυτικά της ανασκαφής αλλά δεν ερευνήθηκαν.

Από την επίχωση προέρχονται νομίσματα του 3ου και των αρχών του 4ου αι. μ.Χ., τα οποία ωστόσο δεν αντιστοιχούν σε οικοδομικά λείψανα, τουλάχιστον στη συγκεκριμένη έκταση που ερευνήθηκε. Η κεραμική βυζαντινών χρόνων που βρέθηκε στο εσωτερικό λάκκου απορριμμάτων και σε διαταραγμένα στρώματα των ανασκαφικών τομέων Β και Γ αποδεικνύει ότι η χρήση του ίδιου χώρου συνεχίστηκε και αργότερα. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο ένα τμήμα του μετατράπηκε σε νεκροταφείο.

79. Βλ. αναλυτικά *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 33-34.

80. Για τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της αρχαίας Εορδαίας, με παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 25-38 και Π. Αδάμ-Βελένη, *Πέτρες Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 1998. Επίσης *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 39-46· 11 (1997), σ. 43-55.

81. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 585-586.

82. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 541-543.

Το καλοκαίρι του 1997 επαναλήφθηκαν οι εργασίες στους περισσότερους τομείς[83]. Σύμφωνα με τα νεότερα δεδομένα η πρώτη εγκατάσταση έγινε στη διάρκεια της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου. Κατά συνέπεια, ο οικισμός στη θέση αυτή του Φιλώτα συγκαταλέγεται μεταξύ των πρωιμότερων προϊστορικών εγκαταστάσεων που έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή[84].

Τα περισσότερα στοιχεία για την προϊστορική φάση προέρχονται από μια βάθυνση στο φυσικό έδαφος κοντά στο βορειοδυτικό πέρας της ανασκαφής, η οποία ερευνήθηκε σε έκταση 45 τ.μ. και μέχρι τον πυθμένα της, σε βάθος 1,15 μ. Τα όριά της δεν προσδιορίστηκαν με ακρίβεια, δεδομένου ότι ένα τμήμα βρίσκεται εκτός του δεσμευμένου χώρου και επιπλέον έχει υποστεί σημαντική διατάραξη από τάφους της μεσοβυζαντινής περιόδου. Τα τοιχώματα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη διαμόρφωση, ωστόσο στον πυθμένα διατηρήθηκε μικρό τμήμα δαπέδου από δύο επάλληλες στρώσεις πηλού σε υπόστρωμα από βότσαλα και υπολείμματα λίθινης και πήλινης κατασκευής. Αποτελούν τις μοναδικές ενδείξεις για την αρχική χρήση του χώρου, πιθανότατα ως κατοικίας. Η επίχωση, αναμοχλευμένη από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, περιείχε οικοδομικό πηλό, κομμάτια πήλινων κατασκευών, κόκκαλα ζώων, λίγα εργαλεία (δύο σμίλες, τμήμα οστέινης σπάτουλας, θραύσμα πυρήνα και δρεπάνι σε φολίδα πυριτόλιθου) και μεγάλες ποσότητες κεραμικής της αρχαιότερης και μέσης νεολιθικής περιόδου.

Η κεραμική της αρχαιότερης νεολιθικής περιλαμβάνει κυρίως μονόχρωμα αγγεία: φιάλες και κλειστά αγγεία με χαμηλές δακτυλιόσχημες βάσεις και σκούρο ερυθρό επίχρισμα, μέτρια ή πολύ καλά στιλβωμένο. Μικρότερο είναι το ποσοστό των οστράκων που φέρουν εμπίεστη διακόσμηση με το νύχι, με τσίμπημα ή με εργαλείο και σπανιότερα με μικρές ρηχές χαράξεις (Πίν. 270 α). Υπάρχει επίσης περιορισμένος αριθμός σφαιρικών αγγείων, διακοσμημένων με λευκό εξίτηλο χρώμα σε ερυθρό στιλβωμένο επίχρισμα. Τα μοτίβα είναι συμπαγή τρίγωνα, συνδυασμένα με ευθύγραμμες ή καμπύλες ταινίες (Πίν. 270 β)[85].

Σε μια πολυπληθή κεραμική κατηγορία ανήκουν μεγάλα κλειστά αγγεία, που φέρουν στο σώμα ανάγλυφη διακόσμηση τύπου "barbotin"[86]. Κάθετες αυλακώσεις που έγιναν στον ωμό πηλό με τα δάχτυλα ή με εργαλείο καταλήγουν στον ώμο με τοξωτή ή ακανόνιστη διαμόρφωση, με επίθετα κομμάτια πηλού ή με οριζόντια ανάγλυφη ταινία που φέρει εμπιέσεις δαχτύλου. Ψηλότερα η επιφάνεια του αγγείου είναι λεία, απλώς στιλβωμένη ή επιχρισμένη με πορτοκαλέρυθρο ή ιώδες επίχρισμα.

Αρκετά όστρακα προέρχονται από σφαιρικά αγγεία με λαιμό ή με πλατύ αποκλίνον χείλος της μέσης νεολιθικής. Η επιφάνειά τους έχει καλυφθεί με ερυθρό ή πορτοκαλέρυθρο στιλβωμένο επίχρισμα.

Η θέση κατοικήθηκε και στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Κεραμική αυτής της περιόδου βρέθηκε μέσα σε λάκκους[87]. Σε μια βάθυνση στο φυσικό έδαφος, το καλοκαίρι του 1996, αποκαλύφθηκαν και τρεις πηλόκτιστοι θολωτοί φούρνοι σε ακτινωτή διάταξη[88]. Οι δύο είναι κυκλικοί, με διάμετρο 1,30 και 1,55 μ., και ο τρίτος ελλειψοειδής, με διαστάσεις 1,60×1,30 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,57 μ. Θυμίζουν προϊστορικές οικιακές κατασκευές αλλά δεν βρέθηκαν στο εσωτερικό κατοικίας και από την ανασκαφή τους δεν προέκυψαν σχεδόν καθόλου ευρήματα. Κατά συνέπεια, η ακριβής λειτουργία και η χρονολόγησή τους είναι προβληματικές.

Στα βόρεια της κατοικίας των όψιμων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, στην περιοχή όπου αναπτύχθηκε αργότερα το βυζαντινό νεκροταφείο, εντοπίστηκαν εννέα αποθέτες. Οι περισσότεροι είναι κυκλικοί, με διάμετρο που δεν ξεπερνά το 1,30 μ., ενώ το βάθος τους φθάνει τα 2 μ. Τα πρωιμότερα ευρήματα από το εσωτερικό τους προηγούνται κάπως της περιόδου χρήσης της κατοικίας. Σε αυτά περιλαμβάνονται πολλά ακέραια αγγεία, μεταξύ των οποίων κρατηρίσκος με διακόσμηση της κατηγορίας Δυτικής Κλιτύος και δεύτερος με ανάγλυφη διακόσμηση (Πίν. 270 γ), πινάκια, σκυφίδια, κύλικα και χειροποίητα αποθηκευτικά αγγεία. Επιπλέον, πήλινα ειδώλια (Πίν. 270 δ), κέρατα ελαφιών, σιδερένια καρφιά και σύνδεσμοι. Μια ακέραιη οινοχόη περιείχε φυσικούς αστραγάλους και αγνύθα.

83. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 43-55. Τη γενική επίβλεψη της έρευνας είχε ο αρχαιολόγος Κ. Μοσχάκης. Την ευθύνη των επιμέρους ανασκαφικών τομέων ανέλαβαν οι αρχαιολόγοι Π. Γιαννακίδου, Δ. Θεοδώρου και Μ. Παπανικολάου. Ουσιαστική ήταν η συμβολή και της Μ. Γλυκεράκη στην ανασκαφή και την πρώτη επεξεργασία των ευρημάτων.

84. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 47-48, υποσημ. 8-9.

85. Βλ. ενδεικτικά, M. Gimbutas, *Neolithic Macedonia*, Los Angeles 1976, σ. 37-43. *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 124 κ.ε.

86. Η κεραμική αυτή είναι αρκετά διαδεδομένη στην αρχαιότερη και τη μέση νεολιθική περίοδο. Στην περίπτωση του Φιλώτα η έλλειψη αδιατάρακτων αποθέσεων δεν επιτρέπει την απόδοσή της σε συγκεκριμένη αρχαιολογική φάση.

87. Αποτελεί γενικότερη διαπίστωση ότι η μικρή επίχωση, εξαιτίας της διάβρωσης, ευνόησε τη διατήρηση των καταλοίπων που βρέθηκαν σε φυσικές ή τεχνητές βαθύνσεις στο έδαφος. Η αποσπασματική κατάσταση των λειψάνων οφείλεται επίσης στη διαχρονική χρήση του χώρου και στην εντατική καλλιέργεια που εφαρμόζεται στην περιοχή.

88. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 541-543. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 47.

Τα τοιχώματα των λάκκων είναι διαμορφωμένα με επιμέλεια στο φυσικό έδαφος και, για ορισμένους τουλάχιστον, υπάρχουν ενδείξεις ότι αρχικά χρησιμοποιήθηκαν για την αποθήκευση προϊόντων. Άλλωστε, στον ίδιο χώρο βρέθηκαν και δύο ακέραιοι πίθοι, καλυμμένοι με λίθινα επιθήματα.

Ορισμένα μεγάλων διαστάσεων και ακανόνιστου σχήματος ορύγματα εντοπίστηκαν κοντά σε κεραμικό κλίβανο ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος ερευνήθηκε το καλοκαίρι του 1996[89]. Δεν αποκλείεται το χώμα από το εσωτερικό τους να χρησιμοποιήθηκε ως πρώτη ύλη για την κατασκευή των αγγείων και των υπόλοιπων πήλινων αντικειμένων που παράγονταν στα εργαστήρια του οικισμού. Στη συνέχεια μετατράπηκαν σε αποθέτες. Στο εσωτερικό μάλιστα ενός ορύγματος αποκαλύφθηκε σκελετός άνδρα, τον οποίο είχαν απορρίψει χωρίς καμιά φροντίδα. Στον ίδιο αποθέτη βρέθηκε η δευτερεύουσα ταφή των οστών δύο νεαρών γυναικών χωρίς κτερίσματα.

Στο βόρειο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου, στα βόρεια και δυτικά της κατοικίας, ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη τμήματος του οργανωμένου νεκροταφείου που ανήκει στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Μέσα στα όρια της περιοχής που πρόκειται να καταλάβει ο δρόμος το νεκροταφείο εκτείνεται σε δύο περίπου στρέμματα, αλλά η συνολική του έκταση παραμένει άγνωστη. Τη φετινή χρονιά ερευνήθηκαν 116 τάφοι και επισημάνθηκε η θέση άλλων 30 τουλάχιστον. Είναι ατομικοί, ορθογώνιοι λακκοειδείς, συχνά με σποραδικούς αργούς λίθους στην περιφέρεια. Έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. ή με μικρές αποκλίσεις. Ανασκάφηκε ένας μόνον κιβωτιόσχημος τάφος, καλυμμένος με πλάκες[90]. Τα κοσμήματα, από γυναικείες κυρίως ταφές, χρονολογούν το νεκροταφείο στην περίοδο μεταξύ του 10ου και του 12ου αι. μ.Χ. Πρόκειται για χάλκινα και σιδερένια δαχτυλίδια, χάλκινα βραχιόλια και ενώτια, τα οποία συχνά φέρουν εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση.

Σημειώνεται τέλος ότι δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν στην πορεία του νέου οδικού άξονα, από τα όρια της ανεσκαμμένης περιοχής και σε μεγάλη απόσταση προς Β. και Ν., χωρίς να εντοπιστούν άλλες αρχαιότητες. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας εγκρίθηκε η κατάχωση των λειψάνων και ο χώρος αποδεσμεύτηκε, προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες κατασκευής του δρόμου. Έγινε ωστόσο δυνατή η εξαίρεση από αυτή τη διαδικασία ενός από τους κεραμικούς κλιβάνους και η διατήρησή του σε χώρο που ήδη διαμορφώνεται.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΙΩΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Περιοχή Νταηλάκη[91]

Ο αρχαιοφύλακας του νομού Π. Γάκος διέκοψε χωματουργικές εργασίες του Δήμου Καστοριάς, όταν αυτές αποκάλυψαν – και εν μέρει κατέστρεψαν – τμήμα νεκροταφείου της πρώιμης εποχής του Σιδήρου σε απόσταση λίγων μέτρων από το ΤΕΙ Καστοριάς (Πίν. 271 α). Αμέσως ξεκίνησε η ανασκαφή του χώρου, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν 36 τάφοι, ενώ πολλά κτερίσματα βρέθηκαν μέσα στα μπάζα που άφησε πίσω του ο εκσκαφέας. Τα όρια του νεκροταφείου δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστούν.

Οι νεκροί ήταν ενήλικες στη συντριπτική τους πλειονότητα, ενταφιασμένοι εκτάδην μέσα σε απλούς ορθογώνιους λάκκους, λαξευμένους στον ημίβραχο της περιοχής χωρίς σταθερό προσανατολισμό. Όπου δεν είχε καταστραφεί η κάλυψη των τάφων, διαπιστώθηκε η ύπαρξη κυκλικού λιθοσωρού με ύψος 0,50 μ. περίπου και διάμετρο 2-3 μ. Ο κάθε λιθοσωρός κάλυπτε δύο ή περισσότερες ταφές με κοινό προσανατολισμό και αποτελούνταν από ποταμίσιες πέτρες. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώθηκαν ανακομιδές ή και επάλληλες ταφές στον ίδιο τάφο. Κοινό κτέρισμα και για τα δύο φύλα ήταν τα πήλινα αγγεία, τοποθετημένα συνήθως σε δύο ομάδες: ένα ή δύο αγγεία πόσης (κύαθοι, κύπελλα ή κάνθαροι) ή πρόχοι δίπλα στο κεφάλι του νεκρού και μία ομάδα χαμηλότερα από τα πέλματα (υδρίες, αμφορείς, οινοχόες ή μεγάλες πρόχοι). Η πλειονότητα της κεραμικής είναι χειροποίητη με αμαυρόχρωμη διακόσμηση[92] ή αβαφής, υπάρχουν όμως και η τροχήλατη τεφρή αυλακωτή ή εγχάρακτη κεραμική[93], καθώς και τροχήλατη αδιακόσμητη σε ποικιλία σχημάτων.

Στους ανδρικούς τάφους είναι σταθερή η παρουσία μαχαιριών ή ξιφών και πολύ συχνή η ύπαρξη μιας ή δύο αιχ-

89. Ό.π., βλ. και *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998), σ. 189-200.

90. Ένας ακόμη κιβωτιόσχημος και 60 λακκοειδείς τάφοι είχαν ερευνηθεί στη διάρκεια της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου, βλ. ό.π. (υποσημ. 88). Η μελέτη του οστεολογικού υλικού πραγματοποιήθηκε από τη Χ. Μπούρμπου.

91. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 572.

92. I. Vocotopoulou, La Macédoine de la protohistoire à l'époque archaïque, *Magna Grecia, Epiro e Macedonia*, Napoli 1985, σ. 156-164, πίν. XIV, ιδίως την κατηγορία Boubousti 3.

93. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα* Ι, *Το νεκροταφείο των Τύμβων*, Αθήνα 1969, σ. 191-192, εικ. 38: Ε16, Κ13.

μών ακοντίων ή δοράτων, σε αντίθεση με την Κεντρική Μακεδονία, αλλά σε αντιστοιχία με τη Βίτσα της Ηπείρου[94].

Στους γυναικείους τάφους συναντάται ποικιλία πορπών (φυλλόσχημων ή οκτώσχημων) και περονών (απλών, διφυών ή ιδιαίτερα επιμήκων), ψελίων, συρίγγων, σφηκωτήρων και χαντρών σε ποικιλία τύπων. Όλα τα παραπάνω είναι μπρούντζινα, υπάρχουν όμως και χάντρες από σάρδιο, χρυσό σύρμα ή υαλόμαζα. Η κατηγορία των «μακεδονικών περιάπτων»[95] κάνει συχνά την εμφάνισή της σε ποικιλία τύπων, όπως σφαιρικά, πτηνόσχημα, ζωόμορφα (Πίν. 271 β), μικρογραφικές πρόχοι, "jug-stoppers", πυξιδίσκες κ.ά. Σημαντική τέλος θεωρείται και η εύρεση (δυστυχώς στα μπάζα) δύο μπρούντζινων ταινιωτών διαδημάτων με έκκρουστη γεωμετρική διακόσμηση[96].

Η ολοκλήρωση της έρευνας των μετακινημένων επιχώσεων, αλλά και η ανασκαφή του συνόλου των τάφων που εντοπίστηκαν με την εκσκαφή δεν έγινε εφικτή λόγω περιορισμένων πόρων. Σημειώνεται ότι αυτή είναι ουσιαστικά η πρώτη ανασκαφή νεκροταφείου πρώιμης εποχής Σιδήρου σε ολόκληρο το Νομό Καστοριάς.

Κορυφή Ψαλίδα ή Βίγλα

Μετά από υπόδειξη του Ευ. Τοπάλτση (βλ. παρακάτω, σ. 750), εντοπίστηκε στην κορυφή Ψαλίδα Καστοριάς (Πίν. 271 γ) αρχαίο ιερό των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και αμέσως ακολούθησε ολιγοήμερη ανασκαφή, κυρίως των επιχώσεων που είχαν μετακινηθεί από τον εκσκαφέα. Πέρα από την πλούσια κεραμική και τα μαυρισμένα οστά ζώων, περισσότερες πληροφορίες αποκομίσαμε από τα θραύσματα λίθινων και μαρμάρινων αναθηματικών αναγλύφων, που αποκαλύφθηκαν και που εικονίζουν τον Δία, το ιερό πτηνό του, την Ήρα και τον Ερμή. Μάλιστα ένα ανάγλυφο εικονίζει τον Δία και την Ήρα με φιάλη στο δεξί χέρι να σπένδουν πάνω από δύο ορθογώνιους βωμούς. Τα ανάγλυφα είναι πολύ μαυρισμένα, αποσπασματικά και φθαρμένα στην πλειονότητά τους λόγω της πρόσφατης αλλά και παλαιότερων επεμβάσεων στο χώρο.

Μετά την ανακάλυψη του ιερού τροποποιήθηκαν τα έργα οδοποιίας, ώστε να μείνει ο χώρος ανεπηρέαστος και να συνεχιστεί η έρευνα, όταν υπάρξει η οικονομική δυνατότητα. Είναι προφανές ότι το ιερό αυτό ανήκε στο αρχαίο Κέλετρο, που ήταν χτισμένο στη θέση της σημερινής Καστοριάς ήδη πριν από το 199 π.Χ.[97] και ίσως ήδη από τον 5ο αι. π.Χ.[98].

Άργος Ορεστικό

Αγρός Λ. Παρασκευόπουλου

Συνεχίστηκε για λίγες ημέρες η ανασκαφή που είχε ξεκινήσει κατά το προηγούμενο έτος[99], με σκοπό την οριοθέτηση του χώρου που καταλαμβάνουν τα λείψανα της αρχαίας αγρέπαυλης, αλλά η διάβρωση του εδάφους αποδείχθηκε καταλυτική για το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πέλλα

Ο εκτεταμένος αρχαιολογικός χώρος της Πέλλας αποτελεί τα τελευταία χρόνια το επίκεντρο των προσπαθειών μιας για τη σωστή ανάδειξη και συντήρηση του ιδιαίτερα ευπαθούς αρχιτεκτονικού υλικού. Η αρχαία πόλη, εκτεινόμενη σε 4.000 περίπου στρέμματα, έχει ανασκαφεί σε μεγάλο τμήμα της. Οι ανασκαφικοί τομείς (ανάκτορο, αγορά, ιδιωτικές κατοικίες, ιερά, δημόσια κτίρια, νεκροταφεία), απομακρυσμένοι ο ένας από τον άλλο, μέσα σε ιδιωτικά αγροτεμάχια και χωρισμένοι από δύο δημόσιους δρόμους, πολύ δύσκολα γίνονται προσιτοί στον επισκέπτη, ο οποίος δεν μπορεί εύκολα να αντιληφθεί τον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης. Από την άλλη πλευρά, το ευαίσθητο ασβεστολιθικό υλικό που φθείρεται ραγδαία συντελεί στην ελαχιστοποίηση του όγκου των αρχιτεκτονικών λειψάνων. Το Δεκέμβριο του 1997 εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η προμελέτη της συνολικής ανάδειξης της Πέλλας και της περιοχής της, τη χρηματοδότηση και επίβλεψη της οποίας έχει αναλάβει το ΤΑΠΑ. Η μελέτη περιλαμβάνει ένα σύνολο επιμέρους μελετών σε χωροταξικό, πολεοδομικό, αρχιτεκτονικό, τοπογραφικό, σπατικό και φυτοτεχνικό επίπεδο και εκπονήθηκε το χρονικό διάστημα 1996-1997 από τα μελετητικά γραφεία των Λαγουδάκη - Παν-

94. Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα Ι. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, Αθήνα 1986, σ. 300.

95. *ΑΕ* 1988, σ. 47-60, όπου και η βιβλιογραφία.

96. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 212, Πίν. 64 β, από την Τιθορέα.

97. Liv. XXXI, 40,2 και M. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings* Ι, *Μελετήματα* 22, Athens 1996, σ. 83 για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

98. Χ. Τσούγγαρης, Δύο νέες επιγραφικές μαρτυρίες από την Ορεστίδα, *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 577-592.

99. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 543.

ζάρη - Χόιπελ - Ρόκκου - Κωνσταντινίδη - Παναγοπούλου - Καρπούζογλου - Ηλιοπούλου. Οι χώροι που περιλαμβάνονται στη μελέτη είναι ο αρχαιολογικός χώρος της Πέλλας, οι μακεδονικοί τάφοι της Πέλλας, η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας και η τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών. Δημιουργείται έτσι από την περιοχή της Νέας Χαλκηδόνας έως τα Γιαννιτσά μια ενιαία διαδρομή, που θα δίνει στον επισκέπτη τη δυνατότητα να γνωρίσει τα σημαντικότερα μνημεία της περιοχής και να επισκεφθεί το σύνολο των ανασκαφικών τομέων, περιδιαβαίνοντας τους αρχαίους δρόμους, αντλώντας πληροφορίες στις εγκαταστάσεις ενημέρωσης της εισόδου και σε ειδικά επιλεγμένα σημεία και εξυπηρετούμενος στα κτίρια ελέγχου και αναψυχής με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Στέγαστρα προβλέπονται σε χώρους με ιδιαίτερα ευπαθή λείψανα.

Παράλληλα εκπονήθηκε από την Εφορεία και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης των τοίχων της νότιας πτέρυγας της αγοράς, στοχεύοντας στην άμεση εφαρμογή ενός προγράμματος συντήρησης του αρχιτεκτονικού υλικού, που θα υλοποιείται ταυτόχρονα με το έργο ανάδειξης του χώρου.

Αποβλέποντας στον ευτρεπισμό του αρχαιολογικού χώρου, ολοκληρώθηκε το 1997 η κατασκευή και σε μεγάλο βαθμό και ο εξοπλισμός των 25 νέων αποθηκών, που είχαν αρχίσει να κατασκευάζονται το 1996, στο δυτικό τμήμα του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου. Στις νέες αποθήκες, συνολικού εμβαδού 700 τ.μ., μικρές κτιριακές μονάδες με περίστυλες αυλές στο κέντρο, στον τύπο των σπιτιών της Πέλλας, απομονωμένες με φύτευση από τον υπόλοιπο χώρο, μεταφέρονται συστηματικά τα ανασκαφικά ευρήματα μετά από εμπεριστατωμένο έλεγχο από τις παλιές λαμαρινένιες αποθήκες, που απομακρύνονται σταδιακά και ελευθερώνουν τον αρχαιολογικό χώρο, επιτρέποντας τη διαμόρφωση στη θέση που κατείχαν των ορίων των οικοδομικών τετραγώνων των αρχαίας πόλης.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βεργίνα

Η Βεργίνα υπήρξε ο χώρος του Νομού Ημαθίας, στον οποίο επικεντρώθηκαν οι περισσότερες δραστηριότητες της Εφορείας. Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του τύμβου των βασιλικών τάφων και η κηποτεχνική διαμόρφωση, με την επίβλεψη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων. Μετά την απαλλοτρίωση των κτισμάτων που υπήρχαν σε τμήμα του περιβάλλοντος χώρου, διενεργήθηκε το 1997 σωστική ανασκαφή 68 τάφων, ώστε να συνεχιστεί η διαμόρφωση του χώρου και σε αυτή την περιοχή. Εγκρίθηκε ακόμη από το ΚΑΣ η μελέτη στέγασης-ανάδειξης των μακεδονικών τάφων του τύμβου των Στρατιωτικών (ανάθεση μελέτης από τη ΔΑΑΜ). Αναστηλώθηκαν οι ελεύθεροι κίονες στον ομώνυμο μακεδονικό τάφο της τούμπας των βασιλικών τάφων και συντηρήθηκαν τα ευρήματα που επιλέχθηκαν να εκτεθούν στο κτίριο προστασίας των βασιλικών τάφων.

Λευκάδια

Στο μακεδονικό τάφο της Κρίσεως στα Λευκάδια Νάουσας συνεχίστηκε η στερέωση των κονιαμάτων της πρόσοψης από συντηρητές της Διεύθυνσης Συντήρησης, προκειμένου να ακολουθήσει το 1998 η αποξήλωση των λίθων, η συντήρηση και η επανατοποθέτησή τους, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη, ώστε να αποκατασταθεί η πρόσοψη του τάφου που παρουσιάζει σοβαρά στατικά προβλήματα. Για την εξυπηρέτηση των αναστηλωτικών εργασιών ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση μεταλλικής γερανογέφυρας στο εσωτερικό του στεγάστρου του τάφου και έγινε ο απαραίτητος εξοπλισμός.

Στην ίδια περιοχή κατασκευάστηκε μεταλλικό προστατευτικό στέγαστρο στο μακεδονικό τάφο των Ανθεμίων, περιφράχθηκε το θέατρο της Μίεζας και ανατέθηκε η μελέτη αναστήλωσης-επανάχρησής του.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Στην Αιανή συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας πόλης, έγιναν χαράξεις δρόμων και μονοπατιών πρόσβασης, τοποθέτηση πινακίδων με ενημερωτικά κείμενα, ολοκλήρωση του υδρευτικού και αποχετευτικού συστήματος και υπογείωση του ηλεκτρικού ρεύματος.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ-ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πέλλα

Ο Στ. Μίντος, κάτοικος Πέλλας, παρέδωσε το επάνω μέρος μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας αετωματικής στήλης, που φέρει την επιγραφή: *Μυρτώ Τιμοκλέους* (β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.). Μέγ. σωζ. ύψ. 0,35, πλ. 0,34, πάχ. 0,09 μ. (ΒΠ 1997/αριθ. 7).

Ο Στ. Σαββίδης, κάτοικος Αγροσυκιάς Γιαννιτσών, παρέδωσε χάλκινο πολύσπειρο βραχιόλι της εποχής του Σιδήρου (μήκ. 0,10 μ.), που βρέθηκε στον αγρό Σ. Σαβίδη,

στα νότια του αρχαίου οικισμού Πελίτι Αγρουσκιάς (ΒΠ 1997/αριθ. 1).

Ο Ε. Δήμκος, κάτοικος Αρχοντικού Γιαννιτσών, παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα, που προέρχονται από την περιοχή του αρχαίου οικισμού του Αρχοντικού Γιαννιτσών: α) 31 χάλκινα νομίσματα, β) 11 λίθινα προϊστορικά εργαλεία, γ) δύο πήλινα σφονδύλια, δ) χάλκινο δαχτυλίδι, ε) δύο χάλκινες τοξωτές πόρπες (ΒΠ 1997/αριθ. 2-3).

Ο Φ. Τσαλίκης, κάτοικος Αξού Γιαννιτσών, παρέδωσε τέσσερα χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν στο Ποντοχώρι Αξού (ΒΠ 1997/αριθ. 8).

Ο Ηλ. Καλογήρου, κάτοικος Νησιού Αλεξάνδρειας, παρέδωσε: α) 33 χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται από τα ελληνιστικά έως και τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, β) έναν αντωνιανό, γ) δύο ασημένια τουρκικά, δ) μία χάλκινη εφηλίδα, ε) μία χάλκινη ψήφο και στ) ένα χάλκινο κουμπί. Τα παραπάνω προέρχονται από αρχαίες θέσεις της πεδιάδας των Γιαννιτσών (ΒΠ 1997/αριθ. 4), όπου έχουν βρεθεί και παραδοθεί πολλά άλλα αρχαία αντικείμενα.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Μουσείο Βέροιας

Από κατάσχεση λόγω αρχαιοκαπηλείας εισήχθη στο Μουσείο μία ψηλή και στενή ανάγλυφη στήλη του τύπου των bildfeldstelen (ΜΒ Λ885). Έχει αετωματική επίστεψη και τετράγωνο πίνακα με ανάγλυφη παράσταση ιππέα που φορά κοντό χιτωνίσκο, χλαμύδα και ενδρομίδες. Πίσω του ο μικρός δούλος ακολουθεί σε διασκελισμό προς τα δεξιά. Η επιγραφή που βρίσκεται κάτω από την παράσταση, αλλά και το ανάγλυφο, χρονολογούν τη στήλη στα τέλη του 2ου με αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Από εκσκαφικές εργασίες σε διάφορα σημεία της πόλης εισήχθησαν και φυλάσσονται στο Μουσείο τα εξής αρχαία αντικείμενα:

1. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη σπασμένη σε πολλά κομμάτια με ανάγλυφη παράσταση ημίγυμνης ακέφαλης γυναικείας μορφής στον τύπο της Αφροδίτης Pudica[100]. Φορά ιμάτιο που αναδιπλώνεται στους γοφούς και καλύπτει τα σκέλη της. Με το αριστερό χέρι κρατά μια παρυφή του, ενώ φέρει το δεξί μπροστά στο στήθος σε ένδειξη αιδημοσύνης (ΜΒ Λ886). Η στήλη χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.

2. Κατά την εκσκαφή οικοπέδου επί της οδού Ασπασίας αποκαλύφθηκε επιτύμβια αετωματική στήλη σε δύο επάλληλα διάχωρα, στα οποία εικονίζονται έξι προτομές, δύο επάνω και τέσσερις κάτω, μια από τις οποίες σε πολύ μικρότερη κλίμακα. Από τις γυναικείες κυρίως κομμώσεις η στήλη χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. (ΜΒ Λ884).

3. Κατά τη διάνοιξη του δρόμου προς το σύγχρονο νεκροταφείο βρέθηκε επιτύμβια στήλη με τοξωτή επίστεψη που είναι σπασμένη λοξά. Φέρει ανάγλυφη παράσταση καθιστής γυναικείας μορφής από την οποία σώζεται μόνον το κεφάλι της και της Αρτέμιδος σε διασκελισμό προς τα δεξιά. Στο αέτωμα εκτός από την εγχάρακτη επιγραφή εικονίζονται κατ' ενώπιον δύο μορφές σε μικρή κλίμακα, η μία στον τύπο του ερωτιδέα και η άλλη της Αφροδίτης. Η στήλη, που έχει διαστάσεις 0,50×0,35×0,05 μ., χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. (ΜΒ Λ887).

4. Ορθογώνια πλάκα, διαστ. 0,68×0,46×0,08 μ., στην οποία παριστάνονται τέσσερις προτομές σε δύο επάλληλα διάχωρα, τρεις γυναικείες και μια ανδρική. Κάτω από την παράσταση υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή (ΜΒ Λ888), 2ος-3ος αι. μ.Χ.

5. Τέλος, πολύ σημαντική είναι η αμφίγραφη στήλη που παραδόθηκε στο Μουσείο της Βέροιας, η οποία φέρει κείμενο λόγων, διατεταγμένο σε στήλες, παρόμοιου περιεχομένου με παλαιότερη επιγραφή του ίδιου μουσείου[101]. Πρόκειται για ψηλή στήλη με οριζόντια επίστεψη, που είναι κάθετα σπασμένη σε όλο το ύψος της. Σώζονται 55 στίχοι στην κύρια όψη και 40 στην πίσω πλευρά. Χρονολογείται από το 2ο αι. π.Χ. έως τα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Οδός Σταδίου, Θεσσαλονίκης και Υψηλάντου (Ο.Τ. 271)

Κατά τις εργασίες για την κατασκευή δημοτικού χώρου στάθμευσης σε όλη την επιφάνεια του Ο.Τ. 271 συγκεντρώθηκαν από τα μπάζα τα ακόλουθα:

1. Μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη (ΜΒ Λ905), ύψ. 0,59, πλ. 0,49 και πάχ. 0,05 μ.

2. Μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με αετωματική επίστεψη (ΜΒ Λ906), ύψ. 0,69, πλ. 0,54 και πάχ. 0,07 μ.

3. Μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με αετωματική επίστεψη (ΜΒ Λ907), ύψ. 0,66, πλ. 0,40 και πάχ. 0,06 μ.

4. Μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη (ΜΒ Λ908), ύψ. 0,725, πλ. 0,48 και πάχ. μέγ. 0,09 και ελάχ. 0,04 μ.

5. Μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη, αποσπασματική (ΜΒ Λ909), ύψ. 0,54, σωζ. πλ. 0,32 και 0,44 και πάχ. 0,05 μ.

100. Για τον τύπο, βλ. *LIMC* II, 1, 1984, 82, αριθ. 10α, εικ. 737.

101. *ΑΔ* 39 (1984): Μελέτες, σ. 205-231.

6. Δεξί πόδι μαρμάρινου αγάλματος (ΜΒ Λ910), μήκ. 0,30, πλ. 0,15 και ύψ. 0,14 μ. Λείπει το μεγάλο δάχτυλο.

7. Μαρμάρινο τουρκικό θωράκιο με φυτικό κόσμημα (ΜΒ Λ911), ύψ. 0,40, πλ. 0,49 και πάχ. 0,08 μ.

Περιοχή Αγίου Αντωνίου - οδός Βερμίου

Κατά μήκος της οδού Βερμίου, κατά τις εργασίες ύδρευσης-αποχέτευσης του Δήμου Βέροιας, μέσα από τα μπάζα συγκεντρώθηκαν:

1. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη ρωμαϊκών χρόνων, αποσπασματική (ΜΒ Λ912), σωζ. ύψ. 0,65, μέγ. πλ. 0,39 και πάχ. 0,05 μ.

2. Τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου (ΜΒ Λ913), σωζ. μήκ. 0,90 και ύψ. 0,24 μ.

3. Τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου (ΜΒ Λ914) με ανάγλυφη διακόσμηση ημικυκλίων και κάθετων γραμμών. Σωζ. μήκ. 1,10 , πλ. 0,52, πάχ. 0,30 μ.

4. Τμήμα μαρμάρινης στήλης (ΜΒ Λ915). Σωζ. ύψ. 0,59, πλ. 0,59 και πάχ. 0,08 μ.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Δημαρχείο (Παλαιό Γυμνάσιο)

Κατά τις εργασίες αναστήλωσης που εκτελούνταν στο υπόγειο του νέου δημαρχείου της Βέροιας (Παλαιό Γυμνάσιο), οι Αργυρίου και Τσαβδαρίδης βρήκαν και παρέδωσαν μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων (0,73×0,50×0,08 μ.) (ΜΒ Λ916). Η παράσταση αναπτύσσεται σε δύο ορθογώνια διάχωρα, στο πρώτο από τα οποία απεικονίζονται τρεις όρθιες ιματιοφόρες μορφές, δύο γυναικείες και μια ανδρική. Στο δεύτερο διάχωρο, το οποίο σώζεται αποσπασματικά, εικονίζεται καθιστή γυναικεία μορφή με ιμάτιο «υπέρ την κεφαλήν» και απέναντί της νεανική ανδρική μορφή.

Στο επάνω μέρος της στήλης, κάτω από την αετωματική επίστεψη, υπάρχει η επιγραφή:

/----/ ΕΥΠΟΡΩ ΠΟΔΟΝΑΚΑ ΤΟΝ ΕΑΥΤΗΣ
ΑΝΔΡΑ ΚΑΙ ΕΥΤΥΧΑΝΗΝ ΤΗΝ ΘΥΓΑΤΕΡΑΝ ΖΩΣΑΝ

και το κείμενο συνεχίζεται στο χώρο μεταξύ των δύο διαχώρων με τις παραστάσεις:

ΚΑΙ ΠΑΡΑΜΟΝΑΝ ΚΑΙ ΗΙΠΝΤΟΝ
ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑΝ ΑΥΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΝ ΑΥΤΟΥ

Αυτή η επιτύμβια στήλη είχε επισημανθεί το 1936 από τους Edson και Cormack[102] στο υπόγειο του Παλαιού Γυμνασίου της Βέροιας. Έκτοτε είχαν χαθεί τα ίχνη της μέχρι τον εντοπισμό και την παράδοσή της το 1997.

102. *BSA* 41 (1940-45), σ. 110-111, αριθ. 14.

Οδός Ακροπόλεως

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών της ΔΕΥΑΒ στην παραπάνω οδό περισυνελέγη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (1,07×0,52×0,09 μ.) (ΜΒ Λ918). Σε ορθόγωνιο διάχωρο εικονίζονται μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή και εκατέρωθεν αυτών δύο παιδικές. Κάτω από την παράσταση υπάρχει η επιγραφή:

ΗΛΙΟΦΩΝ ΛΥΚΑΝ ΤΗΙΥ
ΝΕΚΑ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ ΚΕ ΟΥΑ
ΛΕΡΙΝ ΤΟΝ ΙΟΝ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

Ναός Αγίου Βασιλείου

Κατά τη διάρκεια εργασιών στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Βασιλείου περισυνελέγη[103] μία μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη που είχε χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση για την κατασκευή του χωνευτηρίου του ναού (ΜΒ Λ 943). Σωζ. ύψ. 0,84, πλ. 0,63, πάχ. 0,19 μ. Ύψ. γραμμάτων πρώτης σειράς 0,034, επομένων 0,018-0,022, διάστιχο 0,01 μ.

Δεν σώζει την άνω και κάτω απόληξή της, οι οποίες είναι κομμένες επιμελώς. Η ενεπίγραφη επιφάνεια, που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο, πλαισιώνεται στις πλάγιες πλευρές της από κοιλόκυρτο κυμάτιο και εξωτερική επίπεδη ζώνη. Η επιγραφή αρχίζει 0,24 μ. από το σωζόμενο άκρο της στήλης και σε όλο αυτό το ύψος διακρίνονται ίχνη απόξεσης κειμένου.

Πρόκειται για την αρχή καταλόγου εφήβων (Πίν. 272 α) που χρονολογείται με τη μακεδονική και την ακτιακή χρονολογία το 235/6 μ.Χ.[104].

Η επιγραφή σε έξι στίχους έχει ως εξής:[105]

Ἀγαθῇ τύχῃ.
Ἔτους ΖΞΣ σεβαστοῦ τ[οῦ καὶ]
ΓΠΤ· Ἀλειφούσης τῆς [πόλε]
ως, ἐπιμελουμένου τοῦ ἀλε[ίμμα]
τος Λουκίου Κορνηλίου Σω[----]
ρος, ἐφηβαρχοῦντος Ἀντ[ι---

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

103. Την ύπαρξη της στήλης υπέδειξε ο καθηγητής Θ. Γαβριηλίδης, τον οποίο και ευχαριστούμε θερμά.

104. Δύο ακόμη εφηβικοί κατάλογοι από τη Βέροια σώζουν μόνον την αρχή του κειμένου (ο ένας από αυτούς και το όνομα ενός εφήβου). Για τους εφηβικούς καταλόγους της Βέροιας, βλ. Λ. Γουναροπούλου - Μ. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας*, Α΄: *Επιγραφές Βέροιας*, Αθήνα 1998, σ. 215-219.

105. Η δημοσίευση της στήλης θα γίνει από τον καθηγητή της Ιστορίας του ΑΠΘ Π. Νίγδελη.

Φυτειά

Κατά τη διάρκεια περιηγήσεων στην περιοχή της Φυτειάς Ημαθίας περισυνελέγησαν στη θέση Ισιώματα και συγκεκριμένα στους αγρούς Ζαφείρη και Βύζα ευρήματα, κυρίως κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Είναι η πρώτη φορά που εντοπίζονται αρχαιότητες σε αυτή την περιοχή και θα πρέπει να ανήκουν σε κώμη της Βέροιας ή σε αγροικία.

Στενήμαχος

Κατά τη διάρκεια περιηγήσεων στην περιοχή του Στενημάχου και συγκεκριμένα στα υψώματα Αμπελότοπος και Μπας-Καρτέρι περισυνελέγη κεραμική διαφόρων περιόδων. Στην πρώτη θέση, η οποία ήταν γνωστή από παλαιότερα λόγω της εύρεσης αρχαιοτήτων ρωμαϊκών χρόνων, περισυνελέγησαν εκτός από ρωμαϊκά όστρακα, κεραμική χαρακτηριστική της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου. Στη δεύτερη θέση περισυνελέγησαν όστρακα κεραμικής νεότερης νεολιθικής περιόδου, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Νεοχώρι-Σάντα

Παραδόθηκαν από τον Εμ. Τζιλόπουλο στο Μουσείο της Βέροιας αντικείμενα που περισυνέλεξε από την περιοχή Νεοχωρίου Σάντας της Επαρχίας Αλεξάνδρειας. Παραδόθηκαν εννέα όστρακα αγγείων ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, ένα κεφάλι πήλινου ειδωλίου ελληνιστικών χρόνων, τρεις πήλινες αγνύθες, 11 μολύβδινα βάρη, οκτώ μολύβδινες χάντρες, 16 μολύβδινα αντικείμενα διαφόρων χρήσεων, ένα μολύβδινο κουτρούβιο, 155 μεταλλικά αντικείμενα διαφόρων χρήσεων και περιόδων (ήλοι, εφηλίδες, περόνες, δαχτυλίδια κτλ.), τρεις λίθινες χάντρες και 899 χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Περιοχή τεχνητής λίμνης Πολυφύτου

Συνεχίστηκε η επιφανειακή έρευνα[106] κατά μήκος της βόρειας όχθης της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου. Ερευνήθηκε η παραλίμνια περιοχή μεταξύ των Κοινοτήτων Αμυγδαλιάς και Νεράιδας, έκτασης 6 χλμ. περίπου.

Εντοπίστηκαν 27 θέσεις, οι 21 από τις οποίες πλήττονται άμεσα από τα νερά της λίμνης. Πρόκειται για θέσεις νεκροταφείων και οικισμών διαφόρων χρονικών περιόδων της προϊστορίας και των ιστορικών χρόνων[107]. Από όλους τους χώρους περισυνελέγη ενδεικτικό επιφανειακό υλικό.

Ο Ζ. Κουζιάκης παρέδωσε σημαντικό αριθμό αντικειμένων, τα οποία περισυνέλεξε από γνωστούς και άγνωστους αρχαιολογικούς χώρους, τους οποίους και μας υπέδειξε, στη διαβρωμένη περιοχή κατά μήκος της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου[108].

Δήμος Βελβεντού. Από τη θέση Κάτω Μπράβας περισυνέλεξε και παρέδωσε δύο πήλινα αγγεία. Το ένα προέρχεται από γνωστή θέση οικισμού των βυζαντινών χρόνων, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, ενώ το δεύτερο από νέο χώρο βυζαντινού νεκροταφείου. Στο χώρο αυτό ακολούθησε σωστική ανασκαφή.

Κοινότητα Μεσιανής. Από τη θέση Φαράγγι περισυνέλεξε και παρέδωσε χειροποίητα όστρακα της νεότερης νεολιθικής και πρώιμης εποχής Χαλκού, που προέρχονται από διαλυμένο οικισμό.

Κοινότητα Νεράιδας. Περισυνέλεξε και παρέδωσε όστρακα χειροποίητα και τροχήλατα από κατεστραμμένο σπήλαιο στη θέση Παλιοχώρι. Σε γειτονική παραλίμνια θέση εντόπισε νεκροταφείο, διαλυμένο από τα νερά της λίμνης, το οποίο σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμική του μπορεί να χρονολογηθεί στους ελληνιστικούς ή ρωμαϊκούς χρόνους. Στην ίδια θέση και κοντά στο νεκροταφείο εντοπίσαμε κατά τη διάρκεια της υπόδειξης του χώρου προϊστορικό οικισμό. Ακόμη, από γνωστό προϊστορικό οικισμό στη θέση Γέφυρα περισυνέλεξε και παρέδωσε όστρακα.

Κοινότητες Κρανιδίων, Γουλών, Αυλών. Από γνωστούς προϊστορικούς οικισμούς στις θέσεις Κρυόβρυση, Βαρεμένοι και Ξερόλακκα των αντίστοιχων κοινοτήτων περισυνέλεξε και παρέδωσε χειροποίητα όστρακα, λίθινα και οστέινα εργαλεία, πήλινα σφονδύλια και αγνύθες.

Κοινότητα Ιμέρων. Από τη θέση Ανάληψη περισυνέλεξε και παρέδωσε όστρακα χειροποίητα και τροχήλατα που ανήκουν σε οικισμό με κατοίκηση στους προϊστορικούς και τους βυζαντινούς χρόνους. Στην παραλίμνια περιοχή μπροστά από τον οικισμό της ΔΕΗ περισυνέλεξε όστρακα προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, που ανήκουν σε αντίστοιχους οικισμούς. Επίσης, από την παραλίμνια περιοχή του συνοικισμού της Αύρας περισυνέλεξε όστρακα νεότερων χρόνων, που προέρχονται από διαλυ-

106. *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1996, σ. 241-258.

107. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 57-66.

108. Ό.π. (υποσημ. 106).

μένο οικισμό, καθώς και όστρακα χειροποίητα, προϊστορικών χρόνων, από αντίστοιχο οικισμό.

Κοινότητα Λευκάρων. Ο Αθ. Αθανασιάδης παρέδωσε ένα χάλκινο δαχτυλίδι, δύο χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων και ένα λίθινο εργαλείο, που περισυνέλεξε από οικισμό στη θέση Ακμαξίζ Λευκάρων, τον οποίο και μας υπέδειξε. Παρέδωσε επίσης μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων ιστορικών χρόνων, που περισυνέλεξε από γνωστό οικισμό στη θέση Πατσιούρα της ίδιας κοινότητας.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Κοζάνη

Ο Ν. Λιάνας, υπάλληλος του Δήμου Κοζάνης, παρέδωσε χάλκινο νόμισμα προερχόμενο από αλσύλλιο κοντά στις βόρειες παρυφές της πόλης, στο λόφο όπου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου. Πρόκειται για νόμισμα Κασσάνδρου, κοπής προγενέστερης του 305 π.Χ. Στον οπισθότυπο διακρίνεται η επιγραφή: *ΚΑΣΣΑΝ/ΔΡ . .*, πάνω και κάτω από καθιστό προς τα δεξιά λιοντάρι[109]. Ο εμπροσθότυπος είναι πολύ οξειδωμένος.

Ευρήματα που χρονολογούνται από τα προϊστορικά έως και τα βυζαντινά χρόνια έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της πόλης[110]. Συγκεκριμένα, από την ευρύτερη περιοχή του Αγίου Δημητρίου προέρχεται μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη του 2ου-3ου αι. μ.Χ., αφιερωμένη στον Δία Ύψιστο[111]. Επιπλέον, σε μικρή απόσταση προς Α. στην οδό Φιλίππου, βρίσκεται η θέση της συστηματικά ανεσκαμμένης νεκρόπολης της Κοζάνης, με τάφους που χρονολογούνται από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου μέχρι τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια[112].

Άγιος Δημήτριος

Από άγνωστο αριθμό κατεστραμμένων λακκοειδών τάφων ελληνιστικών χρόνων ο Δ. Παυλίδης παρέδωσε ομφαλωτό πινάκιο και σκυφίδιο με μελανό γάνωμα, ακέραιη οινοχόη (Πίν. 272 β) και αρυτήρα, καθώς και βάση σκύφου. Από τους τάφους αυτούς είχαν παλαιότερα περισυλλεγεί και παραδοθεί όστρακα παρόμοιων αγγείων και σιδερένια αιχμή δόρατος[113]. Οι τάφοι καταστράφηκαν από τον ίδιο, κατά τις εργασίες για την κατασκευή αποχετευτικού βόθρου στην αυλή του σπιτιού του, στην Κοινότητα Αγίου Δημητρίου. Αποδείχθηκε ότι ο Δ. Παυλίδης είχε κατακρατήσει τα ακέραια αγγεία και τελικά τα παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης, μετά από επίμονες προσπάθειες του συντηρητή αρχαιοτήτων Δ. Πενογλίδη.

Καπνοχώρι - Σκάφη

Στα βόρεια του χωριού Σκάφη, το οποίο ανήκει στην Κοινότητα Καπνοχωρίου, σε ορεινή θέση γνωστή στους ντόπιους με την ονομασία Πολυβολεία, περισυνελέγη από τον Κ. Πενογλίδη, υπάλληλο της Εφορείας, σιδερένια αιχμή βέλους.

Κοιλάδα

Σε αγρό ιδιοκτησίας Γ. Χατζηγιάγκου, στα βορειοδυτικά της κοινότητας, στη διάρκεια αυτοψίας κατά μήκος της χάραξης της νέας Εγνατίας οδού, βρέθηκε απότμημα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης ρωμαϊκών χρόνων (μέγ. σωζ. ύψ. 0,215, μέγ. σωζ. πλ. 0,218, μέγ. πάχ. 0,165 μ.). Σώζει το αριστερό τμήμα της ανάγλυφης παράστασης, από την οποία διατηρούνται αποσπασματικά μια γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, καθιστή σε δίφρο, και όρθια θεραπαινίδα κατ᾽ ενώπιον, που κρατά αντικείμενο, πιθανότατα κιβωτίδιο, στο δεξί της χέρι (Πίν. 272 γ). Η κάτω σωζόμενη απόληξη της στήλης έχει λαξευτεί προκειμένου να ξαναχρησιμοποιηθεί, ίσως ως οικοδομικό υλικό.

Την ανεύρεση της στήλης ακολούθησαν δοκιμαστικές τομές, περιορισμένες στην απαλλοτριωμένη για την κατασκευή του δρόμου έκταση. Σε μικρή απόσταση ανατολικότερα εντοπίστηκε βυζαντινό νεκροταφείο και ειδοποιήθηκε η 11η ΕΒΑ, η οποία ανέλαβε τη συστηματική έρευνα του χώρου. Στην ίδια περιοχή, συγκεκριμένα στον αγρό Δ. Παπαδοπούλου, είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα κτιστός θολωτός ρωμαϊκός τάφος[114].

Μελίσσια

Σε αγροτική περιοχή της Κοινότητας Μελισσίων, στο νοτιοδυτικό τμήμα της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης (Σαριγκιόλ), κατά την αυτοψία πριν από τη διάνοιξη της Εγνατίας οδού, περισυνελέγη τμήμα μυλόλιθου και μεγάλο μέρος του σώματος ρωμαϊκού αγγείου. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές που αποδείχθηκαν άγονες, με εξαίρεση ελάχιστα τροχήλατα όστρακα σε πολύ περιορισμένη έκταση γύρω από το σημείο στο οποίο βρέθηκε το αγγείο.

Κατά τον καθαρισμό του, στο εσωτερικό του αγγείου

109. Πρβλ. D.R. Sear, *Greek Coins*, 2, London 1979, σ. 626-627, αριθ. 6753.

110. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Κοζάνη*, ό.π. (υποσημ. 74).

111. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985, σ. 37, αριθ. 22.

112. Ό.π. (υποσημ. 110), σ. 20 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

113. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 547.

114. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 297-298.

βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Μακεδόνων, χάλκινος δακτύλιος με μορφή απλού κρίκου, σιδερένιο καρφί και αποσπασματικά σωζόμενο δισκάριο από χάλκινο έλασμα, διακοσμημένο με εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους. Το καλύτερα διατηρημένο από τα νομίσματα έχει κοπεί στα χρόνια του αυτοκράτορα Αδριανού.

Ποντοκώμη - Ατμοηλεκτρικός σταθμός Καρδιάς

Με υπόδειξη του αρχαιόφιλου Ζ. Κουζιάκη, κατοίκου Κοζάνης, εντοπίστηκε ελληνιστικός οικισμός κοντά στις εγκαταστάσεις του ατμοηλεκτρικού σταθμού Καρδιάς, στα νοτιοδυτικά του Νοτίου Πεδίου, ενός από τα εκτεταμένα ορυχεία του Λιγνιτικού Κέντρου Πτολεμαΐδας-Αμυνταίου. Βρίσκεται σε χαμηλό ύψωμα του δυτικού τμήματος της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης, σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά της Κοινότητας Ποντοκώμης και παραμένει μέχρι σήμερα ανέπαφος από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ. Από το επιφανειακό υλικό συγκεντρώθηκαν όστρακα ελληνιστικών αγγείων (πινακίου και κλειστού αγγείου με μελανό γάνωμα, οινοχόης, μεγάλων κλειστών αβαφών αγγείων), βάση πίθου, κεραμίδες στέγης και τμήματα μυλόλιθου.

Επισημαίνουμε ότι σε μικρή απόσταση στα δυτικά του πρόσφατα εντοπισμένου αρχαιολογικού χώρου βρίσκεται οικισμός ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί με παλαιότερη ανασκαφή[115].

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Φαράγγι

Από τη θέση Παλιοχώρι, στα βορειοανατολικά της κοινότητας, ο Α. Χριστόφας παρέδωσε μεγάλο αριθμό θραυσμάτων ελληνιστικών και ρωμαϊκών αγγείων, τμήμα λύχνου, 13 αγνύθες, αμφικωνικό σφονδύλι και δύο τμήματα πήλινων ειδωλίων. Επιπλέον, σιδερένια αιχμή δόρατος και μαχαίρι, χάλκινο νόμισμα υστερορωμαϊκών χρόνων, μολύβδινους συνδέσμους, άμορφα υπολείμματα μολυβδοχόησης και ορισμένα ακόμη χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα. Ένα αποσπασματικό χάλκινο έλασμα (διαστ. 0,108×0,092 μ.), που ίσως αποτελούσε επένδυση ασπίδας, σώζει μικρό τμήμα ανάγλυφης επιγραφής.

Στα όστρακα που παραδόθηκαν περιλαμβάνονται τμήματα μεγαρικών σκύφων με φυτική διακόσμηση, μυροδοχείων, πινακίων, αποθηκευτικών αγγείων, σκύφων και σκυφιδίων, ορισμένα με εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση. Είναι αβαφή ή φέρουν μελανό, καστανό και ερυθρό επίχρισμα. Ένα όστρακο σώζει ίχνη εφυάλωσης.

Τα αντικείμενα, τα οποία συγκέντρωνε για μεγάλο χρονικό διάστημα ο Α. Χριστόφας σε εντοπισμένο από παλαιά αρχαιολογικό χώρο[116] παραδόθηκαν στον αρχαιολόγο Κ. Μοσχάκη και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας (αριθ. κατ. 449-474).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΙΩΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Κορυφή Ψαλίδα ή Βίγλα

Ο Ευ. Τοπάλτσης εντόπισε στην κορυφή Ψαλίδα Καστοριάς άγνωστο αρχαίο ιερό. Ενημέρωσε την Υπηρεσία και ακολούθησε η ανασκαφή που περιγράφηκε.

Αυγή

Θέση Πόλκα

Ο Χ. Τριανταφυλλίδης, κάτοικος Κοινότητας Αυγής, παρέδωσε στις 13-5-1997 ένα μπρούντζινο κράνος κορινθιακού τύπου (Πίν. 272 δ), που ο ίδιος περισυνέλεξε κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών στη θέση Πόλκα, αμέσως βόρεια του οικισμού Αυγή. Το εύρημα, που διατηρείται σε μέτρια κατάσταση, μεταφέρθηκε και φυλάσσεται στην αρχαιολογική συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς. Μαζί με άλλες αρχαιότητες που έχουν περισυλλεγεί ή ανασκαφεί πρόσφατα, σηματοδοτεί την ύπαρξη ενός κλασικού νεκροταφείου και οικισμού μεταξύ Αυγής και Πενταβρύσου[117].

Νεστόριο

Θέση Κάστρο

Μετά από κατολίσθηση αποκαλύφθηκε κοντά στην κορυφή του υψώματος (και γνωστού αρχαιολογικού χώρου) ασβεστόκτιστος τοίχος και προϊστορική κεραμική. Σε διήμερη επιφανειακή έρευνα και ανασκαφή, που έγινε με συμμετοχή Νεστοριτών εθελοντών αποκαλύφθηκε ποικιλία λίθινων εργαλείων και οστράκων νεολιθικής και πρώιμης εποχής του Χαλκού.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

115. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 27-39, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

116. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 547-548.

117. Τσούγγαρης, ό.π. (υποσημ. 98).

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έτος 1997 υπηρέτησαν στην Εφορεία, εκτός από τον υπογραφόμενο, οι αρχαιολόγοι Α. Τσιλιπάκου και Μ. Παϊσίδου, ο ιστορικός της τέχνης Ι. Σίσιου, οι αρχιτέκτονες Κ. Θεολογίδου, Δ. Γουμάγιας και Α. Σαραφέρας και η πολιτικός μηχανικός Κ. Δρόσου.

Κατά το έτος 1997 συνεχίστηκε η σύνταξη των απαιτούμενων μελετών και η λήψη άμεσων μέτρων προστασίας (υποστυλώσεις, προληπτική συντήρηση των τοιχογραφιών κτλ.) μνημείων των Νομών Κοζάνης και Γρεβενών που υπέστησαν καταστροφές από το σεισμό της 13-5-1995. Το ίδιο έτος επίσης συνεχίστηκε η σύνταξη των απαιτούμενων μελετών και η εκτέλεση εργασιών ανάδειξης (ανασκαφικές, στερεωτικές και εργασίες συντήρησης του διακόσμου) σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους των Νομών Καστοριάς, Φλώρινας, Κοζάνης και Γρεβενών που χρηματοδοτούνται από το Β΄ ΚΠΣ. Στο πρόγραμμα μελετών και έργων που καταρτίστηκε από τις επιστημονικές επιτροπές των τριών προγραμματικών συμβάσεων που λειτουργούν στα Σέρβια, τη Σιάτιστα και την Καστοριά, εντάχθηκαν κυρίως μνημεία που υπέστησαν καταστροφές από το σεισμό ή μνημεία και αρχαιολογικοί χώροι που χρηματοδοτούνται από το Β΄ ΚΠΣ.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Εκπαιδευτικά προγράμματα

Κατά τη διάρκεια του έτους 1997 στην πόλη της Καστοριάς και στα Σέρβια λειτούργησαν δύο εκπαιδευτικά προγράμματα, με τίτλο για μεν το πρόγραμμα της Καστοριάς «Στον κόσμο των βυζαντινών εικόνων» και γι' αυτό των Σερβίων «Πολιορκώντας την οχυρή πόλη».

Συνέδρια

Κατά το μήνα Σεπτέμβριο διοργανώθηκε από το Δήμο Εδέσσης συνέδριο με τίτλο «Η Έδεσσα και η περιοχή της». Και οι τρεις αρχαιολόγοι που υπηρετούν στην Εφορεία έλαβαν μέρος στο συνέδριο με σχετική ανακοίνωση.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ-ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Στο κέντρο της αρχαίας αλλά και της σύγχρονης Βέροιας στον αρχαιολογικό χώρο του Αγίου Παταπίου ερευνήθηκαν ανασκαφικά τα σωζόμενα ερείπια ενός τετράκογχου βαπτιστηρίου του 4ου αι., μιας μεγάλης τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος του 5ου αι. και ενός αψιδωτού κτιρίου που ταυτίστηκε με επισκοπείο. Τα δάπεδα όλων των χώρων είναι διακοσμημένα με ψηφιδωτό και μαρμαροθέτημα. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη συντήρησης των ψηφιδωτών του αρχαιολογικού χώρου (Πίν. 273 α). Επίσης ξεκίνησαν οι εργασίες για τη συντήρηση τμημάτων των τοιχοποιιών των παλαιοχριστιανικών ευρημάτων, τα οποία υπό την επίδραση των καιρικών συνθηκών κινδυνεύουν να καταστραφούν.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ - ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Ναός Αγίου Ανδρέα ενορίας Αγίου Γεωργίου

Ξεκίνησαν οι εργασίες για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του ναού, οι οποίες περιλαμβάνουν καθαρισμούς και αποχωματώσεις για να αναδειχθεί το μνημείο και να διευθετηθούν τα όμβρια.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Ναός Προφήτη Ηλία

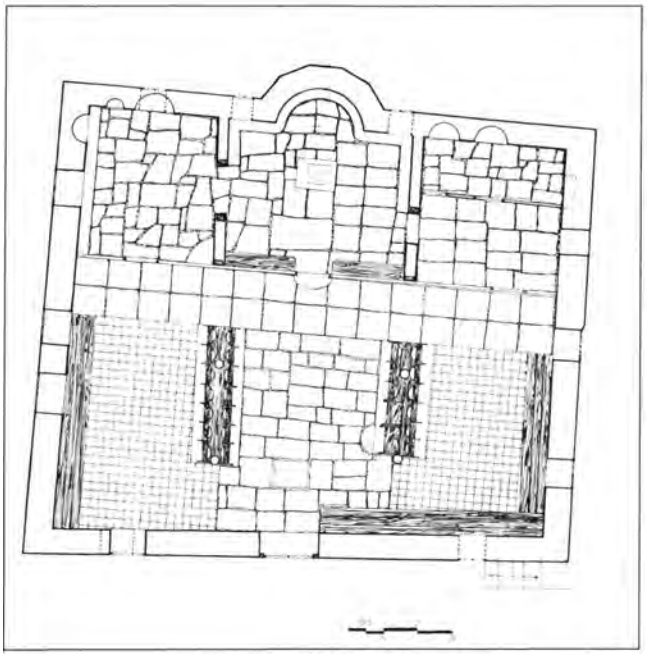
Ο ναός του Προφήτη Ηλία (Σχέδ. 1-3) βρίσκεται στο Ο.Τ. 79 στη Βέροια ανάμεσα σε πολυώροφες οικοδομές και δεν έχει όψη σε κανένα δρόμο. Η μόνη πρόσβαση γίνεται από την οδό Ιπποκράτους.

Είναι τρίκλιτη βασιλική με κιονοστοιχία από λεπτούς ξύλινους κίονες (0,17×0,17 μ. περίπου) και επικαλύπτεται από δίριχτη κατά το μεγαλύτερο μέρος ξυλόστεγη οροφή, όπως φαίνεται από τα σχέδια (Σχέδ. 2-3).

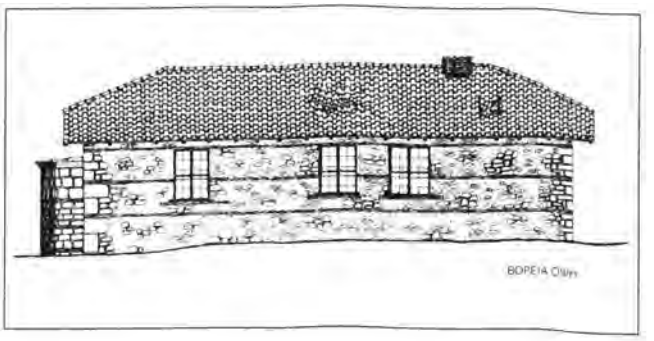
Το δάπεδο καλύπτεται στο κεντρικό κλίτος και στο Ιερό από μεγάλου μεγέθους μαλτεζόπλακες, στα δε κλίτη από κεραμικά πλακίδια (Σχέδ. 1).

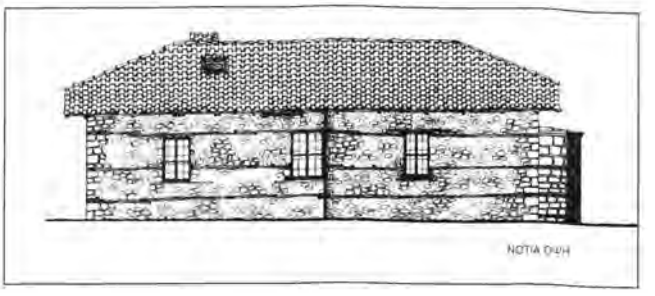
Έχει εξωτερικές διαστάσεις 15,40×12,40 μ. κατά τη δυτική και τη νότια πλευρά αντίστοιχα.

Η τοιχοδομία είναι σε αρκετά καλή κατάσταση, εκτός από την ανατολική όψη που φέρει ορισμένες ρηγματώσεις κατά διαστήματα, η δε δυτική όψη φέρει ακαλαίσθητο αρμολόγημα.



Σχέδ. 1. Βέροια. Ναός Προφήτη Ηλία. Κάτοψη.





Σχέδ. 2-3. Βέροια. Ναός Προφήτη Ηλία. Η βόρεια και η νότια όψη του ναού.

Η είσοδος του ναού βρίσκεται χαμηλότερα από τη στάθμη του εδάφους της νότιας και της βόρειας πλευράς, κατά 1,50 μ. περίπου. Λόγω δε της γειτνίασης με πολυώροφη οικοδομή παρουσιάζεται το εξής φαινόμενο: τα βρόχινα νερά επειδή δεν έχουν καμία διέξοδο λιμνάζουν τόσο μπροστά στην εκκλησία όσο και μέσα σε αυτή και για το λόγο αυτό έχουν καταστραφεί παντελώς τα περισσότερα στασίδια.

Εσωτερικά ο ναός φωτίζεται από αρκετά παράθυρα που υπάρχουν σε όλες τις πλευρές του. Τοιχογραφίες δεν υπάρχουν, το δε τέμπλο είναι χωρίς καμία ιδιαίτερη αξία.

Τα προβλήματα του παραπάνω ναού εντοπίζονται κυρίως στη στέγη. Ιδιαίτερα οξυμένο πρόβλημα όμως παρουσιάζεται στη βόρεια πλευρά, στο ύψος του αριστερού κλίτους. Εκεί, τμήμα της στέγης παρουσιάζει υποχωρήσεις λόγω της καταστροφής των ξύλινων στοιχείων τόσο των οριζοντίων όσο και των καθέτων (μεσαίος ξύλινος κίονας) με κίνδυνο να καταρρεύσει και να συμπαρασύρει ολόκληρο το κλίτος. Δεν είναι όμως αμελητέες και οι υπόλοιπες καταστροφές, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, που έχουν προκληθεί από τα βρόχινα νερά σε ολόκληρη τη στέγη.

Επίσης, προβλήματα παρουσιάζονται εσωτερικά στους τοίχους και σε αρκετό ύψος από την υγρασία λόγω της στάθμης του εδάφους που βρίσκεται εξωτερικά ψηλότερα από το δάπεδο του ναού στην ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά.

Η αρχιτεκτονική μελέτη που εκπονήθηκε κατά το 1996 για την αναστήλωση του παραπάνω ναού προέβλεπε την αποκατάσταση τόσο της στέγης όσο και της τοιχοποιίας, καθώς και του ξύλινου διακόσμου εσωτερικά.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

Αρχαιολογικός χώρος Σφηκιάς

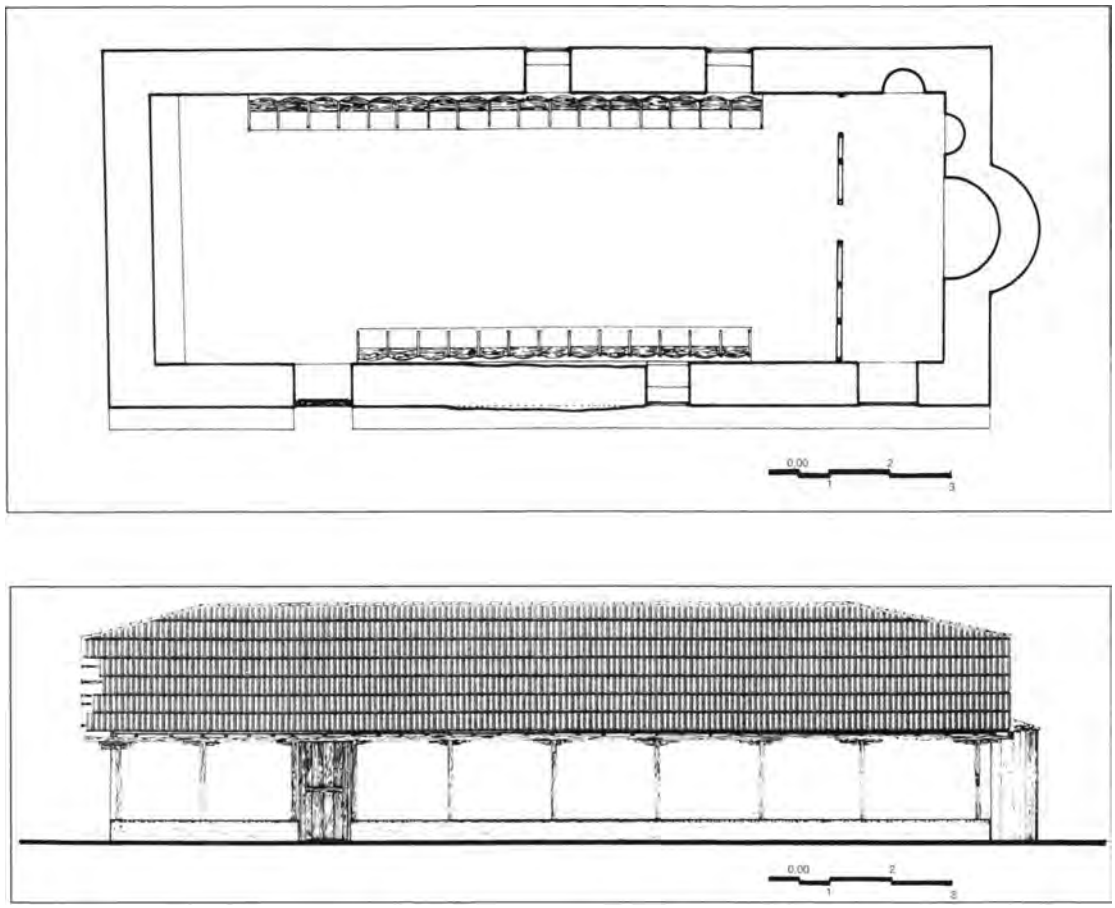
Τρία χλμ. νοτιοδυτικά της σύγχρονης Κοινότητας Σφηκιάς στα Πιέρια αποκαλύφθηκαν τα ερείπια δύο παλαιοχριστιανικών ναών (Πίν. 273 β) του 4ου και 5ου αι. Από τον πολιτικό μηχανικό Α. Καλφόπουλο ολοκληρώθηκε η μελέτη διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Β και του ανασκαφικού χώρου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Α με σκοπό τη δημιουργία ενός ενιαίου αρχαιολογικού χώρου, καθώς και η μελέτη κατασκευής στεγάστρου προστασίας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Α.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Άγιος Γεώργιος

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός βρίσκεται 3,5 χλμ. ανατολικά του οικισμού και 200 μ. περίπου ανατολικά της διώρυγας 64 του ποταμού



Σχέδ. 4-5. Νομός Ημαθίας. Άγιος Γεώργιος. Ναός Αγίου Αθανασίου. Κάτοψη και νότια όψη του ναού.

Αλιάκμονα. Πρόκειται για έναν κοιμητηριακό μονόχωρο ναό χωρίς νάρθηκα, εξωτ. διαστ. 14,60×5,85 και ύψ. 2,95 μ. (Σχέδ. 4-5· Πίν. 274 α).

Η στέγη του είναι ξύλινη δίριχτη με αποτμήσεις στην ανατολική και δυτική πλευρά. Υπάρχουν από δύο παράθυρα αντίστοιχα στη νότια και τη βόρεια πλευρά. Στη νότια πλευρά βρίσκεται το χαγιάτι, όπου και η μοναδική είσοδος του ναού. Το δάπεδο στο μεγαλύτερο μέρος καλύπτεται από μαρμάρινες ορθογωνισμένες πλάκες τοπικής προέλευσης, διαστ. 0,50×0,50 μ. περίπου, στο δε υπόλοιπο υπάρχει πρόσφατη επέμβαση με διάστρωση από τσιμέντο.

Το τέμπλο έχει ευθύγραμμη μορφή σε κάτοψη και ξυλόγλυπτο διάκοσμο. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που διαφέρουν χρονολογικά μεταξύ τους (Πίν. 274 β).

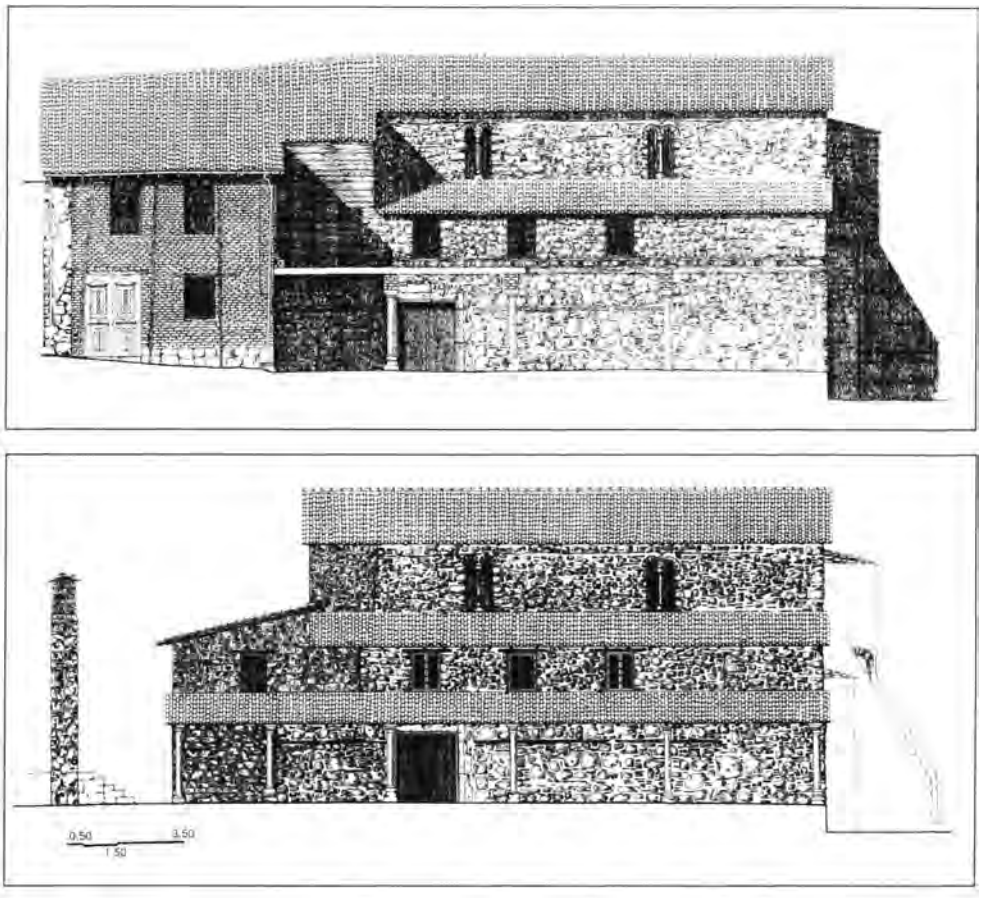
Η ανέγερση του ναού μπορεί να τοποθετηθεί στο 18ο αι. περίπου. Υπάρχουν τοιχογραφίες του 18ου και 19ου αι., ενώ η επιγραφή που υπάρχει στο υπέρθυρο είναι δυσανάγνωστη.

Γενικά η κατάσταση του μνημείου είναι καλή. Σε όλες τις τοιχοποιίες δεν παρουσιάζονται ρωγμές εκτός από τη νότια πλευρά, στην οποία υπάρχει μια διατάραξη τοιχοποιίας, χωρίς όμως να εγκυμονεί κινδύνους.

Το κυρίως πρόβλημα παρουσιάζεται στη στέγη και ειδικότερα στον ξύλινο σκελετό αυτής, ο οποίος παρουσιάζει αρκετές φθορές από τα εισερχόμενα για χρόνια βρόχινα νερά (Σχέδ. 5).

Πρόσφατα έχουν γίνει κάποιες επεμβάσεις, αλλά το πρόβλημα συνεχίζει να υφίσταται. Η αρχιτεκτονική μελέτη που εκπονήθηκε κατά το έτος 1996 προέβλεπε όλες εκείνες τις απαραίτητες εργασίες για την αναστήλωση του παραπάνω μνημείου.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ



Σχέδ. 6-7. Έδεσσα. Παλαιά Μητρόπολη. Αποτύπωση της νότιας όψης και πρόταση αποκατάστασής της.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

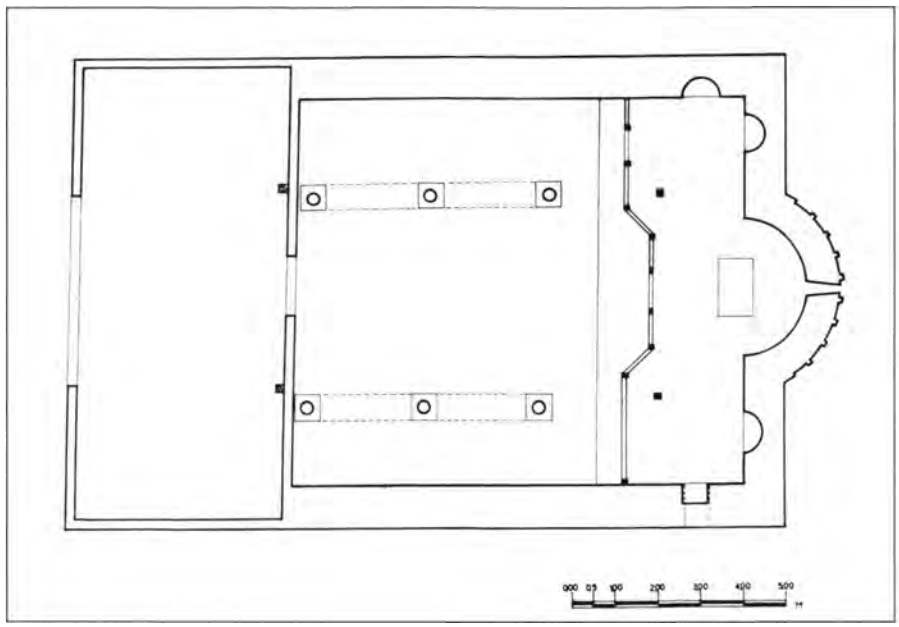
Έδεσσα

Παλαιά Μητρόπολη

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα, η οποία χρονολογείται στο 13ο αι. Ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους οι εργασίες για την αποκατάσταση του νάρθηκα και της νότιας στοάς του ναού (Σχέδ. 6-7). Σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη καθαιρέθηκε ο νεωτερικός νάρθηκας, ο οποίος κατασκευάστηκε το 1927-1928, και ανακατασκευάστηκε νέος στο περίγραμμα του παλαιού, η θεμελίωση του οποίου βρέθηκε ύστερα από αρχαιολογική έρευνα. Η θέση και η μορφή των ανοιγμάτων προέκυψε κατ' αναλογία με τα υφιστάμενα στη βόρεια και τη νότια όψη και ύστερα από συγκριτική μελέτη μνημείων της ίδιας περιόδου στο χώρο της Μακεδονίας. Ο νάρθηκας κατασκευάστηκε με ημιλαξευμένο πωρόλιθο, ίδιας ποιότητας με τον υφιστάμενο, χωρίς τη χρήση πλίνθων, για να διαφοροποιηθεί από τις υπόλοιπες οικοδομικές φάσεις του μνημείου. Ο δυτικός τοίχος του νεωτερικού νάρθηκα, ο οποίος αποτελούσε τμήμα του περιβόλου του, διατηρήθηκε και επισκευάστηκε. Ανακατασκευάστηκε επίσης τμήμα της στέγης της νότιας στοάς, του οποίου διατηρούνται οι κίονες. Η μορφή και η κλίση της στέγης ανταποκρίνεται στην παλαιότερη, όπως προκύπτει από το ύψος των κιόνων και από τις σωζόμενες δοκοθήκες επί του νότιου τοίχου του ναού[1].

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

1. Αποτύπωση Δ. Κουκούδης, Α. Μουχταρίδου, αρχιτέκτονες μηχανικοί. Μελέτη Σ. Κίσσας († 1994), Κ. Θεολογίδου, Ε. Κουπίδου.



Σχέδ. 8. Νομός Πέλλας. Λιπαρό. Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Κάτοψη.

Λιπαρό

Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

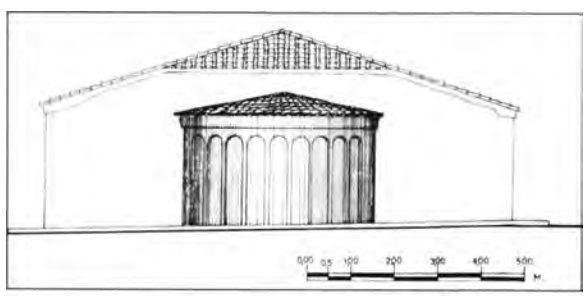
Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική, διαστ. 16,65× 10,70 μ. Βρίσκεται σε απόσταση 3 χλμ. νοτιοανατολικά του οικισμού Λιπαρό.

Από τον αρχικό ναό σήμερα σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα μέχρι το νάρθηκα, ο οποίος ξαναχτίστηκε πρόσφατα (Σχέδ. 8-9).

Η ανασκαφική έρευνα απέδειξε ότι το μήκος του ναού προεκτεινόταν 1 μ. περίπου πέραν της δυτικής πλευράς του ναού. Αυτό προκύπτει από το κεραμικό δάπεδο που βρέθηκε κάτω από την επίστρωση του μωσαϊκού που υπήρχε σε όλη την έκταση του ναού και τις δύο βάσεις των ξύλινων κιόνων που βρέθηκαν στην επέκταση των δύο κιονοστοιχιών στο χώρο του νάρθηκα.

Ανοίγματα δεν υπάρχουν εκτός της δυτικής εισόδου και ενός μικρού παραθύρου στη νότια πλευρά που διανοίχθηκε σε δεύτερη φάση. Η τοιχοποιία, πλ. 0,95 μ., αποτελείται από πουρόπετρα και ένα είδος αμμόπετρας στην κόγχη του Ιερού, όπου σχηματίζονται πολλά φατνώματα κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς της κόγχης (Πίν. 275 α). Εσωτερικά σώζονται αρκετές τοιχογραφίες, το δε τέμπλο, λιτό σε τεθλασμένη γραμμή, είναι επιζωγραφισμένο σε δύο φάσεις. Τα κυριότερα προβλήματα που υπήρχαν και αποκαταστάθηκαν ήταν ο κατεστραμμένος ξύλινος σκελετός της στέγης και η ανερχόμενη υγρασία κυρίως στις βάσεις των ξύλινων κιόνων, ενώ το υφιστάμενο κεραμικό δάπεδο επικαλύφθηκε από στρώμα ψιλής άμμου και επιστρώθηκε εκ νέου από κεραμικές πλάκες ίδιας διατομής και ποιότητας.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

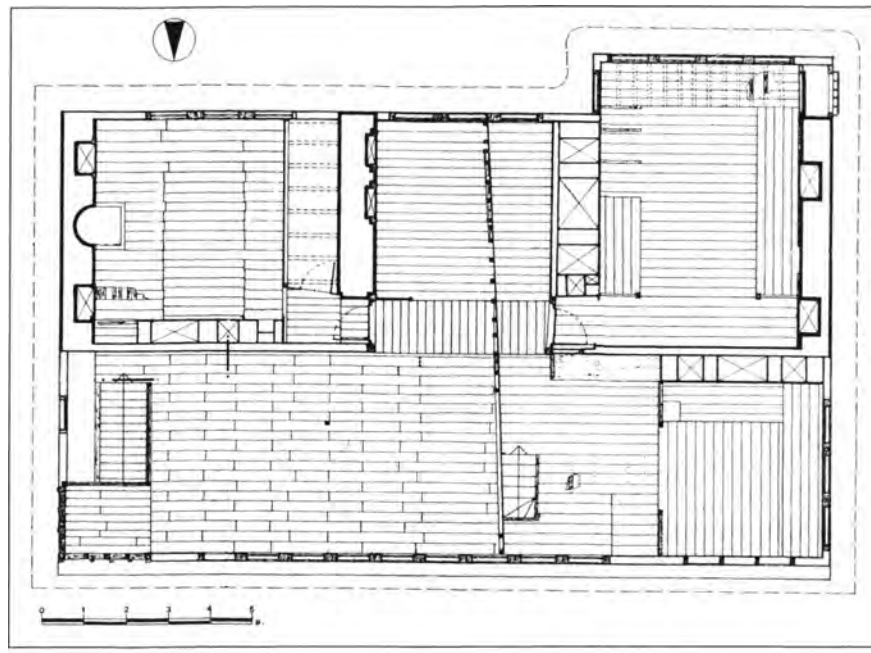


Σχέδ. 9. Νομός Πέλλας. Λιπαρό. Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Η ανατολική όψη του ναού.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Προγραμματική Σύμβαση ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ - Δήμου Καστοριάς

Το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ - Δήμου Καστοριάς απασχολήθηκε με τη σύνταξη



Σχέδ. 10. Καστοριά. Αρχοντικό Τσιατσαπά. Κάτοψη του δεύτερου ορόφου.

μελετών και εκτέλεση εργασιών, κυρίως σωστικού χαρακτήρα, σε μνημεία της πόλης. Πιο συγκεκριμένα έγιναν επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα στα μνημεία: Παναγία Αγίων Αναργύρων, Αγία Παρασκευή Ντολτσό, Άγιο Αλύπιο, Άγιο Νικόλαο-Χαράλαμπο, Άγιο Γεώργιο Μουζεβίκη, Παναγία Εβραΐδος, Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη, Αγίους Αναργύρους Ντολτσό, αρχοντικό Εμμανουήλ και αρχοντικό Τζώτζα και σε τμήματα του τείχους παρά το Μεντρεσέ. Ξεκίνησε η β΄ φάση εργασιών διαμόρφωσης της πλατείας Κουμπελίδικης. Παράλληλα, συντάχθηκαν μελέτες για την αποκατάσταση των μνημείων Ταξιαρχών στο Απόζαρι, Αγίων Αποστόλων (μελετητές Θ. Κασκίτσης, Κ. Δρόσου) και αρχοντικού Τζώτζα (μελετητές Θ. Κασκίτσης, Κ. Δρόσου), συμπληρωματικές μελέτες για την αποκατάσταση του Αγίου Νικολάου του Καραβιδά και του Αγίου Δημητρίου Ελεούσης, του Μεντρεσέ (α΄ φάση), της Παναγίας Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, του Αγίου Δημητρίου του Καρύδη (β΄ φάση), του αρχοντικού Σαπουντζή, του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα (μελετητές Α. Σαραφέρας, Κ. Δρόσου) και της Παναγίας Αγίων Αναργύρων, ενώ ξεκίνησαν μελέτες για την αποκατάσταση του τείχους παρά το Μεντρεσέ και παρά το Δημαρχείο. Ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για την αποκατάσταση του Αγίου Δημητρίου Ελεούσης και του Αγίου Νικολάου του Ρεζά (Καρύδη).

Καστοριά

Αρχοντικό Τσιατσαπά

Το αρχοντικό Τσιατσαπά (Σχέδ. 10) χτίστηκε το 1752 και είναι εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων τριώροφο κτίριο με μεσοπάτωμα. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1995, σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη[2] για την αποκατάσταση της βόρειας όψης του, η οποία είναι σε εξαιρετικά κακή κατάσταση. Μέχρι το τέλος του 1997 έγιναν οι ακόλουθες εργασίες στερέωσης: 1. Απομάκρυνση των στοιχείων πλήρωσης (συμπαγείς οπτόπλινθοι) του ξύλινου σκελετού της βόρειας όψης, καθαρισμός και φύλαξη για επανατοθέτηση. 2. Επισκευή του σκελετού με αντικατάσταση των σαθρών ξύλινων στοιχείων με νέα υγιή. 3. Συμπλήρωση των εγκάρσιων στη βόρεια όψη κομμένων σήμερα πατόξυλων όλων των ορόφων. 4. Δημιουργία κατάλληλων συνδέσμων για τη σύνδεση και συνεργασία δοκών δαπέδων και ξύλινου σκελετού όψης. 5. Ανάκτιση των στοιχείων πλήρωσης. Για τη συμπλήρωση των πατόξυλων προηγήθηκε κόψιμο των σαθρών τμημάτων στην έδρασή τους στη

2. Μελέτη Κ. Θεολογίδου. Στην αποτύπωση-σχεδίαση συνεργάστηκαν οι εργοδηγοί-σχεδιάστριες: Ε. Μαυροβίτου, Σ. Κακαγιάννη, Μ. Σασκαλίδου.

βόρεια όψη και ακολούθησε συμπλήρωση με μάτισμα, συγκόλληση και ενίσχυση με μεταλλικές λάμες. 6. Αρμολογήματα των λιθοδομών, εσωτερικά και εξωτερικά, στις περιοχές που διαπιστώθηκε αποσάθρωση του δομικού κονιάματος ή λύση της συνοχής της τοιχοποιίας. 7. Επισκευή τμήματος της στέγης με εκτεταμένη αντικατάσταση της ξυλείας του σκελετού της, ο οποίος ήταν σε κακή κατάσταση.

Για τη βόρεια όψη προβλέπεται η αποκατάσταση της αρχικής μορφής της με την ανακατασκευή ηλιακών και σαχνισί. Η αποκατάσταση στηρίχθηκε σε παλαιές φωτογραφίες, αποτυπώσεις και ίχνη επί των τοιχοποιιών. Σημειώνουμε ότι η όψη, όπως διαμορφώθηκε μετά τις καθαιρέσεις των στοιχείων αυτών δεν παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον και μειώνει την αξία και την αισθητική του κτιρίου. Εσωτερικά προβλέπεται η καθαίρεση πρόχειρου μεσότοιχου από ξύλα και καλάμια, ο οποίος κατασκευάστηκε μεταγενέστερα για τον κατακόρυφο χωρισμό του κτιρίου σε δύο ιδιοκτησίες, και η αποκατάσταση της ενότητας των ορόφων. Παράλληλα, προβλέπεται η αποκατάσταση της κατακόρυφης εσωτερικής επικοινωνίας των ορόφων, με την κατασκευή κλιμακοστασίων στις αρχικές τους θέσεις, όπως αυτές προκύπτουν από ίχνη επί των δαπέδων και των τοίχων. Τέλος, όπου απαιτείται από τις εργασίες στερέωσης, θα γίνει προσεκτική αποξήλωση των ζωγραφιστών ξυλεπενδύσεων, συντήρηση και επανατοποθέτησή τους. Ομοίως, στα εντελώς κατεστραμμένα τμήματα των τοιχοποιιών προτείνεται η αποτοίχιση των τοιχογραφιών προκειμένου να επισκευαστούν τα τμήματα αυτά, η συντήρηση και επανατοποθέτησή τους.

Αρχοντικό Νατζή

Το αρχοντικό Νατζή, μνημείο του 18ου αι., με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα εσωτερικό διάκοσμο, αποτελεί ιδιοκτησία του ΥΠΠΟ. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη λίμνη της Καστοριάς. Ύστερα από έρευνες και πολυετή παρακολούθηση διαπιστώθηκε η παρουσία υπόγειων υδάτων στη θεμελίωσή του, των οποίων η αυξομείωση στη διάρκεια του έτους είναι της τάξης των 0,70 μ. και συναρτάται με την αυξομείωση της στάθμης της λίμνης. Από γεωτεχνική έρευνα προέκυψε ότι η κύρια αιτία για τις ρηγματώσεις-παραμορφώσεις που παρουσιάζει το κτίριο είναι οι κακές συνθήκες του υπεδάφους θεμελίωσης, σε συνδυασμό με την ανεπαρκή ακαμψία και τη μορφή της υπάρχουσας θεμελίωσης, και την κόπωσή της με την πάροδο του χρόνου εξαιτίας επαναληπτικών αιτίων (δευτερεύουσες καθιζήσεις, καθιζήσεις λόγω επιρροής της στάθμης της λίμνης), που δρουν συσσωρευτικά και συνεχώς από κατασκευής κτιρίου.

Συντάχθηκαν τεχνική περιγραφή και τεύχη δημοπράτησης για τις εργασίες ενίσχυσης της θεμελίωσης σε συνεργασία με τη ΔΑΒΜΜ[3].

Αρχοντικό Πηχεών

Πρόκειται για διώροφο κτίριο με υπόγειο, που χρονολογείται στο 18ο αι. Ακολουθεί την τυπική διάταξη των αρχοντικών αυτής της περιόδου και δεν διαθέτει ιδιαίτερο διάκοσμο. Το αρχοντικό παραχωρήθηκε από τους ιδιοκτήτες του στο ΥΠΠΟ, για την ίδρυση μουσείου Μακεδονικού Αγώνα. Ξεκίνησε η μελέτη στερέωσης και αλλαγής χρήσης[4].

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Βυζαντινό τείχος στην περιοχή του Μενδρεσέ και στην περιοχή του Δημαρχείου

Πρόκειται για το τείχος της περιοχής του λαιμού της χερσονήσου της Καστοριάς, που διασώζει την πρώτη φάση της οχύρωσης της Καστοριάς από τον Ιουστινιανό, αλλά και νεότερες της εποχής του Βουλγαροκτόνου και της Τουρκοκρατίας.

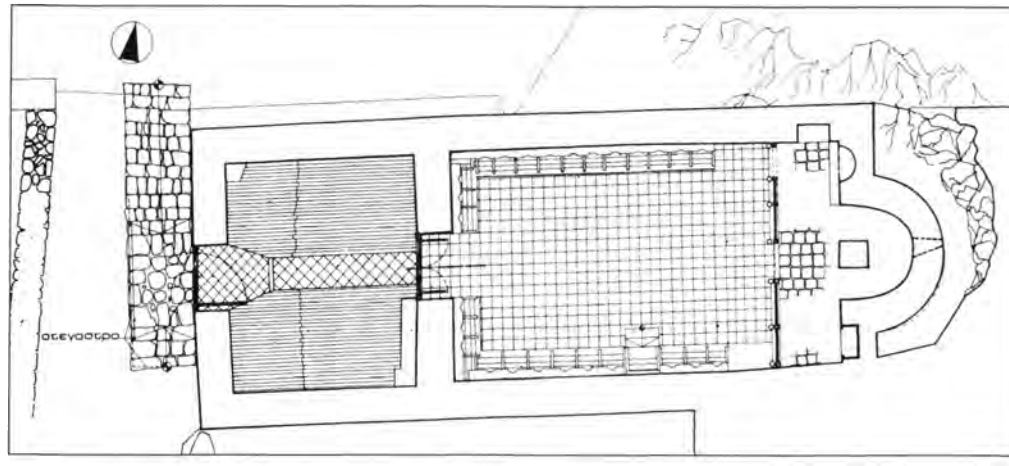
Έγιναν εργασίες καθαρισμού από τη βλάστηση, εργαστηριακή έρευνα για τα χαρακτηριστικά των υλικών δόμησης και εργασίες τοπικής στερέωσης με αρμολογήματα.

Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου

Ο ναός βρίσκεται στη διατηρητέα συνοικία Απόζαρι της Καστοριάς και είναι ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα (Σχέδ. 11). Φέρει στο νάρθηκα και στο Ιερό τοιχογραφίες του 17ου αι. Το 1996 άρχισαν με τη συνεργασία της Α. Σκρέκα, αρχαιολόγου της προγραμματικής σύμβασης Καστοριάς, και ολοκληρώθηκαν το 1997 οι εργασίες αποκατάστασης του ναού σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Έγιναν αρμολογήματα, ενέματα για τη στερέωση της

3. Μελετητές Κ. Θεολογίδου, Κ. Φλώρος.

4. Η μελέτη ανατέθηκε από το Δήμο Καστοριάς στο αρχιτεκτονικό γραφείο της Κ. Θεοχαρίδου, στα πλαίσια της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ - Δήμου Καστοριάς. Επιβλέποντες από πλευράς ΥΠΠΟ Κ. Θεολογίδου, Κ. Φλώρος.



Σχέδ. 11. Καστοριά. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Κάτοψη.

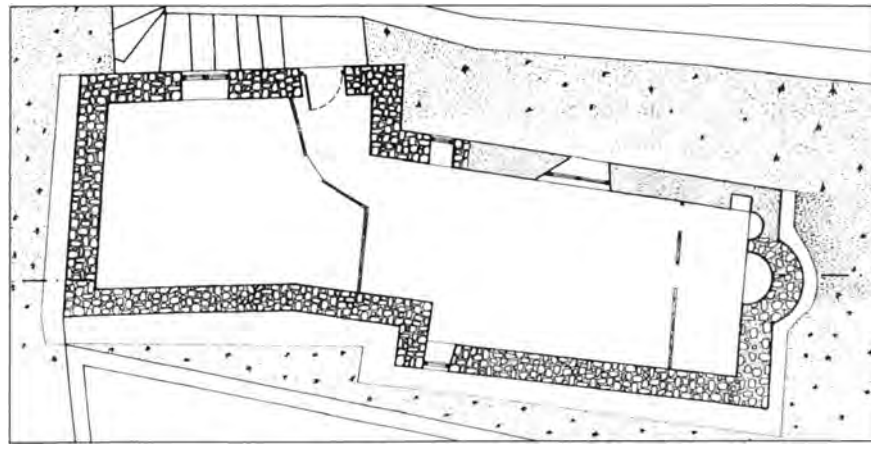
τοιχοποιίας του ναού. Ξαναχτίστηκε μικρό τμήμα της επάνω ζώνης της νότιας τοιχοποιίας του ναού στην περιοχή του Ιερού. Αντικαταστάθηκε η εξαιρετικά φθαρμένη ξύλινη στέγη και ανακατασκευάστηκε το παλαιό στέγαστρο της δυτικής όψης σύμφωνα με τα ίχνη που υπήρχαν για την προστασία της εξωτερικής τοιχογραφίας. Εγιναν εργασίες προληπτικής στερέωσης των τοιχογραφιών υπό την επίβλεψη του Π. Σγούρου, μόνιμου συντηρητή της 11ης ΕΒΑ.

Ναός Αγίου Νικολάου του Τζώτζα

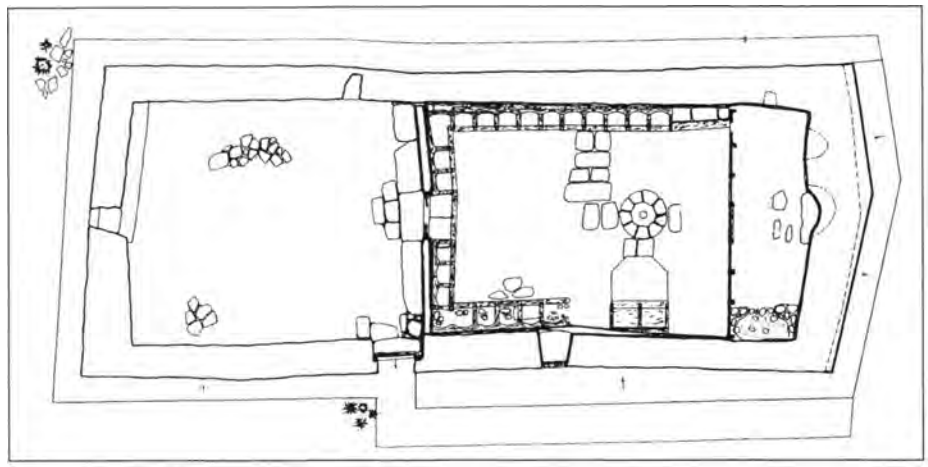
Ο ναός βρίσκεται στη βόρεια συνοικία της πόλης της Καστοριάς. Είναι βασιλική του 14ου αι. με νάρθηκα και ξύλινη στέγη (Σχέδ. 12). Υπάρχουν τοιχογραφίες της εποχής κτίσης στο Ιερό και στον κυρίως ναό. Ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου.

Ναός Αγίων Αποστόλων ενορίας Ελεούσας

Είναι μεταβυζαντινή μονόχωρη βασιλική του 17ου αι. και κατάγραφη με αγιογραφίες της ίδιας εποχής. Φέρει εκτεταμένες φθορές στην τοιχοποιία της και μεγάλη υποχώρηση της ξύλινης στέγης. Εκπονήθηκε μελέτη συνολικής αποκατάστασης του ναού σε συνεργασία με τον Θ. Κασκίτση, αρχιτέκτονα μηχανικό της προγραμματικής σύμβασης Καστοριάς.



Σχέδ. 12. Καστοριά. Ναός Αγίου Νικολάου του Τζώτζα. Κάτοψη.



Σχέδ. 13. Νομός Καστοριάς. Λιθιά. Ναός Αγίου Δημητρίου. Κάτοψη.

Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης

Ο ναός της Παναγίας Κουμπελίδικης χτίστηκε το 10ο αι. στη θέση της βυζαντινής ακρόπολης της Καστοριάς. Εκπονήθηκε μελέτη και έλαβε σχετική έγκριση για την ανακατασκευή του παλαιού ξύλινου στεγάστρου, με σκοπό την προστασία των εξωτερικών τοιχογραφιών της δυτικής όψης.

Άργος Ορεστικό

Διοκλητιανούπολη

Συνεχίστηκαν οι εργασίες ανασκαφής στο νοτιοδυτικό τμήμα της οχύρωσης της Διοκλητιανούπολης, της οποίας η κατασκευή ανάγεται στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης και ανάδειξης των ευρημάτων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

Λιθιά

Ναός Αγίου Δημητρίου

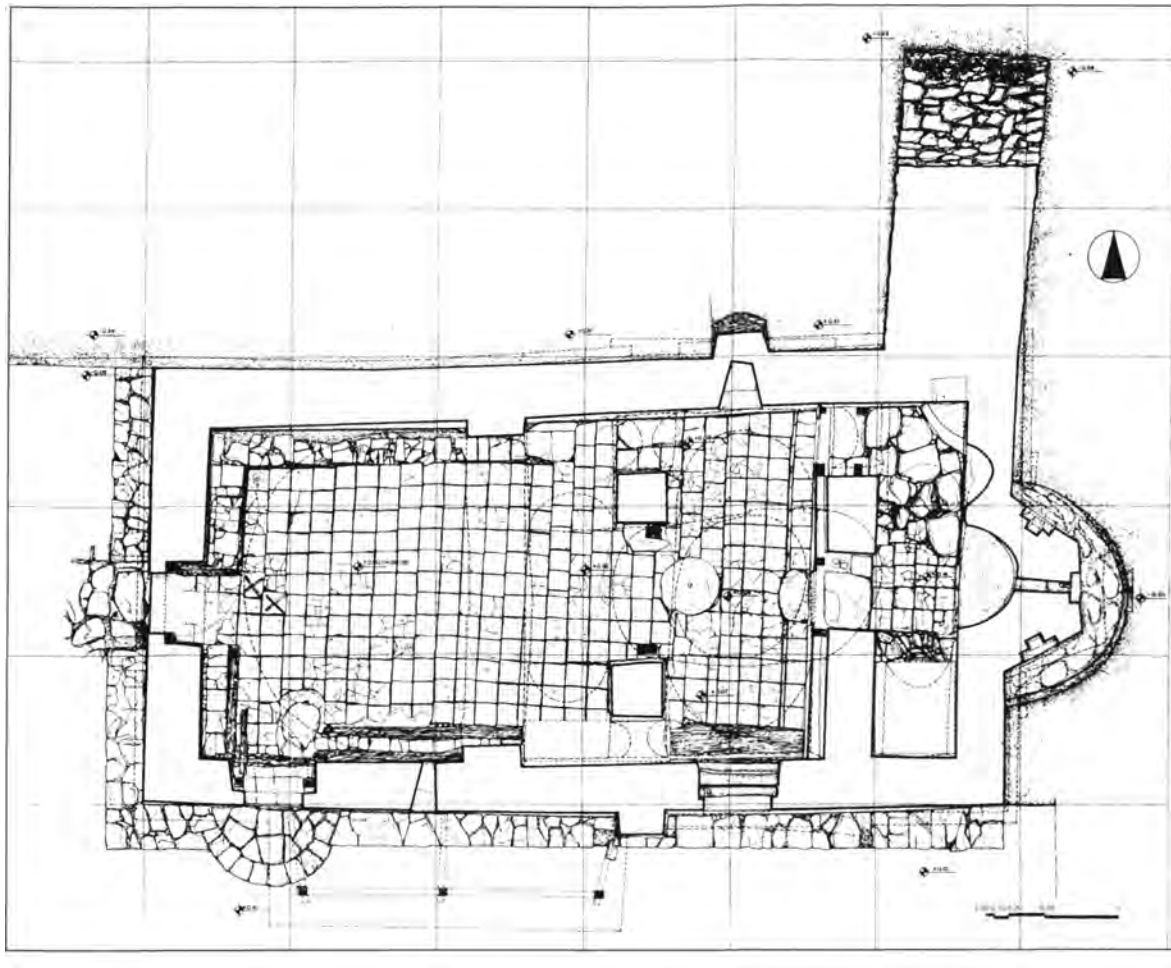
Είναι κοιμητηριακός ναός και βρίσκεται στα όρια του οικισμού. Ανακαινίστηκε ριζικά το 1783, οπότε και τοιχογραφήθηκε. Είναι μονόχωρος με νάρθηκα, συνολ. διαστ. 6×16 μ., και στεγάζεται με τρικλινή στέγη. Η στάθμη του δαπέδου του είναι κατά 1 μ. χαμηλότερη από τη στάθμη του εδάφους. Χαρακτηρίζεται από τον εξαιρετικά τονισμένο κατά μήκος άξονα και το μικρό ύψος του. Εσωτερικά όλος ο κυρίως ναός και η όψη του μεσότοιχου προς το νάρθηκα ήταν κατάγραφοι. Η είσοδος γίνεται από μια θύρα, εξαιρετικά χαμηλή, στη νότια όψη του νάρθηκα, ενώ το εσωτερικό, ιδιαίτερα σκοτεινό, φωτίζεται από δύο μικρά παράθυρα, ένα στο νάρθηκα και ένα στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού. Οι τοιχοποιίες του ναού είναι από λασπόκτιστη αργολιθοδομή και ο μεσότοιχος από τσατμά και ωμές πλίνθους.

Ο ναός παρουσίαζε πολλά προβλήματα και ως προς τις τοιχοποιίες του, οι οποίες παρουσιάζουν ελαφρά απόκλιση από την κατακόρυφο, παραμορφώσεις και ρηγματώσεις, και ως προς τη στέγη του, η οποία κατά καιρούς δέχθηκε πολλές πρόχειρες επισκευές. Πρόχειρες επισκευές έγιναν και στις τοιχοποιίες του και κυρίως στις όψεις, στις οποίες εφαρμόστηκε πρόχειρη πεταχτή τσιμεντοκονία, και επιπλέον σε επαφή με την ανατολική όψη κατασκευάστηκε μανδύας. Σε καλή κατάσταση σωζόταν το πέτρινο δάπεδο του ναού. Το 1991 εκπονήθηκε μελέτη για τη στερέωση του μνημείου[5] (Σχέδ. 13). Το 1992 και πριν να ξεκινήσουν οι εργασίες στερέωσης ο ναός κάηκε, με αποτέλεσμα να καταρρεύσει η στέγη του. Οι εργασίες για την ανακατασκευή της στέγης ξεκίνησαν άμεσα[6], αφού προηγήθηκε η αποτοίχιση των τοιχογραφιών για τη διάσωσή τους.

Οι εργασίες για την επισκευή των τοιχοποιιών ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν στη διετία 1996-1997. Καθαιρέθηκε η πεταχτή τσιμεντοκονία των όψεων, έγινε βαθύ αρμολόγημα στα δύο πρόσωπα των τοιχοποιιών για να αποκατασταθεί η συνοχή τους, δεδομένου ότι είναι λασπόκτιστες και σε κακή κατάσταση. Σημειώνουμε ότι κα-

5. Μελέτη Κ. Θεολογίδου. Στην αποτύπωση του μνημείου συνεργάστηκε η Ε. Μαυροβίτου.

6. Τις εργασίες για την ανακατασκευή της στέγης επέβλεψε η Ξ. Σαββοπούλου σε συνεργασία με τον Σ. Κίσσα.



Σχέδ. 14. Νομός Καστοριάς. Ζευγοστάσι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη.

τά την πορεία των εργασιών διαπιστώθηκαν πολλά κενά στο εσωτερικό τους και ευρύτερη λύση της συνοχής τους από το αναμενόμενο. Ακολούθησαν εμποτισμοί για την πλήρωση των κενών. Καθαιρέθηκε ο μανδύας από οπλισμένο σκυρόδεμα στην κόγχη του Ιερού και αποκαταστάθηκε η όψη. Επισκευάστηκε ο μεσότοιχος από τσατμά μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα, αποκαλύφθηκε η θεμελίωση του ναού εξωτερικά και σε όλο το μήκος της και ακολούθησε βαθύ αρμολόγημα, δεδομένου ότι διαπιστώθηκε λύση της συνοχής της και διάλυση του δομικού κονιάματος. Τέλος, επισκευάστηκε το δάπεδο του ναού με καθαρισμό και αρμολόγηση των αρμών.

Ζευγοστάσι

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο, νάρθηκα και μεταγενέστερο εξωνάρθηκα, συνολ. διαστ. 6×14 μ. (Σχέδ. 14). Η ανέγερσή του τοποθετείται στο 13ο αι. Εκτός από το κεντρικό κλίτος που στεγάζεται με τρούλο, ο εξωνάρθηκας στεγάζεται με χαμηλό ημισφαιρικό θόλο και οι υπόλοιποι χώροι με ημικυλινδρικές καμάρες. Όλοι οι θόλοι καλύπτονται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Ο ναός είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται, σύμφωνα με σωζόμενες επιγραφές, στο 1432 (κάτω από το νότιο παράθυρο), το 1422 (στο μέτωπο της αψίδας του Ιερού) και το 1749 (επιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο).

Ο ναός έτυχε κατά το παρελθόν εκτεταμένων επεμβάσεων που αλλοίωσαν τη μορφή και την κατασκευαστική δομή των τοιχοποιιών. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος που υπήρχε αρχικά στις όψεις του έχει στο μεγαλύτερο ποσοστό του καταστραφεί και σώζεται μόνο σε ελάχιστα

τμήματα. Ακόμη, ο ναός υπέστη σοβαρές βλάβες από σεισμό περί το 1930, οπότε και έγιναν στερεωτικές εργασίες υπό την εποπτεία του Π. Τσαμίση. Κατά τους σεισμούς αυτούς προκλήθηκαν μεγάλες ρηγματώσεις στον τρούλο του. Στη δεκαετία του 1930 ανάγεται και η κατασκευή αντηρίδας στο βόρειο τοίχο του, ο οποίος θα πρέπει να παρουσίαζε από παλαιά στατικά προβλήματα. Ο D.M. Nicol (1956) αναφέρεται σε εκτεταμένες βλάβες από σεισμούς για το σύνολο του ναού και ιδιαίτερα του τρούλου, ο οποίος φαινόταν σε άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης, με πιο επικίνδυνο σημείο το νοτιοανατολικό σφαιρικό τρίγωνο. Ο τρούλος είχε περίδεση με σιδερένιες ράβδους και εσωτερικά ήταν υποστυλωμένος. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει και στις ρηγματώσεις στην κόγχη του Ιερού.

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς έγιναν εργασίες για την αποκατάσταση του ναού από τις βλάβες αυτές. Ενδεχομένως να έγιναν στη δεκαετία του 1950, περίοδο κατά την οποία έγιναν επεμβάσεις σε πολλά μνημεία της πόλης της Καστοριάς και της ευρύτερης περιοχής. Με τις εργασίες αυτές αποκαταστάθηκαν όλες οι περιμετρικές τοιχοποιίες του, με αποτέλεσμα η πρώτη εικόνα που αποκομίζει κανείς για την κατάσταση του μνημείου να είναι αρκετά ικανοποιητική. Παρόλα αυτά εργασίες δεν θα πρέπει να έγιναν στον τρούλο και στα εσωτερικά ρηγματωμένα τόξα λόγω της ύπαρξης τοιχογραφιών.

Η θέση, η μορφή και το ιστορικό των ρηγματώσεων, με έξαρση στη βόρεια πλευρά, οδήγησαν στη διενέργεια γεωτεχνικής έρευνας για τη διερεύνηση των αιτίων. Η έρευνα έδειξε ότι οι ρηγματώσεις που εμφανίζονται οφείλονται εν μέρει σε μικρομετακινήσεις θεμελίων που συμβαίνουν ή συνέβησαν κατά ορισμένες χρονικές περιόδους. Οι μετακινήσεις αυτές οφείλονται πιθανότατα σε ερπυστικές οριζόντιες μικρομετακινήσεις του βόρειου εδαφικού πρανούς. Οι υπολογισμοί έναντι ολισθήσεων έδειξαν ότι σχετικά με το βόρειο πρανές δεν υφίσταται θέμα γενικευμένης ολίσθησης, ενώ για το ανατολικό πρανές και σε απόσταση 4 μ. από το ναό, οι συντελεστές είναι απαράδεκτα χαμηλοί. Από τους ελέγχους φέρουσας ικανότητας του εδάφους στην περιμετρική θεμελιολωρίδα του ναού προκύπτουν συντελεστές ασφαλείας συστηματικά χαμηλότεροι από τους απαιτούμενους. Επιπλέον, η λύση της συνέχειας της θεμελίωσης και η μείωση της ακαμψίας της είναι εμφανείς σύμφωνα με τα προβλήματα που παρουσιάζει η ανωδομή.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών συντάχθηκαν τεχνική περιγραφή και τεύχη δημοπράτησης σε συνεργασία με τη ΔΑΒΜΜ προκειμένου να ανατεθούν οι εργασίες ενίσχυσης της θεμελίωσης του μνημείου[7]. Κατασκευάστηκαν έγχυτοι μικροπάσσαλοι σε επαφή με τις περιμετρικές τοιχοποιίες του ναού, εξωτερικά. Οι μικροπάσσαλοι συνδέονται μεταξύ τους με κεφαλόδεσμο. Οι κεφαλόδεσμοι συνδέονται με τη θεμελίωση του ναού με φωλιές. Έγιναν ενέματα στη θεμελίωση για την αποκατάσταση της συνέχειάς της. Όλη η κατασκευή αυτή είναι κάτω από τη στάθμη του εδάφους. Τέλος, στο πλαίσιο της αύξησης του συντελεστή ασφαλείας του ανατολικού πρανούς, κατασκευάστηκε τοίχος ποδός βαρύτητας, ύψ. 2 μ. περίπου, στη βάση του πρανούς και παράλληλα με την παρακείμενη οδό, ο οποίος θα λειτουργήσει ανακουφιστικά και ως αντίβαρο στους βαθείς κύκλους ολίσθησης. Ο τοίχος αυτός είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα, επενδυμένος με κτιστή τοπική πέτρα.

Ομορφοκκλησιά

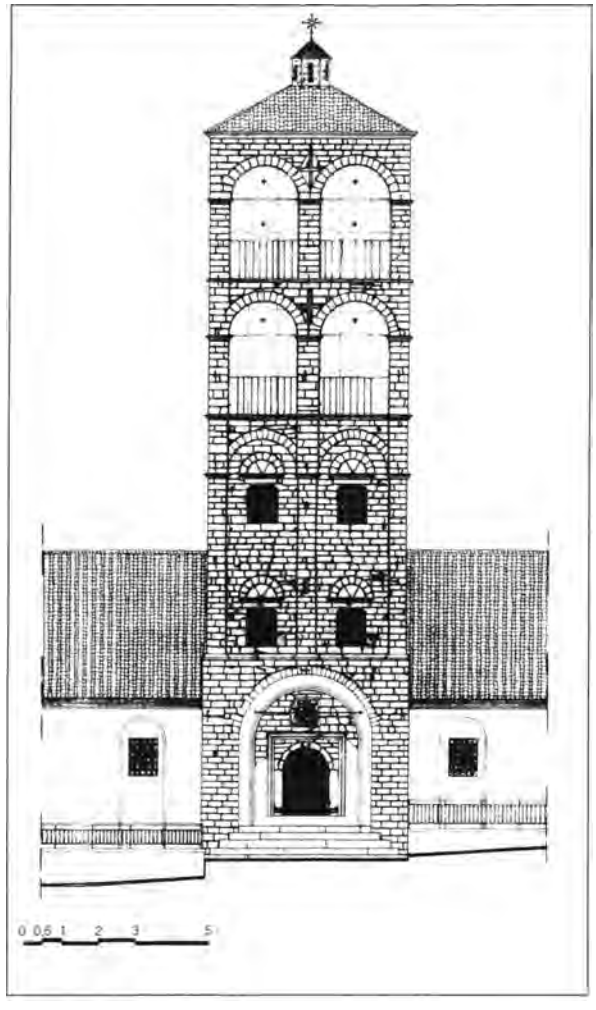
Ναός Αγίου Γεωργίου

Ολοκληρώθηκε η μελέτη για την αποκατάσταση του μνημείου[8]. Τα προβλήματα που εντοπίστηκαν είναι περιορισμένα και συνοψίζονται σε περιορισμένης έκτασης διάβρωση των δομικών κονιαμάτων, κακότεχνες επεμβάσεις με τσιμεντοκονία που προκαλούν σοβαρά αισθητικά προβλήματα, υγρασία στα χαμηλά τμήματα των τοιχοποιιών από την πτώση των ομβρίων και την κακή απορροή τους, φθορές στο ξύλινο δάπεδο στον τελευταίο όροφο του καμπαναριού, μεταγενέστερα ασβεστώματα και φθορές στο πέτρινο δάπεδο, κακότεχνες διαδρομές καλωδίων για τον ηλεκτροφωτισμό και τη μεγαφωνική εγκατάσταση του ναού και προβλήματα με τη θέρμανση, η οποία γίνεται με ξυλόσομπα (μπουρί, καπνιά). Προτείνονται αρμολογήματα, όπου διαπιστώνονται σαθρά κονιάματα και κακότεχνες επεμβάσεις με τσιμεντοκονία, κατασκευή πέτρινου δαπέδου περιμετρικά του ναού, πλ. 1 μ., και με τις κατάλληλες κλίσεις για την απορροή των ομβρίων, συντήρηση του πέτρινου δαπέδου με απομάκρυνση των μεταγενέστερων ασβεστωμάτων, καθαρισμό των αρμών και αρμολόγημα, νέα ηλεκτρική εγκατάσταση με τη φροντίδα οι καλωδιώσεις να περάσουν από σημεία που δεν θα δημιουργούν αισθητικά προβλήματα και θέρμανση με επίπεδα ηλεκτρικά σώματα λαδιού χαμηλής κατανάλωσης, μικρών διαστάσεων.

---

7. Μελετητές Κ. Θεολογίδου, Κ. Φλώρος. Αποτύπωση Κ. Θερμός.

8. Μελέτη Κ. Θεολογίδου. Στην αποτύπωση-σχεδίαση συνεργάστηκαν οι εργοδηγοί-σχεδιάστριες: Ε. Μαυροβίτου, Σ. Κακαγιάννη, Μ. Σασκαλίδου.



Σχέδ. 15. Νομός Καστοριάς. Κλεισούρα. Κωδωνοστάσιο ναού Αγίου Δημητρίου. Η δυτική όψη.

Κλεισούρα

Κωδωνοστάσιο ναού Αγίου Δημητρίου

Πρόκειται για πενταώροφο κωδωνοστάσιο, σε επαφή με τη δυτική όψη του ναού. Χρονολογείται στο 19ο αι. (Σχέδ. 15· Πίν. 275 β). Ιδιαίτερα προσεγμένη κατασκευή από λιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, ξύλινα δάπεδα και κλίμακες και θολωτή κάλυψη του τελευταίου ορόφου με πλίνθινο σφαιρικό θόλο, ο οποίος σχηματίζει φανό στο κλειδί. Οι χαμηλοί όροφοι έχουν μικρά ανοίγματα και τοιχοποιία μεγάλου πάχους, ενώ οι δύο τελευταίοι όροφοι διαμορφώνονται με λεπτούς πεσσούς, οι οποίοι σχηματίζουν μεγάλα πέτρινα τοξωτά ανοίγματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η είσοδος του κωδωνοστασίου, η οποία βρίσκεται στη δυτική όψη, είναι τοξωτή και σχηματίζεται σε εσοχή. Οι γωνίες του κωδωνοστασίου σχηματίζονται με λαξευμένους λίθους και τα ενδιάμεσα τμήματα, σε ελαφρά υποχώρηση από το πρόσωπο, ήταν επιχρισμένα με κονίαμα κοκκινωπό. Το κονίαμα αυτό διασώζεται εν μέρει. Η κατασκευή ήταν ενισχυμένη με σιδερόβεργες.

Το κωδωνοστάσιο παρουσιάζει έντονες ρηγματώσεις, ιδιαίτερα στη δυτική όψη και στα τόξα των ανοιγμάτων, μερική αποσάθρωση των δομικών κονιαμάτων και των ξύλινων πατωμάτων και χαλάρωση των μεταλλικών ενισχύσεων.

Η πρόταση αποκατάστασης[9] περιλαμβάνει αρμολογήματα και ενέματα των τοιχοποιιών, επισκευή των ξύλινων δαπέδων με μερική αντικατάσταση της σαθρής ξυλείας και ενίσχυση της κατασκευής με ράβδους ανοξείδωτου χάλυβα σε όλες τις στάθμες των δαπέδων.

Άγιος Ηλίας

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ξεκίνησε η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου[10].

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κοζάνη

Αρχοντικό Γρ. Βούρκα

Ξεκίνησε η μελέτη για την αποκατάσταση και ανάδειξη του αρχοντικού, το οποίο υπέστη βλάβες από το σεισμό του 1995[11].

Αιανή

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία της περιοχής, το οποίο παρουσιάζει σοβαρά στατικά και αναστηλωτικά προβλήματα, δεδομένου ότι έχει πολλές οικοδομικές φάσεις. Ολοκληρώθηκε η μελέτη για την αποκατάσταση του μνημείου[12].

Γούλες

Ναός Αγίου Γεωργίου

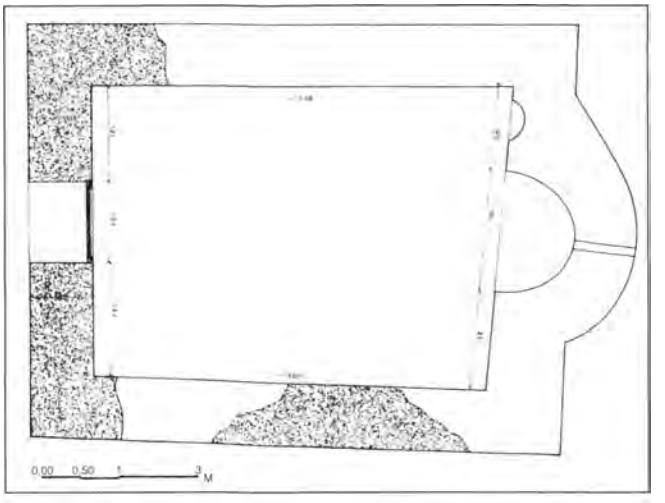
Μικρών διαστάσεων μονόχωρος ναός του 15ου αι., με

9. Αποτύπωση Ε. Κουπίδου, αρχιτέκτονας μηχανικός, πρόταση Α. Καλφόπουλος, πολιτικός μηχανικός.

10. Μελέτη Τ. Τσαδήλα, αρχιτέκτονας μηχανικός.

11. Μελέτη Κ. Θεολογίδου, Σ. Σβιρτσέφσκι.

12. Μελέτη από το γραφείο Σ. Βογιατζή, αρχιτέκτονα μηχανικού.



Σχέδ. 16. Νομός Κοζάνης. Γούλες. Ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη.

ημικυκλική κόγχη και δικλινή ξύλινη στέγη. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωση του μνημείου[13], στα πλαίσια της μελέτης αποκατάστασής του από τους σεισμούς του 1995. Η αποτύπωση πραγματοποιήθηκε πριν προχωρήσουν οι εργασίες περισυλλογής του οικοδομικού υλικού της στέγης και των τμημάτων των τοιχοποιιών που κατέρρευσαν, προκειμένου να καταγραφούν όλα τα στοιχεία της ανωδομής, όπως διασώζονταν πριν από το σεισμό, τα οποία και θα επιτρέψουν την ακριβή αναπαράστασή του (Σχέδ. 16). Ακολούθησε καθαρισμός και περισυλλογή του οικοδομικού υλικού, αντιστήριξη των τοιχοποιιών και περίφραξη.

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1808, με νάρθηκα, υπερώο και στοά στη νότια πλευρά. Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες από το σεισμό. Ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε η α΄ φάση εργασιών της αποκατάστασης σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη[14]. Καθαιρέθηκαν όλα τα επιχρίσματα εσωτερικά και εξωτερικά, με εξαίρεση τον ανατολικό τοίχο, όπου διασώζονται τοιχογραφίες, και έγινε βαθύ αρμολόγημα. Σημειώνουμε ότι, ενώ αρχικά προβλεπόταν από την εγκεκριμένη μελέτη η καθαίρεση τμήματος του βόρειου τοίχου και η ανακατασκευή του, μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων και το λεπτομερή έλεγχο της τοιχοποιίας, διαπιστώθηκε ότι το υπό καθαίρεση τμήμα του τοίχου μπορεί να επισκευαστεί με αρμολογήματα και ενέματα και κατά συνέπεια η καθαίρεση δεν πραγματοποιήθηκε. Σημειώνεται ότι ο ναός κάηκε τη δεκαετία του 1970 και κατά τις εργασίες επισκευής που ακολούθησαν ανακατασκευάστηκαν το υπερώο, η στέγη του νάρθηκα και των πλαγίων κλιτών και η στοά (Σχέδ. 17).

Λαζαράδες

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αι., με υπερώο στο νάρθηκα. Ο ναός είναι εξαιρετικά αλλοιωμένος από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Με τους σεισμούς του 1995 προκλήθηκε θραύση όλων των τόξων. Ρωγμές παρατηρήθηκαν επίσης στις τέσσερις γωνίες του ναού. Ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου[15].

Λευκοπηγή

Ναός Τιμίου Προδρόμου

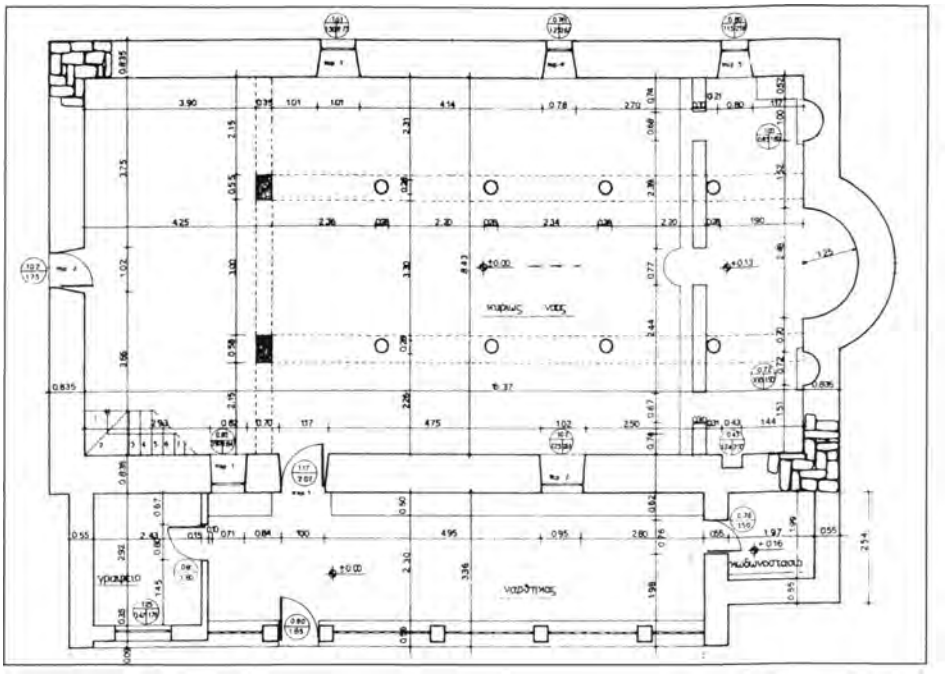
Ο ναός χτίστηκε το 1848 και τοιχογραφήθηκε το 1880. Είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική αρκετά αλλοιωμένη από επεμβάσεις του 1970, ανάμεσα στις οποίες ήταν η μερική αντικατάσταση των ξύλινων κιόνων, η αντικατάσταση του πέτρινου δαπέδου και του ξύλινου υπερώου με νέο από οπλισμένο σκυρόδεμα και η προσθήκη κλειστής στοάς στη νότια πλευρά από οπλισμένο σκυρόδεμα. Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες από το σεισμό, καθώς κατέρρευσαν όλες οι τοιχοποιίες στις απολήξεις τους με εξαίρεση τις γωνίες, ενώ διατηρήθηκε η στέγη. Ξεκίνησαν οι εργασίες για την αποκατάσταση του μνημείου από τους σεισμούς του 1995, σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη[16] (Σχέδ. 18). Καθαιρέθηκαν όλα τα ετοιμόρροπα τμήματά τους, αρμολογήθηκαν οι τοιχοποιίες εξωτερικά και εσωτερικά στις περιοχές που δεν υπήρχαν τοιχογραφίες, καθαιρέθηκε ο γυναικωνίτης και η νότια στοά από οπλισμένο σκυρό-

13. Στην αποτύπωση του μνημείου συνεργάστηκε η Σ. Κακαγιάννη.

14. Η μελέτη εκπονήθηκε από το γραφείο των Ε. Χαραλαμπίδη, Β. Ντάϊρούση, Κ. Ντέλμα, Μ. Αμπατζίδου, με σχετική ανάθεση από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού και με την επίβλεψη της Εφορείας.

15. Η μελέτη εκπονήθηκε από τη Β. Νταϊρούση, με σχετική ανάθεση από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού και με την επίβλεψη της Εφορείας.

16. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον Γ. Σαμαρνιώτη, αρχιτέκτονα μηχανικό, με σχετική ανάθεση του εκκλησιαστικού συμβουλίου και υπό την επίβλεψη της Εφορείας και από τον Α. Καλφόπουλο.



Σχέδ. 17. Νομός Κοζάνης. Γούλες. Ναός Αγίου Νικολάου. Κάτοψη.

δεμα, ακολούθησαν εμποτισμοί των τοιχοποιιών και μερική ανακατασκευή του τεταρτοσφαιρίου του Ιερού, το οποίο παρουσίασε μεγάλη μετατόπιση από το σεισμό, με αποτέλεσμα να προκληθεί κενό ανάμεσα σε αυτό και στο σημείο επαφής του με τον ανατολικό τοίχο, πλ. 0,15 μ. περίπου.

Ρύμνιο

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, γνωστός και ως ναός της Ζωοδόχου Πηγής, βρίσκεται έξω από τον οικισμό, στη θέση Παλιά Αμπέλια. Χρονολογείται στο 16ο αι. και είναι μικρών διαστάσεων, μονόχωρος, με δικλινή μεταγενέστερη ξύλινη στέγη. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωση του μνημείου[17], στα πλαίσια της μελέτης αποκατάστασής του από τους σεισμούς του 1995. Η αποτύπωση πραγματοποιήθηκε πριν να προχωρήσουν οι εργασίες περισυλλογής του οικοδομικού υλικού της στέγης και των τμημάτων των τοιχοποιιών που κατέρρευσαν, προκειμένου να καταγραφούν όλα τα στοιχεία της ανωδομής, όπως διασώζονταν πριν από το σεισμό, τα οποία και θα επιτρέψουν την ακριβή αναπαράστασή του. Ακολούθησε καθαρισμός και περισυλλογή του οικοδομικού υλικού, αντιστήριξη των τοιχοποιιών και περίφραξη του χώρου.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Βρίσκεται έξω από τον οικισμό, στη θέση Παλιόχωρα, όπου ενδέχεται να βρισκόταν και η αρχική θέση του Ρυμνίου. Είναι μονόχωρος ναός, μικρών διαστάσεων, κατάγραφος με τοιχογραφίες του 17ου αι. Υπέστη σοβαρές βλάβες από το σεισμό του 1995. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωσή του, στα πλαίσια της μελέτης αποκατάστασής του[18].

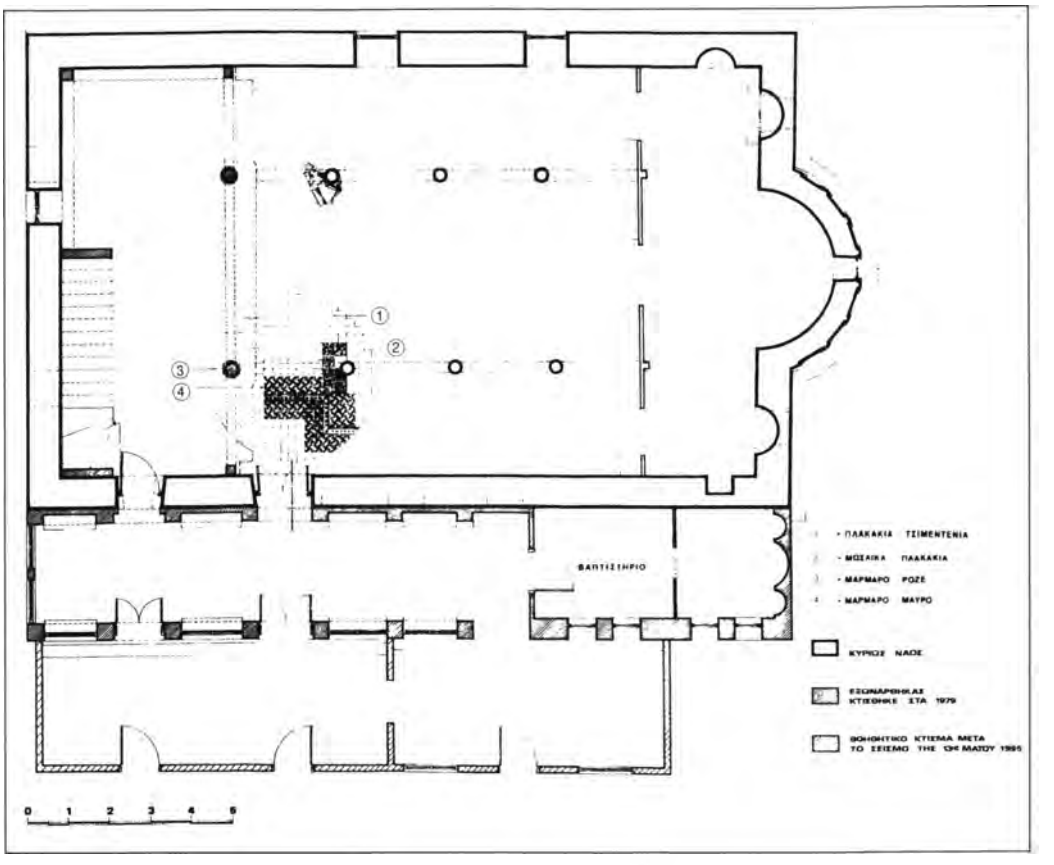
Φρούριο

Ναός Αγίου Δημητρίου

Είναι μικρός σχετικά, μονόχωρος ναός, των αρχών του 17ου αι., ο οποίος βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον οικισμό. Ο ναός υπέστη πολλές αλλοιώσεις από ανεξέλεγκτες επεμβάσεις, από τις οποίες η πιο σημαντική ήταν η προσθήκη νέας στέγης, εξαιρετικά κακότεχνης. Κατά τους σεισμούς του 1995 υπέστη αρκετές ρηγματώσεις. Σημειώνεται όμως ότι στην πλειονότητά τους οι ρωγμές προυπήρχαν του σεισμού και επιδεινώθηκαν.

17. Στην αποτύπωση συνεργάστηκε η Σ. Κακαγιάννη.

18. Ό.π.



Σχέδ. 17. Νομός Κοζάνης. Λευκοπηγή. Ναός Τιμίου Προδρόμου. Κάτοψη.

Ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου[19], η οποία περιλαμβάνει επισκευή των τοιχοποιιών με αρμολογήματα και ενέματα και περίδεση στην απόληξή τους με ξύλινο σενάζ, αντικατάσταση της στέγης με νέα, ξύλινη, με ανηρτημένο ζευκτό, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για την αρχική, κατασκευή νέου λίθινου δαπέδου, πάνω σε πρόσφατη τσιμεντοκονία, αφού προηγηθεί έρευνα για τη διατήρηση του παλαιού και επίστρωση με λίθινες πλάκες, περιμετρικά του ναού, για τη διευθέτηση των ομβρίων.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Σισάνι

Μεσοβυζαντινός ναός

Πρόκειται για τον αρχαιολογικό χώρο που ορίζεται από τα ερείπια μεσοβυζαντινού ναού, διαστ. 23×16,50 μ., και αποκαλύφθηκε με ανασκαφή που διενήργησε η 11η ΕΒΑ τα έτη 1994 έως 1996. Εκπονήθηκε μελέτη τοπογραφικής αποτύπωσης και προμελέτη ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου με τη συντήρηση των ερειπίων και την κατασκευή στεγάστρου προστασίας. Έγιναν εργασίες συντήρησης του προσωρινού στεγάστρου.

Σιάτιστα

Αρχοντικό Πούλκως

Το αρχοντικό, κτίσμα του 1752, βρίσκεται στο κέντρο του διατηρητέου πυρήνα της Γεράνειας στη Σιάτιστα, είναι τριώροφο και διασώζει το σύνολο των αυθεντικών στοιχείων του. Συντάχθηκε η μελέτη τοπογραφικής και αρχιτεκτονικής αποτύπωσης και ιστορικής τεκμηρίωσής

19. Η μελέτη εκπονήθηκε από την Κ. Μπουλασίκη, αρχιτέκτονα μηχανικό, με σχετική ανάθεση από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού και με την επίβλεψη της Κ. Θεολογίδου, και από τον Α. Καλφόπουλο.

του. Έγινε πρόταση χρήσης του αρχοντικού, μετά την αποκατάσταση, ως επισκέψιμου μνημείου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

Αρχοντικό Ζαμάνη

Πρόκειται για τριώροφο αρχοντικό του 19ου αι. με αξιόλογα τυπολογικά στοιχεία (Πίν. 275 γ). Εκπονήθηκε σπατική μελέτη για την αποκατάστασή του.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

Ναός Αγίας Παρασκευής

Στο νότιο τμήμα του οικισμού της Σιάτιστας διασώζεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής, τρίκλιτη βασιλική του έτους 1677 με τοιχογραφίες της ίδιας εποχής και αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Ολοκληρώθηκε η μελέτη συντήρησης του επιχρυσωμένου τέμπλου του ναού από το συντηρητή Π. Σγούρο.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Δομαβίστιο

Μονή Αγίας Παρασκευής

Η ίδρυση της μονής πιθανολογείται στο 12ο αι. Στο εσωτερικό του καθολικού, που είναι το μόνο σωζόμενο κτίσμα, υπάρχει επιγραφή ανακαίνισης του 1761. Ο ναός είναι ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα και ελαφρώς προεξέχοντα από τη δικλινή στέγη τρούλο (Πίν. 276 α). Συντάχθηκε μελέτη συντήρησης των λιθόκτιστων τοίχων αντιστήριξης των πρανών και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, με τη δημιουργία λιθόκτιστου αυλόγυρου και βρύσης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

Μεταμόρφωση

Ναός Αγίου Δημητρίου

Στον οικισμό Μεταμόρφωσης Κοζάνης βρίσκεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναό μικρών διαστάσεων (9,80×5,20 μ. εξωτερικά) με δίριχτη ξυλόστεγη κεραμοσκεπή (Σχέδ. 19-21· Πίν. 276 β). Η τοιχοποιία αποτελείται από πουρόπετρα λαξευμένη και έχει πάχος 0,80 μ. Εσωτερικά κοσμείται κατά το μεγαλύτερο μέρος από τοιχογραφίες του 16ου αι. που αρχίζουν από το δάπεδο και καταλήγουν στην οροφή και διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, σε αντίθεση με τις εξωτερικές τοιχογραφίες που είναι σχεδόν κατεστραμμένες. Το τέμπλο είναι ευθύγραμμο, πολύ λιτό, χωρίς καμία ιδιαίτερη αξία.

Τις φθορές του μνημείου μπορούμε να τις κατατάξουμε σε δύο είδη: α) σε αυτές που έχουν ως αιτία τις καιρικές συνθήκες (π.χ. υγρασία) και β) αυτές που έχουν προκληθεί από βίαιο γεγονός (π.χ. σεισμό, θεομηνία κτλ.).

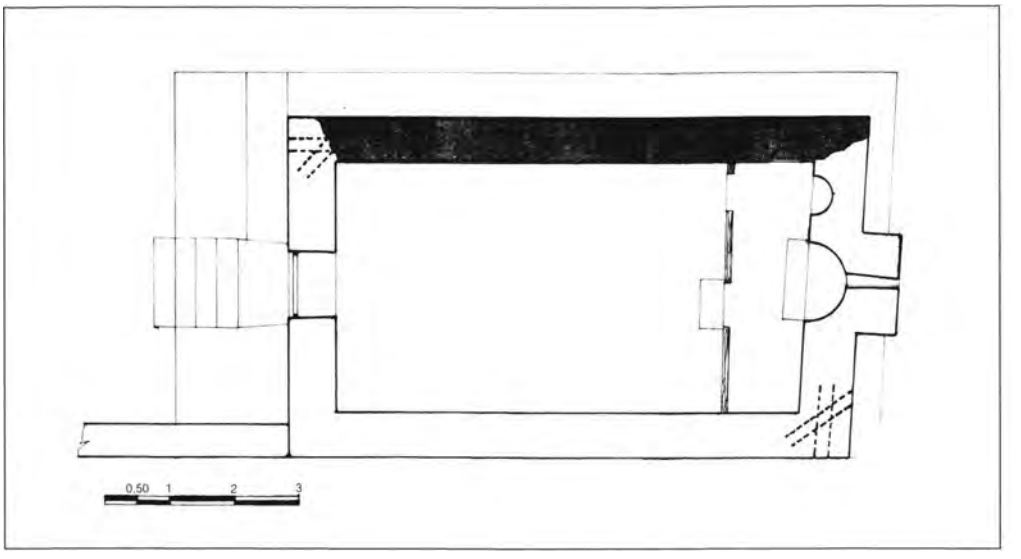
Στην πρώτη περίπτωση παρατηρούμε κυρίως τη μερική ή ολική καταστροφή ξύλινων στοιχείων (ξυλοδεσιών, ξεκτών), αλλά και χαλάρωση της τοιχοποιίας όταν αυτή υφίσταται για πολλά έτη (κατώτερη σπάθμη τοιχοποιίας). Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε πιο έντονα προβλήματα, όπως αυτά παρουσιάζονται στη νοτιοδυτική και τη βορειοανατολική γωνία με τη μορφή εγκάρσιων διαμπερών ρωγμών. Ρωγμές παρατηρούνται και σε άλλα σημεία του μνημείου, αλλά σε πολύ πιο ήπιο βαθμό.

Στη στέγη παρατηρούμε το εξής φαινόμενο. Μέρος της ξυλείας που χρησιμοποιήθηκε για την επισκευή της στέγης (όπως το σανίδωμα-πέτσωμα) είναι σε β΄ χρήση. Αυτό μπορούμε να το πούμε με βεβαιότητα, διότι η πλευρά του σανιδώματος προς το εσωτερικό του ναού καλύπτεται από φυτικό διάκοσμο. Επομένως κατά το στάδιο της αποξήλωσης της στέγης θα πρέπει πολύ προσεκτικά να αποκολληθούν οι σανίδες από το σκελετό για περαιτέρω μελέτη και κατόπιν να αντικατασταθεί μόνον εκείνη η ξυλεία που είναι φθαρμένη από οποιαδήποτε αιτία. Η αντικατάσταση της στέγης θα βασίζεται στην αρχή ότι δεν πρέπει να αλλάξει η μορφή, ο όγκος και ο τρόπος στερέωσής της.

Στην τοιχοποιία παρατηρούμε δύο φάσεις. Στην πρώτη ανήκει η δυτική, η βόρεια, η ανατολική και τμήματα της νότιας πλευράς (όλο το τμήμα κάτω από την πρώτη ξυλοδεσιά). Αυτό συμπεραίνεται από το ότι όλες οι πλευρές καλύπτονται από τοιχογραφίες (ίδιας εποχής), ενώ στη νότια πλευρά υπάρχουν λίθοι με τμήματα τοιχογραφιών. Επίσης, έχουμε υπολείμματα τοιχογραφιών και εξωτερικά στην ανατολική και δυτική όψη.

Ολόκληρο το δάπεδο του μνημείου καλύπτεται από ένα παχύ στρώμα ασβέστη σε τέτοιο σημείο που να μη μπορεί να διακρίνει κανείς εάν πρόκειται για λιθόστρωτο ή για πλακόστρωση. Επομένως θα ήταν αναγκαίο να γίνει πρώτα ο καθαρισμός από τον ασβέστη και κατόπιν να αποφασιστεί με ποιο τρόπο θα γίνει η επέμβαση αποκατάστασής του. Σε κάθε περίπτωση όμως θα γίνει προσπάθεια να αποκατασταθεί ή να αντικατασταθεί με ίδια ή παραπλήσια υλικά.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, τοιχογραφίες υπάρχουν τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά: α) Στο εσωτερικό του ναού διασώζονται σε όλες τις πλευρές εκτός της νότιας για τους λόγους που αναλύθηκαν προηγουμένως. Από δοκιμαστική έρευνα που έχει γίνει είναι βέβαιο ότι σε



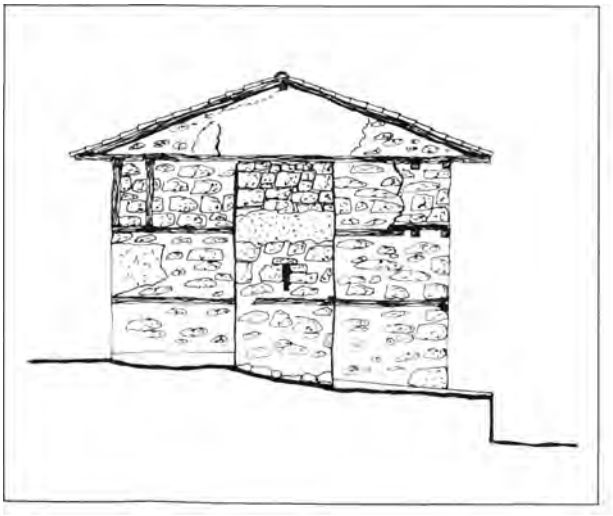
Σχέδ. 19. Νομός Κοζάνης. Μεταμόρφωση. Ναός Αγίου Δημητρίου. Κάτοψη.

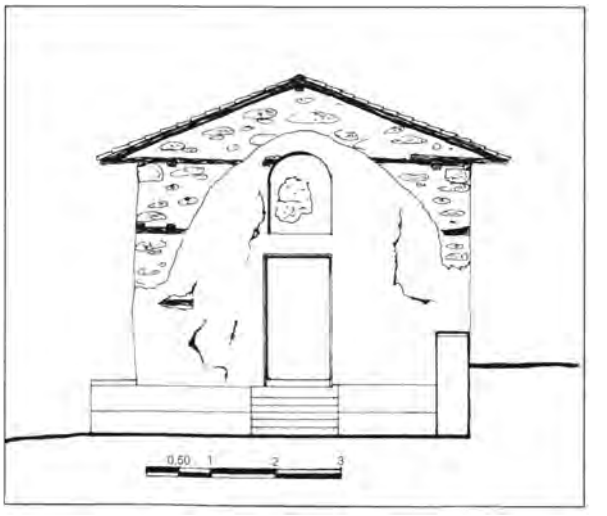
ύψος μέχρι 2 μ. περίπου είναι επιχρισμένες από ασβέστη. Σε άλλα σημεία φαίνονται κατεστραμμένες. Γι' αυτό σε πρώτη φάση θα γίνει προληπτική συντήρηση, δηλαδή αφού καθαριστεί προσεκτικά ο ασβέστης θα στερεωθούν με περιμετρικό στεφάνωμα, το οποίο έχει ως σκοπό τη συγκράτησή τους από τυχόν κραδασμούς κατά το διάστημα των εργασιών που θα ακολουθήσουν.

Εδώ θα πρέπει να πούμε ότι, επειδή οι τοιχογραφίες φαίνονται να συνεχίζουν έως το δάπεδο και πίσω από τα στασίδια, γι' αυτό προτιμότερο θα ήταν να αποξηλωθούν τα στασίδια, από τα οποία τα περισσότερα είναι κατεστραμμένα, και να μην επανατοποθετηθούν, διότι έτσι θα αποκρύπτουν ένα μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών.

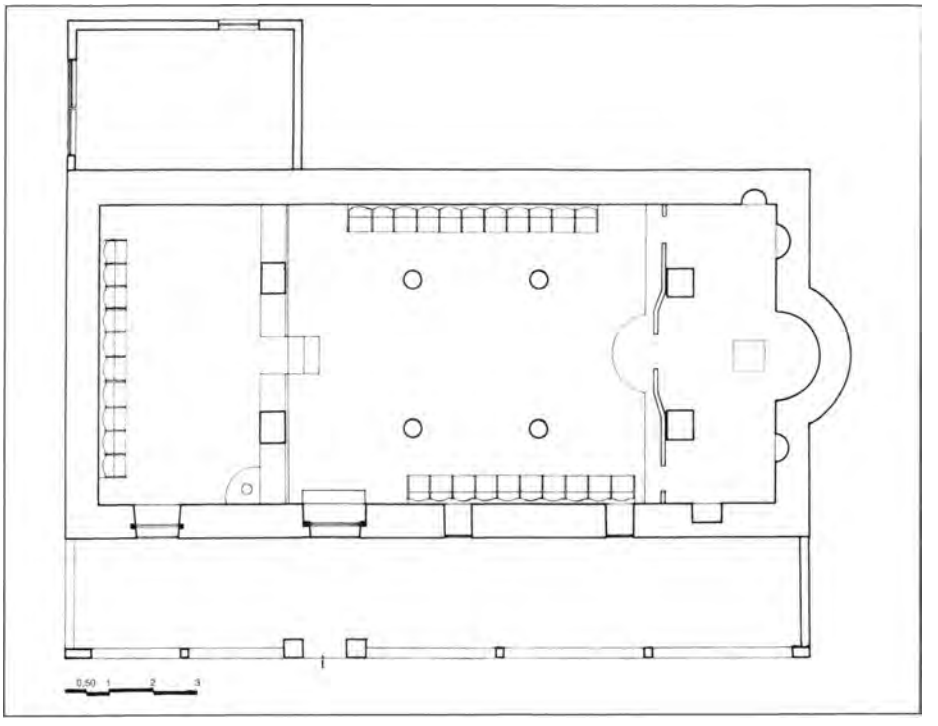
β) Εξωτερικά (ανατολική και δυτική όψη) παρουσιάζουν μεγάλες καταστροφές κυρίως από τις καιρικές συνθήκες. Δεν φαίνεται να είναι επιχρισμένες, αλλά οι μορφές είναι σχεδόν δυσδιάκριτες. Καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος της δυτικής πλευράς και μόνον ένα μικρό τμήμα του αετώματος της ανατολικής πλευράς.

Οι εργασίες αποκατάστασης που επακολούθησαν κατά το έτος 1996 έγιναν σε εφαρμογή και των υποδείξεων της προηγούμενης μελέτης.





Σχέδ. 20-21. Νομός Κοζάνης. Μεταμόρφωση. Ναός Αγίου Δημητρίου. Η ανατολική και η δυτική όψη του ναού.



Σχέδ. 22. Νομός Κοζάνης. Δαφνερό. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη.

Δαφνερό

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Στη βόρεια είσοδο του οικισμού Δαφνερό βρίσκεται ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική, εξωτ. διαστ. 16,55×8,10 μ., με προστώο στη νότια πλευρά, πλ. 2,60 μ. περίπου (Σχέδ. 22-23· Πίν. 276 γ). Η κόγχη του είναι κυκλική με λαξευτή τετραγωνισμένη πέτρα. Φέρει δύο κιονοστοιχίες με πεσσούς στα άκρα, δηλαδή στο Ιερό και το γυναικωνίτη. Φωτίζεται από δύο παράθυρα που έχουν διανοιχθεί στη νότια πλευρά. Φέρει δύο εισόδους επίσης στη νότια πλευρά που αντιστοιχούν η μία στον κυρίως ναό και η άλλη στο γυναικωνίτη.

Ο ναός είναι σε δύο επίπεδα με πιο χαμηλό αυτό του κυρίως ναού. Τρία σκαλιά οδηγούν στο γυναικωνίτη, ο οποίος χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ένα χαμηλό τοίχο, πλ. 0,55 μ. Η τοιχοποιία του έχει πλάτος 0,75 μ. και αποτελείται από ακανόνιστη πέτρα της περιοχής, εκτός από αυτή του Ιερού, με συνδετικό υλικό από πηλό.

Εσωτερικά μόνον ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος.

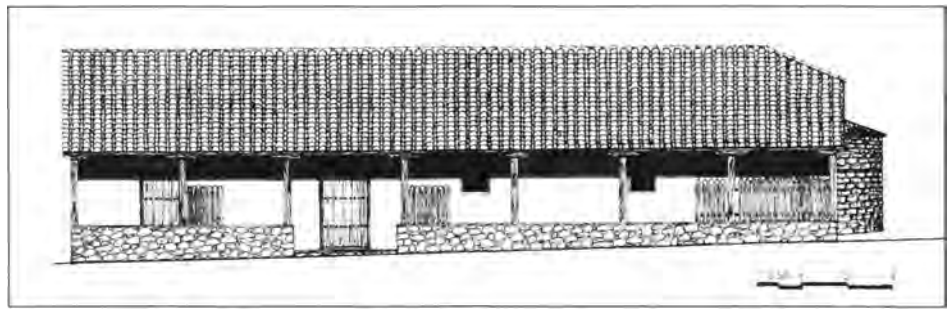
Ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου είναι ένα μεταβυζαντινό μνημείο με τοιχογραφίες των αρχών του 19ου αι. και με αρκετές επεμβάσεις, ορισμένες από τις οποίες έχουν αλλάξει τη φυσιογνωμία του.

Όλες οι φθορές που υπάρχουν σήμερα στο μνημείο έχουν δημιουργηθεί από τους σεισμούς του 1995. Εδώ παρατηρούμε φθορές που μπορούν να διαχωριστούν σε αυτές άνευ σημασίας για τη στατικότητα του κτιρίου (αποκόλληση τοιχογραφιών) και αυτές που κρίνονται άκρως επικίνδυνες (ρωγμές στα τόξα, καταρρεύσεις τοιχοποιίας). Αυτό οδήγησε τότε την υπηρεσία (1995) στην απόφαση να υποστυλώσει το ναό ακόμη και στα σημεία όπου δεν υπήρχε άμεσο πρόβλημα, όπως οι όψεις του κτιρίου. Κάτω όμως από την πίεση της κατάστασης (μετασεισμικές δονήσεις) έπρεπε να προβλέψει το χειρότερο.

Σήμερα παρατηρούμε το εξής φαινόμενο: η τοιχοποιία εξωτερικά δεν παρουσιάζει επικίνδυνες φθορές ή και καθόλου, εκτός από την κατάρρευση του άνω μέρους του Ιερού, ενώ εσωτερικά παρατηρούμε: α) ελαφρά χαλάρωση της βόρειας πλευράς, β) κατάρρευση τμήματος πάνω από τη βόρεια κιονοστοιχία, γ) επικίνδυνες ρωγμές σε όλα τα τόξα.

Οι εργασίες που επακολούθησαν βασισμένες στην προηγηθείσα μελέτη επέλυσαν όλα εκείνα τα προβλήματα που είχε δημιουργήσει κυρίως ο σεισμός του 1995.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ



Σχέδ. 23. Νομός Κοζάνης. Δαφνερό. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Η νότια όψη του ναού.

Δίλοφο

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Τρίκλιτη βασιλική του 19ου αι. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του μνημείου από τον πολιτικό μηχανικό Α. Καλφόπουλο.

Εράτυρα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Τρίκλιτη βασιλική του 1845. Ολοκληρώθηκε η μελέτη στήριξης και στερέωσης του ξυλόγλυπτου τέμπλου (1860) του ναού από το συντηρητή Π. Σγούρο.

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος ναός με ανοιχτή στοά στη νότια και τη δυτική πλευρά. Η ζωγραφική του μνημείου χρονολογείται στο έτος 1588. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου από το συντηρητή Κ. Τζίμπουλα.

Δρυόβουνο

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος ναός με τοιχογραφίες του 1652. Ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης του ναού από τον Α. Καλφόπουλο.

Βυθός

Μονή Αγίας Τριάδας

Το αθωνικού τύπου καθολικό της μονής χτίστηκε το 1800 και το 1802 ο ναός διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες του Χιονιαδίτη ζωγράφου Μιχαήλ. Από τον Α. Καλφόπουλο εκπονήθηκε η μελέτη διαμόρφωσης του αμέσου περιβάλλοντος του μνημείου.

Σέρβια

Ναός Αγίων Αναργύρων

Μονόχωρος ναός κατάγραφος με τοιχογραφίες του έτους 1510. Ολοκληρώθηκε η μελέτη συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου από τον Κ. Τζίμπουλα.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Βασιλική των Κατηχουμένων

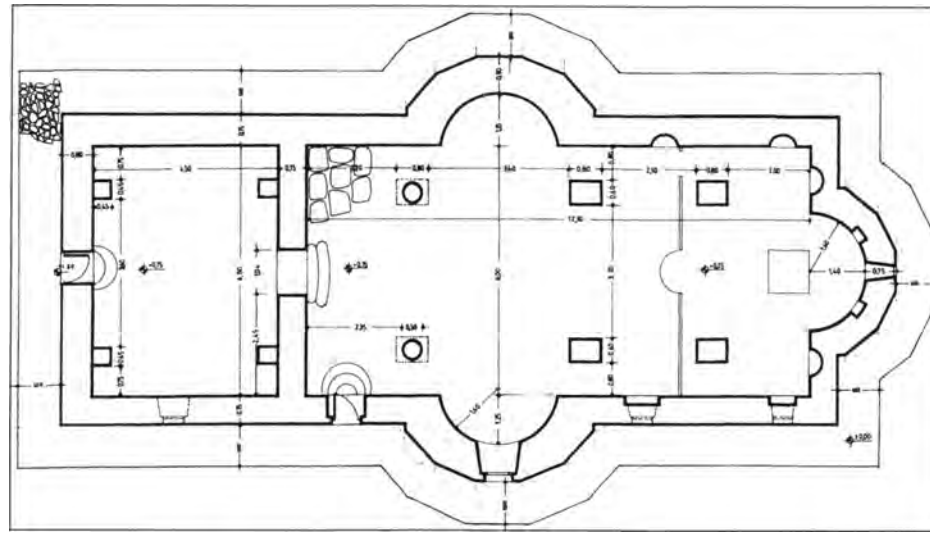
Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες στο ναό, οι οποίες περιλαμβάνουν καθαρισμούς αρμών από σαθρά κονιάματα και αρμολογήματα (Πίν. 277 α).

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Μόρφη Βοΐου

Πέτρινο γεφύρι

Πρόκειται για τρίτοξο λιθόκτιστο γεφύρι του 19ου αι. κοντά στο οικισμό της Μόρφης του Βοΐου Κοζάνης, χαρακτηρισμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Πίν. 277 β). Έγιναν εργασίες αποκατάστασης της γέφυρας, που αφορούσαν τοπικές ανακτίσεις και αρμολογήματα, σε εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης.



Σχέδ. 24. Νομός Γρεβενών. Περιβόλι. Μονή Αγίου Νικολάου. Κάτοψη του καθολικού.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Σαμαρίνα

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Ο ναός, που ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης θολοσκέπαστης βασιλικής με νάρθηκα και ανοιχτή στοά στη νότια όψη, είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1819, αντιπροσωπευτικές του τοπικού εργαστηρίου αγιογράφων της Σαμαρίνας. Φέρει φθορές περιορισμένης κλίμακας που εντοπίζονται κυρίως σε ρηγματώσεις της οροφής και υγρασία από την είσοδο ομβρίων. Το 1997 εκπονήθηκε μελέτη συντήρησης του ναού.

Μονή Αγίας Παρασκευής

Το καθολικό της μονής χτίστηκε το 1713 σε ρυθμό τετρακιόνιου ναού με δύο μεγάλους τρούλους στο κεντρικό κλίτος και τέσσερις μικρότερους στις γωνίες, εγγεγραμμένους στο εσωτερικό δικλινούς στέγης.

Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1819. Ο ναός φέρει φθορές που εντοπίζονται κυρίως σε ρηγματώσεις της τοιχοποιίας και της οροφής λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους και υγρασία από την είσοδο ομβρίων. Εκπονήθηκε μελέτη συντήρησης του ναού.

Κυπαρίσσι

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με γυναικωνίτη, ανοιχτή στοά στη νότια όψη και ανεξάρτητο τριώροφο κωδωνοστάσιο, που χτίστηκε το 1867. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επισκευής του κωδωνοστασίου και διαμόρφωσης και περίφραξης του περιβάλλοντος χώρου του ναού με εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης (Πίν. 277 γ).

Περιβόλι

Μονή Αγίου Νικολάου

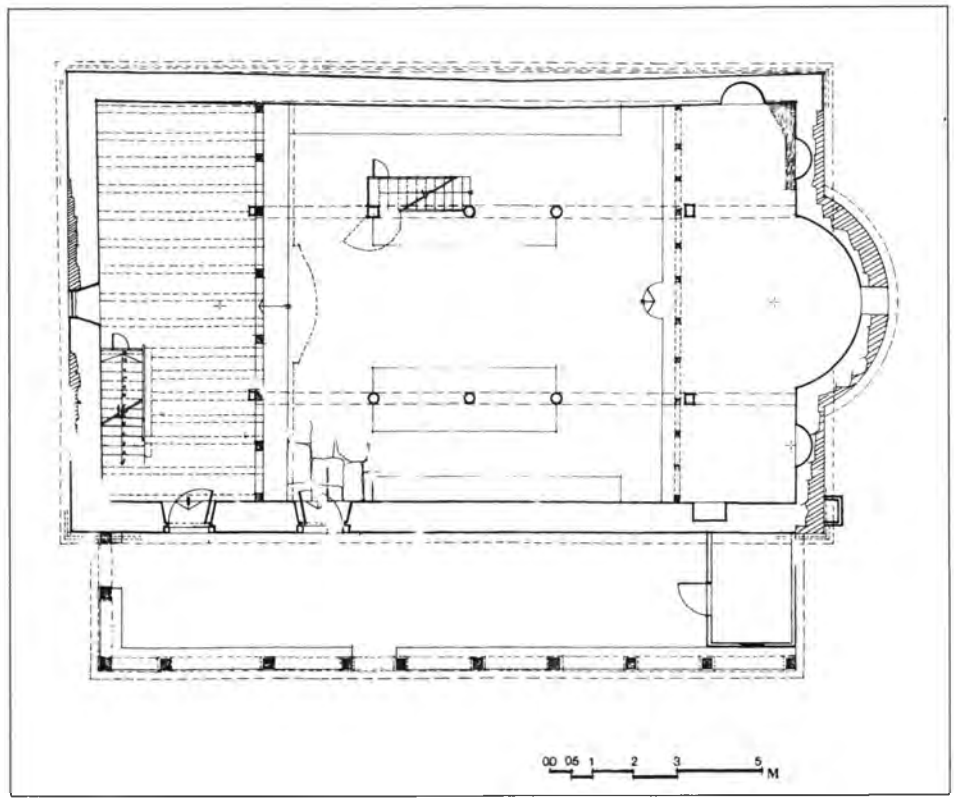
Από τη μονή διασώθηκε μόνον το καθολικό (Σχέδ. 24· Πίν. 278 α). Χτίστηκε το 1803. Είναι ναός εγγεγραμμένος σταυροειδής με πλάγιους χορούς και τρούλο. Δυτικά υπάρχει λιτή με τρούλο μικρότερων διαστάσεων. Τον Ιανουάριο του 1997 η στέγαση του ναού κατέρρευσε συμπαρασύροντας μεγάλο τμήμα της τοιχοποιίας του. Έγινε η αποτύπωση του μνημείου και λήφθηκαν μέτρα κάλυψης των ερειπίων.

Κνίδη

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με γυναικωνίτη και ανοιχτή στοά στη νότια όψη (Σχέδ. 25). Νοτιοδυτικά του ναού υπάρχει ανεξάρτητο λιθόκτιστο πυργοειδές κωδωνοστάσιο. Ο ναός, που είναι ο ενοριακός του οικισμού, εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1873 και φέρει ξυλόγλυπτο τέμπλο της ίδιας εποχής. Από το σεισμό που έπληξε την περιοχή το 1995 ο ναός υπέστη σοβαρές φθορές, όπως κατάρρευση λιθοδομών, καθολικές ρηγματώσεις, τοπική κατάρρευση της στέγης. Εκπονήθηκε μελέτη αποκατάστασής του.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ



Σχέδ. 25. Νομός Γρεβενών. Κνίδη. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη.

Παλαιοχώρι

Ναός Αγίας Παρασκευής[20]

Αποτελεί μνημείο που «χρήζει ειδικής κρατικής προστασίας» (ΥΑ 40520/1105/7-8-95, ΦΕΚ 757/Β/1-9-95) και επλήγη από τον καταστρεπτικό σεισμό του 1995.

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του β΄ μισού του 19ου αι. με νεωτερικό γυναικωνίτη στον όροφο, ανακαινισμένο περίστωο στη δυτική και σε τμήμα της νότιας πλευράς και ανεξάρτητο πυργοειδές κωδωνοστάσιο, του 1897, βορειοανατολικά (Σχέδ. 26· Πίν. 278 β).

Είναι χτισμένη με ημιλαξευμένους, ορθογώνιους, ενίοτε πλακαρούς, λίθους με μικρότερες πέτρες και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ιδιαίτερα επιμελημένη είναι η αψίδα, οι γωνίες των τοίχων και οι λαμπάδες των ανοιγμάτων με λαξευμένους ορθογωνικούς λίθους μεγαλύτερων διαστάσεων. Κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα που κατέπεσαν με το σεισμό διακρίνεται η τοιχοποιία της αψίδας του Ιερού, η οποία έφερε έξι παραστάδες με αβαθείς κόγχες και λιθανάγλυφα στην ανώτερη ζώνη.

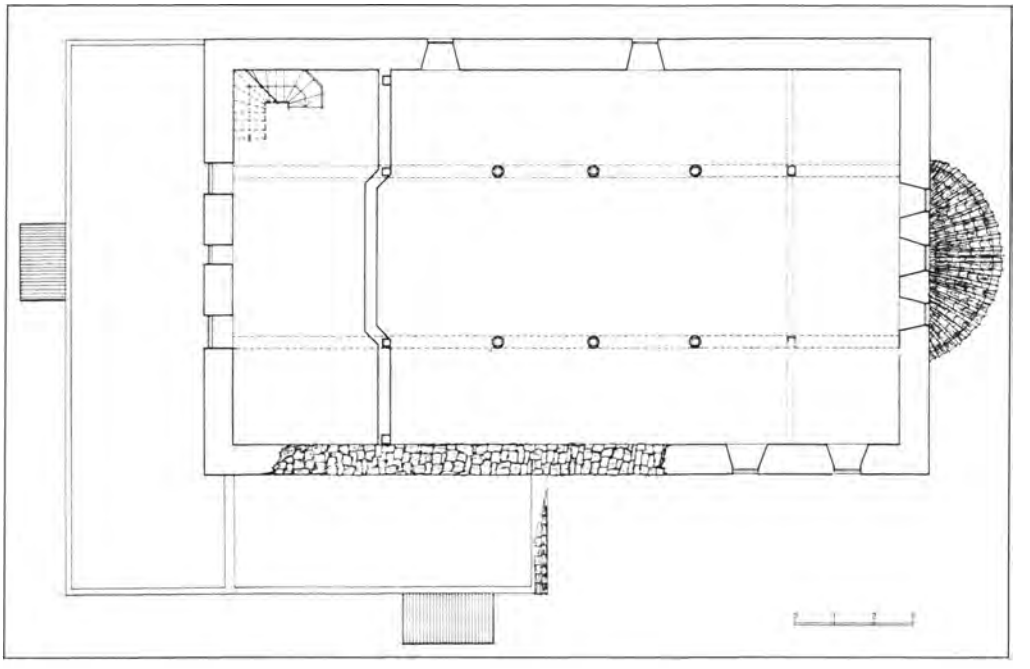
Η στέγη του ναού είναι δίριχτη με αποτμήσεις στη δυτική και την ανατολική πλευρά. Κάτω από την απότμηση αυτή και πάνω από τη στέγη της κόγχης του Ιερού ανοίγονται διακοσμητικοί φεγγίτες αχλαδόσχημου σχήματος με κοίλη την εσωτερική πλευρά εκατέρωθεν κυκλικού, σύμφωνα με ανάλογα παραδείγματα της ίδιας περιόδου[21].

Στο εσωτερικό, τα τρία κλίτη στεγάζονται με ξύλινη νταμπλαδωτή (στο κεντρικό), σανιδωτή (στα πλάγια) οροφή διακοσμημένη με ρόδακες.

Ο ναός φέρει ξυλόγλυπτο τέμπλο με γραπτή διακόσμηση φυτικών μοτίβων (τεχνοτροπίας ροκοκό) του 1875. Εί-

20. Στα πλαίσια της σύνταξης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης του ναού πραγματοποιήθηκε αυτοψία και συντάχθηκε ιστορική-αρχαιολογική τεκμηρίωση που εντάχθηκε στην ανωτέρω μελέτη.

21. Βλ. Αγία Παρασκευή Καλλιθέας (1879) και Κοίμηση Θεοτόκου Κώττα (1860) του Νομού Φλώρινας, Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, πίν. 37, εικ. 64 και πίν. 48, εικ. 86.



Σχέδ. 26. Νομός Γρεβενών. Παλαιοχώρι. Ναός Αγίας Παρασκευής. Κάτοψη.

ναι κατάγραφος στο εσωτερικό του με τοιχογραφίες του 1874, φιλοτεχνημένες από τον αγιογράφο Βασίλειο, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή σε ωοειδές πλαίσιο επάνω από τη νότια θύρα εισόδου: *ἱστορήθη ὁ θεῖος καὶ / πάνσεπτος ἱερὸς ναὸς / τῆς ἁγίας ἐνδόξου παρ/θένου ὁσιομάρτυρος / καὶ θλιφόρος τοῦ Χριστοῦ / Παρασκευῆς / Ἀρχιερα/τεύοντος τοῦ Πανιερο/τάτου Ἁγίου Γρεβενῶν / κ.κ. - Κυρίλλου. Ε' ἐπιτροπεύ/οντος καὶ ἐφιμερεύοντος / κυρίου παπαζίση οἰκονόμου καὶ ὁιός του κύριος παπα/χρυ/στοδούλου. 1874. / Ἰουνίου / χεὶρ Βασιλείου [.....].*

Η ίδια χρονολογία αναγράφεται και στο βόρειο τοίχο του ναού με διαφορά στο μήνα και την ημέρα, η οποία πιθανότατα αναφέρεται στην έναρξη της αγιογράφησης από το σημείο αυτό (7 Φεβρουαρίου). Το έτος 1996 εκπονήθηκε η μελέτη και τον Απρίλιο του 1997 άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης του ναού με αυτεπιστασία. Έγινε στερέωση των τοιχοποιιών με αρμολογήματα και ανακτίστηκαν τα τμήματα που είχαν καταρρεύσει. Επανήλθε στην αρχική της στάθμη και επισκευάστηκε η στέγη του ναού. Λόγω νέων στοιχείων εκπονήθηκε συμπληρωματική μελέτη για την κατασκευή ανοιχτής στοάς μόνο στη νότια όψη του ναού.

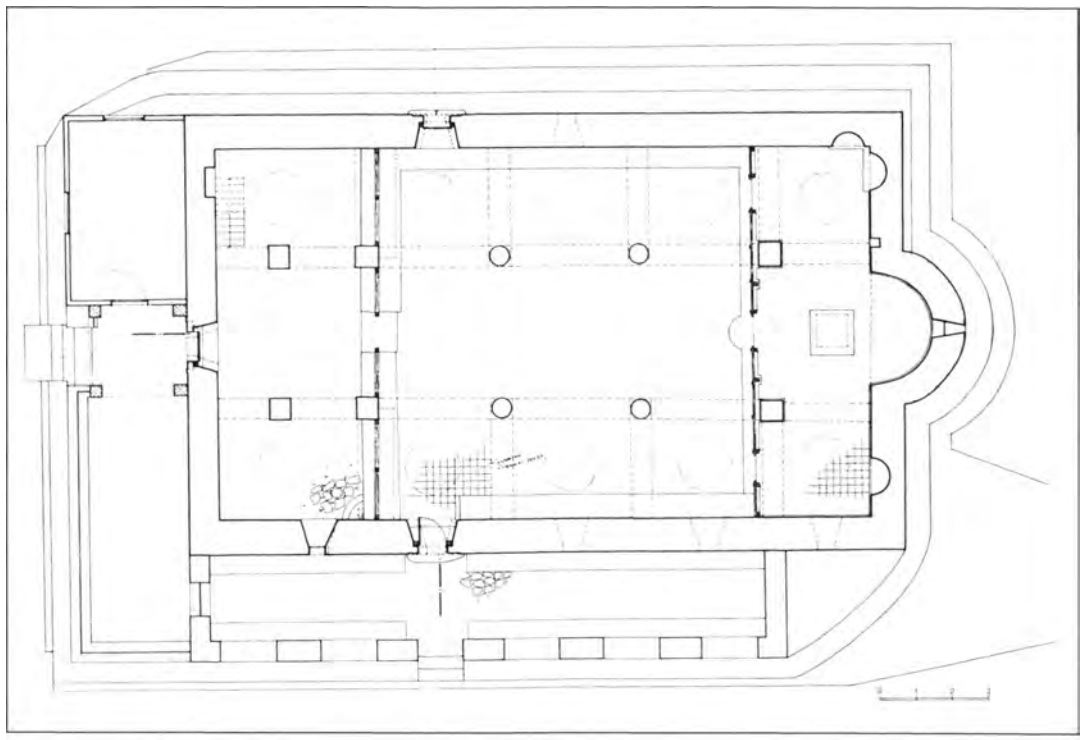
Σαρακήνα

Ναός Αγίου Νικολάου[22]

Αποτελεί μνημείο που «χρήζει ειδικής κρατικής προστασίας» (ΥΑ 35132/891/7-8-95, ΦΕΚ 757/β/1-9-95). Πρόκειται για τρίκλιτη θολωτή βασιλική του 1858, σύμφωνα με τη λιθανάγλυφη επιγραφή στο υπέρθυρο της νότιας θύρας εισόδου: *10 Μαΐου*, με πρόναο-γυναικωνίτη στον όροφο και πέτρινο χαγιάτι στη νότια και τη δυτική πλευρά, που αποτελούνταν από υπερυψωμένο λίθινο πεζούλι, στο οποίο εδραζόταν χαμηλή τοξοστοιχία (Σχέδ. 27). Το παλαιό χαγιάτι, τη μορφή του οποίου γνωρίζουμε από παλαιές φωτογραφίες και επιτόπια έρευνα, δεν διασώζεται σήμερα στη δυτική πλευρά. Δέχθηκε νεωτερικές επεμβάσεις, όπως το κλειστό διαμέρισμα στο βορειοδυτικό τμήμα του ναού που εφάπτεται στις τσιμεντοκολώνες του νεωτερικού κωδωνοστασίου στον άξονα της εισόδου της δυτικής πλευράς. Το αρχικό δάπεδο του ναού από ακανόνιστες λιθόπλακες διασώζεται στον πρόναο, ενώ στο χαγιάτι και τον κυρίως ναό καλύπτεται με τσιμέντο και μωσαϊκά πλακίδια αντίστοιχα.

Ο ναός είναι χτισμένος με ημιλαξευμένους ορθογώνιους, ενίοτε πλακαρούς λίθους με μικρότερες πέτρες και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ιδιαίτερα επιμελημένη είναι

22. Στα πλαίσια της σύνταξης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης του ναού πραγματοποιήθηκε αυτοψία και εκπονήθηκε ιστορική-αρχαιολογική τεκμηρίωση που εντάχθηκε στην ανωτέρω μελέτη.



Σχέδ. 27. Νομός Γρεβενών. Σαρακήνα. Ναός Αγίου Νικολάου. Κάτοψη.

η αψίδα με ψευδοϊσόδομη τοιχοδομία, οι γωνίες των τοίχων και οι λαμπάδες των ανοιγμάτων με λαξευμένους ορθογωνικούς λίθους μεγαλύτερων διαστάσεων. Η αψίδα του Ιερού εξωτερικά φέρει έξι παραστάδες σε δύο ζώνες δημιουργώντας αβαθείς κόγχες. Η στενότερη άνω ζώνη διακοσμείται στα ενδιάμεσα κενά με λιθανάγλυφα. Επάνω από αυτήν, στην τοιχοποιία του ναού, ανοίγεται κυκλικός διακοσμητικός φεγγίτης που εγγράφεται σε ορθογώνιο λίθινο πλαίσιο.

Στο εσωτερικό του ο ναός διατηρεί τον άμβωνα, δύο προσκυνητάρια, το δεσποτικό και το τέμπλο με ξυλόγλυπτη και γραπτή διακόσμηση. Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του β΄ μισού του 19ου αι. φιλοτεχνημένες από Σαμαρινιώτη αγιογράφο.

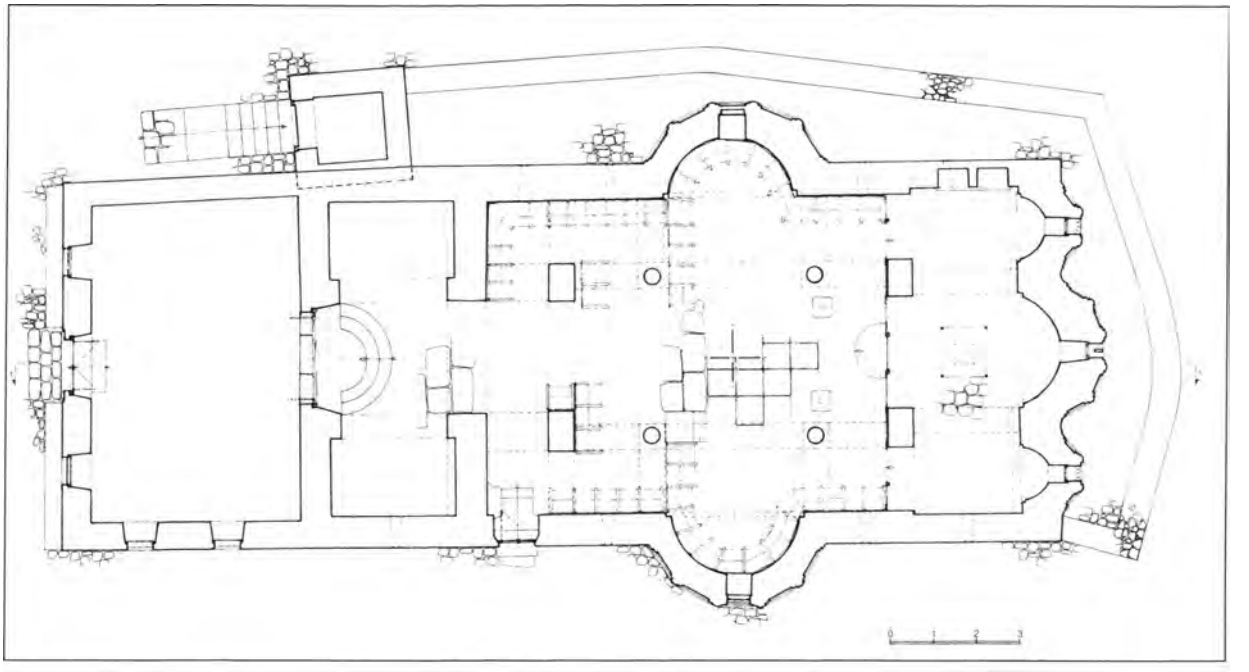
Μετά το σεισμό της 13ης Μαΐου 1995 ο ναός υπέστη σοβαρότατες απώλειες, όπως συνολική κατάρρευση της στέγασης του κεντρικού κλίτους και μερική των θόλων του βόρειου και νότιου κλίτους. Οι τοιχοποιίες φέρουν καθολικές ρηγματώσεις και παρατηρήθηκαν τοπικές καταρρεύσεις της επάνω ζώνης των λιθοδομών. Το νεότερο κωδωνοστάσιο κρίθηκε ετοιμόρροπο, λόγω σοβαρής βλάβης των φερόντων στοιχείων του. Το 1997 συντάχθηκε μελέτη για την αποκατάσταση του ναού. Έγιναν εργασίες προληπτικής συντήρησης των τοιχογραφιών και συλλογής των σπαραγμάτων με την επίβλεψη του Π. Σγούρου.

Σπήλαιο

Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου[23]

Η μονή βρίσκεται στη βορειοανατολική είσοδο του οικισμού. Το καθολικό και τμήμα του ισογείου της βόρειας πτέρυγας, ανακατασκευασμένο, είναι τα μόνα που έχουν απομείνει από την άλλοτε ανθούσα μονή.

23. Η αρχαιολογική μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια της σύνταξης μελέτης συντήρησης-αποκατάστασης του καθολικού από την Υπηρεσία. Για την ιστορία του οικισμού και του ναού, βλ. *ΑΕ* 1950-1951, σ. 14-31. *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* Η΄ (1987), σ. 209 κ.ε. Α. Βαβρίτσας, Το Μέγα Σπήλαιο της Πίνδου και τα κάστρα του, *Α΄ Συνέδριο των απανταχού Γρεβενιωτών, 7-8 Αυγούστου 1993*, Γρεβενά 1994. Ν. Παπαγεωργίου, *Το τέμπλο της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Σπηλαίου Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1997 (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία). Χρ. Μ. Ενισλείδου, *Η Πίνδος και τα χωριά της. Σπήλαιο-Γρεβενά-Σαμαρίνα. Τοπογραφία-Αρχαιολογία-Ιστορία-Λαογραφία*, Αθήναι 1951, σ. 75-78.



Σχέδ. 28. Νομός Γρεβενών. Σπήλαιο. Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη του καθολικού.

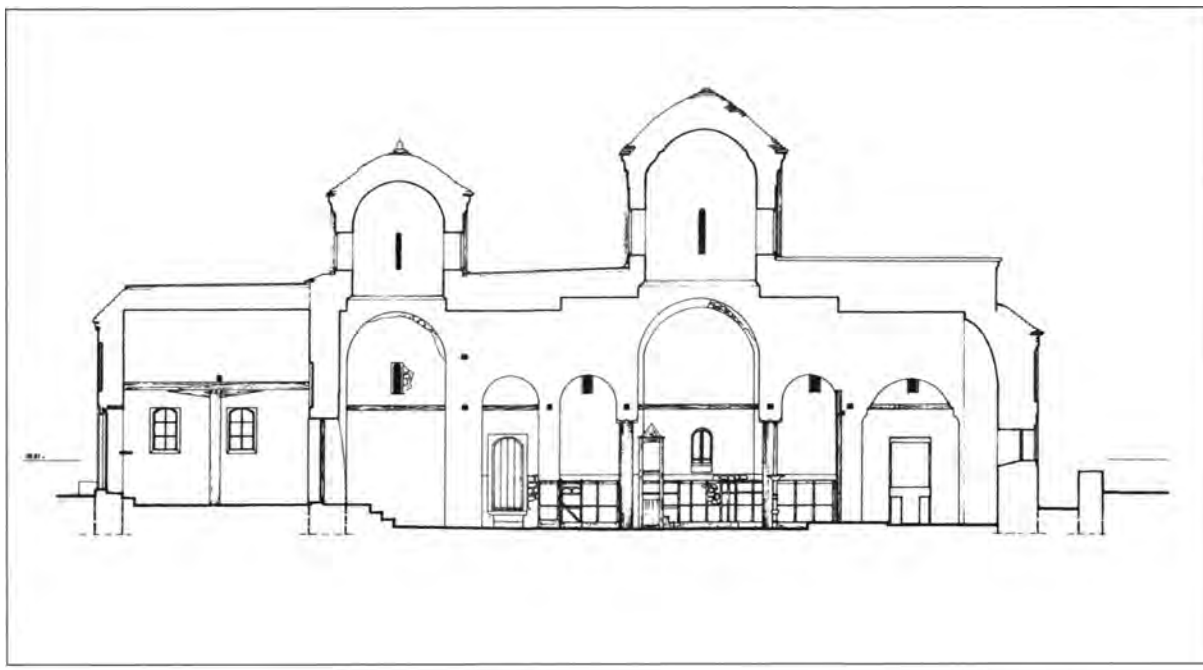
Το καθολικό ανήκει στον αγιορείτικο τύπο του σύνθετου τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο και πλευρικούς χορούς (Σχέδ. 28-29· Πίν. 278 γ). Ανατολικά προεξέχουν η πεντάπλευρη αψίδα του Ιερού και οι τρίπλευρες της πρόθεσης και του διακονικού. Η τοιχοδομία του καθολικού αποτελείται από αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα εκτός από τα προεξέχοντα τμήματα αψίδων, χορών και τρούλων, τα οποία εξαίρονται με την ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή τους από λαξευτό πωρόλιθο και σειρές οπτοπλίνθων στις πέντε κόγχες, πλινθοπερίκλειστο σύστημα στον κεντρικό τρούλο και απλή, λαξευτή τοιχοποιία σε ψευδοϊσόδομο σύστημα με τυφλά αψιδώματα και λαξευτούς ημικιονίσκους στις ακμές του τρούλου πάνω από το νάρθηκα. Ανάλογη διαμόρφωση φέρει και ο κεντρικός τρούλος με παρεμβολή όμως διπλής σειράς οπτοπλίνθων.

Η κόγχη του νότιου χορού εδράζεται σε βάση από κατεργασμένους λίθους, ελάχιστους πωρολίθους και οπτοπλίνθους. Πεντάπλευρη, φέρει από πέντε διπλά, αβαθή αψιδώματα σε δύο σειρές, οι οποίες χωρίζονται με πλίνθινη ταινία. Ανάλογες σειρές οριζόντιων, πλίνθινων ταινιών εναλλάσσονται με σειρές λαξευτών πωρολίθων στην τοιχοδομία της. Στο μέσον της κάτω σειράς ανοίγεται δίλοβο παράθυρο με διπλό, λίθινο περιθύρωμα, ενώ στο δεύτερο από Δ. αψίδωμα εντοιχίζεται η λίθινη, ανάγλυφη κτητορική επιγραφή, η οποία αναφέρει το σταυροπηγιακό χαρακτήρα της μονής, αφιερωμένης στην Παναγία, κατά το έτος 1633 (*ΖΡΜΑ, ΑΧΛΓ* από Χριστού), το οποίο κατά τον Ν. Χρ. Κοτζιά αποτελεί και έτος ιδρύσεώς της[24]. Ο νότιος τοίχος φέρει τέσσερις φωτιστικές θυρίδες με πλαίσια από λαξευτό λίθο ή εναλλάξ λίθους και οπτοπλίνθους, οι οποίες διευρύνονται εσωτερικά ως πολεμίστρες. Παρόμοια διαμόρφωση παρουσιάζει και η βόρεια πλευρά. Ανάλογη τοιχοδομία και έδραση συναντάμε και στην κόγχη του βόρειου χορού, όπου όμως τα αψιδώματα καταλαμβάνουν σε μια σειρά ολόκληρο το ύψος της.

Στην πεντάπλευρη κεντρική αψίδα του Ιερού επαναλαμβάνονται τα τυφλά αψιδώματα με διπλή πλαισίωση σε δύο σειρές, οι οποίες δεν χωρίζονται, όπως στο νότιο χορό, με πλίνθινη ταινία. Στο κεντρικό αψίδωμα της κάτω σειράς ανοίγεται δίλοβο παράθυρο με κεραμοπλαστικό διάκοσμο στο τύμπανο του τόξου. Οι πλάγιες τρίπλευρες αψίδες, όμοιες με την κεντρική, φέρουν αντίστοιχα από ένα μονόλοβο παράθυρο. Το αέτωμα κάτω από τη δίριχτη στέγη και πάνω από την αψίδα διακοσμείται με σταυρό σε κυκλικό μετάλλιο από πλίνθους.

Στα δυτικά το καθολικό φέρει πρόσκτισμα, εξωνάρθηκα-λιτή, του 1910, με τοιχοποιία από ημιλαξευτούς λίθους

24. *AE* 1950-1951, σ. 19.



Σχέδ. 29. Νομός Γρεβενών. Σπήλαιο. Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου. Τομή 1-1.

και κονίαμα, μεγαλύτερα λαξευτά αγκωνάρια στις γωνίες και στέγη από σχιστόπλακες. Στη δυτική του είσοδο προσαρμόζεται ξυλόγλυπτη θύρα που προέρχεται από το παλαιό καθολικό. Όμοιου διακόσμου ξυλόγλυπτα παραθυρόφυλλα φέρει το φωτιστικό άνοιγμα της αψίδας του νότιου χορού του καθολικού. Στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα του καθολικού εφάπτεται νεότερο, σύγχρονο του εξωνάρθηκα, τριώροφο κωδωνοστάσιο.

Η στέγαση όλων των τμημάτων του καθολικού γίνεται με σχιστόπλακες. Μετά το σεισμό της 13ης Μαΐου 1995 έχουν προκληθεί ρηγματώσεις σε όλη την έκταση του Ιερού, στη νοτιοδυτική και τη νότια πλευρά του εξωνάρθηκα και στο κωδωνοστάσιο, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με υποστυλώσεις από την Υπηρεσία.

Στο εσωτερικό του το καθολικό είναι κατάγραφο με εξαιρετικής τέχνης αγιογραφίες του 17ου αι., οι οποίες φιλοτεχνήθηκαν τμηματικά από το 1640 έως το 1658, σύμφωνα με τις επιγραφές σε διάφορα σημεία του ναού. Ειδικότερα ο τρούλος και οι χοροί αγιογραφήθηκαν το 1640 από τους ζωγράφους Νικόλαο και Ιωάννη, το Ιερό το 1641, ο υπόλοιπος ναός και ο νάρθηκας το 1658, σύμφωνα με τις κτητορικές επιγραφές πάνω από τη νότια θύρα του κυρίως ναού και πάνω από τη δυτική είσοδο του νάρθηκα από τους ζωγράφους Μιχάλη και Ηλία από τα χωριά Ζέρμα Ηπείρου και Επταχώρι (Μπουρμπουτσικό) Καστοριάς.

Επιγραφή (νότια είσοδος): *ΘΕ(ΟΤΟΚΕ) ΠΑΡΘΕΝΑΙ ΧΕΡΑΙ Κ(Ε) ΧΑΡΙΤΩΜΕΝΗ Ο Κ(ΥΡΙΟ)C ΜΕ / ΤΑ C(ΟΥ) ΕΥΛΟΓΙΜΕΝΙ CΙ ΕΝ ΓΥΝΕΞΙ ΚΑΙ ΕΥΛΟΓΙΜΕ/ΝΟC Ο ΚΑΡΠΟC ΤΗC ΚΗΛΙΑ(C) C(ΟΥ) ΠΑΝΑΓΝΕ ΔΙΑ CΗΝ/ΔΡΟΜΗC Τ(ΟΥ) ΠΑΝΑCΙΟΤΑΤ(ΤΟΥ) ΚΑΘΙΟΙΓ(ΟΥ)ΜΕΝ(ΟΥ) ΧΡΙCΤΟΦΟΡ(ΟΥ) ΗΕΡΟΜΟΝΑ/Χ(ΟΥ) ΕΚ ΧΟΡ(ΑC) ΚΟCΜΑΤΕ(ΟΥ)C ΕCΤΟΡΙCΕΝ ΑΠΟ Τ(ΟΥ)C ΧΟΡ(ΟΥ)C ΚΑΤΟΘΕΝ Ο / ΛΗΝ ΕΟC ΤΗ ΘΙΡΑ ΕΤΕΛΙΟΘΙ ΜΗΝΑ ΑΥΓ(ΟΥ)CΤΟ ΕΙC ΤΕC Ι' ΖΡΞΖΤ"*

Επιγραφή (νάρθηκας, δυτική είσοδος): *ΑΝΗCΤΩΡΙΘΗ Ο ΘΗΩC Κ(ΑΙ) ΠΑΝCΕΠΤΟC ΝΑΟC ΤΗC / ΠΑΝΗΠΕΡΕΥΛΟΓΙΜΕΝΗC ΕΝΔΟΞΟΥ ΔΕCΠ//ΝΗC ΗΜΟΝ Θ(ΕΟΤΟΚ)Ο(Υ) Κ(ΑΙ) ΑΗΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑC ΔΙΑ CΗΝΔΡΟΜΗC ΚΩΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΩΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΑCΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΘΙΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΧΡΙCΤΩΦΟΡΟΥ ΗΕΡΟΜΩΝΑΧΟΥ ΕΠΙ ΕΤ(ΟΥ)Σ ΖΡΞΖΤ / ΑΠΟ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΑΧΝΗ Κ(ΑΙ) ΕΤΕΛΙΩΘΙ ΕΝ ΜΗΝΗ ΑΥΓΟΥCΤΟ ΕΙC ΤΕΣ Ι' / ΔΙΑ ΧΗΡΟC ΚΑΜΟΥ ΤΟΥ ΑΜΑΡΤΟΛΟΥ ΜΗΧΑΛΙ ΖΟΥΓΡΑΦ[ΟΥ] Κ(ΑΙ) ΗΛΙΑ ΖΟΥΓ[ΡΑΦΟΥ] / ΕΚ ΧΟΡ[ΑC] [ΖΕ]ΡΜΑC Κ(ΑΙ) ΕΚ ΧΟΡΑC ΒΥΡΠΗΤΣΙΚΩ.*

Η διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος είναι η τυπική των καθολικών των μονών της μεταβυζαντινής περιόδου. Στα κατώτερα τμήματα απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, μάρτυρες, όσιοι, ασκητές, στη μεσαία ζώνη στηθάρια αγίων και στην ανώτερη σκηνές από το χριστολογικό κύκλο. Στις επιφάνειες των καμαρών και των τρούλων απεικονίζονται θέματα του θεομητορικού, χριστολογικού

κύκλου, μεμονωμένοι άγιοι και σκηνές του βίου τους. Στους χορούς δεσπόζουν στο τεταρτοσφαίριο οι σκηνές από το Δωδεκάορτο, η Μεταμόρφωση στο νότιο και η Εις Άδου Κάθοδος στο βόρειο, ενώ στις κατώτερες ζώνες οι σκηνές από τα Θαύματα και τα Πάθη του Χριστού. Στο Ιερό απεικονίζονται τα γνωστά θέματα ευχαριστιακού και λειτουργικού χαρακτήρα, ενώ στην κόγχη δεσπόζει η ένθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία, δορυφορούμενη από τους ολόσωμους αρχαγγέλους. Στην κόγχη της πρόθεσης απεικονίζονται η Άκρα Ταπείνωση και ο Μελισμός.

Το καθολικό φέρει ακόμη εξαιρετικής ποιότητας ξυλόγλυπτο, επιπεδόγλυφο, επιχρυσωμένο τέμπλο με γραπτές διακοσμήσεις στα θωράκια, που διασώζει το σύνολο των εικόνων του (δεσποτικές, επιστυλίου, λυπηρά, Εσταυρωμένο), δεσποτικό και προσκυνητάρι.

Ο μεταγενέστερος εξωνάρθηκας αγιογραφήθηκε το 1911 από τον Σαμαριναίο ζωγράφο Γεώργιο Δ. Πιτένη, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, πάνω από τη δυτική θύρα εισόδου του: *Ἱστορίθη ὁ παρὼν θεῖος ἱερότατος ναὸς ἐν ἔτι / 1911 Αὐγ: 19: Ἀρχιερατεύοντος τ[οῦ] Πανιερωτάτου Ἁγίου Γρεβενῶν κ.κ. Ἀμιλιανοῦ / Ἐπιτροπεύοντος Δὲ τοῦ κ. Ἰωάννου Ζήση / ἐκ Σπήλλεον διὰ χειρὸς Γεωργίου: Δ: Πιτένη ἐκ Σαμαρίνης.*

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα, τα οποία έχουν πολλαπλασιαστεί μετά το σεισμό του 1995. Τα νερά που εισέρχονται από τη στέγη και τη ρηγματωμένη τοιχοποιία στο εσωτερικό του ναού επιδεινώνουν την κατάσταση των τοιχογραφιών, οι οποίες είναι φουσκωμένες στα περισσότερα σημεία, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα του ναού και στις ανώτερες επιφάνειες, με συνέπεια την απώλεια της ζωγραφικής επιφάνειας. Τα περισσότερο προβληματικά σημεία αποτελούν η βορειοδυτική ασπίδα, ο βόρειος χορός, το βορειοανατολικό και το νοτιοανατολικό τμήμα του κυρίως ναού μπροστά από την πρόθεση και το διακονικό, η καμάρα του νότιου χορού, το Ιερό, ο νάρθηκας.

Κατά τα έτη 1990-1991 πραγματοποιήθηκαν περιορισμένης έκτασης στεφανώματα στο βορειοδυτικό τμήμα του κυρίως ναού και του νάρθηκα και καθαρισμοί στη ζώνη με τους ολόσωμους αγίους, ιδιαίτερα στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού. Μετά το σεισμό του 1995 υποστυλώθηκαν τα τόξα του κυρίως ναού και οι τοιχοποιίες του νάρθηκα.

Απαιτείται άμεση προληπτική συντήρηση των τοιχογραφιών με στεφανώματα και στερεώσεις των επικίνδυνων σημείων και σε δεύτερη φάση καθαρισμός τους από τα άλατα και την αιθάλη με σκοπό την ανάδειξη του συνόλου των τοιχογραφιών, οι οποίες είναι εξαιρετικής σημασίας και μοναδικές στην περιοχή.

Τα διαφορετικά συνεργεία αγιογράφων που εργάστηκαν κατά τη διάρκεια 20 περίπου ετών, στο β΄ τέταρτο του 17ου αι., στο καθολικό έχουν αφομοιώσει τα διδάγματα τόσο της κρητικής σχολής όσο και της ηπειρωτικής (βορειοδυτικής Ελλάδας) σε έναν ισορροπημένο, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, συνδυασμό. Οι επιβλητικές, ψηλόλιγνες μορφές με τους στιβαρούς λαιμούς, το ταραγμένο βλέμμα, το σφιχτό, καλοδουλεμένο πλάσιμο των προσώπων, τα πλούσια διακοσμητικά μοτίβα των ενδυμάτων και των στολών, οι αρμονικές συνθέσεις με την ισόρροπη ένταξη και κατανομή προσώπων και αρχιτεκτονημάτων είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του καθολικού, τα οποία ανιχνεύονται στην παραγωγή εργαστηρίων της Δυτικής Μακεδονίας (Καστοριά), της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.

Ταξιάρχης

Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών[25]

Η μονή Ταξιαρχών (Πίν. 279 α-β) στο χωριό Ταξιάρχης (πρώην Κουσκό) Γρεβενών διασώζει σήμερα τον περίβολό της, ορθογώνιας κάτοψης, στον οποίο ενσωματώνονται βόρεια και νότια οι δύο πτέρυγες των κελιών και των βοηθητικών χώρων. Στην ευρύχωρη, εσωτερική αυλή που διαμορφώνεται στο εσωτερικό του περιβόλου εντάσσεται το καθολικό.

Στη δυτική και την ανατολική πλευρά του περιβόλου ανοίγεται κύρια και δευτερεύουσα πύλη αντίστοιχα με τοξωτό υπέρθυρο από μεγάλα, λαξευτά, λίθινα αγκωνάρια. Πάνω από την κύρια δυτική πύλη ανοίγεται κόγχη με την παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Στο εσωτερικό του περιβόλου τα κελιά και οι βοηθητικοί χώροι στη βόρεια και τη νότια πτέρυγα διατάσσονται στο ισόγειο και τον όροφο με ανοιχτές στοές προς την αυλή (χαγιάτια), οι οποίες στηρίζονται σε ξύλινους στύλους και ξύλινα επιστύλια. Ο όροφος φέρει απλό ξύλινο ευθύγραμμο στηθαίο με οριζόντιες και κάθετες δοκούς. Η πρόσβαση σε αυτόν επιτυγχάνεται με ξύλινη κλίμακα μέσα στη στοά του ισογείου για λόγους προφύλαξης από τις καιρικές συνθήκες. Στον εξωτερικό τοίχο της βόρειας και της νότιας πτέρυγας ανοίγονται λιγοστά μικρά παράθυρα για προστατευτικούς και λειτουργικούς λόγους. Τα μεγάλα παράθυρα στη νοτιοανατολική και τη νοτιοδυτική πλευρά έχουν διανοιχθεί σε μεταγενέστερη φάση.

---

25. Η αρχαιολογική μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια σύνταξης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης της βόρειας πτέρυγας της μονής και του καθολικού. Για τον οικισμό και το μοναστήρι, βλ. Ν. Γκατζιάνα, *Ο Ταξιάρχης Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1980. *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* Η΄ (1987), σ. 203 κ.ε.

Τριώροφο κωδωνοστάσιο του 1871 με αετωματική απόληξη, κατασκευασμένο από λαξευτή λίθινη τοιχοδομία με παρεμβολή ελάχιστων διακοσμητικών πλίνθων, προσαρμόζεται στον ανατολικό περίβολο, μπροστά από τη νοτιοανατολική γωνία της νότιας πτέρυγας των κελιών.

Στη βορειοανατολική πλευρά της εσωτερικής αυλής, εν είδει φιάλης, υπάρχει φρέαρ με τετραγωνικής κάτοψης κτιστό φρεατοστέγασμα που καλύπτεται με τετρακλινή στέγη, μέσω τεσσάρων πολυσπόνδυλων κιονίσκων. Απέναντι από το φρέαρ, στη βορειοδυτική πλευρά, σε επαφή με τον περίβολο, υπάρχει κτιστός φούρνος με δικλινή στέγη.

Το καθολικό, στο κέντρο της εσωτερικής αυλής, στον τύπο του δικιώνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, δύο χορούς, αψίδα στα ανατολικά και ευρύχωρο, υπερυψωμένο νάρθηκα-γυναικωνίτη, είναι χτισμένο με αργολιθοδομή, χώμα και πλίνθους στα ενδιάμεσα κενά, επιχρισμένο με κονίαμα στο χρώμα της ώχρας και ασβεστωμένο μέχρι το ύψος των θυρών στη δυτική και τη νότια πλευρά.

Η τοιχοποιία της ανατολικής αψίδας (ημικυκλική με επτά τυφλά αψιδώματα) και των χορών (ελλειψοειδής ο βόρειος, τραπεζιόσχημος ο νότιος) είναι επιμελέστερη με μεγαλύτερη συχνότητα λαξευμένων πώρινων δόμων. Οι θύρες εισόδου προς τον κυρίως ναό στη νότια πλευρά και προς το νάρθηκα στη δυτική πλευρά είναι χαμηλές. Η πρώτη διαμορφώνεται σε αναλογία με τη δυτική πύλη του περιβόλου της μονής, ενώ η δεύτερη φέρει περιθύρωμα με τόξο διπλής καμπυλότητας και λιθανάγλυφα με μοτίβα συμβολικού, θρησκευτικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα.

Στο εσωτερικό του ο ναός είναι κατάγραφος. Αγιογραφούνται ακόμη και τα κιονόκρανα, οι ποδιές και τα εσωράχια των παραθύρων. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή πάνω από τη νότια θύρα εισόδου, ο ναός αγιογραφήθηκε στα 1848 από τους αδελφούς Βασίλειο και Νικόλαο επί μητροπολίτη Ιωαννίκιου: *ΙΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ Και ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΠΑΝΜΕΓΙΣΤΩΝ ΤΑΞΗΑΡΧΩΝ / ΜΙΧΑΗΛ Και ΓΑΒΡΗΛ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΣΚΟΝ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΩΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΟ/ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΩ ΚΥΡΙΩ ΙΩΑΝΙΚΙΟΥ ΕΦΙΜΕ/ΡΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡ ΠΑΠΑ ΙΩΣΙΦ ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝ Ο ΚΥΡ ΖΥΝΟΒΙΟΣ / Καὶ Διὰ Ἐπηστασίας τοῦ ἐντιμοτάτω κυρίῳ κύρ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΖΟΥΡΦΛΗ - 1848*

ἀπρίλιος 31

χεὶρ βασιλείου ιω νικολάου των αὐταδέλφον

Στον κυρίως ναό, στην κατώτερη ζώνη απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, στη μεσαία άγιοι σε στηθάρια, ενώ στην ανώτερη, στους θόλους και τις καμάρες, σκηνές από το Δωδεκάορτο, τα Πάθη του Χριστού, άγιοι με σκηνές του βίου τους (άγιος Νικόλαος, άγιος Γεώργιος). Στο βορειοανατολικό και το νοτιοανατολικό θόλο, μπροστά από το Ιερό, δεσπόζουν οι Ταξιάρχες, στο βόρειο χορό η Εις Άδου Κάθοδος.

Στο Ιερό, στην αψίδα, απεικονίζονται η Πλατυτέρα των Ουρανών, η Θεία Κοινωνία, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στην πρόθεση το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, σκηνές από τα Εωθινά, η Θεία Λειτουργία και ο Άναρχος Πατήρ, ενώ στο διακονικό η Ζωοδόχος Πηγή στην κόγχη και σκηνές από τα Θαύματα του Χριστού.

Στον υπερυψωμένο πρόναο που επικοινωνεί μόνο με ένα αψιδωτό, φωτιστικό άνοιγμα και μια θύρα εισόδου στο βορειοανατολικό άκρο του με τον κυρίως ναό, παριστάνονται άγιοι και νεομάρτυρες, η Δευτέρα Παρουσία, σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη (Θυσία Αβραάμ, Πρωτόπλαστοι), τον Ακάθιστο, προφήτες κ.ά.

Με το σεισμό του 1995 προξενήθηκαν ρηγματώσεις σε πολλά σημεία της τοιχοποιίας του καθολικού, οι οποίες αντιμετωπίστηκαν από την Εφορεία με εκτεταμένες υποστυλώσεις τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό.

Ανάλογες ρωγμές παρουσιάζονται και στη ζωγραφική επιφάνεια, χωρίς ωστόσο ιδιαίτερες απώλειες, οι οποίες εμφανίζονται περισσότερο έντονες στο χώρο του προνάου και του Ιερού και πρέπει να αντιμετωπιστούν άμεσα.

Οι τοιχογραφίες σώζονται γενικά σε καλή κατάσταση, απαιτείται ωστόσο πρόληψη της υγρασίας που εισέρχεται στο εσωτερικό του ναού και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας για την ανάδειξη του ενδιαφέροντος αυτού τοιχογραφικού συνόλου.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

Δίπορο

Ναός Αγίου Νικολάου

Είναι μονόχωρος κοιμητηριακός ναός (Πίν. 279 γ) και φέρει δύο στρώματα τοιχογραφιών του 16ου και του 19ου αι. Ο ναός φέρει σοβαρές φθορές από το σεισμό που έπληξε το 1995 την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Παρατηρήθηκαν διάσπαρτες ρωγμές και αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας του, αποκόλληση και μετακίνηση της αψίδας του Ιερού και απόκλιση από την κατακόρυφο του νότιου τοίχου. Η ξύλινη στέγη φέρει μεγάλες φθορές από εγκατάλειψη. Συνεχίστηκαν με αυτεπιστασία οι εργασίες αποκατάστασης του ναού, που άρχισαν το 1996, με βάση την εγκεκριμένη μελέτη, μετά από την ένταξη του έργου στο Β΄ ΚΠΣ. Έγιναν αρμολογήματα για τη στερέωση της τοιχοποιίας του ναού και αποκαταστάθηκε η στέγη του, εκτελέστηκαν εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, με το χτίσιμο λίθινου τοίχου αντιστήριξης του

πρανούς βόρεια του ναού, την κατασκευή λιθόστρωτου περιμετρικά του ναού και λιθόκτιστης σκάλας για την πρόσβαση στο μνημείο. Οι εργασίες προληπτικής συντήρησης των τοιχογραφιών έγιναν υπό την επίβλεψη του Π. Σγούρου.

Νουμπενίτσα

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Είναι μονόχωρος κοιμητηριακός ναός και φέρει τοιχογραφίες του 1790. Ο ναός υπέστη σοβαρές φθορές από το σεισμό του 1995. Παρατηρήθηκαν διάσπαρτες ρωγμές και αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας του, αποκόλληση και απόκλιση από την κατακόρυφο του βόρειου τοίχου. Η ξύλινη στέγη φέρει μεγάλες φθορές από εγκατάλειψη. Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης, που άρχισαν το 1996 με αυτεπιστασία μετά την ένταξη του έργου στο Β΄ ΚΠΣ. Έγιναν αρμολογήματα για τη στερέωση της τοιχοποιίας και τοπική ανάκτιση της βορειοδυτικής γωνίας του ναού. Διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος.

Μπουνάσια

Μονή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Διασώζεται το καθολικό της μονής, ναός σε ρυθμό τρίκογχης βασιλικής του 19ου αι., με αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο και η βόρεια πτέρυγα των χώρων διαβίωσης των μοναχών. Το έργο της αποκατάστασης άρχισε το 1997 με τις εργασίες στερέωσης της βόρειας πτέρυγας της μονής, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Έγιναν αρμολογήματα για τη στερέωση των τοιχοποιών, ανακατασκευή των δαπέδων και της στέγης. Αποκαταστάθηκαν τα τζάκια, συντηρήθηκαν τα δάπεδα του ισογείου, τα κουφώματα, οι εξώστες και οι ξύλινες σκάλες, τα λιθόστρωτα της αυλής.

Διάκος

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Είναι τρίκλιτη βασιλική του 19ου αι. με θολόκτιστη κάλυψη και με γυναικωνίτη (Πίν. 279 δ). Στη νότια όψη φέρει ανοιχτή στοά. Ο ναός, που είναι ο ενοριακός του εγκαταλελειμμένου οικισμού του Διάκου, εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες της εποχής κτίσης του και φέρει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Από το σεισμό του 1995, αλλά και από την εγκατάλειψη, ο ναός υπέστη σοβαρές φθορές, όπως ρηγματώσεις στην οροφή, και παρατηρήθηκε υγρασία λόγω εισροής ομβρίων. Μετά την εκπόνηση σχετικής μελέτης πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησης της επικάλυψης του ναού και καθολικής εσωτερικής υποστύλωσης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΑΓΙΟΣ ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ

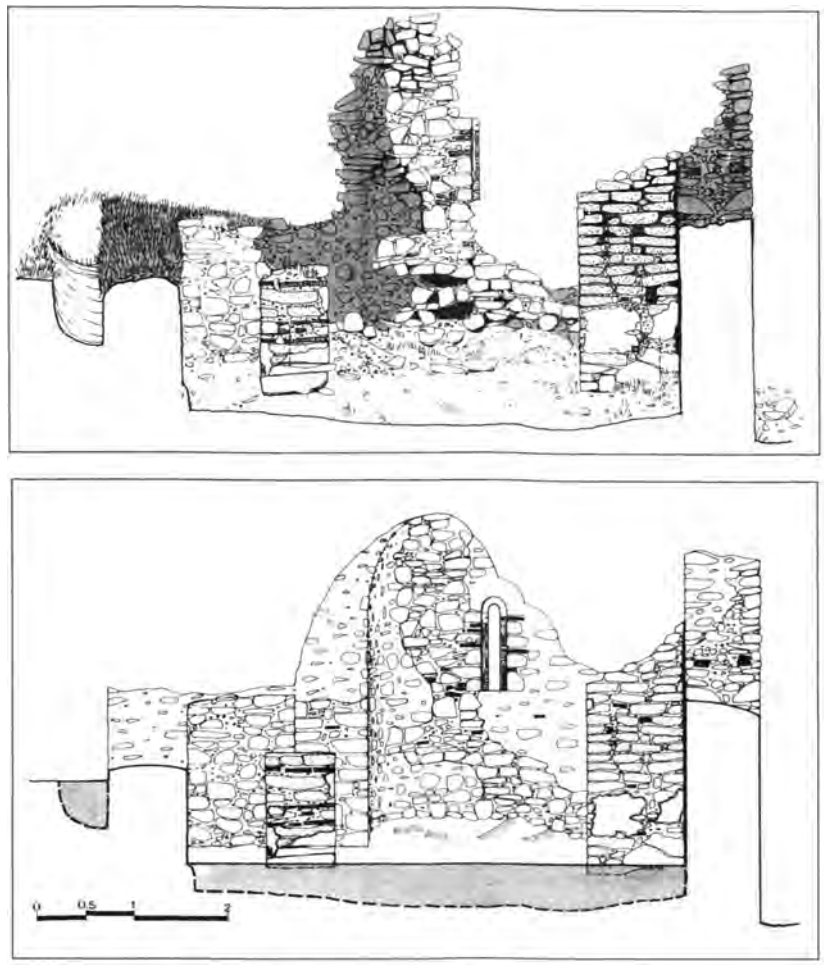
Βασιλική Αγίου Αχιλλείου

Στο ομώνυμο νησί, στη Μικρή Πρέσπα, σώζονται τα ερείπια της τρίκλιτης βασιλικής (Πίν. 280 α), της οποίας η ανέγερση τοποθετείται γύρω στο 1000. Από το ναό διατηρείται σε μεγαλύτερο ύψος το ανατολικό τμήμα του, ενώ οι υπόλοιπες τοιχοποιίες του δεν ξεπερνούν σε ύψος τα 2 μ.

Στο μνημείο έγιναν αρκετές επισκευές κατά τις τελευταίες δεκαετίες για τη διάσωσή του, ενώ εκτεταμένες ανασκαφές στο σύνολο του ναού εσωτερικά έκανε τη δεκαετία του 1960 ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος.

Τη δεκαετία του 1990 τα προβλήματα που παρουσίαζαν τα εναπομείναντα τμήματα του ναού ήταν αποσάθρωση κονιαμάτων, ιδιαίτερα στα ψηλά τμήματα των τοιχοποιιών, τα οποία είναι πιο ευάλωτα στις καιρικές συνθήκες και ιδιαίτερα τη βροχή, περιορισμένες ρηγματώσεις, κακοτεχνίες σε προγενέστερες επεμβάσεις και έντονη παραμόρφωση του δαπέδου. Στατικά προβλήματα παρουσίαζαν επίσης οι ψηλοί πεσσοί, οι οποίοι έχασαν τη σύνδεση μεταξύ τους μετά την καταστροφή των ενδιάμεσων τόξων.

Ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης, οι οποίες είχαν ως στόχο την αποκατάσταση των βλαβών που εντοπίστηκαν και τη συντήρηση των τοιχοποιιών στο σύνολό τους, ώστε να καταστούν ανθεκτικές στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες της περιοχής και ιδιαίτερα στην επίδραση του νερού σε συνδυασμό με παγετό. Αρμολογήθηκαν οι τοιχοποιίες στο μεγαλύτερο ποσοστό τους με νέο κονίαμα, συμβατό με το αρχικό, καθαιρέθηκαν οι στέψεις των τοιχοποιιών από σκυρόδεμα, ακολούθησε επάλειψη με υγρομονωτικό υλικό και χτίστηκε μία πρόσθετη σειρά λίθων (sacrifice layer) σε παρεμφερή δόμηση με την αρχική, για την προστασία των υποκείμενων τμημάτων των τοιχοποιιών. Καθαιρέθηκε επίσης πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος, η οποία είχε κατασκευαστεί για να εξασφαλίσει τη σύνδεση δύο σωζόμενων ψηλών πεσσών της βόρειας πεσσοστοιχίας και στη θέση της ανακατασκευάστηκε τόξο, παρόμοιο με το αρχικό. Ένα ακόμη τόξο κατασκευάστηκε για να συνδεθεί και ο τρίτος



Σχέδ. 30-31. Νομός Φλώρινας. Νησί Αγίου Αχιλλείου. Ναός Αγίου Δημητρίου. Τομή προς το Ιερό. Αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης και πρόταση αποκατάστασης.

ψηλός πεσσός της ίδιας πεσσοστοιχίας. Οι ανακατασκευές αυτές στηρίχθηκαν σε σωζόμενη φωτογραφία των αρχών του αιώνα και στα ίχνη των τόξων που σώζονταν στους πεσσούς. Η επισκευή του δαπέδου έγινε τμηματικά. Απομακρύνθηκαν κατά τμήματα από τη θέση τους οι πλάκες δαπέδου ύστερα από σχετική αρίθμηση, ακολούθησε συμπύκνωση και ευθυγράμμιση του υφιστάμενου εδαφικού υλικού και επανατοποθέτηση των πλακών στην ίδια θέση. Στα ελλείποντα τμήματα προστέθηκε νέο εδαφικό υλικό για να μην λιμνάζουν τα όμβρια, το οποίο συμπυκνώθηκε επίσης και ως τελευταία στρώση τοποθετήθηκε διαβαθμισμένο αμμοχάλικο[26].

Ναός Αγίου Δημητρίου

Τα ερείπια του ναού του Αγίου Δημητρίου (Σχέδ. 30-31) βρίσκονται στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς του νησιού. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ναό, ο οποίος είχε δεχθεί εκτεταμένες επεμβάσεις. Η έκταση των καταστροφών που έχει υποστεί δημιουργούν πολλές ασάφειες ως προς τη μορφή και την οικοδομική ιστορία του. Οι ανασκαφές που έγιναν το 1995 από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο αποκάλυψαν το περίγραμμά του, θαμμένο μέχρι τότε στη βλάστηση και το οικοδομικό υλικό, δεν έδωσαν όμως πολύ περισσότερες πληροφορίες. Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία παρατηρούμε ότι το Ιερό δημιουργεί αρμό με το βόρειο τοίχο και κατά συνέπεια ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Σε διαφορετική περίοδο ανήκει και ο βόρειος με το νότιο τοίχο και το νάρθηκα, οι οποίοι θα πρέπει να είναι σύγχρονοι. Πρόσωπο τοιχοποιίας

26. Μελέτη Φ. Αθανασίου - Δ. Κουτσογιάννης. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε σε συνεργασία με τη Μ. Κούλη.

ενσωματωμένο στην εξωτερική παρειά της κόγχης του Ιερού δηλώνει προγενέστερη κατασκευή διαφορετικού περιγράμματος. Οι δύο διαφορετικών διαστάσεων πεσσοί βόρεια και νότια, μπροστά από την κόγχη του Ιερού, δημιουργούν επίσης ερωτηματικά. Παρόλο που έφεραν τοιχογράφηση σύγχρονη με του Ιερού, η κατασκευή τους θα πρέπει να ανήκει επίσης σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Η εικονογράφηση του μνημείου χρονολογείται στο 14ο αι. και χρησιμοποιήθηκε ως αφετηρία για τη χρονολόγηση και του κτιρίου. Τα μέχρι σήμερα όμως δεδομένα δείχνουν ότι στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε παλαιότερος ναός, τμήματα του οποίου διατηρήθηκαν κατά την ανέγερση εκείνου του 14ου αι. Ο τελευταίος δέχθηκε επίσης τροποποιήσεις, ενδεχομένως την ανακατασκευή του βόρειου τοίχου, υπόθεση όμως που απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση. Από τις ανασκαφικές εργασίες δεν βρέθηκε η θέση των εισόδων στο ναό, ούτε η στάθμη των δαπέδων του, η οποία πιθανώς να ήταν χαμηλότερη στο νάρθηκα από τον κυρίως ναό.

Τα ερείπια του ναού είναι σε εξαιρετικά κακή κατάσταση, λόγω της επίδρασης των καιρικών συνθηκών, και είναι θέμα λίγων ετών η ολική εξαφάνισή του. Σημειώνουμε ότι κατά τη δεκαετία του 1960, οπότε επισκέφθηκε και φωτογράφησε το μνημείο ο Στ. Πελεκανίδης, σώζονταν πολύ μεγαλύτερα τμήματα της ανωδομής.

Ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη[27], στόχος της οποίας ήταν να διασωθεί το μνημείο και παράλληλα να διατηρηθούν με τις ελάχιστες δυνατές επεμβάσεις οι υφιστάμενες τοιχοποιίες (Σχέδ. 30-31). Ανακτίστηκε τμήμα της κόγχης του Ιερού και τμήμα του νότιου τοίχου για να αποκατασταθεί η ευστάθειά του και τμήμα του μεσότοιχου κυρίως ναού-νάρθηκα. Για την προστασία των απολήξεων των τοιχοποιιών από τα όμβρια χτίστηκε από πάνω μία σειρά λίθων (sacrifice layer). Κατασκευάστηκε εξωτερικά, περιμετρικά του ναού, και εσωτερικά αποστραγγιστικό δίκτυο για τη διευθέτηση των ομβρίων. Για την ευθυγράμμιση του χώρου εσωτερικά, ο οποίος ανασκάφηκε μέχρι το βράχο από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, προστέθηκε εδαφικό υλικό, το οποίο συμπυκνώθηκε και επικαλύφθηκε με διαβαθμισμένο αμμοχάλικο. Η στάθμη που διαμορφώθηκε δεν αντιστοιχεί σε στάθμες δαπέδων. Σημειώνουμε ότι δεν βρέθηκαν θέσεις εισόδων στο ναό, δεδομένου ότι η στάθμη των υφιστάμενων τμημάτων των τοιχοποιιών στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι στο ύψος της θεμελίωσης. Για το λόγο αυτό δεν σχηματίστηκαν ανοίγματα, εφόσον δεν βρέθηκαν στοιχεία για τη θέση και τις διαστάσεις τους.

Μονή Παναγίας Πορφύρας

Βρίσκεται στο νότιο άκρο του νησιού του Αγίου Αχιλλείου. Τα κελιά και τα προσκτίσματα της μονής είναι ερειπωμένα σήμερα. Στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του περιβόλου της σώζεται το καθολικό, στο οποίο έγιναν εκτεταμένες επεμβάσεις κατά το παρελθόν (Σχέδ. 32· Πίν. 280 β).

Από την αρχική κατασκευή σώζεται σήμερα μόνον ο μεσότοιχος κυρίως ναού-νάρθηκα. Ο ναός διευρύνθηκε προς Ν. και Α. το 1741, οπότε και τοιχογραφήθηκαν τα τμήματα αυτά, σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή. Στην ίδια εποχή ανήκει και ο σημερινός νάρθηκας. Μέσα στο 18ο αι. τοποθετείται και η κατασκευή εξωνάρθηκα δυτικά και βόρεια του ναού. Ο βόρειος τοίχος ανήκε επίσης στην αρχική κατασκευή. Καταστράφηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και ανακτίστηκε το 1954. Τη δεκαετία του 1980 ανακατασκευάστηκε η στέγη του ναού.

Ο ναός λόγω των εκτεταμένων επισκευών ήταν σε σχετικά καλή κατάσταση. Έντονο πρόβλημα παρουσίαζε ο μεσότοιχος κυρίως ναού-νάρθηκα, στον οποίο υπήρχαν έντονες διαμπερείς ρηγματώσεις. Περιορισμένες ρηγματώσεις παρουσίαζαν επίσης οι τοιχοποιίες του νάρθηκα. Διαπιστώθηκε ακόμη έντονη υγρασία στο νότιο τοίχο και πολλές κακοτεχνίες από πλευράς αισθητικής στις πρόσφατες επισκευές.

Ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για τη στερέωση του καθολικού. Αρμολογήθηκαν όλες οι τοιχοποιίες εξωτερικά και η βόρεια, η νότια και η δυτική του νάρθηκα εσωτερικά, ανακτίστηκε μεγάλη διαμπερής ρωγμή του μεσότοιχου και συγκολλήθηκε με ένεμα και κατασκευάστηκε αποστραγγιστικό δίκτυο σε επαφή με τη νότια όψη του ναού, ύστερα από σχετική ανασκαφική έρευνα. Περιορισμένης κλίμακας επεμβάσεις έγιναν επίσης στο δυτικό τοίχο του περιβόλου και στην είσοδο της μονής[28].

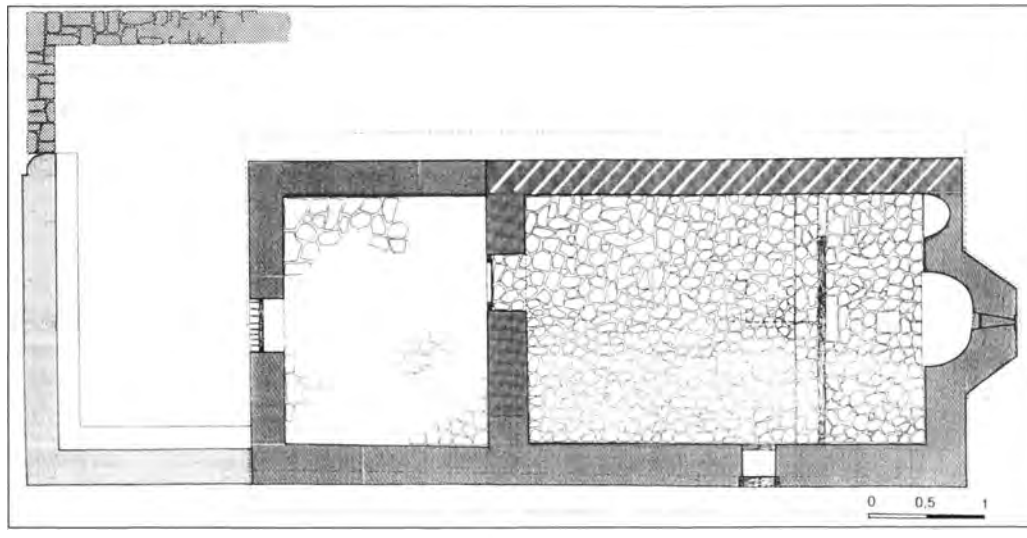
Πύλη

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται νοτιοδυτικά της Πύλης, πολύ κοντά στη λίμνη

27. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον Α. Στόιο, αρχιτέκτονα μηχανικό, με την επίβλεψη της Κ. Θεολογίδου. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε σε συνεργασία με τους Μ. Κούλη, Α. Στόιο.

28. Μελέτη Α. Κατσίκης. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε σε συνεργασία με τη Μ. Κούλη.



Σχέδ. 32. Νομός Φλώρινας. Νησί Αγίου Αχιλλείου. Μονή Παναγίας Πορφύρας. Κάτοψη του καθολικού.

της Μικρής Πρέσπας. Χρονολογείται στο 13ο αι. Αποτελεί σπάνιο δείγμα τρίκογχου ναού, του οποίου η βόρεια και η νότια κόγχη δεν προεξέχουν στις αντίστοιχες όψεις του (Πίν. 280 γ). Ιδιομορφίες παρουσιάζει και ως προς το περίγραμμα της κάτοψης και γενικότερα σε όλες τις χαράξεις του, οι οποίες, ενώ σε πρώτη ματιά δίνουν την αίσθηση της συμμετρίας, είναι όλες ασύμμετρες. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα κατασκευή, με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο στις όψεις και στον τρούλο που τον στέγαζε, σήμερα είναι ερειπωμένος. Παρόλα αυτά εντυπωσιάζει και σήμερα τον επισκέπτη. Οι τοιχοποιίες του είναι από αργολιθοδομή, με εκτεταμένη χρήση πλίνθων στις όψεις του και τρόπο δόμησης πολύ κοντά στο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ενώ τα τόξα και οι θόλοι είναι κατασκευασμένοι κατά κύριο λόγο από πλίνθους. Εξαιρετικής ποιότητας ασβεστοκονίαμα συνέδεε λίθους και πλίνθους. Εσωτερικά ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες, από τις οποίες ελάχιστα λείψανα σώζονται σήμερα. Ξεκίνησε η μελέτη για την αποκατάσταση του μνημείου με τη λεπτομερή αποτύπωσή του σε κλίμακα 1:20, ώστε να καταγραφούν όλες οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες, οι ασυμμετρίες και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος[29].

Πλατύ

Ναός Αγίου Νικολάου

Μικρός μονόχωρος ναός, κατάγραφος εσωτερικά, που χρονολογείται στο 16ο αι. Ξεκίνησε η μελέτη αποκατάστασής του με την αποτύπωση του μνημείου[30].

Ψαράδες - Μεγάλη Πρέσπα

Ασκηταριό Μεταμόρφωσης

Σε κοιλότητα των βράχων χτίστηκε ο ναός της Μεταμόρφωσης, με προσκτίσματα στον περιβάλλοντα χώρο του ως καταλύματα ασκητών. Είναι μικρών διαστάσεων ναΐσκος, του οποίου η ανατολική και η νότια πλευρά είναι σε επαφή με το βράχο (Πίν. 281 α). Η πρόσβαση στο ναό γίνεται με ξύλινη κλίμακα, η οποία οδηγεί σε πλάτωμα, 4 μ. περίπου ψηλότερα από τη στάθμη της λίμνης. Το πλάτωμα αυτό σχηματίζεται από τους βράχους και από αναλημματικούς τοίχους, οι οποίοι κατασκευάστηκαν δυτικά. Για την οριζοντίωση του χώρου προστέθηκε εδαφικό υλικό. Δεύτερη κλίμακα από σκυρόδεμα οδηγεί στο ναό, ο οποίος βρίσκεται 2 μ. ψηλότερα.

Στο ναό διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η αρχική του 13ου αι. και μία δεύτερη, με ασαφή χρονολόγηση. Ο αρχικός ναΐσκος ήταν καμαροσκέπαστος. Το ανατολικό τμήμα της καμάρας, σε επαφή με το βράχο, σώζεται μέχρι σήμερα σε καλή κατάσταση. Από την αρχική κατασκευή σώζονται επίσης ο ανατολικός και ο νότιος τοίχος. Ο αρχικός ναός ήταν μικρότερων διαστάσεων. Για τη διεύρυνσή του καθαιρέθηκαν ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος και τμήμα της καμάρας και ανακατασκευάστηκαν σε νέα θέση. Το τμήμα της καμάρας που λείπει συμπληρώθηκε με

29. Η μελέτη έγινε σε συνεργασία με τον Α. Στόιο.

30. Μελέτη Μ. Κούλη.

ξύλινη τρικλινή στέγη. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, προτάθηκε στη μελέτη να προηγηθεί των εργασιών στερέωσης ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να διερευνηθεί η ιστορία του μνημείου και επιπλέον να αποφασιστεί ο τρόπος συμπλήρωσης του λίθινου δαπέδου, το οποίο ήταν κατεστραμμένο στις περιοχές των ανακατασκευών[31].

Τα προβλήματα που παρουσίαζε ο ναός ήταν εκτεταμένη αποσάθρωση του σκελετού της στέγης, αποσάθρωση των δομικών κονιαμάτων των ανακτισθέντων τοίχων και σε ορισμένα σημεία λύση της συνοχής της τοιχοποιίας, ενώ διαπιστώθηκε ότι τα αρχικά τμήματα του ναού ήταν σε καλή κατάσταση, γεγονός που δηλώνει πολύ καλής ποιότητας κατασκευή. Σοβαρότερα και μεγαλύτερης έκτασης προβλήματα παρουσίαζε ο περιβάλλων χώρος του ναού, δηλαδή εκτεταμένες καταστροφές στους αναλημματικούς τοίχους και τα κελιά και χαλάρωση των συνδέσμων της ξύλινης κλίμακας που οδηγούσε στο πλάτωμα του ναού. Αισθητικό πρόβλημα δημιουργούσε η κλίμακα από σκυρόδεμα. Βασικό αίτιο των προβλημάτων είναι οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες της περιοχής και οι χαμηλής ποιότητας ανακατασκευές.

Των εργασιών αποκατάστασης προηγήθηκαν ανασκαφικές έρευνες. Οι εργασίες ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν το 1997. Έγιναν αρμολογήματα στο βόρειο και το δυτικό τοίχο, τμηματική αντικατάσταση των φθαρμένων στοιχείων του σκελετού της στέγης με ξυλεία δρυός πελεκητή, όπως και η υφιστάμενη, ανακεράμωση με τα ίδια κεραμίδια, εκτεταμένες ανακατασκευές στους αναλημματικούς τοίχους του περιβάλλοντος χώρου και στα κελιά, που παρουσίαζαν εικόνα ερείπωσης και κινδύνευαν με ολική κατάρρευση, επισκευή των συνδέσμων της ξύλινης κλίμακας και λιθεπένδυση της κλίμακας από σκυρόδεμα. Στα αρχικά τμήματα του ναού δεν έγινε καμία επέμβαση και έτσι διατηρείται ακέραιη η μορφή και η κατασκευαστική δομή τους. Το δάπεδο του ναού συμπληρώθηκε βόρεια με πέτρινες πλάκες, όμοιες με τις παλαιές, δεδομένου ότι δεν προέκυψαν στοιχεία για το βόρειο τοίχο, ενώ δυτικά το τμήμα έμεινε ανέπαφο και κατασκευάστηκε ξύλινο κιγκλίδωμα για την προστασία των ανασκαφικών ευρημάτων.

Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στον περιβάλλοντα χώρο με λιθεπένδυση της κλίμακας ανόδου και μερική στερέωση των κελιών. Στερεώθηκαν το προτείχισμα στην είσοδο του πλατώματος που βρίσκεται ο ναός και όσα από τα κελιά διασώζονταν με σαφές περίγραμμα. Τα προβλήματα στα κελιά των μοναχών ήταν οξυμμένα, διότι είναι ευτελείς κατασκευές από λασποκονία, σε κατάσταση ερείπωσης ή κατεστραμμένα, με αποτέλεσμα να μη μπορούμε να έχουμε σαφή εικόνα της οργάνωσης και της ανωδομής τους. Για να συνεχιστούν οι εργασίες θα πρέπει να ολοκληρωθεί η αρχαιολογική έρευνα.

Ο ναός είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακός (Πίν. 281 β). Είναι το μοναδικό ασκηταριό που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, χωρίς να έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Εδράζεται σε λίθινη βάση, η οποία θεμελιώνεται απευθείας στο βράχο. Η κόγχη του Ιερού είναι τρίπλευρη. Ο ναός στεγάζεται με ημικυλινδρική καμάρα, η οποία εξωτερικά διαμορφώνεται σε δίριχτη στέγη, καλυμμένη με ισχυρό κονίαμα. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες και εξωτερικά, στη νότια και τη δυτική και ατελώς στην ανατολική όψη του, πάνω στο κονίαμα, το οποίο καλύπτει σε μεγάλο ποσοστό τους λίθους, υπάρχουν ζωγραφισμένες πλίνθοι. Οι τοιχοποιίες του είναι χτισμένες με καλής ποιότητας ασβεστοκονίαμα και ενισχύονται με ξύλινα ζωνάρια.

Το βασικό πρόβλημα που παρουσίαζε ο ναός ήταν η εκτεταμένη διάλυση του δομικού κονιάματος στη λίθινη βάση υπό την επίδραση των καιρικών συνθηκών, με αποτέλεσμα την αποδιοργάνωσή της. Αυτό προκάλεσε σοβαρές ρηγματώσεις στην ανωδομή και ιδιαίτερα στη νοτιοδυτική γωνία, όπου το φαινόμενο ήταν εντονότερο.

Οι εργασίες για τη στερέωση του καθολικού ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν το 1997. Η συνοχή της θεμελίωσης του ναού αποκαταστάθηκε με τοπικές ανακτίσεις, βαθιά αρμολογήματα και εμποτισμούς, ενώ στην ανωδομή οι εργασίες περιορίστηκαν στο φράξιμο των ρωγμών, ώστε να παρεμποδιστεί η είσοδος υγρασίας, η οποία σε περιόδους παγετού θα προκαλούσε περαιτέρω ή επιπλέον καταστροφή της τοιχοποιίας. Ενέματα πολύ περιορισμένης κλίμακας έγιναν για τη συγκόλλησή τους[32].

Άγιος Γερμανός

Ναός Αγίου Γερμανού

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, οι οποίες περιλαμβάνουν επικάλυψη όλου του χώρου με τοπική πέτρα (γρανίτη), καθαίρεση της υφιστάμενης περίφραξης και ανακατασκευή νέας, λιθόκτιστης, χαμηλού

31. Μελέτη Α. Στύλος. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε σε συνεργασία με τη Μ. Κούλη.

32. Μελέτη Φ. Ρεβυθιάδη. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε σε συνεργασία με τη Μ. Κούλη.

ύψους (πεζούλι), σε νέα θέση, για τη διεύρυνση της αυλής και την καλύτερη οπτική του μνημείου από την παρακείμενη κεντρική οδό του χωριού[33] (Πίν. 282 α).

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ[34]

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Μουσείο Βέροιας

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης σε φορητές εικόνες και αποκολλημένες τοιχογραφίες ναών της Βέροιας.

Μνημεία Βέροιας

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης και συγκράτησης των τοιχογραφιών στους ναούς Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (16ος αι.), Αγίου Νικολάου του άρχοντος Καλοκρατά (16ος αι.) και Παναγίας Φανερωμένης (16ος αι.).

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης και συγκράτησης των τοιχογραφιών στους ναούς Αρχαγγέλου (19ος αι.) στον Αρχάγγελο Αλμωπίας και Τιμίου Προδρόμου Λιπαρού (18ος αι.). Στο τελευταίο μνημείο πραγματοποιήθηκαν και εργασίες συντήρησης του ξυλόγλυπτου τέμπλου.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Εκτελέστηκαν εργασίες επεμβατικής συντήρησης στο ναό Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς (11ος αι.), Αγίου Δημητρίου Λιθιάς (17ος αι.) και στο αρχοντικό Τσιατσαπά (18ος αι.), καθώς και οι εργασίες προληπτικής συντήρησης και συγκράτησης των τοιχογραφιών στους ναούς Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (14ος αι.), Εισοδίων της Θεοτόκου (17ος αι.) στο Απόξαρι, Αγίου Δημητρίου Ελεούσας (12ος αι.) και Αγίου Νικολάου του Καρύβη (18ος αι.), στην Καστοριά, καθώς τέλος και στο ναό Κοίμησης της Θεοτόκου Ζευγοστασίου (15ος αι.).

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Στις Πρέσπες εκτελέστηκαν εργασίες επεμβατικής συντήρησης στο ναό Αγίου Γερμανού (11ος αι.) (Πίν. 282 β) της ομώνυμης κοινότητας και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες προληπτικής συντήρησης στην Παναγία Πορφύρα (16ος αι.) και οι εργασίες περισυλλογής σπαραγμάτων τοιχογραφιών στο ναό του Αγίου Δημητρίου (14ος αι.).

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Εκτελέστηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης και συγκράτησης των τοιχογραφιών στους επισκοπικούς ναούς Σερβίων (11ος αι.) και Σισανίου (11ος αι.) και στους ναούς Αγίου Δημητρίου Μεταμόρφωσης (16ος αι.), Αγίου Αχιλλείου Πενταλόφου (18ος αι.), Κοίμησης της Θεοτόκου Τριγωνικού (16ος αι.), Παναγίας Ρυμνίου (16ος αι.), Μεταμόρφωσης Αγίας Σωτήρας (18ος αι.), Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Λευκοπηγής (19ος αι.), Αγίου Νικολάου Βελβεντού (16ος αι.) και Αγίου Νικολάου Γουλών (19ος αι.), στο καθολικό της Αγίας Τριάδας Βυθού (1802), καθώς επίσης και στα αρχοντικά Βούρκα Κοζάνης (18ος αι.) και Μαλιόγκα Σιάτιστας (18ος αι.).

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Εκτελέστηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης και συγκράτησης των τοιχογραφιών στους ναούς Αγίου Νικολάου Διπόρου (16ος αι.), Παναγίας Λουμπενίτσας Τριφυλλίου (18ος αι.), Αγίου Νικολάου Σαρακήνας (19ος αι.), Αγίας Παρασκευής Παλαιοχωρίου (19ος αι.), Κοίμησης της Θεοτόκου Σαμαρίνας (19ος αι.) και Κοίμησης της Θεοτόκου Δαφνερού (19ος αι.).

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΑΥΤΟΨΙΕΣ-ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Δίλοφο

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου[35]

Αποτελεί τον ενοριακό ναό στην κεντρική πλατεία του

33. Η επίβλεψη εργασιών έγινε σε συνεργασία με τη Μ. Κούλη.

34. Οι σχετικές εργασίες συντήρησης εκτελέστηκαν υπό την επίβλεψη των συντηρητών Π. Σγούρου, Δ. Τσίγγανα, Μ. Μαρτάκη, Κ. Καπετάνου και Κ. Τζίμπουλα.

35. Με αφορμή τη σύνταξη μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης από τον Α. Καλφόπουλο πραγματοποιήσαμε αυτοψία στο ναό με σκοπό τον εντοπισμό των προβλημάτων και καταγραφή της συλλογής εικόνων και ιερών κειμηλίων στο εσωτερικό του.

χωριού[36] και έχει υποστεί σημαντικές ζημιές από το σεισμό του 1995 (Πίν. 283 α). Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με υπερυψωμένο νάρθηκα-γυναικωνίτη (στον όροφο), εννιάπλευρη εξωτερικά αψίδα και χαγιάτι στη νότια πλευρά. Ο σημερινός ναός χρονολογείται το 1844, σύμφωνα με τις δύο λιθανάγλυφες επιγραφές στο περιθύρωμα της νότιας εισόδου και στην αψίδα: *αωμδ, Σεπτεμβρίου 10.*

Είναι χτισμένος στη θέση παλαιότερου ναού, 18ου αι. πιθανότατα, ο οποίος θα πρέπει να ανοικοδομήθηκε (ή ανακαινίστηκε) αμέσως μετά το 1770-1772. Κατά την περίοδο αυτή σημειώθηκε αύξηση του πληθυσμού του οικισμού λόγω της συρροής προσφύγων μετά τη δεύτερη καταστροφή του γειτονικού οικισμού Τσέρου από τους Αρβανίτες. Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται και από την ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού χρονολογημένων εικόνων (1779) και λειτουργικών βιβλίων του β΄ μισού του 18ου αι. που φυλάσσονται στο ναό. Σύμφωνα με το τουρκικό φιρμάνι ανέγερσης η νέα εκκλησία επισκευάστηκε διατηρώντας τις διαστάσεις της παλαιάς από τον κάλφα Καραγιάννη (Κουμπορέλας ή Κουτσουφλιανιώτης). Τα εγκαίνια του ναού πραγματοποιήθηκαν στις 18 Οκτωβρίου 1845 επί: *γριγορίου ἀρχιερέως καὶ νικολάου τοῦ ἱερέως*, σύμφωνα με την επιγραφή σε εικόνα του τέμπλου με τη μορφή του ευαγγελιστή Λουκά. Στη νοτιοδυτική γωνία του ναού προσαρμόζεται διώροφο κωδωνοστάσιο του 1923 (Μάιος 25) που οικοδομήθηκε με δαπάνες των κατοίκων από τους μαστόρους Τασούλα Φίκα και Νικόλαο Γκαμπζέ[37]. Ο ναός είναι χτισμένος από πελεκητούς λίθους αδρά λαξευμένους σε ψευδοϊσόδομο σύστημα και κονίαμα. Ιδιαίτερα επιμελημένη εμφανίζεται η τοιχοποιία της αψίδας και των ακμών, ενώ από ενιαίους πελεκητούς λίθους αποτελούνται τα ανώφλια και οι παραστάδες θυρωμάτων και φωτιστικών ανοιγμάτων.

Στο εσωτερικό τρία ζεύγη κιόνων και δύο πεσσών (στο Ιερό και το νάρθηκα) ορίζουν τα τρία κλίτη, τα οποία στεγάζονται με θόλους και καμάρες, κάτω από την ενιαία δίριχτη στέγη. Τοιχογραφίες 19ου αι. σώζονται στην οροφή, μπροστά από το τέμπλο (Χριστός Παντοκράτορας), στην πρόθεση (Χριστός Παντοκράτορας και Άκρα Ταπείνωση), στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού (Άγιος Αθανάσιος, άγιος Βασίλειος, άγιος Στυλιανός φιλοτεχνημένες από τον αγιογράφο Κ. Μπέλτσιο, με την αφιερωματική επιγραφή: *δέησις τῶν δούλων τοῦ θεοῦ Κωσταντίνου Ζαχαριάδου τῆς συμβίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῷ, δαπάνῃ Ἀθανασίου Ζήκου, ἀδελφῶν Ν. Μήλιου κ.ἄ.*) και στην αβαθή κόγχη πάνω από τη νότια θύρα εισόδου (Κοίμηση της Θεοτόκου). Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο – κατασκευασμένο από ένα Σελιτσιώτη και τον Αναγνώστη Τζιούφα – και τα προσκυνητάρια είναι τοποθετημένες εικόνες του 19ου αι., οι περισσότερες έργα του ζωγράφου Αδάμ Αναγνώστου (π.χ. εικόνα Χριστού Παντοκράτορα, Αγίου Δημητρίου με αναγραφόμενο έτος 1847). Στο ναό φυλάσσεται μια αξιόλογη συλλογή εικόνων του 16ου-19ου αι. για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Βυθός

Μονή Αγίας Τριάδας[38]

Με αφορμή προγραμματισμένες εργασίες προληπτικής συντήρησης στο καθολικό της μονής Αγίας Τριάδας Βυθού, ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΥΠΠΟ 24500/531/ 26-5-1983, ΦΕΚ 352/Β/22-6-1983), πραγματοποιήσαμε αυτοψία στο μοναστήρι για την καταγραφή των προβλημάτων που αντιμετωπίζει.

Βρίσκεται σε απόσταση 6-7 χλμ. από το χωριό Βυθός της επαρχίας Βοΐου και σε υψόμετρο 1.000 μ. Το μοναστήρι διατηρεί έως σήμερα τη φρουριακή μορφή του στη νότια και την ανατολική πλευρά. Στις πτέρυγες των κελιών παρατηρούνται ποικίλες επεμβάσεις ξένες προς την αρχική μορφή του κτιρίου, όπως ανακατασκευή κλιμακοστασίων με τσιμέντο, των στηθαίων με περίτεχνα ξύλινα κιγκλιδώματα, των εξωθύρων και των εσωτερικών εν γένει χώρων.

Το καθολικό, έργο του πρωτομάστορα Γεωργίου Κούστα από το Ζουπάνι (σημερινός Πεντάλοφος) του 1800, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στο βόρειο τοίχο, διατηρεί την αρχική του μορφή με ελάχιστες επεμβάσεις στο ανώτερο τμήμα της ανατολικής πλευράς και της αντίστοιχης αψίδας. Δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Είναι κατασκευασμένο με πελεκητές πέτρες (αμμόπετρες) σε ακανόνιστο ισόδομο σύστημα με εξαφάνιση των αρμών. Αρχιτεκτονικά ανήκει στο σύνθετο τετρακιόνιο (αθωνικό) τύπο με τρούλο, πλευρικούς χορούς και τρουλίσκους στην πρόθεση και το διακονικό.

Η κάλυψη των γωνιακών ανατολικών διαμερισμάτων γίνεται με θόλους, ενώ των αντίστοιχων προς Δ. με ημικυλινδρικές καμάρες. Στη δυτική πλευρά η κεραία του σταυρού καλύπτεται με ημισφαιρικό θόλο.

36. Οι πρώτοι οικιστές του χωριού προήλθαν από το Λιμπόχοβο της Βορείου Ηπείρου γύρω στα μέσα του 17ου αι. Η παλαιότερη μνεία του οικισμού είναι εκείνη του κώδικα της μονής Ζάβορδας (1534-1692). Για την ιστορία του χωριού, βλ. Στεφ. Αθ. Τζιούφας, *Το Δίλοφο Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1977, ιδιαίτερα σ. 6-21.

37. Ό.π., σ. 105-106.

38. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, Το καθολικό της Μονής Τριάδας στο Ζουπάνι, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 1, Αθήνα 1979.

Στο Ιερό η κεντρική πολυγωνική αψίδα (13 πλευρές) προεξέχει εξωτερικά, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Στη βόρεια πλευρά η κόγχη είναι επτάπλευρη με τυφλά αψιδώματα που φέρουν στις απολήξεις ισλαμίζοντα τόξα διπλής καμπυλότητας, ενώ η νότια κόγχη είναι εννιάπλευρη με τυφλά αψιδώματα και συμφυείς κιονίσκους.

Ο ναός φέρει νάρθηκα-γυναικωνίτη, πάνω από τον οποίο βρίσκεται το παρεκκλήσι του Αγίου Μοδέστου, η λίθινη οροφή του οποίου, εξαιρετικά επιμελημένη, διαιρείται σε τρία μέρη μέσω δύο τόξων, τα οποία καλύπτονται με ισάριθμους τυφλούς σφαιρικούς θόλους.

Ο ναός φέρει ακόμη ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο εξαιρετικής τέχνης με την τεχνική του σκαλισπού στον αέρα.

Όλες οι επιφάνειες του κυρίως ναού και του Ιερού καλύπτονται με τοιχογραφίες, οι οποίες φιλοτεχνήθηκαν, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή το 1802, επί Μητροπολίτη Νεοφύτου και ηγουμενίας Νεοφύτου από το Χιονιαδίτη αγιογράφο Μιχαήλ. Στον κυρίως ναό, στην πρώτη ζώνη, απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, στη δεύτερη άγιοι σε στηθάρια, στην τρίτη χριστολογικές σκηνές (Πάθη, Παραβολές) και στην τελευταία ζώνη οι παραστάσεις της Βάπτισης και της Μεταμόρφωσης στο τεταρτοσφαίριο του νότιου και του βόρειου χορού αντίστοιχα. Στο Ιερό Βήμα απεικονίζονται στην αψίδα η Πλατυτέρα και η Κοινωνία των Αποστόλων, ο Μελισμός και ιεράρχες. Τις υπόλοιπες επιφάνειες τοίχων και θόλων καλύπτουν διάφορα θέματα από το λειτουργικό, το δογματικό και τον ιστοριολογικό κύκλο.

Δαφνερό

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Αποτελεί τρίκλιτη βασιλική με χαγιάτι στη νότια πλευρά που έχει δεχθεί νεωτερικές επεμβάσεις, υπερυψωμένο πρόναο-γυναικωνίτη και σύγχρονο κωδωνοστάσιο του 1980-1981 στη δυτική πλευρά. Η αρχική οροφή του ναού διασώζεται μόνο στο κεντρικό κλίτος και είναι νταμπλαδωτή με γραπτό φυτικό και άνθινο διάκοσμο. Διατηρεί απλό ξύλινο τέμπλο τεθλασμένης κάτοψης.

Στο εσωτερικό του είναι κατάγραφος. Οι τοιχογραφίες έχουν πληγεί από το σεισμό του 1995. Στο κεντρικό κλίτος διασώζονται με αρκετές φθορές στη νοτιοανατολική, τη βορειοδυτική και τη νοτιοδυτική πλευρά. Στο υπόλοιπο τμήμα έχουν καταπέσει. Πάνω από τους κίονες απεικονίζονται οι ευαγγελιστές, ενώ στην άνω ζώνη μετάλλια με προτομές αγίων. Στα εσωράχια των τόξων μάρτυρες και άγιοι. Στο νότιο κλίτος στην κατώτερη ζώνη ολόσωμοι άγιοι, στη μεσαία μάρτυρες σε μετάλλια από συμπλεκόμενους βλαστούς με σταφύλια και κρίνα. Στην ανώτερη ζώνη διασώζονται αποσπασματικά σκηνές από το Δωδεκάορτο. Σε καλή κατάσταση διατηρούνται η Έγερση του Λαζάρου, η Βαϊοφόρος και η Αποτομή του αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Στο βόρειο κλίτος οι ολόσωμοι άγιοι περιβάλλονται από διαφορετικό πλαίσιο, ενώ τα μετάλλια με τους μάρτυρες φέρουν επιζωγραφήσεις. Στο βορειοανατολικό τμήμα οι τοιχογραφίες έχουν καταπέσει. Επιζωγραφήσεις παρατηρούνται και στο χώρο του διακονικού.

Πάνω από τη νότια είσοδο του ναού διαβάζουμε την κτητορική επιγραφή (Πίν. 283 β): *ΑΝΕΓΕΡΘΗ Καὶ ΕΖΩΓΡΑΦΙσΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤος / ΟΥΤος ΝΗΟΣ Τῆς ΚΥΡΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚος 1838 ἰουνίου 13 / ΑΡΧΙΕΡΑΤεύονΤος Τοῦ ΠαΝιερωτάτου Μητοπολίτου ΑΓίου Γρεβενῶν / Κυρίου Κυρίου Ἰωαννικίου κ(αὶ) ἐπιτροπεύοντος τοῦ τιμιοτάτου Ἰωάννου / ἐφημερία παπὰ Γεωργίου / ἐκ χόρας νηχόρι / Χὴρ Ἰωάννου Ζωγράφου Πογογιανὺ / ἐκ χόρας σωπίχι.*

Νότια του ναού διασώζεται το ισόγειο του παλαιού λιθόκτιστου κωδωνοστασίου με εξαγωνική κάτοψη και σύγχρονη ανωδομή από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Αιανή

Υδρόμυλος με την επωνυμία «Ζαμπουρνός Μύλος»

Ο υδρόμυλος βρίσκεται ανατολικά του οικισμού της Αιανής και αποτελεί το μοναδικό προβιομηχανικό μνημείο που έχει απομείνει στη ευρύτερη περιοχή. Το συγκρότημα του υδρόμυλου αποτελείται από το καθαυτό κτίριο του μύλου και τον αύλακα. Αποτελούσε μετόχι της μονής Οσίου Νικάνορα Ζάβορδας. Σύμφωνα με λίθινη εγχάρακτη επιγραφή σε ορθογώνια κόγχη στον αύλακα χρονολογείται το 1874.

Ο μυλαύλακας είναι χτισμένος από πλακαρές πέτρες της περιοχής σε διάφορα μεγέθη με μικρότερες στα ενδιάμεσα κενά και συνδετικό κονίαμα. Ο ισόγειος σήμερα, λιθόκτιστος οικίσκος, ο κύριος χώρος του μύλου με το αλεστικό του σύστημα, είναι ορθογώνιος στην κάτοψη και έχει υποστεί νεότερες μετασκευές.

Λιβαδερό

Ναός Αγίου Αθανασίου

Πρόκειται για μονόχωρο ναό χτισμένο με αργολιθοδομή από πλακαρές πέτρες και κάλυψη της δίριχτης στέγης με σχιστόπλακα. Στο εσωτερικό του διασώζει τοιχογραφικό διάκοσμο του α΄ μισού του 17ου αι.

Στο ανατολικό αέτωμα, στο χώρο του Ιερού, παριστάνεται η Ανάληψη, εκατέρωθεν της οποίας εικονίζονται οι ευαγγελιστές Λουκάς και Ιωάννης Θεολόγος. Στην τριγωνική αβαθή κόγχη του Ιερού παριστάνεται η Παναγία

στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Στην ορθογώνια κόγχη της πρόθεσης απεικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση. Στο βόρειο τοίχο οι τοιχογραφίες διασώζονται αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση. Στην κάτω ζώνη παριστάνεται το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, ενώ στην ανώτερη δύο αδιάγνωστοι άγιοι, ο ανατολικότερος ολόσωμος και ο άλλος σε προτομή πάνω από ορθογώνια αβαθή κόγχη. Στη συνέχεια παριστάνεται η Εις Άδου Κάθοδος. Στο νότιο τοίχο τοποθετείται ο Ευαγγελισμός.

Στον κυρίως ναό ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών διασώζονται κάτω από τα επιχρίσματα. Στο βόρειο τοίχο μπροστά από το τέμπλο, στην κάτω ζώνη, διακρίνεται η κεφαλή του Ένθρονου Χριστού από την παράσταση της Δέησης. Στο δυτικό αέτωμα απεικονίζεται η Κοίμηση και η Μετάσταση της Παναγίας, εκατέρωθεν της οποίας τοποθετούνται οι σκηνές της Μεταμόρφωσης και της Άρνησης του Πέτρου (Πίν. 284 α).

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του 1858 με δίριχτη στέγη που καλύπτεται με σχιστόπλακες και φέρει αποτμήσεις στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Η επιμελημένη ημικυκλική αψίδα του Ιερού φέρει επτά παραστάδες που δημιουργούν αβαθείς κόγχες με τόξα διπλής καμπυλότητας στο άνω τμήμα τους. Φέρει υπερυψωμένο πρόναο με ξύλινο καφασωτό που διακοσμείται με γραπτά φυτικά μοτίβα και γυναικωνίτη στον όροφο. Στο εσωτερικό του ο ναός διατηρεί ανέπαφο το ξύλινο τέμπλο τεθλασμένης κάτοψης με εξαιρετικό γραπτό φυτικό διάκοσμο από άνθη και σταφύλια (Πίν. 284 β). Οι ξύλινες σανιδωτές οροφές των κλιτών φέρουν επίσης ανάλογη διακόσμηση. Ο ναός θα πρέπει να ήταν αγιογραφημένος τουλάχιστον στο χώρο του Ιερού, όπως συμπεραίνουμε από τα λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου κάτω από τα νεωτερικά επιχρίσματα στα σημεία που έχουν καταπέσει.

Ροδιανή

Ναός Ταξιαρχών

Πρόκειται για τρίκλιτη θολοσκεπή βασιλική του β΄ μισού του 19ου αι. με πρόναο και γυναικωνίτη στον όροφο. Η ημικυκλική αψίδα του Ιερού εξωτερικά φέρει τυφλά αψιδώματα. Ο ναός έχει δεχθεί εκτεταμένες επισκευές και ανακαινίσεις εξωτερικά κατά το έτος 1989 (επί ιερέως Θ. Μανακίτσα και επιτρόπου Κ. Μάτα), όπως το νεωτερικό χαγιάτι στη νότια πλευρά, ο μανδύας με σκυρόδεμα στη βόρεια και τη δυτική, η διάνοιξη παραθύρων με νεωτερικά κουφώματα στη δυτική, την ανατολική και τη βόρεια, το πυργοειδές κωδωνοστάσιο στη βορειοανατολική πλευρά.

Στο εσωτερικό είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1885, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή πάνω από τη νότια θύρα εισόδου: *Ὁ ναὸς οὗτος [.....] ἱστωρήθη ἐν ἔτει χιλιοστῷ / ὀκτακοσιοστοῦ ὀγδωκοστιοῦ πέμπτου ἐν μηνί φευρουάριος εἰς τὴν Ἀρχιέρα/τεύοντος τοῦ μητροπολίτου Ἁγίου Σερβείων καὶ Κοζάνης κυρίου κ(υρίου) εὐγενήου / εὐ ημεριθούντων καὶ ἐπιτροπεύον ὁ κύριος παπαγρηγορίου καὶ τῶν ἐλε/ούντων καὶ θοηθούντων τῇ ἁγία ἐκλησία ταυτῃ τῶν σινδρομιτῶν καὶ κτητόρων / καὶ τῶν προεστότων θεωδόρου, δημητρίου γούλης καὶ ὅλων τῶ(ν) χωρίων [....]. / διὰ χειρὸς ἰωάννου καὶ δημητρίου [.....] [φ]ευρου/αρίου 7.*

Αυγερινός

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του 1846 σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στο λιθανάγλυφο περιθύρωμα της νότιας εισόδου του ναού: *ΕΚΤΙΣΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ / ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ 1846 ΜΑΙΟΥ*. Η επιμελημένη κόγχη με λαξευμένους ορθογώνιους λίθους σε ψευδοϊσόδομο σύστημα κοσμείται με δέκα παραστάδες που στηρίζονται σε ορθογώνιες βάσεις και σχηματίζουν αβαθείς ορθογώνιες κόγχες. Στην επίστεψή τους τοποθετείται ζώνη με λιθανάγλυφα που παριστάνουν μορφές αγίων και θέματα από το ζωικό και το φυτικό βασίλειο συμβολικού περιεχομένου (Πίν. 285 α).

Ο ναός έχει δεχθεί αρκετές μετασκευές, όπως το νεωτερικό χαγιάτι στη νότια και τη δυτική πλευρά, τη διάνοιξη των παραθύρων και την τοποθέτηση σύγχρονων κουφωμάτων, την επένδυση των τοιχοποιιών με σχιστόπλακα. Στη νοτιοδυτική γωνιά του ναού προσαρμόζεται μεταγενέστερο πυργοειδές κωδωνοστάσιο. Ο ναός φέρει πρόναο με γυναικωνίτη στον όροφο που διατηρούν το στηθαίο και το καφασωτό καμπυλόγραμμης κάτοψης. Τοιχογραφίες του β΄ μισού του 19ου αι. διασώζονται στην κόγχη του Ιερού (Παναγία Πλατυτέρα, Κοινωνία Αποστόλων, ιεράρχες), στο χώρο του διακονικού (μαρτύριο αγίου Ιγνατίου, άγιος Στέφανος Πρωτομάρτυρας, Γέννηση Χριστού, Αγία Τριάδα και ιεράρχες) και στο κατώτερο τμήμα του νότιου τοίχου (ολόσωμοι άγιοι (Πίν. 285 β), αρχάγγελοι εκατέρωθεν της θύρας εισόδου, Φιλοξενία του Αβραάμ επάνω από το υπέρθυρο).

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Παλαιοχώρι

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Πρόκειται για μονόχωρο κοιμητηριακό ναό του α΄

μισού του 19ου αι., ο οποίος επλήγη από το σεισμό του 1995. Κατέρρευσε ολοκληρωτικά η κόγχη του Ιερού, ενώ προκλήθηκαν έντονες ρηγματώσεις στις υπόλοιπες τοιχοποιίες. Ο ναός υποστυλώθηκε στη νότια και τη βόρεια πλευρά. Έχει δεχθεί κατά το παρελθόν εκτεταμένες επισκευές και ανακαινίσεις που έχουν αλλοιώσει την αρχική του όψη[39].

Στο εσωτερικό του διασώζει τοιχογραφίες του 1842 (Πίν. 286 α), σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή πάνω από τη νότια θύρα εισόδου: *ΑΝΕΓΕΡΘΙ ΕΚ ΒΟΘΡΟΥ Καὶ ΗΣΤΩΡΗΘΗ Ο ΘΟΙΟΣ Καὶ ΠάνΣΕΠΤοΣ Ναὸς / ΟΥΤος Τῆς ΗΠΕΡΑΓΙΑ[Σ] ΔΕΣΠΗΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΩΤΟΚΟΥ Καὶ ΑΥΠΑΡΘΕΝΟΥ / ΜΑΡΙΑΣ Τῆς ΚΥΜΙΣΕΟΣ, / ΑΡΧΙΕΡαΤεύονΤος Τοῦ ΠανιεΡοΤάΤου Ἁγίου ΓΡεΒενῶν / ΚυΡίΩ ΚυΡίΩ ΙΩΑΝΝΗΚΙΟΥ / ΗΕΡΑΤΕΥΟΝΤος Καὶ ΕΠΙΤΡοΠΕΥΟΝΌ Κυρ ΠΑ(ΠΑ)ΖΗΣις κ(αί) αθανάσιος / ΑΥΓοὐΣΤου 20 : ΑΩΜΒ. 1842. Χείρ Ζωγράφων Βασίλειος κ(αί) Ἰωάννου τῶν ἀδελφοὺ ἐκ Παλεόπογόνη.*

Πυλωροί

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Πρόκειται για τον ενοριακό ναό του οικισμού, ο οποίος επλήγη από το σεισμό του 1995. Αποτελεί τρίκλιτη βασιλική του 1881 με γυναικωνίτη στον όροφο, κατάγραφη με τοιχογραφίες του 1909 φιλοτεχνημένες από τους Σαμαριναίους αγιογράφους Γεώργιο, Νικόλαο και Δημήτριο Πιτένη, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή πάνω από τη νότια είσοδο του ναού:

ΙΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ / ΙΕΡΟΤΑΤΟΣ ΝΑΟΣ ΕΝ ΕΤΙ 1909 / Ἰανουαρ(ίου) 2 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ / ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ Κ(ΥΡΙΟΥ) Κ(ΥΡΙΟΥ) ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ ΕΦ(ΗΜΕΡΕΥΟΝΤΟΣ) Δ(Ε) ΤΟΥ ΕΔ(ΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ) / ΠΑ(ΠΑ) ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΟΣ ΔΕ / ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟΥ) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: Γ: ΓΡΙΒΒΑ / ΑΙΩΝΗΑ Η ΜΝΗΜΗ ΕΖΩΓΡΑΦΗΘΗ ΔΙΑ / ΧΕΙΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΙΤΕΝΗ ἐκ Σαμαρίνης.

Η οροφή είναι κατάκοσμη με γραπτό διάκοσμο, όπως και το ξυλόγλυπτο τέμπλο, το οποίο φέρει θωράκια-ποδιές με απεικονίσεις σκηνικού βάθους (αρχιτεκτονικού τοπίου) πίσω από βήλα (Πίν. 286 β), θέμα δανεισμένο από την κοσμική ζωγραφική. Οι εικόνες του τέμπλου αποτελούν έργο του Δημητρίου Αδάμ Πιτένη και χρονολογούνται στα 1881.

Ναός Αγίου Βλασίου

Πρόκειται για μονόχωρο ναό (εξωκκλήσι) του τέλους του 18ου-αρχών 19ου αι. που έχει δεχθεί νεωτερικές επεμβάσεις (μανδύα από οπλισμένο σκυρόδεμα). Ανέπαφη διασώζεται η ανατολική πλευρά. Στο εσωτερικό του διατηρεί τοιχογραφίες του α' μισού του 19ου αι. (Πίν. 287 α) στην κόγχη του Ιερού (Κυρία των Αγγέλων, η Πλατυτέρα των Ουρανών, ιεράρχες) και της πρόθεσης («Άνω σε εν θρόνωι κάτω εν τάφωι»).

Ναός Αγίου Αθανασίου

Πρόκειται για μονόχωρο ναό (εξωκκλήσι) (Πίν. 287 β) με τοιχογραφίες που διατηρούνται αποσπασματικά στις κόγχες του Ιερού (Πλατυτέρα των Ουρανών, Κυρία των Αγγέλων), της πρόθεσης (Αποκαθήλωση), του διακονικού (ιεράρχες), καθώς και στον κυρίως ναό (Κοίμηση). Φιλοτεχνήθηκαν από τους Σαμαριναίους αγιογράφους Ιωάννη και Δημήτριο μετά το 1878 σύμφωνα με σχετικό χάραγμα στο υπέρθυρο του ναού και την κτητορική επιγραφή (Πίν. 287 γ): *Αὗτοι ἡ κοίμηση οιστορήθη ἐκ [.....] ἐπιτροπεύοντος τοῦ κυρίου Ἰωάννου Δημητρίου Βλάχου καὶ Δια χειρός Ἰωάννου καὶ Δημητρίου τοῦ ἐκ Σαμαρίνης.*

Παναγία

Ναός Αγίου Δημητρίου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική των αρχών του 20ού αι., που αποτελεί τον ενοριακό ναό του οικισμού. Στο εσωτερικό της διατηρείται το ξύλινο τέμπλο με ανάγλυφη και γραπτή διακόσμηση, έργο του Θεοχάρη Γεωργίου το 1905. Οι εικόνες που ενσωματώνονται στο τέμπλο φιλοτεχνήθηκαν το ίδιο έτος από τον Ιωάννη Καπεσλή.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό (εξωκκλήσι) που διασώζει το παλαιό δάπεδο από ακανόνιστες λιθόπλακες και ξύλινο τέμπλο (Πίν. 288 α). Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1632.

Στο ανατολικό αέτωμα απεικονίζεται αντί της Ανάληψης η Κοινωνία των Αποστόλων (Πίν. 288 β). Στην κόγχη η Παναγία δεόμενη με το Χριστό σε μετάλλιο στο στήθος. Κάτω στην ποδιά ο Ιωνάς που εκβράζεται από το κήτος σε μονοχρωμία. Εκατέρωθεν της μικρής κόγχης της πρόθεσης με την Άκρα Ταπείνωση παριστάνονται οι

39. Μερικές από τις ανακαινίσεις αυτές είναι οι ακόλουθες: κατασκευή νεωτεριστικών παραθύρων και εισόδου στη δυτική και τη νότια πλευρά αντίστοιχα, χαγιατιού στη νότια πλευρά, επισκευή ανωδομής με νεωτερικά τούβλα και αντικατάσταση στέγης.

διάκονοι άγιοι Ρωμανός και Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας.

Στον κυρίως ναό διασώζονται οι ολόσωμοι άγιοι της κάτω ζώνης. Στο νότιο τοίχο παριστάνονται οι άγιοι Αθανάσιος, Νικόλαος, Αντώνιος, Ευθύμιος, η αγία Παρασκευή, στο βόρειο μάρτυρες με αυλική ενδυμασία, πιθανότατα οι άγιοι Νέστωρ, Δημήτριος και Γεώργιος, ενώ η Δέηση καταλαμβάνει τη θέση μπροστά από το τέμπλο. Στο δυτικό τοίχο εκατέρωθεν της εισόδου απεικονίζονται ο αρχάγγελος Μιχαήλ και οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, ενώ στο δυτικό αέτωμα η Κοίμηση αντικαθίσταται από τον Άγγελο της Μεγάλης Βουλής. Στο υπέρθυρο της εισόδου η επιγραφή: *+ΕΤΟΥΣ ΖΡΜ ΕΝ ΜΗΝΙ. ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΓ.*

Ναός Αγίας Παρασκευής

Αποτελεί τον κοιμητηριακό ναό του οικισμού. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, στο εσωτερικό του οποίου διασώζεται μόνον το εξαιρετικής τέχνης ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο (Πίν. 289 α) του α΄ μισού του 18ου αι. με τις εικόνες επιστυλίου (Δωδεκάορτο και Αποστολικό).

ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Κλεισούρα

Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου

Μοναστηριακό συγκρότημα με καθολικό στον τύπο της τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής με νάρθηκα, το οποίο χρονολογείται στη σημερινή του μορφή το 1813. Στο εσωτερικό του φέρει τοιχογραφίες του Χιονιαδίτη αγιογράφου Γεωργίου και θαυμάσιο ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1772 (έτος επιχρύσωσης).

Ναός Αγίου Δημητρίου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα και τριώροφο κωδωνοστάσιο των μέσων του 19ου αι. Ο ναός στο εσωτερικό του φέρει ξυλόγλυπτο διάκοσμο εξαιρετικής τέχνης (τέμπλο, προσκυνητάρια, άμβωνα, επιτάφιο).

Λιθιά

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα και τοιχογραφίες του 1783, οι οποίες διατηρούνται στον κυρίως ναό και τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα. Ο ναός υπέστη σοβαρές ζημιές μετά την πυρκαγιά του 1992.

Σιδηροχώρι

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1813 με νάρθηκα, γυναικωνίτη, περίστωο στη νότια και τη δυτική πλευρά και τριώροφο κωδωνοστάσιο στη βορειοδυτική γωνία.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Γούλες

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη βασιλική του 1808 με χαγιάτι στη νότια πλευρά και νεόδμητο κωδωνοστάσιο στη νοτιοανατολική γωνία.

Μεταμόρφωση

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός με τοιχογραφίες των μέσων του 16ου αι. στον ανατολικό, το δυτικό και το νότιο τοίχο (τμήμα) του ναού. Διατηρεί εξωτερικές τοιχογραφίες στο ανατολικό αέτωμα και στη δυτική όψη, αρκετά κατεστραμμένες σήμερα[40].

Ρύμνιο

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός με τοιχογραφίες του 1607.

Φρούριο

Ναός Αγίου Δημητρίου

Πρόκειται για μονόχωρο μεταβυζαντινό ναό με τοιχογραφίες του 1647 στο εσωτερικό του.

Δαφνερό

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Τρίκλιτη βασιλική με χαγιάτι στη νότια πλευρά και τοιχογραφίες του 1838 φιλοτεχνημένες επί μητροπολίτη Γρεβενών Ιωαννικίου *χὴρ Ἰωάννου Ζωγράφου Πογογιανὶ ἐκ χόρας σωπίχυ*. Στο κεντρικό κλίτος φέρει ξύλινη νταμπλαδωτή οροφή με γραπτή διακόσμηση[41].

---

40. Για το ναό, βλ. *Μακεδονικά* 13 (1973), σ. 416-423.

41. Βλ. παραπάνω, σ. 785.

Δίλοφο

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Τρίκλιτη, θολοσκεπής βασιλική του 1844 με υπερυψωμένο νάρθηκα-γυναικωνίτη, χαγιάτι στη νότια πλευρά, κωδωνοστάσιο του 1923 στη νοτιοδυτική γωνία του ναού και τοιχογραφίες του β΄ μισού του 19ου αι. στο Ιερό και του 1897 στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού φιλοτεχνημένες από το ζωγράφο Κ. Μπέλτσιο. Οι περισσότερες εικόνες του ξυλόγλυπτου τέμπλου φέρουν την υπογραφή του αγιογράφου Αδάμ Αναγνώστου (1847)[42].

Λαζαράδες

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Τρίκλιτη βασιλική του 1865 με περίστωο στη δυτική και τη νότια πλευρά.

Μηλιά

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρος ναός του 1861 με τοιχογραφίες του Σαμαριναίου αγιογράφου Δημητρίου Αδάμου Πιτένη φιλοτεχνημένες στα 1873. Στο εσωτερικό του φέρει εξαίρετης τέχνης νταμπλαδωτή γραπτή οροφή και ξυλόγλυπτο τέμπλο διακοσμημένο με γραπτό άνθινο διάκοσμο.

Αιανή

Βασιλική Αγίου Νέστορα

Νοτιοανατολικά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και σε μικρή απόσταση από αυτή βρίσκονται τα ερείπια της βασιλικής του Αγίου Νέστορα. Διατηρούνται σήμερα το τεταρτοσφαίριο της κόγχης, ελάχιστα τμήματα των πλάγιων τοίχων και το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού με την είσοδο και την τοξωτή κόγχη πάνω από αυτήν.

Ο ναός έχει σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου και ημικυκλική αψίδα. Δύο ανοίγματα διατρυπούν το βόρειο τοίχο, ενώ από ένα ανοίγεται στη μέση της νότιας και της δυτικής πλευράς. Η τοιχοδομία του αποτελείται από ορθογώνιους λαξευμένους δόμους ή ημιλαξευμένους πλακαρούς λίθους με παρεμβολή μιας ή περισσότερων σειρών πλίνθων στους οριζόντιους και τους κάθετους αρμούς.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος από τον οποίο διασώζεται σήμερα μόνον η Πλατυτέρα της κόγχης με το Χριστό στο στήθος της και τους λιτανεύοντες αρχαγγέλους, χρονολογείται στα μέσα του 16ου αι.[43].

Ναός Αγίας Τριάδας

Πρόκειται για κοιμητηριακό ναό στο νοτιοανατολικό άκρο του οικισμού, πολύ κοντά στους ναούς Ταξιάρχη και Αγίου Νικολάου.

Είναι μονόχωρος ναός με νεότερη επέκταση στα δυτικά (1962). Στον ανατολικό και σε τμήμα του βόρειου τοίχου του Ιερού σώζονται τοιχογραφίες 16ου αι. (Πλατυτέρα, Ευαγγελισμός, Μελισμός, ιεράρχες (Πίν. 289 β), Εις Άδου Κάθοδος). Οι υπόλοιπες επιφάνειες είναι επιχρισμένες[44].

Ναός Αγίας Παρασκευής

Βόρεια του οικισμού, στην είσοδό του, στην κεντρική οδό Κοζάνης-Αιανής βρίσκεται ο μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός της Αγίας Παρασκευής, ο οποίος διατηρεί τοιχογραφίες 15ου αι. στον ανατολικό τοίχο του Ιερού (Ανάληψη, Ευαγγελισμός, Πλατυτέρα, Μελισμός (Πίν. 290 α), ιεράρχες, Εις Άδου Κάθοδος).

Η δεόμενη Θεοτόκος της κόγχης με τον Χριστό στο στήθος ακολουθεί τον ίδιο σπάνιο τύπο (ο Χριστός μέσα σε μετάλλιο που θυμίζει ανοιχτό σκεύος, από όπου εκπορεύονται ακτίνες) με εκείνον του Ταξιάρχη[45].

Ο ναός έχει υποστεί εκτεταμένες μετασκευές και επισκευές στη δεκαετία του 1970[46].

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Βρίσκεται βορειοανατολικά του οικισμού, στην κορυφή βραχώδους γυμνού λόφου. Πρόκειται για μεταβυζαντινό μονόχωρο ναό, ο οποίος επεκτάθηκε και ανακαινίστηκε στη δεκαετία του 1960.

Διασώζει τοιχογραφίες Σαμαριναίου αγιογράφου του β΄ μισού του 19ου αι., στον ανατολικό τοίχο του Ιερού (Πλατυτέρα, ιεράρχες, διάκονος, Αποκαθήλωση).

Ναός Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας

Σε απόσταση 1 χλμ. βόρεια του οικισμού, αριστερά της

42. Βλ. σ. 769 και παρακάτω καταγραφές, σ. 798-799.

43. Στ. Πελεκανίδης, Έρευναι εν Άνω Μακεδονία, *Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 443-447.

44. Κ.Ε. Σιαμπανόπουλος, *Αιανή*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 127-129.

45. Πελεκανίδης, ό.π. (υποσημ. 43), εικ. 37.

46. Σιαμπανόπουλος, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 163-165.

οδού Κοζάνης-Αιανής, βρίσκεται ο μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας, ο οποίος ανακαινίστηκε στα 1968. Στο εσωτερικό του φέρει ξύλινο τέμπλο με εικόνες του 19ου αι., ενώ στον ανατολικό τοίχο του Ιερού διασώζει τοιχογραφίες του β΄ μισού του 19ου αι. φιλοτεχνημένες από Σαμαριναίο αγιογράφο (Ανάληψη, Κυρία των Αγγέλων (Πίν. 290 β), Ευαγγελισμός, ιεράρχες, Αποκαθήλωση)[47].

Μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Αθανασίου

Βρίσκεται νοτιοανατολικά του οικισμού, στην έξοδό του, και αποτελούσε μετόχι της μονής Οσίου Νικάνορα Ζάβορδας, που βρίσκεται σε απόσταση 31 χλμ. στο Νομό Γρεβενών.

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου, τα υπόλοιπα οικήματα του μετοχίου (κελιά, ηγουμενείο, στάβλος, αποθήκες), καθώς και ο περίβολος έχουν δεχθεί πολλαπλές ανακαινίσεις στο πέρασμα των αιώνων με τελευταία το έτος 1908, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στην κόγχη της κύριας εισόδου του ναού. Ο σεισμός της 13ης Μαΐου 1995 δημιούργησε πρόσθετα προβλήματα στο ήδη ερειπωμένο συγκρότημα.

Αγιογραφίες έφερε ο ναός του Αγίου Αθανασίου στην κόγχη του Ιερού (Πλατυτέρα και ιεράρχες). Ωστόσο, οι πρώτες σωστικές επεμβάσεις μετά το σεισμό αποκάλυψαν τμήμα παλαιότερου τοιχογραφικού διακόσμου στο βόρειο τοίχο, αποδεικνύοντας έτσι την ύπαρξη του καθολικού σε προγενέστερη περίοδο.

Το παραπάνω συγκρότημα είναι χτισμένο πιθανότατα στη θέση αρχαίου ιερού, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα από τη θέση αυτή, καθώς και τα spolia (αρχαιότερα υλικά σε β΄ χρήση) που χρησιμοποιήθηκαν στην ανέγερση του καθολικού[48].

Βελβεντό

Ναός Αγίου Μηνά

Πρόκειται για μονόχωρο, ξυλόστεγο ναό μικρών διαστάσεων με νεότερο νάρθηκα και ανοιχτή στοά στη νότια πλευρά. Ύστερα από τις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες στον περιβάλλοντα χώρο του ναού, στα πλαίσια των εργασιών αποκατάστασης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, αποκαλύφθηκε ότι ο ναός του Αγίου Μηνά είναι χτισμένος επάνω σε πρωιμότερο κτίριο, συγκρότημα λουτρού παλαιοχριστιανικών χρόνων, ο χώρος του οποίου λειτούργησε σε μεταγενέστερες περιόδους και ως κοιμητηριακός (αλλεπάλληλες κιβωτιόσχημες κυρίως ταφές).

Ο ίδιος ο ναός ανήκει σε δύο οικοδομικές φάσεις. Η αψίδα και ο ανατολικός τοίχος χρονολογούνται στα τέλη του 12ου με αρχές 13ου αι. από την τοιχοδομία και τον τοιχογραφικό διάκοσμο. Στο 15ο αι., μετά από κάποια καταστροφή που μπορεί να συνδεθεί με την κατάληψη της περιοχής από τους Τούρκους στα τέλη του 14ου αι., ανήκουν ο δυτικός, ο νότιος και πιθανότατα το ανώτερο τμήμα του βόρειου τοίχου (πάνω από 1,50 μ.). Το κατώτερο τμήμα του αποτελεί ασβεστόκτιστη τοιχοποιία του πρωιμότερου κτιρίου, η οποία προεκτείνεται ανατολικά σχηματίζοντας ένα τετράγωνο χώρο, ίσως δεξαμενή νερού.

Ο ναός είναι κατάγραφος στο εσωτερικό του με τοιχογραφίες δύο περιόδων, τέλους 12ου αι. και 15ου αι. Από την πρώτη περίοδο σώζονται σύμφωνα με το μελετητή Ε. Τσιγαρίδα οι παράστάσεις του Ευαγγελισμού και της Μεταμόρφωσης στον ανατολικό τοίχο του ναού και ενδεχομένως η Δεόμενη Παναγία της αψίδας. Οι τοιχογραφίες του 15ου αι. απλώνονται σε δύο ζώνες: την ανώτερη καταλαμβάνουν οι σημαντικότερες σκηνές από το Δωδεκάορτο, τα Πάθη, τα γεγονότα πριν από την Ανάσταση, ενώ την κατώτερη ολόσωμοι άγιοι[49].

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Στο κέντρο του Βελβεντού, στα πλαίσια της οικονομικής ακμής του 19ου αι., ανεγείρεται το 1804 η επιβλητική, τρίκλιτη βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου[50] στη θέση προϋπάρχοντος μικρότερου ναού λαμβάνοντας τετραπλάσιες διαστάσεις, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στο στηθαίο του γυναικωνίτη: *ΤΗ ΕΠΙΠΟΝΩ ΣΥΝΔΡΟΜΗ Κ(ΑΙ) ΤΑΙΣ ΑΔΡΑΙΣ ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΩΝ ΕΝΤΑΥΘΑ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙΔΩΝ ΕΓΚΑΤΟΙΚΩΝ (ΟΥΣ ΤΟ ΘΕΙΟΝ ΑΞΙΩΣ ΑΜΕΙΨΑΙΤΟ) ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ Ο ΕΠΙ ΤΗ / ΠΑΝΣΕΠΤΩ ΚΟΙΜΗΣΕΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΕΜΝΗΝΟΜΕΝΟΣ ΙΕΡΟΣ / ΤΕ Κ(ΑΙ) ΘΕΙΟΣ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ ΛΟΓΩ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΤΕΤΡΑΠΛΑΣΙΟΝ ΕΚ/ΤΑΘΕΙΣ Κ(ΑΙ) ΤΗ ΑΥΤΗ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΕΚ ΔΕΞΙΩΝ ΙΕΡΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ / ΠΑΝΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡ(Ο)Φ(ΗΤ)ΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΙΜΩΜΕΝΟΥ ΟΝΟΜΑΤΙ ΚΑΘΙΕΡΩ/ΘΗ ΔΙ ΕΓΚΑΙΝΙΩΝ ΗΤΟΙ ΤΗ 27 ΜΗΝΟΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ*

47. Ό.π., σ. 166-167.

48. Ό.π., σ. 122-127.

49. *Μακεδονικά* 29 (1993-1994), σ. 16 κ.ε.

50. Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες του Βελβεντού, *Βελβεντό, χθες, σήμερα, αύριο, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Βελβεντό, 5-7 Νοεμβρίου 1993*, σ. 168-176.

1804:αωδ΄/ΤΟ ΔΕ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΓΑΥΠΤΟΝ ΚΑΤΑΠΕΤΑΣΜΑ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΕΝ ΑΥΤΩ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΙΕΡΩΝ ΕΙΚΟ/ΝΩΝ, ΚΟΥΒΟΥΚΛΙ ΘΕΙΑΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΑΜΒΩΝ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΘΡΟΝΟΣ ΤΗ ΑΥΤΗ ΤΩΝ ΕΙΡΗΜΕΝΩΝ ΣΥΝΔΡΟΜΗ Κ(ΑΙ) / ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΥΤΩΝ ΚΑΤΑΒΟΛΗ ΠΕΡ(ΑΣ) ΕΛΙΦΑΣΙΝ ΕΤΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΝ αωζ΄ 1807.

Δεξιά του Ιερού, στο χώρο του διακονικού, βρίσκεται το παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, όπου σώζεται τμήμα εξαιρετικής τέχνης ξυλόγλυπτου, επιχρυσωμένου τέμπλου επιπεδόγλυφης τεχνικής με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα που προερχόταν πιθανότατα από τον προγενέστερο ναό της Κοίμησης. Τοποθετείται στη σειρά των ξυλόγλυπτων τέμπλων του Αγίου Νικολάου και Αγίου Δημητρίου Γρατσιάνης και χρονολογείται στο β΄ μισό του 16ου αι.

Ιδιαίτερα εντυπωσιάζεται ο πιστός που εισέρχεται στο ναό με το επιβλητικό ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1804, το οποίο αποτελεί ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα της εποχής του που συνεχίζουν την παράδοση του β΄ μισού του 18ου αι. σε έξεργο και διάτρητο ανάγλυφο με θέματα συμβολικά και διακοσμητικά από το φυτικό και το ζωικό βασίλειο και σκηνές της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Πιθανότατα το τέμπλο να ολοκληρώθηκε το 1807, σύμφωνα και με την κτητορική επιγραφή, όπως και οι εικόνες του. Σε δύο από αυτές αναγράφεται το έτος 1808. Η εικόνα της Σύναξης των Αρχαγγέλων αποτελεί δωρεά του παπά Γαβριήλ, πνευματικού από τη μονή Προδρόμου της Βέροιας. Ανάλογης τεχνικής είναι και ο άμβωνας, το δεσποτικό, το προσκυνητάρι και το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας.

Ο ναός στο εσωτερικό του είναι κατάγραφος ακολουθώντας ένα εμπλουτισμένο εικονογραφικό πρόγραμμα μιας τρίκλιτης βασιλικής του 19ου αι. με πλήθος μορφών αγίων και μαρτύρων, προφητών, σκηνών από τα Θαύματα και τις Παραβολές του Χριστού, θέματα ευχαριστιακού και λειτουργικού περιεχομένου από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Οι τοιχογραφίες, δυτικότροπες με νεοκλασικιστικά στοιχεία, μοιάζουν περισσότερο με πίνακες κοσμικής ζωγραφικής. Από αυτές ξεχωρίζει η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, η οποία φέρει και τη χρονολογία 1813, που διατηρεί τις βασικές αρχές της βυζαντινής τέχνης παρόλη τη χρήση των έντονων χρωμάτων σε μεγάλες επιφάνειες και την εκκοσμίκευση στην έκφραση των μορφών, έργο πιθανότατα ενός άλλου ζωγράφου. Εξάλλου, σύμφωνα με το φιρμάνι που σώζεται στα αρχεία της Μητρόπολης οι επισκευές του ναού διήρκεσαν από το 1805 έως το 1814.

Στο προαύλιο της εκκλησίας, νοτιοανατολικά, υψώνεται πενταώροφο, εξάπλευρο πυργοειδές κωδωνοστάσιο του 1873, από καλά λαξευμένους δόμους σε ψευδοϊσόδομο σύστημα, η είσοδος του οποίου φέρει λιθανάγλυφο περιθύρωμα.

Γρατσιάνη - Ναός Αγίου Δημητρίου

Νοτιοδυτικά του Βελβεντού, στον ερειπωμένο παλαιό οικισμό της Γρατσιάνης, βρίσκεται ο μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου. Αποτελεί σήμερα τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, με τρίπλευρη αψίδα, χαγιάτι στη δυτική πλευρά για την προστασία των τοιχογραφιών και σύγχρονη επέκταση στη νότια πλευρά για τον ίδιο σκοπό. Ο ναός έχει υποστεί αρκετές μετασκευές, ιδιαίτερα καθ' ύψος και στους μακρούς του τοίχους. Από την αρχική φάση διατηρείται ακέραιο το ανατολικό τμήμα με την κόγχη του Ιερού, στο δίλοβο παράθυρο της οποίας επαναχρησιμοποιούνται μαρμάρινα μέλη παλαιοχριστιανικών χρόνων από τη γύρω περιοχή (αμφικιόνιο και επίθημα), ο δυτικός τοίχος και τα κατώτερα τμήματα του βόρειου και του νότιου τοίχου.

Τοιχογραφίες διατηρούνται στο χώρο του Ιερού, στα κατώτερα τμήματα του βόρειου και του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, καθώς και στη δυτική και τη νότια εξωτερική όψη του. Σύμφωνα με τον Ε. Τσιγαρίδα εκείνες της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου που ανήκουν στον εικονογραφικό κύκλο της ζωής του αγίου Δημητρίου, παρά τη σημαντική φθορά τους, αποτελούν τις παλαιότερες σωζόμενες και χρονολογούνται στο 15ο αι.[51]. Την εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου καλύπτει η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας με τους ένθρονους αποστόλους, τους χορούς των Δικαίων στα δεξιά και τον πύρινο ποταμό αριστερά, που έχει χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 16ου αι. και μάλιστα προς το τέλος του.

Στο χώρο του Ιερού δεσπόζει η μορφή της Πλατυτέρας στην κόγχη με τον Χριστό σε μετάλλιο στο στήθος. Πιο κάτω ο Μελισμός με τους δύο αγγέλους και τους ιεράρχες που χρονολογείται στα τέλη του 16ου με αρχές 17ου αι.

Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται τμήμα του ξυλόγλυπτου επιχρυσωμένου τέμπλου, με ποικιλία τεχνικής και θεματολογίας που χρονολογείται στο 14ο-15ο αι. Σε νεότερο τέμπλο του τέλους του 16ου αι. ανήκουν το βημόθυρο και το αποστολικό. Η τεχνική και η θεματολογία του τέμπλου του Αγίου Δημητρίου παραλληλίζεται με εκείνες του τέμπλου του Αγίου Νικολάου Βελβεντού που χρονολογείται ακριβώς το 1591.

Μονή Αγίας Τριάδας

Σε απόσταση 8 χλμ. από το Βελβεντό, σε δασώδη πλαγιά των Πιερίων, βρίσκεται η μονή της Αγίας Τριάδας, από την οποία διατηρούνται το καθολικό και η δυτική πτέρυγα των κελιών, σήμερα ερειπωμένη.

---

51. *Μακεδονικά* 22 (1982), σ. 317-320.

Το καθολικό, μονόχωρος ναός, ξυλόστεγος με νάρθηκα και γυναικωνίτη στα δυτικά φέρει στη νότια πλευρά στεγασμένη στοά και παρεκκλήσι. Το δάπεδο του ναού φέρει ομφάλια με βοτσαλωτή διακόσμηση στον κυρίως ναό και το Ιερό.

Το σημερινό καθολικό παρόλες τις μετασκευές αποτελεί κτίσμα του 17ου αι., σύμφωνα με τον τοιχογραφικό διάκοσμο που διατηρείται στην αβαθή κόγχη πάνω από τη νότια είσοδο. Πρόκειται για την παράσταση της Πεντηκοστής. Στο εσωράχιο του τόξου παριστάνονται οι τέσσερις προφήτες και ο Χριστός[52].

Το γεγονός ότι η μονή υφίσταται ήδη το 17ο αι. μαρτυρείται και από το βημόθυρο τέμπλου της και δύο εικόνες, από τις οποίες η μία, του Ιωάννη Προδρόμου, φέρει και χρονολογία 1633[53]. Τίποτα δεν αποκλείει την ίδρυση της μονής σε παλαιότερη εποχή, σύμφωνα και με την τοπική παράδοση, η οποία θέλει την αρχική μονή στη θέση Κάτω Μπράβας, κοντά στον Αλιάκμονα, και τη μεταφορά της στη σημερινή ασφαλή από επιδρομές τοποθεσία, στα μέσα του 15ου αι.

Η παλαιότερη μνεία του μοναστηριού περιέχεται σε ενθύμηση μηναίου του 1551, η οποία δεν έχει χρονολογηθεί ακόμη με ακρίβεια, όπου μνημονεύεται και η ύπαρξη θέματος Βελβενδού, στοιχείο το οποίο απαιτεί ιδιαίτερη έρευνα[54].

Ναός Αγίου Νικολάου στον Ξερόλακκα

Στο χειρόγραφο αριθ. 124 των ετών 1817-1823 με τον τίτλο *Ἐγχειρίδιον περὶ Κοζάνης καὶ τῶν πέριξ κωμῶν*, που αποδίδεται στον Χαρίσιο Μεγδάνη, αναφέρονται για το Βελβεντό τα εξής: *...ἐκκλησίας ἔχουσι... καὶ πολλὰς μικράς, μάλιστα ὁλόγυρα εἰς ἓν ἐρείπιον μικροῦ φρουρίου πρὸς τὸ Πιέριον, κτισμένας ἀπό μεγιστάνας ἐξορίστους, καθὼς καὶ εἰς τὰ Σέρβια, ὡς προελέχθη..*[55].

Το φρούριο των Πιερίων, στο οποίο αναφέρεται ο Χ. Μεγδάνης είναι αυτό του Παλαιοκάστρου, βορειοανατολικά του Βελβεντού, σε υψόμετρο 800 μ., με αρχαιότητες ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Στις υπώρειες του λόφου, όπου δεσπόζει το Παλαίκαστρο, σώζονται σήμερα δύο μικροί ναοί, από τους πολλούς που θα υπήρχαν κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, αποτελώντας μικρούς ιδιωτικούς ναούς τοπικών ή εξόριστων αρχόντων.

Από τον αρχικό μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου έχει απομείνει τμήμα του Ιερού, το οποίο ενσωματώνεται στη νεωτερική επέκταση του ναού προς Δ. Στην αρχική του φάση ήταν μονόχωρος ναός μικρών διαστάσεων. Σώζονται ακόμη λείψανα του αξιόλογου τοιχογραφικού διακόσμου σε τμήμα του ανατολικού και του νότιου τοίχου του Ιερού.

Στον ανατολικό σώζεται το κάτω μισό της μορφής της Παναγίας από την παράσταση του Ευαγγελισμού, ορθής, στραμμένης προς τα δεξιά της, μπροστά από μαργαριτοκόσμητο θρόνο. Κάτω από αυτή σε μικρότερη κλίμακα η μορφή του αγίου Ελευθερίου με αβακωτό φελόνιο και ωμοφόριο με σταυρούς. Στην ανώτερη ζώνη του νότιου τοίχου διακρίνεται τμήμα κάποιας σκηνής, πιθανότατα του Δωδεκαόρτου, κάτω από αυτήν διακοσμητική ταινία με ελισσόμενους ανθεμωτούς κλάδους και πιο κάτω δύο ιεράρχες με ανοιχτά ειλητά με ανάλογη ενδυμασία και διακοσμημένα στιχάρια (Πίν. 291 α).

Οι τοιχογραφίες αυτές αποτελούν προϊόν τοπικού εργαστηρίου και μπορούν να χρονολογηθούν με βάση την εικονογραφία και την τεχνοτροπία τους στο 15ο-16ο αι., περίοδο άλλωστε ακμής του Βελβεντού, στην οποία χρονολογούνται τα περισσότερα μεταβυζαντινά μνημεία του.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Απέναντι ακριβώς από το ξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου, περνώντας τη ρεματιά, βρίσκεται ο μονόχωρος ναός του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος σήμερα είναι επιχρισμένος εσωτερικά και εξωτερικά και έχει υποστεί επισκευές και ανακαινίσεις, όπως η προσθήκη χαγιατιού στα δυτικά, η διάνοιξη παραθύρων και εισόδου και η προσθήκη σύγχρονης οροφής.

Στο εσωτερικό του διασώζεται τμήμα του αρχικού ζωγραφικού διακόσμου, στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού, η Πλατυτέρα με τον Χριστό σε ωοειδή δόξα στο στήθος, που αποτελεί αντικλασικό έργο δυτικομακεδονικού εργαστηρίου και μπορεί να χρονολογηθεί με επιφύλαξη, λόγω της κακής διατήρησής της, στο 15ο αι.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Νοτιοδυτικά του Βελβεντού, στο δρόμο προς τον οικισμό Παλαιογράτσανο, βρίσκεται ο μονόχωρος ναός της Αγίας Παρασκευής, ο οποίος έχει υποστεί ανάλογες μετασκευές, όπως και οι προηγούμενοι, με τη διάνοιξη παραθύρων και την προσθήκη χαγιατιού στη δυτική πλευρά.

Στον ανατολικό τοίχο διατηρούνται τοιχογραφίες, οι οποίες δεν επιχρίστηκαν λόγω της σχετικά καλής, αν και αποσπασματικής, κατάστασης διατήρησής τους. Στο τε-

52. Σ. Κίσσας, Μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής Βελβεντού. *Βελβεντό*, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 155-156.

53. *Μακεδονικά* 22 (1982), σ. 322-323.

54. Ι. Δημόπουλος, *Τα παρά τον Αλιάκμονα εκκλησιαστικά*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 117-122.

55. *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* Γ΄ (1992), σ. 98-99.

ταρτοσφαίριο της κόγχης απεικονίζεται η Πλατυτέρα με τον Χριστό σε μετάλλιο στο στήθος. Αριστερά, ο άγγελος του Ευαγγελισμού με σκήπτρο που φέρει κρινάνθεμο. Πάνω από τις δύο μορφές απλώνεται η σκηνή της Μεταμόρφωσης, παρατακτικά, κατά πλάτος, λόγω της έλλειψης χώρου. Ο απόστολος Πέτρος συνωθείται στο αριστερό άκρο της σύνθεσης, οι προφήτες πατούν σε υποπόδιο διακοσμημένο με κυματοειδή ταινία, ενώ ο Χριστός αιωρείται μέσα σε τριπλή ωοειδή δόξα. Στο ίδιο σημείο απεικονίζεται η Μεταμόρφωση και στο βυζαντινό ναό του Αγίου Μηνά.

Χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών αυτών αποτελούν οι κοντόχοντρες μορφές με το πλατύ πλάσιμο στα πρόσωπα, την άτονη έκφραση, τη γραμμική, σχεδιαστική, απλουστευμένη απόδοση των χαρακτηριστικών. Τα μαλλιά αποδίδονται με επίπεδες ή κυματοειδείς γραμμές, ενώ η πλούσια πτυχολογία σχηματίζεται με έντονα περιγράμματα, γραμμές βαθύτερου τόνου του βασικού χρώματος, καταλήγοντας σε περίτεχνες αναδιπλώσεις. Παρατηρείται διακοσμητικότητα στα υφάσματα και τα έπιπλα (υποπόδια, μαφόριο Παναγίας) και σχηματική απόδοση του τοπίου. Εντάσσονται και αυτές στο ίδιο αντικλασικό πνεύμα της ζωγραφικής του τέλους 14ου-αρχών 15ου αι. στη Μακεδονία και στην παραγωγή τοπικών, επαρχιακών εργαστηρίων.

Αγία Σωτήρα (Σβόλιανη)[56]

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Πρόκειται για κοιμητηριακό μονόχωρο ναό του 18ου αι. με πρόναο, ο οποίος έχει υποστεί αρκετές νεότερες επεμβάσεις (νεωτερική νότια στοά, φανός στο κέντρο της οροφής, ξύλινη σανιδωτή οροφή), διατηρεί ωστόσο στο εσωτερικό του ακέραιο τον αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο του 1783 που φιλοτεχνήθηκε από τον Χιονιαδίτη ζωγράφο Μιχαήλ, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, επάνω από τη νότια θύρα εισόδου στο ναό[57].

Στην κατώτερη ζώνη απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, στη μεσαία άγιοι σε μετάλλια, ενώ στην ανώτερη σκηνές από το Δωδεκάορτο και τα Πάθη του Χριστού. Στο Ιερό παριστάνονται στην αψίδα η Πλατυτέρα και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες με το Μελισμό (Πίν. 291 β), στην πρόθεση το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, προφήτες σε μετάλλια, ιεράρχες, η Άκρα Ταπείνωση και στην κόγχη του διακονικού ο Ιησούς Μέγας Αρχιερεύς. Στον ανατολικό τοίχο του πρόναου-νάρθηκα απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία, σε ορθογώνια διάχωρα ως προσκυνηματικές εικόνες ο Χριστός Παντοκράτορας και η Παναγία Οδηγήτρια, ενώ στην αβαθή κόγχη πάνω από τη θύρα εισόδου στο ναό η Μεταμόρφωση.

Κλήμα Αξιοκάστρου

Ναός Αγίας Παρασκευής

Πρόκειται για κοιμητηριακό, μονόχωρο ναό με χαγιάτι στα δυτικά, ανοιχτό στη νότια πλευρά του. Στο Ιερό διασώζει ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες, λαϊκότροπες του 17ου-18ου αι. (Πλατυτέρα, Ευαγγελισμός-Ανάληψη (Πίν. 292 α), ιεράρχες, Μελισμός, Όραμα Πέτρου Αλεξανδρείας, Άκρα Ταπείνωση, Γέννηση Χριστού, Εις Άδου Κάθοδος). Στον κυρίως ναό διατηρούνται σήμερα τοιχογραφίες τέλους 19ου-αρχών 20ού αι., που διατάσσονται σε δύο ζώνες. Στην κατώτερη απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, ενώ στην ανώτερη σκηνές από το Δωδεκάορτο και τα Πάθη του Χριστού.

Πολύλακκος

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του 1866 με νάρθηκα-γυναικωνίτη, αψίδα με λιθανάγλυφα συμβολικού, αποτροπαϊκού και αγιολογικού περιεχομένου. Η τοιχοποιία της, κατά κύριο λόγο από αργολιθοδομή με μικρότερους λίθους στα ενδιάμεσα κενά, είναι περισσότερο επιμελημένη στις ακμές των τοίχων και την αψίδα με ορθογώνιους, λαξευτούς δόμους.

Ο ναός διατηρεί στο εσωτερικό του τοιχογραφίες του τέλους 19ου αι. Στο Ιερό απεικονίζονται στην αψίδα η Πλατυτέρα, η Κοινωνία των Αποστόλων, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, στην πρόθεση η Άκρα Ταπείνωση και στο διακονικό η Γέννηση του Χριστού. Στον κυρίως ναό, πάνω από τους κίονες, στις γενέσεις των τόξων διπλής καμπυλότητας των κιονοστοιχιών, παριστάνονται προφήτες και άγιοι σε μετάλλια, ενώ στη νταμπλαδωτή οροφή του κεντρικού κλίτους ο Χριστός Παντοκράτορας σε ορθογώνιο διάχωρο που περιβάλλεται από πλοχμούς μαλακής άκανθας και αστέρια.

Ο ναός φέρει ακόμη στο εσωτερικό του ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1911, σύμφωνα με την επιγραφή: *ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΖΗΚΟΥ ΕΚ ΓΡΕΒΕΝΩΝ / ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2 1911*: Ο ναός του Αγίου Νικολάου έχει πληγεί από το σεισμό του 1995 και αποτελεί το μοναδικό ναό του οικισμού.

56. Α. Δάφνη, Η Αγία Σωτήρα (Σβόλιανη), *Βοϊακή Ζωή* 59 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1982), σ. 16-20.

57. Χρ. Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Σπήλιου-Αγίου Ηλία Διαμασκηνιάς Βοΐου, *Χρονικά της Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας*, Α', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 191-212. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 67. Αθ. Ζ. Βαρσαμίδης, Αγιογράφοι Αναστέλιτσας Κοζάνης, *Χρονικά της Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας*, Ζ', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 20.

Χρυσαυγή (Μοιραλή)[58]

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του 1866 (εγκαινιάστηκε το 1867) με πρόναο, νάρθηκα-γυναικωνίτη και διώροφο κωδωνοστάσιο σε επαφή με τη βορειοδυτική γωνία του ναού. Στο εσωτερικό της φέρει τοιχογραφίες του β΄ μισού του 19ου αι., στην κόγχη του Ιερού (Πλατυτέρα με αγγέλους, Κοινωνία Αποστόλων, συλλειτουργούντες ιεράρχες). Τμήματα τοιχογραφικού διακόσμου διακρίνονται κάτω από το νεωτερικό επίχρισμα του νότιου τοίχου του ναού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οροφή του κεντρικού κλίτους και το στηθαίο του γυναικωνίτη, που διακοσμούνται με ορθογώνια διάχωρα με πολλαπλά πλαίσια, τα οποία φέρουν γεωμετρικά (μαιάνδρους) και φυτικά μοτίβα (ρόδακες, τετράφυλλα), καθώς και μίμηση ορθομαρμάρωσης. Στο κεντρικό διάχωρο του κεντρικού κλίτους παριστάνεται σε μετάλλιο ο Χριστός Παντοκράτωρ, ενώ πάνω από τους κίονες άγιοι και προφήτες σε μετάλλια. Ο ναός διατηρεί ακόμη ξυλόγλυπτο τέμπλο με αξιόλογο φυτικό διάκοσμο και εικόνες του 19ου αι., οι οποίες έχουν καταγραφεί από την Εφορεία[59].

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Δίπορο

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός του 16ου αι. με τοιχογραφίες β΄ μισού 19ου αι., φιλοτεχνημένες από Σαμαριναίους αγιογράφους.

Καλόχι

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός του 18ου αι. με νάρθηκα του 19ου αι. και τοιχογραφίες αντίστοιχων χρονικών περιόδων. Ο σεισμός της 13ης Μαΐου 1995 προκάλεσε ολοσχερή καταστροφή του μνημείου.

Παλιουριά

Μονή Ευαγγελισμού Παναγίας Μπουνάσιας

Μοναστηριακό συγκρότημα που διασώζει σήμερα μόνον ένα τμήμα από τα κελιά της βόρειας πλευράς (Πίν. 292 β). Στο κέντρο των υπόλοιπων ερειπωμένων πτερύγων, όπου βρίσκονταν ο φούρνος, η τραπεζαρία και οι βοηθητικοί χώροι, δεσπόζει το καθολικό αθωνίτικου τύπου (τετρακιόνιος σταυροειδής με τρούλο και πλευρικούς χορούς), η σημερινή μορφή του οποίου χρονολογείται το 1816[60]. Διασώζει τοιχογραφίες στο τύμπανο του τρούλου και τα σφαιρικά τρίγωνα φιλοτεχνημένες από τον αγιογράφο Ιωάννη από το χωριό Τσούρχλι Γρεβενών (σημερινή ονομασία Άγιος Γεώργιος). Στο εσωτερικό του φέρει εξαιρετικής τέχνης ξυλόγλυπτο τέμπλο, ενώ εξωτερικά περίφημα λιθανάγλυφα στο θύρωμα και τους πλευρικούς χορούς.

Τριφύλλι

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου Κοινότητας Τρικοκκιάς, θέση Νουμπενίτσα ή Λουμπενίτσα

Μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός με προστώο στη δυτική και τη βόρεια πλευρά (Πίν. 293 α). Στο εσωτερικό του φέρει τέμπλο και οροφή με ξυλόγλυπτο και γραπτό διάκοσμο. Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1791 φιλοτεχνημένες από το ζωγράφο Μιχαήλ από τη Βλάστη Κοζάνης (Πίν. 293 β). Τοιχογραφικό διάκοσμο διασώζει και στην εξωτερική δυτική όψη, καθώς και σε τμήμα της βόρειας.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Μεγάλη Πρέσπα

Ασκηταριό Μικρής Ανάληψης[61]

Μονόχωρος καμαροσκεπής ναΐσκος με τοιχογραφίες του 15ου αι. στον ανατολικό τοίχο και την καμάρα.

Μικρολίμνη

Ναός Αγίας Παρασκευής[62]

Μονόχωρος ναός του 18ου αι. με επέκταση του 19ου αι. στα δυτικά.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

58. Αλ. Κ. Αδαμίδης, *Η Χρυσαυγή Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1993 και ο ίδιος, *Επιλογή καταγραφών από εκκλησιαστικό κατάπτυχο Χρυσαυγής Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1989.

59. Βλ. παρακάτω, σ. 800.

60. *Μακεδονικά* 17 (1977), σ. 212-233.

61. Δ. Ευγενίδου - Ι. Κανονίδης - Θ. Παπαζώτος, *Τα μνημεία των Πρεσπών*, Αθήνα 1991, σ. 62-65.

62. Ό.π., σ. 77.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Αρχάγγελος Αλμωπίας

Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Πραγματοποιήθηκε καταγραφή των φορητών εικόνων του μνημείου, οι οποίες ανάγονται στον όψιμο 19ο αι. Ανάμεσά τους αξιολογότερη κρίνεται η φερώνυμη της εορτής της μονής εικόνα που απεικονίζει το εν Χώναις θαῦμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Είναι τοποθετημένη στο νότιο προσκυνητάρι του τέμπλου του ναού και έχει διαστάσεις 1,20×0,90 μ. Η κτητορική επιγραφή της αναφέρει: *Ἡ εἰκών αὕτη ἠστορίθη διὰ συνδρομῆς / τῶν κυρίων ἀδελφῶν Δότζιω Στόϊου Παπιο / φιερωσὶ εἰς τὸ μοναστήριο τοῦ ἐν ὁσίοις τά/ξιάρχου Μιχαῆλ ης αἰώνιον αὐτῶν μνήμην τὸν / χεὶρ Ἀθανασίου Ἱερέως Πρωτόπαππα / 1862 μαρτίου 15.* Τεχνοτροπικά συνδυάζει στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης με νεοκλασικιστικά και ροκοκό.

Άνω Γαρέφι Αλμωπίας

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Το Άνω Γαρέφι Αλμωπίας, που έως το 1922 αναφέρεται με το όνομα Τσερνίσοβο, απαντά στις πηγές από το 1481 και εξής[63]. Το 1811 χτίζεται η εκκλησία του από 16 οικογένειες του οικισμού και αφιερώνεται στην Κοίμηση της Θεοτόκου[64]. Στο χώρο της μικρής τρίκλιτης βασιλικής λειτούργησε στα τέλη του 19ου αι. ελληνικό σχολείο. Το τέμπλο της κοσμείται με 28 φορητές εικόνες που φιλοτεχνήθηκαν από δύο αγιογράφους. Εικοσιέξι από αυτές, ανάμεσα στις οποίες οι δεσποτικές του Παντοκράτορα, της Οδηγήτριας (Πίν. 293 γ), του Προδρόμου, του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου, του αγίου Δημητρίου κ.ά., συνιστούν την αρχαιότερη ομάδα και διακρίνονται για τις αντικλασικές τάσεις που φθάνουν έως την ασχήμια, στοιχεία που απαντούν σε έργα του τέλους του 18ου αι. Σύμφωνα με τα στοιχεία για την ίδρυση του ναού φαίνεται πως ανάγονται στην πρώτη δεκαετία του 19ου αι. Οι εικόνες του αγίου Αθανασίου και του αγίου Νικολάου σώζουν την απόλυτη χρονολόγησή τους *1865* και αποτελούν τη νεότερη ομάδα, με φυσιοκρατικά νεοκλασικιστικά στοιχεία.

Κρώμνη

Ναός Αγίου Νικολάου

Στους πρόποδες του Πάικου, στον εγκαταλελειμμένο σήμερα εξαιρετικού φυσικού κάλλους οικισμό της Κρώμνης, διατηρείται ο ναός του Αγίου Νικολάου που χτίστηκε το 1858 (Πίν. 294 α)[65]. Πρόκειται για μία τρίκλιτη βασιλική με γυναικωνίτη και χαγιάτι. Ξυλόγλυπτο διάκοσμο έχει στην οροφή, στο κέντρο της οποίας σκαλίζεται μικρός κουμπές. Εσωτερικά είναι κατάγραφη με παραστάσεις από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, αλληγορικές ηθικολογικές σκηνές και μεμονωμένους προφήτες και αποστόλους επάνω από τους κίονες (Πίν. 294 β). Νεοκλασικιστικά στοιχεία στο φυσικό και το αρχιτεκτονικό τοπίο και ροκοκό διακοσμητικά πλαίσια χαρακτηρίζουν τις παραστάσεις που υπογράφονται από τον Εμμανουήλ Σταματιάδη τον Γεννιτζιώτη το 1877, γνωστό καλλιτέχνη της περιοχής. Σύμφωνα με επιγραφή ο διάκοσμος πραγματοποιήθηκε: *δι' ἐξόδων τῶν τεσσάρων / Ἀδελφων Παππά Γεωργίου, Νικολάου / Μποζύνου καὶ πέτρε Ὑιοί Δ. Σαπουν/τζη ών μνήμη αιωνία.* Στο ναό καταγράφηκαν δέκα φορητές εικόνες, οι έξι από τις οποίες είναι δεσποτικές (Πίν. 294 γ). Σε αυτές αναγνωρίζονται τρία διαφορετικά χέρια. Η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα φέρει την επιγραφή: *Διὰ δαπά/νης τοῦ ἐντημο/τάτου: κ(υρ): ἀθανασίου / 1860/ μαρτίου: 10.*

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Βυζαντινό Μουσείο (Καταγραφή συλλογής γλυπτών)

Στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς φυλάσσονται τα γλυπτά που κατά καιρούς ανευρίσκονται ή παραδίδονται από περιοχές ολόκληρου του νομού. Προς το παρόν ο αριθμός των καταγεγραμμένων ανέρχεται σε 34 αντικείμενα, που περιγράφονται παρακάτω:

1. 424/Γ5. Στεφάνη θεοδοσιανού κιονοκράνου καλυμμένη από φύλλα άκανθας. Από λευκό μάρμαρο. Έχει διάμετρο 0,20 και ύψος 0,09 μ.

2. 425/Γ6. Μικρό λεβητοειδές κιονόκρανο από λευκό μάρμαρο, με αποκομμένες τις δύο γωνίες και σχεδόν κατεστραμμένη τη στεφάνη. Κοσμείται από ζεύγη φύλλων ά-

63. Στοιχεία για τον οικισμό, την εκκλησία και την καταγραφή των κειμηλίων της, βλ. Μ. Παϊσίδου, Πρώτα συμπεράσματα από τις καταγραφές της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο νομό Πέλλας κατά την περίοδο 1994-1997, *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Β΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο, 19-21 Σεπτεμβρίου 1997* (υπό έκδοση).

64. Πληροφορίες για τις παραδόσεις της περιοχής μας έδωσε ο εφημέριος παπα-Δημήτρης Μιλτιάδης.

65. Παϊσίδου, ό.π. (υποσημ. 63).

κανθας. Στον τόρμο έχει μολυβδοχόηση. Έχει ύψος 0,27, πλάτος 0,21, μήκος 0,21, διάμετρο στεφάνης 0,12 μ.

3. 426/Γ7. Κιονόκρανο σε μορφή ανεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας με αποκομμένες τις κάθετες ακμές. Διατηρεί ακέραιη την οκτάπλευρη ακόσμητη στεφάνη και φέρει ίχνη τόρμου. Είναι από λευκό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,22, μήκος 0,285, πλάτος 0,26, διάμετρο στεφάνης 0,12 μ.

4. 427/Γ8. Απότμημα οκτάπλευρου κορμού κιονίσκου με άνισες πλευρές. Από λευκό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,45, πλάτος 0,15-0,17 μ.

5. 428/Γ9. Λειψανοθήκη λεβητόσχημη με επίπεδο κάλυμμα που φέρει ανάγλυφο σταυρό. Από βαθύχρωμο τεφρό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,14, μήκος 0,31, πλάτος 0,245 μ.

6. 429/Γ10. Μαρμάρινη πλάκα λειασμένη και στις δύο πλευρές. Στην εμπρόσθια όψη υπάρχει ελαφρώς έξεργο πλαίσιο και ίχνη κόκκινου χρώματος. Έχει ύψος 0,50, μήκος 0,37, πλάτος 0,31, πάχος 0,035 μ.

7. 432/Γ11. Θραύσμα παραλληλεπίπεδης πλάκας, πιθανώς νεότερης επιτύμβιας στήλης. Κοσμείται με επιπεδόγλυφο καλυκόσχημο αγγείο, από όπου εκφύονται λογχοειδή φύλλα και το οποίο πλαισιώνεται από ταινιωτό βλαστό. Έχει ύψος 0,33 μ.

8. 433/Γ12. Θραύσμα «ηρακλείου κόμβου» από κιονίσκο τέμπλου. Από λευκό μάρμαρο. Έχει μήκος 0,09 και πλάτος 0,07 μ.

9. 434/Γ13. Θραύσμα βυζαντινού επιστυλίου με ίχνη ανάγλυφου φυτικού πλοχμού. Από λευκό μάρμαρο. Έχει μήκος 0,20, πλάτος 0,23-0,27, πάχος 0,07 μ.

10. 435/Γ14. Τριγωνικό θραύσμα επίπεδης λειασμένης πλάκας. Από λευκό μάρμαρο. Έχει μήκος 0,16, πλάτος 0,14, πάχος 0,065 μ.

11. 438/Γ15. Θραύσμα λίθινης πλάκας κυρτής διατομής που κοσμείται από εγχάρακτη οκτώσχημη ασπίδα. Έχει ύψος 0,37 και πλάτος 0,30 μ. Είχε παραδοθεί στο παρελθόν (20-11-1970) από τον Ν. Πιστικό, κάτοικο Καστοριάς.

12. 439/Γ16. Κωνοειδές έξαρμα πεσσίσκου ή στήλης (επίμηλον επίστεψης ;) από λευκό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,28 και διάμετρο βάσης 0,10 μ.

13. 440/Γ17. Επίστεψη τουρκικής επιτύμβιας στήλης κωνικού σχήματος με σφαιρική απόληξη, από υπόλευκο μάρμαρο. Έχει ύψος 0,27 και πλάτος 0,10 μ.

14. 441/Γ18. Επίστεψη τουρκικής επιτύμβιας στήλης κωνικού σχήματος μορφής πυροστροβίλου. Έχει ύψος 0,28 και διάμετρο βάσης 0,13 μ.

15. 442/Γ19. Ενεπίγραφη επιτύμβια τουρκική στήλη από λευκό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,79, πλάτος 0,22-0,30 και πάχος 0,06 μ.

16. 477/Γ20. Επιτύμβιος λίθινος σταυρός ελληνικού τύπου. Η οριζόντια κεραία διαπλατύνεται στα άκρα, δημιουργώντας τραπεζιοειδή πέρατα. Έχει μήκος 0,74, πλάτος 0,41 και πάχος 0,13 μ.

17. 478/Γ21. Επιτύμβιος μονόλιθος σταυρός, ο επονομαζόμενος βουλγαρικός ή βογομιλικός. Αποτελείται από κυκλική στεφάνη, η οποία περικλείει ισοσκελή λατινικό σταυρό που στηρίζεται σε επίπεδη ορθογώνια στήλη. Έχει συνολικό ύψος 0,70, διάμετρο 0,36, πάχος 0,055-0,10, πλάτος στήλης 0,225 μ.

18. 479/Γ22. Τμήμα μαρμάρινου κορμού στριφτού κίονα. Σε ίσα διάκενα των 0,20 μ. παρουσιάζει τρεις ακανόνιστες λαξεύσεις. Από λευκό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,72 και περιφέρεια 0,85 μ.

19. 480/Γ23. Τμήμα παλαιοχριστιανικής «τράπεζας αγάπης». Το αρχικό σχήμα της θα ήταν μάλλον πεταλοειδές. Από λευκό μάρμαρο. Οι σωζόμενες διαστάσεις της είναι: διάμ. 0,285, χορδή 0,32, ύψ. 0,03 μ.

20. 481/Γ24. Μικρό ακόσμητο τεκτονικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Από λευκό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,11, διάμετρο 0,17 και πλευρές επιθήματος 0,22×0,24 μ.

21. 482/Γ25. Ογκώδες τεκτονικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Από λευκό μάρμαρο. Έχει ύψος 0,21, διάμετρο 0,23 και διαστάσεις επιθήματος 0,45×0,45×0,09 μ. Προέρχεται από τον οικισμό Αυγή, όπου ήταν εντοιχισμένο σε πλίνθινο τοίχο νεότερης οικίας. Παραδόθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς από τον Κ. Πετρίδη.

22. 483/ Γ26. Λίθινο κιονόκρανο, με τετράπλευρο άβακα, κυκλικό εχίνο και σώμα ισοϋψές του εχίνου. Έχει τομή ευθύγραμμου τριπλού κυματίου. Προέρχεται από τη Βασιλειάδα, θέση Κουρούλιστα, κοντά στο ναό του Αγίου Αθανασίου και παραδόθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς από τον Β. Κίτσιο.

23-24. 484/ Γ27 - 485/ Γ28. Πρόκειται για δύο όμοιες βάσεις από λευκό μάρμαρο, συνολ. ύψ. 0,39 και διαμ. 0,32 μ. Αποτελούνται από τετράπλευρο πύδιο, τετράπλευρη πλίνθο και οκταγωνική και δύο σπείρες με ενδιάμεση σκοτία. Έχουν τόρμο και αύλακα μολυβδοχόησης στην άνω επιφάνεια. Η μία βάση φέρει εγκοπή προσαρμογής θωρακίου στην πλαϊνή όψη, ενώ η δεύτερη έχει εγκοπή σε δύο συνεχόμενες όψεις της.

25. 486/ Γ29. Λίθινο κιονόκρανο, συνολ. ύψ. 0,26 και διαμ. 0,45 μ. Ο άβακας και ο εχίνος είναι ορθογώνιας διατομής και το κιονόκρανο παρουσιάζει τομή κλίμακας.

26. 487/ Γ30. Τμήμα επιστυλίου ή κοσμήτη από λευκό μάρμαρο, σωζ. μήκ. 0,84, πλ. 0,29 και ύψ. 0,18 μ. Παρουσιάζει υποχώρηση στα 0,06 μ. του ύψους του και έχει ίχνη ασβεστοκονιάματος στη μία στενή πλευρά του. Έχει στο ορατό τμήμα του παραστάσεις από το ζωικό και το φυτικό βασίλειο, όπως πτηνά, λαγούς, πλοχμό άκανθας σε έντονο ανάγλυφο. Πιθανώς να προέρχεται από παλαιοχριστιανικό κτίριο.

27. 488/ Γ31. Τμήμα μαρμάρινου κορμού αρράβδωτου κίονα με μείωση προς τα πάνω. Σώζεται σε ύψος 0,40 και έχει διάμετρο 0,28 μ.

28. 489/ Γ32. Θραύσμα λευκού μαρμάρινου κιονίσκου, σωζ. ύψ. 0,21 και διαμ. 0,11 μ.

29. 490/ Γ33. Μαρμάρινος τοιχοβάτης με διακοσμητικά εξάρματα στην άνω επιφάνεια, μήκ. 0,27, ύψ. 0,12, βάθ. 0,045 μ.

30. 491/ Γ34. Τμήμα κιονίσκου από τεφρόλευκο μάρμαρο, που διασώζει απόφυση και ταινία. Έχει σωζόμενο ύψος 0,15 και διάμετρο 0,09 μ.

31. 492/ Γ35. Αδιάγνωστο γλυπτό από λευκό μάρμαρο, ύψ. 0,19, πλ. 0,12, πάχ. 0,11 μ. Έχει μορφή κεφαλής ζώου με σχηματοποιημένο φυτικό ελικοειδή διάκοσμο στη βάση του.

32. 493/ Γ36. Τμήμα λευκού λίθινου αντικειμένου σε μορφή γαμματοειδή, ίσως από διάτρητο θωράκιο. Έχει ύψος 0,20, πλάτος 0,04 και πάχος 0,09 μ. Η επιφάνειά του είναι αδρά κατεργασμένη με το βελόνι.

33. 494/ Γ37. Τμήμα λίθινου ενεπίγραφου βωμίσκου από λευκόφαιο ασβεστόλιθο. Διασώζει ύψος 0,28, πλάτος 0,30 και πάχος 0,29 μ. Από την επιγραφή σώζεται στην τελευταία σειρά το *C*. Πλαισιώνεται από απλό και από κοίλο κυμάτιο.

34. 495/ Γ38. Τμήμα θωρακίου από αδρά κατεργασμένο λίθο. Έχει μήκος 0,27, ύψος 0,24, πάχος 0,10 και πλάτος διακοσμητικής ταινίας 0,06 μ.

Η απλή αυτή παρουσίαση αποσκοπεί στη γνωστοποίηση του υλικού. Καθώς τα περισσότερα ανήκουν στην πρωτοβυζαντινή περίοδο και προέρχονται τόσο από ταυτισμένες όσο και από αταύτιστες θέσεις, σκοπεύουμε στο μέλλον να δώσουμε έναν αναλυτικό κατάλογο με περισσότερα στοιχεία και εικονογραφικό υλικό.

Ομορφοκκλησιά

Ναός Αγίου Γεωργίου

Κατά τον καθαρισμό των τοιχογραφιών του ναού Αγίου Γεωργίου στην Κοινότητα Ομορφοκκλησιάς του Νομού Καστοριάς και την αφαίρεση των νεωτερικών επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκαν βυζαντινές τοιχογραφίες άγνωστες έως σήμερα. Εξαιρετικού ενδιαφέροντος κρίνεται η παράσταση στο κλειδί της κεντρικής καμάρας του νάρθηκα. Το θέμα παριστάνει την ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα με ένα σώμα και τρία κεφάλια, αυτό του Παλαιού των Ημερών στο μέσον, του Εμμανουήλ στα αριστερά και της περιστεράς στα δεξιά[66] (Πίν. 295 α). Πρόκειται για περίπτωση unicum στη μνημειακή ζωγραφική με παράλληλο μόνο σε εικονογραφημένα χειρόγραφα του 14ου αι. Με βάση την τεχνοτροπία της η παράσταση μάς παραπέμπει στη ζωγραφική της Παναγίας Κουμπελίδικης (1260-1280 περίπου), στις εξωτερικές τοιχογραφίες της Παναγίας Μαυριώτισσας (1264 περίπου) και στο Berende (1259) της Βουλγαρίας.

Στη νότια στοά του ναού αποκαλύφθηκαν μεμονωμένοι άγιοι και μεγάλης κλίμακας παράσταση του ένθρονου Παντοκράτορα που περιβάλλεται από τους αρχαγγέλους. Στο κάτω τμήμα υπάρχει κεφαλαιογράμματη επιγραφή: *Δέησις [τοῦ] δούλου [τοῦ] Θ(ε)οῦ Μ..... μοναχού*. Στη βόρεια στοά του ναού αποκαλύφθηκαν σκηνές από τα Πάθη του Κυρίου, όπως η Απόνιψη του Πιλάτου, ο Εμπαιγμός, η Ανάβαση στο Σταυρό και πιθανώς η Μετάνοια του Πέτρου και το Κριτήριο των Αρχιερέων. Στο νοτιοδυτικό άκρο της στοάς εμφανίστηκε κτητορική παράσταση με γυναικεία μορφή δεόμενη προς το μέρος του Χριστού που εμφανίζεται μέσα από τόξο ουρανού και χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αι. (Πίν. 295 β).

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Αρχαιολογική Συλλογή

Πραγματοποιήθηκε συστηματική καταγραφή των αντικειμένων της Συλλογής Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Αιανής με τον επανέλεγχο και τη συμπλήρωση προηγούμενων καταγραφών. Στην καταγραφή αυτή έχουν συμπεριληφθεί και οι εικόνες και τα λειτουργικά βιβλία που προέρχονται από την Αιανή, φέρουν όμοιο κωδικό αριθμό καταγραφής, αλλά φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή του αρχοντικού Γρ. Βούρκα στην Κοζάνη.

Στη Συλλογή του Πνευματικού Κέντρου φυλάσσονται 118 αντικείμενα που προέρχονται από την περιοχή της Αιανής και τα σημαντικά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της: 50 φορητές εικόνες, ξυλόγλυπτα μέρη τέμπλου, επιστύλια (17ου-19ου αι.), τρία σπαράγματα τοιχογραφιών 16ου αι., 23 άμφια (18ου-19ου αι.), επτά λειτουργικά σκεύη (18ου-19ου αι.), 31 γλυπτά (αρχιτεκτονικά μέλη, ενεπίγραφοι σταυροί, σκεύη, τμήματα επιγραφών παλαιοχριστιανικής περιόδου έως και 19ου αι.).

Στη Συλλογή του αρχοντικού Γρ. Βούρκα φυλάσσονται 49 αντικείμενα, 22 εικόνες (18ου-19ου αι.) και 27 λειτουργικά βιβλία (17ου έως και 19ου αι.).

66. Αναλυτικά, βλ. Μ. Παϊσίδου, Η ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα στον Άγιο Γεώργιο Ομορφοκκλησιάς του νομού Καστοριάς, *Λέκατο έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 1997*, Αθήνα 1997, σ. 53-54.

Βελβεντό

Συλλογή ναού Κοίμησης της Θεοτόκου

Στα πλαίσια της αποκατάστασης του παλαιού Γυμνασίου-Λυκείου Βελβεντού με σκοπό την ίδρυση σε αυτό μουσείου που θα φιλοξενεί κατά κύριο λόγο τις σημαντικές βυζαντινές και μεταβυζαντινές αρχαιότητες της περιοχής πραγματοποιήσαμε έλεγχο και συμπλήρωση της καταγραφής των εικόνων και ιερών κειμηλίων που είχαν περισυλλεγεί κατά το έτος 1980 στο ναό Κοίμησης της Θεοτόκου Βελβεντού για λόγους ασφαλείας, ύστερα από την κλοπή των εικόνων του τέμπλου του Αγίου Νικολάου[67].

Το σύνολο των 290 αντικειμένων που έχουν καταγραφεί αποτελούν:

α) εικόνες: 234, β) βημόθυρα: 4, γ) αποστολικά: 13 τμήματα, δ) ξυλόγλυπτα μέρη τέμπλου: 9, ε) λειτουργικά βιβλία: 10, στ) λειτουργικά σκεύη: 19, ζ) ιερά άμφια: 1.

Από τα αντικείμενα αυτά έγινε μια πρώτη επιλογή αυτών που προτείνονται για έκθεση με κριτήριο την παλαιότητά τους, την κατάσταση διατήρησής τους, τη δυνατότητα εκπροσώπησης όλων των ειδών αντικειμένων, των χρονικών περιόδων και των καλλιτεχνικών τάσεων που αντιπροσωπεύουν, την καλλιτεχνική τους αξία, τη σπανιότητα του θέματος που παρουσιάζουν ή του είδους τους, τη συμβολή τους στην τοπική ιστορία.

Πρόκειται για ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον σύνολο που καλύπτει τη χρονική περίοδο από τα τέλη του 15ου έως και το 19ο αι., αντιπροσωπευτικό των τάσεων της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, ξυλογλυπτικής και αργυροχοΐας στον ευρύτερο βορειοελλαδικό χώρο.

Τα αντικείμενα προέρχονται όχι μόνον από ναούς του Βελβεντού που αποτελούν ιστορικά διατηρητέα μνημεία (Άγιος Νικόλαος, Άγιος Δημήτριος Γρατσιάνης, Κοίμηση Θεοτόκου, μονή Αγίας Τριάδας), αλλά και από ένα σύνολο άλλων ναών, των οποίων η μορφή σήμερα έχει αλλοιωθεί από διαδοχικές ανακαινίσεις και επεμβάσεις ή από ναούς κατά την παράδοση βυζαντινούς, στη θέση των οποίων έχουν ανεγερθεί σήμερα νέες εκκλησίες (Άγιος Δημήτριος νεκροταφείου, μετόχι μονής Αγίας Τριάδας, Άγιος Χριστόφορος κ.ά.). Μας πληροφορούν λοιπόν έμμεσα για τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής.

Οι περισσότερες από τις εικόνες είναι ακριβώς χρονολογημένες προσφέροντας μια ασφαλή βάση για τη χρονική τοποθέτηση των υπολοίπων και την ένταξή τους στην καλλιτεχνική παραγωγή κυρίως τοπικών εργαστηρίων με αντικλασικές τάσεις που δεν αγνοούν και τα διδάγματα της κρητικής σχολής.

Η κατάσταση διατήρησης των περισσότερων αντικειμένων είναι σχετικά καλή, ωστόσο απαιτείται άμεση στερέωσή τους διότι παρουσιάζουν φαινόμενα απολέπισης της ζωγραφικής επιφάνειας. Αρκετές από τις εικόνες φέρουν επιζωγραφήσεις.

Μεταμόρφωση

Ναός Αγίου Δημητρίου

Στο μονόχωρο ναό του Αγίου Δημητρίου, που διασώζει τοιχογραφίες του 16ου αι., φυλάσσεται ένα αξιόλογο σύνολο 21 εικόνων μαζί με εκείνες που ενσωματώνονται στο τέμπλο του ναού. Ξεχωρίζει μια ομάδα πέντε εικόνων, που διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, αν και με ορισμένες επιζωγραφήσεις, οι οποίες αποτελούν εξαιρετικά έργα ενός ανώνυμου αγιογράφου του τελευταίου τετάρτου του 16ου αι. που διακρίνεται για τις μανιεριστικές του τάσεις και τις επιδράσεις του από τη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας. Πρόκειται για τις εικόνες του αγίου Ευθυμίου (ΜΑΔ 1, 0,665×0,45×0,04 μ.), της αγίας Τριάδας (ΜΑΔ 2, 0,91×0,565×0,04 μ.), του αγίου Μηνά (ΜΑΔ 3, 0,935×0,58×0,03 μ.), της αγίας Αικατερίνης (ΜΑΔ 5, 0,86×0,545×0,03 μ.) και του αρχάγγελου Μιχαήλ (ΜΑΔ 6, 0,855×0,49×0,035μ.· Πίν. 295 γ). Οι εικόνες του τέμπλου είναι επιζωγραφισμένες και αποτελούν πιθανότατα έργο του ζωγράφου της ανωτέρω ομάδας, όπως συμπεραίνουμε από την τεχνοτροπία της εικόνας με την Πυρφόρο Ανάβαση του προφήτη Ηλία (ΜΑΔ 12, 0,75×0,45×0,04 μ.), η οποία φέρει τις λιγότερες επεμβάσεις και τη χρονολογία 1590.

Δίλοφο (Λιμπόχοβο)

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Στο ναό φυλάσσεται μια αξιόλογη συλλογή 42 εικόνων 16ου έως και 19ου αι. Οι περισσότερες από αυτές χρονολογούνται στο 19ο αι. και κυρίως στο β΄ μισό. Οι μοναδικές εικόνες που φέρουν χρονολογία είναι εκείνη του Χριστού (1819), της αγίας Μαρίνας με τον άγιο Τρύφωνα (1884, 0,36×0,24×0,025), καθώς και εκείνη του αγίου Θαλαλαίου με τους αγίους Σάββα, Στυλιανό και Αλύπιο (1866) που υπογράφει ο αγιογράφος Θωμάς Παπαζήκος από την Εράτυρα[68].

67. *Μακεδονικά* 22 (1982), σ. 309 κ.ε.

68. Αθ.Ζ. Βαρσαμίδης, *Αγιογράφοι Ανασέλιτσας Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 145-146.

Ανάμεσα στο σύνολο των υπολοίπων ξεχωρίζει μια ομάδα 11 εικόνων, οι οποίες παρουσιάζουν κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και αποτελούν έργο ενός ανώνυμου αγιογράφου που τις φιλοτέχνησε το 1779, σύμφωνα με το έτος που αναγράφεται σε τέσσερις από αυτές (Πίν. 296 β). Πιθανότατα προέρχονται από τον παλαιότερο ναό της Κοίμησης, που θα πρέπει να αποτέλεσε ανακατασκευή άλλου που προϋπήρχε μετά το 1770-1772 από τους πρόσφυγες του οικισμού Τσέρος[69]. Σύμφωνα με τις διαστάσεις τους προορίζονταν να τοποθετηθούν στο τέμπλο του ναού[70] (δύο δεσποτικές, οκτώ επιστυλίου) και μία σε προσκυνητάρι[71]. Χαρακτηριστικό της τέχνης του αποτελούν οι ραδινές μορφές με τα λεπτά άκρα και η έντονη διακοσμητικότητα που παρατηρείται ιδιαίτερα στα ενδύματα και το πλαίσιο των εικόνων με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα παρμένα από υφάσματα της εποχής.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν άλλες δύο εικόνες, εκείνη του Χριστού Παντοκράτορα (0,65×0,44×0,035 μ.) και της Παναγίας Οδηγήτριας (0,64×0,44×0,04 μ.), οι οποίες αποτελούν έργο του γνωστού ηπειρώτη ζωγράφου Αναστασίου «εξ Ιωαννίνων» και φιλοτεχνήθηκαν το έτος 1749, σύμφωνα με την αντίστοιχη επιγραφή στην εικόνα του Χριστού. Η ύπαρξη των εικόνων αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι έρχονται να συμπληρώσουν το έργο του ζωγράφου Αναστασίου, από το οποίο γνωρίζουμε με βεβαιότητα μόνον τις τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου στο Ντουρμάνι Ημαθίας που φιλοτέχνησε το 1736 μαζί με τον αδερφό του ιερέα Αλέξιο[72].

Και ερχόμαστε στην παλαιότερη εικόνα της συλλογής που αποτελεί εξαιρετικό έργο της τέχνης του 16ου αι., την εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας (0,54×0,37×0,03 μ.) στον τύπο της Οδηγήτριας (Πίν. 296 α). Ξεχωρίζει για την έντονη καλλιγραφική και διακοσμητική διάθεση με τη χρήση του κόκκινου χρώματος, των άφθονων χρυσοκονδυλιών στο ένδυμα, το χρυσό βάθος με τη φυτική διακόσμηση σε έκτυπη τεχνική που μιμείται έργα μεταλλοτεχνίας, τα ανάγλυφα γύψινα, τα επιχρυσωμένα φωτοστέφανα και τα μετάλλια με τις βραχυγραφίες σε κόκκινο και πράσινο φόντο με χρυσά φυτικά μοτίβα. Εξαιρετική ομοιότητα παρουσιάζει η εικόνα με αντίστοιχη της Παναγίας Παμμακαρίστου από την περιοχή των Αγράφων[73]. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, συνήθη σε έργα των εργαστηρίων της βορειοδυτικής Ελλάδας, μας οδηγούν να αναζητήσουμε την προέλευση του ζωγράφου στην περιοχή της Ηπείρου ή και της Θεσσαλίας.

Αγία Σωτήρα (Σβόλιανη)

Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Σε ένα ακόμη χωριό από τα ονομαστά Ζουπάνια, τη Σβόλιανη[74] (σημερινή Αγία Σωτήρα), πραγματοποιήθηκε καταγραφή των εικόνων και ιερών κειμηλίων που φυλάσσονται σήμερα στον ενοριακό ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Αποτελούν ένα σύνολο 32 εικόνων που χρονολογούνται από το 17ο έως και το 19ο αι. Οι περισσότερες από τις εικόνες του 19ου αι. φέρουν χρονολογία (1833 η παλαιότερη και 1887 η νεότερη) και ανήκουν στην ομάδα των δυτικότροπων έργων της περιόδου. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουμε την εικόνα των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης που φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Γεώργιος Πολυζώης το 1833, άγνωστος σε εμάς μέχρι σήμερα, και την εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ που υπογράφει το 1856 αγιογράφος από τη Μοιρασάνη (Μόρφη) Βοΐου με τα αρχικά *Κ.Φ.*

Από τις εικόνες του 18ου αι. ακριβώς χρονολογημένες είναι δύο, του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου και των Ταξιαρχών (1753), ενώ μια ομάδα έξι εικόνων[75] παρουσιάζει κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και μπορεί να αποδοθεί στο ζωγράφο που φιλοτέχνησε τις εικόνες του 1779 στο ναό της Κοίμησης στο Δίλοφο.

---

69. Ό.π. (υποσημ. 37).

70. Πρόκειται για τις δεσποτικές εικόνες αγίου Γεωργίου (0,675×0,315×0,027 μ.), αγίου Αθανασίου (0,63×0,29×0,03 μ.) και για τις εικόνες επιστυλίου: Ανάληψη (0,455×0,35×0,03 μ.), εις Άδου Κάθοδος (0,51×0,345×0,03 μ.), προφήτη Ηλία (0,46×0,30×0,02 μ.), αγίου Δημητρίου (0,44×0,335×0,035 μ.), αγίων Κωνσταντίνου και Νικολάου (0,435×0,34×0,03 μ.), αγίων Αντωνίου και Παρασκευής (0,445×0,32× 0,25 μ.), αγίων Αντωνίου και Ευθυμίου (0,515×0,34×0,03 μ.), αγίας Βαρβάρας (0,495×0,375×0,025 μ.). Α. Τσιλιπάκου, Ο μνημειακός πλούτος των μεταβυζαντινών ναών της επαρχίας Βοΐου, *Οι αρχαιότητες και τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία του Βοΐου. Πρακτικά Ημερίδας Βοϊακής Εστίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 132-134, εικ. 12-18.

71. Πρόκειται για την εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα (0,215×0,165×0,02 μ.).

72. Η Α. Τουρτα αποδίδει στο ζωγράφο και τις τοιχογραφίες της μονής Ροζινού κοντά στο Μελένικο (1732) και του νάρθηκα του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι (1734). Βλ. *ΗπειρΧρον* 29 (1988-1989), σ. 173 κ.ε. Για τις εικόνες αυτές, βλ. Τσιλιπάκου, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 134-135, εικ. 19-20.

73. *Άγραφα. Εκκλησίες και Μοναστήρια, Αρχαιολογικοί Χώροι, Παραδοσιακά Κτίσματα*, Καρδίτσα 1992, σ. 18.

74. Δάφνη, ό.π. (υποσημ. 56).

75. Εικόνες αγίων Νικολάου και Δημητρίου, δίζωνη με αγίους Κωνσταντίνο, Νικόλαο και Ιωάννη Πρόδρομο, Δημήτριο και Γεώργιο, αγίου Νικολάου, αγίου Σπυρίδωνα, αγίας Κυριακής και αγίου Στυλιανού. Για τις εικόνες του ναού, βλ. Τσιλιπάκου, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 136-140, εικ. 136-140, εικ. 26-29.

Τέσσερις εικόνες χρονολογούνται με βάση την αφιερωματική επιγραφή το 1629 (ζρλζ) και προέρχονται πιθανότατα από την εκκλησία του πρώτου οικισμού, αφιερωμένη στον Άγιο Αθανάσιο. Πρόκειται για τις δεσποτικές εικόνες του Σωτήρα Χριστού (0,92×0,495×0,035 μ.), της Παναγίας στον τύπο της Οδηγήτριας (0,90×0,545×0,035 μ.), που θα κοσμούσαν το τέμπλο του ναού, και εκείνες του αγίου Θεοδώρου έφιππου δρακοντοκτόνου (0,67×0,45×0,035 μ.) και του αγίου Δημητρίου (0,765×0,415×0,035 μ.). Αποτελούν έργο ενός ανώνυμου ζωγράφου που ξεχωρίζει για τις μανιεριστικές του τάσεις με τη γραμμικότητα, τα έντονα περιγράμματα, την καλλιγραφική διάθεση, τη σχηματοποιημένη πτυχολογία, τους έντονους σκιοφωτισμούς, την επιμήκυνση των χαρακτηριστικών του προσώπου, την πλαδαρότητα στο πλάσιμο και τα έντονα μεταλλικά χρώματα. Το σχοινοειδές ξυλόγλυπτο πλαίσιο στην εικόνα του αγίου Θεοδώρου αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των εικόνων του 17ου αι. στη Δυτική Μακεδονία.

Χρυσαυγή (Μοιραλή)[76]

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Στον ενοριακό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου πραγματοποιήθηκε καταγραφή των εικόνων που φυλάσσονταν στο εσωτερικό του.

Από το σύνολο των έντεκα εικόνων που είναι ενσωματωμένες στο τέμπλο και το προσκυνητάρι ξεχωρίζουμε τις τέσσερις δεσποτικές που φιλοτεχνήθηκαν από το ζωγράφο Ιωάννη Στεργίου *ἐκ χώρας μπλάτζη*, δηλαδή τη Βλάστη, το 1820. Πρόκειται για τις εικόνες του Χριστού με την επωνυμία Βασιλεύς των Βασιλευόντων και Μέγας Αρχιερεύς (1,16×0,615×0,03 μ.), της Παναγίας Ένθρονης Βρεφοκρατούσας (1,17×0,62×0,025 μ.), του αγίου Ιωάννη Προδρόμου (0,117×0,69×0,03 μ.) και του αγίου Αθανασίου (1,175×0,57×0,02 μ.). Οι εικόνες αυτές φέρουν στο κάτω τμήμα μια στενή ζωφόρο, όπου παριστάνονται θέματα που σχετίζονται με την κύρια μορφή. Οι τέσσερις ευαγγελιστές στην εικόνα του Χριστού, μια σύντμηση της Ρίζας του Ιεσσαί με τους προφήτες Δαβίδ και Σολομών στην εικόνα της Παναγίας, δύο σκηνές από το βίο τους στις εικόνες των αγίων ως εξής: η Γέννηση του Προδρόμου και ο Έλεγχος του Ηρώδη στη μία, η Βάπτιση των Λεπρών και ο Εξορκισμός του επιληπτικού από τον άγιο Αθανάσιο στην άλλη. Πρόκειται για έναν ικανό ζωγράφο που παρόλες τις αδυναμίες του στην απόδοση των αναλογιών προσπαθεί να μιμηθεί τα παλαιά πρότυπα των κρητικών εικόνων του 17ου αι. μεταφερμένα στην καλλιτεχνική γλώσσα της εποχής με το μανιερισμό, την έντονη διακοσμητικότητα, τη λαμπερή μεταλλική χρωματική κλίμακα με την κυριαρχία του κόκκινου, του χρυσού και του πράσινου, τα γλυκερά πρόσωπα. Εντυπωσιάζουν ιδιαίτερα οι ογκώδεις, λαξευτοί, μαρμάρινοι θρόνοι με την πλούσια διακόσμηση και την αίσθηση της προοπτικής.

Δύο άλλες εικόνες του τέμπλου αποτελούν έργο του γνωστού αγιογράφου Νικολάου από το σημερινό Άγιο Γεώργιο Γρεβενών (παλαιά ονομασία Τσούρχλι)[77]. Πρόκειται για την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου (1,17×0,59×0,02 μ.), που φιλοτέχνησε το 1868, και του Χριστού Καλού Ποιμένα (0,11×0,48×0,02 μ.), το 1879. Στην εικόνα της Κοίμησης εντυπωσιάζει η αίσθηση του βάθους με τη διάταξη των μορφών και τη σχετικά σωστή προοπτική απόδοση των κτιρίων, η διακόσμηση της ποδέας στην κλίνη της Παναγίας, η ενδυμασία εποχής του Ιεφωνία και η απεικόνιση σε μικρότερη κλίμακα της Αγίας Τριάδας να προβάλει μέσα από νέφη πάνω από τη μορφή της Παναγίας που δίνει τη ζώνη της στον απόστολο Θωμά, δυτικό στοιχείο, σύνηθες θέμα στην εικονογραφία των μεταβυζαντινών εικόνων.

Στο ναό καταγράφηκαν ακόμη δύο εικόνες, β΄ μισού 18ου αι., του Χριστού (0,595×0,395×0,03 μ.) και της Παναγίας Οδηγήτριας (0,51×0,41×0,03 μ.), καθώς και ένα δισκοπότηρο με ανάγλυφη, φουσκωτή διακόσμηση, όπου απεικονίζονται η Σταύρωση, ο Επιτάφιος Θρήνος, η Ανάσταση και στη βάση οι τέσσερις ευαγγελιστές, αφιέρωμα των *Δημητρίου, συνβίας καὶ τὸν τέκνον, 1843 Μαρτίου 15*. Τα παραπάνω κειμήλια προέρχονται από το εξωκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής (Παναγίας), κοιμητηριακό ναό που χτίστηκε το 1786 και ανακαινίστηκε το 1956[78].

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Άλωνα

Μονή Αγίου Γεωργίου

Στην εγκαταλελειμμένη σήμερα μονή του Αγίου Γεωρ-

76. Για την ιστορία του χωριού βλ. Αδαμίδης, ό.π. (υποσημ. 58).

77. Για το ζωγράφο, βλ. Αθ.Ζ. Βαρσαμίδης, *Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής ζωγραφικής-λαϊκής αγιογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 25.

78. Αδαμίδης, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 30. Γις τις εικόνες και τα ιερά κειμήλια του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου, βλ. Τσιλιπάκου, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 140-147, εικ. 36-39.

γίου διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση το καθολικό που είναι μια τρίκλιτη θολωτή βασιλική του 1873 με ψηλό τρουλίσκο-φανό στην καμάρα του κεντρικού κλίτους. Η ισχυρή τοιχοποιία από αργολιθοδομή και πλούσιο ασβεστοκονίαμα αντικαθίσταται στις γωνίες από ισόδομα αγκωνάρια. Από τα λίγα ανοίγματα στα ψηλότερα σημεία των τοίχων ξεχωρίζουν το τετράφυλλο παράθυρο επάνω από την κόγχη του Ιερού και το κυκλικό oculus με κυκλοτερή επιγραφή περιμετρικά. Το αρχικό πλακόστρωτο δάπεδο έχει καλυφθεί στο μεγαλύτερο μέρος από μωσαϊκό πλακάκι. Τοιχογραφίες διατηρούνται στην κόγχη του Ιερού, όπου η Πλατυτέρα και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, και στον τρούλο ο Παντοκράτωρ. Το ψηλό τέμπλο του ναού κοσμείται από 64 φορητές εικόνες, με θέματα από το Δωδεκάορτο, τα Θαύματα του Ιησού, αποστόλους και αγίους. Οι έντεκα δεσποτικές εικόνες συνιστούν την παλαιότερη και αξιολογότερη ομάδα. Κτητορική επιγραφή υπάρχει μόνο στην εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου, στην οποία αναφέρεται η δαπάνη του *κυρι Αθανασίου* και τα στοιχεία *1874. Ἰουνίου 15 χεὶρ Μιχαὴλ καὶ Ζήση τῶν / ἀδελφῶν Σαμαριναίων ἐν Χρ(ιστ)ῷ*. Τη χρονολόγηση *1874* χωρίς άλλα στοιχεία φέρει και η εικόνα του αγίου Δημητρίου έφιππου φονεύοντος το Σκυλογιάννη. Στους δύο Σαμαρινα ίους ζωγράφους αποδίδουμε και τις υπόλοιπες δέκα δεσποτικές εικόνες, λόγω των κοινών τεχνοτροπικών στοιχείων (Πίν. 297 α). Οι δύο αγιογράφοι και η συνεργασία τους δεν μας είναι γνωστά από αλλού. Με το όνομα Μιχαήλ αναφέρεται ένας Σαμαρινα ίος αγιογράφος και αναγνώστης, με έργο στα Γρεβενά και στον Κλεινοβό, αλλά το 1819, συνεπώς πρόκειται για συνωνυμία[79]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετακίνηση των αγιογράφων από τη Σαμαρίνα έως αυτή την περιοχή της Φλώρινας για να εκτελέσουν συγκεκριμένη παραγγελία.

Αρχαιολογικό Μουσείο

Στη Βυζαντινή Συλλογή που φιλοξενείται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλώρινας μεταφέρθηκαν και καταγράφηκαν δύο τμήματα αρχιτεκτονικής γλυπτικής προερχόμενα από την ανασκαφή στη μονή Παναγίας Πορφύρας και μία ενεπίγραφη πλάκα ρωμαϊκών χρόνων που βρέθηκε σε δύο τεμάχια, στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου και στη μονή Παναγίας Πορφύρας αντίστοιχα.

1. Φ42. Γ14α-β. Τμήμα περιθυρώματος ημικυκλικής διατομής, μήκ. 0,67, πλ. 0,22, πάχ. 0.14 μ. Σώζεται θραυσμένο σε δύο τμήματα που συγκολλώνται. Φέρει στη μία όψη σχηματοποιημένο φυτικό διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο που αναπτύσσεται σε λυροειδή μοτίβα μέσα σε οκτώσχημους συνεχόμενους κύκλους.

2. Φ43. Γ15. Πεσσίσκος τέμπλου (;), ύψ. 0,40, πλ. όψης 0,18, πάχ. 0,17 μ. Στην όψη φέρει λατινικό σταυρό σκαμμένο στο λίθο για να δέχεται γέμισμα από άλλο υλικό. Κάτω από το σταυρό κοσμείται με άκανθα σε χαμηλό ανάγλυφο. Στη μία πλάγια όψη έχει πατούρα εφαρμογής, ενώ στην άλλη είναι λοξότμητο.

3. Φ43. Γ16-17. Ενεπίγραφη πλάκα ρωμαϊκών χρόνων σε δύο τμήματα[80]. Το ένα τμήμα της βρέθηκε ενσωματωμένο στο δάπεδο της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου και το δεύτερο στο καθολικό της μονής Παναγίας Πορφύρας.

Πρέσπες

Λευκών

Σε αύλειο κοινόχρηστο χώρο στον οικισμό του Λευκώνος βρίσκονται ενσωματωμένες με τις πλάκες του πεζοδρομίου δύο πλάκες από καλό λευκό μάρμαρο με γλυπτό διάκοσμο. Η ακέραιη έχει διαστάσεις 1,22×0,556 μ. και η δεύτερη, που παρουσιάζει ρωγμή, 1,41×0,52 μ. Ο πανομοιότυπος διάκοσμός τους φαίνεται πως έχει βγει από μήτρα: έχει στο κέντρο μεγάλο ρόδακα και στις γωνίες από ένα τέταρτο ρόδακα. Στη δεύτερη πλάκα στον ένα γωνιαίο ρόδακα υπάρχει σε ανάγλυφη μορφή η ημισέληνος με το αστέρι. Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκου της περιοχής, οι πλάκες είχαν παραγγελθεί στη Σερβία και κοσμούσαν μια μαρμάρινη κρήνη του χωριού.

Οξυά

Ναός Αγίου Αθανασίου

Στο κοιμητήριο της Κοινότητας Οξυάς Πρεσπών διατηρείται ο ναός του Αγίου Αθανασίου. Είναι απλός μονόχωρος με υπερυψωμένο νάρθηκα-γυναικωνίτη που διαχωρίζεται με καφασωτό από τον κυρίως ναό. Στα δυτικά και τα νότια περιβάλλεται από ξύλινη στοά. Έχει μία είσοδο στα δυτικά και δύο πλάγιες στο νότιο τοίχο που οδηγούν στο γυναικωνίτη και στον κυρίως ναό αντίστοιχα. Η κόγχη του Ιερού Βήματος είναι τρίπλευρη. Το δάπεδο του ναού αποτελείται από πλίνθινες πλάκες, κάτω από τις οποίες υπάρχουν τάφοι. Τοιχογραφίες του 19ου αι. σώζονται στην κά-

79. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997, σ. 196.

80. *Τεκμήρια* 3 (1997), σ. 64-69.

τω ζώνη των τοίχων, ενώ κατά τόπους διακρίνεται και παλαιότερο στρώμα. Γραπτός λαϊκός διάκοσμος γεμίζει το ψηλό τέμπλο, το οποίο διατηρεί όλες τις δεσποτικές εικόνες του, ενώ το αποστολικό αποτελείται από ενιαία ξύλινη ορθογώνια επιφάνεια. Στο ναό καταγράφηκαν συνολικά 13 φορητές εικόνες, δύο βημόθυρα και ένας σταυρός. Από τις πέντε δεσποτικές εικόνες οι τρεις που απεικονίζουν τον άγιο Αθανάσιο, την Παναγία Ελεούσα και τον Χριστό Παντοκράτορα αποδίδονται στο ίδιο χέρι και διακρίνονται για την ποιοτική γραμμική τεχνοτροπία, με έντονο πράσινο προπλασμό, λευκά φωτίσματα, τονισμένα περιγράμματα, φωτεινά χρώματα στα ενδύματα, εμπίεστη διακόσμηση στους φωτοστεφάνους και καλής ποιότητας χρυσό κάμπο (Πίν. 297 β). Στην εικόνα του Παντοκράτορα διαβάζεται η επιγραφή: *Δέησις / τὸν δοῦλον / τοῦ Θ(ε)οῦ Νίκο / όκγνεν (sic) / Γεωργίου / 1757*. Με βάση την επιγραφή χρονολογείται αυτή η ομάδα των δεσποτικών εικόνων και των βημοθύρων, αλλά και η κατασκευή του τέμπλου, ενώ δεν αποκλείεται στην ίδια εποχή να ανάγεται και το πρώτο στρώμα τοιχογραφιών του ναού. Η εικόνα του αγίου Ιωάννη Προδρόμου διαφοροποιείται τεχνοτροπικά και ποιοτικά από τις προηγούμενες και αποδίδεται στον ίδιο αγιογράφο που φιλοτέχνησε εκείνη του αγίου Δημητρίου που φονεύει τον Σκυλογιάννη, η οποία φέρει χρονολογία 1846. Οι υπόλοιπες οκτώ εικόνες που καταγράφηκαν αποδίδονται σε διαφορετικά χέρια ζωγράφων, πιθανώς ντόπιων, που εφαρμόζουν τη λαϊκή τεχνοτροπία του β΄ μισού του 19ου αι. Η μια από αυτές χρονολογείται το 1865 και διασώζει τα ονόματα των δωρητών και του αγιογράφου: *ἀποστόλη ... χορήον πληασι*.

Πλατύ

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο ναό του Αγίου Νικολάου του Πλατέος, γνωστό στους ντόπιους ως Αγία Σωτήρα, που χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε το 1591[81], σώζεται ψηλό ξύλινο τέμπλο με γραπτό λαϊκό διάκοσμο των μέσων του 19ου αι. Το τέμπλο διαρθρώνεται σε τέσσερις ζώνες (Πίν. 298 β): οι ποδιές κοσμούνται από άνθη και ανθοδοχεία ροκοκό, ακολουθούν οι τρεις δεσποτικές εικόνες και οι δύο πύλες του Ιερού Βήματος, στη συνέχεια το επιστύλιο ποικιλμένο με γραπτές ελισσόμενες βλαστόσπειρες και τέλος το αποστολικό με τους Δώδεκα Αποστόλους, τον Χριστό και τον Παύλο. Οι 14 αυτές μορφές κατανέμονται σε τέσσερις συνεχόμενες φορητές εικόνες και η κάθε μορφή πλαισιώνεται από ανάγλυφο τοξωτό διάχωρο. Η Ωραία Πύλη και η θύρα της πρόθεσης απολήγουν σε τόξο με δαντελωτή διαμόρφωση. Στο γραπτό διάκοσμο του τέμπλου χρησιμοποιούνται ζωηρά, έντονα χρώματα, όπως κόκκινο, γαλάζιο, πράσινο, ρόδινο, κίτρινο χωρίς τονικές διαβαθμίσεις.

Από τις τρεις δεσποτικές εικόνες και το ένα φύλλο βημοθύρου μόνον η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας φέρει επιγραφή: *1840 σεπτεβρ/ου 22/ δ[ια] χειρ[ός] ἀθα/νασί(ου) δημη/[τρίου] νεγοβ/αν φοινμ.* Έτσι πληροφορούμαστε την ακριβή χρονολογία κατασκευής της, αλλά και τον αγιογράφο, που ήταν ο Αθανάσιος από τη Νεγόβανη, δηλαδή το Φλάμπουρο του Νομού Φλώρινας. Τα ίδια στοιχεία ισχύουν και για τις υπόλοιπες δύο δεσποτικές εικόνες, του Χριστού Παντοκράτορα και του Ιωάννη Προδρόμου, και το ένα βημόθυρο με την Παναγία του Ευαγγελισμού, που παρουσιάζουν παρόμοια τεχνοτροπικά και τεχνικά γνωρίσματα με την εικόνα της Οδηγήτριας. Οι εικόνες δεν έχουν προετοιμασία σε πανί, αλλά η ζωγραφική επιφάνεια προσκολλάται κατευθείαν στο λευκό αστάρωμα. Ο κάμπος είναι χρυσός γυαλιστερός και τα χρώματα στα υφάσματα ιδιαίτερα ζωηρά, όπως τριανταφυλλί, έντονο πράσινο και κόκκινο. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τα εύσαρκα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και τις εξόφθαλμες κόγχες με το έντονο βλέμμα εντάσσουν αυτές τις εικόνες στην κατηγορία των λαϊκοβυζαντινών του α΄ μισού του 19ου αι. Καθώς αυτές συνανήκουν κατασκευαστικά με το τέμπλο, έχουμε ένα σύνολο της τοπικής καλλιτεχνικής παραγωγής της Φλώρινας, στο οποίο συνευρίσκονται τα στοιχεία της κοσμικής ζωγραφικής των οικιών της εποχής με την παραδοσιακή αγιογραφία. Την ίδια χρονική περίοδο σε αχυρώνα οικίας της περιοχής εντοπίστηκε από το συντηρητή έργων τέχνης της 11ης ΕΒΑ Π. Σγούρο και το φύλακα βυζαντινών αρχαιοτήτων Πρεσπών Σπ. Κοσμανόπουλο φορητή εικόνα, διαστ. 1,285×0,745×0,045 μ., με το θέμα της Μεταμόρφωσης[82]. Η αρχική της θέση ήταν στο ναό του Αγίου Νικολάου Πλατέος, από όπου είχε εξαφανιστεί. Η εικόνα, που δεν ανήκει στο υφιστάμενο τέμπλο, συνδέεται με τη νεότερη παράδοση που θέλει το ναό στο Πλατύ αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα. Είναι πιθανόν να αποτελούσε εικόνα προσκυνηταρίου. Λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής της μεταφέρθηκε με αριθμό καταγραφής ΠΛ.ΑΝ.Ε28 στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς, όπου συντηρήθηκε και φυλάσσεται έως σήμερα για λόγους ασφαλείας. Το έργο τόσο από εικονογραφικής όσο και από τεχνοτροπικής άποψης χαρακτηρίζεται από την τάση εκείνη

81. Ευγενίδου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 61), σ. 72-75.

82. Η αδημοσίευτη εικόνα θα αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης.

που πρεσβεύει την επιστροφή στα παλαιά πρότυπα της «μακεδονικής σχολής» του Πανσέληνου (Πίν. 298 α). Η τάση αυτή, που εκδηλώνεται το α΄ τέταρτο του 18ου αι. και είχε ως επώνυμους εκφραστές τον Διονύσιο εκ Φουρνά, τον Δαβίδ από τη Σελένιτζα και τον Κοσμά από τη Λήμνο, σχετίζεται με μεγάλα κέντρα άσκησης της αγιογραφίας της Μακεδονίας και της Βορείου Ηπείρου, αλλά κυρίως με το Άγιο Όρος[83]. Λόγω της γεωγραφικής θέσης της Πρέσπας μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο δημιουργός της εικόνας θα σχετιζόταν με τους κύκλους του Δαβίδ από τη Σελένιτζα. Εξάλλου, είναι προφανής ο συσχετισμός της εικόνας με τις τοιχογραφίες της Παναγίας Πορφύρας και του Αγίου Γερμανού, του 1741 και 1743 αντίστοιχα, για τη ζωγραφική των οποίων επισημάνθηκε ήδη η σχέση με τη Μοσχόπολη[84].

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου και Καπετάν Άγρα (οικόπεδο Δ. Ζαμάνη, Ο.Τ. 218)

Το οικόπεδο Ζαμάνη (Σχέδ. 33) αποτελεί την προς Δ. συνέχεια του οικοπέδου Βαφείδη, στο οποίο είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα το νότιο τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής[85]. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου η ανασκαφή αποκάλυψε, όπως ήταν αναμενόμενο, τη συνέχεια του ψηφιδωτού δαπέδου που καλύπτει το νότιο κλίτος του ναού. Το διακοσμητικό θέμα, από κοιλόπλευρα οκτάγωνα που ορίζουν κύκλους, διακόπτεται στο τμήμα που βρίσκεται μέσα στα όρια του οικοπέδου Ζαμάνη από ένα ορθογώνιο διάχωρο, το οποίο καταλαμβάνει όλο το πλάτος της διακοσμητικής ζώνης. Στο μέρος του διαχώρου που σώζεται διακρίνεται ελάφι δίπλα σε αναβρυτήριο (Πίν. 299 α). Ένα δεύτερο ελάφι θα υπήρχε στην άλλη πλευρά του αναβρυτηρίου που δεν σώθηκε. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε υπόγειος καμαροσκεπής ακτέριστος τάφος με κτιστή κλίμακα καθόδου που οδηγεί στο εσωτερικό του.

Στα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται κεραμική από τους πρώιμους χριστιανικούς έως τους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους, καρφιά στέγης, θραύσματα υαλοπινάκων και πλήθος έγχρωμων κονιαμάτων σε ερυθρό, κίτρινο και λευκό χρώμα, σε πολλά από τα οποία διακρίνονται ίχνη εικονικού διακόσμου. Τα νομίσματα που περισυνελέγησαν κατά την ανασκαφή ήταν σε κατάσταση προχωρημένης διάβρωσης και η ταύτισή τους δεν είναι δυνατή. Με επιφύλαξη αναγνωρίζουμε δύο νομίσματα ελληνιστικών, τέσσερα πρωτοχριστιανικών και τρία βυζαντινών χρόνων.

Πάροδος οδού Καπετάν Άγρα (οικόπεδο Αικ. Μπαλτζή, Ο.Τ. 211)

Το οικόπεδο Μπαλτζή βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τα οικόπεδα στα οποία ανασκάφηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική του 5ου αι. (βλ. παραπάνω), το αρχαιότερο βαπτιστήριο και το επισκοπείο (οικόπεδα Νίκου, Γεωργαντά)[86]. Τα τμήματα των χώρων που αποκαλύφθηκαν σε αυτό (Σχέδ. 34) ανήκουν πιθανώς σε προσκτίσματα της βασιλικής, που βρίσκονται όμως σε αρκετά χαμηλότερο επίπεδο (2,35 μ.). Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, σε βάθος 2,35 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα χοντρού ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε προς φύλαξη στο ναό του Αγίου Παταπίου. Το πλαίσιο του ψηφιδωτού αποτελείται από πλατιά ακόσμητη ταινία ενώ από το κύριο θέμα διακρίνονται τμήματα τριών διαχώρων. Το ανατολικό σώζει τμήμα εγγεγραμμένου σε ορθογώνιο ρόμβου που περιέχει κύκλο· το κεντρικό κοσμείται με εξάφυλλους ρόδακες εγγεγραμμένους σε κύκλους[87], οι οποίοι διατάσσονται ελεύθερα, ενώ από το δυτικότερο διάχωρο σώζεται μόνο μια σειρά τριγώνων σε κυκλική διάταξη. Τα κινητά ευρήματα δεν είναι προς το παρόν ερμηνευτικά του χώρου. Αναφέρουμε ενδεικτικά μικρό αριθμό χάλκινων νομισμάτων που φαίνεται ότι ανήκουν κυρίως στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και ένα «τραχύ

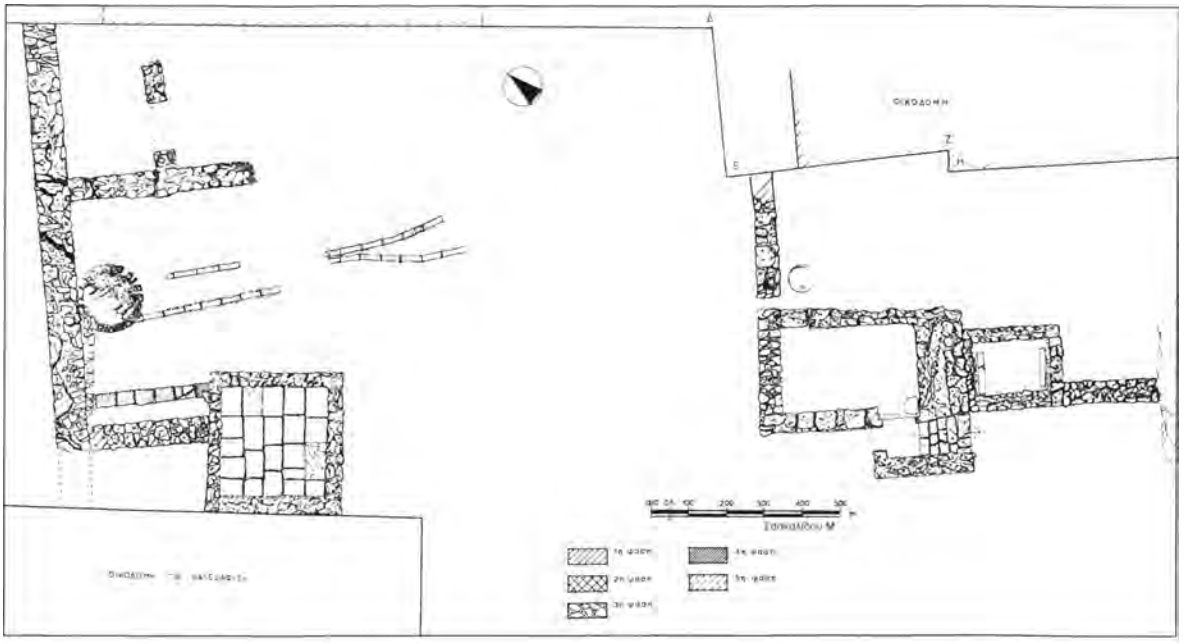
83. Για αυτό το καλλιτεχνικό κίνημα, βλ. Ε.Ν.Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες του ναού της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής του 18ου αιώνα στην παράδοση της τέχνης της «Μακεδονικής σχολής», *ΚΖ΄ Δημήτρια, ΣΤ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Οθωμανική περίοδος 1430-1912*, Β΄, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 315-368.

84. Ευγενίδου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 61), σ. 23.

85. Η βασιλική, που είναι τρίκλιτη με εγκάρσιο κλίτος, ανασκάφηκε από την 11η ΕΒΑ στο διάστημα των ετών 1987-1996 γύρω και κάτω από το μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Παταπίου στα οικόπεδα Νικολόπουλου, Μωυσιάδη, Βαφείδη, Ζαμάνη. Με βάση κυρίως τα ψηφιδωτά δάπεδα το κτίριο χρονολογείται στον 5ο αι. μ.Χ., βλ. σχετικά *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* Δ΄ (1993), σ. 48-49.

86. Για την ανασκαφή στα οικόπεδα αυτά, βλ. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 399-406 και *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 97-109.

87. Η περιφέρεια των κύκλων δεν διαφοροποιείται χρωματικά, αλλά με την κατάλληλη τοποθέτηση των ψηφίδων.



Σχέδ. 33. Νομός Ημαθίας. Βέροια. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου και Καπετάν Άγρα. Κάτοψη της ανασκαφής.

εκ κράμματος» του Ανδρόνικου Β΄ (1282-1328) του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης με τη μορφή του αγίου Δημητρίου στην κύρια όψη (Πίν. 299 β).

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Ναός Παναγίας Περιβλέπτου

Ο ναός Παναγίας Περιβλέπτου (Σχέδ. 35) επί της οδού Μπιζανίου στη Βέροια αποτελεί κηρυγμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο με Π.Δ. 3-11-1924, ΦΕΚ 279/Α/6-11-1924. Πρόκειται στη σημερινή της μορφή για τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, της οποίας τα δύο κλίτη, αρκετά στενότερα από το κεντρικό και περίπου ισοπλατή με το νάρθηκα, δημιουργούν με τον τελευταίο ένα είδος περιστώου.

Η είσοδος από το νάρθηκα στον κυρίως ναό γίνεται μέσω του ανοίγματος που δημιουργούν οι δύο δυτικοί πεσσότοιχοι, σχήματος Γ, οι οποίοι συνδέονται με ένα ευρύ τόξο. Η βόρεια και η νότια κιονοστοιχία αποτελούνται από ένα δίλοβο τοξωτό άνοιγμα με ένα ξύλινο κίονα. Τα ανατολικά τμήματα των δύο πλαγίων κλιτών αποτελούν τα δύο παραβήματα του Ιερού.

Το νότιο παράβημα δεν επικοινωνεί με το νότιο κλίτος. Τοίχος μεταγενέστερος, ως προέκταση του ξύλινου τέμπλου, ο οποίος φέρει και τοιχογραφίες, διακόπτει την προέκταση του νότιου κλίτους προς Α. και απομονώνει έτσι το νότιο παράβημα[88] του Ιερού από τον κυρίως ναό[89].

Από την επιγραφή που αποκαλύφθηκε στο αβαθές αψίδωμα του νότιου κλίτους, μετά τον καθαρισμό της τοιχογραφίας των αγίων Θεοδώρων: *Δέηση τῆς δούλης τοῦ θεοῦ Παρθενήας μον(α)χ(ῆς)*, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ναός της Περιβλέπτου θα πρέπει να αποτέλεσε σε κάποια χρονική περίοδο καθολικό ή καλύτερα μετόχι κάποιας μονής[90].

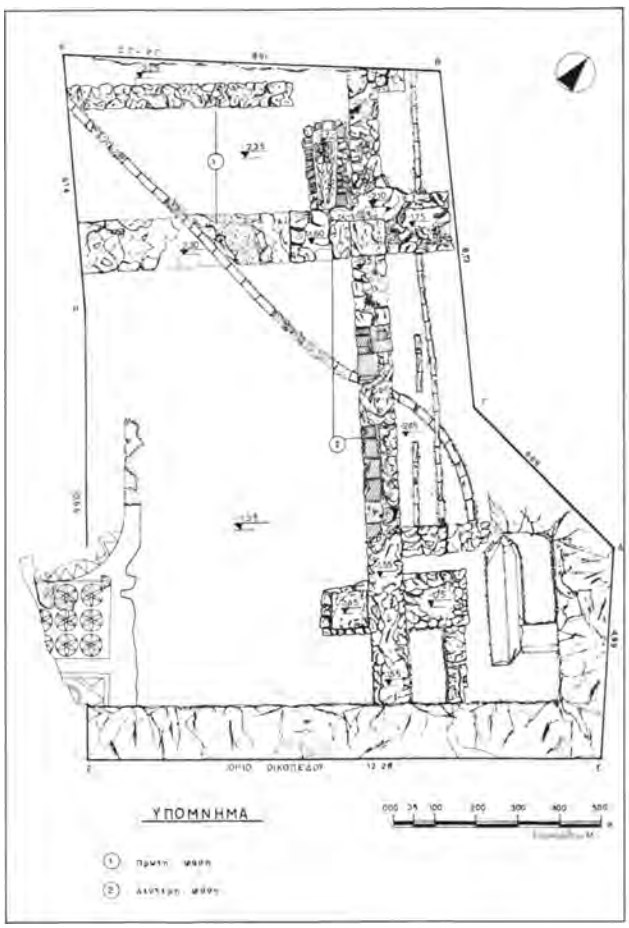
Ο ναός στα δυτικά φέρει γυναικωνίτη μεταγενέστερο του αρχικού ναού, σύγχρονο πιθανότατα με το χαγιάτι στη νότια πλευρά[91]. Τα ορθογώνια φωτιστικά ανοίγματα στο

88. Ανάλογη διαμόρφωση παρατηρείται και στο καθολικό της Κοίμησης Θεοτόκου Μεγαλόβρυσου Αγιάς, όπου το υπέργειο τμήμα του νότιου παραβήματος χρησιμοποιούνταν ως σκευοφυλάκιο και ο υπόγειος χώρος ως οστεοφυλάκιο. Βλ. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί Θεσσαλίας*, Αθήναι 1979, σ. 38.

89. Η απομόνωση του νότιου παραβήματος από τον υπόλοιπο ναό παρατηρείται και σε άλλες εκκλησίες της Βέροιας, κυρίως σε καθολικά μοναστηριών (αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας, Αγίου Νικολάου Μακαριώτισσας), όπως και στην περίπτωση της Θεσσαλίας. Για τους ναούς, βλ. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της*, Αθήνα 1994, σ. 178-181, 202-203.

90. Ο Γ. Χιονίδης (*Ιστορία της Βεροίας*, Β΄, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 182, σημ. 3) αναφέρει την πληροφορία του δημοδιδασκάλου Κ. Βαφείδη, σπς 3-1-1960, ότι στην Περίβλεπτο υπήρχαν τρία μετόχια μονών.

91. Παπαζώτος, ό.π. (υποσημ. 89), σ. 196, τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.



Σχέδ. 34. Νομός Ημαθίας. Βέροια. Πάροδος οδού Καπετάν Άγρα. Κάτοψη της ανασκαφής.

νότιο (2) και στον ανατολικό τοίχο του ναού είναι μεταγενέστερα της αρχικής φάσης. Τα παράθυρα του δυτικού τοίχου έχουν ανακατασκευασπεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους μετά την προσθήκη του νάρθηκα-γυναικωνίτη στον αρχικό ναό[92].

Στο εσωτερικό του ο ναός φέρει τοιχογραφίες διαφόρων περιόδων που έχουν χρονολογηθεί από το β΄ τέταρτο του 15ου έως και το 18ο αι.[93]. Τελευταία αποκαλύφθηκε η παράσταση των αγίων Θεοδώρων σε αβαθές αψίδωμα στο νότιο τοίχο του νότιου κλίτους, έργο διαφορετικού ζωγράφου των μέσων του 16ου αι. Στην εξωτερική επιφάνεια του νότιου τοίχου του ναού, σε αβαθή κόγχη, παριστάνεται η Θεοτόκος με αφιερωματική επιγραφή των πρώτων δεκαετιών του 18ου αι.[94]. Ο ναός διατηρεί στο εσωτερικό του απλό, ξύλινο ευθύγραμμο τέμπλο με επιστύλιο του τέλους του 14ου αι. (1380) και εικόνες τέλους 14ου έως και 19ου αι.[95].

Από τα σημερινά δεδομένα σε συνδυασμό με τον εντοπισμό γλυπτών μελών υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων που χρησιμοποιούνται σε β΄ χρήση, ως spolia, στο εσωτερικό και εξωτερικό του ναού και τα ανασκαφικά δεδομένα παλαιότερων περιόδων[96] κρίθηκε άμεση η ανάγκη ανασκαφικής έρευνας τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του ναού με σκοπό την ανεύρεση και αποσαφήνιση των διαφορετικών φάσεων του μνημείου ως συμβολή στην αποκατάστασή του και στη μελέτη της ιστορίας της βυζαντινής και μεταβυζαντινής Βέροιας.

Ανασκαφική έρευνα

Τις εργασίες καθαρισμού στο εξωτερικό του ναού από την πυκνή βλάστηση και τις σύγχρονες επιχώσεις ακολούθησε η διενέργεια έξι δοκιμαστικών τομών στο εσωτερικό του ναού (I-VI) και τεσσάρων στο εξωτερικό (Α.-Δ.).

Εσωτερικό ναού. Στην τομή Ι αποκαλύφθηκε κάτω από το βόρειο πεσσότοιχο τοιχοποιία με καλά δουλεμένους πωρόλιθους και ελάχιστες πλίνθους στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που εξέχει από το ανατολικό πέρας του πεσσού 0,20 μ. περίπου (διαστ. 0,85×0,18 μ.). Ανατολικά, κάτω από τον κίονα του δίλοβου ανοίγματος της τοξοστοιχίας αποκαλύπτονται δύο ακανόνιστοι ογκόλιθοι: ο ένας κάτω από τη βάση του κίονα (διαστ. 0,65×0,27 μ.) και ο δεύτερος παράλληλα στον πρώτο, στη νοτιοδυτική γωνία της βάσης του κίονα (διαστ. 0,47×0,33 μ.). Σε βάθος 1,70-1,80 μ. περίπου σταματά η τοιχοποιία του πεσσού και η έδραση της βάσης του κίονα σε μια δεύτερη σειρά τριών ακανόνιστων ογκόλιθων.

Σε βάθος 2,20 μ. αποκαλύπτονται τμήμα τοιχοποιίας επιχρισμένης με ρόδινο κονίαμα, πλ. 0,35 μ., και τμήμα αγωγού, παράλληλα σε αυτή και σε απόσταση 0,25 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., που καταλαμβάνουν διαγώνια όλο το πλάτος της τομής (μήκ. 1,80 μ.) και προέρχονται από πρωιμότερο κτίριο υστερορωμαϊκών χρόνων.

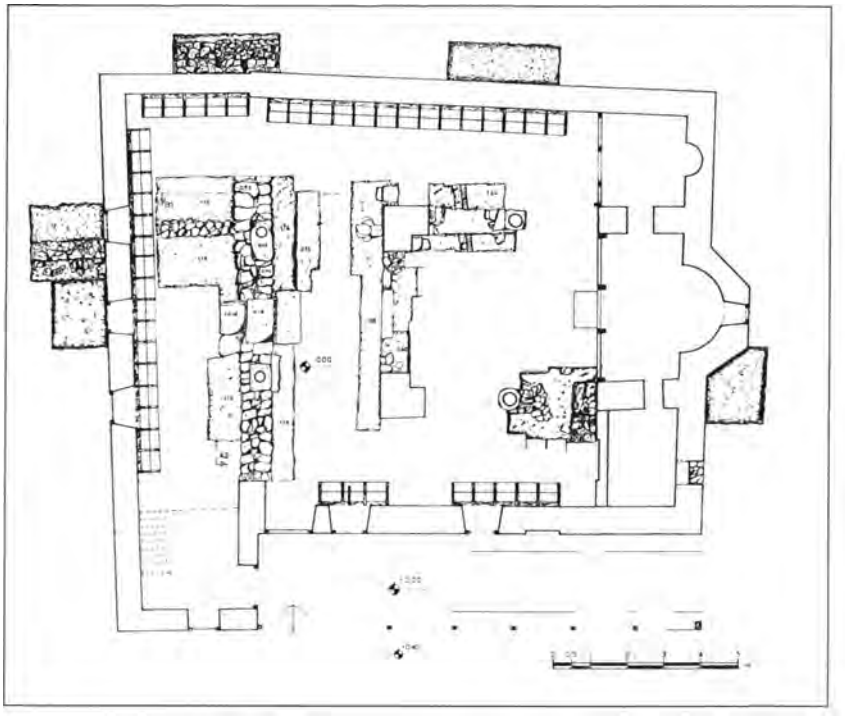
92. Για παράδειγμα το μεσαίο άνοιγμα της κάτω σειράς ήταν διευρυμένο (πιθανή θύρα). Ένα τέταρτο άνοιγμα στα νοτιοδυτικά έχει φραχθεί.

93. Παπαζώτος, ό.π. (υποσημ. 89), σ. 196-197.

94. Ό.π., σ. 153.

95. Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1995, σ. 138-140.

96. Τμήμα οχύρωσης σε γειτονικό οικόπεδο, επί της οδού Μπιζανίου (*ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 411), κτίριο ρωμαϊκών χρόνων επί της ίδιας οδού (*ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 435), βαλανείο ρωμαϊκών χρόνων επί της οδού Π. Μελά (ό.π., σ. 433-434).



Σχέδ. 35. Νομός Ημαθίας. Βέροια. Ναός Παναγίας Περιβλέπτου. Κάτοψη.

Κατά την έρευνα των τομών ΙΙ, ΙV κάτω από τους κίονες του γυναικωνίτη αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,27 μ. η επιφάνεια τοίχου (α΄), συνολ. μήκ. 7,50, πλ. 0,75-1 μ. Σταματά σε βάθος 2,67 μ. Αποτελείται από αργούς λίθους, ημιλαξευμένους πωρόλιθους και ελάχιστες πλίνθους στους αρμούς σε οριζόντια και κάθετη, ενίοτε σε διαγώνια διάταξη. Κάτω από το βόρειο κίονα, σε βάθος 1,50 μ., ο τοίχος φέρει δόμους με τοιχογραφία σε β΄ χρήση στη νοτιοανατολική και στη νοτιοδυτική όψη του. Πάνω στον τοίχο εδράζεται ορθογώνιος πώρινος δόμος (διαστ. 1,50×0,55×0,45 μ.) σε β΄ χρήση, στον οποίο στηρίζεται ο κίονας του γυναικωνίτη. Στη νότια στενή του όψη φέρει τοιχογραφία: σε βάθος ώχρας βαθμιδωτή ερυθρή ταινία, που πατά σε στενή μαύρη γραμμή, πλαισιώνεται από δύο πλατιές, παράλληλες ταινίες μαύρου και ερυθρού χρώματος. Στην ανώτερη βαθμίδα εδράζεται το κατώτερο τμήμα ημικυκλίου, όπου εγγράφεται φυλλόσχημη απόληξη.

Τοιχάριο (β΄) εγκάρσιο στον τοίχο α΄, περίπου στο ύψος της βορειοδυτικής γωνίας του πώρινου δόμου, με αμελή τοιχοποιία από αργολιθοδομή και ελάχιστα κεραμίδια, αποκαλύφθηκε σε κυμαινόμενο βάθος 1,13-1,40 έως 1,60-1,90 μ., συνολ. μήκ. ως το δυτικό όριο της τομής 2,39 και πλ. 0,50 μ. (ο τοίχος β΄ συνεχίζεται και κάτω από τα στασίδια. Το δυτικό πέρας του δεν έχει ανευρεθεί). Το τοιχάριο αυτό συνδέεται με την τοιχοποιία του ανώτερου σωζόμενου τμήματος του τοίχου α΄ (1,80 μ.), στο οποίο έχει ενσωματωθεί και δόμος με τοιχογραφία σε β΄ χρήση. Σε απόσταση 1 μ. περίπου από την ανατολική όψη του τοίχου α΄ στο σημείο αυτό και σε βάθος 1,29 μ. εντοπίστηκε λίθινη πλάκα κατά χώραν, που ανήκει πιθανότατα στο αρχικό δάπεδο του ναού.

Ακριβώς κάτω από το νοτιοδυτικό κίονα τετράγωνος δόμος (διαστ. 0,70×0,50×0,40 μ.) τοποθετείται σε β΄ χρήση ως βάση του πάνω στην τοιχοποιία. Ο δόμος αυτός φέρει τοιχογραφία στη βόρεια και την ανατολική όψη και λευκό επίχρισμα στη νότια. Συγκεκριμένα στη βόρεια όψη ερυθρή, πλατιά ταινία υπογραμμίζεται από λεπτή, λευκή παράλληλη γραμμή, σε βάθος ακαθόριστο, με αποχρώσεις ώχρας, ερυθρές και μαύρες. Στην ανατολική, πλατιά ερυθρή ταινία υπογραμμίζεται εσωτερικά από λεπτή μαύρη. Σε βάθος ώχρας τμήμα σταυρού με ελικοειδείς ταινίες με αποφύσεις που απολήγουν σε φυλλάρια και καρπούς, συμμετρικής, αντωπής διάταξης, εκατέρωθεν του στελέχους. Στην ανατολική όψη του τοίχου α΄ δίπλα στη βορειοανατολική γωνία του δόμου, εντοπίζεται λίθος με τοιχογραφία σε β΄ χρήση. Παριστάνεται τμήμα ενδύματος οσίου με το αριστερό του χέρι να κρατά ανοιχτό προς τα κάτω το ανώτερο τμήμα ειληταρίου, από το

οποίο σώζονται τα αρχικά γράμματα *ΒΙΟ* (το πρώτο με κόκκινο, τα τελευταία με μαύρο χρώμα).

Στον άξονα της εισόδου προς το κεντρικό κλίτος, σε βάθος 1,26 μ., εμφανίστηκε ορθογώνιος ογκόλιθος που εδράζεται πάνω στον τοίχο α΄, (διαστ. 0,70-0,60×1,18-0,95×0,23 μ.), ο οποίος συνδέεται με κονίαμα με την πλάκα του σημερινού δαπέδου, ακριβώς ανατολικά του (διαστ. 1,32× 0,66×0,23 μ.) δημιουργώντας μια κλίμακα. Ακριβώς δυτικά του ογκόλιθου, σε βάθος 1,37 μ., δεύτερος μικρότερων διαστάσεων (0,87-0,80×0,69×0,33 μ.) αποτελεί τη δεύτερη βαθμίδα. Κάτω από τη βορειοδυτική γωνία του ορθογώνιου ογκόλιθου του δαπέδου σώζεται τμήμα σχιστόπλακας, όμοιο και στο ίδιο βάθος με εκείνη που αποκαλύφθηκε ανατολικά του βόρειου κίονα του γυναικωνίτη και στο ίδιο επίπεδο με τον ογκόλιθο που εδράζεται στον τοίχο α΄ ως κατώφλι. Πρόκειται πιθανότατα για παλαιότερη φάση δαπέδου.

Τρίτη τομή (ΙΙΙ) διενεργήθηκε βόρεια του νότιου πεσσότοιχου (διαστ. 3,10×1,40×1,30 μ.) του ναού. Σε βάθος 1,30-1,40 μ. αποκαλύφθηκε τοιχοποιία, διαστ. 2,30×0,75 μ., από ημιλαξευμένους λίθους, συνδετικό υλικό χώμα και ελάχιστες πλίνθους στους οριζόντιους αρμούς, κάποτε σε διαγώνια διάταξη στους κάθετους, με παχύ στρώμα κονιάματος στην επιφάνειά της, που φτάνει σε βάθος έως 1,68-1,75 μ. Στον τοίχο αυτόν εδράζεται το δυτικό οριζόντιο σκέλος του πεσσότοιχου. Ο τοίχος προεκτείνεται βόρεια του σκέλους αυτού κατά 1,10 μ. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του πεσσού συνεχίζεται 0,20 μ. περίπου κάτω από το σημερινό δάπεδο του ναού. Η τομή επεκτείνεται και στο βόρειο πεσσότοιχο, μέγ. συνολ. διαστ. 2,80× 1,70×1,20 μ., όσο το επέτρεπε η ασφαλής απομάκρυνση των πλακών του σημερινού δαπέδου. Ανάλογη τοιχοποιία με εκείνη κάτω από το νότιο πεσσό, μισοκατεστραμμένη, με συμπαγές κονίαμα στην επιφάνειά της, παρόμοιων διαστάσεων, εντοπίστηκε αμέσως νότια του βόρειου πεσσότοιχου. Ο βόρειος πεσσός θεμελιώνεται κατά 0,10-0,20 μ. βαθύτερα από το νότιο (βάθ. 1,97 μ.).

Στη συνέχεια διενεργήθηκε δοκιμαστική τομή VI (διαστ. 1,75×1,90 μ.) μπροστά από το νότιο τοίχο του Ιερού, ανατολικά του νότιου κίονα του κυρίως ναού. Σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκε, κάτω ακριβώς από τον κίονα ως υποθεμελίωση, τμήμα τοιχοποιίας με ημικυκλική σχεδόν φορά στη δόμηση έχοντας ως συνδετική ύλη κονίαμα και ελάχιστες πλίνθους, το οποίο παρακολουθεί τη βάση του κίονα (πλ. επιφάνειας 0,68, βάσης 1,10, ύψ. 0,85 μ.). Στην ανατολική πλευρά της τομής, μπροστά από τη νοτιοδυτική γωνία του Ιερού, σε βάθος 1,30 μ., εντοπίζεται τοιχοποιία (πεσσός-παραστάδα) με λαξευμένους πωρόλιθους, κονίαμα και πλίνθους στους οριζόντιους αρμούς με συμπαγές κονίαμα στην επιφάνειά του (διαστ. 0,85× 0,60×0,35 μ.), ως προέκταση του νότιου τοίχου του Ιερού (τελικό βάθ. των δύο τοίχων 1,85 μ.)

Εξωτερικό ναού. Ορίστηκε τομή Α, διαστ. 2×1,50 μ., νότια της κόγχης του Ιερού, σε απόσταση 6,70 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του βόρειου τοίχου του ναού, με σκοπό τη διερεύνηση παλαιότερων φάσεων στο τμήμα αυτό. Βρέθηκαν άφθονα σπαράγματα τοιχογραφιών και όστρακα χρηστικών αγγείων ύψιμων μεταβυζαντινών χρόνων. Η τομή δεν προχώρησε σε βάθος λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών.

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε διερευνητική τομή Β, τελικών διαστ. 2,83×0,33×0,90 μ., κάθετη στο βόρειο εξωτερικό τοίχο του ναού σε απόσταση 11,60 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του βόρειου τοίχου με σκοπό τη διερεύνηση της θεμελίωσης στο σημείο που συνδέεται ο κυρίως ναός με το γυναικωνίτη. Σε βάθος 1,22 μ. εντοπίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, ενώ σε 1,34 μ., τοιχοποιία που προεξέχει από το βόρειο τοίχο του ναού, παράλληλη σε αυτόν, από αργούς λίθους, χώμα και ελάχιστες πλίνθους. Σε βάθος 1,98 μ. πεσμένοι λίθοι σχηματίζουν επίμηκες τοιχάριο, παράλληλο με το προηγούμενο, διαστ. 2,83×0,51× 0,33 μ. Η τομή δεν συνεχίστηκε σε βάθος λόγω του λασπώδους του εδάφους και των δυσμενών καιρικών συνθηκών.

Ορίστηκε και τρίτη δοκιμαστική τομή (Γ), διαστ. 3×1 μ., στο βορειοανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου του ναού, σε απόσταση 4,20 μ. από τη βορειοανατολική ακμή του τοίχου προς διερεύνηση τμήματος της τοιχοποιίας και της θεμελίωσης για την εξακρίβωση της ύπαρξης ή μη ανοίγματος-θύρας στο βόρειο τοίχο του ναού. Σε βάθος 1,75 μ. ανευρέθηκε αμφικίονας δίλοβου παραθύρου, διαστ. 0,55× 0,34×0,14 μ. (ΠΕΓ3), ενώ σε βάθος 2,10 μ. αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών.

Παράλληλα με το δυτικό τοίχο του ναού, σε απόσταση 3,40 μ. από τη βορειοδυτική ακμή του, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή, διαστ. 2×1,50 μ., με σκοπό τη διερεύνηση της συνέχειας του τοίχου β΄ που αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του γυναικωνίτη. Σε βάθος 1,08 μ. εντοπίστηκε λιθόστρωτο από ακανόνιστους λίθους διαφόρων μεγεθών και σε έκταση 1,50 μ., σε όλη την επιφάνεια της τομής, με κλίση προς Δ. (βάθ. 1,25 μ.). Στο δυτικό όριο της τομής αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,05 μ. ακανόνιστοι, ορθογώνιοι λίθοι στη σειρά ως τεχνητό όριο του λιθόστρωτου. Η τομή επεκτάθηκε προς Δ. (κατά 0,50 μ.) για την πλήρη αποκάλυψή τους. Νέα επέκταση της τομής Δ προς Ν. με σκοπό τη διερεύνηση της θεμελίωσης, διαστ. 1,80× 1,50 μ., αποκαλύπτει τη συνέχεια του λιθόστρωτου. Στη συνέχεια διενεργείται δοκιμαστική τομή, πλ. 1 μ., στο ανατολικό όριο, όπου το χώμα είναι κασπανό με κεράμους. Σε βάθος 1,35 μ. αποκαλύπτεται τοίχος κάθετος στο δυτικό τοίχο του ναού από αργούς λίθους, πωρόλιθους και ελάχιστα κεραμίδια. Σε βάθος 1,23 μ., νότια του τοίχου, ανευρέθηκε λίθος με τοιχογραφία ενσωματωμένος στην τοιχοποιία του δυτικού τοίχου του ναού.

Πρώτα συμπεράσματα

Μετά τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο ναό Παναγίας Περιβλέπτου, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, εξάγουμε τα εξής πρώτα συμπεράσματα (Σχέδ. 35):

Ο ναός της Παναγίας Περιβλέπτου δέχθηκε αλλεπάλληλες μετασκευές και επισκευές κατά τη διάρκεια των αιώνων διατηρώντας την κάτοψη και τις διαστάσεις του κυρίως ναού περίπου σταθερές.

Οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις και χρήσεις του ναού μπορούν να χρονολογηθούν γενικότερα, σύμφωνα και με την κεραμική, στο 14ο-19ο και αρχές του 20ού αι. Ο ναός χτίστηκε πάνω σε πρωιμότερα οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα των ανασκαφικών τομών και η κεραμική.

Το κατώτερο τμήμα του τοίχου α΄ που αποκαλύφθηκε κάτω ακριβώς από τους κίονες του σημερινού γυναικωνίτη σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς του ναού αποτελεί τον αρχικό δυτικό τοίχο της εκκλησίας (14ος αι.). Σε μια δεύτερη φάση (15ος-16ος αι.) επισκευάζεται, ανακτάται το ανώτερο τμήμα της τοιχοποιίας με λίθους και δόμους σε β΄ χρήση, οι οποίοι φέρουν τοιχογραφία. Στη φάση αυτή ανήκει το κατώφλι της δυτικής θύρας εισόδου του ναού, στο κέντρο του τοίχου α΄, και η βαθμίδα ανόδου σε αυτό, καθώς και ο αμελέστερης κατασκευής τοίχος β΄, ο οποίος αποτελεί πιθανότατα τμήμα κάποιου προσκτίσματος. Σε τρίτη φάση (18ος-19ος αι.) τοποθετούνται οι ορθογώνιοι δόμοι με τις τοιχογραφημένες όψεις για να λειτουργήσουν ως βάσεις των κιόνων του σηθαίου του σημερινού γυναικωνίτη, με την καθαίρεση του δυτικού τοίχου και τη διεύρυνση του ναού προς Δ. Οι δόμοι αυτοί αποτελούσαν τμήματα λαμπάδων εισόδων (της δυτικής) ή κογχών της παλαιότερης φάσης του ναού, που έφεραν αποτροπαϊκούς σταυρούς.

Στην αρχική φάση του ναού ανήκουν και τα τμήματα των τοιχοποιιών κάτω από τους πεσσούς και τους κίονες του κυρίως ναού, καθώς και μπροστά από το νότιο τοίχο του Ιερού. Οι πλάγιοι τοίχοι του Ιερού προεκτείνονταν δυτικότερα κατά 0,60 μ., ενώ το βόρειο και το νότιο σκέλος των δύο γωνιαίων πεσσότοιχων του κεντρικού κλίτους ανατολικότερα κατά 0,20 μ. Η σημερινή τοιχοποιία των πεσσών στα τμήματα αυτά, εκείνη των τοξοστοιχιών, μέχρι το ύψος των φωτιστικών ανοιγμάτων, και των τοίχων του Ιερού ανακτώνται σε δεύτερη και τρίτη φάση, όπως μαρτυρούν και οι λίθοι με τοιχογραφία που επαναχρησιμοποιήθηκαν στη δυτική όψη του νότιου τοίχου του Ιερού.

Τα τμήματα πλακών που βρέθηκαν σε δύο σημεία του ναού στις τομές ΙΙ και V και βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με το κατώφλι της δυτικής εισόδου και το τέλος των τοιχογραφιών στους πεσσούς του κυρίως ναού μάς οδηγούν στη σκέψη της ύπαρξης δαπέδου προγενέστερου του σημερινού, που ανήκει στη β΄ φάση, ενώ το τελευταίο, σύμφωνα με την κεραμική, τοποθετείται μετά το 18ο αι.

Σύμφωνα με τα παραπάνω ο ναός ανήκει και στην αρχική του μορφή στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με δίλοβα, τοξωτά ανοίγματα στις κιονοστοιχίες. Ο τύπος αυτός δεν είναι αμιγής. Συνδυάζει τον τύπο της τρίκλιτης μεσοβυζαντινής βασιλικής, όπως απαντά στην περίπτωση της παλαιάς Μητρόπολης της Έδεσσας[97], και του μονόχωρου ναού με περίστωο, προς το οποίο η επικοινωνία επιτυγχάνεται μέσω δίλοβων ανοιγμάτων, όπως στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης[98].

Από τα φωτιστικά ανοίγματα πάνω από τις τοξοστοιχίες και το δυτικό αέτωμα του κυρίως ναού, τα οποία είναι σήμερα ορατά εξωτερικά μόνο στη βόρεια πλευρά, συμπεραίνουμε ότι ο ναός είχε αρχικά υπερυψωμένο το κεντρικό κλίτος που λειτουργούσε ως φωταγωγός. Ο φωταγωγός αυτός έφερε πιθανότατα δίλοβα παράθυρα, αν κρίνουμε από τη σημερινή μορφή των ανοιγμάτων και την ανεύρεση ενός αμφικίονα παραθύρου στην εξωτερική τομή Γ στη βόρεια πλευρά του ναού. Η στέγη του κεντρικού κλίτους θα ήταν δικλινής, ενώ των πλαγίων κλιτών μονοκλινείς, όπως στις περισσότερες μεσοβυζαντινές τρίκλιτες βασιλικές με φωταγωγό[99].

Σε κάποια χρονική περίοδο, πάντως όχι πριν από τα τέλη του 17ου αι. (κεραμική, τοιχογραφίες), απομονώνεται το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους από το υπόλοιπο και διακοσμείται με τοιχογραφίες. Τα ανώτερα τμήματα των τοιχοποιιών του ναού και η ανατολική πλευρά δέχθηκαν μετασκευές και επισκευές κατά το 18ο-19ο και 20ό αι. με τελική την ταπείνωση των τοιχοποιιών του κεντρικού κλίτους, την κατασκευή ενιαίας στέγης με το Ιερό, το γυναικωνίτη και το χαγιάτι, καθώς και την προσθήκη ξύλινων οροφών. Το νεωτερικό σανιδωτό ταβάνι του δυτικού τμήματος του ναού διακόπτει τις τοιχογραφίες επάνω από το τοξωτό άνοιγμα του κεντρικού κλίτους. Το ίδιο παρατηρείται και με τις τοιχογραφίες του ανατολικού αετώματος του Ιερού.

Μέσα στο 18ο-19ο αι. καθαιρείται ο δυτικός τοίχος του ναού και δημιουργείται ευρύχωρος γυναικωνίτης, ο οποίος δέχεται αρκετές μετασκευές, κυρίως ως προς τα φωτιστικά ανοίγματα και τη δυτική θύρα εισόδου στο ναό μέ-

97. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 487-497, Πίν. 460 β. Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 16-17.

98. Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, σχέδ. 1.

99. Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήναι 1957, σ. 46-50.

χρι και τις αρχές του αιώνα μας. Περίπου σύγχρονη πρέπει να είναι και η κατασκευή του χαγιατιού στη νότια πλευρά του ναού.

Ο κυρίως ναός της Περιβλέπτου πλάι στις εσωτερικές τοιχοποιίες και τα ανοίγματα των κιονοστοιχιών λειτούργησε ως χώρος ταφής. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε δεν είναι σαφείς λόγω της διαταραγμένης στρωματογραφίας.

Μετά τη συνέχιση και ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, την καθαίρεση των σύγχρονων επιχρισμάτων των τοιχοποιιών, τη μελέτη του υλικού και των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών, καθώς και των τοιχογραφιών που σώζονται στο εσωτερικό του ναού, ύστερα από τον καθαρισμό τους, ελπίζουμε να οδηγηθούμε στη διεξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων για την αρχιτεκτονική και την ιστορία του ναού της Περιβλέπτου στη Βέροια.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Έδεσσα

Λεωφόρος Σμύρνης (οικόπεδο Ι. Μπουτκάρη, Ο.Τ. 251α)

Στο κέντρο της σημερινής Έδεσσας, σε μικρή απόσταση από τα νότιο σκέλος του τείχους της ακρόπολης, ανασκάφηκε μικρό οικόπεδο 57 τ.μ. Σε βάθος 1,90 μ. από την υφιστάμενη στάθμη του δημόσιου δρόμου ερευνήθηκε συστάδα οκτώ τάφων παλαιοχριστιανικής εποχής. Αποτελούνται από κανονικά ορθογώνια κιβωτιόσχημα ορύγματα στο μαλακό αργιλώδη βράχο, καλυμμένα με δύο έως τρεις ογκώδεις λίθινες πλάκες που βαίνουν επάνω σε πατούρα. Είναι σε παράλληλη μεταξύ τους και πυκνή διάταξη, έχουν τον ίδιο προσανατολισμό και φιλοξενούν περισσότερους του ενός νεκρούς. Ο Τ1 περιέχει δύο σκελετούς, ενώ ο Τ2 τρεις – δύο ενηλίκων και ενός πολύ μικρού παιδιού τοποθετημένου ανάμεσά τους. Στον Τ3 υπάρχει ένας ενταφιασμένος, ενώ ο Τ4 δεν ερευνήθηκε, διότι εισχωρεί στα θεμέλια της παρακείμενης οικίας. Ο Τ5 περιέχει δύο κανονικές ταφές και τρεις ανακομιδές και ο Τ6 μία παιδική ταφή. Τέλος, ο Τ7 περιέχει τρεις ενήλικες και ο Τ8 δύο. Οι νεκροί είναι στραμμένοι από Δ. προς Α. και έχουν τα χέρια τοποθετημένα παράλληλα προς το σώμα. Το τμήμα του κοιμητηρίου που ανασκάφηκε αποτελεί τμήμα του εκτεταμένου παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου της πόλης, μέρος του οποίου είχε ερευνηθεί στο παρελθόν. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Γ. Σταλίδης. Η αποτύπωση και το σχέδιο εκπονήθηκαν από τη σχεδιάστρια της 11ης ΕΒΑ Μ. Σασκαλίδου.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

Οδός Προύσσης 19 (οικόπεδο Λιάρου, Ο.Τ. 252)

Κατά το φθινόπωρο του έτους 1997 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή σε ιδιόκτητο οικόπεδο, εμβαδού 143 τ.μ., το οποίο βρίσκεται στις νότιες παρυφές της πόλης. Εδώ είχε αποκαλυφθεί και ανασκαφεί συστάδα τάφων, οι οποίοι ανήκουν στο ήδη γνωστό παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της πόλης, το οποίο εκτείνεται στην περιοχή αυτή. Συνολικά ερευνήθηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι λαξευμένοι στον ιζηματογενή βράχο, με προσανατολισμό Δ.-Α. Οι διαστάσεις των ορυγμάτων είναι 2×1,20 μ. περίπου, ενώ το βάθος τους φθάνει στο 1,70 μ. περίπου. Η κάλυψή τους αποτελούνταν από σχιστολιθικές πλάκες μεγάλων διαστάσεων (2×1,30×0,10 μ. περίπου), δύο ή τριών στον αριθμό, οι οποίες ήταν τοποθετημένες εγκάρσια ως προς το όρυγμα. Σε μια μάλιστα από αυτές υπήρχε μεγάλος σιδερένιος κρίκος ανέλκυσης, στοιχείο που υποδηλώνει την πρόθεση επανάχρησης του ορύγματος. Το στοιχείο της επανάχρησης των ορυγμάτων πιστοποιείται και από τις ταφές που ανιχνεύθηκαν στο εσωτερικό τους, όπου σε δύο περιπτώσεις εκτός από τις αρχικές αδιατάρακτες που βρέθηκαν στα κατώτατα τμήματα των ορυγμάτων και οι οποίες ήταν δύο ή τρεις τοποθετημένες σε παραλληλία, βρέθηκαν επάνω από αυτές τοποθετημένοι σκελετοί σε ύπτια στάση. Σε άλλες περιπτώσεις οι αρχικές ταφές είχαν ανακομιστεί στο ανατολικό τμήμα των ορυγμάτων και είχαν τοποθετηθεί σε μεταγενέστερη φάση άλλες ταφές. Όλες οι ταφές είναι σε ύπτια στάση, ενώ τα άνω άκρα ήταν παράλληλα με τον κορμό και ενίοτε διπλωμένα στο υπογάστριο. Τα μοναδικά ευρήματα της ανασκαφής ήταν δύο απλά χάλκινα ενώτια κυκλικής διατομής (κρίκοι) με εγκοπή.

Με το πέρας των εργασιών και μετά από απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας ο χώρος αποδόθηκε στους ιδιοκτήτες για ανοικοδόμηση. Την ανασκαφή πραγματοποίησαν και επέβλεψαν οι υπογράφοντες. Την αποτύπωση και το σχέδιο της ανασκαφής εκπόνησε η σχεδιάστρια Μ. Σασκαλίδου.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΛΙΔΗΣ - ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

Λιπαρό

Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

Για να εκπονηθεί μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης της αρχικής μορφής της μεταβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου της Κοινότητας Λιπαρού, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο δάπεδο

του κυρίως ναού και του Ιερού[100]. Με την αφαίρεση του νεωτερικού σκυροδέματος αποκαλύφθηκε σε καλή κατάσταση το αρχικό δάπεδο του 18ου-19ου αι., αποτελούμενο από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ., καθώς επίσης και οι πώρινες βάσεις των ξύλινων κιόνων των δύο κιονοστοιχιών. Σε χαρακτηριστικά σημεία του Ιερού, όπως στην είσοδο της Ωραίας Πύλης και στο χώρο μπροστά από την κόγχη πρόθεσης χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες λίθινες πλάκες, ίσως από αρχαιότερους τάφους της περιοχής, ενώ η βάση της κόγχης πρόθεσης αποτελείται από ένα ακέραιο αμφικιόνιο, πιθανώς κάποιου παλαιοχριστιανικού κτιρίου της περιοχής. Μονόλιθη αρχαιότερη πλάκα απαρτίζει τη βάση της Αγίας Τράπεζας γύρω από την οποία κρίθηκε σκόπιμη μία δοκιμαστική τομή, που αποκάλυψε δύο παλαιότερες φάσεις δαπέδου από ασβεστοκονίαμα και πατημένο χώμα αντίστοιχα, σε βάθος 0,70 μ. Φαίνεται συνεπώς ότι στο ανατολικό τμήμα του μνημείου διατηρήθηκαν αρχαιότερες φάσεις που συνδέουν τη λειτουργία του χώρου με τη βυζαντινή εποχή.

Στα στοιχεία αυτά προσθέτουμε την τοπική παράδοση περί ανέγερσης της υφιστάμενης βασιλικής σε χώρο παλαιότερου αγιάσματος και περί ύπαρξης επιγραφής, σήμερα χαμένης, με τη χρονολογία 1727, ενώ παράλληλα οι πρώτες δοκιμές καθαρισμού του τέμπλου του ναού αποκαλύπτουν δύο φάσεις ζωγραφικού διακόσμου του 18ου και του 19ου αι. αντίστοιχα.

Στη συνέχεια η έρευνα επικεντρώθηκε περιμετρικά του ναού με σκοπό: α) τον εντοπισμό προϋπάρχοντος χαγιατιού και β) τη διαπίστωση παλαιότερης φάσης στη θεμελίωση. Εξωτερικά, κατά μήκος του νότιου τοίχου, υπάρχει συγκέντρωση κεράμων και κονιάματος και σποραδικές λίθινες πλάκες, προφανώς τα υπολείμματα του κατεστραμμένου χαγιατιού που θα ήταν ξυλόπηκτο. Κάτω από το δάπεδό του και σε βάθος από 0,80 έως 1,10 μ. εντοπίστηκαν πέντε ανακομιδές και μία αδιατάρακτη ταφή. Σε ανώτερο επίπεδο βρέθηκαν τμήματα κεραιών μαρμάρινων επιτύμβιων σταυρών. Το ένα από αυτά φέρει τα γράμματα *ΠΟ* (;). Προχωρώντας προς Α. αυξάνονται οι διάσπαρτες ογκώδεις λιθόπλινθοι, με ιδιαίτερη συγκέντρωση στη βορειοανατολική γωνία. Η τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου προχωρεί σε μεγάλο βάθος και η υποθεμελίωσή του αποτελείται από υλικό σε β΄ χρήση που εντυπωσιάζει με την ποιότητα και τη σταθερότητά του. Ο τελευταίος δόμος βρίσκεται σε βάθος 1,45 μ. και παρουσιάζει απόκλιση από τη στοίχιση των υπολοίπων. Στο ίδιο βάθος φθάνει και ο κατώτερος δόμος της αψίδας του Ιερού Βήματος που απαρτίζεται από λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση. Περιμετρικά ενισχύεται από άφθονους αργούς λίθους. Εξίσου βαθιά, έως 1,50 μ., είναι και η υποθεμελίωση του βόρειου τοίχου, αλλά αποτελείται από απλή αργολιθοδομή.

Πλούσια ήταν η κεραμική της ανασκαφής που συνίσταται αποκλειστικά σε εφυαλωμένα αγγεία, όπως πινάκια, κούπες, σκυφίδια. Έχουν γραπτό διάκοσμο με λεπτές εγχαράξεις και εφύαλωση πράσινη, κίτρινη, λευκή και ιριδίζουσα. Τα γνωρίσματα αυτά χαρακτηρίζουν την εφυαλωμένη κεραμική του 15ου και του 16ου αι. Το αρχαιότερο εύρημα της ανασκαφής ήταν ένα αργυρό ενετικό grosso του 14ου αι.

Τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με τις αναφορές του Λιπαρού στις πηγές με το όνομα Λιπαρίνο από το 1357 ως κτήση του κράλη Στέφανου Ούρεσι και κατόπιν το 1481 ως οικισμός με 210 οικίες[101], μαρτυρούν την παλαιότητα του χώρου και τη χρήση του από τους κατοίκους του οικισμού πολύ πριν από την ανέγερση της υφιστάμενης βασιλικής του 18ου αι. Τα αποτελέσματα της έρευνας συνιστούν σοβαρές ενδείξεις ότι η τρίκλιτη βασιλική γνώρισε δύο φάσεις, στο 18ο και 19ο αι., ενώ στην ίδια θέση ή σε πολύ γειτονική περιοχή προϋπήρχε πιθανότατα βυζαντινός ναός, από τον οποίο προέρχεται το αρχαιότερο οικοδομικό υλικό.

Στην ανασκαφή έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Γ. Σταλίδης.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Άργος Ορεστικό

Διοκλητιανούπολη

Από τον Ιούλιο έως το Νοέμβριο διεξήχθη ανασκαφή στο νοτιοδυτικό τμήμα των τειχών της Διοκλητιανούπολης. Η έρευνα αποτελεί συνέχεια προγενέστερης ανασκαφής της Εφορείας κατά τη διάρκεια της οποίας αποκαλύφθηκαν, υπό τη διεύθυνση του αείμνηστου φίλου αρχαιολόγου Θ. Παπαζώτου το έτος 1988, τμήματα του νοτιοδυτικού σκέλους των τειχών της πόλης και δύο πολυγωνικοί πύργοι.

Ιδιαίτερο γνώρισμα της περιοχής της ανασκαφής είναι η εξαιρετικά ποικίλη και έντονη γεωμορφολογία. Το τείχος,

100. Το έργο της 11ης ΕΒΑ στο ναό πλαισιώθηκε από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και τις ενέργειες του τότε προέδρου της Κοινότητας Λιπαρού Χ. Πασκαλή.

101. Αναλυτικά, βλ. Παϊσίδου, ό.π. (υποσημ. 63).

θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο (επί του οποίου μάλιστα αναγνωρίστηκαν και οι ανάλογες λαξεύσεις που έγιναν κατά τη διαδικασία της χάραξης), προσαρμοσμένο ως προς την κατεύθυνση και την κλίση στις ανισοσταθμίες του εδάφους, παρακολουθεί με κύρια κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. τη βραχώδη ακμή των πρανών του παραρρέοντος ποταμού Αλιάκμονα.

Η έρευνα διεξήχθη σε πέντε τομείς κατά μήκος του τείχους (με άξονες Α.-Δ. και ΝΔ.-ΝΑ.), τόσο κατά την εσωτερική όσο και κατά την εξωτερική του πλευρά, μέχρι πλ. 12 μ. από την επιφάνεια μέχρι τη θεμελίωσή του, με την ανασκαφή των στρωμάτων της επίχωσης και την αποκάλυψη του σωζόμενου μήκους του. Παρέχεται έτσι για πρώτη φορά σαφής και ολική εικόνα ενός μεγάλου και εντυπωσιακού τμήματος της οχύρωσης της Διοκλητιανούπολης. Το τείχος που αποκαλύφθηκε έχει μήκος 119 και πάχος 2,40 έως 2,80 μ., ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, και σωζόμενο ύψος έως 1.60 μ. Διαπιστώθηκε ότι ακολουθεί κατεύθυνση Α.-Δ. σε μήκος 44 μ. σε έδαφος σχεδόν ισοϋψές και συναντά τον πολυγωνικό πύργο που ερευνήθηκε το 1988. Σχηματίζοντας μια αμβλεία γωνία στρέφεται προς ΝΑ. και παρακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους ακολουθεί πορεία ΝΔ.-ΝΑ., σε μήκος 75 μ. Στο σημείο όπου ολοκληρώνεται το ανάπτυγμα του νοτιοδυτικού τείχους βρίσκεται ένας ακόμη πολυγωνικός πύργος, που επίσης ερευνήθηκε το 1988.

Το τείχος που αποκαλύφθηκε είναι διπλό, από δύο παρειές, με υλικό κατασκευής λατομημένες πέτρες γκριζοπράσινου χρώματος (από το γειτονικό ονομαζόμενο Μαύρο Βουνό) και λευκό κονίαμα. Το κενό που δημιουργείται ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική όψη έχει πληρωθεί με αργολιθοδομή και ισχυρό συνεκτικό κονίαμα.

Στο νοτιοανατολικό και το κεντρικό τμήμα, εσωτερικά του τείχους η ανασκαφή διεξήχθη σε κεκλιμένα επίπεδα. Στο τμήμα αυτό ο βράχος, ορατός επιφανειακά, παρουσιάζει έντονη κλίση προς ΝΔ., όπου το έδαφος είναι ομαλό και η επίχωση σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο. Στο σημείο αυτό παρατηρήθηκαν μικρές πλακαρές πέτρες σε ορθογώνια μάλλον διάταξη και ένας τοίχος που δεν είχε πορεία παράλληλη προς το τείχος, αλλά τέμνουσα (σχεδόν κάθετη προς αυτό με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.). Σώζεται σε ύψος 0,30 μ., δηλαδή μόνον η σειρά του θεμελίου. Στην προέκταση της πορείας του η επίχωση ήταν ταραγμένη και το τείχος κατεστραμμένο. Διασώζεται σε μήκος 6,20 μ. και παρουσιάζει σαφή διάκριση εξωτερικής πλευράς (της βορειοανατολικής, ισχυρότερης και αμελέστερης) και εσωτερικής (της νοτιοδυτικής, πιο επιμελημένης). Είναι χτισμένος με ημιλαξευμένες πέτρες με συνδετική ύλη απλώς το καστανόχωμα της περιοχής χωρίς ίχνος κεραμικής ή άλλων χρονολογικών στοιχείων γύρω του. Η χρήση της διαμόρφωσης αυτής ως αγωγού απομάκρυνσης των ομβρίων υδάτων είναι η μόνη που λογικά συνάγεται από την προσαρμογή της στη γεωμορφολογία και από την έλλειψη άλλων τοίχων που θα της προσέδιδαν κάποια άλλη χρήση.

Τα ευρήματα που προήλθαν από την ανασκαφή του τμήματος αυτού (τομέας Γ) είναι ένας πολύ σημαντικός «θησαυρός» 16 χάλκινων νομισμάτων.

Κατά την έρευνα στο κεντρικό τμήμα (τομέας Β) εντοπίστηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα ενός ενιαίου κτίσματος που φαίνεται ότι λειτούργησε ως κατοικία με προσανατολισμό προς ΒΑ. Η κάτοψη του κτίσματος αυτού δεν ολοκληρώθηκε στα όρια της ανασκαφής. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε ήταν το κεντρικό. Βέβαιη ωστόσο πρέπει να θεωρείται η συνέχειά του προς το τείχος (προς ΝΔ.), όπως και προς Α. Τα στοιχεία που έδωσε η ανασκαφή είναι επτά χάλκινα νομίσματα, από τα οποία αναγνωρίστηκαν ένα του Λικινίου (310-313 μ.Χ.), ένα του Κωνσταντίνου Α΄ (330-335 μ.Χ.), ένα του Κωνστάντιου Β΄ (337-340 μ.Χ.) και ένα του Βάλεντος (364-367 μ.Χ.), δίνοντας στοιχεία για την οικοδόμηση της οικίας στα χρόνια του Λικινίου (αρχές 4ου αι.) και συνεχή παρουσία μέχρι τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Από τον ίδιο χώρο προέκυψαν επίσης λίγα πήλινα, οστέινα και μεταλλικά αντικείμενα (συσφικτήρας).

Στο ομαλό πλέον προς Α. έδαφος η ανασκαφική έρευνα εντόπισε αποσπασματικά υπολείμματα τοίχων (ανάλογης με το προηγούμενο κτίριο τοιχοδομίας), ενός διαφορετικού κτίσματος, του οποίου η συνέχεια της κάτοψης βρίσκεται εκτός των ορίων της ανασκαφής. Το δάπεδο του κτίσματος ήταν πήλινο και ερευνήθηκε το γνωστό από προηγούμενες ανασκαφές στρώμα τέφρας, το οποίο ανήκει στο τέλος της τελευταίας κτιριακής φάσης του οικισμού, και μια πρόχειρη τετράγωνη εστία, διαστ. 1×1 μ., με στρώμα καύσης δίπλα της. Ο ορθογώνιος χώρος που σχηματίζεται έδωσε οκτώ χάλκινα νομίσματα: αναγνωρίστηκαν δύο του Ιούλιου Κρίσπου (317-324 μ.Χ.) και ένα του Κωνστάντιου Β΄ (347-348 μ.Χ.), πιστοποιώντας την ίδρυση και τη χρήση του κτιρίου την ίδια χρονική περίοδο με το προηγούμενο. Από τα ίδια σκάμματα προέκυψαν αρκετά μεταλλικά μικροαντικείμενα, κυρίως πολεμικά όπλα, όπως μαχαιρίδια και αιχμές δοράτων που προήλθαν πιθανώς από το στρώμα καταστροφής(;), ένα δαχτυλίδι και ένα κοχλιάριο, ενώ ο χώρος παρουσίασε και ένα ιδιαίτερο γνώρισμα συγκριτικά με τους άλλους χώρους της ανασκαφής, μια εκπληκτική αφθονία οστράκων.

Με τη συγκεκριμένη ανασκαφική έρευνα σε ζώνη, πλ. 4 μ., δυτικά της εξωτερικής παρειάς του τείχους αποκαλύφθηκαν 55 ταφές. Από αυτές οι 36 ήταν κεραμοσκεπείς και οι 19 λακκοειδείς.

Το τμήμα του νεκροταφείου που ερευνήθηκε αποτελεί

ένα μικρό μέρος από το σύνολο του δυτικού. Το υπόλοιπο εκτείνεται σε όλο το χώρο βορειότερα. Το είδος των τάφων αλλά και το σύνολο των σκελετών μαρτυρεί εκτεταμένη χρήση της ανατολικής παρυφής του νεκροταφείου για τον ενταφιασμό βρεφών και μικρών παιδιών. Οι τάφοι εντοπίστηκαν σε βάθος 0,20 έως 1 μ. σε δύο επίπεδα χωρίς εμφανή χρονολογική διαφοροποίηση και σε πυκνή διάταξη με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στο κεντρικό τμήμα. Στην τοποθέτηση των τάφων διακρίνεται μία προσπάθεια να ακολουθηθεί περίπου ο προσανατολισμός Α.-Δ. με τα στόμια των αγγείων και τα κρανία των νεκρών προς Α. Η ομαδοποίηση που παρατηρείται από την τοποθέτηση μερικών γειτονικών τάφων σε συστοιχία μεταξύ τους σημαίνει πιθανότατα σύγχρονο ενταφιασμό. Συγχρόνως, διαφαίνεται η προσπάθεια στους περισσότερους να μην καταστρέψουν τους προϋπάρχοντες.

Αν και παρατηρείται κάποια φροντίδα στην κατασκευή των τάφων, ωστόσο το υλικό κατασκευής είναι φτωχό. Γενικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για τμήμα νεκροταφείου όπου θάβονταν άτομα μέσης και κατώτερης κοινωνικής τάξης, άποψη που ενισχύεται και από την έλλειψη πλούσιων και ξεχωριστών ευρημάτων.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι είναι απλά, αβαθή ορθογώνια ορύγματα, στα οποία έχουν εναποτεθεί οι νεκροί σε ύπτια θέση. Κάθε όρυγμα καλύπτεται με επιμήκεις κεραμίδες, καμπύλες στις δύο μακριές πλευρές με τέτοιο τρόπο ώστε να συγκλίνουν προς τα πάνω και να εφάπτονται στο ανώτερο άκρο, ενώ στις στενές πλευρές έχουν τοποθετηθεί ορθογώνιες κεραμίδες όρθια. Σε όλους σχεδόν τους τάφους οι κεραμίδες ήταν σπασμένες και συμπιεσμένες από υπερκείμενα χώματα. Μερικοί κεραμοσκεπείς είχαν ως βάση μια μεγάλη ίσια ή κοίλη κεραμίδα και κάλυψη οριζόντια από μια δεύτερη ανάλογη. Οι λακκοειδείς τάφοι είναι ουσιαστικά απλά ορθογώνια ορύγματα στο φυσικό βράχο.

Ένα μικρό ποσοστό του συνόλου των τάφων είχε λίγα κτερίσματα, ενώ οι περισσότεροι ήταν τελείως ακτέριστοι. Σε έξι ταφές υπήρχαν χάλκινα νομίσματα. Μια ταφή (Τ49) περιείχε ένα μικρό «θησαυρό» εννέα νομισμάτων που την τοποθετούν χρονολογικά στα μέσα-γ΄ τέταρτο του 4ου αι. (αναγνωρίστηκαν νομίσματα Κωνσπάντιου Β΄ (348-350 μ.Χ.) και Βαλεντινιανού Α΄ (367-375 μ.Χ.) μαζί με ένα μελανοδοχείο, μία άλλη (Τ34) δύο νομίσματα του Κωνστάντιου Γάλλου (351-354 μ.Χ.), μία (Τ37) τέσσερα νομίσματα του Ιουλιανού Β΄ (361-363 μ.Χ.) με δύο περικάρπια και δύο περίτεχνες χάντρες. Από μία ταφή προέκυψαν δύο νομίσματα. Το ένα βρέθηκε στο ύψος του λαιμού του νεκρού με οπή ανάρτησης και χρησιμοποιούνταν ως μενταγιόν και το άλλο στο ύψος του δεξιού χεριού σε κατάσταση αποσύνθεσης. Από άλλη ταφή προέρχεται ένα νόμισμα στο ύψος του λαιμού του νεκρού και τέλος σε μία άλλη βρέθηκαν δύο νομίσματα στο ύψος του θώρακα μαζί με μία χάλκινη σταυρόσχημη πόρπη.

Αξιοσημείωτα ευρήματα που προέκυψαν από άλλες ταφές αποτελούν: πολλές γυάλινες χάντρες προφανώς από κάποιο περιδέραιο νεκρής (Ταφή 1), καθώς βρέθηκε και το μεταλλικό κούμπωμα, και ένα ζεύγος ενωτίων που χρονολογούνται στα υστερορωμαϊκά χρόνια, δύο περικάρπια και ψήφοι περιδεραίων μαζί με ένα ενώτιο (κρίκο) (Ταφή 9) και ένα μαχαιρίδιο.

Ένα μικρό επίσης αλλά σημαντικό μέρος των ευρημάτων είναι τα αγγεία που τοποθετήθηκαν μέσα στους τάφους, κυρίως μικρές οινοχόες και μερικά γυάλινα που δεν βρέθηκαν ακέραια. Πρόκειται δηλαδή για αγγεία καθημερινής χρήσης οικιακής ή προσωπικής, που ακολουθούσαν το νεκρό κάτοχό τους στον τάφο.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Σισάνι

Μεσοβυζαντινός ναός

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του μεσοβυζαντινού ναού Σισανίου. Σημειώνουμε ότι η έρευνα άρχισε υπό τη διεύθυνση του αείμνηστου φίλου αρχαιολόγου Σ. Κίσσα το έτος 1992 και μετά το θάνατό του, τον Αύγουστο του 1994, η έρευνα συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από τον υπογραφόμενο.

Πριν προχωρήσουμε στη μορφολογική εξέταση της κάτοψης, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί ότι ο ναός ανοικοδομήθηκε στα ερείπια ενός ενιαίου πιθανότατα, πρωιμότερου κτίσματος, σύγχρονου, όπως φαίνεται, με μονόχωρο κτίριο του 5ου-6ου αι., που ερευνήθηκε σε μικρή απόσταση δυτικότερα. Στους επιμήκεις δημιουργούμενους χώρους του κτίσματος αυτού ήδη διαφαίνονται κάποιες εσωτερικές διαιρέσεις. Ωστόσο, ούτε δάπεδα εντοπίστηκαν, ούτε η κάτοψη ολοκληρώθηκε (με αποτέλεσμα να μένουν αρκετά σημεία αδιευκρίνιστα), ούτε προέκυψαν στοιχεία για μια ασφαλή χρονολόγηση (η κατά προσέγγιση χρονολόγηση συνάγεται από την κεραμική της επίχωσης), ούτε πολύ περισσότερο είναι δυνατή η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη σχέση, τη διάταξη και τη χρήση των διαμορφούμενων χώρων. Παρά τα προβλήματα ερμηνείας που προκύπτουν από τη συνεχή χρήση του χώρου με επισκευές και εμφανείς ή μη μετατροπές στο ίδιο πάντα επίπεδο του κτίσματος, ωστόσο το τμήμα του κτιρίου που αποκαλύφθηκε θα μπορούσε να ταυτιστεί με πρωιμότερο ναό. Τμήματα αυτού του ναού ταυτίζονται με το βόρειο και το νότιο κλίτος, καθώς και το νοτιοδυτικό τμήμα του εξωνάρθηκα, ο οποίος φαίνεται πως είχε είσο-

δο δυτικά, δηλαδή από την εξωτερική πλευρά του ναού.

Παρόλη τη μερική καταστροφή και την αφαίρεση επίχωσης τα θεμέλια του μεσοβυζαντινού ναού διασώθηκαν σε πολύ καλή κατάσταση, ώστε να παρουσιάζεται μια ολοκληρωμένη και διαφωτιστική εικόνα της κάτοψης. Πρόκειται για μια σταυρόσχημη, εγγεγραμμένη σε στενόμακρο ορθογώνιο, τρίκλιτη καμαροσκεπή, πιθανότατα τρουλαία, βασιλική, διαστ. 23×16,50 μ. Η διάκριση σε κλίτη γίνεται με κτιστούς πεσσούς. Προς Α. προεξέχουν τρεις κόγχες (πεντάπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά η κεντρική, διαμ. 5,20 μ., και τρίπλευρες εξωτερικά και ημικυκλικές εσωτερικά, διαμ. 2,80 μ., οι άλλες δύο), ενώ δυτικά αναπτύσσονται: α) ένας επιμήκης νάρθηκας, πλ. 4 μ., του οποίου η νοτιοδυτική απόληξη προεκτείνεται με ορθογώνιο, προσβάσιμος με κτιστή κλίμακα ανόδου και β) ένας επιμήκης εξωνάρθηκας, πλ. 3 μ., με ανοιχτή τη δυτική πλευρά του. Οι πλάγιοι τοίχοι ενισχύονται εξωτερικά με κτιστές αντηρίδες.

Στο εσωτερικό της μεσαίας κόγχης αποκαλύφθηκε ημικυκλικό κτιστό σύνθρονο με κύκλιο και δυτικότερα ο στυλοβάτης της δυτικής πρόσοψης και των πλαγίων πλευρών του τέμπλου, το οποίο εκτείνεται στο πλάτος του κεντρικού κλίτους. Τα παραβήματα είναι διμερή και επικοινωνούν με το Ιερό με στενά ανοίγματα. Ο ανατολικός χώρος των παραβημάτων, σε κάτοψη, έχει σχήμα εγγεγραμμένου σταυρού με συνεπτυγμένες τις κεραίες.

Η τοιχοδομία του ναού (Πίν. 299 γ) αποτελείται από σχετικά μικρούς αργούς λίθους από ασβεστολιθικά, άφθονα στην περιοχή πετρώματα. Στους οριζόντιους αρμούς των λίθων αυτών παρεμβάλλεται με τη μεσολάβηση λευκού ασβεστοκονιάματος μονή, διπλή ή τριπλή σειρά πλίνθων, ενώ στους κάθετους επάλληλες σειρές πλίνθων. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα ακολουθεί η τοιχοδομία από το δάπεδο και πάνω, ενώ στην υποθεμελίωση χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα αργοί επίσης ασβεστόλιθοι μεγαλύτεροι από τους προηγούμενους. Τόσο στην εξωτερική τοιχοποιία όσο και στις σειρές των εσωτερικών πεσσοστοιχιών διαπιστώθηκε η χρήση οριζόντιων στρώσεων ξυλοδέσμων. Η τοποθέτηση των ξυλοδέσμων γίνεται στο ίδιο επίπεδο και σε αποστάσεις καθ' ύψος.

Στην εποχή ίδρυσης του ναού μπορεί να αποδοθεί ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος στο χώρο του κυρίως Ιερού και της πρόθεσης. Από την αρχική διακόσμηση είναι εμφανείς στις εσωτερικές επιφάνειες των πεσσών του Ιερού πολύτιμες παραστάσεις ολόσωμων ιεραρχών που διατηρήθηκαν από τη μέση και κάτω και γεωμετρικά θέματα στο κάτω τμήμα του διακόσμου.

Με μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση μπορεί γενικά να αναφερθεί ότι, όπως συνάγεται τόσο από τα τυπολογικά και τα τεχνικά χαρακτηριστικά του ναού όσο και από το σωζόμενο ζωγραφικό διάκοσμο, τα δείγματα της κεραμικής (Πίν. 299 δ), τα εφυαλωμένα πήλινα πλακίδια (Πίν. 299 ε) και τα πολυάριθμα σπαράγματα ζωγραφικού διακόσμου (Πίν. 299 στ) που αποκαλύφηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ο ναός ανήκει στη μεσοβυζαντινή περίοδο (11ος-12ος αι.). Θα πρέπει να σημειώσουμε πως στοιχεία όπως η παρουσία συνθρόνου με κύκλιο και η τυπολογία των παραβημάτων δείχνουν την τάση αρχαϊσμού του μνημείου, στοιχείο που είναι γνωστό και από άλλα κτίσματα, όπως η βασιλική των Σερβίων (11ος αι.) και των Σερρών (11ος ή β΄ τέταρτο 12ου αι.) αντίστοιχα.

Η αναζήτηση των αιτίων της καταστροφής του ναού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί συνδέεται άμεσα με την ιστορία της περιοχής. Η μελέτη του υλικού της ανασκαφής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η καταστροφή του ναού δεν ήταν αποτέλεσμα σταδιακής εγκατάλειψης αλλά προκλήθηκε από ένα αιφνίδιο γεγονός που έθαψε μεγάλα τμήματά του. Μια βίαιη φυσική αιτία, ένας σεισμός πιθανότατα, που σημειώθηκε το αργότερο κατά το α΄ μισό του 13ου αι., φαίνεται πως υπήρξε η αιτία της καταστροφής του. Μια τέτοια φυσική αιτία δικαιολογεί ικανοποιητικά και τις χαρακτηριστικές μεταρρυθμίσεις της επόμενης οικοδομικής περιόδου.

Ειδικότερα στα ερείπια του ήδη κατεστραμμένου ναού σε σύντομο χρονικό διάστημα ακολούθησε νέα οικοδόμηση. Καταργήθηκαν τόσο το σύνθρονο όσο και οι πλάγιες πλευρές του τέμπλου, του οποίου η δυτική πρόσοψη επεκτάθηκε και στα πλάγια κλίτη μέχρι τους εξωτερικούς μακρούς τοίχους του ναού, φράσσοντας έτσι και τα παραβήματα από τα κλίτη. Στο εσωτερικό του διακονικού χτίστηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι. Η ανατολική στενή πλευρά των δυτικών πεσσών επενδύθηκε με τοιχοποιία, ενώ μεταξύ της στενής δυτικής πλευράς τους και του δυτικού τοίχου του ναού ορθώθηκε τοίχος, που κατήργησε τα ανοίγματα επικοινωνίας του κεντρικού κλίτους με τις συναφείς ενότητες των πλαγίων κλιτών. Η δυτική πλευρά του εξωνάρθηκα τοιχίστηκε και η νότια απόληξή του προεκτάθηκε με ορθογώνιο χώρο.

Στην κάτοψη των θεμελίων της περιόδου αυτής αναγνωρίζεται ένας σταυρόσχημος εσωτερικά εγγεγραμμένος ναός, του οποίου οι κεραίες χωρίζονται με πεσσούς και θα μπορούσε να συσχετιστεί με τους μεταβατικούς σταυροειδείς ναούς, όπως η Κοίμηση της Θεοτόκου Σκριπούς και η Αγία Σοφία Αχρίδας.

Με τη συγκεκριμένη περίοδο λειτουργίας του ναού συνδέονται οι επιμελημένες από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων βάσεις της Αγίας Τράπεζας, που αποκαλύφθηκε προ του ημικυκλίου της κόγχης, του επισκοπικού θρόνου, που εντοπίστηκε σε επαφή με την ανατολική πλευρά του δευτέρου από Δ. πεσσού του νότιου στυλοβάτη και τέλος της δι-

πλής κλίμακας του άμβωνα στο μέσον του κεντρικού κλίτους, που επικοινωνούσε με το Ιερό με έναν υπερυψωμένο πήλινο διάδρομο (σολέα). Στην ίδια επίσης περίοδο χρήσης ανήκει η περιφέρεια κυκλικού κτίσματος με δάπεδο από έγχρωμα ακανόνιστα μαρμάρινα πλακίδια, που θα μπορούσε αναλογικά, βάσει πρωιμότερων γνωστών παραδειγμάτων, να ερμηνευθεί ως κολυμβήθρα βαπτιστηρίου.

Το δάπεδο του ναού της συγκεκριμένης φάσης, το οποίο διασώζεται, όπως και ο υπαίθριος διάδρομος, που πατούσε στο προβάλλον τμήμα της υποδομής και περιέτρεχε τις δύο πλευρές του ναού, καλύπτονται από πήλινες ορθογώνιες πλάκες. Προ του νότιου πεσσού του Ιερού τετράγωνο διάχωρο κοσμείται με μαρμαροθέτημα. Διασώθηκε μόνον το υδραυλικό κονίαμα υποδομής πάνω στο οποίο διακρίνονται τα αρνητικά αποτυπώματα του διακοσμητικού θέματος των πέντε άρτων.

Η επισκευή του ναού, που επέφερε αλλαγές στο αρχικό κτίσμα, συνοδεύτηκε και από νέα τοιχογράφηση, η οποία άφησε άθικτες τις παραστάσεις του Ιερού. Η νέα εκτεταμένη τοιχογράφηση καλύπτει τις επιφάνειες του κεντρικού κλίτους (Πίν. 300 α), των παραπλεύρων κλιτών και του νάρθηκα και τέλος τις δυτικές όψεις των πεσσών του Ιερού.

Τόσο ο σωζόμενος ζωγραφικός διάκοσμος όσο και τα σπαράγματα των τοιχογραφιών (Πίν. 300 β) και της κεραμικής (Πίν. 300 γ) που συγκεντρώθηκαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η περίοδος επισκευών του ναού πρέπει να ανήκει στο β΄ μισό του 13ου αι., ενώ έντονα ίχνη φωτιάς, ορατά στο δάπεδο του ναού, μαρτυρούν την καταστροφή του από πυρκαγιά σε χρόνους όχι μεταγενέστερους των αρχών του 15ου αι.

Το βυζαντινό όνομα του ναού που αποκαλύφθηκε παραμένει άγνωστο. Ωστόσο, το τμήμα της κτητορικής σύνθεσης στη δυτική στενή παρειά του νότιου πεσσού του Ιερού, όπου απεικονίζεται η Θεοτόκος με γονυπετή τον κτήτορα-επίσκοπο αποδεικνύει ότι ήταν επισκοπικός ναός και μάλιστα αφιερωμένος στην Παναγία.

Ο ναός στο Σισάνι Κοζάνης είναι εφάμιλλος ως προς τις διαστάσεις και ως προς τη μεγαλοπρέπεια με τους επισκοπικούς ναούς των μεγάλων βυζαντινών επαρχιακών κέντρων (Σέρβια, Βέροια, Σέρρες) και μπορεί να ενταχθεί στη σειρά των μεγάλων επισκοπικών ναών που χτίστηκαν στο χώρο της Μακεδονίας τον 11ο αι., όπως η παλαιά Μητρόπολη Βέροιας, η Μητρόπολη Σερρών, η βασιλική των Σερβίων κ.ά.

Από τα ευρήματα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο ναός λειτούργησε από τον 11ο έως και το 14ο αι. τουλάχιστον, δηλαδή μέχρι την περίοδο κατά την οποία οι περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς. Ανατρέπονται έτσι τα μέχρι στιγμής στοιχεία που ανάγουν την επισκοπή Σισανίου στο 16ο αι. και επιβεβαιώνουν ότι η εμφάνισή της μπορεί να αναχθεί το αργότερο στον 11ο αι.

Λόγω της σπουδαιότητας των παραπάνω, για το μνημείο συντάχθηκε ήδη σχετική μελέτη, η οποία είναι προς δημοσίευση στο περιοδικό *Μακεδονικά*.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Σέρβια

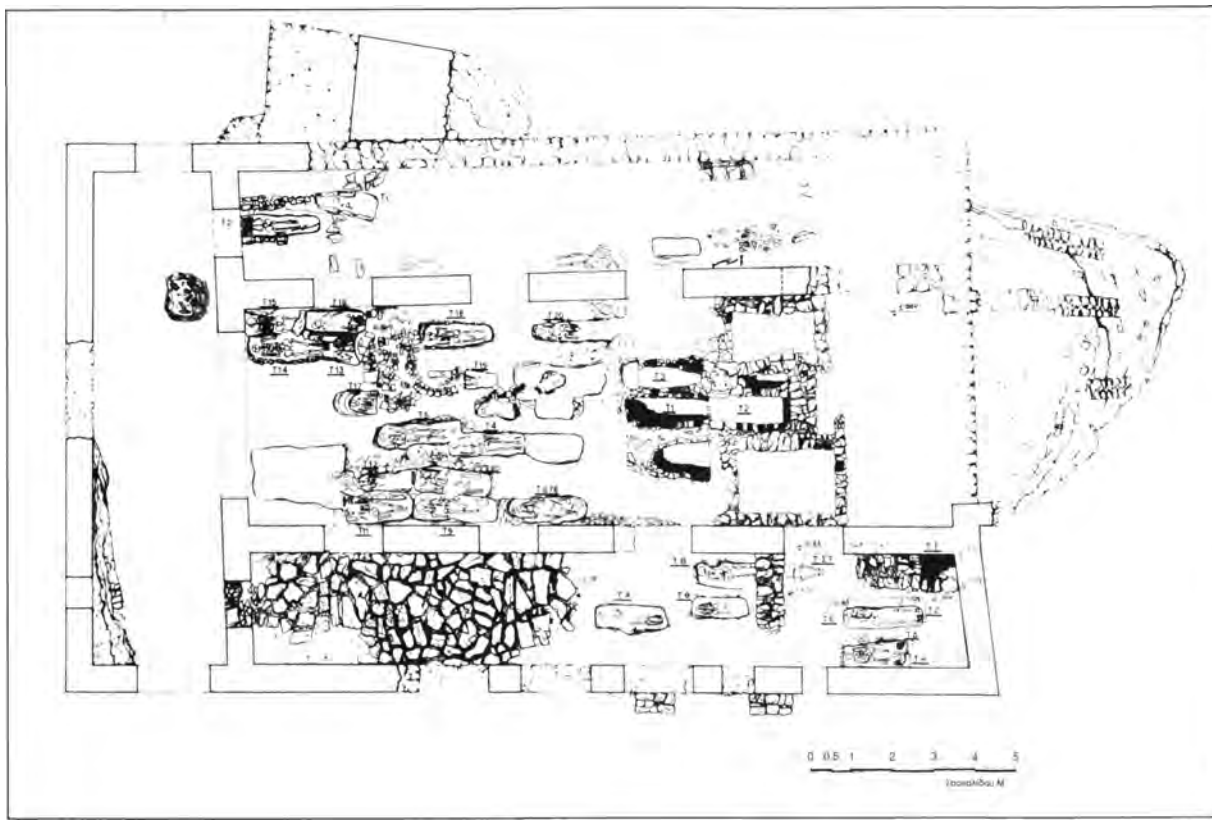
Βασιλική των Κατηχουμένων

Κατά το χρονικό διάστημα 15 Ιουλίου-2 Νοεμβρίου συνεχίστηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά η ανασκαφή στη Βασιλική Σερβίων με την έρευνα των τομών του βόρειου και του νότιου κλίτους της, όπου η ανασκαφή δεν προχώρησε λόγω των υποστυλώσεων[102], ενώ παράλληλα πραγματοποιούνταν εργασίες στερέωσης των τοιχοποιιών. Η συνεχής ανεύρεση σημαντικών αρχαιολογικών λειψάνων και αντικειμένων οδήγησε την έρευνα σε βάθος ικανό, το οποίο δεν αναμενόταν από την αρχή (Σχέδ. 36).

Βόρειο κλίτος

Αποτοιχίστηκε με ιδιαίτερη προσοχή η τοιχογραφία του πεσμένου τόξου στο ανατολικό τμήμα του κλίτους που είχε αποκαλυφθεί κατά το προηγούμενο έτος (τομή Β1) και μεταφέρθηκε για συντήρηση. Η διατάραξη των στρωμάτων είναι χαρακτηριστικό φαινόμενο λόγω των αλλεπάλληλων ταφών και ανακομιδών μέχρι το φυσικό βράχο, ο οποίος λαξεύτηκε με σκοπό ακριβώς την ταφική χρήση του χώρου (βάθ. 0,38-1,12 μ.). Τα οστά συνοδεύονταν από αντικείμενα μικροτεχνίας (στοιχεία ένδυσης-υπόδησης, κοσμήματα, όπως κομβία (Ο8,Ο5), οστέινες (Ο2), λίθινες (Λ2-Λ4,Λ20) και γυάλινες (Υ3,Υ8,Υ10) χάντρες, αντικείμενα καθημερινής χρήσης και νομίσματα υστεροβυζαντινών χρόνων, 13ου-14ου αι., (Ν12, Ν13, Ν21) και περιόδου Τουρκοκρατίας (Ν25, Ν31), τα οποία λόγω της διατάραξης δεν μπορούν να συσχετιστούν με συγκεκριμένη ταφή ή ανακομιδή. Σε κάποια από τα οστά αυτά (βάθ. 0,70 μ.) διασώθηκε τμήμα υφάσματος από μεταλλικές κλωστές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση ενός βυζαντινού νομίσματος 9ου-10ου αι. (Ν17, πιθανότατα Ρωμανού Α΄) κατά τον καθαρισμό της θεμελίωσης της νότιας

102. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 609-611.



Σχέδ. 36. Νομός Κοζάνης. Σέρβια. Βασιλική των Κατηχουμένων. Κάτοψη.

τοιχοποιίας, το οποίο μας δίνει ένα όριο post quem για τη χρονολόγηση της μεσοβυζαντινής βασιλικής.

Στο χώρο της πρόθεσης βρέθηκαν οι περισσότερες ψηφίδες, σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, θραύσματα και τμήματα γυάλινων αγγείων, νομίσματα, πιθανότατα 4ου αι., N30, N27, N36 (ασυντήρητα) και κεραμική υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων (έως τη θεμελίωση: 1,80 μ.)

Στο δυτικό τμήμα, μπροστά στο κατώφλι της δυτικής θύρας εισόδου προς το νάρθηκα, σε βάθος 0,75 μ., στο κέντρο του κλίτους, παράλληλα με το βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκε λαξευμένος στο βράχο κιβωτιόσχημος τάφος (Τ2΄), χτισμένος κατά το ήμισυ της νότιας μακράς πλευράς με αργούς λίθους, πλίνθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, αψιδωτός στο ανατολικό άκρο του και ανοιχτός στο δυτικό, διαστ. 2,10×0,55×0,30 μ. Κατά τον καθαρισμό του βρέθηκαν οστέινη χάντρα (Ο13) και λίθινη χάντρα από υαλόμαζα (Λ6). Ο σκελετός που βρέθηκε στη θέση του σε διατάραξη είχε μια ορθογώνια πλίνθο ως προσκέφαλο, ενώ εκατέρωθεν της κεφαλής κάθετες λίθινες πλάκες για προστασία (τελικό βάθ. 1,08 μ.). Την ταφή συνόδευαν ένα χάλκινο αδιάγνωστο αντικείμενο (Μ39), τμήμα χάλκινου νομίσματος (Ν26) και απολέπισμα πυριτόλιθου (Λ9).

Βορειοδυτικά του Τ2΄ και παράλληλα στο βόρειο τοίχο του ναού αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,45 μ. τραπεζιόσχημος τάφος (Τ1΄) με ανοιχτή την ανατολική στενή πλευρά. Η δυτική πλευρά του εφάπτεται σε τοίχο (2,48×0,50 μ.) από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα που βαίνει παράλληλα στο βόρειο τοίχο του κλίτους[103]. Οι δύο μακρές πλευρές του, που αποκλίνουν ανατολικά, αποτελούνται από πέντε ευμεγέθεις αργούς λίθους και μία πλίνθο, μέγ. μήκ. 1,55 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο κρανία και αρκετά οστά διαταραγμένα (τελικό βάθ. 0,57 μ.)

Νότιο κλίτος

Στο νότιο κλίτος ορίστηκαν τρεις τομές (Ν1-Ν3) από Α.

103. Ο τοίχος αυτός δεν ερευνήθηκε στο σύνολό του και σε βάθος λόγω των στατικών προβλημάτων που παρουσίαζε ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του βόρειου κλίτους της βασιλικής.

προς Δ. έως το ανατολικό τμήμα του σωζόμενου δαπέδου που αποκαλύφθηκε το 1995. Παρατηρείται μικρότερη διατάραξη στη στρωματογραφία από εκείνη του βόρειου κλίτους. Ανευρέθηκαν συνολικά δέκα αδιατάρακτες ταφές: πέντε (Δ, Ε, Ζ, Η, L) στην τομή Ν1, τρεις (Β, ΣΤ, Θ) στην τομή Ν2 και δύο (Α, Γ) στην τομή Ν3.

Τομή Ν1. Το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,20 μ., περιείχε πλήθος κεράμων στέγης με ψηφίδες, σπαράγματα τοιχογραφιών, όστρακα και ένα νόμισμα. Στη βορειοανατολική γωνία της τομής αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,20-0,50 μ. πρόχειρη, ορθογώνια κατασκευή (Ν1′, εξωτ. διαστ. 1,50×0,95×0,60 μ.) από δύο αμελή τοιχάρια κάθετα μεταξύ τους και τον ανατολικό και το βόρειο τοίχο του κλίτους, που αποτελούνται από αργούς λίθους ποικίλου μεγέθους, ελάχιστες κεράμους και συνδετικό υλικό πηλοκονίαμα. Στο εσωτερικό του, διαστ. 0,80×0,50 μ., βρέθηκαν κυρίως όστρακα χρηστικής κεραμικής και μπάζα (σπαράγματα τοιχογραφιών, οστά, τεμάχια ξύλου, όστρεα) που μας κάνουν να υποθέσουμε τη χρήση του ως αποθηκευτικού χώρου-αποθέτη (τελικό βάθ. 1,72 μ.).

Ακόμη, εντός του, σε βάθος 1,27-1,39 μ. αποκαλύφθηκε πρωιμότερη προσανατολισμένη ταφή σε ξύλινο φέρετρο (L, διαστ. 0,80-0,40 μ.), η οποία εκτείνεται κάτω από το δυτικό τοιχάριο της κατασκευής Ν1′.

Σε βάθος 1,49 μ., παράλληλα και σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του κλίτους, εμφανίστηκε τοίχος, διαστ. 1,60×0,54×0,30 μ., επιμελούς κατασκευής από αργολιθοδομή, ελάχιστες πλίνθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ο οποίος συνεχίζει σε βάθος και δεν αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου για στατικούς λόγους.

Στην τομή Ν1 ανευρέθηκαν ακόμη τέσσερις λακκοειδείς ταφές σε ξύλινο φέρετρο ως εξής:

Ταφή Δ. Στο νοτιοδυτικό άκρο της τομής κατά μήκος. Εφάπτεται στο νότιο τοίχο του κλίτους (αρχικό βάθ. 0,69, τελικό βάθ. 0,94, διαστ. 1,40×0,50 μ.). Σκελετός προσανατολισμένος, με πλίνθο ως προσκεφάλι. Τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα. Το κρανίο κατεστραμμένο. Πάνω στο σκελετικό υλικό άνθρακας και όστρακα με ίχνη καύσης. Σημαντικά ευρήματα: νόμισμα εποχής Παλαιολόγων, 13ου-14ου αι. (Ν61) και μεταλλικό κομβίο Μ58 (επιχρυσωμένο).

Ταφή Ε. Στο μέσον περίπου της τομής (αρχικό βάθ. 1,09, τελικό βάθ. 1,22, διαστ. 1,90×0,30 μ.). Σκελετός προσανατολισμένος. Επάνω στο σκελετικό υλικό ίχνη καύσης. Υπολείμματα ξύλινου φερέτρου σε όλη την περίμετρο. Σημαντικά ευρήματα: νόμισμα Θεοδοσίου Α′ (Ν63), χάλκινο δαχτυλίδι (Μ62), χάλκινο ενώτιο (Μ63), πήλινη αγνύθα (Κ14), επεξεργασμένο οστό, πήλινο δισκόμορφο αντικείμενο (παιχνίδι;), όστρεα.

Ταφή Ζ. Κάτω από την ταφή Ε (αρχικό βάθ. 1,42, τελικό βάθ. 1,54, διαστ. 1,93×0,60 μ.). Σκελετός προσανατολισμένος με τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα. Κάτω από την περιοχή της λεκάνης βρέθηκε τμήμα υφάσματος από χρυσοκλωστή. Σώθηκαν τμήμα ξύλου από το φέρετρο περιμετρικά του σκελετού και καρφιά.

Ταφή Η. Κάτω από την ταφή Δ (αρχικό βάθ. 1,48, τελικό βάθ. 1,56, διαστ. 1,68×0,30 μ.). Σκελετός προσανατολισμένος. Τα οστά του είναι πολύ σαθρά, ενώ το μπροστινό μέρος του κρανίου έχει σχεδόν συνθλιβεί. Κάτω από το κρανίο βρέθηκε τμήμα υφάσματος από χρυσοκλωστή. Παράλληλα με το νότιο τοίχο τμήμα ξύλου και καρφιά από το φέρετρο.

Σε όλη την έκταση της τομής βρέθηκαν εκτός από κεραμίδες στέγης διάσπαρτα τμήματα ξύλου, μήκ. έως και 2 μ., άνθρακας, σπαράγματα τοιχογραφιών και με ίχνη καύσης, ψηφίδες, οστά διάσπαρτα. Ακόμη σπαράγματα τοιχογραφιών χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στον ανατολικό τοίχο σε φάση μεταγενέστερης επισκευής του κατά το 14ο αι.

Ανάμεσα στα σημαντικότερα ευρήματα της τομής είναι: έξι νομίσματα 4ου αι. (Ν58, Ν59, Ν63, Ν64, Ν65, Ν66), ενετικό 13ου-14ου αι. (Ν68), οστέινο κομβίο ή περίαπτο (Ο17), δύο χάλκινοι δακτύλιοι σε λεκάνη σκελετού στο νότιο τμήμα (Μ70), δισκόμορφο αντικείμενο με οπή ανάρτησης στο κέντρο (περίαπτο, Μ54), λίθινη χάντρα από υαλόμαζα (Λ13).

Τομή Ν2. Αμέσως δυτικά και σε απόσταση 0,40 μ. από τον εγκάρσιο τοίχο Α που αποκαλύφθηκε κατά το παρελθόν έτος και κάθετα σε αυτόν, σε βάθος 0,20 μ., βρέθηκε στη θέση της επιμήκης ακανόνιστη λιθόπλακα (διαστ. 1,30×0,60 μ.), πάνω σε όγκο ασβεστοκονιάματος. Περιμετρικά του τοίχου εντοπίστηκε στρώμα με κεραμίδες στέγης, άνθρακα, μικρούς λίθους, όπως και στην τομή Ν1. Στο ανατολικό και το νότιο τμήμα της τομής αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,60-0,85 μ. σπαράγματα τοιχογραφίας σε άριστη κατάσταση, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν εκείνα με τη μορφή του Ένθρονου Χριστού Παντοκράτορα (κεφαλή, φωτοστέφανο, κάτω τμήμα θρόνου, υποπόδιο, πόδια), κεφαλή μάρτυρα, πιθανότατα του αγίου Δημητρίου, χέρια δεόμενης από αριστερά μορφής, πιθανότατα Παναγίας, οι οποίες θα πρέπει να συναποτελούν παράσταση Δέησης. Σύμφωνα με μια πρώτη χρονολόγηση μπορούν να τοποθετηθούν στο 16ο αι.[104] και αποτελούν ιδιαίτερα

104. Ανάλογα σπαράγματα τοιχογραφιών με ομοιότητες στην τεχνοτροπία βρέθηκαν σε παλαιότερη ανασκαφή σε παρεκκλήσι στην ανατολική πλευρά του εξωτερικού τείχους του Κάστρου Σερβίων, βλ. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 167, Πίν. 121.

σημαντικό εύρημα που πιστοποιεί τη λειτουργία της βασιλικής ως λατρευτικού χώρου και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Μαζί με τα σπαράγματα τοιχογραφίας που συνεχίζονται σε όλη την έκταση της τομής (σε βάθος έως 1,74 μ.) ανευρίσκονται οστά, κρανία και συσσώρευση σκελετικού υλικού στο νοτιοανατολικό και το βορειοανατολικό τμήμα της τομής, τμήματα ξύλου από φέρετρο, όστρακα, καρφιά, λιγοστές ψηφίδες, νομίσματα σε προχωρημένη διάβρωση (οκτώ), μεταξύ των οποίων ένα δεκαεξανούμμιο Ιουστινιανού Α΄ (N47), γυάλινη καντήλα (Υ18), λίθινη χάντρα από υαλόμαζα (Λ14), οστέινη βελόνα (Ο16). Στη συσσώρευση οστών κάτω από τα κρανία της νοτιοανατολικής πλευράς βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα (N67) και χάλκινα κομβία (Μ65) (βάθ. 0,97 έως 1,59 μ.). Αμέσως βόρεια της λιθόπλακας εντοπίζεται η ταφή Β.

Ταφή Β. Αμέσως δυτικά του εγκάρσιου τοίχου Α (αρχικό βάθ. 0,90, τελικό βάθ. 1, διαστ. 1,50×0,65 μ.). Λίθοι σε σειρά πάνω στην αριστερή πλευρά του σκελετού. Ο σκελετός είναι ελαφρώς στραμμένος προς Β. σε ξύλινο φέρετρο και φέρει τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Σημαντικότερα ευρήματα: χάλκινο νόμισμα (N54).

Ταφή ΣΤ. Αμέσως ανατολικά του εγκάρσιου τοίχου Α, παράλληλα στο βόρειο τοξωτό άνοιγμα (αρχικό βάθ. 1,21, τελικό βάθ. 1,31, διαστ. 1,10×0,50 μ.). Κάτω άκρα σκελετού προσανατολισμένου, σε ξύλινο φέρετρο. Το άνω τμήμα του βρίσκεται κάτω από τον τοίχο Α. Πάνω από την ταφή παραμερισμένο σκελετικό υλικό περισσότερων του ενός νεκρών. Σημαντικότερα ευρήματα: χάλκινο νόμισμα (N62).

Ταφή Θ. Κάτω από τη λιθόπλακα και το στρώμα ασβεστοκονιάματος (αρχικό βάθ. 1,15, τελικό βάθ. 1,28, διαστ. 1,60×0,55 μ.). Σκελετός προσανατολισμένος. Μια κάθετη πλίνθος στο ανατολικό άκρο, μια λίθινη πλάκα στα βόρεια και κεραμίδα στη βορειοανατολική γωνία οριοθετεί την ταφή. Τα οστά του αριστερού ποδιού έχουν συνθλιβεί. Βρέθηκαν ίχνη καύσης στο σκελετικό υλικό.

Σπαράγματα τοιχογραφιών ανευρίσκονται ως οικοδομικό υλικό μέσα στη θεμελίωση της νότιας τοιχοποιίας. Οστά εντοπίζονται μέσα στην τοιχοποιία του εγκάρσιου τοίχου Α και κάτω από αυτόν.

Τομή Ν3. Μετά το πρώτο επιφανειακό στρώμα με κόκκινο αργιλόχωμα, λίθους, άνθρακα (βάθ. 0,52 μ.), σπαράγματα τοιχογραφιών, διάσπαρτα οστά, τμήματα γυάλινων αγγείων και ψηφίδων εντοπίζεται στο κέντρο περίπου της τομής η ταφή Α.

Ταφή Α. Πάνω από την ταφή και στο ανατολικό άκρο της παραμερισμένα οστά από δεύτερο σκελετό (αρχικό βάθ. 0,70, τελικό βάθ. 0,85, διαστ. 1,80×0,50 μ.). Σκελετός προσανατολισμένος, σε ξύλινο φέρετρο. Στο σκελετικό υλικό ίχνη καύσης. Σημαντικότερα ευρήματα: χάλκινο νόμισμα (N60), οστέινες χάντρες και περίαπτο (Ο18, Ο19), χάλκινο κομβίο με κοκκιδωτή διακόσμηση (Μ46), χάλκινοι κρίκοι (Μ47, Μ49), κομβίο και χάντρες περιδεραίου (Μ90).

Ταφή Γ. Στη νοτιοανατολική πλευρά της τομής. Διαταραγμένη. Σώθηκαν ελάχιστα αποσαθρωμένα οστά και μια πλίνθος για οριοθέτηση. Στην τομή βρέθηκε ενετικό νόμισμα του 13ου-14ου αι. (N45).

Κατά τον καθαρισμό της πεσμένης αψίδας του Ιερού βρέθηκαν δέκα νομίσματα Τουρκοκρατίας (N77, N73), 4ου αι. (N75, N70), πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών-ψηφίδων, όστρακα, μια αγνύθα και ένα ακέραιο υδροδοχείο νεότερων χρόνων.

Κατά την τρίτη ανασκαφική περίοδο[105] ολοκληρώθηκε η έρευνα του κεντρικού κλίτους και διερευνήθηκε η θεμελίωση του νότιου εξωτερικού τοίχου της βασιλικής.

Στο χώρο του Ιερού συνεχίζεται η διατάραξη της στρωματογραφίας σε ικανό βάθος. Εμφανίζεται η ίδια κατάσταση με αυτήν της πρώτης περιόδου. Αυξάνονται τα πρωιμότερα ευρήματα, τα τεμάχια ψηφιδωτού, οι ψηφίδες, τμήματα υποστρώματος δαπέδου, σπαράγματα τοιχογραφιών με διαφορετικό υπόστρωμα (ορισμένα φέρουν ανάγλυφη κυματοειδή ταινία), όστρακα υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Διάσπαρτοι λίθοι και κέραμοι, τεμάχια ασβεστοκονιάματος, καθώς και αρκετά ίχνη καύσης σε διαφορετικά βάθη δηλώνουν πιθανότατα κατάπτωση στέγης ή λίθων πλάγιων τοίχων. Σε βάθος 1,50-1,60 μ. βρέθηκαν δύο όγκοι από επάλληλες πλακαρές πέτρες (12 και 2) με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα που θα πρέπει να ανήκουν σε τοιχοποιία της αψίδας (τεταρτοσφαίριο) ή τοξωτού ανοίγματος ή καμάρας τάφου. Ορισμένες από αυτές φέρουν και τμήματα τοιχογραφικού διακόσμου.

Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του εγκάρσιου τοίχου και των καμαροσκεπών τάφων που είχαν αποκαλυφθεί κατά την πρώτη περίοδο. Από τη δυτική πλευρά και των δύο ορθογώνιων διαμερισμάτων σώζονται μόνον η νοτιοδυτική και η βορειοδυτική γωνία που σχηματίζουν τις παραστάδες εισόδου. Στο εσωτερικό του νότιου θαλάμου βρέθηκαν πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών, ψηφίδων και τεμαχίων ψηφιδωτού δαπέδου και οστά, ενώ στο βόρειο πλήθος οστών με ίχνη καύσης μαζί με λίθους από την ανωδομή και τη στέγασή τους. Οι τάφοι πιθανότατα διαταράχθηκαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και χρησιμοποιήθηκαν ως οστεοφυλάκια.

105. Για τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 609-611.

Ο χώρος του Ιερού έδωσε ακόμη αρκετή ποσότητα αβαφούς και εφυαλωμένης κεραμικής, μετάλλινα αντικείμενα (Μ116-Μ119), τμήματα γυάλινων αγγείων, νομίσματα περιόδου Παλαιολόγων κυρίως (13ος-14ος αι.) και Τουρκοκρατίας, πολλά αδιάγνωστα (Ν86, Ν87-Ν91, Ν92-Ν96, Ν98-Ν100, Ν102, Ν103, Ν106-Ν115). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια χάλκινη πόρπη ορθογώνιου τύπου με ανάγλυφη παράσταση γρυπολέοντα, θέμα ιδιαίτερα αγαπητό κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, που μπορεί να χρονολογηθεί από τον 6ο έως τον 8ο αι. (Πίν. 301 α)[106].

Προχωρώντας δυτικότερα στο κεντρικό κλίτος η εικόνα των ευρημάτων είναι όμοια. Ανευρίσκουμε πλήθος λίθων και κεραμίδων στέγης, τμήματα ξύλου, ίχνη καύσης, πολλά τεμάχια οστών και κρανίων με ίχνη καύσης, από ανακομιδές, σε βάθος 0,40-0,90 μ., τεμάχια σαθρά ξύλου που συνοδεύονται από μετάλλινα στοιχεία ένδυσης, υπόδησης και εξαρτήματα στρατιωτικής περιβολής, καρφιά, ψηφίδες, σπαράγματα τοιχογραφιών, όστρακα εφυαλωμένης και αδιακόσμητης χρηστικής κεραμικής. Στο κεντρικό κλίτος αποκαλύφθηκαν 15 ελλειψοειδή ορύγματα λαξευμένα στο μαλακό βράχο που περιείχαν 17 συνολικά ταφές ως εξής (αρίθμηση σε συνέχεια των τριών τάφων του 1995):

Τ 4. Βάθ. 0,60-0,63, διαστ. 1,75×0,45 μ. Προσανατολισμένος σκελετός. Φέρει τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα. Δίπλα του βρέθηκαν παραμερισμένα οστά ενός δεύτερου σκελετού και το κρανίο του αμέσως βόρεια των κάτω άκρων του στο ύψος των κνημών. Πάνω από την ταφή επίσης πλήθος οστών από ανακομιδές.

Τ 5. Βάθ. 0,59, διαστ. 1,67×0,45 μ. Προσανατολισμένος σκελετός. Το κρανίο διατηρείται σε κάθετη θέση. Η κάτω σιαγόνα του είναι ελαφρώς μετακινημένη. Τα χέρια είναι σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα και οι φάλαγγες των δακτύλων έχουν μετακινηθεί. Οστά δεύτερου σκελετού βρέθηκαν παραμερισμένα στα πλάγια του ορύγματος. Τα ορύγματα των ταφών 4-5 επικοινωνούν μεταξύ τους στην κάθετη στενή πλευρά τους. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν οστά άλλου σκελετού.

Τ 6. Βάθ. 0,90, διαστ. 1,80×0,35-0,50 μ. (μήκ. σκελετού 1,55 μ.). Προσανατολισμένη ταφή. Το κρανίο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση με όλα τα δόντια του. Τα χέρια είναι σταυρωμένα στο στήθος. Στα πλάγια του ορύγματος έχουν παραμεριστεί οστά δεύτερου σκελετού, ενώ δύο κρανία βρέθηκαν ακριβώς βόρεια του αριστερού ποδιού του σκελετού. Σημαντικότερα ευρήματα: ένα σιδερένιο αντικείμενο (Μ132), μισό χάλκινο νόμισμα (Ν127).

Τ 7. Βάθ. 0,95, διαστ. 1,80×0,35-0,50 μ. (μήκ. σκελετού 1,50 μ. χωρίς κρανίο). Προσανατολισμένη ταφή εντός του ορύγματος κάτω από την ταφή 6. Διατηρείται τμήμα της σπονδυλικής στήλης και το κάτω μέρος του σώματος. Στην περιοχή των ποδιών δύο κρανία. Σημαντικότερα ευρήματα: άνθρακας, τρία σιδερένια αντικείμενα και μισό χάλκινο νόμισμα (Ν128).

Τ 8. Βάθ. 1,05, διαστ. 1,80×0,35-0,50 μ. (μήκ. σωζόμενου σκελετού 1 μ.). Προσανατολισμένη ταφή ακριβώς κάτω από την ταφή 7. Βρέθηκαν τα οστά της λεκάνης και τα πόδια του σκελετού στη θέση τους.

Τ 9. Βάθ. 0,70, διαστ. 1,80×0,50-0,40 μ. (μήκ. σκελετού χωρίς κρανίο 1,40 μ.). Προσανατολισμένη ταφή. Τα οστά του αριστερού ποδιού του σκελετού έχουν μετακινηθεί ελαφρώς, ενώ κάποια οστά λείπουν και έχουν ανακατευτεί με οστά άλλου που έχουν παραμεριστεί στα πλάγια του ορύγματος. Τα χέρια φαίνεται να διπλώνουν στην κοιλιακή χώρα. Βρέθηκε επίσης άνθρακας στην περιοχή της ταφής. Η ταφή οριοθετείται από δύο ακανόνιστους λίθους στο ανατολικό και το νοτιοδυτικό τμήμα της και βόρεια από δύο κάθετες λιθόπλακες με πλίνθο στο ενδιάμεσο κενό. Η οριοθέτηση αυτή αποτελεί τη νότια αντίστοιχα οριοθετημένη πλευρά του χώρου, όπου βρέθηκαν τα συσσωρευμένα οστά.

Τ 10. Βάθ. 0,85, διαστ. 1,70×0,20-0,56 μ. Το όρυγμα οριοθετείται από τέσσερις λιθόπλακες στη βόρεια και τη νότια πλευρά και μία στη δυτική κάθετα βαλμένες στο χώμα. Χώρος ταφής με συσσώρευση οστών. Οι πλάκες είναι από μαλακό γκριζοπράσινο ασβεστόλιθο, όμοιες με εκείνες του τμήματος δαπέδου του κεντρικού κλίτους.

Τ 11. Βάθ. 0,60, διαστ. 1,70×0,35-0,60 μ. (μήκ. σκελετού 1,65 μ.). Οριοθέτηση από λιθόπλακες στο νότιο τμήμα. Προσανατολισμένη ταφή. Λείπουν αρκετά οστά των χεριών. Σώζονται θραύσματα κρανίου στη θέση που θα έπρεπε αυτό να βρίσκεται, ενώ αμέσως βορειότερα θραύσματα δεύτερου κρανίου. Στα πλάγια του ορύγματος έχουν παραμεριστεί οστά δεύτερου σκελετού.

Τ 12. Βάθ. 0,65, διαστ. 1,45×0,38-0,52 μ. (μήκ. σωζόμενου σκελετού 0,54 μ.). Το ανατολικό όριο της ταφής αποτελεί το δυτικό όριο της ταφής 10 (λιθόπλακα). Στα νότια λιθόπλακα για οριοθέτηση. Ο σκελετός έχει διαταραχθεί στο κάτω μισό τμήμα του, ενώ λείπουν οστά από το άνω μέρος του. Ανήκει σε γυναίκα.

Τ 13. Βάθ. 0,60, διαστ. 0,70×0,38×0,60 μ. (μήκ. σωζόμενου σκελετού 0,60 μ.). Προσανατολισμένος σκελετός με το άνω τμήμα στη θέση του. Το κατώτερο τμήμα του βρίσκεται κάτω από το δάπεδο και δεν αποκαλύφθηκε. Η δυ-

106. Βλ. αντίστοιχη από τη βασιλική στη θέση Παλιοκκλήσι του Δρυμού Βόνιτσας, *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 185-188, εικ. 4-5, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Ακόμη, βλ. *ByzZ* 21 (1912), σ. 199, εικ. 11, 12, 13-18 και *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 844, Πίν. 634 δ. Η παραπάνω πόρπη δημοσιεύτηκε στον κατάλογο της έκθεσης *Ώρες Βυζαντίου*, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα 2002, σ. 393, αριθ. 482.

τική πλευρά της ταφής οριοθετείται από δύο πλίνθους που αποτελούν και το ανατολικό όριο της ταφής 14. Μία πλίνθος τοποθετείται κάθετα στη λιθόπλακα αποτελώντας το νότιο όριο.

Τ 14. Βάθ. 0,67-0,70, διαστ. 1,80×0,70 μ. (μήκ. σκελετού 1,60 μ.). Προσανατολισμένος σκελετός γυναίκας. Το κρανίο έχει συνθλιβεί. Τα χέρια είναι σταυρωμένα στο στήθος. Παραμερισμένα στο ανατολικό άκρο της ταφής και γύρω από την περιοχή των ποδιών βρέθηκαν οστά που ανήκουν σε δεύτερο σκελετό (εφήβου). Σημαντικότερα ευρήματα: τμήμα υφάσματος και κλωστές, ενώτιο (Μ135), ξύλινη χάντρα (Ξ1).

Τ 15. Βάθ. 0,60-0,75, διαστ. 1,25×0,52 μ. (μήκ. σκελετού χωρίς κνήμες 1,10 μ.). Προσανατολισμένος σκελετός με τα χέρια διπλωμένα στην κοιλιακή χώρα, το κρανίο του οποίου δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Ο σκελετός αποκαλύπτεται μέχρι και τα μηριαία οστά. Οι κνήμες και τα άκρα εισέρχονται κάτω από το δυτικό τοίχο του τάφου 16.

Τ 16. Βάθ. κατασκευής: 0,17-0,25 μ. Κιβωτιόσχημος τάφος, εξωτ. διαστ. 1,75×0,50-0,40×0,48-0,62 μ., που εφάπτεται στο βόρειο τοίχο του κλίτους από αργούς λίθους διαφορετικού μεγέθους, ελάχιστες πλίνθους στα ενδιάμεσα κενά και ασβεστοκονίαμα. Στην τοιχοποιία του έχουν χρησιμοποιηθεί και οστά από προηγούμενες ταφές στο χώρο. Το νότιο σκέλος του συνεχίζει πιθανότατα κάτω από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους. Εντός του σε βάθος 0,55 μ. βρίσκουμε στόμιο πήλινου λουλά πίπας (Κ21), όστρακα, διάσπαρτα οστά, ψηφίδα, καρφιά με ίχνη ξύλου, σπαράγματα τοιχογραφίας. Σε βάθος 0,62 μ. βρέθηκε κρανίο, διαταραγμένα οστά και οστά κάτω άκρων στη θέση τους, που συνεχίζουν και κάτω από το δάπεδο. Στο ανατολικό άκρο συσσώρευση οστών (βάθ. 0,70 μ.). Κάτω από τα οστά του κεντρικού τμήματος βρέθηκε τμήμα υφάσματος και ασημένιου σύρματος (Μ134).

Τ 17. Βάθ. 0,78-0,92, διαστ. 0,90-0,60 μ. Προσανατολισμένος σκελετός με το κρανίο και τμήμα της σπονδυλικής στήλης στη θέση τους. Το υπόλοιπο τμήμα συνεχίζει κάτω από το δάπεδο του κλίτους. Τα οστά των χεριών έχουν μετατοπιστεί, ενώ οστά δεύτερου σκελετού βρίσκονται παραμερισμένα στα πλάγια του ορύγματος και άλλα πάνω από το επίπεδο του σκελετού της ταφής 17.

Τ 18. Βάθ. 0,58-0,69, διαστ. 1,75×0,27-0,58 μ. Προσανατολισμένος σκελετός. Το κρανίο έχει συνθλιβεί στο εμπρόσθιο τμήμα του, ενώ κάποια οστά έχουν μετατοπιστεί.

Τ 19. Βάθ. 0,53-0,55, διαστ. 0,80×0,20-0,40 μ. Προσανατολισμένος σκελετός. Αποκαλύφθηκε κατά το 1/3 του, διότι το ανατολικό τμήμα του ορύγματος βρίσκεται κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο του κλίτους. Οι κνήμες και τμήματα των μηριαίων οστών βρίσκονται στη θέση τους αλλά μετακινημένες μαζί με άλλα οστά λίγο ψηλότερα.

Τ 20. Βάθ. 1, διαστ. 1,98×0,30-0,58 μ. Προσανατολισμένος σκελετός. Διατηρούνται στη θέση τους το κρανίο, οι βραχίονες και τμήμα της σπονδυλικής στήλης. Το κατώτερο τμήμα του βρέθηκε διαταραγμένο. Στο δυτικό άκρο του ορύγματος δύο κρανία και οστά σε ανώτερο επίπεδο. Εκατέρωθεν του ανατολικότερου δύο κάθετοι λίθοι οριοθέτησης. Σημαντικότερα ευρήματα: τμήμα χάλκινου νομίσματος (Ν139).

Στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους, στο ύψος του δεύτερου από δυτικά πεσσότοιχου και κατά πλάτος αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,17-0,23 μ. τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου από ακανόνιστες, γκριζόλευκες λιθόπλακες μαλακού ασβεστολιθικού πετρώματος ελεύθερα τοποθετημένες στο χώμα, μικρότερου μεγέθους από εκείνες των πλαγίων κλιτών. Στο ανατολικό τμήμα του αποκαλυφθέντος δαπέδου και περίπου στο μέσον του βρέθηκε πρόχειρη τοξοειδής κατασκευή. Ανατολικότερα βρέθηκαν άλλες δύο βοηθητικές κατασκευές (βάθ. 0,34 μ.) από αργολιθοδομή, ελάχιστες πλίνθους και συνδετικό υλικό λάσπη (πεταλόσχημη η μία και σχήματος διπλής καμπύλης ανοιχτής στα ανατολικά η άλλη).

Τομές εξωτερικά της νότιας τοιχοποιίας

Οι παραπάνω τομές πραγματοποιήθηκαν για τη διερεύνηση της θεμελίωσης της νότιας τοιχοποιίας και τον καθαρισμό της, καθώς και για την απομάκρυνση και διάσωση των πολλών και σημαντικών σπαραγμάτων τοιχογραφιών β΄ στρώματος που είχαν εντοιχιστεί ή χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στην τοιχοποιία.

Αποκαλύφθηκαν δύο αντηρίδες, διαστ. 1×0,50×1 μ., ενισχυτικές της θεμελίωσης της νότιας τοιχοποιίας στο ανατολικό άκρο της στοάς.

Βρέθηκαν πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών από το β΄ στρώμα της αγιογράφησης (τέλη 12ου-13ος αι.) που δηλώνουν την τοιχογράφηση του νότιου κλίτους και της νότιας τοιχοποιίας του κατά την παραπάνω χρονική περίοδο. Γύρω στο β΄ μισό του 14ου αι., όταν ανοικοδομείται ο νότιος εξωτερικός τοίχος της βασιλικής και το κλίτος προσλαμβάνει τη μορφή στοάς, πολλά από τα σπαράγματα των τοιχογραφιών που είχαν καταπέσει χρησιμοποιούνται στη θεμελίωσή του.

Ακόμη ανασύρθηκαν αρκετά σπαράγματα από την αγιογράφηση του 16ου αι. που πιθανότατα κάλυπτε και την εξωτερική όψη του νότιου τοίχου.

Κατά τον καθαρισμό περισυνελέγησαν και αρκετά νομίσματα παλαιολόγειας περιόδου, Τουρκοκρατίας και νεότερων χρόνων (Ν140-146), καθώς και λίθινες χάντρες (Λ25).

Εντοπίστηκαν και τρεις λακκοειδείς τάφοι με προσα-

νατολισμένους σκελετούς σε ξύλινο φέρετρο και ανακομιδές, λαξευμένοι ενίοτε στο μαλακό βράχο σε συνέχεια των ταφών που αποκαλύφθηκαν στο νότιο κλίτος της βασιλικής. Ανάλογα είναι και τα ευρήματα.

Σε δοκιμαστικές τομές στο νοτιοδυτικό τμήμα αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο από ακανόνιστους λίθους και τοιχοποιία εγκάρσια δυτικά του κατωφλιού του νότιου τοίχου, καθώς και λείψανα τοιχοποιίας ασβεστόκτιστης σε κατώτερο επίπεδο νοτιοδυτικά. Η έρευνα δεν συνεχίστηκε για πρακτικούς λόγους, προτείνουμε όμως να ολοκληρωθεί στα πλαίσια διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της βασιλικής, διότι θα μας αποκαλύψει ενδιαφέροντα στοιχεία για πιθανά προσκτίσματα του ναού ή παλαιότερες φάσεις του σε συνδυασμό με τα παλαιότερα λείψανα τοιχοποιίας στο εσωτερικό της βασιλικής.

Αιανή

Ναός Παναγίας

Στην Αιανή, στο βυζαντινό ναό της Παναγίας[107] διενεργήθηκαν δέκα διερευνητικές ανασκαφικές τομές, τέσσερεις στο εσωτερικό και έξι στο εξωτερικό του μνημείου με σκοπό την ανεύρεση στοιχείων για τη σύνταξη μελέτης στερέωσης-αποκατάστασής του[108].

Στο Ιερό (τομή 1) ανευρέθηκαν υπόστρωμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα, βότσαλα, κεραμίδια και σπαράγματα τοιχογραφιών, κάτω από το οποίο φαίνεται να συνεχίζει ο αναβαθμός που περιτρέχει την κόγχη, καθώς και η βάση της Αγίας Τράπεζας. Στην τομή (2), στη βορειοανατολική γωνία του κυρίως ναού, επικρατεί ανάλογη κατάσταση (ασβεστοκονίαμα, τεμάχια μαρμάρινων πλακών, κεραμίδων). Επισημάνθηκαν σε κατώτερο επίπεδο άλλα δύο στρώματα ασβεστοκονιάματος. Στους δόμους της θεμελίωσης (με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό) του βόρειου τοίχου του ναού ανευρέθηκαν ίχνη καύσης.

Στην τρίτη τομή (3), κάθετη στο βόρειο τοίχο, στο σημείο που συνδέεται ο κυρίως ναός με το νάρθηκα, ανευρέθηκαν οστά από ανακομιδή σε οριοθετημένη από κάθετους λίθους ταφή και κάτω από αυτήν επιμελημένη τοιχοποιία, η οποία δεν μπόρεσε να διερευνηθεί λόγω των υποστυλώσεων του τριβήλου. Στην τελευταία τομή, στο εσωτερικό του ναού, στη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα αποκαλύφθηκε αποθέτης των χρόνων της Τουρκοκρατίας, που περιείχε πλήθος οστράκων, θραύσματα γυάλινων σκευών, νομίσματα, μετάλλινα σκεύη, μυροδοχείο κ.ά. Σε βάθος 0,60 μ. περίπου ανευρέθηκε μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο α' μισού 5ου αι. και λίγο πιο κάτω μαρμάρινη τριποδική βάση κηροστάτη μεταβυζαντινών χρόνων.

Στην πρώτη τομή (5) εξωτερικά του ναού, στο σημείο που ενώνεται ο βόρειος τοίχος του κυρίως ναού με το νάρθηκα, αποκαλύφθηκαν: εγκάρσιος τοίχος, πλ. 0,70 μ., και πάνω σε αυτόν παραστάδα-πεσσός, πλ. 0,55 μ., όπου εδράζεται η αψιδωτή κατασκευή του αρκοσολίου. Ακόμη ανευρέθηκαν μια διαταραγμένη από τον εγκάρσιο τοίχο προσανατολισμένη ταφή (Δ.-Α.) σε απόσταση 1,70 μ. από το βόρειο τοίχο του ναού και το περιμετρικό σενάζ από μπετόν. Στη δεύτερη τομή (6) εξωτερικά της κόγχης αποκαλύφθηκε το περιμετρικό σενάζ, ενώ στην τελευταία τομή (7) κάθετα στο νότιο τοίχο, στο σημείο επαφής νάρθηκα και εξωνάρθηκα, σε απόσταση 1,80 μ., καλυπτήριες πλάκες κιβωτιόσχημης προσανατολισμένης ταφής (Δ.-Α.).

Προγραμματική σύμβαση ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμων Σερβίων, Αιανής, Βελβεντού

Στο κάστρο Σερβίων, στη βόρεια πλευρά του εξωτερικού τείχους, στο χώρο όπου αναζητείται η βόρεια πύλη, στα πλαίσια καθαρισμών με σκοπό τη στερέωση και αποκατάσταση του τείχους στο σημείο αυτό, αποκαλύπτονται κτίσματα εσωτερικά του τείχους με ενδιαφέρουσα κεραμική υστεροβυζαντινών-μεταβυζαντινών χρόνων. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε[109].

Στο Βελβεντό, στον περιβάλλοντα χώρο του βυζαντινού ναού του Αγίου Μηνά και κάτω από το μεταγενέστερο νότιο προστώο, αποκαλύφθηκαν χώροι λουτρού παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και νεκροταφείο με αλλεπάλληλες κιβωτιόσχημες ταφές, μετά την εγκατάλειψη του χώρου[110].

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

Βοσκοχώρι

Άξονας κατασκευής της Εγνατίας οδού

Στη διάρκεια σκαπτικών εργασιών στον άξονα κατασκευής της Εγνατίας οδού, στη θέση του κόμβου του Βο-

107. Για το ναό, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (υποσημ. 43), σ. 410-423.

108. Η μελέτη αυτή ανατέθηκε από το Γραφείο Προγραμματικής Σύμβασης στον αρχιτέκτονα Σ. Βογιατζή και τους συνεργάτες του. Την επίβλεψη των ανασκαφικών εργασιών ανέλαβε ο αρχαιολόγος της Προγραμματικής Σύμβασης Π. Φτάκας.

109. Την επίβλεψη της ανασκαφής ανέλαβε η αρχαιολόγος της Προγραμματικής Σύμβασης Α. Σοφού.

110. Π. Φτάκας, Αποκάλυψη συγκροτήματος Λουτρών στα θεμέλια βυζαντινού ναού, εφημερίδα *Το Βελβεντό*, αριθ. φ. 385/Ιούλιος 1997, σ. 1 και 16.

σκοχωρίου εντοπίστηκε από τη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ νεκροταφείο και σταυρικό κτίριο βυζαντινής εποχής. Η 11η ΕΒΑ ανέλαβε την έρευνα, η πρώτη φάση της οποίας διήρκεσε από τον Ιούνιο έως το Νοέμβριο του 1996 και η δεύτερη από τον Ιούνιο έως και τον Αύγουστο του 1997. Η ανασκαφή επιμερίστηκε σε δύο μεγάλους τομείς που συμβατικά ονομάστηκαν δυτικός και ανατολικός.

Στο δυτικό τομέα σε επιφάνεια 700 τ.μ. ερευνήθηκε κοιμητήριο αποτελούμενο από 56 τάφους, το 1/3 των οποίων ανήκει σε παιδιά. Η διαμόρφωση των λάκκων ήταν υποτυπώδης στο φυσικό σκληρό έδαφος της περιοχής με τα ενσωματωμένα χαλίκια (ταμπάνι). Η διάταξή τους είναι πολύ αραιή αλλά σε απόλυτη κανονικότητα και παραλληλία, με ομοιομορφία στον τρόπο λάξευσής τους και με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι ενδείξεις αρχιτεκτονικής επιμέλειας των τάφων περιορίζονται σε πρόχειρες οριοθετήσεις σχήματος Γ κυρίως στην πλευρά της κεφαλής. Ορισμένοι λάκκοι χωρίζονται μεταξύ τους με χαμηλά παράλληλα τοιχάρια, που συνίστανται σε ακατέργαστους λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Φαίνεται πως οι τάφοι θα ήταν σημασμένοι, καθώς βρέθηκε ένα τμήμα λίθινου σταυρού. Οι περισσότεροι νεκροί είχαν τα χέρια τους σε παράλληλη με το σώμα θέση και συχνά κάτω από τους μηρούς, ενώ ορισμένοι τα είχαν σταυρωμένα στην οσφυική χώρα. Το σκελετικό υλικό στο σύνολό του βρέθηκε σε καλή κατάσταση. Οι νεκροί ως επί το πλείστον ήταν τοποθετημένοι σε φέρετρα, από τα οποία βρέθηκαν άφθονα υπολείμματα ξυλείας, καρφιά και μεταλλικοί σύνδεσμοι. Τα ευρήματα μέσα στους τάφους περιορίζονται σε ελάχιστα όστρακα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, λίγες οστέινες χάντρες. Λιγοστές ταφές με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., καθώς και οκτώ λίθινες οθωμανικές επιτύμβιες στήλες εγκατεσπαρμένες στο χώρο μάς υποψιάζουν για τη χρήση αυτής της έκτασης και από τους οθωμανούς κατοίκους της περιοχής, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στο Τσομπανλή, όπως ονομαζόταν το Βοσκοχώρι επί Τουρκοκρατίας. Το χώρο του κοιμητηρίου διασχίζει διαγωνίως από ΒΔ. προς ΝΑ. μακρύς αγωγός υδροδότησης, οι σωλήνες του οποίου φαίνεται πως είναι χειροποίητοι και το συνδετικό υλικό απλό ασβεστοκονίαμα χωρίς υδραυλική προσθήκη. Καθώς βρίσκεται σε ψηλότερο των τάφων στρώμα, φαίνεται πως είναι μεταγενέστερός τους. Το κοιμητήριο που ανασκάφηκε δεν μας δίνει στοιχεία χρονολόγησης. Η τυπολογία των λάκκων, η ποιότητα των ευρημάτων, η εκτεταμένη χρήση φερέτρων και η ανεύρεση λίγων επιτύμβιων οθωμανικών στηλών μάς προσανατολίζει σε μία χρονολόγηση στην υστεροβυζαντινή ίσως και πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή, πιθανώς στη διάρκεια της εγκατάστασης των Γιουρούκων στο Σαριγκιόλ[111], περίοδος που ο πληθυσμός της περιοχής γίνεται μεικτός.

Με την ανεύρεση των τάφων ολοκληρώθηκε η έρευνα στη θέση κατασκευής της γέφυρας του κόμβου Βοσκοχωρίου και αφού αποτυπώθηκε και φωτογραφήθηκε ο χώρος παραδόθηκε με απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας στη ΔΕΚΕ Κοζάνης για να συνεχιστεί η κατασκευή της εθνικής οδού. Στην ανασκαφική έρευνα έλαβε μέρος από την έναρξή της η μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ Σ. Ακριβοπούλου και στην πορεία προσπέθηκε και ο αρχαιολόγος Μ. Παρδάλης.

Στον ανατολικό τομέα της ανασκαφής, και συγκεκριμένα 180 μ. ανατολικά της θέσης του κοιμητηρίου, παραλάβαμε από τη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ ημιανεσκαμμένο κτίριο σταυρικής κάτοψης[112], την έρευνα του οποίου είχε αρχίσει η αρχαιολόγος Μ. Βατάλη κατά την ανασκαφική περίοδο 1995. Με την αποπεράτωση της αποκάλυψης του κτιρίου από την 11η ΕΒΑ φάνηκε ένας κτιριακός πυρήνας μικρών διαστάσεων σε σχήμα Τ με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., στη νοτιοδυτική πτέρυγα του οποίου προσκολλώνται ορθογώνιοι χώροι που σχηματίζουν τελικά ένα σύνολο σχήματος Γ. Σε δεύτερη φάση προστέθηκαν χώροι στα βόρεια και τα ανατολικά, οι οποίοι του προσέδωσαν σχήμα ελεύθερου σταυρού. Το σύνολο έχει διαστάσεις από Β. προς Ν. 14,90 και από Α. προς Δ. 10 μ. (Πίν. 301 γ). Η κάτοψή του, οι εγκαταστάσεις υποκαύστων, τα πήλινα tubuli, οι ευρύχωρες δεξαμενές με το παχύ υδραυλικό κονίαμα, η θέση πυέλου και ο χώρος καύσης υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός λουτρού που ακολουθεί τον τύπο των μικρών ρωμαϊκών θερμών και απαντά σε αγροτικές περιοχές έως και το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου[113]. Οι μικροί χώροι του πυρήνα σχήματος Τ στα βορειοανατολικά απαρτίζουν συνολικά τέσσερα μικρά διαμερίσματα του ενός ατόμου, στο ένα από τα οποία ενσωματώθηκε μεταγενέστερα ημικυκλική πύελος. Κάτω από το δάπεδό τους, που αποτελούνταν από πήλινες και σχιστολιθικές πλάκες, διασώζονται κτιστά τοιχάρια και tubuli σε β΄ χρήση, υποδομή που εξυπηρετούσε την κυκλοφορία του θερμού αέρα. Ο χώρος αυτός ήταν γεμάτος στάχτη, ενώ το praefurnium πρέπει

111. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 51.

112. Η δημοσίευσή του θα ακολουθήσει σε μεταγενέστερη μελέτη.

113. Για τα παλαιοχριστιανικά λουτρά, βλ. Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήνα 1990, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, και Δ. Αθανασούλης, Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινορράχη Σπάρτης, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Β΄, Αθήνα 1998, σ. 14-24.

να ήταν στο βόρειο πέρας του, εξωτερικά του κτιρίου, όπου το στρώμα στάχτης ήταν εξαιρετικά πυκνό και οι τοιχοποιίες καμένες. Αυτός ο πυρήνας συνιστούσε τους θερμούς χώρους, οι οποίοι θα ήταν καλυμμένοι με θόλους. Οι περιμετρικοί χώροι στα νότια και τα δυτικά, με τις ευρύχωρες τετράπλευρες δεξαμενές, τη λεπτότερη και ρηχότερη τοιχοποιία, ίσως να είχαν διαφορετικό τρόπο στέγασης. Χαμηλά κτιστά στηθαία τις χώριζαν μεταξύ τους και μάλλον θα λειτουργούσαν με το σύστημα της υπερχείλισης των υδάτων. Ο μεγάλος αυτός χώρος, που περιβάλλει σε Γ το caldarium, αποτελεί το frigidarium του λουτρού. Σε αυτό υπήρχαν μία μικρή ορθογώνια πύελος και τρεις μεγάλες δεξαμενές περισσότερων ατόμων, όλες στρωμένες με παχύ υδραυλικό κονίαμα. Στη δυτικότερη δεξαμενή, που σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, διαφαίνονται ίχνη πλακόστρωσης με υλικό που αφαιρέθηκε. Χώρος αποδυτηρίων δεν εντοπίστηκε. Στο νότιο πέρας του κτιρίου ερευνήθηκε κτιστός βαθμιδωτός αγωγός ορθογώνιας διατομής που ακολουθεί το φυσικό πρανές του εδάφους. Η επιφάνειά του καλύπτεται με λίθινες πλάκες, οι οποίες φαίνεται πως λειτουργούσαν ως κλίμακα εισόδου στο λουτρό. Κάτω από μια διαταραγμένη πλάκα βρέθηκε νομισματικός «θησαυρός» 136 χάλκινων νομισμάτων μικρών υποδιαιρέσεων. Το πλέον ευανάγνωστο είναι ένα οκτανούμμιο Ιουστινιανού, κοπής Θεσσαλονίκης. Η θέση τους στην είσοδο του λουτρού, η παρόμοια χαμηλή αξία τους, η χρονολόγησή τους την ίδια εποχή αποτελούν ενδείξεις ότι δεν έχουμε την περίπτωση ενός αποθησαυρισμού νομισμάτων αλλά το τίμημα που πλήρωναν οι λουόμενοι στο λουτράρη καθώς έμπαιναν στο χώρο. Αυτό το σύνολο των νομισμάτων πιστεύουμε πως χρονολογεί την εποχή καταστροφής του κτιρίου, το αίτιο της οποίας μάλλον συνδέεται με κάποια αιφνίδια φυσική καταστροφή, όπως σεισμό, παρά με εχθρική επιδρομή.

Στη συνέχεια, η έρευνα επικεντρώθηκε στα δυτικά αυτού, στο σημείο όπου αποκαλύφθηκε τμήμα συμπαγούς τοιχοποιίας σε παράλληλη πορεία προς το δυτικό τμήμα του λουτρού. Προοδευτικά ήλθε στο φως μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, διαστ. 9,90×5,60 μ., σε απόλιτη παραλληλία με το λουτρό. Κατά χώραν διατηρούνται ο βόρειος τοίχος, σε ύψος από 1,15 έως 1,40 μ., ο δυτικός και τμήμα του ανατολικού, σε ύψος έως 0,50 μ., ενώ ο νότιος είναι πλήρως κατεστραμμένος από τη βαθιά άροση. Το πάχος των τοίχων φθάνει τα 0,75 μ. και η τοιχοδομία συνίσταται σε ημικατεργασμένους ανισομεγέθεις λίθους συνδεδεμένους με αραιό ασβεστοκονίαμα και άφθονο χώμα. Άνοιγμα δεν εντοπίστηκε και πιθανώς να βρισκόταν στο νότιο ή στο ισοπεδωμένο τμήμα του ανατολικού. Από το δάπεδο διατηρούνται κατά τόπους υπολείμματα υδραυλικού κονιάματος και λίγες πήλινες πλάκες. Η άφθονη κεράμωση και τα καρφιά στέγης δείχνουν ότι ο χώρος θα ήταν ξυλόστεγος. Τα τμήματα των πλίνθων ποικίλλουν σε πάχος από 0,02 έως και 0,05 μ. Στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου εντοπίστηκαν υπολείμματα υδραυλικής κατασκευής, διαστ. 2×1,35 μ. και τμήματα πηλοσωλήνα. Στο εσωτερικό του κτιρίου εντοπίστηκαν όστρακα βυζαντινών εφυαλωμένων αγγείων, παλαιοχριστιανικών ραβδωτών και άφθονη αβαφής χρηστική κεραμική. Ο λόγος ύπαρξης αυτού του αταύτιστου κτιρίου στα βορειοδυτικά του λουτρού μπορεί να ερμηνευθεί μόνον εάν συνδυαστεί με το λουτρικό χώρο. Η άμεση γειτνίασή του με το δεύτερο, τα ασαφή όρια και τα πιθανά ανοίγματά του προς τη δυτική πλευρά του λουτρού, θα μπορούσαν να το ταυτίσουν με το χώρο των αποδυτηρίων, που λόγω της ανωμαλίας του εδάφους δεν μπορούσε να χτιστεί αλλού. Μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη του λουτρού, στο τέλος της παλαιοχριστιανικής εποχής, το κτίριο των αποδυτηρίων φαίνεται πως εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και ίσως μετατράπηκε σε χώρο κατοικίας, όπως δείχνει η σχετική κεραμική.

Η σημασία του κοιμητηρίου και του λουτρού σε αυτή τη θέση πρέπει να συνεξεταστεί σε σχέση με τις πληροφορίες και τη μνημειακή τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής. Δοκιμαστικές τομές παραπλεύρως του άξονα κατασκευής της Εγνατίας οδού στη γύρω περιοχή απέβησαν άκαρπες, αλλά με επιφανειακή έρευνα στα βόρεια του λουτρικού συνόλου περισυνελέγησαν κεραμική με λεπτά τοιχώματα, ψηφίδες, σπαράγματα ζωγραφισμένων κονιαμάτων και εντοπίστηκε οικοδομικό υλικό, τμήματα συνδετικού κονιάματος και άφθονη κεράμωση. Νότια των ευρημάτων αυτών και της Εγνατίας οδού βρίσκεται η παλαιοχριστιανική βασιλική του Βοσκοχωρίου που χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα της, Α. Ξυγγόπουλο, στον 6ο αι. Η βασιλική εντάσσεται μέσα σε οχυρωμένη παλαιοχριστιανική πόλη, τα ίχνη της οποίας εντοπίζονται στους νοτιότερους λόφους της περιοχής, από όπου περισυνελέγησαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά γλυπτά[114]. Η ευρύτερη περιοχή αποτελεί τον αστικό χώρο της αταύτιστης παλαιοχριστιανικής πόλης της περιοχής, οικοδομικά λείψανα της οποίας υπάρχουν στο λόφο νότια της βασιλικής. Η έκταση που καταλαμβάνει είναι πολύ υπολογίσιμη, όπως φαίνεται από τα λίγα λείψανα της οχυρωματικής γραμμής που περιέκλειε ένα σημαντικό κέντρο κοντά σε ένα βασικό πέρασμα από την Άνω στην Κάτω Μακεδονία. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η πόλη καταστράφηκε βίαια από πυρκαγιά και ότι δεν κατοικήθηκε στη μεσοβυζαντινή περίοδο, τουλάχιστον στην αρχική της έκταση. Σύμφωνα με τα παρα-

114. *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 8-23.

πάνω τόσο το κοιμητήριο όσο και το λουτρό εντάσσονται ανάμεσα στις δύο παλαιοχριστιανικές θέσεις. Το λουτρό θα χρησιμοποιήθηκε έως τον 6ο αι., ενώ το κοιμητήριο φαίνεται μιας εποχής που θα ακολούθησε την καταστροφή και την εγκατάλειψη της θέσης. Λόγω του άγονου εδάφους του φαίνεται πως προτιμήθηκε και από τους μεταγενέστερους κατοίκους της περιοχής, δηλαδή τους Τούρκους που μεταφέρθηκαν από την Ανατολία και εποίκησαν τα χωριά του Σαριγκιόλ.

Στην ανασκαφική έρευνα έλαβαν μέρος η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Σ. Ακριβοπούλου και ο αρχαιολόγος Μ. Παρδάλης. Την τοπογράφηση του χώρου και την σχεδιαστική αποτύπωση του λουτρού έκαναν ο τοπογράφος μηχανικός Ιω. Γκάτζιος και ο αρχιτέκτων Ζ. Αλ-Σαγιάχ.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΑΓΙΟΣ ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ

Βασιλική Αγίου Αχιλλείου

Στο πλαίσιο της αναστήλωσης της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου εντάχθηκε η ανασκαφή στα νότια της βασιλικής με σκοπό την αποκάλυψη του τριμερούς προσκτίσματος και τον προσδιορισμό της λειτουργίας του, καθώς και την έρευνα του παρακείμενου βυζαντινού κοιμητηρίου. Η έρευνα ξεκίνησε το 1996 και συνεχίστηκε το 1997[115]. Συνολικά, στις δύο περιόδους ερευνήθηκαν 145 τάφοι κατανεμημένοι σε τρία στρώματα. Πρόκειται για απλούς λακκοειδείς με προσανατολισμό Α.-Δ. και με οριοθέτηση στην κεφαλή και στα πόδια ή με πλήρη οριοθέτηση περιμετρικά, ενώ βρέθηκαν και ορισμένα παραδείγματα καλυβιτών που προορίζονταν για παιδιά, καθώς και τάφοι με ειδική λίθινη ή πλίνθινη διαμόρφωση στην κεφαλή. Οι νεκροί έχουν τα χέρια σταυρωμένα στο θώρακα και ορισμένοι από αυτούς ήταν μέσα σε φέρετρα, από τα οποία βρέθηκε η ξυλεία, καρφιά και σύνδεσμοι. Στο ένα τρίτο του συνόλου των τάφων φιλοξενούνται μικρά παιδιά, ενώ εντοπίστηκαν λίγες περιπτώσεις ενταφιασμού γονιού με παιδί είτε ταυτόχρονα είτε σε διαδοχικά χρονικά διαστήματα αλλά στον ίδιο λάκκο. Η κατανομή των τάφων, η πυκνότητά τους και οι αλλεπάλληλες χρήσεις για ανακομιδές δείχνει ότι έχουμε τη δομή οικογενειακών μνημάτων που χρησιμοποιούνταν περισσότερες της μιας φοράς. Λιγοστά ήταν τα αγγεία μέσα στους τάφους, αλλά ο σημαντικός αριθμός τους επάνω σε αυτούς, καθώς και οι μικρές εστίες, υποδηλώνουν την τέλεση νεκροδείπνων. Καμένη ύλη κοντά στο κεφάλι των νεκρών συνδέεται με το τελετουργικό τυπικό της ταφής. Ενδιαφέρον ταφικό έθιμο απαντά σε τέσσερις περιπτώσεις νεκρών, δύο ανδρών και δύο νεαρών γυναικών, επάνω από τους οποίους βρέθηκαν οστά μεγάλου ζώου και πτηνού αντίστοιχα. Το 1/4 των ταφών συνοδεύονταν από ευρήματα που συνίστανται σε απλά κοσμήματα, διαδομένα στη νότια βαλκανική το 12ο-14ο αι., όπως επαργυρωμένα κομβία, αργυρά και χάλκινα δαχτυλίδια, ψέλια με φιδόμορφες απολήξεις, απλά και διάτρητα ενώτια, χάντρες από υαλόμαζα αλλά και εξαρτήματα υπόδησης. Οι νομισματικές μαρτυρίες, αν και φτωχές, αντιπροσωπεύουν μία ευρεία ιστορική περίοδο, καθώς συμπεριλαμβάνουν τραχέα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, τραχέα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αργυρό δηνάριο Στέφανου Ούρεση Α΄ (Πίν. 301 β), αργυρό δηνάριο του κράλη Vukasin (1366-1371), ένα βενετικό σολδίο του δόγη Michele Steno (1407) και δύο χάλκινα οθωμανικά[116]. Δύο από αυτά βρέθηκαν ως χαρώνειοι οβολοί στο χέρι και στο στόμα δύο νεκρών αντίστοιχα. Τα νομίσματα σε συνδυασμό με τα κοσμήματα και την τυπολογία των τάφων χρονολογούν το κοιμητήριο από τα μέσα του 12ου έως τις αρχές του 14ου αι. Στην έρευνα για τη λειτουργία των προσκτισμάτων της βασιλικής και της συσχέτισής τους με το κοιμητήριο εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής των πρώτων στα ανατολικά και άφθονο υλικό της ανωδομής και της στέγασής τους με κεραμοσκεπή. Οι τάφοι μέσα στους χώρους τους και η απουσία σταθερού και συνεχόμενου δαπέδου μαρτυρεί την ταφική λειτουργία τους.

Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι μεταπτυχιακοί φοιτητές του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ Β. Μαυρόπουλος και Ειρ. Ισαακίδου, υπεύθυνοι για την τήρηση του ημερολογίου και την εκπόνηση σχεδίων εργασίας. Ο Β. Μαυρόπουλος πραγματοποίησε επίσης μικρό εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα παιδιά του σχολείου της περιοχής και συνεργάστηκε με τη σχεδιάστρια Μ. Σασκαλίδου για την αποτύπωση του χώρου. Η ίδια εκπόνησε το σχέδιο της ανασκαφής. Πολύτιμη στάθηκε η καθημερινή συνδρομή σε ποικίλα ζητήματα του φύλακα βυζαντινών αρχαιοτήτων Πρεσπών Σπ. Κοσμανόπουλου.

115. Τα αποτελέσματα των τριών ανασκαφικών περιόδων 1996-1998 δημοσιεύονται στο *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 527-542.

116. Τα νομίσματα και των τριών περιόδων της ανασκαφικής έρευνας παρουσιάστηκαν στο: Μ. Παϊσίδου, Νομίσματα από τον Άγιο Αχίλλειο Μικρής Πρέσπας κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1996-1998, *Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο, Επιστημονική διημερίδα 15-16/5/1998*. Το κείμενο δημοσιεύεται στο *Οβολός* 4 (υπό έκδοση).

Μονή Παναγίας Πορφύρας

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού του Αγίου Αχιλλείου, όπου βρίσκονται τα υπολείμματα του συγκροτήματος της ανδρικής μονής της Παναγίας Πορφύρας, ανασκάφηκε ο χώρος περιμετρικά του καθολικού, όπως αυτό διατηρείται μετά την αναστήλωση του 1954 που είχε πραγματοποιηθεί με την ευθύνη του Στ. Πελεκανίδη[117]. Το μνημείο είχε υποστεί καταστροφές από τους βομβαρδισμούς των Ιταλών το 1941 χάνοντας τη βορειοδυτική στοά, το βόρειο τοίχο και το μεγαλύτερο μέρος των κελιών και του ηγουμενείου, τα οποία συνιστούσαν οκτώ διώροφους χώρους. Για την αποκατάσταση των χαμένων στοιχείων πέρα από την ανασκαφική έρευνα βοήθησαν οι παλαιότερες περιγραφές των περιηγητών, οι πρώτες επιστημονικές μελέτες για την περιοχή[118], αλλά και οι μνήμες των ντόπιων[119]. Με την έρευνα αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος της η βόρεια στοά αποτελούμενη από χαμηλή λίθινη τοιχοδομία και άλλοτε υπερκείμενους ξύλινους κίονες (Πίν. 301 δ). Σε επαφή με το βόρειο τοίχο του ναού υπήρχε κτιστό πεζούλι που αφανίστηκε μαζί με τον τοίχο. Δύο είσοδοι όριζαν τις προσβάσεις: από την κύρια, που βρισκόταν στη βόρεια πλευρά της στοάς με μέτωπο προς τα κελιά των μοναχών, αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο πρόπυλο με κατώφλι, ενώ από τη δευτερεύουσα στο ανατολικό πέρας της στοάς με έξοδο προς τη λίμνη αποκαλύφθηκε το κατώφλι και οι θέσεις των θυροφύλλων που έκλειναν την πρόσβαση. Στα δυτικά ερευνήθηκε σε επίπεδο θεμελίωσης κλειστός εξωνάρθηκας που σχημάτιζε Γ με τη βόρεια στοά και είχε κτιστό πεζούλι στα νότια και τα δυτικά. Κάτω από το δάπεδο της βόρειας στοάς βρέθηκαν λίγες ταφές μοναχών σε απλά λακκοειδή ορύγματα. Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται και κατά μήκος του νότιου τοίχου του καθολικού. Ορισμένες από τις ταφές που βρίσκονται κοντά στο νοτιοδυτικό πέρας του κυρίως ναού υπόκεινται της θεμελίωσης των τοίχων του νάρθηκα και του εξωνάρθηκα, ανήκοντας μάλλον στην πρώτη φάση του καθολικού, που θα αποτελούνταν μόνον από τον κυρίως ναό. Άλλωστε η μεταγενέστερη προσθήκη των βοηθητικών χώρων φαίνεται και από τους αρμούς στις τοιχοποιίες. Τις σημαντικότερες πληροφορίες που ανατρέπουν τα παλαιότερα δεδομένα μάς έδωσαν τα άφθονα σπαράγματα των τοιχογραφιών που βρέθηκαν στη βόρεια στοά και προέρχονται από το βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Διασώζουν αρκετά μεγάλα τμήματα από κεφαλές αγίων, κορμούς με ενδύματα, επιγραφές, ζωικό και φυτικό διάκοσμο, πλαισιώσεις με διακοσμητικά θέματα και ουδέτερα στρώματα. Στα περισσότερα σπαράγματα διακρίνονται δύο στρώματα, τα οποία αντιστοιχούν σε δύο διαδοχικές φάσεις ιστόρησης. Η διαφοροποίηση ανάμεσά τους δείχνει ποιοτική ανωτερότητα του παλαιότερου ως προς τη σύσταση των κονιαμάτων: πρόκειται για παχύτερο, σφιχτότερο και χωρίς προσμείξεις ασβεστοκονίαμα, στην επιφάνεια του οποίου απλώνονται στιλπνά, πηχτά και ανθεκτικά χρώματα. Αντίθετα το νεότερο είναι πολύ λεπτό, με χαλαρή σύσταση και πολύ άχυρο, εφάπτεται απευθείας στο παλαιότερο στρώμα και αποκολλάται πολύ εύκολα, ενώ η ζωγραφική του επιφάνεια απολεπίζεται. Από τεχνοτροπικής άποψης το παλαιότερο στρώμα συνανήκει με τις τοιχογραφίες του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού που χρονολογούνται με επιγραφή το 1524, παρουσιάζοντας σχέσεις με το «καστοριανό εργαστήριο», το παρεκκλήσι των Αγίων Αποστόλων του Αγίου Νικολάου Bolnica και τη Matka[120] (Πίν. 302 α). Το νεότερο στρώμα ανάγεται και αυτό στο 16ο αι., πιθανώς στο γ΄ τέταρτο, και φαίνεται πως ανάγεται στη φάση των τοιχογραφιών της εξωτερικής παρειάς του δυτικού τοίχου του ναού (Πίν. 302 β)[121]. Επιπλέον παρατηρήθηκε πως ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα εφάπτεται σε τμήμα αυτών των τοιχογραφιών, οι οποίες συνεχίζονται και στην εξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου και υπολείμματά τους σώζονται στους ελάχιστους λίθους του βόρειου τοίχου που έμειναν κατά χώραν. Συμπερασματικά, θεωρούμε ότι το 1524 χτίστηκε και ιστορήθηκε στους εσωτερικούς τοίχους του ο μικρός μονόχωρος ναός, που χρησιμοποιούνταν και ως τόπος ταφής των γερόντων της μονής. Περί το γ΄ τέταρτο του ίδιου αιώνα ανακαινίζεται ο διάκοσμος, εκτός από αυτόν της εσωτερικής επιφάνειας του δυτικού τοίχου με την αρχική κτητορική επιγραφή, που έμεινε άθικτος. Η ύπαρξη τοιχογραφιών στο εξωτερικό μέτωπο του δυτικού και του βόρειου τοίχου υποδηλώνει την κατασκευή στεγασμένου χώρου για την προστασία τους, αλλά

117. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 94.

118. Ό.π., σ. 94-108.

119. Πληροφορίες για τη διάρθρωση του συγκροτήματος, τις οποίες χρησιμοποιούμε στο κείμενο, μας έδωσε η κάτοικος του νησιού Α. Τραϊανοπούλου (Μπάμπω-Ντάνα).

120. Οι παλαιότερες φάσεις τοιχογράφησης της Παναγίας Πορφύρας (16ος αι.) εξετάζονται στο Μ. Παϊσίδου, Ζητήματα μνημειακής ζωγραφικής του 16ου αιώνα από την περιοχή των Πρεσπών, *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη. Πρακτικά επιστημονικού διημέρου, 28-29 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2002, σ. 180-185.

121. Είχε υποστηριχθεί από τον Πελεκανίδη ότι και οι δύο παρειές του δυτικού τοίχου του ναού ιστορήθηκαν το 1524 (Πελεκανίδης, ό.π. (υποσημ. 117), σ. 96, 103-104, 106-108). Προσεκτική ανάλυση έδειξε ότι η εξωτερική παρειά του δυτικού και του βόρειου τοίχου ιστορήθηκαν περί το γ΄ τέταρτο του 16ου αι. (Παϊσίδου, ό.π.).

δεν πιστεύουμε ότι αυτός αντιστοιχεί προς τη στοά σχήματος Γ. Ίσως σε αυτή τη φάση να δημιουργήθηκε ένα απλό περιορισμένο στέγαστρο. Πάντως αυτή η εποχή φαίνεται ότι αποτελεί φάση ακμής για το μοναστήρι, με την οποία σχετίζεται ο εικονιζόμενος ιερομόναχος Θεοδόσιος που αναφέρεται και στην αρχική κτητορική επιγραφή[122]. Στην τρίτη φάση του 1741 ανήκει η ισόρροπη του ανατολικού και του νότιου τοίχου, στους οποίους δεν διαπιστώθηκαν ίχνη των δύο προγενέστερων τοιχογραφήσεων, διότι πιθανότατα οι δύο αυτοί τοίχοι – εκτός από την κόγχη του Ιερού – ανακατασκευάστηκαν εκ θεμελίων διευρύνοντας το ναό, όπως δείχνουν οι δυσαναλογίες στις τοιχοποιίες και τα παλαιότερα στρώματα τοιχογραφιών και η έκκεντρη είσοδος στον κυρίως ναό. Πιστεύουμε πως στο πλαίσιο αυτής της ανακαίνισης κατασκευάστηκε η στοά σχήματος Γ, εν είδει νάρθηκα, υπακούοντας στις ανάγκες επέκτασης του καθολικού, γεγονός που μπορεί να συνδέεται με ενδεχόμενη αύξηση της μοναστικής κοινότητας. Εξάλλου, την ίδια εποχή πραγματοποιήθηκε ριζική ανακαίνιση και στον Άγιο Γερμανό, σηματοδοτώντας μια γενικότερη τάση στην εκκλησιαστική τέχνη της περιοχής την εποχή του επισκόπου Παρθενίου.

Στο επιφανειακό στρώμα της ανασκαφής βρέθηκαν τμήματα αρχιτεκτονικής γλυπτικής βυζαντινών χρόνων που αντιστοιχούν σε πεσσίσκο και σε περιθύρωμα και κοσμούνται με πυκνό και χαμηλό ανάγλυφο άκανθας και καρδιόσχημων μοτίβων (Πίν. 302 γ), καθώς και ένα χάλκινο τραχύ του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε και το β΄ ήμισυ της ενεπίγραφης πλάκας που εντοπίστηκε στο δάπεδο της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου. Τα παραπάνω ευρήματα κρίνονται αποσπασματικά και δεν στοιχειοθετούν τεκμήριο χρήσης της θέσης αυτής στη μεσοβυζαντινή εποχή. Ίσως να αποτελούν μόνον απλή μεταφορά οικοδομικού υλικού σε μεταγενέστερους χρόνους. Το νόμισμα μπορεί να συνδέεται με τη θέση, καθώς είναι πιθανόν να έχει καταπέσει από τον οχυρωμένο λόφο Κάλε που υπέρκειται της μονής της Παναγίας Πορφύρας[123].

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της ανασκαφής αναδείχθηκαν και στερεώθηκαν από την ομάδα της αναστήλωσης με υπεύθυνη την αρχιτέκτονα Κ. Θεολογίδου, ενώ τις τοιχογραφίες και τα σπαράγματα ανέλαβαν οι συντηρητές Ν. Σαββόπουλος, Κ. Φερδή, Ε. Δαμόλη, Χ. Κάτσιος υπό την επίβλεψη του συντηρητή Π. Σγούρου. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος ο υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ Ν. Παπαγεωργίου, έχοντας την ευθύνη του ημερολογίου και των σχεδίων εργασίας, και εκπαιδεύτηκε ο πτυχιούχος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Α. Τζήκας.

Άγιος Γερμανός

Ναός Αγίου Γερμανού

Με στόχο τη διερεύνηση της θεμελίωσης του μεσοβυζαντινού ναού του Αγίου Γερμανού και τον εντοπισμό των φάσεων επισκευών του πραγματοποιήθηκαν τομές στο δάπεδο του μνημείου. Στο Ιερό (κεντρικός χώρος και πρόθεση κάτω από το νεωτερικό δάπεδο από παχύ σκυρόδεμα, αποκαλύφθηκε σε αποσπασματική κατάσταση το αρχικό μεσοβυζαντινό δάπεδο από αρμολογημένες τετράγωνες πλίνθους σε συνοχή με τους πεσσούς και τις παραστάδες των τοίχων. Αντίθετα στο διακονικό, όπου ερευνήθηκαν μεταγενέστερες ταφές και ανακομιδές, το πλίνθινο δάπεδο είχε καταστραφεί από αυτές και αντικατασταθεί από στρώση ασβεστοκονιάματος. Στον κυρίως ναό και στο νάρθηκα με την αφαίρεση του σκυροδέματος αποκαλύφθηκαν ακανόνιστες μεγάλες λίθινες πλάκες χωρίς αρμό και στα ενδιάμεσα διαταραγμένα κενά συμπληρώσεις με ασβεστοκονίαμα. Κάτω από αυτό ερευνήθηκαν ταφές και ανακομιδές στο νότιο τμήμα του κυρίως ναού μπροστά από την αρχική φραγμένη είσοδο και κυρίως στο βόρειο και το νότιο τμήμα του νάρθηκα κάτω από τα αψιδώματα. Παρατηρώντας τις τοπικές διαταραχές του μεσοβυζαντινού δαπέδου του ναού από τις ταφές που προκάλεσαν τη μερική ανακατασκευή του, τη διαφοροποίηση ανάμεσα στο Ιερό, τον κυρίως ναό και το νάρθηκα, τους ενταφιασμούς μπροστά από την αρχαιότερη φραγμένη νότια είσοδο του ναού, προκύπτει ότι οι αλλαγές στο δάπεδο σχετίζονται με την τελευταία εκτεταμένη επέμβαση στο ναό το 1743, όταν φράχθηκε η αρχική νότια είσοδος και ανοίχθηκε η νεότερη – δυτικότερα της πρώτης –, κλείστηκε εσωτερικά το τόξο της κόγχης του διακονικού και καλύφθηκε το παλαιότερο στρώμα ισόρροπης από τις τοιχογραφίες του 18ου αι. Τα κινητά ευρήματα της έρευνας εντοπίζονται στα διαταραγμένα σημεία του πλακόστρωτου δαπέδου ανάμεσα και κάτω από τους λίθους και συνίστανται σε λίγη κεραμική της όψιμης Τουρκοκρατίας και σε 108 τουρκικά νομίσματα αργυρά, επικασσιτερωμένα και χάλκινα με ή χωρίς οπή ανάρτησης, του 18ου αι. και εξής, και σε ορισμένα ευρωπαϊκά επίσης της ίδιας περιόδου.

Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Κ. Παπαγεωργίου, υπεύθυνη για την τήρηση του ημερολογίου και την εκπόνηση της αποτύπωσης.

122. Για τη σύνδεση της κτητορικής επιγραφής με τη μορφή του Θεοδοσίου, βλ. Ευγενίδου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 61), σ. 68-69.

123. Για το νόμισμα, βλ. Παϊσίδου, ό.π. (υποσημ. 116).

Ψαράδες - Μεγάλη Πρέσπα

Ασκηταριό Μεταμόρφωσης

Στο ασκηταριό Μεταμόρφωσης της Μεγάλης Πρέσπας η ανασκαφική έρευνα έδωσε ενδιαφέροντα νέα στοιχεία για την έκταση και τη δομή των χώρων του μνημείου, τα οποία αναδείχθηκαν με τις νεότερες αναστηλωτικές επεμβάσεις που επακολούθησαν. Αφού διαπιστώθηκε σε όλη την έκταση του κλειστού καμαροσκεπούς χώρου του το δάπεδο από ακανόνιστες λίθινες πλάκες αρμολογημένες με πατημένο χώμα, που παραπέμπει σε εκείνο του ναού του Αγίου Γερμανού, αποκαλύφθηκε κοντά στο δυτικό πέρας του, σε χαμηλότερο του δαπέδου κατά 0,50 μ. επίπεδο και παράλληλα προς το σύγχρονο και αυθαίρετο δυτικό τοίχο του ναού, ισχυρή εγκάρσια τοιχοποιία σωζόμενη σε χαμηλό ύψος και σε όλο το πλάτος του ασκηταριού με τοιχογραφημένη την ανατολική της επιφάνεια. Σε μεταγενέστερη φάση προσκολλήθηκε στην τοιχογραφημένη επιφάνειά της ένα χωνευτήρι τετράπλευρης διατομής. Εξωτερικά και δυτικά του ασκηταριού φάνηκε ευρύχωρος τετράπλευρος χώρος με ίχνη τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο του, το μοναδικό σωζόμενο, ο οποίος εφάπτεται του φυσικού βράχου. Οι τοιχογραφίες του δυτικού εσωτερικού τοίχου και τα σπαράγματα του εξωτερικού νότιου ανήκουν στην ίδια φάση (16ος ή 17ος αι.), όπως δείχνουν τα ελάχιστα σπαράγματα που διασώζουν διακοσμητικά θέματα και ίχνη από τη Βάπτιση, ενώ οι δύο αυτοί τοίχοι που αποκαλύφθηκαν συνανήκουν κατασκευαστικά. Ανάμεσά τους βρέθηκαν δύο φάσεις δαπέδου: το αρχαιότερο είναι πλακόστρωτο, όμοιο με αυτό του ναού του ασκηταριού, και το νεότερο αποτελείται από ασβεστοκονίαμα. Ο χώρος που ορίζεται από τους δύο αυτούς τοίχους και τις δύο φάσεις δαπέδου φαίνεται ότι έχει απωλέσει το βόρειο και το δυτικό τοίχο του, όπως δείχνουν τα υπολείμματά τους σε χαμηλό ύψος. Από το δυτικό διατηρούνται περισσότερα ίχνη τοιχοποιίας, ενώ οι σωζόμενοι ξύλινοι δοκοί ίσως να υποδεικνύουν μια διαμόρφωση εξώστεγου (σαχνισίου) που έβλεπε προς τη λίμνη. Ο χώρος αυτός αυξάνει τη συνολική χωρητικότητα του ασκηταριού δίνοντας την εντύπωση ενός νάρθηκα ή μιας λιτής που ακολουθεί το φυσικό άνδηρο του βράχου, πάνω στο οποίο θεμελιώνονται οι τοίχοι και ισπορείται. Προβληματική ωστόσο είναι η παρουσία του μεταγενέστερου χωνευτηρίου, που περισσότερο συνδέεται με τις λειτουργίες του Ιερού Βήματος παρά του νάρθηκα, αλλά και η έλλειψη επικοινωνίας του τετράπλευρου αυτού χώρου με το κυρίως ασκηταριό στα ανατολικά του. Έτσι, μία τολμηρή υπόθεση ίσως να σχετίζεται με την ύπαρξη δύο διαδοχικών ασκηταριών με ελαφρά υψομετρική διαφορά μεταξύ τους. Στην περίπτωση αυτή το δυτικότερο ασκηταριό, μεταγενέστερο του ανατολικού, θα είχε ως τοίχο Ιερού Βήματος αυτόν που φέρει τη μεταγενέστερη προσθήκη του χωνευτηρίου, το οποίο θα ήταν το θαλασσίδιο του Ιερού. Με αυτό το δεύτερο ασκηταριό είναι πιθανόν να σχετίζεται ο μικρός χώρος σε επαφή με το νότιο τοίχο του που θυμίζει διαμόρφωση ασκητικού «καθίσματος». Δεδομένου ότι η Μεταμόρφωση είναι το παλαιότερο χρονολογημένο ασκηταριό της Μεγάλης Πρέσπας, τόσο η περίπτωση να έχουμε κυρίως ναό με λιτή όσο και για τη μεταγενέστερη μετατροπή τους σε δίδυμα ασκηταριά ενισχύουν την υπόθεση ότι ο χώρος αποτελούσε τον κυριακό ναό όλων των μονυδρίων της Μεγάλης Πρέσπας. Εξάλλου, οι εγκαταστάσεις του δεν περιορίζονται μόνο στις εκκλησιαστικές ανάγκες: στα βόρεια του ασκηταριού υπάρχει μεγάλος χώρος που συνδέεται με αποθηκευτικές και μαγειρικές χρήσεις, ενώ το πλατύ και ομαλό άνδηρό του παρέχει εύκολη πρόσβαση και χωρητικότητα για ολόκληρη την αναχωρητική κοινότητα της περιοχής.

Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Σ. Ακριβοπούλου.

Ασκηταριό Αγίου Αθανασίου

Σε μικρή απόσταση βόρεια του οικισμού των Ψαράδων της Μεγάλης Πρέσπας, ανάμεσα στα απόκρημνα βράχια της λίμνης, ανοίγεται ένα μικρό σπήλαιο, στα ανατολικά του οποίου διασώζεται ερειπωμένη αρχιτεκτονική διαμόρφωση ναΐσκου. Οι ντόπιοι το λένε Άγιο Αθανάσιο και κάθε χρόνο στις 19 Ιανουαρίου ανάβουν κεριά στο χώρο. Η θέση αναφέρεται μόνον από τον Μιλιούκωφ[124]. Στον ανατολικό και το βόρειο τοίχο σώζονται λείψανα τοιχογραφιών του 16ου αι.[125] (Πίν. 302 δ). Παχιά επίχωση από οικοδομικά υλικά και βλάστηση καλύπτουν την κάτοψη του χώρου. Με πρόχειρο καθαρισμό που διενεργήθηκε αποκαλύφθηκαν στοιχεία ισχυρής λίθινης τοιχοδομίας ενός μονόχωρου και άλλοτε καμαροσκεπούς ναΐσκου με κεντρική κόγχη Ιερού και κόγχη πρόθεσης. Από τα λίγα στοιχεία που έχουμε θεωρούμε ότι πρόκειται για ένα ακόμη ασκηταριό, το οποίο θα αποκαλυφθεί με διενέργεια ανασκαφικής έρευνας που προετοιμάζεται από την 11η ΕΒΑ.

Τον καθαρισμό του χώρου επέβλεψε η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Σ. Ακριβοπούλου.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

---

124. P.N. Miljukov, Christianskija drevnosti zapadnoj Makedonii, *Izvestija russkogo archeologiceskogo instituta v Konstantinopole* IV.1 (1899), σ. 58.

125. Οι τοιχογραφίες εξετάζονται στο Παϊσίδου, ό.π. (υποσημ. 120).

ΠΙΝΑΚΕΣ







Χαλκίδα: α-β) Μουσείο Χαλκίδας. Χρυσός στέφανος και μαρμάρινη πυξίδα από την περιοχή Αγίας Ελεούσας Χαλκίδας, γ) Συμβολή των οδών Αρεθούσης και Στύρων. Το κτίριο Ι.



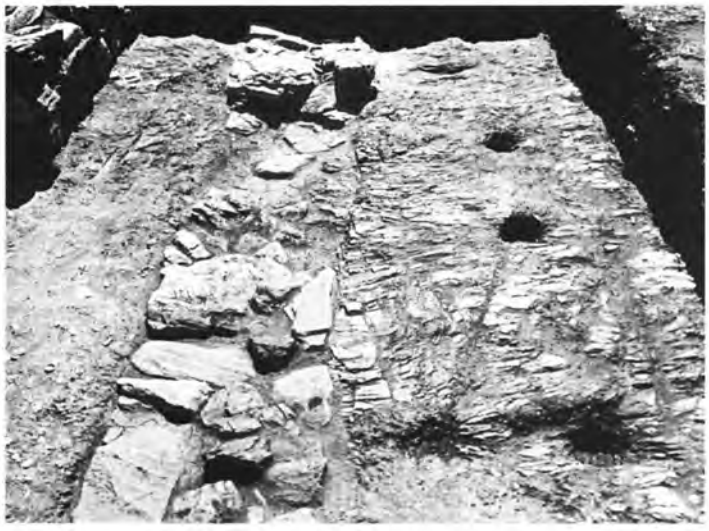




α) Χαλκίδα. Περιοχή Αφρατίου. Κτιστός αγωγός ύδρευσης, β) Ερέτρια. Τμήμα του θεάτρου μετά τον καθαρισμό, γ) Ερέτρια. Οικόπεδο Α. Αλεξανδρή. Χάλκινο έλασμα με ανάγλυφη παράσταση Νηρηίδας από τον τάφο Ι.











Νομός Εύβοιας: α-β) Αλιβέρι. Λουτρική εγκατάσταση. Πύελος του frigidarium και υπόκαυστο του tepidarium από Ν., γ-ε) Ζάρακες. Λεπτομέρεια του υστερογεωμετρικού κτιρίου ΙΙ, θραύσμα ανάγλυφου πίθου και χάλκινο σταθμίο.

Α. ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ





Νομός Ευβοιας. Ωρεοί. Οικόπεδο Ε. Κατσούλα: α) Γενική άποψη της ανασκαφής,
β) Ύστερος τοίχος με κατώφλια σε β΄ χρήση.







Νομός Εύβοιας. Ωρεοί. Οικόπεδο Ε. Κατσούλα: α-γ) Λιθόπλινθοι του τοίχου Τ1.









Νομός Εύβοιας: α-γ) Ωρεοί. Οικόπεδο Μ. Μιχελάκου. Οι κλίβανοι Ι, ΙΙ και θραύσμα πυραύνου,
δ) Λουτρά Αιδηψού. Οικόπεδο Φ. Λαγγουράνη. Ο τάφος 5.









Νομός Εύβοιας. Λουτρά Αιδηψού. Θέση Κουμπί: α-γ) Κεραμική από την ανασκαφή, δ) Τμήμα του νότιου κτιρίου.

Β. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ





α) Σκύρος. Ενεπίγραφη στήλη από τη θέση Κολώνα, β) Χαλκίδα. Ο αρχαιολογικός χώρος της οδού Στύρων μετά τον καθαρισμό.







Νομός Εύβοιας. Ελληνικά: α) Χερσονήσι. Τμήμα τείχους, β-γ) Καστραδάκι. Τμήμα οχυρωματικού περιβόλου και θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων.





α) Μουσείο Χαλκίδας. Επιτύμβια στήλη (αριθ. ευρ. 6516) από την περιοχή Αγίας Ελεούσας Χαλκίδας,
β) Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών. Τμήμα επιτύμβιας στήλης (ΑΣΩ 373) από την περιοχή Αγίας Κυριακής Ωρεών.









Λαμία: α-β) Οδός Παπαφλέσσα και Κωνσταντινουπόλεως. Ο κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος VII και αρυβαλλοειδή ληκύθια από τον τάφο Ι, γ) Οδός Βύρωνος. Τμήμα του εξωτερικού τείχους της αρχαίας Λαμίας, δ) Οδός Ησαΐα 18. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - ΑΙΚ. ΣΤΑΜΟΥΔΗ







Λαμία: α-β) Συμβολή των οδών Υψηλάντου και Τσιριμώκου. Χάλκινες εφηλίδες από την ανασκαφή και τοίχοι του ελληνιστικού κτιρίου με το μεταβυζαντινό αγωγό, γ) Ασωπός παρά την Ηράκλεια. Το τείχος και τα ενσωματωμένα σε αυτό αρχιτεκτονικά μέλη.











α-δ) Αχινός. Οικόπεδο Σ. Μπλούνα. Ευρήματα από το λαξευτό θαλαμωτό τάφο,
ε) Αταλάντη. Οδός Νικοτσάρα. Ο κλίβανος Ι.

Π. ΜΠΟΥΓΙΑ - Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ







Αταλάντη: α-β) Ρέμα Καραγκιόζη. Αγγεία από κλίβανο και ο κιβωτιόσχημος τάφος πριν από την αφαίρεση των καλυπτήριων, γ) Οδός Θεοφανοπούλου. Πήλινος αγωγός και φρεάτιο.







Αταλάντη. Οδός Θεοφανοπούλου: α) Θραύσμα πήλινης μήτρας ειδωλίου και το αποτύπωμά της. β) Ο κιβωτιόσχημος τάφος, γ) Κεραμικός κλίβανος.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ



Αταλάντη: α-β) Οδός Μιχαήλ Θεοχάρη. Χάλκινο ψέλιο και αμφορίσκοι από τον κιβωτιόσχημο τάφο, γ) Μεγαπλάτανος. Θέση Σβέντζα. Τρίωτο αλάβαστρο από τον τάφο VII, δ) Τραγάνα. Θέση Αγία Τριάδα. Τρίωτο αλάβαστρο από τον τάφο Χ.







α-β) Αρκίτσα-Αρχαία Αλόπη. Λοκρικές πρόχοι από το νεκροταφείο και γενική άποψη της ανασκαφής στη θέση Μελιδόνι-Αγία Αικατερίνη, γ) Στυλίδα. Συμβολή των οδών Βαλαωρίτου και Πλάτωνος. Τμήμα οικίας του 4ου αι. π.Χ.

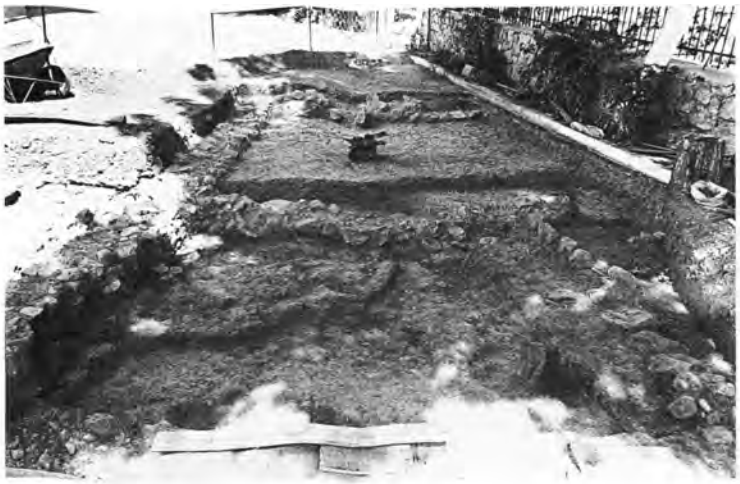
Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ





Νομός Φθιώτιδας. Προσκυνάς. Λόφος Χιλιαδί: α-β) Ο τάφος XV (πώρινη σαρκοφάγος) και ο τάφος XIX (ταφικός πίθος).

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ









α-β) Κίρρα. Οικόπεδο ναού Παναγίας. Λείψανα μυκηναϊκής οικίας και στρώμα καταστροφής της δεύτερης οικοδομικής φάσης της, γ-δ) Κάμπος Δωρίδας. Θέση Βλυσίδια. Το νότιο τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της Ποτιδάνιας και επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη από τον ταφικό περίβολο Γ.







Δελφοί. Νοτιοανατολική έπαυλη: α) Ο πίθος, β) Κλίβανος στο χώρο του αποθέτη, γ) Ο μεγάλος κλίβανος.









Βόλος. Άγιοι Ανάργυροι. Οδός Κολοκοτρώνη: α-γ) Αγγεία από τους τάφους 2, 6 και 8, δ) Ο δρόμος και το εσωτερικό του θολωτού τάφου.

Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ



Βόλος. Άγιοι Ανάργυροι. Οδός Κολοκοτρώνη: α-δ) Αγγεία από το θολωτό τάφο.

Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ









Νομός Μαγνησίας: α) Βόλος. Νέα Ιωνία. Οδός Προύσης-Θράκης. Ο τάφος 2, β-γ) Ανάκτορο Δημητριάδας. Ανατολική πτέρυγα. Άποψη από ΒΑ. και τα κονιάματα του περιστυλίου, δ) Ανάκτορο Δημητριάδας. Βόρεια πτέρυγα. Κεραμικός κλίβανος, λαξευμένος στο βράχο.







Δημητριάδα: α-β) Οδός Λεμεσού. Ευρήματα από την ανασκαφή και άποψη της υστερορωμαϊκής οικίας από Α., γ) Οδός Πάφου. Άποψη της ανασκαφής από Δ.











α-γ) Φθιώτιδες Θήβες. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Αγγεία από τους τάφους 18, 19 και 9, δ-ε) Βελεστίνο (αρχ. Φεραί). Συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης. Ο μυκηναϊκός τάφος και άποψη της ανασκαφής από Α.

ΣΤ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ - Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ









α-β) Βελεστίνο (αρχ. Φεραί). Συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης. Κορμός αγάλματος και ενεπίγραφη αναθηματική στήλη από την ανασκαφή, γ) Σκιάθος. Θέση Βασιλιάς. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ., δ) Σκόπελος. Ασκληπιείο. Άποψη της ανασκαφής από Ν.



Νομός Καρδίτσας. Συκιές: α-δ) Λίθινο περίαπτο και λίθινα εργαλεία από την ανασκαφή, ε) Το σκάμμα Ε.

Λ. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ









Νομός Καρδίτσας: α-β) Ακρόπολη Κιερίου - Θέση Όγλας. Το βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής και τμήμα του τείχους, γ-δ) Μουζάκι - Αρχαίοι Γόμφοι. Αγρός Δ. Καραλή. Άποψη της ανασκαφής από Ν. και η ανασκαφική τομή στον τομέα 3.



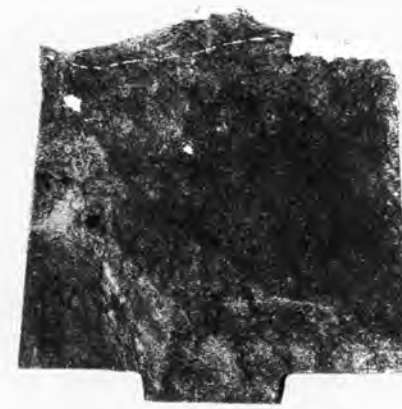




Νομός Καρδίτσας: α) Μουζάκι - Αρχαίοι Γόμφοι. Κοίτη Πάμισου - Γελάνθη. Η πήλινη λάρνακα, β-γ) Αργιθέα. Θέση Ελληνικά. Αναλημματικοί τοίχοι.









Νομός Καρδίτσας: α) Μοσχάτο. Ναός Απόλλωνα. Το ανατολικό τμήμα του νότιου πτερού, β-δ) Καλλίθηρο. Λόφος Αγίου Αθανασίου. Γενική άποψη του νότιου τμήματος της ανατολικής πλευράς του κάστρου, μαρμάρινη αναθηματική στήλη και η εξωτερική παρειά της βόρειας πλευράς του τείχους.









Νομός Καρδίτσας: α-γ) Γεωργικό - Ξινονέρι. Ο δρόμος του θολωτού τάφου με τη λιθορριπή, μετά την αφαίρεση του κεντρικού τμήματός της και η λιθορριπή νότια του δρόμου, δ) Φίλια. Οδός 25ης Μαρτίου. Η βόρεια παρειά του τοίχου 2.





Νομός Καρδίτσας: α) Μητρόπολη. Έργο διαπλάτυνσης επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Μητρόπολης. Ο κεραμικός κλίβανος Α, β) Μυρίνη. Έργο ΟΤΕ. Άποψη της δεξαμενής από Α.







Νομός Μαγνησίας: α) Διμήνι. Αποθηκευτικές «θήκες», β-γ) Σέσκλο Β. Ο χώρος Δ πριν από τις εργασίες στερέωσης και οι χώροι Β, Γ και Δ μετά τις εργασίες καθαρισμού.







α) Βελεστίνο. Έργο ανάδειξης τείχους ακρόπολης. Άποψη από ΝΑ., β) Βελεστίνο. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από παράδοση, γ) Περιοχή Αλμυρού. Άλος. Νοτιοανατολική πύλη του τείχους. Η λίθινη κλίμακα.

Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ - R. REINDERS - Ζ. ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ







Νομός Λαρίσης. Περραιβική Τρίπολη: α) Άζωρος. Ο αναλημματικός τοίχος, β) Πύθιο. Ναός Ποσειδώνος Πατρώου, γ) Δολίχη. Μερική άποψη της ανασκαφής.



Νομός Λαρίσης: α-β) Μαγούλα Χάλκη 1 (Μαγούλα Υδατόπυργου). Όστρακα αρχαιότερης (κάτω σειρά), μέσης (μεσαία σειρά) και τέλους της μέσης-αρχής της νεότερης νεολιθικής περιόδου (πάνω σειρά) και νεολιθικά ειδώλια, γ-δ) Μαγούλα Δήμητρας Αγιάς. Αψιδωτές οικίες της μέσης εποχής του Χαλκού.











Νομός Λαρίσης: α-β) Μελισσοχώρι. Κεραμική και ευρήματα από την ανασκαφή, γ) Μαγούλα Ραχμάνι. Αγγεία από την ανασκαφή, δ) Μελισσοχώρι. Το όρυγμα από ΒΔ., ε) Μαγούλα Ραχμάνι. Ο τομέας Α από Β.-ΒΔ.

Γ. ΤΟΥΦΕΞΗΣ



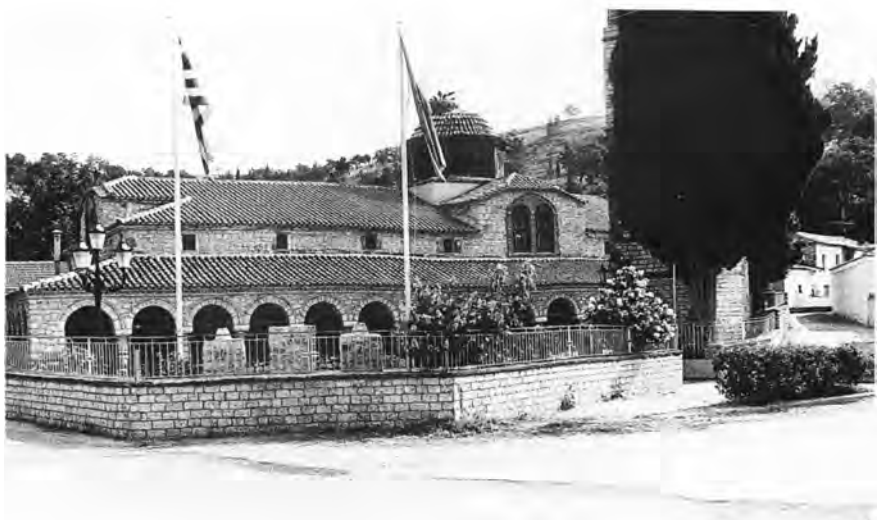




α-γ) Νομός Λαρίσης. Ροδιά Τυρνάβου. Κτερίσματα από το εσωτερικό του ταφικού περιβόλου, ευρήματα εξωτερικά του τάφου 2 και τμήμα του ταφικού περιβόλου με την πήλινη λάρνακα 21,
δ) Νομός Τρικάλων. Πετρόπορο. Θέση Κούλια. Η θήκη 1.







α) Νομός Λαρίσης. Τύρναβος. Ναός Αγίου Δημητρίου. Ο ναός μετά την πυρκαγιά, β) Νομός Λαρίσης. Γεράνια. Ναός Αγίας Τριάδας. Μερική άποψη του ναού μετά τις εργασίες στερέωσης, γ) Νομός Τρικάλων. Βασιλική. Ναός Αγίου Νικολάου. Η νότια πλευρά του ναού.









α) Νομός Καρδίτσας. Φανάρι. Φρούριο. Η νότια πύλη μετά τις εργασίες στερέωσης, β) Νομός Ευρυτανίας. Η μονή της Στάνας, γ) Νομός Λαρίσης. Παραπόταμος. Μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα, δ) Νομός Τρικάλων. Η μονή των Αγίων Θεοδώρων της ομώνυμης κοινότητας.









Νομός Μαγνησίας. Νεοχώρι. Ναός Αγίου Δημητρίου. Δεσποτικές εικόνες: α) Αγία Τριάδα, β) Άγιος Δημήτριος, γ) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, δ) Τρεις Ιεράρχες.

Κ. ΦΛΩΡΟΥ - Π. ΦΟΥΝΤΑ







Νομός Μαγνησίας. Πρασούδα Τρικερίου. Μονή Ζωοδόχου Πηγής: α) Γενική άποψη της μονής, β) Το καθολικό, γ) Η κόγχη του Ιερού.





α) Νομός Ευρυτανίας. Παυλόπουλο. Ναός Αγίου Δημητρίου. Άποψη του ναού από ΒΔ., β) Νομός Λαρίσης. Λάρισα. Κεντρική πλατεία. Άποψη του χώρου 1.





Νομός Λαρίσης. Λάρισα: α) Οδός Βενιζέλου. Τμήμα του παλαιοχριστιανικού τείχους, β) Οδός Ηλιοδώρου. Στυλίσκοι υποκαύστου λουτρού.



Νομός Λαρίσης. Δομένικο. Ναός Αγίου Γεωργίου: α) Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, β) Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου.









Νομός Λαρίσης. Άζωρος. Θέση Παλιοκκλήσι. Βασιλική: α) Το εγκαίνιο, β) Σταυρόσχημη κολυμβήθρα, γ) Φιάλη, δ) Το άγαλμα της Αρτέμιδος.

Λ. ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ







Νομός Τρικάλων. Πλάτανος. Αγρός Β. Υφαντή: α) Πλίνθος με σταυρό και ιδεόγραμμα. β) Η ανατολική πλευρά του ναού, γ) Μερική άποψη των δύο ναών.







α) Νομός Μαγνησίας. Φθιώτιδες Θήβες. Άγιος Γεώργιος Κυνηγών. Το υπόκαυστο, β) Νομός Μαγνησίας. Αερινό. Τομέας ΙΔ΄. Γενική άποψη του νεκροταφείου, γ) Νομός Φθιώτιδος. Αγία Αικατερίνη Αρκίτσας. Βασιλική Δαφνουσίων Λοκρών. Τα βόρεια προσκτίσματα.

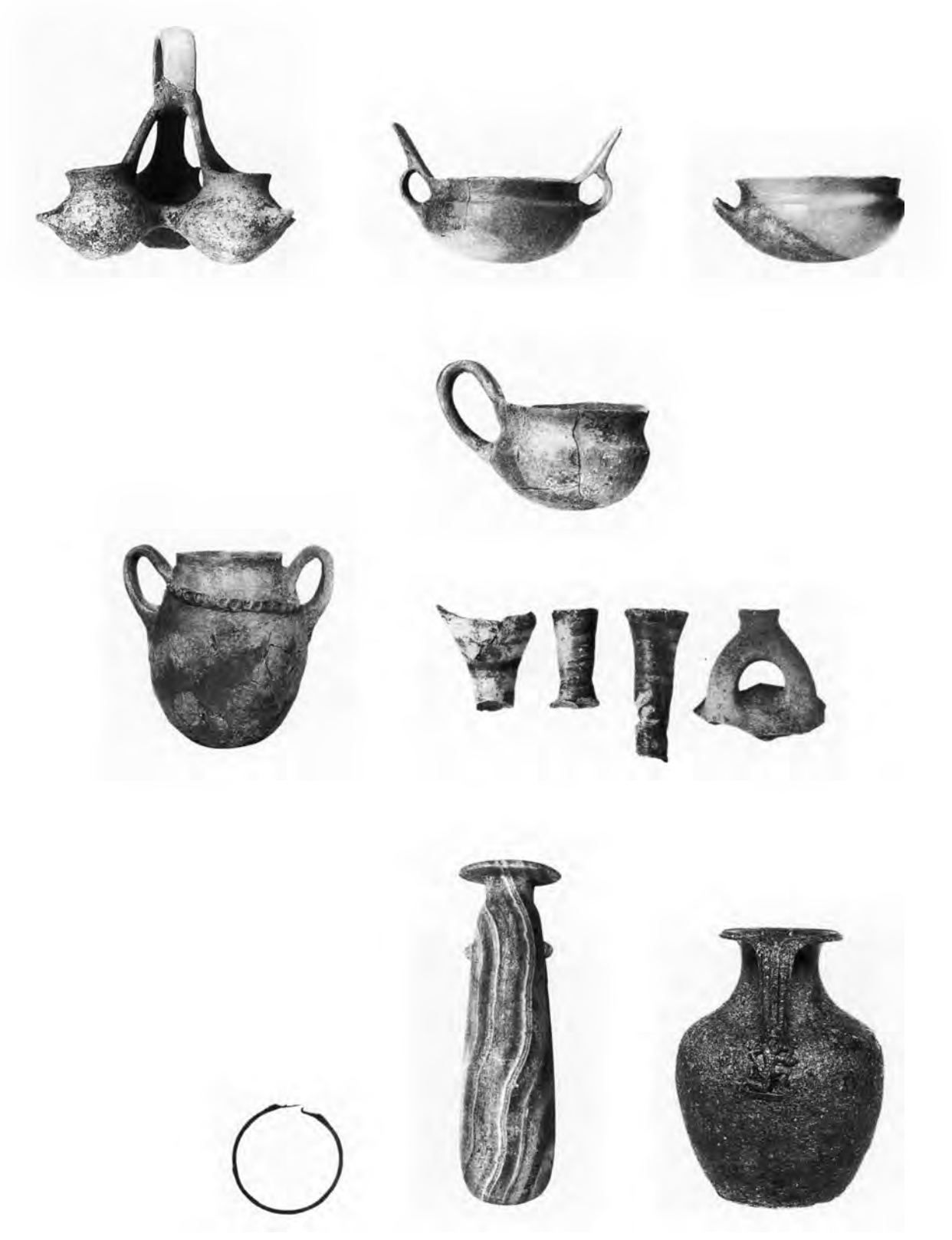








Νομός Ιωαννίνων. Μερόπη Πωγωνίου: α) Θέση Γκλάβα Κάτω Μερόπης. Τα καμπύλα κτίσματα του οικισμού, β-γ) Θέση Ανεμόμυλος. Το αψιδωτό κτίσμα και βάσεις πιθαριών στο εσωτερικό του, δ) Θέση Αμπελιά. Θεμέλια τοίχων, κατάλοιπα υδραυλικών έργων στην κοίτη του ποταμού Γορμού.



α-στ) Νομός Ιωαννίνων. Κόνιτσα. Θέση Λιατοβούνι. Σύνθετο αγγείο (κέρνος) από το νεκροταφείο και αγγεία από τον οικισμό, ζ-θ) Άρτα. Οδός Κομμένου. Ευρήματα από τον τάφο CI και τη θήκη XV.





Άρτα: α) Συμβολή των οδών Βασ. Κωνσταντίνου 45 και Αγίας Σοφίας. Άποψη της ανασκαφής,
β) Πάροδος οδού Μανωλιάσσης. Άποψη της ανασκαφής.







Άρτα. Οδός Σταματελοπούλου: α-γ) Ευρήματα και άποψη της ανασκαφής.









Άρτα: α-β) Οδός Μοστραίων και Αγίας Παρασκευής. Τμήμα της εξωτερικής όψης του τείχους και ειδώλια ταύρων από την ανασκαφή, γ-δ) Οδός Μελανέως. Οικία Α. Το δωμάτιο Α2 και τα δωμάτια Α1, Α2, Α3.

Β. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ - Γ. ΠΛΙΑΚΟΥ - Θ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ







Άρτα. Οδός Μελανέως: α-β) Ενεπίγραφος στρωτήρας και κεραμική από την ανασκαφή, γ-δ) Οι οικίες Α και Γ και οικοδομικά λείψανα της οικίας Β.







Άρτα: α-β) Οδός Ηρακλείτου. Η εξωτερική γωνία της νότιας οικίας και ο ανατολικός τοίχος της βόρειας οικίας δίπλα στο τείχος, γ) Οδός Μακρυγιάννη. Άποψη της ανασκαφής.

Θ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ











Άρτα: α) Πάροδος οδού Κοτελιδαίων. Σκύφος από αποθέτη, β) Αποχετευτικό έργο. Οδός Πλάτωνος. Ενσφράγιστο πώμα αμφορέα, γ) Αποχετευτικό έργο. Οδός Αράχθου. Ανάλημμα πλακόστρωτης στενωπού, δ) Αποχετευτικό έργο. Οδός Αλαμάνας. Τμήμα πλακόστρωτου δρόμου, ε) Αποχετευτικό έργο. Οδός Πέντε Πηγαδιών. Ανάλημμα οδού.











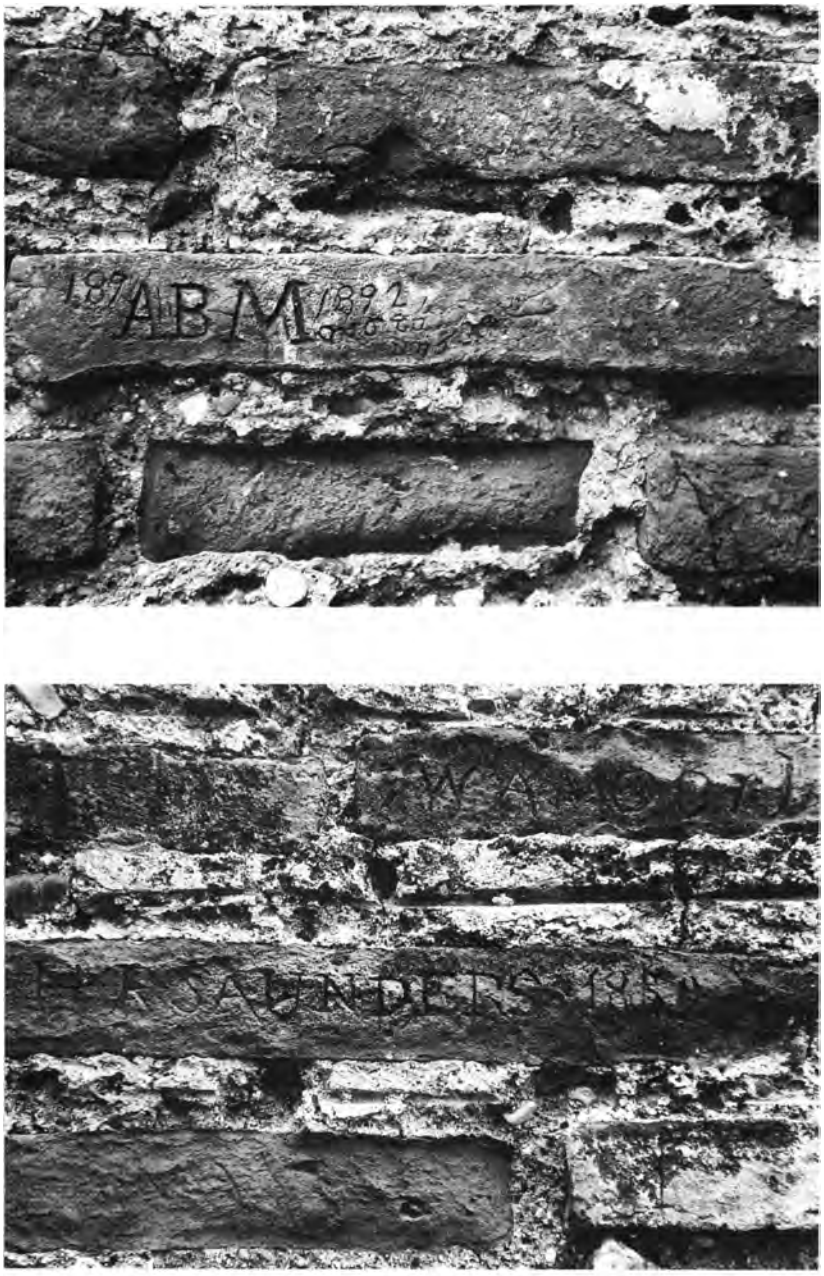


Άρτα. Αποχετευτικό έργο. Οδός Κύπρου: α-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Θ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

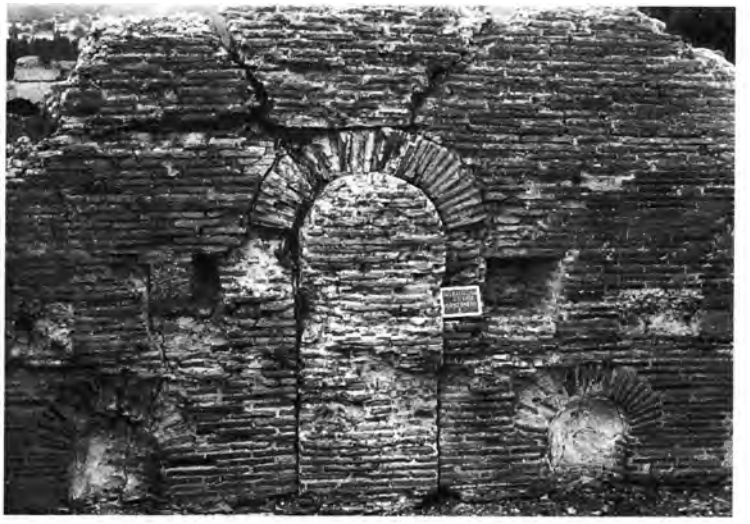


Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Μνημείο Οκταβιανού Αυγούστου: α-γ) Αποτμήματα ακροκέραμου και ενσφράγιστων κεραμίδων, δ) Πεσσίσκος στήριξης χάλκινου εμβόλου, ε) Απότμημα σίμης.



Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Θέατρο: α-β) Graffiti περιηγητών στην τοιχοποιία της σκηνής.

Κ. ΖΑΧΟΣ - Α. ΓΕΩΡΓΙΟΥ







Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Βόρεια νεκρόπολη: α-β) Ο βόρειος τοίχος του μαυσωλείου 1, β) Ο βόρειος τοίχος του μαυσωλείου 2, γ) Το μαυσωλείο 6.





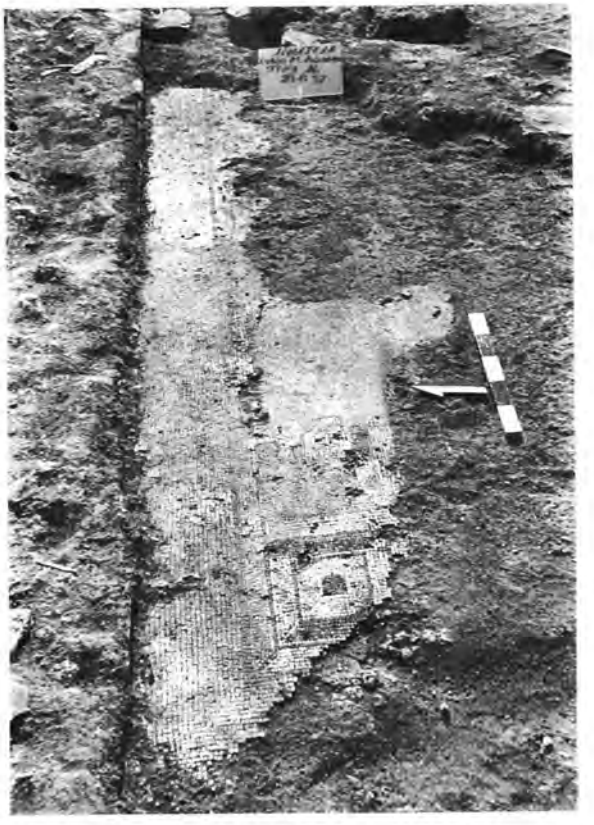




Νομός Πρέβεξας. Νικόπολη. Βόρεια νεκρόπολη: α-β) Πήλινοι ανάγλυφοι λύχνοι και οι βάσεις τους με εγχάρακτες επιγραφές, γ-δ) Το μαυσωλείο 12 και ενεπίγραφη σαρκοφάγος (Τάφος 2).



Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Οικία Μάνιου Αντωνίνου: α-β) Κεραμική και πριονισμένος αμφορέας από την ανασκαφή, γ) Η δεξαμενή του αιθρίου.





Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Οικία Μάνιου Αντωνίνου: α) Δωμάτιο Ι. Σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου. β) Δωμάτιο Κ. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου.



Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Οικία Μάνιου Αντωνίνου: α) Θραύσματα αρετινών πινακίων, β) Θραύσμα πινακίου Red African Slip Ware, γ) Όστρακα ανάγλυφων λύχνων, δ) Θραύσματα γυάλινων αγγείων.



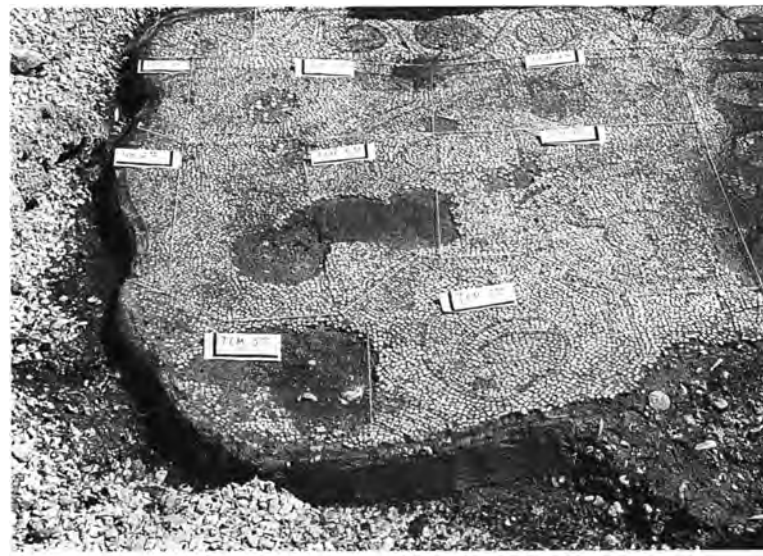


Νομός Λευκάδας. Καλλιγόνι: α-γ) Οικόπεδο Α. Σταύρακα. Ευρήματα από τους τάφους 1 και 4, δ) Οικόπεδο Σπ. Χαλικιά. Μνημειακό δημόσιο οικοδόμημα.

Γ. ΠΛΙΑΚΟΥ - Β. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ



α-β) Νομός Ιωαννίνων. Σιδερένια και χάλκινη αιχμή δόρατος από παράδοση, γ) Λευκάδα. Φραγκοκκλησιά. Αγγείο από τον τάφο 5, δ) Λευκάδα. Μεγάλη Βρύση. Δάπεδο, ε) Νομός Πρέβεζας. Νικόπολη. Θέση Μπούφι. Ο βόρειος πύργος.

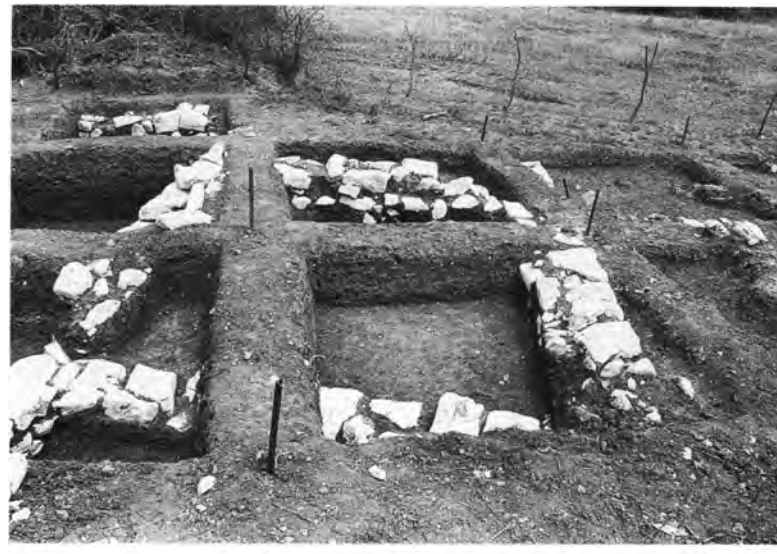






Κέρκυρα: α) Το ψηφιδωτό στο Λαδοχώρι Θεσπρωτίας πριν από την αποκόλληση, β) Παλαιόπολη. Οδός Ναυσικάς 18. Ο «θησαυρός» των αργυρών νομισμάτων, γ) Παλαιόπολη. Οικόπεδο Π. Παμφίλη. Άποψη της ανασκαφής.

Κ. ΠΡΕΚΑ







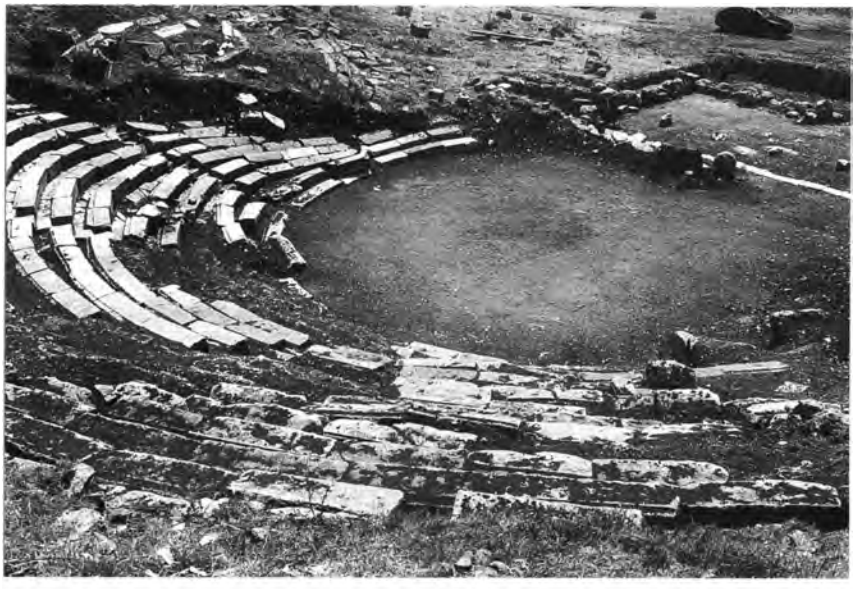
Νομός Θεσπρωτίας: α) Αγία Παρασκευή. Δωμάτιο του ελληνιστικού κτιρίου, β) Κυρά Παναγιά. Γενική άποψη του ελληνιστικού ιερού, γ) Νεκροταφείο Γιτάνης. Καύση σε αμφορέα.





Νομός Θεσπρωτίας. Θέατρο Γιτάνης: α) Άποψη της ανασκαφής όπου διακρίνεται ο ακτινωτός κάνναβος. β) Το οικοδόμημα της σκηνής του θεάτρου.

Κ. ΠΡΕΚΑ







Νομός Θεσπρωτίας. Θέατρο Γιτάνης: α) Άποψη του θεάτρου, β-γ) Εδώλια του θεάτρου και λεπτομέρειά τους με επιγραφές.





Νομός Θεσπρωτίας. Δήμος Ηγουμενίτσας. Λαδοχώρι: α) Οικόπεδο Κ. Ζιάγκα. Άποψη της ανασκαφής. β) Οικόπεδο Α. Μαρκαμπά. Ο πλακόστρωτος δρόμος.

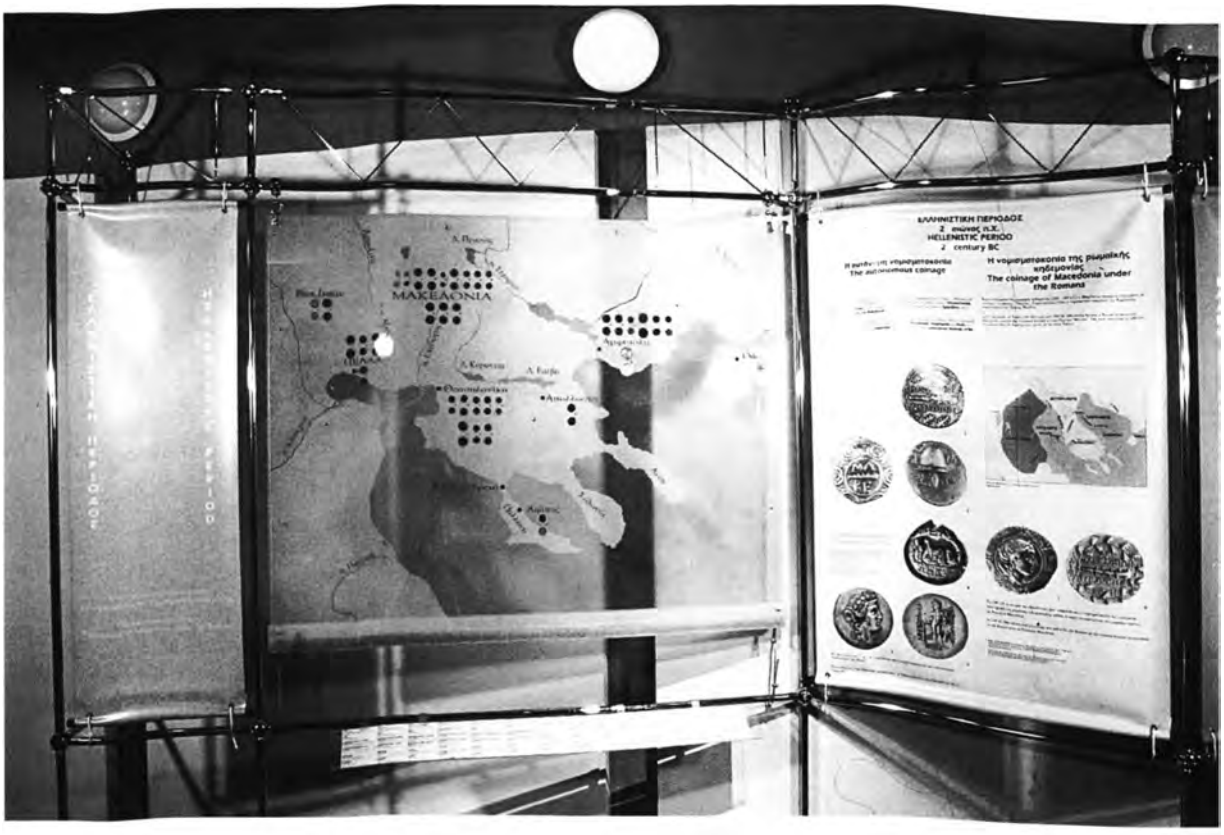
Κ. ΠΡΕΚΑ

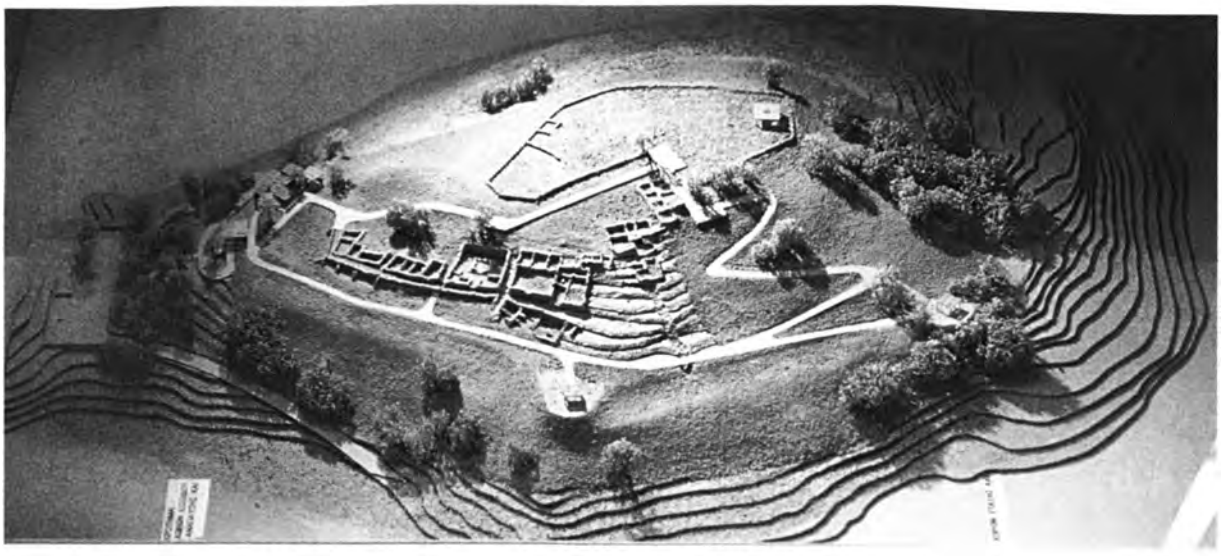






Νομός Θεσπρωτίας. Φωτική: α) Θέση Μικρό Ρεύμα. Βάθρο με λατινική επιγραφή, β) Ρωμαϊκή στήλη με δίγλωσση επιγραφή, γ) Ρωμαϊκός βωμός.





α) Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Άποψη της έκθεσης «Τα νομίσματα της Μακεδονίας από τον 6ο αι. π.Χ. έως το 148 π.Χ.», β) Μουσείο Κιλκίς. Η μακέτα του αρχαιολογικού χώρου του Παλατιανού από την έκθεση «Παλατιανό. ΙΩΡΟΝ. Η καθημερινή ζωή σε μια πόλη της αρχαίας Κρηστωνίας».









Θεσσαλονίκη. Αρχαία αγορά: α) Θραύσματα λύχνων, β) Σκύφος με πλαστική διακόσμηση, γ) Το νοτιοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, δ) Η κυκλική αίθουσα του βαλανείου.

Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ









Θεσσαλονίκη: α) Το γαλεριανό ανάκτορο, β-γ) Δημοτικό Θέατρο Κήπου. Το ορθογώνιο οικοδόμημα και κεραμική από αυτό, δ) Δίκτυο φυσικού αερίου. Οδός Παλαιών Πατρών Γερμανού και Αλεξάνδρου Σβώλου. Ενεπίγραφη στήλη.

Μ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ - Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Α. ΛΙΟΥΤΑΣ







Νομός Θεσσαλονίκης. Θέρμη. Οδός Σεφέρη: α-β) Κοσμήματα και προτομές από τους τάφους 1 και 3 αντίστοιχα, γ) Ο τάφος 3.







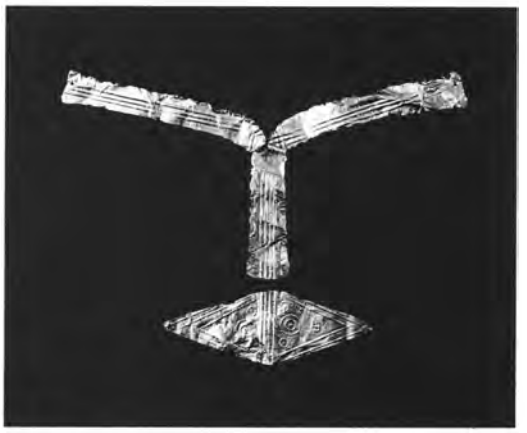
Νομός Θεσσαλονίκης. Θέρμη. Οδός Μακεδονίας: α) Ειδώλιο παπποσειληνού και νευρόσπαστο από παιδικό τάφο του 5ου αι. π.Χ., β) Κοσμήματα από τον τάφο 55, γ) Τμήμα του νεκροταφείου.

ΕΥ. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ













Νομός Θεσσαλονίκης: α-δ) Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 139. Ευρήματα από τους τάφους,
ε-στ) Θέρμη. Οδός Μαρίνου Αντύπα. Γυναικεία προτομή από τον τάφο 28 και τμήμα του νεκροταφείου.



Νομός Θεσσαλονίκης. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 139: α-γ) Αγγεία από τους τάφους.









Νομός Θεσσαλονίκης: α) Σταυρούπολη. Οδός Καρατάσου 18. Κτερίσματα από τις ταφές, β) Πολίχνη. Οδός Ναυαρίνου 4. Κτερίσματα από τις ταφές, γ-δ) Λητή. Λαγυνά. Ψηφιδωτό δάπεδο και λεπτομέρειά του με επιγραφή.





α-β) Νομός Θεσσαλονίκης. Επανωμή. Αγροτεμάχιο αριθ. 8046. Οι σαρκοφάγοι 1 και 2.







Νομός Θεσσαλονίκης. Νέα Φιλαδέλφεια: α) Κεραμικός κλίβανος,
β-γ) Γενική άποψη του νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου και τεφροδόχο αγγείο.







Νομός Χαλκιδικής: α) Ποτίδαια. Οικόπεδο Π. Σάββα. Τμήμα του οικοδομικού συγκροτήματος, β) Όλυνθος. Ο δυτικός τοίχος του «οπλοστασίου», το στρώμα με το αμμοχάλικο και τα κομμάτια βράχου, γ) Όλυνθος. Το «οπλοστάσιο» από Δ.









Νομός Χαλκιδικής: α-γ) Όλυνθος. Τμήμα του νότιου τοίχου του «οπλοστασίου», ο χώρος στα νότιά του και ο δρόμος V, δ) Νικήτη. Οικόπεδο Γ. Μαλέτσικου. Οι κατασκευές Β, Δ, Ε και ΣΤ.

Σ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ - Σ. ΑΣΟΥΧΙΔΟΥ







Νομός Χαλκιδικής: α-β) Ιερισσός. Οι τάφοι 8797 και 9033, γ) Στάγειρα. Τμήμα του τείχους.

Ε. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ - Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ







Νομός Κιλκίς. Παλατιανό: α-β) Το βόρειο και το νότιο τμήμα του χώρου Ι, γ) Ο χώρος ΙΙ.

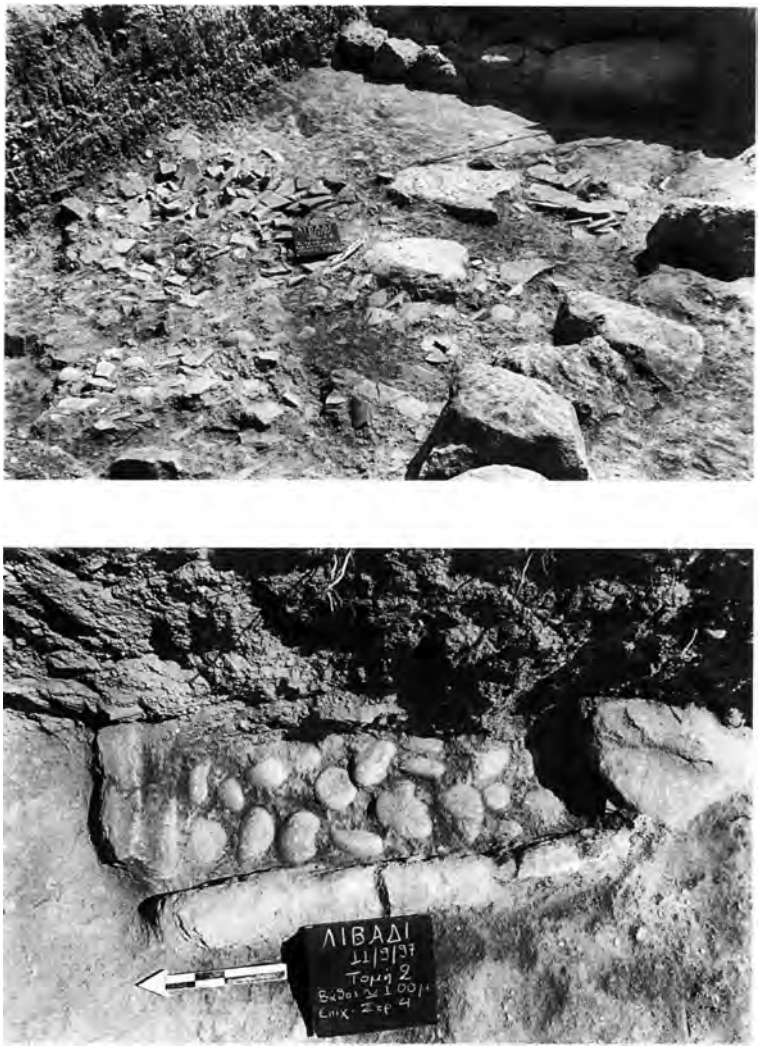






Νομός Κιλκίς. Παλατιανό: α) Το βόρειο δωμάτιο του χώρου V, β-γ) Απόψεις του χώρου VI.

Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

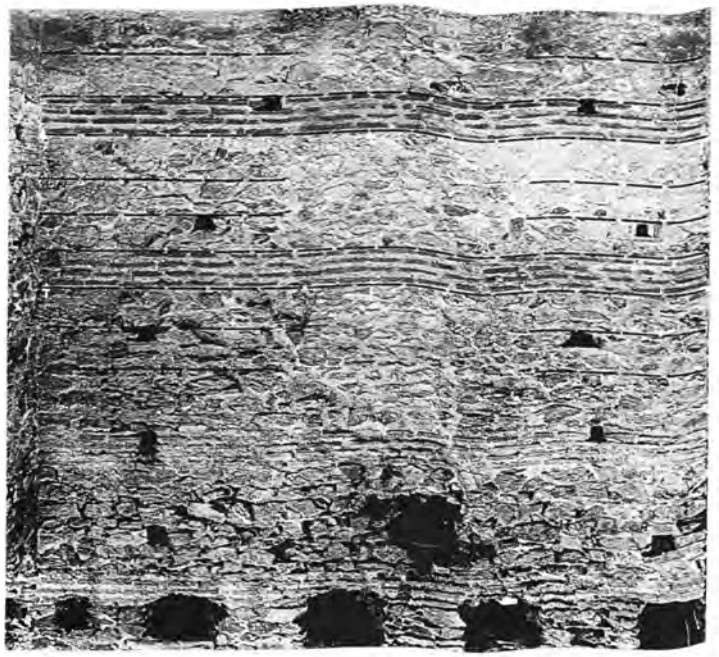


α-β) Νομός Πιερίας. Λιβάδι. Θέση Προφήτης Ηλίας. Τμήμα κτιρίου και λιθόκτιστη εστία.





Θεσσαλονίκη. Αρχαία αγορά: α) Ωδείο. Τοποθέτηση γυάλινου δαπέδου,
β) Η κρυπτή στοά μετά τη μερική επίστρωση του δαπέδου.







Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου: α) Τοιχοποιία όπου σημειώνεται με διακεκομμένες γραμμές ο εμβάτης, β) Πλίνθινο ανακουφιστικό τόξο, γ) Το υπόστρωμα του ψηφιδωτού δαπέδου της βόρειας στοάς κατά την τοποθέτηση μεταλλότυπων.







α) Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Το ψηφιδωτό δάπεδο της βόρειας στοάς μετά την αποκατάσταση, β) Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Το μικρό τόξο του Γαλερίου, γ) Όλυνθος. Βόρειος λόφος. Οι οικίες Α13-Α8 μετά την αποκατάσταση.









Στάγειρα: α) Η στοά στην αγορά, β) Ο δυτικός περίβολος της ακρόπολης, γ-δ) Η εξωτερική και η εσωτερική όψη του νότιου τείχους μετά τις αναστηλωτικές εργασίες.

Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ





Θεσσαλονίκη. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού: α) Η περιοχή Β της έκθεσης «Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο», β) Άποψη της έκθεσης «Ο παλαιοχριστιανικός ναός».

Γ. ΠΑΠΑΔΕΛΗ-MARCONI - Ε. ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ





α-β) Θεσσαλονίκη. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Απόψεις της έκθεσης «Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος - Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση».





α-β) Θεσσαλονίκη. Μπέη Χαμάμ (Λουτρά Παράδεισος). Απόψεις της έκθεσης «Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια (1300-1500) και η διατήρησή της».

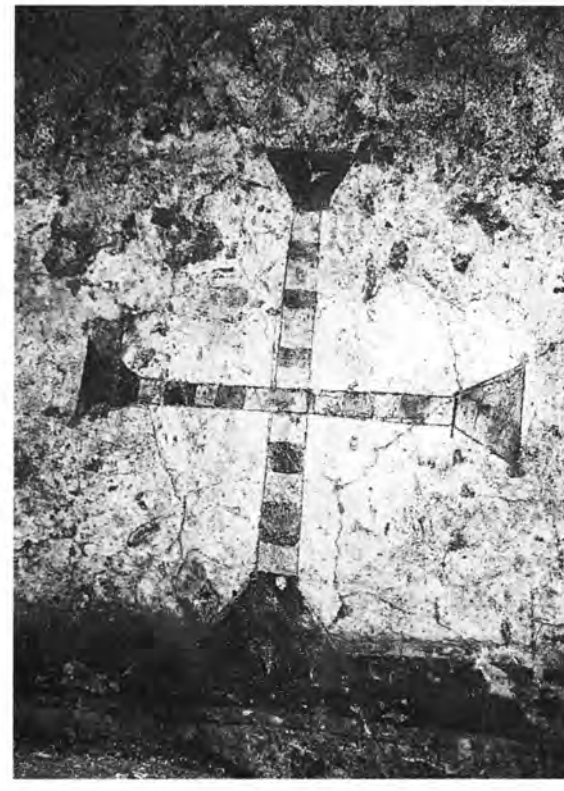
ΕΥ. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ



Θεσσαλονίκη. Ναός Παναγίας Χαλκέων. Τοιχογραφία από το τύμπανο του κεντρικού τρούλου.

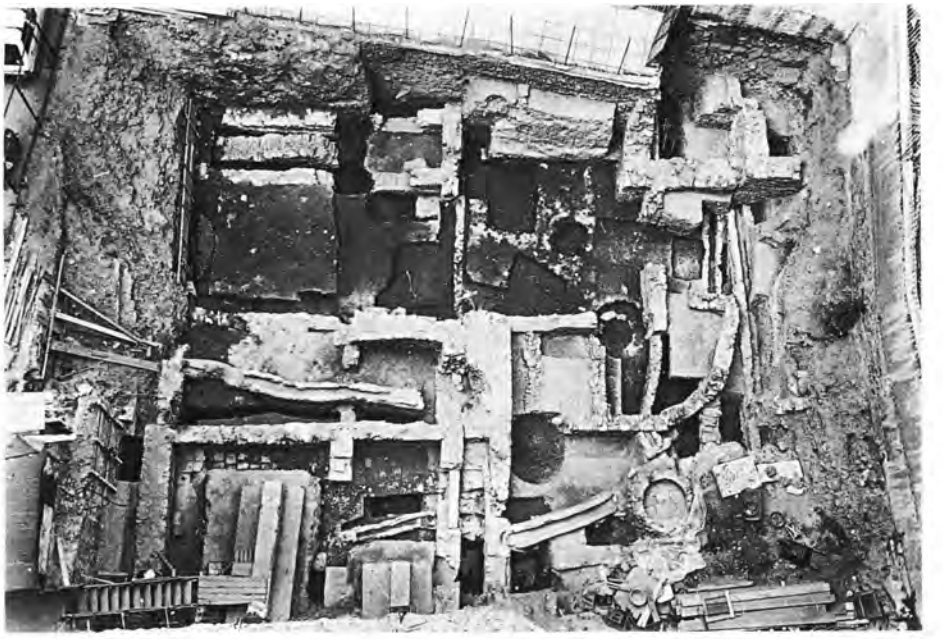


Νομός Θεσσαλονίκης. Μελισσοχώρι. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εικόνα των Τριών Ιεραρχών μετά τη συντήρηση.

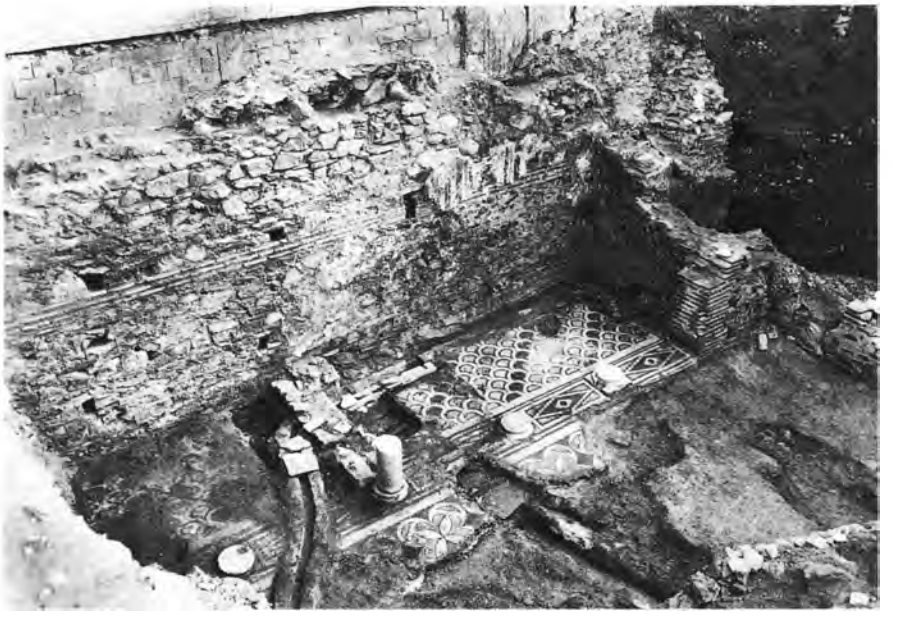




Θεσσαλονίκη: α) Οδός Χαριλάου Τρικούπη. Τοιχογραφία από τάφο, β) Ναός στην οδό Αγίου Δημητρίου. Κατασκευή οδογέφυρας πάνω από το μνημείο.

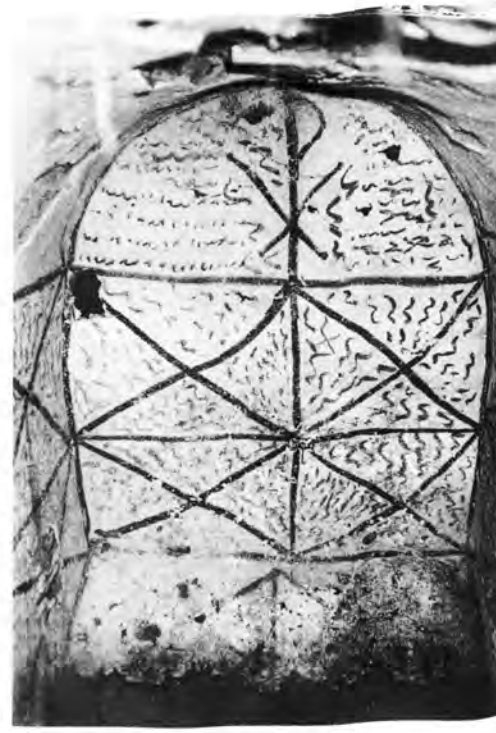






Θεσσαλονίκη: α-β) Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 27. Γενική άποψη της ανασκαφής και μαρμάρινο τραπεζοφόρο από αυτή, γ) Οδός Γλαύκου 6. Η στοά από ΒΔ.







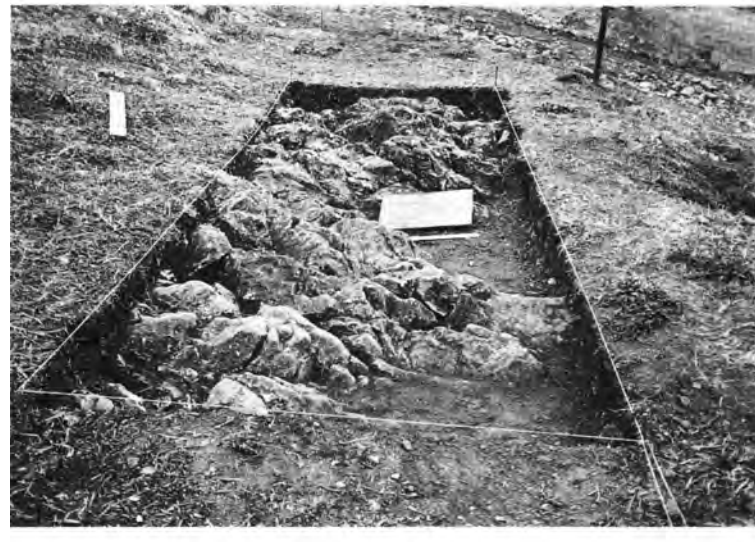
Νομός Θεσσαλονίκης: α-β) Θεσσαλονίκη. Οδός Αποστόλου Παύλου - πάροδος Δ. Υπέρπυρα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και Μανουήλ Κομνηνού (εμπρ. και οπισθ.), γ) Αμπελόκηποι. Οδός Πελειάδου 5. Ο τάφος 38, δ) Αμπελόκηποι. Οδός Καλλιθέας - Δημητρίου Σκεπάρνη - Λεωνίδα Σπαρτιάτου. Γενική άποψη του νεκροταφείου.



Νομός Πιερίας. Λουλουδιές Κίτρους. Το επισκοπικό συγκρότημα (αεροφωτογραφία).

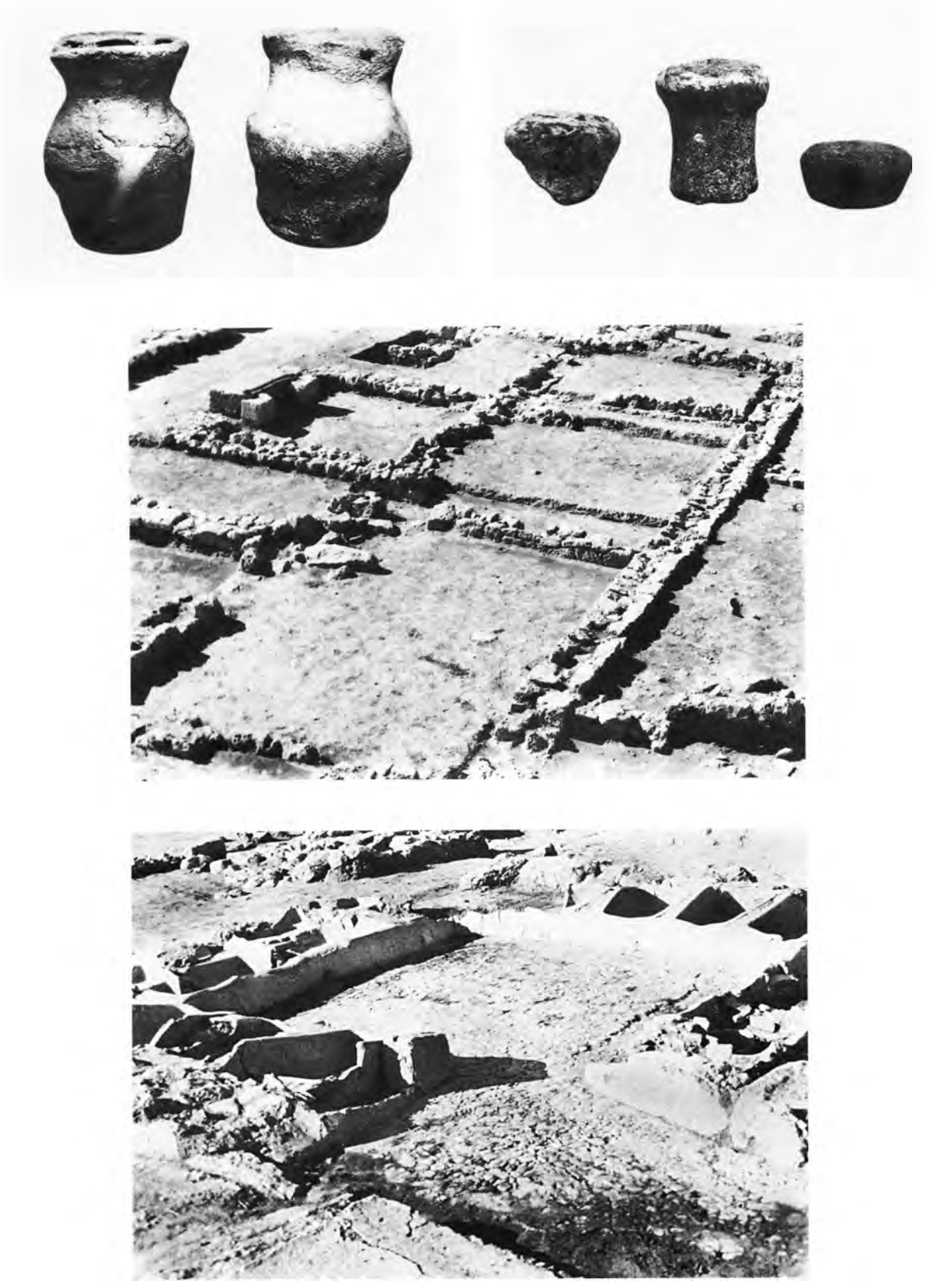
ΕΥ. ΜΑΡΚΗ







Νομός Πιερίας. Κάστρο Πλαταμώνα: α-β) Ανασκαφικές τομές στο χώρο των μονοπατιών, γ) Η πύλη του προτειχίσματος.



Πέλλα. Περιοχή νέας εισόδου του αρχαιολογικού χώρου: α-β) Πήλινες μήτρες και οι πυρήνες τους, γ) Οι εργαστηριακοί χώροι, δ) Το λουτρό.

Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ







Πέλλα. Ανάκτορο. Παλαίστρα: α) Αύλακα υδρευτικού αγωγού κάτω από το δάπεδο της ανατολικής στοάς, β-γ) Το βόρειο τμήμα της παλαίστρας από Δ. και από Β.







Πέλλα. Ανάκτορο: α) Παλαίστρα. Το βορειοδυτικό τμήμα της αυλής, β) Το βόρειο τμήμα του ξυστού με τη λίθινη κλίμακα, γ) Η βορειοδυτική γωνία ημιτελούς στωικού οικοδομήματος.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ





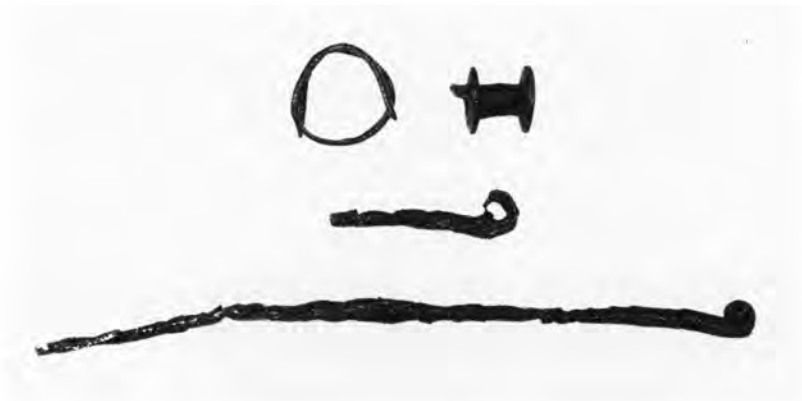
Νομός Πέλλας. Αμπελιές: α) Η τομή Ι από Α. Στρώμα καταστροφής, β) Το δυτικό τμήμα της τομής ΙΙ. Πασσαλότρυπες κυκλικής οικίας.







Έδεσσα. Κάτω πόλη. Βόρειο νεκροταφείο: α) Το τμήμα Β από ΒΑ., β) Γυάλινο αγγείο από τον τάφο 94. γ) Το κυκλικό όρυγμα από Δ.









Νομός Πέλλας: α) Νέα Ζωή. Κτερίσματα από τους τάφους του τύμβου 1, β) Άλωρο. Η τομή Γ στο δυτικό τείχος, γ-δ) Άψαλος. Θέση Βέρπεν. Τύμβος εποχής Σιδήρου και ταφικός αμφορέας.









α) Νομός Πέλλας. Περίκλεια. Γυάλινο δαχτυλίδι από τον τάφο 2, β-δ) Νομός Ημαθίας. Βέροια. Πάροδος οδού Σταδίου. Κτερίσματα από το δυτικό τάφο.

Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ







Νομός Ημαθίας: α-β) Βέροια. Πάροδος οδού Σταδίου. Η κύρια και η πίσω όψη της λάρνακας,
γ) Κοπανός. Θέση Μπελοβίνα. Τομέας Α. Άποψη της ανασκαφής.









α-β) Νομός Ημαθίας. Τούμπα Πολυπλατάνου. Όστρακα διμηνιακής κεραμικής και λίθινα εργαλεία, γ) Νομός Κοζάνης. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής, δ) Νομός Κοζάνης. Αιανή. Θέση Λειβάδια. Λάκκος στο χώρο της νεκρόπολης.

ΕΥ. ΣΤΕΦΑΝΗ - Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

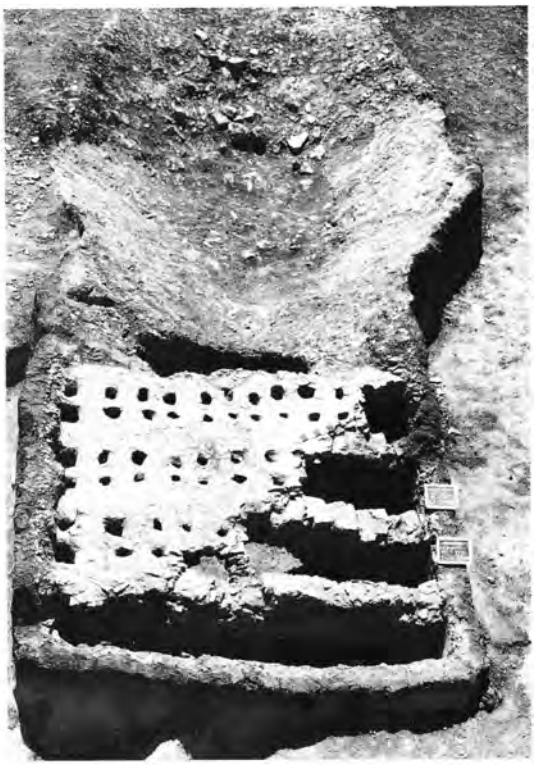






Νομός Κοζάνης. Άνω Κώμη. Θέση Σταυρός: α) Αγγεία από την ταφή 4, β-γ) Οι ταφές 4 και 1.







Νομός Κοζάνης: α) Καισάρεια. Θέση Προφήτης Ηλίας. Ο αγωγός ύδρευσης, β-γ) Κοζάνη. Οδός Φιλίππου Β΄. Γενική και μερική άποψη του κεραμικού κλιβάνου.



Νομός Φλώρινας. Φιλώτας: α-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή, ε) Άποψη της ανασκαφής από Β.







Κασποριά: α-β) Περιοχή Ντιηλάκη. Η περιοχή του νεκροταφείου και ζωόμορφο περίαπτο από αυτό,
γ) Κορυφή Ψαλίδα ή Βίγλα. Άποψη της περιοχής.

Χ. ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

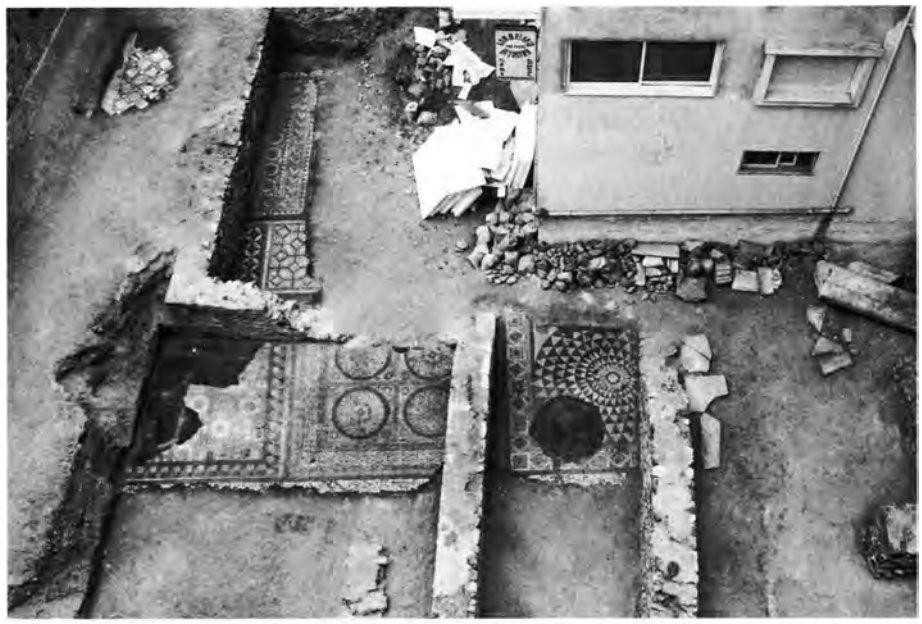








α) Νομός Ημαθίας. Βέροια. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη από το ναό του Αγίου Βασιλείου, β) Νομός Κοζάνης. Άγιος Δημήτριος. Οινοχόη από παράδοση, γ) Νομός Κοζάνης. Κοιλάδα. Απότμημα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης από περισυλλογή, δ) Νομός Καστοριάς. Αυγή. Θέση Πόλκα. Κορινθιακό κράνος από παράδοση.





Νομός Ημαθίας: α) Βέροια. Ο αρχαιολογικός χώρος του Αγίου Παταπίου από Α., β) Σφηκιά. Η παλαιοχριστιανική βασιλική Α.





Νομός Ημαθίας. Άγιος Γεώργιος. Ναός Αγίου Αθανασίου: α) Η δυτική πλευρά του ναού, β) Άποψη του εσωτερικού του.







α) Νομός Πέλλας. Λιπαρό. Ο ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, β) Νομός Καστοριάς. Κλεισούρα. Το κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Δημητρίου, γ) Νομός Κοζάνης. Σιάτιστα. Το αρχοντικό Ζαμάνη.

Δ. ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ - Κ. ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ







Νομός Κοζάνης: α) Δομαβίστιο. Το καθολικό της μονής Αγίας Παρασκευής, β) Μεταμόρφωση. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, γ) Δαφνερό. Ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.







α) Νομός Κοζάνης. Σέρβια. Η βασιλική των Κατηχουμένων κατά τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης,
β) Νομός Κοζάνης. Μόρφη Βοΐου. Το πέτρινο γεφύρι, γ) Νομός Γρεβενών. Κυπαρίσσι. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου.







Νομός Γρεβενών: α) Περιβόλι. Το καθολικό της μονής Αγίου Νικολάου, β) Παλαιοχώρι.
Το κωδωνοστάσιο του ναού Αγίας Παρασκευής, γ) Σπήλαιο. Το καθολικό της μονής Κοίμησης της Θεοτόκου.









Νομός Γρεβενών: α-β) Ταξιάρχης. Η μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών, γ) Δίπορο. Ο ναός του Αγίου Νικολάου, δ) Διάκος. Ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου.

Α. ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ - Κ. ΔΡΟΣΟΥ







Νομός Φλώρινας: α) Νησί Αγίου Αχιλλείου. Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου μετά τις εργασίες αποκατάστασης,
β) Νησί Αγίου Αχιλλείου. Η μονή της Παναγίας Πορφύρας μετά τις εργασίες αποκατάστασης,
γ) Πύλη. Ο ερειπωμένος ναός του Αγίου Νικολάου.





Νομός Φλώρινας. Ψαράδες - Μεγάλη Πρέσπα: α) Το ασκηταριό της Μεταμόρφωσης μετά τις εργασίες αποκατάστασης, β) Το ασκηταριό της Παναγίας Ελεούσας μετά τις εργασίες στερέωσης.





Νομός Φλώρινας. Ναός Αγίου Γερμανού ομώνυμης κοινότητας: α) Ο περιβάλλων χώρος μετά τις εργασίες διαμόρφωσης, β) Τοιχογραφία με τον προφήτη Ηλία.





Νομός Κοζάνης: α) Δίλοφο. Ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου από Ν., β) Δαφνερό. Ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κτητορική επιγραφή.





Νομός Κοζάνης. Λιβαδερό: α) Ναός Αγίου Αθανασίου. Τοιχογραφίες του δυτικού αετώματος, β) Ναός Αγίου Νικολάου. Το τέμπλο.





Νομός Κοζάνης. Αυγερινός. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου: α) Η ανατολική εξωτερική πλευρά, β) Τοιχογραφίες του νότιου τοίχου.





Νομός Γρεβενών: α) Παλαιοχώρι. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Λεπτομέρεια τοιχογραφικού διακόσμου, β) Πυλωροί. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Ποδιά ξυλόγλυπτου τέμπλου.







Νομός Γρεβενών. Πυλωροί: α) Ναός Αγίου Βλασίου. Τοιχογραφία του Ιερού, β) Ναός Αγίου Αθανασίου. Η δυτική πλευρά, γ) Ναός Αγίου Αθανασίου. Τοιχογραφία και κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο.





Νομός Γρεβενών. Παναγία. Ναός Αγίου Αθανασίου: α) Η δυτική πλευρά,
β) Τοιχογραφία του ανατολικού αετώματος.





α) Νομός Γρεβενών. Παναγία. Ναός Αγίας Παρασκευής. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο, β) Νομός Κοζάνης. Αιανή. Ναός Αγίας Τριάδας. Τοιχογραφίες του Ιερού.





Νομός Κοζάνης. Αιανή: α) Ναός Αγίας Παρασκευής. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Ιερού, β) Ναός Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας. Τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου του Ιερού.





Νομός Κοζάνης: α) Βελβεντό. Ναός Αγίου Νικολάου στον Ξερόλακκα. Τοιχογραφίες του νότιου τοίχου του Ιερού, β) Αγία Σωτήρα. Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρα. Τοιχογραφίες του Ιερού.





Νομός Κοζάνης. Κλήμα Αξιοκάστρου. Ναός Αγίας Παρασκευής. Τοιχογραφίες του ανατολικού αετώματος, β) Νομός Γρεβενών. Παλιουριά. Η μονή του Ευαγγελισμού Παναγίας Μπουνάσιας.







α-β) Νομός Γρεβενών. Τριφύλλι. Θέση Νουμπενίτσα ή Λουμπενίτσα. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Η νοτιοδυτική πλευρά του ναού και τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου του Ιερού, γ) Νομός Πέλλας. Άνω Γαρέφι Αλμωπίας. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Φορητή εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας.







Νομός Πέλλας. Κρώμνη. Ναός Αγίου Νικολάου: α) Η ανατολική πλευρά, β) Τοιχογραφικός διάκοσμος, γ) Δεσποτική εικόνα του αγίου Νικολάου.







α-β) Νομός Καστοριάς. Ομορφοκκλησιά. Ναός Αγίου Γεωργίου. Τοιχογραφίες της κεντρικής καμάρας του νάρθηκα και της στοάς, γ) Νομός Κοζάνης. Μεταμόρφωση. Ναός Αγίου Δημητρίου. Εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ (λεπτομέρεια).





Νομός Κοζάνης. Δίλοφο. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου: α) Εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας (λεπτομέρεια), β) Εικόνα της Ανάληψης.





Νομός Φλώρινας: α) Άλωνα. Μονή Αγίου Γεωργίου. Φορητή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα, β) Οξυά. Ναός Αγίου Αθανασίου. Φορητή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα.





Νομός Φλώρινας. Πλατύ. Ναός Αγίου Νικολάου: α) Φορητή εικόνα (λεπτομέρεια) της Μεταμόρφωσης, β) Τέμπλο (λεπτομέρεια).













α) Βέροια. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου και Καπετάν Άγρα. Ψηφιδωτό δάπεδο, β) Βέροια. Πάροδος οδού Καπετάν Άγρα. Τραχύ Ανδρόνικου Β', γ-στ) Νομός Κοζάνης. Μεσοβυζαντινός ναός Σισανίου. Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας, εφυαλωμένη κεραμική, εφυαλωμένο πλακίδιο και σπάραγμα τοιχογραφίας.

Α. ΠΕΤΚΟΣ







Νομός Κοζάνης. Μεσοβυζαντινός ναός Σισανίου: α) Τοιχογραφία από το βόρειο τοίχο του κεντρικού κλίτους, β) Σπάραγμα τοιχογραφίας με τη μορφή του προφήτη Δανιήλ, γ) Κεραμική από την επίχωση του ναού.









α) Νομός Κοζάνης. Σέρβια. Βασιλική των Κατηχουμένων. Χάλκινη πόρπη, β) Νομός Φλώρινας. Άγιος Αχίλλειος. Βασιλική Αγίου Αχιλλείου. Βυζαντινό κοιμητήριο. Αργυρό δηνάριο Στέφανου Ούρεση Α΄, γ) Νομός Κοζάνης. Βοσκοχώρι. Παλαιοχριστιανικό λουτρό, δ) Νομός Φλώρινας. Άγιος Αχίλλειος. Μονή Παναγίας Πορφύρας. Η βόρεια στοά.









Νομός Φλώρινας: α-γ) Άγιος Αχίλλειος. Μονή Παναγίας Πορφύρας. Σπαράγματα τοιχογραφιών και τμήμα βυζαντινού περιθυρώματος, δ) Ψαράδες-Μεγάλη Πρέσπα. Το ασκηταριό του Αγίου Αθανασίου.

ISSN 0570-622X